كشف الباري
عما في
صحيح البخاري

تصنيف

حضرت مولانا سليم الله خان

مدظله شيخ الحديث جامعة فاروقية كراچي

مترجمان

مولانا شاه فيصل فاضل جامعة الفاروقية كراچي

وحاجي عبد الكريم صديقي

کشف الباری

عما في

صحیح البخاری

کتاب بدء الوحی

په تالیفي لحاظ سره جلد نمبر ①

تالیف:- صدر وفاق المدارس شیخ الحدیث جامعه فاروقیه کراچی

سلیم الله خان مدظله العالی

ترتیب وتحقیق:- مولانا نورالبشر مدظله العالی

پښتو مترجم:- مولانا شاه فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم،

علماء دیوبند کے علوم کا پاسبان

دینی وعلمی کتابوں کا عظیم مرکز ٹیلیگرام چینل

حنفی کتب خانہ محمد معاذ خان

درس نظامی کیلئے ایک مفید ترین

ٹیلیگرام چینل

خصوصیات

- داحادیثو تخریج
- دتعلیقات بخاری تخریج کول
- د اسماء الرجال مختصر تعارف
- د گرانو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
- ماقبل باب سره د ربط په باره کښې پوره تحقیق
- د حدیث د مختلفو جملو په صورت کښې ترجمه
- د شرحې دهرې خبرې په حاشیه کښې حواله ورکول
- د ترجمة الباب مقصد په بیانولو کښې پوره تحقیق
- د مختلفو مذاهب تحقیقی بیان او بیا دمذهب حنفی ترجیح
- د بخاری د اردو او د عربی د شروحاتو خلاصه اوجامع کتاب
- دحدیث اطراف بیان چې په بخاری کښې دا حدیث په کوم کوم خائې کښې دې

د کتاب ټول حقوق دحکومت پاکستان سره د ناشر په نوم محفوظ دی

جلد:- بدء الوحی وکتاب الایمان

دکتاب نوم:- کشف الباری عما في صحیح البخاری

شارح:- صدروفاق المدارس شیخ الحدیث مولانا سلیم اللہ خان مدظلہ العالی

ترتیب وتحقیق:- مولانا نور البشر بارک اللہ فی عمرہ

پښتو مترجم:- مولانا شاہ فیصل مؤلف تسہیل الھدایہ

فاضل امداد العلوم و وفاق المدارس ایم اے اسلامیات وعربی پیښبو ریونیورسټی

ضروری وضاحت

دا خبره دي په ذهن کښې وی چې فیصل کتب خانه د صدروفاق المدارس العربیه پاکستان مهتمم جامعه فاروقیه او شیخ الحدیث مولانا سلیم الله خان مدظله العالی څخه د کشف الباری پښتو اور اوفارسئ ژبو کښی دترجمو حقوق ترلاسه کړل اود دحقوقو معاوضه ئې ورته ورکړه ددې څخه روسته هیڅ چا ته د کشف الباری پښتو او فارسئ د ترجمه کولو اوچهاپ کولو اجازت نشته او د هریو جلد رجسټریشن ئې هم د حکومت پاکستان سره شوې دي.خلاف ورزی کونکې قانون ته مخامخ کولې شی.

د ملاویدو پتې: د فیصل کتب خانه پښور څخه علاوه

- رشیدیه کتب خانه اکوړه خټک ۰۳۳۳۹۱۵۸۴۷۷
- مکتبه رشیدیه کوئټه ۰۸۱۲۶۶۲۲۶۳
- مکتبه عمریه تاج میر روډ چمن بلوچستان
- صداقت کتب خانه قندهار افغانستان ۷۸۷۷۴۲۳۲۱.
- مکتبهٔ حبیبیه قندهار افغانستان ۷۹۹۴۴۷۴۱۳.
- مکتبة القدس قندهار افغانستان ۷۰۷۹۴۸۵۵۹.
- قدرت کتب خانه کابل افغانستان ۷۹۹۲۱۹۲۰۳.
- انصاف کتب خانه جلال آباد ۷۹۴۰۰۴۰۲۹.
- رحیمی کتب خانه خوست افغانستان ۷۷۷۱۰۱۵۱۸.

فہرست مضامین

شمیرہ	مضمون	صفحہ

یو وضاحت ۳۴
د ترتیب ورکونکی درخواست ۳۵
د مترجم د طرفه ۳۸
مقدمة العلم ۴۰
اولني بحث ۴۰
د مطلق علم حدیث تعریف ۴۰
د علم روایة الحدیث تعریف ۴۰
د علم درایة الحدیث تعریف ۴۰
د علم اصول حدیث تعریف ۴۰
حدیث، اثر او خبر ۴۳
یواشکال اود هغي جواب ۴۳
د حضرات صحابه کرامو رضی اللہ عنہم شان ۴۴
یوبل سوال او د هغي جواب ۴۵
دویم بحث: وجه تسمیه ۴۵
دریم بحث: دعلم حدیث موضوع ۴۲
څلورم بحث: غرض او غایت ۴۷
پنځم بحث: دعلومو اجناس ۴۹
شپږم بحث: دعلم حدیث مرتبه ۴۹
اووم بحث: د کتابونو تقسیم او تدوین ۵۰
جوامع ۵۰
سیر آداب، تفسیر وعقائد فتن، أحکام اشراط ومناقب ۵۰
سنن ۵۱
مسانید ۵۱
معاجم ۵۲
مستدرکات ۵۳
امام حاکم رحمہ اللہ او دهغوی مستدرك ۵۴
تنبیه ۵۵
مستخرجات ۵۵
اربعینات ۵۲
اجزاء او رسائل ۵۷

شمیره	مضمون	صفحه

کتاب العقائد ۵۸
کتاب الاحکام ۵۸
کتاب التاریخ ۵۸
کتاب الزهد ۵۸
کتاب الاداب ۵۸
کتاب الفتن ۵۹
کتاب المناقب ۵۹
مشیخه ۵۹
کتاب الأفراد والغرائب ۵۹
کتاب العلل ۵۹
اطراف ۲۰
ترغیب او ترهیب ۲۰
مسلسلات ۲۰
ثلاثیات ۲۰
تدوین حدیث ۲۲
اشکال ۲۴
اشکال ۲۷
جواب ۲۷
د علم حدیث د تدوین طبقات ۷۱
اتم بحث: حکم شرعی ۷۳
دمنکرین حدیث اعتراضات او د هغې جوابونه ۷۳
دمحدثینو رحمهم الله حافظه ۸۰
فائده په بیان د مصطلحات کښې ۸۳
د منتها په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه ۸۳
د راویانو د صفاتو په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه ۸۳
دسقوط او عدم سقوط په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه ۸۴
د صیغو د ادا په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه ۸۵
مقدمة الکتاب ۸۵
سند ۸۵
زما د بخاری د سند سلسله ۸۶
دحضرت شاه ولی الله رحمه الله د صحیح بخاری سند ۸۶
څه دخپل ځان باره کښې ۸۶

شمیرہ	مضمون	صفحہ
	د تعلیم شروع او زما استاذان	۸۷
	مدرسہ مفتاح العلوم جلال آباد او دارالعلوم دیوبند	۸۷
	تدریس اود جامعہ فاروقیہ سنگ بنیاد	۸۷
	سواد اعظم د اهل سنت تاسیس او د وفاق المدارس ذمہ داریاني	۸۸
	زما محسن استاذان	۸۸
	پیدائش اوحلیہ	۹۱
	نسب	۹۱
	دعزتمند پلار صاحب مختصرہ یادگیرنہ	۹۱
	د شیخ الاسلام پہ دارالعلوم دیوبند کښې داخلہ	۹۲
	د حجاز مقدس سفر	۹۲
	پہ مدینہ منورہ کښې د دوی د درس حالات	۹۲
	د دستاربندئ جلسہ	۹۳
	پہ مدینہ منورہ کښې قیام	۹۳
	د مالتا قید او خلاصیدل	۹۳
	پہ سلټ کښې تدریس	۹۳
	دارالعلوم دیوبند تہ راتگ	۹۴
	دشیخ الاسلام سیاسی ژوند	۹۴
	سلوك او تصوف	۹۷
	دحضرت شیخ الاسلام عزیمت اوحمیت	۹۸
	مهمان نوازی	۹۹
	پہ دارالعلوم کښې تدریس او درسی خصوصیات	۹۹
	تصنیفات	۱۰۱
	بیبیاني او اولاد	۱۰۲
	د دوی شاگردان	۱۰۳
	حضرت شیخ الهند او تحریك آزادی او وفات	۱۰۴
	تصنیفات	۱۰۵
	تعلیم	۱۰۶
	جنگ آزادی او حضرت نانوتوی	۱۰۷
	دارالعلوم دیوبند او دتحفظ اسلام خدمات	۱۰۸
	داسلام د کلمې اوچتوالي او مولانا نانوتوی	۱۰۸
	میلہ خدا شناسی	۱۰۸
	د رڑکی مناظرہ	۱۰۹

شمیرہ	مضمون	صفحہ
	د کونډو د نکاح اصلاح	۱۰۹
	عاجزی او استغناء	۱۰۹
	تصانیف	۱۱۱
	وفات	۱۱۲
	حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمہ اللہ	۱۱۲
	تصانیف	۱۱۴
	حضرت شاه عبدالغنی مجددی دهلوی رحمہ اللہ	۱۱۴
	سراج الهند مولانا شاه عبدالعزیز صاحب رحمہ اللہ	۱۱۶
	امام الهند منبع الکمالات مرکز الاسانید حضرة الامام الشاه ولی الله احمد بن عبدالرحیم رحمهما الله تعالی	۱۱۸
	دحضرت شاه رحمہ اللہ سیاسی بصیرت	۱۲۰
	دحضرت شاه رحمہ اللہ تصنیفات	۱۲۰
	شیخ ابوطاهر کردی رحمہ اللہ	۱۲۱
	شیخ ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الکورانی الکردی رحمہ اللہ	۱۲۲
	صفی الدین احمد القشاشی رحمہ اللہ	۱۲۳
	شیخ احمد بن علی بن عبدالقدوس الشناوی رحمہ اللہ	۱۲۴
	تنبیه	۱۲۵
	شمس الدین محمد بن احمد الرملی رحمہ اللہ	۱۲۵
	ولادت او تعلیم وتربیت	۱۲۸
	حافظه او ذکاوت	۱۲۹
	علم او فضل	۱۲۹
	داکابرینو او معاصرینو خراج تحسین	۱۲۹
	درس وافتاء	۱۳۰
	د قضاء عهده	۱۳۰
	زرلوستل او زر لیکل	۱۳۰
	زهد، عبادت او اخلاق	۱۳۱
	د حافظ رحمہ اللہ په تذکره کښې یوه اهمه نکته	۱۳۱
	تصنیفات	۱۳۲
	وفات	۱۳۳
	شیخ زین الدین ابراهیم بن احمد تنوخی رحمہ اللہ	۱۳۳
	تنبیه	۱۳۴
	شیخ ابوالوقت السجزی رحمہ اللہ	۱۳۶

شمیره	مضمون	صفحه

فائده ۱۳۹

د امام بخاری رحمة الله علیه نوم او نسب

استطراد ۱۴۰
پیدائش او وفات ۱۴۱
مختصر حالات اوتعلیم ۱۴۱
په ماشوموالی کښې علمی کمال ۱۴۱
بې مثاله حافظه ۱۴۲
رحلات یا علمی سفرونه ۱۴۳
دامام بخاری رحمہ اللہ رحلات ۱۴۴
تنبیه ۱۴۵
په دې رحلاتو کښې د امام بخاری رحمہ اللہ تنګدستی ۱۴۶
دامام بخاری رحمہ اللہ فضل او شرف ۱۴۶
احتیاط او تقوی ۱۴۷
دعلمی وقار حفاظت ۱۴۸
نبه سلوك او ایثار ۱۴۹
بې نفسی ۱۵۰
په حدیث دعمل اهتمام ۱۵۰
دعبادت شوق ۱۵۱
د دعا قبولیت ۱۵۱
د علل حدیث په معرفت کښې انفرادیت ۱۵۱
په علم حدیث کښې دنقد وجرح حیثیت ۱۵۳
دامام بخاری رحمہ اللہ طریقه ۱۵۴
امام بخاری رحمہ اللہ د عالمانو په نظر کښې ۱۵۵
دامام مسلم رحمہ اللہ مسلك ۱۵۸
دامام ابوداود رحمہ اللہ مسلك ۱۵۹
دامام ترمذی رحمہ اللہ فقهی مسلك ۱۵۹
دابن ماجه رحمہ اللہ مسلك ۱۵۹
د امام نسائی رحمہ اللہ مسلك ۱۶۰
ازمیښت او وصال ۱۶۰
اولنۍ جلا وطنی ۱۶۰
په دویم ځل ویستل ۱۶۱
په دریم ځل د وطن نه ویستل ۱۶۱

شمیره	مضمون	صفحه
	په خپل وطن بخارا کښې ازمائش	۱۲۵
	یو زیری	۱۲۷
	دامام بخاری رحمہ اللہ یو کرامت	۱۲۷
	تصنیفات	۱۲۷
	صحیح بخاری	۱۲۸
	دصحیح بخاری دتالیف سبب	۱۲۹
	د تالیف ابتداء اوانتهاء	۱۲۹
	دصحیح بخاری یو امتیاز	۱۷۰
	د بخاری د روایاتو تعداد	۱۷۱
	دکتاب موضوع	۱۷۲
	دصحیح بخاری شروط	۱۷۳
	دصحیح بخاری خصوصیات	۱۷۹
	فصل اول: دبخاری تراجم	۱۸۰
	باب بلا ترجمة	۱۸۸
	فصل ثانی د تراجمو د اثبات طریقې	۱۹۰
	دتراجم قسمونه	۱۹۱
	د جامع صحیح بخاری فضائل	۱۹۴
	یوه غلط فهمی	۱۹۷

بَابُ بَدْءِ الوَحی

	دامام بخاری رحمہ اللہ د شروع طریقه او په دې باندې اعتراض	۲۰۳
	د اشکال جوابونه	۲۰۴
	خوښ جوابونه	۲۱۰
	بسم الله الرحمٰن الرحیم	۲۱۱
	د ،،اسم،، د لفظ تحقیق	۲۱۱
	د ،،الله،، د لفظ تحقیق	۲۱۱
	اسم عین مسمی ده اوکه غیر دې د مسمی نه	۲۱۲
	د ،،الله،، د لفظ څو لفظی خصوصیات	۲۱۳
	الرحمٰن الرحیم	۲۱۴

(۱) بَابُ كَيْفَ كَانَ بَدْءُ الْوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

	دصحیح بخاری شروع	۲۱۵

شمیره	مضمون	صفحه
	دعلامه سندهی رحمه الله رائي	۲۱۷
	دحضرت شیخ الهند رحمه الله تقریر	۲۱۷
	دحضرت کشمیری رحمه الله رائي	۲۱۹
	ترجمة الباب	۲۱۹
	دترجمة الباب مقصد	۲۲۰
	دترجمة الباب په مقصد باندي اشکال	۲۲۰
	دعلامه سندهی رحمه الله جواب	۲۲۱
	دحضرت شاه ولي الله رحمه الله جواب	۲۲۱
	دحافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عینی رحمه الله جواب	۲۲۱
	دحضرت شیخ الهند رحمه الله تقریر	۲۲۲
	دشیخ الهند رحمه الله یو بل تقریر	۲۲۲
	د امام العصر حضرت انورشاه کشمیری رحمه الله جواب	۲۲۳
	تنبیه	۲۲۴
	دشیخ الحدیث حضرت مولانا زکریاصاحب کاندهلوی (رح) توجیه	۲۲۴
	دحضرت مولانا محمد یونس مظاهری رحمه الله رائي	۲۲۵
	دترجمة الباب د اجزاء تحلیلیه تشریح	۲۲۵
	,,کیف،،	۲۲۵
	((بَدء))	۲۲۶
	((الوحي))	۲۲۶
	دوحی قسمونه	۲۲۷
	آیا الهام حجت دي؟	۲۲۹
	قوله: إلى رسول الله صلي الله عليه وسلم	۲۳۰
	درسول لغوی اواصطلاحی معنی	۲۳۰
	نبوت	۲۳۰
	د رسول او نبی په مینځ کښي فرق	۲۳۰
	په دي تعریف باندي اشکال اود هغي دفاع	۲۳۱
	قوله: وقول الله عزوجل	۲۳۲
	قوله: ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِن بَعْدِهِ﴾	۲۳۳
	په آیت کښي د تشبیه نوعیت	۲۳۳
	د آیت د ذکر کولو مقصد	۲۳۴
	په آیت کښي دحضرت نوح علیه السلام د تخصیص وجه	۲۳۴

شمیره	مضمون	صفحه

دعلامه عینی رحمه الله په قول باندې اشکال ۲۳۵
دحضرت نوح علیه السلام د تخصیص په باره کښې د حضرت شیخ الهند رحمه الله ارشاد ۲۳۷

الحديث الأول

قوله حدثنا: ۲۳۹
په «حدثنا» او «أخبرنا» کښې فرق ۲۳۹
الحمیدی ۲۳۹
یوه نکته ۲۴۰
قوله: حدثنا سفیان: ۲۴۱
قوله: حدثنا یحیی بن سعید الانصاری: ۲۴۱
قوله: اخبرنی محمد بن ابراهیم التیمی رحمه الله: ۲۴۱
قوله: سمع علقمة بن وقاص اللیثی: ۲۴۱
قوله: سمعت عمر بن الخطاب رضی الله عنه: ۲۴۲
آیا دامام بخاری رحمه الله په نیز د صحت حدیث دپاره په هره طبقه کښې د دوو راویانو وجود ضروری دی؟ ۲۴۲
یوه لطیفه: ۲۴۲
دحدیث د ترجمة الباب سره مطابقت: ۲۴۴
د حضرت شیخ الهند رحمه الله توجیه: ۲۴۷
دحدیث «إنما الأعمال بالنیات» اهمیت: ۲۴۹
دحدیث شان ورود: ۲۵۰
یو اشکال او دهغې جواب: ۲۵۱
قوله: إنما الأعمال بالنیات: ۲۵۲
په فعل او عمل کښې فرق: ۲۵۳
دنیت لغوی او شرعی معنی: ۲۵۳
په «إنما الأعمال بالنیات» کښې لغوی معنی مراد ده او که شرعی؟ ۲۵۴
په «نیت» او «اراده» کښې فرق: ۲۵۴
یو اشکال او دهغې جواب: ۲۵۵
په اودس کښې د نیت مسئله: ۲۵۵
تفصیل د مذاهبو ۲۵۵
داختلاف منشا ۲۵۵
په احنافو رحمهم الله یو اشکال اود هغې جواب ۲۵۷
آیا احناف رحمهم الله قیاس ته په حدیث باندې ترجیح ورکوی؟ ۲۵۸

شمیره	مضمون	هنفحه
	دحدیث باب نه د ائمه ثلاثه استدلال	۲۵۹
	د ذکرشوو تقدیرونو دعدم صحت په سلسله کښې دحضرت شاه (رح) تقریر	۲۵۹
	د شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله تحقیق	۲۶۲
	دائمه ثلاثو رحمهم الله د استدلال نه جوابونه	۲۶۵
	په کومو کومو څیزونو کښې د نیت ضرورت شته؟	۲۶۷
	آیا داحنافو رحمهم الله اودس د نیت نه خالی وی؟	۲۶۷
	قوله: وإنما لكل إمرئ ما نوي	۲۶۸
	امام بخاری (رح) په دې مقام کښې نامکمل حدیث ولې نقل کړلو؟	۲۷۱
	تنبیه	۲۷۳
	قوله: فمن كانت هجرته	۲۷۴
	قوله: إلى دنيا يصيبها:	۲۷۵
	د دنیا تعریف	۲۷۶
	قوله: أو إلى إمرأة ينكحها:	۲۷۷
	یواشکال اودهغې جواب	۲۷۹
	نکاح یو مباح څیز دې.ددې په نیت سره ولې هجرت نه صحیح کیږی؟	۲۸۰
	څو سوالونه او دهغې جوابونه	۲۸۰
	اولنې سوال: د شرط او جزاء په مینځ کښې اتحاد	۲۸۰
	دویم سوال: «فهجرته إلى ما هاجر إليه» کښې د ابهام وجه	۲۸۲
	دطاعاتو، عباداتو، مباحاتواو معاصی سره د نیت دتعلق نوعیت	۲۸۳
	حدیث «إنما الأعمال بالنيات» نه د کتاب د شروع وجه	۲۸۴
	د حدیث باب نه مستنبط مسائل	۲۸۵
	دحدیث باب نه حاصل شوې څو فوائد	۲۸۵

الحديث الثاني

	رجال الحديث	۲۸۶
	قوله: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ:	۲۸۶
	قوله: مَالِكٌ:	۲۸۷
	قوله: هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ:	۲۸۷
	قوله: عَنْ أَبِيهِ:	۲۸۷
	قوله: عَائِشَةَ:	۲۸۷
	قوله: أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا:	۲۸۸

شمیره	مضمون	صفحه
	ایا په رسول الله ﷺ باندې د ..ابو المؤمنین.. اطلاق کیدې شی؟	۲۸۹
	د اخوال المؤمنین او خالات المؤمنین اطلاق	۲۹۰
	حضرت عائشه رضی الله عنها غوره ده که حضرت خدیجه رضی الله عنها	۲۹۰
	حضرت عائشه رضی الله عنها افضله ده که حضرت فاطمه رضی الله عنها	۲۹۰
	قوله أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ:	۲۹۱
	دا حدیث د مسانید عائشه رضی الله عنها څنې دې اوکه دمسانید حارث بن هشام رضی الله عنه څنې دې؟	۲۹۱
	قوله: كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ:	۲۹۲
	دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه سوال په نزول وحی کښې د شك د وجې نه وو .	۲۹۲
	دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه د سوال نوعیت	۲۹۲
	قوله: صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ:	۲۹۳
	د ((صَلْصَلَةِ)) نه څه مراد دې؟	۲۹۳
	آیا دالله تعالی دپاره صوت ثابت دې؟	۲۹۵
	په نصوصو ثابت شوی صفات د تنزیه په عقیدې سره په ظاهر باندې پریخودل پکاردی	۲۹۶
	په حدیث کښې د تعارض شبه او د هغې ازاله	۲۹۶
	د مشبه محمود اود مشبه به د مذموم کیدو اشکال او ددې دفع کول	۲۹۷
	قوله: وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ:	۲۹۹
	د وحی د دې قسم د ګرانوالی سبب	۳۰۰
	د وحی د سختئ دویمه وجه	۳۰۰
	د حضرت مولانا فضل الرحمن ګنج مراد آبادی واقعه	۳۰۱
	دبراه راست تاثیر یو حسی مثال	۳۰۲
	قوله: فَيُفْصَمُ عَنِّي:	۳۰۲
	قوله: وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ:	۳۰۲
	قوله: وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا:	۳۰۲
	د فرشتې په انسانی شکل کښې متشکل کیدلو باندې اشکال او ددې جوابونه	۳۰۳
	د فرشتې د تشکل انسانی نه پس به دهغې روح کوم ځائې کښې وو؟	۳۰۴
	دفرشتې په تشکل انسانی کښې تحقیقی خبره	۳۰۴
	حضرت جبریل علیه السلام به عام طور د دحیة الکلبی رضی الله عنه په شکل کښې راتلو	۳۰۴
	آیا د نبی ﷺ د جبریل علیه السلام په نه پیژندلو سره په وحی اعتماد باقی پاتې کیږی؟	۳۰۵
	دحضرت جبریل علیه السلام د نه پیژندګلو حکمت	۳۰۶
	دحضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی رحمه الله واقعه	۳۰۶
	دحضرت تهانوی رحمه الله واقعه	۳۰۶

شمیره	مضمون	صفحه
	دشیخ عبدالحق ردولوی رحمه الله واقعه	۳۰۶
	لفظ د «رَجُلاً» په ترکیب کښې څه واقع شوې دي؟	۳۰۷
	تنبیه	۳۰۸
	قوله: فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ:	۳۰۸
	د وحی په دوارو صورتونو کښې د حفظ دپاره د مختلفو صیغو استعمال	۳۰۸
	په دې حدیث کښې د وحي صرف په دووصورتونو ولې اکتفاء شوې ده؟	۳۰۹
	قوله: قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا:	۳۱۰
	قوله: وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا:	۳۱۱
	د نزول وحی په موقع د خولې د وتلو حکمت	۳۱۱
	د سختې ګرمۍ دوجې خوله وتل اود یخنۍ د وجې د کمبل د اغوستلو اشکال	۳۱۲
	د حدیث باب نه څو مستنبط فوائد:	۳۱۲
	په حدیث باب اوترجمه کښې مناسبت:	۳۱۳

الحديث الثالث

	رجال الحديث	۳۱۴
	قوله: يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ:	۳۱۴
	قوله: اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ:	۳۱۵
	قوله: عُقَيْلٍ:	۳۱۷
	قوله: ابْنِ شِهَابٍ:	۳۱۷
	د باب دا روایت مرسل دي که متصل؟	۳۱۷
	قوله: أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ:	۳۱۷
	قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ:	۳۱۸
	د مومن خوب د نبوت نه یو جزء دي	۳۲۰
	یواشکال او دهغې جواب	۳۲۰
	د «رؤیا المومن» په حدیث کښې د مختلفو روایاتو تعارض او دهغې دفعیه	۳۲۰
	په «رؤیا الأنبیاء وحي» باندې اشکال او دهغې جواب	۳۲۱
	دحضرت کشمیری رحمه الله جواب	۳۲۳
	دحافظ ابن القیم رحمه الله جواب	۳۲۳
	قوله الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ:	۳۲۴
	قوله فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ:	۳۲۴
	قوله ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ:	۳۲۶

شمیره	مضمون	صفحه
	دخلوت فائدې	۳۲۶
	دخلوت محبوبیت	۳۲۶
	قوله: وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ:	۳۲۶
	دخلوت دپاره دغار د انتخاب وجه	۳۲۶
	نبی کریم ﷺ به په کومه زمانه کښې خلوت کولو؟	۳۲۷
	په ..جوار.. او ..اعتکاف.. کښې فرق	۳۲۷
	قوله: فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ:	۳۲۷
	وهو التعبد .. ددې ادراج چا کړې دې؟	۳۲۸
	په غار حراء کښې د نبی ﷺ د تعبد کیفیت	۳۲۸
	قوله: اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ:	۳۲۹
	قوله: ذَوَاتِ الْعَدَدِ:	۳۳۰
	قوله: قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ:	۳۳۰
	په اسلام کښې رهبانیت نشته	۳۳۱
	قوله: وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ:	۳۳۱
	قوله: ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا:	۳۳۱
	قوله: حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ:	۳۳۲
	..الحق.. نه مراد څه دې؟	۳۳۳
	قوله: فَجَاءَهُ الْمَلَكُ:	۳۳۳
	د فرشتې راتلل په کومه ورځ، په کوم تاریخ، او په کومه میاشت کښې وو او په هغه وخت کښې د نبی ﷺ عمر څومره وو؟	۳۳۴
	قوله: فَقَالَ اقْرَأْ:	۳۳۵
	تکلیف بما لایطاق جائز دې که نه؟	۳۳۶
	قوله: قَالَ مَا أَنَا بِقَارِئٍ:	۳۳۶
	په ..ماأنابقاری.. کښې ..ما.. نافیه ده که استفهامیه؟	۳۳۷
	د ..ماأنابقاری.. جملې د مکرر راوړلو وجه	۳۳۸
	په ..ما.. نافیه او استفهامیه کښې د تطبیق صورت	۳۳۸
	قوله: قال فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي:	۳۳۸
	قوله: حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ:	۳۳۹
	یو اشکال او دهغې جواب	۳۴۰
	.غط. او .ارسال.. او په دې کښې حکمتونه	۳۴۰

شمیره	مضمون	صفحه
	په ..غط.. کښې د تکرار وجوهات	۳۴۱
	د توجه قسمونه	۳۴۴
	توجه انعکاسی	۳۴۴
	توجه القائی یا نسبت القائی	۳۴۵
	توجه اصلاحی یا نسبت اصلاحی	۳۴۵
	توجه اتحادی یا نسبت اتحادی	۳۴۵
	د حضرت خواجه باقی بالله رحمه الله او یونانبائی واقعه	۳۴۵
	د علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله یوه واقعه	۳۴۶
	قوله: فَقَالَ ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ﴾:	۳۴۷
	د آیات مذکوره سره متعلق څو فوائد	۳۴۷
	قوله: اَلَّذِیْ خَلَقَ:	۳۴۸
	قوله: ﴿خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ﴾:	۳۴۸
	قوله: ﴿اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ﴾:	۳۴۸
	قوله: ﴿اَلَّذِیْ عَلَّمَ بِالْقَلَمِ﴾:	۳۴۸
	قوله: ﴿عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ یَعْلَمْ﴾:	۳۴۹
	ذکر شوی آیاتونه د قرآن کریم خلاصه ده	۳۴۹
	په صفات ذات او صفات افعال کښې فرق	۳۵۰
	په آیت کښې صفات ذات او صفات افعال طرف ته اشاره	۳۵۰
	دتولو نه وړاندې کوم آیتونه نازل شوی دی؟	۳۵۱
	د قول اول د ترجیح وجوهات	۳۵۱
	په دواړو روایاتو کښې تطبیق	۳۵۲
	په ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ به څنګه عمل کولې شی؟	۳۵۳
	بسم الله د قرآن جزء دې که نه؟ دعالمانو مذاهب	۳۵۳
	تسمیه د سورة فاتحه جزء دې که نه؟	۳۵۴
	په مانځه کښې د تسمیه د قرأت حکم	۳۵۴
	په تسمیه کښې جهر مسنون دې که نه؟	۳۵۵
	دلائل قائلین عدم جزئیت تسمیه	۳۵۵
	اولنې دلیل	۳۵۵
	دویم دلیل	۳۵۸
	دریم دلیل	۳۵۸

شمیره	مضمون	صفحه
	په دې دلیل باندې اعتراض او دهغې جواب	۳۵۹
	یو اشکال او دهغې حل	۳۶۰
	څلورم دلیل	۳۶۱
	پنځم دلیل	۳۶۱
	شپږم دلیل	۳۶۲
	اووم دلیل	۳۶۳
	اتم دلیل	۳۶۴
	تنبیه	۳۶۴
	د جزئیت د قائلینو دلائل	۳۶۵
	جواب	۳۶۵
	قوله: فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:	۳۶۷
	قوله: يَرْجُفُ فُؤَادُهُ:	۳۶۷
	د زړه د درزیدو وجه	۳۶۸
	قوله: فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا:	۳۶۸
	قوله: فَقَالَ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي:	۳۶۹
	د مولانا روم رحمه الله توجیه	۳۷۰
	یو اشکال او دهغې جواب	۳۷۰
	یوبل اشکال اودهغې جواب	۳۷۰
	قوله: فقال لخديجة وأخبرها الخبر: لقد خشيت على نفسي:	۳۷۱
	نبی اکرم صلی الله علیه وسلم ته د څه وجه ویره شوه؟	۳۷۱
	طبعي ویره دمقام نبوت سره منافی نه ده	۳۷۲
	دحضرت شاه ولی الله رحمه الله یوه دقیق رائې	۳۷۳
	د ورقه د تصدیق فائده	۳۷۴
	قوله: فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلَّا:	۳۷۴
	..أول من أسلم.. څوك وو؟	۳۷۵
	قوله: وَاللّٰهِ مَا يُخْزِيكَ اللّٰهُ أَبَدًا:	۳۷۵
	قوله: إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ:	۳۷۵
	قوله: وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ:	۳۷۶
	قوله: تَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ:	۳۷۷
	ـ حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه د نبی صلی الله علیه وسلم سره خاص مناسبت	۳۷۷
	قوله فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ:	۳۷۹

شمیره	مضمون	صفحه
	د علامه شبلی نعمانی رحمه الله غلط فهمی	۳۷۹
	ورقه بن نوفل:	۳۸۲
قوله:	اِبْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ:	۳۸۲
قوله:	وَكَانَ امْرَأً قَدْ تَنَصَّرَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ:	۳۸۲
	زید بن عمرو بن نفیل:	۳۸۲
قوله:	وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللّٰهُ:	۳۸۳
	د تورات او انجیل ژبه	۳۸۳
	دسریانئ وجه تسمیه	۳۸۳
	د انجیل د کتابت وجه	۳۸۴
قوله:	وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ:	۳۸۵
قوله:	فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ:	۳۸۵
قوله:	اِسْمَعْ مِنِ ابْنِ أَخِيكَ:	۳۸۲
قوله:	فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللّٰهُ عَلَى مُوسَى:	۳۸۷
	ورقه عیسائی وو خو د عیسی علیه السلام په خائې د موسی علیه السلام د ذکر کولو وجه	۳۸۷
	علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله فرمائی	۳۸۸
	یو اشکال اودهغې جواب	۳۸۹
	د علامه سهیلی رحمه الله بیان اودهغې رد	۳۸۹
قوله:	يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا:	۳۹۰
	د ,,جذع،، اعراب او ددې وجوه	۳۹۰
	د ,,جذع،، لغوی معنی	۳۹۱
قوله:	لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ:	۳۹۱
قوله:	أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ:	۳۹۱
	د ,,أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ،، اعراب	۳۹۲
	د نبی علیه السلام د تعجب وجه	۳۹۳
قوله:	قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ:	۳۹۳
قوله:	وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا:	۳۹۳
قوله:	ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ:	۳۹۴
قوله:	وَفَتَرَ الْوَحْيُ:	۳۹۴
	اول بحث د وحی د فتور او انقطاع وجه	۳۹۴
	دویم بحث د فترت موده	۳۹۵

شمیره	مضمون	صفحه

خلاصه ۳۹۲
دریم بحث ۳۹۲
څلورم بحث ۳۹۲

الحدیث الرابع

دتحویل قسمونه ۳۹۸
قوله: قَالَ وَهُوَ يُحَدِّثُ عَنْ فَتْرَةِ الْوَحْيِ: ۳۹۸
قوله: فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ: ۳۹۸
قوله: فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءٍ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيٍّ بَيْنَ السَّمَاءِ: ۳۹۹
دحضرت علامه کشمیری رحمه الله یوه واقعه: ۳۹۹
قوله: فَرُعِبْتُ مِنْهُ: ۳۹۹
قوله: فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي: ۴۰۰
قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلَى قَوْلِهِ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ: ۴۰۰
خطاب د محبت او ملاطفت: ۴۰۱
قوله: ﴿قُمْ فَأَنْذِرْ﴾: ۴۰۱
قوله: ﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾: ۴۰۱
قوله: ﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾: ۴۰۲
قوله: ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾: ۴۰۳
قوله: فَحَمِيَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَ: ۴۰۳
قوله: تَابَعَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُو صَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ: ۴۰۴
متابعت: ۴۰۵
دمتابعت لغوی او اصطلاحی معنی: ۴۰۵
دمتابعت قسمونه: ۴۰۵
دشاهد تعریف: ۴۰۵
په ,,متابع،، او ,,شاهد،، کښې فرق ۴۰۶
قوله: وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرٌ بَوَادِرُهُ: ۴۰۶
دمتابعت فائده: ۴۰۶
دحدیث باب د ترجمة الباب سره مناسبت: ۴۰۶

شمیره	مضمون	صفحه

الحديث الرابع

رجال الحديث ۴۰۷
قوله: مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ: ۴۰۷
قوله: أَبُوعَوَانَةَ: ۴۰۸
قوله: مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ: ۴۰۸
قوله: سَعِيدُبْنُ جُبَيْرٍ: ۴۰۹
قوله: عبدالله بن عَبَّاسٍ رضی الله عنهما: ۴۰۹
،،عبادله اربعه،، ۴۰۹
دابن عباس رضی الله عنهما مرویات ۴۱۰
قوله: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَاتُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً: ۴۱۱
د شدت سبب ۴۱۱
قوله: وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ: ۴۱۱
د ،،مما،، معنی ۴۱۲
قوله: فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا: ۴۱۳
قوله: وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ: ۴۱۳
قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى ﴿لَاتُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾: ۴۱۴
قوله: قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأَهُ: ۴۱۵
قوله: فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ: ۴۱۶
دقرأت خلف الامام په مسئله کښې د احنافو رحمهم الله تائید: ۴۱۶
د اتباع یو بل تفسیر اوپه دوارو کښې تطبیق ۴۱۷
قوله: ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ: ۴۱۸
د ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ یو بل تفسیر ۴۱۹
قوله: تأخیرالبیان عن وقت الخطاب: ۴۱۹
قوله: فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ: ۴۲۰
قوله: جبریل علیه السلام: ۴۲۰
د ترجمة الباب سره مناسبت ۴۲۱

شمیره	مضمون	صفحه
	دحدیث باب نه مستنبط مسائل	۴۲۱
	(اشکال او دهغې جوابونه)	
	اول جواب	۴۲۳
	دویم جواب	۴۲۳
	دریم جواب	۴۲۳
	څلورم جواب	۴۲۴
	پنځم جواب	۴۲۵
	شپږم جواب	۴۲۷
	اووم جواب	۴۲۷
	اتم جواب	۴۲۸
	یوه شبه او دهغې ازاله	۴۳۰
	نهم جواب	۴۳۰
	لسم جواب	۴۳۰

الحديث الخامس

	رجال الحديث	۴۳۱
	قوله: عَبْدَانُ:	۴۳۱
	قوله: قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ:	۴۳۱
	عبد الله بن مبارك	۴۳۱
	قوله: يُونُسُ:	۴۳۲
	قوله: الزُّهْرِيِّ:	۴۳۲
	قوله: وحَدَّثَنَا:	۴۳۲
	قوله: بِشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ:	۴۳۴
	قوله: مَعْمَرٌ:	۴۳۴
	قوله: عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ:	۴۳۴
	په مثله او نحوه کښې فرق	۴۳۵
	قوله: عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ:	۴۳۵
	دنبی ﷺ د ,,جود،، څو مثالونه	۴۳۶
	دحدیث دجملو ربط	۴۳۸
	دنبی ﷺ په دې موقع باندې د جود او سخا سبب	۴۳۸
	د ,,وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ،، اعرابی کیفیت	۴۳۹

شمیره	مضمون	صفحه

قوله: وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ: ۴۴۰
آیا د ټول قرآن پاك دور به كيدلو؟ ۴۴۰
د شپې د انتخاب وجه ۴۴۰
د مدارست حكمت ۴۴۰
قوله: فَلَرَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ: ۴۴۰
د زمان او مكان د فضيلت په سلسله كښې د متكلمينو او محققينو اختلاف ۴۴۱
ترجمة الباب سره مناسبت ۴۴۲
دحديث باب نه مستنبط مسائل او څو فوائد ۴۴۲

الحديث السادس

رجال الحديث ۴۴۵
قوله: أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ: ۴۴۵
قوله: شعيب: ۴۴۲
قوله: ابوسفيان: ۴۴۲
تاريخي تجزيه او تفصيل ۴۴۷
يو اشكال او دهغې جواب ۴۴۸
دهرقل د واقعې تمهيد ۴۴۹
په اول څل دعوت اسلام ۴۴۹
په دويم څل دعوت اسلام ۴۵۰
تنبيه ۴۵۰
د روم اطلاق ۴۵۱
دحديث الفاظ او فوائد ۴۵۱
قوله: أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ: ۴۵۱
قوله: أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ: ۴۵۱
قوله: فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ: ۴۵۲
قوله: وَكَانُوا تُجَّارًا بِالشَّامِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ: ۴۵۲
قوله: تجار: ۴۵۲
قوله: فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِإِيلِيَاءَ: ۴۵۳
قوله: فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عُظَمَاءُ الرُّومِ: ۴۵۳
قوله: ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ: ۴۵۳

شمیرہ	مضمون	صفحہ
	ترجمان	۴۵۳
قولہ:	فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ:	۴۵۴
قولہ:	فَقَالَ أَبُوسُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا:	۴۵۴
قولہ:	فَقَالَ أَدْنُوهُ مِنِّي وَقَرِّبُوا أَصْحَابَهُ فَاجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ:	۴۵۴
قولہ:	ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ قُلْ لَهُمْ إِنِّي سَائِلٌ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ:	۴۵۴
قولہ:	فَوَاللَّهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْثِرُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ:	۴۵۵
	آیا پہ څیزونو کښې حسن او قبح عقلی دہ؟	۴۵۵
قولہ:	لكذبت عنه:	۴۵۶
قولہ:	ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيكُمْ:	۴۵۶
قولہ:	قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ:	۴۵۶
قولہ:	قَالَ فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ:	۴۵۷
قولہ:	قط:	۴۵۷
قولہ:	قُلْتُ لَا:	۴۵۷
قولہ:	قَالَ فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ:	۴۵۷
قولہ:	قُلْتُ لَا:	۴۵۸
قولہ:	قَالَ فَأَشْرَافُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ:	۴۵۸
قولہ:	فَقُلْتُ بَلْ ضُعَفَاؤُهُمْ:	۴۵۸
قولہ:	قَالَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ:	۴۵۹
قولہ:	قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ:	۴۵۹
قولہ:	قَالَ فَهَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ:	۴۵۹
تنبیہ:	سخطة:	۴۵۹
قولہ:	قُلْتُ لَا:	۴۵۹
قولہ:	قَالَ فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ:	۴۶۰
قولہ:	قُلْتُ لَا:	۴۶۰
قولہ:	قَالَ فَهَلْ يَغْدِرُ:	۴۶۰
قولہ:	قُلْتُ لَا وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مُدَّةٍ لَا نَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا:	۴۶۰
قولہ:	وَلَمْ تُمْكِنِّي كَلِمَةٌ أُدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ الْكَلِمَةِ:	۴۶۱
قولہ:	قَالَ فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ:	۴۶۱
قولہ:	قُلْتُ نَعَمْ:	۴۶۲

شمیره	مضمون	صفحه
قوله: قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ:		۴۲۲
قوله: قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سِجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ:		۴۲۲
قوله: قَالَ مَاذَا يَأْمُرُكُمْ:		۴۲۳
قوله: قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرُكُوا مَا يَقُولُ آبَاؤُكُمْ:		۴۲۳
دعبادت معنی اود سجدې د مسئلې تحقیق		۴۲۳
تحقیقی جواب		۴۲۵
تنبیه		۴۲۵
د شرک قسمونه:		۴۲۵
د مشرکانو عقائد:		۴۲۶
شرك في التشريع:		۴۲۸
شرك في التشريع او تقليد:		۴۲۸
قوله: وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ وَالصِّلَةِ:		۴۲۹
قوله: فَقَالَ لِلتُّرْجُمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا:		۴۷۰
قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا:		۴۷۲
قوله: فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتَسِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ:		۴۷۲
قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا:		۴۷۲
قوله: قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ:		۴۷۲
قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ:		۴۷۳
قوله: وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافُ النَّاسِ اتَّبَعُوهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّ ضُعَفَاءَهُمُ اتَّبَعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ		۴۷۳
قوله: وَسَأَلْتُكَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ:		۴۷۴
قوله: وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ:		۴۷۴
قوله: وَسَأَلْتُكَ أَيَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا:		۴۷۴
قوله: وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَالِطُ بَشَاشَتُهُ الْقُلُوبَ:		۴۷۴
قوله: وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ:		۴۷۵
قوله: وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَيَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ:		۴۷۵

شمیره	مضمون	صفحه

قوله: فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ: ۴۷۶

قوله: فَلَوَدِدْتُ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ: ۴۷۷

دهرقل اسلام ۴۷۷

قوله: ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دِحْيَةُ إِلَى عَظِيمِ بُصْرَى: ... ۴۷۸

دحیه رضی الله عنه ۴۷۸

فائده ۴۷۹

قوله: عظیم بُصْرَی: ۴۷۹

بصری ۴۷۹

قوله: فَدَفَعَهُ إِلَى هِرَقْلَ: ۴۸۰

قوله: فَقَرَأَهُ: ۴۸۰

قوله: مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ: ۴۸۰

په خط کښې به د کاتب نوم وراندې لیکلی شی که دمکتوب الیه ۴۸۱

هرقل عظیم الروم ۴۸۲

قوله: سَلَامٌ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى: ۴۸۳

آیا کافرانو ته سلام کولې شی؟ ۴۸۳

قوله: أَمَّا بَعْدُ: ۴۸۴

په ,, أَمَّا بَعْدُ ،، دتولو نه وراندې چا اطلاق کړې وو؟ ۴۸۴

قوله: فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ: ۴۸۵

قوله: أَسْلِمْ تَسْلَمْ: ۴۸۵

آیا اسلام او ,,مسلمان،، ددې امت دپاره خاص دې؟ ۴۸۶

قوله: يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ: ۴۸۷

قوله: فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ: ۴۸۷

اریسیین څوک وو؟ ۴۸۷

قوله: وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا...: ۴۸۹

دوه سوالونه اودهغې جوابونه ۴۹۰

خط مبارك اود دعوت اصول ۴۹۱

یو اشکال اودهغې جواب ۴۹۲

قوله: فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ: ۴۹۳

شمیرہ	مضمون	صفحہ

قولہ: قَالَ أَبُوسُفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَفَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتْ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا: ۴۹۳

قولہ: فَقُلْتُ لِأَصْحَابِي حِينَ أُخْرِجْنَا لَقَدْ أَمِرَ أَمْرُ ابْنِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ: ... ۴۹۳

ابن ابی کبشہ ۴۹۳

بنی الاصفر ۴۹۴

قولہ: فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ: ۴۹۵

دابو سفیان رضی اللہ عنہ اسلام ۴۹۵

قولہ: وَكَانَ ابْنُ النَّاطُورِ صَاحِبُ إِيلِيَاءَ وَهِرَقْلَ سُقُفًّا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ: ۴۹۷

آیا د حقیقت او مجاز په مینځ کښې جمع تیک ده؟ ۴۹۸

سقف ۴۹۹

الشام ۴۹۹

قولہ: أَنَّ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ إِيلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِيثَ النَّفْسِ: ۴۹۹

قولہ: فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدْ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ: ۵۰۰

قولہ: قَالَ ابْنُ النَّاطُورِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَّاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ: ۵۰۰

یو اشکال او دهغې جواب ۵۰۰

قولہ: فَقَالَ لَهُمْ حِينَ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ حِينَ نَظَرْتُ فِي النُّجُومِ مَلِكَ الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ: ۵۰۱

قولہ: فَمَنْ يَخْتَتِنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ: ۵۰۱

قولہ: قَالُوا لَيْسَ يَخْتَتِنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهِمَّنَّكَ شَأْنُهُمْ وَاكْتُبْ إِلَى مَدَايِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنْ الْيَهُودِ: ۵۰۱

قولہ: فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أُتِيَ هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ۵۰۱

قولہ: فَلَمَّا اسْتَخْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَانْظُرُوا أَمُخْتَتِنٌ هُوَ أَمْ لَا فَنَظَرُوا إِلَيْهِ فَحَدَّثُوهُ أَنَّهُ مُخْتَتِنٌ وَسَأَلَهُ عَنْ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ: ۵۰۲

قولہ: فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مَلِكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ: ۵۰۲

قولہ: ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبٍ لَهُ بِرُومِيَةَ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ: ۵۰۳

قولہ: وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى حِمْصَ فَلَمْ يَرِمْ حِمْصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ: ۵۰۳

حمص ۵۰۴

قولہ: فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمْصَ: ۵۰۴

قولہ: ثُمَّ أَمَرَ بِأَبْوَابِهَا فَغُلِّقَتْ ثُمَّ اطَّلَعَ: ۵۰۴

شمیره	مضمون	صفحه
قوله: فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ:		۵۰۴
قوله: فَتَبَايَعُوا هَذَا النَّبِيَّ:		۵۰۴
قوله: فَحَاصُوا حَيْصَةَ حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوهَا قَدْ غُلِّقَتْ:		۵۰۵
قوله: فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفْرَتَهُمْ وَأَيِسَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ:		۵۰۵
قوله: إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي آنِفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ:		۵۰۵
قوله: فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ:		۵۰۵
براعت اختتام:		۵۰۷
فائده		۵۰۷
د روایت د ترجمة الباب سره مناسبت:		۵۰۷
د حدیث نه مستنبط مسائل:		۵۰۸
قوله: رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ:		۵۱۰

کتاب الإیمان

اسلامی ډلې:	۵۱۱
د اهل سنت والجماعة ډلې:	۵۱۱
محدثین:	۵۱۱
متکلمین:	۵۱۱
(الف) اشاعره:	۵۱۱
(ب) ماتریدیه:	۵۱۱
امام ابوالحسن اشعری رحمه الله:	۵۱۱
امام ابومنصور ماتریدی رحمه الله:	۵۱۲
د ایمان لغوی معنی:	۵۱۳
په تصدیق لغوی او تصدیق منطقی کښې فرق:	۵۱۵
د ایمان شرعی معنی:	۵۱۶
یو اشکال او دهغې جواب:	۵۱۷
یو اشکال:	۵۲۰
د امام غزالی رحمه الله جواب:	۵۲۱
د محقق ابن همام رحمه الله جواب:	۵۲۱
د حافظ ابن تیمیه رحمه الله تعبیر:	۵۲۱
د شیخ ابوطالب مکی او شیخ نظام الدین هروی رحمهما الله تعبیر:	۵۲۱
خلاصه د جواب:	۵۲۲
بو سوال او دهغې جواب:	۵۲۳

شمیره	مضمون	صفحه
	التزام طاعت او انقیاد باطنی د ایمان دپاره شرط دي که رکن؟	۵۲۴
	د اقراربااللسان حیثیت	۵۲۴
	یواشکال اودهغي جواب	۵۲۵
	دکفر قسمونه	۵۲۵
	د ایمان د حقیقت په باره کښي د مذاهبوتفصیل:	۵۲۲
	جهمیه او ایمان	۵۲۲
	کرامیه	۵۲۲
	مرجئه:	۵۲۲
	معتزله او خوراج:	۵۲۷
	د اهل سنت والجماعت مذهب:	۵۲۸
	دایمان په باره کښي داهل سنت والجماعت په خپل مینځ کښي اختلاف:	۵۲۹
	په امام اعظم باندي د ارجاء الزام او ددي حقیقت:	۵۳۰
	ایمان تقلیدی معتبر دي که نه؟:	۵۳۴
	آیا دامام ابوحنیفه رحمه الله تعبیر دسلفونه مختلف دي؟:	۵۳۴
	د ایمان دپاره داعمالو په جزئیت دمحدثینو رحمهم الله دلائل:	۵۳۲
	د ذکرشوی دلائلو جواب:	۵۳۷
	د اعمالو په عدم جزئیت باندي دمتکلمینو رحمهم الله دلائل	۵۳۷
	دحضرات محدثینو اومتکلمینو رحمهم الله په مینځ کښي د اختلاف حیثیت:	۵۴۰
	په ایمان کښي زیادت اونقصان:	۵۴۱
	منشا د اختلاف:	۵۴۲
	د «لایزیدولاینقص» مطلب:	۵۴۲
	په نصوصو کښي د وارد شوی زیادت توجیه:	۵۴۴
	دشیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمه الله تحقیق:	۵۴۷
	په ایمان کښي استثناء:	۵۵۱
	په ایمان اواسلام کښي فرق:	۵۵۲
	اول قسم علی سبیل الترادف:	۵۵۲
	دویم قسم علی سبیل التباین:	۵۵۳
	دریم قسم علی سبیل التداخل:	۵۵۳

شمیرہ	مضمون	صفحہ

الحدیث السابع

(۱) باب الإیمان وقول النبی ﷺ بُنِیَ الاسلامُ علی خمس

قولہ: وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم بُنِیَ الإسلامُ علی خمس: ۵۵۵
قولہ: وھو قول وفعل: ۵۵۵
د ..قول.. او ..عمل.. معنی: ۵۵۶
قولہ: ویزید وینقص: ۵۵۷
قولہ: قال اللہ تعالی ﴿لیزدادوا ایمانا مع ایمانھم﴾: ۵۵۷
قولہ: ﴿وزدنھم ھدی﴾: ۵۶۰
قولہ: ﴿ویزید اللہ الذین اھتدوا ھدی﴾: ۵۶۰
قولہ: ﴿والذین اھتدوا زادھم ھدی وآتاھم تقوٰھم﴾: ۵۶۱
قولہ: وقولہ ﴿ویزداد الذین آمنوا ایمانا﴾: ۵۶۲
دجھنم د فرشتو د شمار حکمت: ۵۶۳
قولہ: ﴿أیکم زادتہ ھذہ ایمانا فأما الذین آمنوا فزادتھم ایمانا﴾: ۵۶۴
قولہ: وقولہ جل ذکرہ ﴿فاخشوھم فزادھم ایمانا﴾: ۵۶۵
قولہ: وقولہ تعالی ﴿وما زادھم إلا ایمانا وتسلیما﴾: ۵۶۶
قولہ: والحب فی اللہ والبغض فی اللہ من الإیمان: ۵۶۷
قولہ: وکتب عمر بن عبد العزیز إلی عدی بن عدی إن للإیمان فرائض وشرائع ..الخ: ۵۶۸
حضرت عمربن عبد العزیز رحمہ اللہ: ۵۶۸
عدی بن عدی: ۵۶۹
دحضرت عمربن عبد العزیز رحمہ اللہ پہ اثر سرہ دامام بخاری رحمہ اللہ استدلال ۵۶۹
فرائض وشرائع اوحدود وسنن: ۵۶۹
قولہ: فإن أعش فسأبینھا لکم حتی تعملوا بھا وإن أمت فما أنا علی صحبتکم بحریص: .. ۵۷۰
قولہ: وقال إبراھیم صلی اللہ علیہ وسلم ﴿ولکن لیطمئن قلبی﴾: ۵۷۰
یو اشکال او دھغې جواب: ۵۷۲
قولہ: وقال معاذ بن جبل اجلس بنا نؤمن ساعۃ: ۵۷۳
قولہ: وقال ابن مسعود الیقین الإیمان کلہ: ۵۷۵
قولہ: وقال ابن عمر لا یبلغ العبد حقیقۃ التقوی حتی یدع ما حاک فی الصدر: ۵۷۵
دتقوی درجات ۵۷۵

شمیره	مضمون	صفحه

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ، أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا: ۵۷۶
قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا سَبِيلًا وَسُنَّةً: ۵۷۷
قوله: دُعَاؤُكُمْ إِيمَانُكُمْ: ۵۷۸

الحديث الثامن

رجال الحديث ۵۸۰
قوله: عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى: ۵۸۰
قوله: حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ: ۵۸۰
قوله: عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ: ۵۸۱
قوله: عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: ۵۸۱
قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ: ۵۸۲
قوله: بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: ۵۸۲
قوله: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ: ۵۸۲
قوله: وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ: ۵۸۲
قوله: وَإِقَامِ الصَّلَاةِ: ۵۸۳
قوله: وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: ۵۸۳
دحدیث په الفاظو کښې تقدیم اوتاخیر: ۵۸۳
د ایمان او اعمال بلیغ تشبیه: ۵۸۲
حضرت حسن بصری رحمه الله اومشهور شاعر فرزدق: ۵۸۸
یواشکال اودهغې جواب: ۵۸۹
یوه نکته: ۵۸۹
حافظ ابن تیمیه رحمه الله اوذکرمفرد: ۵۹۰
دامام بخاری رحمه الله مقصد: ۵۹۱

۲ = بَاب أُمُورِ الإِيمَانِ

قوله: وَقَوْلِهِ ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ....﴾ ۵۹۲
د ترجمة الباب مقصد اود ماقبل سره ربط ۵۹۲
د آیت دترجمې سره ربط ۵۹۳
د آیاتونو په ترتیب کښې نکته ۵۹۴
دآیاتونو تفسیر ۵۹۵
قوله: ﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ...﴾: ۵۹۵

شمیره	مضمون	صفحه

الحديث التاسع

رجال الحديث ۵۹۸

① عبدالله بن محمد رحمه الله : ۵۹۸

② ابوعامر عقدي رحمه الله : .....

③ سلمان بن بلال رحمه الله : .....

④ عبدالله بن دينار رحمه الله : .....

⑤ ابوصلاح رحمه الله : .....

⑥ حضرت ابوهريره رضي الله عنه: .....

كثرت روايت او د رواياتو شمار: ۲۰۰

د حضرت ابوهريره رضي الله عنه تفقه : ۲۰۱

د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نوم: ۲۰۲

د حضرت ابوهريره رضي الله عنه كنيت او ددې وجه : ۲۰۲

.. ابوهريرة .. منصرف دې كه غيرمنصرف؟ ۲۰۳

وفات او مدفن: ۲۰۳

قوله: اَلْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً: ۲۰۳

د رواياتو اختلاف: ۲۰۴

د حافظ ابن حجر رحمه الله يو تسامح: ۲۰۷

د شعب ايمان په باره كښې څو كتابونه: ۲۰۸

د شعب ايمان تحقيق: ۲۰۸

قوله: وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ: ۲۱۰

د حياء قسمونه : ۲۱۴

كه حياء په درې قسمونو كښې څه تعارض وى نو ددې د دفع كولو صورت ۲۱۴

۳- باب: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

الحديث العاشر

د ماقبل سره ربط او د ترجمې مقصد ۲۱۵

رجال الحديث ۲۱۶

آدم بن ابی ایاس رحمه الله: .....

عبدالله بن ابی اسفر رحمه الله: .....

شمیرہ	مضمون	صفحہ

اسماعیل رحمہ اللہ: ۲۱۷

شعبی رحمہ اللہ: .....

حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما: .....

قولہ: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ: ۲۱۸

یوه شبه او دهغې جواب ۲۱۹

آیا غیر مسلم د تکلیف نه بچ کول ضروری نه دی؟ ۲۲۰

من لسانه ویده: ۲۲۱

لسان په ,,ید،، باندې ولې مقدم کړې شوه؟ ۲۲۲

قولہ: وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللّٰهُ عَنْهُ: ۲۲۲

د هجرت حکم: ۲۲۳

قولہ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللّٰهِ وَقَالَ أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا دَاوُدُ هُوَ ابْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللّٰهِ يَعْنِي ابْنَ عَمْرٍو عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ۲۲۳

قولہ: وَقَالَ عَبْدُ الْأَعْلَى عَنْ دَاوُدَ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ۲۲۴

د ترجمة الباب مقصد: ۲۲۵

الحدیث الحادی عشر

۴- بَاب اَيُّ الإِسْلَامِ اَفْضَلُ

ما قبل سره ربط: ۲۲۵

رجال الحدیث ۲۲۵

قولہ: سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى: ۲۲۵

قولہ: يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ: ۲۲۶

قولہ: بُرْدَةَ: ۲۲۶

قولہ: ابوبردہ: ۲۲۶

قولہ: أَبُو مُوسَى اشعری رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: ۲۲۶

قولہ: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ: ۲۲۷

شمیره	مضمون	صفحه

۵- بَاب إِطْعَامُ الطَّعَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

الحديث الثاني عشر

په تراجمو کښې د امام بخاری تفنن ۲۲۸
د ترجمة الباب مقصد او د ماقبل وما بعد سره مناسبت ۲۲۹
رجال الحديث ۲۳۰
قوله: عمروبن خالد: ۲۳۰
قوله: ليث: ۲۳۰
قوله: يزيد: ۲۳۰
قوله: ابوالخير: ۲۳۱
قوله: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ۲۳۱
قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ ۲۳۱
اطعام طعام مطلق دې ۲۳۱
د شیخ الاسلام حضرت مدنی قدس سره طرز عمل ۲۳۲
قوله: وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ: ۲۳۲
د یو قسم سوالونو په جواب کښې د مختلفو جوابونو د واردیدو وجوهات ۲۳۴
عالمانو ددې اشکال ډیر جوابونه ورکړی دی ۲۳۵

فہرست رجال الحدیث

رجال	صفحہ	رجال	صفحہ
آدم بن ابی ایاس رحمہ اللہ		سفیان بن عیینہ	
ابن شِہَاب		سلمان بن بلال رحمہ اللہ	
ابوبردہ أبومُوسَی اشعری رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ		شعبہ بن الحجاج	
ابوبردہ بن یزید بن عبداللہ		شعبی (عامر بن شراحبیل) رحمہ اللہ	
امام ابوالحسن اشعری رضی اللہ عنہ		شعیب بن ابی حمزہ	
ابوسفیان صخر بن حرب		عَائِشَةَ بنت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہما	
أبوصَالِح ذکوان رحمہ اللہ		عَبْدَانُ عبداللہ بن ابی السفر	
ابوعامر عقدی رحمہ اللہ		عبداللہ بن دینار رحمہ اللہ	
أبوعَوَانَة		عبداللہ بن عَبَّاس رضی اللہ عنہما	
امام ابومنصور ماتریدی رحمہ اللہ		عبداللہ ابن عُمَرَ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُمَا	
أبومُوسَی اشعری رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ		حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما	
حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ		عبداللہ بن مبارک	
اسماعیل رحمہ اللہ		عبداللہ بن محمد مسندی رحمہ اللہ	
بِشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ		عَبْدُ اللّٰہِ بْنُ یُوسُفَ تنیسی	
أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ ہِشَامٍ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ		عُبَیْدُ اللّٰہِ بْنُ عَبْدِ اللّٰہِ بن مسعود	
أَبُوالْیَمَانِ الْحَکَمُ بْنُ نَافِعٍ		عُبَیْدُ اللّٰہِ بْنُ مُوسَی	
الحمیدی (عبداللہ بن الزبیر القرشی)		عدی بن عدی	
حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِی سُفْیَانَ		عروہ بن الزبیر	
خَدِیجَةَ بِنْتِ خُوَیْلِدٍ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہَا		عُقَیْل بن خالد	
دحیہ بن خلیفہ رضی اللہ عنہ		عِکْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ	
زید بن عمرو بن نفیل		سمع علقمة بن وقاص اللیثی	
سَعِیدُ بْنُ جُبَیْرٍ			
سَعِیدُ بْنُ یَحْیَی اموی			

رجال	صفحه	رجال	صفحه
عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ		مُعَاذُبْنُ جَبَلٍ	
عمر بن عبد العزیز رحمہ اللہ		مَعْمَرٌ	
عمرو بن خالد		مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ	
لیث بن سعد		مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ	
مَالِكٌ بن انس		هِشَامِ بن عُرْوَةَ	
اخبرنی محمد بن ابراهیم التیمی رحمہ اللہ		ورقه بن نوفل	
مرثد بن عبد الله (ابو الخیر) یزنی مصری		يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ	
		يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ	
		حدثنا یحی بن سعید الانصاری	
		يُونُسُ بن یزید ایلی	

یو وضاحت :

په دے تقریر کښے چه مونږ د صحیح بخاری کومه نسخه د متن په طور غوره کړے ده.په هغے باندے د ډاکټر مصطفی دیب البغا تحقیقی کار شوے دے. ډاکټر مصطفی دیب په احادیثو باندے د نمبرو لګولوسره سره د احادیثو د مواضع متکررهٔ د خودلو التزام هم کړے دے.که یو حدیث روستو راتلونکے وی. نو د حدیث په آخر کښے په نمبرو سره د هغے خودنه کوی.یعنی چه په دے نمبر باندے دا حدیث راځی.اوکه حدیث تیر شوے وی.نو د نمبر نه وړاندے ... لګوی.یعنی دے نمبر طرف ته رجوع اوکړه.

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

د ترتیب ورکونکی درخواست

اللهم لك الحمد لله كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك، اللهم ما أصبح بي من نعمة او بأحد من خلقك، فمنك لا شريك لك، اللهم ولك الشكر، اللهم لك الحمد، لا أحصي ثناءً عليك أنت كما أثنيت على نفسك. اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا ومولانا محمد النبي الأمي وعلى آله وصحبه وتابعيهم وتبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

دالله تعالی بے حده کرم او احسان دے چه د استاذ الاساتذه شیخ الحدیث حضرت مولانا سلیم الله خان صاحب دامت فیوضهم وبرکاتهم د درس صحیح بخاری شریف یو جلد د ترتیب ،تحقیق او تعلیق سره عالمانو ،طالبانو او د علم حدیث شوق لرونکو په خدمت کښے د ورندے کولو سعادت حاصلیږی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم زمونږ د اکابرو د هغه خوش قسمته ډلے سره تعلق ساتی.چه محدث کبیر، مجاهد اعظم، شیخ الاسلام حضرت مولانا سیدحسین احمد مدنی قدس سره د صبحت او درس نه د استفادے سعادت ورته اصل دے.دعلم ددے بے کناره سمندرنه هر کس د خپل استعداد مطابق فائده اخستے ده .زمونږ حضرت مدظلهم هم د حضرت شیخ الاسلام قدس سره د علمی درستخوان نه ښه پوره استفاده اخستے ده.او بیا نے تر اوسه پورے خپل ټول ژوند د دغه علومو په خورولو کښے تیر کړے دے.نن د لوستونکو په خدمت کښے چه دا کومه علمی کارنامه پیش کولے شی.دا هم په اصل کښے د خپل استاذ شیخ الاسلام حضرت مدنی نورالله مرقده د درسی خصوصیاتو کامل مظهر دے.په راروانو صفحاتو کښے به تاسو د حضرت شیخ الاسلام نورالله مرقده د حالاتو په ضمن کښے د هغوی د درس خصوصیات په تفصیل سره اوګورئ.بیا دالله تعالی دا خصوصی کرم دے.چه د پورتنئ آمالئ د لیکلو نه وراندے حضرت مد ظلهم څلیریشت کاله د بخاری شریف درس ورکړے دے.او د جامع ترمذی تدریس خو ددے نه هم زیات دے.

این سعادت بزور بازو نیست تانه بخشد خدائے بخشنده

لکه چه د بخاری شریف دا تقریر د دوی د استاذ محترم د درسی افاداتو نه علاوه تقریبا د صدئ د خلورمے حصے د شپے او ورځے تدرسی مشاغلو او د حدیث د ډیرو کتابونو د مطالعے خلاصه او نچوړ دے.د بخاری په دے تقریر کښے د لاندینو خبرو د اول نه تر آخره پورے اهتمام کړے شوے دے.

① د ترجمة الباب تفصیل او قابل اعتماد تشریح.
② دترجمة الباب او باب په مینځ کښے د مطابقت دپاره نفیس توجیهات.
③ د ترجمة الباب د ماقبل او مابعد سره ربط.
④ په متشابه تراجمو کښے د فرق وضاحت.
⑤ د حدیث په راویانو کښے د هر راوی په قدر د حاجت پیژندګلو.

⑥ د کومو راویانو په نومونو کښے چه اشتباه راځی.د هغے وضاحت.
⑦د کومو راویانونه چه په صحیح بخاری کښے صرف یو یا دوه روایتونه منقول دی.دداسے راویانو خودلو سره سره د هغوی د مروياتو نشاندهی هم کول.
⑧ د بخاری په راویانو کښے چه په چا باندے محدیثوکلام کړے وی.د هغے علمی طور منصفانه جائزه.
⑨ دحدیث د معنی قابل اعتماد زړه ته پریوتونکے وضاحت.
⑩ په مکررو روایاتو باندے تنبیه چه آیا د سند او متن اتحاد سره تکرار شوے دے.او که په دے دواړو کښے د یو د اختلاف سره.
⑪ د فقهاؤ دمذاهبو د پوره تفصیل اهتمام او دهغے تنقیح.
⑫ د فقهی مذاهبو د بیان دپاره د اصل ماخذو د حوالو اهتمام.
⑬ د فقهی مسائلو په آسانه طریقه باندے تفهیم او تشریح.
⑭ د فقهاؤ او محدثینو په مختلفو اقوالو کښے محاکمه.
⑮ په سند کښے د ,,تحویل،، د راتلو په صورت کښے دا اهتمام کول چه دلته کوم حدیث ذکر دے.دا د اولنی سند روایت دے.اوکه د دویم دغه شان ددے خبرے وضاحت چه دویم سند د کوم روایت چه دلته مذکور نه دے.هغه مصنف په کوم ځائے کښے بیان کړے دے.
⑯ د معلقاتو په باره کښے ددے خودلو اهتمام چه مصنف یا بل محدث دا موصولاً په کوم ځائے کښے ذکر کړے دے.
⑰ دآثارے موقوفه په باره کښے دا خودل چه یو محدث دا موصولاً په کوم ځائے کښے ذکر کړے دے.
⑱ د موقعے په مناسبت سره د امام بخاریؒ او نورو شارحینو په وهمونو تنبیه.
⑲ د بعضے تراجمو او نورو مواقعو باندے د ابهام وضاحت.
⑳ په صحیح بخاری کښے په بعضے ځایونوکښے باب وی.او ترجمه نه وی.او په بعضے ځایونو کښے ترجمه وی.او حدیث نه وی.بلکه آیت ذکر وی.او په بعضے کښے نه حدیث وی اونه آیت وی.بلکه صرف ترجمه ذکر وی.په داسے موقعو باندے تسلی بخش کلام.
① ,,قال بعض الناس،، د ماله وما علیه سره ذکر کول.
② په براعت اختتام باندے عموماً تنبیه ورکول.

بیا دوه اهم ترینے مقدمے هم په اصل تقریر پاند زیاتی دی.یوه مقدمهٔ العلم په دے کښے دعلم حدیث تعریف ،وجه تسمیه،موضوع،غرض اوغایت،دعلم حدیث مرتبے د حدیث دکتابونو اقسام ،تدوین حدیث،د منکرین حدیث اعتراضات اود هغے په جوابونو مشتمل سیر حاصل مباحث ذکر شوی دی.او دویمه مقدمه ,,مقدمة الکتاب ده.په دے کښے د صاحب تقریر نه واخله تر امام بخاریؒ پورے چه د سند د رجالو تفصیلی حالات مذکور دی.دغه شان دا مقدمه صحیح بخاری سره متعلقه په ټولو تفصیلونو هم مشتمله ده.

تقریر حتی الوسع سهل او د سلیس ساتلو کوشش شوے دے.په مینځ کښے چه کوم عربی عبارات دی.دتولو د ترجمے التزام نه دے شوے.ځکه چه دا کتاب بنیادی طور د عالمانو او منتهی طالبانو دپاره دے.دوی ته د ے څه خاص ضرورت نه وی. خو که چرته گران عبارت یا څه گران شعر راغلے دے.نو د هغے تشریح شوے ده.

د دے نه علاوه په حواشی کښے ئے د لاندینی امور التزام شوے دے.

①د تقریر په مینځ کښے که چرته څه حدیث راغلے دے.نو د هغے مکمل تخریج شوے دے.او د متعلقه کتاب حواله د صفحاتو سره ورکړے شوے ده.

②که د حدیث څه حصه ذکر شوے وی.نو بعضے وخت د ضرورت مطابق پوره حدیث په حاشیه کښے نقل کړے شوے دے.

③د عالمانو ،فقهاؤ،او شارحینو د اقوالو په سلسله کښے دا کوشش شوے دے.چه د هغوی د خپلو تصنیفاتو نه حوالے ورکړے شی .خوچه یو کتاب نه دے ملاؤ شوے.نو په دے صورت کښے د معتمد علیه شروحو اوکتابونو حوالے ورکړے شوی دی.

④د بخاری شریف د هرحدث تخریج د اصول سته ؤ په دائره کښے دننه شوے دے.

⑤حدیث باب په بخاری شریف کښے څو څله راغلے دے.او په کوم کوم خانے کښے ذکر دے؟ ددے خودنه شوے ده.

⑥د قرآن کریم د آیاتونو د حوالے دپاره د سورت او آیت نمبر ذکر کړے شوے دے.

احقرته خپل علمی سامان او سرمائے د کم والی پوره احساس او اعتراف دے.هم د دے احساس د وجے زما دپاره د اسے اهم علمی خدمت ته تیاریدل هم په ظاهره گران وو.خو چونکه د حضرت شیخ الحدیث صاحب مد ظلهم د طرف نه پوره دادگیرنه، دعاگانے او پوره راهنمائی راته حاصله ده.نو ځکه په الله باندے توکل کولو سره مے په دے کار شروع اوکړه. بنده تر خپله وسه پورے کوشش کړے دے.چه کار پوره وی.او یوه خبره هم د حوالے نه بغیر پاتے نشی.خو یقینی ده.چه په دے کښے د ډیرو خبرو حوالئ پاتے شوی دی.بله دا چه په دومره غټ کار کښے دغلطئ د امکان نه هم انکار نشی کولے. حضرت اهل علمو ته درخواست دے.که څه غلطئ باندے خبر شی.او دا دے د مرتب خامی اوگنړی.او دے دے د دغه غلطئ اودغه شان د خپلو فائده مندو تجویزونو او مشورونو نه خبر کړی. چه غلطئ لرے کړی شی.او د تجویزونو او مشورونو په رنړا کښے راروان جلدونه د زیات نه زیات فائده مند جوړولو کوشش اوکړے شی.احقربه دے احسان منونکے او شکرگزار وی.

دتقریر د ترتیب په دوران کښے چه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم هدایات، راهنمائی اودلچسپئ زما د همت او دادگیرنے باعث دے.اوهغه د هر قسم رسمی شکریه نه ډیر اوچت دے.الله تعالی دے حضرت صاحب ته صحت او پوره عافیت ورکړی.او هم ددوی وراندے دے دا کتاب آخرته اورسوی.او په خپل دربار کښے دے ئے قبول کړی.او د عالمانو، طالبانو او دیندارو دپاره دے مفید اوگرځوی.

د کتاب په ,,مقدمة العلم، ،باندے تحقیقی کار اول محب محترم مولانا عبد الرحمن صاحب ملیباری حفظه الله تعالی شروع کړے وو.روستو اگرچه احقر په هغے باندے د سر نه محنت

اوکړلو.خو د هغوی په کار سره احقر ته ددے کار په تکمیل کښے ډیره آسانتیا ملاؤ شوه.الله تعالی دے هغوی ته جزائے خیر ورکړی.

دکتاب د کمپوزنګ نه پس د پروف د تصحیح مسئله وه.الله تعالی په خپل فضل او رحم سره دا ګرانه مرحله هم په آسانئ سره پوره کړه.په دے باره کښے د عزیز ګرامی مولانا محمد انیس صاحب (استاذ جامعه احتشامیه کراچی) شکریه ادا کول ډیر ضروری ګڼرم.چه هغوی ډیر په شوق سره د خپلو مصروفو وختونو نه زما دپاره وخت اوویستلو.او د تصحیح په ټولو مرحلو کښے ئے زما پوره مدد اوکړلو.الله تعالی دے هغوی ته جزائے خیر ورکړی.او علمی او عملی ترقئ دے ورته ورکړی.

په آخر کښے قدرمندو لوستونکو ته درخواست دے.چه د صاحب تقریر حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت فیوضهم وبرکاتهم د صحت اوعافیت دپاره خصوصی دعا کوی.دغه شان د مرتب دپاره دے هم دعا کوی.چه ددے کار زر پوره کولو توفیق ورته ورکړی.او په خپل دربار کښے ورته د قبولیت شرف ورکړی.اود احقر دپاره، د احقر د مورپلار دپاره او ټولوملګرو او دوستانو دپاره ئے د آخرت توښه اوګرځوی.آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق

استاذ جامعه فاروقیه و رفیق شعبهٔ تصنیف وتالیف جامعه

.....

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

د مترجم د طرفه

د بنده شاه فیصل د هغه وخت نه د ,,کشف الباری،، د ترجمے شوق اوخواهش پیدا شوے وو.کله چه ئے د ,,الفوزالعالی فی إختیارالبخاری،، په نوم د وفاق المدارس، دارالعلوم حقانیه اکوړه خټك او جامعه امدادالعلوم پښور د پنځو کالو بخاری پرچو حل لیکلو.نوپه دغه وخت کښے د دے شرحے نه ډیر زیات متاثره شو.یوځو کاله پس په خپلو دوو عربی کتابونو ,,دروس العبادة،، او ,,سنن الصلاة فی فقه الأحناف،، باندے د تقریظ اخستلو په غرض د شیخ الحدیث ، صاحب تقریر په خدمت کښے حاضرشوم.د تقریظ لیکلو سره مے ترے د کشف الباری د ترجمے اجازت هم طلب کړلو.حضرت راته اوفرمائیل.چه مونږ به پرے مشوره اوکړو. غالباً د حضرت مولانا ابن الحسن عباسی ,,صاحب القلم،، او حضرت مولانا نورالبشر سره د مشورے نه پس ئے ماته د ترجمے اجازت اوکړلو.او د احقر په دواړو کتابونو د تقریظ لیکلو نه پس دحضرت هغه دوه کلمات زما دپاره د نه هیرولو قابل دی.چه د مازیګر نه پس د جامعے په چمن کښے تشریف فرما وو.او حضرت مولانا ابن الحسن عباسی صاحب ته ئے د خپل تبسم په مخصوص انداز کښے اوفرمائیل.،، ماشاءالله مولانا صاحب مستعد بهی هے او تجربه کار بهی،، دا وو د ترجمے د اجازت نامے یو څو تکی .

بنده شاه فیصل خطیب جامع مسجد الفرقان حسین تاؤن

نزد پولیس چوکئ اتحاد روډ پیښور ښار

الإجازة المسندة لسائر الكتب والفنون المتداولة

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

الحمد لله الذی فضل بنی آدم بالعلم والعمل علی جمیع العالم، والصلاة والسلام علی محمد سید العرب والعجم، وعلی آله وأصحابه ینابیع العلوم والحکم.

په اول کښے دمقدمة العلم او مقدمة الکتاب پیژندل ضروری دی.د تولو نه وړاندے به دمقدمة العلم ذکر کولے شی.او ددے نه پس د مقدمة الکتاب ذکر کولے شی.په مقدمة العلم کښے د اته مباحثو ذکر کولے شی.په کومو سره چه دعلم حدیث سره متعلق ضروری معلومات حاصلیږی.دے مباحثوته ,,روؤس ثمانیه،،یا ,,مباحث ثمانیه،، وئیلی شی.

مقدمة العلم

اولنی بحث: د تولونه اولنے بحث د ,,علم اصول حدیث،، تعریف سره متعلق دے.اول به د مطلق ,,علم حدیث،، تعریف کیږی.او دویم به د علم ,,روایة الحدیث،، او دریم به د ,,علم درایة الحدیث،، او څلورم به د ,,علم اصول حدیث،، تعریف کیږی.

د مطلق علم حدیث تعریف: علامه کرمانی او علامه عینی (رحمهما الله) ددے تعریف کړے دے «هوعلم یعرف به أقوال رسول الله ﷺ وأفعاله وأحواله»(۱)

د علم روایة الحدیث تعریف: «هوعلم یشتمل علی نقل أقعال رسول الله ﷺ وأقواله وصفاته وتقریراته»(۲)

د علم درایة الحدیث تعریف: «هوعلم یشتمل علی شرح أقوال رسول اله ﷺ وأفعاله وصفاته ویذکرفیه معانی ألفاظه، ویتعلم به طرق أستنباط الأحکام، ویعرف به ترجیح الراجح منها والتطبیق بین الأحادیث»(۳)

د علم اصول حدیث تعریف: هوعلم بقوانین یعرف بها أحوال السند والمتن،،(۴)

---

(۱) الکرمانی (۱۲/۱) وعمدة القاری (۱۱/۱)

(۲) اوګورئ تدریب الراوی (۲۰/۱)

(۳) قال الأکفانی.. وعلم الحدیث الخاص بالدرایة :علم یعرف به حقیقة الروایة وشروطها وأنواعها وأحکامها وحال الرواة وشروطهم وأصناف المرویات.. انظر تدریب الراوی (٤٠/١)

(۴) تدریب الراوی (٤١/١) د اصول حدیث دتولو نه غوره تعریف هغه دے.کوم چه حافظ بن حجر رحمه الله کړے دے ..معرفة القواعد المعرفة بحال الراوی (تدریب الراوی ٤١/١)

علامه سیوطی رحمه الله په الفیه (دا د هغوی یوه رساله ده.چه یوزر شغرونو باندے مشتمله ده.خکه ورته الفیه وائی) دا تعریف د مطلق علم حدیث تعریف کړخولے دے.هغوی فرمائی.

علم الحدیث ذو قوانین تحدید دری بها أحوال متن وسند(۱)

یعنی په علم حدیث کښے داسے قوانین وی.چه په هغے باندے د متن او سند حالات معلومیږی.

دغه شان علامه کرمانی رحمه الله هم دا تعریف د مطلق علم حدیث تعریف کړخولے دے.(۲) خو صحیح دا ده.چه ذکر شوے تعریف د علم اصول حدیث دے.

د قول رسول ﷺ نه مراد د دوی ارشادات مبارکه دی.لکه نبی ﷺ چه فرمائیلی دی.

«الدین النصیحة»(۳)

یادغه شان د نبی ﷺ دا ارشاد دے.«بنی الإسلام علی خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول وإقام الصلاة وإیتاء الزکاة والحج وصوم رمضان»(۴) یا لکه چه نبی ﷺ فرمائیلی دی.«إنما الأعمال بالنیات وإنما لإمرئ ما نوی فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أو إلی إمرأة ینکحها فهجرته إلی ما هاجر إلیه»(۵)

اود افعال الرسول ﷺ نه د نبی ﷺ هغه افعال مراد دی.کوم چه د نبی ﷺ نه صادر شوی وی. مثلا «راٰی رسول الله ﷺ مهجراً فجمع بین الظهر والعصر»(۶)

یا مثلاً «إن رسول الله ﷺ جمع فی حجة الوداع المغرب والعشاء بالمزدلفة»(۷)

دنبی ﷺ صفات په دوه قسمه دی.① اختیاریه ② غیر اختیاریه

---

(۱) اوجز المسالک (۵/۱)

(۲) اوجز المسالک (۵/۱)

(۳) أخرجه مسلم فی صحیحه (٥٤/١) عن تمیم الداری فی کتاب الإیمان باب بیان أن الدین النصیحة والترمذی فی جامعه (١٤/٢) عن أبی هریرة فی أبواب البر والصلة عن رسول الله ﷺ باب ماجاء فی النصیحة.....والنسائی فی سننه(٥٨١/٢) عن أبی هریرة رضی الله عنه فی کتاب البیعة .النصیحة للإمام .وأحمد فی مسنده (٣٥١/١) عن ابن عباس رضی الله عنه

(۴) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الإیمان باب قول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس (٦/١) ومسلم فی کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام (٣٢/١) والترمذی فی جامعه فی أبواب الإیمان عن رسول الله ﷺ باب ما جآء بنی الإسلام علی خمس (٨٥/٢)

(۵) أخرجه النسائی فی سننه فی کتاب الطهارة باب النیة فی الوضوء (٢٤/١) والبخاری فی صحیحه باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ (٣/١)

(۶) أخرجه أبوداود فی سننه فی کتاب المناسک باب الخروج إلی عرفة (٢٧٢/١)

(۷) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب المناسک باب من جمع بینهما ولم یتطوع (٢٢٧/١) ومسلم فی کتاب الحج باب الإفاضة من عرفات إلی مزدلفة وإستحباب صلاتی المغرب والعصر جمعاً بالمزدلفة فی هذه اللیلة (٤١٧/١)

① اختیاریه صفات دا دی.جود وسخا، عبدیت، تواضع او حلم بردباری وغیره

② غیراختیاریه صفات لکه د نبی ﷺ جسمانی صفات، «وکان ربعة من القوم»(۱) یعنی نبی ﷺ میانه قد وو.«بعید ما بین المنکبین»(۲) د نبی ﷺ د دواړو اوکو په مینځ کښے فاصله لکه غوندے زیاته وه.دا دواړه صفتونه د نبی ﷺ د بدن مبارك سره متعلق دی.بدنی صفات غیراختیاری دی.روحانیت او اخلاقو سره چه د کومو صفاتو تعلق دے.هغه ټول اختیاری دی.حضرات محدثین ﷺ چه په کوم علم روایة الحدیث کښے مشغول دی.نو هغه دواړه قسمه صفات بیانوی.اوفقهاء کرام ﷺ چونکه د مسائلو په استنباط پسے لګیدلی دی. نوهغوی څکه صرف د صفات اختیاریه نه بحث کوی.څکه چه داحکامو تعلق ددے سره دے. د صفات غیر اختیاریه سره د احکامو تعلق نشته.

تقاریر تقاریر جمع د تقریر ده.اودلته کښے د تقریر نه مراد دا دے.چه د شریعت یو متبع د نبی ﷺ وراندے څه کار یا څه خبره کړے وی.او په هغے باندے نبی ﷺ چپوالے اختیار کړے وی.او انکار ئے پرے نه وی کړے.(۳) دے سکوت ته تقریر وائی.او د نبی ﷺ سکوت حجت دے.او د غیر نبی سکوت حجت نه دے.نو کوم عمل چه نبی ﷺ لیدلی وی.یا ئے کومه خبره اوریدلی وی.اوسکوت ئے اختیار کړے وی.نودا ددے عمل یا قول د صحت دلیل دے.

فائده : طالب هغه کس ته وائی.چه هغه د حدیث په طلب او د روایت په اخستلو کښے شروع اوکړی.(۴) اوچه څوك روایات نقل کوی.هغه ته محدث وائی.شیخ الادب حضرت مولانا اعزازعلی رحمه الله دا هم فرمائیلی دی.چه د محدث تعریف دے.«من یعتنی بروایته ویکتفی بدرایته» یعنی چه دهغه روایت معتبر وی.اوچه د حدیث کومه شرح کوی.هغه قابل اعتماد وی. ملا علی قاری رحمه الله په شرح نخبه کښے لیکلی دی.چه کوم محدث ته یو لاکھ روایتونه سنداً ومتناً، جرحاً وتعدیلاً یاد وی.هغه ,,حافظ،، دے.اوکوم محدث ته چه درے لکھ احادیث سنداً ومتناً جرحاً وتعدیلاً یاد وی.هغه ته ,,حجت،، وائی.اوکوم محدث ته چه ټول روایتونه سنداً ومتناً جرحاً وتعدیلاً یاد وی.هغه ته ,,حاکم،، وئیلے شی (۵) خو صحیح خبره دا ده.چه د ,,حافظ،، حجت ، او حاکم کوم تعریفونه چه ملا علی قاری رحمه الله بیان کړی دی.هغه د محدیثنو حضراتو په نیز معتبر نه دی.او د متقدمینو ﷺ په کلام کښے ددے ذکر نشته.(۶) ,,فقیه،، هغه کس ته وائی.چه د مسائلو د استنباط اهتما کوی.او په اقوالو کښے ترجیح کر کوی.او کوم کس چه احکام شرعیه او مسائل فقهیه د تطبیق او ترجیح او استنباط په ذریعه

---

(۱) أخرجه الترمذی فی شمائله باب ما جآء فی خلق رسول الله ﷺ (ص.۱۰)

(۲) ..... أخرجه الترمذی فی شمائله باب ما جآء فی خلق رسول الله ﷺ (ص.۱۰)

(۳) لمعات التنقیح (۲۲/۱)

(۴) مقدمه اعلاء السنن (۲۲/۱)

(۵) ..... شرح نخبة الفکر (ص.۳) ناشر مکتبه اسلامیه میزان مارکیټ کوئټه.

(۶) د تفصیل دپاره اوګورئ ..قواعد في علوم الحدیث (ص.۲۱، ۲۲)

ښکاره کوی.اود تعارض لرے کولو کوشش کوی.هغه ته محقق وانی.

حدیثه اثر او خبر دحضرات محدثینو ﷺ په نیزدلته یو بحث دا هم شوے دے.چه حدیث، اثر، اوخبر، الفاظ مترادفه دی.اوکه په دے کښے څه فرق شته؟

شیخ محدث عبدالحق دهلوی ﷺ حدیث او اثر مترادف ګرځولی دی.(۱) او مشهوره دا ده.چه د حدیث اطلاق په مرفوع الی النبی ﷺ باندے کیږی.اود صحابی ﷺ اثر ته موقوف وائی.او د تابعی اثر ته مقطوع وئیلے شی.(۲)

دریم قول دا دے.چه مرفوع الی النبی ﷺ او اثرموقوف د صحابی ﷺ ته حدیث وائی.اود تابعی اثر ته مقطوع وئیلے شی.(۳)

دحدیث او خبر متعلق یو قول دا دے.چه دا دواړه مترادف دی.اوبل قول دا دے. چه د حدیث اطلاق د رسول الله ﷺ په اقوالو، افعالو وغیره باندے کیږی.او خبر عام دے.د نبی ﷺ او د بادشاهانو او حاکمانو دواړو باندے ددے اطلاق کیږی.(۴)

یواشکال اود هغې جواب : دلته یو اشکال کیږی.چه د حدیثو بعضے کتابونه لکه مصنف ابن ابی شیبه او مصنف عبدالرزاق کښے عام طور باندے د صحابه کرامو ﷺ او تابعینو ﷺ آثار موجود دی.د مرفوع احادیثو ذخیره په کښے ډیره کمه ده.نو بیا دا د حدیثو په کتابونو کښے ولے شمارلی شی؟حالانکه دحدیث لفظ د ,,مرفوع الی النبی ﷺ ،، دپاره استعمالیږی

د ذکر شوی اشکال جواب خو دا دے.چه د صحابی ﷺ یا تابعی ﷺ آثار به د دوو حالتونو نه خالی نه وی.یا به هغه مدرك بالقیاس وی.او یا به غیر مدرس بالقیاس وی.که هغه غیر مدرك بالقیاس وی.نود هغے حکم د حدیث مرفوع دے.نو د حدیث په کتاب کښے ددے په ذکر کولوباندے اشکال وارد نشو.

او که هغه مدرك بالقیاس وی.نو دحسن ظن په بناء به دا ګڼلے شی.چه صحابه کرامو ﷺ او تابعینو ﷺ دا د نبی ﷺ نه نقل کړی دی.او د خپل طرفه ئے نه دی بیان کړی.اګرچه نبی کریم ﷺ ته ئے د هغے نسبت نه دے کړے.نو په دے صورت کښے هم دحدیث په کتاب کښے ددے په ذکر کولو اشکال نه دے پکار.

دویم جواب دا دے.لکه چه شیخ عبدالحق محدث دهلوی ﷺ فرمائیلی دی.چه دحدیث اطلاق لکه څنګه چه د نبی ﷺ په اقوالو افعالو تقاریرو او صفاتو باندے کیږی.دغه شان د صحابه کرامو ﷺ او تابعینو ﷺ په آثارو باندے هم کیږی.دا بیله خبره ده.چه بیا نبی کریم ﷺ ته د کوم قول او فعل نسبت شوے وی.هغے ته مرفوع اوچه صحابی ﷺ ته د کوم قول او فعل نسبت شوے وی.هغے ته موقوف او چه تابعی ته د کوم قول او فعل نسبت شوے وی.هغے ته مقطوع وئیلی شی.(۵) په حقیقت کښے دا درے واړه په حدیث کښے شامل دی.او په دے

---

(۱) مقدمه مشکاة المصابیح اوورئ لمعات التنقیح (۲۲/۱)
(۲) اوګورئ قواعد في علوم الحدیث (مقدمه اعلاء السنن (ص،۲۸)
(۳) لمعات (۲۲/۱)
(۴) ..... اوګورئ شرح نخبة الفکر (ص، ۸)
(۵) اوګورئ لمعات التنقیح (۲۲/۱)

درے واړو کښے د فرق دپاره یو ته ,,حدیث،، دویم ته ,,موقوف،، او دریم ته ,,مقطوع،، وئیلی شی.

د حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم شان حقیقت هم دا دے.چه ددے حضراتو آثار په حدیث کښے داخل کړے شی.ځکه چه دا د رسول الله ﷺ د نبوت دلائل دی.خاص کر د صحابه کرامو رضی الله عنهم شان دومره ښکاره او اوچت دے.چه د انکار گنجائش په کښے نشته.

په قرآن کریم کښے د صحابه کرامو رضی الله عنهم دپاره في الحقیقت عام طور ﴿رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ﴾ فرمائیلی شوی دی.(۱) الله تعالی چه دهغه شان ﴿لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ﴾(۲) او ﴿عٰلِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ﴾(۳) هغه د صحابه کرامو دپاره د خپلے رضا زیرے ورکړے دے.

اودا معلومه ده.چه قصداً عمداً د گناه ارتکاب کونکو او په هغے باندے د.اصرار کونکو دپاره د الله تعالی رضا نه وی.نو ددے وجے دوی ته معصوم خو نه دی.ځکه چه عصمت د پیغمبرانو علیهم السلام پورے خاص دے.خو محفوظ منل او دحق معیار گرځول ضرور دی.الله تعالی ددوی ایمان پخپله معیار خودلے دے.﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَا اٰمَنَ النَّاسُ قَالُوا اَنُؤْمِنُ كَمَا اٰمَنَ السُّفَهَآءُ ۭ اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَآءُ وَلٰكِنْ لَّا يَعْلَمُوْنَ﴾(۴) دمنافقانونه مطالبه کړے شوے ده.چه د صحابه کرامو رضی الله عنهم پشان ایمان راوړی.که دوی دحق معیار نه وو.نو د دوی پشان دایمان راوړلو مطالبه به ولے کولے شوه؟حقیقت دا دے.چه په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښے څنگه اخلاص، تقوی او للهیت پیدا شوے وو.هم د هغے مطالبه د منافقانو نه شوے وه.﴿لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ عَلَيْهِمْ وَاَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيْبًا﴾(۵) په دے آیت کښے ﴿فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ﴾ الفاظ د خصوصی توجه مستحق دی.ددے نه د صحابه کرامو رضی الله عنهم خلوص او تقوی ښکاره ثابتیږی.

په بل ځائے کښے ددوی متعلق فرمائیلی شوی دی.﴿يَبْتَغُوْنَ فَضْلًا مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا﴾(۶) په دریم ځائے کښے بیا ارشاد دے﴿اُولٰۗىِٕكَ الَّذِيْنَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوْبَهُمْ لِلتَّقْوٰى ۭ لَهُمْ مَّغْفِرَةٌ وَّاَجْرٌ عَظِيْمٌ﴾(۷) اوپه یو ځائے کښے ارشاد دے.﴿وَكُلًّا وَّعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰى ۭ﴾(۸)

---

(۱) المجادلة – ۲۲)
(۲) سبا-۳)
(۳) التغابن-۱۸)
(۴) البقره-۱۳)
(۵) الفتح-۱۸)
(۶) الفتح-۲۹)
(۷) الحجرات:۳)
(۸) النساء:۹۵ ،والحدید:۱۰)

په حدیث شریف کښے فرمائیلی شوی دی.«أصحابي کالنجوم فبأیهم إقتدیتم إهتدیتم» (۱) په یو خائے کښے دا هم ارشاد دے.چه زما د صحابوٴ د یو مد یا د نیم مد صدقه د نورو د احد دغر هومره صدقے نه غوره ده.(۲) اوښکاره ده.چه د هغوی دا کمال داخلاص د وجے دے.نو د صحابه کرامو رضی الله عنهم حالات او واقعات په حقیقت کښے دنبی ﷺ د حالاتو او واقعاتو سیورے اوعکس دے.نوځکه ددے آثار په حدیث کښے شاملول پکار دی.

د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قول دے.«أولئك أصحاب محمد ﷺ کانوا أفضل هذه الأمة أبرها قلوباً وأعمقها علماً وأقلها تکلفاً اختارهم الله لصحبة نبیه ولإقامة دینه» (۳) الله تعالی دے حضراتو ته په پرهیزګارئ ، علم او سادګئ کښے کمال ورکړے وو.او د رسول الله ﷺ د مقصد د تکمیل دپاره ئے ددوی انتخاب کړے وو.نوبیادے ولے ددوی آثار په حدیث کښے شامل نکړے شی؟ او ولے دے د هغوی د معیار حق کیدو نه انکار اوکړے شی؟

دریم جواب دا دے.چه مصنف ابن ابی شیبه او مصنف عبدالرزاق پشان کتابونه چه په دے کښے د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعین رحمهم الله آثار په کثرت سره موجود دی.کتب الآثار ورته وئیلی شی.کتب الحدیث ورته نشی وئیلے.لکه چه په دے جواب کښے په حدیث او اثر کښے د فرق لحاظ شوے دے.

یوبل سوال او د هغې جواب: باقی پاتے شو دا سوال چه په بخاری شریف او سنن ابی داود وغیره کښے هم د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار موجود دی.نو بیا دا دحدیثو په کتابونو کښے ولے شمارلے شی؟

نوددے جواب دا دے.چه اول خو د مرفوع احادیثو په مقابله کښے ددے آثارو تعداد ډیر کم دے.نودغالب په اعتبار سره دا د حدیثو په کتابونو کښے شمارلے شی. دویمه خبره دا ده. چه په دے کتابونو کښے د آثارو ذکر تبعاً او ضمناً شوے دے.

مقصود بالذات د مرفوع احادیثو بیان دے.

دویم بحث: وجه تسمیه : د حدیث دوجه تسمیه په باره کښے حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله فرمائی.«وأما الحدیث فأصله ضد القدیم، وقد استعمل فی قلیل الخبر وکثیره، لأنه محدث شیأفشیأ»(٤) یعنی حدیث دقدیم ضد دے.اود حدوث نه ماخوذ دے.ددے اطلاق په خبر قلیل او کثیر دواړو باندے کیږی.اوخبر په یوځل نه صادریږی.بلکه ,,شیأفشیأ،، یعنی تدریجاً ددے ظهور کیږی.او دخبر دا شان د نبی ﷺ په احادیثو کښے موجود دے.نوځکه ورته حدیث وائی.

حافظ ابن حجرعسقلانی رحمه الله د بخاری په شرح کښے فرمائی.«المراد بالحدیث فی عرف الشرع ما

---

(۱) مشکاة المصابیح باب مناقب الصحابة (٥٥٤)

(۲) الصحیح البخاری کتاب المناقب باب قول النبی ﷺ لو کنت متخذاً خلیلاً (٥١٨/١)

(۳) مشکاة المصابیح باب الإعتصام بالکتاب والسنة (ص.٣٢)

(٤) تدریب الراوی (٤٢/١)

یضاف إلی النبی ﷺ، وکأنه أرید به مقابلة القرآن لأنه قدیم»(۱) یعنی د شریعت په عرف کښے حدیث هرهغه څیز دے چه نبی ﷺ ته نے نسبت شوے وی.اوکوم څیز چه نبی ﷺ ته منسوب وی هغے ته د قرآن په تقابل کښے چه چونکه قرآن قدیم دے.حدیث وائی.خکه چه نبی ﷺ پخپله حادث دے.نو د دوی کلام به هم حادث وی.اوالله تعالی پخپله قدیم دے.نو د هغه کلام به هم قدیم وی.

علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله په وجه د تسمیه کښے فرمائیلی دی.چه قرآن پاك کښے الله تعالی فرمائیلی دی.﴿اَلَمْ یَجِدْكَ یَتِیْمًا فَاٰوٰی ۝ وَوَجَدَكَ ضَآلًّا فَهَدٰی ۝ وَوَجَدَكَ عَآئِلًا فَاَغْنٰی ۝ فَاَمَّا الْیَتِیْمَ فَلَا تَقْهَرْ ۝ وَاَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۝ وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۝﴾ ﴿فَاَمَّا الْیَتِیْمَ فَلَا تَقْهَرْ ۝﴾ دا د ﴿اَلَمْ یَجِدْكَ یَتِیْمًا فَاٰوٰی ۝﴾ په مقابله کښے دے.او د ﴿وَاَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۝﴾ دا دریم نمبر احسان په مقابله کښے دے.کوم چه په ﴿وَوَجَدَكَ عَآئِلًا فَاَغْنٰی ۝﴾ کښے مذکور دے.یعنی په دویم نمبر چه هدایت دے.دا د دریم نمبر احسان په مقابله کښے دے.اودریم نمبر هدایت چه ﴿وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۝﴾ دے.دا د دویم نمبر احسان ﴿وَوَجَدَكَ ضَآلًّا فَهَدٰی ۝﴾ په مقابله کښے دے.

اوپه دے کښے دا خودلی شوی دی.چه الله تعالی کوم شریعت تاته درکړے دے.د هغے نه دا مخلوق خبر کړه.او دا مفهوم په صیغه د ﴿فَحَدِّثْ ۝﴾ سره ادا شوے دے.ددے وجے د نبی ﷺ اقوال ،افعال، تقاریر او صفات کوم چه د شریعت د بیان دپاره دی.په هغے ټولو دحدیث اطلاق کیږی.نود دے وجے حدیث ته حدیث وائی.(۲)

دریم بحث : دعلم حدیث موضوع: علامه کرمانی رحمه الله دحدیث موضوع د نبی ﷺ ذات گرامی گرځولے دے.(۳) خو ذات د رسول ﷺ «من حیث أنه رسول» په حیثیت موضوع ده.

حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله په تدریب الراوی کښے نقل کړی دی(۴)چه زمونږ استاذ کافیجی رحمه الله د امام کرمانی رحمه الله په قول باندے اعتراض کړے دے.چه ذات د رسول چونکه بشر دے.نوځکه دا د علم طب موضوع گرځول پکار دی.دعلم حدیث موضوع نه.

علامه سیوطی رحمه الله دخپل استاذ امام کافیجی رحمه الله اعتراض نقل کړے دے.خو رد کړے نے نه دے.حالانکه بنکاره خبره ده.چه امام کرمانی رحمه الله د نبی ﷺ ذات دعلم حدیث موضوع د «من حیث أن رسول» په اعتبار سره گرځولے دے.او د نبی ﷺ ذات د «من حیث الصحة والمرض» په اعتبار سره د علم طب موضوع ده.او دا خبره معلومه ده.چه د حیثیت په اعتبار سره دموضوع اختلاف تیك دے.ددے وجے د علامه کافیجی رحمه الله خبره خو غلطه ده.خو د حافظ

---

(۱) پورتنی حواله)
(۲) مقدمه فتح الملهم (۱/۱)
(۳) الکرمانی رحمه الله (۱۲/۱)
(۴) الکرمانی رحمه الله (٤١/١)

جلال الدین سیوطی رحمه الله دخپل استاذ اعتراض نه رد کول هم قابل تعجب خبره ده.

دا خبره د لحاظ قابله ده.چه د رسول الله ﷺ ذات «من حیث أنه رسول» د مطلق علم حدیث موضوع ده.د علم روایت حدیث موضوع نه ده.ځکه چه د علم درایة الحدیث موضوع د شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمه الله «المرویات والروایات من حیث الإتصال والإنقطام دی.(۱) اود علم درایت حدیث موضوع «الروایات والمرویات من حیث شرح الألفاظ واستنباط الأحکام منها» ده.(۲)او دعلم اصول حدیث موضوع متون او اسانید دی.

څلورم بحث غرض او غایت غرض هغه مقصد او ارادے ته وائی.چه دهغے دحاصلولودپاره یوکار کولے شی. او غایت هغه نتیجه ده.کومه چه په دغه فعل باندے مرتب وی.مثلاً د جامو اخستلو اراده چه دهغے دپاره بازار ته تګ کولے شی.غرض دے.اوجامه اخستل دا غایت دے.نوغرض اوغایت دواړه د مصداق په اعتبار سره یو دی.صرف دابتداء اوانتهاء فرق دے.

علامه کرمانی رحمه الله دعلم حدیث غرض او غایت «الفوز بسعادة الدارین» گرخولے دے.(۳) خودا خبره مجمله ده.ددے تفصیل دادے.چه د علم حدیث غرض او غایت د صحابه کرامو سره مشابهت پیدا کول دی.اودا مشابهت داسے دے.لکه څنګه چه به صحابه کرام رضی الله عنهم د نبی ﷺ په بارګاه کښے احادیث اوریدل.اودا به ئے یادول.نودغه شان مشتغلین بالحدیث هم کوی.او دا د دواړو جهانو د کامیابئ کونجی ده.یو شعر دے.

أهل الحدیث هم أهل النبی وإن لم یصحبوا نفسه أنفاسه صحبوا

یعنی محدثین رحمهم الله د نبی ﷺ سره خاص تعلق ساتی.اګرچه دوی ته د نبی ﷺ صحبت نه دے نصیب شوے.لیکن دوی د نبی ﷺ د اقوالو، افعالو،صفاتو او تقاریرو امین او محافظ دی.او هروخت په دے کښے مشغول وی.داهم د سعادت عنوان دے.

حضرت شاه ولی الله رحمه الله په فیوض الحرمین کښے ارشاد فرمائی.یوځل د حرمین شریفین د قیام په دوران کښے څه مبشرات په نظر راغلل.هم په دغه مبشراتو کښے دا انکشاف اوشو.چه د نبی ﷺ د زړه مبارک نه د نور تارونه اوخی.او د محدثینو حضراتو زړونو ته رسی.اوپه دے کښے څه شك نشته.چه دا د محدثینو رحمهم الله دپاره د دیر فضیلت او شرافت خبره ده.

دعلم حدیث دغرض او غایت دپاره دا سعادت چرته تلے شی.چه په سنن ترمذی کښے دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه روایت دے.چه نبی ﷺ فرمائیلی دی. «أولی الناس بی یوم القیامة أکثرهم علی صلاة» (۴) یعنی د قیامت په ورځ به دنبی ﷺ نزدیکت هغه خلقو ته نصیب

---

(۱) مقدمة أوجز المسالک(ص.۷)_

(۲) مقدمة أوجز المسالک (ص.۷) مطبوعة ندوة العلماء لکهنوا (الهند)

(۳) الکرمانی (۱۲/۱)

(۴) سنن ترمذی أبواب الوتر باب ماجآء فی فضل الصلاة علی النبی ﷺ (۱۱/۱)

وی.څوك چه په نبی ﷺ باندے زیات درود وائی.اودا خبره ښکاره ده.چه د حضرات محدثینو ؒ نه علاوه نورڅوك په نبی ﷺ باندے زیات درود نه وائی.نودا وئیلی شی.چه ددے علم غرض او غایت په قیامت کښے نبی ﷺ ته زیات نزدیکت حاصلول دی.

دغه شان طبرانی ؒ په ..اوسط.. کښے دحضرت عبدالله بن عباس نه روایت نقل کړے دے.چه «قال النبی ﷺ اللهم ارحم خلفائی،قلنا یارسول الله ومن خلفاؤك؟ قال ﷺ الذین یأتون من بعدی یروون أحادیثی ویعلمونها الناس»(۱)

دا روایت په دے باندے دلالت کوی.چه محدثینو ؒ ته د نبی ﷺ خلافت ملاؤ شوے دے.نوتاسو داهم وئیلے شئ.چه ددے علم غرض او غایت د خلافت رسول حاصلول دی.

امام ترمذی اوبعضے نورو حضراتو ؒ دحضرت عبدالله بن مسعود ؓ روایت نقل کړے دے.چه «قال رسول الله ﷺ نضر الله عبداً سمع مقالتی فحفظها ووعاها وأداها»(۲)

حضرات محدثیو ؒ په دے کښے دوه احتمالات ذکر کړی دی.چه دا خو یا جمله دعائیه ده.او یا جمله خبریه ده.(۳) که دا جمله خبره اوګنړلے شی.نو بیا هم په دے کښے د محدثینو د منقبت ارخ ښکاره دے.چه نبی ﷺ د دوی دپاره د تازګئ او شادابئ دعا کړے ده.نو ددے دعا حاصلول هم د علم حدیث غرض اوغایت ګرځولے شی.اوکه دا جمله خبریه شی.نوپه دے کښے رسول الله ﷺ محدثینو ؒ ته د تازګئ او شادابئ زیرے ورکړے دے.نودا بشارت هم تاسو د علم حدیث غرض اوغایت شمارلے شئ.

شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا ؒ فرمائی.چه دعلم حدیث دغرض او غایت دپاره دا یوه خبره کافی ده.چه نبی ﷺ زمونږ محبوب دے.ځکه چه د هیڅ یو کس ایمان ترهغه وخته پورے نشی کامل کیدے.ترڅوچه د نبی ﷺ محبت په ټولو محبتونو باندے غالب نشی.او نبی ﷺ ئے محبوب جوړ نشی.په حدیث کښے دی.«لا یؤمن أحدکم حتی أکون أحب إلیه من والده وولده والناس أجمعین»(۴)

هرکله چه نبی ﷺ زمونږ محبوب دے.اوقاعده دا ده.چه محب سره د محبوب د حالاتو پیژندلو اشتیاق وی.اودهغه دحالاتو په لوستلو، وئیلو،اوریدو او اورولو کښے خوند محسوسوی. نودحدیث ذخیره چه د نبی ﷺ په اقوالو،افعالو،تقریراتو اوصفاتو باندے مشتمله ده.د یو مومن دپاره ددے خپله لوستل، بل ته لوستلو، په خپله اوریدل،بل ته اورول، پکار ده چه خوښه مشغله وی.او دمحبت د تقاضا مطابق ددے علم غرض اوغایت هم دا دے.چه د نبی ﷺ حالات پخپله لوستلواو نورو ته لوستلوکښے مشغول وی.

---

(۱) مجمع الزوائد کتاب العلم باب فی فضل العلماء ومجالسهم (۱۲۶/۱)

(۲) مشکاة المصابیح.کتاب العلم (ص.۳۵)

(۳) مرقاة المفاتیح (۲۸۸/۱)

(۴) الصحیح البخاری کتاب الإیمان باب حب الرسول ﷺ من الإیمان (۷/۱)

پنځم بحث دعلومو اجناس په رووس ثمانیه کښے دا بحث هم شامل دے.چه دا علم دکوم جنس سره تعلق ساتی.دعلومو اول دوه قسمونه دی.① علوم نقلیه ②علوم عقلیه بیا په دے کښے د هریو دوه قسمونه دی.①علوم عالیه مقصوده②علوم آلیه غیرمقصوده.
حدیث ،تفسیر،فقه ،نحو،صرف، ادب،معانی،بیان. لغت دا ټول علوم نقلیه دی. اوحکمت ، فلسفه، منطق، رمل، جعفر، علوم عقلیه کښے شمارلے شی.بیا حدیث. تفسیر، اوفقه په علوم عالیه مقصوده کښے شامل دی.اوباقی علوم په علوم نقلیه آلیه غیرمقصوده کښے داخل دی.ددے شمار په وسائلو کښے کیږی.ده شان فلسفه او علم رمل او جعفر علوم عقلیه کښے علوم عالیه مقصوده کښے دخل دی.او باقی علوم عقلیه آلیه غیر مقصوده دی.اودا په وسائلو کښے شمارل شی. ددے تفصیل نه معلومه شوه.چه حدیث په علوم نقلیه کښے دے. او عالیه مقصوده کښے داخل دے.
بیا د علوم عالیه دوه قسمونه دی.① علوم عالیه اصلیه ② علوم اصلیه فرعیه. کتاب الله اواحادیث په علوم عالیه اصلیه کښے شامل دی.او فقه په علوم فرعیه کښے داخل ده.
په اجناس العلوم کښے د ټولو نه جامع کتاب د حضرت مولانا محمد اعلی تهانوی رحمه الله کشاف اصطلاحات الفنون،، دے.په دے کښے د اجناسو د اووه کتابونو ذکر هم دے.په دے فن کښے نواب صدیق حسن خان رحمه الله هم یوعظیم کتاب لیکلے دے.چه د ،،ابجدالعلوم،، په نوم سره مشهور دے.
شپږم بحث: دعلم حدیث مرتبه: دعلم حدیث دوه مرتبے دی.یوپه اعتبار د فضیلت او بله په اعتبار دتعلیم،د فضیلت په اعتبار سره دا علم په دویمه درجه دے.اولنۍ درجه دعلم تفسیر ده.ځکه چه دشریعت په ځلورو اصولو کښے قرآن کریم په اوله درجه دے.او حدیث نبوی په دویمه درجه دے.دعلم تفسیر موضوع د قرآن کریم الفاظ دی.کوم چه دالله تعالی کلام دے.اودهغه صفت دے.او دالله تعالی صفت د ټولو موضوعاتو نه غوره دے.د بعضو په نیز علم حدیث افضل دے.ځکه چه د علم تفسیر موضوع چه د قرآن کوم الفاظ دی.هغه کلام لفظی دے.اوکلام لفظی د الله تعالی صفت نشی کیدے.بلکه دالله تعالی صفت کلام نفسی دے.او کلام لفظی د علم حدیث د موضوع نه چه رسول الله ﷺ دے.ددے نه غوره نه دے.
دتعلیم په اعتبار سره د حدیث درجه دټولو نه په آخر کښے ده.ځکه دوره حدیث د ټولو په آخر کښے وی.ددے نه وړاندے دعلوم آلیه تعلیم ورکولے شی.چه د مقاصدو په فهم کښے آسانتیا پیدا شی.اوپه طالب کښے ددے د پوهیدو استعداد پیدا شی.دغه شان چه د حدیث په روایت کښے د خطرناکو غلطیانو نه بچ شی.ځکه چه ددے خطرو دوجے ویره ده.چه د «کذب علی النبی ﷺ» په وعید کښے شامل نشی.لکه چه امام اصمعی رحمه الله چه فرمائی«أخوف ما أخاف علی طالب العلم إذا لم یعرف النحو أن یدخل فی جملة قوله ﷺ من کذب علی متعمداً» الحدیث (۱)
باقی پاتو شو دا سوال چه تفسیر په حدیث باندے ولے مقدم کړے شو.نوددے جواب دا دے.

---

(۱) مقدمة أوجز المسالک (۱۲۶/۱) مطبوعه اداره تالیفات اشرفیه ملتان پاکستان.

چه چونکه قرآن کریم متن دے.او احادیث ددے تشریح ده.او قاعده دا ده.چه د متن تعلیم ورانده وی.او هغه د تفسیر په ذریعه ورکولے شی.او د شرح تعلیم روستو وی.نوځکه د تفسیر تعلیم په حدیث باندے مقدم شوے دے.

اووم بحث د کتابونو تقسیم او تدوین شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمه الله په ,,عجاله نافعه،، کښے د حدیثو دکتابونو شپږ قسمونه ذکر کړی دی.① جوامع ② مسانید ③ معاجم ④ اجزاء ⑤ رسائل ⑥ اربعینات.(۱) هغوی سنن اربعه د جوامع سره یوځائے شمارلی دی.خو که جوامع اوسنن جدا جدا شمار کړے شی.نوبیا به اووه قسمونه جوړیږی.عام طور دا اووه قسمونه ذکر کولے شی.اوهم دا اووه قسمونه مشهور دی.اگرچه د حدیثو دکتابونو قسمونه داووه نه زیات دی.دلته به ددے اووه سره د نورو ذکر هم کیږی.

جوامع دا دجامع جمع ده.اوجوامع دحدیث هغه کتابونه دی.چه په هغے کښے اته قسمه مضامینو احادیث ذکرکولے شی.دا اته مضامین چا په یو شعر کښے جمع کړی دی.

سیر ادابه تفسیروعقائد فتن، احکام اشراط ومناقب

د,,سیر،، نه مراد دجهاداو مغازی احادیث دی.په ,,ادب،، کښے دمعاشرت سره دمتعلقه احادیثو ذکر کیږی.د ,,تفسیر،،نه مراد د قرآن کریم تفسیری روایات دی.اوپه,,عقائدو،، کښےد ایمانیاتو ذکرکیږی.اوپه فتن کښے هغه احادیث ذکر کیږی .په کومو کښے چه نبی ﷺ امت ته د پیښیدونکوراتلونکو فتنوخودنه او پیشګوئی کړے وے.د ,,احکامو،،نه مراد احکام فقهیه سره متعلقه احادیث دی.او په اشراط کښے د قیامت دعلاماتو احادیث بیانیږی.او په مناقبو کښے د صحابه کرامو رضی الله عنهم د مناقبو ذکر کولے شی.

صحیح بخاری او سنن ترمذی په اتفاق سره جامع دے.البته په صحیح مسلم کښے اختلاف دے. د بعضے حضراتو په نیز هغه جامع نه دے.ځکه چه تفسیری روایات په کښے ډیر کم دی.ځکه دا د «القلیل کالمعدوم» لاندے جامع نه دے شمارلے شوے.(۲) خو صحیح دا ده.چه صحیح مسلم هم په جامع کښے داخل دے.ځکه چه په صحیح مسلم کښے اگرچه په کتاب التفسیر کښے د تفسیری روایاتو ذخیره ډیره کمه ده.خوکه د کتاب مختلف ځایونه اوکتلے شی.نو د تفسیری روایاتوګذاره حال ذخیره په کښے موجود ده.نودے ته کم نشی وئیلے.

په کتاب التفسیر کښے د تفسیری روایاتو د کمی وجه دا ده.چه د امام مسلم رحمه الله عادت دا دے.چه کله هغوی د څه مناسبت د وجے روایت ذکر کوی.نو دهغے ټول اطراف هم هلته کښے پیش کوی.بیا دوباره هغه نه ذکر کوی.او دغه شان دوی حتی الامکان د تکرار نه احتراز کوی.نوچونکه تفسیری روایات په مختلفو ځایونو کښے موجود وو.ځکه امام مسلم رحمه الله په کتاب التفسیر کښے د هغے اعاده نه ده کړے . دغه شان امام مسلم رحمه الله د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار نه ذکر کوی .او د اهل لغت اقوال نه ذکر کوی.اود امام بخاری رحمه الله

---

(۱) مقدمة لامع الدراری (۱۴۲/۱)

(۲) اوګورئ .عجاله نافعه.. مطبوعه مع فوائد جامعه (ص.۱۵)

عادت دا دے.چه هغوی ذکر شوی روایات د سند یا متن دواړو په تبدیلۍ سره بار بار ذکر کوی.او د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار او د اهل لغت اقوال هم ذکر کوی. نوځکه د بخاری په کتاب التفسیر کښے روایات مکرر راوړلے شوی دی.او د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار هم ذکرشوی دی.اودغه شان د اهل لغت اقوال هم پیش کړے شوی دی. نوځکه د هغوی کتاب التفسیر ښه غټ دے.دغه شان امام ترمذی رحمه الله په کتاب التفسیر کښے روایات مکرر ذکر کړی دی.د دے وجے د هغوی کتاب التفسیر هم اوږد شوے دے.

په خلاف دامام مسلم رحمه الله چه هغوی داسے نه دی کړے.ځکه چه د هغوی کتاب التفسیر مختصر دے.خوترکومے پورے چه د تفسیری روایاتو تعلق دے.هغه هم په صحیح مسلم کښے کم نه دی.(۱) هم ددے وجے صاحب د،،کشف الظنون،، جامع ګرځولے دے.(۲) اوصاحب دقاموس علامه مجدالدین فیروزآبادی رحمه الله هم مسلم جامع ګرځولے دے.هغوی په یو خائے کښے لیکی.((ختمت بحمدالله جامع مسلم))(۳)

سنن : سنن د حدیثو هغه کتابونو ته وائی.چه په هغے کښے د فقه په ترتیب سره احادیث ذکر کولے شی.(۴) لکه سنن ابی داود سنن نسائی وغیره.جامع ترمذی د جامع سره سره په سنن کښے هم داخل دے.ځکه چه په دے کښے مصنف رحمه الله د فقهی ابوابو د ترتیب اهتمام کړے دے.

مسانید : مسانید دحدیثو هغه کتابونو ته وئیلی شی.چه په هغے کښے دصحابو رضی الله عنهم په ترتیب سره احادیث ذکر کولے شی.دصحابو رضی الله عنهم ترتیب یا خود حروف تهجی په ترتیب سره وی. یعنی د چا د نوم په اول کښے چه ،،همزه،، وی.چه الف ورته وئیلے شی.د هغوی حدیثونه اول ذکر کولے شی.اود چا د نوم په اول کښے چه ،،باء،، وی.دهغوی حدیثونه ورپسے ذکر کولے شی. ((وعلی هذا القیاس))یا د صحابو په ترتیب کښے د تقدم في الاسلام اعتبار شوے وی.یعنی څوك چه په اسلام راوړلوکښے مقدم وی.دهغوی روایات وړاندے جمع کولے شی.((علی هذا القیاس ثم فثم)) خوداسے مسانید مفقوددی.چه په هغے کښے د تقدم في الاسلام رعایت شوے وی. یا د صحابه کرامو رضی الله عنهم ترتیب د مرتبو او درجو په اعتبار سره شوے وی.چه اول د خلفاء راشدینو رضی الله عنهم روایات راوړلے شی.بیا د عشره مبشره روایات، ددے نه پس د بدریینو روایات، بیا دبیعت رضوان د شرکاؤ روایات، ددے نه پس د فتح مکے نه د وړاندے هجرت کونکو،بیا د فتح مکے نه پس داسلام راوړونکو بیا د وړو صحابو رضی الله عنهم او ددوی نه پس د نښځو روایات ذکرشوی وی.

خوپه نښځو کښے به د ازواج مطهراتو احادیث مقدم کولے شی.ځکه چه د نبی ﷺ په لونړو کښے د درے لونړو حضرت زینب، حضرت رقیه، حضرت ام کلثوم رضی الله عنهن نه څه روایت منقول

---

(۱) اوګورئ فتح الملهم (۱۰۵/۱)
(۲) کشف الظنون (۱/ ۵۵۵) تحت حرف الجیم)
(۳) دا فیروز آباد د ضلع اګره یوپی اندیا نه دے.بلکه په ایران کښے دے.
(۴) اوګورئ فتح المهلم (۱۰۵/۱) وفواند جامعه برعجاله نافعه (ص، ۱۵۶، ۱۵۷)

نه دے خکه چه د ۵۰ ے درے واړو وفات د نبی ﷺ په ژوند کښے شوے وو.اودحضرت فاطمة الزهراء رضی الله عنها نه څه روایات منقول دی.خوهغه هم ډیر لږ دی.خکه چه د هغوی وفات هم د نبی ﷺ د وفات نه شپږ میاشتے پس شوے وو.اودا زمانه هم په علالت اوبیماری کښے تیره شوے وه. که مسانید د قبیلو په ترتیب سره مرتب کولے شی.نواول به د بنی هاشم روایات راوړلے شی. خاص کر د حضرت علی رضی الله عنه اود حضرات حسنین،حضرت عباس، حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهم روایات به مقدم کولے شی.بیا چه کومه قبیله بنو هاشم ته نزدے وی.د هغے روایات به وړاندے راوړلے شی.په دے صورت کښے به د حضرت عثمان رضی الله عنه روایات د حضرت ابوبکر رضی الله عنه اوحضرت عمر رضی الله عنه په قبیلو باندے وړاندے کولے شی.خکه چه حضرت عثمان رضی الله عنه د بنو امیه قبیلے سره تعلق ساتلو.اودا قبیله د حضرت ابوبکر رضی الله عنه اوحضرت عمر رضی الله عنه د قبیلو په نسبت بنوهاشم ته زیاته نزدے ده.(۱) په مسانیدو کښے مسند احمد زیات مشهور دے.

کله دحدیثو په کتاب د مسند اطلاق ددے وجے هم کیږی.چه په هغے کښے احادیث مرفوعه مسنده ذکر وی.صحیح بخاری ته المسند الصحیح ددے وجے وئیلے شی.چه په دے کښے احادیث مرفوعه مسنده مذکور دی.دغه شان سنن دارمی ته مسند الدارمی وئیلی شی.خکه چه په هغے کښے احادیث مرفوعه مسنده ذکر دی.(۲)خو دا اصطلاح مشهوره نه ده.چه مسند داسے کتاب ته وائی.چه په هغے کښے د صحابو د ترتیب په اعتبار سره روایات ذکر شوے وی.

معاجم : حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله په ،،عجاله نافعه،، کښے فرمائی.چه د محدثینو په اصطلاح کښے معاجم هغه کتابونو ته وائی.چه په هغے کښے دمشائخو ترتیب سره احادیث ذکر شوی وی.دا ترتیب کله د تقدم في الوفات په اعتبار سره وی.یعنی چه د چا وفات وړاندے شوے وی.د هغوی روایات وړاندے ذکرکړے شی.اوچه د چا وفات روستو شوے وی.د هغوی روایات روستو راوړلے شی.اوکله په ترتیب کښے د مشائخو د علم او فضل اعتبار کولے شی.اوکله د مشائخوپه نومونو کښے د حروف تهجی اعتبار کولے شی.یعنی د چا د نوم په شروع کښے چه ،،همزه،، وی.د هغوی روایات اول ذکر کړے شی.اود چا د نوم په اول کښے چه ،،باء،، وی.د هغوی روایات ورپسے ذکر کړے شی.هم دا آخری طریقه عام طور رائج ده.(۳)

خوحضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله فرمائی.چه ،،معجم،، هغه دے.چه په هغے کښے د حروف تهجی په ترتیب سره احادیث جمع شوے وی.بیا ددے درے قسمونه دی.① چه په هغے کښے د صحابه کرام رضی الله عنهم احادیث د حروف تهجی په ترتیب سره د جمع کولو لحاظ ساتلے شوے وی.② چه د شیوخو رحمهم الله احادیث په کښے دحروف تهجی په ترتیب سره ذکر کړے

---

(۱) مقدمه لامع الدراری (۱۴۶/۱) وعجاله نافعه (ص.۱۵،۱۶)

(۲) الرسالة المستطرفة (ص.۶۳) مطبوعه قدیمی کتب خانه کراچی)

(۳) عجاله نافعه (ص.۱۶)

شی.او په هغے کښے د اکابرو روایات په اصاغر باندے مقدم کړے شی.① چه داحادیثوپه حروفو کښے د حروف تهجی لحاظ اوکړے شی.یعنی دکومو احادیثو په شروع کښے چه ،،همزه،، (الف) وی.هغه وړاندے راوړلے شی.اود کومو احادیثو په اول کښے چه ،،باء،، وی.هغه وړسے راوړلے شی.او په دے باندے قیاس لکه د علامه سیوطیؒ ،،جامع صغیر،، شو.( )

د امام طبرانیؒ معجم صغیر او معجم اوسط د مشائخو د نومونو دحروف تهجی په ترتیب سره لیکلے شوے دے.او دمعجم کبیر په باره کښے اختلاف دے.شاه عبدالعزیز محدث دهلویؒ په بستان المحدثین (۲) کښے حاجی خلیفه په ،،کشف الظنون،، (۳)کښے دا د صحابو په ترتیب سره خودلے دے.خوپه ،،عجاله نافعه،، کښے شاه عبدالعزیزؒ دا د مشائخو په ترتیب سره ګرځولے دے.(۴)

حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریاؒ فرمائی.چه په کال ۱۳۴۵ھ کښے ما په مدینه منوره کښے د معجم کبیر قلمی نسخه لیدلے وه.د هغے ترتیب دمشائخو په ترتیب سره وو.(۵) نو د ،،عجاله نافعه،، قول به صحیح ګرځولے شی.

مستدرکات: مستدرکات دحدیث هغه کتابونو ته وائی.چه په هغے کښے د یو مؤلف د شرط مطابق روایات ذکر کړے شی.کوم چه مؤلف قصداً پریخودے وی.یا ترے سهو شوے وی.لکه «مستدرك حاكم على الشيخين»دا کتاب د ابوعبدالله محمد بن عبدالله نیشاپوری متوفی ۴۰۵ھ دے.چه دحاکم په لقب سره مشهور دے.ددے وجے دے ته «مستدرك حاكم» وائی.دا کتاب په حیدر آباد دکن کښے چهاپ شوے دے.ددے په اول کښے مؤلفؒ لیکی«وأنا أستعين الله على إخراج أحاديث رواتها ثقات قد احتج بمثلها الشيخان ﷺ أو أحدهما»(۶)ددے عبارت نه دامعلومه شوه.چه حاکمؒ د شیخینو رحمهما الله په روایاتو باندے اکتفاء نه ده کړے.بلکه د بخاری اومسلم د راویانو پشان دنورو راویانو نه ئے هم روایات نقل کړی دی.

اوس پاتے شو دا سوال چه د بخاری او مسلم د راویانو پشان د نورو راویانو نه روایت نقل کولو سره د یو روایت علی شرط الشیخین لزوم راځی اوکه نه؟ ددے جواب دا دے.که په روایت کښے صرف د شیخینورحمهما الله راویان وی.نو بیا ددے د شیخینورحمهما الله په شرط باندے کیدل ضروری نه دی.نوکه په یو روایت کښے د شیخنورحمهما الله د رواة پشان راویان

---

(۱) حاشیه تقریر بخاری شریف اردو (۱۴۶/۱)
(۲) ص.۱۳۷)
(۳) (۱۷۳۷/۲)
(۴) مقدمه لامع الدراری (۱۴۸/۱)
(۵) مقدمة لامع الدراری (۱۴۹/۱)
(۶) المستدرک مع التلخیص (۳/۱) مطبوعه دارالفکر بیروت ۱۳۹۸هجری)

موجود شی.نودا خو په طریق اولی سره د شیخینورحمهما الله په شرط باندے کیدل نه لازمیږی. بیا یو راوی د شیخینورحمهما الله د رواة پشان گرځول هم یوه اجتهادی مسئله ده. دیوکس په نیز یو راوی د شیخینورحمهما الله د رواة پشان وی.او بل دا گنړی.چه دے د شیخینورحمهما الله د روایانو پشان نه دے.بهرحال حاکمؒ خو کله روایت ته «علی شرط الشیخین» وائی.اوکله «علی شرط البخاری» وائی.او کله «علی شرط مسلم» وائی.اوکله چه په شیخینو رحمهماالله کنبے د یو په شرط هم برابر نه وی.خو د حاکم په نیز صحیح وی.نو«صحیح الأسناد» ورته وائی.(١) د حاکمؒ تساهل مشهور دے. خکه چه هغوی په ضعیفو روایاتو باندے هم د صحیح حکم لگوی.

امام حاکمؒ او دهغوی مستدرک : په ،،کشف الظنون،، کنبے په مستدرك حاکم باندے تفصیلی کلام موجود دے.هم په دے کتاب کنبے صاحب د ،،کشف الظنون،، فرمائی«قال الملقینی :وفیه ضعیف وموضوع أیضاً وقد بین ذلك الحافظ الذهبیؒ وجمع منه جزأ من الموضوعات یقارب مائة حدیث(٢)

حافظ جلال الدین سیوطیؒ په تدریب الراوی کنبے نقل کړی دی.چه ابوسعد احمد بن محمد مالینی متوفی ٤١٢ھ فرمائی.چه ما د مستدرك حاکم داول نه واخله تر آخره پورے مطالعه اوکړله.خو ماته په دے کنبے یو روایت هم علی شرط الشیخین ملاؤ نشو.خو په دے قول باندے تبصره کوی.چه علامه ذهبیؒ فرمائی.«هذا إسراف وعلو من المالیقی» انصاف دا دے.چه دمستدرك حاکم کافی حصه علی شرط الشیخین ده.اودیر روایات «علی شرط احدهما» دی.تقریباً د دے دواړو مجموعه نیم کتاب ته نزدے ده.د کتاب څلورمه حصه داسے ده.چه په هغے کنبے د احادیثو سند اگرچه صحیح دے.خوپه هغے کنبے څه ضعف یا څه علت موجود دے.او دکتاب باقی څلورمه حصه په منکراو غیر معتبر روایاتو باندے مشتمله ده.چه په هغے کنبے څه حصه په موضوعاتو باندے هم مشتمله ده.(٣)

حافظ ابن حجرؒ فرمائی.چه د حاکمؒ نه په مستدرك کنبے تساهل خکه شوے دے.چه دمسودے لیکلو نه پس ورته د نظر ثانی موقع نه وه ملاؤ شوے.اوانتقال ئے اوشو.ددے ښکاره دلیل دا دے.چه دمستدرك په جزء ثانی کنبے ترنصف حصے پورے کافی حصه د تساهل نه پاکه ده.اوهلته دا عبارت هم لیکلے شوے دے.«الی ههنا انتهی إملاء الحاکم»(٤)

---

(١) تدریب الراوی (١٠٥/١)

(٢) کشف الظنون (١٦٧٢/٢)

(٣) تدریب الراوی (١٠٦/١)

(٤) حاشیه تدریب الراوی (١٠٦/١)

علامه سخاوی رحمه الله فرمائی.چه دحاکم دتساهل بهترینه توجیه دا ده.چه هغوی داکتاب په آخری عمر کښے لیکلے وو.اوپه دغه وخت کښے د هغوی په حافظه کښے تبدیلی راغلے وه.او ورسره ورته دنظر ثانی موقع هم ملاؤ نشوه.(۱)

د حاکم رحمه الله پشان امام ترمذی رحمه الله هم د تصحیح په باب کښے متساهل دے.خو په دواړو کښے فرق دے.وئیلے شوی دی.«إن تصحیحه دون تصحیح الترمذی والدارقطنی بل تصحیحه کتحسین الترمذی وأحیاناً یکون دونه وأما ابن خزیمة وابن حبان فتصحیحهما أرجح من تصحیح الحاکم»(۲) یعنی که حاکم یو روایت ته صحیح اووائی.نود هغے درجه به د امام ترمذی او دامام دارقطنی رحمه الله د تصحیح کرده روایت نه کمه وی.بلکه حاکم رحمه الله چه کوم روایت ته صحیح اووائی.هغه د امام ترمذی رحمه الله د حسن روایت په درجه کښے وی.اوکله کله د حسن نه هم د هغے درجه کمه وی.خو چه ابن خزیمه اوابن حبان رحمهما الله کوم روایت ته صحیح اووائی.نود هغے درجه د حاکم د صحیح کرده روایت نه زیاته وی.البته که حاکم رحمه الله اوترمذی رحمه الله یو روایت ته صحیح وئیلے وی.او د فن په نورو امامانو کښے چه د دے تائید او توثیق کړے وی نوبیا د عدم اعتماد څه وجه نه ده.

علامه شمس الدین ذهبی رحمه الله متوفی ۷۴۸ھ د مستدرك حاکم تلخیص کړے دے.چه په هغے کښے ئے د تحقیق اوتنقید نه پس فیصله کړے ده.چه په دے مقام کښے د حاکم صحیح ټیك دے.اوپه فلانی مقام کښے هغوی دتساهل نه کار اخستے دے.(۳) کشف الظنون دحاکم ددے تساهل دوجے بعضے حافظانو رحمهم الله په مستقل جزء کښے تقریباً سل احادیث گرځولے دی.(۴) ددے وجے عالمانو رحمهم الله لیکلی دی.چه ترڅو پورے د امام ذهبی رحمه الله یا دبل محقق او محدث تائید د یو روایت په حق کښے موجود نه وی.نو د حاکم د تصحیح به څه اعتبار نه وی.

د مستدرك په باره کښے دومره تفصیل څکه بیان شو.چه بعضے ناپوهه خلق د مستدرك حاکم په روایاتو باندے استدلال کوی.حالانکه دغه روایات معتبر نه دی.بلکه په موضوعاتو کښے شامل وی.

تنبیه: مشکاة شریف کوم چه د امام بغوی رحمه الله په مصابیح باندے تخریج دے.د هغے په دریم فصل کښے ،،مستدرك،، دے.(۵)

مستخرجات: مستخرجات دحدیث هغه کتابونه دی.چه په هغے کښے مصنف رحمه الله د یو تیر شوی مصنف رحمه الله روایات په خپل سند سره نقل کړی.خوپه دے شرط چه د سابقه مصنف رحمه الله

---

(۱) حاشیه تدریب الراوی (۱۰۶/۱)

(۲) نصب الرایة (۳۵۲/۱)

(۳) کشف الظنون(۱۶۷۲/۲)

(۴) الرسالة المستطرفة (ص.۲۰)

(۵) تقریر بخاری (اردو) مصنفه شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله (۴۷/۱)

واسطه په مینځ کښے رانشی.تردے چه د سابقه مصنف شیخ یا د هغه د شیخ استاذ یا دهغه نه پورته یو استاذ سره خپل سند ملاؤ کړی.

په مستخرج کښے د کتاب سابق ترتیب اودهغے د سند او متن لحاظ ساتلے شی.او ددے خبرے هم خیال ساتلے شی.چه سند د اقرب سره ملاؤ شی.یعنی چه په کوم نزدے خائے کښے د دواړو سندونو ملاویږی.هلته کښے نے ملاؤ کړی.خکه چه اقرب پریږدی.او ابعد سره نے ملاوه وی.نودا استخراج نه دے.«الا لعذر أو زیادة مهمة»(۱) دمستخرج فائده دا ده.چه په دے سره د اصل کتاب د احادیثو تائید او توثیق کیږی.

دا خبره دے واضحه وی.چه په استخراج کښے د متن د تولو الفاظو سره موافقت ضروری نه دے.خکه چه روایت بالمعنی وی.اوپه دے کښے په الفاظو کښےفرق راځی.(۲) لکه «لا تقبل صلاة بغیر طهور» په خائے «لا تقبل صلاة إلا بطهور» چه راغلے دے.

مستخرجات زیات دی.او په مختلفو کتابونو باندے لیکلی شوی دی.لکه «مستخرج علی سنن أبي داود» د محمد بن عبدالملک رحمه الله او «مستخرج علی جامع الترمذی» د ابوعلی طوسی رحمه الله دغه شان «مستخرج علی صحیح مسلم» د ابوعوانه یعقوب بن اسحاق اسفرائینی رحمه الله (۳)

مستخرج ابوعوانه ته «صحیح ابوعوانه» هم وائی.خکه چه حافظ ابوعوانه رحمه الله د امام مسلم د طرقو نه علاوه د نورو طرقو او اسانیدو هم ذکر کړے دے.او په متن کښے نے د څه احادیثو زیادت هم کړے دے.نوخکه ورته د مستقل کتاب حیثیت ملاؤ شوے دے.اوصحیح ابوعوانه ورته وئیلے شی.(۴) لکه چه د یو کتاب دوه نومونه کیخودے شوی دی.کله ورته مستخرج ابوعوانه او کله ورته صحیح ابوعوانه وائی.

اربعینات: دا د اربعین جمع ده.دحدیث هغه کتابونو ته اربعین وائی.چه په هغے کښے څلویښت احادیث لیکلی شوے وی.د اربعینات متعلق عالمانو رحمهم الله یوحدیث بیان کړے دے.چه د نبی پاک صلی الله علیه وسلم ارشاد دے.«من حفظ علی أمتی أربعین حدیثاً أمر دینها بعثه الله فقیهاً وکنت له یوم القیامة شافعاً شهیداً»(۵)

دا روایت ضعیف دے.احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.«هذا متن مشهور فیما بین الناس ولیس له إسناد

---

(۱) اوګورئ تدریب الراوی (۱/۱۱۲)

(۲) مقدمة لامع الدراری (۱/ ۱۶۸.۱۶۹)

(۳) تدریب الراوی (۱/۱۱۱.۱۱۶)

(۴) مقدمة لامع الدراری (۱/۱۶۸)

(۵) رواه البیهقی فی شعب الإیمان (۲/۲۷۱.۲۷۰) باب ی طلب العلم ،فصل فی فضل العلم وشرف مقداره رقم (۱۷۲۰) و(۱۷۲۷)

صحیح)(۱) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمانی.چه دا حدیث د دیارلس صحابه کرامو رضی اللہ عنہم نه منقول دے.خو ددے یوسند هم د علت قادحه نه محفوظ نه دے.(۲) د امام نووی رحمہ اللہ قول دے.«واتفق الحفاظ علی أنه حدیث ضعیف وإن کثرت طرقه»(۳)

صاحب د کشف الظنون لیکی.«أما الحدیث فقد ورد من طرق کثیرة بروایات متنوعة ... واتفقوا علی أنه حدیث ضعیف وإن کثرت طرقه»(۴)

خوحافظ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ په ..الجامع الصغیر.. (۵) کښے د ابن النجار په طریق سره د ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ روایت نقل کړے دے.او په هغے باندے نے د صحیح نښه لګولے ده.ددے نه معلومیږی.چه دا حدیث اګرچه د خپلو جدا جدا سندو په اعتبار سره ضعیف دے.لیکن دکثرت طرقو دوجے دے د اعتبار درجه حاصله کړے ده.اوهسے هم د فضائلو په باب کښے دضعیف روایت اعتبار کولے شی.هم دا وجه ده.چه متقدمینو او متأخرینو رحمہم اللہ په کثرت سره اربعینات لیکلی دی.د اربعیناتو په لیکلو کښے د اولیت شرف حاصلونکے د امام نووی رحمہ اللہ د قول مطابق عبدالله بن مبارک رحمہ اللہ دے.(۶)

بیا د اربعینات لیکونو مختلف انداز اختیار کړے دے.مثلاً حافظ ابن حجر رحمہ اللہ یو داسے اربعین لیکلے دے.چه په هغے کښے د سند په لحاظ سره امام مسلم رحمہ اللہ په امام بخاری رحمہ اللہ باندے اوچت دے.(۷) دغه شان که په یو حدیث کښے د امام بخاری رحمہ اللہ او نبی ﷺ په مینځ کښے پنځه واسطے دی.نو هم دغه حدیث د امام مسلم رحمہ اللہ د نبی ﷺ نه په څلورو واسطو نقل کړے دے

یو ،،اربعین بلدانیة،، لیکلے شوے دے.چه په هغے کښے څلویښت احادیث د څلویښتو مشائخو رحمہم اللہ نه په څلویښتو ښارونو کښے اخستے شوی دی.او حافظ ابوالقاسم ابن عساکر الدمشقی رحمہ اللہ یو قدم نور هم وړاندے اخستے دے.داسے اربعین نے لیکلے دے.چه په هغے کښے «اربعین حدیثاً عن أربعین شیخاً، فی أربعین بلداً، من أربعین صحابیاً» ذکر دی.(۸)

اجزاء او رسائل: دحضرت شاه عبدالعزیز رحمہ اللہ د تحریر مطابق په اجزاء او رسائلو کښے فرق

---

(۱) مشکاة المصابیح (ص.۳۷) وشعب الإیمان (۲۷۱/۲)

(۲) تلخیص الخبیر کتاب الوصایا رقم (۱۳۷۵) (۹۳/۳) مطبوعه دارنشرالکتب الإسلامیة لاهور باکستان.

(۳) الأربعین النوویة بشرح الإمام ابن دقیق العید رحمهما الله تعالی (ص.د)

(۴) کشف الظنون (۵۲/۱)

(۵) الجامع الصغیر مع شرح فیض القدیر(۱۱۹/۶) رقم ۸۶۳۷)

(۶) مقدمة لامع الدراری (۱۵٤/۱)

(۷) مقدمة لامع الدراری (۱۵۷/۱)

(۸) کشف الظنون (۵٤/۱)

دے اجزاء هغه کتابونوته وائی.چه په هغے کښے د یو شیخ روایات جمع کړے شی.او رسائل هغه دی.چه په هغے کښے د یوے مسئلے روایات راجمع کړے شی(۱) خو تحقیق دا دے.چه دواړه یو څیز دے متقدمینو ﷺ چه د کوم څیز نه په اجزاؤ سره تعبیر کولو.متاخرین ﷺ د هغے نه په رسائلو سره تعبیر کوی.دامام بخاری رحمه الله ،،جزء رفع الیدین،، او ،،جزء القراءة خلف الإمام،، ددے باوجود چه د یوے مسئلے سره تعلق دی.خو دے ته رساله نه ده وئیلے شوے.دا د متقدمینو ﷺ اصطلاح ده.(۲)

کتاب العقائد دا هم د حدیثو د کتابونو یو قسم دے.په دے کښے د عقائدو سره متعلقه روایات ذکر کولے شی.لکه د بیهقی رحمه الله ،،کتاب الأسماء والصفات،، او د ابن خزیمه رحمه الله ،،کتاب التوحید،، او دامام بخاری رحمه الله ،،خلق أفعال العباد،،(۳)

کتاب الاحکام : په دے کښے د فقهی مسائلو سره متعلقه روایات ذکر کولے شی.لکه صحاح سته او د حافظ عبدالحق رحمه الله ،،الأحکام الصغری،، او ،،الأحکام الکبری،، او د عبدالغنی مقدسی ،،عمدة الأحکام،،(۴)

کتاب التاریخ : دا هغه قسم دے.چه د تاریخی موادو متعلق روایات په کښے درج کولے شی. بیا ددے دوه قسمونه دی.یو هغه چه په هغے کښے د ابتداء د پیدائش نه واخله ترد نبی ﷺ نه پس پورے واقعات ذکر کولے شی.لکه د امام بخاری رحمه الله کتاب ،، بدء المخلوقات،، او دویم قسم هغه دے.چه په هغے کښے د نبی ﷺ سره متعلقه تاریخی مواد پیش کولے شی.لکه سیرت ابن هشام رحمه الله او مغازی محمد بن اسحاق رحمه الله (۵)

کتاب الزهد :د داسے مضامینو روایات چه په هغے سره په زړه کښے نرم والے پیدا کیږی.اود آخرت د فکر جذبه بیداریږی.که جمع کړے شی.نوداسے کتاب ته ،،کتاب الزهد،، وائی.په دے باب کښے عبدالله بن مبارك،احمد بن حنبل،امام بخاری، ابوداود، امام ترمذی، او بیهقی ﷺ وغیره کتابونه لیکلی دی.(۶)

کتاب الآداب: د خوراك څکاك اودهٔ کیدو پاسیدو، مزل کولو او خبرو کولو سره متعلق روایات که ذکر کړے شی.نوپه هغے باندے دکتاب الآداب اطلاق کیږی.دامام بخاری رحمه الله ،،الأدب المفرد،، په دے لړ کښے مشهور کتاب دے.(۷)

---

(۱) فوائد جامعه بر عجاله نافعه (ص.۱۶)

(۲) مقدمة لامع الدراری (۱۵۲/۱)

(۳) مقدمة لامع الدراری (۱۴۳/۱) کشف الظنون (۷۲۲/۱)

(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۹۹/۲۱) کشف الظنون (۱۱۶۴/۲)

۵) اوگورئ عجاله نافعه (ص.۱۴) وفوائد جامعه(ص. ۱۴۷)

۶) کشف الظنون (۱۴۲۲/۲) تهذیب التهذیب (۳۸۹/۹) الأعلام للزرکشی (۱۲۲/۳)

۷) عجاله نافعه (ص.۱۴)

کتاب الفتن: دفتنو متعلق احادیث چه په کومو کتابونو کښے ذکر کولے شی.هغے ته،،کتاب الفتن،، وئیلے شی.لکه د نعیم بن حماد رحمہ اللہ «کتاب الفتن والملاحم»(۱)

کتاب المناقب دیو فرد یا قوم یا ډلے وغیره سره متعلقه د فضائلو روایات په کتاب المناقب کښے جمع کولے شی.لکه چه امام نسائی رحمہ اللہ چه د «خصائص علی» په نوم باندے کتاب لیکلے دے(۲) اومحب الدین طبری رحمہ اللہ متوفی ۶۹۴ھ چه د «الریاض النضرة فی فضائل العشرة» لیکلے دے(۳)

مشیخه مشیخه هغه کتابونو ته وائی.چه په هغے کښے د یو یا څو شیوخو روایات جمع کړے شی.(۴) برابره خبره چه د کومے مسئلے سره متعلق وی.لکه «مشیخة ابن البخاری» او «مشیخة ابن القاری» وغیره (۵)

کتاب الافراد والغرائب: په کوم کتاب کښے چه دیو شیخ تفردات جمع کړے شی.هغے ته «کتاب الأفراد والغرایب» وائی. (۶) لکه د دارقطنی رحمہ اللہ «کتاب الأفراد»(۷)

کتاب العلل: که په یو کتاب کښے دحدیث علل خفیه چه په صحت کښے مخل وی.اولیکلے شی. نودغه کتاب ته «کتاب العلل» وائی.په علت خفیه باندے پوهیدل ډیر گران کار دے.دا د هرچا د وس خبره نه ده.ددے دپاره په اسانیدو او متونو باندے ژور نظر کول ضروری دے.اود حافظے زیات قوت ورله ضروری دے.(۸) دحدیث د راویانو د ولادت او د وفات دتاریخونوعلم، او دهغوی په خپل مینځ کښے ملاقات، اوعدم ملاقات نه واقفیت هم ډیرزیات ضروری دے.نوهله سړے علت خفیه معلومولے شی. هم داوجه ده.چه د .علل. په باب کښے ډیرو کمو کسانو قلم اوچت کړے دے(۹)

امام احمد بن حنبل،علی بن مدینی ،امام بخاری، ترمذی،مسلم دارقطنی او ابن ابی حاتم رحمہم اللہ کتاب العلل لیکلی دی.(۱۰) دامام احمد بن حنبل رحمہ اللہ کتاب د هغه د مشری خوی

---

(۱) کشف الظنون (۱۴۴۵/۲)
(۲) کشف الظنون (۷۰۶/۱)
(۳) کشف الظنون (۹۳۷/۱)
(۴) مقدمة لامع الدراری (۱۵۱/۱)
(۵) کشف الظنون (۱۶۹۶/۲)
(۶) مقدمة لامع الدراری (۱۵۸/۱)
(۷) کشف الظنون (۱۳۹۶/۲)
(۸) نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر (ص.۷۵)
(۹) نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر (ص.۷۵)
(۱۰) مقدمة لامع الدراری (۱۷۱/۱) دغه شان اوگورئ تدریب الراوی (۲۵۸/۱) کشف الظنون (۱۱۵۹/۲ – ۱۴۴۰) مقدمة فتح الباری (ص.۴۹۲) مطبوعه دارالنشر الکتب الإسلامیة لاهور باکستان

عبدالله بن احمد رحمه الله په روایت سره په ،،انقره،، کښے چهاپ شوے دے.او د ابن ابی حاتم د کتاب العلل اول جزء په مصر کښے چهاپ شوے دے.او د دارقطنی رحمه الله کتاب العلل د یو جامع دے.(۱) په هندوستان کښے د پټنه په کتب خانه کښے موجود دے.او دامام ترمذی رحمه الله کتاب العلل الصغیر د جامع ترمذی په آخر کښے چهاپ شوے دے.(۲)

اطراف دا د حدیث هغه کتابونه دی.چه په دے کښے دحدیث یوه حصه ذکر کولے شی.او دا خودلی شی.چه دا حدیث په کوم کوم کتاب کښے په کوم کوم مقام کښے موجود دے.(۳) لکه «انما الأعمال بالنیات» د یو حدیث اولنۍ جمله ده.دا ذکر کولے شی.او بیا خودلے شی.چه دا حدیث په کوم کوم کتاب کښے موجود دے.او د کتاب په کوم کوم مقام باندے دا ذکر شوے دے.په دے باره کښے مختلفو حضراتو په مختلف نوعیت کتابونه لیکلی دی.مثلاً ابن عساکر رحمه الله د سنن اربعه اطراف لیکلی دی.او حافظ ابومسعود ابراهیم بن محمد الدمشقی رحمه الله په صحیحنو اطراف لیکلی دی.او حافظ جمال الدین مزنی رحمه الله متوفی ۷۴۲ ه «تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف» په نوم باندے د صحاح سته اطراف لیکلی دی.(۴)

ترغیب او ترهیب : کتاب الترغیب والترهیب هغه کتاب ته وائی.چه په هغے کښے آخرت طرف ته رغبت وی.او د اور نه د ویرے په روایاتو مشتمل وی.په دے باب کښے زیات مشهور کتاب د حافظ منذری رحمه الله «الترغیب والترهیب» دے.(۵)

مسلسلات : د حدیث هغه کتابونه دی.چه دهغے په اسنادو یا متونو کښے د اول نه واخله تر آخره پورے یوخاص قسم تسلسل جاری وی.ابوبکرین شاذان، ابونعیم او مستغفری رحمه الله مسلسلات لیکلی دی.(۶) حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله دوه مسلسلات لیکلی دی .(۷) زمونږ په کورنو کښے شاه ولی الله رحمه الله مسلسلات «الفضل المبین فی المسلسل من حدیث النبی الأمین»(۸) معروف او متداول دی.

ثلاثیات : دا هغه کتابونو دی.چه په هغے کښے داسے روایات ذکر کړے شی.چه په هغے کښے د مصنف رحمه الله نه واخله تر رسول الله ﷺ پورے صرف درے واسطے وی.امام بخاری رحمه الله په خپل

---

(۱) مقدمة لامع الدراری (۱۷۱،۱۷۲/۱)
(۲) پورتنۍ حواله (۱۷۲/۱)
(۳) نزهة النظرفی توضح نخبة الفکر(ص،۱۴۶)مطبوعه فاروقی کتب خانه بیرون بوهړ گیټ ملتان
(۴) کشف الظنون (۱۰۳/۱، ۱۱۶) دغه شان اوگورئ مقدمة لامع الدراری (۱۷۳/۱) او الرسالة المستطرفة (ص،۱۳۷، ۱۳۸)
(۵) مقدمة لامع الدراری (۱۸۳/۱) کشف الظنون (۴۰۰/۱)
(۶) الرسالة المستطرفة (ص،۶۹)
(۷) مقدمة لامع الدراری (۱۸۶/۱) وکشف الظنون (۱۶۷۷)
(۸) مقدمة لامع الدراری (۱۸۶/۱)

صحیح کښے دوویشت ثلاثیات ذکر کړی دی.په دے کښے یوولس روایات د مکی بن ابراهیم رحمه الله نه منقول دی.کوم چه د امام ابوحنیفه رحمه الله خاص شاگرد وو.اوشپږ روایات د ابو عاصم النبیل ضحاك بن مخلد رحمه الله نه مروی دی.دے هم د امام ابوحنیفه رحمه الله شاگرد دے.درے روایات د محمد بن عبدالله انصاری رحمه الله دی.دے د امام ابویوسف رحمه الله او امام زفر رحمه الله شاگرد دے.نوپه دے حساب په دویشتو کښے شل ثلاثی روایات هغه دی چه د حنفی مشائخو نه ئے اخستے شوے دی.او په باقی دوه روایاتو کښے یو د خلاد بن یحی کوفی رحمه الله دے.اوبو د عصام بن خالد حمصی رحمه الله دے.د هغوی متعلق دا معلومه نه ده.چه دوی حنفی دی اوکه نه؟ دا دویشت روایات د سند په لحاظ سره دویشت دی.(۱) خود متن په اعتبار سره اوولس دی.

دامام بخاری په ثلاثیاتو باندے ډیر فخر کولے شی.اوپه حقیقت کښے د فخر خبره هم ده.خکه چه د ثلاثیاتو سند عالی وی.او سند عالی د فخر باعث دے.د یحی بن معین رحمه الله نه د وفات په وخت کښے چا تپوس کړے وو.«ماتشتهی؟» نوهغوی فرمائیلی وو.«بیت عال واسناد عال» (۲) دامام احمد بن حنبل رحمه الله ارشاد دے.د متقدمینو رحمهم الله طریقه د عالی سند طلب اولتون وو.(۳) خو امام ابوحنیفه رحمه الله چه د هغوی زیات روایات ثلاثی دی.او زیات ثنائی دی.لکه چه د مسانید امام اعظم او کتاب الآثار نه ښکاره ده.او امام ابوحنیفه رحمه الله د لیدلو په اعتبار سره تابعی هم دے.خکه چه هغوی د حضرت انس بن مالك رضی الله عنه زیارت کړے وو بلکه روایة ورته هم تابعی وئیلے شوے دے.اگرچه په دے کښے اختلاف دے.(۴) خو ددے باوجود د امام بخاری رحمه الله په مقابله کښے د امام ابوحنیفه رحمه الله ثنائی او ثلاثی روایاتو ته صحیح اهمیت نشی ورکولے.دا خبره قابله د شکایت ده.

د بخاری رحمه الله نه علاوه په ابن ماجه کښے پنځه ثلاثی روایات دی.(۵) او په جامع ترمذی کښے یو ثلاثی روایت دے.(۶) په مسلم ابوداود او نسائی کښے ثلاثی روایت نشته.ملا علی قاری رحمه الله ته د ،،مرقات،، په مقدمه کښے وهم شوے دے.او هغوی د ترمذی روایت ته ثنائی وئیلے دے.(۷) حالانکه هغه ثلاثی دے.دکتاب الفتن په روایت کښے دی.«یأتی علی الناس زمان الصابر

---

(۱) مقدمة لامع الدراری (۶۳/۱، ۶۴، ۱۰۲، ۱۸۷) دغه شان اوگورئ تذکرة الحفاظ (۳۶۵،۲۶۶/۱) سیر أعلام النبلاء (۴۸۱/۹) الجواهرالمضیئة (۲۶۳/۱) هدی الساری (ص.۴۷۹) تهذیب الکمال (۵۳۹/۲۵) تاریخ بغداد (۴۰۸،۴۱۲/۵)

(۲) مقدمة ابن الصلاح(ص.۱۳۰)

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۱۳۰)

(۴) مقدمة لامع الدراری (۱۰۳/۱) د رویة تابعیت د ثبوت دپاره او گوری سیرأعلام النبلاء (۳۹۱/۶) تهذیب التهذیب (۴۴۹/۱۰) تهذیب الکمال (۴۱۸/۲۹) تذکرة الحفاظ (۱۶۸/۱) تاریخ بغداد (۳۲۳/۱۳)

(۵) سنن ابن ماجه (ص.۲۴۸،۳۱۷،۲۴۰،۲۳۷،۲۲۴)

(۶) السنن الترمذی (۵۲/۲) رقم الحدیث ۲۲۶

(۷) مرقاة شرح مشکاة (۲۳/۱)

فیهم علی دینه کالقابض علی الجمر»[۱] خوچه کله ملاعلی قاری رحمه الله د مشکاة شرح لیکلے.او دے حدیث ته راورسیدلو.نوهغوی د ترمذی دا روایت ثلاثی لیکلے دے.[۲] او هم دا صحیح ده.
دملا علی قاری رحمه الله نه د مرقات په مقدمه کښے په دے مقام کښے یوه بله سهوه شوے ده.هغوی د مسلم او ابوداود په باره کښے اشاره کړےده.چه په دے دواړو کښے هم ثلاثی روایات موجود دی.[۳] حالانکه په مسلم او ابوداود کښے هیڅ یو ثلاثی روایت نشته.البته په ابوداود کښے یو روایت «رباعی فی حکم الثلاثی» موجود دے. یعنی د مصنف رحمه الله نه واخله ترنبی ﷺ پورے څلور واسطے دی.خو په دے کښے دوه راویان د یوے طبقے دی.یعنی تابعیان دی.نو د طبقے د اتحاد د وجے ورته حکماً ثلاثی وئیلے شی.او په اصطلاح کښے ددے نوم «رباعی فی حکم الثلاثی» دے.
دامام مسلم رحمه الله په صحیح کښے هیڅ یو روایت ثلاثی نه دے.البته د امام مسلم رحمه الله په بعضے نورو کتابونو کښے ثلاثی روایت موجود دے.د بخاری او مسلم د ټولو نه ادنی سند هغه دے.چه په هغے کښے د مصنف رحمه الله او نبی ﷺ په مینځ کښے نهه واسطے وی.داسے سند ته تساعی وائی.د ترمذی او نسائی ادنی سند عشاری دے.[۴] دابوداود نازل سند ثمانی دے.
په مسند احمد بن حنبل رحمه الله کښے د «عقود اللآلی» دصاحب په قول اووه دیرش سندونه ثلاثی دی.[۵]
تردغائے پورے د حدیث د کتابونو د قسمونو ذکر وو.قسمونه خو نور هم دی.خو د اکثرو ذکر دلته کښے اوشو.
تدوین حدیث: دویم بحث دلته د تدوین کیږی.یو مؤلف د فن وی.او بل مؤلف د کتاب. د مؤلف الکتاب ذکر خو به په مقدمة الکتاب کښے راشی.او د مؤلف الفن ذکر دلته کیږی.
دا معلومه شوے ده.چه د نبی ﷺ د احادیثو اطلاق د دوی په اقوالو،افعالو،تقاریرو او صفاتو باندے کیږی.دلته په دے باره کښے خبره کیږی.چه د رسول الله ﷺ احادیثو ته د فن حیثیت چا ورکړے وو.په دے باره کښے دوه نومونه یادیږی.
یومحمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن کلاب.د دوی وفات په کال ۱۲۵ھ کښے شوے وو.دوی د نبی ﷺ د مور بی بی حضرت آمنے د قبیلے زهره سره تعلق ساتی.ددے وجه ورته زهری وئیلی شی.او ابن شهاب ورته هم وائی.چونکه ددوی پلار شهاب دیر مشهور سړے وو.نوځکه اکثر هغوی طرف ته منسوب

---

(۱) جامع الترمذی (۵۲/۲) کتاب الفتن باب ۷۳ حدیث ۲۲۶۰)
(۲) مرقاة شرح مشکاة (۹۸/۱۰)
(۳) مرقاة شرح مشکاة (۲۳/۱۰)
(۴) تدریب الراوی (۱۶۶/۲) سنن الترمذی محققه ابراهیم عطوه عوض (۱۶۷/۵) سنن نسائی (۱۵۵/۱)
(۵) عقود اللآلی فی الأسانید العوالی (۱۲۷)

کیږی.اوابن شهاب ورته وائی.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.«اتفقوا على إتقانه وإمامته» ددوی په باره کښے دحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله قول دے.«لم يبق أحد أعلم بسنة ماضية من الزهري» او په تذکرة الحفاظ کښے دحضرت سعد بن لیث رحمه الله قول هم ددوی په باره کښے نقل شوے دے.چه «ما رأيت عالماً قط أجمع من الزهري وإن حدث عن القرآن والسنة فكذلك» یعنی د زهری رحمه الله په شان جامع عالم ما نه دے لیدے.او د قرآن او حدیث بیانونکو کښے د دوی نه بهتر څوك نشته.(۲) هم دا ابن شهاب د «أول من دون الحديث» مصداق دے.حافظ ابن حجر رحمه الله په «باب كتابة العلم» کښے هم دوی اول مدون دحدیث ګرځولے دے.(۳)دغه شان ابو نعیم په حلیة الاولیاء کښے د امام مالك رحمه الله قول نقل کړے دے.چه اول مدون ابن شهاب زهری رحمه الله دے.(۴)

منکرین حدیث د خپل باطنی خباثت دوجے د امام زهری متعلق د طعن ژبه اوږدوی. او دوی د مشکوك ګرځولو دپاره (والعیاذبالله) دوی د یهودی سازش یو کردار ادا کونکے بنائی.ددے د تردید دپاره د عالمانو رحمهم الله دا اقوال ذکر شوی دی.

د مدون اول په حیثیت دویم نوم د ابوبکر بن حزم رحمه الله راځی.د دوی وفات په کال ۱۲۰ھ کښے شوے دے.دوی د حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله د طرفه د مدینے منورے ګورنر وو.عالم فاضل متقی عابد او تهجد ګذار وو.ددوی د بی بی بیان دے.چه څلویښتو کالو پورے دوی چرته د شپے په بستره نه دی څملاستلے.د امام مالك رحمه الله قول دے.په مدینه منوره کښے د دوی نه زیات چاته د قضا علم نه وو.(۵)

امام بخاری رحمه الله په «باب كيف يقبض العلم» کښے نقل کړی دی.چه «كتب عمر بن عبدالعزيز إلى أبي بكر بن حزم: انظر ما كان من حديث رسول الله ﷺ فاكتبه فإني خفت دروس العلم وذهاب العلماء»(۶) ددے نه معلومیږی.چه عمربن عبدالعزیز رحمه الله (چه ددے امت مجدد اول دے.او دوی تجدیدی کارنامه تدوین حدیث دے .هغوی) دتدوین خدمت ابوبکر بن حزم رحمه الله ته حواله کړے وو.خکه د علامه ذهبی رحمه الله رائے دا ده.چه مدون اول ابوبکربن حزم رحمه الله دے.(۷)

خوامام مالك رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله ابن شهاب زهری رحمه الله اول مدون ګرځولے دے.او حقیقت هم دا دے.چه اول مدون ابن شهاب زهری رحمه الله دے.

---

(۱) تذكرة الحفاظ (۱۰۸/۱) تهذيب الكمال (۴۱۹/۲۶) فتح الباری (۲۲/۱)

(۲) اوګورئ پورتنئ حواله

(۳) فتح الباری (۲۰۸/۱)

(۴) حلية الأولياء (۳۶۳/۳)

(۵) تهذيب الكمال (۱۳۷/۳۳)

(۶) البخاری كتاب العلم باب كيف يقبض العلم

(۷) مقدمة أوجز المسالك (۱۶/۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله د ابونعیم اصفهانی رحمه الله په حوالے سره ذکر کړی دی . چه «کتب عمربن عبدالعزیز إلی الآفاق أنظروا حدیث رسول الله ﷺ فاجمعوه» (١) حافظ ابوعمربن عبدالبر رحمه الله په «جامع بیان العلم» کښے نقل کړی دی.«یحدث سعدبن ابراهیم أمرنا عمربن عبدالعزیز رحمه الله بجمع السنن» (٢) دغه شان د تاریخ دکتابونو نه معلومیږی.چه عمربن عبدالعزیز رحمه الله د امراء الاجناد یعنی د لښکرو امیرانو ته حکم کړے وو.چه درسول الله ﷺ د احادیثو د لیکلو اهتمام اوکړئ.ځکه به دا ونیلی شی.چه د احادیثو دجمع کولو حکم صرف ابوبکر بن حزم رحمه الله ته وو ورکړے شوے.لکه چه په بخاری کښے دی.بلکه نورو حضراتو ته هم دا حکم شوے وو.او په هغوی کښے ابن شهاب زهری رحمه الله هم شامل وو.بیا داسے اوشو.چه ابن شهاب زهری رحمه الله دعمر بن عبدالعزیز رحمه الله په حکم سره احادیث جمع کړل.اوهغه ئے عمربن عبدالعزیز رحمه الله ته اولیږل. اوهغوی ددے نقلونه تیار کړل.اوپه اطرافو کښے ئے تقسیم کړل.لکه چه امام مالك رحمه الله ذکر کړی دی.

باقی د ابوبکر بن حزم رحمه الله متعلق حافظ ابن عبدالبر رحمه الله په ،،التمهید،، شرح موطا کښے نقل کړی دی.چه «فتوفی عمروقد کتب ابن حزم کتباً قبل أن یبعث بها إلیه» (٣) نومعلومه شوه.چه د ابن شهاب رحمه الله لیکلی شوی احادیث عمربن عبدالعزیز رحمه الله ته اورسیدل.اوهغه تقسیم کړے ټول.او ابن حزم رحمه الله ته دا سعادت نصیب نشو.د هغوی لیکلی شوی احادیث عمربن عبدالعزیز رحمه الله ته اونه رسیدل.او نه هغه تقسیم کړے شو.نوځکه به د اولنی مدون اطلاق په ابن شهاب باندے کیږی.په ابوبکر بن حزم رحمه الله باندے نه کیږی.

اشکال : دلته کښے دا اشکال کیږی.چه امام مسلم رحمه الله د ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت نقل کړے دے.چه «أن رسول الله قال: لاتکتبوا عنی،ومن کتب عنی غیرالقرآن فلیمحه» (٤) نواوس سوال دا دے.چه کله نبی ﷺ د غیر قرآن دلیکلویعنی د احادیثو د لیکلو نه منع کړے وه.نو عمربن عبدالعزیز رحمه الله د احادیثو دلیکلو او سنتو جمع کول ولے کړے وو؟اوددے کتابت د وجے هغوی ،،مجدد،، ولے ګرځولے شی؟

جواب نمبر ١ : دابوسعید خدری رضی الله عنه په دے حدیث کښے د وقف اورفع اختلاف نقل شوے دے.څوك ورته موقوف وائی.اوځوك ورته مرفوع وائی.او امام بخاری رحمه الله موقوف ته ترجیح ورکړے ده.(٥)نودا حدیث موقوف دے.او د احادیث مرفوعو صحیحو په مقابله کښے دا حجت نشی ګرځیدے.

---

(١) فتح الباری (١٩٥/١)
(٢) جامع بیان العلم (٧٦/١)
(٣) التمهید (٨١/١)
(٤) صحیح مسلم (٤١٤/٢)
(٥) فتح الباری (٢٠٨/١)

جواب نمبر ۲ امام بخاری رحمہ اللہ په کتاب العلم کښے څو روایتونه نقل کړی دی. اولنے روایت د حضرت علی رضی اللہ عنہ دے. روافضوا دا مشهوره کړے وه. چه د حضرت علی رضی اللہ عنہ سره څه لیکل وو چه په هغے کښے د دولسو امامانو نومونه مذکور وو. اوپه هغے کښے دهغه دولسو امامانو په حق کښے د نبی ﷺ وصیت موجود وو. نوځکه د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه تپوس اوشو. چه تاسو سره څه خاص لیکل شته؟ نووے فرمائیل. نه دا قرآن مجید دے. او دا لیکل دی. چه د صدقو، دیت، قصاص، او امان احکام په کښے ذکر دی. دحضرت علی رضی اللہ عنہ دا روایت امام بخاری، مسلم، نسائی، احمد بن حنبل او بیهقی رحمہم اللہ وغیره نقل کړے دے.(۱) ددے نه ثابته شوه. چه د نبی ﷺ د حدیثو لیکل ممنوع نه وو. گنی د صدقو، دیت او قصاص احکام به ورکښے لیکلي شو. دا خو هم د نبی ﷺ احادیث وو.

امام بخاری رحمہ اللہ دویم روایت نقل کړے دے. چه نبی ﷺ دمکے د فتح په موقع باندے خطبه وئیله. نو ابوشاه یمنی رضی اللہ عنہ عرض اوکړلو. حضرت دا خطبه ماته اولیکئ. نو نبی ﷺ اوفرمائیل. «اکتبوا لأبي فلان»(۲) ښکاره ده. چه د نبی ﷺ دا خطبه د احادیثو وه. او د نبی ﷺ د حکم نه ددے د لیکلو جواز معلومیږی.

امام بخاری رحمہ اللہ دریم روایت د ابوهریره رضی اللہ عنہ نه نقل کړے دے. «ما من أصحاب النبي ﷺ أكثر حديثاً مني إلا ماكان من عبدالله بن عمرو، فإنه كان يكتب ولا أكتب»(۳) دغه شان په مسند احمد، ابوداود، او مسند دارمی(۴) کښے د حضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ د حدیث د لیکلو ذکر موجود دے. د مسند احمد روایت دے. «قال قلت يا رسول الله إنا نسمع منك أحاديث لا ندخلها أفلا نكتبها قال: بلى فاكتبوها»(۵) په یو روایت کښے دحضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ نه دا منقول دی. «قال قلت يا رسول الله إني أسمع منك أشياء أفأكتبها؟ قال: نعم، قلت: في الغضب والرضا قال نعم، فإني لا أقول إلا حقاً»(۶) دحضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ سره د لیکلوشوو احادیثو یوه مجموعه موجود وه. دهغے نوم هغوی په خپله «الصحيفة الصادقة» کیخودے وو.(۷) په مسند دارمی کښے

---

(۱) فتح الباری (۲۰۴/۱، ۲۰۵) صحیح بخاری (۲۱/۱)

(۲) صحیح بخاری (۲۱/۱)

(۳) صحیح بخاری (۲۳/۱)

(۴) مسند احمد (۱۶۲/۲و ۲۱۵، ۲۹۲) وابوداود کتاب العلم باب فی کتابة العلم رقم. (۳۶۴۶) وسنن الدارمی (۱۳۶/۱) المقدمة باب من رخص فی کتابة العلم)

(۵) مسند احمد (۲۱۵/۲)

(۶) مسند احمد (۲۱۵/۲)

(۷) ابن سعد (۳۷۳/۲)

دی. «قال عبدالله بن عمرو: أما الصادقة فصحيفة كتبتها من رسول الله ﷺ»[1] دغه شان امام بخاری رحمه الله د ابن عباس رضي الله عنهما روایت نقل کړے دے. «قال لما اشتد بالنبی ﷺ وجعه قال ایتونی بکتاب اکتب لکم کتاباً لا تضلوا بعده إلخ» [2] دلته کښے د اول کتاب نه ورق مراد دے. او د دویم کتاب نه تحریر مراد دے. او دا ښکاره ده. چه د کوم تحریر د لیکلو چه نبی ﷺ اراده کړے وه. هغه په حدیث کښے داخل وو. نو ددے نه هم د کتابت حدیث جواز ثابت شو.

حضرت سمره بن جندب رضي الله عنه سره لیکلی شوی احادیث موجود وو. د دغه لیکلو شوو احادیثو روایت به حسن بصری رحمه الله کولو. او په هغے کښے اکثر احادیث په سنن اربعه کښے راغلی دی.[3] څه وخت چه په ابوداود کښے دا روایات راځی. نوددے په شروع کښے وی. «أما بعد» لکه چه دا ښنبه ده. چه دا احادیث د حضرت سمره بن جندب رضي الله عنه د لیکلو نه ماخوذ دی.[4]

دغه شان په صحابه کرامو کښے یوه ډله د ،،مکثرین في الحدیث،، په نوم پیژندلی شی. ،،مکثرین في الحدیث،، هغه صحابۂ ته وائی. چه د هغوی د احادیثو شمار یو زر یا د یوزرو نه زیات وی.[5] دے حضراتو نومونه دا دی. حضرت ابوهریره رضي الله عنه حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عباس ،حضرت جابربن عبدالله ، حضرت انس بن مالك ،او حضرت عائشه رضي الله عنهم.[6] د حضرت ابوهریره رضي الله عنه د احادیثو شمار پنځه زره څلور سوه څلوراویا دے.[7] حافظ ابن عبدالبر په جامع بیان العلم کښے د هغوی د شاګرد قول نقل کړے دے. «تحدثت عند أبي هريرة رضي الله عنه فأنكره فقلت، فقلت إن قد سمعته منك قال إن كنت سمعته مني فهو مكتوب عندي، فأخذ بيدي إلى بيته فأرانا كتباً كثيرة من حديث رسول الله ﷺ فوجد ذلك الحديث»[8] دا د ابوهریره رضي الله عنه یو شاګرد حسن بن عمرو رحمه الله دے. د دوی بل شاګرد بشیر بن نهیك رحمه الله فرمائی. «كنت أكتب ما أسمع من أبي هريرة رضي الله عنه فلما أردت أن أفارقه أتيته بكتابه فقرأته عليه وقلت له: هذا ما

---

(١) سنن الدارمی (١٠٥/١)

(٢) صحیح بخاری (٢٢/١) کتاب العلم باب کتابة العلم)

(٣) اوګورئ تهذیب التهذیب (٦٦/٢) الحسن ابن أبي الحسن یسار البصری)

(٤) اوګورئ سنن ابی داود. (٦٦/١) رقم ٤٥٦. و(١٤٠/١) رقم ٩٧٥) و(٢١٨/١) رقم ١٥٦٢) و(٣٤٦/١) رقم ٢٥٦٠) و(١٥/٢) رقم ٢٧١٦) و(٢٩/٢) رقم ٢٧٨٧)

(٥) تدوین حدیث ازمولانا مناظراحسن گیلانی (ص.٣٤١)

(٦) اوګورئ تقریب نووی مع شرح تدریب (٢١٦/٢)

(٧) تدریب الراوی (٢١٦/٢)

(٨) جامع بیان العلم (٨٩/١)

سمعته منك قال نعم» (۱) د یمن په امراؤ کښے همام بن منبیه رحمه الله او وهب بن منبه رحمه الله د حضرت ابوهریره رضی الله عنه شاګردان وو. هغوی د ابوهریره رضی الله عنه احادیث په صحیفو کښے جمع کړی وو. د یوے نوم ..صحیفه همام بن منبه.. وو. اود بلے نوم صحیفه وهب بن منبه .. وو. د همام بن منبه رحمه الله د صحیفے روایات اکثر په مسند احمد کښے موجود دی. (۲) او دغه شان په صحیح مسلم کښے هم شته. (۳)

اشکال یواشکال دلته دا کیږی. چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه په مکثرین في الحدیث صحابو کښے شامل دے. او د دوی د راياتو شمار (۵۳۷۴) دے. پکار دا وه. چه حضرت عبدالله بن عمرو العاص رضی الله عنهما هم په مکثرین في الحدیث کښے داخل وو. خو دهغوی روایات د ابوهریره رضی الله عنه په نسبت کم دی. حالانکه په خپله د حضرت ابوهریره رضی الله عنه اقرار دے. چه عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما احادیث زما نه زیات دی. نودا معامله برعکس څنګه شوه. او د عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما احادیث ولے کم شو؟

جواب: ددے جواب دا دے. چه دعبدالله بن عمرو قیام په مصر کښے وو. هغه په هغه وخت کښے دعلم مرکز نه وو. او دابوهریره رضی الله عنه قیام په مدینه منوره کښے وو. اودے ته دعلم مرکزیت حاصل وو. نوځکه د ابوهریره رضی الله عنه د احادیثو اشاعت زیات اوشو. اود عبدالله بن عمرو داحادیثو اشاعت زیات اونشو.

او یا دا وجه ده. چه ابوهریره رضی الله عنه به هر وخت په درس او تدریس کښے مشغول وو. اوددے په خلاف دبعضے حضراتوپه قول عبدالله بن عمروبن ا لعاص رضی الله عنه زیات تر په نوافلو کښے مشغول وو. او بعضو دا وئیلی دی. چه عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما به د تورات او انجیل مطالعه زیاته کوله. او اسرائیلیات به ئے هم بیانول. نوځکه د حدیث د طالبانو هغوی طرف ته زیات رغبت نه وو. (۴) په خلاف د ابوهریره رضی الله عنه دهغوی دنبی علیه السلام احادیثو سره شغل زیات وو. هغوی به د رسول الله علیه السلام د احادیثو نه سوا بل څه نه بیانول. نو ځکه د هغوی نه زیاته استفاده اوشوه. والله اعلم

په مکثرین في الحدیث کښے حضرت عائشه رضی الله عنها هم داخله ده. د دوی د احادیثو شمار دوه زره دوه سوه او لس دے. (۵) عروه بن زبیر رحمه الله د حضرت عائشے رضی الله عنها احادیث په کتابی شکل کښے جمع کړی وو. کله چه د مدینے منورے سیاسی حالات د ،،حره،، د واقعے په موقع خراب شو. نو د عروه هغه لیکل ورک شو. حضرت عروه رحمه الله به فرمائیل: «لوددت أن كنت فديتها بأهلي

---

(۱) سنن دارمی (۱۳۸/۱) مقدمة باب من رخص فی کتابة العلم-

(۲) مسند احمد (ص.۳۱۲، ۳۱۸)

(۳) او گوری تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف (۳۹۷/۱۰، ٤١٠)

(۴) فتح الباری (۲۰۷/۱) کتاب العلم باب کتابة العلم –

(۵) تدریب الراوی (۲۱۷/۲)

ومال» (۱) چه زما اهل وعیال او مال هلاك شوے وے.خو افسوس چه هغه لیکل محفوظ وو. دحضرت عائشے رضی الله عنها روایات حضرت قاسم بن محمد رحمه الله هم په کتابی شکل کنے جمع کړی وو.د عمره بنت عبدالرحمن سره هم د عائشے رضی الله عنها احادیث لیکلے شوے موجود وو.عمربن عبدالعزیز رحمه الله چه کله د مدینے منورے گورنر ابوبکر بن محمد بن عمروبن حزم ته د احادیثو جمع کولو حکم کړے وو.نو دا هدایت ئے ورته هم کړے وو.چه د عمروبنت عبدالرحمن سره احادیث لیکلی شوی موجود دی.هغه هم ترلاسه کړئ.(۲)حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما هم په مکثرین في الحدیث صحابو رضی الله عنهم کنے شامل دے.د دوی د روایاتو شمار یو زر شپږ سوه دے.(۳) حضرت سعید بن جبیر رحمه الله په د عبدالله بن عباس رضی الله عنهما روایات لیکل.اودومره ورسره اهتمام وو.که کاغذ به ختم شو.نوپه څرمن به ئے لیکل کولو.(۴)دا هم نقل شوی دی.چه د عبدالله بن عباس احادیث په کتابی شکل کنے ،،حمل بعیر،، (د اوښ بوج) برابروو.(۵) امام ترمذی په کتاب العلل کنے نقل کړی دی.«أن نفراً قدموا علی ابن عباس رضی الله عنهما من أهل الطائف بکتاب من کتبه فجعل یقرأ علیه الخ»(۶)حضرت جابربن عبدالله رضی الله عنه هم په مکثرین في الحدیث کنے داخل دے.ددوی د روایاتو شمار یوزر پنځه سوه څلویښت دے.(۷)حافظ ابن حجر رحمه الله ذکرکړی دی.چه وهب بن منبه رحمه الله اوسلیمان بن قیس رحمه الله سره د جابربن عبدالله رضی الله عنه روایات په کتابی شکل کنے موجود وو.او دوی به د هغے نه روایت کولو.(۸) حضرت انس بن مالك رضی الله عنه هم په مکثرین في الحدیث کنے داخل دے.د دوی د روایاتو شمار یوزر دوه سوه شپږ اتیا دے.(۹)حضرت انس بن مالك رضی الله عنه سره لیکلی شوی احادیث موجود وو.حاکم په مستدرك کنے دهغوی د یو شاگرد قول نقل کړے دے.«کنا إذا أکثرنا علی أنس بن مالك رضی الله عنه أخرج إلینا مجالاً عنده فقال هذه سمعتها من النبی صلی الله علیه وسلم فکتبتها وعرضتها علیه صلی الله علیه وسلم»(۱۰)
د دے روایاتو او واقعاتو نه دا ثابته شوه.چه د نبی صلی الله علیه وسلم د احادیثو په کتابی شکل کنے جمع کولو سلسله په خپله د نبی صلی الله علیه وسلم او صحابو په زمانه کنے شروع شوے وه.نو د ابوسعید

---

(۱) تهذیب الکمال (۱۹/۲۰)
(۲) ابن سعد (٤٨٠/٨)
(۳) خلاصة تهذیب تهذیب الکمال (ص.۲۰۲-) الأعلام للزرقانی (۹۵/٤) تدریب الراوی (۲۱۷/۲-
(۴) اوگورئ سنن دارمی (۱۳۸/۵، ۱۳۹) المقدمة باب من رخص فی کتابة العلم .رقم (۵۰۰) و(۵۰۱)
(۵) ابن سعد (۲۹۳/۵)
(۶) جامع ترمذی کتاب العلل (۲۳۶/۲)
(۷) تدریب الراوی (۲۱۷/۲) وخلاصة تذهیب تهذیب الکمال (ص.۵۹) والأعلام للزرقانی (۱۰٤/۲)
(۸) اوگورئ تهذیب التهذیب (۲۱۵/۱)
(۹) خلاصة تهذیب تهذیب الکمال (ص.٤۰)
(۱۰) مستدرک حاکم (۵۷۳/۳)

خدری ﷺ روایت کوم چه د کتابت په ممانعت دلالت کوی.په هغے کښے او ددے واقعاتو او روایاتو کښے تعارض لازمیږی.بعضے حضرات ممانعت ته ترجیح ورکوی.خکه چه په اباحت او ممانعت کښے کله تعارض راشی.نوترجیح به ممانعت ته وی.خو دا جماعت ډیر کم دے.بعضو په دواړو کښے د تطبیق صورت اختیار کړے دے.که د هیریدو ویره وی.نو د کتابت اجازت شته.اوکه د هیریدو ویره نه وی.نو اجازت نشته.(۱)حضرت عبدالله بن عمر ﷺ هم په مکثرین في الحدیث کښے دے. هغوی ته ټول دوه زره شپږ سوه دیرش احادیث مروی دی.

خواوس صورت حال دا دے.چه په اول کښے اختلاف وو.حضرت عبدالله بن عمر،زید بن ثابت، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوهریره او ابوموسی اشعری وغیره ﷺ د کتابت د عدم جواز قائل وو.(۲)اونورحضرات صحابه کرام ﷺ حضرت عمر،حضرت علی، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عباس وغیره ﷺ د کتابت د جواز قائل وو.(۳)

بیا دا اختلاف ختم شو.او حضرات صحابه کرام ﷺ په جواز کتابت باندے متفق شو.ددے اجماع نه پس او د پورتنو روایاتو او واقعاتو نه پس حدیث د ابوسعید خدری ﷺ قابل استدلال نشی پاتے کیدے.(۴)

دریم جواب دا دے.چه علامه نووی ﷺ فرمائیلی دی.د ممانعت صورت په هغه وخت کښے دے.چه کله قرآن او حدیث دواړه په یو ځائے کښے لیکلی شی.(۵) مثلاً چه کله به وحی نازلیدله.نونبی ﷺ به صحابه کرامو ﷺ ته د قرآن نازل شوے آیاتونه اورول.او هغه به ئے لیکل.د تلاوت په دوران کښے به ئے کله کله تفسیر اوتشریح هم کوله.د دے تفسیر اوتشریح حیثیت به د حدیث وو.نو نبی ﷺ د قرآن کریم د آیاتونو
سره ددے د لیکلو نه منع اوکړله.

څلورم جواب ابن قتیبه ﷺ ورکړے دے.چه نبی ﷺ د حدیث دکتابت نه ددے وجے منع کړے وو.چه دځو کسانو نه علاوه نور صحابه ﷺ د کتابت نه ناواقف وو.که دے حضراتو لیکل کولو.نو د هغوی لیکل به صحیح نه وو.اوپه هغے باندے پوهیدل او وئیل به محال اوګران وو.نوځکه نبی ﷺ عمومی طور دحدیثو د لیکلو نه منع اوفرمائیله.(۶)

پنځم جواب دا ورکړے شوے دے.چه د کتابت نه پس په یادداشت کښے سستی واقع کیږی.سړے دا وائی.ما لیکل کړی دی.چه کله ئے اوغواړم.نواوبه ئے ګورم.او یا به ئے یاد

---

(۱) تدریب الراوی (۲/ ۶۷)
(۲) تریب الراوی (۶۵/۲)
(۳) تدریب الراوی (۶۵/۲)
(۴) اوګوری فتح الباری (۲۰۸/۱) کتاب العلم باب کتابة العلم)
(۵) شرح النووی علی صحیح مسلم (۴۱۵/۲) کتاب الزهد باب التثبیت فی الحدیث وحکم کتابة العلم)
(۶) فتح الملهم (۲۶۰/۱)

کړم.نوځکه به هغه احادیث چه نبی ﷺ فرمائیلی وو.هغه به د نه یادول د وجې ضائع کیدل. او د صحابه کرامو رضی الله عنهم د ابتدائی حالاتو په وجه به کتابت کښے غلطی هم واقع کیدله. ددے په وجه په کتابت کښے هم د غلطئ امکان وو.نوعمومی طور صحابه کرام رضی الله عنهم د حدیث د کتابت نه منع شول.چه د کتابت د غلطو نه په امن هم شی.اود یادولو سلسله هم جاری پاتے شی. ځکه چه د صحابه کرامو رضی الله عنهم حافظه ډیره قوی وه.البته خواصو ته د کتابت حدیث اجازت وو.ځکه چه دهغوی په حق کښے د غلطئ ویره نه وه.(۱) لکه څنګه چه د مکثرین في الحدیث د کتابی ذخیرو نه دا ثابته شوه.چه د نبی ﷺ په زمانه کښے هم څه خاص په شمیر کسانو احادیث لیکلی وو.او دوی نه پس هم دا سلسله جاری وه.دا بیله خبره ده.چه په هغه وخت کښے به دے حضراتود نبی ﷺ نه کوم حدیث واوریدلو.هغه به ئے لیکلو.د بابونو د تقسیم طریقه په هغه وخت کښے نه وه.چه د کتاب الطهارة حدیثونه جدا اولیکلی شی.او د کتاب الصلاة حدیثونه جدا.د ترتیب اوتهذیب دا طریقه په روستو راتلونکو مختلفو زمانو کښے په وجود کښے راغلے ده.

شپږم جواب مولانا مناظر احسن ګیلانی رحمه الله ورکړے دے.هغوی فرمائی.چه عام طور د حدیث د لیکلو اجازت ځکه نه وو ورکړے شوے.چه د حدیث مقام به د قرآن پسے په دویمه درجه کښے دے.که چرته د قرآن کریم پشان د حدیثو لیکلو اهتمام هم د اول نه شوے وو.نو راتلونکو نسلونو به په قرآن اوحدیث کښے فرق نشو کولے.اودواړه به ئے په یوه درجه کښے ګنړل.اود قرآن پاك په اوله درجه کښے او د نبی ﷺ احادیث په دویمه درجه به باقی نه وو پاتے شوے.بلکه ممکنه وه.چه په دواړو کښے اصطلاحی فرق هم ختم شوے وو.هم دا وجه وه.چه خلفاء راشدینو رضی الله عنهم په خپل دور خلافت کښے په سرکاری سطح د حدیث د لیکلو اهتمام نه وو کړے.(۲) حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه سره د حدیثونو کتابي مجموعه موجود وه.هغوی د تدوین حدیث اراده هم کړے وه.خو بیا ئے دا اراده پریخودله.(۳) حضرت عمر رضی الله عنه هم د تدوین حدیث اراده کړے وه.صحابه کرامو رضی الله عنهم سره ئے مشوره هم کړے وه.او تریو میاشتے پورے ئے استخاره کړے وه.آخرهغوی دا اراده پریخودله.(۴)او وجه دا وه.که دے حضراتو د تدوین حدیث په سرکاری طور اهتمام کړے وے.نو په قرآن اوحدیث کښے به څه فرق نه وو پاتے شوے.

دے سره دا نکته هم د غور قابله ده.چه د نبی ﷺ په زمانه کښے د ناسخ او منسوخ سلسله جاری وه.نو په دے صورت کښے کتابت مناسب نه وو.دغه شان صحابه کرام رضی الله عنهم په جهاد، تبلیغ ددین په اشاعت کښے مشغول وو.نو په هغه وخت کښے هم کتابت حدیث مناسب نه وو. خو چه کله سل کاله تیر شو.اود قرآن اوحدیث فرق دعامو خلقو په ذهن کښے مضبوط شو.

---

(۱) تدریب الراوی (۶۷/۲)

(۲) تدوین حدیث (ص۲۳۸،۲۴۵)

(۳) اوګورئ تدوین حدیث (ص۲۷۶،۲۸۷)

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۷۷/۱) باب ذکر کراهیة کتاب العلم وتخلیده فی الصحف)

او بل طرف ته معتزله، روافض، خوارج، قدریه. جهمیه باطلے فرقے پیدا شوے.او هغوی د خپلو فاسدو نظریو او باطلو عقائدو دپاره احادیث جوړول شروع کړل.نوعمربن عبدالعزیز رحمہ اللہ په سرکاری اهتمام سره د تدین حدیث کارنامه ترسره کړه

اووم جواب دا دے چه دحضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ دممانعت حدیث منسوخ دے.اود حضرت علی ،عبدالله بن عمروبن العاص، ابوهریره او ابوشاه یمنی رضی اللہ عنہم روایات ناسخ دی.(۱)

د علم حدیث د تدوین طبقات: تدوین حدیث په څو طبقاتو باندے تقسیمولے شی.

اولنۍ طبقه دابن شهاب زهری رحمہ اللہ او ابوبکر بن حزم رحمہ اللہ ده.د دوی زمانه د ۱۰۰ھ نه واخله تر۱۲۵ھ پورے ده.په دے طبقه کښے ابن شهاب زهری رحمہ اللہ ته اولیت حاصل دے.په دے دور کښے د رسول الله ﷺ د احادیثو جمع کولواهتمام کړے شوے وو.خو د بابونو اوکتابونو سلسله نه وه قائمه شوے.بلکه «کیف ما اتفق أحادیث منتشر» جمع کړے شوی وو.(۲)

په دویمه طبقه کښے د ربیع بن صبیح رحمہ اللہ متوفی (۱۶۰ھ) او سعید بن ابی عروبه رحمہ اللہ متوفی (۱۵۶ھ) وغیره نوم اخستے شی.حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په مقدمه د فتح الباری کښے ده ته اولنے جامع وئیلے دے.اولیکلے ئے دی.«وکانوا یصنفون کل باب علیحدة» (۳) چلپی رحمہ اللہ په کشف الظنون کښے ربیع بن صبیح رحمہ اللہ «أول من صنف وبوب» کرخولے دے.(۴)

دا دور د ۱۲۵ھ نه واخله تر ۱۵۰ھ پورے وو.دے حضراتو احادیث جمع کړل.او دصحابه کرامو رضی اللہ عنہم آثار ئے جمع کړل.او ورسره ورسره ئے بابونه هم قائم کړل.خو هر باب ئے په خانله مجموعه کښے جمع کړل.(۵) مثلاً د مونځ احادیث ئے د «باب الصلاة» په عنوان سره جدا جمع کړل.اود زکاة احادیث ئے د «باب الزکاة» په عنوان سره جدا مجموعه اولیکله.

ددے نه پس دریمه طبقه ده.ددے دور تقریباً د ۱۵۰ھ نه واخله تر ۲۰۰ھ پورے دے.په دے طبقه کښے ډیر نومونه ذکر شوی دی.اوهریو ته مدون اول وئیلے شوے دے.مثلاً ابن جریج عبدالملك بن عبدالعزیز متوفی ۱۵۰ھ په مکه کښے.معمربن راشد متوفی ۱۵۴ھ په یمن کښے، عبدالرحمن بن عمرو الاوزاعی رحمہ اللہ متوفی ۱۵۷ھ په شام کښے، سفیان بن سعید الثوری رحمہ اللہ متوفی ۱۶۱ھ په کوفه کښے،حماد بن سلمه ۱۶۷ھ په بصره کښے،مالك بن انس رحمہ اللہ متوفی ۱۷۹ھ په مدینه کښے عبدالله بن مبارك رحمہ اللہ په ۱۸۱ھ په خراسان کښے، اوجریربن عبدالحمید متوفی ۱۸۸ھ په رئے کښے په دے کښے یو ته هم علی الاطلاق مدون

---

(۱) فتح الباری (۲۱۰،۲۰۸/۱) کتاب العلم باب کتابة العلم)

(۲) تدریب الراوی (۹۰/۱) ومقدمة أوجز المسالک (۱۵/۱)

(۳) مقدمة فتح الباری (ص،۶) وتقریب التهذیب (۲۰۶)

(۴) کشف الظنون (۶۳۷/۱)

(۵) مقدمة فتح الباری (ص،۶ومقدمة أوجز المسالک (۱۶/۱)

اول نشی وئیلے البته په خپله زمانه کښے د خپلو خپلو علاقو په اعتبارسره مدون اول کرخولی شی.(۱) دے حضراتو هم احادیث مرفوعه او د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار جمع کړی وو.خو په دویمه طبقه او دوی کښے دا فرق دے.چه د دویمے طبقے په نیز به دهریاب د احادیثو مجموعه خانله خانله وه.او د دوی په نیز هم یوه مجموعه کښے به د مختلف بابونو احادیثو ته د مختلفو بابونو عنوان ورکړے شوے وے.اومستقلاً جمع شوی وو.(۲)

ددے نه پس ۲۰۰ھ نه پس څلورمه طبقه شروع کیږی.دوی صرف د مرفوع احادیثو جمع کولو اهتمام کړے وو.اومسانید ئے لیکلی وو.د دوی په کتابونو کښے د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار نه وو ذکر شوے.الا ماشاء الله خو د مرفوع روایاتو سره سره په دے کتابونو کښے د صحیح حدیثونو نه علاوه ضعیف او حسن روایات هم موجود وو.ددے طبقے په مصنفینو رحمهم الله کښے عبیدالله بن موسی عبسی رحمه الله متوفی ۲۱۳ھ نعیم بن حماد رحمه الله متوفی ۲۲۸ھ،عثمان بن ابی شیبه رحمه الله متوفی ۲۳۹ھ اوامام احمدبن حنبل رحمه الله وغیره شامل دی.(۳)

پنځمه طبقه د صحیح اوحسان مصنفین دی.ددوی دور د ۲۲۵ھ نه شروع کیږی.په دے دور کښے د صحاح سرفهرست امام بخاری رحمه الله دے.دوی صحیح بخاری اولیکلو.بیا نور حضراتو هم ددوی تقلید اوکړلو.مثلاً امام مسلم رحمه الله وغیره او په حسان باندے مختلف کتابونه تصنیف شول.لکه سنن ابی داود او سنن نسائی وغیره (۴)

حافظ جلال الدین سیوطی رحمه الله په خپله الفیه کښے ارشاد فرمائیلے دے.

أول جامع الحديث والأثر....ابن شهاب آمر له عمر.....وأول الجامع للأبواب.....جماعة في العصر ذوالقتراب.كابن جريج وهشيم مالك.....ومعمر و ولد المبارك.....وأول الجامع بالاقتصار.....على الصحيح فقط البخاري(۵)

دلته جلال الدین سیوطی رحمه الله اول د طبقه اولی ذکر کړے دے.اوبیا د طبقه ثانیه ذکر کړے دے.اوبیا ئے ددے نه پس د پنځمے طبقے ذکر کړے دے.

ربیع بن صبیح اوسعید بن ابی عروبه رحمهما الله کوم چه د دریمے طبقے سره تعلق ساتی.د هغوی ذکر ئے نه دے کړے.دغه شان احمد بن حنبل رحمه الله او عثمان بن ابی شیبه رحمه الله چه ددوی تعلق د څلورمے طبقے سره دے.ددوی ذکر ئے هم په دے اشعارو کښے نه دے کړے.دا حدیث د کتابونو د قسمونو او تدوین بیان وو.

---

(۱) مقدمة فتح الباری (ص.۶) ومقدمة أوجزالمسالک(۱۶/۱) او د وفیات دپاره اوګورئ (تقریب التهذیب)

(۲) مقدمة أوجزالمسالک (۱۴/۱)

(۳) مقدة فتح الباری (ص.۶) مقدمة أوجزالمسالک (۱۶/۱) وفیات دپاره اوګورئ .. تقریب التقریب)

(۴) مقدمة أوجزالمسالک (۱۱۷/۱)

(۵) مقدمة أوجزالمسالک (۱۵/۱)

اتم بحث حکم شرعی که په یوه علاقه کښے صرف یو مسلمان وی.نو په هغه باندے د علم حدیث زده کول فرض عین دی.اوکه په یوه علاقه کښے ډیر مسلمانان وی.په هغوی باندے د علم حدیث زده کول فرض کفایه دی.

د رووس ثمانیه ذکر مکمل شو.البته یوبحث که هغے ته د ،،رووس ثمانیه،، تتمه اووئیلی شی.نو بهتر به وی.کوم چه د حجیت حدیث بحث دے.د خواهش خاوندانو دخپل خواهش پوره کولو دپاره د آزادئ حاصلولو په غرض د رسول الله ﷺ د حدیث نه انکار اوکړلو.د هغوی شبهاتواو اعتراضاتواو د هغے نه د جوابونو دپاره دا بحث ذکر کولے شی.

دمنکرین حدیث اعتراضات او د هغې جوابونه

① دوی وائی.چه نبی ﷺ د حدیث د لیکلو نه منع فرمائیلے وه.لکه چه د حضرت ابوسعیدخدری رضی الله عنه په حدیث کښے چه تیر شو.نو بیا حدیث څنګه حجت ګرځولے شی؟

ددے جواب ورانده تیر شوے دے.مونږ په تفصیل سره خودلی دی.چه د نبی ﷺ په زمانه کښے د کتابت حدیث سلسله قائمه وه.خو په هغے کښے عموم نه وو.او د ممانعت یوه وجه د قرآن کریم سره یوځائے د حدیث لیکل وو.(ورنه في نفسه د حدیث لیکل ممنوع نه وو) یا ممانعت د عامو خلقو دپاره وو.ځکه چه هغوی په لیکلو ښه نه پوهیدلو.خواصو ته اجازت وو.او یا د ممانعت حدیث په نسخ باندے محمول دے.او دا هم خودلی شوی دی.چه دحضرت ابوسعیدخدری رضی الله عنه په حدیث کښے د رفع او وقف اختلاف دے.نو د ابوسعید خدری رضی الله عنه دا حدیث چه دومره احتمالات په کښے دی.اوپه رفع او وقف کښے ئے اختلاف دے.د مرفوع احادیثو په مقابله کښے حجت نشی جوړیدے.

② منکرین حدیث دا وائی.چه قرآن کریم په عربیٔ کښے نازل شوے وو.لکه چه د الله تعالی ارشاد دے.﴿إِنَّآ أَنزَلْنَٰهُ قُرْءَٰنًا عَرَبِيًّا﴾ (۱)اودا پخپله واضح دے.لکه چه په بل مقام کښے ارشاد دے.﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ﴾(۲) نو هرکله چه قرآن کریم په عربیٔ ژبه کښے نازل شوے دے.او واضح هم دے.نوصرف د عربیٔ ژبے نه واقفیت کافی دے.داحادیثو نه دمدد اخستلو ضرورت نشته.

ددے اعتراض جواب دا دے.چه دصحابه کرامو رضی الله عنهم مادری ژبه عربی وه.او هغوی په کښے ماهران هم وو.خو ددے باوجود هغوی د قرآن په پوهیدو کښے د نبی کریم ﷺ د تفسیر او بیان محتاج وو.

مثلاً په قرآن پاک کښے چه کله دا آیت نازل شو.﴿إِنَّ ٱللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى ٱلنَّبِيِّ ۚ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ صَلُّوا۟ عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا۟ تَسْلِيمًا﴾(۳) نوصحابه کرامو رضی الله عنهم عرض اوکړلو.یا رسول الله د سلام طریقه خو تاسو مونږ ته په ،،التحیات،، کښے خودلے ده.خو د ،،صلاة،، څه طریقه ده؟ نو نبی ﷺ

---

(۱) سورة یوسف:۲-

(۲) سورة شعراء:۱۹۵-

(۳) سورة احزاب:۵۶-

ورته د ،،التحیات،، نه پس د درود تعلیم ورکړلو.(۱)

دغه شان کله چه ﴿اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَلَمْ يَلْبِسُوْٓا اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُّهْتَدُوْنَ﴾(۲) آیت به نازل شو.نوصحابه کرامو رضی الله عنهم عرض اوکړلو.یا رسول الله ﷺ په مونږ کښے به څوك وی.چه هغه به ظلم نه وی کړے؟ نوددے خو دا مطلب شو.چه زمونږ دپاره امن نشته.نونبی ﷺ اوفرمائیل: دلت د ظلم نه مراد شرك دے.هغه ظلم مراد نه دے.کوم چه عام دے.یعنی گناه.(۳)

دغه شان د قرآن کریم آیت دے.﴿فَاَمَّا مَنْ اُوْتِيَ كِتٰبَهٗ بِيَمِيْنِهٖ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَّسِيْرًا﴾(۴) نازل شو.نو حضرت عائشه رضی الله عنها په دے باندے پوهه نشوه.هغے د نبی ﷺ نه تپوس اوکړلو.حضرت قانون خو ستاسو د وینا مطابق «من حوسب عذب»(۵)یعنی چه چا سره حساب اوشی.هغه ته به عذاب ملاویږی.اودلته په آیت کښے د حساب ذکرخو شته.خو د عذاب ذکر نشته؟ نو نبی ﷺ د هغوی دا اشکال په دے طریقه باندے رفع کړلو.چه هغه حساب په کوم چه به عذاب وی.هغه ،،حساب مناقشه،، دے.او دلته چه د کوم حساب ذکر دے.نودا د عرض او پیشی په معنی کښے دے.په دے کښے مناقشه شامله نه ده.(۶)

دغه شان د قرآن کریم آیت﴿وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ﴾(۷)کښے حضرت عدی بن حاتم رضی الله عنه ته اشکال پیښ شو.هغوی د خیط ابیض او خیط اسود نه سپین او تور تار مراد اخستلو.نو نبی ﷺ اوفرمائیل: د خیط ابیض نه مراد ورځ او د خیط اسود نه مراد شپه ده.(۸)نوتر څو چه شپه وی.پیشمنے کولے شی.خوچه څنگه صبا راوخیژی.نود پیشمنی خوراك بندول ضروری دی.

دا یوځو مثالونه وو.ددے نه دا خبره خودل مقصود وو.چه د قرآن کریم د پوهیدلو دپاره صرف د عربیٔ ژبے پیژندل کافی نه دی.د نبی ﷺ حدیث پیژندل ددے دپاره ضروری دی.

منکرین حدیث وائی.چه قرآن کریم پخپله جامع هم دے.اوواضح هم دے.نوددے د جامعیت او وضاحت تقاضا دا ده.چه بیا دے ته د رسول الله ﷺ د زیاتی بیان ضرورت نه وی.که دا د نبی ﷺ د تشریح او تفسیر محتاج کړے شی.نوبیا جامع او واضح څنگه شو؟

---

(۱) اوگورئ تفسیر درمنثور (۲۱۶/۵)

(۲) سورة انعام:۸۲_

(۳) اوگورئ صحیح بخاری کتاب التفسیر ،سورة انعام باب ،،ولم یلبسوا إیمانهم بظلم،، رقم ٤٦٢٩)

(۴) سورة انشقاق:۸-

(۵) السنن الترمذی ،کتاب التفسیر، باب ومن سورة إنشقاق إذا السماء انشقت رقم (۳۳۳۸) _

(۶) صحیح بخاری (۲۱/۱) کتاب العلم باب من سمع شیأ فلم یفهمه فراجعه حتی یعرفه_

(۷) سورة بقرة:۱۸۷_

(۸) صحیح بخاری (۲۵۷/۱) کتاب الصوم باب قول الله تعالی ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

ددے جواب دا دے چه د قران په جامعیت او د حدیث په ضرورت کښے څه تضاد نشته. قرآن کریم د کلیاتو او اصولو په اعتبار سره جامع دے. اود حدیث ضرورت ددے کلیاتو او اصولو د وضاحت دپاره دے. ځکه چه «کلام الملوك ملوك الکلام» دے. نوالله تعالی چه د بادشاهانو بادشاه دے. دهغه په کلام باندے پوهیدل د هر کس دپاره څنګه ممکنه ده؟ د فلسفے یو معمولی کتاب راواخلئ. په هغے باندے پوهیدل د هر کس په وس کښے نه دی. نو قرآن کریم چه د احکم الحاکمین کلام دے. هرسړے په دے باندے څنګه پوهیدے شی. اودا دعوی څنګه صحیح کیدے شی. چه قرآن کریم ته د نبی ﷺ د بیان حاجت نشته ؟!

② منکرین حدیث وائی. چه د نبی کریم ﷺ حیثیت د سفیر پشان دے. الله تعالی خپل کلام مخلوق ته د رارسولو دپاره دوی واسطه اوګرځوله. اونبی ﷺ دالله تعالی د هغه مخلوق ته اورسولو. اوس دا ضروری نه ده. چه د دوی اطاعت هم اوشی. او د دوی په احادیثو باندے عمل هم لازم اوواجب اوګرځولے شی.

ددے جواب دا دے. چه پخپله قرآن کریم کښے ارشاد دے. ﴿هُوَ الَّذِیْ بَعَثَ فِی الْاُمِّیّٖنَ رَسُوْلًا مِّنْهُمْ یَتْلُوْا عَلَیْهِمْ اٰیٰتِهٖ وَیُزَكِّیْهِمْ وَیُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ ۗ وَاِنْ كَانُوْا مِنْ قَبْلُ لَفِیْ ضَلٰلٍ مُّبِیْنٍ ۙ﴾ (۱) دلته کښے ئے نبی ﷺ د کتاب او حکمت معلم خودلے دے. نو بیا نبی ﷺ صرف سفیر څنګه شو. په بل ځائے کښے ارشاد دے. ﴿وَاَنْزَلْنَاۤ اِلَیْكَ الذِّكْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَیْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ یَتَفَكَّرُوْنَ﴾ (۲) دلته کښے دوی ته د کتاب بیانونکے وئیلے شوے دے. په دریم ځائے کښے ارشاد دے. ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ ؕ اِنَّ عَلَیْنَا جَمْعَهٗ وَقُرْاٰنَهٗ ۚ فَاِذَا قَرَاْنٰهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهٗ ۚ ثُمَّ اِنَّ عَلَیْنَا بَیَانَهٗ ؕ﴾ (۳) دلته هم دے بیان ته اشاره ده. د کوم ذکر چه په ﴿وَیُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ﴾ او ﴿لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ﴾ کښے شوے دے. په قرآن کریم کښے دا ارشاد هم شته. چه ﴿ۚ اِنَّاۤ اَنْزَلْنَاۤ اِلَیْكَ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَیْنَ النَّاسِ بِمَاۤ اَرٰىكَ اللّٰهُ ؕ وَلَا تَكُنْ لِّلْخَآىِٕنِیْنَ خَصِیْمًا ۙ﴾ (۴) ددے ارشاداتو باوجود په کوم قانون دوی ته صرف سفیر وئیلی شی. او د دوی د اطاعت نه اوریدل څنګه تیك کیدے شی؟

په قرآن کریم کښے د مونځ، زکاة، روژے، او حج احکام موجود دی. خو ددے تفصیلات په قرآن کریم کښے موجود نه دی. هغه د احادیثو نه معلومیږی. که د دوی د احادیثو نه اعراض اوشی. نو نه په ﴿وَاَقِیْمُوا الصَّلٰوةَ﴾ باندے عمل ممکن دے. او نه په ﴿وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ﴾ باندے هم دا حال د نورو احکامو هم دے.

ددے نه علاوه د عربی ژبے وسعت د بیان محتاج نه دے. په دے کښے دیر الفاظ مشترك دی. که د نبی ﷺ تعلیماتو نه سترګے پټے کړے شی. نود دینی دروازه به پرانستے شی. کوم

---

(۱) سورة الجمعة: ۲_

(۲) النحل: ٤٤_

(۳) القیامة: ۱۶تا۱۹_

(۴) النساء: ۱۰۵_

کس چه څنګه غواړی.د قرآن کریم تفسیر به بیانوی.او ددے په نتیجه کښے چه به کوم اختلاف اوفساد پیداکیږی.هغه پته نه ده.

④ منکرین حدیث په یوه مغالطه کښے اچول کوی.چه قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ﴾ (۱) نو بیا د رسول الله ﷺ اطاعت څنګه جائز کیږی؟

ددے جواب دا دے.چه په قرآن کریم کښے نور هم ډیر آیاتونه دی.﴿وَمَآ اٰتٰىكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ ۗ وَمَا نَهٰىكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا ۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ ۭ اِنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ﴾ (۲) او ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيْ رَسُوْلِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَذَكَرَ اللّٰهَ كَثِيْرًا﴾ (۳) او ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَّلَا مُؤْمِنَةٍ اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗٓ اَمْرًا اَنْ يَّكُوْنَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ ۭ وَمَنْ يَّعْصِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ فَقَدْ ضَلَّ ضَلٰلًا مُّبِيْنًا﴾ (۴) او ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَاَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ ۚ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِيْ شَيْءٍ فَرُدُّوْهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُوْلِ﴾ (۵) او ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُوْنَ حَتّٰى يُحَكِّمُوْكَ فِيْمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوْا فِيْٓ اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا﴾ (۶) او ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اسْتَجِيْبُوْا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُوْلِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيْكُمْ ۚ﴾ (۷) په دے آیاتونو کښے داتباع رسول او طاعت رسول حکم موجود دے.نوددے نه ستړکے نشی پتولے.باقی په.﴿اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ ۭ﴾ او په پورتنو آیاتونو کښے چه په ظاهره تضاد غوندے معلومیږی.دا په خپله قرآن کریم لرے کړے دے.اود دواړو په مینځ کښے ئے تطبیق بیان کړے دے.چه ﴿مَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ ۚ﴾ (۸) یعنی د پیغمبر تابعداری څه جدا څیز نه دے.دا دالله تعالی تابعداری ده.په بل ځائے کښے ارشاد دے.﴿وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى ۙ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى ۚ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى ۭ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى ۙ﴾ (۹) دنبی ﷺ احکام د وحی مطابق وی.څکه چه کوم حکم دوی بیانوی.هغه دالله تعالی حکم دے.

⑤ منکرین حدیث ته دا وسوسه هم شوے ده.که اطاعت رسول ﷺ لازم او ضروری اوګرځولے شی.نو په دے باندے عمل ممکن نه دے.څکه چه د احادیثو مجموعه زمونږ وراندے موجود ده.دا دعجمی سازشونو لاندے جوړه شوے ده.او په دے کښے ډیرے غلطے خبرے شامل کړے شوی دی.نو د داسے احادیث په ذریعه د اطاعت رسول فریضه څنګه ادا کولے شی؟

---

(۱) یوسف:۶۷_
(۲) الحشر:۷_
(۳) الأحزاب:۲۱_
(۴) الأحزاب:۳۶_
(۵) النساء:۵۹_
(۶) النساء:۶۵_
(۷) الأنفال:۲۴_
(۸) النساء:۸۰_
(۹) النجم:۱_۴

ددے نه جواب دا دے.چه د قرآن کریم نه پس په مخ دزمکے د احادیثو دمجموعے نه علاوه داسے بله مجموعه نشته.چه هغه د حدیث په مقابله کښے پیش کړے شی.او چه دهغے څه تاریخی حیثیت وی.حضرات محدثینو داسماء الرجال فن ایجاد کړلو.اود جرح او تعدیل قواعد ئے مقرر کړل.او د احادیثو د چنړولو او تحقیق او تفتیش هغه کارنامه ئے اوکړله.چه مثال ئے نشته.وضاعینو چه کوم احادیث وضع کړی وو.هغه ئے د صحیح احادیثو نه جدا کړل.تردے چه د موضوعی احادیثو ئے مستقلے مجموعے تیارے کړے.اودا ئے اوخودله.چه دا غیر معتبر او موضوعی روایات دی.او د صحیح احادیثو مجموعے ئے جدا تیارے کړے.د وضاعینو اومتروکینو فهرستونه ئے تیار کړل.او د صحیح روایاتو راویان ئے جدا جمع کړل.او د یو یو راوی تفصیلی حالات ئے اولیکل.د یو انګریز قول دے.چه داسماء الرجال عظیم الشان علم کوم چه محدثینوایجاد کړے دے.ددے مثال په نورو مذاهبو کښے نه د اسلام نه وړاندے وو اونه پس ترنن ورځے پورے موجود شوے دے.(۱)

مستشرقین یهود او نصاری په لوئے تعداد ددے اقرار کوی.چه مسلمانانو چه دخپل پیغمبرحالات او واقعات په کوم تفصیل، صداقت اودیانت سره جمع کړی دی.دا عظیم الشانه کارنامه ده.او ددے مثال په هیڅ یو مذهب کښے موجود نه دے.د یو یوحدیث سند رسول الله ﷺ ته رسولے شوے دے.

دتاریخ علم چه خلق پرے ناز کوی.په دے کښے بے سنده واقعات ذکر کولی شی.اوپه ناقلینو کښے دروغژن او ربښتینی هر قسم بے شمیره خلق وی.د عقل او خرد نه محروم دا منکرین حدیث خو تاریخی واقعات مستند ګڼړی.او حدیث غیر مستند!

ناطقہ سر بگریبان ہے اسے کیا کہیئے!

⑥ منکرین حدیث وائی.چه دحدیث په ذخیرو کښے ډیر مواد د عقل نه خلاف موندلے شی.ځکه ددے د تابعداریٔ حکم نشی ورکولے.

ددے اعتراض.جواب دا دے.چه مونږ ددوی نه تپوس کوو.چه تاسو د ارشادات رسول ﷺ په مقابله کښے د نابالغه عقل پسے څۍ.تاسو ته دا معلومه نه ده.چه عقل د وحی دنور نه بغیر دهدایت موندلو دپاره کافی نه دے.دعقل راهنمائی هلته فائده منده وی.چه د عقل رنړا ورته حاصله وی.او کوم عقل چه ددے وحی نه آزاد وی.هغه به عجیبه عجیبه تیندکونه خوری.په ماضی کښے د داسے قسم عاقلانو فیصله وه.چه د اعراضو دپاره بقا نشته.او ددے تقدیر (اندازه کول) ناممکن دے.خو اوس د یونان د فلسفے دا مذهب لغو او باطل ثابت شوے دے.آواز چه عرض دے.د ټیپ ریکارډ په ذریعه محفوظ کولے شی.د نمر شعاګانے محفوظ کولے شی.اود بدن د دننه حصے ایکسرئے اخستلے شی.او دعقل هغه پخوانیٔ فیصله پښیمانه او سرټیټه په نظر راځی.

په یوه زمانه کښے به هم دے عقل پرستو وئیل.چه زمکه ساکن ده.او آسمان متحرک دے.روستو دا فیصله بدله کړے شوه.دغه شان به وئیلی شو.چه آسمان څه حقیقت نه لری.دا

---

(۱) الرسالة المحدیة (عربی خطبات مدراس (ص.۲۷_

(چه مونږ ته څه ښکاری) د نظر انتها ده.او اوس ددے حقیقت منلے شی. سپوګمئ ته سفر کول دے عاقلانو ناممکن ګنړل.او اوس خلق په سپوګمئ باندے چهل قدمی کونکی کتلی شی.آیا په داسے کمزورے عقل باندے اعتماد کولے شی.چه د هغے فیصلے ورځ په ورځ بدلیږی د نبی ﷺ احادیث چه دا خلق ورته خلاف عقل وائی.ددے یوه خبره خو خلاف عقل اوښائے او دا ثابته کړئ.دا د هغوی دپاره ناممکنه ده.

ددے نه علاوه مونږ دا تپوس کوو.چه داحادیثو تللو دپاره به کوم عقل معتبر وی. او د هغے تعریف څه دے؟ ځکه چه په عقلونو کښے تفاوت یومنلے شوے حقیقت دے.که دا اووئیلی شی.چه د هر کس ناکس د عقل اعتبار دے اوکړے شی.نوټول نظام به درے وړے شی.ځکه چه هر کس خپل عقل قابل اعتبار ګنړی.ددے په نتیجه کښے به داسے سخت اختلاف پیدا شی.چه د هغے دختمیدوبه څه طریقه به نه وی.او که دا اووئیلی شی.چه دهر کس عقل معتبر نه دے.بلکه دخواصو دعقل اعتبار به کولے شی.نو سوال دا دے.چه په خواصو کښے به څوك داخل وی.او څوك به په خواصو کښے شمارلے شی؟ بیا په خواصو کښے هم اختلاف وی.نو اوس سوال دا دے.چه د دے اختلاف فیصله به څه سره کولے شی؟ په عقل او که په نقل؟ که دا فیصله په عقل سره کولے شی.نو بیا اختلاف نه ختمیږی.ځکه چه څوك هم د خپلے فیصلے غلطئ منلو ته تیار نه وی.او که دا فیصله په نقل سره کولے شی.نو هم دا زمونږ مدعی ده.چه په وحی اعتماد ضروری دے.ددے نه بغیر کار نه کیږی.

دغه شان په دے باندے دے هم غوراوکړے شی.چه په حکومتونو کښے د سفار او نمائندګئ دپاره د هغه کسانو انتخاب کولے شی.چه په عقل، خرد، او وقار کښے امتیازی شان لری.نوآیا الله تعالی به د رسالت پشان عظیم منصب باندے فائز کولو دپاره ددے نه د اوچتو صفاتوخاوندانو انتخاب نه کوی.او حقیقت هم دا دے.چه حضرات پیغمبران علیهم السلام کوم چه الله تعالی خپل قاصدان جوړ کړی دی.د هغوی عقل،فهم، وقار او دیانت په اوچته درجه کښے وو.په نورو انسانانو کښے د هغے نظیرموجود نه وی.دالله تعالی ارشاد دے.

﴿اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ﴾ (۱) داسے څوك نبی یا پیمغمبر نشی جوړولے.نو رسول الله ﷺ چه د رسالت عظیم منصب نے ورته ورکړے دے.اعقل الناس او اعلم الناس وو.

د عقل کامل په اعتبار سره د صلح حدیبیه واقعه ددے بهترین مثال دے.د خانه کعبے د جوړولو په وخت کښے د حجر اسود د لګولو فیصله هم د دوی په کامل عقل دلالت کوی.او د دوی د تولو فیصلوهم دا حیثیت وو.

ترکومے پورے چه دعلم تعلق دے.نو قرآن مجید کښے ﴿وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا﴾ دی(۲) دمنکرین حدیث بدقسمتی دا ده.چه هغوی خلاف عادت څیزونه خلاف عقل اوګنړل.حالانکه د نبی ﷺ په احادیثو کښے یوه خبره هم دعقل خلاف نه ده.ځکه چه خلاف

---

(۱) الأنعام: ۱۲٤_

۲) سورة نساء: ۱۱۳_

عقل هغے ته وائی.چه د هغے تسلیمولو سره محال لازمیږی.او د نبی ﷺ هیڅ یوه خبره محال لره مستلزم نه ده.دوی دا سوچ هم نه دے کړے.چه د نبی ﷺ د احادیثو نه انکار کولو سره د دوی مبارك ژوند په پرده کښے پټیږی.او هغه رسالت چه ترقیامته پورے د راتلونکو انسانانو د هدایت دپاره دے.که د احادیثو نه انکار اوکړے شی.نو د راروان نسلونو دپاره به ددے ثابتول ناممکن شی.

په قرآن مجید کښے فرمائیلے شوی دی.﴿فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِ﴾ (۱) دلته کښے د نبی ﷺ مبارك ژوند او دوی شمائل او اخلاق د نبوت د ثبوت دپاره د دلیل په طور بیان شوی دی.څلویښت کاله نبی ﷺ د دوی په معاشره کښے تیر کړی وو.په دے کښے نه نبی ﷺ څه کتاب پرانستے وو.اونه ئے قلم په لاس کښے راخستے وو.نه ئے د څه درسگاه دروازه لیدلے وه.نه ئے شعر وئیلے وو.اونه ئے په مشاعرو کښے شرکت کړے وو.ددے باوجود د نبی ﷺ د دیانت او صداقت په ټول ښار کښے ډنډوره وه.اخلاق ئے اوچت وو.ددوی لمن د عصمت د داغ نه محفوظ وه.د پیغمبرئ په ملاویدو چه کوم کلام دوی پیش کړلو.هغه په بلاغت اوفصاحت کښے بے مثاله وو.د شان شوکت په اعتبار سره بے نظیره وو.ددے تاثیر په بے جان روحونو کښے د ایمان او یقین داسے قوت پیدا کړلو.چه دهغے مثالونه نه ملاویدل.د جهالت په تیرو اود ګمراهئ په غارونو کښے پراته انسانان ئے په علومو ښائست کړل.اود اخلاقو اوچتو پوړو ته ئے اورسول.څوك چه د هدایت نه محروم وو.هغوی هادیان جوړ شول.څوك چه د علم نه نااشنا وو.هغوی معلمان شول.څوك چه د کفر په پلیتئ ګنده وو.هغوی د معرفت خاوندان شول.

جو نہ تھے خود راہ پر اوروں کے ہادی بن گئے اللہ اللہ! کیا نظر تھی جس نے مردوں کو مسیحا کردیا

ذاتی طور ئے د ژوند یوه بهترینه نمونه پیش کړله.بلکه یو ډیر لوئے جماعت ئے په ایمان اویقین اواخلاقو باندے ښائسته کړل.دپاتے دنیا دپاره ئے یوه نمونه پیش کړله.د چا دپاره چه قرآن کریم ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا﴾ (۲) تصدیق کوی.او ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُونَ﴾ (۳) فرمائیلی دی.او دقرآن کریم ډیر آیاتونه ددوی په مناقبو باندے مشتمل دی.

احادیث هم ددے مقدس جماعت شان بیانوی.د نبی ﷺ ارشاد دے.«أصحابي كالنجوم فبأيهم اقتديتم اهتديتم» (۴)

الله تعالی دنیاوی ژوند په بهترینو طریقو تیرولو دپاره دقرآن اوسنت په شکل کښے دأسے آئین ورکړے دے.چه ترڅو پورے دنیا باقی وی.اوددے مطابق عمل اوکړے شی.نودا دنیا د

---

(۱) یونس:۱۶_

(۲) الانفال:۷۲_

(۳) الأنعام:۸۳_

(۴) مشكاة المصابيح (ص.۵۵٤) باب مناقب الصحابة ﷺ الفصل الثالث_

جنت نظیر جوړیدے شی.بهر حال که د احادیثو نه انکار اوکړے شی.نو د نبی ﷺ د ژوند ټول تفصیلات به د سترګو نه پټ شی.او د نبی ﷺ د نبوت اثبات به ممکن نشی.

⑥ د منکرین حدیث دطرفه یو اشکال دا کیږی.چه دحافظ ابوزرعه رحمه الله متعلق وئیلی شی.چه هغوی ته اووه لاکهه احادیث یاد وو.(۱) او امام احمدبن حنبل رحمه الله خپل مسند د اووه نیم لاکهه احادیثو نه منتخب کړے دے.(۲) اوامام بخاری رحمه الله صحیح بخاری د شپږ لاکهه احادیثونه لیکلے دے.(۳)

او امام مسلم صحیح مسلم د درے لاکهه احادیثو نه منتخب کړے دے.(۴) حالانکه وئیلی شی.چه د صحیح احادیثو شمار پنځوس زره دے.(۵) نوبیا دا اووه لاکهه او درے لاکهه احادیث د کوم خائے نه راغلل.دغه شان دا خبره هم ناقابل فهم ده.چه یوکس دے درے لاکهه یا اووه لاکهه احادیث یاد کړی.

ددےجواب دا دے.چه ترکومے پورے د احادیثو د پنځوس زره او درے لاکهو په مینځ کښے دتعارض سوال دے.نودا د محدثینو د اصطلاح نه په ناواقفیت باندے مبنی دے.د حدیث متن یو وی.اود هغے طرق او سندونو ګڼړ وی.عام سړے دے ته یو حدیث وائی.خو محدثین هرسند ځانله ځانله شماری.مثلاً «إنما الأعمال بالنیات» یو حدیث دے.خودا په دوه سوه یا دوه سوه اوپنځوس یا اووه سوو سندونو سره منقول دے.نو دمحدثینو د اصطلاح مطابق دا یو حدیث نشی شمارلے.بلکه دوه سوه یا دوو سوو نه زیات د خپل سند په اعتبار سره شمارلے شی.نوحاکم د متون عدد بیان کړے دے.اود امام احمدبن حنبل رحمه الله ابوزرعه رحمه الله یا بخاری رحمه الله او مسلم رحمه الله د اووه لاکهه یا درے لاکهه تعداد د طرقو او اسانیدو په لحاظ سره کړے دے.

دویمه خبره دا ده.چه د پنځوس زره کوم شمار چه خودلے شوے دے.اود ذکرشوو محدثینو دپاره د اووه لاکهه یا شپږ لاکهه یا درے لاکهه کوم شمار خودلے شوے دے.په دے کښے د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار هم شامل دی.کله چه د نبی ﷺ احادیث پنځوس زره کیدے شی.نوچه د صحابو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله آثار ورسره شامل شی.ددے نه پس که ددے شمار اووه لاکهه ته اورسی.نو په دے کښے د تعجب څه دی!

دمحدثینو رحمهم الله حافظه: ترکومے پورے چه د زیاتو احادیثو یادولو تعلق دے.نوددے مختلف اسباب وو.یوخود عربو حافظه هسے هم ضرب المثل وه.بیا چه الله تعالی دا حضرات ددے خدمت دپاره منتخب کړل.نوددے مطابق ئے په هغوی کښے ددے صلاحیت هم پیدا کړلو.یوځل د مدینے منورے ګورنر مروان بن الحکم د ابوهریره رضی الله عنه د حافظے شهرت چه واوریدلو.نوهغوی ئے د امتحان په غرض راوغوښتلو.د اخوا دیخوا خبرو کولو نه پس ئے ترے

---

(۱) تدریب الراوی (۵۰/۱)

(۲) تدریب الراوی (۴۹/۱)

(۳) هدی الساری (ص۴۸۹) ذکرفضائل الجامع الصحیح۔

(۴) تدریب الراوی (۵۰/۱)

(۵) تدریب الراوی (۱۰۰/۱)۔

د حدیثونو تپوسونه شروع کړل.او د پردے نه اخوا نے یو کاتب کینولے وو.چه هغوی به د ابوهریره رضی الله عنه بیان کړی احادیث لیکل.د کاتب بیان دے.چه مروان به تپوسونه کول.اوما به لیکل کول.اودغه ډیر احادیث شو.یوکال مروان خاموش پاتے شو.اوبیا نے هغوی راوغوښتلو.اوزه نے د پردے نه اخوا کینولم.هغوی به ترے تپوسونه کول.او ما د تیرشوی کال حدیثونه کتل.نوهغوی نه یوحرف زیاتی کړلو.اونه نے کم کړلو.(۱)

هشام بن عبدالملك امام زهری رحمه الله ته د خپل خوی دپاره د احادیثو لیکلو درخواست اوکړلو.نوهغوی تقریبا څلورنیمه سوه احادیث اولیکل.بیا څه موده پس دوباره هشام د هغه احادیثو لیکلو درخواست اوکړلو.نوامام زهری رحمه الله دوباره هغه املاء کړل.کله چه د هغے مقابله د اولنی کتاب سره اوشوه.نود یوحرف فرق په کښے هم راوړ نه وتلو.(۲)

حافظ ابوزرعه رحمه الله فرمائیل. «إن فی بیتی ما کتبته منذ خمسین سنة ولم أطالعه منذ کتبته ولا أعلم فی أی کتاب هو ولا فی أی صفحة هو، ولا فی أی سطر هو»(۳)

دحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه مشهوره ده.چه هغوی ته عمران بن ابی ربیعه شاعر راغلو.او د اویا اشعارو یوه اوږده قصیده نے اووئیله.دشاعر د تلو نه پس د یو شعر په باره کښے خبرے شروع شوئے.او اختلاف پیدا شو.نوحضرت ابن عباس رضی الله عنهما اوفرمائیل. هغه دا مصرعه داسے وئیلے وه.چه کوم مخاطب وو.هغه ورته اووئیل. تاته په اول څل اوریدوسره څه یاده شوه؟نو دوی ورته جواب ورکړلو.صرف دا یوه

مصرعه نه بلکه ماته د اویا اشعارو پوره قصیده په یو څل اوریدو سره یاده شوه.(۴)

دا ددے حضراتو د حافظے حال وو.او دهغوی د یادداشت یوه وجه بله هم وه.چه د هغوی د نبی علیه السلام سره ډیر زیات محبت وو.او چه محبت زیات وی.نو داسے کیږی.چه د محبوب خبرے په یو څل اوریدو او لیدو سره یادیږی.

او یوه بله معقوله وجه دا هم وه.چه په هغه زمانه کښے په حدیثو کښے مهارت د خلقو په نظر کښے ډیر دعزت سبب وو.نوځکه د دے حضراتو احادیثو سره ډیر شوق وو.او هغوی د دے په حاصلولو کښے د ډیر محنت او کوشش نه کار اخستلو.د محدثینو رحمهم الله حضراتو د محنت او کوشش که اندازه واخستے شی. نو معلومه به شی.چه هغوی د احادیثو حاصلولو دپاره څومره سفرونه کړی دی.او د څومره استاذانو نه نے استفاده کړے وه.اود حدیث اوریدو دپاره نے څومره مشقتونه برداشت کړی وو.که دا ټول حالات وړاندے کیخودے شی.نو په دومره زیات تعداد کښے د احادیثو یادول څه د اشکال خبره نه ده.

منکرین حدیث به یو اشکال دا هم کولو.چه د احادیثو روایت بالمعنی دے.ځکه دا حجت

---

(۱) الإصابة (۲۰۵/٤)_

(۲) تذکرة الحفاظ (۱۱۰/۱)_

(۳) تهذیب التهذیب (۳۳/۷)

(۴) تدوین حدیث مولانا مناظر احسن گیلانی (ص.٤۱)_

نشی جوړیدے.معلومه نه ده.چه راویانو په کوم کوم خائے کښے څه څه تصرف کړے دے؟
ددے جواب دا دے.چه په احادیثو کښے صرف اقوال نه دی.بلکه د نبی ﷺ افعال ، تقاریر او صفات هم په حدیث کښے شامل دی.او د روایت بالمعنی تصور په اقوالو کښے خو کیدے شی.خو په افعالو،تقاریرو او صفاتو کښے نشی کیدے.
دویمه خبره دا ده.چه د روایت بالمعنی دپاره چه کوم شرطونه مقرر دی.دهغے په وجود کښے دحدیث په صحت کښے څه شبه نه پاتے کیږی.حافظ ابن الصلاح رحمه الله فرمائی.«فإن لم یکن عالماً عارفاً بالألفاظ ومقاصدها، خبیراً بما یحیل معانیها، بصیراً بمقادیر التفاوت: فلا خلاف أنه لا یجوز له ذلك»(۱) اوتاسو به دا هم کتلے وی.څومره کرته د حدیث راوی یو لفظ ذکر کړے وی.اوبیا فرمائی.چه «أو قال کذا وکذا» ددے نه معلومه شوه.چه دے حضراتو د روایت باللفظ ډیر اهتمام کړے دے.
⑧ یواعتراض دا شوے دے.چه اکثر احادیث اخبار احاد دی.او اخبار احاد مفید د ظن دی.او د ظن په باره کښے په قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾(۲) نوبیا ددے اتباع څنګه کولے شی؟
ددے جواب دا دے.چه ظن د یقین په معنی کښے هم راځی.﴿الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُو رَبِّهِمْ﴾(۳) په دے کښے د یقین په معنی راغلے دے.﴿وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ﴾(۴) په دے کښے هم دیقین په معنی کښے دے.اوظن د راجح طرف په معنی کښے هم استعمالیږی.کله چه اعتمادی کس څه خبره اوکړی.نوغالب ګمان هم دا وی.چه دے صحیح وائی.اګرچه د هغه په خبر کښے د جانب مخالف احتمال هم وی.خو هغه د التفات قابل نه وی.د دنیا ټول معاملات هم په دے ظن غالب باندے چلیږی.که دے ته څه اعتبار ورنکړے شی.نوددنیاټول نظام به درهم برهم شی.
ظن داټکل په معنی کښے هم استعمالیږی.لکه چه مشرکانو به د خپلو خدایانو دالوهیت ظن کولو. هغه صرف اټکل وو.د هغے شاه ته څه معقول دلیل نه وو.په قرآن کریم کښے ددے ظن مذمت کړے شوے دے.او د رسول الله ﷺ د احادیثو سره ددے څه تعلق نشته.په احادیثو کښے ظن داولنئ او دویمے معنی په اعتبار سره موجود دے.
⑨ یو اشکال داسے کیدے شی.چه په احادیثو کښے تعارض وی.نو بیا به دے باندے څنګه عمل کولے شی.
ددے جواب دا دے.چه عقائد ذات وصفات، حشر ونشر، ترغیب وترهیب او اخلاق وغیره احادیثو کښے څه تعارض نشته.داحکامو په بعضے احادیثو کښے تعارض وی.نو ددے د رفع کولو دپاره نسخ. ترجیح. تطبیق. اوتوقف وغیره طریقے موجود دی.نو د تعارض بهانه

---

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۰۵) ـ
(۲) یونس:۳۶ـ
(۳) السورة البقرة:۴۶ـ
(۴) سورة ص.۲۴ـ

جوړول او داحادیثو رد کولو ګنجائش نشته.بیا داسے تعارض خو د قرآن کریم په آیاتونو کښے هم شته.قرآن مجید کښے په یوځائے کښے دی.چه کافران به دقیامت په ورځ د یوبل نه سوال کوی.(۱) او په بل ځائے کښے دی.چه دوی به سوال نشی کولے.(۲) دغه شان په یوځائے کښے دی.﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ﴾(۳) او په بل ځائے کښے دی.﴿إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ﴾(۴) نوچه څنګه دا تعارض رفع کولےشی.دغه شان به په احادیثو کښے هم کولے شی.اوچه څنګه قرآن حجت دے.دغه شان به احادیث هم حجت ګرځولے شی.او د تعارض دا اشکال د حجت دپاره مانع نه دے.

فائده په بیان د مصطلحات کښې : دحدیث دوه قسمونه دی.① خبرمتواتر② خبر واحد

① خبرمتواتر: هغه حدیث ته وائی.چه د هغے راویان په هره زمانه کښے دومره زیات وی.چه عقل سلیم دا محال ګنړی.چه دا ټول دے په دروغه راجمع شوی وی.

② خبرواحد: هغه حدیث دے.چه د هغے راویان دومره زیات نه وی.

د منتها په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه : خبرواحد د منتها په اعتبار سره په درے قسمه دے.① مرفوع ② موقوف③ اومقطوع

① مرفوع: هغه حدیث دے.چه په هغے کښے د رسول الله ﷺ د قول یا فعل یا تقریر اویاصفت ذکر وی.

② موقوف: هغه حدیث دے.چه په هغے کښے د صحابی د قول یا فعل یا تقریر ذکر وی.

③ مقطوع: هغه حدیث دے.چه په هغے کښے د تابعی د قول یا فعل یا تقریر ذکر وی.

خبرواحد د راویانو په اعتبار سره په درے قسمه دے.①مشهور② عزیز③ او غریب

① مشهور: هغه حدیث دے.چه دهغے راویان په هیڅ یوه زمانه کښے د دریو نه کم نه وی.او دمتواتر حد ته نه وی رسیدلے.

② عزیز: هغه حدیث دے.چه دهغے راویان په هیڅ یوه زمانه کښے د دوو نه کم نه وی

③ غریب: هغه حدیث دے.چه دهغے په سند کښے په یوځائے کښے صرف یوراوی پاتے شوے وی.

د راویانو د صفاتو په اعتبار سره د خبرواحد قسمونه

خبرواحد دخپلو راویانو په اعتبارسره په شپارلس قسمه دے.①صحیح لذاته ② حسن لذاته ③ صحیح لغیره④ حسن لغیره ⑤ ضعیف ⑥ موضوع ⑦ متروك ⑧ شاذ ⑨ محفوظ ⑩ منکر⑪ معروف ⑫ معلل ⑬ مضطرب ⑭ مقلوب ⑮ مصحف ⑯ مدرج

① صحیح لذاته هغه حدیث دے.چه دهغے ټول راویان عادلان کامل الضبط وی.سند ئے متصل وی.اوعلت او شذوذ په کښے نه وی.

---

(۱) قال الله تعالى:﴿ وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾سورة صافات:۲۷۔

(۲) ﴿قال الله تعالى: فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ ﴾سورة مؤمنون:۱۰۱۔

(۳) سورة بقرة: ۱۷٤۔

(۴) سورة صافات: ۲٤

② حسن لذاته هغه حدیث دے چه په هغے کښے د صحیح لذاته ټول صفات موجود وی.خو حفظ او ضبط کښے څه نقصان وی.

③ صحیح لغیره هغه حدیث دے.چه هغه په اصل کښے حسن لذاته وو.خو د تعدد طرق د وجے صحیح لغیره اوګرځیدلو.

④ حسن لغیره هغه حدیث دے.چه هغه ضعیف حدیث وی.خوطرق ئے زیات وی.

⑤ ضعیف هغه حدیث دے.چه دهغے په راویانو کښے دصحیح او حسن صفات موجود نه وی.

⑥ موضوع هغه حدیث دے.چه د هغے راوی د «کذب علی النبی ﷺ» مرتکب شوے وی.

⑦ متروك هغه حدیث دے.چه دهغے راوی متهم بالکذب وی.یعنی د دروغو وئیلو تهمت په هغه باندے لګیدلے وی.یا هغه روایت د دین د معلومو قواعدو نه خلاف وی.

⑧ شاذ هغه حدیث دے.چه دهغے راوی ثقه وی.خو د داسے جماعت نه خلاف کوی.کوم چه د ده نه زیات ثقه وی.

⑨ محفوظ هغه حدیث دے.چه هغه د شاذ په مقابله کښے وی.

⑩ منکرهغه حدیث دے.چه دهغے راوی د ضعف باوجود د ثقاتو نه مخالفت کوی.

⑪ معروف هغه حدیث دے.چه هغه د منکر مقابل وی.

⑫ معلل هغه حدیث دے.چه په هغے کښے خفی علت وی.چه په هغے سره د حدیث صحت ته نقصان رسی.

⑬ مضطرب هغه حدیث دے.چه دهغے په سند یا متن کښے داسے اختلاف موجود وی.چه په هغے کښے ترجیح یاتطبیق نشی کیدے.

⑭ مقلوب هغه حدیث دے.چه د هغے په متن یا سندکښے تقدیم او تاخیر واقع شوے وی.یا د یو راوی په ځائے بل راوی ذکر شوے وی.

⑮ مصحف هغه حدیث دے.چه دهغے د خط صورت برقرار وی.خو ددے باوجود په نکتو یا حرکت یا سکون کښے د تغیر د وجے په تلفظ کښے غلطی واقع کیږی.

⑯ مدرج هغه حدیث دے.چه په هغے کښے راوی په څه ځائے کښے خپل کلام داخل کړی.

دسقوط او عدم سقوط په اعتبار سره د خبر واحدقسمونه

خبرواحد د سقوط او عدم سقوط په اعتبار سره په اووه قسمه دے.

① متصل ② مسند ③ منقطع ④ معلق ⑤ معضل ⑥ مرسل ⑦ مدلس

① متصل هغه حدیث دے.چه د هغے په سند کښے ټول راویان مذکور وی.

② مسند هغه حدیث دے.چه دهغے سند د نبی ﷺ پورے متصل وی.

③ منقطع هغه حدیث دے.چه د هغے په سند کښے یو راوی ساقط شوے وی.

④ معلق هغه حدیث دے.چه دهغے دسند په شروع کښے د یو یا د زیاتو راویانو ذکر نه وی شوے ⑤ معضل هغه حدیث دے.چه دهغے په سند کښے مسلسل د یو نه زیات راویان مذکور نه وی ⑥ مرسل هغه حدیث ته وائی.چه د هغے د سند په آخر کښے یو راوی ساقط شوے وی.

⑥ مدلس هغه حدیث ته وائی چه دهغے د راوی عادت دا وی چه خپل شیخ یا د خپل شیخ شیخ پټوی.

د صیغو د ادا په اعتبار سره د خبر واحد قسمونه

د خبرواحد د صیغ ادا په اعتبار سره دوه قسمونه دی. ① معنعن ② مسلسل

① معنعن هغه حدیث ته وائی چه د هغے په لفظ کښے لفظ د عن راغلے وی. ② مسلسل هغه حدیث ته وائی چه د هغے په سند کښے صیغ د ادا یا د راویانو صفات یو شان وی.

.....

مقدمة الکتاب

سند: په علم حدیث کښے د سند مقام پټ نه دے. د حضرت عبدالله بن مبارک رحمه الله ارشاد دے. «الإسناد من الدین، ولولا الإسناد لقال من شاء ما شاء»(۱)

سفیان ثوری رحمه الله فرمائی. «الإسناد سلاح المؤمن فإذا لم یکن معه سلاح فبأی شیء یقاتل»(۲)

امام شافعی رحمه الله فرمائی. «مثل الذی یطلب الحدیث بلا إسناد کمثل حاطب لیل»(۳)

بهرحال په علم حدیث کښے سند یوبنیادی څیز دے. ددے نه بغیر حدیث نه قبلیږی. داولنو محدثینو رحمهم الله طریقه دا وه. چه هر محدث په نبی علیه السلام پورے خپل سند بیانولو. او بیا به ئے حدیث ذکرکولو. خوچه احادیث په کتابی شکل کښے مدون شول. نو د دے نه پس دا کافی ګنړلی شی. چه یومحدث خپل سند صاحب د کتاب ته اورسوی. او بیا حدیث روایت کړی. بیا دا خبره دے هم ستا په ذهن کښے وی. چه په هندوستان کښے د علم حدیث انتهاء حضرت شاه ولی الله رحمه الله ته رسی. د هرے دلے سند هم دوی ته رسی. زمونږ اکابر حضرت شاه صاحب پورے سند بیانوی. دحضرت شاه صاحب نه واخله تر د کتابونو مصنفینو رحمهم الله پورے د دوی اسانید په کتاب کښے «الإشاعة لمهمات الإسناد» کښے ذکر دی. لکه چه زمونږ د سند درے حصے دی. یوه حصه حضرت شاه ولی الله رحمه الله پورے. دویمه حصه د دوی نه حضرت امام بخاری رحمه الله پورے او دریمه حصه د امام بخاری رحمه الله نه تر نبی علیه السلام پورے. چونکه آخری حصه په کتاب کښے د هر حدیث سره لیکلے شوے وی. نوځکه مونږ دلته صرف د دوو اولنو حصو نه بحث کوو. او ددے تولو واسطو په اختصار سره ذکر کوو.

---

(۱) مقدمة صحیح مسلم (ص.۱۲) باب بیان أن الإسناد من الدین-

(۲) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الکاملة (ص.٤٤)

(۳) الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الکاملة (ص.٤٤)

زما د بخاری د سند سلسله ما بخاری شریف درسا د شیخ الاسلام مولانا حسین احمد مدنی قدس سره نه ونیلے دے. هغوی دشیخ الهند مولانا محمود الحسن رحمه الله نه، هغوی د مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله او حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله نه، دے دواړو حضراتو د حضرت شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله نه هغوی د حضرت شاه محمد اسحاق رحمه الله نه. هغوی د حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه اوهغوی د اسانیدو د مرکز حضرت شاه ولی الله رحمه الله نه بخاری لوستے دے.

دحضرت شاه ولی الله رحمه الله د صحیح بخاری سند

قال الشاه ولی الله احمد بن عبدالرحیم الدهلوی رحمهما الله تعالی:

«أخبرنا الشیخ ابوطاهر محمد بن ابراهیم الکردی المدنی، قال: أخبرنا والدی الشیخ ابراهیم الکردی، قال قرأت علی الشیخ احمد القشاشی قال: أخبرنا احمد بن عبدالقدوس ابوالمواهب الشناوی، قال أخبرنا الشیخ شمس الدین محمد بن احمد بن محمد الرملی عن الشیخ شیخ الإسلام زین الدین زکریا بن محمد الأنصاری، قال: قرأت علی الشیخ الحافظ أبی الفضل شهاب الدین احمد بن علی بن حجر العسقلانی عن الشیخ زین الدین ابراهیم بن احمد التنوخی عن الشیخ أبی العباس احمد بن أبی طالب الحجار عن الشیخ سراج الدین الحسین بن المبارک الزبیدی عن الشیخ أبی الوقت عبدالأول بن عیسی بن شعیب السجزی الهروی عن الشیخ أبی الحسن عبدالرحمن بن یوسف بن مظفر الداؤدی عن الشیخ أبی محمد عبدالله بن احمد السرخسی عن الشیخ عبدالله محمد بن یوسف بن مطر بن صالح بن بشر الفربری عن مؤلفه فی الحدیث محمد بن اسماعیل بن ابراهیم البخاری رضی الله عنه وعنهم أجمعین»

څه د خپل ځان باره کښې: دیوبند سره نزدے اوتهانه بهون سره تقریباً متصل حسن پور لوهاری کلے ضلع مظفرنگر یوپی اندیا کښے د احقر مولد او مسکن قدیم دے. دلته کښے زه په ۲۵ دسمبر ۱۹۲۶ عیسوی کښے پیدا شوم. دا کلے د آفریدی پختونو دے. دے کلی ته دا فضیلت حاصل دے. چه حاجی امدادالله مهاجرمکی رحمه الله حافظ ضامن شهید رحمه الله اود مولانا شیخ محمد تهانوی رحمه الله پیراومرشد اود حضرت سید احمد شهید رحمه الله خاص معتمد میانجی نورمحمد جهنجهانوی رحمه الله قیام هم په دے کلی کښے وو. اود تهانه بهون پورته ذکر شوے درے واړه عارفین حسن پور لوهاری ته حاضر شوی وو. اود میانجی موصوف رحمه الله نه ئے استفاده کړے وه. او په مستفیدینو کښے د حاجی صاحب مهاجر مکی فیض په ځلور قنجه دنیا کښے هم جاری او ساری دے. او انشاء الله ترقیامته پورے به جاری وی. داحقر تعلق هم ددے آفریدیانوخانانو یو متوسطه کورنئ سره دے. د دوی پیشه طبابت دے. زما پلار صاحب جناب عبدالعلیم خان صاحب لا ماشوم وو. چه د نیکه په وفات یتیم شو. نوځکه د هغوی دتعلیم څه معقول انتظام اونشو. اوهغوی د طب علم حاصل نکړے شو. د هغوی د یونانی دویانو دوکان وو. او هغوی عطار وو.

د تعلیم شروع او زما استاذان زما اولنے استاذ منشی بنده حسن ﷺ وو. د هغوی نه ما داردواو فارسیٔ تعلیم حاصل کړے وو. پرهیزګار اومتقی انسان وو. ما په خپل ژوند کښے د هغوی پشان ذاکر اوزیات نفل کونکے نه دے لیدلے.

زما بل استاذ منشی الله بنده ﷺ وو. دهغوی نه د اردواو فارسیٔ د تعلیم په دوران کښے ما قرآن کریم په ناظره وئیلے وو. هغوی به د مانښام نه پس کور ته د درس دپاره تشریف اوړلو. هغوی په قناعت او د دنیا نه په بے رغبتیٔ کښے بے مثاله وو. د هغوی معمول وو. چه روزانه به ئے یو قرآن کریم ختمولو. حالانکه هغوی حافظ نه وو.

مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد او دارالعلوم دیوبند د قران کریم او اردو او فارسیٔ د تعلیم نه پس زه مدرسه مفتاح العلوم جلال آباد ضلع مظفر نګر کښے د مولانا مسیح الله خان صاحب ﷺ په خدمت کښے حاضر کړے شوم. دلته کښے مے د دوو کالو او شپږ میاشتو په موده کښے د څلورمے درجے پورے کتابونه اووئیل. بیا احقر دیوبند ته اولیږلے شو. هلته کښے مے پنځه کاله تیر کړل. د دارالعلوم رائج نصاب مے پوره کړل. ټول فنون منطق، فلسفه، ادب، اصول، ریاضی، فقه، کلام، اود حدیث په نصاب کښے شامل ټول کتابونه مےختم کړل. د دارالعلوم نه د فراغت په وخت کښے زما عمر شل کاله وو. او پاکستان نه وو جوړ شوے.(۱) زما د بچپن او طالب علمیٔ زمانه په لوبو کښے تیره شوے وه. خو معلومه راته نه ده. چه څه وجه وه. چه د هغه زمانے د اول نه واخله تر آخره پورے د ټولواستاذانوراباندے همیشه دپاره شفقت او ښه ګمان وو. په دوی کښے څو حضراتو د محبت د غلبے او شفقت د وجے کله کله په دے شاګرد باندے ډیرزیات فخر اواعتماد هم کړے دے. چه په هغے سره ما په هغه وخت کښے هم شرم محسوس کړے وو. په ابتداء کښے اګرچه نه راسره څه ویره وه. اونه د شوق کیفیت وو. په یوه درجه کښے راکښے د طالب علمیٔ په استعداد کښے څه قدرے استحکام پیدا شو. نوځکه راته ماشومالی خیالاتو څه نقصان اونه رسولو. دا بیله خبره ده. که چرته سبقونه، مطالعه، اوتکرار په پوره توجه سره وو. نویقینی ده. چه ډیر بهتر صورت حال به وو. بهرحال هغه نقصان خو اوشو. خوبیا مے د تدریس په دوران کښے ډیر محنت اوکړلو. اوپه هرقسم حالاتو کښے دتدریس دا زمانه تیره شوه.

تدریس اود جامعه فاروقیه سنګ بنیاد: د پاکستان د هجرت نه وړاندے د جلال آباد په مدرسه مفتاح العلوم کښے مے پوره درس نظامی (بشمول جمله فنون او دوره حدیث) اته کاله درس ورکړلو. پاکستان ته د راتلو نه پس مے درے کاله په دارالعلوم الاسلامیه اشرف آباد ټنډوالـه

---

(۱) د طالب علمیٔ په زمانه کښے د دارالعلوم په چهټیانو دوی کور ته راغلل. په دے کښے ورته د قرآن کریم د حفظ خیال ورغلو. ارادے ئے اوکړله. چه روزانه ربع پاره یادوی. خوچه کله د یادولو دپاره کیناستلو. نو د ربع پارے په خائے کله نیمه نیمه کله یوه یوه پاره اوکله چه یوه نیمه پاره به ئے حفظ کوله. اوپه ورځ کښے خو د دوه نیمو پارو یادولو نوبت هم راغلو. دا د فرق د نشاط طبع دفرق سره کیږی. دغه شان ئے په اووه ویشت ورځو کښے پوره قرآن حفظ کړلو. او ورسره ورسره ئے په تراویحو کښے هم واورول. ((وذلک فضل الله یؤتیه من یشاء))

یا ر کنے مدرس پاتے شوم.بیا لس کاله په دارالعلوم کراچئ کنے او دارالعلوم سره سره یو کال مے په جامعة العلوم الاسلامیه کنے هم تدریسی خدمات ورکړل.په هره مدرسه کنے د حدیث دمرکزی سبقونو سره سره د نورو فنونو کتابونه هم په درس کنے شامل وو.په کال ۱۹۶۷ عیسوی کنے مے د جامعه فاروقیه بنیاد کیخودلو.او د اته ویشتو کالو راسے دلته کار کوم (۱)

سواد اعظم د اهل سنت تاسیس او د وفاق المدارس ذمه داریانی

هم په دے دوران کنے د وفاق المدارس العربیه چه بنیاد ئے په کال ۱۳۷۸ھ مطابق ۱۹۵۹عیسوی کنے کیخودے شوے وو.ددے د نظامت اعلی ذمه واری په احقر باندے په کال ۱۴۰۱ھ مطابق ۱۹۸۰عیسوی کنے راغله.په دے دوران کنے الله تعالی د وفاق المدارس کار په وسیع پیمانه باندے کړلو.د ملحقه مدارسو په شمار کنے قابل قدر زیادت اوشو.دنصاب پابندی اوشوه.په مدارسو کنے درجه بندی لازمی شوه.اول به صرف د ,,مرحله عالیه،،(دوره حدیث) امتحاق دوفاق المدارس زیرانتظام کیدلو.اوس دتولودرجو امتحانونه کیږی.ددے نه علاوه د وفاق په انتظامی امور کنے مثبت تبدیلئ راغلے.ددے کارکردگی ډیره بهتره شوه.او ددے سندونه د یونیورستی د اوچتو ډګرو سره برابر شول.

بیا د مولانا محمد ادریس میرټهی رحمه الله د وفات نه پس ۱۹۸۹عیسوی کنے د وفاق المدارس د صدارت ذمه واری په ما باندے واچولے شوه.چه تراوسه پورے جاری ده.

بیا په کال ۱۹۸۳عیسوی کنے د سواد اعظم بنیاد کیخودے شو.په دے سره الحمد لله عالمان په یو فلیټ فارم باندے جمع شول.(یعنی متحد شول) او د رافضیانو سرګرمئ کمزورے شوے.

زما محسن استاذان: هسے خو ټول استاذان مشفق وو.خو زما په ژوند کنے د ټولو نه زیات بدلون، د دینی جذباتو پرورش، د اخلاقو د حسن او قبح احساس، ددے اصلاح طرف ته توجه، او همیشه دپاره خپل خان د دین په کسانو کنے د شاملولوشوق، اوجذبه، د حضرت مولانا مسیح الله خان رحمه الله په خدمت کنے پاتے کیدو سره پیدا شوی وو.دا بله خبره ده.چه زما نه د نفس او شیطان د دهوکه کولو د وجے څه جوړ نشو.خو په دے باندے شکرګزار یم.چه داهل حق عالمانو او اهل اصلاح لمن مے رانیولے ده.او امیدوار یم.چه په دے تعلق به راسره الله تعالی د عفو اوبخښنه معامله اوکړی. او مغفرت به مے اوکړی.«وما ذلك على الله بعزيز»

زما بل محسن استاذ د هغوی د شاګردئ په وجه مے د حدیثو سره مناسبت پیدا شوے دے. اوددے سره تعلق پیدا شوے دے.هغه شیخ الاسلام حضرت مولانا حسین احمد

---

(۱) د دوی شاګردان په دے وخت کنے تقریباً د دنیا په اکثرو ملکونو کنے خواره شوی دی.او په قابل ذکر دینی خدمتونو کنے مصروف دی.په هندوستان کنے په ډیرو مدرسو کنے د دوی شاګردان د حدیث شیوخ دی.په پاکستان کنے خو دا دائره نوره هم خوره ده.مولانا مفتی محمد رفیع عثمانی ،مولانا مفتی محمد تقی عثمانی، مولانا شمس الحق صاحب، مولانا مفتی نظام الدین شامزئ ، مولانا حبیب الله مختار. او مولانا عنایت الله صاحب دامت برکاتهم د دوی ممتاز شاګردان دی.

مدنی رحمه الله نوراللہ مرقدہ دے.

دحضرت د ترمذی درس به روزانه دوه دوه گهنټے دوه نیمے گهنټے په داسے کیفیت سره کیدلو. چه دلته نظرونو ته هغه ښکلے منظرته کتل چرته نصیب کیدے شی.هغه شیخ د زمانے چه دهغوی د دینی، ملی، سیاسی، سماجی، اصلاحی، انتظامی، او درسی خدماتو څه حد نه وو.هغوی د استقامت او ثبات لوړے غر وو.کله چه به درس ته کیناستلو.په مخ به ئے دخوشحالئ آثار ښکاره وو.شخصیت ئے دومره زړه راښکونکے او دلبربا وو.چه زړه به هم هغوی طرف ته متوجه وو.کوم طالبان چه به ټول کال درس ته حاضریدل.دهغوی دپاره به دحضرت په ذات گرامی کښے د اولے ورځے پشان نوے جذبه اوجاذبیت وو.خیال راته راځی.چه درسول الله ﷺ د عاشقانو کله دا حال وی.نود نبی ﷺ به په خپله کوم حال وو. الله اکبر دحضرت په درس ترمذی کښے به په فنی مباحثوباندے ښه بحث کیدلو.اسناد، جرح وتعدیل، او د تطبیق او ترجیح مباحث، فقهی،کلامی، تاریخی مسائل، او اخلاقی او اصلاحی خبرے به ئے ډیرے په بسط اوتفصیل سره بیانولے.صحاح سته او نور کتابونه به ئے ځان سره ایخودی وو.دحوالے هرے خبرے دپاره به ئے کتاب پرانستلو. اود هغے عبارت به ئے وئیل.اوبیانول به ئے.اوپه دے تفصیلی سبق کښے به دومره اطمیان وو.چه چرته دا به نه محسوس کیدله.چه د هغوی ددے کار نه سوا څه بل کار هم شته؟ د طالبانو دهر قسم سوالونو تفصیلی جوابونه به ئے ډیر په حوشحالئ سره ورکول.کله به ئے هم د مخ نه انقباض نه ښکاره کیدلو.بلکه د انبساط او خوشحالئ کیفیت به ښکاره وو.هم دا درس ترمذی د احقر ددے علم سره د مناسبت پیدا کیدو بنیاد دے.او ددے سره د مولانا اعزاز علی رحمه الله شیخ الادب والفقه د هغوی درس ابوداود هم معاون وو.دهغوی د درس نه هم احقر ډیر څه زده کړی دی.ترمذی شریف کتاب السیر نه تر آخره پورے مع شمائل احقر د شیخ الادب صاحب نه وئیلی دی.د تدریس په زمانه کښے د حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب نوراللہ مرقده د تصنیفاتو او حواشی نه مے ډیره استفاده کړے ده . د حضرت شیخ الاسلام قدس سره نه پس که د علم حدیث په سلسله کښے په ما باندے د ټولو نه زیات احسان دے.

نوهغه دشیخ الاسلام صاحب دے.بذل المجهود أوجزالمسالك، الكوكب الدرى، لامع الدراری، تقریر بخاری دهر یو نه مے ښه پوره استفاده کړے ده.اوآخری دوه کتابونو خو اوس هم برابر زما په مطالعه کښے دی.

دے ظلوم او جهول کله دا سوچ هم نشو کولے.چه ددے مبارك او عظیم الشان منصب دپاره به زما نه هم کار اخستلے شی.بس د درس او تدریس ډیر زیات شوق هم وو.اوهمیشه دپاره هم په دے کښے مشغولیت هم وو.خوچه کله ما پنځه ویشت څله د بخاری درس ورکړلو.نوالله تعالی د بخاری شریف د درس ټیپ کولو انتظام ته برابرے ورکړلو.حالانکه زما ددے نه ویره هم کیدله.اوما دخپل سبق دومره اهمیت هم نه ګنړلو.خو د طالبانو اصرار زیات شو.او دالله تعالی په نوم باندے دا کار شروع شو.بیا دالله تعالی په توفیق سره محنت مے همیشه دپاره زیات کولو.او ټول کار صحت اوتازګی برقراره وه.او دغه شان دوه نیمے گهنټے درس د

روزانه معمول مطابق په یوویشتم شوال مطابق ۱۹۸۶عیسوی باندے شروع شو.اوپه لسم رجب ۱۴۷ھ مطابق ۱۹۸۷عیسوی پورے کتاب ختم شو.دکال په آخر کښے څو ورځے د شے هم تدریس اوشو

د درس په دوران کښے د بخاری موجوده اردومطبوعے، د عربیٔ د شروحاتو نه د ضرورت مطابق استفاده حاصلولے شوه.دحضرت مولانا خیرمحمد جالندهری ؒ د غیر مطبوعه شرح بخاری نه هم استفاده واخستے شوه.په فقهی مسائلو کښے د فقهاؤ او علماؤ د مذاهبو تنقیح. د قدیم اوجدید شارحینواو محدثینو په کلام باندے نقد ونظراو د مکرر روایاتو خودنه وغیره امورو کښے مے عام طور د شیخ الحدیث علامه محمد یونس صاحب دامت برکاتهم اتباع کړے ده.څومره ښه به وه.که د حضرت مولانا صاحب د بخاری شریف پوره تقریر راته ملاؤ شوے وے.په تفسیری مباحثو کښے مے اکثردعلامه شبیر احمد عثمانی ؒ د فوائدو نه استفاده کړے ده.

دا ټول اسباق په څلور سوه کیستو کښے محفوظ دی.یوځل مے د خپلے بیماریٔ په زمانه کښے دجلد اول سبق هم ددے کیستو نه خودلے وو.اویوځل د خپلے سابقه تجربے مطابق پوره جلد ثانی په کیستو باندے لوستلے شوے وو.هم دے طریقه دا کیستے ما واوریدل.(چه طالبانو ته مے ددے په ذریعه درس ورکولی)کنی ددے نه بغیر ددے اوریدل زما دپاره ممکن نه وو.ددے دوو کرتو نه علاوه د سبق معمول د کیستو نه بغیرجاری دے.

اوس چه په دے تقریرباندے دطباعت کارشروع شوے دے.نوجناب مولانا نورالبشر صاحب زید مجدهم په اول جلد باندے د تعلیق او مراجعت کار کوی.او جناب مولانا ابن الحسن عباسی زید مجدهم په جلد ثانی باندے هم دا خدمت کوی .دے حضراتو دتعلیق اومراجعت کارد احقر په راهنمائے کښے اصل تقریر په کتابی شکل کښے مرتب کړلو.په بعضے مضامینو کښے اضافه او په بعضو کښے کمے هم شوے دے.لکه چه دنظرثانی په وخت کښے دارباب تصنیف همیشه دپاره دا طریقه پاتے شوے ده.مذکور الصدر دواړو معززو رونړو چه په کوم سلیقے، شوق، اوکامیابیٔ سره دا سلسله جاری ساتلے ده.امید دے چه په دے سره به پوره تقریرپه حسین اوجمیل اندازکښے د بیشمیره فوائدو اوعظیم الشان تحقیقاتو سره د طباعت په زیور باندے ښائسته شی.اود طالبانو او استاذانو دپاره به د فائدے نه خالی نه وی.

د مذکور الصدر دواړو معززینو سره مولانا اسدالله صاحب او مولانا محمد عظیم صاحب د معاونینو په حیثیت په دے کار کښے مشغول دی.دالله تعالی نه سوال دے.چه ددے ټولو حضراتو په علم اوعمل، ایمان اویقین، رزق او مال،عزت او جاه، او عمر کښے برکت واچوی.اوپه دواړوجهانونو کښے ورته خپله رضا او قرب نصیب کړی.آمین ثم آمین

انسان د خطاء اونسیان نه جوړ دے.څکه د غلطیٔ امکان په هرحال موجود دے.که اهل علم چرته په څه غلطیٔ باندے خبر شی.نوخبردارے دے راکړی.او د شکریه موقع دے راته راکړی.

شیخ الاسلام والمسلمین آیة من آیات رب العالمین .سیدنا وسندنا حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی نوراللہ مرقدہ وبرد مضجعہ

پیدائش اوحلیہ ددوی پیدائش په ۱۹شوال ۱۲۹۶ هـ مطابق ۱۸۷۹عیسوی د نهے (سه شنبه) په ورځ د شپے په بانګر مؤ ضلع اناؤ یوپی اندیا کښے شوے وو.ددوی پلار هلته په اردو مډل سکول کښے هیډ ماسټر وو.ددوی تاریخی نوم ،چراغ محمد،، مقرر شوے وو . د دوی رنګ توروالی ته مائل، قدردرمیانه، پلن بدن، بارعب کتابي مخ. ګوره ږیره. پلن نورانی تندے، په تندی د سجدے ننښے، روښانه سترګے. پراعتماد لب اولهجه. په تګ کښے د زمرو پشان بے خوفی، اوزړه د عاجزئ نه ډک وو.

نسب حسین احمدبن سید حبیب الله بن سید پیرعلی بن سید جهاګیربخش بن شاه انور اشرف- شاه نور اشرف هغه مورث اعلی دے.چا چه آله دادپور قصبه تانډه ته تشریف راوړے وو. اودلته ئے ستوګنه اختیار کړے وه.

ددوی څلور رونړه او یوه خور وه.مولانا سید صدیق احمد او مولانا سید احمد مشران وو.او د دارالعلوم فاضلان وو.مولانا سید جمیل احمد او مولانا سید محمود احمد کشران وو.د دے دواړو تعلیم په مدینه منوره کښے شوے وو.حضرت شیخ مینځنے وو.اود دوی تعلیم په دیوبند کښے شوے وو.مولانا صدیق احمد د ۴۱ کالو په عمر ۱۹۱۱ء کښے په مدنیه منوره کښے وفات شو.مولانا سید احمد بانی د مدرسه علوم شرعیه مدینه منوره هم په ۱۹۴۰عیسوی کښے په مدینه کښے وفات شو.اود آخرت باقی کور ته منتقل شو.مولانا جمیل احمد بیښی په څوانئ کښے د ،،دق سل،، په بیمارئ کښے اخته شو.اوپه کال ۱۹۰۹کښے او مولانا محمد احمد د ۸۲کالو په عمر کښے د دیر کامیاب ژوند تیرولو نه پس په کال ۱۹۷۳عیسوی کښے په مدینه منوره کښے خپل مالك حقیقی سره ملاؤ شو.

دا خاندان کم و زیات په دریمه صدئ هجرئ کښے د مدینے منورے نه تلے وو.اوپنځه سوه کاله پس ترمذ، چه لاهور سره دے.په ضلع فیض آباد یوپی قصبه تانډه کښے ئے قیام کړے وو.بیا په آخره د شعبان کال ۱۳۱۶هـ مطابق ۱۸۹۹عیسوی کښے د نن نه تقریباً یوسل پنځه ویشت کاله وړاندے ذیقعده کال ۱۳۱۶هـ کښے مکے مکرمے ته لاړل.او دحج د فراغت نه پس په ۲۵ ذی الحجة کال ۱۳۱۶هـ مطابق مئ ۱۸۹۹عیسوی کښے مدینے منورے ته داخل شو.

دعزتمند پلار صاحب مختصره یادګیرنه: دحضرت شیخ الاسلام قدرمند پلار جناب سید حبیب الله صاحب ۱۲۵۳هـ کښے په آله داد پور کښے پیدا شوے وو.دا قصبه تانډه ضلع فیض آباد سره یو کلے وو.کومه چه نن صبا د قصبه تانډه یوه محله ده.د دوی وفات د ایډریا نویل نظربندئ په زمانه کښے دشیخ الاسلام د اسارت مالټا ۱۹۱۷عیسوی نه څه ورځے پس د اویا کالو په عمر کښے په ترکی کښے شوے وو.

دوی قرآن کریم، اود اردو، فارسئ اوهندی بهاشا تعلیم حاصل کړے وو.په اردو مډل سکول کښے ئے ملازمت کړے وو.او د هیډماسټر په عهده باندے فائز شو.

دوی ته د مولانا فضل رحمن ګنج مراد آبادی نه شرف بیعت حاصل شوے وو. د دوی زړه به

همیشه دپاره د دیارحبیب په یاد کښے بیتابه وو.د ۱۰۵کالو په عمر کښے چه کله د شیخ انتقال اوشو.نود هجرت د سفر نیت ئے اوکړلو.ددے عزم او ارادے خبر چه کله خپلو خپلوانو اوتعلق دارو ته اوشو.نود حالاتو د خرابئ، او د لری والی اوفراق او مهجوریٔ حواله ئے ورته ورکړله.اوبعضے خپلوانو ورته درخواست اوکړلو.چه په دے اراده باندے عمل مه کوئ.نو دوی اوفرمائیل.که ماته دا یقین اوشی.چه ما د تویے خولے ته مخامخ کوی.او توپه راباندے چلوی.نوهله به زه مدینے ته رسم.نوزه دے ته هم تیار یم.

دوی ته په اردو، فارسئ او هندئ کښے د شعر وئیلو ملکه راسخه حاصله وه.زیات تراشعار ئے نعتیه وو.د دوی ارشاد دے.

اے بہار باغ رضوان کوئے تو — بلبل سدرہ اسیر موئے تو
سجدہ ریزان آمدہ سویت حبیب — اے ہزاران کعبہ در اروئے تو
اس حبیب دل خستہ پر نظر ہوجائے — درمندون کی دوا آپ کیے جاتے ہیں
سر رہے یا نہ رہے پر رہے سودا سر میں — عشق احمد کا خدایا یہی ہم چاہتے ہیں

د شیخ الاسلام په دارالعلوم دیوبند کښې داخله: د مډل دتعلیم لایو کال باقی وو.چه د صفر په اولنو ورځو کښے دوی د دینی تعلیم دپاره دیوبند ته اولیږلے شو.دلته کښے ددوی دوه مشران رونړه مولانا محمد صدیق او مولانا سید احمد د وړاندے نه زیر تعلیم وو.

د حضرت شیخ الهند په ارشاد باندے ورته د ابوداود شارح حضرت مولانا خلیل احمد سهانپوری خصوصی طور دګلستان او میزان الصرف سبقونه شروع کړل . په علم کښے د غیر معمولی امتیاز په وجه دوی همیشه دپاره د استاذانو دنظرونو مرکز او دهغوی د سترګو ستورے وو.د شیخ الهند رحمه الله د قدرمند پلار مولانا ذوالفقار علی رحمه الله نه دوی فصول اکبری اووئیله.په نورو استاذانو کښے ئے شیخ الهند، مفتی عزیزالرحمن، مولانا خلیل احمد شارح ابوداود وغیره رحمهم الله شامل وو.

په دارالعلوم دیوبند کښے دوی اته کاله علم حاصل کړے وو.او دوره حدیث ئے مکمل کړلو.حضرت شیخ الهند رحمه الله دخصوصی توجه او شفقت د وجے وارہ او لوئے دریوښت کتابونه دوی ته په خپله وئیلی وو.

د حجاز مقدس سفر: د شعبان ۱۳۱۶ھ په آخری ورځو کښے د حجاز مقدس په اراده چه ئے کله د دیوبند نه روانګی اوشوه.نو شیخ الهند د نورو حضراتو رحمهم الله سره دوی سره اسټیشن پورے پیدل تشریف یورل.چه مدینے منورے ته اورسیدلو.نو د استاذانو او مشائخو د تاکید اوهدایاتو مطابق ئے درس او تدریس شروع کړلو.او ورسره ئے د ذکر، مراقبے، احسان او سلوك منازلو سر کولو کښے مشغول شو.

په مدینه منوره کښې د دوی د درس حالات: مولانا عاشق الهی میرټهی ددوی د درس په خپلو سترګو لیدلے حال دا بیانوی. دمولانا حسین احمد صاحب درس په حرم نبوی کښے الحمد لله دیر په ترقئ دے. او عزت اومرتبه ورته هم الله تعالی هغه ورکړے ده.چه دهندوستان عالمانوته خو لاځه چه یمنی شامی بلکه مدنی عالمانوته هم هغه خبره نه ده

حاصل «ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء»

د دستاربندئ جلسه په کال ۱۳۲۸ھ کښے دوی د مدینے منورے نه دیوبند ته تشریف راوړلو اوپه جلسه د دستاربندئ کښے ئے شرکت اوکړلو اول د علامه انورشاه کشمیری رحمه الله دستار بندی اوشوه.بیا د حضرت شیخ الاسلام دستاربندی اوشوه.دوی ته یوخصوصی دستار قطب العالم دحضرت گنگوهی رحمه الله خوئی حضرت مولانا حکیم مسعود احمد چه د مدرسے سرپرست وو.هغوی ورکړلو.او دریم دستار ورته مولانا حکیم محمد احمد رامپوری چه د مجلس شوری رکن وو.هغوی ورکړلو.

په مدینه منوره کښې قیام اولنے قیام ئے دوه کاله ۱۳۱۷ھ نه تر ۱۳۱۸ھ پورے او دویم قیام ئے د ۱۳۲۰ھ نه تر ۱۳۲۶ھ پورے اووه کاله وو.دریم قیام ئے ۱۳۳۰ھ نه تر ۱۳۳۱ھ پورے وو خلورم قیام ئے د ۱۳۳۴ھ نه تر ۱۳۳۵ھ پورے وو.په دے پنځلس کاله کښے دوی د سلوك اواحسان تکمیل اوکړلو.اوحضرت گنگوهی په خرقهٔ خلافت باندے سرفرازکړلو.د تدریس اوترغیب او جهاد سلسله ئے جاری اوساتله.او د حق مسلك دفاع ئے اوکړله.

د مالتا قید او خلاصیدل ۱۹۱۴عیسوی کښے د جنگ عظیم نه پس چه کله انگریزانو په هندوستانیانو باندے او بیا خاص کرد مسلمانانو خلاف ظلمونه د حد نه زیات شو.نوحضرت شیخ الهند رحمه الله دحاجی ترنگزئ په ذریعه د انگریزی فوځ خلاف د جنگ شروع اوکړله.ددے تیاری د وړاندے نه شروع وه.په دے جنگ کښے برطانیے ته پرله پسے جانی او مالی نقصان اوشو.اوماتے ئے اوخوړلو.بل خوا شیخ الهند رحمه الله د خپل دے مقصد دپاره خپل سفیر مولانا عبیدالله سندهی،مولانا میان منصور، مولانا سیف الرحمن وغیره افغانستان، ترکی، جرمی وغیره ته لیګلی وو.او دا حضرات خپلوخپلو مرکزونو ته رسیدلی وو.اوپه کامیابئ سره په خپل کار کښے مشغول وو.په دے کښے معلومه شوه چه دحضرت شیخ الهند رحمه الله ټوله منصوبه اوتحریك دبرطانیه حکومت په علم کښے راغلو.(دا تحریك د ریښمی رومال په نوم باندے مشهور دے) په دے حالاتو کښے شیخ الهند رحمه الله حجاز مقدس ته اورسیدلو.اوخلافت عثمانیه سره ئے رابطه اوکړله.اودهندوستان د آزادئ دپاره ئے ترے د مدد اخستلومنصوبه جوړه کړه.اوپه څه چل ول حجازته اورسیدلو.اوسلطنت عثمانیے د مشرانو سره ئےکامیاب مذاکرات جاری وو.چه شریف حسین چه دمکے گورنر وو.هغه د خلافت عثمانی نه بغاوت اوکړلو. اوانگریزانو سره ملاؤ شو.او د انگریزانو په وینا باندے ئے حضرت شیخ الهند رحمه الله او دهغوی ځلور ملګری چه حضرت شیخ الاسلام په کښے هم وو.بندیان کړل.او دا حضرات مصر اومالته ته روان کړے شول.

بابدان یار شد شریف حسین خاندان شرافتش گم شد (شیخ الهند رحمه الله)

د مالتے نه د درے کاله او اووه میاشتو نه پس په ۸جون ۱۹۲۰عیسوی مطابق ۲۰ رمضان ۱۳۳۸ھ کښے آزاد شو.او دا حضرات بمبئ ته راورسیدل.

په سلك کښې تدریس ۱۹۲۳ء نه تر ۱۹۲۸ء پورے شپږکاله په سلك کښے ئے قیام اوکړلو.په دے دوران کښے ئے نه یواځے سلك بلکه پوره بنګال د دینی علوم اوعلوم معرفت نه ډك کړل.

دارالعلوم دیوبند ته راتګ. په دارالعلوم کښے یو انقلاب راغلو.لوئے استاذان سره د حضرت علامه محمد انورشاه کشمیری،مفتی عزیزالرحمن،اوعلامه شبیراحمدعثمانی ﷺ وغیره دارالعلوم پریخودل.او ډابهیل ته لاړل.نو مولانا حبیب الرحمن (مهتمم) او مولانا محمد طیب (نائب مهتمم)دحضرت مولانا اشرف علی تهانوی ﷺ (سرپرست) په مشوره سره د دارالعلوم مقام،اوددے وقاراومرجعیتاومحبوبیت برقرار ساتلو دپاره د شیخ الاسلام ﷺ نه دارالعلوم ته د تشریف راوړلو درخواست اوکړلو.په داسے وخت کښے دارالعلوم ته هم د داسے صاحب عزیمت، حامل شریعت وسنت، مجاهد آزادی وسیاست ضرورت وو.چه هغه د شیخ الهند ﷺ د ګده نشینۍ په ټولو وجوهو سره حقدار وو.

دحضرت شیخ الاسلام نه د مزاج تپوس کولو نه پس حضرت تهانوی ﷺ یو خط اولیکل اوهغه ئے د شیخ الاسلام ﷺ په خدمت کښے پیش کړلو.

..حضرت مولانا مولوی حسین احمد تقرری په حیثیت د صدر مدرس په ۱۵۰ روپئ ماهوار باندے دکارشروع کولود تاریخ نه مجلس شوری ته منظور ده.د حضرت ممدوح اعلی شخصیت او علمی تبحر په لحاظ سره ذکر شوے مشاهره بالکل کافی نه وه.خو د حضرت ممدوح د نیت اخلاص او د دارالعلوم د خدمت د جذباتو نه مونږ امید کوو.چه حضرت ممدوح به دا منظور کړی.او مجلس شوری ته به د شکرګزارئ موقع ورکړی.او د دارالعلوم په حالت باندے به خپل توجهاتو اوبزرګانه اخلاقو سره د رحم نظر اوکړی.اودا به په کامله توجه سره به دا (ذمه واری) قبوله کړی.لکه څنګه چه د حضرت ممدوح د استاذ حضرت شیخ الهند ﷺ طریقه وه. (فقط اشرف علی ۲۰رجب ۱۳۴۸ھ)

شیخ الاسلام په ډیره مشکله اهل سلټ راضی کړل.او د څو شرائطو سره ئے خپله امادګی ظاهره کړه.(چه په سیاستی نظریاتو کښے به پوره آزادی وی.د آزادئ په تحریک کښے به شرکت باندے اعتراض نشی کولے.وغیره) د دارالعلوم د منتظمینو نه زیات د حضرت د مزاج نه زیات څوک واقف کیدے شو؟(بلکه دوی د شیخ الاسلام په مزاج ښه پوهیدل) او دشیخ الهند ﷺ د ګده نشینئ دپاره دهغوی په نزد بل بزرګ ددے حقدار څنګه کیدے شو.(بلکه حضرت شیخ الاسلام ددے حقدار وو) بیا چه په حالاتو باندے پوره قابو راولی.د دے دپاره د حضرت شیخ الاسلام نه سوا بل څوک نه وو.نوځکه پوره په انشراح اوخوشحالئ سره ټول شرطونه اومنلی شول.او په کال ۱۹۲۸ء کښے د صدارت مسند سنبهالولودپاره دوی دیوبند ته تشریف راوړلو.او د دوی په وجه ټول خطرات، انتشار، اواضطراب کوم چه وختی طور پیدا شوے وو.ختم شو.او موافقینو اومخالفینو ټولو ته دزړه تسلی او سکون نصیب شو.بیا چه د دیوبند اسلامی، علمی،اخلاقی، روحانی، اوسیاسی مرکزیت وو.په دے ټولو لحاظونو سره حضرت شیخ الاسلام د دے خدمات اوکړل.اوچه په کومه طریقه ئے د ملك اوملت قیادت اوکړلو.نودلته د هغے د بیان ګنجائش نشته.

دشیخ الاسلام سیاسی ژوند دوی د تحریك خلافت،اوجمعیت علماء هند د پلیټ فارم نه په سیاسی میدان کښے قائدانه کردار ادا کړے دے.او د خپلوخان قربانونکو اوقائدانه سرګرمو په ذریعه ئے ددے لارے ټول تکلیفونه او مصیبتونه چه د خپلو او اغیارو د طرفه لکه د باران

پښان وریدل اوزغمل او هندوستان نے آزاد کړلو.اوددے په آزادئ نے د اسلامی ملکونو دآزادئ دپاره یوه لاره پیدا کړه.

یوخوا چه د آزادئ تحریك خپل مقصد ته نزدے کیدلو.نو تقسیم هند هم زور شروع کړے وو.چه مسلم لیګ دتقسیم جنډا اوچته کړه.نوحضرت مولانا شبیر احمد عثمانی حضرت مولانا ظفراحمد عثمانی حضرت قاری طیب مهتمم دارالعلوم دیوبند او د دوی په زرګونو عالمانو ﷺ د ملك د تقسیم په خبره کښے د مسلم لیګ د جنډے لاندے شول.دوی ته د حکیم الامت مولانا اشرف علی تهانوی ﷺ حمایت اوتائید حاصل وو.بل طرف ته جمعیت علماء هند د ملك تقسیم د مسلمانانودپاره په مستقبل کښے نقصانی ګنړلو.خکه هغوی د تقسیم مخالفت اوکړلو .ددے عالمانوقیادت شیخ الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی ﷺ کولو .دلته سوال دپاکستان د مخالفت یا حمایت نه وو.لکه چه د پروپیګنډے او شور او واویلا په ذریعه دا خبره خورولے شوه.بلکه سوال په حقیقت کښے دا وو.چه د آزادئ کوم صورت به د مسلمانانو د مستقبل دپاره سودمند، غوره اود کامیابئ ضامن وی.اوپه دے کښے خو په چا باندے وحی نه نازلیدله.فیصله په انسانی سوچ او رائے باندے کول وو.او په انسانی رائے کښے د خطا او صواب دواړو احتمال وی.

دتقسیم حمایتیانو دا ګنړل.چه دمغربی تهذیب نه دخلاصی دپاره،اود مسلمانانو په خپل اسلام دعمل کولو دپاره، او خپل ژوند قرآن او سنت په قالب کښے اچولو دپاره صرف دا یو صورت دے.چه ملك تقسیم شی.او مسلمانانو ته یوه جدا د زمکے حصه ورکړے شی.په کوم ځائے کښے چه دوی خپل دین نافذ کړی.اوپه دے باندے په عمل کولو کښے آزاد وی.دتقسیم د مخالفینو دا وینا وه.چه د انګریزانو نه صرف آزادی حاصله کړئ.نور څه مه کوئ.که د دے نه جداوالے اوشی.نوهغوی به یقیناً په مسلمانانو باندے ډنډے اوچلوی.اوبیا په ټول عمر پښمانه وی.د تقسیم حامیانو ته په دے باندے دا اعتراض وو.که دانګریزانو نه اجتماعیت سره آزادی حاصله کړے شی.نو روستو به بیا هندوان په مونږ باندے غالب شی.او هغوی به مونږ ته څه هم رانکړی.د تقسیم مخالفینووئیل.چه ددے خطرے بندون د وړاندے نه شوے دے.متحده بنګال، آسام، متحده پنجاب، کشمیر، سرحد، سنده او بلوچستان دا علاقے به دمسلمانانو وی.د دوی به خپل قانون او دستور وی.او دا به هم د دوی په مرضئ باندے وی.چه دوی د مرکز سره اوسیږی.اوکه جدا کیږی. باقی پاتےشوه د هندوانو خطره نوهغوی اګرچه په اکثریت کښے دی.خوهغوی دومره زړه ور نه وی.چه د مسلمانانو دومره عظیم او متحد طاقت مغلوبه کړی.حالانکه یو ډیر طاقتور او تربیتیافته فوځ هم د دوی په قبضه کښے دے.

تقدیر د هندوستان د تقسیم په باره کښے فیصله اوکړله.او د بل موقف نفی ئے اوکړله. انګریز اول متحده بنګال او آسام تقسیم کړلو.متحده پنجاب ئے تقسیم کړلو . کشمیر ئے د پاکستان نه جدا کړلو.او د مسلمانانو مجتمع قوت ئے منتشر کړلو.بیا کافرانو پاکستان په دوو حصو تقسیم کړلو.او په نتیجه کښے اسلامی قوت په پاکستان او بنګله دیش، هندوستان او کشمیر څلورو حصو کښے تقسیم شولو.او د هندوانو اکثریت یو پاتے شو.

دتقسیم په ذریعه چه پاکستان په وجود کښے راغلو.نو ددے نه پس شیخ الاسلام په خپل موقف کښے ناکامئ نه د ..انا.. مسئله جوړه نکړله.بلکه په پاکستان کښے ئے خپلو متعلقینو ته هدایت اوکړلو.چه د پاکستان نه د اسلام قلعه جوړه کړئ.او ددے د محافظینو لاسونه مضبوط کړئ.دپاکستان مثال د یو جمات پشان دے.چه ددے په نقشه کښے اختلاف کیدے شی.خوچه کله جمات جوړ شی.نو چه هغه په کومه نقشه باندے هم وی.هغه جمات وی او د ټولو دپاره قابل احترام وی.

خوافسوس چه مونږ دالله تعالی دا راکړے ملك د نیمے صدئ تیریدو نه پس د تباهئ په غاړه باندے اودرولو.دکوم بدشکله صورت نه چه شیخ الاسلام رحمه الله د آزادئ نه وړاندے ویریږل کولو د مسلمانانو متحده طاقت درے وړے شو.د برصغیر د مسلمانانو مستقبل لکه چه په تیارۀ کښے پریوتے دے.د بنګله دیش مسلمان د تحفظ نه محروم دی.د بهارت مسلمان په تخته دار دے.کشمیر د مسلمانانو قتل ګاه جوړه شوے ده.د حیدرآباد دکن مسلمانان د ذلت اومسکنت شپے ورځے تیروی.جوناګړه د دنیا د نقشے نه ختم کړے شوے دے.د پاکستان مسلمانان د ظلم او استحصال بنکار دی.

د تقسیم دمخالفت دویمه وجه دا وه.چه د پاکستان قیادت د کومو کسانو په لاس کښے وو.شیخ الاسلام د هغوی نه مطمئن نه وو.د هغوی دا خیال وو.چه د اسلامی اقدارو نه ناخبره دا قیادت به د اسلامی نظام په باره کښے خپل خوب ته عملی جامه وانه غوستلوئ شی.اوانګریز به د خپلو پلیتو مقاصدو دپاره یے د څه مشکل نه دوی استعمالوی.نوهغه د دوو قومونو نظریه چه د پاکستان په قیام کښے ئے بنیادی کردار ادا کړے وو.اوکومه چه کفر داسلام نه د جدا کولو دلیل وو.دهغے د خورولو دپاره ضروری وه.چه په پاکستان کښے د اسلام، اهل اسلام، داصلاح او تقوی حقوقو ته هر قسم تحفظ حاصل وو.او دکفراو ارتداد اوفسق او فجور د حقوقو دپاره څه ضمانت نه وو.داوس نه نۀ بلکه داولے ورځے نه ډیرپه اهتمام سره ددے خلاف چلیږو.دلته کښے اسلام او مسلمانان پردی اومظلوم بنکاری.او کفراوارتداد او فسق او فجور ته د ترقئ کولو آزادی حاصله ده.

د تقسیم نه پس چه کله د پاکستان په حامیانو بهارتی مسلمانانو باندے د مصیبتونو غرونه راپریوتل.د هغوی ژوندونه د غم اوویر په دلدل کښے انختی وو.نو بیا هم هغه شیخ الاسلام او دهغه ملګرو میدان ته راوډانګل.کلی په کلی اوګرځیدل .اووعظ نصیحت، او تقریرونه ئے اوکړل.د دردیدلو مسلمانانو حوصله ئے اوچته کړله.هغوی ته ئے د ایمان او یقین سبق ورکړلو.دبهروسے تلقین ئے ورته اوکړلو.نو ددے دا اثر اوشو.چه ریګدیدونکی زړونه او خوئیدونکی قدمونه مضبوط شول.او ژوند خپل معمول ته راغلو.

دحق پرسته عالمانو هغه ډله چه دتحریك پاکستان په هره دسته کښے ئے په اول کښے کار کولو.او دهغوی د کوششونو په نتیجه کښے دا معرکه د کامیابئ طرف ته روانه وه.مونږ نۀ د هغوی په اخلاص باندے شك کوو.اونه د هغوی دخپل ملك سره محبت ته چا په شکی سترګو باندے کتلی دی.اوترکومے پورے چه د اسلام د ترقئ او د قرآن اوسنت د نفاذ سره د هغوی تعلق دے.د هغے به څه بیان اوکړے،، عیان را چه بیان،،

خودا هم یو تریخ او افسوسناك حقیقت دے چه د دے حضراتو د پاکستان نه کوم امیدونه وو هغه پوره نشو اونۀ د هغے د پوره کیدو په ظاهره څه امید شته بلکه په ۱۹۷۱ء کښے چه پاکستان په دوو حصو کښے تقسیم شو نو دپاکستان دا معمولی غوندے وجود هم په خطره کښے دے کاش چه دا د نظر دهوکه وی اوپاکستان محفوظ وی مستحکم وی او په حقیقت کښے د اسلام قلعه وی آمین ثم آمین (۱)

سلوك او تصوف دوی ته چه د شیخ الهند رحمه الله په دربار کښے کوم خصوصیت حاصل وو ددے وجے نے په بل خائے کښے د بیعت کولو خیال هم چرته نه وو راغلے نودحضرت شیخ الهند رحمه الله نه نے د بیعت کولو درخواست اوکړلو اوډیر کوشش نے هم اوکړلو خو هغوی ورته حکم اوکړلو چه دحضرت گنگوهی رحمه الله نه بیعت اوکړه سره ددے نه چه زړه نے نه غوښتل خودحکم منلو دپاره مدینے منورے ته د روانیدو نه وړاندے گنگوه ته حاضر شو اومولانا حبیب الرحمن عثمانی رحمه الله دا اووئیل چه مولوی صدیق احمد خپل دواړه رونړه مولوی سید احمد او مولوی حسین احمد د بیعت کولو دپاره رالیږلی دی او حاضر دی دوی ورته د بیعت کولو درخواست اوکړلو حضرت گنگوهی رحمه الله سمدستی بیعت اوکړلو او وے فرمائیل ورته چه ما خو درسره بیعت اوکړلو خو اوس تاسو مکے معظمے ته ځئ هلته قطب العالم حاجی امدادالله صاحب قدس سره موجوددے هغوی ته عرض اوکړئ هغوی به درته دذکرتلقین اوکړی شیخ الاسلام فرمائی اگرچه دا بیعت په نه زړه باندے شوے وو خوددے مبارك آثار دهغه ورځ نه ما په خپل ځان کښے محسوس کړی وو

دحضرت حاجی صاحب په خدمت کښے په مکه معظمه کښے حاضری اوشوه او عرض نے ورته اوکړلو چه حضرت گنگوهی رحمه الله مونږ دواړو سره بیعت خو اوکړلو خودا نے اوفرمائیل چه د ذکر تلقین به دحضرت نه حاصل کړئ نو هغوی ورته د ،،پاس انفاس،، تلقین اوکړلو او ورته نے اوفرمائیل چه روزانه د صبا په وخت کښے راځئ او دلته کینئ او دا ذکر کوئ ددے نه پس مدینے منورے ته لاړلو څه وخت پس حاجی صاحب وفات شو خو تقریباً یو یونیم کال یا ددے نه هم څه زیاته موده دوی د حضرت حاجی صاحب رحمه الله د تلقین مطابق د ذکرسلسله جاری اوساتله په دغه دوران کښے د ربښتینی خوبونو او مبشراتو څه عجیبه سلسله شروع شوه او دحضرت گنگوهی رحمه الله سره په تعلق کښے ورځ په ورځ زیادت کیدلو دحضرت سره خط کتابت هم جاری وو په دے دوران کښے حضرت گنگوهی رحمه الله دوی هندوستان ته راغوښتلو دوی په ډیر نامناسبه حالاتو کښے د سفر هغه تکلیفونه اوزغمل چه د هغوی په وهم اوگمان کښے هم نه وو او گنگوه ته راورسیدلو تقریباً درے میاشتے نے په گنگوه کښے قیام اوکړلو حضرت گنگوهی ورته مراقبه د ذات بحت اوخودله د مازیگر نه پس به مجلس ته حاضریدلو اوپه دے مراقبه به نے عمل کولو نور ټول وختونه نے هم په عبادت، ریاضت

---

(۱) مترجم وائی الله تعالی د شیخ الحدیث مدظلهم العالی دعا چه د پاکستان د حفاظت دپاره کړے ده دا قبول کړے ده خکه چه الحمد لله نن په اسلامی دنیا کښے پاکستان یو ایتمی طاقت دے چه د اسلام قلعه ورته هم وئیلی شی اودشمن ورته په خیرنه سترگه د کتلو جرات هم نشی کولے

اومراقبه کښے تیریدل چه یوه نیمه میاشت نے تیره کړه.نوحضرت گنگوهی رحمه الله ورته دستار خلافت ورکړلو.په دغه وخت کښے دحضرت شیخ الاسلام رحمه الله عمر ۳۳کاله وو.بیا په دے لار کښے چه الله تعالی په دوی باندے بیحده احسانات اومهربانی اوکړے.هغه الله او د هغه بنده (شیخ الاسلام) نبه پیژنی.

د حضرت شیخ الاسلام نه بغیر دځه مبالغے نه په لکهونو خلق بیعت شول.او دهغوی عقائدو او اعمالو او اخلاقو اصلاح اوشوه.د رجوع نے دا حالت وو.چه په یووخت به څو څو سوه کسانو بیعت کولو.د بانسکنډی آسام په آخری سفر کښے تقریباً شپږ زره کسان په وخت کښے په سلسله کښے داخل شول.او په لاوډسپیکر باندے د بیعت کلمات اووئیلی شول.هغه خوش نصیبه چه د معرفت او سلوك د لارے مراحل نے پوره کړل.او الله تعالی ته اورسیدل.اومرتبه داحسان باندے فائزشول.د هغوی شمار ۱۶۷ دے.بهارت، بنګله دیش،برما، آسام، پاکستان. او جنوبی افریقه پورے تولو مقاماتو کښے دا فیض جاری اوساری دے.

دحضرت شیخ الاسلام عزیمت اوحمیت: دوی د عالمانو اواهل درس د حلقے نه بهرته قدم راواخستلو.او د وخت د اهمے مسئلے دانګریزی حکومت د عروج په وخت کښے نے دحق اعلان اوکړلو.او د «کلمة حق عند سلطان جائر» دافضل جهاد شرافت نے حاصل کړلو.دمالتے او هندوستان په جیلونو کښے نے کلونه تیرکړل.اوسنت یوسفی نے ادا کړلو.او د دنیا د عظیم ترین سلطنت وړاندے نے په کلونو خپله سینه نیولے وه.تردے چه د دوی مقصد پوره شو.بیا د فرائضو ادا کول، د نوافلو او مستحباتوپابندی، په مخالف ماحول کښے د معمولات محافظت، د وعدو پوره کول، او په لرے لرے جلسو او اجتماعاتو کښے شرکت،او ددے دپاره هر قسم تکلیفونه زغمل مستقل عزیمت دے.د اسباقو تکمیل، د میلمنوخدمت. د مریدانو تربیت. د بیشمیره خطونو جوابونه ورکول ددے ضعف او بوډاتوپ په زمانه کښے دا تول کارونه د دوی د عزیمت اوهمت دلیل دے.حقیقت دا دے چه دوی په خپل ژوند کښے په(ان الله یحب معالی الأمور ویکره سفاسفها) باندے عمل کړے وو.

حمیت د دوی د ژوند د کتاب ډیر روښانه عنوان دے.هم دے حمیت په کښے د انګریزانو د مخالفت جذبه پیدا کړے وه.اوهغه ترهغه وخته پورے سړه نشوه. تر څو چه انګریزان ددے ملك نه تلی نه وو.په تحریك خلافت او جمیعت علماء هند کښےهم دے روح کار کولو.او هم دے حمیت دوی همیشه دپاره څوان،مستعد اوسرګرم ګرځولے وو.هم دا حمیت وو.چه په دوی باندے د اسلام د دشمانانو خلاف په کلونو قنوت نازله وئیلے وو.او دا سے به معلومیدله.چه (د دوی د دعائیه کلماتو د وجے) په محراب کښے سوری کیږی.

دغه شان د دوی په صفاتو کښے ددوی انسانی عظمت ممتاز او منلے شوے وو . پاکیزه شخصیت. بے داغه ژوند ، او اوچتو اخلاقو ددوی د ذات نه پاسه سره زر جوړ او ربښتینے ملغلره جوړه کړے وه.او د اخلاقو او طبعی هغه اوچتوالی ته نے رسولے وو.چه دهغے متعلق د اولے زمانے عربی شاعر وائی.

هجان الحی کالذهب المصفی　　صبیحة دیة یجنیه جان

ترجمه : د قبیلے سړی داسے د پاسه سرو زرو پشان دی.چه د باران صبا د زمکے نه اوچت کړی دی.او صفا کړی ئے دی.

د اخلاقی کمال باوجود په خپل خان بدګمانی کول.ددے د کمی استحضار او اعلان د انسانیت د عظمت دلیل او ددے خبرے بنکاره ثبوت دے.چه انسان د نفس اماره د ګرفت، او دخودفریبئ او خودپرستئ نه خلاص شوے دے.دا صفت د شیخ الاسلام په ژوند کښے ډیربنکاره وو.او دا د هغوی حال وو.قال نه وو.

مهمان نوازی دحضرت شیخ الاسلام په ټول ژوند کښے په «الیدالعلیا خیر من الیدالسفلی» باندے عمل وو.هغوی ډیر کم د نورو احسان قبول کړے دے.بلکه هغوی په ډیرو خلقو احسان کړے دے.دهغوی مهمان خانه د هندوستان په وسیع مهمان خانو کښے وه.اود هغوی دسترخوان د هندوستان په لویو دسترخوانونو کښے وو.اوحقیقت دا دے.چه د هغوی زړه ددے نه هم وسیع وو.د بعضے واقفینو اندازه ده.چه اوسطاً به روزانه پنځوس میلمانه وو.بیا په دے کښے به دهرے طبقے او هرحیثیت خلق وو.د شیخ بشاشت،انتظام، مستعدی، او اهتمام به خودله.چه هغوی ته څومره د زړه خوشحالی اوروحانی خوند حاصلیږی.

ضیافت، مهمانوازی، او اطعام طعام د هغوی روحانی غذا او طبیعت ثانیه جوړ شوے وو. بیا میلمنو سره چه به هغوی په کومه عاجزئ اوانکسارئ او اعزاز او اکرام سره ملاویدلو. چه هغه به دے اولیدلو.نو بے اختیاره به درته دا شعر یادیدلو.

وإنی لعبد الضیف مادام نازلاً وما شیمة لی غیرها تشبه العبدا

ترجمه : زه د میلمه غلام یم.ترڅو چه هغه زما په کور کښے وی.اوپه ما کښے هم دا یو صفت دے.په دے باندے زه غلام معلومیږم.

په دارالعلوم کښې تدریس او درسی خصوصیات : تقریباً دیرشت کاله دوی په دارالعلوم دیوبند کښے د بخاری شریف اوجامع ترمذی درس ورکړے دے.

① کله چه به حضرت قرات کولو.نوپه اول کښے به ئے د مسنون خطبے نه پس به ئے «فإن أصدق الحدیث کتاب الله وأحسن الهدی هدی محمد، وشرالأمور محدثاتها، کل محدثة بدعة، وکل بدعة ضلالة،وکل ضلالة فی النار،وبالسند المتصل منا إلی الإمام الحافظ الحجة أمیر المؤمنین فی الحدیث أبی عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن المغیرة بن بردزبة الجعفی البخاری رحمه الله تعالی ونفعنا بعلومه آمین» اولوستل.او د باب شروع به ئے د «قال»نه کوله.مثلاً «قال باب کیف کان بدء الوحی إلخ» به ئے اووئیل.او بیا به ئے دهرحدیث سره په شروع کښے «وبه قال حدثنا» لوستلو.

② د سند په اختتام به ئے د صحابی د نوم سره «رضی الله تعالی عنه وعنهم» وئیل. او په دے طریقه به ئے په دعا کښے د صحابی سره ټول راویان شریک کړل.

③ دحضرت تقریر ډیر روان، خوندور، او رفتار به ئے ډیر په مزه وو.یو یو لفظ به ئے ډیر په مزه په اوچت آواز د خولے نه راویستلو.مشکل مقامات به ئے ډیر په ساده انداز کښے د مثالونو په رنړا کښے حل کول.

④ کله چه به ئے په یوه مسئله کښے په حدیث کښے توجیه بیانوله.اوتوجیهات به گنړ وو.نوهره یوه توجیه به ئے جدا جدا شمارله.

⑤ د حدیث د کتابونو پوره سیټ به دوی سره پروت وو.د ټولو فقهاؤ دلیل به ئے کتاب پرانستلواو بیانول به ئے.د یو امام دلیل به د کتاب د حوالے نه بغیر نه پریخودلو.

⑥ په سندبه ئے د ضرورت مطابق بحث کولو.او د جرح اوتعدیل د عالمانو اقوال به ئے نقل کول.

⑦ په حضرت شیخ الاسلام کښے وقار او تواضع دواړه جمع وو.د هغوی په درس کښے به طالب په ادب اواحترام سره متوجه وو.اوددے باوجود ئے د شفقت داحال وو.که د طالبانو په دوه دوه نیم سوه ډله کښے به چا تپوس کول غوښتلو.نود دوی هیبت به هغه د تپوس کولو نه نۀ منع کولو.⑧ دحدیث مفهوم به ئے داسے واضحه خودلو.چه د طالبانو په ذهن کښے به کیناستلو.⑨ که په حدیث به څه اعتراض واریدلو.نود اعتراض تشریح به ئے اوکړله.او مستند جوابونه به ئے بیان کړل.

⑩ په مشکلو مقاماتو کښے که به ضرورت وو.نونحوی ترکیب به ئے بیانولو.او د مشکلو الفاظو د حل په ضمن کښے به ئے د شاعرانو په کلام سره دهغے تائید پیش کولو.

⑪ د احکامو د فرضیت تاریخ به ئے بیانولو.

⑫ ددرس په دوران کښے به ئے په خوندورو قصو او تاریخی واقعاتو باندے خوند پیدا کولو.

⑬ د حق او باطلو فرقو دعقائدو به ئے زړه ته پریتونکے تشریح کوله.او بیا به ئے په احقاق حق او په ابطال باطل کښے څه کوتاهی نه کوله.

⑭ په اختلافی مسائلو کښے به ئے دهرامام دلائل بیانول.اوپه آخر کښے به ئے د حنفی مذهب دحدیث سره داسے مطابقت بیانولو.چه دا به معلومیدله.چه حنفی مذهب د نبوی احادیثو عین مطابق دے.او دا چه امام ابوحنیفه رحمه الله ته په تفقه في الدین کښے هغه اوچت مقام حاصل دے.چه بل امام ته نه دے حاصل.⑮ دایمان او عقائدو بحث به ئے په بخاری کښے ډیر په تفصیل سره بیانولو.⑯ په اخلاقی او معاشرتی مسائلو باندے به ئے هم ښه بحث کولو.

⑰ د هندوستان او عالم اسلام په سیاسی مسائلو باندے به ئے هم عام طور دطالبانو د سوالونو په جوابونویا د زیربحث حدیث په مناسبت سره بیانول.

⑱ دمغازی د درس یو خاص خوند دا وو.چه حضرت د عربو د جغرافیه نه واقف وو.نوځکه به ئے د جهاد د مقاماتو جغرافیه ډیر په وضاحت سره بیانوله.

⑲ په متعارض احادیثو کښے به ئے د تطبیق پوره پوره کوشش کولو.برابره ده که تعارض به د راویانو د وجے راغلے وو.اوکه د نبی ﷺ د قول او فعل اختلاف به وو . او به ئے تطبیق کولو.اوکه تطبیق به ممکن نه وو.نوپه دلائلو سره به ئے د ترجیح طریقه اختیاروله.

⑳ په کتاب التفسیر کښے به ئے مختصر آیت پوره لوستلو.

㉑ دبخاری اول جلد درس به په اول کښے تفصیلی وو.په دویم جلد کښے به د مغازی او تفسیر درس تفصیلی وو.بیا به «علی سبیل السرعة» کتاب ختمیدلو.دلته کښے به سند یا لغت یا فقهی مسائلو ته څه تعرض نشوکولے.

㊷ که د یو حدیث نه به د تصوف او احسان مسئله معلومیدله.نودهغې په اثبات کښے به د حضرت د تقریر روانی او د طبعیت مستی د لیدلو قابله وه.داسے به معلومیدله.چه لکه عنبر(کب) ته د لامبو وهلو دپاره دریاب ملاؤ شو.یا باز ته فراخه فضا.دحدیث جبرئیل د تشریح په وخت کښے به طالبانو ته داسے معلومیدله.چه په چمن کښے بلبل چغیږی.د مذکوره حدیث جزء «فإن لم تکن تراه» توجیهات به ئے بیانول.او فرمائیل به ئے ..دریمه توجیه دا ده.که په «لم تکن» کښے کان تامه مراد واخستلے شی.اومطلب دا شی.چه تاسو ته د فنا مقام حاصل شی.نوتاسو به الله وینئ . دا د غلبه حال یو کیفیت وی.په کثرت ذکر سره چه دقوت متخیله نه د تولو څیزونو شعور لاړ شی.تردے چه نه د ذکر شعورپاتے شی.اونه د ذاکر.بلکه صرف مذکوره شعور پاتے شی.(دے ته فناء الفناء وائی) نود ذکر او ذاکر د شعور نفی کومه چه په کثرت ذکرسره حاصل شوے ده.«فإن لم تکن» دے.او صرف د مذکور (الله تعالی) شعور «تراه» وی. خو دا د غلبه حال کیفیت دے.حقیقت نه دے.منصور ته هم دا مرتبه حاصله شوے وه.چه هغه د «أنا الحق» نعره لګولے وه. خو ددے باوجود منصور عبادت نه وو پریخودے.هغه په عبادت کښے مشغول وو . د دے نه معلومه شوه.چه دا کیفیت د غلبه حال کیفیت دے.د حقیقت سره ددے څه تعلق نشته.په حدیث کښے راځی.چه بنده دنوافلو په ذریعه داسے ترقی کوی.اوالله تعالی ته دومره نزدے شی.چه الله تعالی فرمائی.دده لاس دالله تعالی لاس شی.چه په هغے سره نیول کوی.دده نظر دالله تعالی نظر شی.چه په هغے سره کتل کوی.دده اوریدل دالله تعالی اوریدل شی.چه په هغے سره دے اوریدل کوی.دلته کښے هم دغه کیفیت ته اشاره ده.حضرت اوفرمائیل.چه په داسے کیفیت راتلو باندے الله تعالی د خپل بنده سره داسے محبت کوی.لکه څنګه چه پلار بچی سره کوی.

㊸ دترمذی درس به داول نه ترآخره پورے پوره تحقیق اوتفصیل سره وو.

㊹ دحضرت په درس کښے د سماع من الشیخ او قرات علی الشیخ، د دواړو رواج وو.په اول کښے به عام طور قرات علی الشیخ وو.طالب علم به لوستل کول. او د کال په آخر کښے به د مازیګر او ماسخوتن نه پس سماع من الشیخ وه.حضرت به په خپله قرات کولو.بالکل د کال په آخره کښے د سالانه امتحان نه پس چه به کله د بخاری ختم وو.نو د سرد طریقه به ئے اختیاروله.څو طالبان به مقرر وو.هغوی په قرات کولو.په کوم کال د تقسیم هند نه وړاندے چه احقر په درس کښے شریك وو.نو د سالانه امتحان نه پس ئے تقریباً څلورویشت پنځویشت پارے په اته ورځے کښے اووئیلے.اوپه ۲۸ شعبان باندے ختم شوے وو.

تصنیفات: ① نقش حیات : دا په دوو جلدونو کښے دے.دا د دوی دخپل لاس لیکلی سوانح حیات دی.په دے کښے ددوی خاندانی حالات،د تعلیم ورځے، د مدینے منورے هجرت وغیره او دخپل شیخ سره د مالتے د قید حالات ذکر دی.ددے خبرو سره سره د هندوستان سیاسی حالات خاص کر د انګریزانو چالبازی او دهغوی سیاسی دهوکه بازو باندے تفصیلی تبصرے دی. ② الشهاب الثاقب علی المسترق الکاذب.دا کتاب د مولانا احمد رضا خان بریلوی په رد کښے دے.چاچه د اکابرینو عالمانوتکفیر کړے وو. ③ د دوی مکاتیب چه د

مکتوبات شیخ الاسلام په نوم په څلورو جلدونو کښے چهاپ شوی دی. ④ معارف مدینه دا ددوی د درس ترمذی شریف تقریر دے چه په دوو جلدونو کښے شائع شوے دے.
⑤ اسیرمالتا ⑥ مودودی دستور کی حقیقت ⑦ متحده قومیت وغیره

بیسبیانې او اولاد د دوی اوله نکاح په کال ۱۳۱۲ کښے دطالب علمئ په زمانه کښے د ۱۶ کالو په عمر کښے شوے وه. بی بی محترمه په مدینه منوره کښے ۱۳۲۶ھ کښے وفات شوه. د هغوی نه یوه جینئ زهره بی بی پیدا شوه. هغه په دمشق کښے په کال ۱۳۳۷ھ کښے وفات شوه. دویمه نکاح ئے د حافظ زاهد حسن مرحوم د لور سره اوشوه. چه دهغے نه دوه خامن الطاف احمد او اشفاق احمد پیدا شول. د محترمے بی بی او دواړو خامنو وفات ئے د مالټے د قید په زمانه کښے په مدینه منوره کښے اوشو. دریمه نکاح ئے د دویمے بی بی د کشمیرے خور سره اوشوه. چه دهغے نه مولانا محمد اسعد او یوه لور پیدا شوه. د لوروفات ئے په ماشوموالی کښے په سلټ کښے او د محترمے بی بی وفات ئے په کال ۱۳۵۵ھ کښے په دیوبند کښے اوشو. څلورمه نکاح ئے د مشر تره دمحمد بشیر صاحب دکوندے لورسره اوشوه. چه دهغے نه ئے اووه اولاد پیدا شول. د کشری بچی د پیدائش په وخت کښے د حضرت عمر تقریباً اتیا کاله وو. د وصال په وخت کښے ددوی درے خامن او څلور لونړه وئے. مولانامحمد اسعد، مولانا محمد ارشد، مولانا محمد اسجد، ریحانه، عمرانه، صفوانه، فرحانه سلهم الله تعالی وحفظهم. مولانامحمداسعد مدنی د جمیعت علماء هند صدر، مولانا محمد ارشد مدنی په دارالعلوم دیوبندکښے دحدیثواستاذ، اومولانا محمد اسجدمدنی د جمعیت علماء هند ناظم دے. ماشاء الله خلف الصدق اوصاحب اولاددی. ﴿یٰاَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِیْۤ اِلٰی رَبِّكِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً﴾ دجولائی په نیمه میاشت کال ۱۹۵۷ء کښے ورته د سفرپه دوران کښے د ساه تکلیف شروع شو. سفر ئے پریخودلو. اوواپس دیوبند ته راغلو. د مرض سلسله ئے جاری وه. اود ساه تکلیف ئے د زړه په مرض کښے بدل شو. د دوائی، علاج او پرهیز سلسله ئے هم جاری وه. د ملاقاتونو عباداتواو سبق معمول ئے هم برقرار وو. په ۲۸ محرم کال ۱۳۷۷ھ کښے د بخاری آخری درس ورکړلو. ددے نه پس ئے مرض زیات شو. طبیبان او ډاکټران جمع شول. دوایانے علاج او خوراك ئے ورته هم اوخودل. کله به په هوش کښے هم راغلو. خو ﴿کل نفس ذائقة الموت﴾ آخر په جمادی الاولی ۱۳۷۷ھ مطابق ۵دسمبر ۱۹۵۷ء کښے د ماسپخین نه وراندے شیخ الاسلام والمسلمین آیة من آیات رب العالمین، کده نشین د شیخ الهند رحمه الله خلیفه مجاز د قطب عالم مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله یادگار دحجة الاسلام مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله نقیب حاجی امدادالله صاحب مهاجر مکی شیخنا وسندنا مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله دالله تعالی د ډیرمخلوق نه په مخه ښه واخستلو. او د رفیق اعلی سره ملاؤ شو.

﴿اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّاۤ اِلَیْهِ رٰجِعُوْنَ﴾ آسمان راحق بود گرخون ببارد برزمین (۱)

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر (ج.۸) پرانے چراغ، مشاهیرعلماء دیوبند، چراغ محمد او شیخ الاسلام مولانا حسین احمد مدنی نه ماخوذ دی.

شیخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن صاحب رحمه الله

دحضرت شیخ الهند پیدائش په کال ۱۲۶۴ھ مطابق ۱۸۵۱ء کښے د جنګ آزادئ نه شپږکاله وړاندے شوے وو.ددوی پلارحضرت مولانا ذوالفقارعلی رحمه الله ډیر متبحر عالم،دحضرت گنګوهی رحمه الله په ملګرو کښے او د دیوبند په استاذانو کښے وو.علم ادب سره ئے خصوصی مناسبت وو.په عربی دیوانونو د دوی حواشی معروف او مشهورے دی.

ددوی تصانیفو کښے ① التعلیقات علی السبع المعلقات ② تسهیل البیان فی شرح الدیوان للمتنبی ③ تسهیل الدراسة شرح دیوان الحماسة ④ الإرشاد إلی قصیدة بانت سعاد ⑤ عطر الوردة شرح قصیدة البردة او ⑥ تذکرة البلاغة.په دے آخری کتاب کښے دوی علم معانی اوبیان په ډیرښه طریقه په اردو ژبه کښے بیان کړی دی.اود ،،معانی،، قواعد او مثالونه ئے په اردو کښے داستاذانو د کلام نه پیش کړی دی.اوکمال ئے کړے دے.

حضرت شیخ الهند ابتدائی تعلیم په مکتب کښے حاصل کړے وو.قرآن کریم د میان جی منګلوری صاحب نه، دفارسئ ابتدائی کتابونه د مولوی عبداللطیف صاحب نه او د عربئ ابتدائی کتابونه د تره مولوی مهتاب علی صاحب نه لوستی وو.

۱۲۸۳ھ کښے چه کله ددوی عمر پنځلس کاله وو.د مدرسه عربیه دیوبند بنیاد کیخودے شو.ددے د ټولو نه اولنے استاذ ملا محمود وو.اود ټولونه اولنے شاګرد ،،محمود الحسن،، وو.لکه چه د دیوبند ابتداء د محمودین نه شوے وه.په دیوبند کښے د دوی نور استاذان مولانا سید احمد دهلوی رحمه الله او مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله وو.

۱۲۸۶ھ کښے ئے کتب سته اوبعضے نور کتابونه د حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله نه شروع کړل.په سفر او حضر کښے به ورسره وو.او په مزه مزه ئے په کال ۱۲۸۹ھ یا ۱۲۹۰ھ کښے ټول کتابونه ختم کړل.په راروان کال کښے دوی دمعین مدرس په طور اولګیدلو.په اول کښے دا تقرری اعزازی طور بغیر د تنخواه نه وه.خو په بل کال کښے دویم ځلورم مدرس اوګرځولے شو.بیا څه وخت چه کله د حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی وفات شو وو.اودهغوی نه پس مولانا سید احمد دهلوی صدر مدرس جوړشو.نوهغوی د دارالعلوم نه مستعفی شو. او بهوپال ته لاړلو.نودوی په کال ۱۳۰۸ھ کښے دتدریس صدارت اوسپارلے شو.ترآخر عمر پورے هم د تدریس د صدارت په منصب باندے باقی وو.

حکیم الاسلام قاری محمد طیب رحمه الله فرمائی.چه حضرت شیخ الهند مسلسل څلویښت کاله د حدیثو درس ورکړے وو.او په دے دوران کښے ئے اته سوه اته د اوچت استعداد خاوندان عالمان اود علومو اوفنونو فاضلان اوماهران پیدا کړل.ددوی د حدیثو درس په هغه زمانه کښے یو امتیازی شان لرلو.او د عالمانو مرجع وو.د هغه زمانے عالمانو دوی ،محدث عصر،، منلے وو.

د دوی شاګردان: ددوی په ممتاز ترینو شاګردانو کښے حضرت حکیم الامت مولانا اشرف علی تهانوی شیخ الاسلام حضرت حسین احمد مدنی امام العصر حضرت مولانا انورشاه

کشمیری مولانا عبیداللہ سندھی مولانا مفتی محمد کفایت اللہ علامہ شبیراحمد عثمانی شیخ الادب مولانا محمد اعزازعلی،مولانا سید فخرالدین مراد آبادی،مولانا عزیرگل ﷺ وغیرہ حضرات اکابرین ﷺ تعالی دی.

حضرت شیخ الهند او تحریک آزادی او وفات ۱۸۵۷ء کښے دحضرت شیخ الهند رحمہ اللہ عمر شپږ کاله وو.دا د هندوستان د مسلمانانو دپاره د آزادی هند کال وو.کوم ته چه انګریزانو د ..غدر.. نوم ورکړے وو.دا جنګ آزادی ناکامه شو.ددے نه پس انګریزانو په مسلمانانو ظلمونه شروع کړل.د ظلم اوبربریت دغه ټول واقعات د حضرت شیخ الهند رحمہ اللہ دسترګو د وړاندے وو.دوی د هغے عینی شاهد وو.دغه شان د انګریزانو سره دشمنی په میراث کښے د پلار کیدو نه علاوه د عینی شهادت په بنیاد باندے علی وجه البصیرة وو.نو چه یو طرف ته دوی په ظاهره په درس او تدریس کښے مشغول وو.نوبل طرف دوی د اکابرینو دمشن پوره کولو اود جهاد په تیارئ کښے مصروف وو.دوی د انګریزانو د ظالمے پنجے نه د آزادولو دپاره یوه جامع منصوبه تیاره کړے وه.او ددے دپاره ئے د ډیر وړاندے نه تیارے کړے وو.د خپلوشاګردانو جال ئےخور کړلو.یو طرف ته ئے شمالی حدودو او افغانستان سره رابطه وه.اوبل طرف ته ئے خلافت عثمانیه سره خبره اتره برابر کړے وه.دوی په دے سلسله کښے د حجاز مقدس سفر اوکړلو.۱۳۳۳ھ کښے دوی حجاز ته تشریف یوړلو.اوهلته ئے د ترکی والی غالب پاشا سره ملاقات اوکړلو.په مدینه منوره کښے وزیر حرب انورپاشا او دعثمانی فوځونو د سربراه جمال پاشا سره ملاقات اوکړلو.هغوی سره ئے انګریزان د هندوستان نه د ویستلو اود هندوستان د مسلمانانو سره د مدد په باره کښے پوره خبره اوشوه.د هغوی نه ئے یو پټ تحریر هم واخستلو.د دوی اراده وه.چه د ایران په لاره دهندوستان په شمالی حدودو په آزادو علاقوکښے پاتے شی.او دهغه ځائے نه پوره تحریک شروع کړی.خوانګریزان ددے کاروان په ګنګوسی پوهه شوی وو.په هغه وخت کښے د مکے ګورنر شریف حسین وو.هغه د خلافت عثمانی نه بغاوت اوکړلو.او د انګریزانو سره ئے ساز باز اوکړلو.نو دهغه په ذریعه انګریزانو شیخ الهند او د دوی ملګری بندیوان کړل.او بیا د مصر په لاره مالټے ته اورسولی شول.هلته دوی ۱۳۳۸ھ پورے د قید مشقت په صبر او استقلال سره برداشت کړل.او په ۱۳۳۸ھ کښے دوی ته د هغه ځائے نه خلاصے ملاؤ شو.

چه هندوستان ته راورسیدل.نو اهل هند د دوی یو زبردست استقبال اوکړلو.دوی د هندوستان د خلقود زړونو مالك ګرځیدلے وو.خلق د پتنګانو په شان ددوی د زیارت دپاره راتلل.په هندوستان کښے ددوی د مقبولیت اندازه ددے نه کیږی.چه د ،،شیخ الهند،، لقب د دوی په نوم باندے غالب راغلو.په عوامو او خواصو کښے دوی په دے لقب باندے مشهور شو.د جیل مشقتونو او پرله پسے بیماریانو دوی ډیر کمزوری کړی وو.ددوی اندامونو کار پریخودل.خودوی د دے تکلیفونه پرواه اونکړله.او د هندوستان د ټول ښارونو دوره ئے اوکړله.تقریرونه ئے اوکړل.د انګریز د حکومت نه ئے د بیانکاتو حکم ورکړلو.هم په دے دوران کښے ئے دهلی ته تشریف راوړے وو.او هم دلته په ۸ربیع الاول کال ۱۳۳۹ھ کښے مالك حقیقی سره ملاؤ شو.دوی دویوبند ته راوړلے شو.اود خپل استاذ حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی ﷺ سره په خوا کښے دفن کړے شو.

دهند مؤرخ علامه عبدالحی حسنی رحمه الله په کتاب ..نزهة الخوطر..کښے چه د دوی کومه صوری او معنوی نقشه رانقل کړے ده هغه ډیره جامع ده فرمائی.

«کان مولانا محمود الحسن آیة باهرة فی علو الهمة وبعد النظر والأخذ بالعزیمة، وحب الجهاد فی سبیل الله، قد انتهت إلیه الإمامة فی العصر الأخیر فی البغض لأعداء الإسلام والشدة علیهم، مع ورع وزهادة وإقبال إلی الله بالقلب والقالب والتواضع والإیثار علی النفس، وترک التکلف، وشدة التقشف والإنتصار للدین والحق، وقیام فی حق الله وکان دائم الإبتهال، قوی التوکل ثابت الجأش، سلیم الصدر، جید التفقه، جید المشارکة فی جمیع العلوم العقلیة والنقلیة مطلعاً علی التاریخ، کثیر المحفوظ فی الشعر والأدب، صاحب قریحة فی النظم، واضح الصوت، موجز الکلام فی إفصام وبیان، تمتاز دروسه بالوجازة والدقة والإقتصار علی اللب، کثیر الأدب مع المحدثین والأئمة المجتهدین، لطیفاً فی الرد والمناقشة کان قصیر القامة نحیف الجثة أحمر اللون، کث اللحیة فی توسط غیر متکلف فی اللباس عامته من الکرباس الشخین وقور فی المشی والکلام، تلوح علی محیاه أمارات التواضع والهم، وتشرق أنوار العبادة والمجاهدة فی وقار وهیبة مع بشر وانبساط مع التلامیذ والإخوان»

تصنیفات: دحضرت شیخ الهند رحمه الله تصانیف زیات نه دی.ځکه چه اولنی پنځه ویشت کاله خوئے په درس او تدریس کښے تیر شوی وو.اوددے نه پس ژوند ئے په مجاهدانو سرګرمو کښے تیر شوے وو.خو بیا هم چه څومره ددوی یادګارتصانیف دی.هغه دا دی.

① ادله کامله: دا دحضرت شیخ الهند رحمه الله د ټولو نه اولنے تصنیف دے.ددے دویم نوم ،،اظهار الحق،، دے.ددے کتاب دتالیف وجه دا وه.چه مولانا محمد حسین بټالوی په حنفی مذهب باندے اعتراض کولو.اویو اشتهار ئے شائع کړے وو.او د ټول هندوستان حنفیانو ته ئے چیلنج ورکړے وو.چه رفع الیدین، قرات خلف الامام ،آمین بالجهر، وغیره لس مسئلے که حنفی عالم په قرآن اوحدیث سره ثابتے کړی.نو دهرے مسئلے په بدله کښے به لس روپئ انعام حاصل کړی.حضرت شیخ الهند رحمه الله د خپل استاذ په اشاره او حکم قلم راواخستلو.او د اختصار باوجود ئے ډیر مدلل جواب اولیکلو.او ورسره ئے د غیر مقلدینو په مسلك یوولس اعتراضات اوکړل.

② ایضاح الادله : دا د ،،مصباح الادله،، مصنفه محمد احسن امروهی جواب دے.

③ احسن القری فی توضیح اوثق العری: په دے رساله کښے ئے ثابته کړے ده.چه په کلی کښے د جمعے مونځ کول جائز نه دی.

④ جهد المقل فی تنزیه المعز والمذل مولانا احمد حسن پنجابی د ،،امکان کذب،، په مسئله کښے په حضرت شاه اسماعیل شهید اود هغه په معتقدینو باندے سخت ترین اعتراضات کړی وو.حضرت شیخ الهند رحمه الله دهغه اعتراضاتو ډیرمحکم او مسکت جواب اولیکلو.

⑤ افادات محمود: دا کتاب ددوی د دوو مضمونونو مجموعه ده. ⑥ الابواب والتراجم

دا رساله د بخاری شریف د څو بابونو ترجمه ده.چه مختصره خو جامع ده.دا د اسلرت مالتا یادګار دے ⑦حاشیه مختصر المعانی ⑧ تصحیح وتعلیقات سنن ابی داود ⑨فتاوی ⑩کلیات شیخ الهند رحمه الله ⑪ مکتوبات شیخ الهند رحمه الله

⑫ ترجمه د قرآن کریم او تفسیری حواشی تر سورة نساء دا ترجمه د حضرت ډیره لویه کارنامه ده.ددے افادیت او عمومیت د هندوپاك نه بهر هم شته.د سورة نساء پورے حواشی هم ددوی د قلم دی.باقی د دوی قابل فخر شاګرد شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله مکمل کړی دی.(۱)

قاسم العلوم والخیرات حجة الاسلام حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله

عالم اجل، شیخ کبیر،حجة الاسلام، حضرت مولانا محمد قاسم بن اسدعلی بن غلام شاه بن محمد بخش صدیقی نانوتوی رحمه الله په قصه ،،نانوته،، کنبے په کال ۱۲۴۸ھ مطابق ۱۸۳۳ء کنبے پیدا شوے وو.د دوی تاریخی نوم ،،خورشیدحسین،، دے.

تعلیم : ابتدائی تعلیم ئے په خوږ وطن کنبے حاصل کړلو.او د مکتب د تعلیم نه پس دارالعلوم دیوبند ته اولیږلے شو.هلته ئے څه ورځے د مولوی مهتاب علی (د شیخ الهند تره) نه عربی شروع کړه.بیا څه زمانه پس نیکه شیخ وجیه الدین ته سهارنپور ته منتقل شو . نیکه ئے په خپله هم عالم او په فارسئ پوهیدونکے وو.او د اردو شاعر هم وو.دهغوی د صحبت نه علاوه دوی هلته د مولوی محمد نوازسهارنپور نه د فارسئ اوعربئ څه کتابونه اووئیل.د نیکه د وفات نه پس دوی د سهارنپور نه ،،نانوته،، ته واپس راغلو.۱۲۵۹ھ په آخرکنبے مولانا مملوك علی نانوتوی دوی د څان سره دهلی ته بوتلو.هلته کنبے ئے کافیه او نور کتابونه اووئیل.ددے نه پس دوی په دهلی کالج کنبے داخل کړے شو.په دهلی کالج کنبے د داخلیدو نه وړاندے دوی د مولانا مملوك علی نه د منطق،فلسفه، اوکلام کتابونه میرزاهد ، قاضی مبارك، صدرا ، شمس بازغه، وغیره هم دهغوی په کور کنبے اووئیل.... په آخرکنبے هغه حلقه درس ته حاضر شو.کومه چه دقرآن اوحدیث علوم په علومو کنبے په پوره هندوستان کنبے مرکزی حیثیت لرلو.دحضرت شاه ولی الله دهلوی رحمه الله په مسند علم باندے حضرت شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله جلوه ګروو.دهغوی نه ئے علم حدیث زده کړلو.د طالب علمئ په زمانه کنبے ددوی د ذهانت، علم وفضل، اوفهم وفراست شهرت عام شوے وو.

دعلم حاصلولو نه پس ذریعه معاش او د تدریس مشغله

دتحصیل علم نه پس مولانا نانوتوی رحمه الله دخپل ذریعه معاش دپاره د حضرت مولانا احمدعلی سهانپوری رحمه الله په مطبع احمدی کنبے د کتابونو د تصحیح کار اوکتلو . هم په دغه زمانه کنبے د حضرت مولانا احمدعلی سهارنپوری رحمه الله په فرمائش ئے د صحیح بخاری

---

(۱) دا ټول حالات د ،،نزهة الخواطر،، (۴۶۹،۴۶۵/۸) العناقیدالغالیه (ص،۹۸،۹۴) اومشاهیر علمائے د یوبند (۵۶۵،۵۷۶) نه ماخوذ دے.د تفصیلی حالاتو او کمالاتو دپاره اوګورئ ،،حیات شیخ الهند،، از حضرت میان سید اصغرحسین صاحب رحمه الله.

په آخری څو پارو باندے د حاشیه لیکلو کار هم اوکړلو.

د دوی یو غټ خصوصیت دا وو.چه دوی درس وتدریس کله هم ذریعه دمعاش نه ده ګرځولے.چه مالدارنه وو.نود مجبورئ دوحے نے نوکری غوره کړه.او په تدریس باندے نے د اجرت اخستلو په خائے په مطبع کښے د تصحیح کار کولو.او بیا په تنخواه کښے هم د عام عادت خلاف د زیادت په خائے د کمی درخواست کولو.او په دومره کمه تنخواه به نے ګزاره کوله.چه په هغے کښے به ډیر په مشکله وخت تیریدلو.دوخت د لویو نه لویه عهده کومه چه یو هندوستانی ته ملاویدے شوه.هغه دوی ته په قول د مولانا محمد یعقوب صاحب رحمه الله دوی ته د سترګو او وریزو په معمولی اشاره ملاویدے شوه.خو دوی په تعلیم باندے نوکری کول خوښ نکړلو.

د کتابونو د تصحیح دا کار تر آخره پورے وو.او دے سره سره د درس اوتدریس سلسله هم همیشه دپاره جاری وه.دصحاح سته نه علاوه ،مثنوی مولانا روم او نور کتابونه به نے هم لوستلو.خودرس به د مدرسے په خائے د مطابع د چاردیورائ دننه یا په جمات یاکور کښے کیدلو.هلته به خاص خاص شاګردانو د ادب زنګنونه کیخودل .ددوی د تعلیم فیض حضرت شیخ الهند محمودالحسن،مولانا احمد حسن امروهی او مولانا فخرالحسن ګنګوهی رحمهم الله تعالی وغیره غوندے د باکماله نامتوعالمانو داسے ډله پیدا کړه.چه د هغے نظیر د حضرت مولانا شاه عبدالغنی رحمه الله نه پس نه ملاویږی.

جنګ آزادی او حضرت نانوتوی رحمه الله : په ۱۸۵۷ء کښے چه کله جنګ آزادی شروع شو. نو حضرت حاجی صاحب رحمه الله دوی د شاملی په محاذباندے سپه سالار مقرر کړلو.دوی په هغے کښے ډیر په مړانه باندے اوجنګیدل.اود شاملی ضلع مظفرنګر تحصیل نے فتح کړلو.خو دهغه وخت نازك سیاسی حالاتو ورته د شاملی نه د وړاندے تلو موقع ورنکړله.ددے نه پس د ګرفتاریانو سلسله شروع شوه.د دوستانو په ډیر منت زارئ باندے په یوکور کښے پټ شو.خو درے ورځے پس رابهر شو.او بنکاره ګرځیدلو.او وے فرمائیل.د درے ورځو نه زیات پټیدل د سنت نه ثابت نه دی.نبی کریم صلی الله علیه وسلم د هجرت په موقع صرف درے ورځے پټ شوے وو.یو ځل دوی د دارالعلوم د چهته په جمات کښے وو.چه د پولیس سپاهیان راغلل.دوی په جمات کښے ګرځیدل.چه کپتان ترے تپوس اوکړلو.مولانا قاسم کوم خائے کښے دے؟ دوی سمدستی یو قدم دهغه خائے نه اخوا شو.او وے فرمائیل.اوس دلته کښے وو.وے ګورئ. کپتان غریب په کتلو کښے لګیا شو.او دوی ډیر په اطمینان د جمات نه رابهر شو.او د پولیس د ګیرے نه نے خان بچ کړلو.او ورسره بل نزدے جمات ،مسجد شاه رمزالدین،، طرف ته روان شو . کپتان د جمات نه رابهر شو.اوچه دوی نے په تلو باندے اولیدلو.نو وے وئیل.چه مولانا هم دا معلومیږی.کوم چه روان دے.پولیس هلته لاړلو.او د مسجد شاه رمزالدین محاصره نے اوکړله.حضرت دهغه خائے اووتلو.اوبل جمات ته اورسیدلو . غرض دا چه د پولیس دا چکرے او د حضرت دا کردار څه مودے پورے جاری وو.خو دالله په حفاظت پولیس په دوی باندے قادر نشو.

دارالعلوم دیوبند او دتحفظ اسلام خدمات دجنګ آزادئ د ناکامیابئ نه پس د دیوبند د اکابرینو په مشوره د دین د حفاظت دپاره په کال ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۸۶۶ء کښے د دارالعلوم دیوبند افتتاح اوشوه. حضرت نانوتوی ددے اولنے مدرس حضرت مولانا محمود دیوبندی مقرر کړلو. اوبیا ئے د هغے دپاره راهنما اصول مقرر کړل.

دحضرت نانوتوی رحمه الله د ټولو نه لویه او عظیمه کارنامه په هندوستان کښے د دینی علومو دوباره ترقئ دپاره د تعلیمی تحریك احیاء او د مدارس دینیه دپاره راهنما اصول وضع کول دی.چه په هغے باندے د دینی مدارسو د بقا دارومدار دے.ددوی په توجه او ترغیب باندے په مختلفو خایونو کښے دینی مدرسے پرانستے شوے.او بیا دا سلسله تر ننه پورے جاری ده.دینی مدارسو چه د اسلام په حفاظت کښے کوم شاندار کردار ادا کړے دے.هغه د چا نه پټ نه دے.

داسلام د کلمې اوچتوالې او مولانا نانوتوی رحمه الله : په هندوستان کښے د انګریزانو داقتدار په دور کښے عیسائیت هم ډیره ترقی حاصله کړے وه.او په هرممکن کوشش سره د هندوستانیانو نه بیا خاص کر مسلمانانانو نه عیسایان جوړولو کوشش کولے شو.د ۱۸۵۷، د جنګ آزادئ نه پس دے سلسلے ته ډیره ترقی ملاؤ شوه.پادریانو به په بازارونو، میلو او عامو اجتماعاتو کښے په اسلام او نبی ﷺ باندے اعتراضونه کول.حضرت نانوتوی رحمه الله چه د دهلی دقیام په زمانه کښے دا صورتحال اوکتلو.نوخپلو شاګردانو ته ئے اووئیل.چه تاسو هم دغه شان په بازارونو کښے وعظ شروع کړئ.او د پادریانو رد کوئ.دوی یوه ورځ په خپله هم بغیر د تعارف نه او د نوم خودلو نه یوے مجمعے ته اورسیدلو.اود پادری تارا چند سره ئے مناظره اوکړله.اوهغه ته ئے د عامو خلقو په مخ کښے ماتے ورکړلو.دا د ربیع الاول ۱۲۹۲ھ نه تر د جمادی الثانیه ۱۲۹۲ھ په مینځ کښے پینښه شوے واقعه ده.

میله خدا شناسی: انګریز حکومت دا یو خطرناك سازش کړے وو.چه هندوان ئے د مسلمانانو خلاف اودرولی وو.په هندوستان کښے مسلمانانو ته سیاسی اهمیت حاصل وو.انګریزانو دخپلے پالیسئ لاندے هندوان اوچت کړل.او مسلمانان ښکته کړل.کله چه په سیاسی او معاشی میدان کښے هندوان وراندے شول.نوهغوی ته ئے د مذهبی برترئ لاره اوخودله. او هندوان ئے د مسلمانانو په مقابله کښے مناظرے ته تیار کړل.اوددے مواقع ئے ورته پیدا کولے. چه هندوان د مسلمانانو سره برسرعام مناظرے اوکړی.

شاه جهان پور (یوپی) ته نزدے چاندا پورکلی کښے د هغه ځائے زمیندار پیارے لال کبیر پنتهی.د پادری نولس په مشرئ کښے اود رابرټ جارج ککټر شاهجهان په پوره تائید او اجازت سره په مئ ۱۸۷۶ء کښے یوه میله خدا شناسی مقرر کړله.په دے کښے عیسایانو، هندوانو او مسلمانانو د درے واړه مذاهبو نمائندګانو ته د اشتهاراتو په ذریعه دعوت ورکړے شو.چه دوی د خپل خپل مذهب حقانیت ثابت کړی.د مولانا محمد منیر نانوتوی،او مولوی الهی بخش رنګین بریلوی په تحریك باندے حضرت نانوتوی رحمه الله ،مولانا محمود حسن. مولانا رحیم الله بجنوری رحمه الله او مولانا فخرالحسن رحمه الله په یوځائے دے میلے ته اورسیدل. ددوی نه علاوه نور نامور عالمان هم شریك شول.اوهغوی تقریرونه اوکړل.چه

دهغې ډیراثر اوشو. حضرت نانوتوی د ابطال تثلیث وشرك او اثبات توحید داسې بیان کړل. چه حاضرین جلسه که موافق وو اوکه مخالف ټولو اومنله.

په دویم کال په مارچ ۱۸۷۷ء کښې دا میله بیا منعقده شوه. دې خل منشی اندرمن مراد آبادی اود آریه سماج بانی پنډت دیانند هم شریك شو. پادری نولس یو بل پادری اسکاټ هم راغوښتے وو. دحضرت نانوتوی رحمه الله تقاریر د وجود، توحید، او تحریف په موضوعاتو باندے اوشو اوډیر کامیاب وو.

د رڑکی مناظره په شوال ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء کښې حضرت نانوتوی رحمه الله د عالمانو د یوے ډلے سره حج ته لاړل. په ربیع الاول ۱۲۹۵ھ کښې راواپس شول. په واپسۍ کښې د جده نه د حضرت نانوتوی رحمه الله طبیعت خراب شو. چه وطن ته راورسیدلو. نو طبیعت ئے څه ښه شو. خو مرض ختم نه شو. هم په دغه کال په شعبان ۱۲۹۵ھ کښې ورته د رڑکی نه خبر راغلو. چه پنډت دیانندجی دلته رارسیدلے دے. او په مذهب اسلام باندے اعتراض کوی. حضرت مولانا نانوتوی رحمه الله د کمزورئ اوبیمارئ باوجود رڑکی ته اورسیدلو. ډیر ئے اوغوښتل. چه په عامه مجمع کښې پنډت جی سره خبرے اوشی. خو هغه دے ته تیار نشو. او د رڑکی نه لاړلو. دحضرت نانوتوی رحمه الله په اشاره باندے حضرت مولانا فخر الحسن صاحب گنگوهی او حضرت مولانا محمود حسن صاحب رحمهما الله په عامو جلسو کښې تقریرونه شروع کړل. او پنډت جی ته ئے د مناظرو چیلنج ورکړلو. حضرت نانوتوی رحمه الله په جلسه عام کښې د هغه د اعتراضاتو جوابونه ورکړل.

ددے نه پس پنډت جی میرټ ته اورسیدلو. هغه هلته هم هغه انداز اختیار کړلو. د میرټھ د مسلمانانو په درخواست باندے مولانا نانوتوی رحمه الله هلته هم تشریف یوړلو. پنډت جی هلته هم خبرے کول قبولے نکړلے. مجبوراً حضرت نانوتوی رحمه الله په میرټھ کښے په عامه مجمع کښے د پرزور تقریر په ذریعه د اعتراضاتو جوابونه ورکړل.

د کونډو د نکاح اصلاح: دحضرت نانوتوی رحمه الله په عظیم الشان معاشرتی اواصلاحی کارنامو کښے یوه کارنامه دا هم وه. چه د کونډو د نکاح رواج ئے عام کړلو. د دیارلسمے صدئ آخره پورے د کونډو سره نکاح کول ډیره دعیب خبره کنړلے شوه. خلقو به دا نظریه بده ګنړله. خو ددے رسم ختمولو په چا کښے همت نه وو. دحضرت سید احمد شهید، حضرت مولانا محمد اسماعیل شهید، حضرت مولانا مملوك علی حضرت مولانا مظفرحسین کاندهلوی، حضرت مولانا محمد احسن نانوتوی، او حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمهم الله تعالی په کوششونو د کونډو د نکاح رواج عام شو. حضرت نانوتوی خپله کونډه خور چه په عمر کښے ددوی نه زیاته وه. اوبوډئ شوے وه. په نکاح باندے آماده کړله. او دا قبیح رسم ئے په دے طریقه باندے ختم کړلو. چه اوس دلته څوك دا هم نه پیژنی. چه دلته دا رسم موجود وو.

عاجزی اواستغناء: په مزاج کښے ئے تواضع عجز او انکساری دومره وه. چه د عالمانود مخصوص وضع جبه، پټکے وغیره ددے استعمال ئے چرته نه وو کړے. د تعظیم نه به ډیرویریدلو. فرمائیل به ئے دے. د علم دے نوم خراب کړم. ګنی د خپله وضع به هیڅ داسے په خاورو کښے ملاؤ کړے کړے وه. چه چا به دا هم نه سبڑندل. چه قاسم نومے کس پیدا شوے هم

دے په کومو کارونو کښے چه د شهرت پیدا کیدو موقعه وه.دهغے نه به اکثر لرے اوسیدلو. بیا داستغناء او پرهیزگاریٔ نے دا شان وو.چه ټولو ته معلومه ده.چه دارالعلوم دیوبند هم د دوی د لاس جوړ شوے وو.خوهیڅ کله نے د څه څیز نه فائده نه ده اخستے.په شروع شروع کښے اهل شوری درخواست کړے وو.چه تاسو هم ددے مدرسے استاذی قبول کړئ.اودهغے په عوض کښے څه وظیفه هم.خو قبول نے نکړلو.اوکله نے هم په هیڅ صورت کښے د یوے جبے هومره هم د مدرسے نه اخستل روا نه دی کنړلے.حالانکه شپه اورځ به د مدرسے په خیګړه کښے مشغول وو اوپه تعلیم کښے به مصروف وو.اوکه کله به نے د مدرسے په قلم او دوات خپل ذاتی خط لیکلو.نو سمدستی به نے یوه آنه د مدرسے په خزانه کښے داخله کړه.

حضرت نانوتوی رحمه الله د خپل شیخ سیدالطائفه حضرت حاجی د امدادالله صاحب مهاجر مکی په نظرکښې

حضرت نانوتوی رحمه الله د سلوك منازل د سیدالطائفه حضرت حاجی امدادالله صاحب مهاجر مکی په لاس باندے بیعت کړے وو.اوحاصل کړی وو.د سلوك د تکمیل نه پس په ځلورو وارو سلسلو کښے دهغوی خلیفه مجاز شو.

دحضرت حاجی رحمه الله صاحب په نظر کښے د دوی څه مقام وو.ددے اندازه ددے لاندینو جملو نه لګولے شی.دوی به فرمائیل.

..خوك چه ددے فقیر سره محبت اوعقیدت ساتی.مولوی رشید احمد صاحب سلمه اومولوی محمد قاسم صاحب سلمه دے چه د ظاهری اوباطنی علومو د ټولو کمالاتوجامع دی.زما په ځائے دے بلکه زما نه زیات دے هغوی لوئے اوګنړی.اګرچه معامله برعکس ده.پکار دا وه.چه زه دهغوی په ځائے اوهغوی زما په ځائے وو.دهغوی صحبت غنیمت اوګنړئ.دهغوی پشان کسان په دے زمانه کښے نشته..،

دغه شان فرمائی..که الله تعالی زما نه تپوس اوکړی.چه امدادالله څه دے راته راوړی دی؟ نو مولوی رشید احمد او مولوی محمد قاسم به ورته پیش کوم.چه دا مے راوړی دی.

یو ځل د حضرت حاجی صاحب رحمه الله په مجلس کښے د حضرت شاه اسماعیل شهید ذکر اوشو.او دهغوی مناقب بیانولے شو.نوحضرت مولانا نانوتوی رحمه الله ته اشاره اوکړه.او وے فرمائیل.مولانا اسماعیل خو وو اسماعیل.څوك خو زمونږ اسماعیل ته هم اوګورئ،،

حضرت نانوتوی رحمه الله د خپل معاصر سرسید احمد خان په نظرکښې

سرسید احمد خان د مولانا نانوتوی رحمه الله صرف یواځے همعصر نه وو.بلکه استاذ الاساتذه مولانا مملوك علی صاحب نانوتوی رحمه الله نه په شاګردئ کښے هم شریك وو.بیا ددے دواړو حضراتو د عقائدو په سلسله کښے باقاعده خط وکتابت هم وو . د مولانا نانوتوی رحمه الله په باره کښے د هغوی شهادت یو وقیع او ممتاز حیثیت لری . هغوی لیکی.

..دخلقو دا خیال وو.چه د مولانا محمد اسحاق پشان کس به دهغه په ټولو صفاتو کښے پیدا نشی.خو مولوی قاسم صاحب د خپل کاملے نیکئ،دینداریٔ اوتقوی اوورع او مسکینئ نه ثابته کړه.چه ددے دهلی د تعلیم او تربیت دپاره د مولوی اسحاق صاحب پشان یوبل شخصیت هم الله تعالی پیدا کړے دے.بلکه په څو خبروکښے نو ر هم زیات دے.

داول نه د تقوی او ورع آثار اونیك بختی اوخدا پرستی دهغه د کړو اوړو نه ښکاره وو.د طالب علمئ په زمانه کښے چه لکه څنګه هغوی په ذهانت. اوچتو دماغو او فهم اوفراست کښے مشهور وو.دغه شان په نیکئ او خدا پرستئ کښے هم داهل اوکمال د ژبو ورد وو.دوی د جناب مولوی مظفرحسین صحبت د سنت تابعداریئ ته ډیر زیات راغب کړے وو.او دحاجی امداد الله صاحب رحمه الله فیض صحبت د دوی زړه د ډیرے اوچتے مرتبے جوړ کړے وو.پخپله هم د شریعت اوسنت پابند وو

.اوخلق د شریعت اوسنت تابعدرا جوړولو کښے نے هم ډیر زیات کوشش کولو د دے باوجود دعامو مسلمانانو د خیګړے ورسره هم فکر وو.هغوی پخپله د پیرئ اومرشدئ خواهش نه لرلو.خو په هندوستان او خواه شاه کښے په زرګونو کسان دهغوی معتقد وو.اودوی به نے خپل پیشوا اومقتدا ګنړلو.

په اختلافی مسائلو کښے بعضے خلق ددوی نه خفه وو.او د بعضو نه دوی خفه وو.خوترڅومره چه زمونږ پوهه ده.نومونږ د مولوی محمد قاسم رحمه الله یو فعل که د چا نه د خفګان وی اوکه د چا نه د خوشحالئ وی.د نفسانی خواهشاتو.یا په ضد او دشمنئ باندے نشو حمل کولے.دهغوی چه څومره افعال اوکارونه وو.بیشکه د الله تعالی او دآخرت دثواب په غرض وو.اوکومه خبره چه به هغوی حق اوربښتینے ګنړله .د هغے تابعداری به نے کوله.اودهغوی دچا نه خفګان صرف دالله تعالی دپاره وو.او د چا نه خوشحاله کیدل هم صرف دالله تعالی دپاره وو.مولوی محمد قاسم به هیڅ څوك د خپل ذاتی تعلقاتو په وجه ښه یا بد نه ګنړلو.بلکه صرف په دے خیال چه هغه غلط کار کوی.یا غلطه خبره کوی.هغه به نے دالله تعالی دپاره بدګنړلو.د هغوی په کردار کښے به د حب في الله او بغض في الله مسئله وه.دهغوی تول خویونه د فرشتو پشان وو.مونږ تول د زړه نه دهغه سره محبت ساتو.اوداسے شخصیت چه د نیکو نه نے خپل ژوند پاك کړے وی.بیشکه د ډیر محبت لائق دے.

په هغه زمانه کښے تولو خلقو منله.اوکیدے شی هغه خلق هم منله.چه په بعضے مسائلو کښے نے دوی سره اختلاف کولو.دا منله.چه مولوی محمد قاسم رحمه الله په دے دنیا کښے بے مثاله دے.د دوی مرتبه په هغه زمانه کښے کیدے شی.علمی معلوماتو کښے دحضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه څه کمه وه.خوپه باقی تولو کښے د هغوی نه اوچت وو.مسکینی اونیکی اوساده مزاجی که ددے تله نے د مولوی محمد اسحاق رحمه الله نه درنه نه وه.نو کمه هم نه وه.په حقیقت کښے فرشته سیرت، اودملکوتی خصلت خاوندوو.او د داسے شخصیت د وجود نه د زمانے خالی کیدل دهغه خلقو دپاره کوم چه د هغوی نه پس ژوندی دی.ډیره د غم او افسوس باعث دے،،

تصانیف: دحضرت نانوتوی رحمه الله د دوو درجنونه زیات تصانیف یادګار دے.هغوی په هغه مسائلو قلم پورته کړے وو.کومے چه په هغه وخت کښے زیاتے زیربحث وے.د هغوی تول کتابونه د چا نه چا د استفسار په جواب کښے لیکلی شوی دی.ددوی تصانیف دا دی.

① تقریر دلپذیر ② آب حیات ③ انتصار الاسلام ④ تصفیة العقائد ⑤ حجة الاسلام ⑥ قبله نما ⑦ مباحث شاه جهانپور ⑧ توثیق الکلام ⑨ اجوبه اربعین ⑩ مناظره عجیبه ⑪ مکاتیب حضرت نانوتوی

⑬ اسرار قرآن ⑭ تحفه لحمیه ⑮ انتباه المؤمنین ⑯ میله خدا شناسی ⑰ الدلیل المحکم ⑱ لطائف قاسمی ⑲ جمال قاسمی ⑳ فیوض قاسمیة ㉑ مصابیح التراویح ㉒ الحق الصریح ㉓ اسرار الطهارة ㉔ قصائد قاسمی ㉕ حاشیه بخاری صرف آخری پاره ㉖ فتوی متعلقه اجرت تعلیم ㉗ جواب ترکی به ترکی ㉘ هدیة الشیعة ㉙ الأجوبة الکاملة ㉚ الخط المقسوم من قاسم العلوم.(۱)

وفات حضرت نانوتوی رحمه الله د یوکم پنځوس کالو په عمر کښے په ۴ جمادی الثانی ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء کښے د زیارت په ورځ وفات شو. د دارالعلوم دیوبند شمالی طرف ته ددوی مزار دے. قبر د سنت طریقے مطابق کچه دے. دا ځائے د قبرستان قاسمی په نوم باندے مشهور دے. دلته بیشمیره عالمان طالبان. نیکان او نور ډیر خلق په خوب اوده دی.(۲)

حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله: الشیخ الامام قطب العالم عالم ربانی حضرت مولانا رشید احمد بن هدایت احمد بن پیربخش بن غلام حسن بن غلام علی بن علی اکبر حنفی رامپوری ثم گنگوهی رحمه الله دوی د سهارنپور په مشهوره قصبه گنگوه کښے په ۶ ذیقعده ۱۲۴۴ھ کښے پیدا شوے وو. قرآن کریم ئے په خپل وطن کښے اووئیل. اودخپل ماما سره کرنال ته لاړلو. او د هغوی نه ئے د فارسئ کتابونه اولوستل. بیا ئے د مولوی محمد بخش رامپوری نه د صرف اونحو تعلیم حاصل کړلو. بیا په کال ۱۲۶۱ھ کښے ئے د دهلی سفر اوکړلو. هلته کښے ئے څه سبقونه د قاضی احمدالدین جهلمی نه اووئیل. او بیا شیخ الکل حضرت مولانا مملوك نانوتوی رحمه الله ته اورسیدلو. اوزیات درسی کتابونه ئے د هغوی نه لوستے دی. ددے ځائے نه ئے د حضرت نانوتوی رحمه الله سره تعلق جوړ شو. کوم چه ټول عمر باقی وو. په دهلی کښے ئے د بعضے معقولات کتابونه د مفتی صدرالدین آزرده رحمه الله نه اولوستل. په آخر کښے د شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله په خدمت کښے پاتے شو. او علم حدیث ئے زده کړلو.

د تعلیم د فراغت نه پس د شیخ المشائخ حضرت حاجی امدادالله صاحب رحمه الله په خدمت کښے حاضر شو. او د بیعت شرف ئے حاصل کړلو. په یوه هفته کښے حضرت حاجی رحمه الله اوفرمائیل... میان مولوی رشید احمد! کوم نعمت چه الله تعالی ماته راکړے دے. هغه ئے تا ته درکړلو. روستو ددے زیاتول ستا کار دے. بیا څلویښت دوه څلویښت ورځے پس چه دوی د حضرت حاجی رحمه الله نه رخصت شو اوکور ته تلو. نوپه هغه وخت کښے ئے دوی دبیعت اوخلافت په اجازت مشرف کړلو. اوچه گنگوه ته واپس راغلو. نودحضرت شیخ عبدالقدوس حجره ئے خپل د ستوګنے ځائے اوګرځولو. اوپه هغه دور کښے ئے طب ذریعه د معاش اوګرځوله.

په کال ۱۸۵۷ء کښے د خانقاه قدوسی نه په مړانه اووتلو. اود انګریزانو خلاف په صف کښے اودریدلو. او د خپل مرشد حضرت حاجی صاحب او نورو ملګرو سره د شاملی د جهاد په

---

(۱) د تصانیف دتعارف دپاره اوګورئ مقدمة اجوبه اربعین (ص.۲۰-۴۵) از حضرت مولانا صوفی عبدالحمید سواتی مدظلهم ـ

(۲) دا ټول حالات د ..تاریخ دارالعلوم دیوبند.. (۱۰۲/۱-۱۲۲) مشاهیر دیوبند (۵۵۱/۱-۵۶۰)او ارواح ثلاثه (ص.۲۱۳) نزهة الخواطر (۳۹۱/۷-۳۹۳) او سوانح قاسمی نه ماخوذ دی.

معرکه کښے شامل شو اوښه مړانه نے ښکاره کړه کله چه په میدان جنګ کښے حافظ ضامن ؒ شهید شو او راپریوتلو نودوی دهغه لاش اوچت کړلو او نزدے جمات ته نے یوړلو او ورسره کیناستلو د قرآن شریف تلاوت نے ورته شروع کړلو.

دشاملی د جنګ نه پس نے د ګرفتاریٔ ورنټ جاری شو او دوی ګرفتار کړے شو او د سهارنپور جیل ته اولیږلے شو بیا دوی دهغه خائے نه مظفرآباد نګر ته منتقل کړے شو شپږ میاشتے نے په جیل کښے تیرے شوے هلته ۲ یرقیدیان د دوی معتقد شول او په جیل خانه کښے په جماعت سره مونځ کول شروع شو.

د خلاصیدو نه پس دوی د درس اوتدریس سلسله شروع کړه.دوی درے حجونه کړی وو د آخری حج نه وړاندے دوی د مختلفو فنونو او علومو کتابونو درس ورکولو.د آخری حج نه په واپسیٔ باندے دوی صرف د صحاح سته درس شروع کړلو.د صحاح سته دا موجوده صورت د دوی ایجاد دے.چه د صحاح سته درس به نے په یو کال کښے ورکولو او په رمضان کښے به دعبادت او ریاضت دپاره دوی خپل ځان فارغه کولو.

د کال ۱۳۱۴ھ پورے د دوی درس جاری وو.د درے سوو نه زیاتو حضراتو د دوی نه د دوره حدیث تکمیل کړے دے.د حدیث په درس کښے د دوی آخری شاګرد حضرت شیخ الحدیث مولانامحمدزکریاصاحب ؒ قدرمند پلارحضرت مولانا محمد یحی صاحب کاندهلوی وو. اګرچه د تدریس باقاعده سلسله په ۱۳۱۴ھ کښے ختمه شوے وه.خو د باطنی فیض سلسله نے ترآخره پورے جاری وه.

د دوی ژوند پوره په پوره د سنت د تابعداریٔ نه عبارت وو.تقوی، دسنتو او شریعت تابعداری،په دین باندے استقامت، د بدعاتو ختمول،دسنت اشاعت او د شعائر اسلام اوچتولو اود دین په معامله کښے دوی دالله تعالی د ننبو نه یوه ننبه وه.

د دوی په مشرانو خلیفګانو کښے حضرت مولانا خلیل احمد سهارنپوری،مولانا محمود حسن دیوبندی،مولانا عبدالرحیم رائے پوری،شیخ الاسلام حضرت مولانا حسین احمد مدنی. رحهم الله دی.دغه شان ددوی مشهور شاګردانو کښے حضرت مولانا محمد یحی کاندهلوی.شیخ ماجد علی او مولانا حسین علی ؒ دی.

په کال ۱۲۲۷ھ کښےدحضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی ؒدوفات نه پس دوی د دارالعلوم سرپرست شو.په مشکلو حالاتو کښے د نزاع ختمول ددوی خصوصیت وو.۱۳۱۴ھ کښے د مدرسه سهارنپور سرپرستی نے هم قبوله کړه.

په فقه او فتاوی کښے د دوی قول حجت دے.حضرت مولانا نانوتوی ؒ به دوی ته ابوحنیفه عصر وئیل.حضرت علامه کشمیری ؒ چه د علامه ابن عابدین ؒ پیشان محقق او وسیع النظرعالم هم فقیه النفس نه ګڼلو.خو حضرت مولانا رشید احمد ګنګوهی ؒ قدس سره نے فقیه النفس ګڼلے وو.(۱)

---

(۱) اوګورئ ..البلاغ.. مفتی اعظم نمر جمادی الثانیه تا شعبان ۱۳۹۹هګ (ص.۴۱۱)_

په ۱۲ یا ۱۳ جمادی الاولی دشپې د نوافلو پاره راپاسیدلو څه زهریله څیز ورته تک ورکړلو دهغه د اثر نه په ۸ یا ۹ جمادی الثانیه باندې دجمعې په ورځ د جمعې د اذان نه پس وفات شو ددوی د وفات سن ﴿وَاِنَّهٗ فِی الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِیْنَ﴾ او د «مولانا عاش حمیداً مات شهیداً» نه ماخوذ دے

تصانیف دوی د سوونو شاګردانو نه علاوه درج ذیل تصنیفات پریخودے دی.

① فتاوی رشیدیه ② سبیل الرشاد ③ زبدة المناسك ④ هدایة الشیعه ⑤ فیصلة اللاعلام فی دار الحرب ودار الاسلام ⑥ لطائف رشیدیه ⑦ هدایه المعتدی فی قراءة المقتدی ⑧ القطوف الدانیة فی تحقیق الجماعة الثانیة ⑨ الحق الصریح فی اثبات التراویح.

دغه شان ددوی دجامع ترمذی او صحیح بخاری د درسی افاداتو او تقاریرو مجموعه ددوی شاګرد مولانا محمد یحیی صاحب کاندهلوی راجمع کړی دی.تقریر ترمذی د..الکوکب الدری.. په نوم او تقریر بخاری د ..لامع الدراری.. په نوم د حضرت شیخ الحدیث صاحب د قیمتی حاشیواو تعلیقاتو سره چهاپ شوی دی.(۱)

حضرت شاه عبدالغنی مجددی دهلوی رحمه الله حضرت مولانا شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله د حضرت مولانا ابوسعید مجددی خوئے وو.ددوی نسب نامه د حضرت مجدد الف ثانی په واسطه حضرت فاروق اعظم رضی الله عنه ته رسی.

(دوی قدرمند پلار حضرت شاه ابوسعید صاحب یو متبحرعالم او د سلسله نقشبندیه لوئے بزرګ وو.دوی پیدائش په ذیقعده ۱۱۹۶ھ کښے شوے وو.درسی کتابونه ئے د مولوی شرف الدین رامپوری او شاه رفیع الدین دهلوی رحمهما الله نه وئیلی وو.اجازت نامه ئے دحضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه حاصله کړے وه. ۱۲۵۰ھ کښے د حجاز نه واپس راغلو.او په ،،تونك،، کښے وفات شو.دهغه ځائے نه لاش دهلی ته راوړلے شو.او دلته دفن کړے شو.)

شاه عبدالغنی رحمه الله په شعبان ۱۲۳۵ھ کښے په دهلی کښے پیدا شو.قرآن کریم ئے حفظ کړلو.نحو او علوم عربیت ئے د مولانا حبیب الله دهلوی نه حاصل کړی وو.بیا ئے توله توجه فقه اوحدیث ته ورکړله.

حدیث ئے دحضرت شاه محمد اسحاق رحمه الله نه وئیلی وو.دخپل پلار نه ئے د موطا درس لوستے وو.اومشکاة شریف ئے د مولانا مخصوص الله بن شاه رفیع الدین دهلوی رحمه الله نه وئیلے وو.

۱۲۴۹ھ کښے د خپل پلار سره دحجاز په سفر لاړلو.اوهلته ئے د مولانا عابد سندهی رحمه الله نه استفاده اوکړه.بیا هندوستان ته راغلو.توله همه تن دعلم حدیث په خدمت کښے مشغول شو.

ددوی درسګاه په هندوستان کښے دتولو نه لویه مرکزی درسګاه وه.د دوی د علم د فیض نه حضرت مولانامحمد قاسم نانوتوی رحمه الله حضرت مولانا رشید احمد ګنګوهی رحمه الله اوحضرت

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر(۱۴۸/۸-۱۵۲) نه ماخوذ دی.دغه اوګورئ مشاهیر علمائے دیوبند، (۱۸۶_۱۸۹) تاریخ دارالعلوم دیوبند (۱۲۵/۱_۱۲۹) او تذکرة الرشید مصنفه حضرت مولانا محمد عاشق الهی میرټهی رحمه الله

مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله پشان مایه ناز عالمان پیدا شوی دی
د ۱۸۵۷ء په هنګامه کښے دعلم حدیث دا د تولو نه لویه درسګاه د زمانے د حادثاتو ښکار شوه اوهمیشه دپاره ختمه شوه شاه عبدالغنی مدینے منورے ته هجرت اوکړلو او هلته په محرم ۱۲۹۶ھ کښے وفات شو۔
صاحب د نزهة الخواطر د دوی په باره کښے لیکلی دی.
..علم اوعمل.زهد اوپرهیزګاری،حلم او صبر.صداقت.امانت .عفت اوصیانت.حسن نیت اواخلاص.رجوع الی الله.دالله تعالی ویره.د سنت تابعداری.حسن اخلاق.د مخلوق سره احسان کول.اود دنیا او ددے د اسبابو نه بے رغبتی د دوی په ذات باندے ختم وو د دوی د مجلس نه او ددوی د ساهګانو نه ډیر عالمان مستفید شول .د دوی په ولایت اوجلالت شان باندے د عربواو هندوستان ټول خلق متفق وو..

په سنن ابن ماجه باندے ښکلے حاشیه ،،انجاح الحاجة،، ددوی علمی یادګار دے رحمه الله رحمة واسعة (۱)
صرف اونحو ئے ترکافیه پورے د مولانا عبدالحی بډهانوی رحمه الله نه وئیلی وو اوباقی درسی کتابونه ئے د شاه عبدالقادر رحمه الله سره وئیلی وو.دحدیث شریف تحصیل ئے د شاه عبدالعزیز رحمه الله نه کړے وو.د خپل نیکۀ د وفاته پورے د هغوی په خدمت کښے وو.او دهغوی د وفات نه پس هم هلته دهغوی ګده نشین شو.
۱۲۲۰ھ کښے ئے د حرمینو سفر اوکړلو.هلته ئے د شیخ عبدالکریم مکی (متوفی ۱۲۴۷ھ) نه استفاده اوکړله.بیا هندوستان ته راواپس شو.اومسلسل ترشپاړس کالو پورے ئے د حدیثو درس ورکولو.
په کال ۱۲۵۸ھ کښے دوی دخپل اهل وعیال سره مکے ته هجرت اوکړلو.ددوی په لویو شاګردانو کښے شاه عبدالغنی مجددی ،شیخ عبدالرحمن پانی پتی،سیدعالم علی مراد آبادی.شیخ عبدالکریم بډهانوی.نواب قطب الدین دهلوی.مولانا احمد علی سهارنپوری. مفتی عنایت احمد کاکوروی،میان سید نذیرحسین دهلوی.مولانا احمدالله بن دلیل الله رحمهم الله تعالی شمار دے. ددوی اکثرشاګردان په حدیثو کښے قابل فخر وو.په هندوستان کښے دحدیث سند هم ددوی نه وړاندے خی.«وذلك فضل الله يؤتيه من يشاء»
دوی د مشکاة المصابیح په اردو کښے ترجمه کړے ده.کومه چه د دوی په اشاره ددوی شاګرد مولانا قطب الدین خان صاحب دشرح صورت ته منتقل کړه.کومه چه د مظاهرحق په نوم باندے نامداره ده.,,مائة مسائل،.او,,رسائل اربعین،. هم ددی قابل قدر تصنیفات دی.
په رجب ۱۲۶۲ھ کښے په مکه مکرمه کښے دوی وفات شو.اود مکه په قبرستان ..معلاة،، کښے دفن کړے شو.رحمة الله علیه.

---

(۱) داحالات دنزهة الخواطر(۲۹۶،۲۹۷/۷) اوتاریخ دارالعلوم دیوبند (۹۵۶۹/۱) نه ماخوذ دی. دغه شان اوګورئ مقدمة أوجزالمسالک (۶۵/۱ ۶۶) او ماتمس إليه الحاجة (ص.۵٤)۔

سراج الهند مولانا شاه عبدالعزیز صاحب رحمه الله د نزهة الخواطر د دوی د حالاتو ابتداء داسے کړے ده «الشیخ الإمام العالم الکبیر العلامة المحدث عبدالعزیز بن ولی الله بن عبدالرحیم العمری الدهلوی سید علمائنا فی زمانه وابن سیدهم لقبه بعضهم «سراج الهند» وبعضهم «حجة الله»»

ددوی پیدائش په ۲۵ رمضان ۱۱۵۹ھ کښے شوے وو. تاریخی نوم ئے «غلام حلیم» دے. حافظه اوذهانت ئے خدا داد وو. دقرآن کریم سره ئے فارسی هم اوونیله. د یوولس کالو په عمر کښے ئے دعربیٔ دتعلیم انتظام اوشو. د پنځلس کالو په عمر کښے دټولوراٸجو علومونه فارغ شو.

دوی د حدیث اوفقه تحصیل دپلار نه کړے وو. د قدرمند پلار د وفات نه پس د هغوی بعضے شاګردانو خاص کردهغوی خاص شاګرد مولانا محمد عاشق پهلتی رحمه الله نه ئے تکمیل اوکړلو. چونکه دوی دخپل پلار د ټولو نه مشرے خوئے وو. او په علم او فضل کښے هم د ټولو نه ممتاز وو. نو مسند درس وخلافت هم دوی ته حواله شو. او دوی همه تن په درس وتدریس. هدایت وارشاد، تصنیف وتالیف کښے مصروف شو.

علامه عبدالحی حسنی رحمه الله لیکی.

..دوی دخپل علم وفضل، آداب، ذکاوت وذهانت، فهم وفراست، او سرعت حفظ په وجه په دنیا کښے لاثانی وو. د ډیرو ځایونو نه به طالبان صرف ددوی نه د سبق وئیلو دپاره راتلل. اودوی ته به داسے لیواله وو. لکه څنګه چه ترے اوبو ته لیواله وی.

دوی ته په ټولوعلومو متداوله اوفنون عقلیه ونقلیه کښے پوره مهارت حاصل وو. حافظه ئے هم ډیره ښه وه. تقریرئے معنی خیز، مرتب او زړه راښکونکے وو. او دے صفاتو ددوی ذات د عوامواوخواصو مرجع جوړه کړه. د علواسناد دپاره به خلقو د لرے لرے نه سفرونه کول. اوپه حلقه درس کښے به ئے شرکت کولو. اوسند فراغت حاصلولو دپاره به راتلل. په درس وتدریس، افتاء وتصنیف، فصل خصومات، پندو و موعظت، او دشاګردانو په تربیت کښے به هر وخت مشغول وو. د دوی د وجے په هندوستان کښے د اسلامی علومو خاص کر د حدیث اوتفسیر شهرت اوشو. د مسلمانانو اصلاح اوشوه. اود فتنو سد باب اوشو. د دوی د ښکلے کوششونونیٔ شبیٔ او عاجزیٔ اوتوجه په شاګردانو او مریدانو کښے هغه روح پوک وهلو. چه هغه په مسلمانانو کښے انقلاب پیدا کړلو. او دمسلمانانو دینی، تعلیمی، ثقافتی حالت ئے ښه کړلو. شاه صاحب ته صرف په حدیث فقه، تفسیر، او کلام کښے مهارت نه وو حاصل. بلکه په منطق، فلسفه، او په شعر اوادب کښے ئے هم مهارت لرلو. احادیث ورته ډیر یاد وو. حضرت تهانوی رحمه الله د حضرت مولانا شیخ محمد رحمه الله نه د شاه عبدالعزیز رحمه الله په باره کښے نقل کړی دی. چه هغوی ته شپږ زره احادیث د متن سره یاد وو.

د شاه عبدالعزیز رحمه الله عمر اوس پنځویشت کاله وو. چه سخت مرضونه پرے راغلل. تردے چه په یو وخت کښے پرے څوارلس بیماریٔ شمارلے شوی دی. کیناستل پاسیدل، اوګرځیدل ورته ګران شو. خو ددے باوجود به دوی په خپله درس ورکولو. په تالیف وتصنیف اوپندو موعظت کښے مصروف وو. چه په لاره به روان وو. نو هم به د وعظ نصیحت نه اوزګار نه وو. بیادتعجب خبره داده. چه ددے دومره سختو مرضونوباوجود، دوی خوش طبع، حاضرجواب، شیرین ګفتار، خوش کلام، متواضع، هشاش بشاش، اوباوقار وو. د دوی مجلسونه به د

عقلونو او ذهنونو دپاره د تفریح سامان وو.ددوی قصو به غوږنه او د دوی ښکلی شعرونو به طبیعتونه رابیدارول.د لرے لرے خایونو اود هغه خانے دخلقوقصے به ئے ښه بیانولے.د حیرانتیا خبره دا ده.چه اوریدونکو یه دا گمان کولو.چه موصوف دا خبرے لیدلے دی.اوددے علم ئے حاصل کړے دے.حالانکه هغوی به د کلکته نه سوا بل څه نه وو لیدلے دارالخلافه دهلی ته به خلق راتلل.او دهغوی نه به ئے اوریدل.اود حقانقو بحث به ئے کول.اودهغوی نه به ئے معلومات حاصلول.

حضرت شاه ولی الله رحمه الله چه د دینی علومو د دوباره احیاء کوم بنیاد ایخودے وو شاه عبدالعزیز رحمه الله د هغے تکمیل اوکړلو.اودعلم نے داسے خاص معیار مقرر کړلو چه په هغے سره د دینی علومو یو خاص عزت او وقار قائم شو.حضرت شاه صاحب رحمه الله د خپل پلار د وفات نه پس د شپیتو کالو په اوږده زمانه کښے په دهلی کښے د دینی علومو خدمات کول د دوی په شاگردانو کښے د دوی درے واړه رونړه شاه اسماعیل شهید.شاه محمد اسحاق،شاه محمد یعقوب،شاه مخصوص الله بن رفیع الدین.مولانا عبدالحی بډهانوی. مفتی الهی بخش کاندهلوی، شیخ غلام علی دهلوی،شاه ابوسعید مجددی. شاه احمد سعید مجددی، شیخ رشیدالدین صاحب.مفتی صدرالدین صاحب او مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی رحمهم الله تعالی پشان د امت ستنے اوعلماء فاضلان شامل دی.

د درس او تدریس نه علاوه شاه صاحب رحمه الله گڼ کتابونه لیکلی دی.

① تفسیرفتح العزیز، المعروف به ،،تفسیرعزیزی،، دا کتاب دوی په سخته بیماری اوکمزورئ کښے املاء کړے وو.په غټو جلدونو باندے مشتمل وو.خو د هندوستان په انقلاباتو کښے ئے اکثره حصه ضائع شوه.صرف اولنے او آخرنے جلد ملاویږی.

② ،،فتاوی عزیزیه،، ددے هم دوه جلدونه ملاویږی.گڼی هسے خودا هم ضخیم کتاب دے.

③ ،،تحفه اثناء عشریه،،دا کتاب د تشیع د حقیقت په باره کښے دے.او یو عظیم شاهکار دے.ددے مثال په دے موضوع باندے په اسلامی کتابونو کښے نشته.

④ ،،بستان الصالحین،، دا د محدثینو رحمهم الله طبقات او دهغوی د مصنفاتو په باره کښے دے.اصل کتاب په فارسئ کښے دے.ددے اردو ترجمه حضرت مولانا عبد السمیع صاحب دیوبندی رحمه الله کړے ده.

⑤ ،، عجاله نافعه،، دا رساله په اصول حدیث کښے ده.دا په ثبت او حدیثوکښے د هغوی د علومو آئینه ده.مولانا عبدلحلیم صاحب چشتی ددے اردو کښے ترجمه کړے ده.او د تراجم رجال اضافه ئے ورسره کړے ده.اوددے افادیت ئے ډیر زیات کړے دے.

⑥ رساله ،،مایجب حفظه لطالبی الحدیث،، ⑦ میزان البلاغة ،، په علم بلاغت کښے

⑧ ،،میزان الکلام،، په علم کلام کښے. ⑨ ،،السر الجلیل فی مسألة التفضیل،،

⑩ ،،سرالشهادتین،،دحضرات حسنین رضی الله عنهما د شهادت په موضوع باندے.

⑪ ،،رساله في الانساب،، ⑫ ،،رساله في تعبیرالرؤیا،،

⑬ حاشیه ،،میرزاهد رساله،، ⑭ حاشیه میرزاهد ملاجلال،،

⑮ حاشیه . .میرزاهد شرح المواقف. .⑯ حاشیه ملا کوسج. .
⑰ حاشیه . .شرح هدایة الحکمة. . للصدر الشیرازی.
ددے نه علاوه هم ددوی څه رسائل دی.
دوی د اتیا کالوپه عمر کښے ۱۲۳۹ھ کښے دخپل خالق حقیقی سره ملاؤ شو. حکیم مومن خان مومن تاریخ د وفات ښه بیان کړے دے

دست بیداد اجل سے بے سروپا ہو گئے فقر و دین، فضل و ہنر، لطف و کرم، علم و عمل

ق. ی. ض. ن. ط. ر. ل. م.
۱۰۰، ۱۰، ۸۰۰، ۵۰، ۹، ۲۰۰، ۲۰، ۴۰.
۱۲۳۹ھ
رحمه الله رحمة واسعة (۱)

امام الهند منبع الکمالات مرکز الاسانید

حضرت الامام الشاه ولی الله احمد بن عبدالرحیم رحمهما الله تعالی

صاحب د نزهة الخواطر. . ددوی په حالاتو داسے شروع کوی.

«الشیخ الإمام حجة الله بین الأنام، إمام الأئمة قدوة العلماء، وارث الأنبیاء آخر المجتهدین، أوحد علماء الدین، زعیم المتضلعین، بحمل أعباء الشرع المتین، محی السنة ومن عظمت به لله علینا المنة، شیخ الإسلام قطب الدین، احمد ولی الله بن عبدالرحیم بن وجیه العمری الدهلوی»

ددوی والد صاحب حضرت عبدالرحیم رحمه الله د سلسله نقشبندیه په لویو بزرګانو کښے وو. دهغوی بچی نه وو. بل خوا د هغوی بی بی د بوډئ توب عمر ته رسیدلے وه . دوی په بوډاتوب کښے دویمه نکاح اوکړله. او د چارشنبه په ورځ د نمر راختو په وخت کښے ۴شوال ۱۱۱۴ھ کښے شاه ولی الله رحمه الله پیدا شو.
د ولادت نه وړاندے شاه عبدالرحیم رحمه الله خواجه قطب الدین بختار کعکی رحمه الله په خوب کښے اولیدلو. هغوی ورته د خوی زیرے ورکړلو. اوورته ئے اوفرمائیل. دهغه نوم زما په نوم باندے کیږدئ. حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی. چه کله زه پیدا شوم. نود قدرمند پلار په ذهن کښے مے هغه خبره پاتے نه وه. اوهغوی زما نوم . .ولی الله. . کیخودلو. څه موده پس ورته ورياد شو. نو زما بل نوم ئے . .قطب الدین احمد. . کیخودلو.
دوی د پنځو کالو په عمر کښے په مکتب کښے تعلیم شروع کړلو. د اووه کالو په عمر کښے ئے د قرآن کریم حفظ مکمل کړلو. اود فارسئ اوعربئ ابتدائی کتابونه ئے شروع کړل. د لسو کالو په عمر کښے ئے شرح ملاجامی ختمه کړه. بیا ئے د خپل قدر مند پلار نه فقه . حدیث. تصوف. عقائدو او اصولو کتابونه اوونیل. په دغه دوران کښے د شیخ محمد افضل

---

(۱) شاه عبدالعزیز رحمه الله دا ټول حالات د . .نزهة الخواطر. . (۲۷۵/۷ فوائد جامع برعجاله نافعه (ص. ۲۶۹، ۲۷۶) او تاریخ دارالعلوم دیوبند (۹۴/۱) نه ماخوذ دی.

سیالکوتی رحمہ اللہ په درس کښے شریك شو او د حدیثو سند ئے واخستلو د پنځلسو کالو په عمر کښے ورسره والدصاحب بیعت ورکړلو اوپه سلسله نقشبندیه کښے ے د سلوك منازل طے کړل. دځوارلس کالو په عمر کښے ئے وادهٔ اوشو اوس دوی د اوولسو کالو وو چه پلار صاحب ئے وفات شو د قدرمند پلار د وفات نه پس حضرت شاه ولی الله رحمہ اللہ د خپل پلار مسند درس ته ښانست ورکړلو اوکم وزیات تقریبا دولس کاله ئے د علوم نقلیه او عقلیه تعلیم ورکړلو په ۱۱۴۳ھ کښے د حرمینو شریفینو او دحج شوق پیدا شو او د حجاز سفر ئے اوکړلو هلته کښے ئے دوه کاله تیر کړل او دحجاز د شیوخو نه ئے ښه استفاده اوکړله خاص کرد شیخ ابوطاهر کردی مدنی رحمہ اللہ نه ئے ښه ډیره استفاده اوکړله. شیخ ابوطاهرد علوم ظاهره سره سره په علوم باطنیه کښے هم ښه اوچت بزرګ وو. دهغوی نه دوی خرقه خلافت هم حاصله کړه

۱۱۴۵ھ کښے حضرت شاه صاحب د حجاز نه هندوستان ته واپس تشریف راوړلو او د وراندے پشان ئے دخپل والد صاحب په مدرسه کښے درس شروع کړلو د درس اوتدریس نه چه به کوم وخت بچت شو. هغه به ئے په تالیف وتصنیف اود اعمالو او اشغالوپه تعلیم او تلقین کښے تیرولو.

هم په دے عملی مشاغلو اودالله تعالی مخلوق ته فائده رسولو کښے دوی مصروف وو. تردے چه په ۱۱۷۶ھ دعلم او عمل دا نمر پټ شو.

حضرت شاه ولی الله رحمہ اللہ ته په ټولو عقلی او نقلی علومو کښے مهارت حاصل وو. اود ورع اوتقوی، او ذهانت او ذکاوت په صفاتو باندے هم موصوف وو. ډیر اوچت مفکر او مصلح وو. په اسرارو اوحکم، د تصوف په مسائلو، اود کلام په مباحثو، اوپه حکمت او اخلاقو ئے ښه ژور نظرلرلو. هغوی چه د قرآن اوحدیث حقائق څنګه پیژندلی وو. اوخودلی وو هغے د متقدمینوياد تازه کړلو. په توجیه او دحدیث په تشریح کښے د شاه صاحب مقام ډیر زیات اوچت دے. اوپه دے باب کښے هغوی د هندوستان په زمکه ے مثاله دی. د دوی د علم او فضل اعتراف دهغه وخت ټولو خلقو کولو. د حرم شیوخ هم د دوی د فهم او فراست. د حدیث د معانیود شرح او د مطالبو د وضاحت قائل وو.

ددوی شیخ ابوطاهر کردی مدنی رحمہ اللہ ددوی په باره کښے فرمائی. «انه یسند عن اللفظ وکنت أصحح منه المعنی»

حضرت مرزا مظهرجان جانان رحمہ اللہ فرمائی. «ان الشیخ ولی الله قد بین طریقة جدیدة، وله أسلوب خاص فی تحقیق أسرار المعارف وغوامض العلوم، وانه ربانی من العلماء، لعله لم یوجد مثله فی الصوفیة المتحققین الذین جمعوا بین علمی الظاهر والباطن، وتکلموا بعلوم جدیدة، إلا رجال معدودون»

شیخ فضل حق امام خیر آبادی چه کله د «ازالة الخفاء» مطالعه اوکړله. نووے فرمائیل.

«ان الذی صنف هذا الکتاب لبحر زخار لایری له ساحل»

مفتی عنایت احمد کاکوری رحمہ اللہ فرمائی. «ان الشیخ ولی الله مثله کمثل شجرة طوبی، أصلها فی بیته، وفرعها فی کل بیت من بیوت المسلمین، فما من بیت ولا مکان من بیوت المسلمین وأمکنتهم إلا وفیه فرع من فرع تلك الشجرة، لایعرف غالب الناس أین أصلها»

نواب صدیق حسن خان قنوجی لیکی ،،انصاف این است که اگروجود او در صدر اول وزمانه ماضی می بود، امام الائمه وتاج المجتهدین شمرده می شد،،

دحضرت شاه رحمه الله سیاسی بصیرت په ملکی سیاست باندے هم د شاه صاحب رحمه الله ژورنظر وو د دوی په زمانه کښے هندوستان کښے سیاسی کشالے ډیرے په ترقئ وے.مسلمانان په بدنظمی او جګړو کښے اخته وو.د شیعګانو غلبه وه.ددے نه علاوه د هندوستان د قسمت فیصله کونکی درے جګړه مار قومونه وو.مرهټ سکھ اوجاټ.په دے حالاتو کښے شاه صاحب رحمه الله ډیرد سیاسی بصیرت نه کار واخستلو.اول ئے د نواب نجیب الدوله سره خط وکتابت اوکړلو.اودهغوی په واسطه ئے احمدشاه ابدالی سره غوږ اوجنګولو .بیا ئے براه راست احمد شاه ابدالی ته خط اولیکلو.ددے په نتیجه کښے احمد شاه ابدالی خپل فوځونه راواخستل.اوپه هندوستان باندے ئے حمله اوکړله.اوداسلام د دشمنانو طاقت ئے درے وړے کړلو.

دحضرت شاه رحمه الله تصنیفات: حضرت شاه صاحب رحمه الله د ډیرو تصنیفاتو عالم دے.ددوی هرتصنیف ډیر اوچت دے.داسے معلومیږی.چه د دے ټولو علومو دوی ته الهمام کیږی.اګرچه دوی په ټولوعلومو کښے امام وو.خوزیاته غلبه پرے د تفسیر، حدیث، عقائدو، اسرار شریعت. او تصوف پاتے شوے وه.ددوی مشهور کتابونه دادی.

① فتح الرحمن فی ترجمة القرآن ② الزهراوان فی تفسیر سورة البقرة وآل عمران ③ الفوز الکبیر فی اصول التفسیر ④ تأویل الأحادیث ⑤ فتح الخبیر بما لابد من حفظه فی علم التفسیر ⑥ المصفی شرح الموطا ⑦ المسوی شرح الموطا ⑧ شرح تراجم أبواب البخاری ⑨ النوادر من أحادیث سید الأوائل والأواخر ⑩ الأربعین ⑪ الدر الثمین فی مبشرات النبی الأمین ⑫ الإرشاد فی مهمات الإسناد ⑬ إنسان العین فی مشائخ الحرمین ⑭ حجة الله البالغة ⑮ إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء ⑯ قرة العینین فی تفضیل الشیخین ⑰ حسن العقیدة ⑱ الإنصاف فی سبب الإختلاف ⑲ عقد الجید فی أحکام الإجتهاد والتقلید ⑳ الهدی الهادی ㉑ المقدمة السنة فی إنتصار الفرقة السنیة ㉒ الطاف القدس فی لطائف النفس ㉓ القول الجمیل فی بیان السوال ㉔ الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله ㉕ الهمعات ㉖ اللمحات ㉗ السطعات ㉘ الهوامع ㉙ شفاء القلوب ㉚ الخیر الکثیر ㉛ التفهیمات الإلهیة ㉜ فیوض الحرمین .. وغیره

هسے خو د دوی ټول تصنیفات ډیر قابل قدر او قیمتی دی.خو په دے کښے بالخصوص حجة الله البالغة او،،ازالة الخفاء،، امتیازی مقام لری.رحمه الله رحمة واسعة وجزاه عن العلم وأهله خیر الجزاء(۱)

---

(۱) دا ټول حالات د نزهة الخواطر.. (۴۱۵/۶) او فوائد جامعه برعجاله نافعه (ص.۲۷۶. ۲۸۷) نه ماخوذ دی.د دوی د حالاتو .کمالاتو.خدماتو او تالیفاتو د پوره تعارف دپاره اوګورئ ..تاریخ دعوت وعزیمت جلد پنځم از مولانا سید ابوالحسن علی ندوی رحمه الله

شیخ ابوطاهر کردی رحمه الله د دوی نوم محمد عبدالسمیع بن ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الکردی اومدنی الشافعی رحهم الله تعالی

دوی په ۲۱رجب ۱۰۸۱ھ مطابق ۱۶۷۰ء په مدینه منوره کښے پیدا شوی وو.علوم عربیت نے دخپلے زمانے سیبویه شیخ احمد ادریس مغربی نه حاصل کړی وو.فقه شافعی نے د شیخ علی طوبونی مصری نه حاصل کړله.د معقولاتو کتابونه نے د منجم باشی نه کوم چه د روم متبحر عالمانو نه وو.علم حدیث نے د خپل پلار نه حاصل کړے وو.ددے نه پس نے دا علم د شیخ حسن عجمی نه اووئیل.هم د دوی نه نے استفاده کړے وه.ددے نه پس نے د شیخ احمد نخلی او شیخ عبدالله سالم بصری نه فائده واخسته.دشیخ سالم بصری نه نے شمائل نبوی اووئیل.او ددو میاشتو نه په کمه موده کښے نے د مسند احمد سماع هم اوکړله.د حرمینو نه راتلونکی عالمانو نه نے ښه استفاده اوکړله.چه په هغے کښے شیخ عبدالله لاهوری هم وو.هم د دوی په واسطه به دوی د ملا عبدالحکیم سیالکوتی رحمه الله کتابونه روایت کول.دغه شان د شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمه الله کتابونه به نے هم روایت کول.خکه چه ملا عبدالحکیم ته د شیخ عبدالحق دهلوی رحمه الله نه اجازت حاصل وو.

دوی په ورع اوتقوی،طاعت خداوندی،اشتغال علمی اوانصاف پسندئ کښے د سلفو نمونه وه.دیوسوال جواب چه به نے ترڅو پورے کتابونه ښه نه وو کتلے.نه ورکولو.

نرم دل دومره وو.چه د رقاق احادیث به وئیل.نوپه ستړکو کښے به نے اوښکے راغلے.په لباس وغیره کښے به نے څه تکلف نه کولو.خپلو خادمانو او شاګردانو سره به نے ډیره عاجزی کوله.

حضرت شاه صاحب رحمه الله په ،،الانتباه،، کښے لیکی.

دا فقیر څه وخته پورے د شیخ ابوطاهرپه صحبت کښے پاتے شوے وو.صحیح بخاری مے د دوی نه حرفاً حرفاً وئیلے ده.د دوی په صحبت کښے چه پاتے شوم.نو ددے فن مشکلات مے د بحث اونظر نه پس حل کړل.په تتبع تلاش اولټون سره مے رجال او د حدیث د شرحے نه واقفیت حاصل کړلو.ددے طبقے نه واخله تر مصنفینو پورے او بیا د مصنفینو رحمهم الله نه واخله تر نبی ﷺ پورے په رجالو کښے مے مهارت حاصل کړلو.صحیح مے دسقیم نه جدا کړلو.د روایت قوانین او د حدیث اصول مے یاد کړل.د حدیث د متابعاتو او شواهدو معرفت مے حاصل کړلو.مسند دارمی مے ټوله د دوی نه واوریدله.د کتب صحاح سته اطراف مے هم دوی ته واورول.هغوی صرف ددے کتابونو د روایت کولو اجازت رانکړلو.بلکه د ټولو روایاتو او اسنادو تفصیلاتو نه نے خبر کړم.او خرقه خلافت نے راته واچولو.جزاه الله سبحانه عنی خیراً..

په رمضان ۱۱۴۵ھ مطابق ۱۷۳۳کښے دوی په مدنیه منوره کښے وفات شو.او په جنة البقیع کښے دفن کړے شو.(۱)

---

(۱) دا ټول حالات د ..فوائد جامعه برعجاله نافعه.. (ص.۲۹۸، ۳۰٤) او الأعلام للزرکشی (۳۰٤/۵) نه اخستے شوی دی.د نورو تفصیلاتو دپاره اوګورئ سلک الدرر(۲۷/۲) إنسان العین فی مشائخ الحرمین (۱۳، ۱٤) الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله و وارثی أسانید رسول الله.وحصر الشارد فی أسانید الشیخ محمد عابد.والیانع الجنی .فهرس الفهارس)_

شیخ ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الکورانی الکردی رحمه الله ددوی نوم ابراهیم کنیت ابوعرفان او لقب برهان الدین دے د دوی سلسله نسب دا ده.ابراهیم بن حسن بن شهاب الدین الشهرزوری الکردی الکورانی الشافعی رحمه الله

په کال ۱۰۲۵ھ مطابق ۱۶۱۶ء کښے د کرد د غرونو په علاقه ..شهران.. کښے پیدا شوے وو د دینی علومو تحصیل نے دهغه خائے د نامتو عالمانو نه اوکړلو.اوبیا نے سفر اوکړلو.دوه کاله نے په بغداد کښے تیر کړل.اود لویو لویو عالمانو نه نے فیض حاصل کړلو.څلور کاله نے په شام کښے تیر کړل اود مصر په لار حرمینو ته اورسیدلو.دلته کښے نے د شیخ احمد قشاشی رحمه الله سره ملاقات اوشو.اود دوی سره نےخصوصی تعلق جوړ شو.هم ددوی نه نے د حدیثو په روایت کښے اجازت واخستلو .اوخرقه خلافت نے هم ددوی نه حاصله کړه.ددوی په صحبت کښے پته لونے مرتبے او اوچت کمالات نے حاصل کړل.

دوی ته د کردیٔ او فارسیٔ نه علاوه عربی اوترکی ژبے هم یادے وے.تبحرعلمی. روشن دماغی. زهد او تقوی .اود صبر اوحلم په صفاتو موصوف وو.دوی دخپلے زمانے دنوم نهاد فقهاؤ او صوفیاؤ د لباس نه خان ساتلو.ساده ژوند به نے تیرولو.اوسادګی به نے خوښوله.دوی به په مجلس کښے د صدر په حیثیت کیناستل.په خبرو کښے وړاندے والے کول.یا داسے قسم په نورو خبرو د خپل حقیقت ښکاره کولو نه نے پرهیز کولو.

د تبحرعلمی نے دا حالت وو.چه علامه محمد عابد سندهی رحمه الله فرمائی.

..موصوف امام محقق.جامع معقول ومنقول.او حاوی فروع واصول وو.د حکمت نظریه وعملیه متقن او ددے په اسرارو حاوی وو.دغه شان د ابن عربی،جیلی،قاشانی .قونوی.او قیصری د کتابونو دحقائقو ماهر وو.هم دوی په دے علومو کښے حرف آخر ګنړلے کیدل.چه علم حدیث طرف ته متوجه شو.نو ددے لعلونه او جواهرات نے راوویستل،.

ددوی د اتیاؤ نه زیات تصانیف دی.علامه محمد زاهد سندهی رحمه الله فرمائی. «کانت مصنفاته جمیرة،بأن تکتب بماء العیون،وأن یبذل فی تحصیلها المال والأهل والبنون» چه ددوی تصانیف ددے لائق دی.چه د چینو په اوبو باندے اولیکلے شی. او د دے په حاصلولو کښے د مال او اهل وعیال. په خرچ کولوهم هیله نه ده بکار.

ددوی مشهور تصانیف دا دی:

① الأمم لإیقاظ الهمم دا د دوی ثبت.دیرتفصیلی اوجامع فوائد دی. ② إتحاف الخلف بتحقیق مذهب السلف ③ تنبیه العقول علی تنزیه الصوفیة من إعتقاد التجسیم والعینیة والإتحاد والحلول ④ مد الفرج فی تقریر لیس کمثله شئ ⑤ مشارع الورود إلی مطالع الجود بتحقیق التنزیه فی وحدة الوجود_

دوی په جمادی الاولی کال ۱۱۰۱ھ مطابق ۱۶۹۰ء کښے په مدینه منوره کښے وفات شو او په جنة البقیع کښے دفن کړے شو رحمه الله (۱)

---

(۱) دا ټول حالات د ..فوائد جامعه برعجاله نافعه.. (ص.۳۰۵. ۳۱٤) او الأعلام (۳۵/۱) نه ماخوذ دی.د تفصیل دپاره اوګورئ نسان العین فی مشائخ الحرمین. الإنتباه فی سلاسل الأولیاء الله.البدر الطالع(۱۱/۱. ۱۲)وسلک الدرر (۵/۱. ۶)

صفی الدین احمد القشاشی رحمه الله احمد بن محمد بن یونس بن احمد بن علی بن یوسف بن حسن البدری القشاشی المدنی رحمه الله د پلار د طرفه ددوی سلسله نسب حضرت علی رضی الله عنه او د مور د طرفه حضرت تمیم داری رضی الله عنه ته رسی

د دوی لقب ..صفی الدین.. دے صاحب د «الرحلة العياشية» لیکی د اهل مشرق عادت دے چه د کوم سړی نوم احمد وی دهغه لقب ..شهاب الدین.. ایږدی شیخ احمد قشاشی خپلو شاګردانو ته اوفرمائیل زما نوم ..احمد.. دے چه په نومونو کښے معزز دے نو ما په ..شهاب الدین.. باندے مه ملقب کوئ کوم چه د عذاب او رجم نوم دے نو د دوی لقب ..صفی الدین» مشهور شو.

د دوی نیکهٔ د عبدالغنی په نوم ملقب وو په نسبت لرونکو بزرګانو کښے ورته اوچت مقام حاصل وو دوی به د خپل نسبت پټولو دپاره ..قشاشه.. خرڅول قشاشه کپړه نه وائی لکه زوړ سامان جامے وغیره

دوی په کال ۹۹۱ھ مطابق ۱۵۸۳ء کښے پیدا شوے وو تعلیم او تربیت نے د قدرمند پلار شیخ محمد مدنی رحمه الله نه حاصل کړے وو هغوی د خپل شیخ محمد بن عیسی تلمسانی رحمه الله په تابعداری کښے مالکی مذهب اختیار کړے وو نو دوی په شروع کښے دوی ته د فقه مالکی تعلیم ورکړلو په کال ۱۰۱۱ھ کښے نے د خپل پلار سره د یمن سفر اوکړلو اودهغه ځنے د مشائخو نه نے استفاده اوکړه بیا په ګرځیدو ګرځیدو کښے مکے معظمے ته راغلو دلته څه زمانے پورے پاتے شو بیا مدینے منورے ته لاړلو اودهغه ځائے د مشائخو نه نے استفاده اوکړله ددے نه پس د شیخ احمد شناوی رحمه الله سره د صحبت په وجه نے د هغوی مسلك او طریقه اختیار کړله .د هغوی نه نے دحدیث تکمیل اوکړلو اودهغوی د لور سره نے نکاح اوکړله د هغوی نه پس د هغوی په ګدئ کیناستلو او تول عمر نے په حرم نبوی کښے د حدیثو درس ورکولو.

احمد قشاشی دطریقت اوشریعت امام وو چه د حقائقو خبرے به نے بیانولے نو د آیاتونو او احادیثو نه به نے دلائل او براهین پیش کول د ډیرو مشائخو سره نے صحبت کړے وو خرقه خلافت ورته د خپل پلار نه ملاؤ شوے وه اوکامیابی او قبولیت ورته د شیخ احمد شناوی په لاس باندے ملاؤ شو.

دوی خونهٔ د هغه زمانے د فقهاؤ په جامه کښے وو او نهٔ د خشك زاهدانو په طریقه وو بلکه ددوی طریقه ساده او دسنت مطابق وه دوی به د مالدارانو کور ته چرته نه تلو خو که په هغوی کښے به څوك د دوی ځائے ته راغلو نو ډیر په خوشحالئ او زوړ تندی به ورسره ملاویدلو دهرکس سره به نے د هغه د مرتبے مطابق رویه ساتله ډیر په نرمه لهجه کښے به نے امر بالمعروف اونهی عن المنکر کولو ملاقاتیان به نے د نصیحت نه بغیر نه رخصتول.

د دوی نه ډیرو لویو لویو عالمانو اوصوفیانو استفاده کړے ده چه په هغوی کښے عارف بالله عبدالرحمن مغربی ادریسی ،شیخ عیسی مغربی جعفری ،سید عبدالله بافقیه او ابراهیم حسن کورانی رحمهم الله وغیره مشهور دی.

د دوی په تصنیفاتو کښے لاندینی کتابونه مشهور دی.

① السمط المجید فی تلقین الذکر والبیعة والباس الخرقة وسلاسل أهل التوحید ② بستان العابدین وروض العارفین ③ حاشیة علی الإنسان الکامل ④ حاشیة علی المواهب اللدنیة ⑤ الدرة الثمینة فیما لزائر النبی ﷺ الی المدینة ⑥ شرح عقیدة ابن عفیف ⑦ کتاب النصوص ⑧ کلمة الجود فی القول بوحدة الوجود ⑨ الکملة الوسطی فی شرح حِکَم ابن العطا ⑩ الکمالات الإلهیة ⑪ الکنز الأسنی فی الصلاة والسلام علی الذات المکملة الحسنی

دوی د د ګل په ورځ ۱۰۷۱ھ مطابق ۱۶۶۱ء کښے په مدینه منوره کښے وفات شو. او په بقیع کښے دفن کړے شو. رحمه الله (۱)

شیخ احمد بن علی بن عبدالقدوس الشناوی رحمه الله ددوی نوم احمد او کنیت ابوالمواهب او ابوالعباس دے. پوره سلسله نسب ئے دا ده.

احمد بن علی بن عبدالقدوس بن محمد الشناوی المصری ثم المدنی.

په شوال ۹۷۵ھ مطابق ۱۵۶۷ء کښے په مصر کښے په محله ،،روح،، کښے پیدا شو. دعلومو تکمیل ئے په مصر کښے اوکړلو. د نامور محدث شمس الدین رملی، قطب الدین محمد بن ابی الحسن بکری رحمه الله او شیخ نورالدین زیدی رحمه الله نه ئے حدیث او فقه اووئیله. بیا ئے په مدینه منوره کښے د سید صبغة الله بن روح الله سندهی نه په تصوف کښے داعمالو اواشغالو تعلیم حاصل کړلو. او دعلم طریقت تکمیل ئے اوکړلو. موصوف ورته خرقه خلافت ورکړه.

د شیخ احمد شناوی رحمه الله مشران په لویو بزرګانو کښے وو. پخپله جامع د شریعت او طریقت وو. محبی رحمه الله په خلاصة الاثر کښے لیکلی دی. «الأستاذ الکامل المکمل، باهر الطریقة، ترجمان لسان القوم، کان آیة الله الباهرة فی جمیع المعارف، وقد أعلی الله تعالی مقداره، ونشر ذکره، وله بالحرمین الشهرة الطنانة... وله خلفاء فی کل أرض، ورتبهم عالیة معلومة»

د دوی نه چه کومو عالمانو حدیث حاصل کړے دے. او اکتساب فیض ئے ترے کړے وو. په هغوی کښے سید سالم بن احمد بن شیخان محمد بن عمر حبشی غرابی او شیخ صفی الدین احمد قشاشی مشهور دی.

د دوی مشهور تصنیفات دا دی: ① الإرشاد الی سبیل الرشاد ② إفاضة الجود فی وحدة الوجود ③ القلید الفرید فی تجرید التوحید ④ التأصیل والتفصیل ⑤ تجلیة البصائر حاشیة علی کتاب الجواهر ⑥ خلاصة الإختصاص و ما للکل من الخواص ⑦ السطعات الأحمدیة فی روائح الذات المحمدیة ⑧ سعة الأخلاق

---

(۱) دا ټول حالات د فواند جامعه برعجاله نافعه (ص. ۳۱٤، ۳۱۹) نه ماخوذ دی. د زیات تفصیل دپاره اوګورئ إنسان العین فی مشائخ الحرمین. الإنتباه فی سلاسل أولیاء الله. الرحلة العیاشیة. خلاصة الأثر. فهرس الفهارس. هدیة العارفین.

⑨ شفاء الغرام فی أخبار الکرام ⑩ صارحة الأزل وسانحة النزل ⑪ الصحف الناموسیة والسحف النادوسیة ⑫ ضمائر السرائر الإلهیة فی بواهر آیات جواهر الفوثیة ⑬ فتح الإله فیما یقال دبر کل صلاة ⑭ فواتح الصلوات الأحمدیة فی لوائح مدائح الذات الأحمدیة ⑮ مناهج التأصیل ⑯ موجبات الرحمة ومواقیات العصمة ⑰ بیعة الإطلاق.

تنبیه شناوی، شنو (بکسر شین معجمه ونون مشدده مضمومه) طرف ته منسوب دے دا د مصر مغربی طرف ته یو کلے دے.

په ۸ ذالحجة ۱۰۲۸ کښے په مدینه منوره کښے وفات شو او په بیع غرقد کښے د خپل شیخ صبغة الله سره په اړخ کښے خاورو ته اوسپارلے شو. رحمه الله رحمة واسعة (۱)

شمس الدین محمد بن احمد الرملی رحمه الله شیخ مجدد شمس الدین محمد بن احمد بن حمزة الرملی المنوفی الانصاری الشافعی المصری دے.

په جمادی الاولی ۹۱۹ھ کښے په منوفه (مصر) کښے پیدا شوے وو. اول ئے قرآن پاک حفظ کړلو. او بیا ئے ټول علوم د خپل قدرمند پلار شیخ احمد رملی رحمه الله نه حاصل کړل. دوی ته د حدیث سند د شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمه الله او شیخ برهان الدین بن ابی شریف رحمه الله نه حاصل کړلو. دغه شان شیخ الاسلام احمد بن النجار حنبلی رحمه الله، شیخ الاسلام یحیی دمیری مالکی، شیخ الاسلام طرابلسی حنفی رحمه الله او شیخ سعد الدین ذهبی شافعی رحمه الله نه ئے هم په حدیثو کښے اجازت اخستے دے. الله تعالی ورته د حافظے، فهم، علم او عمل د نعمتونو نه پوره برخه ورکړے وه.

محبی په «خلاصة الاثر» کښے د شیخ عبدالوهاب شعرانی رحمه الله کلام د هغوی د «الطبقات الکبری» نه نقل کړے دے. فرمائی. زه هغه د هغه وخت نه پیژنم. د کوم وخت نه چه به هغه ما په خپلو اوږو باندے اوچتولو. او تراوسه پورے مے ورسره تعلق دے. ما په هغوی کښے تراوسه پورے داسے څه خبره نه ده لیدلے. چه په هغے د هغه دین ته نقصان رسیدلو. دوی به په ماشومتوب کښے هم ماشومانو سره لوبے نه کولے. بلکه ددوی نشونما او تربیت د دینداری، تقوی د اندامونو او جوارحو په پاکوالی او د عزت په حفاظت سره شوے ده. د دوی تربیت ددوی پلار دیر په ښه طریقه کړے وو. ماچه په کوم وخت کښے دهغوی د پلار نه په مدرسه ناصریه کښے سبق وئیل. نو دے به ئے په غیږ کښے کینولو. دهغه وخت نه به ما په دوی کښے صلاح، تقوی او دخیر آثار کتل. د دوی نه چه زما څه امید وو. الله تعالی هغه پوره کړلو. او ددوی په وجه الله تعالی د محبینو سترګے یخے کړے. دوی په مصر کښے په فتوو لیکلو کښے دخلقو مرجع اوګرځودلو. او د اهل مصر د دوی په دینداری باندے اتفاق دے. او دالله په فضل هغوی په دے کښے ترقی کوی.

---

(۱) دا تفصیلات د فوائد جامعه (ص.۳۱۹، ۳۲۲) نه ماخوذ دی. د تفصیلی حالاتو دپاره اوګورئ «إنسان العین فی مشائخ الحرمین»، «الإنتباه»، «خلاصة الأثر»، «هدیة العارفین».

د قدرمند پلار د وفات نه پس په مسند درس باندے کیناستلو.او په داسے عجیبه شان نے درس شروع کړلو چه د دوی د پلار نامور شاګردان لکه ناصرالدین طبلاوی رحمه الله او شهاب الدین احمد چه شمار نے دهغه وخت په اوچتو عالمانو کښے کیدلو .هغوی هم د استفادے په غرض ددوی په درس کښے شریك شول.د دوی د جلیل القدر علمی اوعملی خدماتو په وجه بعضے خلقو د دوی شمار په مجددینو کښے کړے دے.

د دوی په نسبت کښے ..رملی.. رمله طرف ته منسوب دے.دا د مصر یو کلے دے. د شام ..رمله.. نه ده.

د دوی مشهور تالیفات دا دی.

① نهایة المحتاج الی شرح المنهاج ② الفتاوی ③ غایة البیان فی شرح زبدة الکلام ④ شرح العقود فی النحو

⑤ شرح منظومة ابن العماد—

په ۱۳ جمادی الاولی ۱۰۰۴ھ کښے د اتوار په ورځ په مصر کښے دوی وفات شو.رحمه الله تعالی رحمة واسعة (۱)

شیخ الاسلام زین الدین زکریا الانصاری رحمه الله

شیخ الاسلام زین الدین زکریا بن محمد بن زکریا انصاری الخزرجی الشافعی رحمه الله ۸۲۳ھ کښے د مصر په ورکی بنار ،،سنیکه،، کښے پیدا شوے وو.هلته نے ابتدائی تعلیم حاصل کړلو.په کال ۸۴۱ھ کښے قاهرۀ ته راغلو.خولږ وخت پس بیا وطن ته واپس شو.بیا دوباره قاهرۀ ته راغلو.په جامع ازهر کښے نے قیام اوکړلو.او د اسلامی علومو په تحصیل کښے همه تن مشغول شو.

شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمه الله د خپلے طالبعلمئ واقعه ذکر کړے ده.فرمائی.چه زه د خپل کلی نه جامع ازهر ته راغلم.نو خوان ووم.اکثر به اوږے ووم.د مجبورئ نه به د شے راوتلم.اودس خانے ته به لاړم.هلته به د خربوزے پوستکی پراته وو.هغه به مے اوویخل.او خوړل به مے.او په دے طریقه به مے لوږه ختموله.په دے حالت باندے څو کاله تیرشول.بیا الله تعالی ماته یو سړے راولیږلو.چه هغه به په جرنده کار کولو.هغه زما نه زما حالات معلوم کړل.ددے نه پس هغه زما د خوراك څکاك ذمه وارشو.یوه شپه زه اودۀ ووم.هغه ماته راغلو.اوزما لاس نے اونیولو.او وے وئیل.پاسه.اوسره راروان شه.زه هغه سره روان شوم.هغه زه د جامع ازهر پورو ته بوتلم.او ماته نے اووئیل.په دے پورئ باندے اوخیژه.زه اوختم.هغه بزرګ صفت شخص راته اووئیل.نور هم اوخیژه.زه اوختم.زه آخر ته اورسیدم.ددے نه پس زه راکوز شوم.په هغه وخت کښے راته دغه قدرمند شخصیت اووئیل.زکریا ته به د خپلو ملګرو نه پس مرے.او دتولو نه به ښه ژوند تیروے.د یوے زمانے پورے به د شیخ الاسلام په عهده

---

(۱) ذکرشوی حالات د ..فوائد جامعه (۲۲۶، ۳۲۹) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ (خلاصة الأثر.. او به المجددون فی الإسلام)_

باندے پاتے کیږے ستا شاګردانو نه به هم شیوخ جوړیږی بیا هغه زما نه لاړلو ددے نه پس مے د هغه سره ملاقات اونشو.

دوی چه د کومو استاذانو نه فیض حاصل کړے دے په هغوی کښے حافظ ابن حجر عسقلانی شافعی.تقی الدین ابوالعباس شمنیٔ حنفی.زین الدین ابوالحسن طاهر بن محمد النویری المالکی . زین الدین ابوذرعبدالرحمن زرکشی حنبلی. محی الدین محمد بن سلیمان حنفی کافیجی. محقق ابن الهمام حنفی او شرف الدین مناوی رحمهم الله تعالی پشان د علم او فضل ستنے دی.دوی په تفسیر.حدیث.فقه .اصول فقه .او داصول فقه تکمیل د هغه دور د نامورو عالمانو نه کړے وو.اود هغه وخت د کم نه کم د یونیم سل مشائخو او محدثینو رحمهم الله نه ئے په حدیث کښے اجازت اخستے وو.دغه شان دوی ته د افتاء او تدریس اجازت هم په سوونو عالمانوورکړے وو.

دوی چه کله د دینی علومو تحصیل اوکړلو.نود درس وتدریس شغل ئے اختیار کړلو.او ډیرد خوشحالیٔ ژوند ئے تیرولو.د قضاء په عهده باندے مقرر شو.نو درے څلور روپیٔ ورځ ئے تنخواه وه. ددے نه پس په عظیم الشان منصبونوباندے فائز شو .په مقام امام شافعی رحمه الله کښے ورته د تدریس عهده ملاؤ شوه.دا په هغه زمانه کښے د ټولو نه لویه عهده وه.په مدرسه رفیعه مدرسه خانقاه صوفیه کښے په مسند درس باندے پاتے شوے وو.

علامه شعرانی رحمه الله فرمائی.چه شیخ الاسلام د فقه اوتصوف دواړو طریقو په ارکان علم کښے وو.دمصر د لویو نه لوئے عالم به د دوی په مقابله کښے طفل مکتب ښکاریدلو.هم دا حال دهر امیر اوغریب وو.

حافظ علائی رحمه الله فرمائی.اګرچه مونږ دهغه په ډیرو استاذانو کښے شریك وو.خو هغه زمونږ په استاذانو کښے وو.هغوی د مختلفو علومو او معارفو جامع اود مقبول تصنیفاتو مالك وو.حسن اخلاق، حسن سلوك،وقار، او د استاذانو نه استفاده داسے صفات هغوی جمع کړی وو.چه د هغے نه نور خلق محروم وو.

شیخ عبدالله بن عمربامخرمه رحمه الله دوی د لسمے صدیٔ مجدد ګرځولے دے.هغوی فرمائی.

..زما په نیز قاضی زکریا انصاری د لسمے صدیٔ مجدد دے.ځکه چه د هغوی د ذات او دهغوی د تصنیفاتو نه عامه فائده ملاویږی.زیات خلق د هغے محتاج دی.خاص کر په فقه اود مذاهبو په سلسله کښے هغوی مرجع پاتے ده.

دوی صرف د علم دمیدان شهسوار نه وو.بلکه د میدان عمل بادشاه هم وو.علامه شعرانی رحمه الله فرمائی.زه شل کاله هغوی سره پاتے شوے یم.ما هغوی چرته په غفلت کښے نه دی لیدلے.اونه په لایعنی کار کښے مشغول لیدلی دی.کله چه به هغوی سره کیناستم.نو داسے به مے محسوسوله.چه زه عارف بالله او صالح بادشاه سره ناست یم.

دغه شان هغوی فرمائی...ما د موصوف نه زیات څوك صدقه کونکے اوخیرات کونکے نه وو لیدلے.دوی به دا کار دومره په ښه شان سره کولو.چه ورسره ناست پاست خلقو ته به هم دا پته نه لګیدله.د بعضے غریبانانود ورځے او د میاشتے صدقه ئے مقرر کړے وه.

د شیخ رحمه الله عمر د سلوکالو نه زیات وو.خو په معمولاتو کښے ئے چرته فرق نه وو راغلے.د بیماریٔ په حالت کښے به ئے هم نفلونه په ولاړه کول.

د دوی نه په زرګونود حدیث طالبانو استفاده کړے ده.په ذیقعده ۹۳۴ھ یا ۹۲۶ھ کښے د یوسل درے کالو په عمر کښے وفات شو. په مختلفوعلومو او فنونو کښے ئے د څلویښتو نه زیات تصانیف یادګار پریخودی دی.په هغے کښے د څو نومونه دا دی.

① آداب القاضی علی مذهب الشافعی ② تحفة الطلاب شرح تحریر تنقیح اللباب ③ تحفة نجباء العصر فی أحکام النون الساکنة والتنوین والقصر ④ الدقائق المحکمة فی شرح المقدمة للجزری ⑤ شرح الجامع الصحیح للبخاری ⑥ شرح صحیح مسلم ⑦ فتح الباقی بشرح ألفیة العراقی وغیره(۱)

قاضی القضاة ابوالفضل شهاب الدین احمد بن علی العسقلانی المعروف بالحافظ ابن حجر رحمه الله

سلسله نسب ئے دا ده.احمد بن علی بن محمد بن علی بن محمودبن بن احمد الکنانی العسقلانی المصری الشافعی... ددوی کنیت ابوالفضل ،لقب شهاب الدین او عرف ..ابن حجر..دے.

دحافظ سخاوی رحمه الله د تصریح مطابق ،حجر.. د دوی په پلار نیکۀ کښے د چا لقب دے.دوی د بنوکنانه سره تعلق ساتی.کومه چه د عربو مشهوره قبیله ده. د دوی مشران په اصل کښے د عسقلان اوسیدونکی وو.دا د فلسطین اطرافو ته د سمند ساحل سره د شام یو مشهور ښار دے.د دے نسبت د وجے دوی په عسقلانی باندے مشهور دی.ګنی ددوی ولادت او تربیت په مصر کښے شوے وو.او هم دلته خاورو ته سپارلے شوی وو.

ولادت او تعلیم وتربیت: د دوی پیدائش شعبان ۷۷۳ھ کښے شوے وو.په لږه موده کښے ئے اول مور وفات شوه.اود څلورو کالو په عمر کښے ئے د قدرمند پلار د شفقت سیورے د سر نه اوچت شو.د دوی پلار د دوی د تربیت دپاره دوه وصیان مقرر کړی وو.یو شیخ زکی الدین خروبی کوم چه د مصر لوئے سوداګر وو.او بل شیخ شمس الدین محمد بن قطان کوم چه د متبحرو عالمانو څخه وو.

زکی الدین خروبی د یتیمئ په حالت کښے دوی د خپل تربیت په جولئ کښے واخستلو.او تر بلوغه پورے هم د دوی په تربیت کښے وو.کله چه پوره د پنځو کالو شو.نو په مکتب کښے داخل کړے شو.د نهه کالو په عمر کښے ئے د صدرالدین سفطی نه قرآن پاک حفظ کړلو.د قرآن پاک نه علاوه ئے ..عمدة الاحکام.. الحاوی الصغیر، مختصر ابن الحاجب، الفیة العراقی، ملحة الاعراب وغیره کتابونه زبانی یاد کړل.

په ۷۸۴ھ کښے چه د دوی عمر یوولس کاله وو.د خپل وصی سره حج د بیت الله ته لاړلو.یو کاله پورے د حرم په ګاونډ یتوب کښے اوسیدلو.اود هغه ځائے په قیام کښے ئے د شیخ عفیف الدین عبدالله بن محمد النشاوری نه دصحیح بخاری سماع اوکړله.په فن حدیث کښے دا د

---

(۱) دا تفصیل د فواند جامعه (ص.۳٤۲. ۳٤۹) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ الکواکب السائرة .النور السافر. البدر الطالع. المجددون فی الإسلام .الضوء اللامع .شذرات الذهب او فهرس الفهارس _

دوی د ټولو نه اولنے استاذ دے.هم په دے کال ۷۸۵ھ ئے په مسجد حرام کښے په تراویح کښے قرآن پاك واورولو.په کال ۷۸۶ھ کښے مصر ته واپس راغلو.او ددے خائے د مشائخو نه مستفید شو

په کال ۷۹۷ھ کښے ئے د حافظ العصر شیخ زین الدین عراقی رحمہ اللہ صحبت اختیار کړلو.لس کاله دهغوی په خدمت کښے پاتے شو.اوعلم حدیث ئے حاصل کړلو.او حدیثو سره ئے داسے شغف پیدا شو.چه ترژوندہ پورے وو.د مسند قاهره شیخ ابواسحاق تنوخی رحمہ اللہ نه ئے استفاده اوکړله.بیا ئے د اسکندریه سفر اوکړلو.د هغه خائے نه په مکه مکرمه . مدینه منوره. زبید. عدن. وغیره مختلفو مقاماتو او ملکونو کښے د مشائخو نه د حدیثو سماع اوکړله.په یمن کښے ئے د لغت د امام صاحب ..قاموس.. او علامه مجدالدین فیروزآبادی نه استفاده اوکړله.

دحافظ رحمہ اللہ د استاذانو په باره کښے حافظ سخاوی رحمہ اللہ لیکی.په دوی کښے هر یو په خپل علم کښے متبحر وو.او په کوم فن کښے چه دچا شهرت وو.نو دومره وو.چه بل چا دهغه مقابله نشوه کولے..

حافظه او ذکاوت: الله تعالی په دوی باندے د زبردستے حافظے اوذکاوت احسان کړے وو.ابن فهد لیکلی دی.چه دوی پوره سورت مریم په یوه ورځ کښے یاد کړے وو.د حاوی صغیر پوره صفحه به ورته په دوه ځله وئیلو سره حفظ کیدله.په اول ځل به ئے د استاذ نه صحیح کوله او لوستله.او دوباره به ئے پخپله وئیله.او په دریم ځل به ئے ورته زبانی تیروله.

علم او فضل: حافظ رحمہ اللہ ته په مختلفو علومو او فنونو کښے کمال حاصل وو.د ټولو نه وړاندے ئے ادب اوتاریخ ته توجه ورکړے وه.په دے دواړو کښے ورته اوچت مقام حاصل وو.په فقه اوعربیت کښے ممتاز وو.د شعراو سخن ذوق ئے فطری وو.

په دے کښے شك نشته.چه علم حدیث د حافظ رحمہ اللہ خاص فن وو.اوهغوی د خپل ژوند زیاته حصه دے کښے تیره کړے وه.د هغے په وجه نن هم د حافظ الحدیث په لقب سره یادولے شی.خو دا یو حقیقت دے.چه دوی اول شاعر، بیا محدث،او په دریمه مرتبه کښے فقیه وو.علامه ابن العماد رحمہ اللہ د دوی په باره کښے بالکل صحیح نقل کړی دی.«کان شاعراً طبعاً، محدثاً صناعة، فقیهاً تکلفاً» یعنی دوی طبعی طور شاعر وو.د فن په اعتبار سره محدث وو.او په تکلف فقیه وو.وجه بنکاره ده.چه د شعر سلیقه ئے فطری وه.حدیث ئے د فن په حیثیت حاصل کړے وو.او په فقه کښے به ورته د کوشش ضرورت وو.

داکابرینو او معاصرینو خراج تحسین: حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په خپله زمانه کښے یے د اختلافه ..امیرالمؤمنین فی الحدیث.. وو.په اسماء الرجال کښے ورته هم د امامت مرتبه حاصله وه.منقول دی.چه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ چه د زمزم اوبه څکلے.نو دعا ئے کړے وه.چه زما حافظه دے د امام ذهبی رحمہ اللہ د حافظے پشان وی.د دوی دا دعا قبوله شوه.په علم حدیث کښے د مهارت او د حفظ حدیث د یاد وجے علی الاطلاق د ..حافظ.. په نوم باندے مشهور شو.

حافظ عراقی رحمہ اللہ به د دوی په باره کښے فرمائیل. «انما أعلم أصحابی بالحدیث»

دغه شان د هغوی چه کله چا تپوس اوکړلو چه ستاسو کده نشین به څوک وی؟ نوجواب نے ورته ورکړلو «ابن حجر ثم ابنی ابوزرعه ثم الهیثمی»

محقق ابن الهمام رحمه الله د دوی همعصر وو اودتحقیق او اجتهاد مرتبے ته رسیدلی وو ددے باوجود هغوی د حافظ رحمه الله ذکر کوی اولیکی.

«وقال غیره ممن یوثق بسعة علمه، وهو قاضی القضاة شهاب الدین العسقلانی» په یو بل مقام کښے لیکی.

«قال شیخنا قاضی القضاة»

حافظ ابن فهد په لحظ الالحاظ کښے د دوی تذکره ددے الفاظو نه شروع کړے ده. «ابن الحجر العسقلانی المصری الشافعی الإمام العلامة الحافظ فرید الوقت مفخر الزمان بقیة الحفاظ علم الأئمة الأعلام عمدة المحققین خاتمة الحفاظ المبرزین والقضاة المشهورین أبو الفضل شهاب الدین...»

حافظ سیوطی په ،،ذیل تذکرة الحفاظ،، کښے د دوی تذکره په دے الفاظو شروع کړے ده.

«ابن حجر شیخ الإسلام وإمام الحفاظ فی زمانه، وحافظ الدیار المصریة، بل حافظ الدنیا مطلقاً قاضی القضاة»

درس وافتاء : دحافظ ابن حجر رحمه الله زیات ژوند د علم دین په خدمت کښے خصوصاً دحدیث په خدمت، نشرواشاعت، درس وتدریس، اوتصنیف وافتاء کښے تیر شوے دے. د قاهرے په لویو لویو مدرسو کښے دوی د تفسیر، حدیث، اودفقه تعلیم ورکړے دے. په حسینیه او منصوریه کښے ئے دتفسیر درس ورکړے دے. بیرسیه، جمالیه، حسینیه، زینبیه، شیخونیه. جامع طولون او قبه منصوریه کښے ئے دحدیثو درس ورکړے دے. اوپه حروبیه، بدریه. شریفیه، فخریه، صالحیه، نجمیه، صلاحیه، مویدیه، کښے ئے د فقه درس ورکړے دے په دارالعدل کښے د افتاء کار دوی ته سپارلے شوے وو. جامع ازهر او ددے نه پس جامع عمروبن العاص کښے خطیب پاتے شوے وو. په محمودیه کښے خازن کتب وو. ددے ټولو مصروفیتو باوجود د یو زر مجلسونو نه په زیاتو کښے ئے دخپل یاد داشت نه امالی هم لیکلی دی.

د قضاء عهده په اول کښے الملك المؤید د شام د مملکت د قضاء عهده دوی ته پیش کړے وه. اوځو ځله ئے ددے د قبولو خواهش کړے وو. خو دوی د اصرار باوجود دا پیش کش رد کړے وو. خو په محرم ۸۲۷هـ کښے چه الملك الاشرف د قاهره او د هغے د مضافاتو د قضاء منصب دوی ته حواله کړلو. نو دوی پوره په ذمه دارئ او دیانتدارئ دا منصب قبول کړلو. په قاهرهٔ کښے د دوی د قضاء منصب د حافظ سخاوی رحمه الله د تصریح مطابق یوویشت کاله وو. خو په دے دوران کښے دومره په کثرت سره د دوی معزوله کول او په منصب باندے فائز کول په لیدلو کښے راغلی دی چه د حیرانتیا خبره ده. روستو پخپله حافظ رحمه الله ته د قضاء ددے عهدے په قبلولو ډیره پښیمانتیا وه. لکه چه حافظ سخاوی رحمه الله لیکلی دی.

زرلوستل او زر لیکل د حافظ رحمه الله د تیزلوستلو دومره مشق شوے وو. چه دحیرانتیا خبره وه. یوځل ئے صحیح بخاری په لس نشستو (کوم چه بعد ماسپخین نه ترمازیگره پورے وو) ختم کړلو. دغه شان صحیح مسلم ئے په دوه نیمو ورځو کښے په پنځو نشستو کښے ختم کړے وو. د امام نسائی سنن کبری ئے هم په لسو نشستو کښے ختم کړے وو. هر نشست څلور ګهنټے

وو د ټولو نه لویه د حیرانتیا خبره دا ده چه یو خل ئے د خپل شام په سفر کښے د امام طبرانی رحمه الله «المعجم الاوسط» (چه په هغے کښے دوه نیم زره احادیثو ته نزدے، سره د سندونو احادیث موجود دی) صرف په یو مجلس کښے د ماسپخین او مازیگر په مینځ کښے اورولے وو په دمشق کښے د دوی دوه میاشتے لس ورځے قیام وو په دے دوران کښے د خپلو ضروری مشاغلو او علمی فوائد نقل کولو نه علاوه سلو جلدونو ته نزدے د حدیثو کتابونه ئے اهل شام ته لوستلی وو.

حافظ رحمه الله چه لکه څنګه زر لوستونکے وو د غه شان زر لیکونکے هم وو. خو خط ئے ډیر خراب وو. بیا د تعجب خبره دا ده چه د خط انداز ئے هم یو شان نه وو. ددے د وجے د هغوی د خط پیژندل او هغے لوستل ډیر ګران وو. او په مبیضه کښے به هم دومره رودبدل کیدلو چه مسوده به پاتے شوه.

زهد عبادت او اخلاق: دوی به په خوراک څکاک او اغوستلو کښے پوره احتیاط کولو. زیاتے روژے به ئے نیولے. اوښه عبادت به ئے کولو. د تهجدو اهتمام ئے هم کولو. د پاکیزه اخلاقو، خوږو خبرو مالك او عاجز طوره او صبرناك وو. د دوستانو به ئے خیال ساتلو. اوښه سلوك به ئے ورسره کولو.

د حافظ رحمه الله په تذکره کښې یوه اهمه نکته: دا خبره عجیبه ده چه د حافظ رحمه الله په خبرو کښے څومره ګوډوالے وو. نو دومره د دوی قلم زهریله وو. ملا کاتب چلپی رحمه الله په «کشف الظنون» کښے «الجواهر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر» باندے تبصره کوی. اولیکی «کان قلم ابن حجر سیئا فی مثالب الناس، ولسانه حسناً، ولیته عکس، لیهالی الحسن» د حافظ رحمه الله شاګرد محدث برهان الدین بقاعی رحمه الله د خپل استاذ دطرز عمل ګیله کوی. اولیکی «ان فیه من سیئ الخصال أنه لا یعامل أحداً بما یستحقه من الإکرام فی نفس الأمر»

بیا خاص کر د حنفی عالمانو رحمهم الله په تراجمو کښے خود هغوی د قلم سفاکی د حجاج د توره نه څه کمه نه ده. د احنافو رحمهم الله په مشهورو امامانو کښے (د امام ابوحنیفه رحمه الله نه بغیر) کیدے شی چه څوك داسے نه وی. چه ددوی د قلم نوك د زخمی شوے نه وی. حضرت شاه انورشاه کشمیری رحمه الله ددوی په باره کښے بالکل صحیح فرمائیلی دی. «یهالی الحافظ ابن حجر رحمه الله وهو ظفر الحنفیة بما استطاعه، حتی إنه جمع مثالب الطحاوی والطعون فیه، مع أن أبا جعفر إمام عظیم، لم یهتم إلی أحد من أئمة الحدیث خبره، إلا حضر عنده بمصر، وجلس فی حلقة أصحابه وتلمذ علیه»

حافظ سخاوی رحمه الله د حافظ رحمه الله مایه ناز شاګرد دے. هغوی د خپل استاذ په تذکره کښے یوضخیم کتاب «الجواهر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام ابن حجر» هم لیکلے دے. خوبیا هغه ته د خپل استاذ په دے طرز عمل باندے ځائے په ځائے د تنبیه ورکولو ضرورت پیښ شوے دے. د شیخ حسین بن علی حنفی رحمه الله په تذکره کښے لیکی «أهمله شیخنا علی عادته فی الحنفیة مع تقدمه فی العلم» د غه شان د علامه جمال الدین عبدالله بن محمد حسینی نیشاپوری حنفی په تذکره

کښے لیکی ((ثم نکت علیه علی عادته فی تغلیب التکیت علی الحنفیة))

تصنیفات حافظ رحمه الله په حدیث ،رجال،اوتاریخ وغیره باندے قلم اوچت کړے دے.او د حافظ سخاوی رحمه الله د قول مطابق دا تصانیف د یونیم سلو نه زیات دی.بلکه بعضے جدید محققینو د حافظ رحمه الله کتابونه دوه دوه اتیا حساب کړی دی.په دے کښے د څو مشهورو ذکر دا دے.

① إتحاف المهرة بأطراف العشرة ② الإصابة فی تمیز الصحابة ③ إنباء الغمر بأبناء العمر ④ بلوغ المرام ⑤ تهذیب المنتهیٰ بتحریر المشتبه ⑥ المجمع المؤسس (۷) تعجیل المنفعة بزوائد رجال الأئمة الأربعة ⑧ تغلیق التعلیق ⑨ تقریب التهذیب ⑩ تهذیب التهذیب ⑪ لسان المیزان ⑫ التلخیص الحبیر ⑬ الدرایة فی تخریج أحادیث الهدایة ⑭ الکافی الشاف فی تخریج أحادیث الکشاف ⑮ فتح الباری بشرح صحیح البخاری ⑯ المطالب العالیة ⑰ نخبة الفکر وشرحها نزهة النظر ⑱ نزهة الألباب فی الألقاب.

حافظ سخاوی رحمه الله دحافظ رحمه الله د تصانیفوپه باره کښے په خپله د هغوی بیان نقل کوی.((سمعته یقول لست راضیاً عن شئ من تصانیفی،لأنی عملتها فی إبتداء الأمر ثم لم یتهیا لی من تحریرها سوی شرح البخاری ومقدمته والمشتبه والتهذیب ولسان المیزان، بل رأیته فی مواضع أثنی علی شرح البخاری والتغلیق والنخبة، ثم قال: وأما سائر المجموعات فهی کثیرة العدد واهیة العدد ضعیفة القوی ظامیة الروی))

دحافظ رحمه الله په تصانیفو کښے چه فتح الباری ته کوم مقام حاصل دے.هغه بل تصنیف ته نه دے حاصل.

حافظ رحمه الله به د خپلو دروسو املاء کوله.بالخصوص په درس بخاری کښے به ددے اهتمام وو.بیا به هره هفته اجتماع کیدله.اوپه هغے کښے به د املاء کاپیانے پیش کیدلے .او په هغے به بحث کیدلو.دغه شان په ۸۱۷ھ کښے دا شرح شروع شوه.۸۴۲ھ کښے مکمل شوه.اوددے لویه مقدمه په یو جلد کښے ده.چه دهغے نوم ..هدی الساری.. دے.د دے مقدمه نه دوی په ۸۱۳ھ کښے فارغ شوی وو.

په فتح الباری باندے زمونږ په زمانه کښے د بخاری د معانیو دارمدار دے.او په دے سلسله کښے هیڅ یو کتاب ددے مقابله نشی کولے.دا شرح د حسن نظم.فن حدیث اوجامعیت په لحاظ سره په ټولو شروحو اوچته ده.

حضرت کشمیری رحمه الله فرمانی.حافظ رحمه الله صرف ناقل دے.دوی د حدیث د ډیرو کتابونو مطالعه کړے وه.خاص کرد بخاری د شروحو نے شل کاله ژوره مطالعه کړے وه.بیا ئے ددے شروحو خلاصه په یو مفصله شرح کښے اولیکله.

په دے کښے څه شك نشته.چه حافظ ابن حجر رحمه الله ته په حدیث اواسماء الرجال کښے کمال حاصل وو.خو په فقهی مباحثو اودحدیث په توجیه کښے دوی ته هغه مقام نه دے حاصل کوم چه علامه خطابی رحمه الله اوامام نووی رحمه الله ته حاصل وو.هم دا وجه ده.چه په فتح الباری کښے فقهی مباحث دهغه معیار نه دی.څنګه چه حدیثی مباحث دی.

حاجي خليفه حاجي رحمه الله په کشف الظنون کښے ليکی. کله چه فتح الباری پوره شوه.نو حافظ رحمه الله د يو عظيم الشان دعوت اهتمام اوکړلو.چه په دے کښے د ښار ټولو عالمانو او مشائخو تشريف راوړلو.اوپه دے دعوت کښے حافظ رحمه الله پنځه سوه دينار خرچ کړل.

وفات په ذيقعده ۸۵۲ھ کښے ورته د اسهال مرض لاحق شو.په لعابو کښے به ئے وينه هم راتله.د بيمارئ سلسله ئے د يوے مياشتے نه زياته وه.آخر د ذوالحجه په اته ويشتم تاريخ د خالی په شپه د ماسخوتن د مانځه نه پس وفات شو.او ددے فانی کور نه باقی کور ته رخصت شو.د خالی په ورځ د ماسپخين نه لږ غوندے وړاندے د قاهره نه بهر په ميله کښے په ..مصلی المؤمنين.. کښے د جنازے مونځ ادا شو.په جنازه کښے ډير رش وو. د وخت خليفه.د سلطنت عمائدين او مشران حاضر وو.د اميرانو او اکابرينو دا حال وو.چه جنازے ته د اوږے ورکولو دپاره به ئے کوشش کولو.د جنازے نه پس د دوی لاش اوچت کړے شو.او ،،قرافه صغری،، ته يوړے شو.او جامع ديلمی ته مقابل د بنوالخروبی په قبرستان کښے د علم دا شهاب ثاقب خاورو ته اوسپارلے شو.(۱)

شيخ زين الدين ابراهيم بن احمد تنوخی رحمه الله : ددوی نوم ابراهيم لقب برهان الدين اوکنيت ابواسحاق او ابوالفداء دے.پوره سلسله نسب ئے دا ده.

ابراهيم بن احمد بن عبدالواحدبن عبدالمؤمن بن سعيد بن علوان التنوخی البغلی الاصل الدمشقی المنشأ نزيل القاهره ،شيخ الاقراء ومسند القاهره

دوی په ۷۰۹ھ يا ۷۱۰ھ کښے پيدا شوی وو.علم قرات ئے د برهان جعبری،ابن نصحان. رقی، مرادی،ابوحيان،وادی ،آشی،حکری،او ابن السراج نه حاصل کړے وو.اوښه پوره مهارت ئے په کښے حاصل کړے وو.مذکوره حضراتو دوی ته اجازت هم ورکړے وو.علم فقه ئے د بازری،ابن النقيب او ابن القماح نه وئيلے وه.دے حضراتو ورته د تدريس او افتاء اجازت ورکړے وو.د حديث شريف درس ئے د ابوالعباس حجار، عبدالله بن الحسين بن ابی التائب .حافظ برزالی،حافظ مزی،بنيجی او نورو محدثينو نه اخستے وو.چه د هغوی تعداد د دوو سوو نه زيات دے.

په حديث کښے ورته داسے کمال حاصل شو.چه ددوی بعضے شيوخو به هم ددوی نه روايت کولو.چه په هغوی کښے حافظ ذهبی رحمه الله هم دے.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ماته په دے خبره باندے ډير تعجب وو.خو روستو راته ددے ثبوت ملاؤ شو.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.زمونږ شيخ په ډيرو مسموعاتو کښے منفرد وو.په علم قرات او اسناد کښے د ديارمصر شيخ وو.ما دهغوی سره ډير څه وئيلی وو.ډيره موده مے دهغوی په صحبت کښے تيره کړے وه.هغوی دتحديث په معامله کښے ډير سخت وو.خو په ما باندے ډيره مهربان وو.ځکه چه ما دهغوی د ..مائة عشاريه،، او ،،اربعين،، تخريج کړے وو.نو ددے نه پس د حديث د ډير لويو او وړو کتابونو سماع هم د هغوی راته اوشوه.هغوی زما په

---

(۱) بدا تول حالات د الجواهر والدرر فی ترجمة شيخ الإسلام ابن حجر. مقدمة لامع الدراری (ص.۱۲۶، ۱۲۸) فوائد جامعه (۴۳۷، ۴۴۳) او مقدمه بلوغ المرام اردو از مولانا عبدالرشيد صاحب مد ظلهم العالی نه ماخوذ دی.

حق کښے دعا هم کړے وه.چه د هغے آثار زه محسوسوم.په جمادی الاولی ۸۰۰ه کښے وفات شو کله چه زه په حجاز کښے ووم.د دوی په تالیفاتو کښے ..اربعین.. دے.

تنبیه دا خبره دے واضحه وی.چه تنوخ د تائے فوقانیه په فتح او د نون خفیفه په پیښ سره ونیلی شی.(۱)

شیخ ابوالعباس احمدبن ابی طالب الحجار رحمه الله

شیخ شهاب الدین احمد بن ابی طالب بن نعمة بن حسن الصالحی الحجار رحمه الله د ابن الشحنه په نوم سره هم پیژندلی شی.

دوی د ۶۴۴ه نه وړاندے پیدا شوی وو.د دمشق د مشهور محدث علامه زبیدی رحمه الله نه ئے د حدیث سماع کړے وه.اودهغه زمانے دنورو نامتو محدثینو ابن اللتی .قطیعی .ابن روزبه اوجعفربن علی رحمهم الله نه ئے احادیث اوریدلی وو.بیا ئے دحدیث ورکول شروع کړل.الله تعالی دوی ته اوږد عمر ورکړے وو.ددے وجے د دوی په سند کښے نمسی د نیکونو سره ملاؤ کړی وو.په مختلف اسلامی ملکونو د دمشق، قاهره، حماة.بعلبك .او حمص وغیره کښے ئے کم وبیش شپته اویا خله بخاری شریف اورولے وو.اوپه ژوند کښے ئے ډیر عزت حاصل کړے وو.

دحافظ ذهبی رحمه الله بیان دے.چه دوی باهمته اوصاحب د فهم او فراست وو.په توجه سره به ئے اوریدل کول.زما په علم کښے نشته.چه ما دے پرکاله لیدلے دے.په آخری عمر کښے به ئے اوچته خبره اوریدله.بعضے ورځ خو به ئے ټوله ورځ په اورولو کښے تیره شوه.دوی ته مال او دولت او قدر او عزلت هم حاصل وو.په دوی کښے دیره دینداری وه.دجماعت د مونځ ډیر پابند وو.نفلی روژے به ئے هم نیولے. سلو کالو ته رسیدلے وو.اوددے باوجودبه ئے د رمضان په روژو پسے د شوال شپږ روژے هم نیولے.اوپه یخو اوبو به ئے غسل کولو.

حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائی.مونږ د دوی نه دارالحدیث اشرفیه کښے د یخنئ په موسم کښے تقریباً د پنځه سوو اجزاؤ سماع کړے وه.اواجازت موترے اخستے وو.هغوی د ابن الزبیدی اوابن اللتی نه سماع کړے وه.د بغداد په شیوخوکښے ورته د یو سل اته دیرش شیوخو نه د حدیث د روایت اجازت حاصل شوے وو.دچا سند چه ډیر اوچت وو.سلطان الملك الناصر هم د دوی نه سماع کړے وه.اوهغوی ته ئے خلعت ورکړے وو.دوی د مصر اوشام د دومره شیوخو نه سماع کړے ده.چه د هغوی شمار نشی کیدے.دوی خوبصورته، خوب منظره، سلیم الصدر.اوپه خپلو حواسو اوقوتونو نه فائده اخستونکے وو.څه دپاسه سل کاله ډیر ښه تیر کړی وو.ځکه چه دوی د علامه زبیدی رحمه الله نه د حدیث سماع په ۶۳۰ه کښے کړے وه.اوپه ۹صفر ۷۳۰ه دوی په جامع دمشق کښے اورول کړی وو.اومونږ هم په دغه زمانه کښے د هغوی نه سماع کړے وه.

---

(۱) دا حالات د ..بلغة الأریب فی مصطلح آثارالحبیب.. د حاشیه (ص.۱۹۸. ۲۰۰) او فوائد جامعه (ص.٤٤۳، ٤٤۵) نه ماخوذ دی.د زیات تفصیل دپاره اوګورئ .الدررالکاملة (۹/۱) إنباء الغمر بأبناء العمر (۳۹۸/۳) او فهرس الفهارس (۱۵۷/۱)_ رحمه الله تعالی رحمة واسعة

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه کله دهغوی انتقال اوشو نوخلق په سند کښے یودرجه کم شو. دوی د دوشنبه په ورځ ۲۵صفر د مازیګرپه وخت کښے خپل خالق حقیقی سره ملاؤ شو.(۱)

شیخ سراج الدین الحسین بن المبارک الزبیدی رحمه الله

علامه ابوعبدالله سراج الدین حسین بن مبارک بن محمد بن یحی بن علی بن مسلم بن موسی بن عمران الربعی الزبیدی الاصل البغدادی الحنفی المعروف بابن الزبیدی رحمه الله دوی د مشهور زاهد شیخ محمد بن یحی بن علی زبیدی نمسے وو ۵۴۵ه یا ۵۴۶ه کښے پیدا شوے وو اول ئے قرآن کریم په مختلفو قراءتونو سره اولوستلو اوبیا ئے نور علوم او فنون حاصل کړل.د خپل نیکه شیخ ابوالوقت ابوزرعه او ابوزید حموی رحمهم الله نه ئے حدیث اوفقه لوستلی وو.او په دے کښے بصیرت پیدا کړے وو.او بیا ئے د وزیر ابوالمظفر هبیره په مدرسه کښے د حدیث درس شروع کړلو.دوی د فقهی مذاهبو وسیع النظر عالم وو.اود روایت حدیث په مستندو شیوخو کښے وو.

حافظ ابن رجب حنبلی رحمه الله ؒ طبقات حنابله په ضمن کښے لیکی.. دوی ته په ادب کښے ډیر مهارت حاصل وو. د دوی مشیخه (معجم الشیوخ) هم لیکلے شوے دے. په لغت او قرات کښے د دوی نظم هم شته.فقیه او فاضل، متدین او نیك سیرت وو . متواضع او بااخلاق وو.دوی په بغداد ،دمشق ، حلب وغیره ښارونو کښے دحدیث درس ورکړے دے.ډیرو خلقو ددوی نه سماع کړے ده.او ډیروحافظانو ددوی نه روایت کړے دے.چه په هغے کښے حافظ دبیثی او ضیاء الدین هم دی.د دوی نه روایت کونکے آخری کس ابوالعباس حجارصالحی دے.چا چه د دوی نه د حدیث سماع کړے ده.

تنبیه : حافظ ابن رجب حنبلی رحمه الله دوی په ذیل طبقات الحنابله کښے ذکر کړی دی.او دے ئے حنبلی ګرځولے دے.دغه شان عبدالعزیز رحمه الله هم دوی په ،،عجاله نافعه،، (۲)کښے حنبلی لیکلے دے.حالانکه صحیح خبره دا ده.چه دے حنفی دے.حافظ ابن کثیر. حافظ ذهبی. حافظ سخاوی رحمهم الله د دوی د حنفیت تصریح کړے ده.(۳) علامه کوثری رحمه الله هم دابن فهد په . ذیل تذکرة الحفاظ،، کښے د ده حنبلی ګرځولو پرزور تردید کړے دے.(۴) د دوی په تالیفاتو کښے ،،الملغة فی الفقه،، ډیر مشهور دے.

۲۳صفر ۶۳۱ه کښے دوی وفات شو.او په جامع مسجد منصوره بغداد کښے دفن کړے شو.(۵) رحمه الله رحمة واسعة،،

---

(۱) دا حالات د فواند نافعه (۴۴۵. ۴۴۹) نه ماخوذ دی.د تفصیل دپاره اوګورئ البدایة والنهایة (۱۵۰/۱۴) الدررالکامنة (۱۴۳/۱) شذرات الذهب (۹۳/۶) فهرس الفهارس (۲۵۲/۱)_ رحمه الله رحمة واسعة .

(۲) (ص. ۲۰) مطبوعه مع فواند جامعه)_

(۳) اوګورئ البدایة والنهایة (۱۳۳/۱۳) وتذکرة الحفاظ (۱۴۱۳) _

(۴) اوګورئ تعلیقات علامه زاهد کوثری بر ..ذیل تذکرة الحفاظ لابن فهد المکی .. (۲۵۸. ۲۵۹)

(۵) دتفصیلات د فواند جامعه (۴۴۹. ۴۵۰) او العناقید الغالیة (ص.۲۰۶. ۲۰۷) نه ماخوذ دی.نور اوګورئ ..الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة (۲۱۶/۱) الدارس فی تاریخ المدارس .شذرات الذهب (۱۴۴/۵) او ذیل طبقات الحنابلة (۱۴۴/۲)_

شیخ ابوالوقت السجزی رحمہ اللہ شیخ ابوالوقت عبدالاول بن عیسی بن ابراهیم بن اسحاق السنجزی رحمہ اللہ.

دوی په کال ۴۵۸ھ کښے په هرات کښے پیدا شوی وو.هلته ئے تعلیم حاصل کړے وو.د دوی پلار محدث ابوعبدالله عیسی د سلوکالو نه د زیات عمر خاوند وو . هغوی د محدث علی بن بشری نه د حدیث په سماع کښے منفرد د زمانے وو.دوی خپل خوئے ابوالوقت په خپلو اوږو باندے کینولو اود هراث نه ئے بوشنج ته راوستلو.او دلته هغوی په کال ۴۶۵ھ کښے چه په دغه وخت کښے د دوی عمر صرف اووه کاله وو.د محدث جمال الاسلام داودی وغیره نه صحیح بخاری، مسند دارمی، او منتخب عبدالله بن حمید وغیره سماع اوکړله.د دوی د حدیث په استاذانو کښے محدث ابوعاصم الفضل .محمد بن ابی مسعود او د شیخ الاسلام عبدالله انصاری رحمہ اللہ نوم سرفهرست راځی.دوی د شیخ الاسلام انصاری د صحبت نه ډیره فائده واخستله.

ابن الجوزی رحمہ اللہ د دوی په باره کښے لیکی.

«کان صبوراً علی القراءة، وکان شیخاً صالحاً علی سمت السلف، کثیر الذکر والتهجد والصلاة»

حافظ ابن نقطه رحمہ اللہ فرمائی: دوی کشران په سند کښے مشرانو سره یوځائے کړلو.د روایت حدیث سیادت ئے د خپل خان دپاره داسے بیا موندے وو.چه په هم عصرو کښے هیڅ چاته دا نصیب نشو.صائب الرائے اوحاضر دماغ وو.

ابن العماد حنبلی رحمہ اللہ لیکی.«قدم بغداد ،فازدحم الخلق علیه،وکان خیراً متواضعاً حسن السمت، متین الدیانة محباً للروایة وعمر حتی ألحق الأصاغر بالأکابر»

۵۵۳ھ کښے ئے د حج دپاره سامان ترل.چه په ۶ذیقعده ۵۵۳ھ د پنځه نوی کالو په عمر کښے وفات شو.دوفات په وخت ئے په ژبه مبارکه دآیت کریمه جاری وو.﴿یٰلَیْتَ قَوْمِیْ یَعْلَمُوْنَ ۙ بِمَا غَفَرَ لِیْ رَبِّیْ وَجَعَلَنِیْ مِنَ الْمُکْرَمِیْنَ۝﴾(۱)

شیخ جمال الدین ابوالحسن عبدالرحمن الداودی البوشنجی رحمہ اللہ

جمال الاسلام ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد بن المظفر بن محمد بن داود بن احمد بن معاذ بن سهل بن الحکم الداودی البوشنجی رحمہ اللہ.

دوی په ربیع الثانی کال ۴۷۴ھ کښے پیدا شوی وو.ابوعلی فجروی ،ابوبکر،القفال المروزی، ابوالطیب سهل صعلوکی، ابوحامد اسفرائینی ،فقیه ابوسعید بحربن منصور ته ئے د شاګردئ زنګونه خواره کړی وو.ابوعلی دقاق او ابوعبدالرحمن سلمی نه ئے تصوف حاصل کړے وو.اود هغوی د صحبت نه ئے ښه استفاده کړے وه.د محدث ابوالحسن بن الصلت نه ئے په بغداد کښے د ابوعبدالله الحافظ نه ئے په نیشاپور کښے او ابومحمد بن ابی

---

(۱) اوګورئ فواندجامعه (۴۵۱، ۴۵۲) دغه شان المنتظم لابن الجوزی (۱۸۲/۱۰) وفیات الأعیان (۳۳۱/۱) شذرات الذهب (۱۶۶/۴) النجوم الزاهرة (۳۲۸/۵، ۳۲۹)_

شریح وغیره نه ئے په بوشنج کښے د حدیثو سماع کړے وه اوبیا په درس وتدریس. تصنیف وتالیف. او ارشاد وتبلیغ کښے مشغول شو.

حافظ عبدالکریم سمعانی رحمه الله فرمائی دوی د خراسان د مشائخو د سرتاج وو د نواح بوشنج به څه وائے په اهل خراسان کښے خو د دوي فضل اوکمال او سیرت او تقوی مشهوره وه په تصوف کښے هم د دوی تله درنه وه.

حافظ ابوبکرمحمد بن عبدالغنی رحمه الله لیکی...ابوالحسن عبدالرحمن بن محمد داؤدی د ابومحمد عبدالله بن احمد بن حمویه سرخسی رحمه الله نه د صحیح بخاری روایت کوی د دوی ولادت په ربیع الاول ۳۷۴ھ کښے شوے وو اودوی په بوشنج کښے د اووه کالو په عمر کښے په صفر ۳۸۱ھ کښے د صحیح بخاری سماع کړے وه..

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.دوی په علم او فضل .جلالت شان او سند کښے د خراسان شیخ وو.ابومحمد بن حمویه سرسی نه ئے ډیر روایتونه کړی دی.دا آخری محدث وو چه ددوی نه به ئے بلاواسطه روایت کولو.

حافظ ابن کثیر رحمه الله لیکی.«کتب الکثیر، وألّف، ووعظ الناس، وکانت له ید طولی فی النظم والنثر وکان مع ذلك کثیر الذکر، لایفتر لسانه عن ذکر الله تعالی»

دغه شان حافظ ابن کثیر رحمه الله دا واقعه لیکلے ده.چه یوه ورځ وزیر نظام الملك دوی ته راغلو.او دوی ته مخامخ کیناستلو.شیخ رحمه الله دوی ته اوفرمائیل.الله تعالی ته په خپلو بندګانو باندے مقرر کړے ئے.نو خیال کوه.چه الله تعالی ته به څنګه جواب ورکوے.کله چه الله تعالی ستا نه ددوی په باره کښے تپوس کوی.

د دوی په ښه اشعارو کښے دوه دا دی.

کان فی الإجتماع بالناس نور ذهب النور وأدلهم الظلام

فسد الناس والزمان جمیعاً فعلی الناس والزمان السلام

ترجمه: ① دخلقو په اجتماعاتو کښے به اول نور وو.خواوس نور ختم شوے دے.اوتیاره خوره شوے ده.② خلق هم خراب شو.اوزمانه هم خرابه شوه.نوخلقو او زمانے دواړو ته سلام.

پرهیزګاری اوتقوی ئے دومره وه.چه د کوم وخت نه ترکمانو خراسان لوټ کړلو.نو دوی څلویښت کالو پورے غوښه نه خوړله.په دے خیال چه هسے نه څاروی د لوټ مار وی.صرف کب به ئے خوړلو.اوکله چه دوی ته اووئیلی شو.چه د دریاب د کوم ارخ نه د کبانو ښکار کولے شی.په هغه ارخ باندے د دوی سردارانو خوراك څکاك کړے دے.اوچه څه بچ شو.نوهغه ئے هلته په دریاب کښے اوغورځول.نو هغوی کبان خوړل هم بند کړل.

شوال ۴۶۷ھ کښے د څلورنوی کالو په عمر کښے وفات شو.(۱)

---

(۱) دا ټول تفصیلات د فوائد جامعه (۴۵۳، ۴۵۶) نه ماخوذ دی.

شیخ ابو محمد عبدالله بن احمد بن حمویه سرخسی رحمه الله

شیخ ابومحمد عبدالله بن احمد حمویه بن یوسف بن اعین السرخسی رحمه الله په ۲۹۳ھ کښے پیدا شوی وو دهغه وخت د اکابرو محدثینو نه ئے د حدیث سماع کړے وه.د فربری د ممتاز شاګردانو څخه وو اود ..راوی صحیح بخاری.. په نوم باندے مشهور وو.حافظ ذهبی رحمه الله په ..تذکرة الحفاظ..کښے دحافظ ابن المقری په تذکره کښے دوی ته ..مسند خراسان.. وئیلی دی اودوی ئے د ..راوی صحیح بخاری.. په الفاظو سره یاد کړی دی.

حافظ ذهبی رحمه الله په کتاب العبرکښے فرمائی: ..محدث ثقه عبدالله بن احمد سرخسی رحمه الله د فربری نه صحیح بخاری د عیسی بن عمر سمرقندی رحمه الله نه کتاب دارمی، او دابراهیم بن خریم نه مسند عبدالله بن حمید او دعبدبن حمید نه د تفسیر روایت کړے دے. د اتیا کالو په عمر کښے د ذی الحجه په میاشت کښے وفات شو.([1]) رحمه الله رحمة واسعة.

تنبیه حافظ ذهبی رحمه الله د دوی عمر اتیا کاله لیکلے دے.نو په دے حساب سره به د وفات کال ۳۷۳ھ جوړیږی.خو په دے باندے اشکال دا دے.چه د دوی نه صحیح بخاری روایت کونکو کښے شیخ جمال الدین داودی هم دے.چه د هغوی سن ولادت ۳۷۴ھ دے.نو سماع خو څه چه ولادت ئے هم دهغه د وفات نه یوکال پس شوے دے؟

علامه کرمانی رحمه الله د شرح بخاری په مقدمه کښے لیکلی دی.«ومات سنة أحدی وثمانین وثلاث مائة»([2]) چه د دوی وفات په ۳۸۱ھ کښے شوے دے.په دے صورت کښے اشکال نشته.ځکه چه د داؤدی عمر په دغه وخت کښے اووه کاله وو .او هم دا ټیک ده.ځکه چه په خپل حافظ ذهبی رحمه الله په سیر اعلام النبلاء کښے تاریخ وفات ۲۸ ذی الحجه ۳۸۱ھ لیکلے دے.([3])

شیخ ابوعبدالله محمدبن یوسف الفربری رحمه الله

شیخ ابوعبدالله محمد بن یوسف بن مطربن صالح بن بشر الفربری رحمه الله ۲۳۱ھ کښے پیدا شوے وو.د ارباب کمال نه ئے دینی علوم حاصل کړل.او د احادیثو سماع ئے اوکړله.دعلی بن خشرم نه ئے حدیثونه واوریدل.د امام بخاری رحمه الله نه ئے دوه ځله د بخاری سماع کړے وه.یوځل په خپل وطن فربر کښے اوبل ځل ۲۵۲ھ یا ۲۵۵ھ کښے په درے کالو کښے په بخارا کښے.بلکه د صاحب د ..مجمع بحار الانوار ..د بیان مطابق ئے درے ځله د صحیح بخاری سماع کړے ده.

دا خبره دے یاده وی.چه دامام بخاری رحمه الله وفات په ۲۵۶ کښے شوے وو.لکه چه د فربری رحمه الله سماع دامام بخاری رحمه الله نه بالکل په آخری عمر کښے شوے وه.د دے وجے به خلق د لرے لرے نه دوی ته د صحیح بخاری دسماع دپاره راتلل.

---

(۱) دا تفصیلات د فواند جامعه (ص.۴۵۶) نه ماخوذ دی. او نور اوګورئ کتاب العبر(۱۷/۳) النجوم الزاهرة (۱۶/۴) وشذرات الذهب (۱۰۰/۳) _

(۲) اوګورئ شرح کرمانی (۸/۱)

(۳) اوګورئ سیر أعلام النبلاء (۴۹۳/۱۶)_

علامه فربری رحمه الله فرمائی «سمع صحیح البخاری ممن مؤلفه تسعون الف رجل، فما بقی أحد یرویه غیری» چه د صحیح بخاری سماع د دے د مؤلف نه تقریباً نوی زره خلقو کړے وه خو اوس زمانه سوا په هغوی کښے څوك هم پاتے نه دی.

خو حافظ ابن حجر رحمه الله لیکی چه دا هغوی دخپل علم مطابق فرمانیلی وو ګنی حقیقت دا دے چه امام بخاری رحمه الله نه د صحیح بخاری آخری راوی ابوطلحه منصور بن محمد بن علی قرینه بزدوی رحمه الله دے د دوی وفات د فربری رحمه الله د وفات نه نهه کاله روستو یعنی په ۳۲۹ھ کښے شوے وو. غالباً د فربری رحمه الله ددے قول په بناء باندے مؤرخ ابن خلکان وغیره دا لیکلی دی چه «وهو آخر من روی الصحیح عن البخاری» او ابونصر بن ماکولا رحمه الله په یقین سره دا ذکر کړی دی چه آخری راوی ابوطلحه منصور بن محمد بزدوی دے.

د فربری رحمه الله روایت کونکو کښے ابواسحاق ابراهیم بن احمد مستملی، ابومحمد عبدالله بن احمدبن حمویه سرخسی، ابوالهیثم محمد بن مکی کشمیهنی او شیخ معمرابولقمان یحی بن عمار بن مقبل بن شاهان ختلانی رحمهم الله دی.

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی «کان ورعاً ثقة» دوی صاحب ورع او ثقه وو.

د یو کم سل کالو په عمر کښے ۳شوال ۳۲۰ھ کښے وفات شو. رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

فائده: فربر، د فاء په کسره او راء په فتحه او باء موحده په سکون سره دے دا د دریاب جیحون په غاړه بخارا سره متصل د یو کلی نوم دے.(۱)

.....

د امام بخاری رحمة الله علیه نوم اونسب

محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن المغیره بن بردزبه (۲) بن بذذبه الجعفی البخاری ... عام طور په کتابونو کښے د امام بخاری نسب د ،،بردزبه،، پورے موجود دے خو علامه تاج الدین سبکی رحمه الله په «الطبقات الکبری» کښے د ،،بذذبه،، (۳) زیادت کړے دے.

د بذذبه اوبردذبه دحالاتونه تاریخ خاموش دے. حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی ،،بردزبه،، دفارسیٔ تکے دے. اود بخارا خلق دا لفظ د زمنیدار دپاره استعمالوی. بردزبه فارسی وو. او دخپل قوم په دین وو. هغوی داور عبادت کونکی وو.(۴)

---

(۱) اوګورئ فوائد جامعه (ص.۴۵۷، ۴۵۹) وفتح الباری (۵/۱) ومجمع بحار الأنوار(۳۲۹/۵) ووفیات الأعیان (۲۹۰/٤) ومعجم البلدان (۲٤۵/٤)_

(۲) قوله بردزبه. بفتح الباء الموحدة. وسکون الراء المهملة. وکسر الدال المهملة. وسکون الزای المعجمة.وفتح الباء الموحدة بعدها هاء هدی الساری(ص.۴۷۷_

(۳) قوله ..بذذبه.. بباء وحدة.ثم ذال معجمة مکسورة.ثم ذال ثانیة معجمة ساکنة ثم باء موحدة مکسورة ثم هاء اوګورئ الطبقات الشافعیة الکبری (۲/۲_

(۴) هدی الساری (ص. ۴۷۷_

دامام بخاری رحمه الله قرنیکه مغیره د بخارا د حاکم یمان بن اخنس جعفی په لاس باندے په اسلام مشرف شو.(۱) یمان عربی النسل وو.د جفعی قبیلے سره د هغه تعلق وو.اوجعفی بن سعد العشیرة د قبیله مذحج شاخ دے.(۲) یمان بن اخنس. عبدالله بن محمد مسندی دبخاری د استاذ د نیکه نیکه وو.(۳) د دستور مطابق د ولاء اسلام په وجه مغیره فارسی ته جعفی وئیل شروع شو.ځکه چه هغه د یمان جعفی په لاس اسلام قبول کړے وو.امام بخاری رحمه الله ته هم په دے وجه جعفی وائی.

استطراد احناف رحمهم الله د ولاء اسلام قائلین دی.د دوی دلیل دابوداود روایت دے.«عن تمیم الداری،أنه قال: یارسول الله ﷺ_وقال إن تمیماً قال یرید:یا رسول الله ﷺ ماالسنة فی الرجل یُسْلِم علی یدی الرجل من المسلمین؟قال هو أولی الناس بمحیاه ومماته»(۴)

د امام بخاری رحمه الله دنیکه د حالاتو نه هم تاریخ خاموش دے.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی «وأما والده ابراهیم بن المغیرة،فلم نقف علی شئ من أخباره»(۵)

دامام بخاری رحمه الله پلار ابوالحسن اسماعیل بن ابراهیم په محدثینو عالمانوکښے وو.ابن حبان رحمه الله په کتاب الثقات کښے دهغوی ذکر کړے دے.(۶) دوی به د حماد بن زید رحمه الله اوامام مالک رحمه الله نه روایت کولو.(۷) اوددوی نه د عراق محدثینو روایت کړے دے.(۸) هغوی د عبدالله بن مبارك زیارت کړے وو.امام بخاری رحمه الله لیکی .«رأی حماد بن سلمة ابن المبارك بکلتایدیه»(۹)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.«کان أبوالمخاری من العلماء الورعین»(۱۰)د پرهیزګارئ دا حالت وو. چه د وفات په وخت کښے ئے ډیر مال په میراث کښے پریخودے وو .خو فرمائیل به ئے چه په

---

(۱) پورتنئ حواله

(۲) اوګورئ عمدة القاری (۱۲٤/۱) کتاب الإیمان باب أمورالإیمان_

(۳) نو ددوی نسب نامه دا ده.عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اخنس بن خنیس الجعفی البخاری.اوګورئ عمدة القاری (۱۲۳/۱) کتاب الإیمان باب أمورالإیمان_

(۴) اوګورئ سنن أبی داود کتاب الفرائض .باب الرجل یسلم علی یدالرجل رقم. ۲۹۱۸)_

(۵) هدی الساری (ص.٤۷۷)_

(۶) الثقات لإبن حبان(۹۸/۸)_

(۷) هدی الساری (ص.٤۷۷)_

(۸) پورتنئ حواله_

(۹) تاریخ کبیر بخاری (۳٤۳/۱) رقم ۱۰۸٤_

(۱۰) مقدمة شرح قسطلانی (۳۱/۱) _

دے کنبے یوه روپئ هم د حرام یا مشتبه مال نه ده.(۱) هم دا حلال او پاک مال د امام بخاری رحمه الله په تربیت کنبے خرچ شو.

پیدائش او وفات د بعضے عالمانو رحمهم الله خیال دے چه دامام بخاری رحمه الله پیدائش په دولسم شوال ۱۹۴ھ کنبے شوے دے.خو د راجح قول مطابق د دوی پیدائش په دیارلس شوال ۱۹۴ھ کنبے د جمعے په ورځ شوے دے.(۲) الله تعالی ورته د شوال میاشت وزکړه.کومه چه د حج په میاشتو کنبے اولنئ میاشت ده.اود رمضان المبارك او ذوالقعدے په مینځ کنبے واقع شوے ده.او بیا ئے د جمعے ورځ د ولادت دپاره مقرر کړه.چه د ورځ سرداره ده.

وفات ئے په ۲۵۶ھ کنبے د خالی په شپه شوے وو.دا د وړوکی اختر شپه وه.دغه شان ټول عمر ۶۲ ۱۳ ورځے کم کاله شول.د وړوکی اختر په ورځ په اولنی شوال په کال ۲۵۶ھ د مازیګرد مانځه نه پس په ،،مقام خرتنګ،، کنبے دفن کړے شو.

چا په اختصار سره د پیدائش، وفات او عمر ذکر داسے کړے دے.

کان البخاری حافظاً ومحدثاً جمع الصحیح مکمل التحریر

میلادہ صدق(۳) ومدة عمرہ فیها حمید(۴) وانقضی فی نور(۵)(۶)

مختصر حالات اوتعلیم: امام بخاری اوس لا ماشوم وو.چه ددوی پلار اسماعیل بن ابراهیم وفات شو.او د تربیت ټوله ذمه واری ددوی په مور بی بی باندے راغله.بل طرف ته هم په دے ماشومواليکنبے دامام بخاری رحمه الله د سترګو نظر ختم شو.په دے باندے ئے مور بی بی ډیره پریشانه شوه.هغه ډیره عبادتګذاره او دالله تعالی نزدے میرمن وه.په عاجزئ او زارئ سره ئے دعاګانے کولے.یوه شپه ورته په خوب کنبے دحضرت ابراهیم علیه السلام زیارت اوشو.نو هغوی ورته زیرے ورکړلو.چه ستا د دعا ګانو په برکت الله تعالی ستا د بچی بصارت واپس کړلو.(۷)

علامه تاج الدین سبکی رحمه الله لیکی.چه په کرمئ اونمر کنبے د علم په طلب کنبے د سفرونو په وجه ئے دوباره د سترګو نظر ختم شو.خراسان ته اورسیدلو.چا ورته د سر ویخته خرڅیلو اود ګل ختمی پورے کولو مشوره ورکړله.په دے ئے بصارت دوباره راغلو.(۸)

په ماشومواليکنبې علمی کمال په ماشومواليکنبے د مکتب د زمانے نه ورسره د حدیث د حفظ شوق پیدا شو. حالانکه په دغه وخت کنبے ئے عمر د لسو کالونه زیات نه وو.دمکتب نه

---

(۱) هدی الساری (ص. ۴۷۷) ومقدمة شرح قسطلانی (۳۱/۱)

(۲) قال الحافظ رحمه الله فی ..هدی الساری.. (ص.۴۷۷) قال المستنیربن عتیق أخرج لی لک محمد بن اسماعیل بخط أبیه. وجاء ذلک عنه من طرق .. او د شوال قول ابویعلی خلیلی په ..الإرشاد.. کنبے نقل کړے دے. اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۲۸)_

(۳) مقدمة صحیح بخاری ازحضرت احمدعلی صاحب سهارنپوری رحمه الله (ص.۳)

(۴) هدی الساری (۴۷۸) _

(۵) طبقات الشافعیة الکبری (۴/۲)_

د وتلو نه پس ئے د محدث داخلی رحمہ اللہ او دهغه نه علاوه د نورو محدثینو په درسونو کښے شریکیدل شروع کړل.(۱)

یوه ورځ امام داخلی رحمہ اللہ یو سند بیان کړلو. «سفیان عن أبی الزبیر عن ابراهیم» امام بخاری رحمہ اللہ چه په یو ګوټ کښے ناست وو. عرض اوکړلو. «أبوالزبیر لم یرو عن ابراهیم» استاذ ناتجربه کاره ماشوم اوګنړلو. بلکه وے ویتلو. نوامام بخاری ورته په وقار سره عرض اوکړلو. که تاسو سره اصل وی نوپه هغے کښے ئے اوګورئ. چونکه خبره معقوله وه. نومحدث داخلی رحمہ اللہ کور ته دننه لاړلو اوچه اصل ئے اوکتلو. نود امام بخاری رحمہ اللہ خبره ټیك وه. واپس راغلو. او تپوس ئے اوکړلو. هلکه اصل سند کوم یو دے؟ امام بخاری رحمہ اللہ ورته اوفرمائیل. «هوالزبیر ـ وهو ابن عدی ـ عن ابراهیم» محدث داخلی قلم راواخستلو. اوهغه ئے ټیك کړلو. اوورته ئے اوفرمائیل. «صدقت» تا ربنتیا اووئیل. چا د امام بخاری رحمہ اللہ نه تپوس اوکړلو. په دغه وخت کښے ستاسو عمر څومره وو؟ نو دوی اوفرمائیل. یوولس کاله.(۲)

علامه بیکندی رحمہ اللہ فرمائی. چه محمد بن اسماعیل به کله درس ته راشی. نوپه ما باندے د تحیر کیفیت شروع شی. او زه د حدیث په بیانولو کښے ویریږم.(۳) یوه ځل سلیم بن مجاهد علامه بیکندی ته راغلو. نوهغوی ورته اوفرمائیل: که لږ غوندے وړاندے راغلے وے. نو ما به ته داسے هلك سره ملاؤ کړے وے. چه هغه ته اویا زره احادیث یاد دی.(۴)

یوځل سلیم بن مجاهد علامه بیکندی رحمہ اللہ امام بخاری رحمہ اللہ ته اوفرمائیل. ته زما په تصنیف باندے نظر اوکړله. اواوګوره. که چرته غلطی وی. نوهغے اصلاح اوکړه. چا ډیر په تعجب سره اووئیل: دا هلك څوك دے؟! یعنی چه امام بیکندی رحمہ اللہ د دے باوجود د خپلے زمانے امام دے. ده ته د خپل کتاب داصلاح دپاره وائی. نو بیکندی رحمہ اللہ ورته اوفرمائیل. دده ثانی نشته.(۵)

علامه قسطلانی رحمہ اللہ نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمہ اللہ ته په ماشوموالی کښے اویا زره احادیث یاد وو.(۶)

بې مثاله حافظه حافظ رحمہ اللہ په مقدمه د فتح الباری کښے لیکلی دی. چه دحاشد بن اسماعیل بیان دے. چه مونږ د امام بخاری رحمہ اللہ سره د بصرے مشائخو ته تلو. مونږ به لیکل کول. او امام بخاری رحمہ اللہ به لیکل نه کول. د پیغور په شکل به ملګرو امام بخاری رحمہ اللہ ته وئیل. ته خامخا خپل وخت ضائع کوے. او احادیث نه لیکے. کله چه خبرے زیاتے شوے. نوامام

---

(۱) هدی الساری (ص.۴۷۸) ـ

(۲) پورتنی حواله ـ

(۳) هدی الساری (۴۸۳) ـ

(۴) پورتنی حواله ـ

(۵) هدی الساری (ص.۴۸۳) ـ

(۶) مقدمة شرح قسطلانی (ص.۳۳)

بخاری رحمہ اللہ په غصه شو. اووے فرمائیل. لیکلے شوے احادیث راوړئ تر هغه وخته پورے پنځلس زره احادیث لیکلی شوی وو. چه امام بخاری رحمہ اللہ دغه احادیث اورول شروع کړل. نو ټول حیران شول. بیا به د احادیثو لیکونو د خپلو لیکلو تصحیح د امام بخاری رحمہ اللہ د حافظے نه کوله. او په امام بخاری رحمہ اللہ به ئے اعتماد کولو.(۱)

دغه شان یوځل امام بخاری رحمہ اللہ بغداد ته تشریف یوړلو. دهغه ځائے محدثینو رحمہم اللہ امام بخاری رحمہ اللہ نه د امتحان اخستلو اراده اوکړله. اولس کسان ئے مقرر کړل. او هریو ته ئے لس لس احادیث حواله کړل. چه دهغے په متونو او اسانیدو کښے ردوبدل شوے وو. کله چه امام بخاری رحمہ اللہ تشریف راوړلو. نو یوکس پاسیدلو. او هغه احادیث ئے وړاندے کړل. کومو کښے چه تبدیلی شوے وه. امام بخاری رحمہ اللہ اوفرمائیل. «لاأعرفه» دغه شان لسو کسانو خپل خپل متغیر الاسانید والمتون احادیث بیان کړل. او امام بخاری رحمہ اللہ به دهر یو په جواب کښے فرمائیل «لاأعرفه» عوامو خو دا اوګڼړله. چه دے کس ته څه هم نه ورځی. خوچه په هغوی کښے کوم عالمان وو. هغوی پوهه شول. چه امام بخاری رحمہ اللہ ددوی په چال باندے پوهه شوے دے. ددے نه پس امام بخاری رحمہ اللہ یو یو ته متوجه کیدل. اوهغه ته به ئے خودل. چه تا اولنے روایت داسے وئیلے وو. هغه غلط وو. اوصحیح داسے دے. اوبه دے ترتیب سره ئے د لسوواړو د احادیثو اصلاح اوکړله. نوټولو ته معلومه شوه. چه دے څومره د فن ماهر دے.

حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ فرمائی. چه تعجب په دے باندے نه دے. چه د هغوی په غلطئ پوهه شو. او دهغے اصلاح ئے اوکړله. ځکه چه هغوی حافظ حدیث وو. د خو کار هم دا وو. بلکه تعجب په حقیقت کښے په دے خبره دے. چه غلط احادیث ئے یوځل واوریدل. اوترتیب وار نے محفوظ کړل. او بیا ئے په ترتیب سره هغه بیان کړل.(۲)

رحلات یا علمی سفرونه: دمحدثینو رحمہم اللہ په اصطلاح کښے «رحلة» هغه سفر ته وئیلی شی. چه هغه د طلب حدیث دپاره اوشی. په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم او تابعینو رحمہم اللہ کښے ددے خاص ذوق وو. امام بخاری رحمہ اللہ هم ددے خاص اهتمام کړے وو. چونکه د اسلامی فتوحاتو د وجے محدثین لرے لرے خواره شوی وو. نودوی به دهغوی په خدمت کښے حاضری کوله. اود احادیثو سماع به ئے کوله. حضرات صحابه کرامو رضی اللہ عنہم د یو یو حدیث دپاره د یوے یوے میاشتے مزلونه کړی دی. په بخاری شریف کښے دی. چه

«رحل جابر بن عبد الله بن أنيس مسيرة شهر في حديث واحد»(۳)

په قرآن کریم کښے فرمائیلی شوی دی ﴿فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَآئِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ﴾(۴)

---

(۱) هدی الساری (ص.۴۷۸)۔

(۲) هدی الساری (ص.۴۸۶)۔

(۳) اوګورئ صحیح بخاری (۱۷/۱) کتاب العلم باب الخروج فی طلب العلم)۔

(۴) سورة توبه: ۱۲۲)۔

په دے آیت کریمه کښے دطلب علم اوتفقه في الدین دپاره د وتلو او بیا ددے د تعلیم او تبلیغ تاکید شوے دے.

د مشهور بزرك ابراهیم بن ادهم رحمه الله ارشاد دے... محدثین رحمهم الله د حدیث د طلب دپاره په سفر کولو ددے امت نه دالله تعالی مصیبتونه لرے کوی.(۱)

دامام بخاری رحمه الله رحلات امام بخاری رحمه الله اول ټول کتب متداوله او بخارا د مشائخوکتابونو یاد کړل بیا ئے د شپاړس کالو په عمر کښے د حجاز مقدس قصد اوکړلو.(۲) مور او رور احمد بن اسماعیل ورسره وو.مور او رور د حج د فراغت نه پس وطن نه واپس راغلل.او امام بخاری رحمه الله د علم حاصلولو دپاره په مکه معظمه کښے ایسار شو.په مکه مکرمه کښے د دوی استاذان .ابوالولید احمد بن محمد ازرقی. امام حمیدی. حسان بن حسان البصری. خلاد بن یحی او عبدالرحمن مقری رحمهم الله وو.(۳)

بیا ئے داتلس کالوپه عمر کښے د مدینے منورے سفر اوکړلو.او دهغه ځائے د مشهورو محدثینو عبدالعزیز اویسی. ایوب بن سلیمان بن بلال او اسماعیل بن ابی اویس رحمهم الله وغیره نه ئے استفاده اوکړله.۱۸کالو په عمر کښے ئے «قضایا الصحابة والتابعین» اولیکلو.هم په دے سفر کښے ئے په مدینه منوره کښے د سپوږمئ په شپو کښے د «التاریخ الکبیر» مسوده اولیکله.دا دامام بخاری رحمه الله دویم تصنیف دے.(۴)

بیا امام بخاری بصره ته تشریف یوړلو.هلته ئے د ابوعاصم النبیل، محمدبن عبدالله انصاری،بدل بن المحبرعبدالرحمن بن حماد الشعیثی،محمدبن عرعره،حجاج بن منهال ، عبدالله بن رجاء غدانی او عمربن عاصم کلابی رحمهم الله وغیره نه احادیث واوریدل .(۵)

امام بخاری رحمه الله په حجاز کښے شپږ کاله پاتے شو.بصره ته ئے څلور ځله سفر اوکړلو.اودکوفے اوبغداد په باره کښے پخپله فرمائی.«ولا أحصی کم دخلت إلی الکوفة وبغداد مع المحدثین»(۶)

دکوفے مشائخ رحمهم الله په چا باندے چه امام بخاری اعتماد کړے دے.دا دی . عبیدالله بن موسی. ابونعیم احمد بن یعقوب. اسماعیل بن ابان. حسن بن الربیع ،خالد بن مخلد،

---

(۱) فتح المغیث(۲/۸۶) کذا فی ..الإمام البخاری إمام الحفاظ والمحدثین..للدکتور تقی الدین الندوی حفظه الله).

(۲) خکه چه امام صاحب په خپله فرمائی ((فلما طعنت فی ست عشرة سنة حفظت کتب ابن المبارک، ووکیع. وعرفت کلام هولاء یعنی أصحاب الرأی قال: ثم خرجت مع أمی وأخی إلی الحج _ قلت (القائل هوالحافظ ابن حجر رحمه الله) فکان أول رحلته علی هذا سنة عشر ومائتین ... هدی الساری (ص.۴۷۸)_

(۳) اوګورئ سیرأعلام النبلاء (۱۲/۳۹۵) مقدمة شرح قسطلانی (ص.۳۲)_

(۴) اوګورئ سیرأعلام النبلاء (۱۲/۳۹۵) وهدی الساری (ص.۴۷۸)_

(۵) سیرأعلام النبلاء (۱۲/۳۹۴) ومقدمة قسطلانی (ص.۳۲) _

(۶) هدی الساری (ص.۴۷۸)_

سعید بن حفص،طلق بن غنام، عمروبن حفص، عروه ،قبیصه بن عقبه ، ابوغسان اوخالد بن یزید مقری ﷺ تعالی وغیره (۱)

د بغداد په مشائخو ﷺ کښے امام احمد بن حنبل،محمدبن سابق،محمد بن عیسی بن الطباع او سریج بن نعمان ﷺ وغیره قابل ذکر دی.(۲)

د شام په مشائخو ﷺ کښے محمد بن یوسف فریابی، ابونصراسحاق بن ابراهیم ،آدم بن ابی ایاس،ابوالیمان الحکم بن نافع، حیوة بن شریح، علی بن عباس او بشربن شعیب ﷺ وغیره دی.(۳)

د مصر په مشائخو کښے عثمان بن صالح،سعید بن ابی مریم،عبدالله بن صالح،احمد بن صالح،احمد بن شعیب، اصبغ بن الفرج،سعیدبن عیسی،سعید بن کثیر،یحی بن عبدالله بن بکیر،احمد بن اشکاب اوعبدالله بن یوسف ﷺ تعالی وغیره دی.(۴)

او د جزیرے په مشائخو ﷺ کښے احمد بن عبدالملك حرانی،احمد بن یزید الحرانی ، عمروبن خلف، او اسماعیل بن عبدالله الرقی قابل ذکر دی.(۵)

په مرؤ کښے ئے د علی بن الحسن بن شقیق، عبدان او محمد بن مقاتل ﷺ وغیره نه ئے سماع کړے ده.(۶)

په بلخ کښے ئے د مکی بن ابراهیم،یحی بن بشر،محمد بن ابان،یحی بن موسی،او قتیبه رحهم الله وغیره نه د احادیثو سماع کړے ده.

په هرات کښے ئے د احمدبن ابی الولید حنفی نه د احادیثو سماع کړے ده.(۷)

په نیشاپور کښے ئے د یحی بن یحی،بشربن الحکم،اسحاق بن راهویه،محمد بن نافع، محمد بن یحی ذهلی ﷺ وغیره نه احادیث اوریدلی دی.(۸)

غرض دا چه امام بخاری رحمه الله تقریباً د ټولو اسلامی ملکونو سفر کړے دے،او د یو زر اتیا مشائخو نه ئے احادیث اوریدلی دی. .(۹)

تنبیه: علامه سبکی رحمه الله د امام بخاری رحمه الله د الجزیره د سفر نه انکار کړے دے،اووئیلے ئے دی.چه امام بخاری رحمه الله جزیرے ته نه دے داخل شوے. (۱۰)

---

(۱) اوگورئ سیر أعلام النبلاء (۳۹/۱۲) وتهذیب الأسماء (۷۲/۱)_

(۲) تهذیب الأسماء (۷۲/۱) سیرأعلام النبلاء (۳۹٤/۱۲)_ .

(۳) سیر(۳۹۵/۱۲) وتهذیب الأسماء (۷۱/۱)_

(۴) پورتنی حواله جات _

(۵) تهذیب الأسماء (۷۲/۱)_

(۶) پورتنئ حواله_

(۷) پورتنئ حواله

(۸) پورتنئ حواله_

(۹) اوگورئ سیرأعلام النبلاء (۳۹۵/۱۲) ومقدمة فتح الباری (ص.٤۷۹) _

(۱۰) اوگورئ طبقات الشافعیة الکبری (۳/۲)_

خوامام نووی رحمہ اللہ اوحافظ ابن حجر رحمہ اللہ ددے سفر قائل دی.(۱)

په دې رحلاتو کښې د امام بخاری رحمہ اللہ تنګدستی امام بخاری رحمہ اللہ د علم د طلب په زمانه کښے لوړے هم تیرے کړی دی.اوپه پانړو او وابنو نے هم ګذاره کړے ده.بعضے وخت ورته د خپلو جامو خرڅولو هم نوبت راغلے دے.د ژوند په ډیره لویه حصه کښے نے ترکاری نه د خوړلے یوځل بیمار شو.طبیبانو د دوی قاروره (هغه شیشه چه متیازے په کښے بندے کړی.اوطبیبان نے ګوری) اوکتله .نووے وئیل.دا قاروره د داسے پادری ښکاری.چه هغه ترکاری نه استعمالوی.طبیبانو دهغے علاج ترکاری اوخودله.نوامام بخاری رحمہ اللہ انکار اوکړلو اوچه کله ورته عالمانو او مشائخو رحمہم اللہ ډیر منت اوکړلو.نودا نے منظور کړه.چه د روتې سره ګوړه استعمالوم.(۲)

حقیقت دے.چه «لایستطاع العلم براحة الجسم»(۳)

هم دا وجه ده.چه امام بخاری رحمہ اللہ دے لوئے مرتبے ته اورسیدلو.چه لوئے واړه ټول د دوی په تعریف کښے رطب اللسان په نظر راځی.(یعنی د ټولو ژبے بغیر د څه خجالت نه د هغوی تعریف کوی)

لکه امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمائی.«ماأخرجت خراسان مثل محمد بن اسماعیل»(٤)

امام مسلم رحمہ اللہ فرمائی.«أشهد أنه لیس فی الدنیا مثلك»(٥)

امام حاکم رحمہ اللہ نه امام بیهقی رحمہ اللہ نقل کړی دی.چه امام مسلم رحمہ اللہ یوځل امام بخاری رحمہ اللہ ته راغلو.اوددوی تندے نے ښکل کړلو.او ورته نے اوفرمائل.«دعنی أقبل رجلیك یا استاذ الأساتذین وسید المحدثین وطبیب الحدیث فی علله»(٦)

دامام بخاری رحمہ اللہ فضل او شرف: امام بخاری رحمہ اللہ په اهل فارس کښے دے.او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم

---

(۱) حافظ رحمہ اللہ فرمائی. ((وقال سهل ابن السری قال البخاری:دخلت إلی الشام ومصر والجزیرة مرتین.)) (هدی الساری. ص.۱۷۸) اوامام نووی رحمہ اللہ د الجزیره سره دنورو ډیرو ملکونواو دهغے د مشائخو ذکر کولو نه پس فرمائی.((قد رحل البخاری رحمہ اللہ إلی هذه البلاد المذکورة فی طلب العلم وأقام فی کل مدینة منها علی مشائخها .. (تهذیب الأسماء (۷۲/۱)_

(۲) هدی الساری (ص.٤۸۱ وتهذیب الأسماء (٦۸/۱)_

(۳) قاله الإمام یحی بن أبی کثیر.کما رواه مسلم فی صحیحه(۲۲۳/۱)کتاب الصلاة باب أوقات الصلوات الخمس)

(٤) هدی الساری (ص.٤۸۲.٤۸۳) وسیرأعلام النبلاء (٤۲۱/۱۲) وتاریخ بغداد (۲۱/۲) وتهذیب الأسماء واللغات (٦۸/۱) _

(٥) هدی الساری (ص.٤۸٥) وتابخ بغداد (۲۹/۲)_

(٦) هدی الساری (ص.٤۸۸) وسیر أعلام النبلاء (٤۳۲/۱۲) وتهذیب الأسماء (۷۰/۱) وطبقات الشافعیة للسبکی (۲ ۳۱۲)_

حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه ته مخاطب شوے وو. اوفرمائیلی ئے وو. «لوکان الدین عند الثریا لذهب به رجل من فارس أو قال من أبناء فارس»(۱)

دحضرات محدثینو رحمهم الله ارشاد دے چه ددے اولین مصداق امام ابوحنیفه رحمه الله دے. اوبیا امام بخاری رحمه الله دے.

دغه شان په قرآن کریم کښے ارشاد دے. ﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾ (۲)

کله چه صحابه کرامو رضی الله عنهم ددے آیت متعلق د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه تپوس اوکړلو. نوپه حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه باندے ئے لاس کیخودلو. او وے فرمائیل. «لوکان الإیمان عند الثریا لناله رجال من هؤلاء»(۳) ددے مصداق هم امام ابوحنیفه رحمه الله او امام بخاری رحمه الله دی.

د امام بخاری رحمه الله وراق محمد بن ابی حاتم رحمه الله بیان دے چه ما خوب اولیدلو. چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم روان دے. اوامام بخاری رحمه الله په هغوی پسے روستو روان دے. په کوم خائے چه به د نبی صلی الله علیه وسلم قدم مبارك راتلو. نوپه هغه خائے به د امام بخاری رحمه الله قدم هم راتلو.(۴) ددے نه دامام بخاری رحمه الله دا ښکاره کیږی. چه امام بخاری رحمه الله د سنتو متبع دے.

فربری رحمه الله فرمائی. چه ما په خوب کښے اولیدل. چه نبی صلی الله علیه وسلم ماته فرمائی. «أین ترید؟» ماورته عرض اوکړلو. «أرید محمد بن اسماعیل» نوبنی صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل. «إنه أمانی السلام»(۵)

احتیاط او تقوی: دامام بخاری رحمه الله قول دے. «ما اغتبت أحداً قط منذ علمت أن الغیبة حرام»(۶)

دغه شان فرمائی. چه «إنی لأرجو أن ألقی الله ولا یحاسبنی أن اغتبت أحداً»(۷)

امام بخاری رحمه الله د ګناهونو او منکراتونه د بچ کیدو په ډیر اهتمام کړے وو. ځکه چه ګناهونو سره حافظه خرابیږی. امام بخاری رحمه الله د ګناهونو نه په ډیرزیات احتیاط کړے وو. ځکه دهغوی حافظه متاثره نشوه. او په حفظ کښے ورته زبردست کمال حاصل وو.

---

(۱) صحیح مسلم (۳۱۲/۲) کتاب الفضائل باب فضل فارس)_

(۲) سورة جمعة: ۳)_

(۳) صحیح بخاری. کتاب التفسیر. سورة الجمعة باب قوله ﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾ رقم ۴۸۹۷) وصحیح مسلم (۳۱۲/۲) کتاب الفضائل باب فضل فارس)_

(۴) هدی الساری (ص. ۴۸۹) وتاریخ بغداد (۱۰/۲)_

(۵) هدی الساری (۴۸۹/۲) وتاریخ بغداد (۱۰/۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۳/۱۲) وتهذیب الأسماء (۶۸/۱) وطبقات السبکی (۲۲۳/۲)_

(۶) هدی الساری (ص. ۸۸۰)_

(۷) هدی الساری (ص. ۴۸۰) وتاریخ بغداد (۱۰/۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۳/۱۲) وتهذیب الأسماء (۶۸/۱) وطبقات السبکی (۲۲۳/۲)_

حضرت امام شافعی رحمه الله فرمائی

شکوت إلی وکیع سوء حفظی فأوصانی إلی ترک المعاصی

فإن العلم نور من إله ونور الله لا یعطی لعاصی

دعلمی وقار حفاظت وئیلی شی.چه یوخل امام بخاری رحمه الله دریابی سفر کولو.اویو زر اشرفئ دوئی سره وے. یوکس ډیره د نیاز مندئ طریقه اختیار کړه.او امام بخاری رحمه الله ته په هغه اعتماد پیدا شو.دخپلو حالاتو نه ئے هغه خبر کړلو.دا ئے ورته هم اوخودل.چه ما سره یوزر اشرفئ ډی.یوورځ صبا چه هغه کس راپاسیدو.نوهغه چغے شروع کړے.اودا ئے ووئیل.چه زما د یو زر اشرفو تهیلئ غائبه شوه.دجهاز خلقو لټون شروع کړلو.امام بخاری رحمه الله ته موقع ملاؤ شوه.او پټه ئے هغه تهیلئ دریاب ته اوغورځوله.د لټون باوجود تهیلئ پیدا نشوه.نوخلقو هغه ملامته کړلو.دسفر په ختمیدو هغه کس د امام بخاری رحمه الله نه تپوس کوی.چه ستا هغه اشرفئ څه شوے؟امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل.هغه ما دریاب ته اوغورځولے.هغه ورته اووئیل.دومره ډیر رقم تا ضائع کړلو.دوی ورته اوفرمائیل.زما د ژوند اصلی ګټه خو د ثقاهت دولت دے. د څو اشرفو په عوض ماهغه څنګه ضائع کولے شو.(۱) (۲)

دامام بخاری رحمه الله پلار په میراث کښے ډیر مال پریخودے وو.امام رحمه الله هغه مال په مضاربت باندے ورکړلو.یوځل مضارب پنځویشت زره درهم یورړل.اوپه بل بنار کښے آباد شو.اودغه شان د امام بخاری رحمه الله رقم ضائع شو.خلقو ورته اووئیل.چه د مقامی حاکم نه خط واخله.او دهغه ځائے حاکم ته ئے اولیګه.نو دا رقم به درته په آسانئ سره ملاؤ شی.امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل.که نن زه د حاکمانو په ذریعه خپل رقم واپس کړم.نو صبا به هم دا حاکمان زما په دین کښے دخل اندازی شروع کړی.اوزه خپل دین د دنیا دپاره ضائع کول نه غواړم.بیا دا فیصله اوشوه.چه مقروض به لس درهم په میاشت کښے ادا کوی.خوپه دے کښے یوه درهم هم

---

(۱) دا واقعه د امدادالباری (۴۶۱/۱) او فضل الباری (۵۵/۱) کښے دحافظ رحمه الله د فتح الباری په حواله سره منقول ده.خود لټون باوجود راته ملاؤ نشوه.دغه شان په تاریخ بغداد.تهذیب الکمال. سیرأعلام النبلاء.تهذیب التهذیب.تهذیب الأسماء واللغات.مقدمة فتح.مقدمة قسطلانی.او مقدمة لامع کښے د امام بخاری دترجمے لاندے ددے واقعه ذکر نشته.

(۲) احقرمترجم په دے واقعه پسے د کمپیوټر په ذریعه فتح الباری اوددے نه علاوه څه نهه سوه جلدونه اوکتل.لیکن په یوکتاب کښے هم دا واقعه نه وه بیا مے په خپله علاقه کښے ..مکتبة الإمام البخاری.. کښے د علامه عبدالسلام مبارکپوری رحمه الله کتاب ..سیرة الإمام البخاری.. اوکتل.په دے کښے هغوی دا واقعه دامام بخاری رحمه الله په علمی اسفارو کښے (ص.۶۹) ذکر کړے ده.خوبیا لاندے په تحقیق کښے ئے فرمائیلی دی. ((تفرد بذکرة العجلونی رحمه الله فی ..فوائدالدراری.. علامه مبارک پوری رحمه الله د دولسمے او علامه عجلونی د یوولسمے صدئ شخصیت دے.چونکه د امدادالباری اوفضل الباری ماخذ فتح الباری دے.اوزه په یقین او وثوق سره وایم چه دا واقعه په فتح الباری کښے نشته.نواصل حواله په دے مقام کښے هم د مبارکپوری رحمه الله شوه احقرمترجم شاه فیصل)۔

امام بخاری رحمه الله ته ملاؤ نشوه.(۱)

د وراق بخاری محمدبن ابی حاتم رحمه الله بیان دے چه امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل .چه زه دحدیث د طلب دپاره آدم بن ابی ایاس ته ورغلم.اوخرچه راسره ختمه شوے وه .نومانبه او پانړے خورل شروع کړل.اوځوک مے خبر نکړلو.په دریمه ورځ یو ناشنا سړے راغلو.او د اشرفو یوه تهیلئ نے راته په لاس کښے په زور راکړه.(۲)

د عمربن حفص الاشقربیان دے چه مونږ څو کسان د سبق ملګرو په بصره کښے احادیث لیلکل.مونږ سره امام بخاری رحمه الله هم وو.یوځل امام بخاری رحمه الله څو ورځو پورے رانغلو.په لټون سره معلومه شوه.چه هغوی سره خرچه ختمه شوے ده.اوخبره دے ته رسیدلے وه.چه امام بخاری رحمه الله خپلے جامے هم خرڅے کړے وے. مونږ ورله چنده اوکړه.اود جامو انتظام مونږ ورله اوکړلو.(۳)

داسے مشقتونه زغمل دامام بخاری رحمه الله په فطرت کښے داخل شوی وو.د بخارا نه بهر هغوی مهمان خانه جوړه کړے وه.نو ډیر خلق ددوی د مدد دپاره جمع شول. دوی په خپله هم خښتے اوچتولے.او اورلے.یوشاګرد ورته عرض اوکړو.تاسو ولے تکلیف برداشت کوئ.نو ورته نے اوفرمائیل.په اصل کښے په کاررااتلونکے محنت خو هم دا دے.

د وراق بخاری محمد بن ابی حاتم رحمه الله بیان دے.چه بعضے وخت به مے په امام بخاری رحمه الله سره په سفر کښے په یوه کمره کښے شپه تیروله.مابه دشپے کتل.چه د شپے به امام بخاری رحمه الله پنځلس اوشل کرته راپاسیدلو.اوهر ځل به نے ډیوه لګوله . او بیا به نے په احادیثو ننے لګولے.بیا به نے د پیشمنی په وخت کښے تهجد کولو.اوزه نے چرته نه وم پاسولے.ما ورته یوځل عرض اوکړلو.چه تاسو دا دومره مشقت کوئ.ما راپاسوئ؟ نو هغوی راته اوفرمائیل.«أدت شاب فلا أحب أن أفسد علیك نومك» چه ته ځوان نے.زه ستا خوب خرابول نه غواړم.(۴)

بنه سلوک او ایثار: په خپله خو به نے څو څو ورځے بغیر دخوراك څكاك نه تیرولے.اوکله به صرف درے بادام خورل د دوی دپاره کافی وو.خو د نورو سره د بنه سلوك په باره کښے د هرچانه وړاندے وو.ملا علی قاری رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله ته به په هره میاشت کښے د پنځو سوو روپو ګټه کیدله.او دا ټول رقم به هغوی په فقیرانو، مسکینانو،طالبانو او محدثینو باندے خرچ کولو.(۵)

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (ص.۴۷۹) وطبقات السبکی (۲۲۷/۲) وسیرأعلام النبلاء (۴۴۶/۱۲)۔

(۲) هدی الساری (ص.۴۸۰) وسیرأعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وطبقات السبکی (۲۲۷/۲)۔

(۳) سیرأعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وتاریخ بغداد (۱۳/۲) وطبقات السبکی (۲۱۷/۲)۔

(۴) هدی الساری (ص.۴۸۱) وسیرأعلام النبلاء (۴۰۴/۱۲) وتاریخ بغداد (۱۳/۲_۱۴) وتهذیب الأسماء واللغات (۷۵/۱) وطبقات السبکی (۲۲۰/۲) ۔

(۵) مرقاة شرح مشکاة المصابیح (۱۵/۱)۔

بې نفسی د بې نفسئ د حالت وو.چه دعبدالله بن محمد صیارفی رحمه الله بیان دے.چه یو خل د امام بخاری رحمه الله وینزه دده په خواه کښے تیریدله.نو دوات ئے په لته اووهلو.او سیاهی تویے شوله.امام بخاری رحمه الله وینزے ته اووئیل.څنګه ګرځے؟ نو وینزے ورته اووئیل.چه لاړه نه وی (خکه چه هرطرف ته کتابونه پراته وو) نوځه مے کړے وے.چه دا ئے واوریدلو.نو امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل.«اذهبی فقد أعتقتك» چا ورته اووئیل.اے ابوعبدالله هغے ستا په شان کښے ګستاخی اوکړه.اوته ئے خفه کړے. خو تاسو هغه آزاده کړه.امام صاحب ورته اوفرمائیل.ما په دے کار باندے خپل خان راضی کړلو.(۱)

په حدیث دعمل اهتمام: عام طور د محدثینو په نیز ددے ډیر زیات اهتمام وی.چه کوم حدیث واوری.په هغے عمل کوی.امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.چه «ماکتبت حدیثاً إلا وقد عملت به،حتی مرّ بی النبی ﷺ احتجم وأعطی أباطیبة الحجام دیناراً فأعطیت حجاماً دیناراً حین احتجمت»(۲)

امام بخاری رحمه الله هم په دے باب کښے ډیر مستعد وو.دوی د نبی ﷺ په تابعداری کښے خښتے اوکانړی اوچت کړی دی.وانښه او پانړے ئے خوړلی دی.اود ننښے ویشتلو مشق ئے کړے دے.

د وراق بخاری رحمه الله بیان دے.چه امام بخاری رحمه الله به د تیراندازئ او نشانه بازئ دپاره ډیر زیات وتل.ما په خپل ژوند کښے صرف دوه خله لیدلی وو.چه دهغه ننښه خطا شوے وه.ګنی تیك به ئے خپله ننښه ویشتله.یوخل د فربر نه بهرد تیراندازئ دپاره اووتلو.چه تیراندازی شروع شوه.نو امام رحمه الله تیر په پل کښے په یو میخ باندے اولګیدلو.او پل ته نقصان اورسیدلو.امام بخاری رحمه الله د سورلئ نه راکوز شو .اودمیخ نه ئے تیر راوویستلو.او واپس راغلو.اوماته ئے اووئیل.زما یو کار اوکړه.د پل مالك ته ورشه.چه مونږ ته یا دنقصان تیك کولو اجازت اوکړی.یا د نقصان تاوان واخلی.اومعافی راته اوکړی.وائی چه د پل مالك حمید بن الاخضر ته چه کله دا خبره اورسیدله.نو هغوی اووئیل.چه ابوعبدالله ته زما د طرفه سلام اووایه.او ورته اووایه.چه څه شوی دی.هغه معاف دی.اودا چه زما ټول مال دولت اوجائیداد په تا باندے د قربانی کولو دپاره تیار دی.چه امام بخاری رحمه الله دا واوریدلو.نو ډیر خوشحاله شو.اود شکر دپاره ئے په دغه ورځ پنځه سوه احادیث واورول.او درے سوه درهمه ئے صدقه کړل.(۳)

---

(۱) هدی الساری (۴۸۰) وسیرأعلام النبلاء (۴۵۳/۱۲)_

(۲) سیرأعلام النبلاء (۲۱۳/۱۱) ترجمه امام احمد بن حنبل رحمه الله مشهور محقق شعیب الأرنووط حدیث ((النبی ﷺ إحتجم وأعطی أباطیبة دیناراً) تخریج کړے دے.اولیکی.دا حدیث امام مالك رحمه الله په مؤطا کښے امام بخاری رحمه الله او امام مسلم په خپل خپل صحیح کښے امام ابوداود رحمه الله او امام ترمذی رحمه الله اوامام دارمی په خپلو سننو کښے او امام احمد بن حنبل رحمه الله په خپل مسند کښے ذکر کړے دے.خو په دے کښے په بعضو کښے(فأمر بصاع من طعام)دی.اوپه بعضو کښے ((بصاع من شعیر)) دی.او په بعضو کښے ((بصاعین من طعام)) دی په هیڅ یوروایت کښے دا نشته.چه دوی ورته یو دینار ورکړلو.اوګورئ حاشیه إعلام النبلاء (۲۱۳/۱۱)_

(۳) هدی الساری (۴۸۰)_

د عبادت شوق د همیشه نے دا معمول وو چه د شپے په آخری حصه کښے به نے دیارلس رکعته کول (۱) او په رمضان کښے به نے زیادت کولو

حافظ ابوعبدالله حاکم رحمه الله په خپل سند سره نقل کوی چه کله به رمضان شروع شو نو امام بخاری رحمه الله به د قرآن یو ختم په تراویح کښے په هر رکعت کښے شل شل آیاتونو وئیلو سره ختمولو بیا به نے خانله د شپے په آخری حصه کښے نصف یا ثلث قرآن لوستلو او په دے طریقه به نے په هره دریمه ورځ قرآن ختمولو بیا به نے توله ورځ هم تلاوت کولو او روزانه به نے د افطار په وخت کښے قرآن ختمولو . اوفرمانیل په نے د قرآن په هر ختم دعا قبلیږی (۲)

یوځل امام بخاری رحمه الله په باغ کښے نفلونه کول د مانځه نه پس نے چاته اوونیل دا قمیص مے لږ اوچت کړه. اوګوره چه څه ضرری څیز خو نه دے؟ چه اوکتلی شو نو یوے ډنبرے شپارس اوولس ځایه ټکونه ورکړی وو په بدن کښے هغه حصه پرسیدلے وه کومه چه چیچلے شوے وه. چا ورته اووئیل. تانیت ولے نه ماتولو؟ وے فرمانیل. ما د یو سورت تلاوت کولو هغه مے په مینځ کښے پریخودل مناسب نه ګنړلو (۳)

د دعا قبولیت : امام بخاری رحمه الله فرمائی. ما دوه خله د خپل رب نه دعا کړے ده. او سمدستی قبوله شوے ده. ددے نه پس ما سره دا ویره شوه. چه هسے نه زما د اعمالو بدله ما ته په دنیا کښے رانکړے شی. ځکه مے ددے نه پس د دنیا دپاره د څه غوښتل نه دی خوښ کړے (۴)

د علل حدیث په معرفت کښې انفرادیت: په اصطلاح کښے ،،علت،، د جرح یو پټ سبب ته وائی. په دے علم کښے د مهارت دپاره د ډیر زیات مهارت، سیال ذهن، او فی الفور پوره مهارت ضروری دے. د حدیث د راویانو پیژندګلو، د ولادت او وفات د وختونو علم، اسماء، القاب، کنیتونه، او دهغوی د ملاقات د تفصیل علم ضروری دے. د حدیث په الفاظو باندے پوره نظر کول ضروری دی (۵)

امام ابن مهدی رحمه الله فرمائی. چه شل نامعلومه احادیث راته معلوم شی نو ددے نه دا خبره ماته زیاته خوښه ده. چه د یو حدیث علت قادحه راته معلوم شی (۶) امام ترمذی رحمه الله په کتاب العلل کښے فرمائیلی دی. چه په جامع ترمذی کښے چه ما داحادیثو څومره علتونه بیان کړی دی. یا د رجالو او تاریخ په باره کښے چه مے څه وئیلی دی. ددے زیاته حصه مے د امام بخاری رحمه الله یا د هغوی د تاریخ نه اخستے ده. خو په څو مقاماتو کښے مے د امام دارمی او

---

(۱) هدی الساری (ص.۴۸۱) وتاریخ بغداد (۱۳/۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۴۱/۱۲)۔

(۲) هدی الساری (ص.۴۸۱)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۴۴۲/۱۲) وتاریخ بغداد (۱۲/۲، ۱۳) وطبقات السبکی (۲۲۳/۲) وهدی الساری (۴۸۰، ۴۸۱)۔

(۴) سیر أعلام النبلاء (۴۴۸/۱۲) وهدی الساری (۴۸۰)۔

(۵) اوګورئ مقدمة ابن الصلاح (ص.۴۲) النوع الثامن عشر.معرفة الحدیث المعلل ۔

(۶) تدریب الراوی (۲۵۲/۱) النوع الثامن عشر.المعلل۔

امام ابوزرعه رحمهما الله نه هم استفاده کړے ده.(۱)

د احمدبن حمدون رحمه الله بیان دے چه ما امام بخاری رحمه الله د سعید بن مروان په جنازه کښے اولیدلو او دهغه شیخ محمد بن یحی ذهلی رحمه الله د هغوی نه د اسماء او کنیتونو او دحدیث دعللو په باره کښے تپوسونه کول. اوامام بخاری رحمه الله به داسے جوابونه ورکول. لکه چه ﴿قل هو الله أحد﴾ وائی.(۲)

ابوحامد اعمش رحمه الله بیان کوی. چه امام مسلم رحمه الله د امام بخاری رحمه الله مجلس ته راغلو. او یو حدیث «عبیدالله بن عمر عن أبي الزبیر عن جابر قال بعثنا رسول الله ﷺ في سریة ومعنا أبوعبیدة» واورول. او عرض ئے اوکړلو. که تاسو سره دا حدیث وی. نو دا متصل کړئ. مطلب ئے دا وو. چه عبیدالله تابعی دے. نودا حدیث امام بخاری رحمه الله سره شته اوکه نه؟ او که وی نو متصل السند دے اوکه نه؟ او که سند وی. نومعلل دے که صحیح؟ اوکه معلل وی. نو علت ئے معلوم دے اوکه نه؟ امام بخاری رحمه الله هم په هغه وخت کښے د حدیث سند متصل بیان کړلو. «حدثنا ابن أبي أویس حدثني أخي عن سلیمان بن بلال عن عبیدالله»(۳)

هم ددے مجلس دویمه واقعه ده. چه یو سړی سند اووئیل. اوحدیث ئے واورولو. «حجاج بن محمد عن ابن جریج، عن موسی بن عقبة عن سهیل بن أبي صالح، عن أبیه عن أبي هریرة رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال: کفارة المجلس إذا قام العبد أن یقول: سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفرك وأتوب إلیك» چه دا حدیث ئے واوریدلو. نو امام مسلم رحمه الله اوفرمائیل. ددے حدیث د دے نه اوچت سند په توله دنیا کښے نشته. او ددے ئے دوه سندونه ذکر کړل. یو «محمد بن سلام حدثنا مخلد بن یزید أخبرنا ابن جریج حدثني موسی بن عقبة عن سهیل بن أبي صالح عن أبیه عن أبي هریرة رضي الله عنه» او بل سند احمدبن حنبل ویحیی بن معین قالا حدثنا حجاج بن محمد»

امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل. «إلا أنه معلول» امام مسلم چه دا واوریدلو. نو اوریږدیدو. او ددے دعلت تپوس ئے اوکړلو. امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل. الله تعالی چه په چا باندے پرده اچولے وی. هغه هم دغه شان پریږده. خو امام مسلم رحمه الله اصرار اوکړلو. نو ددے د معلولیت وجه ئے دا اوخودله. چه «لا یذکر لموسی بن عقبة سماع من سهیل» یعنی د موسی بن عقبه د سهیل بن ابی صالح نه سماع ثابته نه ده. او بیا هغوی غیر معلول سند بیان کړلو. چه «حدثنا موسی بن

---

(۱) فاتحة کتاب العلل المطبوع بجامع الترمذی (۲/۲۳۳)۔

(۲) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۳۲، ۴۵۵) وتهذیب الأسماء واللغات (۱/۶۹) وتاریخ بغداد (۲/۳۱) وطبقات السبکی (۲/۲۲۹) وهدی الساری (ص۴۸۸)۔

(۳) هدی الساری (ص۴۸۸) ومقدمة قسطلانی (ص۳۶۰) وتاریخ بغداد (۲/۲۹)۔

اسماعیل حدثنا وهیب حدثنا سهیل عن عون بن عبدالله»(۱)
د اسماء او کنیتونو د معرفت په باره کښے واقعه مشهوره ده.چه امام فریابی رحمه الله د امام بخاری رحمه الله په موجودګی کښے یوحدیث بیان کړلو.«حدثنا سفیان عن أبی عروة عن أبی الخطاب عن أبی حمزة» په حاضرینو کښے چا د سفیان نه پس چه کوم راویان وو.هغوی کښے څوک نه پیژندل.امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل.ابوعروه معمربن راشد دے.ابوالخطاب قتاده بن دعامه سدوسی دے.او د ابوحمزه نه مراد حضرت انس بن مالك رضی الله عنه دے.دغه شان وے فرمائیل.د سفیان دا عادت دے.چه هغه د مشهورو شیوخو کنیت ذکر کوی.(۲)

په علم حدیث کښې دنقد وجرح حیثیت: د حدیث د راویان په بیان کښے د هغوی دصداقت اوثقاهت،حفظ اوضبط ضرورت دبیان محتاج نه دے.د قرآن کریم ارشاد دے.﴿یَاأَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِنْ جَآءَکُمْ فَاسِقٌ بِنَبَاٍ فَتَبَیَّنُوْٓا﴾(۳) اګرچه په جرح اونقد کښے یوقسم غیبت هم وی.خود دینی ضرورت د وجے جرح صرف جائزنه بلکه ضروری ده.دحدیث د حفاظت دپاره دا اهتمام کړے شوے دے.ګنی اهل باطل نه بلکه بعضے نیکانو خلقو د ثواب په خیال د وضع حدیث ارتکاب کړے دے.او د فضائلودپاره هغوی د شنیع او قبیح کار ارتکاب کړے دے.لکه ابوعصمه نوح بن ابی مریم نه چه کله تپوس اوشو.چه تاسو د قرآن کریم د هرسورت په باره کښے د حضرت.ابن عباس رضی الله عنهما نه فضائل نقل کوئ.دا مو د کوم ځائے نه حاصل کړی دی؟ نوهغه اووئیل.«إنی رأیت الناس أعرضوا عن القرآن،واشتغلوا بفقه أبی حنیفة ومغازی ابن إسحاق،فوضعت هذا الحدیث حسبة»(۴)

دغه شان عبدالکریم بن ابی العوجاء په خپله اقرار کوی.چه ده څلور زره داسے احادیث وضع کړی دی.چه په هغے کښے ئے حلال حرام او حرام حلال ګرځولی دی.(۵)

که د چهان بین اونقدوجرح نه کار نه وو اخستلے شوے.نود صحیح احادیثو حفاظت به ناممکن وو.(۶)

---

(۱) هدی الساری (ص.۴۸۸)سیرأعلام النبلاء (۴۳۶/۱۲) وتاریخ بغداد (۲۹/۲)_

(۲) هدی الساری (ص.۴۷۸)_

(۳) سورة حجرات:۶)_

(۴) تدریب الراوی (۲۸۲/۱) النوع الحادی والعشرون الموضوع_

(۵) اوګورئ میزان الإعتدال (۶۴۴/۲) رقم ۵۱۶۷)_

(۶) ددے وجے امام ترمذی رحمه الله په خپل کتاب العلل.. (مطبوعه مع جامع ترمذی (۲۳۳/۲) کښے لیکی.((وقد وجدنا غیر واحد من الأئمة من التابعین قد تکلموا فی الرجال منهم... من أهل العلم.تکلموا فی الرجال وضعفوا وإنما حملهم علی ذلک عندنا – النصیحة للمسلمین.لا یظن بهم أنهم أرادوا الطعن علی الناس والغیبة. إنما أرادوا عندنا أن بینوا ضعف هولاء لکی یعرفوا لأن بعض الناس الذین وضعفوا (بقیه حاشیه په راروانه صفحه.....

دصحابو رضی الله عنهم په زمانه کښے ددے نقد سلسله شروع شوے وه .د خوارجو اوروافضو د خروج نه پس به د تحقیق نه بغیر روایت نشو قبلولے کله چه په رجالو د سند کښے زیادت اوشو.نود نقد او انتقاد سلسله هم وسیع شوه.(۱)

دامام بخاری رحمه الله طریقه د جرح اوتعدیل په باب کښے محدثینو رحمهم الله د دوی مراتب مقرر کړی دی.اوبیا د هر یو دپاره مخصوص اصطلاحات مقرر شوی دی.نو دجرح په مراتبو کښے «فلان کذاب» دا الفاظ شائع اوځواره دی.

خو امام بخاری رحمه الله د عامو محدثینو رحمهم الله په شان د ..وضاع.. او ..کذاب.. لفظ ډیر کم استعمالوی.(۲) دوی د ..منکرالحدیث.. او ..فیه نظر.. او ..سکتوا عنه.. الفاظ استعمالوی. (۳) دغه شان فرمائی.«إذا قلت:فلان فی حدیثه نظر فهو متهم واه» (٤)دغه شان فرمائی.«کل من قلت فیه: منکر الحدیث،فلا تحل الروایة عنه» (٥)لکه چه امام بخاری رحمه الله د جرح په باب کښے هم د احتیاط لمن نه د پریخودے.

دامام بخاری رحمه الله وراق دوی ته اووئیل.چه خلق ستا په تاریخ باندے اعتراض کوی .چه په دے کښے غیبت شوے دے.نو دوی ورته اوفرمائیل.چه مونږ په تاریخ کښے د متقدمینو اقوال

(.....بقیه حاشیه) کان صاحب بدعة،وبعضهم کان منهم متهماً في الحدیث، وبعضهم کانوا أصحاب غفلة وکثرة خطأ. فأراد هولاء الأئمة أن یبینوا أحوالهم شفقة علی الدین وثبتاً لأن الشهادة فی الدین أحق أن یتثبت فیها من الشهادة فی الحقوق والأموال))

(۱) اوگورئ مقدمة صحیح مسلم (ص،۱۰، ۱۱)_

(۲) حافظ ذهبی رحمه الله په .سیرأعلام النبلاء.. (۱۲/٤۳۹، ٤٤۰) کښے فرمائی.((وقل أن یقول:فلان کذاب. أو کان یضع الحدیث)) شیخ عبدالفتاح ابوغده رحمه الله دامام بخاری رحمه الله نه د یو څو راویانو په باره کښے د ..کذاب یذکر بوضع الحدیث.. وغیره الفاظ نقل کولو نه پس فرمائی.((ویلاحظ مم هذه الأمثلة القلیلة أن البخاری رحمه الله یحرص علی أن یکون لفظ الجرح الذی ترتضیه من قول غیره إذا وجده،فینقله عنه. وإلا قاله من قبل نفسه،وذلک من دقیق ورعه رحمة الله تعالی علیه)) اوگورئ تعلیقات.. الرفع والتکمیل فی الجرح والتعدیل.. (ص.٤۰۱، ٤۰۲)_

(۳) اوگورئ سیرأعلام النبلاء (۱۲/٤۳۹) وطبقات الشافعیة (۲/۹) وهدی الساری (ص.٤۸۰)_

(۴) اوگورئ سیرأعلام النبلاء (۱۲/٤٤۱) وميزان الإعتدال (۲/٤۱٦) ترجمه عبدالله بن داود واسطی .

(۵) اوگورئ میزان الإعتدلال ۱/۶) ترجمة أبان بن جبلة الکوفی حافظ ذهبی رحمه الله په میزان الاعتدال (۲/٤۱٦) ترجمه عبدالله بن داود واسطی) کښے فرمائی.((وقد قال البخاری .وفیه نظر.. ولا یقول هذا إلا فیمن یتهمه غالباً)) دغه شان عراقی رحمه الله په شرح الفیه (ص.۱۷۶) کښے فرمائی.((فلان فیه نظر. وفلان سکتوا عنه. وهاتان العبارتان یقولهما البخاری رحمه الله فیمن ترکوا حدیثه)) خو محدث جلیل حضرت مولانا حبیب الرحمن اعظمی رحمه الله دحافظ ذهبی رحمه الله اوحافظ عراقی رحمه الله قول په تحقیقی اوتفصیلی طور رد کړے دے.اووئ حاشیه ..الرفع والتکمیل.(ص.۳۸۹، ۳۹۱) وحاشیه قواعد فی علوم الحدیث (ص.۱۵۵، ۱۵۷) وحاشیه سیرأعلام النبلاء (۱۲ ٤۳۹، ٤٤۰

نقل کړی دی. د خپل طرفه خو مونږ څه هم نه دی وئیلی.(۱)

بیا امام بخاری رحمه الله د حدیث په حاصلولو کښے هم ډیر احتیاط کړے دے. یو خل یوکس د یو حدیث په باره کښے تپوس اوکړلو. چه په هغے کښے دتدلیس گمان وو نو امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل. ته زما په باره کښے دتدلیس شبه کوے. ماخو د یو محدث لس زره احادیث ددے ویرے پریخودی دی. او هم د شبه د وجے مے د یو بل محدث دومره احادیث یا ددے نه زیات احادیث پریخودے دی.(۲)

یعقوب بن ابراهیم دورقی رحمه الله فرمائی. «محمد بن اسماعیل فقیه هذه الأمة»(۳) دا قول دنعیم بن حماد رحمه الله نه هم منقول دے.(۴)

امام بخاری رحمه الله د عالمانو په نظر کښې. د امام بخاری استاذ محمد بن سلام بیکندی رحمه الله امام بخاری رحمه الله ته اوفرمائیل. «أنظر فی کتبی، فما وجدت فیها ان خطأ فاضرب علیه، لی لا أرویه» امام بخاری رحمه الله دهغوی په احادیث نظر ثانی اوکړلو. نود کومو احادیثو په باره کښے چه امام بخاری اطمینان نښکاره کړلو. په هغے باندے استاذ اولیکلو. «رضی الفتی» او کوم احادیث چه ضعیف وو. په هغے باندے ئے اولیکل. «لم یرض الفتی»(۵)

دغه شان د دوی یو بل استاذ عبدالله بن یوسف تنیسی رحمه الله هم دوی ته فرمانیلی وو. «أنظر فی کتبی وأحدث بما فیها من السقط»(۶)

ددوی استاذ اسماعیل بن ابی اویس رحمه الله فرمائی. چه په کومه باریکه طریقه چه امام بخاری زما داحادیثو اصلاح کړے ده. هغه شان چا هم نه ده کړے. دوی فرمائی. «أتذن لی أن أحدثها؟» یعنی زه دا دوباره لیکم؟ نوهغوی ورته اجازت ورکړلو. «فاستخرت عامة حدیثی بهه العلة»(۷)

دغه شان په خپله امام بخاری رحمه الله فرمائی. چه ما د اسماعیل بن ابی اویس د کومو احادیثو انتخاب کړے وو. په هغے باندے هغوی لیکل. «هذه الأحادیث إنتخبها محمد بن اسماعیل من حدیثی»(۸)

---

(۱) اوگورئ سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۴۱) وهدی الساری (۴۸۰) ومقدمة قسطلانی (ص.۳۷)_

(۲) هدی الساری (۴۸۱) وتاریخ بغداد (۲/۲۵)_

(۳) تهذیب التهذیب (۲۴/۴۵۷) وطبقات السبکی (۲/۹)_

(۴) تهذیب التهذیب (۲۴/۴۵۹)_

(۵) تاریخ بغداد (۲/۲۴)

(۶) هدی الساری(۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۱۹)_

(۷) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۳۰)_

(۸) هدی الساری(۴۸۳)_

حافظ رجاء بن مرجی فرمائی.«فضل محمد بن اسماعیل علی العلماء کفضل الرجال علی النساء»(۱)

دغه شان فرمائی.«هو آیة من آیات الله یمشی علی ظهر الأرض»(۲)

امام محمد بن اسحاق بن خزیمه رحمه الله فرمائی.«ما تحت أدیم السماء أعلم بالحدیث من محمد بن اسماعیل»(۳)

محمد بن بشار بندار رحمه الله قول دے«هذا أفقه خلق الله فی زماننا»(۴)

کله چه امام بخاری رحمه الله بصرے ته تشریف یورلو.نو محمد بن بشار رحمه الله اوفرمائیل . «دخل الیوم سید الفقهاء»(۵)

ابو مصعب زهری رحمه الله فرمائی.«محمد بن اسماعیل أفقه عندنا وأبصر بالحدیث من أحمد بن حنبل رحمه الله فقیل له جاوزت الحد، فقال للرجل: لو أدرکت مالکاً ونظرت إلی وجهه ووجه محمد بن اسماعیل لقلت: کلاهما واحد فی الفقه والحدیث»(۶)

ابو عمرو خفاف رحمه الله فرمائی.«محمد بن اسماعیل أعلم بالحدیث من إسحاق بن راهویه واحمد بن حنبل رحمهما الله وغیرهما بعشرین درجة»(۷)

دا ټول تعریفی کلمات یا د دوی د استاذانو دی.یا د دوی د معاصرینو.د امام بخاری رحمه الله په باره کښے چه د روستنو عالمانو کوم اقوال دی.هغه د حد نه زیات دی. حافظ رحمه الله فرمائی.

«لو فتحت باب ثناء الأئمة علیه ممن تأخر عن عصره لفنی القرطاس ونفدت الأنفاس فذاک بحر لا ساحل له»(۸)

---

(۱) تاریخ بغداد (۲۵/۲) وهدی الساری(۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۴۲۷/۱۲)_

(۲) پورتنی حواله)_

(۳) هدی الساری(۴۸۵ وتاریخ بغداد (۲۷/۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۳۱/۱۲)_

(۴) سیر أعلام النبلاء (۴۲۹/۱۲) وهدی الساری (۴۸۳)_

(۵) تهذیب الکمال (۴۴۹/۲۴) وتاریخ بغداد (۱۶/۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۶۸/۱) وهدی الساری (ص.۴۸۳) وسیر أعلام النبلاء (۴۲۲/۱۲)_

(۶) سیر أعلام النبلاء (۴۲۰/۱۲) وهدی الساری (ص.۴۸۲) وتهذیب الکمال (۴۵۵/۲۴) اود سیر أعلام النبلاء محقق ددے په حاشیه کښے لیکی.((یغلب علی ظنی أن أبا مصعب الزهری لم یقف علی کلام احمد فی الفقه حتی جعل البخاری رحمه الله أفقه منه ولو وقف علی کلامه لم یتفوه بذلک)_

(۷) طبقات السبکی (۱۰/۲) وهدی الساری (۴۸۵) وسیر أعلام النبلاء (۴۳۵/۱۲. ۴۳۶)

(۸) هدی الساری (۴۸۵)_

دحدیث مشورو امامانو فقهی مذاهب دامام بخاری رحمه الله مسلک

دامام بخاری رحمه الله د مسلک په باره کښے پنځه اقوال دی.

① دتولو نه مشهور قول دا دے چه دوی مجتهد مطلق دے.د چا مقلد نه دے.دا قول د علامه ابن تیمیه رحمه الله (۱) علامه نفیس الدین سلیمان بن ابراهیم علوی (۲) او دعلامه انورشاه کشمیری رحمه الله (۳) دے.حضرت شیخ الحدیث رحمه الله هم دا اختیار کړے دے.(۴) او هم دا راجح قول دے.خکه چه د بخاری رحمه الله د زمانے عالمانود دوی د تفقه او امامت تصریح کړے ده.او په هغه زمانه کښے چاته د فقیه یا امام وئیلو مطلب هغه مجتهد خودل وو وړاندے د نعیم بن حماد اویعقوب دورقی رحمهما الله قول تیر شو.چه هغوی امام بخاری رحمه الله ،،فقیه هذه الامة،، کرخولے دے .دغه شان محمد بن بشار رحمه الله ورته ،، افقه خلق الله فی زمانا،، وئیلی دی. عبدالله بن محمد مسندی رحمه الله فرمائی.«محمد بن اسماعیل إمام، فمن لم یجعله إماماً فاتهمه»(۵) یوځل د قتیبه بن سعید رحمه الله نه د ,,طلاق السکران،، دمسئلے تپوس اوشو.نوامام بخاری رحمه الله تشریف راوړلو.امام قتیبه (چه دامام بخاری رحمه الله استاذ وو) اوفرمائیل. «هذا احمد بن حنبل، وابن المدینی ،وابن راهویه،قد سألهم الله إلیك» (۶)یعنی بخاری رحمه الله چه ددے اکابرینو مجموعه ده.الله تعالی تاته راولیږلو.

وړاندے د ابومحمدزهری رحمه الله قول ذکر شوے دے.چه «محمد بن اسماعیل أفقه عندنا وأبصربالحدیث من أحمدبن حنبل رحمه الله فقیل له جاوزت الحد، فقال للرجل: لوأدرکت مالکاً ونظرت إلی وجهه ووجه محمد بن اسماعیل لقلت: کلاهما واحد فی الفقه والحدیث» یعنی په تفقه او استنباط کښے چه کوم مقام دوی ته حاصل دے. هغه امام بخاری رحمه الله ته هم حاصل دے.

②دویم قول د ابوعاصم عبادی اوتاج الدین سبکی رحمهما الله دے.دوی امام بخاری رحمه الله په شوافعو رحمهم الله کښے شمار کړے دے.ددے وجه دا ده.چه امام بخاری رحمه الله د زعفرانی، ابوثور، کرابیسی،او حمیدی رحمهم الله نه حدیث اوفقه حاصله کړے ده.او دا ټول دامام شافعی رحمه الله شاگردان وو.(۷) خودا خبره ددے وجے ټیك نه ده.چه د شاگردئ نه دا نه لازمیږی.چه د شاگرد

---

(۱) اوگورئ مقدمه لامع الدراری (۶۹)_

(۲) اوگورئ ..ماتمس إلیه الحاجة لمن یطالع سنن ابن ماجه (ص.۲۶) مطبوعه مع سنن ابن ماجه)_

(۳) اوگورئ فیض الباری (۵۸/۱) وذکر الترتیب بین الصحاح الست وبیان مذاهبهم مع بعض الفوائد المهمة

(۴) اوگورئ لامع الدراری (۶۰)_

(۵) هدی الساری (ص.۴۸۴)_

(۶) سیر أعلام النبلاء(۴۱۸/۱۲) وهدی الساری (ص.۴۸۲)_

(۷) اوگورئ طبقات الشافعیة (۳/۲. ۴)_

مذهب دے هم هغه وی. کوم چه د استاذ وی. که داسے وی. نوبیا د امام بخاری رحمه الله په استاذانو کښے د یر احناف هم دی.

④ دریم قول دا دے چه دوی حنبلی دی. ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په ..طبقات الحنابله.. کښے ذکر کړی دی.(۱) اوابن القیم رحمه الله فرمائی. «وکذلك البخاری ومسلم وابوداود والأثرم وهذه الطبقة من أصحاب أحمد اتبع له من المقلدین المحض المنتسبین إلیه» (۲)

⑤ څلورم قول دا دے. چه دوی مجتهد منتسب الی الشافعی رحمه الله دے.(۳)

⑤ پنځم قول د بعضے متاخرینوعالمانو رحمهم الله دے. چه امام بخاری رحمه الله نه مجتهد وو. اونه مقلد.(۴)

امام مسلم رحمه الله مسلک امام مسلم رحمه الله د مسلك په باره کښے شاه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی. «وأما مسلم وابن ماجه فلا یعلم مذهبهما»(۵) دغه شان فرمائی. «وأما مسلم فلا أعلم مذهبه بالتحقیق»(۶)

د شاه ولی الله رحمه الله او نواب صدیق خان رحمهما الله په نظر کښے دوی شافعی وو.(۷) ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په طبقات حنابله کښے ذکر کړے دے.(۸)

ابن تیمیه رحمه الله فرمائی. چه دوی نه مجتهد وو. اونه مقلد. بلکه دوی د اهل حدیثو په مذهب باندے وو.(۹)

علامه ابراهیم بن شیخ عبداللطیف سندهی رحمه الله فرمائی. چه امام مسلم رحمه الله مجتهد منتسب الی الشافعی رحمه الله دے. ابن الاثیر رحمه الله په جامع الاصول کښے اوحافظ ابن حجر رحمه الله په ,,تقریب،، کښے د دوی مجتهد کیدو ته اشاره کړے ده.(۱۰)

علامه ابراهیم سندهی رحمه الله د ..اتحاف الاکابر،، په حواله سره لیکلی دی. چه امام مسلم مالکی المسلك وو.

---

(۱) ما تمس إلیه الحاجه (ص.۲۶)_

(۲) إعلام الموقعین عن رب العالمین (۲/۲٤۲) الوجه الرابع والأربعون من وجوه رد التقلید)_

(۳) قاله الإمام ولی الله الدهلوی رحمه الله فی ..الإنصاف فی بیان سبب الإختلاف.. کذا فی ما تمس إلیه الحاجه (ص.۲۶)_

(۴) اوګورئ ..ماتمس إلیه الحاجة لمن یطالع ابن ماجه (ص.۲۷)_

(۵) فیض الباری (۱/۱۵۸)

(۶) العرف الشذی مطبوعه مع جامع ترمذی (۱/۲)_

(۷) اوګورئ ..ماتمس إلیه الحاجه.. (ص.۲۶.۲۵)_

(۸) ..ماتمس إلیه الحاجه.. (ص.۲۶)_

(۹) توجیه النظر إلی أصول الأثر(ص.۱۸۵) ذکرالنوع الثانی والثلاثین من علوم الحدیث)_

(۱۰) اوګورئ ..ماتمس إلیه الحاجه.. (ص.۲۵. ۲۶)_

دامام ابوداود رحمه الله مسلک ① دامام ابوداود رحمه الله په باره کښے مشهوره دا ده چه دوی حنبلی وو. ابن ابی یعلی رحمه الله دوی په طبقات حنابله کښے ذکر کړی دی.(۱) اسماعیل پاشاه بغدادی رحمه الله په ..هدیة العارفین.. کښے دوی ..حنبلی.. لیکلی دی.(۲) علامه انور شاه کشمیری رحمه الله هم دوی حنبلی ګرځولی دی.(۳) شیخ الحدیث صاحب هم دا غوره کړے ده.(۴)

② تاج الدین سبکی رحمه الله دوی په طبقات شافعیه کښے ذکر کړے دے دغه شان نواب صدیق حسن خان هم دوی ته شافعی ونیلی دی.(۵)

③ دریم قول دا دے چه دوی مجتهد مطلق وو.(۶)

④ څلورم قول دا دے چه دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق رحمهما الله وو.(۷)

دبعضے متاخرینو رحمه الله په نیز دوی اهل حدیث وو. «لیس بمجتهد مطلق ولا هو من المقلدین»(۸)

دامام ترمذی رحمه الله فقهی مسلک: امام ترمذی رحمه الله علامه انورشاه کشمیری رحمه الله شافعی ګرځولے دے.(۹)

ابن تیمیه رحمه الله فرمائی. دوی په اهل حدیثو کښے وو. نه مجتهد مطلق وو. اونه مقلد محض.(۱۰)

د شاه ولی الله رحمه الله په رائے کښے دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق وو.(۱۱)

دابن ماجه رحمه الله مسلک: دابن ماجه رحمه الله په باره کښے شاه انورشاه کشمیری رحمه الله فرمائی. چه د دوی مذهب په تحقیق سره معلوم نه دے.(۱۲)

د شاه ولی الله رحمه الله په رائے کښے دوی مجتهد منتسب الی احمد واسحاق دی.(۱۳)

دابن تیمیه رحمه الله په رائے کښے دوی نه مجتهد وو. اونه مقلد محض. بلکه اهل حدیث وو.(۱۴)

---

(۱) ..ماتمس إليه الحاجه.. (ص.۲۶)_

(۲) هدية العارفين (۳۹۵/۱) _

(۳) فيض الباری (۵۸/۱) والعرف الشذی (ص.۲۰)_

(۴) مقدمة لامع الدراری (۷۱)_ تاج الدين سبکی رحمه الله

(۵) ماتمس إليه الحاجه(۲۵، ۲۶)_

(۶) قاله ابن تيمية ،كما في توجيه النظر(ص.۱۸۵)_

(۷) قاله الإمام ولی الله الدهلوی رحمه الله كذا في ماتمس إليه الحاجه (ص.۲۶)_

(۸) ..ماتمس إليه الحاجه.. (۲۷)_

(۹) فيض الباری (۵۸/۱) والعرف الشذی (ص.۲۰)_

(۱۰) توجيه النظر إلى أصول الأثر(ص.۱۸۵)_

(۱۱) ..ماتمس إليه الحاجه.. (۲۶)_

(۱۲) فيض الباری (۵۸/۱) والعرف الشذی (ص.۲۰)

(۱۳) ..ماتمس إليه الحاجه.. (۲۶)_

(۱۴) توجيه النظر(ص.۱۸۵)_

د امام نسائی رحمہ اللہ مسلک امام نسائی رحمہ اللہ د شاه ولی الله رحمہ اللہ په رائے کښے شافعی دے.(۱)
د ابن تیمیه رحمہ اللہ په نیز دوی هم اهل حدیث دی.نه مقلد محض وو.اونه مجتهد مطلق.(۲)
علامه انور شاه کشمیری رحمہ اللہ نے حنبلی گرخوی.(۳)
علامه ابن تیمیه رحمہ اللہ امام بخاری اوامام ابوداود رحمهما الله مجتهدین گرخولی دی . او امام مسلم.امام ترمذی.امام نسائی.امام ابن ماجه. امام ابن خزیمه.ابویعلی .امام بزار رحمہم اللہ وغیره حضراتو په باره کښے فرمائی.چه دا حضرات داهل حدیثو په مذهب باندے عاملین وو مجتهدین امامانو کښے نه وو.خوامام شافعی .امام احمد . امام اسحاق . او ابو عبید رحمہم اللہ داقوالو طرف ته مائلین وو.
دوی فرمائی.چه دے ټولو حضراتو به د سنت د تابعداریٔ پوره پوره کوشش کولو . بیا په دوی کښے دوه طبقے وئے.یوه طبقه عراقیینو طرف ته مائله وه.لکه امام وکیع. یحی بن سعید . رحمهما الله وغیره اویوه طبقه مدنیین ته مائله وه.لکه امام عبدالرحمن بن مهدی رحمہ اللہ بیا امام دارقطنی رحمہ اللہ اگرچه امام شافعی رحمہ اللہ طرف ته مائل وو . خو په هغوی کښے شان اجتهاد زیات وو.د دوی مقام د امام بیهقی رحمہ اللہ نه اوچت وو.خکه امام بیهقی رحمہ اللہ امام شافعی رحمہ اللہ نه بیخی خلاف نه کوی.اوامام دارقطنی رحمہ اللہ د دوی په مقابله کښے په اجتهاد کښے اوچت او په فقه کښے زیات عالم وو. (۴) والله اعلم.
ازمیښت او وصال: امام بخاری رحمہ اللہ عظیم شخصیت وو.اوقاعده دا ده.چه کله سړے ترقی کوی .نو د هغه حاسدین هم پیدا کیږی.اوهغه ته قسم قسم تکلیفونه اواذیتونه رسولی شی. امام بخاری رحمہ اللہ ته هم داسے حالات پیش شوی وو.ددے وجے هغه د خپل وطن نه په وتلو مجبوره شو.
اولنیٔ جلا وطنی: صاحب د ،،جواهر مضیئه،، لیکلی دی.چه امام بخاری رحمہ اللہ د بغداد نه واپس راغلو .نو فتوی ورکول ئے شروع کړلو.د بخارا مشهور عالم ابوحفص کبیر چه د امام محمد رحمہ اللہ شاگرد وو.هغوی دے منع کړلو.چه فتوی مه ورکوئ.خودوی اونه منل .نو د دوی نه چا د رضاعت د مسئلے پښتنه اوکړه.که دوه ماشومان د یوے چیلیٔ یا غوا پیٔ اوڅکی. نو رضاعت ثابتیږی که نه؟ دوی د حرمت فتوی ورکړه.نو ددے په نتیجه کښے یوه هنګامه جوړه شوه.اوامام بخاری رحمہ اللہ په خپل وطن پریخودو باندے مجبوره شو.دا واقعه اگرچه لویو لویو عالمانوذکر کړے ده.(۵)

---

(۱) ..مانمس إليه الحاجه.. (۲۶)-
(۲) توجيه النظر (۱۸۵)_
(۳) فيض الباری (۵۸/۱) والعرف الشذی (ص.۲۰)_
(۴) اوګورئ توجيه النظر إلى أصول الأثر(ص.۱۸۵) ذكرالنوع الثانی والثلاثين من علوم الحديث_
(۵) دا واقعه امام سرخسی رحمہ اللہ په مبسوط کښے ذکر کړے ده.صاحب د جواهر مضیئه په جواهر مضیئه (۱ ۶۷) کښے په ترجمه د احمد بن حفص کبیر کښے د شمس الائمه نه نقل کړے ده.دغه شان دا واقعه عنایه شرح وقایه. کفایه شرح هدایه او فتح القدیر کښے هم (بقیه حاشیه په راروانه صفحه.....

خو ددے باوجود ددے صداقت مشکوك دے یقینی ده.چه ددے په روایت کښے گمان داخل دے چه په دین باندے معمولی غوندے پوهیږی.نوهغه انسان هم دا حماقت نه کوی.بیا پاتے شو دومره لوئے امام فقیه، محدث، مفسر.چاچه د شپاړس کالو په عمر کښے د وکیع بن الجراح او ابن المبارك رحمهماالله کتابونه حفظ کړی وو.هغه داسے غلطه فتوی څنګه ورکولے شی؟ څکه دا واقعه معلوله ده.(۱)

په دویم ځل ویستل په دویم خل په هغه وخت کښے اوویستلے شو.کله چه هغوی فتوی ورکړه چه ایمان مخلوق دے.ابوبکربن حامد، ابوحفص الزاهد.اوشیخ ابوبکر الاسماعیلی د احنافو په اکابرینو کښے دی.هغوی په یو محضرباندے دستخط اوکړلو چه ایمان مخلوق نه دے اوځوك چه ددے د مخلوقیت قائل وی.هغه کافر دے.نوامام بخاریؒ ددے د مخلوقیت قائل وو.نوځکه دوی د بخارا نه اوویستلی شو.صاحب د ..فصول عمادیه.. ددے ذکر کړے دے.(۲)

خو دا مسئله مختلف فیه ده.داحنافو اکابرین د غیرمخلوق قائلین وو.خو بله ډله د مخلوقیت قائله ده.امام بخاریؒ اوابونصر مروزی ؒ دے طرف ته دی.امام احمد بن حنبلؒ په دواړو باندے انکار کړے دے.هغوی فرمائی.څوك چه ایمان ته مخلوق وائی.هغه کافر دے.څکه چه په دے کښے کلام الله طرف ته تعریض دے.اوځوك چه ایمان ته غیر مخلوق وائی.هغه مبتدع دے.(۳)

خو حقیقت دا دے.چه په دے مسئله کښے تفصیل دے.که یو کس ایمان اووائی .او مراد ئے کلمه د شهادت وی.اودے ته مخلوق وائی.نودا غلطه ده.څکه چه«لا إله إلا الله محمد رسول الله» دقرآن دستور دے.اوکه یو کس د ایمان نه اقرارلسانی ، تصدیق قلبی، او عمل بالارکان مراد اخلی.نو دا بالکل صحیح ده.څکه چه انسان دخپل ذات او صفاتو په اعتبار سره مخلوق دے.د مسئله تنقیح نه ووشوے.بلکه د اجمال نه کار اخستے شوے وو.څکه د اختلاف اوتشدد نوبت راغلو.

په دریم ځل د وطن نه ویستل امام بخاریؒ چه کله په ۲۵۰ھ کښے نیشاپور ته تشریف

(....بقیه حاشیه) منقول ده.اوګورئ (۳۱۹/۳، ۳۲۰) دغه شان علامه حسین بن محمد بن الحسن دیاربکری هم په تاریخ خمیس (۳۴۲/۲) کښے دکشف الاسرار شرح منار په حواله سره دا واقعه ذکر کړے ده.دغه شان فواند بهیه (ص.۱۸) تعلیقات دراسات اللبیب (۳۰٤) _

(۱) څکه علامه عبدالحی لکهنوی ؒ په فواند بهیه (ص.۱۸) کښے لیکی.((لکنی استبعد وقوعها بالنسبة إلی جلالة قدرالبخاری ؒ ودقة فهمه وسعة نظره وغورفکره، مما لا یخفی علی من انتفع بصحیحه ،علی تقدیر صحتها فالبشر یخطئ.)_

(۲) اوګورئ تعلیقات .. دراسات اللبیب.. (۳۰٤، ۳۰۵)_

(۳) اوګورئ ..مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه ؒ (۶۵۵/۷، ۶۶۱) فصل: وأما الإیمان هل هو مخلوق أوغیرمخلوق)_

یورلو نوامام محمد بن یحی ذهلی رحمه الله اوفرمائیل صبا ته د محمد بن اسماعیل رحمه الله د استقبال دپاره تلل دی. څوك چه تلل غواړی نو تیار دے شی.
امام مسلم رحمه الله فرمانی چه د امام بخاری رحمه الله داسے استقبال اوشو چه د یو والی یا حاکم یا عالم داسے استقبال نه وو شوے دوه درے منزله ورته خلق ورانده د ملاقات دپاره راووتل. دوی نیشاپور ته تشریف راوړلو او داهل بخارا په محله کښے ډیره شو. امام ذهلی رحمه الله خپلو شاګردانو ته دا هدایت کړے وو چه دوی ته ورځئ او د احادیثو سماع ترے کوئ اوورسره ئے ورته دا هم وئیلی وو چه د علم کلام د څه مسئلے تپوس ترے مه کوئ. ځکه که دوی زمونږ خلاف څه خبره اوکړه. نود نیشاپور او خراسان ناصبی، رافضی، جهمی، مرجئه ټول به خوشحاله شی او انتشار به زیات شی.

خوقاعده دا ده چه «الإنسان حریص فیما منع» نویو کس په عام مجلس کښے تپوس اوکړلو چه تاسو د قرآن د الفاظو په باره کښے څه وائے. نوامام بخاری رحمه الله برابر د جواب نه اعراض کولو. بیا دهغه په اصرار باندے ئے اوفرمائیل «القرآن کلام الله غیر مخلوق، وأفعال العباد مخلوقة، والإمتحان بدعة»(۱)

بعضے خلقو نقل کړی دی چه اول کښے خو محمد بن یحی ذهلی رحمه الله خلقو ته د امام بخاری رحمه الله نه د سماع ترغیب ورکولو. خوچه کله هغه طرف ته رجوع زیاته شوه. نوپه ذهلی باندے دا خبره سخته شوه. اوهغه په امام بخاری رحمه الله باندے د تنقید کولو تدبیرونه جوړول شروع کړل.(۲)

بهرحال دامام بخاری رحمه الله په دے جواب باندے یو شور جوړ شو. په خلقو کښے اختلاف پیدا شو. چه دوی «لفظی بالقرآن مخلوق» اووئیل. اوڅه کسانو انکار کولو. کوربنو مفسدینو اوویستل دا خبره په مزه مزه امام ذهلی پورے اورسیده. هغوی اعلان اوکړلو «القرآن کلام الله غیر مخلوق من جمیع جهاته، وحیث تصرف، فمن لزم هذا استغنی عن اللفظ وعما سواه من الکلام فی القرآن، ومن زعم أن القرآن مخلوق فقد کفر، وخرج عن الإیمان، وبانت منه إمرأته، یستتاب، فإن تاب وإلا ضرب عنقه، وجعل ماله فیئاً بین المسلمین، ولم یدفن فی مقابرهم، ومن وقف فقال: لا أقول: مخلوق ولا غیر مخلوق، فقد ضاهی الکفر، ومن زعم أن لفظی بالقرآن مخلوق، فهذا مبتدع، لایجالس ولایکلم، ومن ذهب بعد هذا إلی محمد بن اسماعیل البخاری فاتهموه فإنه لایحضر مجلسه إلا من کان علی مثل مذهبه»(۳)

---

(۱) هدی الساری (۴۹۰) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۴).

(۲) هدی الساری (ص۴۹۰) تاریخ بغداد (۲/۳۰) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۳) وطبقات السبکی (۲/۱۱).

(۳) تاریخ بغداد (۲/۳۲،۳۱) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۵، ۴۵۶).

دغه شان دا اعلان ئے هم اوکړلو «ألا من قال باللفظ فلا یحل له أن یحضر مجلسنا»(۱)
ددے اعلان نه پس امام مسلم رحمه الله هم په هغه وخت خپل څادر په سر واچولو او پاسیدو لاړل په هغه پسے امام احمد بن سلمه رحمه الله هم د مجلس نه پاسیدلو امام مسلم چه څومره حدیثونه اخستی وو هغه ټول ئے واپس کړل.(۲)
بل طرف ته احمد بن سلمه رحمه الله امام بخاری رحمه الله ته راغلو اووے وئیل حضرت په خراسان کښے یو کس ته ډیر مقبولیت حاصل دے او په دے مسئله کښے هغه مخالف شو اوس به څه کیږی؟ امام بخاری رحمه الله په خپله ډیره باندے لاس راښکلو او وے فرمائیل «وأفوض أمری إلی الله إن الله بصیر بالعباد، اللهم إنی لم أرد المقام بنیسابور أشراً، ولا بطراً، ولا طلباً للرئاسة، وإنما أبیت علی نفسی الرجوع إلی وطنی لغلبة المخالفین، وقد قصدنی هذا الرجل حسداً لما آتانی الله لا غیر» بیا ئے اوفرمائیل اے احمده! زه به هم صبا ته ددے ځائے لاړ شم چه زما د وجے تاسو د هغه د خبرو نه خلاص شئ.(۳)
بل طرف ته دا اوشوه چه کله امام مسلم رحمه الله او امام احمد بن سلمه رحمه الله د امام ذهلی د مجلس نه پاسیدل نو ذهلی اووئیل «لا یساکننی هذا الرجل فی البلد» امام بخاری رحمه الله د هغه ځائے نه روان شو اوبخارا ته ئے تشریف یوړلو.(۴)
اوس دلته د دوو خبرو تحقیق ضروری دے.
چه امام بخاری رحمه الله «لفظی بالقرآن مخلوق» وئیلی هم دی اوکه نه؟ د امام بخاری رحمه الله نه «لفظی بالقرآن» چرته منقول نه دی په تاریخ بغداد وغیره کښے ذکر دی چه امام بخاری رحمه الله خپل څان ته ددے قول نسبت غلط خودلے دے غنجار په تاریخ بخارا کښے په خپل سند سره دابوعمرو احمد بن نصر خفاف نه نقل کړی دی چه مونږ د ابواسحاق قیسی په مجلس کښے وو زمونږ سره محمد بن نصرمروزی رحمه الله هم موجود وو چه دامام بخاری رحمه الله ذکر شروع شو محمد بن نصر رحمه الله اوفرمائیل ما د امام بخاری رحمه الله نه دا اوریدلی دی چه فرمائیل ئے «من زعم أنی قلت: لفظی بالقرآن مخلوق، فهو کذاب، فإن لم أقله» خفاف اووئیل چه په خلقو کښے خو ددے خبرے ډیر شهرت دے محمد بن نصر اووئیل خبره هم هغه ده کومه چه ما اوکړه.
ابوعمرو خفاف رحمه الله فرمائی زه امام بخاری رحمه الله ته ورغلم اول مے ورسره د څه حدیثونو په باره کښے بحث اوکړلو تردے هغه حدیثونه حل شو بیا ورته ما عرض اوکړلو چه دلته څه خلق ستاسونه داسے داسے خبرے نقل کوی امام بخاری رحمه الله اوفرمائیل «یا أبا عمرو! احفظ ما أقول

---

(۱) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (۴۹۰).
(۲) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (ص.۴۹۱).
(۳) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۵۹) وهدی الساری (۴۹۱).
(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۶۰) وهدی الساری (۴۹۱).

لك ،من زعم من أهل نيسابور، وقومس ،والرأى، وحلوان،وبغداد، وكوفة ،والبصرة ،ومكة، والمدينة، أن قلت: لفظي بالقرآن مخلوق ،فهو كذاب، فإن لم أقله،إلا أن قلت: أفعال العباد مخلوقة»(١)

دويمه خبره ده مسئله او ددے تحقيق ....نو داهل حق د سلفو اوخلفو په دے باندے اتفاق دے چه قرآن كريم دالله تعالى كتاب دے.قديم دے.اوغير مخلوق دے.

دمسئلے د تحقيق نه وړاندے دا خبره يادہ كړئ.چه حسين بن على كرابيسى.عبدالله بن كلاب. ابوثور. داود بن على ظاهرى وغيره د «لفظى بالقرآن مخلوق» قائل دى.(٢)

حسين بن على كرابيسى دامام احمدبن حنبل رحمه الله د نزدے دوستانوخنے وو.خو ددے قول د راتلو نه پس د هغوى دوستى په دشمنئ بدله شوه.هم دا قول ئے بنيادجوړ كړلو.اود يوبل خلاف ئے خبرے اوكړلے.(٣) كرابيسى رحمه الله ته چه كله د امام احمد رحمه الله د انكار علم اوشو.نو وے وئيل. «ما ندرى أيش نعمل بهذا الفتى؟ إن قلنا مخلوق، قال،بدعة،وإن قلنا غير مخلوق قال:بدعة»(٤)

دغه شان داود ظاهرى رحمه الله باندے اسحاق بن راهويه رحمه الله انكار كړے وو.بيا چه كله دامام احمد بن حنبل رحمه الله مجلس ته حاضر شو.نوهغه ئے منع كړلو.او وے فرمائيل.چه ماته محمد بن يحى ذهلى رحمه الله ده په باره كښے ليكلى دى.چه دے د «لفظى بالقرآن مخلوق» قائل دے. خلقو ورته اووئيل.چه دے خوانكار كوى.دوى اوفرمائيل.«محمدبن يحى أصدق منه»(٥)

اوس د مسئلے تحقيق دا دے.چه په دے باندے خو اجماع ده.چه قرآن كريم دالله تعالى كلام قديم اوغير مخلوق دے.خود تالى په الفاظو تلاوت كښے اختلاف دے .چه تلاوت او متلو يو دے.اوكه په دواړو كښے فرق شته.بعضو فرق كړے دے . هغوى وائى.چه متلو دالله تعالى كلام دے.اوتلاوت د قارى فعل دے.اوبعضو په دے مسئله كښے خاموشى اختيار كړے ده.

امام احمد رحمه الله ته دا نسبت شوے دے.چه هغوى دواړه يو څيز ګڼرى.(٦)

امام بيهقى رحمه الله فرمائى.چه امام احمدرحمه الله دا صرف ددے دپاره وئيل.چه څوك تفريق اوكړى.چه تلاوت دقارى فعل دے.او متلو دالله تعالى كلام دے.نوچونكه د متلو وجود د قارى په وجود باندے مبنى دے.نو د قرآن د مخلوقيت قول ئے نه اختياروللو ګڼى د امام

---

(١) تاريخ بغداد (٣٢/٢) وطبقات السبكى (١٣/٢ وسيرأعلام النبلاء (٤٥٧/١٢، ٤٥٨) وهدى الساري (ص.٤٩١)_ ؟؟؟

(٢) اوګورئ .. قواعد فى علوم الحديث..(ص.٢٢٦)_

(٣) اوګورئ .قواعد فى علوم الحديث..(٢٢٦)_

(٤) تهذيب التهذيب (٣٦١/٢) ترجمه حسن بن على بن يزيد كرابيسى_

(٥) اوګورئ لسان الميزان (٤٢٢/٢) ترجمة داود بن على الأصبهانى الظاهرى_

(٦) اوګورئ شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة (٣٥٥/٢) لأبى القاسم اللالكائى رحمه الله_

احمد رحمه الله پشان به ئے د «لفظی بالقرآن مخلوق» باندے نکیر کولو. دغه شان ئے «د لفظی بالقرآن غیرمخلوق» باندے به ئے هم انکار کولو.

اوس چه چونکه دامام احمد رحمه الله اوامام بخاری رحمه الله مسلك یو شو خکه که دامام احمد رحمه الله په نیز په لفظ او ملفوظ او تلاوت او متلو کښے فرق نه وو نو په «لفظی بالقرآن غیرمخلوق» به هغوی انکار نه کولو بیا امام بخاری رحمه الله دومره سخت اختلاف ولے اوکړلو؟ او ددے اختلاف شهرت ولے اوشو.

ددے جواب دا دے چه د امام احمد رحمه الله مقابله د قدریه. جهمیه. اومعتزله سره وه. دوی د قرآن د مخلوقیت قائلین وو. او په مختلفو تعبیراتو سره به ئے دا پیش کول. امام احمد رحمه الله په «لفظی بالقرآن مخلوق» باندے خکه انکار اوکړلو. چه جهمیۀ به په دے سره دخپل مسلك تشهیر کولو. چه «لفظی بالقرآن مخلوق» او «القرآن بلفظی مخلوق» کښے څه فرق نشته حالانکه په اوله جمله کښے د «مخلوق» حمل په «لفظی» باندے دے. او په دویمه جمله کښے د «مخلوق» حمل په «قرآن» دے. اود امام بخاری رحمه الله مقابله دهغه حنابلۀ سره وه. کوم چه د امام احمد رحمه الله د علومو نه پوره واقف نه وو. او د ،،خلق قرآن،، په مسئله کښے ئے دومره مبالغه کوله. چه په کومه سیاهۍ چه قرآن لیکلی شی. اوپه کوم کاغذ باندے چه هغه لیکلی شی. د قرآن کریم لیکلو نه پس به ئے هغه سیاهۍ اوکاغذ ته هم قدیم وئیل. حالانکه دامام احمد رحمه الله او دهغه په اصحابو کښے ذی علم اوفضل کښے څوك هم ددے قائل نه وو. اوبنکاره ده. چه لفظ او آواز دواړه یو شان څنګه کیدے شي. لفظ بیل څیز دے. او آواز بیل څیز دے. دامام احمد رحمه الله نه هم دا منقول دی. چه دا قرآن نه دے. دانسان فعل اومخلوق دے. په حدیث کښے دی «زینوالقرآن بأصواتکم»(۱) اوبنکاره خبره ده. چه که یوکس دبل نه روایت کوی. نو «هذا لفظه» وائی. یا «هذا معناه» وائی. دا څوك نه وائی. چه «هذا صوته» د لفظ او صوت فرق ددے نه بنکاره کیږی. امام احمد رحمه الله د لفظ په باره کښے هغه انداز نه وو اختیار کړے. کوم چه د صورت په باره کښے هغوی اختیار کړے وو. ددے وجه هم هغه ده. چه څوك ،،لفظی مخلوق،، اووائی. یا ددے پشان بل لفظ اووائی. اود خلق قرآن تشهیر شروع نکړی. بهرحال دا ضمنی طور د مسئلے تحقیق وو.

په خپل وطن بخارا کښې ازمائش بیا چه کله امام بخاری رحمه الله د نیشاپور نه بخارا ته راغلو. نود بخارا خلقو د دوی په راتلو باندے ددوی زبردست استقبال اوکړلو. امام بخاری رحمه الله دلته درس شروع کړلو. خلق به ډلے ډلے د حدیث اوریدو دپاره راتلل.

---

(۱) سنن نسائی (۱۵۷/۱) کتاب الإفتتاح باب تزیین القرآن بالصوت ... وسنن أبی داود کتاب الصلاة باب إستحباب الترتیل فی القراءة رقم. ۱۴۶۸ وسنن ابن ماجه کتاب إقامة الصلاة باب فی حسن الصوت بالقرآن رقم ۱۳۴۲)_

بل طرف ته خالدبن احمد ذهلی چه د بخارا حاکم وو.هغه امام بخاری رحمه الله ته درخواست اوکړلو چه ته شاهی دربارته راخه اوماته د بخاری شریف او تاریخ درس راکوه امام بخاری رحمه الله ورته اوفرمائیل «أنا لا أذل العلم ولا أحمله إلى أبواب الناس» او ورته نے اوفرمائیل که تاته ضرورت وی نوزما جمات یا کور ته حاضریږه او په درس کنبے شرکت کوه.که ستا دا خبره خوښه نه وی نو ته حاکم ئے.ما د درس نه منع کړه.چه د قیامت په ورځ زه الله تعالی ته خپل عذر پیش کولے شم.خکه چه زه علم نشم پټولے.نبی کریم صلی الله علیه وسلم فرمائیلی دی.«من سئل عن علم فکتمه ألجم بلجام من نار»(۱)

په یو روایت کنبے دی.چه د بخارا حاکم امام بخاری رحمه الله ته اوونیل.چه دلته راخه او زما خامنو ته جامع صحیح بخاری او دتاریخ درس ورکوه.امام بخاری رحمه الله انکار اوکړلو هغه دوباره پیغام راولیږلو.چه زما خامنو ته خصوصی درس ورکوه.چه بل څوك په کنبے شریك نه وی.امام بخاری رحمه الله ددے نه هم انکار اوکړلو.په دے باندے هغه د څوکسانو نه مدد اوغوښتلو.دامام بخاری رحمه الله په مذهب تنقیدونه شروع شول.او دوی مبتدع اوګرځولے شو.بیا ورته حاکم د بنار نه د وتلو حکم اوکړلو.کله چه دوی بخارا پریخودلو.نو خیرے نے اوکړلے.«اللهم أرهم ما قصدوني به ی أنفسهم وأولادهم وأهاليهم» نویوه میاشت هم نه وه تیره شوے.چه خلیفة المسلمین په څه وجه د دغه حاکم نه خفه شو.اوهغه ئے معزول کړلو.او بیا ئے حکم اوکړلو.چه په خر دے سور کړے شی.او په ټول بنار کنبے دے د ده تذلیل اوکړے شی.په آخر کنبے هغه قید کړے شو.دغه شان نور په نوم عالمان چه هغوی امام بخاری رحمه الله تنګ کړے وو.هغوی ته هم د خپل عمل سزا ملاؤ شوه.او بنه رسوا شول.(۲) ربنتیا دی.چه «من عادی لی ولیاً فقد آذنته بالحرب»(۳)

بهرحال امام بخاری رحمه الله دهغه ځائے نه اووتل.اوبیکند ته اورسیدلو.هلته کنبے هم د دوی په باره کنبے په خلقو کنبے اختلاف پیدا شو.یوفریق دده موافق او بل مخالف شو.خکه ئے هلته کنبے هم ډیره کیدل مناسب اونه ګنړلو.په دغه دوران کنبے د سمرقند خلقو دوی ته دعوت ورکړلو.دوی د هغوی دعوت قبول کړلو.د بیکند نه روان شو.په لاره کنبے په ،،خرتنګ،، مقام کنبے ایسار شو.دلته د دوی څه خپلوان وو.

---

(۱) سنن أبی داود کتاب العلم باب کراهیة منع العلم رقم (۳۶۵۸) جامع ترمذی کتاب العلم باب ما جاء فی کتمان العلم رقم ۲۶۴۹. وسنن ابن ماجه.مقدمة باب من سئل عن علم فکتمه رقم.۲۶۱و(۲۶۴) و۲۶۵. ومسند احمد (۲۶۳/۲. ۳۰۵. ۳۴۴. ۳۵۳. ۴۹۵)_

(۲) د دے پوره تفصیل دپاره اوګورئ هدی الساری (ص.۴۹۳) وسیرأعلام النبلاء (۴۶۳/۱۲. ۴۶۵) وتاریخ بغداد (۳۳/۲. ۳۴) وتهذیب الکمال (۴۶۴/۲۴. ۴۶۶) وطبقات السبکی (۱۴/۲) _

(۳)صحیح بخاری کتاب الرقاق باب التواضع رقم ۶۵۰۲)_

غالب بن جبریل څوک چه ددوی میزبان وو د هغوی بیان دے چه ما د امام بخاری رحمه الله نه د شپے په وخت د تهجدو نه پس دا دعا واوریدله چه کوله ئے «اللهم إنه قد ضاقت علی الأرض بما رحبت فاقبضنی إلیك» ددے نه پس یوه میاشت هم نه وه تیره شوے چه دوی وفات شو د رمضان په آخره کښے داهل سمرقند په جمع دعوت باندے دوی سمرقند ته روان شو امام بخاری رحمه الله سورلئ طلب کړه د دوو کسانو په مدد ئے څو قدمونه واخستل وے فرمائیل ما کینوئ کمزوری مے ډیره زیاتیږی دوی څه دعا اوکړله اوهم هلته په خرتنګ کښے د وړکی اختر په شپه ۲۵۶ھ کښے وفات شود اختر په ورځ د ماسپخین نه پس هم هلته خاورو ته اوسپارلے شو.(۱)

یو زیږی عبدالواحد بن آدم طواویسی رحمه الله فرمائی ماپه خوب کښے اولیدلو چه په یو خائے کښے نبی کریم ﷺ د صحابه کرامو رضی الله عنهم د یوجماعت سره ولاړ دے ما ورته سلام اوکړلو دوی د سلام جواب راکړلو ماعرض اوکړلو یارسول الله تاسو دلته څه ته ولاړ یے هغوی اوفرمائیل مونږد محمدبن اسماعیل رحمه الله انتظارکوو څو ورځے پس راته د امام بخاری رحمه الله د وفات خبر راورسیدلو چه پته اولیګیدله نودا هم هغه وخت وو په کوم وخت چه ما نبی کریم ﷺ په خوب کښے لیدلے وو.(۲)

دامام بخاری رحمه الله یو کرامت: کله چه امام بخاری رحمه الله دفن کړے شو نود قبر نه د مشکو خوشبوئی شروع شوه خلقو به تعجب کولو اود قبر خاوره به ئے اوړله د څوکیدار د وس نه هم خبره اووتله نود لرګی جالئ ورته اولګولے شوه ډیر مخالفینو چه دا کرامت اولیدلو نو توبه ئے اوویسته له.

دا خوشبو څنګه وه بنکاره ده چه دا د سنتو دتابعدارئ اود شریعت د ژوندی کولو خوشبوئی وه رحمه الله رحمة واسعة وجزاه خیرالجزاء.

تصنیفات: امام بخاری رحمه الله د اتلس کاله په عمرکښے «قضایا الصحابة والتابعین» لیکلے وو.(۳) ددے نه پس ئے په مدینه منوره کښے په هغه شپوکښے چه سپوږمئ به په کښے روښانه وه. ,,تاریخ کبیر،، اولیکلو.(۴) امام اسحاق بن راهویه رحمه الله دا کتاب د امیرعبدالله بن طاهر ته پیش کړلو چه آیا زه تاته جادو نه بنایم؟ چه امیر اوکتلو نود تعجب اظهار ئے اوکړلو اووے وئیل زه دا نه ګنړم چه دا به د دوی تصنیف وی.(۵)

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (ص۴۹۳) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۶۶، ۴۶۷) وتاریخ بغداد(۲/۳۴) وطبقات السبکی (۲/۱۵، ۱۶) وتهذیب التهذیب (۲۴/۴۶۶) _

(۲) تهذیب التهذیب ۲۴/۴۶۷) وتاریخ بغداد (۲/۳۴) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۶۸) وهدی الساری (ص۴۹۳) وطبقات السبکی (۲/۱۴) _

(۳) هدی الساری (ص۴۷۸) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۳۴) وطبقات السبکی (۲/۵) وتاریخ بغداد(۲/۷)_

(۴) پورتنئ حواله_

(۵) هدی الساری (ص۴۸۳) وتاریخ بغداد (۲/۷) وسیرأعلام النبلاء (۱۲/۴۰۳) وطبقات السبکی (۲/۷)_

دامام بخاری تصنیفات لاندینی دی ① صحیح بخاری ② قضایا الصحابة والتابعین ③ الأدب المفرد ④ جزء رفع الیدین ⑤ جزء قراءة خلف الإمام ⑥ تاریخ کبیر ⑦ تاریخ اوسط ⑧ تاریخ صغیر ⑨ خلق أفعال العباد ⑩ کتاب الضعفاء ⑪ برالوالدین.

د دے کتابونو نه علاوه څه تصانیف نور هم دی.د کومو ذکرچه مختلفو محدثینو کړے دے.

⑫ جامع کبیر.دا محدث ابن طاهر رحمه الله ذکر کړے دے. ⑬ مسند کبیر ⑭ تفسیر کبیر ⑮ دا فربری رحمه الله ذکر کړے دے. ⑯ کتاب الاشربة. ددے ذکر امام دارقطنی رحمه الله کړے دے. ⑰ کتاب الهبة. ددے ذکر وراق بخاری ابن ابی حاتم رحمه الله کړے دے. ⑱ اسامی الصحابة. ددے ذکر محدث ابوالقاسم بن منده رحمه الله کړے دے. ⑲ کتاب الوحدان ⑳ کتاب المبسوط.. ددے ذکر امام خلیلی رحمه الله في ،،الارشاد،، کنبے کړے دے. ㉑ کتاب العلل ددے ذکر هم ابن منده رحمه الله کړے دے. ㉒ کتاب الکنی.ددے ذکر حاکم ابواحمد رحمه الله کړے دے. ㉓ کتاب الفوائد ددے ذکر امام ترمذی رحمه الله د خپل جامع د کتاب المناقب په ضمن کنبے کړے دے.(۱)

صحیح بخاری په دے ټولو تصنیفاتو کنبے د ټولو نه زیات مشهور ،،صحیح بخاری،، دے.امام نووی رحمه الله د دے نوم «الجامع المسند الصحیح المختصر من أمور رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأیامه» لیکلے دے.(۲) او حافظ ابن حجر رحمه الله ددے نوم «الجامع الصحیح المسند من حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأیامه» کیخودے دے.(۳)

() ،،جامع،، ورته د اته څیزونو د وجې وئیلی شی.(یعنی په دے کنبے د اته قسمه مضامینو احادیث دی.د جامع تعریف وراندے تیر شوے دے.)

() ،،مسند،، ورته څکه وائی.چه په سند متصل سره مرفوع روایات نقل کوی.اوکوم آثار وغیره چه ذکر دی.هغه ضمناً او تبعاً دی.

() ،،صحیح،، څکه دے.چه په دے کنبے د صحت التزام شوے دے.

() ،،مختصر،، څکه دے.چه د ټولوصحیح احادیثو احاطه په دے کنبے نه ده شوے.پخپله دامام بخاری رحمه الله قول دے.«ما أدخلت فی هذا الکتاب إلا ما صح وترکت من الصحاح کی لا یطول الکتاب»(۴)

() ،،من امورالرسول ﷺ،، یا ،،من حدیث رسول الله ﷺ،، څکه چه دنبی ﷺ اقوال په کنبے مروی دی.

---

(۱) اوگورئ هدی الساری (۴۹۱، ۴۹۲) _

(۲) اوگورئ تهذیب الأسماء واللغات (۷۳/۱) ومقدمة لامع الدراری (۸۳)_

(۳) اوگورئ هدی الساری (ص.۸) الفصل الثانی فی بیان موضوعه والکشف عن مغزاه فیه)_

(۴) سیرأعلام النبلاء (۴۰۲/۱۲) وتاریخ بغداد (۹/۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱) وطبقات السبکی (۲ ۷) وهدی الساری (ص.۷)

(۱) ..سنن.. کنبے افعال اوتقریراتو ته اشاره ده
(۲) ..ایام.. نه غزوات او هغه ټول واقعاتو طرف ته اشاره ده.کوم چه د نبی ﷺ په زمانه کنبے پیښ شوی وو
امام بخاری رحمه الله دیر روایات داسے ذکر کړی دی.چه په هغے کنبے د نبی ﷺ قول یا فعل یا تقریر نه دے ذکر.په داسے مقاماتو کنبے خلقو ته اشکال پیښیږی که د کتاب پوره نوم د نظرلاندے وی نواشکال په کنبے نشته.

دصحیح بخاری دتالیف سبب ددے کتاب د تالیف دوه اسباب بیانولی شی

① ابراهیم بن معقل نسفی رحمه الله فرمائی.چه دامام بخاری رحمه الله بیان دے.مونږ دخپل استاذ اسحاق بن راهویه رحمه الله په مجلس کنبے وو.چه زمونږ په ملګرو کنبے یو کس اووئیل «لوجمعتم کتاباً مختصراً لسنن النبی ﷺ» د فتح الباری د مقدمه الفاظ دی.«لوجمعتم کتاباً مختصراً لصحیح سنة رسول الله ﷺ» ددے قول د وجے زما په زړه کنبے ددے کتاب د تالیف داعیه پیدا شوه.(۱)

② محمدبن سلیمان بن فارسی رحمه الله لیکی.چه ما د امام بخاری رحمه الله نه اوریدلی دی.چه دوی فرمائیل.ما رسول الله ﷺ په خوب کنبے اولیدلو.چه زه دوی ته مخامخ ولاړ یم.او زما په لاس کنبے ببوزے دے.په هغے باندے زه د نبی ﷺ نه مچان شړم . د معبرینو نه ما د تعبیر تپوس اوکړلو.نو هغوی راته اوفرمائیل.«أنت تذب عنه الکذب» ددے خوب د تعبیر نه زما په زړه کنبے د صحیح احادیثو راجمع کولو شوق پیدا شو.(۲)

په دے دواړو اسبابو کنبے څه منافات نشته.دواړه کیدے شی.چه هم خوب محرك جوړ شوے وی.اودامام اسحاق بن راهویه رحمه الله دمجلس واقعے سره داعیه پیدا شوے وی.

د تالیف ابتداء اوانتهاء: د صحیح بخاری دتالیف شروع کله شوے وه.اوپوره شوے کله وو؟د رجال اوتاریخ په کتابونو کنبے ددے څه صراحت نشته.البته حضرت شیخ الحدیث رحمه الله د بعضے واقعاتو نه معلومه کړے ده.اوفرمائیلی ئے دی.چه په ۲۱۷ھ کنبے ددے شروع شوے وه.اوپه ۲۳۳ھ کنبے سرته رسیدلے وو.ددے تفصیل دا دے.چه ابوجعفر محمود بن عمرو عقیلی رحمه الله فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله کله د خپل کتاب په تالیف شروع اوکړه.نوامام احمد بن حنبل رحمه الله یحی بن معین رحمه الله اوعلی بن مدینی رحمه الله ته ئے دا پیش کړلو.تولو ئے تعریف اوکړلو.اوصرف په څلورواحادیثو کنبے ئے ورسره اختلاف اوکړلو.امام عقیلی فرمائی.په دے څلورو کنبے هم دامام بخاری رحمه الله رائے راجح ده.(۳)

---

(۱) اوګورئ تاریخ بغداد (۸/۲) وتهذیب الکمال (٤٤٣/٢٤) وسیرأعلام النبلاء (٤٠١/١٢) وطبقات السبکی (۷/۲) وهدی الساری (ص.۷) وتهذیب الأسماء واللغات (۷٤/۱)_
(۲) تهذیب الأسماء واللغات (۷٤/۱) وهدی الساری (ص.۷) _
(۳) اوګورئ هدی الساری (ص.۷)_

په دوی کښے دیحی بن معین رحمہ اللہ وفات په ۲۳۳ھ کښے شوے دے.(۱) دعلی بن مدینی رحمہ اللہ وفات په ۲۳۴ھ کښے شوے دے.(۲) اودامام احمد بن حنبل رحمہ اللہ وفات په ۲۴۱ھ کښے شوے دے.(۳) دے درے واړه امامانو ته دا کتاب هله پیش کیدے شی.چه په ۲۳۳ھ کښے شوے وی.اودا معلومه ده چه کتاب په شپاړس کاله کښے پوره شوے دے.(۴) نو د ۲۳۳ھ نه ۱۶کاله اوباسه.نو ۲۱۷باقی پاتے کیږی.(۲۳۳-۱۶= ۲۱۷) نودا به ونیلے شی.چه په ۲۱۷ھ کښے ددے په تالیف باندے شروع شوے وه.اوپه هغه وخت کښے د امام بخاری رحمہ اللہ عمر دریویشت کاله وو او په ۲۳۳ھ کښے ئے دا تکمیل ته رسولے وو.اوپه دغه وخت کښے دامام بخاری رحمہ اللہ عمر دوه کم څلویښت کاله وو.

بیا امام بخاری رحمہ اللہ ددے نه پس دریویشت کاله ژوندے پاتے شوے دے.نو د مصنفینو رحمہم اللہ عادت مطابق په خپل کتاب کښے ئے کمے زیاتے کولو.ددے وجے د کتاب په نسخو کښے اختلاف موندلے شی.دحماد بن شاکرپه نسخه کښے د فربری رحمہ اللہ د نسخے په مقابله کښے دوه سوه احادیث کم دی.اود ابراهیم بن معقل په نسخه کښے خو درے سوه احادیث کم دی.(۵)

دصحیح بخاری یو امتیاز: ابن عدی رحمہ اللہ فرمائی.چه د عبدالقدوس بن همام رحمہ اللہ بیان دے.چه ما د ډیرو مشائخو نه اوریدلی دی.چه امام بخاری رحمہ اللہ د صحیح بخاری د ابوابو تراجم په ریاض الجنة کښے د منبر مبارك اوورضه مطهره په مینځ کښے لیکلی دی.او د هرے ترجمے دپاره به ئے دوه رکعته نفل کول.(۶)

عمربن محمد بن بجیر البجیری رحمہ اللہ فرمائی.چه امام بخاری رحمہ اللہ فرمائیل.ما دا کتاب په مسجدحرام کښے لیکلے دے.دهرحدیث د لیکلو نه وړاندے مے استخاره کړے ده.اودوه رکعته نفل مے کړی دی.اوترڅوچه به راته د هغے دصحت یقین نه وو شوے.نو په کتاب کښے به مے نه لیکل.(۷)

په دے دواړو خبروکښے څه تضاد نشته.ممکنه ده.چه مسوده ئے په مسجد حرام کښے لیکلی وی.اوتبییض ئے په ریاض الجنة کښے کړے وی.دا هم کیدے شی.چه تراجم ئے په ریاض الجنة کښے لیکلی وی.اود احادیثولیکلو شروع ئے په مسجد حرام کښے کړی وی.ځکه چه وړاندے تیر شوی دی.چه دا کتاب په شپاړس کاله کښے مکمل شوے دے.اودا موده په یوځائے کښے نه

---

(۱) تقریب التهذیب (ص.۵۹۷) ترجمه (۷۶۵۱) _

(۲) تقریب (ص.۴۰۳) ترجمه (۴۷۶۰)_

(۳) تقریب (ص.۸۸۴) ترجمه (۹۶)_

(۴) اوگورئ تاریخ بغداد (۴/۲ وسیرأعلام النبلاء (۴۰۵/۱۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۲) وطبقات السبکی (۷/۲) وهدی الساری (ص.۴۸۹)_

(۵) اوگورئ مقدمة لامع الدراری (۱۲۴ الفائدة السادسة_

(۶) تهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱) وسیرأعلام النبلاء (۴۰۴/۱۲) وهدی الساری (۴۸۹)_

(۷) هدی الساری (ص.۴۸۹)_

وی تیره شوے.(۱)

د بخاری د روایاتو تعداد حافظ ابن الصلاح رحمه الله په ..مقدمه..کښے لیکلی دی.«جملة ما في کتابه الصحیح سبعة آلاف ومائتان وخمسة وسبعون حدیثاً بالأحادیث المکررة،وقد قیل إنها بإسقاط المکررة أربعة آلاف حدیث» یعنی چه مکررات په کښے شمار کړی.نو د صحیح بخاری د احادیثوتعداد اووه زره دوه سوه پنځه اویا دی.اود مکرراتو د حذف نه پس څلور زره احادیث جوړیږی.امام نووی رحمه الله په ..تقریب.. کښے او حافظ ابن کثیرپه ،،اختصارعلوم الحدیث،، کښے ددے اتباع کړے ده.(۲)

امام نووی رحمه الله په خپله شرح د بخاری کښے (۳) او تهذیب الأسماء واللغات کښے (۴) هم دا تعداد ذکر کړے دے.خو په دے دواړوکتابونو کښے نے د ..مسندة.. قید لګولے دے.په دے سره هغه ټول روایات خارج شول.کوم چه د تعلیقاتو اومتابعاتو په صورت کښے دی.بیا هغوی په خپله شرح د بخاری کښے د حافظ ابوالفضل محمد بن طاهر رحمه الله د کتاب ..جواب المتعنت.. نه په تفصیل سره هغه ټول روایات ذکر کړی دی.حافظ ابن حجر رحمه الله دا ټول تفصیلات په مقدمه کښے نقل کړی دی.او څائے په څائے نے په هغے باندے تنقید کړے دے.اوپه آخر کښے نے فرمائیلی دی.زما د تحقیق مطابق په بخاری کښے د مکرراتو سره اووه زره درے سوه اووه نوی احادیث دی.(۵) هم دا شماره قابل اعتماد دے.دتفصیل پیژندلو نه وړاندے په دے باندے پوهه شئ.چه په صحیح بخاری کښے څه روایات مرفوعه موصوله دی.څه معلقات دی.اوڅه متابعات دی.بیا د معلقاتو دوه قسمونه دی.یوهغه دی.چه د هغے تخریج مؤلف په خپله په خپل کتاب کښے په بل ځائے کښے کړے دے.اودویم قسم هغه معلقات دی.چه د هغے تخریج هغوی په خپله نه دے کړے.اوس په دے کښے د یو تفصیل دا دے.

روایات مرفوعه موصوله مع مکررات (۷۳۹۷)

روایات معلقه مخرجة المتون في الصحیح (۱۳۴۱) متابعات (۶)

---

(۱) اوګورئ هدی الساری (ص.۴۸۹) .. قال النووی رحمه الله قال الآخرون منهم أبوالفضل محمدبن طاهر المقدسی ـ صنفه ببخاری وقیل:بمکة وقیل بالبصرة وکل هذا صحیح.ومعناه أنه کان یضیف فیه فی کل بلدة من هذه البلدان فإنه بقی فی تصنیفه ست عشرة سنة ... تهذیب الأسماء واللغات (۷۴/۱)ـ

(۲) اوګورئ تقریب الراوی مع تدریب الراوی (۱۰۲/۱) او ..اختصار علوم الحدیث.. مع شرح الباعث الحثیث..

(۳) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۱۲۴، ۱۲۵) ـ

(۴) (۷۵/۱)ـ

(۵) اوګورئ هدی الساری (ص.۴۶۵، ۴۶۹) الفصل العاشر فی عدأحادیث الجامع)ـ

(۶) مقدمة فتح الباری (ص.۴۶۹) کښے د متابعاتو تعداد درے سوه یوڅلویښت ذکر دے.دا د کاتب سهوه ده.صحیح تعداد درے سوه څلورڅلویښت دے.کوم چه قسطلانی رحمه الله دحافظ رحمه الله نه نقل کړے دے.که درے سوه یوڅلویښت وو.نومجموعه به نے نهه زره دوه څلویښت نه جوړیدله دکوم چه حافظ رحمه الله تصریح کړے ده.فتنبه ـ

مجموعه _ (۹۰۸۲)
روایات مرفوعه موصوله بغیر دتکرار نه (۲۶۰۴)
روایات معلقه غیر مخرجة المتنون في الصحیح (۱۵۹)
میزان د تولو حادیثو بغیر د تکرار نه (۲۷۶۲)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه پورتنے شمار د آثارصحابه رضی الله عنهم اوتابعین رحمهم الله د مقطوعانو نه علاوه دے چه دهغے شمار په پوره کتاب کنے یو زر شپږ سوه اته دے (۱)
دلته دے دا خبره بنکاره وی چه حافظ ابن حجر رحمه الله د فتح الباری په مختلفو ځایونو کنے اوبیا په مقدمه د فتح الباری کنے د صحیح بخاری د احادیثو شمار بیان کړے دے خو په دے مختلفو مقاماتو کنے مختلف تعداد موجود دے (۲) په بعضے مقاماتو کنے د حافظ رحمه الله نه سهوه شوے ده او په بعضے مقاماتو کنے اختلاف د ناسخ په سهو محمول دے کوم تعداد چه پورته اوخودلے شو هغه محقق اومحرر دے علامه قسطلانی رحمه الله هم دا غوره کړے دے (۳)
والله سبحانه وتعالیٰ أعلم

د کتاب موضوع حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دصحیح بخاری اصل موضوع خو د صحیح احادیثو جمع کول دی دا موضوع ددے د نوم نه بنکاره ده «الجامع الصحیح المسند من حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأیامه» دے سره سره دا خبره هم دے سره د نظرونه اندے ده چه د فقهی استنباطاتو اوفوائدو هم په دے کنے ذکر دے امام بخاری رحمه الله چه د احادیثو نه کوم فقهی استنباطات کړی دی هغه ئے په متفرقو بابونو کنے ذکر کړی دی (۴)
امام نووی رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله مقصود صرف د صحیح احادیثو جمع کول نه وو بلکه په مختلفوفقهی بابونوکنے دهغے نه مسائل مستنبط کول هم وو هم دا وجه ده چه دوی په ډیرو بابونوکنے حدیث په سند سره نه دے ذکر کړے بلکه صرف په دومره خبره ئے اکتفاء کړے ده «فیه فلان عن النبی صلی الله علیه وسلم» اوکله متن بغیر د سندنه ذکر کوی اوکله متن تعلیقاً ذکر کوی دا ټول اسالیب په دے باندے دلالت کوی چه د دوی مقصود احکام او مسائل په څه باندے چه ئے تراجم قائم کړی دی په هغے باندے احتجاج او استدلال کول دی نوکله یو معلوم حدیث طرف ته اشاره اوکړی اوکله داسے کیږی چه هغه حدیث نزدے یا په بل ځائے کنے ذکر شوے وی (۵)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۵۴۳/۱۲) خاتمه _
(۲) اوګورئ فتح الباری (۸۴/۱) کتاب الإیمان باب کفران العشیر.و(۵۴۲/۱۳ـ ۵۴۳ خاتمه .. وهدی الساری (ص.۴۶۵. ۴۶۹) الفصل العاشر فی عد أحادیث الجامع ... و(ص.۴۷۷) ذکر من لا یعرف أسمه واختلف فیه)_
(۳) اوګورئ مقدمة إرشاد القاری (۲۸) دغه شان اوګورئ ارشاد القاری ازحضرت مولانا مفتی رشید احمد صاحب رحمه الله (۳۵. ۳۶)_
(۴) هدی الساری)ص.۸) الفصل الثانی فی بیان موضوعه الکشف عن مغزاه فیه _
(۵) پورتنئ حواله_

علامه کوثری رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله مقصود داحادیثو صحیحو تخریج ،او فقه ،اوسیرت. اودتفسیر استنباط دے.نوهغوی څکه ضمناً موقوف اومعلق احادیث دغه شان د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رحمهم الله فتاوے او رائیګانے هم ذکر کړی دی.او ددے غرض د حاصلولودپاره نے متون حصے حصے کړی دی اوهغه نے په مختلفو بابونو کښے ذکر کړی دی.(۱)

حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی.چه عالمانو د ټولو نه وړاندے چه دا علم مدون کړلو.نو په څلورو فنونوباندے نے تقسیم کړل.

○فن السنة: یعنی فقه لکه موطا امام مالك او ..جامع سفیان رحمه الله ..

() فن تفسیر: لکه کتاب ابن جریج رحمه الله

() فن سیر: لکه د محمد بن اسحاق کتاب .

() فن زهد ورقائق: لکه دامام ابن المبارك رحمه الله کتاب.

دامام بخاری رحمه الله اراده دا پیدا شوه.چه دا څلور واړه فنون یو ځائے کړی . او صرف هغه احادیث راجمع کړی.په کومو باندے چه د امام بخاری رحمه الله نه وړاندے یا په دغه زمانه کښے چا دصحت حکم لګولے وی.بله دا چه دا کتاب د مرفوع اومسند احادیثو دپاره خاص کړی.نوځکه هغوی دخپل کتاب نوم ..الجامع الصحیح المسند.. کیخودلو.ترکومے پورے چه دآثارو وغیره تعلق دے.نوهغه تبعاً ذکر شوی دی.اصالةً نه دی.

بیا دامام بخاری رحمه الله مقصود دا هم وو.چه داحادیثو نه ښه استنباط اوشی.نوهغوی هم داسے اوکړلو.د یو یو حدیث نه ډیرمسائل مستنبط کوی.دا طریقه ددوی نه وړاندے چانه وه اختیار کړے.(۲)

دصحیح بخاری شروط د شروطو مطلب دا دے.چه مصنفین دکتاب دتالیف په وخت کښے بعضے خبرے د نظرلاندے ساتی.اوهم د هغے مطابق مضامین راوړی.دهغے نه نه اوړی.چه څه ذکر کړی . شپږو امامانو رحمهم الله هم په خپلو کتابونوکښے د څه شروطو خیال ساتلے دے.خو ددے حضراتو نه دا تصریح منقول نه ده.چه ما فلانے شرط دنظرلاندے ساتلے دے.روستنو عالمانود هغوی د کتابونو مطالعه کړے ده.اوهغه شرطونه نے معلوم کړی دی.(۳)

امام حاکم رحمه الله فرمائی.د صحیح متفق علیه اولنے قسم هغه دے.کوم چه امام بخاری او مسلم رحمهما الله نقل کړے وی.اودا د اولے درجے صحیح دے.یعنی هغه حدیث چه داسے صحابی رضی الله عنه نے روایت اوکړی.کوم چه د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه په روایت کولو کښے مشهور وی.د دغه صحابی

---

(۱) اوګورئ تعلیقات الکوثری رحمه الله علی شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص.۸۲) المطبوع مع سنن ابن ماجه)۔

(۲) اوګورئ ابتداء رساله شرح تراجم ابواب صحیح البخاری مطبوعه مع صحیح بخاری (ص.۱۳)۔

(۳) حافظ ابوالفضل محمدبن طاهرمقدسی رحمه الله لیکی.((إعلم أن البخاری ومسلماً ومن ذکرنا بعدهم لم ینقل عن واحد منهم أنه قال شرطت أن أخرج فی کتابی مایکون علی شرط الفلانی وإنما یعرف لک من سیرکتبهم فیعلم بذلک شرط کل رجل منهم)) اوګورئ ابتداء شروط الأئمة الستة (ص.۷۰) مطبوعه قدیمی کتب خانه کراچی مع سنن ابن ماجه ۔

ﷺ نه ددغه حدیث نقل کولو دوه راویان ثقه وی.بیا دا حدیث هغه تابعی ﷺ بیان کړی.چه هغه د صحابو ﷺ نه په روایت کولو کښے مشهور وی.او دهغے هم دوه ثقه راویان وی.بیا په تبع تابعینو کښے حافظ متقن مشهور کس دهغے روایت اوکړی.اوپه څلورمه طبقه کښے د دے حدیث د دوو نه زیات راویان وی.بیا دبخاری یا مسلم رحمهما الله شیخ حافظ اومتقن وی.او په خپل روایت کښے د عدالت شهرت لری.(۱)

په دے لحاظ سره د امام حاکم ﷺ په نیز د صحیح دپاره د دریو خبرو وجود ضروری دے.کوم چه دهغوی په قول کښے د شیخینو رحمهما الله په شرط کښے دی.

① دصحابی ﷺ اوتابعی نه د هغه حدیث دوه ثقه راویان وی.او په څلورمه طبقه کښے ددے دوو نه زیات راویان وی.لکه چه په هره طبقه کښے د دوو راویانو وجود ضروری دے.

② دامام بخاری ﷺ او مسلم ﷺ دشیخ نه واخله ترصحابی ﷺ پورے هر راوی ثقه او په روایت کښے مشهور وی.

③ شیوخ شیخین رحمهما الله او په تبع تابعینو ﷺ کښے چه څوک هم دا حدیث روایت کوی.هغه د ثقاهت اوشهرت سره سره حافظ اومتقن هم وی.

حاکم ﷺ چه اولنے شرط کوم بیان کړلو.چه په هره طبقه کښے د دوو راویانو وجود ضروری دے.داسے حدیث ته په اصطلاح کښے ..عزیز.. وائی.(۲)داسے احادیث ډیر کم دی.خکه حافظ ابوعلی غسانی ﷺ د حاکم ﷺ په کلام کښے د تاویل کوشش کړے دے.دوی فرمائی. «وانما المراد أن هذا الصحابي ﷺ وهذا التابعي ﷺ قد روى عنه رجلان خرج بهما عن حد الجهالة»(۳) یعنی په هره طبقه کښے د دوو راویانو دوجود مطلب دا نه دے.چه هم دغه حدیث د صحابی ﷺ یا تابعی ﷺ نه روایت کوی.هغوی دوه کسان وی.بلکه مطلب دا دے.چه ددغه صحابی ﷺ یا تابعی ﷺ نه روایت کونکی مطلقاً دوه کسان وی.خکه که د یوراوی نه دوه کسان روایت اوکړی.نوهغه د ..جهالت.. نه اوځی.

خو دحاکم ﷺ د کلام دا مطلب اخستل دهغوی د خپلو تصریحاتونه خلاف دے.خکه علامه ابوعبدالله المواق فرمائی.«ماحمل الغسانی علیه کلام الحاکم وتبعه علیه عیاض وغیره لیس بالبین» دغه شان فرمانی.زه نه پیژنم چه یوکس هم د شیخینو رحمهما الله نه روایت کړے وی.چه هغوی ددے تصریح کړے ده اونه د دے په صحیحینوکښے څه درک لګی.اونه د صحیحینو نه علاوه د بل خائے نه که ددے قائل په صحیحنو کښے د شیخینو رحمهما الله طرز ته کتلے وی.اودا ئے ګنړلی وی.نوهغه غلطی کړے ده خکه چه په صحیحینوکښے خو دواړه

---

(۱) اوګورئ معرفة علوم الحديث للحاكم (۶۲) ذكر النوع التاسع عشر من علوم الحديث وهو معرفة الصحيح والسقيم والمدخل فى أصول الحديث (ص.۹)_

(۲) اوګورئ مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۳۶) النوع الحادى والثلاثون معرفة الغريب والعزيز من الحديث)_

(۳) تدريب الراوى (۱۲۶/۱)_

قسمه احادیث موجود دی اوکه ده په صحیحینو کښے داسے احادیث زیات لیدلی وی اوخیال ئے کړے وی.نودا د دے خبرے دلیل نشی کیدے چه د شیخینو رحمهما الله په نیز دا مشروط دے.دا د انصاف نه بیخی لرے خبره ده.چه د دهغوی نه د ثبوت نه بغیر دا شرط په هغوی باندے لازمولے شی.حالانکه هغوی صحیحین ددے شرط نه خالی ساتلی دی.خکه که د هغوی نه ددے شرطیت ثابت شی.نوددے په پریخودو باندے به په هغوی باندے اعتراض راتلے شی.

حافظ ابن حجر رحمه الله د علامه ابن المواق ددے بیان متعلق بیان کوی.«وهذا کلام مقبول وبحث قوی»(۱)

دحاکم رحمه الله دا بیان عالمانو رد کړے دے. حافظ ابوالفضل محمد بن طاهر مقدسی رحمه الله فرمائی. «إن البخاری ومسلماً لم یشترطا هذا الشرط ولا نقل عن واحد منهما أنه قال ذلك والحاکم قدر هذا التقدیر وشرط لهما هذا الشرط علی ما ظن ولعمری إنه شرط حسن لوکان موجوداً فی کتابیهما إلا أنا وجدنا هذه القاعدة التی أسسها الحاکم منتقضة فی الکتابین جمیعاً»(۲)

ددے نه پس هغوی د صحیحینو نه اووه مثالونه پیش کړی دی.چه دهغے نه د امام حاکم رحمه الله د خبرے تردید کیږی.بیا فرمائی.

«هذا ما اقتصرنا منها علی هذا القدر لتعلم أن القاعدة التی أسسها منتقضة لا أصل لها ولو اشتغلنا بنقض هذا الفصل فی التابعین وأتباعهم ولمن روی عنهم إلی عصر الشیخین لأربی علی کتابه ،،المدخل،، إلا أن الإشتغال بنقض کلام الحاکم لایفید فائدة وله فی سائر کتبه مثل هذا الکثیر عفا الله عنا وعنه»(۳)

علامه حازمی رحمه الله هم ددے پرزور تردید کوی.اوهغوی یو مستقل باب «باب فی إبطال قول من زعم أن شرط البخاری إخراج الحدیث عن عدلین وهلم جراً إلی أن یتصل الخبر بالنبی ﷺ» قائم کړے دے (۴) دا خودامام حاکم رحمه الله خیال وو.ابوحفص میانجی رحمه الله ددے نه لویه دعوه کړے ده.هغوی لیکی.«شرط الشیخین فی صحیحیهما أن لا یدخلا فیه إلا ما صح عندهما وذلك ما رواه عن النبی ﷺ إثنان فصاعداً وما نقله عن کل واحد من الصحابة أربعة من التابعین فأکثر، وأن یکون عن کل واحد من التابعین أثر من أربعة»(۵) یعنی د شیخینو رحمهما الله په نیز د حدیث د صحت دپاره دا شرط دے.چه دا د

---

(۱) شروط الأئمة الستة (۷۱)_

(۲) شروط الأئمة (ص.۷۱)_

(۳) پورتنی حواله_

(۴) اوګورئ شروط الأئمة الخمسة (ص.۷۳، ۷۵، ۷۷)_

(۵) تدریب الراوی (۷۱/۱)_

رسول الله ﷺ نه دوه یا د دوو نه زیات صحابه کرام رضی الله عنهم روایت کړی وی اود هرصحابی رضی الله عنه نه څلور یا د څلورو نه زیات تابعین رحمهم الله روایت اوکړی اود هرتابعی رحمه الله نه د څلورو نه زیات تبع تابعین رحمهم الله روایت اوکړی

حاکم رحمه الله خو په هره طبقه کښے د دوو راویانو وجود ضروری کړے وو او ابوحفص میانجی رحمه الله په کښے په ددو باندے هم زیادت اوکړلو بیا دحاکم رحمه الله په نیز د یو صحابی شهرت کافی وو او ددوی په نیز دحدیث دصحت دپاره دوه صحابیان ضروری اوګرځولی شو دحاکم رحمه الله د بیان د تردید نه پس د دے د تردید څه ضرورت پاتے نشو صرف د حافظ رحمه الله یو قول دلته نقل کولے شی کوم چه هغوی د ابوحفص میانجی ددے بیان په باره کښے کړے دے فرمائی

«وهو کلام من لم یمارس الصحیحین أدنی ممارسة فلو قال قائل: لیس فی الکتابین حدیث واحد بهذه الصفة لما أبعد»(۱) یعنی دا داسے کس خبره ده چه دهغه د صحیحینو سره معمولی تعلق هم نشته که څوك دا اووائی چه په صحیحینو کښے په دے صفت باندے یو حدیث هم نشته نودا خبره هم څه لرے نه ده.

باقی پاتے شو دحاکم رحمه الله دویم شرط چه دامام بخاری رحمه الله اومسلم رحمه الله د شیخ نه واخله ترصحابی رضی الله عنه پورے هرراوی ثقه وی اوپه حدیث کښے مشهور وی نواګرچه په دے دعوی کښے ابن جوزی رحمه الله هم د دوی سره ولاړ دے(۲) دغه شان حافظ مقدسی رحمه الله هم لیکلی دی «إن شرط البخاری ومسلم أن یخرجا الحدیث المتفق علی ثقة نقلته إلی الصحابی المشهور من غیر اختلاف بین الثقات والأثبات»(۳) یعنی د امام بخاری رحمه الله اومسلم رحمه الله شرط دا دے چه دهغه حدیث تخریج به کوی چه د شروع نه واخله ترصحابی رضی الله عنه پورے دهغے د ناقلینو ثقاهت متفق علیه وی او د ثقاهت په اثبات کښے د هغوی په مینځ کښے اختلاف نه وی...

خوحقیقت دا دے چه دا شرط هم صحیح نه دے حافظ عراقی رحمه الله فرمائی.

«ولیس ما قاله بجید، لأن النسائی ضعف جماعة أخرج لهم الشیخان أو أحدهما»(۴)

دغه شان حافظ محمد بن ابراهیم وزیر یمانی رحمه الله لیکی.

«ماهذا مما اختص به النسائی بل شارکه فی ذلك غیر واحد من أئمة الجرح والتعدیل کما هو معروف فی کتب هذا الشأن»(۵) یعنی دا صرف دامام نسائی رحمه الله پورے خاص نه دے بلکه د جرح والتعدیل دیر

---

(۱) تدریب الراوی (۱ ۷۱)_

(۲) اوګورئ «تبصرة برمدخل فی أصول الحدیث» از مولانا عبدالرشید نعمانی مدظلهم (ص.۶۹)_

(۳) اوګورئ فاتحة شروط الأئمة (ص.۷۰)_

(۴) فتح المغیث شرح الفیة الحدیث للعراقی (ص.۲۱، ۲۲) مراتب الصحیح)_

(۵) اوګورئ تبصره. المدخل فی أصول الحدیث (ص.۷۰)_

د مدن دهغه سره په دے کښے شریك دی لکه څنګه چه په کتابونو د رجالو کښے دا خبره وضاحه ده

دغه شان محدث امیریمانی رحمه الله فرمائی «لا یخفی أنه لیس کل من جرح من رجال الصحیحین جرحه مطلق، بل فیه جماعة جرحوا جرحاً مبین السبب»(۱) یعنی دا خبره نه ده چه د صحیحینو په رجالو کښے چه په چا باندے جرح اوشوه هغه جرح مطلق ده بلکه دے راویانو کښے یوه ډله داسے ده چه په هغوی باندے جرح مفسره ده او د جرح داسبابو وضاحت په کښے موجود دے.

خلاصه دا شوه چه د حاکم رحمه الله دا دویم شرط هم ټیك نه معلومیږی چه د ټولو راویانو ثقاهت او شهرت ضروری دے خکه چه په صحیحینو کښے ډیرداسے راویان هم موجود دی چه په هغوی باندے جرح شوے دے اودهغوی په باره کښے کلام شوے دے اوپه هغوی باندے جرح مفسره یعنی د جرح سبب هم خودلے شوے دے اصل خبره هم هغه ده کومه چه حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائیلے ده چه «إن ما قاله ابن طاهر هو الأصل الذی بنیا علیه وقد یخرجان عنه لمرجح یقوم مقامه» (۲) بیشکه دابن طاهر رحمه الله چه کوم بیان دے شیخینو رحمهما الله هم په دغه اصولو باندے بنیاد ایخودے دے خوکله دا اصول ددے وجے پریږدی چه د ترجیح څه وجه د دغه اصولو قائم مقام وی.

باقی پاتے شو دریم شرط چه په هغے کښے حاکم د صحت دحدیث دپاره د شیخینو د شیوخو اوتبع تابعینو رحمهم الله وغیره دپاره د اتقان شرط لګولے دے نودا شرط هم ټیك نه دے خکه چه وړاندے تاسو ته معلومه شوه چه د شیخینو رحمهما الله د هرراوی دپاره ثقاهت لازمی شرط نه دے نوبیا د شیخینو د شیوخو اوتبع تابعینو دپاره د حفظ اواتقان شرط څنګه ټیك کیدے شی حافظ علائی رحمه الله لیکی «هو متفق علی قبوله والإحتجاج به إذا وجدت فیه شرائط القبول، ولیس من المختلف فیه البتة، ولا یهدر الحفاظ العارفون نصف رواة الصحیحین ولیس کونه حافظاً شرطاً، وإلا لم احتج بغالب الرواة»(۳)

یعنی د داسے حدیث په مقبولیت باندے اتفاق دے اوپه هغے باندے استدلال هم کولے شی که په هغے کښے د قبولیت شرطونه موجود وی اودا د مختلف فیه قسم څنے نه وی بیا د حافظانو عارفانو تعداد خو د صحیحینو په راویانو کښے نیم هم نه دے نوبیا د حفظ شرط څنګه لګولے شی؟ چونکه حافظ کیدل دصحت دپاره شرط نه دے ګنی په اکثرو راویانو به احتجاج ممکن پاتے نشی.

بیا حافظ ابن حجر رحمه الله د بخاری په راویانو کښے د ډیرو داسے راویانو خودنه کړے ده. چه

---

(۱) پورتنی حواله_

(۲) تدریب الراوی (۱۲۵/۱)_

(۳) تدریب الراوی (۱٤۲/۱)_

هغوی دحفظ اواتقان مرتبے ته نه وو رسیدلی.احمدبن ابراهیم حرانی (استاذ د بخاری رحمه الله) ابی بن عباس (تبع تابعی) اسباط ابوالیسع (تبع تابعی) اسید بن زید بن نجیح الجمال او موسی بن مسعود ابوحذیفه النهدی (شیوخ بخاری رحمه الله) دا ټول حضرات د حفظ اواتقان مرتبے ته نه وو رسیدلی.خو بیا هم ددوی روایات امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښے نقل کړی دی (۱)

معلومه شوه.چه د امام حاکم رحمه الله بیان کړی شرطونو کښے یو شرط هم ټیك نه دے.هم دا وجه ده.چه محدث امیریمانی رحمه الله لیکی.«إنما هو تظنین وتخمین من العلماء أنه شرطهما إذ لم یأت تصریح بما شرطاه» (۲) یعنی د شیخینو رحمهما الله په نیز څه شرط نشته.باقی کوم شرطونه چه عالمانو ذکر کړ دی.هغه د هغوی خپلے اندازے اوتخمینے دی.

بهرحال دلته مونږ هغه شرطونه ذکر کوو.کوم چه امام بخاری په خاص طریقه په خپل کتاب کښے مدنظرساتلی دی.

① سندمتصل وی. راوی مسلمان وی.صادق غیر مدلس. اوغیر مختلط وی.د عدالت په صفاتو متصف وی.ضابط وی.سلیم الذهن او قلیل الوهم وی.اوعقیده ئے صحیح وی. (۳)

② د راوی د مروی عنه سره کم از کم یوځل ملاقات ثابت وی. (۴)

③ راویان داسے وی.چه هغوی د اهل حفظ واتقان څښے وی.او دخپلو استاذانو سره ئے اوږد صحبت کړے وی.کله دهغه راویانو نه هم روایت اخلی.چه طویل الملازمة نه وی.خودا عمومی شرط دے.وړاندے مونږ بیان کړے دے.چه حفظ اواتقان لازمی اومستقل شرط نه دے.(۵)

④ امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښے د یو مدلس روایت ترهغه وخته پورے نه نقل کوی ترڅو چه هغه دتحدیث صراحت اونکړی.که په دغه حدیث کښے وی.اوکه په بل سند کښے وی. (۶)

⑤ امام بخاری رحمه الله که د یو داسے کس روایت نقل کړی.چه په هغه باندے کلام شوے وی.نو دهغه چا روایت په کښے نه اخلی.چه په هغه باندے انکار شوے وی. (۷)

---

(۱) اوگورئ هدی الساری وتقریب التهذیب)_

(۲) تبصره بر المدخل فی أصول الحدیث (ص.۷٤)_

(۳) اوگورئ هدی الساری (ص.۹) وشروط الأئمة الخمسة للحازمی (۷۸. ۷۹)_

(۴) مقدمة فتح المهلم (ص.۲۷۱) دغه شان اوگورئ ..النکت علی کتاب ابن الصلاح (۲۸۹/۱) النوع الأول :الصحیح.)_

(۵) اوگورئ شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص.۷۹. ۸۰) وهدی الساری (ص.۹) ومقدمة لامع الدراری (ص.۸۹) _

(۶) اوگورئ هدی الساری (ص.٤٤۹)_

(۷) فتح الباری (۱۸۹/۱) کتاب العلم باب من أعاد الحدیث ثلاثاً لیفهم عنه)_

⑥ که په راوی کښے څه قسم نقص وی.او بیا هغه روایت په بل سند سره هم نقل وی. چه په هغے باندے نقص پوره کیږی.نودا حدیث هم د امام بخاریؒ په شرط کښے داخلیږی. (۱)
دا یو څو شرطونه دی. نور شرطونه هم شته.کوم چه په فتح الباری او هدی الساری وغیره کښے په تتبع سره راویستے شی.

د صحیح بخاری خصوصیات ① دامام بخاریؒ په صحیح کښے د ټولو نه اهم خصوصیت تراجم دی داسے تراجم نه د دوی نه وړاندے چا قائم کړی دی.اونه به نے روستو څوک قائم کړے شی.ددوی بعضے تراجم تراوسه پورے (په ګرانوالی کښے) مشهور دی.اود هغے صحیح مراد تراوسه پورے نشی متعین کولے.هر کس د خپلو معلوماتو او قرائنو په مدد سره د مراد تعین کوی په تراجمو به مستقل بحث انشاء الله وړاندے راشی.

② دویم خصوصیت دا دے.چه د احکامو په اثبات کښے اکثر امام بخاریؒ قرآنی آیاتونه ذکر کوی.(۲)

③ دریم خصوصیت دا دے.دصحابوؓ او تابعینو ؒ په آثارو سره د مختلف فیه مسائلو وضاحت کوی.اوکله چه مختلف آثار ذکرکوی.نوچه کوم اثر د دوی په نیز ارجح وی.هغه وړاندے ذکر کوی.

④ څلورم خصوصیت دا دے.چه امام بخاریؒ په پوره ..الجامع الصحیح.. کښے داسے روایت نه دے ذکر کړے.کوم چه هغه د خپل استاذ نه «علی سبیل المکاتبة» اخستے وی.خو په «کتاب الأیمان والنذور» کښے ئے یو روایت داسے راوړے دے.چه په هغے کښے ئے «کتب إلی محمد بن بشار» فرمائیلی دی. (۳) د سند په مینځ کښے د مکاتبت راتلل بله خبره ده.اوهغه د امام بخاریؒ فعل نه دے.بلکه د نورو راویانو عمل دے. (۴)

⑤ پنځم خصوصیت دا دے.چه امام بخاریؒ د بدء الحکم ذکر هم کوی.لکه .بدء الوحي، بدء الحیض. بدء الاذان. بدء الخلق ئے ذکرکړی دی.او دحکم ابتداء ته ئے اشاره کړے ده. (۵)
حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا ؒ فرمائی.چه امام بخاریؒ کله بغیر د تصریح نه اشارة هم د حکم ابتداء بیانوی.(۶)

⑥ شپږم خصوصیت دا دے.چه دوی براعت اختتام طرف ته اشاره کوی.د حافظ ابن

---

(۱) فتح الباری (۶۳۵/۹) کتاب الصیدوالذبائح باب ذبیحة الأعراب ونحوهم ـ
(۲) مقدمة لامع الدراری (ص.۱۰۲)ـ
(۳) اوګورئ صحیح بخاری (۹۸۷/۲) کتاب الأیمان والنذور باب إذا حنث ناسیاً فی الأیمان رقم، ۶۶۷۳ـ
(۴) اوګورئ تدریب الراوی (۵۶/۲) النوع الرابع والعشرون: کیفی سماع الحدیث وتحمله القسم الخامس :الکتابة)ـ
(۵) مقدمة لامع الدراری (ص.۱۰۸)ـ
(۶) پورتنئ حواله ـ

حجر رحمه الله رائے دہ چه دهر کتاب په آخر کښے کله امام بخاری رحمه الله په خاتمه باندے دلالت کونکے لفظ راوړی نو دهغے د کتاب اختتام طرف ته اشاره وی. (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمانی چه امام بخاری رحمه الله دانسانی ژوند ختمیدو طرف ته یادګیرنه کوی. (۲)

⑥ اووم خصوصیت دا دے چه صحیح بخاری کښے ..ثلاثیات.. دی.امام بخاری رحمه الله دوه ویشت ..ثلاثیات.. په خپل کتاب کښے ذکر کړی دی.

د .وثلاثیات.. په باره کښے تفصیل په مقدمه کښے تیر شوے دے.

فصل اول دبخاری تراجم د بخاری په خصوصیاتو کښے د ابواب والتراجم.. بحث ډیر داهمیت حامل دے.د بخاری تراجم د حدیث د ټولو کتابونو د تراجمو په مقابله کښے ډیر ګران دی.د «فقه البخاری فی تراجمه» مقوله په دے باره کښے ډیره مشهوره ده.د دے مطلب دا دے چه دامام بخاری رحمه الله د ژورنظر اود تفقه شان اندازه ددوی د تراجمو نه لګیدے شی.دویم مطلب دا بیانولے شی.چه امام بخاری رحمه الله خپل فقهی نکته نظر په تراجمو کښے بیان کړے دے.

دامام بخاری رحمه الله دترجمے په قائمولو کښے خپل مخصوص انداز دے.اوهغه په مختلفو طریقو سره ترجمه قائموی.

① بعضے وخت د رسول الله ﷺ حدیث نه ترجمه جوړه کړی.اودهغے دحدیث نبوی صراحت هم کوی.لکه دکتاب الایمان اولنئ ترجمه «باب قول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس» دغه شان په کتاب الایمان کښے یوه بله ترجمه «باب قول النبی ﷺ الدین النصیحة» دغه شان په کتاب العلم کښے «باب قول النبی ﷺ رب مبلغ أوعی من سامع»

② کله امام بخاری حدیث نبوی نه ترجمه جوړه کړی.لیکن دهغه د حدیث کیدو ذکر نه کوی.لکه «باب من یرد الله به خیراً یفقهه فی الدین» ترجمه حدیث دے.خو ددے حدیث کیدو ته ئے اشاره نه ده کړے.

③ کله کله امام بخاری رحمه الله د نبی ﷺ دحدیث نه ترجمه جوړوی.خو په هغے کښے لږ غوندے تصرف اوتبدیلی کوی.اوددے مقصد د حدیث تشریح وی.لکه «باب ما کان النبی ﷺ یتخولهم بالموعظة والعلم کی لاینفروا» حدیث کښے «کراهة السآمة» راغلے دے.امام بخاری رحمه الله ترجمه کښے د «سآمة» تفسیر په «نفرة» سره کړے دے.

④ کله امام بخاری رحمه الله داسے حدیث ترجمه اوګرځوی.چه هغه د دوی په شرط برابر نه وی.بیا په خپلو روایاتو سره هغه مؤید کړی.لکه ابواب الوضوء کښے «باب ما جاء لا تقبل صلاة

---

(۱) فتح الباری شرح الحدیث الأخیر)_

(۲) مقدمة لامع الدراری (ص.۱۱۳) _

پیرطهور» اوپه ..ابواب الزکاة.. کښے «باب ماجآء لا تقبل الصدقة من غلول» دی.دا د یو روایت دوه حصے دی.مسلم اوترمذی رحمهما الله ددے تخریج کړے دے.امام بخاری رحمه الله په یوجزء په کتاب الوضوء کښے او په بل جزء په کتاب الزکاة کښے ترجمه قائمه کړے ده.

دغه شان په کتاب الصلاة کښے «باب إذا أقيمت الصلاة فلا صلاة إلا المكتوبة» ترجمه ئے قائمه کړے ده.اودا د مسلم په روایت باندے قائمه شوے ده.

دغه شان یوه ترجمه ده.«باب الإثنان فما فوقهما جماعة» دا ترجمه دابن ماجه په روایت باندے قائمه شوے ده.(۱)

۵ په دیرخایونوکښے امام بخاری رحمه الله په خپلو الفاظوکښے ترجمه قائمه کړے ده.اوپه هغے کښے ابهام پریږدی.ددے ابهام مختلف وجوه وی.

(الف) کله د تعارض د دلائلود وجے ترجمه مبهمه پریږدی.لکه «باب ماجآء فی قاتل النفس» ترجمه ئے مبهمه قائمه کړے ده.دلته د ابهام وجه دا ده.چه د بعضے روایاتو نه معلومیږی.چه خودکشی کونکے به همیشه دپاره په جهنم کښے وی.اود نورو قوی دلائلو نه دا ثابته ده.چه د گناه کبیره مرتکب به همیشه دپاره په جهنم کښے نه وی.نو ددلائلو دتعارض د وجے امام بخاری رحمه الله څه فیصله اونکړله.او ترجمه ئے مبهمه پریخوده.(۲)

(ب) کله دا ابهام د توسع طرف ته اشاره کولو دپاره وی.لکه «باب مایقرأ بعد التكبير» دلته امام بخاری رحمه الله دحضرت انس رضی الله عنه یو روایت ذکر کړے دے.چه په هغے کښے دتکبیر نه پس د سورة فاتحه ذکر دے.دویم روایت ابوهریره رضی الله عنه دے.چه په هغے کښے د تکبیر د قرات نه پس د «اللهم باعد بيني وبين خطاياي كما باعدت بين المشرق والمغرب، اللهم نقني من الخطايا كما ينقى الثوب الأبيض من الدنس اللهم اغسل خطاياي بالماء والثلج والبرد» دعا مذکوره ده.(۳) په دے کښے دے خبرے ته اشاره ده.چه د تکبیر نه پس که دا دعا اووئیلے شی.یا ثنا اووئیلے شی.یا بغیر دڅه وئیلو نه د سورة فاتحه قرات شروع کړے شی.(۴)

(ج) دغه شان په «كتاب الأيمان والنذور» کښے امام بخاری رحمه الله «باب إذا حنث ناسياً في الأيمان» ترجمه قائمه کړے ده.اوجزاء ئے نه ده ذکر کړے.ددے وجه دا ده.چه په باب کښے دوه قسمه روایات ذکردی.د بعضو نه معلومیږی.که په هیره حانث شو.نوکفاره لازمیږی.اود بعضو نه معلومیږی.چه په هیره د حانث کیدو په صورت کښے کفاره نه واجبیږی.امام بخاری رحمه الله ترجمه مبهمه پریخودے ده.پخپله ئے فیصله نه ده کړے.بلکه فیصله ئے د مجتهد په رائے

---

(۱) دتفصیل دپاره اوگورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۰۳، ۳۰٤)۔

(۲) اوگورئ فتح الباری (۲۲۷/۳) کتاب الجنائز باب ماجآء فی قاتل النفس)۔

(۳) اوگورئ صحیح بخاری (۱۰۲/۱) کتاب الأذان)۔

(۴) اوگورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۵۱) الأصل السابع والأربعون)۔

باندے پریخودے ده.چه هغه په خپل اجتهاد سره څه فیصله اوکړی.(۱)

(د) کله امام بخاری رحمه الله د دلیل د محتمل کیدو په وجه هم ترجمه مبهمه راوړی .لکه چه حافظ رحمه الله د «باب إذا أسلمت المشرکة أو النصرانیة تحت الذمي أو الحربي» د لاندے فرمائیلی دی.(۲)

⑥ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه واضحه او په فیصله کن انداز کښے قائموی.لکه «باب وجوب صلاة الجماعة» او «باب التیمم ضربة» او «باب التیمم للوجه والکفین» امام بخاری رحمه الله دا په هغه وخت کښے کوی.چه کله چه دهغوی د نقطه نظر تائیدی روایات .صحیح. قوی. اوصریحی وی.هلته کښے نه د نورو امامانو داختلاف پرواه کوی.اونه د مخالف روایتونو لحاظ ساتی.بلکه نقطه نظر ښه پوره په قوت سره پیش کوی.(۳)

⑦ امام بخاری رحمه الله کله په .هل.. سره استفهامیه ترجمه راوړی.او دا د دلیل د محتمل کیدو په وجه وی.په کتاب التیمم کښے امام بخاری رحمه الله «باب هل ینفخ یدیه» ترجمه قائمه کړے ده.او روایت چه ئے کوم نقل کړے دے.په هغے کښے دی.«فضرب النبی ﷺ بکفیه الأرض ونفخ فیهما» دلته کښے د نبی ﷺ فعل «نفخ فیهما» مذکور دے.خو په دے کښے احتمال شته.چه د خاورے سره په لاس پورے څه خاشی بیشی انختے وی.او دا احتمال هم شته.چه دا نفخ د تیمم د سنت په حیثیت وه.په دے بناء باندے امام بخاری رحمه الله استفهامیه ترجمه «هل ینفخ فی یدیه» قائمه کړه.(۴)

⑧ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه استفهامیه قائمه کړی.اود روایاتو اوآثارو په ذریعه جواب پیش کوی.لکه «باب هل یسافر بالجاریة» (۵) قائمه کړے ده.او بیا ئے د روایت په ذریعه ددے جواب بیان کړے دے.

⑨ کله امام بخاری رحمه الله تفصیل ته د اشارے کولو دپاره ترجمه استفهامیه راوړی .لکه «باب هل یمضمض من اللبن» دلته کښے امام بخاری رحمه الله روایت نقل کړے دے «أن رسول الله ﷺ شرب لبناً فمضمض وقال إن له دسماً» نودلته دا خودل مقصود دی.چه د پیو څکلو نه پس که په خوله کښے د غوړوالی اثر موجود وی.نو خوله کښے دے اوبه واچوی.اوکه د خولے د لیارو په ذریعه غوړوالے زائله شوے وی. نوخوله کښے داوبو اچولو ضرورت نشته.(۶)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۵۵۰/۱۱) کتاب الأیمان والنذور)_

(۲) اوګورئ فتح الباری (۵۵۰/۱۱) کتاب الأیمان والنذور)_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۵۰. ۳۵۱) الأصل السادس والأربعون)_

(۴) مقدمة لامع الدراری (ص.۳۳۵. ۳۳۶) الأصل الثانی والثلاثون)_

(۵) اوګورئ صحیح بخاری (۲۹۷/۱) کتاب البیوع)_

(۶) اوګورئ تقریر بخاری (۲۷۵/۲)_

دغه شان ئے یوه ترجمه قائمه کړے ده «هل تصلی المرأة فی ثوب حاضت فیه» او روایت ئے نقل کړے دے «ماکان لأحدنا إلا ثوب واحد تحیض فیه، فإذا أصابه شئ من دم، قالت بریقها فمصعته بظفرها» یعنی مونږ سره د جامو کمے وو په کومو جامو کښے چه به د حیض زمانه تیره شوه که هغے پورے به معمولی غوندے وینه اولګیدله نوهغه به ئے لرے کوله اوهم په هغے کښے به ئے مونځ کولو امام بخاری رحمه الله په خپله ترجمه کښے تفصیل طرف ته اشاره کړے ده. که بله جامه نه وی نو هغه جامه چه په هغے کښے ئے د حیض زمانه تیره کړے وی. د مانځه په وخت کښے د هغے په استعمال کښے څه حرج نشته. خو په دے شرط چه په هغے پورے څه نجاست نه وی. (۱)

دغه شان امام بخاری رحمه الله یوه ترجمه قائمه کړے ده «باب هل یدخل الجنب یده فی الإناء قبل أن یغسلها إذا لم یکن علی یده قذر غیر الجنابة» ددے لاندے ئے یو روایت هم نقل کړے دے «کان رسول الله ﷺ إذا إغتسل من الجنابة غسل یده» امام بخاری رحمه الله په ترجمه کښے استفهام راوړلو او اشاره ئے اوکړله. که په لاس باندے پلیتی نه وی. نو بغیر د وینځلو نه په هغه لوښی کښے داخلولو کښے څه قباحت نشته. (۲)

دغه شان امام بخاری رحمه الله یوه ترجمه قائمه کړے ده. چه «باب هل تکسر الدنان التی فیها خمر أو تخرق الزقاق» دلته کښے دے تفصیل طرف ته اشاره مقصوده ده. چه که د شرابو منګی داسے وی. چه په وینځلو سره دهغے نه دشرابو اثر نه زائله کیږی. نو بیا خو به هغه ماتولی شی. خو که د وینځلو نه پس د هغے اثر زائله کیږی. نو بیا دهغے د ماتولو ضرورت نشته. (۳) ⑩ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه د «من قال کذا ومن فعل کذا» په عنوان سره قائموی. ددے څو وجوه دی.

(الف) کله دحکم عموم طرف ته اشاره وی. لکه هغوی باب قائم کړے دے «باب من برک علی رکبتیه عند الإمام أو المحدث» (۴) په دے کښے دے طرف ته اشاره ده. چه دا طریقه دهغه کس سره خاص نه ده. د کوم واقعه چه په حدیث کښے ذکر ده. بلکه کوم کس ته چه هم دا صورت پیښ شی. هغه ته دا طریقه پکار ده.

(ب) کله دا عنوان د مختار مسلك بیانولو دپاره اختیارولے شی. لکه «باب من لم یتوضأ إلا من الغشی المثقل» (۵) یا «باب من لم یر الوضوء إلا من المخرجین» (۶) په دے دواړو خایونو کښے امام

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۴۱۲/۱) کتاب الحیض)۔
(۲) اوګورئ فتح الباری (۳۷۳/۱) کتاب الغسل باب هل یدخل الجنب یده.
(۳) اوګورئ فتح الباری (۱۲۲/۵) کتاب المظالم باب هل تکسر الدنان...)۔
(۴) اوګورئ صحیح بخاری (۲۰/۱) کتاب العلم)۔
(۵) اوګورئ فتح الباری (۲۸۹/۱) کتاب الوضوء باب من لم یتوضأ)۔
(۶) اوګورئ فتح الباری (۲۸۰/۱) کتاب الوضوء)۔

بخاری رحمه الله خپل مختار مسلك اختیار کړے دے.

(ج) کله دا عنوان اخلاقو او آدابو باندے تنبیه ورکولو دپاره اختیاروی.لکه «باب من قعد حیث ینتهی به المجلس» کښے ئے دا خودلی دی.چه مجلس ته راتلونکے چه کوم خائے کښے مجلس ختمیږی.هلته دے کینی.د وړاندے تلو کوشش دے نه کوی. (۱)

دغه شان ترجمه ده «باب من رفع صوته بالعلم» دلته دا خودل دی.چه کله مجمع زیاته وی.نو ادب دا دے.چه حدیث په اوچت آواز سره بیان شی. (۲)

① بعضے وخت امام بخاری رحمه الله د تاریخی واقعاتو بیانولو دپاره ترجمه قائموی . لکه «باب ذکر قحطان» (۳)

② کله امام بخاری رحمه الله داسے هم کوی.چه د سابقه باب حدیث کښے د باب نه علاوه که نوے فائده موجوده وی.نوپه دغه نوے فائده باندے تنبیه ورکولودپاره ترجمه قائموی.دے ته «باب فی باب» وائی.یعنی دویم باب د اولنی باب په ضمن کښے شمارلے شی. (٤)

③ بعضے وخت امام بخاری رحمه الله داسے ترجمه راوړی.چه په ظاهره بے فائدے معلومیږی .خو په حقیقت کښے په هغے کښے فائده وی.لکه یوه ترجمه ده.«باب قول الرجل فاتتنا الصلاة» دلته په ظاهره ددے ترجمے څه فائده نه ښکاری.خو امام بخاری رحمه الله په دے باندے دهغه کسانو رد کړے دے.څوك چه د ..فوت.. نسبت ..صلاة.. طرف ته جائز نه ګڼړی.لکه چه امام بخاری رحمه الله ددے جواز د حدیث نه ثابتوی. (٥)

④ کله امام بخاری رحمه الله د بدء الحکم طرف ته اشارے کولو دپاره ترجمه قائموی.لکه «بدء الحیض» (٦) «بدء الأذان» (۷) «بدء الخلق» (۸) «بدء السلام» (۹) وغیره کښے.

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (ص.۳۱٦) الأصل الرابع)_

(۲) اوګورئ فتح الباری (۱٤۳/۱) کتاب العلم دغه شان مقدمة لامع (ص.۳۱٦) الأصل الرابع عشر)_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۲۷۷) و(ص.۳۱۰) الأصل التاسع)_

(٤) ومثال ذلک ((باب من مضمض من السویق.. انظرمقدمة لامع (۳۰۷، ۳۰۸) الأصل السادس)_

(٥) اوګورئ فتح الباری (۱۱٦/۲) کتاب الأذان دغه شان اوګورئ هدی الساری (ص.۱٤) ومقدمة لامع (ص.۲۹۳) و(ص.۳۱٤) الأصل الرابع عشر)_

(٦) اوګورئ فتح الباری (٤۰۰/۱) کتاب الحیض)_

(۷) اوګورئ فتح الباری (۷۷/۲) کتاب الأذان)_

(۸) اوګورئ فتح الباری (۲۸۷/٦) کتاب بدء الخلق)_

(۹) فتح الباری (۳/۱۱) کتاب الإستیذان)_

⑮ کله امام بخاری رحمه الله د اشکال لرے کولو دپاره هم ترجمه قائموی.لکه «باب ترك الحائض الصوم» شو حائضه ته د مونځ او روژے دواړو د پریخودلو حکم ورکړے شوے دے.د مانځه پریخودل خو معقوله خبره ده.خکه چه دمانځه دپاره طهارت شرط دے.اوحائضه ناپاکه وی خو د روژے د پریخودو په حکم اشکال دے چه ددے حکم ولے ورکړے شوے دے.حالانکه ددے دپاره طهارت هم شرط نه دے.امام بخاری رحمه الله دا ترجمه قائمه کړه.اواشکال نے لرے کړلو او دے طرف ته نے اشاره اوکړه.چه دا حکم تعبدی دے.په دے کښے د عقل د دخل اندازې ګنجائش نشته. (۱)

⑯ کله امام بخاری رحمه الله د ..جمع بین الروایات.. دپاره ترجمه قائموی.لکه «باب لا تستقبل القبلة بغائط أوبول، إلا عندالبناء، جدار أونحوه» دحضرت ابوایوب انصاری رضی الله عنه کښے داستقبال اواستدبار دواړو مطلقاً ممانعت دے.(۲) اودحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه په روایت کښے دا ذکر دی.چه نبی ﷺ د دیوال په موجودګی کښے استدبار کړے وو. (۳) امام بخاری رحمه الله ترجمه قائمه کړله.اوپه دواړوکښے نے تطبیق اوکړلو.چه دحضرت ابوایوب انصاری رضی الله عنه روایت په دے صورت محمول دے.چه په مینځ کښے دیوال وغیره بل څه نه وی.اود حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه روایت په دے حالت محمول دے.چه حائل موجود وی. (۴)

دغه شان یوه ترجمه ده.«باب قول النبی ﷺ یعذب المیت ببعض بکاء أهله علیه إذا کان النوح من سنته» دلته کښے هم امام بخاری رحمه الله مقصد جمع بین الروایات ده. د حضرت عمر او حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهم د روایاتو نه معلومیږی.چه د اهل د ژړا د وجې مړی ته عذاب ملاویږی.او دحضرت عائشے رضی الله عنها په روایت کښے ددے نه انکار موجود دے.حضرت عائشے رضی الله عنها په ﴿ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴾ باندے استدلال کړے دے.(۵) دلته امام بخاری رحمه الله ددے ترجمے په ذریعه په دواړوکښے تطبیق اوکړلو.چه دحضرت عمر رضی الله عنه اوحضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه روایت په هغه حالت باندے محمول دے.چه د مړی عادت ویر کول وی.اود حضرت عائشے رضی الله عنها روایت دهغه صورت متعلق دے.چه د مړی عادت ویر کول نه وی. (۶)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (٤٠٥) کتاب الحیض)۔

(۲) ددوی نه مرفوع روایت دے.((إذا أتی أحدکم الغائط فلا یستقبل القبلة ولایولها ظهره. شرقوا أو غربوا صحیح البخاری کتاب الوضوء باب لاتستقبل القبلة بغائط أو بول إلا عند البناء جدار أونحوه)۔

(۳) اوګورئ صحیح بخاری کتاب الوضوء باب من تبرز علی لبنتین رقم .١٤٥) وباب التبرز فی البیوت رقم.١٤٨)۔

(۴) اوګورئ مقدمة لامع (ص.٣٠٦. ٣٠٧) الأصل السادس)۔

(۵) اوګورئ صحیح بخاری کتاب الجنائزباب قول النبی ﷺ یعذب المیت ببعض بکاء أهله علیه إذا کان النوح من سنته رقم. ١٢٨٦. ١٢٨٨)۔

(۶) اوګورئ مقدمة لامع (ص.٣٠٧) الأصل الخامس)۔

⑯ بعضے وخت په ترجمه کښے څو خبرے ذکر وی خوامام بخاری په هغے کښے صرف دیوے دپاره روایت راوړی د نورو خبرو په باره کښے روایات نه پیش کوی.ددے هم مختلف وجوهات دی.

(الف) کله خوداسے وی.چه د کومے خبرے په تائید کښے امام بخاریؒ روایت پیش کوی دهغے ثابتول نے مقصود وی اود کومو خبرودپاره چه روایات پیش نکړی د هغے نفی نے مقصود وی.لکه امام بخاریؒ «باب الصلاة بعد الجمعة وقبلها» ترجمه قائمه کړے ده اوپه دے کښے د ،،صلاة بعد الجمعة،، روایت خو نے ذکرکړے دے.خو د ..قبل الجمعة.. روایت نے نه دے ذکر کړے.دلته کښے دامام بخاریؒ مقصود ..صلاة بعد الجمعة..ثابتول دی اود..صلاة قبل الجمعة.. نفی کول دی.(۱)

(ب) کله په داسے موقعه امام بخاریؒ بل روایت ته اشاره کوی.کوم چه په بخاری کښے موجود نه وی.لکه یوه ترجمه نے قائمه کړے ده.«باب التقاضی والملازمة فی المسجد» په دے ترجمه کښے دوه څیزونه مذکور دی.یو ،،تقاضی،، او بل ،،ملازمة..خوپه دے باب کښے چه کوم روایت ذکر دے.په هغے کښے د ،،تقاضی،، ذکرشته.خود ..ملازمة.. ذکر نشته.خو په کتاب الخصومات کښے چه امام بخاریؒ کوم روایت نقل کړے دے.په هغے کښے د ..ازمة.. ذکر شته. (۲) خکه به دا وئیلی شی.چه دلته نے دغه د خصومت روایت ته اشاره کړے ده (۳)

(ج) کله امام بخاریؒ داسے روایت طرف ته اشاره کوی.کوم چه په بخاری کښے ذکر نه وی.اودهغے نه خپله مدعا ثابتوی.لکه «باب دلك المرأة نفسها إذا تطهرت من المحيض وكيف تغتسل وتأخذ فرصة ممسكة فتتبع بها أثر الدم» ددے دلاندے د ،،غسل.. ذکر شته.خود ..دلك.. ذکر نشته.(۴) خکه دا وئیلی شی.چه امام بخاریؒ د ترجمے ثابتولو دپاره د امام مسلم روایت ته اشاره کړے ده. (۵) خکه به دا وئیلی شی چه امام بخاریؒ دترجمے ثابتولو دپاره د مسلم روایت ته اشاره کړے ده. (۶)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۸۲۶/۲) کتاب الجمعة)_

(۲) اوګورئ صحیح بخاری (۶۵/۱) کتاب الصلاة)_

(۳) اوګورئ صحیح بخاری (۳۲۷/۱) کتاب الخصومات باب الملازمة)_

(۴) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۱٤) الأصل الحادی عشر)_

(۵) اوګورئ صحیح بخاری (٤۵/۱) کتاب الحیض)_

(۶) په مسلم شریف (۱۵/۱) کتاب الحیض باب إستحباب إستعمال المغتسلة من الحیض فرصة من مسک فی موضع الدم)کښے حضرت عائشے رضی الله عنها روایت کښے دی.(فتدلکه دلکاً شدیداً)_

(۷) اوګورئ فتح الباری (٤۱٤/۱، ٤۱۵) کتاب الحیض باب دلک المرأة .. دغه شان اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۱۲) الأصل الحادی عشر)_

⑯ کله امام بخاری رحمه الله د باب لاندے مختلف روایات ذکر کوی اواشاره دے طرف ته وی.چه مسئله مختلف فیها ده. (۱)

⑰ کله امام بخاری رحمه الله ترجمه مقیده راوړی.او روایت مطلق ذکر کوی.مقصود په کښے دے طرف ته اشاره وی.چه په روایت کښے د ترجمے قید مدنظر دے.ددے اطلاق مراد نه دے.مثلاً ترجمه ئے قائمه کړے ده.«باب الصفرة والکدرة فی غیر أیام الحیض» په دے روایت کښے «فی غیر أیام الحیض» قید دے.حالانکه په روایت کښے اطلاق دے.«کنا لانعد الکدرة والصفرة شیئاً» (۲) نوامام بخاری رحمه الله په خپلے ترجمے سره اوخودله.چه د حیض په زمانه کښے به زیړ یا خاکی رنګ حیض شمارلے شی.دا د «غیر أیام حیض» یعنی طهر د حالت راتلو نه پس واقعه ده.د حیض د زمانے نه ده. (۳)

⑱ کله ترجمه مطلقه وی.او حدیث مقید وی.په دے کښے امام بخاری دے طرف ته اشاره کوی.چه په روایت کښے کوم قید ذکر دے.دا اتفاقی دے.احترازی نه دے.نوځکه به حکم مطلق وی.لکه «باب الجمع فی السفر بین المغرب والعشاء» (۴).

دا ترجمه مطلق ده.اوددے لاندے چه کوم روایت ذکر دے.په هغے کښے «کان النبی ﷺ یجمع بین المغرب والعشاء إذا جد به السیر» ذکردے.په دے کښے د «جمع بین الصلاتین» دپاره د «إذا جد به السیر» قید مذکور دے.امام بخاری رحمه الله ترجمه مطلق راوړه.دے طرف ته ئے اشاره اوکړه.چه ,,جمع بین الصلاتین،، په سفر کښے مطلقاً جائزده.اود «إذا جد به السیر» قید احترازی نه دے. (۵)

⑲ کله ترجمه خاص راوړی.اودهغے لاندے روایت عام ذکر کوی.دے طرف ته اشاره مقصود وی.چه د روایت عموم معتبر نه دے. (۶)

⑳ کله ترجمه عامه وی.او روایت خاص راوړی.دے طرف ته اشاره مقصود وی .چه د روایت خصوصیت ملحوظ نه دے.بلکه حکم عام دے. (۷)

㉑ کله ترجمه د شرط سره ذکر کړی.اودهغے جواب هم په روایت کښے موجود وی.لکه «باب

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۰۶) الأصل الرابع)۔

(۲) صحیح بخاری کتاب الحیض باب الصفرة والکدرة فی غیر أیام الحیض رقم. ۳۲۶)۔

(۳) اوګورئ فتح الباری (۴۲۶/۱) دغه شان اوګورئ مقدمه لامع (ص.۳۲۵) الأصل الثالث والعشرون)۔

(۴) صحیح بخاری (۱۴۹/۱) کتاب تقصیر الصلاة)۔

(۵) اوګورئ (فتح الباری (۵۸۰/۲) کتاب تقصیر الصلاة)۔

(۶) اوګورئ مقدمة فتح الباری (ص.۱۳) ومقدمة لامع (ص.۳۱۷) الأصل الخامس عشر)۔

(۷) پورتنئ حواله)۔

إذا وكل المسلم حربياً في دارالحرب أو في دارالإسلام جاز» (۱) خوکله په ترجمه کښے شرط ذکر کړی.اودهغے جواب په ترجمه کښے نه وی.لکه «باب إذا وهب هبة فقبضها الآخر ولم يقل قبلت» (۲) دلته کښے جواب په ترجمه کښے ذکر نه دے.بلکه د روایت نه جواب معلومیږی.چه په قبض کولو سره هبه تمامیږی.اګرچه . .موهوب له.. د . .قبلت.. لفظ نه وی ونیلے. (۳)

④ کله امام بخاریؒ ترجمه شرطیه راوړی.اوجواب د صحابی ؓ یا تابعی ؒ په اثر سره بیانوی.لکه «باب إذا أقرضه إلى أجل مسمى» کښے نے په ترجمه کښے د حضرت ابن عمر ؓ اثر ذکر کړے دے.چه دهغے نه د تاجیل جواز معلومیږی. (۴)

دا تفصیل دهغه تراجمو په باره کښے وو.په کوم خانے کښے چه امام بخاریؒ د ترجمے قائمولو نه پس حدیث مسند پیش کوی.بلکه کله داسے کیږی.چه امام بخاریؒ د آیت نه ترجمه جوړه کړی.اوبیا هلته نه مسند حدیث راوړی.اونه معلق.هغه آیت په خپله دعوا هم وی.او دهغه دعوے دپاره دلیل هم وی. (۵)

کله داسے کوی.چه دخپل طرفه ترجمه راوړی.اودهغے سره آیت یا حدیث معلق ذکر کوی.په داسے صورت کښے هغه آیت اوحدیث معلق د دغه ترجمے دپاره دلیل جوړیږی. (۶)

په پوره صحیح بخاری کښے نهه مقامات داسے دی.چه امام بخاریؒ په خپلو الفاظو کښے ترجمه قائمه کړے ده.اوبیا نے نه حدیث مسند ذکر کړے دے.اونه حدیث معلق.اونه نے څه آیت بیش کړے دے.بلکه صرف خالی ترجمه ده.د داسے مقاماتو په باره کښے ونیلے شوی دی.چه په خواه خواه کښے نزدے ورسره یو روایت ضرور داسے وی.چه دهغے نه دغه ترجمه ثابتیږی. (۷)

باب بلا ترجمة

امام بخاریؒ په څو ځایونو کښے باب بغیر د ترجمے نه راوړے دے.صرف . .باب.، وی.ترجمه نه وی.اود هغے دلاندے مسند روایات پیش کوی.په دے باره کښے حضرات شارحینو ؒ مختلف توجیهات کړی دی.

① امام بخاریؒ سهوه شوے دے.خکه نے باب نه دے قائم کړے.

② مصنف نه دے سهوه شوے.بلکه کاتب سهوه شوے دے یعنی مصنف ؒ چه کومه ترجمه

---

(۱) صحیح بخاری (۳۰۸/۱) کتاب الوکالة)_

(۲) صحیح بخاری (۳۵٤/۱) کتاب الهبة)_

(۳) اوګورئ فتح الباری (۲۲۳/۵)_

(۴) اوګورئ فتح الباری (۶۶/۵) کتاب الإستقراض)_

(۵) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۲۰)_

(۶) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۲۹. ۳۳۰)_

(۷) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۲۹. ۳۳۰)_ الأصل السابع والعشرون)_

لیکلے وه. کاتب نه هغه پاتے شوے ده.

④ بعضے حضرات فرمائی. چه دا د راوی تصرف دے.(۱)

④ حافظ ابن حجر رحمه الله په بعضے مقاماتو کښے دا وئیلی دی. چه مصنف رحمه الله قصداً ترجمه پریخودے ده. د ترجمے قائمولو اراده ئے وه خو ورستو ورته موقع ملاؤ نشوه.

خودا جوابونه ټیك نه دی. ځکه چه د کتاب مکمل کولو نه پس تقریباً درویشت کاله امام بخاری رحمه الله ددے کتاب درس ورکړے دے. او سل کم یولاکھ شاګردانو د امام بخاری رحمه الله نه دا لوستے دے. نوپه دے صورت کښے د امام بخاری یا کاتب د سهوبرقرار پاتے کیدو څه ګنجائش کیدے شی؟ دغه د موقعے نه ملاویدو عذر هم د اوریدو قابل نه دے. اوبیا هم که دوه څلور خایه د.. باب بلاترجمه.. سهو که د مؤلف یا کاتب نه وه. نود دے څه ګنجائش کیدے شی. دلته کښے خو ډیر بابونه په بخاری کښے بلا ترجمه دی.

⑤ علامه کرمانی رحمه الله (۲) حافظ ابن حجر رحمه الله (۳) علامه عینی رحمه الله (۴) علامه قسطلانی رحمه الله (۵) ابن رشد رحمه الله (۶) شیخ نورالحق رحمه الله (۷) اوشاه ولی الله رحمه الله (۸) دوی عام طور .. باب بلاترجمه.، دباب سابق نه دفصل پشان ګرځولے دے. یعنی امام بخاری رحمه الله په .. باب بلاترجمه.، کښے داسے روایت راوړی. چه هغه من وجه د سابقه باب سره هم متعلق وی. او من وجه مستقل هم وی. نوځکه دا باب د سابقه باب دپاره د فصل په پشان وی.

⑥ دشیخ الهند حضرت مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه الله رائے دا ده. چه .. باب بلاترجمه.، په بعضے مقاماتو کښے د تشحیذ اذهان دپاره وی. یعنی دامام بخاری رحمه الله مقصد دا وی. چه چه د باب روایت ته نظر اوکړی. اوقاری په خپله داسے ترجمه قائمه کړی. چه هغه د بخاری د شان مطابق هم وی. اوتکرار په کښے رانشی. په دے طریقه ذهن تیزیږی. اود مسائلو د استخراج او استنباط صلاحیت پیداکیږی.(۹)

⑦ کله امام بخاری رحمه الله دسابقه باب نه د پیدا شوی اشکال لرے کولو دپاره باب بلاترجمه.. راوړی.(۱۰)

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۵۶۱/۶) باب بلاترجمة بعدباب کنیة النبی ﷺ)

(۲) شرح کرمانی (۱۰۳/۱)۔

(۳) فتح الباری (۶۴/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۱۵۲/۱)۔

(۵) ارشادالساری (۱۹۹/۱)۔

(۶) مقدمة لامع (ص.۳۲۲) الأصل العشرون)۔

(۷) تیسیرالقاری (۲۰/۱. ۲۱)۔

(۸) رساله شرح تراجم ابواب البخاری (ص.۲۲)۔

(۹) مقدمة لامع (ص.۳۲۷. ۳۲۸) الأصل الخامس والعشرون)۔

(۱۰) اوګورئ تقریربخاری (۱۲۶/۱)۔

⑧ ..بلاترجمه .. باب د زیاتو فواندو دپاره وی.یعنی د باب روایت ډیرو فائدو ته شامل وی.که ترجمه ئے قائمه کړے وه.نو دقاری ذهن به صرف هم دغه ترجمے طرف ته تلو.نورو فواندو طرف ته به نه متوجه کیدلو.امام بخاری بلا ترجمه باب ددے وجے ذکر کوی.چه تولو فواندو طرف ته ذهن متوجه شی. (۱)

⑨ باب بلا ترجمه د رجوع الی الاصل دپاره وی.یعنی د بابونو یوه سلسله راروانه وی.په مینځ کښے څه ضمنی تراجم راشی.نو اصل سلسلے طرف ته د رجوع کولو دپاره باب بلاترجمه راوړلے شی. (۲)

⑩ علامه عینی رحمه الله په بعضے مقاماتو کښے دا هم فرمانیلی دی.چه امام بخاری د تکثیر طرق طرف ته داشارے کولو دپاره .باب بلاترجمه.. راوړی. (۳)

⑪ شاه ولی الله رحمه الله فرمانی.چه دامام بخاری رحمه الله..باب بلا ترجمه.. د تحویل په طور وی.لکه چه یو سند ذکر کوی.اودهغے په مینځ کښے ..ح.. راوړی.او د دے نه پس بل سند ذکر کوی.دا تحویل من سند الی سند وی.او وړاندے دواړه سندونه ملاویږی. (۴)

خو په دے باندے اشکال دا کیږی.چه په پوره بخاری کښے صرف په باب بدء الخلق کښے ددے یو مثال موجود دے.اود یو مثال په وجود باندے دا نه لازمیږی.

چه امام بخاری به دا په خپل کتاب کښے د قاعدے په طور غوره کړے وی. (۵)

دا تولے خبرے د ابواب وتراجم په باره کښے د اول فصل حیثیت لری.

فصل ثانی د تراجمو د اثبات طریقې ددے بحث دویم فصل دا دے.چه امام بخاری رحمه الله دترجمے د اثبات دپاره کومه طریقه اختیاروی.اوخپله دعوی په کوم انداز باندے ثابتوی.یعنی ددوی د استدلال طریقه څه ده.

عام طور باندے د امام بخاری تراجم دعاوی وی.او احادیث مسنده د دغه دعاویو دلائل وی.خو د امام بخاری رحمه الله څه تراجم. تراجم شارحه هم دی.هلته کښے د دعوی او اثبات دعوی بالدلیل سلسله نه وی.

یوحدیث عام وی.او په هغے باندے خاص ترجمه قائمه کړی.اودا ښائی.چه ددے عام نه خاص مراد دے.یا روایت مطلق وی.اوترجمه مقیده راوړی.اودا خودل غواړی.چه په روایت مطلقه کښے دترجمے قید ملحوظ دے.اوکله ددے په عکس وی.چه روایت خاص وی.اوپه هغے باندے ترجمه عامه راوړی.ددے خودلو دپاره چه په روایت کښے د کوم خصوصیت ذکردے.هغه ملحوظ نه دے.کله روایت مقید وی.اوترجمه مطلقه راوړی.هلته دا خودل غواړی.چه په روایت کښے د کوم قید ذکر دے.هغه ملحوظ نه دے.بلکه هغه اتفاقی قید دے.داسے تراجمو

---

(۱) اوګورئ مقدمة لامع (۳۲۹) الأصل السادس والعشرون)۔

(۲) مقدمة لامع (۳۶۷) الأصل السابع والخمسون)۔

(۳) اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۱۸، ۳۱۹) الأصل السابع عشر)۔

(۴) اوګورئ رساله شرح تراجم ابواب البخاری (ص.۱۲)۔

(۵) اوګورئ مقدمة لامع (۳۰۹) الأصل الرابع)۔

ته ،،تراجم شارحه،، وائی دلته ددے خبرے ضرورت نشته.چه ترجمه په روایت باندے ثابته کړی.خوعام طور داسے وی.چه تراجم په منزله د دعوی وی.او د باب روایت دلیل وی.هم دا طریقه په صحیح بخاری کښے د ټولو نه زیاته ده.

دتراجم قسمونه بیا د تراجم دوه قسمونه دی. ① تراجم ظاهره ② تراجم خفیه

په تراجم ظاهره کښے د ترجم الباب اود باب په حدیث کښے مطابقت آسان وی.هلته څه مشکل نه وی.خوپه تراجم خفیه کښے تطبیق گران وی.خکه امام بخاری رحمه الله د ترجمه د اثبات دپاره د یوے طریقے پابندی نه ده کړے.کله یوه طریقه اختیاروی.اوکله بله طریقه اختیاروی.

① کله داسے کوی.چه ترجمه قائمه کړی.اودهغے لاندے روایت نقل کړی.خو د ترجمے ثبوت د بل روایت نه کیږی.کوم چه په بخاری کښے په بل خائے کښے موجود وی.

مثلا کتاب العلم کښے ئے ترجمه قائمه کړے ده.«باب السمر فی العلم» او کوم روایت چه ئے نقل کړے دے.په هغے کښے د «سمر فی العلم» ذکر نشته.خوپه کتاب التفسیرکښے ئے هم دا روایت ذکر کړے دے.او په هغے کښے «فتحدث رسول الله مع أهله ساعة» الفاظ ذکر دی. (۱) لکه چه ترجمه ئے په کتاب العلم کښے ده.او ددے ثبوت د کتاب التفسیر نه کیږی. (۲)

دغه شان د کتاب العلم یوه ترجمه ده.«باب الفتیا وهو واقف علی الدابة وغیرها» دلته کښے چه ئے کوم روایت ذکر کړے دے.په دے کښے د «وقوف علی الدابة» ذکر نشته.خو په کتاب الحج کښے هم دا روایت ذکر دے.او هلته «وقف رسول الله ﷺ علی ناقته» (۳) الفاظ موجود دی.لکه چه ترجمه د کتاب الحج د روایت نه ثابتیږی. (۴)

دغه شان وړاندے راغلی دی.چه امام بخاری رحمه الله په «ابواب الصلاة» کښے «باب التقاضی والملازمة فی المسجد» ترجمه قائمه کړه.اودے لاندے چه ئے کوم روایت نقل کړے دے.په هغے کښے د «تقاضی» ذکر شته.خود «ملازمة» ذکر په کښے نشته.خوچه په «کتاب الخصومات» کښے دا روایت ذکر کړے دے.نو هلته «فلقیه فلزمه» الفاظ راغلی دی.په دے طریقه دا ترجمه هم په بخاری کښے د ذکر شوی روایت نه ثابته شوه.کومه چه ئے ددے خائے په خائے بل خائے ذکر کړے دے. (۵)

---

(۱) اوگورئ صحیح بخاری کتاب التفسیر سورة آل عمران باب ﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ﴾رقم ۴۵۶۹)_

(۲) اوگورئ فتح الباری (۲۱۳/۱) کتاب العلم باب السمر فی العلم)_

(۳) اوگورئ صحیح بخاری کتاب الحج باب الفتیا علی الدابة عند الجمرة رقم ۱۷۳۸)_

(۴) اوگورئ فتح الباری (۱۸۱/۱) کتاب العلم باب الفتیا وهو واقف علی الدابة وغیرها)_

(۵) اوگورئ اصل ⑯ شق (ب) _

② دغه شان امام بخاری رحمه الله کله ترجمه قائموی او دهغې داثبات دپاره په داسې روایت باندې اعتماد کوی کوم چه په بخاری کښې مذکور نه وی ددې مثال وړاندې تیرشوې دې چه امام بخاری رحمه الله ترجمه قائمه کړې ده «باب دلك المرأة نفسها إذا تطهرت من المحيض» اود باب لاندې چه نې کوم روایت نقل کړې دې په هغې کښې د ..دلك.. ذکر نشته خو په صحیح مسلم کښې داسې روایت مذکور دې چه په هغې کښې د..دلك.. ذکر شته.(۱)

③ کله امام بخاری رحمه الله د روایت داجمال نه ترجمه ثابتوی په کتاب الوضوء کښې یوه ترجمه ده «باب وضوء الرجل مع إمرأته وفضل وضوء المرأة» او ددې لاندې امام بخاری رحمه الله اثر نقل کړې دې «وتوضأ عمر رضي الله عنه بالحميم ومن بيت نصراني» ددې نه امام بخاری رحمه الله داسې استدلال کوی چه حضرت عمر رضي الله عنه په ګرمو اوبو باندې اودس کوی اوښځې عام طور اوبه ګرموی اود ګرمو په وخت کښې هغه څو کرته په اوبو کښې لاس وهی چه اوبه څومره ګرمې شوې دی دلته کښې حضرت عمر رضي الله عنه ګرمې اوبه په اودس کښې استعمال کړې دی اوځه تفصیل معلوم نه دې چه د ښځې ګرمې کړې اوبه وې اوکه د سړی که د ښځې ګرمې کړې اوبه وې نودې په هغې کښې دننه کړې وو اوکه نه؟ نوګرمې اوبه نې په اودس کښې استعمال کړې اوحقیقت نې مجمل پریخودلو ددې نه امام بخاری رحمه الله ثابته کړه چه که سړې اوښځه دواړه په یوځائې اودس کوی اود ښځې لاس د سړی د ا ودس په اوبو کښې ورداخل شی نوپه دې کښې څه قباحت نشته.

دغه شان «ومن بيت نصراني» جمله ده په دې کښې عقلاً دوه احتمالات دی یو دا چه ګرمې اوبه د دغه نصرانی ښځې د کور وې اوعبارت داسې دې «وتوضأ عمر رضي الله عنه بالحميم من بيت نصراني» لکه چه په یوه نسخه کښې دغه شان بغیر د .واو.. نه راغلی دی او دویم احتمال دا دې چه په ګرمو اوبود اودس کولو واقعه جدا ده اود «وضوء من بيت نصرانية» واقعه بله ده لکه چه حقیقت دواقعې هم دا دې(۲) که دا یوه واقعه وی نو ددې بحث تیر شوې دې اوکه دا واقعه جدا وی نود استدلال تقریر به دا وی چه حضرت عمر رضي الله عنه دنصرانی ښځې د کور نه اوبه واخستلې اوپه هغې نې اودس اوکړلو اودا تفصیل نې ترې اونه پوښتلو چه دا اوبه د نصرانی ښځې د استعمال کړې اوبو باقی مانده خو نه دی حالانکه هلته د دواړو صورتونو احتمال وو دا هم ممکنه وه چه دا د هغې نصرانی ښځې د استعمال شوې اوبو نه باقی پاتې شوې اوبه

---

(۱) اوګورئ اصل شق (ج)۔

(۲) خکه چه «توضأ بالحميم» اثر مستقل دې او دا سعيد بن منصور، عبدالرزاق، ابن ابی شیبه، او دارقطنی رحمهم الله وغیره موصولاً ذکر کړې دې او «ومن بيت نصراني» دایو مستقل اثر دې کوم چه شافعی، عبدالرزاق بیهقی، اواسماعیلی وغیره موصولاً ذکر کړې دې حافظ ابن حجر رحمه الله دا تفصل ذکر کړې دې او ددې د وحدانیت احتمال نې رد کړې دې اوفرمائیلی نې دی «وقد عرفت أنهما أثران متغايران» اوګورئ فتح الباری (۲۹۹/۱) کتاب الوضوء باب وضوء الرجل مع إمراته...)۔

وے اودا هم ممکنه وه چه خانله اوبه وے داستعمال نه بح شوے نه وے خو حضرت عمر رضی الله عنه تفصیل اونه غوښتلو امام بخاری رحمه الله ددے نه استدلال اوکړلو او ددے اجمال نه نے خپله ترجمه ثابته کړه (۱)

④ کله امام بخاری رحمه الله د یوباب لاندے څوروایتونه ذکر کوی اودهر روایت نه ترجمة الباب نه ثابتیږی بلکه یوروایت په کښے د ترجمے سره مطابق وی په داسے موقع ونیلی شی چه بخاری رحمه الله خپله ترجمه ددے روایاتو د مجموعة نه ثابته کړے ده لکه «باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ» ددے لاندے شپږ روایات دی خو د دریم روایت نه سوا په بل یو روایت کښے هم د بدء الوحی ذکر نشته دلته کښے یوه توجیه دا هم کولے شی چه بخاری رحمه الله د مجموعه روایات نه ترجمه ثابته کړے ده په هر روایت باندے د ترجمے منطبق کیدل ضروری نه دی (۲)

⑤ کله امام بخاری د روایت دعموم نه ترجمه ثابتوی هغوی باب قائم کړے دے «باب التیمن فی دخول المسجد» (۳) ددے لاندے ئے د حضرت عائشے رضی الله عنها حدیث ذکر کړے دے چه په هغے کښے دی «کان النبی ﷺ یحب التیمن ما استطاع فی شأنه کله» په روایت کښے دتیمن په استحباب کښے عموم دے امام بخاری رحمه الله د روایت د عموم نه «تیمن فی دخول المسجد» ثابت کړے (۴)

⑥ کله امام بخاری لغوی اواصلی معنی مدنظرساتی اوترجمه ثابتوی نکه په ..کتاب الصلاة.. کښے ترجمه ده «باب مایذکر فی الفخذ» امام بخاری رحمه الله د ..فخذ.. (پتون) عورتیت طرف ته اشاره کوی اودحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه روایت پیش کوی «وفخذه علی فخذی» (۵) اود فخذی اصلی اولغوی معنی دنظرلاندے

ساتی اودا خودل غواړی چه ..فخذ.. عورت نه دے که دا عورت وے نودحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه ..فخذ.. به نبی ﷺ په خپل ..فخذ..باندے نه کیخودلو خکه چه خپل عورت بل په عورت باندے کیخودل جائز نه دی

دلته کښے وئیلی شی چه دا وضع د..فخذ.. بغیر د حائل نه نه وه کومه چه ناجائز ده بلکه حائل سره وه یود نبی ﷺ لنګ او قمیص وو او بیا دحضرت زیدبن ثابت رضی الله عنه لنګ

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱/۲۹۹)۔

(۲) اوګورئ لامع (۱/۴۸۹) باب کیف کان بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ دغه شان مقدمة لامع (ص.۳۳٤. ۳۳۵) الأصل الحادی والثلاثون)۔

(۳) صحیح بخاری (۱. ۶۱) کتاب الصلاة)۔

(۴) اوګورئ فتح الباری (۱/۵۲۳) کتاب الصلاة باب التیمن فی دخول المسجد وغیره وعمدة القاری (۴/۱۷۱)

(۵) أخرجه البخاری تعلیقاً فی کتاب الصلاة باب ما یذکر فی الفخذ. وموصولاً فی کتاب التفسیر. تفسیر سورة النساء. باب ﴿لایستوی القاعدون من المؤمنین﴾..۔

اوقمیص په مینځ کښے حائل وو.خوامام بخاری رحمہ اللہ دے ته نظر نه کوی.اود.،فخذ.. د لغوی معنی اعتبار کوی.اوددے نه استدلال کوی. (۱)

⑥ کله امام بخاری رحمہ اللہ په طریق د اولویت باندے ترجمه ثابتوی.لکه «باب البول قاعداً وقائماً» کښے دحضرت حذیفه رضی اللہ عنہ روایت نقل کوی.«أن النبی ﷺ أتی سباطة قوم فبال قائماً» (۲) روایت کښے د بول قاعداً ذکر نشته.حضرت شاه ولی الله رحمہ اللہ فرمائی.امام بخاری رحمہ اللہ دا په طریق د اولویت سره ثابت کړه ده.ځکه چه په ولاړه بولو کولو کښے جامو او بدن ته د متیازو څاڅکو ورتلو ویره وی.او ددوی د فعل نه ددے جواز ثابت شو.نو.بول قاعداً.. چه په دے کښے دا خطره نشته.اوپه هغے کښے سترهم زیات دے.به په طریقه اولی سره جائز وی. (۳)

دغه شان امام بخاری رحمہ اللہ یوه ترجمه قائمه کړے ده.«باب التیمن فی الوضوء والغسل»اوددے لاندے ئے دحضرت ام عطیه رضی اللہ عنہا روایت نقل کړے دے.چه نبی ﷺ د خپلے لور بی بی د غسل په باره کښے کله چه هغه وفات شوے وه . دا فرمائیلی وو.«وابدأن بمیامنها ومواضع الوضوء منها» (۴)

دلته کښے اشکال کیږی.چه امام بخاری رحمہ اللہ خو په دے باب کښے د ژوندی دپاره د «تیمن فی الوضوء والغسل» بیان کوی.اوروایت د مړی د اودس اوغسل ذکر کوی.ددے جواب هم دا دے.چه امام بخاری رحمہ اللہ په طریقه داولویت باندے استدلال کړے دے.چه هرکله د مړی دپاره دا حکم دے.نو دژوندی دپاره خو به په طریق اولی سره وی. (۵)

د جامع صحیح بخاری فضائل ① یو فضیلت خو ئے دا دے.چه امام بخاری رحمہ اللہ ددے دتالیف په وخت کښے یوحدیث ترهغه وخته پورے نه دے لیکلے.ترڅوچه ئے د دے نه وراندے غسل .دوه رکعته مونځ اود استخارے نه پس ددے حدیث د صحت یقین نه وو کړے. (۶)

② دویم فضیلت ئے دا دے.چه ددے ټول احادیث صحیح دی. (۷)

③ دریم فضیلت دا دے.چه د نبی ﷺ دخوب بشارت د دے د تالیف سبب جوړ شوے وو.د ابوزید مروزی بیان دے.چه زه د رکن او مقام په مینځ کښے اوده وم.چه دنبی کریم ﷺ زیات مے نصیب شو.نبی ﷺ اوفرمائیل.«یا أبازید إلی متی تدرس کتاب الشافعی ولاتدرس کتابی» ماورته

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱/۴۷۹) کتاب الصلاة باب مایذکر فی الفخذ)_

(۲) اوګورئ رساله شرح تراجم ابواب البخاری(ص.۱۸) دغه شان اوګورئ مقدمة لامع(ص.۳۲۰) الأصل التاسع عشر)

(۳) اوګورئ رساله شرح تراجم ابواب البخاری(ص.۱۸)دغه شان اوګورئ مقدمة لامع (ص.۳۲۰) الاصل التاسع)

(۴) صحیح بخاری (۱/۲۸. ۲۹) کتاب الوضوء)_

(۵) اوګورئ رساله شرح تراجم أبواب البخاری ⑪ دغه شان مقدمة لامع(ص.۳۲۰) الأصل التاسع عشر)_

(۶) اوګورئ تاریخ بغداد (۲/۱۹) وتهذیب الأسماء واللغات (۱/۱۷۴) وهدی الساری (ص.۴۸۹) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۰۲)_

(۷) تاریخ بغداد (۲/۱۹) تهذیب الأسماء واللغات (۱/۱۷۲) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۴۰۲)_

عرض اوکړلو.یا رسول الله ستاسو کتاب کوم یو دے؟ نو وے فرمائیل«جامع محمد بن اسماعیل» (۱)

⑦ څلورم فضیلت دا دے.چه لکه څنګه ددے کتاب باطنی برکات دی.اوپه دے باندے عمل کولوسره سړی ته په دین کښے ترقی ملاویږی.دغه شان ددے ظاهری برکات هم دی.

ابن ابی جمره رحمه الله فرمائی.چه ماته بعضے عارفینو د داسے بزرګانو نه نقل کړی دی .چه دهغوی د فضل او بزرګئ په خلقو کښے ښه شهرت اواعتراف وو.که صحیح بخاری په څه مصیبت کښے اولوستے شی.هغه به لرے شی.اوکه په کشتئ کښے ئے خان سره په سفر کښے اوساتی.نوهغه به ډوبیدو نه محفوظه وی.اونجات به مومی .مصنف رحمه الله مستحاب الدعوات وو.هغوی ددے د لوستونکو دپاره دعا کړے ده. (۲)

علامه جمال الدین رحمه الله دخپل استاذ اصیل ا لدین نه نقل کړی دی.چه فرمائیل ئے .ما دا کتاب تقریباً یوسل شل کرته لوستے دے.په کوم نیت چه مے هم وئیلے دے.نو هغه مراد مے پوره شوے دے.(۳) ددے وجے دبخاری رحمه الله د ختم رواج په عالمانو اومحدثینو رحمهم الله کښے راروان دے.داسلسله د کوم وخت نه راروانه ده.په دے باره کښے یقینی خبره نشی کولے.خو د اوومے اتمے صدئ نه ددے پته لګی.کیدے شی . چه ددے نه وړاندے هم دا سلسله جاری وه.

أصح الکتب بعد کتاب الله الصحیح البخاری

دصحیح بخاری د شرطونو .خصوصیاتو.اوفضائلو پیژندلو نه پس دا خبره ښکاره کیږی.چه دے ته دحدیث په نوروکتابونو باندے مجموعی طورفوقیت حاصل دے .ځکه چه امام بخاری رحمه الله چه په کوم باریك نظرئ اواحتیاط سره دصحیح احادیثو انتخاب کړے دے.اوبیا دهغوی جلالت شان اوپه معرفت علل کښے هم د هغوی مقام مقدم دے.ددے څیزونو په رنړا کښے که د «أصح الکتب بعد کتاب الله صحیح البخاری» اطلاق پرے شوے وی.نودا به بے ځایه نه وی.دصحیح بخاری نه وړاندے د موطا مالك دپاره د امام شافعی رحمه الله نه داسے الفاظ منقول دی.خوچونکه په موطا کښے د مراسیل، بلاغاتو او منقطعاتو کافی تعداد موجود دے.کوم چه د امام مالك رحمه الله په نیز حجت دی.اود کتاب د موضوع په مینځ کښے داخل دی.اوپه صحیح بخاری کښے عام طور احادیث صحیح متصله دی.اوتعلیقات، وغیره چه په کښے داستشهاد دپاره راوړلے شوی دی.د کتاب د مینځ جزء نه دے.ځکه متاخرینو رحمهم الله د صحیح بخاری په باره کښے د «أصح الکتب بعد کتاب الله صحیح البخاری» اطلاق بیان کړلو.اوهم دا ئے خپل کړلو.

---

(۱) هدی الساری (ص.٤٨٩)_

(۲) هدی الساری)_

(۳) اشعة اللمعات (۱۱/۱)_

دصحیح بخاری سره صحیح مسلم هم د صحت په اعتبار سره شریك دے خود حدیثو جمهور عالمانو رحمهم الله صحیح بخاری ته په صحیح مسلم باندے فوقیت ورکړے دے حافظ ابن حجر رحمه الله د صحیح بخاری فوقیت ثابتوی اوفرمائی

() که د راویانو د عدالت په اعتبار سره اوکتلے شی نودصحیح بخاری فضیلت داسے ثابتیږی چه امام بخاری په کومو راویانو کښے منفرد دے دهغوی تعداد څلور سوه پنځه دیرش دے په هغے کښے متکلم فیه راویان صرف اتیا دی اوامام مسلم رحمه الله په شپږ سوه شل راویانو کښے متفرد دے اوپه دے کښے متکلم فیه راویان یو سل شپته دی دا تعداد د امام بخاری رحمه الله د متکلم فیه راویانو په دوچنده دے بنکاره خبره ده چه د متکلم فیه راویانو تعداد په کوم کښے کم وی هغه ته به فضیلت وی

() بیا امام بخاری رحمه الله چه د کومو متکلم فیه راویانو نه احادیث نقل کړی دی نو د هغوی نه نے زیات احادیث نه دی اخستے اوامام مسلم رحمه الله دخپل متکلم فیه راویانو نه زیات احادیث اخستے دی

()یوه وجه دا هم ده چه دامام بخاری رحمه الله دمتکلم فیه راویان دهغوی خپل استاذان او براه راست شیوخ دی چه دهغوی دحالاتو اودهغوی دصحیح اوسقیم روایاتو نه امام بخاری رحمه الله ښه خبر وو نوامام بخاری رحمه الله دهغوی ټول احادیث چه څنګه ورته ملاؤ شوی دی نه دی نقل کړی بلکه ښه پوره نچوړ ئے په کښے کړے دے اونقل کړی نے دی حالانکه د امام مسلم رحمه الله متکلم فیه راویان دهغوی براه راست شیوخ نه دی بلکه متقدمین دی

() بیا امام بخاری رحمه الله د دغه متکلم فیه راویانو احادیث اکثر په استشهاد، متابعاتو او تعلیقاتوکښے راوړی حالانکه امام مسلم ئے په اصل کتاب کښے داحتجاج په طور نقل کوی

() داتصال سند په اعتبار سره صحیح بخاری ته داسے فوقیت حاصل دے چه د امام مسلم مذهب دا دے چه حدیث معنعن دمتصل په حکم کښے وی خو په دے شرط چه راوی او مروی عنه په یوه زمانه کښے وی اگرچه ددوی په مینځ کښے ملاقات ثابت نه وی حالانکه امام بخاری رحمه الله په خپل جامع کښے دا مسلك اختیار کړے دے چه حدیث معنعن داتصال په حکم کښے هله ګڼړی چه دمعاصرت سره سره کم از کم یو ځل ملاقات هم ثابت وی بنکاره ده چه دامام بخاری شرط داتصال په اعتبار سره زیات قوی اوسخت دے

() دعلت اوشذوذ د انتفاء په اعتبار سره صحیح بخاری ته په صحیح مسلم فوقیت داسے حاصل دے چه دصحیحینو په احادیثو کښے ټول په دوه سوه احادیثو باندے کلام شوے دے چه په دے کښے داتیاؤ احادیثو نه هم کم په بخاری کښے دی او باقی احادیث په صحیح مسلم کښے دی[۱]

اوس د دے تفصیل نه به ښه معلومه شوے وی چه صحیح بخاری ته په صحیح مسلم او نور دحدیثو په کتابونو باندے فوقیت حاصل دے

---

۱. اوګورئ هدی الساری (ص:۱۱،۱۲)۔

یوه غلط فهمی خو ددے دا مطلب نه دے چه د صحیح بخاری هر یو حدیث ته د صحیح مسلم یا د حدیث د نورو کتابونو په هر یو حدیث باندے فوقیت حاصل دے بلکه صحیح بخاری ته چه کوم فوقیت حاصل دے هغه په مجموعی طور حاصل دے خکه حافظ سیوطی رحمه الله په تدریب الراوی کښے نقل کوی «قد یعرض للمفوق ما یجعله فائقاً کأن یتفقا علی إخراج حدیث غریب، ویخرج مسلم او غیره حدیثاً مشهوراً أو مما وصفت ترجمته بکونها أصح الأسانید، ولا یقدح ذلك فیها تقدم أی من کون ما فی البخاری فائقاً) لأن ذلك باعتبار الإجمال، قال الزرکشی ومن ههنا یعلم أن ترجیح کتاب البخاری علی مسلم وغیره إنما المراد به ترجیح الجملة علی الجملة لا کل فرد من أحادیثه علی کل فرد من أحادیث غیره» (۱)

په اصل کښے ددے غلط فهمی شروع د هغه تقسیم نه کیږی کوم چه حافظ ابن الصلاح رحمه الله د صحیح د مراتبو په بیان کښے ذکر کړی دی هغوی د صحیح قسمونه بیانوی او فرمائی «فأولها صحیح أخرجه البخاری ومسلم جمیعاً، الثانی صحیح إنفرد به البخاری أی عن مسلم، الثالث، صحیح إنفرد به مسلم أی عن البخاری، الرابع صحیح علی شرطهما لم یخرجاه، الخامس: صحیح علی شرط البخاری لم یخرجه: السادس: صحیح علی شرط مسلم لم یخرجه، السابع صحیح عند غیرهما ولیس علی شرط واحد منهما، هذه أمهات أقسامه وأعلاها الأول» (۲)

د حافظ ابن الصلاح په اتباع کښے د حدیث نورو عالمانو هم دا تقسیم ذکر کړے دے خود حدیث محققینو عالمانو رحمهم الله دا رد کړے دے د تولو نه وړاندے محقق ابن الهمام رحمه الله دا تقسیم رد کړے دے هغوی په فتح القدیر کښے لیکلی دی

«وکون معارضه فی البخاری لا یستلزم تقدیمه بعد إشتراکهما فی الصحة بل یطلب الترجیح من خارج، وقول من قال: أصح الأحادیث ما فی الصحیحین ثم ما إنفرد به البخاری ثم ما إنفرد به مسلم، ثم ما إشتمل علی شرطهما من غیرهما، ثم ما إنفرد علی شرط أحدهما، تحکم لا یجوز التقلید فیه، إذ الأصحیة لیس إلا لإشتمال رواتهما علی الشروط التی إعتبراها، فإذا فرض وجود تلك الشروط فی رواة حدیث فی غیر الکتابین أفلا یکون الحکم بأصحیة ما فی الکتابین عن التحکم، ثم حکمهما أو أحدهما بأن الراوی المعین مجتمع تلك الشروط لیس مما یقطع فیه بمطابقة الواقع فیجوز کون الواقع خلافه، وقد أخرج مسلم عن کثیر فی کتابه لم یسلم من غوائل الجرح، وکذا فی البخاری جماعة تکلم فیهم، فدار الأمر فی الرواة علی إجتهاد العلماء فیهم، وکذا فی الشروط، حتی

---

(۱) تدریب الراوی (۱/۲٤) دغه شان اوګورئ شرح نخبة الفکر (ص.٤۰) قواعد فی علوم الحدیث (ص.٦۵) ما تمس إلیه الحاجه (ص.۲۲) تعلیقات الشیخ نورالدین عتر علی مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۹)۔

(۲) علوم الحدیث لابن الصلاح (۲۷. ۲۸)۔

إن من إعتبر شرطاً وألفاظ آخر يكون ما رواه الآخر مما ليس فيه ذلك الشرط عنده مكافئاً لمعارضة المشتمل على ذلك الشرط وكذا فيمن ضعف راوياً ووثقه الآخر(۱)

د محقق ابن الهمام رحمه الله تائید حافظ زین الدین قاسم قطلوبغا او علامه ابن امیرالحاج (۲) کړے دے. بیا دلته کښے د سوچ خبره ده. چه «ماأخرجه الشيخان» مطلقاً څنګه اصح کړخولے شی. حالانکه پخپله امام بخاری رحمه الله فرمائی. «ما أدخلت في كتابي الجامع الصحيح، تركت من الصحاح لحال الطول» (۳) دغه شان امام مسلم رحمه الله فرمائی. «ليس كل شيء عندي صحيح وضعته ههنا» (۴) ددے وجے د حافظ ابن الصلاح رحمه الله دا تقسیم حافظ ابن حجر رحمه الله نه دے تسلیم کړے.

«ثم إن البخاري ومسلم لم يلتزما بإخراج جميع ما يحكم بصحته من الأحاديث، فإنهما صححا أحاديث ليست في كتابيهما، كما ينقل الترمذي وغيره عن البخاري تصحيح أحاديث ليست عنده بل في السنن وغيرها»(۵)

دغه شان هغوی فرمائی.

«وقد خرجت كتب كثيرة على الصحيحين، يؤخذ منها زيادات مفيدة وأسانيد جيدة كصحيح أبي عوانة وأبي بكر الإسماعيلي والبرقاني، وأبي نعيم الأصبهاني وغيرهم، وكتب أخر التزم أصحابها صحتها كابن خزيمة، وابن حبان البستي، وهما خير من المستدرك، بكثير وأنظف أسانيد ومتوناً، وكذلك يوجد في مسند الإمام احمد من الأسانيد والمتون شيء كثير مما يوازي كثيراً من أحاديث مسلم، بل والبخاري أيضاً وليست عندهما ولا عند أحدهما، بل ولم يخرجاه ولم يخرجه أحد من أصحاب الكتب الأربعة وهم ابوداود والترمذي والنسائي وابن ماجه»(۶)

دغه شان په دے ترتیب باندے علامه قسطلانی شارح د صحیح بخاری هم تنقید کړے دے هغوی د ابن الهمام رحمه الله قول د تائید او استحسان په طور نقل کوی.

«وهذا تحكم محض لأنه إذا كان الفرض، أن المروي على نفس الشرط المعتبر عندهما فلم يفته إلا كونه لم يكتب في خصوص أوراق معينة»(۷)

---

(۱) فتح القدير (۱/۳۱۷. ۳۱۸) باب النوافل)_

(۲) اوګورئ قفو الأثر (ص.۵۷) التقرير والتحرير (۳/۳۰)_

(۳) اوګورئ علوم الحديث لابن الصلاح (ص.۱۹)_

(۴) اوګورئ صحيح مسلم (۱/۱۷۴) كتاب الصلاة باب التشهد في الصلاة)_

(۵) إختصار علوم الحديث مع الباعث الحثيث (ص.۱۸.۱۹)_

(۶) پورتنئ حواله.

(۷) ارشاد الساري كذا في تعليقات ذب ذبابات الدراسات (۲/۲۴۰. ۲۴۱)_

د ذکر شوی ترتیب رد کونکی صرف دا حضرات نه دی.بلکه علامه رضی الدین ابن الحنبلی رحمه الله (۱) علامه عبدالحق دهلوی رحمه الله (۲) علامه محمد اکرم نصر پوری (۳) ملا علی قاری (۴) علامه عبداللطیف سندهی (۵) علامه امیر صنعانی (۶) شیخ احمد شاکر (۷) علامه کوثری (۸) مولانا ظفر احمد عثمانی (۹) رحمهم الله تعالی هم دی.

په اصل کښے ددے تولوحضراتو ددے په رد کولو کښے مقصد دا دے چه دحدیث دصحت مدار په دے خبره باندے نه وی.چه فلانے حدیث په صحیح بخاری یا صحیح مسلم کښے یا په فلانی کتاب کښے شته که نه.بلکه ددے مدار خو دشرطونو د صحت په وجود باندے دے په کوم حدیث کښے چه د صحت شروط څومره پوره وی.نوهغه حدیث به دصحت په دغه مرتبه وی. لکه حافظ عراقی رحمه الله چه صراحت کوی.

«القول المعتمد علیه المختار أنه لایطلق علی إسناد معین بأنه أصح الأسانید، لأن تفاوت مراتب الصحة مرتب علی تمکن الإسناد من شروط الصحة»(۱۰)

دغه شان فرمائی«إعلم أن درجات الصحیح تتفاوت بحسب تمکن الحدیث من شروط الصحة وعدم تمکنه»(۱۱)

علامه زین الدین قاسم بن قطلوبغا رحمه الله فرمائی.

«قوة الحدیث إنما هی بالنظر إلی رجاله لا بالنظر إلی کونه فی کتاب کذا» (۱۲) بیا دلته دا خبره هم د غور قابله ده.چه ټول عالمان په دے باندے اقرار کوی.چه په صحیحینو کښے څه احادیث متکلم فیه دی.اودغه شان څه راویان متکلم فیه دی.هم دا وجه ده.چه امام بخاری رحمه الله د خپلو

---

(۱) اوگورئ قفوا الأثر(ص.۵۷)

(۲) شرح سفرالسعادة اوگورئ ..ذب ذبابات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات (۲۴۲/۲)

(۳) اوگورئ أمعان النظر (ص.۶۳)_

(۴) کذا فی ذب الذبابات الدراسات(۲۴۲/۲)_

(۵) ذب ذبابات الدراسات (۲۴۲/۲)_

(۶) توضیح الأفکار اوگورئ تعلیقات قفوا الأثر(ص.۵۷) وتعلیقات ..النکت علی کتاب ابن الصلاح(۲۹۸/۱)

(۷) تعلیقات مسند احمد (۱۳/۱۶) والباعث الحثیث (ص.۲۲) _

(۸) تعلیقات شروط الأئمة الخمسة للحازمی (ص.۸۳)_

(۹) قواعد فی علوم الحدیث (۳۵، ۶۴ ۶۶) _

(۱۰) شرح الألفیه للعراقی (ص.۹۰)_

(۱۱) شرح الألفیة للعراقی (ص.۲۱)_

(۱۲) القول المبتکر علی شرح نخبة الفکر - کذا فی تعلیقات الشیخ ابوغدة علی قفوا الأثر(ص.۵۷)_

متکلم فیه شیوخو هر حدیث نه اخلی بلکه په هغې کښے چه په کوم روایت د هغه اطمینان وی هغه روایات د استشهاد او متابعت دپاره ذکر کوی نیکاره ده چه د دوی درجه هغه نه ده کوم چه امام بخاری رحمه الله د احتجاج او استدلال په طور ذکر کوی (۱)

دغه شان حاکم رحمه الله فرمانی «ولم یحکما ولا واحد منهما أنه لم یصح من الحدیث غیر ما أخرجه» (۲)
خلاصه دا چه د حافظ ابن الصلاح رحمه الله بیان کړے ترتیب د حدیث عالمانو عموما اواحنافو محدثینوخصوصا رد کړے دے د حدیث د نورو کتابونو دحدیث د صحیحینو یا دصحیح بخاری د حدیث سره معارضه هم کوی اوګورئ علامه حازمی رحمه الله په خپل کتاب «الإعتبار فی الناسخ والمنسوخ من الآثار» کښے چه د احادیثو په مینځ کښے د تعارض په وخت کښے د ترجیح ورکولو کوم وجوهات لیکی هغوی تقریبا پنځوس وجوهات لیکلی دی په هغې کښے په یوځنے کښے هم دا وجه د ترجیح نه ده لیکلے چه «ما أخرجه الشیخان أو أحدهما» نه به د تعارض په وخت کښے ترجیح وی (۳)

حافظ عراقی په «التقیید والإیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب ابن الصلاح» د ترجیح یو سل نس وجود ذکر کړی دی په دے کښے نے «کون أحد الحدیثین أتفق علیه الشیخان» په یو سل دوه نمبر باندے ذکر کړے دے (۴) علامه ظفراحمد عثمانی رحمه الله فرمانی «فیجوز معارضة حدیث أخرجاه أو واحد منهما بحدیث صحیح أخرجه غیرهما» (۵)

دغه شان علامه عراقی رحمه الله فرمائی «إنما یرجح بما فی الصحیحین علی ما فی غیرهما من الصحیح حیث کان ذلك الصحیح مما لم تضعفه الأئمة، فأما ما ضعفوه فلا یقدم علی غیره لخطأ وقع من بعض رواته» والله أعلم (۶)

هم دا وجه ده چه دصحیحینو د جلالت باوجود د هغے داحادیثو سره عالمانو موازنه کړے ده اود معارضه په صورت کښے نے بعضے وخت د غیر صحیحینو احادیثو نه د صحیحینو په احادیثو باندے ترجیح هم ورکړے ده مولانا عبدالرشید نعمانی صاحب په خپل کتاب «ابن

---

(۱) اوګورئ نصب الرایة (۱ ۳٤۱)_

(۲) مستدرک حاکم (۱ ۲)_

(۳) اوګورئ شرح الألفیه للعراقی (ص.۳۳۷)_

(۴) التقیید والإیضاح (.۲۸۹) النوع السادس والثلاثون معرفة مختلف الحدیث)_

(۵) قواعد فی علوم الحدیث (ص.۶۳)_

(۶) اوګورئ التعقیبات علی الدراسات (ص.۳۷۵)_

ماجه اور علم حدیث» کښے د ابن ماجه څو داسے احادیث پیش کړی دی چه هغے ته نے د صحیح بخاری په احادیثو باندے مقابله کښے ترجیح ورکړے ده (۱)

بیا علامه ابن امیر الحاج رحمه الله فرمانی «ثم مما ینبغی التنبه له أن أصحیتهما علی ما سواهما تنزلاً إنما تکون بالنظر إلی من بعدهما لا المجتهدین المتقدمین علیهما، فإن هذا مع ظهوره قد یخفی علی بعضهم أو یغالط به والله سبحانه أعلم»(۲)

علامه کوثری رحمه الله دے په تشریح کښے لیکی «یرید أن الشیخین وأصحاب السنن جماعة متعاصرون من الحفاظ أتوا بعد تدوین فقه الإسلامی، واعتنوا بقسم من الحدیث، وکان الأئمة المجتهدون قبلهم أوفر مادة وأکثر حدیثاً بین أیدیهم المرفوع والموقوف والمرسل وفتاوی الصحابة والتابعین، ونظر المجتهد لیس بقاصر علی قسم من الحدیث، ودونك ،،الجوامع،، والمصنفات،، فی کل باب منها تذکر هذه الأنواع التی لایستغنی عنها المجتهد وأصحاب الجوامع والمصنفات قبل الستة من الحفاظ، أصحاب هؤلاء المجتهدین وأصحاب أصحابهم، والنظر فی أسانیدها کان أمراً هیناً عندهم لعلو طبقتهم لاسیما واستدل المجتهد بحدیث صحیح له، والإحتیاج إلی الستة، والإحتجاج بها إنما هو بالنظر إلی من تأخر عنهم فقط والله أعلم»(۳)

علامه ظفر احمد عثمانی رحمه الله فرمانی

«لو سلم أصحیة ما فی کتابیهما فهذا مما یلتفت إلیه فی المعارضة کما إذا قام الرجلان البینة وشهود کلیهما عدول، ولکن شهود أحدهما أتقی وأورع من شهود الآخر فلا یترجح بینته لهذه الزیادة بعد إشتراکهما فی العدالة الشرعیة، بل یطلب الترجیح من خارج»(۴)

بیا بعضے حضراتو د صحیحینو د ترجیح دپاره دا هم وئیلی دی چه دے دواړو کتابونو ته تلقی بالقبول حاصله ده.

خودا خبره علامه امیر صنعانی او علامه ابوالفضل جعفر بن ثعلب اوفوی رحمه الله ذکر کړے ده

علامه اوفوی رحمه الله فرمانی چه امت تلقی صرف د صحیحینونه ده کړے بلکه د حدیث د نورو کتابونو تلقی ئے هم کړے ده. چه په هغے کښے صرف صحیح احادیث نه بلکه حسن احادیث هم داخل دی

---

(۱) اوګورئ ابن ماجه اور حدیث (ص ۲۴۳. ۲۴۴)۔

(۲) التقریر والتحریر (۳۰۲) فصل فی التعارض)۔

(۳) تعلیقات شروط الأئمة الخمسة للحازمی (۸۳)۔

(۴) قواعد فی علوم الحدیث (ص ۶۵)۔

علامه امیرصنعانی رحمه الله فرمائی. «تلقی الأمة بالقبول» مطلب هم دا دے.چه دا احادیث ثابت دی.اوبعضے خلق په دے باندے عمل کوی.اوبعضے خلق په دے کښے تاویل کوی.کتل دا پکار دی.چه آیا دا تلقی د ضحیحنو احادیثو ته حاصله ده.؟

اوس مونږ دا تپوس کوو.چه د ..تلقی امت.. نه ټول امت مراد دے.که حضرات مجتهدین ښکاره خبره ده.چه ټول امت مراد نشی کیدے.نومعلومه شوه.چه ددے نه د امت مجتهدین مراد دی.اوس کتل دا پکار دی.چه آیا دامت په مجتهدینو کښے هر یو فرد ..تلقی بالقبول.. کړے ده.ښکاره خبره ده.چه ددے دعوے دپاره د دلیل ضرورت دے.کوم چه عادة متعذر دے.ځکه چه دا دعوے په اجماع باندے د دلائلو داقامت د قبیلے نه دی.امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.«من ادعی الإجماع فهو کاذب» کله چه دصحیحینو د تالیف نه وړاندے د اجماع دا حال دے.نو په روستو زمانه کښے به د اجماع څه حیثیت وی.

بیا که چرته دا تسلیم کړے شی.چه صحیحینو ته تلقی دامت بالقبول حاصل ده.اود امت په دے باندے اجماع ده.نو بیا به هم دا منل پکار وی.چه اول د صحیحینو تالیف څوے وو.اوبیا دهغے شهرت شوے دے.مشرق اومغرب ته دا دواړه کتابونه اورسیدل.اوهرمجتهد ددے نه خبر شو.بیا په څه وخت کښے پرے اتفاق اواجماع اوشوه.خودا خبره محل د نظرده.چه هرمجتهد د صحیحینو نه واقف شوے دے.

بل دا سوال هم واردیږی.چه د تلقی امت نه څه مراد دی؟که دا مراد وی.چه امت دا پیژنی.چه صحیحین د امام بخاری رحمه الله او امام مسلم رحمه الله کتابونه دی.نودا مفید د مطلوب نه ده.اوکه دا مراد شی.چه د صحیحینو دهر یو حدیث په باره کښے امت ته دا یقین دے.چه دا د رسول الله ﷺ نه ثابت دے.نودا مفید د مطلوب ضرور دے .خو ښکاره خبره ده.چه دا دعوی مسلمه نه ده.ځکه چه د صحیحینو دکم نه کم دوه او لسو احادیثو باندے کلام څوے دے.دغه شان په دے کښے متکلم فیه راویان هم په سوونو دی.نومعلومه شوه.چه دامت په دے خبره باندے اجماع هم نه ده.چه د صحیحینو هریو حدیث ملقی بالقبول دی.اود رسول الله ﷺ نه ثابت دے.بیاکه بالفرض دا هم اومنلے شی.چه تلقی بالقبول هرحدیث ته حاصله ده.نو بیا هم خطا ممکنه ده.ځکه چه د امت معصوم عن الضلالة ضمانت خو اخستے شوے دے.خود معصوم عن الخطا ضمانت نه دے اخستے شوے.

بیا که مونږ دا هم اومنو.چه دامت ټولو مجتهدینودصحیحینو احادیث قبول کړی دی .او هم ددے وجے ددے ارجحیت ثابتیږی.نوبیا خو د صحیحنو په مینځ کښے فرق نه دے پکار.نو

«ما انفرد به البخاری» ته په «ما انفرد به مسلم» باندے ترجیح نه دی ورکول پکار.(۱) والله سبحانه اعلم

بسم الله الرحمن الرحیم

باب بدء الوحی

الحمد لله رب العالمین، والصلاة والسلام علی سیدنا محمد النبی الأمی وعلی آله وصحبه أجمعین،

دامام بخاری رحمه الله د شروع طریقه او په دې باندې اعتراض مصنف رحمه الله دا کتاب د بسم الله نه شروع کړے دے. د کتاب په شروع کښے نے نه څه خطبه راوړے ده. چه په هغے کښے مقصود طرف ته اشاره وی. او نه د ..حمد.. صلاة..او..شهادة.. ذکر شته. حالانکه قانون دا دے چه مصنفین د خپلو کتابونو شروع د ..حمد.. ..شهادة.. او..صلاة..نه کوی ترکومے پورے چه د خطبه تعلق دے نو ددے دپاره د څه خاص لفظ یا مخصوص سیاق متعین نه دے. بلکه دهر داسے څیز نه شروع کول کافی دی. کوم چه په مقصود باندے دلالت کوی. امام بخاری رحمه الله دا مقصود د ..بسم الله.. نه پس د ..باب بدء الوحی.. ترجمے انعقاد کړے دے. اوددے نه پس نے د ټولو نه اولنے حدیث «إنما الأعمال بالنیات» ذکر کړے دے. اوښکاره کړے نے ده. چه په دے کتاب کښے .. وحی سنت ..، وحی غیرمتلو) جمع کول غواړم. کومه چه د نبی کریم صلی الله علیه وسلم نه منقول ده. اوهم ددے څخه نه په دے کښے د نیت اندازه پخپله لګولے شی څکه چه د امام بخاری رحمه الله عادت دے. چه دوی ..اخفی.. په ..اجلی.. باندے ترجیح ورکوی (یعنی پټ ته په ښکاره باندے ترجیح ورکوی) امام بخاری رحمه الله د خپل کتاب په ابتداء کښے هم داسے کړی دی.(۲) باقی پاتے شوه دا خبره چه امام بخاری رحمه الله په کتاب کښے نه ..حمد.. ذکر کړے دے. اونه ..صلاة.. اونه شهادت. حالانکه د احادیثو نه ددے مطالبه معلومیږی.

د..حمد..مطالبه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په حدیث کښے راغلے ده. «قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کل کلام لا یبدأ فیه ..بالحمد لله.. فهو أجذم» رواه ابوداود(۳) (واللفظ له) وابن ماجه(۴) والنسائی فی عمل الیوم واللیلة(۵) وابوعوانة فی أول مستخرجه علی صحیح مسلم(۶) وابن حبان(۷) وغیرهم(۸) حسنه ابن الصلاح(۹) والنووی(۱۰)

---

(۱) هذا ملخص ما فی ..التعقیبات علی الدراسات.. للمحدث الناقد الشیخ عبدالرشید النعمانی حفظه الله (ص. ۳۸۵. ۳۸۹)۔

(۲) اوګورئ فتح الباری (۸/۱)۔

(۳) سنن ابی داود کتاب الأدب باب الهدی فی الکلام رقم. ٤٨٤٠)۔

(۴) سنن ابن ماجه کتاب النکاح. باب خطبة النکاح رقم. ١٨٩٤)۔

(۵) اوګورئ تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف للحافظ المزی (٤٠/١١. ٤١)۔

(۶) قاله النووی فی فاتحة المجموع شرح المهذب (٧٣/١)۔

د شهادت متعلق هم د حضرت ابوهریره رضی الله عنه مرفوع روایت دے «کل خطبة لیس فیها تشهد فهی کالید الجذماء» رواه ابوداود(۵) والترمذی(۶) واحمد(۷) قال الترمذی، هذا حدیث حسن صحیح غریب،،(۸) او د صلاة علی النبی ﷺ مطالبه هم د بعضے روایاتو نه معلومیږی امام دیلمی رحمه الله په ..مسند الفردوس.. کښے اوعبدالقادر رهاوی رحمه الله په ..اربعین.. کښے د حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت نقل کړے دے چه «کل أمری ذی بال لا یبدأ فیه بحمدالله والصلاة علی فهو أقطع أبتر ممحوق من کل برکة»(۹) او ابن منده رحمه الله په ..فضائل.. کښے دا حدیث «کل کلام لا یذکر الله فیه فیبدأ به ویصلی علی فیه فهو أقطع أکتع ممحوق من کل برکة»(۱۰) الفاظ نقل کړی دی.

د اشکال جوابونه () خو په دے روایاتو کښے یوهم دامام بخاری رحمه الله د شرط مطابق نه دے(۱۱) خکه چه د اول روایت په سند کښے ..قره بن عبدالرحمن..دے(۱۲) امام بخاری رحمه الله د دوی کوم روایت نه دے اخستے امام مسلم رحمه الله دده روایات په شواهدو او متابعاتو کښے اخستے دی(۱۳)

---

(۱) انظر الطبقات الشافعیة الکبری للتاج السبکی (۱/ ٤)_

(۲) مثل الدارقطنی فی سننه (۱/ ۷۳) فاتحة کتاب الصلاة وعبدالقادر الرهاوی فی أربعینه کما فی المجموع شرح المهذب للنووی رحمه الله (۱/ ۷۳) وقال التاج السبکی رحمه الله فی طبقاته (۱/ ٤) وکذلک أخرجه الحاکم فی مستدرکه)_

(۳) قال التاج السبکی فی طبقاته (۱/ ٤) وقضی ابن الصلاح بأن الحدیث حسن ..)_

(۴) انظر المجموع شرح المهذب (۱/ ۷۳) فقد حسنه ابن الصلاح رحمه الله والنووی والعراقی والحافظ ابن حجر کما فی الفتوحات الربانیة علی الأذکار النوویة لابن عجلان (۳/ ۲۸۸) و(۶/ ۶۳)_

(۵) سنن ابی داود کتاب الأدب باب فی الخطبة رقم ٤٨٤١)_

(۶) سنن الترمذی. کتاب النکاح. باب ما جاء فی خطبة النکاح رقم ۱۱۰۶.)_

(۷) مسند احمد (۲/ ۳۰۲، ۳٤۳)

(۸) کذا فی النسخة التی حققها الشیخ احمد بن محمد الشاکر .محمد فواد عبدالباقی والشیخ ابراهیم عطوه عوض _ وأما فی النسخة المطبوعة مع تحفة الأحوذی ففیها ..هذا حدیث حسن غریب.. أنظر(۲/ ۱۷۹)_

(۹) کذا فی الجامع الکبیر للسیوطی رحمه الله (۱/ ۶۲۳)_

(۱۰) کذا فی الجامع الکبیر(۱/ ۶۲۳) وکنز العمال (۳/ ۲۶۵) رقم ۶٤۶۳)_

(۱۱) قال الحافظ رحمه الله فی فتح الباری (۱/ ۸) والجواب .أن الحدیثین (أی حدیث الحمد والشهادة) لیسا علی شرطه .بل فی کل منهما مقال)_

(۱۲) قرة بن عبدالرحمن حیویل _ بمهملة مفتوحة تحتانیة وزن جبریل _ المعافری المصری .یقال إسمه یحیی .صدوق له مناکیر من السابعه .مات سنة سبع وأربعین (أی بعدالمائه أخرج له مسلم والأربعة کذا فی تقریب التهذیب (۵۵٤۱) رقم الترجمة (۵۵٤۱) والنظر تهذیب الکمال (۲۳/ ۵۸۱) رقم الترجمة (٤۸۷۱) ومیزان الإعتدال (۳/ ۳۸۸) رقم الترجمة (۶۸۸۶) ولسان المیزان (۸/ ۳۷۲، ۳۷٤) رقم (۶۶۱)_

(۱۳) خرج له مسلم فی الشواهد_ میزان الإعتدال (۳/ ۳۸۸) وانظر طبقات الشافعیة للسبکی (۱/ ٤)_

دغه شان په دے روایت کښے وصلا وارسالا اختلاف دے.قره دا موصولا نقل کوی او یونس. عقیل. شعیب. اوسعید بن عبدالعزیز رحمہم اللہ ارسالا نقل کوی (۱) امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمانی.((والمرسل هوالصواب))(۲)

د دویم روایت په سند کښے عاصم بن کلیب دے (۳) د دوی نه امام مسلم رحمہ اللہ اونورو اصحاب اصول روایتونه اخستی دی اوامام بخاری رحمہ اللہ ددوی نه هیڅ یوروایت اصلا نه دے نقل کړے (۴) د دریم روایت په سند کښے اسماعیل بن ابی زیاد شامی دے (۵)

حافظ عبدالقادر رهاوی رحمہ اللہ فرمانی ((غریب، تفرد بذکر الصلاة فیه إسماعیل بن أبي زیاد الشامي، وهو ضعیف لایعتد بروایته ولا بزیادته))(۶)

خودا جواب ضعیف دے خکه چه امام بخاری رحمہ اللہ په خپل ..صحیح.. کښے حدیث ذکرکولودپاره دغسل .دوه رکعته نفلونو او استخارے پورے اهتمام کړے وو (۷) حالانکه په دے کښے د یو ذکر هم په حدیث کښے نشته.او د تسمیه اوتحمید دپاره حدیث خو شته اگرچه ضعیف وی.

دویمه دا لکه چه ذکر شو.چه د ..قره.. متابعین موجود دی.نو ضعف هم باقی پاتے نشو

دریمه دا چه هسے هم د فضائلو په احادیثو کښے زیات تحقیق نه کیږی په ضعیف حدیث باندے هم عمل کولے شی.(۸)

څلورمه داچه شاه انورشاه کشمیری رحمہ اللہ د صحت دپاره څلور معیاره مقرر کړی دی

---

(۱) قاله ابوداود فی سننه فی کتاب الأدب باب الهدی فی الکلام رقم ٤٨٤٠)_

(۲) سنن دارقطنی (۲۲۹/۱) فاتحة کتاب الصلاة)_

(۳) قال الحافظ فی التقریب:عاصم بن کلیب بن شهاب بن المجنون الجرمی الکوفی :صدوق رمی بالإرجاء من الخامسة مات سنة بضع وثلاثین (أی بعدالمأئة)خت (أی البخاری فی صحیحه تعلیقا)م ٤)

(۴) استشهد به ا لبخاری فی ..الصحیح.. وروی له فی کتاب رفع الیدین فی الصلاة وفی .. الأدب.. وروی له الباقون – کذا فی تهذیب الکمال للمزی (۵۳۹/۱۳) رقم الترجمة (۳۰۲٤)_

(۵) اسماعیل بن ابی زیاد أ ابن أبی زیاد .الکوفی.قاضی الموصل.متروک.کذبوه. من الثامنة ق.(أی أخرج له ابن ماجه فی سننه) تقریب التهذیب (ص.۱۰۷) رقم الترجمة (٤٤٦)_

(۶) انظر الجامع الکبیر للسیوطی (۶۲۳/۱)_

(۷) اوگورئ لامع الدراری (۱۲۲/۱) الفائدة السادسة فیما اهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک) علامه عینی رحمہ اللہ فرمانی.((ولئن سلمنا أن الحدیث لیس علی شرطه فلا یلزم من ذلک ترک العمل به.. اوگورئ عمدة القاری (۱ ۱۲) _

(۸) قال الحافظ فی هدی الساری (ص.٤٤٠) وهو یسرد أسماء من طعن فیه من رجال صحیح البخاری فی ترجمة محمدبن عبدالرحمن الطفاوی ...فهذا الحدیث قد تفرد به الطفاوی وهو من غرائب الصحیح وکأن البخاری لم یشدد فیه لکونه من احادیث الترغیب والترهیب والله أعلم) _

① ما رواه تام الضبط، كامل العدالة، بإتصال السند، لايكون فيه الشذو ذ والعلة،

② یو ماهر محدث دهغے تصحیح کړے وی.

③ کومو مولفینوچه د صحت التزام کړے وی په هغوی کښے چا نقل کړی وی.

④ چه راویان غیرمجروح وی او روایت عملاً د قبولیت درجه حاصله کړے وی. اوکه یو راوی مجروح وی نو په متابعت سره دهغے تدارك شوے وی.(۱)

دلته آخری درے واړه معیار موجود دی خکه چه ابن الصلاح. نووی. عراقی. سبکی رحمهم الله وغیره ددے حدیث تصحیح اوتحسین کړے دے دغه شان چه کومو مولفینو د صحت التزام کړے دے په هغو کښے هم ابوعوانه رحمه الله او ابن حبان رحمه الله ددے تخریج کړے دے دغه شان متابعین هم موجود دی. «وقد مر التفصیل آنفاً»

②دویم جواب دا دے چه دا روایتونه امام بخاری رحمه الله ته نه دی رسیدلی لکه چه په امام مزنی رحمه الله باندے په ..مختصرالمزنی.. کښے په دے طریقه باندے دا اعتراض شوے دے هلته کښے هم شارحینو رحمهم الله د نورو جوابونه نه علاوه دا هم ذکر کړی

دی چه هغوی ته دا روایات نه وو رسیدلی.(۲) «ولایقدح ذلك فی جلالته»

خوپه دے جواب باندے اشکال دادے چه دامام بخاری رحمه الله غوندے جامع شخصیت باندے ددے روایاتو پټ پاتے کیدل ډیرلرے خبره ده.

③ دریم جواب دا دے چه د ..حمد وغیره دپاره تحریر اوکتابت ضروری نه دے په ژبه حمد وئیل هم کافی دی کیدے شی چه امام بخاری رحمه الله په خوله باندے حمد وئیلی وی اگرچه په قلم سره ئے نه وی لیکلے.(۳) د سلفو طریقه وه چه هغوی به احادیث لیکل او په ژبه به ئے درود شریف وئیل خطیب بغدادی رحمه الله په ..الجامع.. کښے د ..مسند احمد.. په باره کښے نقل کوی چه هغوی به درود لیکل نه بلکه وئیل به ئے.(۴)

④ څلورم جواب دا دے چه په ..بسمله.. کښے دکمال په صفتونو باندے دلالت کونکی الفاظ ..الله. - ..رحمن.. ـ او..رحیم.. دی بنکاره خبره ده چه ددے ذکر د حمد په ضمن کښے راځی.(۵)

⑤ پنځم جواب دا دے چه د ..حمد.. دحدیث مقصد دالله تعالی ذکر دے مطلب دا دے چه «کل أمرذی بال» که دالله تعالی د ذکرنه بغیر شروع شی نوهغه به ناتمامه او نامکمله

---

(۱) اوگورئ فضل الباری (۱۶۶/۱) وایضاح البخاری (۲۸/۱)۔

(۲) (۲۸) انظرالمجموع شرح المهذب (۷٤/۱)۔

(۳) اوگورئ فتح الباری (۸/۱)۔

(۴) اوگورئ فتح الباری (۹/۱)۔

(۵) انظرلامع الدراری (٤۸٦/۱. ٤۸۷)۔

وی.ددے دلیل دا دے.چه دا حدیث «کل أمر ذی بال لا یبدأ فیه بالحمد: أقطع» الفاظو سره مروی دے.(۱)

هم ددے حدیث نور الفاظو کښے «کل أمر ذی بال لا یبدأ فیه ببسم الله الرحمن الرحیم أقطع» دی.رواه عبدالقادر الرهاوی فی أربعینه»(۲)

دغه شان ددے دریم قسم الفاظ دا دی.چه «کل أمر ذی بال لا یبدأ فیه بذکر الله :أقطع» رواه الدارقطنی(۳) واحمد(۴)

د درے واړه قسمه الفاظو دحدیث مدار په ..قره بن عبدالرحمن.. باندے دے. معلومه شوه. چه دحمد مقصد ..ذکر.. دے.اودا مقصد په بسم الله سره حاصل شو .هم دا جواب امام نووی رحمه الله اختیار کړے دے.(۵)

خو په دے باندے معمولی غوندے اشکال دا دے.چه دحدیث په الفاظو کښے اختلاف یقینی شته.خو په دے اختلافاتو کښے د ..وحمد.. لفظ د ..بسم الله .. او ..ذکرالله.. د الفاظو په مقابله کښے اثبت اوارجح دے.

ددے جواب دا دے.چه د..حمد.. په روایاتو کښے د..حمد..نه اعم مراد دے.چه ..بسم الله.. او ..حمد.. دواړو ته شامل دے.هم دا وجه ده.چه اکثرشرعی اعمال د حمد نه نه شروع کیږی.مثلاً مونځ چه د تکبیر نه شروع کیږی.دحمد نه نه شروع کیږی.دغه شان حج وغیره.

ددے نه علاوه د ..حمد.. په روایاتو کښے په څه خائے کښے ..بحمدالله.. مروی دے .اوپه څه خائے کښے ..بالحمد.. مروی دے.اوپه څه خائے کښے ..بالحمدلله ... نو معلومه شوه.چه مطلق حمد مراد دے.کوم چه په ذکر کښے داخل دے.(۶)

⑨ شپږم جواب دا دے.چه امام بخاری رحمه الله د «أول ما نزل» تابعدرای کړے ده.د تولو نه وړاندے آیت کریمه چه نازل شوے دے.هغه ((اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ۚ)) په اولنۍ وحی کښے د رب په اسم باندے د قرات حکم ورکړے شوے دے.نوځکه امام بخاری رحمه الله په تسمیه باندے د خپل کتاب شروع اوکړله.اوبیا د خوند خبره دا ده.چه په «أول ما نزل» کښے د رب د اسم نه د وحی د قرات حکم وو.او دامام بخاری رحمه الله تول کتاب په وحی (غیرمتلو) باندے مشتمل دے . نو دوی هم د وحی دپاره په اول کښے تسمیه راوړله.اود رب د اسم نه خپل کتاب شروع کړلو.

---

(۱) سنن ابن ماجه کتاب النکاح باب خطبة النکاح رقم ۱۸۹٤)_

(۲) قاله السیوطی فی الجامع الکبیر(۱/۶۲۳) _

(۳) سنن الدارقطنی (۱/۲۲۹) کتاب الصلاة

(۴) مسند احمد (۲/۳۵۹)_

(۵) انظرالمجموع شرح المهذب (۱/۷٤)_

(۶) د پوره تفصیل دپاره اوګورئ طبقات الشافعیة الکبری (۱/۹. ۱۰)_

⑤ اووم جواب دا دے چه امام بخاری رحمه الله د نبی کریم ﷺ تابعداری کړے ده خکه چه نبی کریم ﷺ د صلح حدیبیه په موقع کومه صلح نامه لیکله نود هغے شروع نے په اول کښے د ((بسم الله الرحمن الرحیم)) نه وه کړے (۱)

⑧ اتم جواب دا دے چه د حمد د حدیث تعلق د خطبو سره دے د کتابونو سره نه دے ددے وضاحت دا دے چه په عربو کښے رواج دا وو چه کله به هغوئ خطبه ونیله نو شروع به نے داشعارو نه کوله نو نبی کریم ﷺ د دے دا تعلیم ورکړلو چه د حمد نه شروع کول پکار دی (۲)

باقی پاتے شوه دا خبره چه کتاب ټول اشعارو وی نودهغے ابتداء د ..بسم الله.. نه کول پکار ده اوکه د ..حمد.. نه؟ نوامام شعبی رحمه الله منع کوی اوامام سعید بن جبیر رحمه الله اجازت ورکوی اکثروعالمانو او جمهورو ﷺ د سعید بن جبیر رحمه الله تابعداری کړے ده (۳)

⑨ نهم جواب دا ورکړے شوے دے.دحمد حدیث د حدیبیه د ورځے په واقعه سره منسوخ شوے دے (۴)

خودا جواب صحیح نه دے خکه چه د نسخ دپاره د تاریخ د بیان ضرورت وی.(۵)

بله دا چه د نسخ قول اختیارول په هغه وخت کښے پکار وی چه جمع ناممکن وی.دجمهورو عالمانو هم دا مسلك دے.که په دلائلو متعارضو کښے جمع ممکن وی.نو د نسخ قول اختیارول نه دی پکار. ⑥

⑩ لسم جواب بعضے عالمانو دا ورکړے دے.چه دامام بخاری رحمه الله پیش نظر د ..حمدله.. اوبسمله..روایات وو.اوپه دواړو کښے تعارض دے.خکه که د ..حمدله.. نه شروع کوله نودعرف اوعادت خلاف راتلو.اوکه د ..بسمله.. نه نے شروع کوله نود ..حمدله.. ترك لازمیدلو.نوامام بخاری رحمه الله هم د بسم الله نه شروع اوکړله (۶)

خودا جواب ضعیف دے خکه چه ..بسمله.. او..حمدله..دواړه جمع کیدے شی.

---

(۱) اوگورئ فتح الباری (۱/ ۸) وذکر ابن سعد بسنده عن عکرمة قال:لما کتب النبی ﷺ الکتاب الذی بینه وبین أهل مکة یوم الحدیبیة قال اکتبوا بسم الرحمن الرحیم قالوا: أما الله فنعرفه وأما الرحمن الرحیم. فلا نعرفه.قال فکتبوا باسمک اللهم ...الطبقات الکبری لابن سعد (۲/ ۱۰۱) غزوة رسول الله ﷺ الحدیبیة وانظر أیضاً زاد المعاد فی هدی خیرالعباد لابن القیم (۳/ ۲۹٤)_

(۲) عمدة القاری (۱/ ۱۲) قاله العینی روی أن أعرابیاً خطب فترک التحمید فقال ﷺ کل أمر ...الحدیث)_

(۳) قال الحافظ فی الفتح (۱/ ۹) واختلف القدماء فیما إذا کان الکتاب شعراً فجاء عن الشعبی رحمه الله منع ذلک، وعن الزهری قال مضت السنة أن لا یکتب فی الشعر بسم الله الرحمن الرحیم وعن سعید بن جبیر جواز ذلک وتابعه علی ذلک الجمهور قال الخطیب : هوالمختار) _

(۴) عمدة القاری (۱/ ۱۲)_

(۵) انظرمقدمة ابن الصلاح (ص.۱٤۰) النوع الرابع والثلاثون.معرفة ناسخ الحدیث ومنسوخه .والتقریب مع شرحه التدریب (۲/ ۱۹۱. ۱۹۲)_

۶. فتح الباری (۱/ ۸) وعمدة القاری(۱/ ۱۲)_

لکه چه په قرآن پاك كښے دی.

① یوولسم جواب دا ورکړے شوے دے.چه امام بخاری ؒ د نبی کریم ﷺ په کلام باندے خپل کلام مقدم کولو نه احتراز اوکړلو.اوپه ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (۱) باندے نےعمل اوکړلو. (۲)

په دے باندے دا اشکال کیدے شی.چه امام بخاری ؒ دالله تعالی دکلام نه اول حمد هم اخستلے شو.(۳) مثلاً د سورة فاتحه اولنی آیاتونه ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ ۝ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ ۝ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝﴾ نے هم ذکر کولے شول.

دویم اشکال دا دے.چه امام بخاری ؒ دحدیث نه وړاندے ترجمة الباب اوسند ذکرکړے دے.او دا خپل کلام مقدم کول دی.

بعضے حضراتو ددے جواب دا ورکړے دے.چه اگرچه ترجمة الباب اوسند په ظاهره مقدم دے.خو په حکم کښے روستو دے(۴)خو دا جواب صحیح نه دے.

② دولسم جواب دا ورکړے شوے دے.چه امام بخاری ؒ په خپل کتاب کښے دتسمیه نه پس حمد هم ذکر کړے وو.خو د ناسخینو د بے توجهئ د وجے ساقط شوے دے.علامه عینی ؒ دا جواب خوښ کړے دے.اوفرمائیلی نے دی. چه دا خبره ما دخپلو بعضو لویو استاذانو نه اوریدلے ده.(۵) خو دا جواب صحیح نه دے.ځکه که امام بخاری ؒ حمد ذکر کړے وو.نوپه یوه نیمه نسخه کښے به موجود وو.

دویمه خبره دا ده.چه پکار دا وه.چه دامام بخاری ؒ په بل یو تصنیف کښے هم ..حمد.. موجود وے.حالانکه دامام بخاری ؒ کوم تالیفات چه اوس موجود دی.لکه ،،الأدب المفرد، خلق أفعال العباد، جزء رفع اليدين، جزء القراءة خلف الإمام ،تاریخ کبیر،تاریخ صغیر،کتاب الکنی،، وغیره. په دوی کښے په یو کښے هم دحمد ذکر نشته.

نبکاره ده.چه امام بخاری ؒ دا کتاب د متقدمینو ؒ په طرز باندے لیکلے دے.هغوی به ((بسم الله الرحمن الرحيم)) اووئیله اوکتاب به نےشروع کړلوامام بخاری ؒ اودهغه د استاذانو او داستاذانو استاذانو او هم عصرو هم دا طریقه وه.امام مالك، امام عبدالرزاق.ابن ابی شیبه .امام احمدبن حنبل،امام حمیدی،امام دارمی،امام ابوداود، ؒ دی. ټولوحضراتو د ..بسم الله.. نه خپل کتابونه شروع کړی دی.

---

(۱) سورة حجرات:۱)_

(۲) فتح الباری (۸/۱) وعمدة القاری (۱۲/۱)_

(۳) فتح الباری (۸/۱)_

(۴)... اوګورئ فتح وعمده اوپورتنئ حواله)_

(۵)اوګورئ (۱۲/۱. ۱۳)_

() حضرت شیخ الحدیث صاحب نوراللہ مرقدہ چه کله په ۱۳۸۴ھ کښے حج دبیت اللہ نه تشریف یوړلو.نوحضرت په مدینه منوره کښے خوب اولیدلو.چه په مسجد نبوی کښے دوی نه د صحیح بخاری د وئیلو حکم کولے شی.حضرت خپل عذر پیش کړلو.چه ما خپل خان سره کتابونه وغیره نه دی راوړی.چه د ضروت په وخت ورته مراجعت کولے شی.خو چه مے اوکتلو.نو نزدے امام بخاری رحمہ اللہ تشریف فرما دے .او ارشاد فرمائی.چه ته نے لوله.چه په کوم خائے کښے ضرورت وی.زه به درسره مدد کوم.حضرت دحمد نه ذکر کولو وجوه شروع کړل په دے باندے امام بخاری رحمہ اللہ ارشاد اوفرمائیل.په اصل کښے خبره داسے شوے وه.چه دا کتاب د کراساتو یعنی کاپیانو په شکل کښے تالیف شوے وو.روستو تول کراسات جمع کړے شوے.او دحمد لیکلو موقع رانغله.(۱)

خودے ته یو لطیفه غوندے وئیلے شی.دے ته په جواب وئیلو کښے تامل دے.خکه چه دحضرت نوراللہ مرقده تحقیق دا دے.چه دا کتاب په ۲۳۳ھ کښے مکمل شوے وو.(۲)

② څوارلسم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دا بیخی بے فائدے جواب دے . چه مؤلف خپل کتاب نه دے ګنړلے.لکه د ..کافیه.. شارحینو چه د صاحب کافیه د طرفه جواب ورکړے دے.خکه چه هلته کښے هم صرف تسمیه ذکر ده . حمد نشته.

ددے جواب د عبثیت وجه دا ده.چه امام بخاری رحمہ اللہ دصحیح بخاری دتالیف دومره زبردست اهتمام کړے وو.چه دهرحدیث دپاره به نے غسل کولو.مونځ به نے کولو . اواستخاره به نے کوله.چه کله به ورته د صحت یقین اوشو.نوهله به نے په خپل کتاب کښے داخلولو.دغه شان ددے تراجم نے په ریاض الجنة یعنی دقبر اومنبر

په مینځ کښے په ناسته کښے لیکلی دی.(۳)

نو آیا د دومره لوئے اهتمام باوجود به هم امام بخاری رحمہ اللہ خپل کتاب کتاب نه ګنړلو . دا جواب زما په نیز صحیح نه دے.

خوښ جوابونه زما په نیز په دے جوابونو کښے خوښ دوه جوابونه دی.

① یا چه دا اووئیلی شی.چه «انه حمد لفظاً لا کتابة»

② یادا اووئیلی شی.چه د..حمد.. مقصود په «بسم الله الرحمن الرحیم» سره حاصل شو.والله اعلم

---

(۱) تقریربخاری ازحضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (۱/۶۴)_

(۲) مقدمة لامع الدراری(ص.۱۲۴) الفائدة السادسة فیما اهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک دغه شان اوګورئ تقریر بخاری شریف (۱/۴۲)_ ددے نه پس امام بخاری رحمہ اللہ ۲۳کاله ژوندے وو.خکه چه دهغوی وفات په کال ۲۵۶ھ کښے شوے وو.نو آیا په دومره اوږده موده کښے به ورته د حمد لیکلو موقع نه وی ملاؤ شوے؟ دا خبره ډیره لرے ده.والله اعلم_

(۳) اوګورئ مقدمة لامع الدراری (۱/۱۲۲) الفائدة السادسة فیما إهتم به البخاری فی تالیفه من الغسل والصلاة وغیرذلک)_

بسم الله الرحمن الرحیم باء حرف جار دے چه د څوارلس معانیو دپاره استعمالیږی.(۱) په دے کښے حقیقی معنی د الصاق ده

دلته د زمخشری رحمه الله په رائے کښے.. باء.. دپاره دمصاحبت ده. حالانکه د امام بیضاوی رحمه الله میلان .. باء استعانت.. طرف ته دے.(۲)

په دے کښے اختلاف دے چه ددے متعلق اسم دے لکه چه بصریان وائی. یا فعل دے لکه چه کوفیان وائی.

بیا په دے کښے هم اختلاف دے چه دا مقدر به مقدم منلے شی که مؤخر؟ مشهوره دا ده. چه مقدم اومنلے شی. بعضے حضراتو وئیلی دی. چه اسم به مؤخر منلے شی. بیا په دے کښے هم اختلاف دے. چه عام به منلے شی که خاص؟ د علامه زمخشری رحمه الله رائے دا ده. چه فعل به مقدر منلے شی. خاص اومؤخر. یعنی دکوم فعل نه چه ابتداء کیږی. هم هغه فعل به مقدر منلے شی. لکه چه ته قرات شروع کوے. نو دبسم الله سره به «أقرأ» مقدر وی. اوکه کتابت کوے. نو «أکتب» به مقدر کولے شی. حالانکه نور حضرات فرمائی. چه عام منلے غوره دی. صحیح دا ده. چه خاص مقدر منلے اولی دی. ځکه که چرته عام چه «ابتدائی» یا «أبتدئ» اومنلے شی. نو استعانت به د .. باء.. سره خاص شی. اودخاص منلو په صورت کښے استعانت د فعل تولو صورتونو ته شاملیږی.

د «اسم» د لفظ تحقیق لفظ د.. اسم.. د بصریانو په نیزد «سمو» نه ماخوذ دے. اود کوفیانو په نیز د «وسم» نه ماخوذ دے. د بصریانو رائے ارجح ده. ځکه چه داشتقاق فائده دا ده. چه مشتق اومشتق منه په ماده کښے مشترك وی. او د جمع او تصغیر نه د ماده حقیقت هم معلومیږی. نود اسم جمع «اسماء» راځی. «اوسام» نه راځی. که دا د «وسم» نه ماخوذ وو. نوددے جمع به «أوسام» راتله. بله دا چه ددے فعل «سمیت» راځی. «وسمت» نه راځی. دغه شان ددے تصغیر «سُمَیّ» راځی. «وُسَیْم» نه راځی.

البته که د «وسم» نه دا مشتق اومنلے شی. نودا وئیلی شی. چه دا خو یا «اشتقاق اوسط» دے. چه په هغے کښے مشتق او مشتق منه په نفس ماده کښے مشترك وی. او په ترتیب کښے مختلف وی. اویا اشتقاق اکبر دے. چه په هغے کښے مشتق اومشتق منه داشتقاق په اکثرو حروفو کښے مشترك وی.

د «الله» د لفظ تحقیق دالله تعالی ذات اوصفات بنکاره نه دی. ځکه چه هغه دخپل عظمت په نور کښے پټ دے. عقلونه په دے باره کښے حیران دی. لکه څنګه چه د ذات او صفاتو پته نه لګی. دغه شان د دے لفظ په باره کښے هم عقلونه حیران دی. داسے معلومیږی. چه د ذات

---

(۱) مرقاة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح (۴/۱)۔

(۲) انظر روح المعانی لخاتمة المفسرین الآلوسی رحمه الله (۴۷/۱) مباحث فی البسملة البحث الثالث فی معناها)۔

انوارات دے لفظ طرف تہ منتقل شوی دی.لکہ څنګہ چہ د عظمت د انواراتو سره د اختلاط د وجې علقونه په ذات اوصفاتو کښے حیران دی. دغه شان د لفظ په باره کښے عقلونه حیران دی.

حضرات علماء کرامو کښے اختلاف دے.چه دا لفظ عربی دے.که عبرانی اوکه سریانی؟بیا که عربی وی.نوعَلم دے که صفت؟دعلمیت په صورت کښے مشتق دے که غیر مشتق؟ بیا عَلم په طریقه د وضع دے اوکه په طریقه د غلبه؟

د ابوزید بلخی رحمہ اللہ قول دے.چه دا لفظ عبرانی یا سریانی دے.خوراجح دا دے .چه دا عربی لفظ دے.اسم دے.اوعَلم دے.اومرتجل دے.هم دا د امام ابوحنیفه، امام محمد، امام شافعی،خلیل بن احمد ،زجاج، ابن کیسان،حلیمی،امام غزالی ،امام الحرمین،خطابی،او د سیبویه رحمہم اللہ رائے دا ده.(۱)

اسم عین مسمی ده اوکه غیر دي د مسمی نه دلته زه یوه مسئله ضمناً بیانوم.اگرچه ددے څه خاص ضرورت نشته.هغه دا چه اسم او مسمی دواړه یو دے.که جدا جدا .یعنی اسم عین مسمی دے.اوکه غیر دمسمی نه دے؟ د بعضے حضرات فرمائی.چه اسم عین مسمی دے هم دا دامام ابوالحسن اشعری رحمہ اللہ نه هم منقول دی.

د معتزله،جهمیه،او کرامیه رائے ده.چه «الإسم غیرالمسمی» امام غزالی رحمہ اللہ اوابن التین رحمہ اللہ هم دا قول اختیار کړے دے.ځکه چه د «اسم» نه مراد هغه لفظ دے.کوم چه د ذات په مقابل کښے وضع شوے دے.چه دا یاد کړے شی.نومراد ترے ذات اخستلے شی.اود «مسمی» نه مراد ذات دے.او په دواړو کښے فرق دے . دواړه جدا جدا دی.

اوځه حضرات ددے خبرے قائلین دی.چه «الإسم لا عین ولا غیر» یعنی اسم نه عین مسمی ده.اونه غیر دے د مسمی نه.(۲)

په اصل کښے دالله تعالی اسمونه په درے قسمه دی.

① بعضے خو عین مسمی دی.لکه موجود ، ذات، قدیم.

② بعضے غیرمسمی دی.لکه خالق،رازق، وغیره صفات فعلیه.

③ اوبعضے نه عین دی.اونه غیر دی.لکه علیم،قادر ، وغیره صفات حقیقیه کوم چه قائم بالذات دی.(۳)

---

(۱) اوگورئ فتح المهلم.(۳۰۱/۱) اوفتح الله بخصائص الإسم :الله.. (ص.۱۵۵) الباب الرابع والثلاثون. فصل فی إیضاح القول الرابع)_

(۲) اوگورئ مرقاة المفاتیح(٤/١)_

(۳) اوگورئ إرشاد الساری للقسطلانی (٤٩/١) وفتح الله بخانص الإسم الله(ص.۵۹۶)_

په سلفو کښے دا اختلاف نه وو. معتزلوٗ دااختلاف ایجاد کړے دے.اود هغه وخت نه اختلاف راروان دے.معتزله د «خلق قرآن» قائلین وو.او ددے نے مختلف دلائل پیش کول.نوهغوی یو دلیل دا هم پیش کړے دے.چه «الإسم غیرالمسمی» اوچه کله اسم الله غیر دے دالله نه.نو خامخا به مخلوق وی.ځکه چه څه غیرالله وی.هغه په مخلوق وی.او دالله نوم د قرآن کریم یوه کلمه ده.نوکله چه دقرآن پاك دبعضے کلمے مخلوقیت ثابت شو.نود باقی مخلوقیت هم ښکاره شو.

خواهل سنت عالمانو ددے تردید کړے دے.اودا نے اختیارکړی دی.چه «الإسم عین المسمی» د بعضے حضراتونه نقل دی.که دیوسړی نه داواوریٗ.چه«الإسم غیرالمسمی فاشهدواعلیه بالزندقة»(۱) دیرسلفو دا مسئله چیرل نه خوښولو.چه اسم عین مسمی دے.اوکه غیر مسمی؟ ابن جریرطبری رحمه الله فرمائی...دا حماقات مبتدعه دی.. دانسان دپاره خو بس دا کافی دی.چه څه په قرآن کښے راغلی وی.هلته اودریږی.(۲)

الله تعالی فرمائی.﴿ وَلِلّٰهِ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْهُ بِهَا ﴾ ددے نه معلومه شوه.چه «الإسم للمسمی» یعنی اسم دمسمی دپاره دے.اودهغےدپاره ثابت دے.ددے نه د معتزلوٗ خبره نه ثابتیږی.چه کلام دمتکلم دپاره ثابت دے.اوپه دواړو کښے غیریت دے .ځکه چه یوځیز د یوذات دپاره ثابت شی.نوپه دے سره ددغه څیزد دغه ذات نه جدا کیدل اوغیرلازمیت نه راځی.والله اعلم

د «الله» د لفظ څو لفظی خصوصیات ① یوخصوصیت دا دے.چه دا منسوب الیه وی.خو په خپله بل څیزته نه منسوب کیږی.② دویم خصوصیت دا دے.چه په مخلوق کښے دا نوم د چا دپاره هم نشی ایخودلے. ③ دریم خصوصیت دا دے.چه دحرف ندا ..یا.. په خائے کښے ددے په آخر کښے ,,میم مشدد,, راوړل ټیك دی.لکه «اللهم».④کله چه ,,یا الله.. وائی.نو ددے باوجود چه دا همزه همزة الوصل دے.ددے سره د ..همزة القطع..معامله کولے شی.یَاالله به نشی وئیلے.بلکه یَاالله به وئیلے شی)⑤..یا..حرف ندا چه په خپله هم مفید د تعریف دے او..لام تعریف..جمع کوی⑥ ..حرف جار..حذف کوی.اودهغے عمل باقی ساتی.وائی «الله لأفعلن کذا»(۳)

---

(۱) قاله الأصمعی وأبوعبیدة معمربن المثنی .انظرشرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة للإمام ابی القاسم اللالکائی رحمه الله (۲۰۷.۲۱۲/۲)۔

(۲) علامه طبری رحمه الله فرمائی.((وأما القول فی الإسم.أهوالمسمی أوغیرالمسمی فإن من الحماقات الحادثة التی لا أثر فیها فیتبع ولاقول من إمام فیستمع.والخوض فیه شین. والصمت عنه زین.وحسب المرئ من العلم به.والقول فیه.أن ینتهی إلی قول الصادق عزوجل وهو قوله ﴿ قُلِ ادْعُوا اللّٰهَ اَوِادْعُوا الرَّحْمٰنَ ؕ اَیًّا مَّا تَدْعُوْا فَلَهُ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰی ﴾ وقوله ﴿ وَلِلّٰهِ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْهُ بِهَا ﴾ اوگوری.شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة (۱۸۵/۱، ۱۸۶)۔

(۳)ددے خصوصیاتو او ددے نه علاوه د نورو خصوصیاتو دپاره اوگوری ((فتح الله بخصائص الإسم الله)) (۱۰۸، ۲۱۷، ۲۷۸، ۲۸۳، وغیره)۔

الرحمن الرحیم () دا دواړه دمبالغه صیغې دی خو په ..الرحمن.. کښے د ..الرحیم.. په نسبت مبالغه زیاته ده.ځکه چه ددے حروف زیات دی «وزیادة المبنی تدل علی زیادة المعنی»

() بعضے حضرات وائی چه «رحمن» هغه دے چه په دنیا اوآخرت کښے رحم کونکے وی. او «رحیم» چه صرف په آخرت کښے رحم کونکے وی.

() بعضے حضرات وائی چه «رحمن» دلویو نعمتونو ورکونکے اواحسان کونکے دے او «رحیم» د وړو نعمتونو ورکونکے اواحسان کونکے دے (۱)

اعلم رحمه الله اوابن مالک رحمه الله فرمائی چه دا په اصل کښے علم دے ..صفت مشتقه.. نه دے (۲) خودا خبره تیك نه ده.ځکه چه د حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه په حدیث کښے دی «سمعت رسول الله ﷺ یقول قال الله، أنا الله، وأنا الرحمن، خلقت الرحم، وشققت لها من اسمی، فمن وصلها وصلته، ومن قطعها قطعته»(۳)

بیا دلته دالله تعالی دجمال په صفاتو کښے په دوو باندے اکتفا شوے ده.د جلال څه صفت په کښے نه دے ذکر.ځکه چه په حدیث قدسی کښے دی.«ان رحمتی غلبت غضبی»(٤)

دغه شان په رحیم باندے اختتام کښے دے طرف ته اشاره ده.چه دمومنانو دپاره حسن خاتمه ده.او د انجام خیګړے د متقیانو دپاره دی.

(۱) باب کَیْفَ کَانَ بَدْءُ الْوَحْیِ إِلَی رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ

وَقَوْلُ اللّٰهِ جَلَّ ذِکْرُهُ ﴿إِنَّا أَوْحَیْنَا إِلَیْكَ كَمَا أَوْحَیْنَا إِلَی نُوحٍ وَالنَّبِیِّینَ مِنْ بَعْدِهِ﴾(٥)

---

(۱) دتفصلاتو دپاره اوګورئ ((مرقاة المفاتیح (۱/٦۰)_

(۲) روح المعانی (۱/٦۰)_

(۳) أخرجه الترمذی فی جامعه فی کتاب البروالصلة باب ما جآء فی قطیعة الرحم.رقم الحدیث (۱۹۰۷) قال الترمذی حدیث سفیان عن الزهری حدیث صحیح وأخرجه ابوداود فی کتاب الزکاة باب فی صلة الرحم رقم ۱٦۹٤. ۱٦۹۵)_

(٤) اوګورئ صحیح بخاری کتاب بدءالخلق باب ماجآء فی قول الله تعالی: ﴿وهوالذی یبدأالخلق ثم یعیده﴾.. رقم ۳۱۹٤) کتاب التوحید باب قول الله تعالی ﴿ویحذرکم الله نفسه﴾ رقم ۷٤۰٤۰) وباب کان عرشه علی الماء رقم ۷٤۲۲. وباب قوله تعالی ﴿ولقد سبقت کلمتنا لعبادنا المرسلین﴾ رقم ۷٤۵۳. وباب قول الله تعالی: ﴿بل هوقرآن مجید فی لوح محفوظ﴾ رقم ۷۵۵٤. دغه شان اوګورئ صحیح مسلم (۳۵٦/۲) کتاب التوبة باب سعة رحمة الله تعالی وأنها تغلب غضبه)_

(۵) النساء:۱٦۲)_

د صحیح بخاری شروع دا دامام بخاری رحمه الله د دے عظیم کتاب افتتاحیه ده.د کتاب په شروع کښے هم امام بخاری رحمه الله ناشنا اوعجیبه انداز اختیار کړے دے.امام ابوداود. امام ترمذی. امام نسائی رحمه الله د خپلوکتابونوشروع د «کتاب الطهارة» نه کړے ده.خکه چه مونځ د دین په ارکانو کښے یواهم ترین رکن دے.اوددے صحت په طهارت باندے موقوف دے.بیا په قبر کښے به هم د تولونه اول د طهارت تپوس کیږی.اوپه حشر کښے به هم دتولونه وپرانده د مونځ سوال کیږی.(۱) دطهارت په باره کښے په قبر کښے دسوال په باره کښے احقرته دلتون باوجود څه نص ملاؤ نشو.خوحضرت مولانا سید فخرالدین صاحب شیخ الحدیث دارالعلوم دیوبند په تقریر بخاری شریف کښے بعینه هم دا خبره موجود ده.(۲)

البته د قبر د قید نه بغیردابوالعالیه رحمه الله نه مرسلاً روایت مروی دے.«أول ما یحاسب به العبد طهوره، فإذا حسن طهوره فصلاته کنحو طهوره، وإن حسنت صلاته فسائر عمله کنحو صلاته»(۳)

امام ابن ماجه خپل کتاب د ..اتباع سنت.. نه شروع کړے دے.خکه که د سنتو اتباع اونشی.اوبدعات په دین کښے داخل شی.نوصرف ددین هیئت اوشکل به مسخ نشی.بلکه ددے وجود به هم په خطره کښے واقع شی.نوامام ابن ماجه د حفاظت دین د وجه اتبا سنت دتولو نه وړاندے ذکرکړله.بیاچونکه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د سنت ناقلین دی.دغه شان نبی علیه السلام صحابه کرامو رضی الله عنهم ته خطاب کړے وو.چه «لیبلغ الشاهد الغائب»(۴) یعنی کوم کسان چه موجود دی.هغوی دے دا دین غائبینو ته ورسوی.

دغه شان نبی علیه السلام فرمائی.«لیلینی منکم أولوالأحلام والنهی»(۵)

---

(۱) أخرجه النسائی فی سننه (۸۱/۱) فی کتاب الصلاة باب المحاسبة علی الصلوات من حدیث أبی هریرة رضی الله عنه مرفوعاً: إن أول ما یحاسب به العبد بصلاته .. وأخرجه الترمذی أیضاً فی جامعه فی أبواب الصلاة باب ماجآء أن أول ما یحاسب به العبد یوم القیامة الصلاة. رقم ٤١٣) من حدیثه کما أخرج ابوداود فی سننه فی کتاب الصلاة باب قول النبی ﷺ کل صلاة لایتمها صاحبها تتم تطوعه رقم ٨٦٤، ٨٦٦) من حدیث ابی هریرة وتمیم الداری رضی الله عنهما وابن ماجه فی سننه فی کتاب إقامة الصلاة والسنة فیها.باب ماجآء فی أول ما یحاسب به العبدالصلاة رقم ١٤٢٥، ١٤٢٦) من حدیثهما أیضاً)

(۲) إیضاح البخاری (۴۰/۱)

(۳)وگوری کنزالعمال (۲۷۸/۹، ۲۷۹)رقم ۲۶۰۱۰)کتاب الطهارة الباب الأول فی فضل الطهارة مطلقاً الإکمال)

(۴) صحیح بخاری کتاب العلم باب قول النبی ﷺ ..رب مبلغ أوعی من سامع رقم ۶۷ وباب لیبلغ العلم الشاهد الغائب رقم ۱۰۵. وکتاب الحج باب الخطبة أیام منی رقم ۱۷۴۱. وصحیح مسلم (۶۰/۲، ۶۱) کتاب القسامة والمحاربین والقصاص والدیات باب تغلیظ الدماء والأعراض والأموال_ وسنن ابن ماجه باب من بلغ علماً رقم ۲۳۳، ۲۳۵)_

(۵) صحیح مسلم ۱۸۱/۹۱.) کتاب الصلاة باب تسویة الصفوف وإقامتها ...وسنن نسائی (۱۲۹/۱) کتاب الإمامة باب من یلی الإمام ثم الذی یلیه .. وسنن ابی داود کتاب الصلاة باب من یستحب أن یلی الإمام فی الصف وکراهیة التأخررقم ۶۷۴، ۶۷۵ وسنن ترمذی .أبواب الصلاة باب ماجآء لیلینی منک أولوالأحلام والنهی رقم ۲۲۸)_

یعنی په مانځه کښے دے ماسره هغه کسان نزدے اودریږی.چه عقلمنداو پوهان وی.ددی حکم د نورومصلحتونونه علاوه یو مصلحت دا هم دے.چه دوی د نبی ﷺ مونځ په ښه طریقه اوګوری او نورو ته ئے صحیح صحیح بیان کړی.نوصحابه کرام رضی الله عنهم د سنت پوهان او ناقلین شو.که صحابه کرام معاذالله ثم معاذالله مشکوك شی.اودهغوی نه اعتماد پاسی.نودهغوی نه منقول سنت به هم مشکوك شی.ددے وجه امام ابن ماجه رحمه الله اتباع سنت او دهغے د متعلقاتو نه پس د صحابه کرامو رضی الله عنهم مناقب ذکر کړل.

امام مسلم رحمه الله یوبل طرف ته نظر کړے دے.اود ..اسناد.. بحث ئے مقدم کړے دے.ځکه چه «لولا الإسناد لقال من شاء ما شاء» (۱)

که اسناد نه وے.نو چه زړه چه څه غوښتل هغه به ئے وئیل.د سنت تحفظ اود دین حفاظت په سند باندے موقوف دے.دسند ددے اهمیت په وجه امام مسلم رحمه الله د اسناد مباحث اول ذکر کړی دی.

امام مالک رحمه الله دخپلے موطا شروع د «أوقات الصلاة» نه کړے ده.ځکه چه ددین په حکمونوکښے دتولو نه اهم رکن مونځ ادا کول په وخت کښے فرض کیږی.چه وخت داخل شی.دغه شان د ﴿حٰفِظُوْا عَلَى الصَّلَوٰتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى﴾ (۲) او ﴿إِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ كِتٰبًا مَّوْقُوْتًا﴾ (۳) نه هم د وخت اهمیت معلومیږی.

خوامام بخاری رحمه الله دتولو نه جدا لار اختیار کړے ده.اودخپل کتاب شروع ئے د ..وحی.. نه اوکړله.ځکه چه بیشکه د ..سنت.. طهارت.. صلاة.. اوقات صلاة.. او اسناد.. اهمیت په خپل خپل ځائے ضرور شته.خو ددے تولو دارومدار خو په وحی دے.ځکه چه د .مونځ.سنت.وختونو. طهارت. ثبوت هم په وحی دے.دغه شان د اسناد اهمیت د سنت د حفاظت دپاره دے.اود سنت اثبات په وحی دے.نوچونکه د تول شریعت منبع اومدار په وحی دے.نو ځکه امام بخاری رحمه الله د وحی دعظمت او ددے اهمیت بنکاره کولو دپاره د وحی د بحث نه د خپل عظیم الشان کتاب افتتاح اوکړله.

---

(۱) دا د امام عبدالله بن مبارك رحمه الله د اقوالو یوه حصه ده پوره قول دا دے((الإسناد من الدین.ولو لا الإسناد لقال من شاء ما شاء.. فإذا قیل له من حدثك؟ بقی))اوګوری ((مقدمة صحیح مسلم باب الشكف عن معایب رواة الحدیث ونقلة الأخبار وقول الأئمة فی ذلك))دغه شان اوګوری ((الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة للعلامة اللكنوی رحمه الله مع ..التعلیقات الحافلة علی الأجوبة الفاضلة .. للشیخ عبدالفتاح أبوغدة حفظه الله تعالی_ السوال الأول فی الإسناد. (ص.۲۰. ۶۵)_

(۲) سورة بقره:۲۳۸)_

(۳) سورة نساء:۱۰۳)_

دعلامه سندهی رحمه الله رائې علامه سندهی رحمه الله فرمانی (۱) چه امام بخاری رحمه الله د خپل کتاب شروع د وحی نه کړے ده اودا ئے په ایمان باندے مقدم کړے ده خکه چه په دے صحیح کښے دوی د څه ذکر کونکے دے هغه ټول په دے خبره موقوف دی چه نبی ﷺ ..موحی الیه.. پیغمبر دے.نوخکه ئے اول دا ثابته کړه چه دوی دالله تعالی رسول دے او وحی پرے نازلیږی.

بیا چونکه وحی کله د الهام په معنی کښے هم راځی لکه ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ﴾ (۲) او ﴿وَأَوْحَيْنَآ إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰٓ أَنْ أَرْضِعِيهِ﴾ (۳) خکه امام بخاری رحمه الله آیت کریمه ﴿إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلَىٰ نُوحٍ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعْدِهِۦ﴾ (۴) ذکرکړه.اودا ئے اوخودله چه وحی ددے قبیلے وحی نه وه بلکه وحی رسالت وه. کومه چه په پیغمبرانوعلیهم السلام باندے نازلیدله.

کله چه د وحی په ذریعه د نبی ﷺ نبوت ثابت شو.او په جامع بخاری کښے چه کوم احادیث امام بخاری رحمه الله د نبی ﷺ نه نقل کړی دی.په دے باندے اعتماد پیدا شو اوپه دے باندے ایمان راوړل ضروری شو.نو ددے نه پس ئے کتاب الایمان ذکر کړلو (۵)

دحضرت شیخ الهند رحمه الله تقریر حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمانی چه الله تعالی انسان ته حواس هم ورکړی دی.اوعقل ئے ورته هم ورکړے دے.خوددے په ذریعه دیوخاص حده پورے علم حاصلیدے شی.بلکه په دے هم غلطیانے کیږی.مثلاً مونږ دشپے اووړخے گورو چه ستورگے په کتلوکښے غلطی کوی.چه دسپورمۍ په شپه سپورمۍ هم راختلی.اوپه اسمان باندے وریځ هم وی.کتونکے دا محسوسوی.لکه چه سپورمۍ منډے وهی.خوپه حقیقت کښے هغه وریځه

---

(۱) العلامة المحقق المحدث الفقیه الأصولی.ابوالحسن نورالدین محمدبن عبدالهادی سندهی. دوی د سند په مردم خیزه زمکه ټهټه کښے پیدا شوی وو.اوهم دلته کښے لوئے شوی وو تسترئے نه سفر اوکړلو او:هغه خانے د مشائخو نه ئے استفاده اوکړه.اومدینے منورے ته ئے تشریف یوړلو هلته ئے د سید محمد برزنجی رحمه الله ملا ابراهیم کورانی رحمه الله وغیره نه علم حاصل کړلو اوپه حرم نبوی کښے ئے درس ورکولو ټول علوم حدیث.فقه.اصول. معانی.منطق اوعربیت باندے ئے پوره ماهر وو دعلامه محمد حیات سندهی رحمه الله غوندے جلیل القدر علماء ددوی په شاگردانو کښے دی

په علمی دنیا کښے اصول سته مسند احمد فتح القدیر.رتاباب النکاح) بیضاوی .الزهراوین للقاری .شرح جمع الجوامع لابن قاسم باندے د دوی قیمتی حاشیے د دوی یادگار دے او انشاءالله د آخرت ذخیره به وی.د علم اوتقوی دے مجسمه په دولس شوال ۱۱۳۸ه کښے د مدینے منورے په پاکه زمکه د آخرت سفر اوکړلو.په مسجد نبوی کښے ئے دجنازے مونځ اوشو اوپه ..بقیع.. کښے دفن شو.جزاه الله تعالی عن العلم وأهله خیرالجزاء اوگورئ ..ماتمس إلیه الحاجه (ص.۵۳)_

(۲) سورة نحل:۶۸)_

(۳) سورة قصص:۷)_

(۴) سورة نساء:۱۶۳)_

(۵) اوگورئ حاشیة السندی علی البخاری (۱/۵ ۶)_

منلے وهی دغه شان په یو ګاډی کښے ته سور نے اوهغه اودریدلے وی اوبل ګاډے وزمره نزدے تیریږی کتونکی ته داسے محسوسیږی چه زمونږ ګاډے منلے وهی حالانکه هغه اودریدلی وی.

دغه شان چه په ریل ګاډی کښے ناست نے کله چه درته په خنګل کښے اونے په نظر راشی نو داسے محسوسیږی چه هغه منلے وهی حالانکه اونے په خپل خائے باندے وی نودا نظر چه په حواس ظاهره کښے دی د شیے اوورځے غلطیانے کوی.

دغه شان الله تعالی قوت سامعه راکړے ده خوددے ښه تجربه ده چه دا په اوریدلو کښے غلطی کوی ویونکے غریب وائی یو څه اواوریدونکے دهغے خلاف اوریدل کوی.

قوت ذائقه خوبدلیږی رابدلیږی چه معمولی غوندے دصفرا تبه شی نوخوږ څیز هم په ژبه باندے تریخ لګی نود حواسوخو دا حالت دے.

ترکومے پورے چه دعقل تعلق دے نو تاسو ته معلومه ده چه دا نابالغه دے اګرچه ده ترقی کړی وی اود کوم خائے نه کوم خائے ته رسیدلے وی په ده کښے دعدم بلوغ شان باقی اوبرقرار وی. مونږ عاقلانو ته ګورو چه په هرځیز کښے اختلاف کوی شاذ اونادر په څه مسئله کښے اتفاق کوی ګنی بس اختلاف او اختلاف وی د عقلاؤ په خپل مینځ کښے اختلاف ددے خبرے دلیل دے چه دا ضروری نه ده چه عقل به خامخا حق خبرے ته رسی.

معلومه شوه چه دانسان دکامیابئ دپاره نه خو په حواس خمسه باندے پوره اعتماد کولے شی اونه په انسانی عقل باندے خکه چه دا څیزونه دحقیقت دادراك نه کما حقه قاصر دی ددے په مقابله کښے یوه ذریعه ..علم وحی.. دے چه دهغے د دائره کار شروع دعقل او حواسو د حدوود د ختمیدونه پس کیږی اودا داسے محفوظه ذریعه ده چه قرآن پاك اعلان کوی ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ ۖ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾(۱) په دےکښے دباطل دګډون هډوخه ګنجائش نشته ته به حیران شے چه رسول الله ﷺ ته به کله وحی راتله نو په روایاتو کښے راځی چه بعضے وخت کښے به اویا زره فرشتے دهغے دحفاظت دپاره دحضرت جبرئیل علیه السلام سره راتلے.(۲) نود ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ ۖ﴾ اعلان په خپل ځائے بالکل تیك دے په دے کښے د غلطئ یا هیرے څه احتمال نشته خکه که دانسان د فلاح اوکامیابئ دپاره په څه څیز مکمل اعتماد کولے شی نو هغه صرف وحی ده.

چونکه امام بخاری رحمه الله د انسانانو د کامیابئ اوکامرانئ دپاره «الجامع الصحیح المسند من حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم وسننه وأیامه» تصنیف کوی نو خکه امام بخاری رحمه الله ضروری اوګنړله چه د ..وحی.. اهمیت اوضرورت بنکاره کړے شی خکه چه د انسانانو د

---

(۱) حم السجدة:۴۲)_

(۲) دتفصیل دپاره اوګورئ الإتقان فی علوم القرآن (۵۰/۱) النوع الثالث عشر: ما نزل مفرقاً وما نزل جمعاً او النوع الرابع عشر:ما نزل مشیعاً وما نزل مفرداً)_

کامیابی اوکامرانی دپاره محفوظ.قابل اطمینان. اوبااعتماده لار که چرته وی نوصرف دالله تعالی وحی ده.نوځکه دوی دخپل کتاب افتتاحیه وحی اوګرځوله.

دحضرت کشمیری رحمه الله رائې امام العصر حضرت انورشاه کشمیری رحمه الله یوه بله خبره کړې ده هغوی فرمائیلی دی.چه په اصل کښے د الله تعالی سره د بندګانو کوم تعلق دے.چه الله تعالی خالق دے اوبندګان مخلوق دے.الله تعالی مالك دے.اوبندګان مملوك دی.الله تعالی معبود دے.اوبندګان عابدان دی.دا تعلق د وحی په ذریعه ثابت شوے دے.

ددے تعلق دثبوت نه پس د بندګانو نه د ایمان.علم.اعمالو او عباداتو مطالبات کیږی .نوهم په دے ترتیب باندے امام بخاری رحمه الله اول وحی ذکرکړه.ځکه چه ددے نه د تعلق ظهور اوثبوت شوے دے.او بیا ئے ددے متقضیات ایمان .علم. اواعمال ذکر کړل.(۱)

ترجمة الباب امام بخاری رحمه الله ترجمه قائمه کړے ده.«باب کیف کان بدأالوحی إلی رسول الله ﷺ» دلته په عنوان کښے لفظ د ..باب .. دے.دکتاب نه دے.ځکه چه دمولفینو په اصطلاح کښے ,,کتاب،، په هغه وخت کښے وئیلی شی.چه په هغے کښے مختلف ابواب.فصول اوانواع وی. ددے په مقابله کښے باب هغے ته وائی.چه په هغے کښے یو قسم څیزونه ذکر وی.چونکه په «بدأالوحی» کښے هم ټول احادیث د وحی سره متعلق وو.نوځکه ئے دلت د ..باب.. لفظ غوره کړلو.(۲)

بیا دا لفظ په درے طریقو باندے لوستلے شوے دے.

○بَابٌ (تنوین سره) کیف کان...

() بابَ (بغیر دتنوین نه. بلکه اضافت سره) کیف کان..

() بابْ (په سکون سره) د وقف په حالت کښے وئیلی شی.(۳)

په اولنی یعنی دتنوین په صورت کښے به تقدیر د عبارت داسے وی.«هذا باب کیف کان...» په دے کښے «هذا» مبتداء «باب» مبدل منه او «کیف کان..» بدل دے .مبدل منه سره د بدل نه. نو خبر شو د مبتدا دپاره.مبتدء او خبر دواړه ملاؤ شو . نو جمله اسمیه جوړه شوه.

یا تقدیرد عبارت «هذا باب مضمونة کیف کان» راویستے شی.په دے صورت کښے «هذا» مبتدا «باب» موصوف. «مضمونة کیف کان» خبر.مبتدء او خبر دواړه ملاؤ شو.نوصفت شو د موصوف. کوم چه خبرواقع دے.د مبتداء دپاره.

---

(۱) فیض الباری (۳/۱)_

(۲) عمدة القاری للعینی رحمه الله (۱۳/۱)_

(۳) یجوز فیه وفی نظائره أوجه ثلاثة.أحدها رفعه مع التنوین. والثانی رفعه بلا تنوین علی الإضافة ..والثالث باب علی سبیل التعدا للأبواب بصورة الوقف.فلا إعراب له کذا فی الکواکب الدراری فی شرح صحیح البخاری المعروف بشرح الکرمانی (۱۳/۱)_

په دویم یعنی بغیر د تنوین نه داضافت سره دونیلو په صورت کښے به تقدیردعبارت دا وی «هذاباب کیف کان...)یعنی«کیف کان الخ» به مضاف الیه وی.

دلته کښے دا اشکال خوکیدے شی.چه «کیف کان ..الخ» دا خوجمله ده.او لفظ د «باب» دهغه الفاظو څخے نه دے.کوم چه جملے طرف ته مضاف وی.(۱)

ددے جواب دا دے.چه یا خوبه دا ونیلی شی.چه جمله دمفرد په حکم کښے ده.یا په تقدیر دعبارت دا وی.«هذاباب جواب قول القائل :کیف کان..«په دے صورت کښے څه اشکال نشته.

او په دریم صورت کښے به نه تنوین وائی.اونه رفع.بلکه سکون به وائی.لکه کاغذ. کتاب. قلم. وغیره چه شماری.نووقف به کوی.اوسکون سره به ئے لولی.اوپه دے به اعراب نه وی.(۲)

د مذکوره ترجمة الباب نه امام بخاری رحمه الله مقصود څه دے؟ په دےخبره دپوهیدو نه وړاندے یوه بله خبره په ذهن کښے کینول ډیر ضروری دی.چه دامام بخاری رحمه الله طریقه د ترجمة الالباب په باره کښے دنورو مصنفینو په مقابله کښے بالکل جدا دے.دنورحضراتو په نیز اکثر داسے وی.چه ترجمة الباب دعوی وی.اودهغے لاندے چه کوم احادیث وی.هغه د دغے دعوی دلائل وی.عامه طریقه هم دا ده.خودامام بخاری رحمه الله په نیزصرف دا طریقه نه ده.بلکه امام بخاری رحمه الله تراجم ا لابواب ډیر گران جوړ کړی دی.د دوی په نیز تراجم د ډیرومقاصدو دپاره دی.ددے پوره تفصیل وړاندے په «مقدمة الکتاب» کښے تیر شوے دے.

دترجمة الباب مقصد دلته چه امام بخاری رحمه الله کومه ترجمه قائمه کړے ده.د دے نه ظاهره دا معلومیږی.چه امام بخاری داولنئ وحی دنزول کیفیت بیانوی.چه په غار حراء کښے اولنئ وحی ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ۝﴾ نازل شوے وه.دهغے دنزول په وخت کښے کوم کیفیات وو؟

دترجمه الباب په مقصد باندې اشکال که دترجمة الباب هم دا مقصد اوگرځولے شی.نودلته دا اشکال کیږی.چه په دے باب کښے شپږ روایات ذکر شوی دی.په دے کښے صرف داولنی روایت (چه په هغے کښے په غارحراء کښے د وحی دنزول واقعه ذکرده) نه علاوه په یوروایت کښے هم دوحی دنزول اولنے کیفیت ذکرنه دے؟ نودذکرشوے ترجمے به دذکرشوو احادیثو سره مطابقت څنگه راځی.ددے اشکال مختلف جوابونه ورکړے شوی دی.کوم چه دا لاندے دی.

(۱)محمد بن اسماعیل تیمی رحمه الله فرمانی.که دلته د«کیف کان الوحی وبدءه» عنوان وو.نوبهتره به وه.څکه چه په دے تولو روایاتو کښے د بدءالوحی کیفیت ته تعرض نشته .دمطلق کیفیت وحی بیان دے.(۱)

---

(۱) یضاف إلی الجملة ثمانیة أسماء کما فی مغنی ابن هشام _ الزمان.وحیث. وآیة بمعنی علامة . وذو.ولدن. وریث. وقول وقائل.کذا فی شرح القسطلانی (۱/۴۷).

(۲) اورد القاری فی شرح الشمائل علی هذا الأخیران أن التعداد فی عرف البلغاء إنما یکون لضبط العدد من غیرفصل بین أجزاء المعدود بشی آخر فضلا عن إیراد الأحوال الکثیرة بین المعدودات کذا فی الأبواب والتراجم لصحیح البخاری ..شیخ الحدیث علامة محمد زکریا الکاندهلوی رحمه الله (ص.۲۲).

دعلامه سندهی رحمه الله **جواب** علامه سندهی رحمه الله فرمائی چه په..بدء..کښے اضافت د ..وحی..
طرف ته اضافت بیانیه دے یعنی «کیف کان بدء أمر الدین والنبوة الذی هو الوحی» مطلب دا شو چه نبی کریم ﷺ ته د وحی نزول د دین حکم دے اوپه دے باندے د نبوت اورسالت مدار دے خکه نے د ..وحی.. نه په ..بدء.. سره تعبیر اوکړلو (۱)
لکه چه په دے صورت کښے به د ترجمے غرض د وحی ابتداء بیانول نه وی بلکه د دین ابتداء بیانول وی.چه دالله تعالی د دین شروع څنګه شوےوه اودے مبدا څنګه وه.نو ددے جواب دا شو چه د دین مبتدا وحی خداوندی ده.بنکاره ده. چه په دے صورت کښے د باب د احادیثو د ترجمة الباب سره په مطابقت اومناسبت کښے څه اشکال نه پاتے کیږی (۲)
دحضرت شاه ولی الله رحمه الله **جواب** حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی چه زما په نیز ددے معنی ده.چه وحی متلو محفوظ یعنی قرآن کریم او غیرمتلو چه حدیث ورته وئیلی شی.کوم چه د مسلمانانو په ژبه باندے پروت دے. یعنی د کوم خائے نه بنکاره شوے دے؟د دے وجود څنګه وو؟اومونږ ته څنګه راورسیدلو؟ددے جواب دا دے.چه دا به مونږ ته د ثقات عالمانو په ذریعه رارسی.هغوئ ته دصحابه کرامو رضی الله عنهم نه اوهغوی ته د نبی ﷺ نه او دوی ته دالله تعالی د طرفه د وحی په ذریعه رارسیدلے ده او د الله تعالی نبی کریم ﷺ ته ددے کارونو وحی رالیږل په طریقه دتواتر سره ثابته ده.حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرمائی چه په ترجمه کښے د «کیف» ذکر د «تنبیه علی الفائدة» په طور سره دے
هغوی دا هم فرمائی.چه دا هم کیدے شی چه د وحی نه مراد صرف د نبی کریم ﷺ احادیث وی.اود «بدأ» نه مراد «مبدأ» وی.اوهغه الله تعالی دے.نواوس به مطلب دا شی چه ددے احادیثو کوم چه د نبی کریم ﷺ نه نقل شوی دی.مبدا څه ده؟د روایات باب نه معلومه شوه.چه مبدا د وحی اوفرښتو په واسطه ده.یعنی حضرت جبرئیل علیه السلام په نبی ﷺ باندے دالله تعالی د طرفه وحی راوړله.
دحضرت شاه ولی الله رحمه الله د دواړو تقریرونو خلاصه دا ده.چه دا خودل مقصود دی.چه ددے ظهورڅنګه اوشو.ددے مبدا څه ده؟ اومونږ ته څنګه رارسیدلے دے. په دے طریقه د باب داحادیثو د ترجمة الباب سره مطابقت هم بنکاره شو.
دحافظ ابن حجر رحمه الله **اوعلامه عینی** رحمه الله **جواب** حافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عینی رحمه الله فرمائی.چه د بدءالوحی نه دامام بخاری رحمه الله مدعا دا نه ده.چه صرف د وحی ابتداء اواعاز

---

(۱) اوګورئ شرح کرمانی (۱/٤) وفتح الباری (۱/۹) وعمدة القاری (۱/۱۳) په دےقول باندے علامه کرمانی رحمه الله اوعلامه عینی رحمه الله دواړو رد کړے دے۔
(۲) انظرحاشیة السندی علی البخاری (۱/۶)۔
(۳) الأبواب والتراجم. ازحضرت علامه محمد ادریس کاندهلوی رحمه الله (ص.۲۷. ۲۸)۔

بیان کړے شی.بلکه بعضے وخت داسے کیږی.چه ذکر خو دابتداء وی.خومراد ترے کل وی.په صحیح بخاری کښے به باب راشی «باب بدء الأذان» اوهلته د اذان ټول متعلقات ذکر دی. دغه شان دلته اگرچه ذکر د ..بدا.. دے.خو دامام بخاری رحمه الله صرف دابتداء وحی د کیفیت بیان مقصود نه دے.بلکه د مطلق وحی ټول کیفیات اود هغے متعلقات بیانول مقصود دی. یا داسے اووایه.چه دحدیث د ټولو داحادیثو نه ترجمة الباب ثابتول کافی دی.دا ضروری نه ده چه هرحدیث دترجمة الباب دپاره ثابتونکے وی.(۱)

دحضرت شیخ الهند رحمه الله تقریر حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی.چه په دے ترجمه کښے واقع الفاظ د ..وحی.. او ..بدء..کیف.. عام اوګرځوئ.هغه داسے چه وحی عامه ده که متلو وی اوکه غیر متلو.منامی وی اوکه الهامی وی.فرشته په اصلی صورت کښے راغلی وی اوکه په بشری صورت کښے.په وحی کښے خو به دا تعمیم شی.

اودویم لفظ د..بدء.. دے.په دے کښے به هم تعمیم وی.چه ..بدایت په اعتبار دمکان چه د کوم ځائے نه شروع شوے وه.بدایت په اعتبار د زمان.چه په کومه زمانه کښے شروع شوے وه.بدایت په اعتبار د ماحول. اوحالاتو چه په کومو حالاتو کښے ابتداء شوے وه.بدایت په اعتبارد موحی الیه اومبعوث الیهم .چه په وحی په چا نازلیده.اودهغه څه صفات وو.اودچ طرف ته چه دوی لیږلے شوے وی.دهغوی څه صفات وو. د ..بدء.. په لفظ کښے به داسے تعمیم راشی.

دغه شان لفظ د ..کیف.. دے.په دے کښے به هم د مکانی. زمانی. موحی الیه او مبعوث الیهم تعمیم ګنړلی شی.په دے طریقه به په ترجمه کښے ډیر وسعت راشی . اودټولو احادیثو به په باب باندے منطبق کولو کښے څه مشکل نه پیښیږی. ځکه چه په ټولو روایاتو کښے په څه نا څه صورت کښے د وحی کیفیت اوحالت ذکر دے.(۲)

دشیخ الهند رحمه الله یو بل تقریر حضرت شیخ الهند رحمه الله یوه بله خبره هم کړے ده. فرمائی. چه دلته دامام بخاری رحمه الله مقصد هغه نه دے.کوم چه په ظاهره ګنړلے شی.بلکه اصلی مقصد د وحی د عظمت.عصمت اوصدق اثبات دے.کوم چه دترجمة الباب مدلول مطابقی خو نه دے.خو مدلول التزامی ضرور دے.

تاسو وړاندینۍ دتعمیم خبره په ذهن کښے اوساتئ.اوآیت ﴿إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ....﴾ هم د نظرلاندے ساتئ. نو دعظمت طرف ته به درته ښکاره اشاره معلومه شی.

ددے وضاحت دا دے.چه «باب کیف کان بدء الوحی» کوم چه نے د کتاب الایمان نه وړاندے راوړلو.دا په منزله د ..کبری.. اوګنړئ اود کتاب الایمان نه واخلئ تر آخره پورے ټول احادیث په منزله د ..صغری..ده.نونتیجه به داسے راوخی «هذا حدیث رسول الله ﷺ من کتاب

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری(۱۳/۱) دغه شان اوګورئ ((الأبواب والتراجم)) ازمولانا کاندهلوی رحمه الله (ص.۲٤)_

(۲) اوګورئ ایضاح البخاری (۲٤/۱) وفضل الباری (۱۲۱/۱)_

العلم مثلاً وحی» دا صغری شوه. دویمه مقدمه به دا وی. «وما کان وحیاً یجب العلم به لعظمة الوحی وحفظه عن السهو والخلل» نونتیجه به ئے دا شی. «فهذا الحدیث یجب العمل به»

لکه امام بخاری رحمه الله چه کومه ترجمه قائمه کړے ده دا ئے د وحی د عظمت بیانولو دپاره قائمه کړے ده. ددے دپاره چه په کتاب کښے کوم احادیث ذکر کولی شی په هغے باندے عمل کولو طرف ته اشاره اوشی. د وحی دعظمت تقاضا دا ده چه په دے باندے دعمل کولو اهتمام اوشی.

دوحی دعظمت خو دا حال وو. چه نبی ﷺ سره په شروع شروع کښے دا ویره وه. چه کیدے شی زه هلاك شم. دغه د وحی د شدت د وجه به په ژمی کښے په دوی باندے خوله راتله. د نزول وحی په وخت کښے که به نبی ﷺ په سورلی باندے سور وو نو د ډیر بوج دوجه به هغه کیناسته. که دچا په پتون باندے به د نبی ﷺ پتون پروت وو. نوهغه به دا ګنړل چه چرته زما هډوکی چوری چوری نشی.

اودوحی دعصمت اوحفاظت دپاره ځکه چه ددے ابتداء د الله تعالی منتهی ئے نبی کریم ﷺ اوواسطه ئے حضرت جبرئیل علیه السلام دے. په دے ټولو مراحلوکښے چرته هم د خطا سهو یا خلل څه امکان نشته. الله تعالی ددے د حفاظت دا اهتمام کړے دے. چه ددے دحفاظت انتظام ئے په خپله ذمه اخستے دے. چه ته به په وحی الهی کښے یولفظ هم نه هیروے.

کله چه داثابته شوه. چه وحی دالله تعالی کلام دے. اومعصوم عن الخطا ده. د زیادت اوکمی نه بالکل پاکه ده. نو ددے په فرضیت اوواجب الاطاعت کیدو کښے څه شك پاتے کیدے شی؟ ددے باب ټول احادیث ددے مدعا داثبات دپاره شافی کافی دی.(۱)

د امام العصر حضرت انورشاه کشمیری رحمه الله جواب حضرت علامه سید انورشاه کشمیری قدس سره فرمائی. چه دلته د ترجمة الباب نه ظاهری معنی یعنی کومه وحی چه په نبی ﷺ باندے دټولو نه ورانده په غار حراء کښے نازل شوے وه. بلکه مقصود دا دی. چه د حضرت عیسی علیه السلام آسمان ته د پورته کیدو نه پس چه د وحی سلسله منقطع شوے وه. اوس شپږ سوه کاله د فترت نه پس هغه سلسله څنګه شروع شوه. یعنی جنس وحی خو د ډیرے زمانے نه مفقود وه. اوس څنګه په وجود کښے راغله. او ددے د بنکاره کیدو د ټولو نه اولنے کوم صورت وو.

غرض داچه د «بدء الوحی» نه د وحی هغه ټوله سلسله مراد ده. کومه چه دریویشت کاله پورے جاری وه. اوپه دے زمانه کښے چه څومره واقعات شوی دی. هغه ټول په بدایة الوحی کښے شامل اوداخل دی.

امام بخاری رحمه الله په دے طریقه په خپل صحیح کښے څو ابواب قائم کړی دی. مثلاً «بدء الخلق» «بدء الحیض»، «بدء الأذان» وغیره. نو په دے ټولو خایونو کښے «بدأ» په معنی د بدایت اونهایت په مقابله کښے نه ده. اودا مطلب نه دے. چه په دے باب کښے صرف دتخلیق عالم، یا

---

(۱) اوګورئ الأبواب والتراجم ازعلامه کاندهلوی رحمه الله (ص. ۲۶. ۲۷)۔

د اذان د ابتدائی حالاتو بیان کولے شی. او درمیانی اوآخری حالات نه بیانوی.بلکه مقصود دا وی.چه کوم څیز په اول کښے موجود نه وو.اوس هغه څنګه په وجود کښے راغلو.مثلا آیت ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُ﴾(۱) کښے بدایت دنهایت په مقابله کښے نه دے.بلکه د عالم د شروع بیان دے.کوم چه د پیدائش ټولو احوالو او حالاتو ته شامل دے.اومقصود دا دے چه دا عالم دعدم نه وجود ته څنګه راغلو.نوامام بخاری رحمه الله په دے بابونو کښے د عالم دپیدائش اواذان وغیره ټول حالات بیان کړی دی.صرف دابتدائی حالاتو په بیانولو نے اکتفا نه ده کړے.

دغه اوګنړه.چه په ..بدء الوحی.. کښے بدایت دنهایت مقابل نه دے.چه صرف د وحی دابتداء حالت په کښے بیان شی.اومینځنی اوآخری حالات نه بیانوی.بلکه مقصود دا خودل دی.چه د فترت وحی د زمانے نه پس وحی څنګه شروع شوه . او جنس وحی د عدم نه پس بیا څنګه په وجود کښے راغله.او ددے د ظهور شروع څنګه اوشوه؟ (۲)

تنبیه دصحیح بخاری په بعضے نسخو کښے دلته د ..بدء الوحی.. په ځائے ..بدوالوحی.. دے . د حضرت شاه صاحب په دے توجیه سره د دواړو نسخو مفهوم یو راځی.او د دواړو مآل یو کیږی.(۳)

دشیخ الحدیث حضرت مولانا زکریاصاحب کاندهلوی رحمه الله توجیه حضرت شیخ الحدیث صاحب نورالله مرقده فرمائی.چه امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښے دیرش بابونونه اصالة د ..کیف.. نه شروع کړی دی.په دے کښے شل په اول جلد کښے دی.او لس په دویم جلد کښے دی.داصالة په قید سره دهغه بابونو اخراج مقصود دے.چه په هغے کښے د کیفیاتوذکر تبعاً دے اصالةً نه دے.

حضرت فرمائی.چه د دے ټولو بابونونو ئے په اکثروکښے د کیفیاتوته تعرض نه دے شوے نو څکه په غور کولو سره دا خبره ذهن ته راځی.چه دامام بخاری رحمه الله په داسے بابونوکښے مقصود په هغه څیز کښے په اختلاف باندے تنبیه ورکول وی.کوم چه د ,,کیف.. مدخول وی. برابره که دا اختلاف په روایاتوکښے وی.اوکه په عالمانو کښے وی.(۴)

دلته چه امام بخاری رحمه الله کوم روایات ذکر کړی دی.په هغے کښے اختلاف بنکاره دے.څکه چه د وحی کوم کیفیات چه د روایاتو نه معلومیږی.هغه مختلف دی په بعضے کښے دا دی.چه خوب نے اولیدلو.په بعضے کښے دا دی.چه فرشته انسان په شکل کښے بنکاره شوه.په بعضو کښے د وحی د نزول د کیفیت تشبیه د .صلصلة الجرس.. سره بیان شوے ده.

---

(۱) الأنبیاء: ۱۰٤)_

(۲) اوګورئ فیض الباری وحاشیه البدرالساری (۱/۲.۳)_

(۳) اوګورئ فیض الباری وحاشیه البدرالساری (۱/۲.۳)-

(۴) تعلیقات علی لامع الدراری (۱/٤۸۶)_

د حضرت مولانا محمد یونس مظاهری رحمه الله رائي د مظاهرالعلوم شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد یونس صاحب مظاهری فرمانی چه دامام بخاری رحمه الله ددے ترجمة الباب نه اصلی مقصود خو ددے ثابتول وو چه نبی کریم ﷺ دالله تعالی پیغمبر دے الله تعالی په دوی باندے داسے وحی نازل کړے وه. لکه څنګه چه نبی په نورو پیغمبرانو حضرت نوح اوپه نورو پیغمبرانو علیهم السلام باندے نازل کړے وه. خوامام بخاری رحمه الله ددے سره د وحی او د حی ابتدائی کیفیت ته هم اشاره اوکړه. دا ابتداء د زمان ،مکان او احوالوټولوته شامل ده. او ابتدآنی نه ده بلکه ممتد ده. اومطلب دادے چه په نبی ﷺ باندے د وحی د نزول حالات څه وو؟ د باب د روایاتو نه د دغه ابتدائی حالاتو پته لګی. چه اول دوی ته څه داسے حالات په نظر راغلل بیا ورته فرشته راتله. کله به هغه فرشته په انسانی شکل کښے راتله. اوکله به د صلصلة الجرس په صورت کښے راتله. په رمضان کښے به دهغے راتګ کیدلو. د نزول وحی په وخت کښے به ئے دهغے د حفاظت اهتمام کولو. او ژبے اوشوندو ته به ئے حرکت ورکولو. کله چه نبی ﷺ د وحی دابتداء اظهار اوکړلو. نود دوی مخالفت اوشو. اوس په دے تقریر باندے تولے ترجمے مطابق شوئ. بس صرف دومره خبره ده. چه د ،،بدء،، نه مراد ابتدائے ،،آنی،، مراد نه ده. بلکه ابتدائے ممتد زمانی مراد ده.(۱) دعلامه کرمانی د کلام نه هم ددے تائید کیږی.(۲)

دترجمة الباب د اجزاء تحلیلیه تشریح وړاندے د ،،باب،، دلفظ څه تشریح تیره شوے وه.

په اصل کښے دباب معنی د «مداخل الأمکنه» ده. دعلم په یوے طائفے یا مجموعه باندے د ،،باب،، اطلاق په دے حیثیت کیږی. چه لکه څنګه د کورپه دروازه سره کورته داخلیږی. دغه شان دعلم پوره باب وئیلو نه پس سره په علم کښے ور داخلیږی. اوپه هغے کښے چه ئے څنګه غواړی تصرف کوی.

امام راغب اصفهانی رحمه الله لیکلی دی. چه د «باب کذا» معنی «باب إلی کذا» ده. لکه څنګه چه «باب الدار» د «دخول الدار» ذریعه ده. دغه شان «باب الطهارة» مثلا د طهارت په مسائلو کښے د داخلیدو ذریعه ده. والله اعلم.(۳)

د ،،باب،، لفظ دټولونه وړاندے د تابعینو رحمهم الله په زمانه کښے شروع شوے وو. امام شعبی رحمه الله د طلاق روایات په یوځائے جمع کړل. اووے فرمائیل. «هذا باب من الطلاق جسیم».(۴)

،،کیف،، لفظ د ،،کیف،، اسم استفهام دے. چه صدارت دکلام غواړی. که ددے نه وړاندے لفظ د ،،باب،، نه وو. لکه چه د ابوذر او اصیلی په روایت کښے چه دی.(۱) نو بیا خو څه

---

(۱) اوګورئ الأبواب والتراجم شیخ الحدیث محمد زکریا رحمه الله کاندهلوی.(ص.۳۲)_

(۲) اوګورئ شرح کرمانی (۱۵/۱)_

(۳) المفردات فی غریب القرآن ص.٦٤ لفظ..باب..)_

(۴) تدریب الراوی (۸۹/۱)_

اشکال نشته اوکه د ..باب.. لفظ وی لکه چه په باقی تولو نسخو کښے موجود دے(۱) اومضاف هم وی نو بیا اشکال واردیږی چه ..کیف.. په صدر دکلام کښے نه ده راغلے.
ددے جواب دا دے چه ..کیف.. او داستفهام د نورو ادواتو په صدر د کلام کښے د راتلو معنی دا ده چه په کوم کلام کښے دا ذکروی نودهغے کلام په ابتداء کښے به وی.(۲) دلته هم د جمله استفامیه په صدر کښے ..کیف.. استعمال شوے دے.
«بدء» قاضی عیاض رحمه الله فرمانی چه دا لفظ دوه قسمه مروی دے.

○بدء: (بفتح الباء الموحدة وسکون الدال وآخره همزة)

○بدو: بضم الباء والدال وتشدید الواو په معنی د ظهور(۳)
علامه عینی رحمه الله د بعضے عالمانونه داولنیٔ معنی رجحان نقل کړے دے.اوبعضے نورو عالمانو د دویمے معنی رجحان غوره کړے دے.(۵)
حافظ ابن حجر رحمه الله د ..بدء.. مهموزپه .. بدو.. باندے راجح کړے دے. اوفرمائیلی نے دی چه دبخاری د طرز سره مناسب هم دا دے خکه چه امام بخاری رحمه الله وړاندے «بدء الحیض» او «بدء الأذان» او«بدء الخلق» تراجم منعقد کړی دی.او په هرځائے کښے ..بدء.. مهموز دے مونږ د خپلو مشائخو نه هم مهموز اوریدلے دے.دغه شان ددے تائید ددے نه هم کیږی.چه په بعضے نسخو کښے «کیف کان إبتداء الوحی» واقع دے.(۶) علامه عینی رحمه الله د قاضی عیاض رحمه الله قول نقل کړے دے. اوفرمائی. چه کله د ..بدو.. روایت موجود دے.نو ددے د انکار څه وجه نشته.(۷)
بهرحال که دلته د ..بدو.. لفظ وی.نوبیا خو ئے مفهوم بنکاره دے.اوکه ..بدو.. وی. نومطلب لکه څنګه چه مونږ دحضرت شاه انورشاه کشمیری رحمه الله په توجیه کښے بیان کړے دے.دا دے.چه د وحی تشریعی کومه سلسله چه د حضرت عیسی علیه السلام نه پس منقطع شوے وه. څنګه په وجود کښے راغله.والله اعلم.

«الوحی» وحی په لغت کښے «الإعلام فی خفاء» په معنی راځی.(۸) یعنی په پته خودل.لکه فرشته به راتله.او نبی علیه السلام ته به ئے دالله تعالی پیغام داسے راوړلو.چه چاته به پته هم نه

---

(۱) فتح الباری(۸/۱)_
(۲) فتح الباری (۸/۱)_
(۳) شرح قسطلانی (٤٨/١)_
(۴) اوګورئ فتح الباری (۹/۱) وعمدة القاری (۱٤/۱)_
(۵) عمدة (۱٤/۱)_
(۶) فتح الباری(۹/۱)_
(۷) عمدة القاری (۱٤/۱)_
(۸) اوګورئ عمدة القاری(۱٤/۱)_

لګیدله.بعضے حضرات فرمائی.چه وحی «الإشارة السریعة» ته وائی.(۱) یعنی په جلتی کښے اشاره کول اوخودل. دا هم بالکل بیکاره ده.ځکه چه فرشته به په یو سکنډ کښے راغله.اود غیبو خبرے به ئے اوخودلے.

امام راغب رحمه الله فرمائی.«وذلك يكون بالكلام على سبيل الرمز والتعريض، وقد يكون بصوت مجرد عن التركيب وبالإشارة ببعض الجوارح وبالكتابة»(۲)

خوپه اصطلاح کښے د وحی اطلاق صرف په هغه کلام باندے کیږی.کوم چه د الله تعالی د طرفه نازل شوے وی.که د فرشتے په ذریعه وی.یا په بله ذریعه وی.په دے کښے داسباب ظاهری اوامورعادیه دخل نه وی.دا وحی نبوت ده.اوپیغمبرانوعلیهم السلام سره مخصوص ده.

که وحی په ذریعه د «القاء فی القلب»وی.نودے ته «وحی الهامی» وائی.کومه چه اولیاوته کیږی.

اوکه په ذریعه د خوب وی.نودے ته «رؤیا صالحه» وائی.کوم چه عام مسلمانان اونیکان هم وینی.خو د شریعت په عرف کښے چه کله د ..وحی.. د لفظ اطلاق اوشی.نوددے نه وحی دنبوت مراد وی.په کشف.الهام. او رؤیائے صالحه باندے په لغت کښے د ..وحی.. اطلاق کیږی. خو اصطلاحاً پرے نه کیږی. (۳)

دوحی قسمونه: امام ابوالقاسم السهیلی رحمه الله (متوفی ۵۸۱ه) په «الروض الأنف» کښے د وحی اووه صورتونه بیان کړی دی.

① وحی منامی: چه په خوب کښے وحی راشی.دا صورت د حضرت عائشے رضی الله عنها په حدیث کښے ذکر دے.کوم چه هم ددے باب دریم حدیث دے.«أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی: الرؤيا الصالحة في النوم...»

② نفس في الروع: چه په زړه کښے خبره واچولے شی.په یو حدیث کښے نبی ﷺ فرمائی «إن روح القدس نفث في روعي أن نفساً لن تموت حتى تستكمل أجلها وتستوعب رزقها فاتقوا الله وأجملوا في الطلب»(۴)

③ صلصلة الجرس: دټلئ دآواز په صورت کښے وحی راشی.ددے صورت د حضرت عائشے رضی الله عنها په حدیث کښے ذکر دے.کوم چه د باب دویم حدیث دے.«أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس»

---

(۱) المفردات فی غریب القرآن (ص.۵۱۵)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) المفردات فی غریب القرآن (۵۱۵) والأبواب والتراجم للكاندهلوی (ص.۳)_

(۴) رواه أبونعيم في الحلية عن أبي أمامة الباهلي.والطبراني عنه أيضاً و رواه ابن أبي الدنيا والحاكم عن ابن مسعود ورواه البيهقي في المدخل وقال منقطع ..كذا في فيض القدير للمناوی (۲/۴۵۰، ۴۵۱)_

④ تمثیل ملك: یعنی د فرشتے په انسانی شکل کنے متمثل کیدل اوخبرے کول لکه چه دحضرت عائشے رضی الله عنها په دویم حدیث کنے چه دی «وأحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً فیکلمنی»

⑤ دحضرت جبرئیل علیه السلام په خپل اصلی شکل کنے بنکاره کیدل. حضرت جبرئیل علیه السلام به داسے بنکاره کیدلو چه شپږ سوه وزرے به ئے اودهغے نه به جواهرات او یاقوت دوړیدل.(۱)

⑥ دالله تعالی براه راست خبرے کول: که په بیداریٰ کنے وی لکه د معراج په شپه چه داسے شوی وو اوکه په خوب کنے وی. لکه چه دحضرت معاذ رضی الله عنه په حدیث کنے کوم چه په ترمذی شریف (۲) کنے دے «إنی قمت من اللیل فتوضأت وصلیت ما قدر لی فنعست فی صلاتی حتی استثقلت فإذا أنا بربی تبارك وتعالی فی أحسن صورة فقال یا محمد قلت لبیك رب، قال فیم یختصم الملأ الأعلی؟....»

⑦ وحی اسرافیل: دحضرت جبرئیل علیه السلام نه وړاندے حضرت اسرافیل علیه السلام نبی علیه السلام ته وحی راوړے وه. اوراغلے وو.(۳)

حضرت شیخ الحدیث نورالله مرقده فرمائی. زماپه نیز د وحی ټول څلور قسمونه دی.

① دالله تعالی کلام من وراء حجاب اوریدل: لکه چه حضرت موسی علیه السلام په کوه طور باندے اونبی علیه السلام په شپه د معراج کنے اوریدلے وو. ② تلقی بالقلب: ③ خوب یعنی وحی منامی.

④ دفرشتے په ذریعه وحی رالیږل: که هغه فرشته جبرئیل علیه السلام وی. اوکه اسرافیل علیه السلام یا بله فرشته وی. بیا دجبرئیل علیه السلام راتلل که په اصلی شکل اوصورت کنے وی. اوکه دانسان په صورت کنے وی.

خوصاحب دروح المعانی رحمه الله د بعضے حضراتو نه نقل کړی دی. چه «تلقی بالقلب» عامه ده. که په خوب کنے وی. اوکه په بیداریٰ کنے وی.(۴) په دے طریقه د وحی درے قسمونه پاتے کیږی.

① تکلم بلاواسطه ② تکلم په واسطه د فرشتے.

③ تلقی بالقلب که په خوب کنے وی اوکه په بیداریٰ کنے.

احنافوفقهاؤ په خپلوکتابونوکنے لیکلی دی. چه وحی دوه قسمونه دی.

(الف) وحی ظاهر (ب) وحی باطن.

(الف) وحی باطن دپیغمبر علیه السلام اجتهاد وی. په کوم باندے چه پیغمبر علیه السلام برقرار پاتے کولے شی.

(ب) او د وحی ظاهر امام فخرالاسلام بزدوی رحمه الله درے قسمونه بیان کړی دی.

① دفرشتے بالمشافه بیان کول.

② بغیر دبیان نه د فرشتے بنکاره اشاره کول دځه نه په «نفث فی الروع» سره تعبیر کولے شی.

---

(۱) الروض الأنف (۱/۱۵٤)_

(۲) ابواب التفسیر باب ومن سورة ص. رقم ۳۲۳۵)_

(۳) اوګورئ ..الروض الأنف.. (۱/۱۵۳. ۱۵٤) فصل فی ذکر نزول جبریل علیه السلام علی رسول الله ﷺ)_

(۴) روح المعانی (۱۳/جزء ۲۵ ص. ۵٤) درتفسیر ﴿وماکان لبشر أن یکلمه الله إلا وحیاً﴾..)_

() الهام، یعنی د فرشتے د اشارے نه بغیر. یا د عبارت نه بغیر په قلب کښے القاء کول . خو پیغمبر ﷺ ته یقین کیږی. چه دا د الله تعالی دطرفه ده.(۱)

د الهام په باره کښے اختلاف دے. چه دا د وحی ظاهر قسم دے. لکه چه فخرالاسلام بزدوی رحمه الله فرمائی. یا په وحی باطن کښے داخله ده. لکه چه د شمس الائمه سرخسی رحمه الله رائے ده.(۲)

شیخ قوام الدین اتقانی رحمه الله د شمس الائمه سرخسی رحمه الله رائے ته ترجیح ورکوی . فرمائی .

«ما یثبت فی القلب بالإلهام لیس بظاهر بل هو باطن»(۳)

خوکه دوحی باطن تعریف «ما ینال المقصود به بالتأمل فی الأحکام المنصوصة» وی .اود وحی ظاهر تعریف «ما ینال المقصود به لا بالتأمل فیها» اوګرخولے شی. نود فخرالاسلام بزدوی رحمه الله رائے به راجع وی.(۴)

باقی د «تکلم فی لیلة الإسراء والمعراج» اود تکلم منامی کښے امام بزدوی رحمه الله وغیره ذکر نه دے کړے. دعلامه ابن امیرالحاج رحمه الله رائے دا ده. چه «تکلم فی لیلة الإسراء» وحی ظاهر او منام وحی باطن کښے داخل ده.(۵)

أیا الهام حجت دي؟ وړاندے تیر شوی دی. چه الهام غیر انبیاء یعنی اولیاؤ ته هم کیږی. دپیغمبرانو علیهم السلام د الهام په باره کښے خو دا فیصله ده. چه دا حجت دے. البته د اولیاؤ دالهام په باره کښے اختلاف دے.

() یو قول دا دے. چه داحکامو په باره کښے حجت دے. دا قول بعضے صوفیانو رحمهم الله ته منسوب دے. بلکه په رافضیانو کښے د فرقه جعفریه په نیز خو ددے نه سوا خو هډو بل حجت نشته.

() دویم قول دا دے. چه الهام د صاحب الهام په حق کښے حجت دے. د بل دپاره حجت نه دے. یعنی په دے باندے پخپله د صاحب الهام عمل کول ضروری دی. خو نورو ته ددے دعوت ورکول جائز نه دی. صاحب د میزان ددے قول نسبت جمهورو عالمانو رحمهم الله ته کړے دے. امام سهروردی رحمه الله دا قول غوره کړے دے. امام رازی رحمه الله اوابن الصباغ رحمه الله هم په دے قول اعتماد کړے دے.

---

(۱) اوګورئ «اصول بزدوی» مطبوعه مع شرح «کشف الاسرار» (۲۰٤/۳) باب تقسیم السنة فی حق النبی ﷺ وشرح التحریر (۲۹۵/۳)۔

(۲) شرح التحریر (۲۹۶/۳)۔

(۳) پورتنئ حواله)۔

(۴) اوګورئ پورتنئ حواله)۔

(۵) پورتنئ حواله)۔

() دریم قول دا دے.چه دا نه په صاحب الهام حجت دے.اونه په بل چا.هم دا قول مختار دے څکه چه دغیر نبی په حق کښے داسے څه قطعی دلیل نشته.چه دا په حقیقت کښے دالله تعالی د طرفه دے.اونفسانی خیالات یاشیطانی وسوسے نه دی.والله اعلم (۱)

امام حلیمی رحمه الله د وحی شپږ څلوینښت قسمونه ذکرکړی دی.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه په دے کښے اکثرد صاحب وحی صفتونه دی.کوم چه په ذکرشوو صورتونو کښے داخل دی.(۲)

قوله: إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم: کله چه لفظ د ..رسول.. مطلق ذکر شی. نومراد ترے د نبی کریم ﷺ ذات گرامی وی.

درسول لغوی اواصطلاحی معنی لفظ د ..رسول.. په لغت کښے د پیغامبر اوقاصد په معنی راځی. اوپه اصطلاح د شریعت کښے ..رسول.. هغه شخصیت ته وائی.چه هغه الله تعالی د خپلو پیغاماتو رسولو دپاره منتخب کړے وی.اود پیغاماتو رسولو عهده ئے ورته ورکړے وی.رسالت یوه خاصه مرتبه ده.چه الله تعالی ئے خپلو بعضوبندگانو ته ورکوی.دا دالله تعالی او بندگانو په مینځ کښے د یوسفارت نوم دے.کوم چه دعقل اوفهم خاوندانو ته په هغه خبرو باندے تنبیه ورکوی.کوموته د هغوی د عقل رسیدل نشی کیدے. یعنی د الله تعالی صفات، د قیامت حالات،د دین اودنیا مصلحتونه.داسے محرکات چه د هدایت باعث وی. اوداسے امور چه د شبهاتو اوزندقیت منع کونکی وی.

نبوت: ..نبی.. د ..نبا..نه ماخوذ دے.ددے معنی ده.خبر.چونکه نبی دالله تعالی د طرفه خبر ورکوی.څکه ورته نبی وئیلے شی.

بعضے حضرات وائی.چه دا نبوت د ارتفاع د معنی نه ماخوذ دے.چونکه د نبوت مقام یو اوچت مقام دے.څکه ورته نبی وئیلی شی.(۳)

د رسول او نبی په مینځ کښې فرق: د بعضے حضراتو په نیز دا هم معنی دی.ددے په مینځ کښے څه فرق نشته.(۴) خو راجح قول دا دے.چه په دواړو کښے فرق دے.څکه چه دالله تعالی ارشاد دے ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ مِن رَّسُولٖ وَلَا نَبِيّٖ﴾ (۵)

ددے نه علاوه په کومو احادیثو کښے چه دانبیاؤ اورسولانو په تعداد کښے فرق بیان شوے دے. نو دهغے نه هم معلومیږی.چه په دواړو کښے فرق شته.

---

(۱) د تفصیل دپاره اوگورئ (التقریر والتحبیر شرح التحریر.لابن أمیر الحاج الحلبی (۲۹۵/۳. ۲۹۶) المقالة الثالثة فی الإجتهاد وما یتبعه)_

(۲) فتح الباری (۲۰/۱) شرح حدیث ثانی)_

(۳) کشاف اصطلاحات الفنون. (۱۳۵۸/۲) باب النون.فصل الهمزة .لفظ النبی)_

(۴) کشاف اصطلاحات الفنون. (۵۸٤/۱) باب الراء فصل اللام .لفظ الرسالة)_

(۵) سورة حج (۵۲)_

امام احمد رحمه الله د حضرت ابوذر رضي الله عنه روایت نقل کړے دے.په هغے کښے دی.چه «قلت: یا رسول الله کم الأنبیاء؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً قال: قلت: یارسول الله کم الرسل؟ قال ثلاث مائة وثلاثة عشر، جم غفیر کثیر طیب»

دغه شان هم د حضرت ابوذر رضي الله عنه نه ابن مردویه رحمه الله په خپل تفسیر کښے روایت نقل کړے دے «قلت یارسول الله کم الأنبیاء؟ قال مائة ألف وأربعة وعشرون ألفاً، قلت یارسول الله کم الرسل منهم؟ قال ثلاث مائة وثلاثة عشر جم غفیر» هم دا روایت ابن حبان رحمه الله په خپل صحیح کښے هم نقل کړے دے.

دغه شان دابوامامه رضي الله عنه نه نقل دی «یانبی الله کم الأنبیاء؟ قال: مائة ألف وأربعة وعشرون الفاً، الرسل من ذلك ثلاثمائة وخمسة عشر جماً غفیراً»

په اولنی اودویم روایت کښے ابراهیم بن هشام دے.دا متکلم فیه راوی دے.هم ددے راوی د وحی امام ابن جوزی رحمه الله دا روایت موضوعی گرځولے دے.

اوپه دریم روایت کښے معان بن رفاعه ،علی بن یزید او قاسم ابوعبدالرحمن دی.دا ټول د سیرمے ضعیفان دی.( )

ددے نه علاوه نور روایاتونه هم شته.چه ټول ملاوکړے شی.نو دومره اندازه خو ترے خامخا لګیدے شی.چه په انبیاؤ او رسولانو کښے فرق شته.

باقی پاتے شو دا سوال چه د دوی په مینځ کښے څه فرق دے.نو په دے سلسله کښے د قرآن اوحدیث څه په څه نص کښے خوځه وضاحت نشته.البته عالمانو د خپلے پوهے اودخپلو معلوماتو په اعتبار سره فرق کړے دے.

() بعضو وئیلی دی.چه رسول مامور بالتبلیغ وی.په خلاف د نبی.

() بعضے حضرات وائی.چه په رسول باندے حضرت جبرئیل علیه السلام وحی راوړے وی.اونازلیږی.

() اویو قول دا دے.چه رسول هغه دے.چه هغه ته مخصوص شریعت ورکړے شوے وی.په سابقه شریعت باندے ورته د عمل کولو حکم نه وی شوے.

() یو قول دا دے.چه رسول هغه دے.چه په هغه کتاب نازل شوے وی.

() بهرحال مشهوره دا ده.چه رسول هغه پیغمبر ته وائی.چه هغه ته نوے کتاب او نوے شریعت ورکړے شوے وی.اونبی هرهغه پیغمبر ته وائی.که هغه ته نوے شریعت ورکړے شوے وی.اوکه نه.بلکه هغه د وراندینی شریعت اود بل پیغمبر متبع وی.

په دې تعریف باندې اشکال د هغې دفاع خوپه دے تعریف باندے به اشکال واردیږی.چه دا تعریف جامع نه دے.ځکه چه دیر پیغمبران داسے دی.چه هغوی ته نوے کتاب اوشریعت نه دے ورکړے شوے .خو په قرآن کښے هغوئ ته رسول وئیلے شوی دی.مثلاً دحضرت اسماعیل

---

(۱) دپورتنوروایاتونونه علاوه دنورواحادیث اوپه هغے باندے دکلام دپاره اوګورئ تفسیرابن کثیر،(۱/۵۸۵، ۵۸۶) په ذیل دآیت ﴿وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنٰهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَّمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ﴾ سورة نساء: ۱۶۴)

ﷺ متعلق ارشاد ربانی دے ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتٰبِ إِسْمٰعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا﴾ (۱) حالانکه هغوی نه څه نوے شریعت یا نوے کتاب یا صحیفه نه ده ورکړے شوے بلکه هغوی به د ملت ابراهیمی اتباع او تبلیغ کولو. دغه شان د حضرت یوسف ﷺ په باره کښے د مومن آل فرعون وینا په قرآن مجید کښے موجوده ده ﴿وَلَقَدْ جَآءَكُمْ يُوسُفُ مِن قَبْلُ بِالْبَيِّنٰتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِّمَّا جَآءَكُم بِهِ ۖ حَتّٰى إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَن يَبْعَثَ اللّٰهُ مِن بَعْدِهِ رَسُولًا ۗ﴾ (۲) حضرت یوسف ﷺ نه هم څه نوے کتاب یا نوے شریعت نه وو ورکړے شوے. نو دا حضرات د دے تعریف په بناء د رسول دتعریف نه اووتل. حالانکه قرآن پاک دوی ته رسولان وئیلی دی

ددے اشکال نه جواب دا دے. چه په اصل کښے د رسول او دنبی تعریف داسے کولے شی چه ،،دالله تعالی د طرفه کوم خلق د مخلوق دهدایت لارخودلو. او اصلاح دپاره مقرر کړے شی که نوے دین اوشریعت اویانوے کتاب ورته ورکړے شوے وی. یا د یو کافرقوم د اصلاح او هدایت دپاره مبعوث وی. نوهغه رسول دے کښی نه به وی.

حضرت اسماعیل ﷺ به د ملت ابراهیمی اتباع او دهغے تبلیغ کولو. خوهغوی ته کتاب نه ملاؤ شوے. هم د صحف ابراهیم اشاعت به ئے کولو. خوبنو جرهم قبیله کافره وه. دهغوی په دعوت اوارشاد باندے مامور وو. دغه شان حضرت یوسف ﷺ د ملت ابراهیمی متبع وو. خود مصر کافر قوم طرف ته مبعوث وو. نوځکه رسول شو. والله اعلم بالصواب

قوله: وقول الله عزوجل: ،،قول،، مرفوع هم وئیلی شی. او مجرور هم.

د مرفوع په صورت کښے خو به دا یا مبتداء گرځولے شی. او ددے خبر به مذکوره آیت ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَآ...﴾ وی. اویا به د فعل محذوف دپاره فاعل گرځولے شی او تقدیری عبارت به دا وی. «ویدل علیه قول الله ...» یا به دا هم مبتدا گرځولے شی. خو خبر به ئے محذوف وی. یعنی «وفیه قول الله ...» یعنی «فی اثبات ما ترجمت به قول الله عزوجل» په دے تولو صورتونو کښے به اوس په «باب» باندے تنوین وئیلی شی.

دمجرور په صورت کښے به ددے عطف په لفظ د ،،باب،، مضاف الیه واقع کیدونکے جمله باندے وی. اومطلب به دا وی. چه «وباب معنی قول الله عزوجل» په دے صورت کښے به په ،،باب،، په تنوین سره نشی لوستلے.

قاضی عیاض رحمه الله فرمانی. چه دا د «کیف» د لاندے نشی داخلیدے «لأن قول الله لا یکیف» ځکه چه کیفیت خو داعراضو د قبیلے څخه دے. اود اعراضو حلول د محدثاتو څخه دے. او الله تعالی دخپل ذات اوصفاتوسره دحلول حادث نه پاک دے (۳)

---

(۱) سورة مریم: ۵٤)_

(۲) سورة مؤمن: ۳٤)_

(۳) دتفصیل دپاره اوگورئ عمدة القاری (۱۵/۱) وفتح الباری (۹/۱)_

قوله: ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾: دامام بخاری رحمه الله

عادت دے چه دوی څنګه خپله دعوی د احادیث نبوی نه ثابتوی .دغه شان چه څومره پورے ممکنه وی.نو د قرآن کریم نه ئے هم د ثابتولو کوشش کوی.چونکه مصنف رحمه الله دا دعوی کړے وه.چه محمد ﷺ دالله تعالی رسول دے . اوپه هغوی باندے دالله تعالی د طرفه وحی نازل شوے وه.نوپه دے دعوی باندے دوی د قرآن کریم نه دلیل پیش کوی ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ یعنی اے محمد ! (ﷺ) مونږ تاته داسے وحی نازله کړے ده. لکه څنګه چه مو په نوح علیه السلام اودهغه نه پس په نورو پیغمبرانوباندے نازل کړے وه. نو لکه څنګه چه نوح علیه السلام او نور پیغمبران نبیان وو.او شو.دغه شان ته هم دالله تعالی نبی ئے.ددے آیت نه دا هم معلومه شوه.چه وحی دلله تعالی سنت قدیمی دے.اودا هم معلومه شوه.چه نبی کریم ﷺ دالله تعالی پیغمبر دے.دوی ته چه کومه وحی راتله.هغه وحی الهامی نه وه.بلکه وحی رسالت وه.

په حقیقت کښے د یو پیغمبر د پیغمبرئ پیژندلو دپاره یو صورت دا اختیارولے شی.چه د پخوانو پیغمبرانوعلیهم السلام په حالاتو باندے دده حالات منطبق کړے شی.او اوکتلے شی.چه د نبی کریم ﷺ نه وړاندے حضرت نوح علیه السلام تشریف راوړے وو .حضرت ابراهیم علیه السلام تشریف راوړے وو.اوداسے دهغوی نه پس نور ډیر پیغمبران مبعوث شوی وو.نوددغه ټولو پیغمبرانو په حالاتو دے د نبی کریم ﷺ حالات منطبق کړے شی.که منطبق وی.نو د نبی کریم رسالت دے تسلیم کړے شی.اوکه منطبق نه وی.نو رد دے کړے شی.

بیا که په آیت باندے غوراوکړے شی.نو ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ نوپه دے کښے ،،ان، حرف تحقیق دے.اوبیا جمله اسمیه ده.کومه چه په استمرار اوثبوت باندے دلالت کوی.اوضمیر هم د جمع متکلم راوړلے شوے دے.اوپه مسند فعلی باندے مسند الیه مقدم کړے شوے ده.په دے ټولو خبروپه کلام کښے یو قوت پیدا شو.اوکلام ډیر تاکیدی شو.اواوس مطلب دا شو.چه یقیناً مونږ تا طرف ته بعینه هم هغه شان وحی نازل کړے ده.لکه څنګه چه مونوح علیه السلام او نورو پیغمبرانو ته لیږلے وه.

بیا په آخر کښے ئے فرمانی.﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا﴾ چه الله تعالی د موسی علیه السلام سره خبرے کړے وے.دغه شان د نبی کریم ﷺ حالات د نورو پیغمبرانو دحالاتو سره منطبق شول.

البته دا دالله تعالی حکمت او مصلحت دے.چه کله هغه کتاب نازلوی.اوکله د الهام اوالقاء في القلب په ذریعه وحی نازله وی.اوکله هغه ،،ملك،، یعنی فرشته د وحی سره راليږی.نو د یهودیانو دا وینا چه د موسی علیه السلام نه پس په چا باندے کتاب نه دے نازل شوے.یادا خبره چه د نبوت دپاره د کتاب نزول ضروری دے.دا خبره د منلو قابله نه ده.

په ایت کښې د تشبیه نوعیت بیا په دے باندے پوهه شئ.چه په آیت کښے دا فرمائیلی شوی دی.چه ﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَىٰ نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾ کښے دا تشبیه خو یا د وحی په ټولو

صفاتو کښے ده.یعنی چه څنګه په نورو پیغمبرانو علیهم السلام باندے وحی نازلیدله.نوهم دهغه صفاتو سره په تا باندے هم وحی نازل شوے ده.یا دا تشبیه په امر اول کښے ده.یعنی لکه څنګه چه په نورو پیغمبرانو علیهم السلام باندے په اول کښے وحی د خوبونو په ذریعه نازل شوے وه.دغه شان ستا د وحی شروع هم د خوب نه اوشوه.ابونعیم رحمه الله په دلائل النبوة کښے په حسن سند سره د حضرت علقمه بن قیس رحمه الله نه نقل کړی دی.چه «إن أول ما بدئ به الأنبیاء فی المنام، حتی تهدأ قلوبهم ثم ینزل الوحی بعد فی الیقظة»(۱)

د آیت د ذکر کولو مقصد مونږ وړاندے عرض کړے وو.چه امام بخاری رحمه الله په خپل مقصد باندے لکه څنګه چه احادیث نبوی راوړی.دغه شان قرآنی آیاتونه هم په دے غرض باندے راوړی.اودلته کښے دا چه امام بخاری رحمه الله د نبی کریم ﷺ رسالت اوپه دوی باندے د نازل شوے وحی حقیقت ثابتوی.

دے سره تاسو په دے هم پوهه شئ.چه ددے آیت په ذریعه د وحی عظمت ثابتول هم غواړی.هغه داسے چه دا وحی د انسانی عقل پیداوار نه دے.دا وحی د علم انسانی نتیجه نه ده.بلکه دا وحی دالله تعالی پیغام دے.اود هغه کلام دے.چه خاوند د عظمت او لوئے دے.هغه د مخلوق دهدایت دپاره د شروع نه وحی رالیږی.محمد ﷺ ته هم دغه د عظمت اولوئے لوئے ذات وحی رالیږلے ده.نو ددے وحی عظمت اومنئ.اودده تابعداری اوپیروی اوکړئ.

په یو آیت کښے ارشاد خداوندی دے ﴿یَٰٓأَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جَآءَكُم بُرْهَٰنٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأَنزَلْنَآ إِلَیْكُمْ نُورًا مُّبِینًا﴾ (۲) دلته کښے وحی ربانی قوی حجت گرځولے شوے دے.څکه چه ،،برهان،، قوی حجت ته وائی.بیا دلته د ،،نور،، سره کوم چه په خپله روښانه وی.د ،،مبین،، صفت زیاتی شوے دے.دا صرف ددے دعظمت او افتخاریت خودلو دپاره ده.

بهرحال دلته امام بخاری رحمه الله دا آیت ذکر کړلو.اود دوی مدعا د حدیث رسول او د وحی عظمت او اهمیت ثابتول دی.ذکر شوے آیت په دے مدعا باندے مکمل دلالت کوی.

په آیت کښې دحضرت نوح علیه السلام د تخصیص وجه دحضرت نوح علیه السلام تخصیص په باره کښے علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه شارحینو رحمهم الله په دے کښے دوه وجوهات بیان کړی دی.

① بعضے حضرات فرمائی.چه د حضرت نوح علیه السلام تخصیص څکه اوشو.چه هغه اولنے صاحب شریعت نبی وو.څکه چه حضرت شیث علیه السلام اوادریس علیه السلام پیغمبران وو.خو رسولان نه وو.

② دویمه وجه دا بیان شوے ده.چه حضرت نوح علیه السلام هغه پیغمبروو.چه دهغوی د وحی نه منلو په وجه دهغه په قوم باندے عذاب راغلے وو.حالانکه دهغوی نه وړاندے په چا باندے عذاب نه وو راغلے.لکه چه د حضرت نوح علیه السلام ذکر ئے اوکړلو.نو په دے کښے قریشو ته تنبیه

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۹/۱)_

(۲) سورة نساء:۱۷۵)_

ورکړه. که تاسو دمحمد ﷺ د وحی مخالفت اوکړلو نولکه څنګه چه د حضرت نوح علیه السلام په قوم باندے عذاب راغلے وو. دغه شان به تاسو هم راشی.

علامه عینی رحمه الله فرمائی. چه عالمانو رحمهم الله اگرچه دا دواړه توجیهات کړی دی. خو دواړه قابل نظر دی.

په اولنی جواب کښے دا قباحت دے. چه دا خبره ټیك نه ده. چه حضرت نوح علیه السلام اولنے نبی مشرع دے. بلکه حضرت آدم علیه السلام د ټولو نه اولنے رسول وو. هغوی ته د هغوی اولاد طرف ته شریعت ورکړے شوے وو. اورالیږلے شوے وو. بیا دحضرت آدم علیه السلام نه ټوله ذمه واری حضرت شیث علیه السلام اوچته کړه. نوهغوی هم نبی مرسل وو. بیاحضرت ادریس علیه السلام دقابل اولاد طرف ته لیږلے شوے وو. روستو بیا هغوی آسمان ته اوچت کړے شو.

د دویم جواب په باره کښے وئیلی شوی دی. چه دا خبره هم صحیح نه ده. چه د ټولو نه اول عذاب دحضرت نوح علیه السلام په قوم باندے نازل شوے وو. بلکه قابیل چه کله هابیل قتل کړلو. نو حضرت ادریس علیه السلام د حضرت آدم علیه السلام د وصیت مطابق قابیل ته سزا ورکړے وه. گرفتار کړے شو. اوپه هتکړو کښے بندیوان کړے شو. بیا په زندان کښے په حالت د کفر مړ شو. لکه چه عذاب دحضرت نوح علیه السلام نه وړاندے نه موجود وو. نودا دواړه توجیهات ټیك نشی گرځولے.

ددے نه پس علامه عینی رحمه الله فرمائی. چه په حقیقت کښے دحضرت نوح علیه السلام تخصیص ددے وجے شوے دے. چه نوح علیه السلام آدم ثانی دے. یعنی کله چه دنوح علیه السلام قوم دهغوی مخالفت اوکړلو. نو دطوفان په شکل کښے په هغوئ باندے عذاب راغلو. په هغے کښے ټول خلق هلاك شوی وو. دابن اسحاق رحمه الله د قول مطابق د نبځو نه علاوه صرف لس کسه سړی پاتے شوی وو. کوم چه دحضرت نوح علیه السلام په کشتئ کښے سواره وو. امام مقاتل رحمه الله فرمائی. چه ټول اویا کسان وو. اوابن عباس رضی الله عنه فرمائی. چه ټول اتیا کسان وو. په دے کښے دحضرت نوح علیه السلام درے خامن ،سام، حام، یافث هم وو. د طوفان نه پس ددے درے واړو نه علاوه نور هم وفات شو. اودهغوی څه نسل پاتے نشو. اوچه دا درے واړه وړاندے لاړلو. نو نسل ئے راروان دے. اوپه ټوله دنیا کښے آباد شو. اودغه شان حضرت نوح علیه السلام د آدم علیه السلام نه پس دوباره د دنیا آبادولو سبب جوړ شو. نوځکه ورته آدم ثانی وائی. په دے وجه ددوی تخصیص دلته کښے اوکړے شو.(۱)

دعلامه عینی رحمه الله په قول باندې اشکال: په دے باندے اشکال کیږی. که د آدم ثانی د وجے د حضرت نوح علیه السلام تخصیص شوے دے. نوبیا به د اول آدم علیه السلام ذکرشوے وو. دهغوی د ذکر کولو نه ولے اعراض اوشو. ثانی خو د دویم نه پس وی. نوځکه د اول ذکر دلته کښے غوره وو؟

بیا دعلامه عینی رحمه الله دا وئیل. چه حضرت آدم علیه السلام هم رسول وو. دا خبره ټیك نه ده. ځکه چه امام بخاری رحمه الله په کتاب الانبیاء کښے حدیث د شفاعت ذکر کړے دے. په هغے کښے دی. چه د

---

(۱۳۱) اوگورئ عمدة القاری (۱۶/۱) بیان التفسیر)

شفاعت د درخواست دپاره به خلق حضرت نوح ﷺ ته راشی او ورته به اووائی چه «یا نوح إنك أول الرسل إلى أهل الأرض وسماك الله عبداً شكوراً»(۱)
هم په دے طریقه په کتاب الرقاق کښے دحدیث شفاعت لاندے دحضرت آدم ﷺ قول منقول دے «ایتوا نوحاً أول رسول بعثه الله ....» (۲) ددے دواړو حدیثونو په رنړا کښے حضرت آدم ﷺ ..رسول.. یا ..اول الرسل.. ګرځول تیك نه دی.
دلته یو اشکال دا کیږی.چه په بخاری کښے یو روایت داسے هم موجود دے.چه په هغے کښے حضرت نوح ﷺ اول نبی ګرځولے شوے دے.دحضرت انس رضی اللہ عنہ روایت دے «ولكن ائتوا نوحاً أول نبي بعثه الله تعالى إلى أهل الأرض»(۳) دلته دوه اشکال دی.
اول اشکال دا چه حضرت نوح ﷺ د دے حدیث په رنړا کښے اول نبی دے.نو لازمیږی.چه : دوی نه وړاندے چه حضرت آدم .حضرت شیث او حضرت ادریس علیهم السلام تیر شوی دی.هغه نبیان نه وو؟
دویم اشکال دا دے.چه په دے حدیث کښے دوی اول نبی ګرځولے شوے دے . حالانکه ددے نه وړاندے چه کوم حدیثونه ذکر شوی دی. د هغے نه ..اول رسول.. معلومیږی؟
ددے جواب دا دے.چه «أول نبي بعثه الله تعالى» نه مراد دے «أول نبي بعثه الله تعالى بعد الطوفان» یعنی د طوفان نه پس چه د نوح نه اولنے نبی مبعوث شوے دے
.هغه حضرت نوح ﷺ دے.نوهغوی ته اولیت په دے اعتبار سره حاصل دے.نو د حضرت آدم حضرت شیث اوحضرت ادریس علیهم السلام د نبوت نه په کښے انکار نشته.
دویم جواب دا ورکړے شوے دے.چه «أول نبي بعثه الله» نه مراد «أول نبي بعثه الله إلى قوم عرفوا وعنهوا العدم الإيمان» یعنی دا هغه اولنے پیغمبر دے.چه ددوی قوم ته دایمان نه راوړلو په وجه عذاب ملاؤ شوے وو.دحضرت آدم، حضرت شیث اوادریس علیهم السلام قومونو ته عذاب نه دے ملاؤ شوے.اوس څه اشکال باقی پاتے نشو.
علامه عینی رحمہ اللہ یوه خبره دا کړے ده.چه دنوح نه وړاندے د عدم ایمان په وجه د حضرت نوح ﷺ قوم ته عذاب نه دے ملاؤ شوے.بلکه حضرت شیث ﷺ د حضرت آدم ﷺ د وصیت مطابق قابیل بندیوان کړلو.اوسزا ئے ورته ورکړه.اوپه حالت د کفر کښے مړ شو.
دلته څو خبرے محل د نظر دی.
که قابیل ته سزا ورکړے شوے وی.نوحضرت آدم ﷺ په خپله ولے نه ورکوله . حضرت شیث ﷺ ته د حکم کولو څه وجه وه؟

---

(۱) بخاری شریف (۱/۴۷۰) کتاب الأنبیاء باب قول الله عزوجل ﴿ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ ﴾_
(۲) صحیح بخاری (۲/۹۷۱) کتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار)_
(۳) صحیح بخاری (۲/۹۷۱) کتاب التوحید باب قول الله تعالی:﴿ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ()إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ﴾_

دویمه خبره داچه که قابیل ته سزا ورکړے شوے وه نودا یوه شخصی معامله وه او دلته دټول قوم خبره کیږی. دحضرت آدم. شیث. اوادریس علیهم السلام په زمانه کښے د عدم ایمان په وجه یو قوم ته عذاب نه دے ورکړے شوے داخصوصیت صرف دنوح علیه السلام دے چه دهغوی د قوم دعدم ایمان په وجه پرے عذاب راغلو.نو د حضرت شیث علیه السلام قابیل ته د سزا ورکولو ذکر دلته مناسب نه دے.خکه چه زمونږ خبره دهغه عذاب په باره کښے ده کوم چه په ټول قوم باندے راغلے وی.دانه چه یو کس ته سزا ورکړے شوے وی.

یواشکال دا هم راخی.چه علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه د قابیل انتقال په حالت د کفر کښے شوے وو.نودا خبره هم قابل تسلیم نه ده.خکه چه هغه د قتل عمد ارتکاب کړے وو.او قتل عمد د اهل السنة والجماعة په نیز یقیناً کفر نه دے.

بیا ددے نه علاوه شاه انورشاه کشمیری رحمه الله فرمائیلی دی.چه کفر خو د قابیل په نسل کښے د شپږو نسلو نه پس پیدا شوے وو.(۱)

دحضرت نوح علیه السلام د تخصیص په باره کښې د حضرت شیخ الهند رحمه الله ارشاد حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی.چه لکه څنګه په انسان باندے طفولیت.خوانی او شیخوخت راخی.دغه شان په دنیا باندے هم دا درے واړه دورونه راخی.

د آدم علیه السلام نه دا دنیا پیدا شروع شوے ده.د هغوی نه پس حضرت شیث علیه السلام تشریف راوړلو اودهغوی نه پس ادریس علیه السلام دازمانه لکه چه د طفولیت وه.لکه څنګه چه ماشوم ته په اول کښے ورپے ورپے خبرے.د خبرو آداب. د ناسته پاسته آداب.اود معاشرت آداب خودلی شی. څه سخت حکم ورته نشی ورکولے.دغه شان ددے پیغمبرانو علیهم السلام په زمانه کښے به وحی عام طورد تکوینی امور په باره کښے وه.دامور تشریعی اوتکلیفی وجود وو.خو ډیر کم. الله تعالی حضرت آدم علیه السلام ته په جنت کښے پیدا کیدونکوټولو څیزونو تخم ورکړے وو.دهغه د کرلو طریقه ئے ورته خودلے وه.د کورونو جوړولو طریقے ئے ورته خودلے وے.دجامو ګنډلو طریقه ئے ورته خودلے وه.دغه شان ئے ورته د نورو ډیرو څیزونو چل خودلے وو.

کله چه د حضرت نوح علیه السلام دور راغلو.نو د خوانئ زمانه شروع شوے وه.که چه د خوانئ وخت راشی.نوذمه واریانے هم پیدا کیږی.نوځکه د حضرت نوح علیه السلام په دور کښے په امورتشریعیه او تکلفیه کښے ترقی اوشوه.حضرت نوح علیه السلام ترډیرے زمانے پورے دخپل قوم داصلاح کوشش کولو.هغوی به ورته د عزت اووقار اود دین داصولو تعلیم ورکولو.اوهغوی به ورپورے ټوقے اومسخرے کولے.

حضرت نوح علیه السلام هغوی ته د توحید دعوت ورکړلو.نوهغوی دے په کانړو اوویشتلو .ددے صورت حال نتیجه دا شوه.چه الله تعالی د حضرت نوح علیه السلام په قوم باندے خپل عذاب راولیږلو.

---

(۱) اوګورئ فیض الباری (۳/۱)۔

منشا دا چه دحضرت نوح علیه السلام د زمانے نه د خوانئ دور شروع شو.د امورتشریعیه او تکلیفیه وحی زیاته نازلیدل شروع شو بیا ددے وحی په مخالفت باندے قوم ته عذاب ورکړے شو. دخوانئ دا دور دحضرت نوح علیه السلام نه شروع شو.او په حضرت ابراهیم علیه السلام باندے ختم شو.اوددے خائے نه د شیخوخت دور شروع کیږی.

هم دا وجه ده چه دحضرت ابراهیم علیه السلام د دور نه چه دعلوم او معارفو کومے چینے راوخی دا وړاندے نه وے.حکیمان او فلسفیان چه د حضرت ابراهیم علیه السلام نه پس څومره پیدا شوی دی. دهغوی نه وړاندے داسے نه وو پیدا شوے.

بهرحال د حضرت ابراهیم علیه السلام د زمانے نه په علومو کښے ترقی اوشوه.روحانیت ورځ په ورځ په ترقئ روان وو.تردے چه د نبی کریم ﷺ په بعثت باندے علوم او معارف او روحانیت خپل کمال ته اورسیدلو.

کله چه د نبی کریم ﷺ په ذریعه د علومو تکمیل اوشو.اوروحانیت انتها ته اورسیدلو نو ضروری شوه.چه په دوی کښے دا د کاملے درجے صفات پیداکړے شی .چه کوم چه دے انتهٔ سره مناسبت لری.

نو نبی کریم ﷺ ته کلامی وحی ورکړے شوه.کومه چه دانسانی علم د ارتقاء آخری پوړئ ده.اوددے نه د علم اوچته درجه نشته.اوسرورکائنات نبی کریم ﷺ ته دا کلامی وحی اوشوه.حضرت موسی علیه السلام ته یو ځل نه بلکه په تسلسل سره شوے وه.اوبیا په هغه وحی کښے داسے وزن کیخودے شو.چه کله به په دوی باندے وحی راتله.نودوی به په سخته یخنئ کښے خولے خولے شو.که ددوی جسم مبارك به دبل چا په بدن باندے وو.نوهغه سړے به هم دے وزن زغملو ته تیار نه وو.اوهغه به دا وزن نشوزغملے.

بیا ددے اثرات دومره زیات اوژور شول.چه دبلے وحی وسعت او ژوروالے دومره نه وو.صرف د دریویشت کالو موده دوی ته ورکړے شوے وه.چه په دے کښے دیارلس کاله دوی په مکه معظمه کښے تیر کړل.دلته ماحول ډیرناموافق وو.ددے نه پس بیا نبی کریم ﷺ خپل مرکز بدل کړلو.اودوی مدینے منورے ته تشریف یوړلو.د مدینے منورے اولنے دور هم په اول کښے ډیر دکشالو وو.دصلح حدیبیه په وجه څه د اطمیان اوآسانتیا فضا پیدا شوه.نوددے وحی اثرات خواره شول.اوحیرت ناك وسعت ئے ښکاره کړلو.یعنی خلق دلے دلے په اسلام کښے داخلیدل شروع شول.او پوره جزیرة العرب په دغه څلورو کالو کښے داسلام د اثر لاندے راغله.

بیا دریویشت کاله پس خو نبی کریم ﷺ وفات شو.خوددے وحی اثراتو ،ایشیاء ،یورپ بلکه دټولے دنیا ټول ملکونه متاثره کړل.اود علم ،حکمت، اومعرفت سلسله ترننه پورے وسعت اختیاروی.اوقیامته پورے به انشاء الله د دے اثرات خوریږی.

نوحضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی.چه په دے تشبیه کښے په حقیقت کښے دے طرف ته اشاره ده.چه څنګه حضرت نوح علیه السلام ته وحی شوے وه.نوپه هغے کښے د تکلیفاتو اوتشریعاتوعنصر غالب وو.اوقوم چه کله مخالفت اوکړلو.نوپه هغوی باندے د وعید نه پس عذاب نازل شوے وو.دغه شان د رسول الله ﷺ وحی چه ډیره اعلی او اوچته او اکمله ده.په دے کښے هم

تشریعات غالب دی. که ددے مخالفت اوشو. نو هم په دغه طریقه به په عذاب کښے گرفتار شی. لکه څنګه چه د نوح علیه السلام قوم گرفتار شوے وو.(۱)

الحدیث الأول

[۱] حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْأَنْصَارِيُّ قَالَ أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيُّ أَنَّهُ سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَقَّاصٍ اللَّيْثِيَّ يَقُولُ سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى الْمِنْبَرِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ إِلَى امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ [۵۴، ۳۳۹۴، ۳۶۸۵، ۵۰۷۰، ۶۶۸۹، ۶۹۵۳]

قوله حدثنا دلته کښے دا خبره زده کړئ. چه په سند کښے کله «حدثنا» یا «أخبرنا» راشی. نو هلته ددے نه وړاندے «به قال» وئیلی شی. کوم چه د «بالسند المتصل منا إلى الإمام الهمام الحافظ الحجة أمير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل بن المغيرة الجعفي البخاري قال:» مخفف دے. غوره دا ده. چه کله سبق شروع شی. نو یوخل دا پوره عبارت اووئیلی شی. او ددے نه پس په هر حدیث کښے «وبه قال» باندے اکتفا کولے شی.

په «حدثنا» او «اخبرنا» کښې فرق «حدثنا» د تحدیث نه دے. تحدیث دا دے. چه استاذ بیان کوی. اوشاگرد اوری. او «أخبرنا» د «إخبار» څخه دے. او «إخبار» دا دے. چه شاگرد لولی. او استاذ اوری. که د یوے ډلے وړاندے استاذ لوستل کوی. نو «حدثنا» به وائی. اوکه دخانله سړی په مخ کښے ئے وئیلی وی. نو «حدثني» به وئیلی شی.

دغه شان که د جماعت په موجودګئ کښے قرات کیږی. نو «أخبرنا» به وائی. اوکه قاری یواځے وی. نوهغه به «أخبرني» وائی. ددے طریقو التزام مناسب دے.(۲)

باقی پاتے شوه دا خبره چه په دے دواړو کښے آیا مساوات دے یا یو ته په بل باندے فضیلت حاصل دے؟ نو ددے بحث به انشاءالله وړاندے په کتاب العلم کښے راشی.

الحمیدی. دا دامام بخاری رحمه الله استاذ ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی القرشی الاسدی الحمیدی المکی دے. دوی دامام شافعی رحمه الله د هم عصر سره سره دحدیث په دطلب ملګرے هم دے. دامام شافعی رحمه الله نه دوی د فقه علم حاصل کړے وو. اوهغوی سره ئے د مصر سفر کړے وو. اوبیا چه کله هغوی وفات شو. نومکے معظمے ته واپس راغلو. د دوی وفات په کال ۲۱۹ھ

---

(۱) اوګورئ ایضاح البخاری (۱۵، ۵۲)۔

(۲) اوګورئ نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر (ص. ۱۱۷، ۱۱۸) وقفوا الأثر في صفو علوم الأثر (ص. ۱۱۲)

کښے شوے وو (۱) ددوی په تصانیفو کښے «مسند الحمیدی» زیات مشهور دے. اود علامه حبیب الرحمن اعظمی رحمه الله د تحقیق سره په دوو جلدونو کښے شائع شوے دے.

ددے نه علاوه یو «حمیدی» بل هم دے. اودهغوی نوم «ابوعبدالله محمدبن ابی النصرفتوح الحمیدی الاندلسی» دے. دے داولنی حمیدی نه روستو دے. د دوی کتاب «الجمع بین الصحیحین» مشهور دے. په هغے کښے دوی د صحیحینو.. احادیث جمع کړی دی. ددوی وفات په ۴۸۸ھ کښے شوے دے. (۲)

یوه نکته دامام بخاری رحمه الله هم عجیبه اشارات وی. دلته کښے هم یوه عجیبه لطیفه ده. هغه دا چه امام بخاری رحمه الله دتولونه وړاندے دامام حمیدی رحمه الله روایت ذکر کړلو. اودوی قریشی دے. اود رسول الله ﷺ ارشاد دے. «قدموا قریشاً» (۳) دغه شان نبی ﷺ فرمائیلی دی. «الأئمة من قریش» (۴) لکه چه امام بخاری رحمه الله دا روایات د نظر وړاندے ساتلی دی. اودخپل استاذ حمیدی رحمه الله نه ئے د کتاب شروع اوکړله.

بیا دوی مکی هم دی. لکه چه د دوی شیخ سفیان بن عیینه رحمه الله چه مکی دے. د دے روایت نه پس دویم روایت د «عبدالله بن یوسف أخبرنا مالك» په سند سره مروی دے. اوامام مالک رحمه الله مدنی دے. چونکه اسلام په مکه کښے راغلے وو. اوپه مدینه منوره کښے بنکاره شوے وو. ابتداء ئے د مکے مکرمے نه شوے وه. اوترقی ئے په مدینه منوره کښے شوے وه. لکه چه د وحی اولنے منزل مکه او دویم مدینه منوره ده. نوځکه ئے اولنے منزل مکه مکرمه او دویم منزل مدینه منوره ده. نوځکه ئے اولنے روایت دمکی استاذانو اودویم روایت دمدنی استاذانونه ذکر کړلو. بیا چه امام بخاری رحمه الله په خپل کتاب کښے دتولو نه اولنے سند کوم ذکر کړے دے. په هغے کښے ددوی استاذ امام حمیدی دے. اودکتاب په آخری سند کښے د دوی استاذ .. احمدبن اشکاب.. دے. د دواړو په نومونوکښے حمد واقع دے. په دے کښے دے طرف ته اشاره ده. چه دامام بخاری رحمه الله په دے کتاب کښے داول نه واخله ترآخره پورے هر څیز هم محمود دے. دغه شان دے طرف هم اشاره ده. چه انسان ته په خپل تول ژوند کښے دالله تعالی په حمد اوثنا

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱۰/۱)_

(۲) اوګورئ کشف الظنون (۵۹۹/۱)_

(۳) رواه الطبرانی وفیه ابومعشروحدیثه حسن. وبقیة رجاله رجال الصحیح .قاله الهیثمی أنظرمجمع الزوائد (۲۵/۱۰) کتاب المناقب باب فضائل قریش وانظرأیضاً التخلیص الخبیر.(۳۶/۲) کتاب صلاة الجمعة رقم. ۵۷۹)

(۴) رواه احمد فی مسنده (۱۲۹/۳. ۱۸۳) من حدیث أنس بن مالک رضی الله عنه)_

کښے مشغول وی تردے چه منتها ئے په جنت اوشی کوم چه «دارالحمد» دے هلته به خلق ﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ﴾ وائی.(۱)

قوله حدثنا سفیان: دا سفیان بن عیینه بن میمون ،ابومحمد الکوفی رحمه الله دے ددوی وفات په ۱۹۸ھ کښے شوے وو.(۲)
په دے نوم دویم بزرګ سفیان بن سعید بن مسروق ثوری رحمه الله دے هغه د دوی نه وړاندے او ددوی استاذ دے.دهغوی وفات په ۱۶۱ھ کښے شوے دے.(۳)

قوله حدثنا یحی بن سعید الانصاری: دا یحیی پن سعید بن قیس بن عمرو الانصاری المدنی دے.د دوی قرنیکه قیس بن عمروصحابی رضی الله عنه وو اودوی په خپله په وړو تابعینو رحمهم الله کښے دے.(۴)دابوذر په نسخه کښے دلته د «حدثنا» په ځائے «عن یحیی...» دے.(۵)

قوله اخبرنی محمد بن ابراهیم التیمی رحمه الله: محمدبن ابراهیم بن حارث بن خالد تیمی .د اوساط تابعینو رحمهم الله کښے د دوی شمار کیږی.(۶)

قوله سمع علقمة بن وقاص اللیثی: دے په کبارو تابعینو رحمهم الله کښے دے تردے چه بعضے حضراتو صحابی رضی الله عنه کرخولے دے.خودا خبره ټیک نه ده.صحیح دا ده چه دوی په کبار تابعینو رحمهم الله کښے دی.(۷)
ددے حدیث په لطائفو کښے یوه لطیفه دا هم ده.چه په دے کښے درے تابعیان مسلسل راغلی دی.اوکه دعلقمه رحمه الله صحابیت ثابت شی.نوبیا به په کښے دوه تابعیان اودوه صحابیان شی.«تابعی عن تابعی» او «صحابی عن صحابی».(۸)
یوه بله لطیفه په دے سند کښے دا ده.چه امام بخاری رحمه الله په دے ځائے کښے هغه ټول الفاظ استعمال کړی دی.کوم چه په محدثینو کښے رائج دی.یعنی «تحدیث» «اخبار» او «سماع» او «عنعنه» البته دا ده.چه دا عنعنه د ابوذر رحمه الله د روایت مطابق ده.(۱)

---

(۱) ﴿وَاٰخِرُ دَعْوٰىهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ﴾ یونس: ۱۰)_
(۲) اوګورئ عمدة القاری (۱ ۶۷) _
(۳) اوګورئ خلاصة الخزرجی (ص.۱۴۵)_
(۴) فتح الباری (۱ ۱۰)_
(۵) بورتنئ حواله)_
(۶) بورتنئ حواله)_
(۷) بورتنئ حواله)_
(۸) بورتنئ حواله)

قوله سمعت عمر بن الخطاب رضي الله عنه: دوی په خلفاء راشدینو رضي الله عنهم کښے دویم خلیفه امیرالمومنین عمربن الخطاب رضي الله عنه دے چه عشره مبشره (یعنی هغه لس خوش قسمته حضرات چاته چه په یومجلس کښے د رسول الله ﷺ د طرفه دجنت زیرے ملاؤ شوے دے) کښے دے د دوی مناقب او فضائل بے شمیره دی.(۱)

آیا دامام بخاری رحمه الله په نیز د صحت حدیث دپاره په هره طبقه کښې د دوو راویانو وجود ضروری دې؟

امام حاکم رحمه الله فرمانیلی دی چه امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښے کوم روایت نقل کوی نو دا خیال ساتی چه دا غریب نه وی یعنی چه په دے کښے په څه مرحله کښے هم تفرد د راوی نه وی راغلے بلکه په هره طبقه کښے کم ازکم دوه راویان ضرور وی نودا ضروری ګڼری.(۲)

خودا دامام بخاری رحمه الله اولنے روایت دے هم ددے نه دامام حاکم رحمه الله د خیال تردید کیږی خکه چه په دے کښے د رسول الله ﷺ نه نقل کولو کښے حضرت عمر فاروق رضي الله عنه متفرد دے اودحضرت عمر رضي الله عنه نه په نقل کولو کښے حضرت علقمة بن وقاص رحمه الله متفرد دے اوددوی نه محمد بن ابراهیم روایت کوی دے هم متفرد دے بیا یحیی بن سعید دخپل استاذ محمد بن ابراهیم رحمه الله نه په روایت کولو کښے متفرد دے البته د یحیی بن سعید نه پس په دے کښے د راویانو کثرت پیدا شوے دے.

ددے وجے علامه حازمی رحمه الله اوحافظ محمدبن طاهرمقدسی رحمه الله نه علاوه نورو ډیرو محققینو دحاکم رحمه الله قول رد کړے دے علامه حازمی رحمه الله خوپه «(شروط الأئمة الخمسة)» کښے د ډیرو مثالونو په ذریعه دا ښکاره کړے ده چه دا شرط مقبول نه دے.(۳)

په بخاری کښے داولنی حدیث پشان ددے آخری حدیث «(کلمتان حبیبتان إلی الرحمن، ثقیلتان فی المیزان، خفیفتان علی اللسان، سبحان الله وبحمده سبحان الله العظیم)» هم غریب دے حالانکه تاسو پیژنئ چه دبخاری شریف په تصنیف کښے امام بخاری رحمه الله څومره اهتمام کړے دے بیا خاص کرددے په اولنی اوآخری حدیث کښے به ئے څومره اهتمام کړی وی ددے باوجود دا وئیل چه امام بخاری رحمه الله غریب روایت نه نقل کوی بیخی غلطه خبره ده.

ددے خانے نه یوه خبره دا هم معلومه شوه چه په سند کښے دغرابت وجود د حدیث د صحت دپاره نقصانی نه دے یوحدیث دغرابت سره صحیح هم کیدے شی.

یوه لطیفه بیا دلته یوه عجیبه لطیفه دا ده چه د راوی تصریح دا ده چه دحضرت عمر رضي الله عنه دا روایت دوی د منبر دپاسه اوریدلے دے اګرچه دلته ددے خبرے صراحت نشته چه نبی ﷺ

---

(۱) اوګورئ پورتنئ حواله۔

(۲) ددوی د حالاتو دپاره اوګورئ الإصابة (۲: ۵۱۸، ۵۱۹)۔

(۳) اوګورئ شروط الأئمة الستة للمقدسی (ص: ۱۷) وشروط الأئمة الخمسة للحازمی رحمه الله (ص: ۷۳)۔

(۴) اوګورئ شروط الأئمة الخمسة للحازمی رحمه الله (۷۵ تا ۷۷)۔

هم د منبر دپاسه دا حدیث اورولے وو خوامام بخاری رحمه الله دا روایت په خپل کتاب کښے په مختلفو خایونو کښے نقل کړے دے «کتاب الحیل باب فی ترک الحیل» کښے نے تصریح کړے ده چه حضرت عمر رضی الله عنه خطبه ورکوله اودا حدیث نے بیان کړے وو «سمعت رسول الله ﷺ یقول: یاأیها الناس...»

دلته کښے د «یاأیها الناس» عنوان په دےخبره دلالت کوی چه نبی کریم ﷺ په مجمع کښے دا حدیث بیان کړے دے خو ددے باوجود د نبی ﷺ نه په حدیث نقل کولو کښے حضرت عمر رضی الله عنه متفرد دے.(۱)

بیا حضرت عمر رضی الله عنه په خپله په منبر دپاسه دا حدیث بیانوی خو ددوی نه روایت کونکے صرف علقمة رحمه الله دے.بیا دهغوی نه په روایت کولو کښے محمد بن ابراهیم تیمی متفرد دے. او په آخر کښے یحیی بن سعید رحمه الله هم متفرد دے په دے حدیث کښے په تفرد باندے امام ترمذی. نسائی. بزار. ابن السکن. حمزة الکنانی رحمهم الله وغیره ډیرو حضراتو رحمهم الله تصریح کړې ده.(۲)

تردے چه علامه خطابی رحمه الله فرمائی «ولا أعلم خلافاً بین أهل الحدیث فی أن هذا الخبر لم یصح مسنداً عن النبی ﷺ إلا من روایة عمر بن الخطاب رضی الله عنه»(۳)

بیا بعضے حضراتو دا حدیث متواتر گرځولے دے خوصحیح دا ده.چه دا متواتر نه دے البته متواتر معنوی دے.خکه چه نیت اوددے په اهمیت کښے کثر احادیث مروی دی.(۴)

البته د یحیی به سعید رحمه الله نه پس په دے کښے تواتر پیدا شوے دے.حافظ محمدبن علی بن سعید النقاش رحمه الله وائی.چه د یحیی نه دا روایت په دوه نیم سوه سندونو سره مروی دے. حافظ ابوالقاسم ابن منده رحمه الله د درے سوو نه زیات نومونه شمارلی دی.دحافظ ابواسماعیل انصاری نه مروی دی.دوی فرمائی.چه ما داحدیث د یحیی بن سعید داووه سوو شاګردانو نه لیکلے دے.(۵)

---

(۱) یعنی په صحت سره د بل چا نه مروی نه دے البته څه معلول طرق دارقطنی رحمه الله اوابن منده رحمه الله وغیره ذکر کړی دی.چه دهغے په رنړا کښے دا حدیث دحضرت عمر رضی الله عنه نه علاوه د څو نورو حضراتو نه هم مروی دے اوګورئ فتح الباری (۱۱/۱) وأعلام الحدیث للخطابی (۱۱۱/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۱/۱)

(۳) أعلام الحدیث للخطابی رحمه الله بتحقیق الدکتور محمدبن سعد بن عبدالرحمن آل سعود (۱۱۰/۱) الطبعة الأولی ۱۴۰۹ھ المطابق ۱۹۸۸م۔

(۴) دتفصل دپاره اوګورئ فتح الباری (۱۱/۱)۔

(۵) بورتنئ حواله)۔

خوحافظ ابن حجر رحمه الله دا تعداد لرے کړخولے دے فرمانی ما چه د طلب حدیث د زمانے نه واخله تراوسه پورے ددے د طرقو کومه تتبع کړے ده نودهغے په نتیجه کښے ماته سل طرق هم نه دی برابر شوی (۱) نودا به په مبالغه باندے محمول وی

خودا خبره دے په ذهن کښے وی چه «من حفظ حجة على من لم يحفظ» حافظ رحمه الله ته د نه ملاویدو مطلب دا نشی کیدے چه د نورو طرقو وجود نشته بلکه ممکن ده چه طرق موجود وی خو حافظ رحمه الله ته نه وی ملاو شوے خکه چه ډیر کتابونه دحافظ رحمه الله دزمانے نه وړاندے ضائع شوی وو دغه ډیرکتابونه داسے هم وو کوم چه ضائع شوے نه وو خوحافظ رحمه الله ته نه وو رسیدلے والله اعلم

دحدیث د ترجمة الباب سره مطابقت په حدیث کښے به تاسو محسوس کړے وی چه امام بخاری رحمه الله پوره حدیث نه دے نقل کړے «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله» د حصه دلته دحدیث نه غائبه ده دا بحث به انشاء الله تعالی وړاندے راشی چه دا حصه نے دلته ولے ذکر نکړه.؟

دلته قابل توجه خبره دا ده چه په دے حدیث کښے د ..وحی.. یا بدء الوحی.. څه ذکر نشته نه خو ددے د «كيف كان بدء الوحي» سره څه ربط په پوهه کښے راځی او نه ددے د آیت «إنا أوحينا...» سره څه تعلق معلومیږی نو بیا امام بخاری رحمه الله دا دلته ولے ذکر کړلو په دے باره کښے څو توجیهات منقول دی.

(۱) بعضے حضرات فرمائی چه دا حدیث امام بخاری رحمه الله دلته د خطبه په طور سره ذکرکړلو خکه چه حضرت عمر رضی الله عنه دا په منبر دپاره د خطبے په دوران کښے بیان کړے وو. نوخکه امام بخاری رحمه الله دا دخپل کتاب خطبه جوړه کړه.(۲)

خوښکاره دد چه دا جواب تسلی بخش نه دے خکه که چرته خطبه جوړول نے مقصود وو نو د ..باب.. نه وړاندے به نے ذکر کړے وو خکه چه کتاب خو د «باب كيف كان بدء الوحي..» نه شروع دے داکومه طریقه ده چه کتاب دے شروع کړے شی اوخطبه روستو راوړلے شی؟!

(۲) بعضے حضراتو فرمائیلی دی چه امام بخاری رحمه الله په اصل کښے د تصحیح نیت طرف ته اشاره کول غواړی او ددے مقصد دا دے چه لوستونکو له پکار دی چه په شروع کښے خپل نیت صحیح کړی.(۳)

خودا خبره هم محل نظر ده خکه چه داصلاح نیت اوتصحیح نیت دپاره ضروری دد چه دا هم د باب نه وړاندے وی مشکاة شریف تاسو وئیلے دے چه هلته د ..کتاب الایمان.. شروع کولو نه وړاندے نے دا حدیث راوړے دے دلته کښے هم که دوی د باب نه وړاندے «إنما الأعمال

---

۱. (مورتنی حواله)۔

۲. تقریر بخاری (۱ ۷۷)۔

۳. (مورتنی حواله)۔

بالنیات» حدیث ذکر کړے وو. نومونږ دا وئیلی شو چه داصلاح نیت دپاره یا د خطبے په طور نے دا ذکر کړے دے.

() دریم جواب کوم چه یو لطیف جواب دے دا دے چه په حدیث کښے ذکرد ..هجرت.. دے اوپه ترجمه کښے ذکرد ..بدءالوحی.. دے.خکه چه په حدیث کښے «إنما الأعمال بالنیات وإنما لإمرئ ما نوی، فمن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أو إلی إمرأة ینکحها فهجرته إلی ما هاجر إلیه» دے اوپه ترجمة الباب کښے دی «باب کیف کان بدء الوحی...» اوس مونږ ته په هجرت کښے غور کول پکار دی. د..هجرت.. معنی ده.د یو ځائے نه بل ځائے ته منتقل کیدل اوشرعی معنی ددے ده د معصیت نه طاعت طرف ته تلل.په حدیث کښے دی.«المهاجر من هجر ما نهی الله عنه» (۱) الله تعالی چه کوم څیزونو نه منع کړے ده.هغه پریخودل ..هجرت.. دے اوپریخودنکے ,,مهاجر,, دے.

د مکے معظمے نه چه مدینے منورے ته چه هجرت فرض کړے شوے دے.دا ددے وجه چه په مکه کښے قیام په هغه وخت کښے په معصیت کښے شمارلے شو.نوهغه پریخودل اومدینے منورے ته منتقل کیدل لازمی شوی وو.

دهجرت دا معنی چه په پوهه کښے راغله.نو اوس پوهه شئ:چه هجرت دوه دی.

یوهجرت هغه دے.چه کوم چه نبی ﷺ د مکے نه غار حراء ته کړے وو.دهغے سلسله تقریباً شپږ میاشتے جاری وه.دوی به دعبادت دپاره خپل کور پریخودلو.اوغار حراء ته به ئے تشریف اوړلو..هلته به څو څو ورځے د نبی ﷺ قیام وو.کله چه به ورسره توښه ختمه شوه.نوحضرت خدیجے رضی الله عنها به ورته توښه اوړله.

دویم هجرت هغه دے.کوم چه نبی ﷺ د مکے نه مدینے طرف ته کړے وو.اولنے هجرت د نزول وحی اوهدایت وحی ذریعه اوګرځیدله.اودویم هجرت د ظهور وحی اوغلبه وحی ذریعه اوګرځیدله.

دلته کښے امام بخاری رحمه الله ترجمه د ..بدایت,, قائمه کړه.اود ..هجرت,, حدیث ئے نقل کړلو.دے خبرے ته داشارے کولو دپاره چه د ..بدایت.. وحی ذریعه هغه هجرت دے.کوم چه نبی ﷺ د کور نه غار حرا طرف ته کړے وو اوس په مناسبت کښے څه پتوالے پاتے نشو.خکه چه ترجمه د ..بدایت وحی.. قائمه شوے دے.اوپه دے کښے دهجرت د حدیث ذکر شوے دے.کوم چه د بدء الوحی سبب دے.(۲)

() علامه انورشاه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه د عمل دوه طرفه وی یو ..ورود من الله,, یعنی د الله تعالی د طرفه مکلف ګرځول.اوبل دمکلف د طرفه ددے صدور.

---

(۱) صحیح بخاری کتاب الإمارة باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده رقم ۱۰)۔

(۲) اوګورئ امدادالباری (۴۳۲/۲)۔

اول څیز یعنی داعمالو ورود اود الله د طرفه دبندګانو مکلف جوړول.دا د وحی په ذریعه کیږی.چه فلانے عمل په تاباندے واجب شوے دے.ددے کول لازمی دی.اوفلانے عمل په تاباندے ممنوع اوحرام ګرځولے شوے دے.اوچه افعال د مکلفینو نه صادریږی.نو ددے دپاره د نیت ضرورت وی چه مونځ کوی.نو نیت لازمی دے.چه زکاة ورکوی.نو نیت لازمی دے دغه شان د روژے اود نورو عبادات محضه حال دے.

معلومه شوه.چه ورود دعمل په ذریعه دوحی وی.او صدور د عمل په ذریعه د نیت . نو په ترجمة الباب کښے دوحی ذکر دے.او په حدیث کښے دنیت.وحی د عمل اول طرف دے.او نیت نے بل طرف دے.یعنی چه ترڅو پورے د وحی راهنمائی نه وی.نود څه نیك عمل نه واقف کیدل ممکن نه دی.اوچه ترڅو پورے د دغه عمل

د کولو په وخت کښے نیت صحیح نه وی.نوهغه عمل به ناقابل قبول اوناقابل اعتبار وی.

اوس دترجمة الباب سره دحدیث مناسبت بالکل بنکاره شو.خکه چه په ترجمة الباب کښے د وحی ذکر دے.کوم چه د ورود اعمال مبدا ده.اوپه حدیث کښے د نیت ذکر دے.کوم چه د صدور اعمال مبدا ده.دعمل صدور دنیت په ذریعه وی.اوددے ورود دوحی په ذریعه وی نومناسبت بنکاره شو.(۱)

(۱) بعضے حضرات فرمائی.چه ددے حدیث د ترجمة الباب داولنی جزء «کیف کان بدء الوحی» سره مناسبت نشته.بلکه ددے د دویم جزء یعنی قرآنی آیت «إنا أوحینا...» سره مناسبت دے. دا مناسبت په دے طریقه دے.چه ددے حدیث په ذریعه امام بخاری رحمه الله د یوے داسے وحی مثال پیش کړلو. کومه چه ټولو پیغمبرانو علیهم السلام ته شوے وه. او هغه ده د نیت د تصحیح وحی.د کومے چه ټولو انبیاؤ ته تلقین شوے وو.(۲)

(۲) یوه توجیه دا کړے شوے ده.چه دا کتاب د وحی السنة دپاره وضع شوے دے.خکه امام بخاری د ..بدء الوحی.. نه ددے ابتداء اوکړله.بیا چونکه په وحی کښے د اعمال شرعیه بیان کیږی.نوخکه د ..حدیث اعمال.. نه شروع اوشوه.(۳)

(۳) یوه توجیه دا شوے ده.چه لکه څنګه وحی داسرار الهیه نه یو راز دے.چه الله تعالی ددے دپاره خپل خاص بندګان غوره کوی ﴿اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ﴾ (۴) او ﴿اَللّٰهُ يَصْطَفِيْ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا وَّمِنَ النَّاسِ﴾ (۵) دغه شان دنیت اخلاص هم دالله تعالی د اسرارو نه یو راز دے.ددے دپاره هم د زړونو انتخاب کیږی.نولکه څنګه چه الله تعالی خپلو منتخبو بندګانو

---

(۱) اوګورئ (۱/۱۳) وجه مناسبة الحدیث مع الترجمة)_

(۲) امدادالباری (۲/۴۳۲)_

(۳) فتح الباری (۱/۱۱)_

(۴) سورة أنعام:۱۲۴)_

(۵) سورة حج:۷۵)_

ته کوی دغه شان اخلاص هم خپلو خوښو بندګانو ته ورکوی.په دے طریقه د ..وحی..د ترجمے د «اخلاص فی العمل» حدیث سره مناسبت پیدا شو.

() یوه توجیه دا هم ده چه لکه څنګه د وحی په ذریعه انشراح صدر حاصلیږی.علوم ربانی .اسرارالهی.حقائق الهیه څرګندیږی دغه شان داخلاص په وجه شرح صدر نصیب کیږی.اود علومو او معارفو چینے روانیږی.لکه چه په حدیث کښے راغلی دی «ما أخلص عبد لله أربعین صباحا إلا ظهرت ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه» (۱) لکه چه ترجمه د وحی وه اوحدیث د اخلاص او په دواړو کښے مناسبت موجود دے.

() یوه توجیه دا هم ممکنه ده.چه په اصل کښے وحی کیږی.دعمل دپاره اود عمل د صحت اوقبولیت دپاره نیت شرط دے.لکه چه په ترجمه کښے د وحی ذکر دے کومه چه د اعمالو د بیان دپاره وی.اوپه حدیث کښے دهغه اخلاص اونیت ذکر دے .کوم چه دعمل دصحت دپاره شرط دے.په دے طریقه په دواړو کښے مناسبت پیدا شو.

د حضرت شیخ الهند رحمه الله توجیه () حضرت شیخ الهند رحمه الله د مناسبت په باره کښے عجیبه خبره کړے ده.فرمائی.چه دا خبره خو معلومه ده.چه په وحی تشریعی او نبوت باندے کوم کسان فائز کولی شی. هغه دالله تعالی منتخب بندګان وی. ﴿اَللّٰهُ یَصْطَفِیْ مِنَ الْمَلٰٓئِکَةِ رُسُلًا وَّمِنَ النَّاسِ﴾ (۲)او ﴿اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَیْثُ یَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ﴾ (۳) نو نبوت یوه عهده ده.څه ډګری نه ده.عهده خو مالك چه چاته ورکوی.هغه ته ملاویږی.خو ډګری هرکس محنت اومشقت کوی .اودحاصلولو کوشش ئے کوی.

منصب وهبی وی.اوډګری کسبی.داسے کیږی.چه ډیرو کسانو یوه ډګری حاصله کړے وی. خوعهده په هغوی کښے یو ته ملاویږی.کمشنر سره چه کومه ډګری وی د هغے وجود د نورو سره هم ممکن دے.خو دکمشنرئ عهده صرف یو ته ورکولے شی .هریو ته نه.

دغه شان نبوت هم یو ډیر لوئے منصب اوعهده ده.کومه چه په زیات عبادت او ریاضت سره نه حاصلیږی.نود معتزلهٔ اومتنبی قادیان دا خیال چه نبوت کسبی څیز دے .دا بالکل غلط دے.ددے تکذیب ذکر شوی نصوص کوی.

نو بیا چه لکه څنګه په دے کښے شك نشته.چه نبوت وهبی څیز دے.نو بیا په دے کښے هم شك نشته.چه کوم کس ته الله تعالی نبوت ورکوی.نو په هغه کښے صفات حمیده اوکمالات انسانیه په اعلی او اوچته درجه وی.یو خسیس اوبےکاره کس پیغمبر نشی جوړیدے.چاته چه دا منصب ملاویږی.په هغه کښے به دانسانیت داسے اعلی کمالات وی.چه دهغوئ په مقابله کښے به دنورو هیڅ حیثیت نه وی.

---

(۱) الدرالمنثور (۲۳۷/۲) تحت تفسیر قوله تعالی: ﴿اَخْلَصُوْا دِیْنَهُمْ لِلّٰهِ﴾۔

(۲) سورة حج:۷۵)۔

(۳) سورة أنعام: ۱۲٤)۔

سرورکائنات رسول الله ﷺ الله تعالی په نبوت باندے سرفراز کړے دے اود ختم نبوت تاج
ئے د دوی په سر باندے کیخودے دے دنبی ﷺ دیانت او شرافت د مسلماتو نه وو د دوی د
صداقت او امانت په وجه به هرکس ددوی احترام کولو خوچه کله دوی دتوحید دعوت
ورکړلو هم هغه خلق اوددوی د خپل خاندان خلق ددوی دشمنانان جوړ شول دوی ته به ئے
سخت تکلیفونه ورکول دوی به ئے په لارو کوځو کښے آزارول په ګټره او ځان به ئے ورته
تکلیفونه رسول د دوی په عبادت کښے به ئے رکاوټونه پیدا کول او ددوی په دعوت الی
التوحید کښے به ئے خنډان پیدا کول
نبی ﷺ چه د قریشو دتکلیفونو نه تنګ شو چه طائف ته لاړلو هلته کښے دوی خلقو نه
دعوت ورکړلو نو په وینو کښے رنګ بنګ کړے شو تردے چه حضرت جبرئیل علیه السلام راغلو او
عرض ئے اوکړلو چه ستا تول معاملات الله تعالی اوری اووینی دا د غرونو فرشته مسره
تاسو ته راغلے ده تاسو ورته حکم ورکړئ بیا «ملك الجبال» عرض اوکړلو یا رسول الله ﷺ
تعالی زه تاسو ته رالیږلے یم تاسو حکم اوکړئ که تاسو غواړئ نو زه به د دواړو غرونو په
مینځ کښے دوی چیخنړے کړم.
نبی ﷺ د ډیر لوئے شفقت مظاهره اوکړله اودهغوی د نیست نابود کولو اجازت ئے
ورنکړلو.(۱) بیا ئے مکے مکرمے ته تشریف یوړلو او بیا ئے دهغه ځائے نه مدینے منورے ته
هجرت اوکړلو په دے تولے موده کښے د دوی په ژبه مبارکه باندے د شکیت یوحرف هم نه
دے راغلے.د دوی د عزت،جان اومال دشمنانانو به هر وخت دوی ته تکلیفونه ورکول خو دوی
صبر اوتحمل اختیار کړے وو.
مدینے منورے ته دهجرت کولو نه پس د جنګونو سلسله شروع شوه.اوهر وخت به هنګامی
حالت وو.خود مکے د فتحے په موقع چه کله نبی ﷺ خپل دغه دشمن مغلوبه کړلو اوپه مکه
مکرمه کښے د دوی حکومت قائم شو.نود قریشو یو یو سردار دوی ته مخامخ په یو قضیه
کښے اودریدل.اودوی ته په هغوی باندے پوره قدرت حاصل شو په دغه وخت کښے نبی ﷺ
اوفرمائیل ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ اذْهَبُوا فَأَنْتُمُ الطُّلَقَاءُ﴾ (۲) دنبی کریم ﷺ د خلق عظیم دے نه
زیات به څه ثبوت کیدے شی اوهغه به څومره عظیم الشان اخلاص وی چه دهغے په نتیجه
کښے دا رحمت اوشفقت ښکاره شو ددے اخلاص اندازه لګول زمونږ د وس نه بهر ده
خلاصه دا چه بیشکه نبوت وهبی وی د کسب په دے کښے څه دخل نه وی خوچه چاته نبوت
ورکولے شی.نو پکاردہ.چه په هغه کښے دکمال اعلی صفتونه موجود وی بیا دا دیاد ساتلو
خبره ده.چه په صفاتو او کمالاتو کښے د تولو نه اوچت صفت او دتولو نه لوئے کمال
,,اخلاص،، دے.کوم چه په نبی ﷺ کښے علی وجه الکمال موجود وو

---

(۱) اوګورئ پوره واقعه دپاره(البدایة والنهایة (۲/۱۳۷)_
(۲) اوګورئ زادالمعاد مع تعلیقات (۳/۴۰۸) فصل فی الفتح الأعظم)_

امام بخاری رحمه الله ددے عبارت په ذریعه دے خبرے ته اشاره کوی چه رسول الله ﷺ ته کومه وحی رالیږلے شوے وه اوکوم نبوت چه دوی ته ورکړے شوے وو دا خکه چه په دوی کښے نیت حسنه او اخلاص په اعلی درجه موجود وو په روایت کښے دی «إنما الأعمال بالنیات» کښے د دے اخلاص په اهمیت باندے زور ورکولے شی او ددے دحصولو تلقین ورته کولے شی نکه چه امام بخاری رحمه الله دا عبارت راوړلو نو په اصل کښے دا خودل غواړی چه په نبوت اواخلاص کښے نزدے او ژور تعلق دے کوم سړے چه نبی جوړول وی نوپه هغے کښے اخلاص په کامله درجه پکار دے په دے طریقه د حدیث دترجمة الباب سره ربط ښکاره کیږی (۱)

وحدیث «انما الاعمال بالنیات» اهمیت امام بخاری رحمه الله دتولو نه وړاندے دا حدیث ذکر کړلو خکه چه د علماء اسلام په نیز د دے روایت صحت. عظمت. او جلالت متفق علیه دے حضرات علماء کرامو رحمهم الله فرمانیلی دی چه دا حدیث په هغه احادیثو کښے شامل دے په کوموباندے چه داسلام دارومدار دے (۲)

امام عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی «من أراد أن یصنف کتاباً فلیبتدئ بهذا الحدیث» (۳)

امام خطابی رحمه الله فرمائی «صدر أبوعبدالله کتابه بحدیث النیة، وافتتح کلامه به، وهو حدیث کان المتقدمون من شیوخنا رحمهم الله یستحبون تقدیم أمام کل شئ ینشأ ویبتدأ من أمور الدین لعموم الحاجة إلیه فی جمیع أنواعها ودخوله فی کل باب من أبوابها» (۴)

امام شافعی رحمه الله فرمائی «إن هذا الحدیث یدخل فیه نصف العلم» دے توجیه دا ده چه داعمالو تعلق به یا جوارحو سره وی اویازړه سره که جوارحو سره متعلق وی نو بدنی عبادات اوکه زړه سره تعلق ساتی نوقلبی عبادات ورته وانی اوښکاره ده چه دنیت تعلق د زړه سره وی (۵)

دامام شافعی رحمه الله نه علاوه د نورو حضراتو نه هم دا منقول دی چه دا حدیث «ثلث العلم» دے ددے توجیه امام بیهقی دا فرمائی چه دبنده عمل به یا د جوارحو سره متعلق وی یا د ژبے سره او یا د زړه سره. اود قلب عمل نیت دے اودا ثلث دے (۶)

امام ابوداود رحمه الله فرمائی داسلام دارومدار په څلور احادیثو دے (۷)

---

(۱) امدادالباری (۲: ۴۳۵)۔

(۲) کتاب الأذکار النواویة بشرح الفتوحات الربانیة (۱/۶۳) فصل فی الأمر بالإخلاص)۔

(۳) کتاب الأذکار (۱: ۶۶)۔

(۴) أعلام الحدیث للخطابی رحمه الله (۱: ۱۰۶) آخر مقدمة المؤلف)۔

(۵) الفتوحات الربانیة علی الأذکار النواویة (۱: ۶۳)۔

(۶) پورتنۍ حواله)۔

(۷) اوګورئ الفتوحات الربانیة (۱: ۶۴) وعمدة القاری (۱/۲۲) خوپه عمدة القاری کښے د څلورم حدیث ((أزهد فی الدنیا..)) په ځنے ((لایکون المؤمن مؤمناً حتی یرضی لأخیه ما یرضی لنفسه)) ذکر دے

① «إنما الأعمال بالنيات»

② «من حسن إسلام المرء تركه مالا يعنيه»(۱)

③ «الحلال بين والحرام بين..»(۲)

④ «أزهد في الدنيا يحبك الله..»(۳)

دا خبره طهر بن مفوز رحمه الله په نظم کښے بیان کړے ده.

عمدة الدين عندنا كلمات أربع من كلام خير البرية

أتق الشبهات،و،،ازهد،،و،،دع مالا يعنيك،،و،،اعملن بنية،(۴)

امام احمد رحمه الله فرمائی. چه اصول داسلام په درے احادیثو باندے دی.

① «إنما الأعمال بالنيات» ② «الحلال بين والحلام بين..»

③ «من أحدث في أمرنا هذا ما ليس منه فهو رد»(۵)

دحدیث شان ورود: امام طبرانی په صحیح سنده سره دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ددے حدیث شان ورود ذکر کړے دے. چه په مونږ کښے یو کس ام قیس نومے ښځے ته د نکاح پیغام اولیږلو. نوهغے ورته شرط اولګولو. چه هجرت اوکړه. نو نکاح به درسره اوکړم. دے کس مدینے منورے ته هجرت اوکړلو. اوهغه ښځے سره ئے نکاح اوکړه. مونږ به هغه ته ..مهاجر ام قیس.. وئیل.(۶) نبی علیه السلام ته چه کله دا خبره اورسیدله. نودا حدیث ئے اوفرمائیل.

---

(۱) أخرجه الترمذی فی جامعه فی کتاب الزهد باب (بلاترجمة)) بعد باب فیمن تکلم بکلمة یضحک بها الناس رقم ۲۳۱۷ وابن ماجة فی کتاب الفتن باب کف اللسان فی الفتنة رقم ۳۹۷۶)_

(۲) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الإیمان باب فضل من إستبرأ لدینه رقم ۵۲ وفی کتاب المساقاة باب الحلال بین والحرام بین وبینهما مشتبهات رقم ۲۰۵۱. ومسلم فی صحیحه فی کتاب المساقاة باب أخذ .....الحلال وترک الشبهات رقم (۱۵۹۹) والنسائی فی سننه فی کتاب البیوع باب إجتناب الشبهات فی الکسب والترمذی فی جامعه فی کتاب البیوع باب ماجآء فی ترک الشبهات رقم (۱۲۰۵) وابن ماجة فی سننه فی کتاب الفتن باب الوقوف عند الشبهات (۳۹۸٤)_

(۳) أخرجه ابن ماجه فی سننه فی کتاب الزهد باب الزهد فی الدنیا رقم ٤۱۰۲)_

(۴) عمدة القاری (۲۲/۱) والفتوحات الربانیة (٦٤/۱)_

(۵) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الصلح باب إذا إصطلحوا علی صلح جور مردود رقم(۲۶۹۷) ومسلم فی صحیحه فی کتاب الأقضیة باب نقض الأحکام الباطلة ورد محدثات الأمور رقم (۱۷۱۸) وابوداود فی سننه فی کتاب السنة باب لزوم السنة رقم ٤۶۰۶. وابن ماجه فی سننه فی المقدمة باب تعظیم حدیث رسول الله ﷺ والتغلیظ علی من عارضه رقم ۱٤)_

(۶) اوګورئ عمدة القاری (۲۸/۱) بیان السبب والمورد)_

یو اشکال او دهغې جواب دلته یو اشکال دا کیږی چه حضرت ابوطلحه ﷺ چه حضرت ام سلیم ﷺ (دحضرت انس ﷺ مور) ته دنکاح دپاره اوونیل.نوحضرت ام سلیم ﷺ ورسره شرط لګولے وو چه ایمان راوړه نونکاح به درسره اوکړم نوحضرت ابوطلحه ﷺ ایمان راوړلو او ددے نه پس نکاح هم اوشوه.(۱)

داسلام معامله خو د هجرت نه هم اهمه اومعززه ده.نبی ﷺ دنکاح دپاره په هجرت باندے انکار کړے ذے.او «فمن کانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة ينكحها فهجرته إلى ما هاجر إليه» نے اوفرمائیل.اود ناخوښئ اظهار نے اوکړلو.خو د حضرت ابوطلحه ﷺ د اسلام په باره کښے د دوی ﷺ نه څه نکیر منقول نه دے دا لرے خبره ده.چه نبی ﷺ ته به د دے خبر نه وی شوے.خکه چه ام سلیم ﷺ ته په دربار رسالت کښے ډیر نزدیکت حاصل وو.(۲)

داسلام عالمانو فرمائیلی دی.چه په اصل کښے دحضرت ابوطلحه ﷺ د وړاندے نه داسلام راوړلو اراده وه.هغوی هم په هغه طریقه اسلام قبول کړلو.لکه څنګه چه عامو خلقو علی وجه البصیرة اسلام قبول کړے وو.(۳) خو ورسره ورسره هغوی د تزویج مباح یعنی جائز نکاح نیت هم شامل کړے وو.

اودا داسے ده.لکه چه یو سړے روژه نیسی.نیت نے د روژے نیولو وی.خو ورسره ورسره دپرهیز خیال هم کوی.

یا یو کس د بیت الله طواف کوی.نیت نے هم د طواف وی.خو ورسره ورسره نے دا نیت هم وی.چه زما مدیون چه هغه هم طواف کوی.هغه به هم د نظر لاندے ساتم.نو لکه څنګه چه د پرهیز په خیال باندے په روژه کښے نقصان نه راځی.او د «ملازمة الغريم» په اراده په طواف کښے فرق نه راځی.دغه شان د ابوطلحه ﷺ د تزویج مباح په نیت سره دهغه په اسلام کښے څه خرابی نه راځی.

خودلته دا سوال کیدے شی.چه هم دا توجیه هم تاسو د مهاجر ام قیس په باره کښے هم کولے شئ.خوهلته تاسو دا توجیه نه کوئ؟

د دے جواب دا دے.چه دمهاجر ام قیس په باره کښے دنبی کریم ﷺ نه د «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» په الفاظو سره نکیر راغلے دے.نودهغه په قصه

---

(۱) عن أنس ﷺ قال تزوج أبوطلحة أم سليم رضي الله عنها فكان صداق ما بينهما الإسلام .أسلمت أم سليم. قبل أبي طلحة فخطبها فقالت إني قد أسلمت فإن أسلمت نكحتك فأسلم أبوطلحة فكان صداق ما بينهما))_

(۲) حضرت انس ﷺ فرمائي.((أن النبي ﷺ كان يزور أم سليم فتتحفه بالشئ تصنعه له)) دغه شان حضرت انس ﷺ نه منقول دی.((لم يكن رسول الله ﷺ يدخل بيتاً غير بيت أم سليم إلا على أزواجه فقيل له فقال إني أرحمها قتل أخوها وأبوها معي)) اوګورئ الإصابة (٤/٤٦١)_

(۳) د لاندینی روایت نه ددے تائید کیږی ((عن أنس بن مالك ﷺ أنا أباطلحة ﷺ خطب أم سليم رضي الله عنها يعني قبل أن يسلم فقالت:يا أباطلحة ألست تعلم أن إلهك الذي تعبد نبت من الأرض؟ قال بلى قالت أفلا تستحي تعبد شجرة إن أسلمت فإني لا أريد منك صداقاً غيره.قال حتى أنظر في أمري فذهب ثم جاء فقال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله ﷺ .. اوګورئ الإصابة (٤/٤٦١) ترجمه ام سليم بنت ملحان)

کښے به څه تاویل یا توجیه نشی کولے او د ابوطلحه ﷺ په قصه کښے نکیر موجود نه دے.نوهلته د تاویل ګنجائش شته.په دے باره کښے به څه تفصیل وړاندے راشی.انشاء الله والله اعلم

قوله إنما الأعمال بالنيات : په دے خائے کښے په روایت کښے د «أعمال» او «نیات» دواړه د جمع صیغے راغلی دی.حالانکه په یو روایت کښے ..نیت.. مفرد هم راغلے دے.(۱) عالمانو لیکلی دی.چه په کوم خائے کښے اعمال جمع اونیت مفرد وی نو هلته به دا توجیه کولے شی.چه داعمالو صدور چونکه د جوارحو نه کیږی.او جوارح ګڼړ دی نوځکه اعمال جمع راوړلے شوه.اود نیت صدور چونکه د قلب نه کیږی.او قلب واحد دے نوځکه نیت واحد راوړلے شوے دے.(۲)

یو توجیه دا هم کیدے شی.چه عمل په حقیقت کښے یو وی.خو د جهاتو د تنوع د وجے یوعمل متعدد عمل اوګرځولے شو.مثلاً چه یو سړے جمات ته خی.اودے څو نیتونه اوکړی لکه : ذکر نیت اوکړی.د تلاوت نیت اراده اوکړی.د مونځ خیال ورسره وی.د جماعت انتظار کول غواړی.په دعا کښے د مشغوله کیدو اراده ئے وی . په جمات کښے په کیناستو د لایعنی حرکاتو نه حفاظت ئے مقصود وی.د مسلمانانو رونړو ملاقات ئے قصد وی.اودلته د استفاده او افادے نیت هم وی.نو اوګورئ دلته عمل یو.خود جهاتود تعدد د وجے دا یوعمل نشی ګرځولے.بلکه متعدد اعمال ورته وئیلی شی.په خلاف د نیت څکه چه نیت نوم دے داخلاص لله.او په اخلاص لله کښے یووالے وی.په دے کښے تعدد نه وی.په دے وجه اعمال جمع او نیت واحد راوړلے شوے دے.

خوچه په کوم خائے کښے اعمال او نیات دواړه جمع وی.نوهلته لکه چه «مقابلة الجمع بالجمع» ده.کومچه «إنقسام الآحاد بالآحاد» لره مقتضی دے.اومطلب به دا وی.چه «کل عمل بنية» یعنی د هر عمل دپاره به دهغے دخپل نیت اعتبار وی.اود نیت په اختلاف سره به عمل هم مختلف ګرځی.(۳)

---

(۱) امام بخاریؒ دا روایت د باب بدء الوحی نه علاوه په نورو شپږو خایونو کښے ذکر کړے دے.یو روایت خو هم دا دے.د کوم الفاظ چه ستاسو وړاندے دی «إنما الأعمال بالنيات» په دوو مقاماتو کښے «إنما الأعمال بالنية» دے.اوګورئ كتاب الأيمان والنذورباب النية في الأيمان رقم ۶۶۸۹ او كتاب الحيل باب في ترك الحيل رقم ۶۹۵۳ په درے مقاماتو کښے «الأعمال بالنية» الفاظ دی. اوګورئ كتاب «الأيمان باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة رقم ۵۴، وكتاب العتق باب الخطأ والنسيان في العتاقة والطلاق ونحوه رقم ۲۵۲۹، وكتاب مناقب الأنصار باب هجرة النبي ﷺ وأصحابه إلى المدينة رقم ۳۸۹۸» او په یومقام کښے «العمل بالنية» لفظ مروی دے.اوګورئ كتاب النكاح باب من هاجر أوعمل خيراً لتزويج إمرأة فله ما نوى رقم ۵۰۷۰)۔

(۲) فتح الباری(۱۲/۱)۔

(۳) اوګورئ فتح الباری (۱۲/۱) وتقریر بخاری شریف حضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (۷۳/۱)۔

مثلا یو کس خوشبوئی استعمالوی داتباع سنت په نیت یا په دے خیال چه زما د بدن نه کومه بدبوئے دارہ خوله خی په هغے چاته تکلیف نه رسی یا دده نیت دا وی چه زما دماغو ته تقویت ملاو شی نو ده ته به په دے باندے اجر اوثواب ملاویږی
خوکه دده نیت په دے باندے خپل خان لوئے ښکاره کول وی یا دده نیت پردیٔ زنانه خپل خان ته مائله کول وی نو په دے به نیول اوعذاب وی نولکه چه «إنما الأعمال بالنیات» کښے نے نیت داعمالو په مقابله کښے جمع راوړلو او دے خبرے ته نے اشاره اوکړه چه دعمل دارومدار ددے په نیت دے که دخیر نیت نے وی نو عمل به نے هم عمل خیرشمارلے شی اوکه د شر نیت نے وی نوعمل به نے هم عمل شر شمارلے شی

په فعل اوعمل کښې فرق بیا نے دلته «إنما الأعمال بالنیات» اوفرمائیل «إنما الأفعال بالنیات» نے نه دی فرمانیلی ددے وجه دا خودلے شوے ده چه په اصل کښے په ..عمل. کښے دوام اواستمرار طرف ته اشاره وی ځکه چه دعمل معنی ..ساختن.. یعنی جوړول دی او په جوړولو کښے امتداد وی اووخت پرے لګی او دفعل معنی ..کردن..یعنی کول دی په دے کښے امتداد نه وی او دوخت ضرورت نه وی نوچونکه لفظ د ..عمل.. په دوام او استمرار باندے دلالت کوی نو ددے وجے نے «إنما الأعمال بالنیات» اوفرمائیل هم دا وجه ده چه په قرآن کریم کښے ﴿وَاعْمَلُوا صَالِحًا﴾ راغلی دی . خو «وافعلوا صالحا» نه دی راغلے دغه شان ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ راغلے دی خو «فعلوا الصالحات» نه دی راغلے ځکه چه په ښه کارونو کښے دوام او استمرار مطلوب وی.(۱) دلته کښے هم نبی ﷺ داعمال خیر دوام او استمرار طرف ته اشاره کړے ده
یوه وجه دا هم بیان شوے ده چه په عمل اوفعل کښے په دے حیثیت باندے هم فرق دے چه عمل هغے ته وائی چه دمکلف نه صادریږی اوفعل عام دے که د مکلف فعل وی اوکه د غیر مکلف وی چونکه د لته د مکلفینو دافعالو ذکر کول مقصود دے ځکه د ..اعمال.. لفظ استعمال شو د ..افعال.. لفظ نه.(۲)
دریمه وجه دا بیان شوے ده چه د ..عمل.. لفظ د ذوی العقول سره خاص دے او. فعل.. عام دے د ذوی العقول اوغیر ذوی العقول دواړو دپاره استعمالیږی هم دا وجه ده چه دبهنم دپاره..عمل البهائم..نشی ونیلے بلکه..فعل البهائم..ونیلی شی (۳) چونکه دلته د ذوی العقول د اعمالو ذکرمقصود دے نوځکه «إنما الأعمال...» فرمانیلے شوے دے

دنیت لغوی او شرعی معنی د نیت لغوی معنی ..قصد.. او ..ارادہ..ده قاضی بیضاوی رحمہ اللہ فرمانی «النیة عبارة عن انبعاث القلب نحو ما یراه موافقاً لغرض من جلب نفع أو دفع ضر حالاً أو مآلاً»(۴)

---

(۱) اوګورئ فیض الباری (۱ ۵) شرح الحدیث علی نحو ما قالوا)۔
(۲) حاشیه علامه سندهی رحمہ اللہ بر صحیح بخاری (۱ ۷)۔
(۳) اوګورئ حاشیة علامه سندهی رحمہ اللہ برصحیح بخاری (۱ ۷)۔
(۴) اوګورئ کرمانی (۱ ۱۸) وفتح الباری ۱۳) وعمدة القاری (۱ ۲۳)۔

په شریعت کښے د نیت معنی ده.«الإرادة المتوجهة نحوالفعل لإبتغاء رضاء الله وإمتثال حكمه»(۱) لکه چه د لغوی معنی په اعتبار سره دا عام دے.البته د شرعی معنی په اعتبار سره صرف هغه ارادہ دنیت په تعریف کښے داخل ده.چه په هغے کښے دالله تعالی رضا مقصود وی.

په ،،انما الاعمال بالنیات،، کښې لغوی معنی مراد ده اوکه شرعی؟

په دے خبره د پوهیدلو نه پس دا هم په زړه کښے کینوئ.چه په دے مقام کښے د نیت نه لغوی معنی مراد ده ددے وجه دا ده.چه نبی کریم ﷺ په دے حدیث کښے دوه قسمه اعمال ذکر کړی دی.یو «فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله» او دویم «ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أوإمرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» په دے کښے په اولنی عمل کښے «إبتغاء مرضاة الله» ملحوظ ده او په دویم عمل کښے ملحوظ نه ده.نودا به وئیلی شی.چه دلته د جنس نیت ذکر دے.په دے کښے لغوی معنی مراد ده شرعی معنی مراد نه ده.(۲)

په ،،نیت،،او ،،اراده،، کښې فرق بیا په دے باندے پوهه شئ.چه حافظ ابوالحسن مقدسی رحمه الله نیت.اراده.قصد.اوعزم په یوه معنی خودلی دی.خو دمحققینو په نیز په ..نیت..او ..اراده..کښے فرق شته.هغه دا چه په اراده کښے دکوم څیز اراده کولے شی.د هغے په وجود کښے راوستل مقصود وی.د ارادے کونکی غرض ملحوظ نه وی.په خلاف د نیت خکه چه په دے کښے مقصد عام طور ذکر کولے شی.نوداسے وئیلی شی.«نويت لكذا» په خلاف د ارادے چه هغه د غرض ذکرکولو نه بغیر هم استعمالولے شی.وئیلی شی . «أراد الله سبحانه وتعالى» ددے سره د غرض ذکر کول څه ضروری نه دی.هم دا وجه ده.چه دالله تعالی دپاره «أراد الله» وئیلی شی.خو «نوى الله» نه وائی.خکه چه د نیت استعمال عام طور په هغه افعالو کښے کیږی.چه هغه معلل بالاغراض وی.حالانکه عالمانو رحمهم الله فرمائیلی دی.چه دالله تعالی دافعال معلل بالاغراض نه وی.که «نوى الله»اوونیلی شی.نودالله تعالی د افعالو معلل بالاغراض وهم به پیدا شی.(۳)

علامه کشمیری رحمه الله فرمانی.چه دالله تعالی افعال معلل بالاغراض کیدے شی.په دے کښے څه محال والے نشته.البته د شریعت په ژبه کښے دالله تعالی دپاره صرف د ارادے لفظ استعمال شوے دے.نیت ورله نه دے.نوخکه په شرعی اطلاق باندے اکتفاء کول به غوره وی.والله اعلم.(۴)

---

(۱) پورتنی حواله)_

(۲) اوګورئ فتح الباری (۱۳/۱)_

(۳) فیض الباری (۵/۱)_

(۴) پورتنی حواله)_

یواشکال او دهغې جواب دلته یو اشکال دا کیدے شی چه په حدیث کښے «إنما الأعمال بالنیات» ونیلی شوی دی او کلمه د «إنما» د حصر دپاره وی نو ددے معنی شوه «لا عمل إلا بالنیة» یعنی د نیت نه بغیر هیڅ عمل موجود نه دے خو مونږ گورو دعمل وجود پغیر د نیت نه هم وی دا زمونږ طالب علم دے د کلونو راسے سبق وانی اولگیا دے نور به هم وانی خو ددوی څه نیت نه وی معلومه شوه چه د نیت نه بغیر هم د عمل وجود راتلے شی نو بیا د «لا عمل إلا بالنیة» معنی څنگه صحیح شوه.؟

ددے جواب دا دے چه رسول الله ﷺ چه د «إنما الأعمال بالنیات» په ذریعه کومو مخاطبینو ته خطاب کړے وو هغوی اهل زبان وو هغوی ددے جملے نه داسے مفهوم اخستے دے چه دهغے نه بغیر د شارع ﷺ د تعلیم نه واقفیت ممکن نه دے اوهغه معنی دا ده چه د یو څیز شرعی وجود د نیت نه بغیر نه وی نبکاره ده چه دا خبره داسے ده چه هم شارع نے بیانولے شی نو نبی ﷺ دلته کښے د «إنما الأعمال بالنیات» نه حسی وجود مراد نه دے اخستے بلکه وجود شرعی نے ترے مراد کړے دے اوهغه وجود د نیت نه بغیر نه کیږی.(۱)

په اودس کښې د نیت مسئله په دے مقام کښے شارحینو په اودس کښے د نیت بحث کړے دے نو په دے باره کښے اول د مذاهبو تفصیل باندے خان پوهه کړئ.

تفصیل د مذاهبو دامام مالك. امام شافعی. امام احمد. ابوثور. او داود ظاهری ﷺ مسلك دا دے چه دنیت نه بغیر اودس صحیح نه دے د دوی په نیز په اودس کښے نیت شرط دے.(۲)

دامام ابوحنیفه. امام ابویوسف. امام محمد. امام زفر. امام سفیان ثوری. امام اوزاعی. د حسن بن حی ﷺ نه او په یو روایت مطابق د امام مالك ﷺ په نیز هم په اودس کښے نیت واجب نه دے.(۳)

داختلاف منشأ علامه ابن رشد مالکی ﷺ ددے حضراتو داختلاف منشأ دا بیان کړے ده چه په دے خبره کښے خو د ټولو اتفاق دے چه په عباداتو کښے نیت شرط دے لکه مونځ. روژه. زکاة. حج وغیره چه په دے کښے دټولو په نیز نیت شرط دے.

البته په اودس کښے تردد دے چه آیا دا عبادت محضه یعنی غیرمدرك بالعقل عبادت دے چه په هغے کښے مقصود صرف قربت وی لکه د مونځ عبادت اوکه دا مدرك بالعقل عبادت دے لکه غسل نجاست وغیره؟ نودرے واړه امامان او د هغوی همخیال دے ته عبادت محضه وائی اوچونکه په عبادت محضه کښے نیت شرط وی نو ځکه په اودس کښے هم نیت ضروری دے.

---

(۱) اوگورئ شرح کرمانی علی البخاری (۱۸/۱) وفتح الباری (۱۳/۳)۔

(۲) اوگورئ بدایة المجتهد ونهایة المقتصد (۸/۱) کتاب الوضوء الباب الثانی المسئلة- الأولی من الشروط)۔

(۳) اوگورئ عمدة القاری (۳۰/۱) استنباط الأحکام)۔

خواحناف او ددوی موافقین دے ته عبادت محضه نه وائی بلکه د عبادت محضه یوه ذریعه او وسیله ئے گنړی نو ددوی په نیز په اودس کښے نیت ضروری نه دے (۱)

د وسیله او ذریعه گرخولو وجه دا ده چه په قرآن کریم کښے د ﴿ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ ﴾ (۲) راغلی دی اود چا په نیز هم د جامو د نجاست لرے کولو دپاره نیت ضروری نه دے دغه شان په قرآن کریم د اودس د آیت په آخر کښے ونیلے شوی دی ﴿ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ ﴾ (۳) دلته کښے الله تعالی په خپله د طهارت مقصود خودئ دے په حدیث رسول کښے هم صراحت دے «مفتاح الصلاة الطهور» (۴) دلته الله تعالی په خپله مقصود طهارت گرخولے دے په حدیث رسول ﷺ کښے هم صراحت دے چه «مفتاح الصلاة الطهور» (۵) د دے نه معلومه شوه چه دمونځ پشان دا په عبادت محضه کښے داخل نه دے بلکه نظافت محضه اوطهارت محضه دے.

کله چه شوافعو ﷺ ته اووئیلی شی چه د جامو نه د پلیتی لرے کولو اودهغے د پاکولو دپاره د نیت ضرورت نشته نو په اودس کښے (چه په دے کښے د بدن پاکوالے دے) نیت ولے ضروری دے؟ نود حضرات شوافعو ﷺ د طرفه دا وئیلی شی چه د جامو د حقیقی اوحسی نجاست لرے کول مقصود وی اود حسی زوال په ستر گو په نظر راځی خکه په دے کښے د نیت ضرورت نشته اوپه اودس کښے د نجاست حکمی زائله کول مقصود وی کوم چه نه په خپله په نظر راځی او نه دهغے زوال په نظر راځی نوپه دے کښے به د نیت ضرورت وی اوبه د نجاست حقیقی اوحکمی دواړو دپاره پاکونکے دی

خوددے جواب دا دے چه الله تعالی ارشاد فرمائیلے دے ﴿ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا ﴾ (۶) په دے کښے اوبه بالطبع مطهر گرخولے شوے دی اود مبالغه صیغه استعمال شوے ده چه اوبه

---

(۱) بداية المجتهد (۱/۸، ۹)_

(۲) سورة المدثر: ٤)_

(۳) سورة المائدة: ۶)_

(۴) أخرجه ابوداود فی سننه كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم ۶۱) والترمذی فی جامعه فی أبواب الطهارة باب ما جاء أن مفتاح الصلاة الطهور رقم. ۳. وابن ماجه فی سننه فی كتاب الطهارة باب مفتاح الصلاة الطهور رقم. ۲۷۵. ۲۷۶)_

(۵) أخرجه ابوداود فی سننه فی كتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم .۶۱. والترمذی فی جامعه فی أبواب الطهارة باب ماجاء أن مفتاح الصلاة الطهور رقم.۳ وابن ماجه فی سننه فی كتاب الطهارة باب مفتاح ا لصلاة الطهور رقم .۲۷۵. ۲۷۶)_

۶) سورة الفرقان:٤٨)_

بالطبع مطهر شوے.نوددے تقاضا دا ده.چه نجاست هرځنګه وی.که حسی حقیقی وی.یا حکمی معنوی وی.په اوبو کښے الله تعالی د هغے دزائله کولو صلاحیت اویخودے دے.نولکه ځنګه چه نجاست حسیه حقیقیه دپاره دنیت ضرورت نشته.نودغه شان به دنجاست حکمیه معنویه دپاره هم د نیت ضرورت نه وی.

په احنافو رحمهم الله یواشکال اود هغې جواب سوال دا پیدا کیږی.چه احناف په تیمم کښے نیت ولے ضروری ګرځوی.حالانکه دا هم طهارت دے.دغه شان احناف ﷺ په نبیذالتمر باندے د اودس کولو دپاره هم نیت ضروری ګرځوی.حالانکه هغه هم طهارت دے.(۱)

ددے جواب دا دے.چه په تیمم کښے په اصل کښے د خاورے استعمال کیږی.او هغه بالطبع مطهر نه ده.او په اودس کښے د اوبو استعمال کیږی.اودا بالطبع مطهر دی.نوچه په کوم خائے کښے د مطهر بالطبع استعمال وی.هلته به د نیت ضرورت نه وی اوچه په کوم خائے کښے د په کوم خائے کښے دخاورے استعمال کیږی.کومه چه بالطبع د بدن ګنده کونکے ده.پاکونکے نه ده.هلته به د نیت ضرورت وی.

ددے نه علاوه په دے دواړو کښے یو بل فرق دا دے.چه د تیمم په باره کښے په قرآن پاك کښے ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ (۲) راغلے دے.اود تیمم لغوی معنی قصد او اراده کول دی.نوپه لغوی اوشرعی معنی کښے دموافقت پیدا کولو دپاره احنافو په تیمم کښے ضروری اوګرځولو. او چونکه د اودس په باره کښے داسے څه لفظ نه دے استعمال شوے. کوم چه د نیت په لزوم باندے مشعر وی.(۳)

اوترکومے پورے چه په نبیذ التمر د اودس کولو مسئله ده.نو په دے کښے دامام ابوحنیفه رحمه الله نکته نظر دا دے.چه نبیذالتمر نه خو مطلق اوبه دی.چه لکه څنګه دماء مطلق استعمال په آزادئ سره کولے شی.د نبیذ التمر په اودس کښے داستعمال اجازت نشته.ځکه چه دا د مطلق اوبو په حکم کښے نه دی.خو بل طرف دا ماء مقید هم نه دی.چه په دے باند بیخی اودس کول جائز نه وی.ځکه چه نبی ﷺ ورته «تمرة طيبة وماء طهور» فرمائیلی دی.(۴) اوددے نه

---

(۱) قال فی شرح الوقایة بشرحه السعایة (۵۲۷/۱) فالنیة فرض فی التیمم. علامه عبدالحی لکهنوی السعایه (٤٧٤/١) کښے لیکی.وقال القدوری فی کتابه. وکان أصحابنا یقولون إن الوضوء بالنبیذ علی أصولهم یجب أن لا یصح إلا بالنیة کالتیمم لأنه بدل عن الماء ولهذا لا یجوز التوضی به حال وجود الماء ..دغه شان اوګورئ فیض الباری (۷/۱)_

(۲) سورة النساء :٤٣. وسورة المائدة:۶)_

(۳) اوګورئ فیض الباری (۷/۱)_

(۴) الحدیث أخرجه ابوداود عن ابن مسعود ﷺ فی کتاب الطهارة باب الوضوء بالنبیذ.رقم. ٨٤ والترمذی عنه أیضاً فی جامعه فی أبواب الطهارة باب ما جآء فی الوضوء بالنبیذ رقم ٣٨٤. و(٣٨٥) وانظر لتفصیل الکلام علی هذا الحدیث نصب الرأیة قبیل باب التیمم)_

پس نبی ﷺ د هغے نه اودس اوکړلو.نو د نبی ﷺ د اودس نه معلومه شوه.چه دا ..ماء مقید.. نه دی.چه اودس به پرے نه کیږی.

امام اعظم رحمه الله فرمانی چه ..نبیذ تمر.. ته چونکه د ماء مطلق او ماء مقید په مینځ مینځ کښے یوه درجه حاصله ده.نو په دے باندے به د اودس کولو اجازت وی.خو د شرطونو سره چه دنیت شرط به وی.دغه شان دا به هم ضروری وی.چه د نور مطلق اوبه موجود نه وی.(۱)

آیا احناف رحمهم الله قیاس ته په حدیث باندې ترجیح ورکوی؟ په احنافو رحمهم الله باندے عام طور دا اعتراض کیږی.چه دوی حدیث ته هغه درجه او مقام نه ورکوی.کوم مقام چه ددوی په نیز د قیاس او رائے دے.دوی د حدیث په مقابله کښے قیاس او رائے ته ترجیح ورکوی.

حالانکه دا اعتراض بیخی غلط دے.بلکه دامام رحمه الله په نیز خو ضعیف حدیث هم د قیاس نه اوچت دے.هم دا د نبیذ مسئله راواخلئ.امام اعظم رحمه الله په نبیذ باندے د اودس کولو اجازت نه دے ورکړے.خکه چه دا ماء مطلق نه دی.خوامام ابوحنیفه رحمه الله د دے علم باوجود چه دا اوبه مطلق نه دی.په دے باندے داودس کولواجازت ورکوی.خکه چه په حدیث کښے رسول الله ﷺ فرمائیلی دی.«تمرة طیبة وماء طهور» او ددے نه پس نبی ﷺ په دے باندے اودس اوکړلو.نو ددے حدیث په احترام کښے امام صاحب په نبیذ باندے د اودس کولواجازت ورکړلو.اوبیا په دے باره کښے ئے د څومره باریکو خبرو خیال ساتلے.

① چونکه نبی ﷺ په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو.نوصرف په نبیذ تمربه اجازت وی په نبیذ عسل، نبیذ شعیر، او بل نبیذ باندے اجازت نشته.(۲)

② دویمه خبره دا ده.چه نبی ﷺ په هغه وخت کښے په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو.چه مطلق اوبه موجود نه وے.نوامام صاحب هم دا فرمائی.چه په نبیذ تمر باندے د اودس کولو اجازت په هغه وخت کښے وی.چه مطلق اوبه موجود نه وی.(۳)

③ دریمه خبره دا ده.چه امام صاحب فرمائی.نبی ﷺ په نبیذ تمر باندے اودس کړے وو.غسل ئے پرے نه وو کړے.نومونږ هم صرف د اودس اجازت ورکوو.د غسل اجازت نه ورکوو.(۴)

که په قیاس ئے عمل کولو.نو په نبیذ التمر به ئے قیاس کولے او په نورو نبیذونو به ئے هم د اودس کولو اجازت ورکړے وے.دغه شان د مطلق اوبو د وجود په صورت کښے به ئے هم په نبیذ تمر باندے اودس ته تیك وئیلی وو.دغه شان د اودس پشان به ئے د غسل کولو اجازت هم ورکړے وے.خود حدیث خیال ساتلو د وجے امام رحمه الله دا ټول قیاسونه نظر انداز کړل.

---

(۱) اوګورئ فیض الباری (۱/۷، ۸)۔

(۲) السعایة (۱/۴۷۳، ۴۷۴)۔

(۳) اوګورئ السعایه (۱/۴۷۳، ۴۷۴)۔

(۴) اوګورئ السعایة (۱/۴۷۴)۔

دحدیث باب نه د ائمه ثلاثه استدلال په اودس کښے د نیت د اشتراط دپاره ائمه ثلاثه په حدیث باب باندے استدلال کوی.اوفرمائی چه نبی ﷺ «انما الأعمال بالنیات» فرمائیلے دے.اوپه اعمالو کښے اودس هم داخل دے.نو د اودس دپاره به هم نیت لازم وی.

بیا چونکه دلته د تولونیز تقدیر راویستل ضروری دی. نودا حضرات «صحة» تقدیر راوباسی. اووائی.چه «انما صحة الأعمال بالنیات» یا «انما الأعمال تصح بالنیات»

اوداحنافو ﷺ په نیز دلته د «صحة» تقدیر راویستل ټیك نه دی.بلکه دوی دلته د «ثواب الأعمال» یا «حکم الأعمال» تقدیر کړی.یعنی «انما ثواب الأعمال بالنیات» یا «انما حکم الأعمال بالنیات»(۱)

هرفریق د خپل مسلك داثبات دپاره دلته زور لګولے دے.خو حقیقت دا دے.چه د دواړو طرفونه په دے خائے کښے ..غلو.. ده.ددے تفصیل به انشاء الله روستو راشی.

د ذکرشوو تقدیرونو دعدم صحت په سلسله کښې دحضرت شاه ﷺ تقریر

حضرت شاه ﷺ فرمائی.چه که د ..صحت.. تقدیر وی.او که د «ثواب» تقدیر وی.هیڅ یو صورت په دے مقام کښے ټیك نه دے.

د ..صحت.. تقدیر ددے وجے دلته صحیح نه دے.چه ددے په منلو په حدیث کښے دوه تخصیصه منل پکار دی.

یو دا چه حدیث به بیا د دنیوی احکامو سره متعلق شی.د آخرت داحکاموته به جامع نه وی. ځکه چه د ..صحت.. معنی دا ده.چه «استجماع الشرائط والأرکان بحیث یسقط الفرض عن ذمته» دیوځیزتول ارکان او شرائط جمع کول ..صحت.. دے.او ددے نیتجه سقوط د فرض او غاړه خلاصیدل دی.

..بطلان..ددے نقیض دے.ښکاره ده.چه د صحت او بطلان تعلق د فقه او دنیاوی احکامو سره وی.دآخرت احکامو سره نه وی.حالانکه حدیث عام دے.په دے کښے ددنیا او آخرت دواړه احکام شامل دی.

دویم تخصیص په دے کښے دا لازمیږی.د ..صحت.. او ..بطلان.. اجراء په هغه افعالو کښے کیږی.چه په هغے کښے دحلت اوحرمت دواړه جهته وی.اوچه کوم افعال قطعاً حرام دی.لکه قتل. زنا. سرقه وغیره. نو په دے باندے د صحت یا بطلان اطلاق نه کیږی.دا نشی وئیلے.چه «صح قتله وزناه وسرقته أو بطل» د صحت د تقدیر منلو په صورت کښے به حدیث ددے احکامو نه ساکت ګرځول وی.حالانکه حدیث ټولو ته شامل دے.

دغه شان دا خبره هم یاد ساتل پکار دی.چه صحت او بطلان د روستنی دور اصطلاحات دی.دنبی ﷺ ارشادات د روستنی دور اصطلاحاتو باندے مقید کول ټیك نه دی. بیا دلته

---

(۱) اوګورئ شرح وقایه مع السعایه (۱/۱۴۳، ۱۵۲)۔

داحنافو ﷺ راویستے تقدیر «وثواب الأعمال» هم صحیح نه دے خکه چه د ثواب او عقاب تعلق داخروی احکامو سره وی حالانکه ددے حدیث تعلق د دنیاوی احکامو سره هم دے دویم تخصیص دا لازمیږی چه دا حدیث به صرف د طاعاتو پورے مخصوص شی خکه چه ثواب خو په طاعاتو ملاویږی په معاصی نه ملاویږی خکه چه په هغے خو عذاب ملاویږی حالانکه په حدیث کښے په معاصی باندے عقاب هم داخل دے بلکه بنکاره په کښے دے ذکر دے چه «ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها»

دلته کښے دا خبره قابله د توجه ده چه په اصل کښے د ثواب ملاویدل په صحت موقوف وی خکه چه ثواب خو به هله وی چه عمل صحیح وی اوکه عمل صحیح نه وی نو ثواب به څه ملاو شی نو دصحت د تقدیر نه د بچ کیدو دپاره د ..ثواب.. تقدیر څه مفید نه دے خکه چه ددے په تقدیر راویستلو باندے به هم صحت منل ضروری وی او بیا به هغه تول قباحتونه راځی کوم چه مونږ دصحت د تقدیر په صورت کښے بیان کړی وو.(۱)

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله ذکر شوے حدیث «الأعمال بالنیات» په خپل صحیح کښے اووه خایه راوړے دے اولنے خو هم دا دے دویم په .ص ۱۳. کښے «باب ما جاء أن الأعمال بالنیة والحسبة ولکل امرئ ما نوی» الفاظ راغلی دی په دے کښے دایمان .اودس. مونځ .زکاة .حج روژه وغیره تول داخل شول .مطلب دا چه داخیر داعمالو اجر اوثواب به هله حاصلیږی چه اراده د طلب ثواب وی.(که نیت فاسد وی یا د طلب ثواب اراده نه وی نوهغه عمل به دثواب نه خالی وی)

دریم ځے په کتاب العتق کښے راوړے دے څلورم په باب الهجرة کښے پنځم په نکاح کښے شپږم دنذر په بیان کښے اووم په کتاب الحیل کښے (ددے تولومقاماتو تخریج په مخکښ حاشیه کښے شوے دے مرتب) په څه څائے کښے ددوی مقصد دصحت اعمال مدار په نیت باندے خودل دی اوکله ثواب اعمال په نیت باندے موقوف خودل دی ددے نه معلومه شوه چه دامام بخاری رحمه الله په نیز دحدیث مفهوم عام دے چه دواړو صورتونو ته شامل دے

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی چه د حدیث مذکور نه صرف دصحت اعمال تخصیص لکه چه فقهاء ځے کوی تیك نه دے لکه څنګه چه د ثواب اعمال تخصیص مناسب نه دے لکه چه د بعضے احنافو فقهاؤ رائے ده.(۲)

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی چه په دے مقام کښے فریقینو د ..صحت.. او ..ثواب.. تقدیرونه راویستے دی اودا بحث ځے چیرلے دے چه په اودس کښے نیت ضروری دے اوکه نه؟ او دا چه دعمل دوجود دپاره نیت ضروری دے اوکه بغیر د نیت هم عمل په وجود کښے راتلے شی؟حالانکه د حدیث مقصود هډو دا دے نه بلکه دلته خو د نیت د دوو قسمونو بیان

---

(۱) د پوره تفصیل دپاره اوګورئ فیض الباری (۱/۵، ۶)۔

(۲) انوارالباری (۱/۲۲، ۳۲)۔

دے یو نیت حسنه او بل نیت قبیحه. که نیت ښه وی. نو ثمره او میوه به ئے ښه وی. اوکه نیت بد وی. نو نتیجه به ئے هم بده وی. لکه چه وراندے په «فمن کانت هجرته إلى الله ورسوله» کښے د نیت حسنه بیان دے. او په «ومن کانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إمرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه» کښے چه د نیت سیئه بیان دے.(۱)

حافظ ابن کثیر رحمه الله دلته د ..اعتبار.. تقدیر منلے دے. اوفرمائیلی ئے دی. چه «إنما الإعتبار الأعمال عند الله بالنيات»(۲) هم دا تقدیر سلطان العلماء عزالدین عبدالسلام رحمه الله هم راویستے دے هغوی فرمائی. «الجملة الأولى (أي إنما الأعمال) لبيان ما يعتبر من الأعمال»(۳)

ددے اقوالو خلاصه هم دا شوه. چه دلته دا خبره خودلی شی. چه د اعمالو اعتبار به د نیت مطابق وی. که نیت ښه وی. نوعمل به معتبر او ښه وی. اوکه نیت خراب وی. نوثواب اوعمل به برباد کنرلے شی. اودا بعینه هم هغه خبره ده. کومه چه شاه صاحب رحمه الله فرمائی. چه داعمالو دارومدار د نیت د حسن او قبح سره متعلق دے. تر دے چه بعضے وخت داسے هم کیږی. چه په کتلو کښے عمل قبیح ښکاری. لیکن د نیت د صحت دوجے هغه قبیح نشی کرځولے. یا دهغے د قباحت اثرات نه ښکاره کیږی.

اوګورئ کله چه نبی کریم ﷺ په مکه معظمه باندے د حملے کولو اراده اوکړله. نو حضرت حاطب بن ابی بلتعه رضی الله عنه اهل مکه ته یو خط اولیکلو. اوپه هغے کښے ئے خبر ورکړلو. چه رسول الله ﷺ یو عظیم لښکر تیاروی. اوپه مکه معظمه باندے حملے کولو اراده لری. حالانکه پخپله نبی ﷺ خپله اراده پټه ساتله. نوالله تعالی دوی ته د وحی په ذریعه د دے واقعه خبر ورکړلو. نبی ﷺ حضرت علی، حضرت زبیراو حضرت مقداد رضی الله عنهما ته حکم ورکړلو. چه سمدستی په سورلئ باندے سواره شئ. او د ..روضه خاخ.. په مقام کښے به درته یوه مسافره ښځه ملاؤ شی. هغے سره به یو خط وی. هغه راوړئ.

دا حضرات روان شول. و د نبی ﷺ دخودنے مطابق ئے په هغه مقام کښے دغه ښځه اوموندله. اودهغے نه ئے خط واخستلو. او دنبی ﷺ په خدمت کښے ئے پیش کړلو. نبی ﷺ د په خط کښے د لیکلو خبرو نه خبر شو. او دحضرت حاطب رضی الله عنه نه ئے تپوس اوکړلو. نو هغوی دا عذر پیش کړلو. حضرت د اسلام په باره کښے زما په زړه کښے څه شك نشته. اصلی خبره دا ده. چه تاسو سره دلته کښے څومره مهاجرین دی. د هغوی خپل خپلوان هلته په مکه کښے موجود دی. اوهغوی ددوی داهل وعیال اومال او اسبابو حفاظت کوی. اوزه د قریشو حلیف ووم. په هغوی کښے نه یم. هلته زما خپل خپلوان داسے څوك نشته. چه زما داهل وعیال حفاظت اوکړی. ما سوچ اوکړلو. چه زه به مشرکانو ته خط اولیکم. اوهغوی به خپل خیرخواه جوړ

---

(۱) فیض الباری (۹/۱)۔

(۲) اوګورئ التعلیق الصبیح علی مشکاة المصابیح (۹/۱)۔

(۳) اوګورئ فتح الباری (۱٤/۱) والتعلیق الصبیح (۱۰/۱)۔

کړم. چه هغوی زما داهل وعیال حفاظت کوی.اودا زما یقین دے.چه الله تعالی به اسلام ته غلبه ورکوی.اوزما په خط لیکلو سره به اسلام ته څه نقصان نه رسی.البته زما په کښے دغه لږه غوندے فائده وی.

نبی ﷺ اوفرمائیل.«أما إنه صدقکم» چه ده ربښتیا اووئیل.حضرت عمربن الخطاب رضی الله عنه د راز ښکاره کولو په وجه د حضرت حاطب رضی الله عنه د څټ وهلو اجازت اوغوښتلو .خو رسول الله ﷺ منع کړلو.او وے فرمائیل.«إنه قد شهد بدراً ومایدریك لعل الله أطلع علی من شهد بدراً قال: إعملوا ما شئتم، فقد غفرت لکم» یعنی دوی بدری صحابی دے.او دالله تعالی په نیز د بدریانولوڼے فضیلت دے.بله دا چه دے په خپل عذر کښے ریښتینے دے.(۱)

دلته کښے تاسو اوس اوګورئ.چه دحضرت حاطب رضی الله عنه عمل صحیح نه وو.خوچونکه د هغوی نیت د خیر وو.خکه نبی ﷺ هغه ته سزا ورنکړه.

بهرحال ددے حضراتو قول دے.چه دلته د نبی ﷺ منشا دنیت حسنه او نیت سیئه په مینځ کښے فرق دے.اودوی دا بیانول.چه داعمالو دحسن اوقبح مداردنیت په حسن او قبح باندے دے.

د شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله تحقیق حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.چه بهتره دا ده.چه دلته ،،وجود،، مقدر اومنلے شی.خو وجود به د وجود حسی سره خاص نه وی.بلکه ،،وجود عندالله،، او ،،وجود شرعی،، مراد وی.چه د ښه یا بد عمل نیت کولو سره دهغه عمل وجود دالله په نیز باندے متحقق کیږی.اوپه ظاهر کښے دعدم وجود باوجود پرے د عذاب اوثواب فیصلے مرتب کیږی.

دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه روایت دے.چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی.«إذا مرض العبد أو المسافر کتب له مثل ما کان یعمل صحیحاً مقیماً»(۲) یعنی کله چه سړے بیمارشی.یا په سفر لاړ شی.اوهغه نفلی اعمال کوم چه به ئے په حالت دصحت اوپه حالت د اقامت کښے کول.د مرض یا دسفر د وجے نشی کولے.نوالله تعالی دمرض او سفر په دوران کښے د هغه نیکو اعمالو ثواب دده په عمل نامه کښے لیکی.

دغه شان څه خلق چه ایمان ئے راوړے وی.خود فرضیت د هجرت باوجود په مکه کښے هغوی په ازمینښت کښے وو.او بیا د غزوه بدر په موقع هغوی دمجبورئ نه خامخا د کافرانو سره راووتل.نودا آیت نازل شو.(۳) ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ ۖ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ ۚ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا ۚ فَأُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴾

---

(۱) د واقعه دتفصیل دپاره اوګورئ صحیح بخاری کتاب المغازی باب غزوة الفتح وما بعث به حاطب بن أبی بلتعة إلی أهل مکة یخبرهم بغزو النبی ﷺ)_

(۲) صحیح بخاری کتاب الجهاد باب یکتب للمسافرماکان یعمل فی الإقامة رقم ۲۹۹۶)_

(۳) اوګورئ تفسیر قرطبی (۳٤٥/٥)_

(۱) دا مسلمانان په خپله خوښه د مسلمانانو سره د جنګیدو دپاره نه وو راوتلی. خو چونکه هجرت نې نه وو کړے او دکافرانو په زور زیاتی باندے دوی راوتلی وو په دے باندے وعید نازل شو

ددے وعید علم چه کله حضرت ضمره بن جندب رضی الله عنه (۲) ته اوشو هغوی په مکه کښے وو اوسخت بیمار وو هغوی خپلو متعلقینو ته اووئیل چه په هرحال کښے هم زه یم ما مدینے منورے ته بوځئ نو په کټ کښے نې کینولو اودمدینے منورے سفر شروع شو چه څنګه تنعیم ته اورسیدلو نووفات شو د هغوی په باره کښے ګونګوسے شروع شو بعضے حضراتو وئیل که هغه مونږ ته رارسیدلے وو نو پوره اجر به ورته

ملاو شوے وو خوچونکه هغوی په تنعیم کښے وفات شو په دے باندے دا آیت نازل شو

(۳) ﴿وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللهِ﴾ (۴) دلته اوګورئ په دے کلام کښے څومره زور دے..قد.. هم دے..وقع..هم او..علی الله.. هم.حالانکه هجرت متحقق شوے نه وو.د هجرت خارجی اوحسی وجود نه وو راغلے اومدینے منورے ته نه وو رسیدلے.خو ددے باوجود د دوی د هجرت اعتبار شوے دے.

دغه شان دارقطنی رحمه الله (۵) کښے حضرت انس رضی الله عنه نه مروی دی.چه رسول الله ﷺ فرمائیلی دی.«يجاء يوم القيامة بصحف مختمة ،فتنصب بين يدى الله عزوجل فيقول الله عزوجل لملائكته القوا هذا واقبلوا هذا،فتقول الملائكة وعزتك ما رأينا إلا خيراً ،فيقول وهو أعلم إن هذا كان لغير ي، ولا أقبل اليوم من العمل إلا ماكان إبتغى به وجهى» دلته فرشتو ټول اعمال د نیکئ په حیثیت باندے لیکلی دی.خوچونکه په بعضے اعمالو کښے نیت صحیح نه وو.هغه رد کړے شول.اوبعضے اعمال چه په هغے کښے نیت صحیح وو.هغه قبول کړے شول.لکه چه دالله تعالی په نیز دهغه عمل وجود معتبر دے.چه په هغے کښے د صحیح نیت دخل وی.او باقی اعمال تباه اوضائع دی.لکه چه دهغے هډو وجود نشته.

امام ترمذی.ابن ماجه. اوامام احمد رحمهم الله د حضرت ابوکبشه رضی الله عنه نه حدیث نقل کړے دے.چه نبی ﷺ فرمائیلی دی.«مثل هذه الأمة كمثل أربعة نفر، رجل آتاه الله مالاً وعلماً فهو يعمل بعلمه فى

---

(۱) سورة النساء:۹۷)_

(۲) په دے آیت کښے د ..ومن يخرج من بيته نه مراد څوك دے په دے باره کښے ډیر نومونه اخستے شوی دی.(۱) ضمره بن العيص (۲) العيص بن ضمره بن زنباع (۳) خالد بن حزام بن خويلد(٤) حبيب بن ضمره (٥) ضمره بن جندب الضمری (۶) جندب بن ضمره الجندعی ⑦ ضرمه بن بغيض ليثی ⑧ ضمره بن ضمر بن نعيم ⑨ ضمره بن خزاعه.اوګورئ الجامع لأحكام القرآن للقرطبی (۳٤۹/٥)_

(۲۲۹) اوګورئ تفسير قرطبی(۳٤۹/٥)_

(۴) سورة نساء:۱۰۰)_

(۵) سنن دارقطنی (۵۱/۱) كتاب الطهارة باب النية)_

ماله، ينفقه في حقه، ورجل آتاه الله علماً ولم يؤته مالاً فهو يقول لو كان لي مثل هذا عملت فيه مثل الذي يعمل، قال رسول الله ﷺ فهما في الأجر سواء، ورجل آتاه الله مالاً ولم يؤته علماً فهو يخبط في ماله، ينفقه في غير حقه، ورجل لم يؤته علماً ولا مالاً، فهو يقول: لو كان لي مثل هذا عملت فيه مثل الذي يعمل قال رسول الله ﷺ فهما في الوزر سواء» (واللفظ لابن ماجه)(١)

په دے حدیث کښے اوګورئ په اولنو دوو سړو کښے دیو سره علم هم شته اومال هم. هغه سړے دخپل علم مطابق خپل مال د نیکو په کارونو کښے خرچ کوی. اوبل سړی سره علم شته خومال نشته. خودهغه نیت دا دے. که ده سره مال وے نوده به هم د اولنی کس پشان د نیکو په کارونو کښے مال خرچ کولو. نبی ﷺ په اجر کښے دواړه برابر کړل. حالانکه د دویم دعمل څه حسی اوظاهری وجود نشته. خودے ته شرعاً اوعندالله وجود حاصل دے. خکه معتبر اوګنړلے شو.

دغه شان په دوو روستنو کسانو کښے د یو سره مال شته. علم نشته. هغه مال په فضول او د ګناهونو په خایونو کښے خرچ کوی. اوبل سړی سره نه علم شته. اونه مال. خوهغه دا اراده لری. که زما سره مال وے. نو ما به هم د فلانی پشان په نوم نهاد، ریاکارئ اوګناهونو کښے خرچ کولو. نبی ﷺ ددے دواړو په باره کښے اوفرمائیل. چه په ګناه کښے دواړه برابر دی. حالانکه د بل کس د ګناه څه عمل نه دے. بنکاره شوے. خوچونکه هغه نیت کړے دے. نوخکه هغه هم په ګناه کښے شریك شو. معلومه شوه. چه په اصل کښے اعتبار وجود شرعی اووجود عندالله ته دے. د وجود حسی څه اعتبار نشته.

دغه شان په حدیث کښے راځی. رسول الله ﷺ فرمائیلی دی. «إن أقواماً بالمدينة خلفنا ماسلكنا شعباً ولا وادياً إلا وهم معنا فيه، حبسهم العذر» (٢) په یوبل سند کښے دا الفاظ دی. «أن رسول الله ﷺ رجع من غزوة تبوك فدنا من المدينة فقال إن بالمدينة أقواماً ما سرتم مسيراً ولا قطعتم وادياً إلا كانوا معكم قالوا يا رسول الله وهم بالمدينة؟! قال وهم بالمدينة حبسهم العذر» (٣) یعنی په مدینه منوره کښے څه خلق زمونږ نه روستو پاتے شوی دی. هغوی زمونږ سره شرکت اونکړے شو. خوکه مونږ یوګنداؤ یا خورې باندے تیر شوی یو. نوهغوی په مدینه کښے د ایساریدو باوجود مونږ سره دی. یعنی په دے کنداؤ او خورې کښے چه په تګ باندے کوم اجر اوثواب الله تعالی زمونږ دپاره مقرر کړے دے. هغه اجر اوثواب به هغوی ته هم ملاویږی. حالانکه هغوی په مدینه کښے ایسار دی. لکه چه دلته هم د نیت په وجه دهغوی عمل موجود اوګرځولے شو.

---

(١) أخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الزهد باب مثل الدنيا لأربعة نفر رقم ٢٣٢٥. ابن ماجه في سننه في كتاب الزهد باب النية رقم ٤٢٢٨. واحمد في مسنده (٤/ ٢٣٠، ٢٣١).

(٢) صحيح بخاري كتاب الجهاد باب من حبسه العذر عن الغزو رقم ٢٨٣٨، ٢٨٣٩).

(٣) اوګورئ صحيح بخاري كتاب المغازي باب (بلاترجمة) بعد باب نزول النبي ﷺ الحجر رقم ٤٤٢٣)

په مسند ابویعلی کښے د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوعاً روایت دے.چه «من حج حاجاً فمات کتب له أجر الحاج إلی یوم القیامة، ومن خرج معتمراً کتب له أجر المعتمر إلی یوم القیامة، ومن خرج غازیاً فی سبیل الله فمات کتب له أجر الغازی إلی یوم القیامة»(۱) یعنی د حج عمرے او جهاد دپاره وتونکے که په لاره کښے وفات شی.نوصرف دنیت په وجه به عندالله ماجور وی.بنکاره ده.چه دلته کښے هم ثواب په وجود فی النیة باندے دے.

خلاصه دکلام داشوه.چه دیو څیز د وجود دپاره په خارج کښے حساً وجود ضروری نه دے.بلکه دنښه یا بد عمل نیت کول دالله تعالی په نیز دهغے وجود متحقق کیږی.

هم دا وجه ده.چه وئیلی شی.«نیة المؤمن خیر من عمله»(۲) د مؤمن نیت دده دعمل نه بهتر دے.ځکه چه په عمل کښے بعضے وخت ریاکاری راځی.اونیت چونکه ددے تعلق د زړه سره وی.نوځکه په دے کښے د ریاکارئ احتمال نشته.نوځکه صرف دنیت په وجه د څیز وجود تسلیمولے شی.

بهرحال حضرت شیخ الاسلام علامه عثمانی رحمه الله فرمائی.که په دے حدیث کښے مونږ ،،وجود،، مقدر اومنو.اود وجود نه مراد ،،وجود شرعی،، او،،وجود عندالله،، مراد واخلو.نو مطلب بغیر د څه تکلف صفا ږغباره په پوهه کښے راشی.(۳)

دائمه ثلاثه و رحمهم الله د استدلال نه جوابونه ورندے تیرشو.چه ائمه ثلاثه دلته د ،،صحت، تقدیر راویستے دے.او په اودس کښے ئے نیت شرط ګرځولے دے.د دے په جواب کښے احنافو رحمهم الله د ،،ثواب،، یا ،،حکم،، تقدیر راویستے دے.حضرت علامه عثمانی رحمه الله د ،،وجود،، تقدیر منلے دے.اوحافظ ابن کثیر،شیخ عزالدین عبدالسلام رحمهما الله د ،،عبرة،، تقدیر منلے دے.او حضرت کشمیری رحمه الله ددے متعلق عام ګرځولے دے.په دے ټولو صورتونو کښے په اودس کښے د نیت اشتراط نه لازمیږی.

ددے نه علاوه بعضے حضراتو دا فرمائیلی دی.چه دا حدیث د عباداتو په سلسله کښے وارد دے.دا نه چه د قربات اوطاعاتو په باره کښے.مونږ دا وایو.چه اودس بغیر د نیت نه عبادت خو نشی ګنړلے.خوالبته هغه اودس چه نیت په کښے نه وی.او هغه دے،،مفتاح صلاة،، هم جوړ نشی.نوپه دے باندے په حدیث کښے څه دلالت نشته (بلکه که نیت نه وی.نو هم دغه اودس مفتاح الصلاة ګرځیدے شی.)

---

(۱) رواه الدارقطنی عن سبل بن سعد الساعدی کما فی مجمع الزوائد للهیثمی رحمه الله (۲۰۸/۳، ۲۰۹) کتاب الحج باب فضل الحج والعمرة)۔

(۲) رواه الطبرانی عن سهل بن سعد الساعدی .کما فی مجمع الزوائد للهیثمی رحمه الله (۱۰۹/۱) کتاب الإیمان باب فی نیة المؤمن المنافق وعملهما)۔

(۳) اوګورئ فضل الباری شرح صحیح البخاری (۱۴۵/۱، ۱۴۶)۔

شیخ الاسلام حضرت زکریا انصاری رحمه الله فرمائی چه د نیت تعلق صرف دعباداتو سره وی د قرباتو او طاعاتو سره نه وی ددے وضاحت دا دے چه یودے عبادت ددے د صحت دپاره نیت هم ضروری دے اود «من یتقرب إلیه» معرفت هم ضروری دے لکه تلاوت دقرآن چه په دے کښے نیت لازمی نه دے خو د «من یتقرب إلیه» د معرفت سره تلاوت کول ضروری دے چه دا دالله تعالی کلام دے او ددے په تلاوت به ده ته قرب حاصلیږی.

دریم څیز دے طاعت په دے کښے نه نیت ضروری دے اونه د «من یتقرب إلیه» معرفت لکه د دین اسلام د حقانیت پیژندلو دپاره غور اوفکر.

په دے باندے داسے پوهه شئ چه یوکافر کس دے چه دالله تعالی د وجودنه منکر دے نوهغه د عالم په حوادثاتو کښے سوچ اوفکر شروع کړل او وے کتل چه د نمر د راختلو ا ډوبیدو سلسله ډیره په نظم وضبط او ترتیب سره جاری ده مثلا نن یودیشتم تاریخ دے نن څه وخت نمر راوختلو یوزرکاله چه کله دا تاریخ وو نو هم په دے وخت نمر راختلے وو او صبا اولنے تاریخ دے او صبا ته به نمر راختل د نن په مقابله کښے نیم منټ روستو راخیژی نو یو زر کاله وړاندے چه کله صبانے تاریخ راغلے وو نو یو منټ پس راختلے وو دا حیرانونکے نظام هغه ګوری دغه شان د غروب سلسله ده چه دا هم د مستحکم نظام سره تړلے دے هم دا کیفیت د سپوږمئ په راختو او پریوتو کښے مشاهده کړی صرف په نمر سپوږمئ کښے نه بلکه د دنیا په ټولومعاملاتو کښے هغه مشاهده کوی چه یو نظم دے یوترتیب دے ډیر په منظم او مرتب انداز کښے دا ټوله سلسله روانه ده.

دغه شان د غور اوفکر کولو نه پس هغه دے یقین ته اورسی چه لکه څنګه مونږ ترکومے پورے د شے او ورځے په کارونو کښے ترتیب قائم نکړو نوپه خپله ترتیب نه قائمیږی اود ترتیب حسن، سلیقه، استحکام. د ترتیب قائمونکی په علم، قدرت او اراده باندے موقوف وی که ترتیب قائمونکے بے علمه وی نوهغه په صحیح طریقه ترتیب نشی قائملے که هغه قادر نه وی بلکه عاجز وی نوهغه ترتیب نشی ورکولے چه دا ئے اوکتل نو هغه یقین اوکړلو چه ددے عالم پیدا کونکے هم ضرور داسے ذات دے چه هغه په علم اوقدرت کښے د کمال خاوند دے اوچه اراده کونکے دے بیا هغه دا هم ګوری چه مونږ په دنیا کښے ډیرداسے څیزونه ګورو چه په هغے کښے ترتیب وی خو د نظم و نسق قائمونکے زمونږ وړاندے نه وی او مونږ ته یقین وی چه دا ترتیب چا قائم کړے دے نوهغه ددے خبرے یقین اوکړی که دغه ذات زمونږ وړاندے نه دے خوچه مخامخ نه دے نو ددے په وجه دهغه نه انکار کول نه لازمیږی نو ددے سوچ اوفکر په نتیجه کښے دالله تعالی دوجود او بیا د الله تعالی د کمال علم، کمال قدرت، او د ارادے د صفت قائل شی.

اوس بنکاره خبره ده چه هغه په اول کښے دا سوچ شروع کړے وو دثواب نیت ئے نه وو کړے نیت خو دا څه کوئ چه هغه د ثواب اوعقاب قائل نه وو لکه چه په هغه وخت کښے نه نیت وو اونه د «من یتقرب إلیه» معرفت حاصل وو خو دا نظر اوفکر اودا غور اولټون په طاعاتو کښے شامل دے په دے باندے به ده ته اجر ملاویږی.

نوحضرت شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمه الله فرمائی چه په عباداتو کښے خو د نیت هم ضرورت شته.اود معبود معرفت هم لازمی دے.اوپه قرباتو کښے د نیت ضرورت نشته.خود «من یتقرب الیه» معرفت ضروری دے.اوپه طاعاتو کښے نه نیت ضروری دے.اونه د مطاع معرفت.(۱)

ترکومے پورے چه د اودس تعلق دے.نو مونږ وایو.چه دا په قرباتُ کښے داخل دے . په دے کښے نیت شرط نه دے.خودا معلومول ضروری دی.چه اودس د مانخه دپاره کیږی اومونځ دالله تعالی دپاره کولے شی.

په کومو کومو څیزونو کښې د نیت ضرورت شته؟ حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی چه دین په اصل کښے د پنځو څیزونو نه مرکب دے.

① اعتقادات ② اخلاق ③ عبادات ④ معاملات ⑤ عقوبات.

په فقه کښے د اعتقادات او اخلاقو نه بحث نه کیږی.البته د باقی نورو درے څیزونو نه بحث کیږی.په دے کښے په عباداتو کښے په اتفاق سره نیت شرط دے.نومونځ روژه.حج.زکاة کښے هیڅ یو عبادت بغیر د نیت نه نۀ صحیح کیږی.

په معاملاتو کښے مناکحات، مالی معاوضات، خصومات، ترکات، او امانات داخل دی.په دے کښے په یوکښے هم په اتفاق سره د نیت ضرورت نشته.

دغه شان په عقوبات کښے حد ردت، حد قذف، حدزنا، حد سرقه، اوقصاص داخل دی.په دے کښے هم چا د نیت شرط نه دے لګولے.

حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی.چه لکه څنګه دے حضراتو په معاملات. عقوبات، د نیت په دائره کښے د راتلونکو اعمالو نه خارج کړی دی.نومونږ هم اودس ددے اعمالو نه خارج کوو. ځکه چه دا عبادت محضه نه دے.بلکه په وسائلو کښے یوه وسیله ده.که په اودس کښے د نیت دعدم اشتراط اعتراض په مونږ باندے ددے حدیث د وجے متوجه کیدے شی.نوهم ددے حدیث نه په معاملاتو،عقوباتوکښے د نیت د عدم اشتراط اعتراض په دے حضراتوهم راتلے شی.والله اعلم (۲)

آیا داحنافو رحمهم الله اودس د نیت نه خالی وی؟ حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی.که غور اوکړے شی.نومعلومه به شی.چه دلته د حدیث باب دلاندے ددے اختلاف ګنجائش نشته. ددے وجه دا ده.چه دنیت نه بغیر هیڅ حنفی اودس نه کوی.ځکه چه دنیت نه قصد قلبی اود زړه اراده مراد ده .تلفظ په نیت باندے مراد نه دے.ددے وجه علامه ابن تیمیه رحمه الله وغیره ګنړو عالمانوتصریح کړے ده.چه د نیت تلفظ نه د رسول الله ﷺ نه منقول دے.اونه د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه اونه د تابعینو نه.اونه د ائمه اربعوْ نه.(۳) لکه چه حنابلوْ رحمهم الله په نیت

---

(۱) اوګورئ فیض الباری (۶/۱)۔

(۲) فیض الباری (۷/۱)۔

(۳) اوګورئ فیض الباری (۸/۱)۔

باندے تلفظ بدعت گرخولے دے (۱) نود نیت نه د زړه اندازه مقصود ده کومه چه داختیاری افعالو کولو نه وړاندے وی اوپه دے کښے احناف او باقی ټول حضرات برابر دی خکه چه یو کس د اذان داوریدو نه پس د مونځ په اراده باندے د کور رااوخی دهغه لاس د لونې اومسواك طرف ته وړاندے کیږی او بیا اوبه راواخلی د دریے اندامونو وینځل اومسه اوکړی نوآیا دا کس دا ټول کارونه بغیر د نیت نه کوی؟ نه بلکه دده نیت وی په نیت د تلفظ نه وی کړے اوپه دے کښے څه حرج نشته.

بلکه داودس عمل د متوضی دعمل نه بغیر نه ثابتیږی خکه چه د اودس کولو نه دده نیت کله د قرآن تلاوت وی کله ذکر وی کله دجماعت مونځ یا نوافل وی اوکله د فرضی مونځونو ادا کول وی بغیر د نیت نه څوك اودس کوی نه.

البته دا صورت کیدے شی چه یو سړے د خپل کور نه راباهر شو اود دوکان نه سودا راوړی اوپه لاره کښے باران شروع شی چه په هغے باندے دده د اودس اندامونه اووینځلے شی دلته کښے دده نیت د اودس کولو نه دے بلکه د دوکانه پورے تلل اوسودا راوړل مقصود دی په دے صورت کښے اختلاف کیدے شی چه چونکه نیت نے نه وو نو د شوافعو په نیز به اودس نه کیږی اود احنافو رحمهم الله په نیز نیت ضروری نه دے نواودس به صحیح کیږی.

خود غور کولوخبره داده چه دا صورت خوشاذ اونادر پیښیږی نوپه دے کښے گرم گرم بحثونه کول مناسب نه دی بلکه داسے مسئله د مجتهدینو په اجتهاد باندے پریخودل پکار دی او داسے شاذمسائل دحدیث په شرح کښے داخلول نه دی پکار چه په هغے سره د حدیث مراد نظری جوړ شی (یعنی گران اومشکل شی) حالانکه دهغے مراد بالکل بدیهی او واضح وو.

قوله وإنما لكل إمرء ما نوى: دلته کښے دا بحث دے چه په «إنما الأعمال بالنيات» اوپه «إنما لكل إمرئ ما نوى» کښے څه فرق دے؟ په دے سلسله کښے د عالمانو څو اقوال دی.

① دعلامه قرطبی رحمه الله رائے دا ده چه دویمه جمله د اولنی جملے دپاره تاکید دے د نیت معامله چونکه مهتم بالشان وه خکه نبی ﷺ د «إنما الأعمال بالنيات» جمله اووئیله اوهم دا مضمون نے په بل انداز کښے بیان کړلو حالانکه خبره یوه ده د اولنی جملے مطلب دا دے که نیت صحیح وی نو عمل به مقبول وی اوکه نیت صحیح نه وی نوعمل به مقبول نه وی او د دویمے جملے مطلب دا دے چه نیت ښه وی نو عمل د ښه جزاء سبب جوړیږی اوکه په نیت کښے فتور او خرابی وی نوعمل د خرابی بدلے سبب جوړیږی لکه چه عنوان بدل شو او معنون یو دے (۲)

---

(۱) اوگورئ السعاية في كشف ما في شرح الوقاية (۲ ۱۰۰) د نیت دمسائلو او ددے د شرعی حیثیت دپاره اوگورئ السعاية (۲ ۹۷، ۱۰٤) قبيل باب صفة الصلاة).

(۲) فتح الباري (۱ ۱٤).

② نور حضرات فرمائی.چه په اولنۍ جمله کښے داعمالو په باره کښے خودلی شوی دی.چه ددے تعلق د نیت سره دے.اود حکم ترتب به په دے کیږی.او په دویمه جمله د عامل دحالت بیان دے.چه ده ته به دخپل نیت مطابق جزا ملاویږی.(۱)

③ علامه نووی رحمه الله فرمائی.چه په اوله جمله کښے د نیت اوعمل په مینځ کښے ربط بیان شوے دے.چه داعمالو تعلق دنیت سره دے.او ددے دحسن او قبح مدار په نیت دے.اوپه دویمه جمله کښے د تعین منوی داشتراط فائده حاصلیږی.مثلاً د یوکس په ذمه د ماسپخین اومازیگر د مونځونه قضا ده.اوس که هغه مطلق نیت اوکړی . اود ماسپخین مونځ ادا کول غواړی.نونۀ ادا کیږی.دغه شان د مطلق څلورو رکعتو په کولو سره د مازیگر مونځ نه ادا کیږی.بلکه د ماسپخین د ادا کولو دپاره د ماسپخین او د مازیگر دادا کولو دپاره د مازیگر تعین ضروری دے.لکه چه په دویمه جمله کښے دا خودلے شوی دی.چه عامل ترڅو منوی متعین نکړی.نودهغه دعمل اعتبار به نه وی.(۲)

④ د ابن السمعانی رحمه الله توجیه دا ده.چه په اوله جمله کښے هم د هغه «ربط بین العمل والنیة» بیانول دی.اوپه دویمه جمله کښے دهغه مباح اعمالو بیان دے.کوم چه په عبادات کښے شامل نه دی.اوپه هغے کښے د نیت نه بغیر اجر او ثواب نه ملاویږی .چه نیت ئے د ثواب وی.اود خیر نیت اوکړی.نوثواب به ورته ملاؤ شی.کنی نه.(۳)

مثلا خوراك څكاك په مباحاتو كښے دی.په دے باندے به ثواب په هغه وخت كښے ملاویږی.كله چه د «تقوی علی العبادة» نیت وی.یعنی چه زه دا خوراك ددے دپاره كوم.چه زما په بدن كښے طاقت پیدا شی.اوهغه قوت زه دالله تعالی په عبادت كښے خرچ كړم.

⑤ علامه ابن دقیق العید رحمه الله دا توجیه فرمائیلے ده.چه اوله جمله د «ربط بین العمل والنیة» دپاره ده.اوپه دویمه جمله كښے دا خودلے شوی دی.چه په عمل باندے به اجر اوثواب په هغه وخت كښے مرتب كیږی.چه په دغه عمل كښے نیت هم وی.او ورسره ورسره د شرطونو خیال هم ساتلے شوےوی.كه صرف د شرطونو خیال اوساتلےشی.اونیت نه وی.نواجربه نه ملاویږی.دغه شان چه دعمل نیت اوكړی .اود هغے د پوره كولوپخه اراده ئے هم وی.خو د څه شرعی عذر د وجے هغه كار اونكړے شی.نوده ته به د هغے كار ثواب ملاویږی.خوصرف دهغه عمل چه نیت ئے كړے وی.(۴)

---

(۱) فتح الباری (۱/۱۴)۔

(۲) عمدة القاری (۱/۲۷)۔

(۳) فتح الباری (۱/۱۴) وعمدة القاری (۱/۲۷)۔

(۴) فتح الباری پورتنۍ حواله)۔

(۱) بعضے شاحینو دا توجیه کړے ده چه په دویمه جمله کښے د «نیابة فی النیة» نه منع شوی ده چه بغیر دعذر نه د بل دطرفه نیت کول معتبر نه دے بلکه هرسړے دے دخپل عمل په خپله نیت کوی (۱)

(۲) شیخ عزالدین عبدالسلام رحمه الله فرمائی چه داولنۍ جملے مقصد دا دے چه کوم عمل معتبر دے او د دویمے جملے مقصد دا دے چه په اعمالو به نتائج کله مرتب کیږی نو په اونه جمله کښے دا خودلے شوی دی چه هغه عمل معتبر دے چه په هغے کښے نیت وی اوچونکه په یو عمل کښے ښه نیت او بد نیت هم کیدے شی نوځکه نے په «انما لکل امرئ ما نوی» کښے اوخودل چه د عمل په وخت کښے څنګه نیت اوکړی نتیجه به هم هغه مرتب کیږی (۲)

(۳) اتمه توجیه دا ده چه په اولنۍ جمله کښے هم هغه د نیت او عمل په مینځ کښے ربط بیان شوے دے چه د عمل دارومدار په نیت دے چه څنګه نیت وی هغه شان به عمل وی او دویمے جملے مقصد دا دے که په یوعمل کښے ګڼ نیتونه جمع کیدے شی نود ټولو ثواب به ملاویږی مثلاً یو سړے جمات ته خی اوصرف د مونځ نیت کوی نوصرف یو ثواب یعنی: مانخه ثواب به ورته ملاویږی اوکه هغه کس جمات ته دتلو په وخت کښے د مانخه د نیت سره دا نیت هم اوکړی چه د جماعت انتظار اوکړم اوتلاوت به اوکړم نفلی اعتکاف به اوکړم د مسئلے د زده کولو او بل ته دخودلو نیت هم اوکړی د نیکانو سره د ملاقات او هغوی د لیدونیت هم اوکړی د ګناهونو نه د بچ کیدو قصد هم اوکړی نو په دے ټولو نیتونو به ورته مستقل او خانله خانله ثواب ملاویږی (۳)

(۴) علامه سندهی رحمه الله فرمائی چه اولنۍ جمله مقدمه تجربیه عرفیه عقلیه ده او دویمه جمله د شرعی حکم بیان دے یعنی په اوله جمله کښے دا خودلے شوے دی چه عقلاً اوعرف دا خبره منلے شوے ده او ټولو ته معلومه ده چه داعمالو دارومدار په نیت وی اوپه دویمه جمله اولنۍ جملے ته شرعی استناد ورکوی اودا بنائی چه شرعاً هم دا عرف او عقلی فیصله معتبر ده (۴) په احادیثو کښے ددے څو مثالونه موندلی شی د حضرت ابوعبیده رضی الله عنه په منقبت کښے رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمائیلی دی «لکل أمة أمین وأمین هذه الأمة ابوعبیدة بن الجراح» (۵) په دے حدیث کښے «لکل أمة أمین» یوه جمله عرفیه تجربیه ده او «أمین هذه الأمة أبوعبیدة بن الجراح» دا جمله شرعیه ده شریعت دے عرف ته استناد ورکړلو

---

(۱) عمدة القاری (۲۷/۱)۔

(۲) فتح الباری ۱۴/۱)۔

(۳) تقریر بخاری ازشیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب کاندهلوی قدس سره (۷۴/۱)۔

(۴) اوګورئ حاشیه علامه سندهی رحمه الله برصحیح بخاری (۸/۱)۔

(۵) صحیح بخاری کتاب المغازی باب قصة أهل نجران رقم ۴۳۸۲)۔

دغه شان د رسول الله ﷺ ارشاد دے «لکل شئ عروس، وعروس القرآن، الرحمن»(۱) په دے کښے اولنی جمله «لکل شئ عروس» جمله عرفیه تجربیه ده او دے ته دویمے جملے استناد ورکړلو.
علامه طیبی رحمه الله فرمائی چه داولنی جملے تعلق د اصل عمل سره دے یعنی اعمال به په هغه وخت کښے محبوب اومعتبر وی چه د نیتونو سره د هغے اقتران وی او په دویمه جمله کښے ددے بیان دے چه نیابت به په هغه وخت کښے معتبر وی چه د اخلاص سره اقتران وی خلاصه دا چه په دویمه جمله کښے د نیت نه مراد ..اخلاص.. دے(۲)
یوه توجیه دا شوے ده چه په دے کښے اولنی جمله په منزله د علت فاعلیه ده اودویمه جمله علت غائیه یعنی په اولنی جمله کښے دا خودلی شوی دی چه څنګه فاعل په فعل کښے موثر وی دغه شان نیت په عمل کښے موثر وی او په دویمه جمله کښے غایت بیان شوے دے چه څنګه نیت وی د عمل ثمره به هم هغه شان وی.(۳) والله اعلم

امام بخاری رحمه الله په دې مقام کښې نامکمل حدیث ولې نقل کړلو؟

امام بخاری رحمه الله دا حدیث په خپل صحیح کښے ټول په اووه مقاماتو کښے نقل کړے دے(۴) ددے مقام نه علاوه په باقی ټولو ځایونو کښے ئے حدیث مکمل ذکر کړے دے اودلته کښے ئے یوه جمله چه «فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله» ئے پریخودے دے سوال دا پیدا کیږی چه امام بخاری رحمه الله داسے ولے کړی دی؟
ابن عربی رحمه الله فرمائی چه دامام بخاری رحمه الله سره ددے جملے په ساقط کولو کښے څه عذر نشته. ځکه چه ددوی شیخ حمیدی رحمه الله په خپل مسندکښے دا حدیث مکمل ذکر کړے دے(۵)
بعضے حضراتو فرمائیلی دی کیدے شی چه دا حدیث امام بخاری رحمه الله دخپل شیخ حمیدی رحمه الله نه زبانی اوریدلی وی اود امام حمیدی رحمه الله نه د بیانولو په وخت کښے سهو شوے وی یا بخاری رحمه الله دخپل حفظ نه نقل کړے وی اوهغه نه سهو شوے وی.
ابن عربی رحمه الله فرمائی ددے حضراتود قوت حافظه او عملی شغف په ژړا کښے دا جواب ډیرمستبعد معلومیږی.(۶)

---

(۱) کنزالعمال (۱/ ۵۸۲ الباب السابع فی تلاوة القرآن وفضائله .الفصل الثانی رقم. ۲۶۳۸)_
(۲) الکاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطیبی (۱/ ۹۰)_
(۳) امدادالباری (۲/ ۲۱۷)_
(۴) اوګورئ د ((إنما الأعمال بالنیات)) د بحث لاندے مونږ د دغه ټولوځایونو حوالے ذکر کړی دی)_
(۵) فتح الباری (۱/ ۱۵) دغه اوګورئ مسند الحمیدی (۱/ ۱۶. ۱۷) احادیث عمران عمربن الخطاب)_
(۶) فتح الباری (۱/ ۱۵)_

() علامه داودی فرمائی دا اسقاط یقینا دامام بخاری رحمه الله نه شوے دے خکه چه دا حدیث د هغوی دشیخ او شیخ الشیخ په روایت کښے مکمل دے او پورته تیر شو چه امام حمیدی رحمه الله دا حدیث په خپل مسند کښے مکمل ذکر کړے دے.
بیا د بیرو عالمانو مثلاً بشربن موسی رحمه الله، ابواسماعیل ترمذی رحمه الله وغیره دامام حمیدی رحمه الله په سند سره دا حدیث مکمل نقل کړے دے. قاسم بن اصبغ رحمه الله په خپل کتاب کښے، ابونعیم رحمه الله په مستخرج کښے، ابوعوانه رحمه الله په خپل مسند کښے هم د امام حمیدی رحمه الله په سره دا حدیث مکمل نقل کړے دے.(۱)
بالفرض که چرته اسقاط دامام بخاری رحمه الله د طرفه نه وی بلکه د هغوی د شیخ د طرفه وی نوسوال پیدا کیږی چه امام بخاری رحمه الله دا ناقصه حصه دخپل کتاب په اول کښے ولے راوړله؟ حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه امام حمیدی رحمه الله دامام بخاری رحمه الله په مکی شپوخو کښے د ټولو نه لوئے شیخ وو. اوهم په مکه کښے د وحی ابتداء شوے وه. خکه امام بخاری رحمه الله دخپل دټولو نه لوئے مکی شیخ نه د افتتاح په نیت سره دا حدیث او اودا سیاق دلته کښے درج کړلو.(۲)
اوکه امام بخاری رحمه الله په خپله اسقاط کړے وی. اوهم دا راجح قول دے. نوددے مختلف جوابونه شوی دی.
() ابن حزم ظاهری اندلسی رحمه الله دا جواب ورکړے دے چه په اصل کښے امام بخاری رحمه الله د عامو مصنفینو رحمهم الله پشان دخپل کتاب شروع کړے وه. د عامو مصنفینو رحمهم الله طریقه دا ده. چه هغوی دخپل کتاب شروع د خطبے نه کوی. او په هغے کښے د مقاصدو وضاحت کوی. چه دا تالیف ولے لیکلی شی؟ددے اسباب څه دی؟ په کتاب کښے به څه راوړی؟ وغیره وغیره. امام بخاری رحمه الله دا اوغوښتل. چه دا حدیث د خطبے په ځائے راوړی. اوهغوی دا اوخودل چه ما دا کتاب د کوم مقصد دپاره لیکلے دے. دهغے علم الله تعالی ته دے. که ما د دنیا د څه څیز نیت کړے وی. نو د هغے بدله به راته ملاویږی. اود حدیث دویم جزء چونکه په تزکیه باندے دلالت کوی. نوځکه امام بخاری رحمه الله دا حذف کړلو.(۳)
حاصل دا دے چه جمله متروکه په تزکیه باندے دلالت کوی. اوجمله مذکوره باقیه په تردد باندے. چونکه امام بخاری رحمه الله دلته د خپل حالت بیان کوی. نوځکه ئے هغه جمله حذف کړه. کومه چه په تزکیه مجرده باندے دلالت کوی. اوپه کومه جمله کښے چه احتمال او تردد وو هغه ئے ذکر کړله. لکه چه د حسن نیت د دعوے نه ئے اجتناب اوکړلو.
خودا جواب ښه نه دے خکه چه په حدیث کښے ترمیم کول او دهغے جملے حذف کول صرف د دے خیال اوتوهم د وجے ټیك نه دے بیا دحدیث پوره ذکر کولو نه دا خبره نه لازمیږی. چه

---

(۱) پورتنی حواله۔
(۲) پورتنی حواله۔
(۳) فتح الباری (۱۵/۱)۔

امام بخاری رحمه الله د خپل خان دپاره د حسن نیت دعوه کوی بلکه دا صرف توهم دے ددے په وجه په حدیث کښے اختصار کول جائز نه دے.

() حافظ ابن حجر رحمه الله ددے جواب دا ورکړے دے چه عام طور دمصنفینو رحمهم الله عادت دا دے چه په خپلو خطبو کښے خپلو خاصو اصطلاحاتو او اختیار کړی رائے ګانو ته اشاره کوی چونکه دامام بخاری رحمه الله مسلك دا دے چه په حدیث کښے ..خرم.. یعنی اختصار کول جائز دے دوی د روایت بالمعنی د جواز هم قائل دی.د مسائلو په استنباط کښے تحقیق کوی.اخفی په ته خفی باندے ترجیح ورکوی .او هغه اسانید خوښوی چه په هغے کښے د سماع، اوتحدیث او اخبارصراحت وی . نو امام بخاری رحمه الله دے ټولو مقاصدو ته ددے حدیث په سند او متن کښے اشاره اوکړله.([1])

حاصل دا چه امام بخاری رحمه الله دلته په حدیث کښے اختصار کړے دے اودا نے خودلی دی چه زما په نیز «خرم فی الحدیث» جائز دے.

تنبیه «خرم فی الحدیث» مطلب دا دے چه دحدیث په بعضے جملو باندے اکتفاء اوکړے شی.اوبعضے جملے حذف کړے شی.د دے حکم دا دے که په دے سره په معنی کښے څه خلل نه واقع کیږی.نوپه دے کښے څه قباحت نشته.([2])

() علامه کرمانی رحمه الله یو عجیبه جواب ورکړے دے چه په اصل کښے امام بخاری رحمه الله دا حدیث په مختلفو مواقعو کښے اوریدلے دے.په کوم وخت کښے چه د دے مسئلے بحث کیدلو چه په ایمان کښے د ..نیتونو..اعتبار دے.نو په هغه وخت کښے ئے مکمل حدیث اوریدلے دے.ځکه ئے په کتاب الایمان کښے مکمل د سیاق سره ذکر کړے دے.اوکله چه دا مسئله زیر بحث وه.چه داعمالو دپاره نیت ضروری دے. نو په هغه وخت کښے ئے ناقص اوریدلے دے.ځکه ئے دلته ناقص حدیث ذکر کړے دے.([3])خودا دعلامه کرمانی رحمه الله خیال دے چه ددے څه اصل نشته. ځکه چه دا خو په دے خبره باندے موقوف دے.چه دا ثابته شی.چه د کومو کومو شیوخو نه امام بخاری رحمه الله دا حدیث حاصل کړے دے.دهغه مشائخو ځانله ځانله تالیفات وی.اوهغوی د مسائلو بحث کښے دا حدیث ذکر کړے وی.او بیا امام بخاری رحمه الله د خپلو دغه مشائخو په تقلید کښے هم د دغه مسائلو په ضمن کښے دا احادیث ذکر کړی وی. اول خو د هر یو تالیف ثابت نه دے.بالفرض که د بعضو ثابت هم شی.نود امام بخاری رحمه الله تقلید ثابت نه دے.ځکه چه امام بخاری رحمه الله لکه چه څنګه د صحیح احادیثو په نقل کولو کښے د چا تقلید نه دے کړے.دغه شان ئے په تبویب او اخذ تراجم کښے هم د چا تقلید نه دے

([1]) فتح الباری (۱/۱۵، ۱۶)_

([2]) د ((خرم فی الحدیث)) د جواز او عدم جواز په باره کښے د تفصیل دپاره اوګورئ تدریب الراوی (۲/۱۰۳، ۱۰۴) النوع السادس والعشرون.صفة روایة الحدیث.جواز روایة بعض الحدیث واختصاره)_

([3]) اوګورئ شرح کرمانی علی البخاری (۱، ۲۱۳) کتاب الإیمان باب ما جاء أن الأعمال بالنیة والحسبة)_

کړے مشهوره ده چه دوی د تراجمو په انعقاد اود مسائلو په اخذ او استنباط کښے منفرد دے د چا تابع نه ده کړے والله اعلم

() څلورم جواب کوم چه د شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله خوښ کړے دے دا دے چه وړاندے مونږ د شیخ الاسلام زکریا انصاری په حواله سره ذکر کړی دی چه د خیر د اعمالو او نیکو درے قسمونه دی

طاعات.قربات.اوعبادات. هلته کښے مونږ دا هم ذکر کړی وو چه په طاعاتو باندے داجر او ثواب دپاره نه د نیت ضرورت شته اود مطلوب د معرفت.حالانکه په عباداتو باندے داجر و ثواب د ترتب دپاره نیت هم ضروری دے اود معبود معرفت هم.

ترکومے پورے چه د قرباتو تعلق دے نوپه هغے کښے د نیت ضرورت نشته خو د «من یتقرب إلیه» معرفت ضروری دے خو شرط دا دے چه نیت فاسد نه وی . لکه چه په قرباتو باندے د ثواب د ترتب دپاره د بد نیت نه احتراز لازمی دے

اوس دلته کتل دا دی چه دلته د کوم تصحیح نیت په غرض دا حدیث راوړلے شوے دے هغه په کوم قسم کښے داخل دے؟ نو دا د قرباتو په قسم کښے داخل دے خکه چه د نبی ﷺ احادیث لوستل د قرآن کریم د تلاوت پشان دی اوپه قرباتو کښے نیت د تقرب شرط نه دے صرف د بد نیت نه احتراز کافی دے.

امام بخاری رحمه الله دلته جزء اول یعنی «فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله» حذف کړلو او دویم جزء یعنی «فمن کانت هجرته إلی دنیا..» ئے ذکر کړله په دے باندے تنبیه ورکول غواړی چه که تاسو ددے د لوستلو او اوړولو په وخت کښے نیه نیت نشئ کولے نوکم ازکم د بد نیت نه احتراز اوکړئ دا به هم د ثواب دپاره کافی شی.(۱)

قوله فمن کانت هجرته: هجرت او ددے قسمونه په لغت کښے د ..هجرة.. معنی ده پریخودل.اوپه عرف کښے هجرت ترك وطن ته وائی.بیا د وطن د پریخودلو مختلف صورتونه دی

() کله خو سړے د دنیاوی غرض دپاره وطن پریږدی لکه د پردلق دتجارت په غرض یا د ملازمت په نیت په نورو ملکونو کښے اوسیږی

() بعضے وخت کښے ترك وطن ددے وجے کیږی چه په خپل وطن کښے امن او اطمینان نه وی.نو سړے د خوف د خانے نه د امن خانے ته منتقل شی لکه چه د حبشه په دواړو هجرتونو کښے داسے شوی وو مسلمانانو ته په مکه کښے امن حاصل نه وو هروخت به په ویره کښے وو.نوهغوی دغه وطن پریخودلو اوحبشه ته لاړل چه هلته کښے امن وو.

() دغه شان په اول کښے چه مسلمانانو مدینے منورے ته هجرت اوکړلو.نو مدینه دارالامن وو.خو چه کله نبی ﷺ مدینے ته تشریف یوړلو اوهلته ورسره قرار ملاو شو .نو بیا دالاسلام

---

(۱) اوګورئ فضل الباری (۱۵۰/۱)_

شو ددے نه پس چه کومو خلقو هجرت کړے وو نو دا هجرت من دارالکفر الی دارالاسلام وو دا هجرت د ترك وطن یو دریم صورت شو. (۱)

() بیا په آخره زمانه کښے به یو بل هجرت وی. کوم چه به شام طرف ته وی په مسند احمد (۲) و ابوداود (۳) کښے یو حدیث دے «ستکون هجرة بعد هجرة، فخیار أهل الأرض ألزمهم مهاجر إبراهیم ﷺ...»

او په شریعت کښے هجرت د ترك معاصی نوم دے اوهم دا حقیقی هجرت دے. نبی ﷺ فرمانیلی دی «المهاجر من هجر ما نهی الله عنه» (۴)

لکه چه د هجرت درے اهم قسمونه دی () هجرت لغوی () هجرت عرفی () او هجرت حقیقی شرعی. د تجزیه کولو په صورت کښے ددے په شمار کښے زیادت راځی.

بیا په دے قسمونو کښے «هجرة إلی الحبشة» او «هجرة إلی المدینة» خو ختم شوی دی البته «هجرة من دارالکفر إلی دارالإسلام» او «هجرة إلی مهاجر إبراهیم ﷺ» باقی دے.

دحضرت ابن عباس رضی الله عنه په حدیث کښے «لاهجرة بعد الفتح ولکن جهاد ونیة» (۵) کښے د مدینے دهجرت نفی شوے ده. او دحضرت معاویه رضی الله عنه په حدیث «لا تنقطع الهجرة حتی تنقطع التوبة، ولا تنقطع التوبة حتی تطلع الشمس من مغربها» (۶) کښے «هجرت من دارالکفر إلی دارالإسلام» مراد دے. والله اعلم

قوله: إلی دنیا یصیبها: () ..دنیا.. د ..دنو.. نه مشتق دے ددے معنی ..نزدیکت.. دے چونکه دا زوال ته نزدے ده. خکه ورته ..دنیا.. وائی.

() اوبعضو وئیلی دی. چه ..دنیا.. ورته خکه وائی. چه دا دآخرت په نسبت نزدے ده. (۷)

() دبعضے حضراتو رائے دا ده. چه دا د «دناءة» نه ماخوذ ده. ددے معنی خست او رذالت دے چونکه دا د آخرت په نسبت خسیسه او ذلیله ده. خکه ورته ..دنیا.. وائی. (۸)

---

(۱) اوگورئ فتح الباری (۱۶/۱)_

(۲) مسند احمد (۲۰۹/۲) مسند عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما)_

(۳) سنن أبی داود کتاب الجهاد باب فی سکنی الشام رقم ۱۴۸۲)_

(۴) صحیح بخاری کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده رقم ۱۰)_

(۵) صحیح بخاری کتاب الجهاد والسیرباب فضل الجهاد والسیر رقم ۲۷۸۳)_

(۶) سنن أبی داود کتاب الجهادباب فی الهجرة هل انقطعت؟ رقم ۲۴۷۹)_

(۷) فتح الباری (۱۶/۱)_

(۸) امدادالباری (۴۲۵/۲)_

دنیا د فعلی په زون داسم تفضیل صیغه ده اوغیرمنصرف ده دعدم انصراف وجه نے لزوم تانیث دے اودا یو سبب قائم مقام د سببینو دے۔(۱)

علامه تیمی رحمه الله فرمانی په دے کښے دوه سببه دی یو وصف او بل تانیث. خو دهغوی په قول اعتراض شوے دے چه تانیث کله دالف مقصوره یا الف مدوده سره وی نو د بل سبب ضرورت نه وی(۲) ددے نه علاوه ددے وصفیت ختم شوے هم دے خکه چه ددے نه د وصفیت معنی ویستلے شوے ده.او خالص داسمیت په معنی کښے مستعمله ده.هم دا وجه ده چه دا نکره راوړل تیك دی.که چرته د وصف په معنی کښے وه.نو د اسم تفضیل چه کوے درے طریقو (د اضافت سره.د ..من.. سره. اود الف لام سره.) کښے به په یوه طریقه ددے استعمال ضروری وو . حالانکه د ..اضافت.. او ..من.. سره ددے استعمال ممکن نه دے.البته دریمه طریقه ممکنه وه.او هغه استعمال شوے نه ده.نومعلومه شوه چه په دے کښے د وصفیت معنی نشته.چونکه د وصفیت معنی په کښے ختمه شوے ده.او د اسمیت معنی په کښے پیدا شوے ده.نوخکه نکره استعمال نے تیك دے.لکه د شاعر په دے شعر کښے اسم تفضیل منکر استعمال شوے دے.

وإن دعوت إلى جُلِّ ومكرمة ﴿ يوماً سراة كرام الناس فادعينا (۳)

که ته په دجنګ په ورځ .یا عظیمے حادثه په ورځ. یاد سخاوت دپاره شریفان راغواړے نو مونږ هم راوغواړه.خکه چه مونږ هم په سردارانو کښے یو.

دلته کښے «جلی» په اصل کښے اسم تفضیل دے.او په دے کښے د وصفیت معنی وه.خو ددے وصفیت ختم شوے دے.او اوس دا د حادثه عظیمه په معنی کښے مستعمل ده.(۴)

د دنیا تعریف د دنیا په تعریف کښے دوه اقوال دی.

① «ماعلى الأرض من الهواء والجو»

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی.دا تعریف غوره دے.خو په دے کښے د «قبل قيام الساعة» قید لګولو ضرورت دے.

② دویم قول دے.«كل المخلوقات من الجواهر والأعراض الموجودة قبل الدار الآخرة» علامه عینی رحمه الله د علامه نووی رحمه الله نه ددے دویم قول ترجیح نقل کړے ده.(۵)

بیا په لفظ د ..دنیا.. باندے تنوین شته که نه؟ د بخاری په ټولو نسخو کښے غیر منون دے.او ابن الدحیه رحمه الله دابوالهیثم کشمیهنی رحمه الله په روایت کښے تنوین سره نقل کړے دے.او

---

(۱) فتح الباری (۱۷/۱)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) اوګورئ دیوان حماسه مع شرح تسهیل الدراسة (ص.۲۱۰)۔

(۴) فتح الباری (۱۷/۱) وعمدة القاری (۲٤/۱)۔

(۵) اوګورئ فتح الباری (۱۶/۱) وعمدة القاری (۲٤/۱)۔

ددے تضعیف نے کړے دے.اودا نے هم وئیلی دی.چه ابوذر هروی رحمه الله په آخر کښے د کشمیهنی رحمه الله هغه روایات چه په هغے کښے هغه منفرد دے.هغه نے حذف کول.اوفرمائیل به نے چه دے دعلم خاوند نه وو.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه دا خبره علی الاطلاق مسلمه نه ده.خکه چه په ډیرو مقاماتو کښے د کشمیهنی رحمه الله روایات د نورو د روایاتو په مقابله کښے صحیح وی.(۲) ترکومے پورے چه په نفس لفظ کښے د تنوین تعلق دے.نو اکثر حضرات وائی.چه دا بغیرد تنوین دے.البته علامه عینی رحمه الله د بعضے شاعرانو د شعرونو نه دا ثابته کړے ده. چه د تنوین لغت بیخی مردود نه دے.البته قلیل الاستعمال دے.(۳)

قوله: أوإلى إمرأة ينكحها: دلته کښے په ..دنیا.. کښے بنخه داخله وه.ددے باوجود نے مستقلاً بنخه ولے ذکر کړه؟د دے څو جوابونه ورکړے شوی دی.

① امام نووی رحمه الله فرمائی.چه ..دنیا..نکره ده.اوتحت الاثبات ده.او په نکره تحت النفی کښے عموم وی.په دے صورت کښے د«إمرأة» په ..دنیا.. کښے دخول یقینی وو.اوس چونکه نکره تحت الاثبات ده.نود «إمرأة» د ..دنیا.. په مفهوم کښے دخول متیقن نه وو.خکه نے دا ذکر کړله.(۴)

خود امام نووی رحمه الله په دے جواب باندے اعتراض شوے دے.چه لکه څنګه په نکره تحت النفی کښے د عموم مفهوم وی.نو دغه په نکره في سیاق الشرط کښے هم عموم وی.او دلته هم داسے ده.نو عموم راغلو.او په دے کښے ..بنخه.. هم داخله ده.(۵)

② دویم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دا د قبیلے د ذکرالخاص بعدالعام دے .او دا زیادت د اهتمام دپاره وی.(۶)

③ دریم جواب ابن بطال رحمه الله د ابن سراج رحمه الله نه دا نقل کړے دے.چه د بنځے تخصیص ذکر خکه راغلو.چه عربیانو به د اسلام نه وړاندے د غلام سره دعربی بنځے نکاح نه کوله.او دکفاءت اعتبار به نے کولو.کله چه اسلام راغلو.نو دا نے باطل کړلو.نو مدینے منورے ته ډیرو غلامانو په دے نیت باندے هجرت اوکړلو.چه دلته به دعربی بنځے سره نکاح اوکړی.(۷)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه دلته څو اول ددے خبرے دثبوت ضرورت دے. چه هجرت کونکے سړے غلام وو.اوهغه بنخه عربیه وه.بیا دا چه څه وئیلی شوی دی.چه عربیانو به د

---

(۱) فتح الباری (۱۷/۱)_

(۲) پورتنی حواله)_

(۳) عمدة القاری (۲٤/۱)_

(۴) فتح الباری (۱۷/۱)_

(۵) پورتنی حواله)_

(۶) اوګورئ شرح نووی علی صحیح مسلم (۱٤۱/۲) کتاب الإمارة باب قوله ﷺ إنما الأعمال بالنية وفتح الباری (۱۷/۱)

(۷) فتح الباری (۱۷/۱)_

موالیو سره د عربی بنځو نکاح نه کوله.دا هم نه ده منلے شوے .ځکه چه د اسلام نه وړاندے د موالیو سره د نکاح ډیر واقعات ثابت دی.بیا دا هم مطلقاً نشی منلے.چه اسلام مطلقاً کفاءت باطل اوګرځولو.(۱)«وسیأتی البحث عنه فی موضعه إن شاء الله تعالی»

④ څلورم جواب دا ورکړے شوے دے.چه مهاجرینو ﷺ کله مدینے منورے ته تشریف راوړلو نوانصارو د ایثار ے مثاله مظاهره اوکړله.اود همدردئ انتها ئے اوکړله . دخپلو مهاجرینو رونړو دپاره دخپلو زمکو او مالونو تقسیم ته غاړه کیخودله.بعضو په کنے خپلو مهاجرینو رونړو ته تر دے پورے اووئیل.چه زما په نکاح کنے دوه بیبیانے دی په هغوی کنے زه یوه ست دپاره پریږدم.چه کومه غواړے .نوخوښه ئے کړه.نودا خطره پیدا شوه.چه د انصارو د دے قربانو او ښه اخلاقو په باره کنے څوک واوری.اوځوک دا سوچ اونکړی.چه زه غریب او تنګ حاله یم.هجرت به اوکړم.او مدینے منورے ته به لاړ شم.هلته به راته مال هم ملاؤ شی.او ښځه هم.نو نبی ﷺ «سدأ اللهاب»او د تنبیه دپاره دواړه څیزونه ذکر کړل.(۲)

﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوٰتِ مِنَ النِّسَآءِ وَالْبَنِيْنَ وَالْقَنَاطِيْرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ۗ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا﴾ (۳) په دے کنے دټولو نه اول د ښځو ذکر شوے دے.او ددے وجه دا ده.چه د ښځو فتنه دټولو نه سخته اوعظیمه فتنه ده. په حدیث کنے ارشاد دے «ماترکت بعدی فتنة أضر علی الرجال من النساء» (۴) په یو بل حدیث کنے دی.«النساء حبائل الشیطان»(۵)

چونکه د ښځو فتنه دټولو نه نقصانی وه.تردے چه ښځو ته د شیطان جال وئیلے شوے دے.د دے نه د ویرولو او بچ کیدو دپاره نبی ﷺ د ..دنیا.. د ذکر کولونه پس مستقلاً د ښځے ذکر اوکړلو.

⑤ یوجواب دا هم ورکړے شوے دے.چه چونکه د حدیث شان ورود د مهاجر ام قیس واقعه ده.ددے وجے نبی ﷺ د دنیا نه پس د ښځے ذکر اوکړلو.

وړاندے مونږ ددے حدیث په شان ورود کنے د طبرانی په حواله سره دحضرت عبدالله بن مسعود ؓ روایت ذکر کړے وو.چه یو کس ام قیس نوم ښځے ته د نکاح پیغام راولیږلو.په

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) فضل الباری (۱۴۹/۱) وامداد الباری (۲۲۵/۲. ۲۲۶)_

(۳) آل عمران ۰۱۴)

(۴) اوګورئ صحیح بخاری شریف. او په یوحدیث کنے دی.((النساء حبائل الشطان)) (() رواه رزین کذا فی مشکاة المصابیح (ص.۴۴۴) کتاب الرقاق الفصل الثالث)_

(۵) رواه رزین کذا فی مشکواة المصابیح (ص.۴۴۴) کتاب الرقاق الفصل الثالث)_

دے باندے هغے د هجرت شرط اولګولو. اوهغه شرط پوره کړلو او دغه شان دهغوی په خپل مینځ کښے نکاح اوشوه.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی. دا حدیث په خپل خائے صحیح او ټیک دے. خو ددے خبرے په دے کښے څه صراحت نشته. چه حدیث «إنما الأعمال بالنيات» هم په دے واقعه کښے وارد شوے دے اونه څه په بل سند سره ددے تصریح ملاویږی. (۱) خو شیخ محمد عابد سندهی رحمه الله په خپل کتاب «مواهب لطيفه» کښے د زبیربن بکار رحمه الله دکتاب په حوالے سره روایت نقل کړے دے په هغے کښے صراحت دے. چه هم ددے واقعه په وجه نبی ﷺ خطبه وئیلے وه او په هغے کښے ئے دا حدیث اورولے وو. (۲)

یواشکال اودهغې جواب دلته یو اشکال کیږی. چه مهاجرام قیس رحمه الله صحابی دے. اود یو صحابی په حق کښے دا خبره ډیره لرے ده. چه هغوی د بنځے دپاره هجرت اوکړی. هغوی داسے ولے اوکړلو؟

ددے جواب دادے. چه چونکه د نبی کریم ﷺ د طرفه براه راست نکیر موجود دے. نوځکه ددے د نفی خو ګنجائش نشته. البته په صحابه کرامو رضی الله عنهم د حسن ظن تقاضا دا ده. چه مونږ داسے اووایو. چه زمونږ دا عقیده نه ده. چه دغه صحابی رضی الله عنه صرف د نکاح په نیت باندے هجرت کړے وو. بلکه مطلب دا دے. چه د هغوی نیت مخلوط وو او دمخلوط په باره کښے دا تفصیل دے. که لوجه الله نیت غالب وی. نو هغے اعتبار به وی. اوکه نیت د غیرالله غالب وی. نو دهغے اعتبار به وی. اوکه دواړه برابر وی. نو بنا په «أنا أغنى الشركاء عن الشرك» (۳) باندے دغیرالله اعتبار به وی. خودلته د رسول الله ﷺ په صحابی رضی الله عنه حسن ظن هم دا دے چه د هغوی نیت لوجه الله غالب وو. نو د ثواب نه بیخی محروم به نه وی خوچونکه دلته معمولی غوندے خلط هم د صحابی ﷺ د شان سره لائق نه دے. نوځکه په حدیث کښے پرے تنبیه ورکړے شوه. (۴)

فائده د ام قیس په باره کښے حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله لیکلی دی. چه د دے نوم .. قیله .. وو. البته د .. مهاجرام قیس .. په باره کښے تولو دلاعملیٰ اظهار کړے دے. (۵)

حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب قدس سره فرمانی. چه قصداً د دوی نوم نه دے بنکاره کړے شوے. چه یو صحابی په دے خاص خبره باندے مشهور نشی. (۶)

---

(۱) فتح الباری (۱۰/۱)۔
(۲) اوګورئ فضل الباری (۱۴۹/۱)۔
(۳) صحیح مسلم (۴۱۱/۲) کتاب الزهد باب تحریم الریاء)۔
(۴) فضل الباری (۱۴۹/۱)۔
(۵) اوګورئ فتح الباری (۱۷/۱) وعمدة القاری ۲۸/۱)۔
(۶) تقریربخاری (۷۶/۱)۔

نکاح یو مباح څیز دي ددې په نیت سره ولې هجرت نه صحیح کیږی؟ دلته یو اشکال داهم کیږی چه د یوے بنځے سره نکاح کول مباح څیز دے ناجائز نه دے که یو سړے د نکاح دپاره هجرت کوی نوپه دے کنبے خو د عدم جواز څه خبره نشته.نو بیا د داسے هجرت مذمت ولے بیان شو؟

ددے جواب دا دے چه بیشکه نکاح یو مباح .مسنون بلکه په بعضے وخت کنبے واجب هم وی خودلته مذمت په دے وجه دے چه د دنیا کار ته د دین شکل ورکولے شی.د دنیا یوجائز کار که د دنیا په رنګ کنبے اوشی.نو په دے کنبے څه اشکال نشته.خو چه د دنیا کار وی اوهغے ته د دین صورت ورکړے شی.اوپه ظاهر کتونکو ته دا ښکاری.چه ته د دین کار کوے.او په حقیقت کنبے ستا نیت د دین نه وی.نودا خبره معیوبه او قابل اعتراض ده.

څو سوالونه او دهغې جوابونه مجموعی طور د حدیث تشریح اوشوه.البته دلته څو سوالونه او دهغے جوابونه ذکر کولی شی.

اولنې سوال د شرط او جزاء په مینځ کښې اتحاد په حدیث کنبے «**فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله**» الفاظ راغلی دی.په دے کنبے د «**من کانت هجرته إلی الله ورسوله**» کنبے مبتداء متضمن معنی دشرط لره ده.او «**فهجرته إلی الله ورسوله**» کنبے دوه صورتونه کیدے شی.

یو دا چه د «**إلی الله ورسوله**» تعلق د «**هجرة**» سره وی.په دے صورت کنبے به پوره عبارت مبتدا شی.او خبر به محذوف راویستلے شی.مثلاً «**صحیحة**» پوره عبارت به دا شی.«**فهجرته إلی رسوله صحیحة**» او ددے نه پس به دا خبر متضمن معنی د جزاء لره شی.

دویم صورت دا دے.چه «**هجرته**» مبتدا جوړه کړے شی.او«**إلی الله ورسوله**» د «**کائنة**» سره متعلق خبر کړے شی.بیا مبتدا اوخبرملاؤ شی.اومتضمن معنی د جزاء لره شی.

په صورت کنبے دلته اوله حصه «**من کانت هجرته إلی الله ورسوله**» مبتدا متضمن معنی د شرط لره شوه.او دویمه حصه «**فهجرته إلی الله ورسوله**» خبر متضمن معنی د جزاء لره شو.

دلته اشکال دا دے.چه د مبتدا او خبر په مینځ کنبے دغه شان د شرط او جزاء په مینځ کنبے تغایر پکار دے.حالانکه دلته په دواړو کنبے اتحاد موندے شی.اوبعینه هم دا خبره «**ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أوإلی امرأة ینکحها فهجرته إلی ما هاجر إلیه**» کنبے هم ده.دلته کنبے هم په مبتدا او خبر کنبے لفظاً اتحاد دے.

ددے څو جوابونه ورکړے شوی دی

① ابوالفتح قشیری رحمه الله فرمائی.لفظاً اګرچه اتحاد دے.خو معناً تغایر دے.دلته عبارت محذوف دے.هغه داسے دے «**فمن کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله حکماً وشرعاً**»(۱)

---

(۱) عمدة القاری (۱/۲٤) بیان الإعراب)_

دغه شان په دویمه جمله کښے هم ونیلی شی چه «من کانت هجرته إلی دنیا... قصداً ونیة فهجرته إلی ما هاجر إلیه حکماً وشرعاً» اوس په شرط او جزاء کښے اتحاد باقی پاتے نشو بلکه تغایر شو

② دویم جواب دا دے اگرچه دلته لفظاً اتحاد دے خو معناً تغائر دے اومغایرت معنوی د صحت کلام دپاره کافی وی بیا دا «اتحاد بین الشرط والجزاء» او «اتحاد بین المبتداء والخبر» کله د «مبالغة فی التعظیم» دپاره هم وی لکه چه ونیلی شی «أنا أنا» دلته کښے په ظاهره مبتدا او خبر دواړه متحد دی خو په معنی کښے تغایر شته خکه چه په دے کښے د دویم «أنا» نه مراد «الکامل فی المرؤة» یا «الکامل فی الشجاعة» دے

دغه شان د ابوالنجم مشهوره مصرعه ده «أنا أبوالنجم وشعری شعری»

په دے مصرعه کښے «شعری شعری» په ظاهر مبتدا او خبردواړه یو دی خو په معنی کښے نے تغایر شته په مصرعه کښے ددے معنی ده «شعری الآن کشعری فیما مضی» یا دا مطلب دے چه «شعری هو شعری المشهور بالبلاغة»(۱)

دغه شان دلته کښے هم «من کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله» کښے د مبالغه في التعظیم د وجے صورة اتحاد دے او حقیقة اتحاد نه دے(۲)

بیا کله دا «اتحاد بین المبتدء والخبر» د مبالغه في التحقیر دپاره هم راځی لکه چه هارون الرشید واقعه مشهوره ده چه هغوی حج ته تلی وو نو هلته نے په ژړا ژړا کښے دا دعا کوله «اللهم أنت أنت وأنا أنا» یعنی «أنت العواد بالمغفرة وأنا العواد بالذنب»

دغه شان دلته په دویمه جمله کښے یعنی «ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أو إلی امرأة ینکحها فهجرته إلی ما هاجر إلیه» کښے مبالغه في التحقیر ده(۳)

خلاصه دا که هجرت د الله او د رسول طرف ته وی نودهغه هجرت به ډیر قدر وی اوکه هجرت د دنیاوی مال ومتاع دپاره وی نوداسے هجرت څه ځیز نه دے

③ دریم جواب حضرت شاه صاحب رحمه الله ورکړے دے هغوی فرمائی چه عام طور خلق دا خیال کوی چه په دنیا کښے عمل وی او په آخرت کښے د هغے ثمره وی حالانکه صحیح دا ده چه په آخرت کښے به سړے هم هغه څیز موجود بیا مومی کوم چه ده په دنیا کښے کړے وی په قرآن کریم کښے ارشاد ﴿وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا﴾(۴) یعنی خلق به په آخرت کښے خپل کړی

---

(۱) اوگوری النبراس شرح شرح العقائد (ص ۲۹، ۳۰)۔
(۲) عمدة القاری (۱/۲٤)۔
(۳) عمدة القاری (۱/۲٤)۔
(۴) الکهف ٤۹)

اعمال حاضر بیا مومی.هم د دے وجے نے په حدیث کښے «وانما لامرئ ما نوی» فرمائیلی دی.یعنی سړی ته به بعینه هم هغه څیز ملاویږی.دکوم چه ده نیت کړے وی.هم دے حقیقت طرف ته اشاره ده په دے جمله کښے چه «من کانت هجرته إلی الله ورسوله فهجرته إلی الله ورسوله» یعنی چه څنګه هجرت وی.په آخرت کښے به هم هغه ملاویږی.البته دا بیله خبره ده.چه په دنیا کښے د دغه عمل یوشکل وی.او په آخرت کښے به نے بیل شکل وی.اودا د شکل بدلیدل څه مستبعده خبره نه ده.

اوګورئ چه نبی کریم ﷺ ته په عالم رؤیا کښے پئ پیش کړے شو.نونبی ﷺ هغه اوخکل اوچه ښه مور شو.نو بیا نے حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړلو.صحابهٔ کرام رضی الله عنهم عرض اوکړلو یا رسول الله ددے تعبیر څه دے؟ نونبی ﷺ اوفرمائیل.ددے تعبیر علم دے.لکه چه په عالم رؤیا کښے علم د پیؤ په شکل کښے پیش کړے شو.(۱)

دا خبره په دے طریقه اوپیژنئ.چه یوسړے دلته اوسیږی.اوبیمار وی.مخ نے زیړیږی .او په بدن کښے نے وینه کمیږی.هغه یو څو میاشتے په صحت افزاء ځائے کښے تیرے کړی.نو دهغه په صحت کښے مناسب تبدیلی راشی.د مخ رنګ نے سور شی.او په بدن کښے نے د وینے زیادت اوشی.اوپه هغه کښے طاقت پیدا شی.اوګورئ دا هم هغه کس دے.خو په شکل او صورت کښے نے تبدیلی پیدا شوه.

په دے طریقه حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی.چه په آخرت کښے سړی ته د هغه دعمل جزاء ورکړے شی.نو په جزاء کښے به ورته هم هغه عمل وړاندے کولے شی .کوم چه ده کړے وی.دا بیله خبره ده.چه دهغے په مناسبت سره به دهغے شکل جدا کړے شی.اودلته به دهغے شکل بل شان وی.نوهغوی فرمائی.چه «فهجرته إلی الله ورسوله» کښے چونکه د جزاء بیان دے او چه «من جنس العمل»وی.نو څکه بعینه د «فهجرته إلی الله ورسوله»اعاده اوشوه.(۲)

دویم سوال: «فهجرته الی ما هاجر الیه» **کښې د ابهام وجه** یو سوال دا دے.چه د «فهجرته إلی الله ورسوله» په جواب کښے خو نے تصریحاً د «فهجرته إلی الله ورسوله» اوفرمائیل.او د «ومن کانت هجرته إلی دنیا یصیبها أو إلی إمرأة ینکحها»په جواب کښے نے دوباره ..دنیا..او..ښځه..نے دصراحة ذکر کولو په ځائے «فهجرته إلی ما هاجر الیه» اوفرمائیل.او د ..ما.. په عموم کښے نے داخله کړه.ددے څه وجه ده؟

① ددے یوه وجه دا ده.چه د ..الله .. او ..رسول.. اعاده نے ددے وجے اوکړله . چه د ..الله.. او ..رسول.. په ذکر کښے خوند وی.لکه چه د خوند دپاره نے د جزاء په جانب کښے د ..الله.. او ..رسول.. ذکر دوباره اوکړلو.اوپه دویمه جمله چونکه د ..دنیا.. او..ښځے..

---

(۱) اوګورئ صحیح بخاری (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبیر باب اللبن)_

(۲) اوګورئ فیض الباری (۱۱/۱)_

ذکر وو اودا د (روحانی) لذت څیزونه نه دی نوځکه نې ددې اعاده صراحتاً اونکړله بلکه د «ماهاجرالیه» په عموم کښې نې داخل کړل

② دویمه وجه دا هم کیدے شی چه چونکه دلته کښې دهغه هجرت عظمت بیانول وو کوم چه «الی الله ورسوله» ته وی او د دے هجرت د عظمت تړله وجه د ..الله..او..رسول..قصد دے نوځکه د ..الله..او..رسول..دنومونواعاده اوشوه کوم چه په اصل کښې دعظمت سبب دے اوپه هغه هجرت کښې څه عظمت نشته چه هغه د دنیا او د ښځې دپاره وی نوځکه نې په جزاء کښې د دنیا او ښځې ذکرصراحةً اونکړلو بلکه په «ماهاجرالیه» سره نې ترې تعبیر اوکړلو

③ یوه وجه دا هم کیدے شی چه د «هجرةالی الله والرسول» مقصود دالله تعالی رضا ده اودا یوه ده په خلاف د «هجرةالی الدنیا» ځکه چه ددې مقاصد ډیر دی د دنیا دپاره په هجرت کښې کله مقصد د مال ومتاع حصول وی اوکله د منصب او عهدے خوائش اوطلب وی او کله ددې نه اسباب د عیش او سامان د راحت مقصود وی نوچونکه دالله او رسول طرف ته د هجرت کولو مقصود صرف یو دے په هغې کښې تعدد نشته یعنی د الله تعالی رضا حاصلول نوځکه هلته د..الله..او..رسول.. بعینه اعاده اوکړے شوه اودنیا طرف ته په هجرت کښې چونکه مختلف مقاصد شاملیدے شی نوځکه هلته په «ماهاجرالیه» کښې اجمال اوابهام اختیارکړے شو

دطاعاتو، عباداتو،مباحاتواو معاصی سره د نیت دتعلق نوعیت

دلته کښې د نیت په بنیاد یو عمل مقبول اوغیر مقبول ګرځولے شی چه دهجرت دینی عمل که د الله تعالی د رضا دپاره وی خو مقبول او معتبر به وی اوکه د دنیا د حاصلولو په ارادہ وی نوغیر مقبول او غیر معتبر به وی په دے باره کښې داتفصیل هم په ذهن کښې کینوئ.

چه د نیت تعلق د عباداتو او طاعاتو سره هم دے او د مباحاتو سره هم که عمل د عباداتو او مباحاتو څخه وی او نیت ښه وی نواجر او ثواب به ملاویږی اوکه عمل د عبادات اوقربات څخه وی او په نیت کښې فساد راغلو نوبیا به ګناه او عذاب وی.

ترکومے پورے چه د مباحاتو او جائز امورو تعلق دے نو د هغې په باره کښې مونږ وړاندے ذکر کړے دے که نیت ښه وی نو ثواب به ملاویږی اوکه نیت غلط وی نوګناه به وی او که بیخی نیت نه وی نونه به ثواب وی اونه به ګناه وی البته که په نیت کښې اختلاط وو نوپه دے کښې به د غالب اعتبار وی که د خیر نیت غالب وی نو ثواب به ملاویږی اوکه د شر نیت غالب وی نوګناه به وی اوکه دواړه طرفونه برابروو نوهم به د «أنا أغنی الشرکاء عن الشرك» په بنا به د شر طرف غالب ګرځولے شی او عمل به غیرمقبول اوګناه وی

بیا ترکومے پورے چه د معاصی تعلق دے نوددے په باره کښې هم ښه ځان پوهه کړئ چه د نیت حسنه د معاصی سره د تعلق امکان هم نشته په معاصی کښې ددې خبرے صلاحیت نه وی چه د هغې سره د نیت حسنه تعلق وی ځکه چه نیت حسنه د داسے څیز سره متعلق وی کوم چه د شارع د منشاء مطابق وی اود شارع د منشاء مطابق قربات، عبادات، او مباحات دی نو ددے سره د نیت حسنه تعلق کیدے شی د معاصی سره په هیڅ حالت کښې د

نیت حسنه تعلق نشی راتلے.بلکه که یو کس د نیت حسنه سره گناه کوی.نو دهغه د ایمان ضائع کیدو ویره ده.والله اعلم بالصواب

حدیث ,,انما الاعمال بالنیات،، نه د کتاب د شروع وجه امام بخاریؒ چه ددے حدیث نه د خپل تصنیف ابتداء کړے ده.ددے څو وجوهات کیدے شی.

① یوه ښکاره وجه خو دا په پوهه کښے راځی.چه امام بخاریؒ د تصحیح نیت او ددے اهمیت طرف ته متوجه کولو دپاره په دے حدیث د خپل ..صحیح.. شروع اوکړله.

② یوه وجه دا هم کیدے شی.چه د هجرت حدیث ئے ذکر کړلو.امام بخاریؒ دے طرف نه متوجه کول غواړی.چه دعلومود تحصیل دپاره هجرت ظاهره ضروری دے.او هجرت ظاهری هم دادے.چه د یو ځائے نه بل ځائے ته منتقل شی.لکه چه امام بخاریؒ فرمائی.که ته د علومو تحصیل غواړے.نوستا دپاره ضروری ده.چه د خپل کور نه هجرت اوکړے.او د دنیا په کورونو ورګډ شے.

③ دریمه وجه دا هم کیدے شی.چه امام بخاریؒ د هجرت په حدیث سره صرف ظاهری هجرت ته اشاره نه کوی.بلکه هجرت باطنی طرف ته هم متوجه کول غواړی.ځکه چه کمال هجرت مطلوب دے.اوکمال هم په هغه صورت کښے حاصلیږی.چه په هجرت ظاهره سره سره په هجرت باطنه باندے هم عمل اوشی.

دهجرت ظاهره مطلب خو واضح دے.چه د یو ځائے نه بل ځائے ته منتقل کیدل.لکه چه نبی ﷺ د خپل کور نه غار حراء ته هجرت کړے وو.دا هجرت «من مکان إلی مکان آخر» دے.

د هجرت ظاهره یو شکل هغه هم وو.کوم چه صحابه کرامو رضی الله عنهم د مکے مکرمے نه حبشه ته کړے وو.دا هجرت «من دار الخوف إلی دار الأمن» ته وو.

دغه شان د نبی ﷺ مدینے منورے ته د روانیدو نه وړاندے د صحابه کرامو رضی الله عنهم مدینے طرف ته هجرت هم «من دار الخوف إلی دار الأمن» ته هجرت وو.اوپه هجرت ظاهره کښے داخل وو.بیا د نبی ﷺ مدینے منورے ته دتشریف اوړلو نه پس هجرت «من دار الکفر إلی دار الإسلام» شو.دا هم هجرت ظاهره دے.

اویو هجرت باطنه دے.د کوم چه په حدیث «المهاجر من هجر ما نهی الله عنه» کښے ذکر دے.په دے د منهیاتو او ګناهونو پریخودلو ته هجرت وئیلے شوے دے.او دا هجرت باطنه دے.

لکه چه امام بخاریؒ په دے خبره باندے تنبیه ورکول غواړی.چه د علوم ظاهره د تحصیل سره سره که ته حقیقی تکمیل هم غواړے.نود هجرت ظاهره سره سره هجرت باطنه هم اوکړه.او هجرت باطنه حاصلیږی.د ګناهونو او معاصی په پریخودو سره.نوترڅو چه ګناهونه پریخودے شوی نه وی.کمال نشی حاصلیدے.

د امام شافعی رحمه الله مشهور اشعار دی

شکوت إلی وکیع سوء حفظی فأرشدنی إلی ترک المعاصی

وأخبرنی بأن العلم نور ونورالله لایهدی لعاص.....(۱)

د حدیث باب نه مستنبط مسائل ددے حدیث نه فقهاوو پیر مسائل مستنبط کړی دی. مونږ دلته څو احکام ذکر کوو.

① ائمه ثلاثه په دے حدیث باندے استدلال کوی. اوپه اودس او غسل کښے نیت واجب گرخوی. اود امام ابوحنیفه، سفیان ثوری، او امام اوزاعی رحمهم الله په نیز په اودس او غسل کښے د نیت ضرورت نشته. «وقد سبق منا التفصیل»

② دویمه مسئله ددے حدیث نه دا مستنبط شوے ده. چه د امام مالک رحمه الله او په یو روایت کښے د امام احمد رحمه الله په نیز د رمضان د میاشتے په شروع کښے یو نیت د ټولو روژو دپاره کافی دے. هغوی فرمائی. چه د رمضان ټولے روژے چه یوځائے شی. نو یو عبادت دے. نو یو نیت به ورله کافی وی.

اوامام ابوحنیفه، امام شافعی. او د یو روایت مطابق د امام احمد رحمهم الله په نیز د هرے روژے دپاره مستقل نیت کول ضروری دے. ځکه چه هره روژه مستقل عبادت دے. نو یو نیت به د ټولو دپاره کافی نه وی.

③ یوه مسئله دا مستنط شوے ده. چه د خطبه په دوران کښے احادیث بیانول جائز دی. ځنکه چه حضرت عمربن الخطاب رضی الله عنه د خطبے په دوران کښے دا حدیث بیان کړلو.

④ یوه مسئله دا هم مستنبطه شوے ده. چه د عباداتو دپاره نیت لازم او واجب دے. البته په عبادات مقصوده کښے د نیت وجوبی اتفاقی دے. او په وسائلو کښے اختلاف دے.

د حدیث باب نه حاصل شوي څو فوائد ① ددے روایت نه یوه فائده دا ذهن ته راغله. چه د دینی علومو دتحصیل دپاره هجرت ظاهره پکار دے.

② دویمه فائده دا حاصله شوه. چه په دینی علومو کښے کمال حاصلولو په هجرت باطنه باندے موقوف دے.

③ دریمه فائده دا په ذهن کښے راغله. چه «خبر فی الحدیث» جائز دے. د کوم تفصیل چه وړاندے تیر شو. والله اعلم بالصواب.

---

(۱) دیوان الشافعی رحمه الله (ص. ۵٤) جمع وتعلیق محمد عفیف الزعبی)۔

الحديث الثاني

[٢] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا (١) أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ فَيُفْصَمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا [٣٠٣٣]

رجال الحديث

قوله عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ:- دوی د عبدالله بن یوسف تنیسی او دمشقی په نوم باندے مشهور دے اصل خو ددوی دمشقی دے تنیس کنیے ئے ستوګنه اختیار کړے وه.(٢)
تنیس په مصر کنیے د سمندر په ساحل باندے یو بنار وو. کوم چه نن صبا ویران دے دا تنیس بن حام بن نوح عليه السلام طرف ته منسوب دے.(٣)
عبدالله بن یوسف تنیسی دامام مالك او لیث بن سعد رحمهما الله په شاګردانو کنیے دے دامام ذهلی رحمه الله اوامام یحیی بن معین رحمه الله غوندے فاضلان ددوی شاګردان دی.(٤)
یحیی بن معین رحمه الله فرمائی. «ما بقی علی أدیم الأرض أحد أوثق فی ،، الموطا،، من عبدالله بن یوسف التنیسی رحمه الله (٥)
امام بخاری رحمه الله ددوی نه موطا اوریدلے ده.(٦) او فرمائیل ئے چه «کان من أثبت الشامیین» (٧)

---

(١) هذا الحديث أخرجه البخاری فی کتاب بدء الخلق أیضاً فی باب ذکر الملائکة رقم ٣٢١٥) ومسلم فی صحیحه فی کتاب الفضائل باب طیب عرقه ﷺ ومالک فی الموطا (ص.١٨٨) کتاب القرآن باب ما جآء فی القرآن رقم ٧. والنسائی فی سننه فی کتاب الإفتتاح باب جامع ما جآء فی القرآن رقم.٩٣٤. ٩٣٥. والترمذی فی جامعه فی کتاب المناقب باب کیف کان ینزل الوحی علی النبی ﷺ رقم ٣٦٣٤. واحمد فی مسنده (٦/١٥٨. ٢٥٧)_
(٢) عمد القاری (١/٣٦) وتهذیب الکمال (١٦/٣٣٣)_
(٣) عمدة القاری(١/٣٦)_
(٤) اوګورئ تهذیب الکمال (١٦/٣٣٣. ٣٣٤) وعمدة القاری (١/٣٦)_
(٥) تهذیب الکمال (١٦/٣٣٥)_
٦) عمدة القاری(١/٣٦)_
(٧) تهذیب الکمال(١٦/٣٣٥)_

قوله مَالِكٌ:- دا مالك بن انس بن مالك بن ابی عامرالاصبحی المدنی رحمه الله دے ابوعبدالله نے کنیت او «امام دارالهجرة» نے لقب دے.(۱)
دامام مالك رحمه الله د شیوخو شمار نهه سوه دے په دے کښے درے سوه تابعیان او شپږ سوه تبع تابعیان دی.(۲)
امام مالك رحمه الله چه کله موطا اولیکله نوچونکه ددوی نه وړاندے ابن ابی ذئب هم د موطا.. په نوم کتاب لیکلے وو.او هغه کتاب غټ هم وو نوخلقو تپوس اوکړلو «مال الفائدة فی تصنیفك؟» نو دوی جواب ورکړلو «ماکان لله بقی»(۳) یعنی ما دالله تعالی د رضا دپاره دا تصنیف کړے دے.خکه به ورته دوام نصیب شی.او هم داسے اوشوه

قوله هِشَامِ بنِ عُرْوَةَ:- دے دعروه بن زبیر بن العوام خونے دے.ددوی کنیت ابوالمنذر یا ابوعبدالله دے.تابعی دے.او مدنی هم دے.دحضرت ابن عمر رضی الله عنه او حضرت جابر رضی الله عنه وغیره ملاقات نے کړے دے.حضرت عمر رضی الله عنه خو ددوی په سر باندے لاس رانبکلے وو او دعا نے ورته هم کړے وه.په ۶۱ه کښے پیدا شوے وو.او (۱۴۵ه) کښے په بغداد کښے وفات شو رحمه الله.(۴)

قوله عَنْ أَبِيهِ: دا حضرت عروه بن زبیربن العوام رحمه الله دے.جلیل القدر تابعی وو.اوددے سره سره د مدینے منورے په اووه فقهاؤ کښے شمارلے شی.
دوی ته الله تعالی د نسب اوخاندان عظیم شرافت ورکړے وو.حضرت زبیربن العوام رضی الله عنه «أحدالعشرة المبشرة» نے پلاروو.اود صدیق اکبر رضی الله عنه لورذات النطاقین حضرت اسماء رضی الله عنها نے مور وه.نبی علیه الصلوة والسلام د دوی ماما وو.او حضرت عائشه رضی الله عنها د دوی تروره وه.په ۲۰ه کښے د دوی پیدائش شوے وو.او په ۹۴ه یا ۹۹ه کښے وفات شوی وو.(۵)

قوله عَائِشَةَ:حضرت عائشه رضی الله عنها بنت سیدناابوبکر رضی الله عنه وه.ددوی نکاح د نبی صلی الله علیه وسلم سره د هجرت نه وړاندے شوے وه.چه د دوی عمر شپږ کاله وو.اود یو روایت مطابق دوی عمر اووه کالو وو. دغزوه بدر نه پس د دوی واده اوشو. چه عمر نے نهه کاله وو.او کله چه نبی صلی الله علیه وسلم وفات شو.دوی عمر اته پنځوس کاله وو.پنځه شپته کاله ژوندئ پاتے شوے وه.په رمضان ۵۵ه یا شوال ۵۷ه یا ۵۸ه کښے وفات شوے وه.د دوی د وصیت مطابق دا د شپے په جنت البقیع کښے دفن کړے شوه.او حضرت ابوهریره رضی الله عنه پرے د جنازے مونځ اوکړلو.

---

(۱) تهذیب الکمال (۲۷/۱۶)_
(۲) عمدة القاری(۳۶/۱)_
(۳) تدریب الراوی(۸۹/۱)_
(۴) عمدة القاری.(۳۷/۱)_
(۵) عمدة القاری (۳۸/۱)

ددوی مور ام رومان زینب بنت عامر وه.نبی کریم ﷺ د حضرت اسماء رضی الله عنها د خونی او حضرت عائشې رضی الله عنها د خوری حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په نوم باندے د دوی کنیت ..ام عبدالله.. کیخودے وو (۱)

حضرت عائشه رضی الله عنها په فقهاؤ صحابو کښے داخل ده.اویه هغه شپږو صحابو رضی الله عنهم کښے د دوی شمار کیږی کوم چه مکثرین في الحدیث دی.(۲) د دوی نه ټول دوه زره دوه سوه لس احادیث مروی دی.په دے کښے یو سل څلوراویا احادیث متفق علیه دی.څلور پنځوس روایتونه هغه دی.کوم چه صرف امام بخاری رحمه الله نقل کړی دی.اواته پنځوس احادیث هغه دی د کومو تخریج چه صرف امام مسلم رحمه الله کړے دے (۳)

قوله أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا:دا یواځے دحضرت عائشې رضی الله عنها نه بلکه د ټولو ازواج مطهراتولقب دے.او دا په اصل کښے دالله تعالی د ارشاد ﴿اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِيْنَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهٗۤ اُمَّهٰتُهُمْ﴾ (۴) نه ماخوذ دے.

خودا خبره دے واضحه وی.چه د مورولی د احترام اواحسان دوجوب او تحریم نکاح په حیثیت باندے ده.ترکومے پورے چه د هغوی دلونړو سره نکاح ده.د هغوی سره د خلوت دجواز.او دهغوی سره د سفر وغیره تعلق دے.نو په دے کارونو کښے مورولی نشته.نوهغوی سره خلوت بلکه کتل ورته هم ناجائز دی.اودهغوی سره سفر کول هم ناجائز دے او دهغوی د لونړو سره نکاح جائز ده.(۵)

بیا په دے کښے اختلاف دے.چه د ازواج مطهراتو باندے لکه څنګه چه د ..ام المؤمنین.. یا..امهات المؤمنین..اطلاق کیږی.نو آیا د..امهات المؤمنات..اطلاق وربانډے هم کیدے شی که نه؟

دحضرت عائشې رضی الله عنها رانے دا ده.چه ..امهات المؤمنات.. نشی وئیلے.قاضی ابن العربی (۶) حافظ ابن کثیر (۷) اوعلامه عینی رحمه الله دے قول ته ترجیح ورکړے ده.حضرت عائشې رضی الله عنها نه

---

(۱) عمدة القاری (۱/۳۸)_

(۲) مکثرین في الحدیث شپږ صحابه کرام رضی الله عنهم دی (۱) حضرت ابوهریره (۲)حضرت عبدالله بن عمر (۳) حضرت عبدالله بن عباس (٤) حضرت جابربن عبدالله (۵)حضرت انس بن مالک (۶) حضرت عائشه رضی الله عنهاوعنهم اجمعین .اوګورئ تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲/۲۱۶. ۲۱۸) النوع التاسع والثلاثون فی معرفة الصحابة)_

(۳) عمدة القاری (۱ ۳۸)_

(٤) الأحزاب: ۶)

(۵) عمدة القاری(۱ ۳۸)_

(۶) اوګورئ تفسیر قرطبی(٤ ۱۲۳)_

(۷) ارشاد الساری للقسطلانی(۱/۵۷)_

یوے ښځے په ..یاامه.. سره خطاب اوکړلو نو دوی وړته اوفرمانیل. «لست بأمك أنا أم رجالكم»(۱)

دحافظ ابن حجر رحمه الله رجحان دے طرف ته دے چه د ..ام المؤمنات.. په ونیلو کښے څه قباحت نشته (۲)

بهرحال دا اختلاف په دے اختلاف باندے مبنی دے چه آیا د رجالو په خطاب کښے نساء هم داخل دی که نه؟ دچا په نیز چه داخلے دی نودهغوی په نیز ..ام المؤمنات.

ونیل جائز دی. اودچا په نیزچه داخلے نه دی. نوهغوی دا ټیك نه ګڼړی (۳)

آیا په رسول الله ﷺ باندې د ،،ابو المومنین،، اطلاق کیدې شی؟ یوسوال دا هم کیدے شی چه آیا مونږ په رسول الله ﷺ باندے د ..ابوالمؤمنین.. اطلاق کولے شو. نو په دے کښے هم اختلاف دے. د بعضو حضراتو خیال دے چه د..ابوالمؤمنین.. اطلاق وربانده نشی کیدے. استاذ ابواسحاق اسفرائینی رحمه الله فرمائی...هو کابینا.. ونیلی شی. او..ابونا.. نشی ونیلے. د دے حضراتو وینا دا ده. چه په قرآن کریم کښے صراحتة راغلی دی. ﴿ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ ﴾ (۴) په دے کښے د ،،أَبُوَّتِ،، نفی ده. دغه شان په یو حدیث کښے دی «إنما أنا لكم بمنزلة الوالد»(۵)

خو داکثرو عالمانورائے دا ده. چه په دوی باندے د ..ابوالمؤمنین.. اطلاق ټیك دے په دے کښے څه حرج نشته. دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما او حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه روایت دے چه هغوی د دے آیت ﴿ اَلنَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ ﴾(۶) په آخر کښے ..وهو اب لهم.. اضافه کوله. هم دا د حضرت معاویه. مجاهد. عکرمه. او حسن رحمهم الله نه مروی دی (۷)

خوچه ترکومے پورے په ﴿ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ ﴾ (۸) کښے د نفی تعلق دے. نو په دے کښے د ..أَبُوَّتِ،، صلبیه نفی ده. د مطلق..أَبُوَّتِ،، نفی په کښے نشته.(۹) هم دا وجه ده. چه په «إنما أنا

---

(۱) طبقات ابن سعد(۸/ذکر أزواج رسول الله ﷺ ذکر عائشة رضی الله عنها)_

(۲) فتح الباری (۱۸/۱)_

(۳) اوګورئ شرح کرمانی(۲۵/۱)_

(٤) الأحزاب ٤٠) -

(٥) سنن ابی داود کتاب الطهارة باب کراهیة إستقبال القبلة عند قضاء الحاجة)_

(٦) الأحزاب ٦٠)-

(۷) تفسیر ابن کثیر(٤٦٨/٣)_

(٨) الأحزاب ٤٠) —

(۹) عمدة القاری(۳۹/۱)_

لکم بمنزلة الوالد)) کښے من وجه د ..أبوّت،، .. اثبات دے.والله اعلم.

د اخوال المؤمنین او خالات المؤمنین اطلاق د امهات المؤمنین خویندو ته تروریانے او رونړو ته ماماګان اولونړو ته خویندے وئیلی شی که نه؟په دے باره کښے علامه عینی رحمه الله فرمائی.

په دے کښے هم اختلاف دے. بعضو ﴿وَأَزْوَاجُهُۥٓ أُمَّهَٰتُهُمْ﴾ باندے قیاس کړے دے. اوفرمائی چه هرکله هغوی میاندے دی.نودهغوی په رشتے سره ورته تروریانے.ماماګان او خویندے وئیلی شی.خو اصح قول دا دے.چه ددے نومونو اطلاق صحیح نه دے.لعدم التوقیف (۱)

ترکومے پورے چه د نص تعلق دے.نوهغه مؤول دے.(۲) خکه چه ازواج د احترام. عزت اواکرام په غرض امهات ګرځولے شوی دی.په څه حکم کښے نه دی.هم دا وجه ده.چه د امهات المؤمنین لونړه او خویندے بالاجماع حرامے نه دی.(۳) نو دوی ته ..اخوات المؤمنین.. او خالات المؤمنین.. هم نشی وئیلے.والله اعلم.

حضرت عائشه رضی الله عنها غوره ده که حضرت خدیجه رضی الله عنها بیا په دے کښے هم اختلاف دے.چه حضرت عائشه رضی الله عنها افضله ده که حضرت خدیجه رضی الله عنها؟

بعضے حضرات د حضرت عائشے رضی الله عنها د فضیلت قائل دی.خو راجح دا دی.چه حضرت خدیجه رضی الله عنها د حضرت عائشے رضی الله عنها نه افضله ده .د قاضی متولی. او ابن العربی مالکی رحمه الله نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو هم دا یقینی رائے ده.(۴)

حضرت عائشه رضی الله عنها افضله ده که حضرت فاطمه رضی الله عنها بیا په دے کښے هم د عالمانوکلام دے.چه حضرت عائشه رضی الله عنها افضله ده که حضرت فاطمه رضی الله عنها؟

په دے کښے راجح دا ده.چه حضرت عائشے رضی الله عنها ته په حضرت فاطمے رضی الله عنها باندے فضیلت حاصل دے.(۵)

حضرت عطاء الله شاه بخاری رحمه الله دا په عجیبه عنوان سره ذکرکړے ده.هغوی فرمائی چه حضرت فاطمه رضی الله عنها (چه د رسول الله ﷺ د خیګرتوته وه) اوفرمائیل .چه نبی ﷺ زما په باره کښے فرمائی.((هی بضعة منی)) یعنی فاطمه رضی الله عنها زما نه یوه حصه ده.

حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی.چه زه او ته څه نه پیژنو.صرف دومره خبره ستاسو نه تپوس کول غواړم.چه هرکله نبی ﷺ زما خاوند دے.اوهغه جنت ته څی.نو زما لاس به دهغوی په لاس کښے وی.کوم خواه ته چه هغوی څی.هلته به زه هم څم.اوستا خاوند حضرت علی رضی الله عنه دے.کله چه هغه جنت ته څی.نو ته به دهغوی سره ئے.کوم خواه ته چه هغه څی.هلته به ته څے.اوس تاسو په خپله سوچ اوکړئ.چه د چا مرتبه اوچته ده؟

---

(۱) عمدة القاری (۳۸/۱)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) ابن کثیر(۴۶۸/۳)_

(۴) عمدة القاری (۳۸/۱)_

(۵) پورتنئ حواله)_

بهرحال په دے کښے په یوخطیبانه انداز کښے دحضرت عائشے رضی اللہ عنہا د افضیلت اثبات دے کوم چه بالکل ټیک دے علامه عینی رحمہ اللہ دخپلوبعضو استاذانو نه نقل کړی دی چه «فاطمة أفضل فی الدنیا وعائشة أفضل فی الآخرة»(۱)

قوله أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: دا حارث بن هشام بن مغیره دحضرت خالد بن ولید د تره خوئے اود ابوجهل حقیقی وروړ وو. د غزوه بدر په موقع د کافرانو د طرفه د مسلمانانو خلاف په جنګ کښے شریك شوے وو. د فتح مکے په موقع نے اسلام قبول کړے وو د غزوه حنین په موقع ورته رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سل اوښان ورکړی وو په جنګ یرموك کښے دوی شهید شوی وو رضی الله تعالی عنه (۲)

دا حدیث د مسانید عائشه رضی اللہ عنہا څنې دي اوکه دمسانید حارث بن هشام رضی اللہ عنہ څنې دي؟

دلته کښے حضرت عائشه رضی اللہ عنہا روایت کوی چه حارث بن هشام رضی اللہ عنہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه تپوس اوکړلو. «کیف کان یأتیك الوحی؟» په دے مقام کښے دوه احتمالات دی.

() یودا چه په کوم وخت کښے حارث بن هشام رضی اللہ عنہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه تپوس کولو نو په هغه وخت کښے حضرت عائشه رضی اللہ عنہا موجود وه. دا سوال اوجواب دوی براه راست اوریدلی وو په دے صورت کښے دا روایت په مسانید عائشه رضی اللہ عنہا کښے شمارلے شی. او هم دا د صاحبانو د اطراف رائے ده.(۳)

() دویم احتمال دا دے چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا هلته موجود نه وه. او دا روایت هغوی د حارث بن هشام رضی اللہ عنہ نه اوریدلے وی. نوپه دے صورت کښے به دا د مسانیدو د حارث بن هشام رضی اللہ عنہ څنے وی. اودلته به دے ته مرسل دصحابی رضی اللہ عنہ وئیلی شی. دجمهورو په نیز ددے حکم هم د موصول دے.(۴)

اومعجم بغوی وغیره د عامربن صالح زبیری په واسطه باندے راغلے دے. په دے کښے تصریح راغلے ده. چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا د حضرت حارث بن هشام رضی اللہ عنہ نه روایت کوی.(۵)

د دے دویم احتمال په تائید کښے په مسند احمد(۶)

اگرچه په عامر بن صالح زبیری کښے ضعف دے.(۷) خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی. چه ابن منده رحمہ اللہ سره د دوی متابع موجود دے.(۸) بهر حال مشهوره هم دا ده. چه دا د مسانید

---

(۱) عمدة القاری(۳۸/۱)_

(۲) عمدة القاری(۳۹/۱)_

(۳) فتح الباری (۱۹/۱)_

(۴) اوگورئ تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲۰۷/۱) النوع التاسع:المرسل)_

(۵) فتح الباری (۱۹/۱)_

(۶) اوگورئ مسند احمد(۱۵۸/۶، ۲۵۷)-

(۷) قال الحافظ فی التقریب (ص.۲۸۷) متروك الحدیث أفرط ابن معین فکذبه)-

(۸) فتح الباری (۱۹/۱)_

عائشه رضی الله عنها خنې دے (۱)

قوله كَيْفَ يَأْتِيكَ الْوَحْيُ: یعنی تاسو ته وحی څنګه راځی؟

دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه سوال په نزول وحی کښې د شک د وجې نه وو دا سوال په نزول وحی کښے د شك دوجے نه وو بلکه دا داسے وو لکه څنګه چه حضرت ابراهیم علیه السلام الله تعالی نه سوال کړے وو چه ﴿رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ﴾ (۲) هغوی سوال کولو اے زما پروردیګاره! ماته د احیاء موتی د کیفیت مشاهده اوکړه. حضرت ابرهیم علی نبینا وعلیه الصلاة والسلام د جلیل القدر او اوالوالعزم پیغمبرئ سره سره د ډیرو پیغمبرانوعلیهم السلام پلار هم دے رسول الله ﷺ ته د هغوی د ملت د تابعدارئ حکم شوے دے. هغوی ته د احیاء موتی په کیفیت کښے د شك تصور څه کیدے شو بلکه دهغوی د سوال منشا دا وه چه هغوی ته د احیاء موتی په قدرت باندے پوره یقین وو خوددے نه پس په هغوی کښے دا شوق پیدا شو چه لږ اوګورم چه د احیاء موتی کیفیت څنګه وی؟(۳)

نودغه شان حارث بن هشام رضی الله عنه ته د وحی په باره کښے مکمل یقین حاصل وو . خو د دے خبرے شوق پیدا شو چه د دے د کیفیت علم ورته اوشی.(۴) دحضرت ابراهیم علیه السلام سوال د خصائص الوهیت په باره کښے وو اودحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه سوال د خصائص نبوت په باره کښے وو.

دا هم داسے ده چه مونږ ته د مکے معظمے او مدینے منورے کښے د وجود په باره کښے په تواتر سره یقین حاصل دے هم ددے یقین په وجه به زمونږ دا شوق پیدا کیږی چه کاش مکه او مدینه مو اولیدلے هم دا وجه ده چه چا لیدلی وی په هغوی پسے ګرځو اودا تپوس ترے کوو چه مکه مکرمه څنګه ده؟مدینه منوره څنګه ده؟دا سوال د مکے مکرمے یا مدینے منورے په وجود کښے د شك د وجے نه کیږی بلکه د دے په وجود باندے د یقین حاصلیدو نه پس د شوق پیدا کیدو د وجے وی.

دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه د سوال نوعیت په ظاهره خودا معلومیږی چه سائل د نفس وحی د راتلو کیفیت معلوم کړے وو په «أحياناً يأتيني مثل صلصلة الجرس» باندے ددے تائید کیږی په بخاری کښے په «كتاب بدء الخلق، او باب ذكر الملائكة» هم دا روایت راغلے دے د هغے نه هم د دے تائید کیږی خکه چه په هغے کښے د «كيف يأتيك الوحي» په جواب کښے نبی ﷺ فرمائیلی دی «كل ذلك، يأتيني الملك أحياناً في مثل صلصلة الجرس» مطلب دا دے چه بعضے وخت به وحی په غیر معروف صورت کښے راتله چه اول وهله کښے په پوهه کښے نه راتله.

---

(۱) پورتنۍ حواله_

(۲) البقرة ۲۶۰) -

(۳) اوګورئ تفسیر ابن کثیر(۳۱۵/۱)_

(۴) فضل الباری(۱۵۱/۱)_

اودا احتمال هم شته چه د حامل وحی د راتلو د کیفیت په باره کښے ټپوس کول دسائل مقصود وو دحدیث جزء ثانی «أحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً» ددے تائید کوی چه حامل وحی بعضے وخت ماته په شکل انسانی کښے راځی

اوس که دا اووئیلی شی چه سوال د نفس وحی د راتلو د کیفیت متعلق وو نو بیا به د «أحیاناً یأتینی مثل صلصلة الجرس، وأحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً» مطلب دا وی چه بعضے وخت وحی په غیر معروف صورت کښے راځی چه په اوله وهله کښے پرے پوهیدل نه کیږی اوکله د اول وهله نه معلومیږی.لکه څنګه چه سړے د یو انسان سره خبرے کوی نودهغه خبرے به پوهه کښے راځی.

اوکه سوال د حامل وحی د راتلو په باره کښے وو نومطلب به داشی چه کله فرشته په معهود او معلوم صورت کښے راتله.اود دے نه ئے په «مثل صلصلة الجرس» سره تعبیر اوکړو خکه چه د «صلصلة الجرس» نه د یوځیزنه اخذ کول اود څه کلام اخذ کول معهود نه وی اوکله به ئے په معلوم شکل یعنی انسانی شکل کښے فرشتے وحی راوړله.اوراتله به«وأحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً» دلته کښے هم ممکن ده.چه سوال بالکل عام وی.یعنی د وحی متعلق هم سوال وی چه دا به څنګه راتله.اودحامل وحی په باره کښے هم سوال وی.چه هغه به څنګه راتلو؟(۱)

قوله: صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ :- «صلصلة» هغه آواز ته وانی.کوم چه د اوسپنے په اوسپنه د راپریوتو نه پیدا کیږی.په هغے کښے د طنین یعنی د ..زن.. زن.. آواز وی لکه څنګه چه تلې وهلی شی.نو دهغے نه پس یو قسم آواز اوریدے شی.دغه شان دے آواز ته هم«صلصلة»وئیلی شی.چه هغه مسلسل وی.اوپه هغے سره په اول وهله کښے څه خبره په پوهه کښے نه راځی (۲)

د «صَلْصَلَة» نه څه مراد دی؟ - د «صَلْصَلَة» چه د کوم آواز تشبیه ورکړے شوے ده په دے باره کښے ډیر اقوال دی.چه ددے نه څه مراد دے؟(۳)

① بعضے حضرات فرمانی.چه دا د فرشتے د وزرو وهلو آواز دے

② بعضو فرمانیلی دی.چه دا د «رصد» آواز دے یعنی دحضرت جبریل ﷺ سره چه به د وحی د حفاظت دپاره د فرشتو کومه لویه ډله راتله.دا د هغوی د راتګ آواز دے(۴)د لاندینی آیت لاندے.﴿ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا ﴾(۵) تاسوبه کتلی وی.چه کله

---

(۱) اوګورئ فتح الباری (۱۹/۱) وعمدة القاری (۴۳/۱)۔

(۲) مجمع بحارالأنوار(۳۴۱/۳) وعمدة القاری (۴۰/۱) وفتح الباری (۲۰/۱)۔

(۳) فتح الباری(۲۰/۱)۔

(۴) د ..رصد.. په باره کښے داحادیثو دپاره اوګورئ الدرالمنثور(۶ ۲۷۴، ۲۷۵)

(۵) الجن ۲۷)-

تاسو ته نزدے د مارغانو لوئے سیل تیریږی نود..شان.. شان.. آواز ستاسو په غوږونو کښے اوریدے شی.دغه شان دلته د جبریل آمین ﷺ سره د راتلونکو فرشتو د وزرو د آواز نه په «صلصلة» سره تعبیراوکړے شو.(۱)

③ دا حضرت جبریل آمین د راتلو آواز وو.لکه څنګه چه د ریل ګاډی د راتلو آواز د لرے نه معلومیږی.دا قول د شیخ الاسلام حضرت مدنی قدس سره نه منقول دے.(۲)
په دے باندے بعضے طالبانو دا اشکال کړے دے.که داسے واقعه وه.نوبیا پکار دا وه چه تولوته ددے آواز احساس کیدلو.اوهم دا اشکال د فرشتو د وزرو په آواز باندے هم وارد کیدے شی.
خو ددے جواب ورکولے شی.چه دا څیز د کشف سره تعلق ساتی.اوګورئ په احادیثو کښے دا هم دی.چه جبریل آمین په شب قدر کښے خپلے وزرے خوروی.اودا څیزاهل کشف ته معلوم دے. نورو ته نه.لکه څنګه چه کونړآواز نه اوری.دغه شان دا آواز هم نورو خلقو نه اوریدلو.(۳)

④ بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه دا یو خاص آواز وو.چه په دے سره به د نبی تول قوتونه جمع کولی شول.اوددے په ذریعه به د وحی نه وړاندے نبی ته خبردارے ورکولے شو.لکه څنګه چه د ټیلفون ټلئ وی.چه د خبرو اترو کولو دپاره مخاطب هوښیار وی.(۴)

⑤ بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه الله تعالی به په خپل قدرت سره د موحی به کښے یو آواز پیدا کړلو.(۵)

⑥ بعضے حضرات فرمائی.چه دا د فرشتے خپل اصل آواز وو.(۶)

⑦ حضرت شاه ولی الله ﷺ فرمائی.چه په اصل کښے قاعده دا ده.کله چه د انسان په حواسو کښے تعطل پیدا شی.نوپه دے حاسه کښے دا کیفیت پیدا شی.چه هغه د مختلف قسم څیزونو ادراك کولے شی.مثلاً خدائے دے نکړی.که په حاسه بصر کښے څه خرابے پیدا شی.نو قسم په قسم رنګونه په نظر راځی.دغه شان د سترګو مهلو نه پس مختلف قسم رنګونه په نظر راځی.کله سور، کله زیړ، کله تور وغیره.حضرت شاه صاحب ﷺ فرمائی.چه دا «صلصلة الجرس» په اصل کښے د حواسو دتعطل نه کنایه ده.یعنی الله تعالی به د وحی د نزول په وخت

---

(۱) فضل الباری (۱۵۲/۱)_
(۲) اوګورئ الأبواب والتراجم(۲۵)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) فضل الباری (۱۵۲/۱)_
(۵) نقله عن بعض المشائخ شیخ الحدیث العلامة الکاندهلوی فی أوجزالمسالک(۱۲۸/٤) کتاب القرآن ما جاء فی القرآن)_
(۶) فتح الباری (۲۰/۱)_

کښے د نبی ﷺ حاسه سمع.د عالم شهادت د مسموعاتو نه معطل کړله او د بل عالم طرف ته به ئے متوجه کړله.چه په پوره توجه سره تلقی د وحی اوکړے شی.(۱)

⑧ بعضے حضرات فرمائی.چه دا سپه خپله دالله تعالی صوت قدیم دے اوشاه صاحب هم دا غوره کړے دے.

آیا دالله تعالی دپاره صوت ثابت دی؟ په دے خبره دټولو اتفاق دے.چه دالله تعالی دپاره کلام ثابت دے اوپه الله تعالی

باندے د متکلم اطلاق کیږی.خو په دے کښے اختلاف دے چه آیا دا صفت کلام په معنی د قائم بذات الباری تعالی دے اوکه قائم بغیره دے؟معتزله د قائم بغیره قائل دی اواهل السنة والجماعة د قائم بذاته سبحانه وتعالی قائل دی.

بیا په اهل سنة کښے داختلاف دے.چه دا کلام په حرف وصوت دے اوکه بلا حرف ولا صوت دے د متکلمینو ﷺ مذهب دا دے.چه کلام بلاحرف ولا صو ت دے.او د محدثینو مسلك دا. دے.چه دا کلام بحرف وصوت دے.لکه چه متکلمین ﷺ د صوت انکار کوی اومحدثین ﷺ نے اثبات کوی.(۲)

امام بخاری ﷺ په کتاب التوحید کښے صوت ثابت کړے دے.دحضرت ابن مسعود ﷺ یو روایت نے تعلیقاً ذکر کړے دے.«إذا تکلم الله بالوحی سمع أهل السماوات شیأ فإذا فزع عن قلوبهم وسکن الصوت عرفوا أنه الحق،ونادوا ما ذا قال ربکم، قالوا الحق» (۳)یعنی کله چه په وحی باندے تکلم اوفرمائی.نواهل سماوات یعنی فرشتے ئے واوری.اوهغوی بیهوشه شی.کله چه په هغوی کښے راشی.نو فرشتے تپوس کوی.چه الله تعالی څه ارشاد اوفرمائیلو.په جواب کښے ورته اووئیلی شی.چه حق ئے اوفرمائیل.

اوګورئ دلته د یو داسے څیز اثبات دے.چه هغه مسموع دے.بنکاره ده.چه هغه صوت دے.

دغه شان امام بخاری ﷺ دحضرت عبدالله بن انیس ﷺ نه یو معلق روایت نقل کړے دے.«یحشر الله العباد، فیناديهم بصوت یسمعه من بعد کما یسمعه من قرب،أنا الملك الدیان» (۴) دلته کښے د «ینادی»ضمیر الله تعالی ته راجع دے.اود صوت اثبات په صراحت سره شوے دے. خودا خبره دے واضحه وی.چه دا صوت په هیڅ شان د مخلوق د صوت سره مشابه نه دے.نودا به وئیلی شی.چه «له صوت لا کأصواتنا» لکه چه وائی.«له ید لا کأیدینا وله سمع لا کأسماعنا» وغیره ذلك.

---

(۱) اوګورئ رساله شرح تراجم أبواب صحیح بخاری (ص.۱٤) باب کیف کان بدء الوحی)_

(۲) تحفة القاری بحل مشکلات البخاری (ص.۱۲۷. ۱۳۳)_

(۳) صحیح بخاری کتاب التوحید باب قول الله تعال ﴿وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُۥٓ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُۥ﴾

(۴) صحیح بخاری کتاب التوحید.باب قول الله تعالی. ﴿وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُۥٓ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُۥ﴾

په نصوصو سره ثابت شوی صفات د تنزیه په عقیدې سره په ظاهر باندې پریخودل پکاردی

شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی چه حضرت شیخ الهند رحمه الله به فرمانیل چه عالمان او مفسرین رحمهم الله په ..ید. سمع. بصر. وغیره کښے تاویل کوی چه «له یدلا کأیدینا، وله سمع لا کأسماعنا وله بصر لا کأبصارنا» خوچه په کوم خائے کښے دعلم او حیات ذکر کوی نوهلته دا تاویل نه کوی. حالانکه هلته هم دا تاویل ضروری دے. خکه چه زمونږ حیات دالله تعالی دحیات پشان نه دے. زمونږ حیات خو مسبوق بالعدم دے. چه مونږ د حیات نه وړاندے په پرده دعدم کښے وو. اوبیا به د حیات نه پس دوباره معدوم کیږو هم. لکه چه مونږ دعدمینو په مینځ کښے یو. حالانکه دالله تعالی حیات خو نه مسبوق بالعدم دے. اونه هغه فنا کیدونکے دے. هغه خو «هوالأول والآخر» دے.

دغه شان زمونږ علم مسبوق بالعدم دے. اول جهل وو. اود هغے نه پس علم شو. اوبیا چه لکه بوډاتوب شی. نوپه دے علم کښے ذهول او نسیان هم راځی. حالانکه دالله تعالی علم نه مسبوق بالعدم دے. اونه په دے کښے دکمی او نسیان څه امکان شته.

بیا زمونږ علم او اوزمونږ حیات په مقولاتو کښے په یوه مقوله کښے داخل دے.

حالانکه دالله تعالی علم اودهغه حیات په مقولاتو کښے په څه مقوله کښے داخل نه دے. خکه چه هغه خو خالق للمقولات دے.

نو دعلم او حیات په باره کښے هم دا وئیل پکار دی. چه «له علم لا کعلمنا، وله حیاة لا کحیاتنا»

الغرض د سلفو عقیده ده. چه د نصوصو نه کوم صفات ثابت وی. هغه به مونږ په ظاهر باندے پریږدو. خو دتنزیه دعقیدے سره. چه دالله تعالی صفات د چا سره مشابه نه دی. ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ (۱) لکه څنګه چه الله تعالی په خپلو نورو ټولوصفاتو کښے د مخلوق نه بالاتر دے. اودهغه د صفاتو کیفیات مونږ نشو بیانولے. او هغه زمونږ په عقلونو کښے نه راځی. دغه شان په دے صوت کښے هم هغوی د مخلوق نه بالاتر دے. په دے باره کښے چونکه احادیث چپ دی. نوددے وجے په دے کښے بحث کول زمونږ د سوچ او فکر نه بهر دی. (۲)

په حدیث کښې د تعارض شبه او د هغې ازاله - په دے حدیث کښے تاسو گورئ چه د آواز د «صلصلة الجرس» سره تشبیه ورکړے شوے ده. اوپه یو بل حدیث کښے «کأنه سلسلة علی صفوان» راغلی دی. یعنی په هموار کانړی باندے د زنځیر پریوتو یا دهغے د رابنکلو آواز سره تشبیه ورکړے شوے ده. اوپه یو بل حدیث کښے «دوی نحل» (یعنی د شهدو د مچئ آواز) سره تشبیه ورکړے شوے ده. په دے درے واړو تشبیهاتو کښے دومره خبره مشترکه ده. چه آواز مسلسل او متدارک وو. حروف جدا جدا نه وو. اومخارج جدا جدا نه وو.

---

(۱) الشوری: ۱۱)-

(۲) اوگورئ فضل الباری (۱۵۲/۱)_

بهرحال دا درے احادیث دی.چه په دے کښے په هریو کښے د وحی تشبیه دمختلف څیز سره ورکړے شوے ده.ددے نه په ظاهره تعارض غوندے معلومیږی
ددے تعارض دفعیه دا ده چه ددے احادیثو په الفاظو کښے غور کولو سره پخپله تعارض لرے کیږی خکه چه د «سلسلة على صفوان» حدیث پوره داسے دے«إذا قضى الله الأمر في السماء ضربت الملائكة بأجنحتها خضعاناً لقوله كأنه سلسلة على صفوان»(۱)دغه شان د «دوی النحل» د حدیث الفاظ دا دی«كان النبي ﷺ إذا أنزل عليه الوحي سمع عند وجهه كدوي النحل»(۲)چه دا ټول احادیث وړاندے کیخودے شی.نودا خبره ښکاره کیږی.چه نبی ﷺ به کوم آواز اوریدلو هغه به د «سلسلة الجرس» وو.فرشتو به هغه «سلسلة على صفوان» ګڼرلو.اوعامو صحابوﷺ کوم چه به د وحی د نزول په وخت کښے موجود وو.هغه به دا «دوی النحل» محسوس کولو والله اعلم.

د مشبه محمود اود مشبه به د مذموم کیدو اشکال او ددې دفع کول - دلته کښے دا اشکال کیږی.که دا د وحی آواز وی.اوکه د فرشتے.ددے تشبیه د «صلصلة الجرس» سره ورکړے شوے ده.کوم چه ډیرمذموم څیز دے.نبی ﷺ فرمائیلی دی«لا تصحب الملائكة رفقة فيها كلب ولا جرس» (۳)یعنی د رحمت فرشتے د داسے ډلے سره نه وی.چه په هغے کښے سپے یا ټلیٰ وی.دغه شان نبی ﷺ فرمائیلی دی. «الجرس مزامير الشيطان»(۴)
سوال دا دے.چه نبی ﷺ د وحی غوندے محمود څیز چه دهغے تعلق د بارګاه الٰهی سره دے.دداسے مذموم څیز سره ولے ورکړه.چه د هغے تعلق د شیطان سره دے؟

ددې څو جوابونه دی:

(۱) یوآسان جواب خو دا دے.چه نبی ﷺ چه د ..جرس.. کوم مذمت بیان کړے دے.دا د دے وخت وو.چه کله به نبی ﷺ د شپے په کافرانو د حملے کولو دپاره تلو. نو ضرورت ددے خبرے وو.چه دا حمله پته وی.اودشمن هوښیار نشی.په داسے صورت کښے که د چا اوښ ته جرس آویزاند وی.نودهغے آواز لرے لرے پورے رسی.نو په دے باندے دشمن هوښیاریدے شی.په دے وجه نبی ﷺ ددے مذمت کړے دے.(۵)

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر.سورة سبا.باب حتى فزع عن قلوبهم.... رقم.٤٨٠٠) وکتاب التوحید باب قول الله تعالى ﴿حتى إذا فزع عن قلوبهم...﴾ رقم.٤٨٠٠) وکتاب التوحید باب قول الله تعالى:﴿ وَلَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِندَهُۥٓ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُۥ ﴾

(۲) جامع الترمذی کتاب التفسیرباب ومن سورة المؤمنون رقم. ۳۱۷۳)۔

(۳) صحیح مسلم کتاب اللباس والزینة باب کراهیة الکلب والجرس فی السفر)۔

(۴) اوګورئ صحیح مسلم کتاب اللباس والزینة باب کراهة الکلب والجرس فی السفر)۔

(۵) حکاه ابن أثیر فی النهایة(۲۶۱/۱)۔

() حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی.چه په کوم ځانے کښے تشبیه وی.نوهلته دا ضروری نه ده.چه مشبه دے د مشبه به په ټولو صفاتو کښے برابر وی.بلکه په خصوصی خبره کښے هم اشتراك ضروری نه دے.صرف دومره خبره کافی ده.چه په یو صفت کښے مشترك وی.دلته د جنس صوت جرس سره تشبه ورکول مقصود دی.چه ددے صوت نه ټول سامعین مانوس کیږی. خلاصه د جواب دا ده.چه د صوت جرس دوه حیثیتونه دی.یو حیثییت د قوت دے اوبل حیثیت د تلذذ دے.دلته تشبیه په قوت کښے ورکړے شوے ده.اومذمت چه کوم بیان شوے دے.هغه د تلذذ د حیثیت په اعتبار سره ورکړے شوے دے.(۱)

() دریم جواب دا دے (کوم چه د ټولو نه قوی دے) چه په «تشبیه المحمود بالمذموم» کښے که وجه د شبه ښکاره وی.نو څه قباحت نشته.دلته وجه د شبه د آواز مسلسل اومتدارك کیدل دی.یعنی په دے آواز کښے حروف او مخارج جدا جدا نه دی.اودا ممتاز کولے نشی.لکه چه د وحی یا د فرشتے د آواز تشبه په تسلسل او اتصال کښے ورکړے شوے ده.اودا وجه د شبه معروفه ده.نو په دے تشبیه کښے څه قباحت نشته.(۲)

اوګورئ په حدیث کښے راغلی دی.چه «إن الإیمان لیأزر إلی المدینة کما تأزر الحیة إلی جحرها»(۳) یعنی په آخره زمانه کښے به ایمان مدینے طرف ته داسے واپس شی.لکه څنګه چه مار خپلے سورے ته واپس کیږی.ایمان څومره مقدس څیز دے.د داسے مقدس څیز تشبیه ئے ورکړے ده د مار سره.چه هغه دومره ضرری دے.چه په حرم کښے د عام څناورو د قتلولو نه منع شوے ده. خوهلته کښے هم حکم دے.چه مار وژنئ.(۴)

خو ښکاره خبره ده.چه دلته د ایمان د مار سره په ضرر رسولو کښے تشبیه ورکول مقصود نه ده.بلکه په دے خبره کښے تشبیه ورکول مقصود دی.چه مار کوم ځائے ته هم لاړ شی.اوپه کوم ځائے کښے هم ګرځی.نوواپس کیږی به.اوهم هغه خپلے سورے ته به ننوځی.نودغه شان به ایمان هم په ټوله دنیا کښے خور شی.اوقیامت ته نزدے به دا مدینے ته راواپس شی.

دغه شان په حدیث کښے راځی.چه نبی ﷺ حسان بن ثابت رضی الله عنه ته د کافرانو د هجو بیانولو حکم اوکړلو.نوهغه سمدستی تیار شو.نبی ﷺ ورته اوفرمائیل تادی مکوه . حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته ورشه.هغه ته د قریشو نسب ښه معلوم دے.د هغه نه زما نسب ښه زده کړه.هغه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته ورغلو.اود نبی ﷺ خپل خپلوان ئے ښه اوپیژندل.اوبیا د نبی

---

(۱) فتح الباری(۱/۲۰)_

(۲) اوګورئ فضل الباری (۱/۱۵۵)_

(۳) صحیح بخاری کتاب فضائل المدنیة رقم ۱۸۷۶. وصحیح مسلم کتاب الإیمان أن الإسلام بدأ غریباً وسیعود غریباً وأنه یأرزبین المسجدین)_

(۴) په صحیح بخاری کښے د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په حدیث کښے دی.چه ((بینما نحن مع النبی ﷺ فی غار بمنی ،إذ نزل علیه ..والمرسلات.. وإنه لیتلوها.وإنی لأتلقاها من فیه. وإن فاه لرطب بها. إذ وثبت علینا حیة. فقال النبی ﷺ اقتلوها...)) اوګورئ کتاب جزاء الصید باب ما یقتل المحرم من الدواب رقم ۱۸۳۰)_

ﷺ په خدمت کښے حاضرشو.او په یو روایت کښے دا هم دی چه نبی ﷺ دهغه نه تپوس اوکړلو.((کیف بنسبی؟)) نوحضرت حسان رضی الله عنه اوفرمائیل ((یارسول الله قد لخص لی نسبك، والذی بعثك بالحق،لأسلنك منهم کما تسل الشعرة من العجین)) (۱) یعنی زه به تاسو د قریشو دهجو نه داسے بچ کوم.لکه څنګه چه د اوړو نه ویخته راویستے شی یعنی لکه څنګه چه په اوړو باندے د ویخته څه اثر نه وی.دغه شان به په تاسو باندے د هجو څه اثر نه وی.اودغه شان به دقریشو د هجوپه تاسو څه اثر نه کیږی.اوتاسو به ترے په آسانئ سره بچ کوم

دغه شان د سیرت په کتابونو کښے تاسو ونیلی دی.چه نبی ﷺ کله د حدیبیه په سفر روان وو.نود دوی اوښه قصوی کیناستله.د هغے د پاسولو او روانولو دپاره ډیر کوششونه اوشول. خو هغے د پاسیدو نوم نه اخستل.د صحابه کرامو رضی الله عنهم د ژړے نه اووتل ((خلأت القصواء،خلأت القصواء)) چه قصوی اوښه په ضد شوے ده.ضد کوی.چه نبی ﷺ دا واوریدل.نو وے فرمائیل. ((ما خلأت القصواء، وما ذاك لها بخلق، ولکن حبسها حابس الفیل)) (۲)یعنی دا ضد نه کوی.اونه ضد کول ددے عادت دے.بلکه دا الله تعالی ایساره کړے ده.لکه څنګه چه ئے د ابرهه هاتیان ایسار کړی وو.

اوس اوګورئ چرته د نبی ﷺ پاك ذات.اوچرته ابرهه پلیت. هغه خو دمکے مکرمے د ورانولو او بیت الله نورولو دپاره راتلو.اونبی ﷺ د مکے معظمے او د بیت الله تعظیم کونکے او جوړونکے وو.

خو وجه د شبه ښکاره ده.چه دلته صرف په مشیت خداوندی کښے د اشتراك د وجه تشبیه ورکړے شوے ده.یعنی لکه څنګه چه ابرهه،دهغه لښکر اوهاتیان د الله تعالی مشیت ایسار کړی وو.دغه شان اوښه هم دالله تعالی مشیت کینولے ده.او وړاندے ئے نه روانه وی.چونکه وجه د شبه ښکاره ده.اوپه دے کښے څه قباحت نشته.نوځکه په دے تشبیه کښے هم څه د قباحت خبره نشته.دا تشبیه خو په خپله د نبی ﷺ نه منقول ده.اود حضرت حسان بن ثابت رضی الله عنه تشبیه اګرچه د نبی ﷺ نه منقول نه ده.خود نبی ﷺ وړاندے بیان شوے وه.اوپه دے باندے نبی ﷺ څه انکار نه وو کړے.نوځکه په دے کښے هم دمذمت څه خبره نشته.

ددے ټول تفصیل نه دا خبره ښکاره شوه.چه د مشبه به د مذمومیت د وجه په مشبه محموده باندے څه اثر نه غورځیږی.(۳) والله اعلم

قوله:وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ :اود وحی دا قسم د نورو ټولو قسمونو په مقابله کښے په ماباندے سخت وو.

---

(۱) اوګورئ صحیح بخاری کتاب المناقب باب من أحب أن لایسب نفسه رقم.۳۵۳۱(وصحیح مسلم (۳۰/۲) کتاب الفضائل باب فضائل حسان بن ثابت رضی الله عنه)_

(۲) اوګورئ زادالمعاد (۲۸۹/۳) فصل فی قصة الحدیبیة)_

(۳) اوګورئ فضل الباری (۱۵۵/۱)_

دا صورت چه په نبی ﷺ باندے به د ټولو نه زیات سخت وو هغه دے چه په هغے کښے به د فرشتے نزول براه راست د نبی ﷺ په قلب اطهر باندے کیدلو په قرآن کریم کښے ددے ذکر دے ﴿ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ۝ عَلَىٰ قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ ۝﴾ (۱) په دے صورت کښے به د فرشتے تشکل په انسانی شکل کښے نه وو چه مخامخ به راغله او د انسانانو په شان به ئے د وحی مکالمه کوله بلکه براه راست به په قلب باندے د فرشتے نزول کیدلو

د وحی د دې قسم د کرانوالی سبب بیا ددے وحی تلقی به نبی ﷺ په ظاهری غوږونو باندے نه کوله بلکه د زړه په غوږونو به ئے کوله ددے دپاره به دوی ته ضروری وه چه ټول قوتونه راجمع کړی اوملا اعلی طرف ته متوجه شی اوچه تجرد روحانیت غالب اوبشریت مغلوب کړی اودا ټول کارونه د بشریت نه بیخی خلاف دی اوښکاره خبره ده چه هرسړی ته د خپل طبیعت نه خلاف کار کولو کښے سختی وی خکه نبی ﷺ اوفرمائیل چه دا صورت په ما باندے د ټولو نه زیات سخت اوګران دے.

خلاصه دا ده چه یو قائل یعنی فرشته او یو سامع یعنی نبی ﷺ کله قائل د سامع صفت اختیارکړی یعنی فرشته په انسانی شکل کښے راځی اوپه خپل ځان صفات بشریت غالب کوی اوکله په سامع باندے د قائل صفات غالب کولی شی یعنی نبی ﷺ به صفات بشریت مغلوبه کول اوصفات ملکیت به ئے غالب کول نو په دے صورت کښے به ئے مشقت محسوس کولو دا هم ممکن ده چه فرشتے ته دانسانی صفاتو په غالب کولو کښے مشقت وی ځکه چه به نبی ﷺ د صفات ملکی د غالب کولو په موقع مشقت محسوس کولو. (۲)

د وحی د سختئ دویمه وجه یوه وجه دا هم کیدے شی چه دالله تعالی په کلام کښے ډیر وزن وی په قرآن پاك کښے دی.

﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ۚ﴾ (۳) دغه شان په قرآن کریم کښے دا هم راغلی دی ﴿ إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا ۝﴾ (۴)

دغه شان په حدیث کښے راغلی دی چه یو خل د نبی ﷺ پتون دحضرت زید بن ثابت رضی الله عنه په پتون باندے پروت وو اوصرف درے الفاظ ﴿غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ﴾ نازل شول حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه فرمائی چه داسے معلومیدله چه زما پتون مات شو (۱) دا د وزن اثر وو.

---

(۱) الشعراء ۱۹۳ - ۱۹۴)-

(۲) اوګورئ فضل الباری (۱۵۶/۱)_

(۳) الحشر ۲۱)-

(٤) المزمل ۰۵)-

په حدیث کښے دا هم راغی چه کله به په نبی ﷺ باندے وحی نازلیدله اونبی ﷺ به په سورلی باندے سور وو هغه به کیناسته په کلام کښے به دومره وزن وو چه اونښه به په ولاړه نه شوه پاتے کیده (۱)

چونکه په دے صورت کښے به د نبی ﷺ په زړه باندے دالله تعالی کلام براه راست نازلیدلو. یا دحضرت جبریل علیه السلام په واسطه او واسطه کمه ده یعنی صرف یوه واسطه ده په کوم خائے کښے چه واسطه بیخی نه وی یا کمه وی نوهلته وزن زیات محسوسیږی نوځکه په نبی ﷺ د وحی دا صورت ډیرگران او سخت وو (۲)

د حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی واقعه په وحی کښے څومره وزن وی ددے اندازه د دے واقعه نه کیدے شی.

یوځل دحضرت مولانا شاه فضل الرحمن گنج مراد آبادی (۴) په خدمت کښے یو عالم حاضر شو. دهغوی متعلق مشهوره وه چه د بخاری شریف حافظ دے او دخپل خان سره ئے د خپلو شاگردانو یوه ډله هم راوستے وه. د راتلو غرض ئے دا وو چه چونکه حضرت فضل الرحمن صاحب رحمه الله دحضرت شاه اسحاق رحمه الله شاگرد وو بلکه د حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله نه ئے هم د بخاری د څه حصے سماع کړے وه (۵) نوځکه ددوی سند عالی وو. ذکر شوے عالم د دوی نه د اجازت حدیث دپاره راغلے وو.

دوی بخاری شریف کهولاؤ کړلو او د بسم الله نه پس ئے قرات شروع کړلو ﴿إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ كَمَآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰ نُوحٖ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعۡدِهِۦۚ﴾ (۶) چه دلته راورسیدلو . نوهغوی چپ شول. حضرت به ورته فرمائیل. اووایه. خو دهغه ژبه نه کهولاویدله . اونه ورته د کتاب حروف په نظر راتلل. کله چه

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر. سورة النساء باب ﴿لَّا يَسۡتَوِي ٱلۡقَٰعِدُونَ مِنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ غَيۡرُ أُوْلِي ٱلضَّرَرِ وَٱلۡمُجَٰهِدُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ﴾ رقم(٤٥٩٢)_قال الحاکم هذا حدیث صحیح الإسناد ولم یخرجاه. وأقره الذهبی وقال صحیح)_

(۲) اوگورئ مسند احمد(۱۱۸/۶) او مستدرک حاکم (۵۰۵/۲) کتاب التفسیر. تفسیر سورة المزمل. توضیح معنی آیة ﴿إِنَّا سَنُلۡقِي عَلَيۡكَ قَوۡلٗا ثَقِيلًا ۝٥﴾ (المزمل ۰۰۵)-

(۳) اوگورئ ایضاح البخاری (۶۶/۱ ۶۷)_

(۴) حضرت مولانا فضل الرحمن اهل الله رحمه الله د څوارلسمے صدئ په بزرگانو کښے تیر شوے دے په ۱۲۰۸ھ کښے پیدا شوے وو دخپلے زمانے دلویو عالمانو او عظیم مشائخو نه ئے کسب فیض کړے وو. په مختلفو علومو خصوصا په علم حدیث کښے ورته اوچت مقام حاصل وو اوپه اتباع سنت او عشق رسول کښے بے مثاله وو په ربیع الاول ۱۳۱۳ھ کښے په گنج مراد آبادی کښے وفات شو.((رحمه الله رحمة واسعة)) د دوی د ژوند د تفصیلی حالاتو دپاره اوگورئ:تذکرة حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی .مصنفه حضرت مولانا سید ابوالحسن ندوی مدظلهم)-

(۵) اوگورئ تذکرة مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی (۱۳. ۱۴)_

(۶) النساء:۱۶۲)_

ډیر وخت تیرشو نوحضرت ورته اوفرمائیل چه ته لوستل نشے کولے نو اجازت د څه څیز درکړم د اجازت اخستلو طریقه دا راروانه وه چه د کوم څیزاجازت غوستل به وو نو دهغے څه حصه به نے د صاحب اجازت وړاندے لوستله.آخر دا چه هغه عالم پاسیدلو.

شاگردان نے ډیرحیران شو چه نن حضرت عبارت هم نشووئیلے چه تپوس نے ترے اوکړو نو جواب نے ورکړو چه کله زه حدیث ته راورسیدم نو زړے مے کار پریخودلو او په سترګو مے تیارے شوه دحضرت مولانا صاحب نه چه د حقیقت حال پوښته اوشوه. نو وے فرمائیل چه د پیغمبر ﷺ د کلام د وزن یوه نمونه راته اوخودلے شوه. د هغے اثر وو چه زړے او سترګو مے کار پریخودلو (۱)

دبراه راست تاثیر یو حسی مثال تاسو د نمر رڼا وینئ اومحسوس کوئ الله ته پته ده چه سوونواوزرګونو پردو نه راتیریږی.اومونږ ته رارسی.نوځکه مونږ ددے تحمل کولے شو خو یو خاص قسم شیشه ده.چه هغه د نمر رڼا براه راست جذب کوی.د هغے کیفیت دا وی که هغه تاسو جامے ته متوجه کړے.نوهغه به اوسوزی.که هغه څرمن ته متوجه کړئ نوڅرمن به سوزیدل شروع کړی.اوکه د لږ وخت دپاره دے ورته اونیوله.نواوبه سوزی.

دغه شان دلته هم د نبی ﷺ په قلب اطهر باندے د الله تعالی د کلام نزول یا خو براه راست وو یا په یوه واسطه.نوځکه به نے دومره مشقت اوسختی برداشت کوله.والله اعلم.

قوله فَيُفْصَمُ عَنِّي:په دے کښے درے روایتونه دی.

① يَفْصِمُ: د باب ضرب نه د مضارع معروف صیغه.

② يُفْصَمُ: هم د باب ضرب نه د مضارع مجهول صیغه.

③ يُفْصِمُ: د باب افعال نه د مضارع معروف صیغه.

اولنے روایت افصح دے.د ..فصم.. معنی د قطع ده.او مطلب دا دے.چه د وحی جاری والے به زما نه ختم شو.یا زما نه ختم کړے شو.یعنی د وحی سلسله به ختمه شوه.(۲)

قوله وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ:دوحی انقطاع به په هغه وخت کښې کیدله.چه څه به فرشتې دالله تعالی دطرفه القاء کول هغه به زما په حافظه کښې پاتے شو.او هغه به ماته یاد شول.

قوله وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا:د تمثیل معنی ده ..تشکل.. یعنی د بل په شکل اومثال کښے ښکاره کیدل.مطلب دا دے.چه بعضے وخت به فرشته په انسانی شکل کښے متشکل کیدله.

د ملك یا فرشتے تعریف متکلمینو ﷺ داسے کړے دے.«الملائكة أجسام علوية لطيفة،يتشكل أي شكل أرادوا»(۳)یعنی فرشتے لطیف علوی اجسام دی.دوی ته په هر قسم شکل او صورت

---

(۱) ایضاح البخاری (۱/ ۶۷ ۶۸)۔

(۲) اوګورئ عمدة القاری (۱/ ۴۱)۔

(۳) فتح الباری (۱/ ۲۱)۔

اختیارولو باندے قدرت وی.بیا دلته د فرشتے نه کومه مراد ده.نو د بعضے حضراتو وینا ده. چه دلته جنس فرشته مراد اخستل پکار دی خکه چه دحضرت اسرافیل علیه السلام (۱) او ملك الجبال (۲) دوی ته راتلك ثابت دے

خوداکثرو شارحینو رحمهم الله رائے دا ده.چه دلته د ملك نه مراد حضرت جبرائیل علیه السلام دے.(۳) اوهم دا راجحه ده خکه چه په طبقات ابن سعد کښے د جبریل علیه السلام تصریح ده.(۴) او ددے وجے هم چه د سفارت وحی کار دحضرت جبریل علیه السلام په ذمه وو.

ترکومے پورے چه د حضرت اسرافیل علیه السلام د راتلو تعلق دے.نوهغه په اول کښے د نبی ﷺ سره لګولے شوے وو.د قرآن کریم وغیره وحی به هغوی نه راوړله.(۵) دغه شان دملك الجبال راتلل صرف یو خل ثابت دی.هغے هم وحی نه وه راوړے.بلکه په طائف کښے چه کله دشمنانو نبی ﷺ ډیرزیات تنګ کړلو.اودوی حیران او پریشان کیناستلو.نوپه هغه وخت کښے ملك الجبال د حضرت جبریل علیه السلام سره راغلو .اود دوی نه ئے د کافرانو د هلاك کولو اجازت اوغوښتلو.خو نبی ﷺ ورته اجازت ورنکړلو.(۶)

د فرشتې په انسانی شکل کښې متشکل کیدلوباندې اشکال او ددې جوابونه دلته کښے یوسوال دے.چه د حضرت جبریل علیه السلام بدن خو ډیر غټ دے.نبی ﷺ چه کله هغوی په خپل اصلی شکل کښے لیدلی وو.نو دهغوی شپږ سوه وزرے وے.اوټول افق ئے پټ کړے وو.(۷) نو دومره لویه فرشته په انسانی شکل کښے څنګه راغله؟

ددے مختلف جوابونه ورکړے شوی دی.

() امام الحرمین رحمه الله فرمائی.چه د جبریل آمین زوائد به فنا کولے شول.بیا به الله تعالی په خپل قدرت عظیمه باندے پیدا کول.یا زوائد خو به ئے نه فنا کول.البته جدا کولے به شو. اوبیا به ئے ورسره هغه دوباره یوځائے کول.(۸)

() شیخ عزالدین عبدالسلام رحمه الله فرمائی.چه زوائد به فناکولے نشو.البته جدا کولے به شو.(۹)

---

(۱) اوګورئ شرح قسطلانی (۵۹/۱) وعمدة القاری (٤٤/۱) وغیره)_

(۲) وګورئ الروض الأنف(۱۵٤/۱)_

(۳) اوګورئ البدایة والنهایة۱۳۷/۲)_

(۴) ابن سعد په خپل سند سره ذکر کوی.((أن رسول الله ﷺ کان یقول: کان الوحی یأتینی علی نحین:یأتینی به جبریل علیه السلام فیلقیه علی کما یلقی الرجل علی رجل.فذلک یتفلت منی.ویأتینی فی شئ مثل صوت الجرس.حتی یخالط قلبی.فذاک الذی لا یتفلت منی)اوګورئ طبقات ابن سعد(۱۹۷/۱، ۱۹۸)ذکرشدة نزول الوحی علی النبی ﷺ)

(۵) علامه ابوعمربن عبدالبر رحمه الله په الاستیعاب (بهامش الإصابة ۲٤/۱) کښے دامام شعبی رحمه الله نه نقل کړی دی.چه ((أنزلت علیه النبوة وهو ابن أربعین سنة فقرن نبوته اسرافیل علیه السلام ثلاث سنین. فکان یعلمه الکلمة والشئ.ولم ینزل علیه القرآن علی لسانه..)_

(۶) د واقعه د تفصیل دپاره اوګورئ البدایة والنهایة (۱۳۷/۲)_

(۷) د جبریل علیه السلام کښے د روایاتو دپاره اوګورئ.الدرالمنثور(۱۲۳/۶) تفسیر سورة النجم)_

(۸) فتح الباری(۲۱/۱)

(۹) پورتنئ حواله)_

(۱) حافظ ابن حجر رحمه الله دخپل شیخ قول نقل کړے دے چه هغوی به فرمانیل چه جبریل علیه السلام به په خپل اصلی شکل کښے راتلو البته دومره به کیدله چه هغوی به خپل خان راغونډ کړلو اودانسانی شکل په اندازه به ئے کړلو اوبیا روستو به په خپل اصلی شکل کښے شو ددے مثال داسے دے لکه وینځلے شوے روتی چه دهغے حجم زیات وی خو چه زور ورکړے شی نوورکوتے شی معلومه شوه چه د کمی زیاتی نه بغیریو څیز وړکی لویدے شی.(۱)

د فرشتې د تشکل انسانی نه پس به دهغې روح کوم ځائې کښې وو؟ دلته یوسوال دا هم شوے دے چه فرشته په انسانی شکل او صورت کښے شی نود هغے روح کوم ځائے وی؟ که ته وائے چه روح هم په هغه بدن کښے وی د کوم چه شپږ سوه وزرے دی نو بیا خو راتلونکے څیز نه د جبریل علیه السلام روح دے اونه جسد جبریل اوکه روح په دانسانی شکل په بدن کښے وی نو سوال دا پیدا کیږی چه آیا په دغه لوئے بدن باندے مرګ راځی اوکه داسے بغیر د روح نه خالی وی.

ددے جواب دا دے چه دانسانی شکل سره روح جبریلی راځی اوپه دے سره په جسد عضیه باندے مرګ راتلل نه لازمیږی لکه چه داوده کس بدن ژوندے وی اود هغه روح سیل کوی دغه شان د شهیدانو روحونه دشنو مارغانوپه خیتوکښے وی اود بدن سره دهغے تعلق وی. دلته کښے دا خبره هم د یاد ساتلو ده چه د روح په مفارقت سره د مرګ راتلل عقلاً څه ضروری نه دی دا خو الله تعالی عادت داسے جاری کړے دے نوځکه مرګ واقع کیږی الله تعالی ددے په خلاف کولو باندے هم قادر دے.

دفرشتې په تشکل انسانی کښې تحقیقی خبره خودلته ددے قسم سوال اوجواب څه خاص ضرورت هم نشته ځکه چه مونږ په شروع کښے د فرشتو تعریف ذکر کړے دے چه «الملائکة أجسام علویة لطیفة تتشکل بأی شکل أرادوا» ددے نه معلومه شوه چه الله تعالی هغوی ته دا استعداد ورکړے دے چه هغوی خپل شکلونه چه څنګه غواړی بدلولی شی ورکوتے کولی شی غټولے هم شی خپل خان راغونډولے هم شی اوخورولے هم شی نود فرشتے په انسانی شکل کښے راتلل څه لرے یا غیرممکنه خبره نه ده نودا بحث بے فائدے دے چه آیا د زوایه افناء کیږی اوکه ازاله؟ روح جبریلی راځی او که جرئیل آمین بجسده و روحه راځی؟ خلاصه دا شوه چه د جبریل آمین مختلف شکلونه د قرآن او سنت نه ثابت دی نو ددے منل ضروری دی او ددے کیفیات به څه وی په دے کښے دتولو نه غوره لاره تفویض دے چه الله تعالی ته ددے صحیح علم دے والله اعلم.

حضرت جبریل علیه السلام به عام طور د دحیة الکلبی رضی الله عنه په شکل کښې راتلو بیا چه به حضرت جبریل علیه السلام په انسانی شکل کښے راتلو نوعام طور به د حضرت دحیة الکلبی رضی الله عنه

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) اوګورئ عمدة القاری(۱/٤٥، ٤٦) وفتح الباری (۱/۲۱)_

په صورت کښے راتلو (۱) دوی ډیرزیات ښکلے وو په روایاتو کښے راځی چه دوی به کله مدینے منورے ته راغلو نو ښځو به ورته په چوندو کښے کتل (۲) نو دوی به په نقاب اچولے وو او وتلو به (۳)

البته کله کله په نورو شکلونو کښے راتلل هم ثابت دی لکه په حدیث جبریل علیه السلام کښے تاسو وئیلی دی (۴) «إذا طلع علينا رجل شديد بياض الثياب، شديد سواد الشعر، لا يرى عليه أثر السفر، ولا يعرفه منا أحد» په دے حدیث کښے تصریح ده چه هغه په داسے شکل کښے راغلوچه چاته پیژندلو حالانکه حضرت دحیة الکلبی رضی الله عنه خو ټولو پیژندلو بلکه په بعضے روایاتو کښے خو د نبی علیه السلام دا ارشاد هم موجود دے چه «هذا جبريل جاء ليعلم الناس دينهم، والذي نفس محمد بيده ما جاء من قط إلا وأنا أعرفه إلا أن تكون هذه المرأة» (۵)

یعنی دا جبریل علیه السلام دے چه خلقو ته د دین خودلو دپاره راغلے وو ماته د ده په پیژندګلو کښے څه مشکلات نه دی پیښ شوی خو دا خل مے اونه پیژندل حضرت جبریل علیه السلام ډیر وخته پورے سوالونه کول او نبی علیه السلام به جوابونه ورکول خو نبی علیه السلام په دے دوران کښے نه وو پیژندلے

آیا د نبی علیه السلام د جبریل علیه السلام په نه پیژندلو سره په وحی اعتماد باقی پاتې کیږی؟ بعضے خلقو دلته د اعتراض کړے دے چه کله نبی علیه السلام جبریل علیه السلام نه پیژندلو نو په دے سره خود وحی نه اعتماد پورته کیږی خکه چه لکه په دے خل چه نبی علیه السلام دوی اونه پیژندلو چه آیا دا انسان دے که فرشته؟ دا هم کیدے شی چه شیطان په انسانی شکل کښے ښکاره شی او دهوکه ورکړی او نبی علیه السلام د هغه د نه پیژنګلو د وحے په غلطئ کښے واقع شی

ددے جواب دا دے چه په بله موقع دغلط کیدو څه امکان نشته اوپه دے موقع کښے چه نبی علیه السلام اونه پیژندلو نودا د وحی راوړلو موقع نه وه بلکه په دے موقع حضرت جبریل علیه السلام سئل

---

(۱) دحية بن خليفة بن فروة بن فضالة الكلبي. صحابي مشهور. أول مشاهده الخندق. وقيل أحد. ولم يشهد بدراً. وكان يضرب به المثل في حسن الصورة وكان جبريل عليه السلام ينزل على صورته.... وقد شهد دحية اليرموك وقد نزل دمشق وسكن المزة وعاش إلى خلافة معاوية كذا في ..الإصابة.. (۱/۴۷۳، ۴۷۴)۔

(۲) اوګورئ ..الإصابة (۱/۴۷۳)۔

(۳) اوګورئ عمأة القاري(۱/۴۰)۔

(۴) دحدیث جبریل دپاره اوګورئ صحیح بخاری کتاب الإیمان باب سوال جبریل علیه السلام النبی صلی الله علیه وسلم عن الإیمان والإسلام والإحسان. رقم. ۵۰. وكتاب التفسير. تفسير سورة لقمان. باب إن الله عنده علمة الساعة. رقم ۴۷۷۷. وصحيح مسلم كتاب الإيمان وسنن نسائي. كتاب الإيمان وشرائعه باب نعت الإسلام رقم ۴۹۹۳. وباب صفة الإيمان والإسلام رقم ۴۹۹۴. وسنن ابي داود كتاب السنة باب في القدر رقم ۴۶۹۵. (۴۶۹۸) وسنن ترمذي كتاب الإيمان باب ما جاء في وصف جبريل عليه السلام للنبي صلى الله عليه وسلم الإيمان والإسلام رقم. ۲۶۱۰) وسنن ابن ماجة .مقدمة باب في الإيمان رقم ۶۳، ۶۴)۔

(۵) اوګورئ مسند احمد (۴/۱۲۹) دغه شان اوګورئ مجمع الزوائد(۱/۴۰، ۴۱. كتاب الإيمان)۔

جوړ شوے وو او راغلے وو د هغوی د سوالونو په ذریعه نبی ﷺ صحابو رضی الله عنهم ته د دین تعلیم ورکول چونکه په دے موقع حضرت جبریل امین وحی نه وه راوړے نوځکه که نبی ﷺ هغه نه وی پیژندلے نو په دے کښے څه نقصان نشته اوچه کله به ئے وحی راوړله او راتلوبه نو نبی ﷺ هغه اوپیژندلو هغوی ته په پیژنګلو کښے څه مشکل نه وو.

دحضرت جبریل علیه السلام د نه پیژندګلو حکمت باقی پاتے شوه دا خبره چه په دے خل دهغه نه پیژندګلو څه حکمت وو؟ نو ددے جواب دا دے چه د الله تعالی په دے خبره باندے تنبیه ورکول مقصود وو چه دا علم کوم چه مونږ تاته در کړے دے چه ددے شان دے «أوتیت علم الأولین والآخرین» دا زمونږ په اختیار کښے دے مونږ دا سلب کولے هم شو په قرآن کریم کښے ارشاد دے ﴿ وَلَئِن شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِيٓ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِۦ عَلَيْنَا وَكِيلًا ﴾ (۱) لکه چه په دے خبره تنبیه ده چه نبی کریم ﷺ ته کوم علم ورکړے شوے دے هغه عطائی دے او الله تعالی قادر دے که غواړی نو دا سلب کولے هم شی اوګورئ هغه جبریل علیه السلام چه بیشمیره کرته نبی کریم ﷺ ته راغلے وو هغه ئے اونه پیژندلو.

دحضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی رحمه الله واقعه حضرت مولانا محمد یعقوب رحمه الله (۲) یو ځل فتوی لیکله چه فتوی ئے مکمل کړه نو په هغے باندے ئے دستخط کول غوښتلو چه ناڅاپه ترے خپل نوم هیر شو چه ورسره کوم کس ناست وو هغه نه ئے تپوس اوکړلو چه زما څه نوم دے؟ هغوی ورته اوخودلو نو دوی دستخط اوکړلو.

دحضرت تهانوی رحمه الله واقعه حضرت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله یوځل دخپلے خانقاه نه اووتلو اوکور ته ئے تشریف اوړلو د حضرت دواړه کورونه د خانقاه نه لږ غوندے لرے وو د حضرت نه دخپل کور لاره هیره شوه.

دشیخ عبدالحق ردولوی رحمه الله واقعه حضرت شیخ عبدالحق ردولوی رحمه الله یو ډیر لوئے بزرګ تیر شوے دے د څلویښتو پنځوسو کالو راسے به هغوی دخپل کور نه جمات ته په اول وخت کښے تشریف اوړولو اوپه خپل لاس به ئے جارو وهله خو داستغراق ئے دا حالت وو چه اکثر به

---

(۱) الإسراء ۸۶).

(۲) حضرت مولانا محمد یعقوب صاحب نانوتوی رحمه الله د حضرت مولانا مملوك علی صاحب رحمه الله استاذ دحضرت نانوتوی رحمه الله اوحضرت گنګوهی رحمه الله فرزند رشید وو دوی په ۱۳صفر ۱۲۴۹ھ کښے په نانوته کښے پیدا شوے وو دحفظ قرآن نه پس ئے دخپل پلار صاحب سره د یوولسو کالو په عمر کښے دهلی ته تشریف یوړلو. تول علوم متداوله ئے د خپل پلار نه حاصل کړل البته د علم حدیث تحصیل ئے د شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله نه کړے وو په ۱۲۶۷ھ کښے ئے والدصاحب وفات شو. ددے نه پس یوکاله پورے په دهلی کښے پاتے شو ددے نه پس د اجمیر په گورنمنټ کالج کښے د دوی تقرری اوشوه. د غدر په موقعه د دوی قیام په نانوته کښے وو. د سرکاری ملازمت نه فارغ شو. اوپه میرټه کښے د منشی ممتازعلی په مطبع کښے ملازم شو په ۱۲۸۴ھ کښے ئے دیوبند ته تشریف راوړلو. اودلته د تدریس، صدارت په منصب دتولونه وړاندے دوی مقررشو ددوی نه بیمشیره طالبانو فیض حاصل کړلو. په ۳ربیع الاول ۱۳۰۲ھ کښے دهیضه په مرض ئے دمرګ فرشتے ته لبیک اوونیل. اوګورئ تاریخ دارالعلوم دیوبند (۱۷۱/۲، ۱۷۸)

نے په لار کښے د خدام. ..حق حق.. آواز لګولو.او په دے آواز به هغوی جمات طرف ته روان وو د دے وجه د هغوی لقب ..عبدالحق.. شو.کښی دهوی اصلی نوم نے ..احمد.. وو.(۱)
دا خاص کیفیات وی.چه دالله تعالی بعضے خاص بندګان ترے تیریږی.نو دحضرت جبریل علیه السلام نبی ﷺ ته راتلل.او د نبی ﷺ هغه نه پیژندل څه عجیبه خبره نه ده.والله اعلم بالصواب

لفظ د ،،رجلاً،، په ترکیب کښې څه واقع شوې دې؟ په لفظ د «رجلاً» کښے شارحینو رحمهم الله مختلف صورتونه بیان کړی دی.اودا نے وئیلی دی.چه دا «تمیز» ګرځولے شی.او«حال» هم ګرځولے شی.دغه شان مفعول مطلق هم ګرځولے شی.(۲)

(۱) د مفعول مطلق جوړولو په صورت کښے به تقدیر وی.«یتمثل لی الملك تمثل رجل»

(۲) دحال جوړولو په صورت کښے به تقدیر داسے وی.«یتمثل لی الملك هیئة رجل»
علامه کرمانی رحمه الله دا رائے هم ښکاره کړے ده.چه دا مفعول به شی.اوفرمائیلی نے دی.چه په دے صورت کښے به د «یتمثل» معنی «یتخذ»لره متضمن وی.(۳)
خوعلامه عینی رحمه الله دا احتمال بعید ګرځولے دے.(۴) دغه شان نے فرمائیلی دی.چه د ..تمیز.. ګرځولو صورت هم ټیك نه دے.ځکه چه تمیز دپاره د رفع دابهام راځی .اودلته نه خو په «تمثل» کښے ابهام دے.اونه په «ملك» کښے.اونه په «تمثل ملك» کښے.نودا تمیز ګرځول ټیك نه دی.(۵)
د ټولونه نه بهتر صورت دا دے.چه دا منصوب بنزع الخافض اوګرځولے شی.لکه چه تقدیری عبارت وو.«یتمثل لی الملك صورة رجل» دلته ..رجل.. مجرور دے.او دے ته جر ورکونکے لفظ د ..صورة.. مضاف دے.او ..جر.. ورکونکے مضاف نے حذف کړے دے او ددے په ځائے نے مضاف الیه ساتلے دے.او د مضاف اعراب دے ته ورکړے شوی دی.
دغه شان په..حال.. ګرځولو کښے دا خرابی راځی.چه حال په اصل کښے د ذوالحال دپاره په منزله د خبر وی.په داسے صورت کښے «الملك رجل» وئیل پکار ده چه ټیك وو.خودا ښکاره خبره ده چه ټیك نه ده.دغه شان ..حال.. هغه څیز جوړولے شی.چه په هغے کښے تغیر کیدے شی.دلته د ..رجل.. په رجولیت کښے څه تغیر نشی راتلے.نودا ..حال.. ګرځول ټیك نه دی.(۶)

---

(۱) اوګورئ تاریخ مشائخ چشت از حضرت شیخ الحدیث صاحب قدس سره (ص.۱۹٤)۔
(۲) فتح الباری (۲۱/۱)۔
(۳) شرح کرمانی (۲۷/۱)۔
(۴) عمدة القاری (٤۲/۱)
(۵) پورتنئ حواله)۔
(۶) فضل الباری (۱۵۶/۱)۔

تنبیه د «تبیین» گرخولو صورت اگرچه علامه عینی رحمه الله رد کړے دے خو په ظاهره د دے رد کول مناسب نه دی او دهغوی دا وینا ټیک نه معلومیږی چه دلته رفع د ابهام نشته بلکه دلته کنبے د نسبت نه رفع د ابهام ده په دے طریقه چه مونږ دا منلی دی چه فرشتو ته په مختلفو شکلونو جوړولو باندے قدرت شته نوکله چه «یتمثل لی الملك» اوونیلی شی نوبه دے کنبے ابهام شته چه په کوم شکل کنبے متشکل شو؟ آیا دانسان په شکل کنبے او که د غیر انسان په شکل کنبے؟ بیا د مذکر په شکل کنبے که د مونث په شکل کنبے؟ دا ابهام «رجلاً» لرے کړلو چه فرشته به ماته د سړی په شکل کنبے راتله نو په دے مقام کنبے «رجلاً» تمییز گرخول هم ټیک دی. والله اعلم.

قوله فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ: یعنی فرشته چه کله په انسانی شکل کنبے متشکله شی اوما سره خبرے کوی نو هغه چه څه وانی زه هغه یادوم.

دلته ستاسو وړاندے لفظ دے «فیکلمنی» حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی چه د بیهقی په روایت کنبے کوم چه د ..قعنبی عن مالك.. په سند سره مروی دے «فیعلمنی» دے کوم چه په ظاهره تصحیف دے خکه چه د ..قعنبی عن مالك.. په سند سره په ..موطا.. کنبے هم «فیکلمنی» راغلے دے.(۱)

د وحی په دواړو صورتونو کنبې د حفظ دپاره د مختلفو صیغو استعمال

دلته کنبے تاسو گورئ چه د وحی اولنے صورت یعنی «أحیاناً یأتینی مثل صلصلة الجرس» سره وئیلی شوی دی چه «وقد وعیت عنه ما قال» او په دویم صورت «وأحیاناً یتمثل لی الملك رجلاً» سره نبی ﷺ فرمائی چه «فأعی مایقول» یعنی د اول صورت سره نے د ماضی صیغه استعمال کړے ده اود دویم صورت سره نے د مضارع صیغه دا مختلف ولے اختیار شوی دی؟

() ددے یو جواب خو دا دے چه په اول صورت کنبے د ماضی صیغه خکه استعمال شوے ده چه هلته «وعی» او «حفظ» قبل انقطاع الوحی او قبل الفصم حاصلیږی د انقطاع الوحی نه پس یاد پاتے کیدل متصور نه دی.

او په دویم صورت کنبے فرشته په انسانی شکل کنبے راخی اوخبرے کوی او د مکالمے سره سره نبی ﷺ یادول کوی نوښکاره خبره ده چه «وعی» د مکالمے نه وړاندے ممکن نه ده. بلکه د خبرو سره سره به نبی ﷺ هغه یادول چونکه په خبرو کنبے استمرار اوتجدد وی نو خکه نبی ﷺ د مضارع صیغه استعمال کړله کومه چه په تجدد دلالت کوی.(۲)

---

(۱) فتح الباری (۲۱/۱)۔

(۲) فتح الباری (۲۱/۱)۔

، دویم جواب دا دے چه په اصل کښے په اول صورت کښے نبی ﷺ صفات بشریت مغلوب کړی وو اوصفات ملکیت سره نے تلبس اختیار کړے وو کله چه د وحی سلسله ختمه شوه نو په نبی ﷺ باندے د بشریت صفات غالب شول او تلبس بالصفات الملکیة باقی پاتے نشو نوځکه ئے په دے کښے د ماضی صیغه استعمال کړله.

اوپه دویم صورت کښے دوی په خپل فطری حالت باندے برقرار پاتے کیږی په دوی کښے څه تغیر نه راځی چه ځنګه فرشته وانی نو نبي ﷺ نے یادوی نوځکه دلته د مضارع صیغه راوړلے شوه کوم چه په تجدد دلالت کوی.(۱)

په دې حدیث کښې د وحی صرف په دووصورتونو ولې اکتفاء شوې ده؟

دلته تاسو اوکتل چه دحارث بن هشام رضی اللہ عنہ د سوال په جواب کښے نبی ﷺ د وحی د نزول صرف دوه صورتونه بیان کړل سوال دا دے چه نبی ﷺ د وحی نور صورتونه ولے بیان نکړل؟

ددے جواب دا دے چه تاسو اګرچه وړاندے ډیر صورتونه لوستلی دی خو حقیقت دا دے چه د وحی په باب کښے اصل د قرآن کریم د سورت شوری آیت دے ﴿ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ ﴾ (۲) په دے آیت کښے د وحی تول درے صورتونه دی.

① اولنے صورت چه دهغے نه ئے په وحی سره تعبیر کړے دے چه په هغے کښے القاء في القلب کیږی بغیر د څه واسطه نه په دے قسم کښے د فرشتے یا بل چا واسطه نه وی بلکه دنبی باطن د عالم قدس تابع ګرځولے شی اوبیا په هغے باندے د وحی القاء کولے شی.

په دے صورت کښے یو احتمال دا هم وو چه القاء په واسطه د فرشتے مراد واخستلے شی خو دا بعید احتمال وو ځکه چه وړاندے آیت ﴿أَوْيُرْسِلَ رَسُولًا﴾ کښے د فرشتے په واسطه د نزول مستقل ذکرراځی.

② دویم صورت «کلام من وراء حجاب» دے یعنی د نبی ﷺ خاصه سماعت د الله تعالی دقدیم کلام براه راست سماع کوی.

دا صورت صرف دوه خله د دوو پیغمبرانوعلیهما السلام سره پیښ شوے دے یو حضرت موسی علیہ السلام سره په جبل طور باندے او بل د نبی کریم ﷺ سره په معراج کښے.(۳)

③ دریم صورت په آیت کښے «ارسال رسول» بیان شوے دے د دے دوه صورتونه دی.

(الف) یودا چه فرشته په انسانی شکل کښے متشکله شی او راشی لکه چه په قرآن کریم کښے دحضرت بی بی مریم علیها السلام په واقعه کښے چه راغلی دی ﴿ فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ﴾

---

(۱) فتح الباری (۲۱/۱)-

(۲) الشوری ۵۱)-

(۳) فضل الباری (۱۵۹/۱)_

(ا) دغه شان وړاندے تیر شوی دی چه حضرت جبریل علیه السلام به د حضرت دحیة الکلبی رضی الله عنه په صورت کښے تشریف راوړلو

(ب) دویم صورت دا دے چه فرشته په انسانی شکل کښے بنکاره نشی او د نبی ﷺ په قلب باندے القاء کوی اود نبی ﷺ قلب دهغے احساس کوی

ددے تفصیل زده کولو نه پس دا خبره بالکل بنکاره شوه چه دلته په حدیث کښے د وحی د دے آخری صورت د دواړو قسمونو ذکر دے نه د «القاء فی القلب بغیر واسطة» ذکر شته اونه د «کلام من وراء حجاب» ذکر.

ددے وجه دا ده چه دلته د نبی ﷺ مقصود اکثر پیښیدونکی کیفیتونه بیانول دی.او زیات واقع کیدونکی صورتونه هم دوه وو یعنی چه فرشته د نبی باطن مسخر کړی.اوالقاء پرے اوکړی اود فرشتے په انسانی شکل کښے راتلل.باقی دواړه قسمونه کثیرالوقوع نه وو.

بیا په دے کښے د «کلام من وراء حجاب» واقعه خو صرف د دوو پیغمبرانو سره پیښه شوے وه.او هغه هم یو یو کرته.نوځکه ئے د هغے ذکر پریخودلو.

اود فرشتے د واسطے نه بغیر چه الله تعالی کومه القاء ده.نو په هغے کښے ..منام.. او ..الهام.. هم داخل دی.چونکه ..منام.. او ..الهام.. د پیغمبرانوعلیهم السلام سره مختص نه دی.نوځکه ئے ددے ذکر هم پریخودلو.(۲) والله اعلم.

قوله: قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ددے تعلق داسناد سابق سره دے.اودا مسند دے.په ظاهره دلته حرف عطف پکار وو.خو دامام بخاری رحمه الله عادت دے.چه د مسند معطوف نه حرف عطف حذف کوی.اوچه کوم خائے کښے تعلیق مقصود وی.هلته حرف عطف برقرار ساتی.(۳)

علامه عینی رحمه الله فرمائی.چه دلته دواړه احتمالات شته.یوخو هغه چه په اسناد اول باندے معطوف وی.اوحرف عطف محذوف اوګنړلے شی.«کما هو مذهب بعض النحاة مرّ به ابن مالك رحمه الله» په دے صورت کښے به دا حدیث مسند وی.(۴) اومطلب به دا وی.چه حضرت عائشے رضی الله عنها د حضرت حارث بن هشام رضی الله عنه د سوال اود نبی ﷺ د جواب نه نقل کولو نه پس خپله ذاتی مشاهده هم حضرت عروه رحمه الله ته بیانوی.اوحضرت عروه رحمه الله نه دواړه روایاتونه هم په یو سند سره نقل شوی دی.نو دواړه روایتونه مسند شول.او د دواړو سند یو دے.

---

(۱) مریم ۱۷-.

(۲) اوګورئ فضل الباری (۱/۱۵۸، ۱۵۹)_

(۳) فتح الباری (۱/۲۱)_

(۴) اوګورئ عمدة القاری (۱/۴۲)_

دا هم ممکن ده.چه حضرت عائشے ﷺ دواړه روایتونه عروه رحمه الله ته په یوخانے نه وی ذکر کړے بلکه په مختلفو وختونو کښے ئے بیان کړی وی.اوعروه رحمه الله د یو روایت نقل کولو نه پس د وضاحت دپاره دویم روایت هم ذکر کړے وی.اوبیا دواړه روایتونه یوخانے نقل کول شروع شوی وی.

دویم احتمال علامه عینی رحمه الله داذکر کړے دے چه دا مستقل کلام وی او د دواړو سند یو نه وی بلکه جدا جدا وی.اوامام بخاری رحمه الله د اختصار دوجے حذف کړے وی.په دے صورت کښے به دا روایت په تعلیقات بخاری کښے وی.(۱)

علامه عینی رحمه الله په هغه خلقو باندے رد کړے دے کوم چه د تعلیق د نفی قائل دی.او فرمائیلی ئے دی.چه د هغوی نفی قابل نفی ده.ځکه چه دوی په خپله دعوی باندے څه دلیل نه دے پیش کړے.ددے نه علاوه په عطف کښے اصل دا دے.چه د حرف عطف سره وی.ترکومے پورے چه د بعضے نحاتو مذهب دے.دکوم چه ابن مالك رحمه الله تصریح کړے ده.هغه د جمهور نه خلاف یو غیر مشهور قول دے.(۲)

قوله: وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فِي الْيَوْمِ الشَّدِيدِ الْبَرْدِ فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا: حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی.چه ما رسول الله ﷺ د سختے یخنۍ په زمانه کښے د وحی نازلیدو په حالت کښے لیدلو.چه کله وحی ختمه شوه.نو د دوی د تندی مبارك نه خولے بهیدلے.په دے سره حضرت عائشه رضی الله عنها د شدت وحی طرف ته اشاره کول غواړی.چه دومره سخته به وه.چه د سختے یخنۍ په زمانه کښے به هم دوی خولے خولے شو.اوداسے خوله به ترے وتله.لکه چه څنګه یو رګ اووهلے شی.او وینه مسلسل راوځی.

دا کلام تشبیهی دے.د نبی ﷺ د تندی دخولے تشبیه ئے په کثرت سیلان کښے د وهلے شوی رګ سره ورکړے ده.لکه چه څنګه یو رګ کټ کړے شی.او دهغے نه وینه وتل شروع شی.دغه شان به داسے وه.لکه چه د نبی ﷺ په تندی کښے به د خولے رګ کټ کړے شو.او دهغے نه به مسلسل خوله بهیدله.

بیا((لیتفصد)) (کوم چه په فاء سره دے) بعضے حضراتو ((لیتقصد)) (قاف سره) وئیلے دے.کوم چه په ظاهره تصحیف دے.اوکه د ..قاف.. سره ثابت شی.نودا ..تقصد.. به په معنی د ..تقطع و تکسر.. نه ماخوذ وی.(۳)والله اعلم

د نزول وحی په موقع د خولې د وتلو حکمت دلته سوال دا دے.چه د نبی ﷺ د تندی نه په دومره لویه پیمانه د خولے وتلو حکمت څه وو؟بیا خاص کرچه د یخنۍ زمانه به وه.نو د یخنۍ په حالت کښے داسے خوله وتل لکه چه د رګ وهلو په ذریعه باندے وینه اوځی.دیره د تعجب خبره ده.

---

(۱) عمدة القاری(۱/۴۲، ۴۳)۔

(۲) عمدة القاری (۱/۴۲، ۴۳)۔

(۳) فتح الباری(۱/۲۱، ۲۲)۔

ددے یو ساده غوندے جواب خو دا دے چه کله به په نبی ﷺ د وحی نزول کیدلو نو دوی باندے به مشقت اوسختی وه.اوکله چه په سړی باندے مشقت اوسخته راشی.نوپه هغه خوله راخی که سخته یخنی ولے نه وی.نوددے وجه به د نزول وحی په وخت د نبی ﷺ د تندی نه خوله بهیدله

ددے دویم جواب شیخ محی الدین بن عربی رحمه الله په ..فتوحات.. او شاه ولی الله رحمه الله په ..حجة الله البالغة.. کښے ورکړے دے.چه د الله تعالی کوم کلام به د نبی ﷺ په قلب باندے نازلیدلو.نو هغه نور وو.کومه فرشته چه دا به ئے نازلولو.هغه هم د نور نه جوړه ده.دغه شان د نبی باطن هم د نور نه ډك وو.دا به د درے انواروانو ملاقات کیدل.اود نور په لقاء کښے ..حدت.. وی.ددے نه گرمی پیدا کیږی.د حرارت پیدا کیدو په وجه په طبیعت کښے یوه تقاضا پیدا کیږی.چه دا لرے کړی.هم دا خوله ده.(۱)

د سختې ګرمئ دوجې خوله وتل اود یخنئ د وجې د کمبل د اغوستلو اشکال او د هغې دفعیه

دلته کښے دا سوال هم شوے دے.چه ددے حدیث نه خو معلومه شوه.چه دوی به د ګرمئ دحدت او شدت د وجے خولے خولے شو.حالانکه په بل روایت کښے دیخنئ د زیادت د وجے د «زملونی زملونی» الفاظ راغلی دی.(۲)

ددے جواب دا دے.چه په حقیقت کښے صورت حال دا دے.چه د حدت او حرارت د وجے د بدن مسامونه پرانستے شی.اودهغے نه خوله وتل شروع شی.بیا چه کله شدت ختم شی.اوپه بدن باندے هوا اولګی.نو ددغه مسامونو په ذریعه برودت پیدا شی.نو څه اشکال پاتے نشو.

ددے نه علاوه خو به تعارض اوتناقض په هغه وخت کښے ګنړلے شو.چه د دواړو زمانه یوه وه دلته د خولے وتلو زمانه یوه ده.اود یخنئ لګیدو زمانه بله ده.نو څه تعارض اوتناقض نشته.

د حدیث باب نه څو مستنبط فوائد. د حدیث باب نه ډیر فوائد مستنبط کیږی.څو په کښے دا دی.① ددے حدیث نه معلومه شوه.چه فرشتے موجود دی.او فلاسفو چه کوم انکار کړے دے.هغه غلط دے.

② دویمه خبره دا معلومه شوه.چه فرشتو ته الله تعالی دمختلفو شکلونو جوړولو اختیار ورکړے دے.

③ دریمه فائده دا معلومه شوه.چه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم به د نبی ﷺ نه د خصائص نبوت په باره کښے تپوسونه کول.او هغوی به ورته د هغے جوابونه ورکول.

④ یوه فائده دا هم معلومه شوه.که سوال د تحقیق په غرض وی.د شك او ارتیاب یا استهزاء او توقو په غرض نه وی.نو په داسے سوال کښے څه قباحت نشته.(۳)

---

(۱) اوګورئ..درس بخاری..علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله ضبط وتحریرمولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری (ص.۵۳)

(۲) اوګورئ صحیح بخاری د باب بدء الوحی دریم حدیث)_

(۳) اوګورئ عمدة القاری(۴۶/۱)_

په حدیث باب اوترجمه کښې مناسبت اسماعیلی رحمه الله خو فرمانیلی دی چه ددے حدیث د ترجمة الباب سره څه تعلق نشته خکه چه په دے کښے د بدء الوحی څه ذکر نشته صرف د وحی د راتلو د کیفیت بیان دے (۱)

علامه کرمانی رحمه الله فرمانی چه مونږ دا نه منو چه په دے کښے د بدء الوحی ذکر نشته خکه چه کیدے شی دحضرت حارث بن هشام رضی الله عنه تپوس دابتداء وحی یاظهوروحی متعلق وی (۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی چه د جواب انداز ددے نه انکار کوی چه سوال د ابتداء وحی یا ظهور وحی متعلق وی خکه چه په جواب کښے د «یأتیني» لفظ دے اودا د مضارع صیغه ده اودا د مستقبل دپاره استعمال شوے ده البته دا وئیلی شی چه چونکه نبی ﷺ په جواب کښے د وحی د راتلو هم دوه صورتونه بیان کړی دی نو خکه ظاهره هم دا ده چه هم په دے دواړو صورتونو کښے به د یو نه د وحی شروع شوے وی په دے طریقه د حدیث د ترجمة الباب سره مناسبت ښکاره شو. (۳)

دا تقریر دهغه حضراتو په مسلك باندے دے چه هغوی دترجمه نه ظاهر مراد اخلی اوخوک چه دا وائی چه د ترجمه نه نفس وحی بیانول مراد دی د هغوی په رائے باندے د مطابقت بیانولو ضرورت هلږو شته نه خکه چه په روایت کښے د وحی ذکر دے

دغه شان کوم حضرات چه دا فرمائی چه د ترجمة الباب نه د وحی عظمت بیانول مقصود دی نو دهغوی د قول مطابق د حدیث مناسبت بیخی ښکاره دے خکه چه په دے حدیث کښے خودلی شوی دی چه کله به په نبی ﷺ باندے وحی نازلیدله نو ددے د عظمت د وجے به په نبی ﷺ سختی اومشقت وو د حضرت عائشے رضی الله عنها په یو روایت کښے دا الفاظ راغلی دی «کان نبی الله ﷺ إذا نزل علیه الوحی کرب لذلك وتربد وجهه» (۴) یعنی کله چه به وحی نازلیدله نوپه نبی ﷺ باندے به د سختئ حالت شروع کیدلو او ددوی په مخ مبارك به د پریشانئ کیفیت پیدا کیدلو دا د مشقت کیفیت دا ښائی چه وحی یو اوزنی او عظیم څیز دے «والله أعلم وعلمه أتم وأحكم»

---

(۱) فتح الباری (۱۹/۱)۔

(۲) شرح کرمانی (۲۷/۱) وفتح الباری (۱۹/۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۹/۳۱)۔

(۴) أخرجه مسلم فی کتاب الفضائل باب عرق النبی ﷺ وبن یأتیه الوحی. وقد روی الحدیث عن عبادة بن الصامت رضی الله عنه ایضاً انظر صحیح مسلم کتاب الحدود باب حد الزنی. والطبقات لابن سعد (۱۹۷/۱) ذکر شدة الوحی علی النبی ﷺ ودلائل النبوة لأبی نعیم (۲۲٤/۱) کیفیة إلقاء الوحی إلی النبی ﷺ رقم ۱۷۳۰۔

الحديث الثالث

[٣] حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ عُقَيْلٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهَا قَالَتْ أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ وَهُوَ فِي غَارِ حِرَاءٍ

فَجَاءَهُ الْمَلَكُ فَقَالَ اقْرَأْ قَالَ مَا أَنَا بِقَارِئٍ قَالَ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ قُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّانِيَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ فَقُلْتُ مَا أَنَا بِقَارِئٍ فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّالِثَةَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي فَقَالَ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ

فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجُفُ فُؤَادُهُ فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا فَقَالَ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي فَزَمَّلُوهُ حَتَّى ذَهَبَ عَنْهُ الرَّوْعُ فَقَالَ لِخَدِيجَةَ وَأَخْبَرَهَا الْخَبَرَ لَقَدْ خَشِيتُ عَلَى نَفْسِي فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلَّا وَاللَّهِ مَا يُخْزِيكَ اللَّهُ أَبَدًا إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ وَتَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ

فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ وَكَانَ امْرَأً قَدْ تَنَصَّرَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَكْتُبَ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ اسْمَعْ مِنَ ابْنِ أَخِيكَ فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ يَا ابْنَ أَخِي مَاذَا تَرَى فَأَخْبَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَبَرَ مَا رَأَى

فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللَّهُ عَلَى مُوسَى يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ وَفَتَرَ الْوَحْيُ [٣٢١٢، ٣٦٧٠، ٣٦٧٢، ٣٦٧٣، ٦٥٨١]

رجال الحديث

قوله يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ: د ده پوره نوم ابوزكريا يحيى بن عبدالله بن بكير القرشي

المخزومي المصري دے.(۱) تقریبا ټولو سوانح نګارو دوی مصری لیکلے دے.(۲) البته امام بخاری رحمہ اللہ په ..تاریخ کبیر.. کښے دوی شامی لیکلے دے.(۳)
دلته امام بخاری رحمہ اللہ دوی خپل نیکه طرف ته منسوب کړی دی.د پلار نوم ئے نه دے ذکر کړے خکه چه دوی هم داسے مشهور دی.(۴)
دوی د شیخینو رحمہما اللہ او نورو ائمه حدیث په نیز په قابل احتجاج راویانو کښے دے.(۵) خصوصاً د لیث بن سعد رحمہ اللہ په روایاتو کښے ثقه دے.البته دامام مالک رحمہ اللہ نه دوی ته سماع حاصله ده که نه؟په دے باره کښے د عالمانو کلام دے.(۶)

امام ابوحاتم رحمہ اللہ فرمائی.«کان یفهم هذا الشأن،یکتب حدیثه ولا یحتج به» (۷) اوامام نسائی دوی مطلقاً ضعیف ګرځولی دی.(۸) خو راجحه خبره هم هغه ده.کومه چه مونږ ذکر کړے ده.چه د حدیث په حافظانو کښے دے.ثقه دے.اود شیخینو رحمہما اللہ په نیزمحتج به دے.حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی«کان عزیز العلم،عارفاً بالحدیث،وأیام الناس،بصیراً بالفتوی،صادقاً دیناً،وما أدری ما لام للنسائی منه حتی ضعفه وقال مرة لیس بثقة وهذا جرح مردود،فقد احتج به الشیخان،وما علمت له حدیثاً منکراً حتی اورده» (۹)
دغه شان ابن حبان رحمہ اللہ هم دوی په خپل ..کتاب الثقات.. کښے ذکر کړی دی.(۱۰)
ددوی پیدائش په ۱۵۴ھ یا ۱۵۵ھ کښے شوے وو.اووفات ئے په نصف صفر ۲۳۱ھ کښے شوے وو.(۱۱)

قوله: اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٌ: دوی امام ابوالحارث لیث بن سعد بن عبدالرحمن فهمی دی.(۱۲) دوی په قلقشنده یا قرقشنده کښے (دا د مصر نه تقریباً درے څلور فرسخ باندے واقع دے) په ۹۴ھ کښے پیدا شوی وو.(۱۳)

---

(۱) تهذیب الکمال(۴۰۱/۳۱)_
(۲) اوګورئ تهذیب الکمال(۴۰۱/۳۱) وسیرأعلام النبلاء (۶۱۲/۱۰) وتقریب التهذیب(۵۹۲) وغیره)_
(۳) التاریخ الکبیربخاری (۲۸۵/۸) رقم الترجمة (۳۰۱۹)_
(۴) فتح الباری(۳۲/۱)_
(۵) میزان الإعتدلال(۳۹۱/۴)_
(۶) تقریب التهذیب (ص.۵۹۲) دغه شان هدی الساری (۴۵۲)_
(۷) میزان الإعتدلال(۳۹۱/۴)_
(۸) میزان الإعتدلال(۳۹۱/۴)_
(۹) سیرأعلام النبلاء (۶۱۴/۱۰)_
(۱۰) الثقات لابن حبان(۲۶۲/۹)_
(۱۱) سیرأعلام النبلاء (۶۱۳/۱۰ ۶۱۴)_
(۱۲) تهذیب الکمال(۲۵۵/۲۴)_
(۱۳) وفیات الأعیان لابن خلکان (۱۲۸/۴) وتهذیب الکمال (۲۵۶/۲۴)_

د ائمه اعلام نه ئے کسب فیض کړے وو. د علم. فضل. فقه. ورع. او د سخاوت په اعتبار سره په خپله زمانه کښے ممتاز وو.(۱)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.«أحد الأعلام، والأئمة الأثبات، ثقة حجة بلا نزاع»(۲)

هم دا حافظ ذهبی رحمه الله قول دے.«ما هو دون مالك ولا سفيان»(۳)

یحیی بن معین رحمه الله فرمائی.چه امام لیث بن سعد رحمه الله به په شیوخواو دهغوی نه په روایت اخستلو کښے د تساهل نه کار اخستلو.(۴) خو حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.«وما تساهل فيه الليث فهو دليل على الجواز، لأنه قدوة»(۵)یعنی امام لیث چرته د تساهل نه کار نه اخستے دا د جواز دلیل دے خکه چه هغه مقتدا وو.

امام شافعی رحمه الله فرمائی.«هو أفقه من مالك، إلا أن أصحابه لم يقوموا به»(۶)یعنی دوی د امام مالك رحمه الله نه هم زیات فقیه وو.خو ددوی شاګردانو د دوی علم مدون نکړلو.چه خو ګټه ورے.اودامام مالك رحمه الله علم د هغوی د شاګردانو په ذریعه خور شو.

دامام لیث بن سعد رحمه الله په باره کښے ګنړو سوانح نګارو لیکلی دی.چه دوی حنفی وو.قاضی بن خلکان رحمه الله لیکی.«ورأيت في بعض المجاميع أن الليث كان حنفي المذهب»(۷)

قاضی زکریا انصاری رحمه الله په شرح د بخاری کښے په دے باندے جزم کړے دے.(۸)

حافظ ابن ابی العوام رحمه الله په خپل سند سره نقل کړی دی.چه دوی د امام اعظم شاګرد وو چه کله به ئے دامام په باره کښے واوریدلو.چه دحج دپاره راځی.نو دوی به هم د حج دپاره مکے معظمے ته اورسیدلو.او دامام رحمه الله نه به ئے د مختلفو بابونو د مسائلو تپوس اوکړلو.اودامام صاحب رحمه الله په اصابت رائے اوسرعت جواب باندے به ئے تعجب کولو.(۹)

امام لیث بن سعد رحمه الله په ۱۷۵ھ هم په مصر کښے وفات شوے دے.(۱۰)

رحمه الله رحمة واسعة.

---

(۱) سیر أعلام النبلاء (۸/ ۱۳۶، ۱۶۳)_

(۲) میزان الإعتدلال(۳/ ۴۲۳)_

(۳) پورتنی حواله)_

(۴) پورتنی حواله)_

(۵) پورتنی حواله)_

(۶) تذکر الحفاظ (۱ ۲۲۴)_

(۷) وفیات الأعیان(۴/ ۱۲۷)_

(۸) مقدمة نصب الرأية(ص.۴۰)_

(۹) مقدمة أنوار الباری (۱/ ۲۱۲)_

(۱۰) عمدة القاری(۱/ ۴۷)_

قوله عُقَيْل: عقيل (بالتصغير) بن خالدبن عقيل (بالتكبير) ثقه او ثبت راويانو كښې دي.(١) دزهري رحمه الله نه روايت كونكو مضبوطو راويانو كښې دي.(٢) په مصر كښې په ١٤٤هـ كښې وفات شوې وو.(٣)

قوله ابْن شِهَاب: د دوى پوره نوم ابوبكرمحمدبن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن كلاب بن مره بن كعب لوئى الزهرى المدنى دے.(٤) دابن شهاب زهرى رحمه الله په نوم مشهور دے.زيات تر هم په دے نوم سره يادولے شى.
د دوى شمار په صغار تابعينو رحمهم الله كښے كيږى.دصغارصحابوٴ او كبار تابعينو رحمهم الله نه دوى علم حاصل كړے دے.(٥)
د دوى فضائل بے شميره دى.په ٥٠هـ كښے پيدا شوى وو.اوپه ١٢٤هـ كښے وفات شوى وو.(٦)
دحضرت عروه بن زبير رحمه الله اوحضرت عائشے رضي الله عنها مختصرحالات وړاندے تير شوى دى.
د باب دا روايت مرسل دي كه متصل؟ دا حديث په ظاهره مرسل معلوميږى.خكه چه دے كښے كومه واقعه بيان شوے ده.هغه د حضرت عائشے رضي الله عنها د ولادت نه هم وړاندے ده.لكه چه دوى دا واقعه د چا صحابى رضي الله عنه نه اوريدلے ده.اونقل كوى ئے.په دے صورت كښے به دے ته روايت مرسل د صحابى وئيلے شى.اودصحابى رضي الله عنه د مرسل په باره كښے مونږ وړاندے ذكر كړے دے.چه دا د جمهورو په نيز د موصول په حكم كښے وى.
بيا دلته يو احتمال دا شته.(دا اقرب هم دے)چه دا واقعه براه راست حضرت عائشے رضي الله عنها د نبى صلى الله عليه وسلم نه اوريدلے وى.نو په دے صورت كښے به دے روايت ته متصل وئيلے شى.(٧)

قوله أَوَّلُ مَا بُدِءَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ: يعنى رسول الله صلى الله عليه وسلم ته د وحى شروع د رويائے صالحه نه شوے وه.
«من الوحى» كښے ,,من،، خويا تبعيضى دے.او يا بيانيه.كه تبعيضى وى.نو معنى به دا شى.
«أول ما بدئ به رسول الله صلى الله عليه وسلم من أقسام الوحى» په دے صورت كښے به خوب د وحى په قسمونو

---

(١) تقريب التهذيب(٣٩٦)_
(٢) فتح البارى(٢٢/١)-
(٣) عمدة القارى(٤٧/١)_
(٤) تذكرة الحفاظ (١٠٨/١) وعمدة القارى (٤٧/١. ٤٨)_
(٥) تذكرة الحفاظ (١٠٨/١)_
(٦) د دوى د حالاتو دپاره اوگورئ طبقات ابن سعد(٣٨٨/٢. ٣٨٩) وتهذيب الأسماء واللغات (٩٠/١. ٩١) وسيرأعلام النبلاء(٣٢٦/٥)وتهذيب الكمال (٤١٩/٢٦. ٤٤٣)_
(٧) عمدة القارى(٤٧/١)_

کښے شی اوکه بیانیه شی نومعنی به نے دا شی چه د وحی شروع د خوب نه شوے وه لکه چه دا لازمه نه ده چه خوب وحی ده قزاز رحمه الله بیانیه لره راجح کرخولے ده.(۱)

اود جمهور رحمهم الله په نیز دانبیاؤ خوب وحی ده (۲)

دوحی ابتداء د ابن اسحاق رحمه الله وغیره معتمدو مورخینو رحمهم الله د قول مطابق په څلویښتم کال شوے وه میاشت د ربیع الاول وه دحضرت جبریل علیه السلام نزول په غارحراء کښے په رمضان کښے شوے وو د ربیع الاول نه تررمضان پورے شپږ میاشتے جوړیږی لکه چه دخوبونو سلسله د نبوت د شروع نه ترشپږ میاشتو پورے چلیدله (۳) دخوبونو په ذریعه په اصل کښے د نبی صلی الله علیه وسلم مانوس کول مقصود وو. د حضرت علقمه بن قیس رحمه الله نه مروی دی چه «إن أول ما یؤتی به الأنبیاء فی المنام حتی تهدأ قلوبهم ثم ینزل الوحی بعد»(۴)

صرف خوب نه بلکه د نبوت د ذمه واری سپارلو نه وړاندے د دوی د تیارولو په غرض به نور مبشرات هم راتلل په روایاتو کښے راځی چه دوی به کله په لار روان وو نود سلام آواز به ئے اوریدلو چه دوی به نبی اوګرځی طرف ته متوجه شول او اوبه ئے کتل نود اونو او کانړو نه علاوه به نور څه نه وو.(۵)

دغه شان نبی صلی الله علیه وسلم په خپله فرمائیلی دی «إنی لأعرف حجراً بمکة کان یسلم علی قبل أن أبعث إنی لأعرفه الآن»(۶)

خلاصه دا چه په باقاعدګئ سره د وحی د نازلیدو نه وړاندے د وحی سره د مناسبت پیدا کولو دپاره ورته تمهیداً ښه اوربښتینی خوبه اوخودلی شول اودغه شان شجر او حجر د دوی د رسالت اقرار کولو.

قوله: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ: هم د بخاری شریف د کتاب التفسیر په بعضے طرقو سره دغه شان په کتاب التعبیر کښے د «الرؤیا» د صفت د «الصالحة» په ځائے «الصادقة» راغلی دی لکه

---

(۱) فتح الباری (۱/۲۲، ۲۳)

(۲) کما روی عن ابن عباس رضی الله عنه قال «رویا الأنبیاء وحی» رواه الطبرانی کذا فی مجمع الزوائد للهیثمی (۷/۱۷۶) کتاب التعبیر باب فیما رآه النبی صلی الله علیه وسلم فی المنام - وری ابن ابی حاتم عنه مرفوعاً أیضاً بلفظ «قال رسول الله صلی الله علیه وسلم رؤیا الأنبیاء فی المنام وحی کذا فی تفسیر ابن کثیر) رحمة الله (۴/۱۵۲)_

(۳) فتح الباری (۱/۲۷)_

(۴) الخصائص الکبری للسیوطی (۱/۹۳) باب ما وقع عند المبعث من المعجزات والخصوصیات)_

(۵) دلائل النبوة للبیهقی (۳/۱۴۶) باب مبتدأ البعث والتنزیل وما ظهر عند ذلک من تسلیم الحجر والشجر وتصدیق ورقة بن نوفل إیاه)) دغه شان سیرة ابن هشام مع الروض الأنف (۱/۱۵۲)

(۶) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب فضل نسب النبی صلی الله علیه وسلم وتسلیم الحجر علیه قبل النبوة)_

چه د دوی د خوبونو درے صفات وو یوصالحه. دویم صادقه او دریم واضحه کوم چه «فکان لایری رؤیا إلا جاءت مثل فلق الصبح» نه پوهه کښے راځی
د واضحه کیدو مطلب دا دے چه نبی ﷺ به کوم خوب اولیدلو نو په هغے کښے به څه مشکلات نه وو اودهغے د تعبیر په متعین کولو کښے به څه مشکل نه راتلو هغے به په خپله مدعی اومفهوم باندے بالکل بنکاره دلالت کولو (۱)
اود ..صالحة.. معنی ده خوشحاله کونکے.مسرت انګیز.او ..صادقه.. ریښتیا خوب ته وائی بیا د ..صالحه.. او ..صادقه.. په باره کښے عالمانو فرمائیلی دی چه د انبیاؤ علیهم السلام په اعتبار سره خو په آخرت کښے دا برابر دی د دوی هرخوب صالح او صادق دے خود دنیا په اعتبار سره..صادقة..د صالحة.. نه اعم ده.د انبیاؤ هر خوب صادق وی خو هر خوب نے صالح نه وی بلکه بعضے خوب غیرصالح وی. د جنګ احد په موقع باندے دوی خوب اولیدلو چه دوی توره راواخستله.هغه نے اوخوزوله نوهغه په څوخاېه ماته شوه.(۲) دغه شان دوی په خوب کښے اولیدلو چه چه غواګانے ذبح کولے شی.(۳) دوی د تورے د ماتیدو د مسلمانانو په شهادت سره تعبیر اوکړلو.دغه شان د غواګانو د ذبح کیدو تعبیر نے هم د صحابو رضی الله عنهم په شهادت سره اوکړلو.اوس بنکاره خبره ده.چه شکست او د صحابو رضی الله عنهم قتل څه د خوشحالئ څیز نه دے.خو خوب صحیح اوصادق وو.(۴)
بیا د انبیاؤ نه علاوه د نورو خلقو په حق کښے به په ..صالحه.. او ..صادقه.. کښے د عموم خصوص من وجه نسبت وی.که د ..صادقه.. تعبیر په «ما لایحتاج الی التعبیر» سره اوکړے شی.یعنی بعضے خوبونه صالح وی.اود تعبیر محتاج هم وی.او بعضے خوبونه صالح وی.خو د تعبیر محتاج نه وی.اوبعضے داسے خوبونه وی.چه هغه صالح نه وی.او د تعبیر محتاج وی.یا د تعبیر محتاج نه وی.یعنی صادق خو وی.خو صالح نه وی.دا د افتراق دویمه ماده شوه.اویوه ماده د افتراق په اولنی صورت کښے وه.

خوکه د ..صادقه.. تفسیرپه «ما لیس بأضغاث أحلام» سره اوکړے نو دے دواړو په مینځ کښے به دعموم خصوص مطلق نسبت وی.او..رویائے صالحه.. به خاص او..رویائے صادقه.. به عام ګرځولے شی.لکه دا ضروری ده.چه هر ..رویائے صالحه.. به ..صادقه.. یعنی غیر ..اضغاث احلام.. وی.خودا ضروری نه ده چه هر..رویائے صادقه.. یعنی ..غیر اضغاث احلام.. به ..صالحه.. یعنی خوشحالونکی وی.(۵)

---

(۱) فضل الباری(۱/۱۶۲)_
(۲) صحیح بخاری کتاب المغازی باب من قتل من المسلمین یوم أحد رقم ۴۰۸۱)_
(۳) صحیح بخاری کتاب التعبیرباب إذا رأی بقرأ تنحر.رقم ۷۰۳۵)_
(۴) فتح الباری(۱۲/۳۵۵) کتاب التعبیر.باب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی الرؤیا الصالحة)_
(۵) پورتنی حواله)_

زمونږ په دے تقریر سره به دا خبره په پوهه کښے راغلے وی.چه د ..صادقه.. معنی ده ریښتیا خوب.خو ددے تفسیر مختلف شوے دے

() یو تفسیر ددے دادے.چه «مالایحتاج الی تعبیر».

() دویم تفسیر نے دا دے.چه «مالیس بأضغاث أحلام» والله اعلم

د مومن خوب د نبوت نه یو جزء دي بهرحال په حدیث کښے ددے ذکر شوے دے.چه په نبی ﷺ باندے د وحی ابتداء د خوبونو نه شوے وه.اوامام بیهقی رحمه الله تصریح کړے ده.چه د دے خوبونو موده شپږ میاشتے وه.(۱) چونکه ددے شپږو میاشتو نسبت د وحی باقی مودے یعنی د څلویښتو کالوپه مقابله کښے شپږ څلویښتمه حصه ده.نوځکه په حدیث کښے راغی چه «رؤیا المؤمن جزء من ستة وأربعین جزءاً من النبوة»(۲)

یواشکال او دهغې جواب دلته یو اشکال دا کیږی.چه کله د نبی ﷺ په وفات سره د وحی سلسله ختمه شوه .نود مؤمن خوب د نبوت جزء ولے گرځولے شوے دے.آیا داد ختم نبوت مسلمه عقیدے نه خلاف نه دے؟

ددے ساده او بے غباره جواب دا دے.چه د یو جزء وجود د کل وجود لره مستلزم نه دے اوگورئ دایمان د اویاؤ نه زیات شاخونه دی.خود یوے شعبه په وجود سره ایمان نه متحقق کیږی.ترڅو چه بنیاد نه وی.او ضروریات د دین اونه منی.

دغه شان دلته هم اوگنړئ.چه ..نبوت.. صرف د یو جزء نوم نه دے.بلکه د نبوت د ټولو حصو نوم دے.اود نبوت د ټولو اجزاؤ د وجود سلسله د نبی ﷺ په وفات سره ختمه شوے ده.د څه مصلحت په بنا د دے د یوجزء یا د دے نه زیاتو اجزاؤ په وجود سره د نبوت وجود نه لازمیږی.(۳)

د «رویا المومن» په حدیث کښې د مختلفو روایاتو تعارض او دهغې دفعیه

یواشکال دا شوے دے.چه «رؤیا المومن جزء من ستة وأربعین جزءاً من النبوة» حدیث کښے تقریباً لس بلکه پنځلس الفاظ راغلی دی.حافظ رحمه الله چه کوم اقوال نقل کړی دی.دهغے مطابق په دے حدیث کښے ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۴۰، ۴۲، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۰، ۷۰، ۷۲ او ۷۶ پورے شمار موندلے شی.(۴)

ددے جواب دا دے.چه په دے ټولو روایاتو کښے دټولو نه محفوظ روایت د «ستة وأربعین»

---

(۱) فتح الباری(۶۷/۱)_

(۲)صحیح بخاری کتاب التعبیر.باب الرؤیا الصالحة ج،ء من ستة وأربعین جزء من النبوة رقم(۶۹۸۷، ۶۹۸۸)

(۳) فتح الباری (۳۷۵/۱۲) کتاب التعبیرباب المبشرات .د زیاتو جوابونو دپاره اوگورئ فتح الباری (۳۶۳/۱۲) کتاب التعبیرباب رؤیا الصالحین)_

(۴) فتح الباری (۳۶۲/۱۲، ۳۶۳)_ کتاب التفسیرباب رویاالصالحین)_

روایت دے.اودے سره نزدے د «سمعین» روایت دے.باقی ټول روایات د راویانو تصرفات دی.(۱)

په دے صورت کښے به د شپږځلوینښت روایت په رویاصدیقین باندے محمول وی.

او د «سمعین» روایت به دعامو مسلمانانو په خوب باندے ..اودا هم ممکنه ده.چه داسے اوونیلی شی.چه اصل خو د شپږځلوینښتو روایت دے.اود «سمعین» روایت د تحدید دپاره نه دے.بلکه د تکثیر دپاره دے.ځکه چه اهل عرب دتکثیر دپاره اکثر د..سبعین.. عدد استعمالوی.(۲)

په «رویا الانبیاء وحی» باندې اشکال او دهغې جواب بیا دجمهورو عالمانو رحمهم الله په نیز چه د انبیاؤ خوب وحی گرځولے شوے ده.په دے باندے اشکال وارد شوے دے.چه ابراهیم علیه السلام په خوب کښے لیدلی وو.چه خپل خوئے قربانی کړه.ددے تقاضا خو دا وه.چه حضرت ابراهیم علیه السلام سمدستی بغیر د څه سوچ نه حضرت اسماعیل علیه السلام ذبح کړے وے.خوهغوی داسے اونکړلو. بلکه د خپل خوی سره ئے مشوره اوکړله.اود هغه نه ئے رائے طلب کړله.چه ﴿قَالَ يٰبُنَيَّ اِنِّيْٓ اَرٰي فِي الْمَنَامِ اَنِّيْٓ اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰي﴾ (۳) یعنی حضرت ابراهیم علیه السلام حضرت اسماعیل علیه السلام ته اوفرمائیل. چه ما خوب لیدلے دے.چه تاذبح کوم.اوس اوښایه.چه ستا څه رائے ده؟

ددے جواب عالمانو رحمهم الله دا ورکړے دے.چه دحضرت ابراهیم علیه السلام دخپل خوی نه سوال ددے وحے نه وو.چه هغه راضی شی.نوعمل به اوکړی.اوکه راضی نشی.نوعمل به نه کوی.بلکه د سوال نه مقصود د خوی امتحان وو.چه دے څه جواب راکوی.چه ددہ اطاعت اوصبر ته اوګوری.اوخوشحاله شی.(۴)هم دا وجه ده.چه حضرت اسماعیل علیه السلام دخپل د خوب نه په امر سره تعبیر اوکړلو.او وے فرمائیل.چه ﴿قَالَ يٰٓاَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ﴾ (۵) یعنی بابا جانه! چه تاسو ته دکوم څیز حکم کولے شی.هغه اوکړئ.

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے.چه دحضرات پیغمبرانوعلیهم السلام طریقه همیشه دپاره دا پاتے شوے ده.چه هغوی دالله تعالی احکاماتو ته خو هر وخت تیار اوسیږی.خو اطاعت دپاره همیشه دپاره هغه لار اختیاروی.چه هغه په حکمت او حتی المقدور په آسانتیا باندے مبنی وی.که ابراهیم علیه السلام د وړاندے نه بغیر د څه وئیلو خپل خوئے ذبح کولو.نو دا دواړو دپاره د مشقت سبب وو.اوس دا خبره دوی د مشورے په انداز کښے خپل خوی ته څکه ذکر کړله.چه خوی ته د وړاندے نه دا معلومه شی.چه دا دالله تعالی حکم دے.نوهغه به د ذبح

---

(۱) قاله ابن بطال کذا فی فتح الباری (۳۶۵/۱۲)۔

(۲) ددے توجیهاتو نه علاوه د نورو ډیرو توجیهاتو دپاره اوګورئ فتح الباری (۳۶۵/۱۲، ۳۶۸)۔

(۳) سورة صافات(۱۰۲)۔

(۴) تفسیر قرطبی (۱۰۳/۱۵)۔

(۵) الصافات ۱۰۲)-

تکلیف زغمولو ته د وړاندے نه تیار شی.دغه شان که دغوی په زړه کښے څه تذبذب پیدا شی.نوهغه به پوهه کړی.(چه بچیه دا دالله تعالی حکم دے.دے ته غاړه بسته شه) (۱)
دلته کښے دا اشکال هم شوے دے.چه هرکله حضرت ابراهیم علیه السلام ته الله تعالی د حضرت اسماعیل علیه السلام د ذبح کولو حکم اوکړلو.نوذبحه ولے واقع نشوه.حضرت ابراهیم علیه السلام په دے باندے عمل ولے اونکړلو؟
ددے په جواب کښے خو حضرت شیخ اکبر رحمه الله یوه ډیره کمزورے خبره کړے ده.هغوی فرمائیلی دی.چه په اصل کښے حضرت ابراهیم علیه السلام ته دخوب د تعبیر په پوهه کښے غلطی شوے وه.تعبیر دا نه وو.چه حضرت اسماعیل علیه السلام ذبح کړه.بلکه ددے صحیح تعبیر د ګډ ذبح وه.(۲) داسے کیږی.چه په خوب کښے په ظاهره څه اوخودلے شی.خودهغے تعبیریل څه وی.مثلاً نبی ﷺ په خوب کښے لیدلی وو.چه پئ څکی.په ظاهره خو ددے نه هم دا په پوهه کښے راځی.چه الله تعالی په دوی باندے احسان اوکړلو.او یو نعمت ئے ورته ورکړلو.اودوی هغه اوځکل.خو پخپله نبی ﷺ اوفرمائیل.چه ددے تعبیر علم دے.(۳)
دغه شان نبی ﷺ د قمیص تعبیر په دین سره کړے دے.(۴)

دغه شان په قرآن کریم کښے د «سمع بقرات سمان» او «سمع بقرات عجاف» ذکر موجود دے.او ددے نه اووه کاله د خوشحالئ او اووه کاله د قحط سالئ مراد دی. (۵)
شیخ اکبر رحمه الله فرمائی.چه دلته هم حضرت ابراهیم علیه السلام په خوب کښے ﴿اَنِّیْٓ اَذْبَحُكَ﴾ لیدلی وو.اوهغوی ددے نه ظاهری معنی یعنی د اسماعیل علیه السلام ذبح اوګنړله .حالانکه ددے تعبیر د ګډ ذبح وه.او ذبح د ګډ واقع شوه.هرکله چه اسماعیل علیه السلام ذبح مراد نه ده.نو دا سوال غلط شو.چه حضرت ابراهیم علیه السلام خپل خوئے ولے ذبح نکړلو؟
خولکه څنګه چه مونږ عرض اوکړلو.چه د شیخ اکبر رحمه الله دا جواب ټیک نه دے.ځکه چه په دے کښے یو اولوالعزم پیغمبرته بغیر د څه وجے نه د غلطئ نسبت کول دی.چه هغوی د خوب په مطلب پوهه نشو.دا صحیح ده.چه د پیغمبر نه اجتهادی غلطی کیږی.خو یوکار به په هغه وخت کښے په اجتهادی غلطئ باندے حمل کولے شی.چه مجبوری وی.اوبله صحیح توجیه موجود نه وی.حالانکه دلته څه داسے مجبوری نشته.
ددے نه علاوه د قرآن کریم سیاق اوسباق ددے جواب تردید کوی.په قرآن مجید کښے دی.﴿اَنْ يّٰٓاِبْرٰهِيْمُ ۙ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ چه اے ابراهیم! تا خوب ریښتینے اوخودلو. حضرت ابراهیم علیه السلام خو هم دا کړی وو.چه د خپل خوی د ذبح دپاره اودریدلے وو.اودهغه د ذبح کولو عمل ئے

---

(۱) معارف القرآن ازمفتی اعظم حضرت مولانا محمد شفیع صاحب قدس روحه (۷/۴۵۸، ۴۵۹)_
(۲) فیض الباری(۱/۲۲)_
(۳) صحیح بخاری کتاب العبیرباب اللبن)_
(۴) صحیح بخاری کتاب التعبیرباب القمیص فی المنام – وباب جر القمیص فی المنام)_
(۵) تفسیرقرطبی (۹/۲۰۲، ۲۰۳)_

شروع کړے وو هم دے عمل ته خو قرآن ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ وائی که ابراهیم علیه السلام غلط تعبیر ویستے وے نو بیا د ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾ څه مطلب وو؟

دغه شان قرآن وائی چه ﴿وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾ چه موږ د اسماعیل علیه السلام په بدله کښے یو غټ لویه ذبیحه (یعنی گډ) ورکړلو ددے نه هم معلومه شوه چه په خوب کښے په اصل کښے دحضرت اسماعیل علیه السلام ذبح خودلے شوے وه اوبیا الله تعالی په خپل فضل سره دحضرت اسماعیل علیه السلام په ځائے گډ راولیږلو که دلته تعبیرد گډ وے نوبیا د ﴿وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾ څه مطلب اخستے شی؟

بیاقرآن دا هم وائی چه ﴿إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْبَلٰٓؤُا الْمُبِينُ﴾ یعنی دا په حقیقت کښے لوئے امتحان وو اوس اوښایه چه د اسماعیل علیه السلام ذبح ته به ..البلاء المبین.. وئیلی شی که د گډ؟ بلکه په ذبح د گډ باندے خو د ﴿الْبَلٰٓؤُا الْمُبِينُ﴾ اطلاق هم ټیک نه دے

نو په واقعه کښے چه کوم نصوص راغلی دی د هغے ټولو نه دا ثابتیږی چه حضرت ابراهیم علیه السلام ته د خوب په تعبیر کښے څه غلطی نه وه شوے او د شیخ اکبر رحمه الله دا جواب ټینګ نه دے.

دحضرت کشمیری رحمه الله جواب د پورتنی اشکال یو جواب حضرت کشمیری رحمه الله ورکړے دے هغوی فرمائی چه حضرت ابراهیم علیه السلام چه دخوب څومره حصه لیدلے وه په هغے نے عمل اوکړلو هغوی په خوب کښے دا نه وو لیدلی چه دوی خپل خوئے ذبح کړے دے بلکه دا نے لیدلی وو چه خوئے ذبح کوی اوهم دومره خوب باندے هغوی عمل اوکړلو چاړه نے راواخستله هغه ته تیره کړله خوئے څملولو اوبیا چه نے پرے چاړه راښکله دا ټول کار په ﴿إِنِّيٓ أَذْبَحُكَ﴾ باندے عمل وو نو ددے نه پس دا وئیل څنګه ټیک کیدے شی چه حضرت ابراهیم علیه السلام په خوب باندے عمل ولے اونکړلو.(۱)

دحافظ ابن القیم رحمه الله جواب: حافظ ابن القیم رحمه الله دا جواب ورکړے دے چه حضرت ابراهیم علیه السلام چه د حضرت اسماعیل علیه السلام د ذبح کولو کوم خوب لیدلے وو هغه خو د الله تعالی په مصلحت د عمل نه وړاندے منسوخ شولو.(۲) اودا داسے ده لکه چه په نبی علیه السلام باندے په شپه د معراج پنځوس منځونه فرض شو خو په پنځوسو باندے د عمل کولو موقع یوځل هم رانغله.(۳)

حافظ ابن القیم رحمه الله فرمائی چه الله تعالی د انسانانو په زړونو کښے د خپل اولنی اولاد سره محبت د وړاندے نه امانت ایخودے دے د اولنی اولاد سره محبت د نورو په نسبت سره زیات وی حضرت ابراهیم علیه السلام د الله تعالی نه د اولاد سوال اوکړلو نو الله تعالی د هغوی سوال قبول کړلو او اولاد نے ورته ورکړلو دحضرت ابراهیم علیه السلام په زړه کښے چه هغه دالله

---

(۱) فیض الباری (۲۲/۱)۔

(۲) زادالمعاد فی هدی خیرالأنام. (۷۴/۱. ۷۵) فصل فی نسبه ﷺ بحث فی أن الذبیح إسماعیل لا إسحاق)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب بیان الکعبة باب المعراج)۔

تعالى خليل وو د خپل خوی محبت پيدا شو د الله تعالى دا خوښه شوه چه د حضرت ابراهيم عليه السلام د زړه نه دغير الله محبت اوباسي نو دخپل محبوب خوی د ذبح کولو حکم ئې ورته اوکړلو کله چه هغه د ذبح عمل شروع کړلو نوثابته شوه چه دهغوی په زړه کښے دالله تعالى محبت د خوی دمحبت نه زيات دے اود الله تعالى د محبت سره د بل چا محبت شريك نه دے نو اوس د ذبح کولو مصلحت باقی پاتے نشو چونکه مقصود قبل العمل حاصل شو نو
خکه دا حکم منسوخ شو.(١)

قوله الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ: دلته کښے ئے د ..في النوم.. قيد لګولے دے په ظاهره اشکال راځی چه خوب خو د نوم په حالت کښے وی نوبيا د ..نوم.. قيد ولے اولګولے شو؟
ددے جواب دا دے چه د «رويا» اطلاق لکه څنګه چه په «رويا حلمي» يعنی خوب باندے کيږی. دغه شان په «رؤيت بصريه» باندے هم کيږی.(٢) چه په حالت يقظه کښے که يو کار خارق للعادة په نظر راشی نوپه هغے باندے هم د «رؤيا» اطلاق کيږی.
په قران کريم کښے ارشاد دے ﴿ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِيٓ أَرَيْنَٰكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾ (٣) په دے کښے رويت دسترګو مراد دے يعنی په واقعه د معراج کښے نبی ﷺ ته ..رويت عينيه حاصل شوے وو «كما روى عن سيدنا ابن عباس رضي الله عنهما هي رؤيا عين أريها رسول الله ﷺ ليلة إسري به» (٤)
په دواړو ..رؤيا.. کښے مناسبت دا دے چه لکه څنګه د ..رؤيائے منامی.. علم صرف رائی يعنی خوب ليدونکی ته وی بل چاته نه وی. دغه شان چه په حالت د بيداری کښے کوم امر خارق للعادة راشی نودهغے علم هم صرف ليدونکی ته وی. نو خکه هلته کښے هم د ..رؤيا.. اطلاق کولے شی.
خلاصه دا چه چونکه د ..رؤيا.. لفظ مشترك استعماليږی نوخکه په حديث کښے د ..رؤيا منامی.. د تخصيص دپاره د ..في النوم.. قيد اولګولے شو.(٥)

قوله فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ: يعنی نبی ﷺ چه به کوم خوب هم ليدلو نود هغے تعبير به د صبا ورځ پشان بنکاره کيدلو.

---

(١) زادالمعاد (١/٧٤، ٧٥)_
(٢) فتح الباری (١/٢٣) وعمدة القاری (١/٥٦) وإرشادالساری (١/٦١)_
(٣) الإسراء ٦٠-
(٤) صحيح بخاری (٢/٦٨٦) كتاب التفسير. سورة الإسراء باب قوله ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِيٓ أَرَيْنَٰكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾-
(٥) فتح الباری(٢٣) وعمدة القاری (١/٥٦) وارشاد الساری(١/٦١)_

اکثروشارحینو ..مثل فلق الصبح..حال گرخولے دے خوعلامه عینی رحمه الله فرمائی.چه «مثل فلق الصبح» د محذوف مصدر صفت دے اوهغه مصدر مفعول مطلق دے. تقدیر د عبارت به دا وی.«لاجاءت مجیئاً مثل فلق الصبح»(۱)

«فلق» په لغت کښے څیرولو او شلولو ته وائی.په قرآن کریم کښے دی.﴿ اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى ﴾ (۲)یعنی بیشکه الله تعالی دانه اوګیټکے څیروی.

,,فلق،، سپینوالی یا د سحرسپین والی ته وائی.اود یو ښکاره کار تشبیه په دے سره وړکولے شی.په دے حدیث کښے د نبی ﷺ د خوبونو تشبیه د «فلق الصبح» سره وړکړے شوے ده.اودا خودلی شوی دی.چه د نبی ﷺ خوبونه به بالکل ښکاره وو.په هغے کښے څه قسم مشکلات نه وو.

دلته په خصوصیت سره د «فلق الصبح» سره تشبیه ددے وجے وړکړے شوے ده. چه لکه څنګه د دنیاوی نمر د راختلو نه وړاندے د صبا صادق رڼائی راځی.دغه شان د روحانی نمر د راختلو نه وړاندے د رویائے صالحه او صادقه په صورت کښے روحانی صباصادق راوختلو. تاسویه کتلی وی.چه کله ریل ګاډے په یوسټیشن باندے تیریږی.د هغے دپاره هلته کښے اودریدل هم نه وی.خو بیا هم د هغے دپاره د جنډے. تلئ، اوسګنل وغیره اهتمام کولے شی. دغه شان د نمر راختلو نه وړاندے د شپے پرقیدونکی ستوری غائب شی.او د نمر راختلو نه وړاندے د شپے تیارۀ کمیږی.اود نمر راختلو نه وړاندے د صبا صادق رڼائی راځی.

دلته کښے هم اوګورئ.چه د رسول الله ﷺ د نبوت نمر راختونکے وو.نو حجر او شجر دوی ته سلامونه کول.(۳) رڼا به ورته خودلے شوه.(۴) اورښتینی خوبونه ورته خودلی شول.دا ټول اهتمام او دا ټول انتظام ولے کیدلو.ځکه چه د نبوت د نمر راختلو وخت رانزدے شوے وو.

تاسو په قرآن کریم کښے وئیلی دی.چه نبی ﷺ ته ،،سراج منیر،، وئیلے شوی دی.(۵) د دے مطلب هم دا دے.چه لکه څنګه نمر د آسمان د کنارو نه راخیژی.اوبیا دنیا روښانه کوی.اودهغے نه ټول جهان فائده اخلی.دغه شان نبی ﷺ سراج منیر جوړ شو.اود فاران د افق نه راوختلو.چه ټولو کائناتو ترے رڼا حاصله کړه.د جهالت تیرے ختمے شوے.د علم اوفضل رڼاګانے خورے شوے.او د دوی د نور نه هر یو کس دخپل استعداد اوصلاحیت

---

(۱) فتح الباری (۲۳/۱) وعمدة القاری(۵۶/۱)۔

(۲) الأنعام ۰۹۵)

(۳) فتح الباری(۲۳/۱)-

(۴) فتح الباری(۲۳/۱)۔

(۵)﴿یٰۤاَیُّهَا النَّبِیُّ اِنَّاۤ اَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّمُبَشِّرًا وَّنَذِیْرًا وَّدَاعِیًا اِلَى اللّٰهِ بِاِذْنِهٖ وَسِرَاجًا مُّنِیْرًا﴾

مطابق کسب فیض اوکړلو

ابن ابی جمرهؒ فرمانی چه د نبی ﷺ د ..روپائے صالحه.. د ..فلق صبا.. سره تشبیه ورکړے شوه دبل څیز سره نه څکه چه د نبی ﷺ د نبوت د نمرد انواراتو شروع د ..روپائے صالحه.. نه شوے وه اوپه دے انواراتو کښے به پرله پسے زیادت کیدلو تردے چه شمس نبوت پوره روښانه شو لکه څنګه چه د صبا صادق رڼرا خوریږی تردے چه نمر راوخیژی اوس چه د چا باطن روحانی وی نوهغه به په تصدیق کښے د حضرت ابوبکرصدیق رضی اللہ عنہ پشان شی اوچه د چ باطن ظلمانی وی نو دهغه باطن به په تکذیب کښے دابوجهل پشان ..خاپیرک..شی چه رڼرا به نشی لیدلے اوبیا به باقی خلق د دے دواړو درجو په مینځ کښے شی اودخپل خپل استعداد مطابق به د نور نه کسب فیض کوی.(۱)

قوله ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الْخَلَاءُ: یعنی بیا نبی ﷺ ته خلوت نشینی خوښه شوه دلته د حُبِّبَ، صیغه مجهوله راوړلے شوه ظاهره دا ده چه ددے محبت منشا دالله تعالی د طرف د دوی په زړه کښے القاء کول دی چونکه ددے محبت څه ظاهری سبب نه وو په انسانی تقاضو کښے څه تقاضا نه وه بلکه روحانی تقاضا اوباطنی سبب وو نوځکه ددے فاعل ظاهر نکړے شو

دخلوت فائدې بیا خلوت په ډیرو فائدو باندے مشتمل دے ① یوه فائده خو په دے کښے دا ده چه سړے فارغ القلب وی ② دویمه په ذکرکښے آسانتیا وی ③ دریم د ډیرو منکراتو نه بچ وی ④ خلورم په څانله ناسته باندے په زړه کښے خشوع پیدا کیږی سړے چه کله څانله وی نو هغه ته خپل پوره حقیقت په نظر راځی اودخپل عاجزئ اوکمزورئ استحضار ورته کیږی ⑤ پنځمه فائده دا ده چه د د بشری مالوفاتو او مرغوباتو نه انقطاع راشی.

دخلوت محبوبیت ① ددے تولو فائدو د وجې چه په طبیعت کښے سکون وی په غور فکر او سوچ کښے آسانتیا وی ددنیا اوددے د تعلقاتو سره تعلق نه وی نو ددے دپاره د نبی ﷺ په زړه کښے دخلوت نشینئ محبت واچولے شو.

② یوه وجه دا هم کیدے شی چه چونکه دوی په نبوت او وحی باندے مشرف کیدونکی وو او وحی مکمله یکسوئی اوفارغ القلبی غواړی نوځکه ددوی په زړه کښے د خلوت محبت پیدا کړے شو چه د وحی سره ئے مناسبت پیدا شی څکه چه په خلوت سره پوره یکسوئی حاصلیږی.

قوله وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ: حراء په مکه معظمه کښے یو مشهور غر دے چه نن صبا ورته ..جبل النور.. وانی د.. حراء.. په تلفظ کښے مختلف لغات منقول دی په دے کښے دتولو نه اصح او افصح((بکسر الحاء وتخفیف الراء المفتوحة وبالألف الممدودة)) دے.(۲)

دخلوت دپاره دغار د انتخاب وجه باقی پاتے شوه دا خبره چه دخلوت دپاره دوی د غار

---

(۱) فتح الباری (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی الرویا الصالحة)۔

(۲) عمدة القاری(۴۸/۱، ۴۹)۔

انتخاب ولے اوکړلو؟

① ددے جواب بعضے حضراتو دا ورکړے دے چه په ظاهره ددے خلوت ماخذ بقایائے شرائع ابراهیم وو. مطلب دا دے چه دحضرت ابراهیمؑ د شریعت بعضے احکام په خپل اصلی صورت کښے محفوظ پاتے شوی وو. په هغے کښے خلوت نشینی هم وه. نبی ﷺ ددے وجے خلوت اختیار کړے وو. اود نبی ﷺ نه وړاندے به د دوی نیکۀ په غار حراء کښے خلوت نشینی کوله. کله چه د نبی ﷺ نوبت راغلو. نو دوی د خپل نیکۀ په ګدئ کیناستلو. اوهلته ئے خلوت اختیار کړلو. د دوی ترونو او د قبیلے خلقو دوی ته څه تعرض اونکړلو. خکه چه د تولو په زړونو کښے د دوی قدر او عزت وو.(۱)

② ابن ابی جمرهؒ فرمائی. چه نبی ﷺ د خلوت دپاره د غار حراء انتخاب خکه اوکړلو. چه دهغه خائے نه بیت الله مخامخ په نظر راتلو. نوچه هلته به کیناستلو درے عبادتونه به ورته حاصلیدل. یو خلوت. دویم تعبد، دریم د بیت الله زیارت.(۲)

خلاصه دا چه چونکه خلوت نشینی د پخوانو پیغمبرانوعلیهم السلام او د دوی د نیکه په معمولاتو کښے وه. اوبیا د غار حراء محل وقوع داسے وه. چه نه ډیره نزدے چه د آبادئ د شورشغب د وجے خلل پیدا کیدلو. اونه ډیره لرے چه هلته تلل متعذر یا ګران وو. بیا د خلوت د نورو فائدو نه سوا هلته دوی په آرام سره د بیت الله زیارت هم کولے شو. نوخکه نبی ﷺ دهغه غار انتخاب اوکړلو. والله اعلم.

نبی کریم ﷺ به په کومه زمانه کښې خلوت کولو؟ بیا د نبی ﷺ دا خلوت به د ابن اسحاقؒ د تصریح مطابق په رمضان کښے وو.(۳) د مسلم شریف په یو روایت کښے دی. چه «جاورت بحراء شهراً»(۴)

په ،،جوار،، او ،،اعتکاف،، کښې فرق: علامه سهیلیؒ د حافظ ابن عبدالبرؒ نه نقل کړی دی. چه ،،جوار،، او ،،اعتکاف،، دواړه په یوه معنی دی. البته. اعتکاف په جمات کښے کیږی. او ،،جوار،، په غیر د جمات کښے. هم دا وجه ده. چه د ،،جوار،، لفظ استعمال شوے دے. خکه چه غارحراء اګرچه د حرم په غرونو کښے دے. خوهغه د جمات نه بهر دے.(۵)

قوله: فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ وَهُوَ التَّعَبُّدُ: د ،،حنث،، معنی ګناه او نافرمانی راځی. اود باب تفعل یوه خاصه ،،سلب ماخذ،، ده. نو لکه چه د ،،تحنث،، معنی شوه. ازاله د ،،حنث،، چونکه ازاله د حنث یا د ګناه نه کول په یو اعتبارسره طاعت اوعبادت کښے داخل دی. نوخکه د ،،تحنث،، لازمی تفسیرپه ،،تعبد،، سره شوے دے.

---

(۱) فتح الباری (۳۵۵/۱) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی الرویا الصالحة)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) سیرت ابن هشام مع الروض الأنف (۱۵۲/۱، ۱۵۳)_

(۴) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_

(۵) الروض الأنف (۱۵۳/۱)_

علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه د ..تحنث.. تعبیر په ..تعبد.. سره شوے دے خکه چه د عبادت په ذریعه ..حنث.. لرے کولے شی اوفرمائی چه دغه شان د سلب ماخذ خاصیت د..تحنث..نه علاوه ..تحوب..او..تأثم..هم دے دغه شان د بعضے خلقو نه نقل دی چه په کلام عرب کښے په باب تفعل کښے د سلب ماخذ خاصیت د ددے درے کلماتو نه سوا په بله کلمه کښے نه دے موندلے شوے.(۱)

خو علامه کرمانی رحمه الله وغیره فرمائی چه دا ټیك نه ده خکه چه ددے نه علاوه نور هم دیر الفاظ دی چه په هغے کښے دا خاصیت موندلے شی لکه ..تحرج.. او ..تخون.. وغیره.(۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د تحنث معنی ده...یتحنف.. یعنی دوی به د حنفیت اتباع کوله د حنفیت نه مراد دین ابراهیمی دے ددے تائید ددے نه کیږی . چه د ابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے ,,یتحنف.. راغلی دی.(۳) هسے هم اهل عرب ,,فاء.. په ..ثاء.. سره بدلوی.(۴)

وهوالتعبد، ددي ادراج چا کړي دي؟ دلته د ..تحنث.. تفسیر چه په ..تعبد.. سره شوے دے ددے په باره کښے تقریباً د ټولو اتفاق دے چه دا ..مدرج.. دے خو دا ادراج د چا دے؟ په دے باره کښے علامه طیبی رحمه الله خو په جزم سره فرمائی چه دا ادراج د امام زهری رحمه الله دے.(۵)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه علامه طیبی رحمه الله په جزم باندے څه دلیل نه دے پیش کړے.(۶) خو دا کیدے شی چه حضرت عروه رحمه الله یا د هغه نه لاندے یو راوی دا تفسیر کړے وی.(۷)

خو حقیقت دا دے چه حافظ ابن حجر رحمه الله دلته څه مستنده خبره نه ده کړے. او تر کومے پورے چه د طیبی رحمه الله د جزم تعلق دے د هغے وجه دا ده چه عام طور دامام زهری رحمه الله عادت دا دے چه دحدیث په مینځ کښے د ګرانو الفاظو تشریح کوی.(۸)

په غار حراء کښې د نبی ﷺ د تعبد کیفیت: بیا دا چه نبی ﷺ به هلته څه قسم عبادت کولو. دا مسئله په اصل کښے د یوے بلے مسئلے په تحقیق باندے موقوفه ده اوهغه مسئله دا ده چه آیا نبی ﷺ د نبوت نه وړاندے په سابقه شریعتو کښے د یو شریعت په اتباع باندے مکلف وو که نه؟ په دے مسئله کښے د عالمانو درے اقوال دی.

① یوقول دا دے چه په دے کښے توقف اوشی خکه چه په نقل سره څه خبره ثابته نه ده او

---

(۱) اعلام الحدیث (۱۲۸/۱)_

(۲) شرح کرمانی (۳۲/۱) وعمدة القاری (۴۹/۱)_

(۳) فتح الباری (۲۳/۱)_

(۴) سیرت ابن هشام او الروض الانف (۱۵۳/۱)_

(۵) الکاشف عن حقائق السنن (۴۶/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)_

(۶) فتح الباری (۲۳/۱)_

(۷) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر تفسیر سورة العلق)_

(۸) تدریب الراوی (۲۷۴/۱) النوع العشرون:المدرج او شرح کرمانی) رحمهم الله ۳۲/۱_

عقل د یو څیز نه مانع نه دے.
② دویم قول دا دے.چه نبی ﷺ د سابقه شریعتونو مکلف وو
بیا ددے قول په قائلینو کښے اختلاف دے.چه د کوم شریعت مکلف وو؟ بعضو خو دلته کښے هم د تعیین توقف کړے دے.او بعضو حضراتو تعین کړے دے.
بیا په تعین کښے اختلاف دے.بعضے عالمانوفرمائیلی دی.چه د حضرت آدم علیه السلام د شریعت مکلف وو.او بعضے حضرات فرمائی.چه دحضرت نوح علیه السلام په شریعت باندے عمل کونکے وو.بعضو د حضرت ابراهیم علیه السلام او بعضو د حضرت موسی علیه السلام اوبعضو د حضرت عیسی علیه السلام نومونه اخستی دی.اوځه حضرات دا وائی.چه په څه مخصوص شریعت باندے دوی عمل نه کولو.بلکه په سابقه ټولو شریعتونو کښے چه کوم شریعت دوی ته په صحیح طریقه سره رارسیدلے وو.په هغے باندے به ئے عمل کولو.
③ دریم قول دا دے.چه دوی د یو شریعت مکلف نه وو.اوس سوال دا پیدا کیږی چه بیا دوی څنګه عبادت کولو.
بعضے حضرات فرمائی.چه کوم مسکینان به هلته کښے ورغلل.نوهغوی ته به ئے روټی ورکوله.خو دا هروختی عبادت نه دے.
بعضے حضرات فرمائی.چه د دوی عبادت به هلته تفکر وو.یعنی دوی به په کائناتو او مصنوعات الهیه کښے سوچ اوفکر کولو.
بعضے حضرات فرمائی.چه د رؤیائے صالحه او کشف او الهام په ذریعه چه به د دوی په زړه د څه القاء اوشوه.دهغے مطابق به ئے عمل کولو.
یوقول دا دے.چه دالله تعالی د طرفه چه به د معرفت د انواراتو کوم فیضان کیدلو.د هغے مطابق به ئے عبادت کولو.
یو قول دا دے.چه په اصل کښے دا ،،نفس خلوت،، هم عبادت وو.ځکه چه په دے سره به د قوم او د هغوی د غلطو کارونو نه اجتناب راتلل.(۱) والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

قوله: اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ الْعَدَدِ: ،،اللیالی،، د یتحنث دپاره ظرف دے.او په مینځ کښے ،،وهو التعبد،، د یتحنث تفسیر دے.تفصیل مخکښے تیر شوے دے.
بیا دلته د ،،لیالی،، نه صرف شپے مراد نه دی.بلکه ورځے په کښے هم داخل دی. چونکه د خلوت دپاره شپه زیاته مناسب وی.نوځکه دلته تغلیباً ،،لیالی،، ذکر شوے.(۲)
دا هم ممکنه وه.چه چا وهم کړے وے.چه نبی ﷺ به صرف د ورځ خلوت اختیارولو.او د شپے به واپس راتلو.ددے وهم د لرے کولو دپاره د ،،لیالی،، تصریح وارده شوه.

---

(۱) فتح الباری(۷۱۷/۸) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ برسول الله ﷺ من الوحی الرویا الصالحة وشرح کرمانی(۳۲/۱، ۳۳)۔
(۲) شرح طیبی (۴۶/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)۔

قوله ذَوَاتِ الْعَدَدِ: دلته تاسو گورئ چه د ..لیالی.. څه مخصوص تعداد ذکر نه دے بلکه د ابهام سره «ذوات العدد» ذکر شوے دے په دے کښے احتمال هم شته.چه هغه شے به کمے وی اودا احتمال هم شته چه د دغه شپو شمار زیات وو.

علامه طیبی رحمه الله فرمانی (۱) چه د تقلیل په اراده دلته د «ذوات العدد» قید لګولے شوے دے لکه په قرآن کریم هم تقلیل طرف ته د اشارے کولو دپاره فرمانی ﴿ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ ﴾ (۲)

علامه کرمانی رحمه الله فرمانی چه دلته د تکثیر احتمال هم شته.خکه چه «ذوات العدد» ونیلی شوی دی اوهم زیات څیز د شمار محتاج وی.د کم څیز د شمارلو ضرورت نه وی.(۳)

دعلامه ابن ابی جمره رحمه الله رجحان هم دے طرف ته دے.چه دا د تکثیر دبیان دپاره دے په دے باندے هغوی جزم کړے دے.هغوی فرمائی.چه د عدد دوه قسمونه دی.یو عدد قلیل اوبل عدد کثیر.دلته چونکه مطلق دے.څه تعیین په کښے نشته.نوځکه به دلته د دواړو قسمونو مجموعه مراد وی.لکه چه د «اللیالی ذوات العدد» مطلب به وی.«لیالی کثیرة»(۴)

بعضے عالمانو فرمائیلی دی.چه ددے تعداد خکه متعین نکړے شو.چه دا معلوم نه وو.خکه چه حقیقت دا دے.چه نبی ﷺ به د خلوت په دوران کښے کله کله کور ته تشریف راوړلو.او ددے تشریف راوړلو موده خو معلومه نه ده.البته تولې موده خلوت معلوم دے.لکه چه په مخکښے روایت کښے تیر شوی دی.چه «جاورت بحراء شهرا»(۵) چه ما په غار حراء کښے یوه میاشت اعتکاف کړے وو.اوهلته مے خلوت نشینی کړے وه.مخکښے ددے بیان هم شوے دے.چه نبی ﷺ په رمضان کښے په غار حراء کښے اعتکاف کړے وو.(۶) والله اعلم.

قوله قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ: نزع ینزع د باب ضرب یضرب نه مستعمل دے ددے معنی د میلان او اشتیاق سره د واپس کیدو ده.(۷)

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) یوسف ۲۰.

(۳) شرح کرمانی(۳۲/۱)_

(۴) فتح الباری (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحی:الرویاالصالحة)_

(۵) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_

(۶) فتح الباری (۷۱۷/۸) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق)_

(۷) شرح طیبی (۴۷/۱۱) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الخلق- وعمدة القاری (۴۹/۱)_

مطلب دا دے چه نبی ﷺ به په غار حراء کښے خلوت نشین شو اوعبادت به ئے کولو چه ترڅو پورے به ئے خپل اهل وعیال ته شوق نه وو پیدا شوے بیا چه کله به ئے شوق پیدا شو نو واپس به راتلو

په اسلام کښې رهبانیت نشته که د حدیث په دے جمله باندے غور اوکړئ نو تاسو ته به معلومه شي چه د نبی ﷺ به کله مینه پیدا شوه نوخپل کور طرف ته به ئے تشریف راوړلو مطلقاً ئے تجرد نه وو اختیار کړے خکه چه تجرد او رهبانیت د حکمت خداوندی نه هم خلاف دے او د فطرت انسانی نه هم خلاف دے

دحکمت خداوندی نه خکه خلاف دے چه په رهبانیت کښے تجرد اختیارولے شی او چه کله تجرد اختیار کړے شی نو دا عالم باقی نشی پاتے کیدے خکه چه د عالم بقاء په نسل انسانی باندے ده او په تجرد اختیارولو سره نسل ختمیږی او نسل منقطع کیږی نو چه تجرد اختیار کړے شی نود عالم د بقاء تصور نشی کیدے

اود فطرت انسانی خلاف خکه دے چه الله تعالی په انسانانو کښے څه جذبات پیدا کړی دی څه صفات ئے په کښے ودیعت کړی دی که دغه قوتونه او صفات په صحیح خائے کښے استعمال نشی نوهغه سبب د فساد او موجب د تباهئ او نقصان گرځی چونکه نبی ﷺ کامل حکیم او صاحب د فطرت سلیمه وو نوخکه ئے نه رهبانیت په خپله اختیار کړے وو او نه ئے د امت دپاره مشروع کړے دے

قوله: وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ: یعنی کله چه به نبی ﷺ دخلوت نشنئ دپاره تشریف اوړلو نودوی به اسباب نه ترك کول نن صبا خلق ترك اسباب توکل گڼړی حالانکه په ترك اسباب سره عام طور د تعطل لار هواریږی

هم دا وجه ده چه یو صحابی رضی الله عنه د نبی ﷺ نه تپوس اوکړلو چه یا رسول الله آیا زه خپل اوښ اوترم او په الله بهروسه اوکړم اوکه هغه پرانستے پریږدم اوپه الله بهروسه اوکړم نو نبی ﷺ اوفرمائیل «اعقلها وتوكل»(۱)

بهرحال د ترك اسباب گنجائش د مستثنیاتو په شکل کښے خو کیدے شی په عامو حالاتو کښے دے ته توکل نشی وئیلے اونه ددے اجازت ورکولے شی په خپله د نبی ﷺ د قول ژوند بشکلے طریقه زمونږ وړاندے ده چه هغوی به د ترك اسباب په خائے اسباب اختیارول اوپه الله پاك باندے به ئے پوره توکل کړلو

قوله: ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا: یعنی بیا به دوی حضرت خدیجه رضی الله عنها ته تشریف راوړلو اود دومره ورځو توښه به ئے بیا واخستله(۲)

---

(۱) سنن ترمذی کتاب صفة القیامة باب (بلاترجمة) رقم ۶۰ رقم الحدیث ۲۵۱۷) دغه شان اوگورئ حلیة الأولیاء (۳۹۰/۸) ترجمة عبدالرحمن بن محمد بن یحیی بن سعید القطان رحمهما الله)_

(۲) فتح الباری (۳۲/۱)_

د «لمثلها» ضمیر په مرجع کښے څو احتمالات دی.یواحتمال دا دے.چه «عادة» طرف ته راجع وی. کوم چه د مقام د قرینے نه معلومیږی.دغه شان د ..مرة.. خلوة.. او..فعلة.. احتمالات هم شته.(۱)

علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرمائی.چه دا ضمیر ..سنة.. طرف ته راجع دے. اومطلب دا دے.چه نبی علیه السلام به هرکال یوه میاشت خلوت کولو.کله چه به راروان کال راغلو.نو د تیر شوی کال په اندازه به نے توښه واخستله.او د خلوت دپاره به نے تشریف یوړلو.

خو په دے باندے اشکال دا دے.چه نبی علیه السلام د مکے مکرمے اوسیدونکے وو.د اهل مکه په ژوند کښے فراخی نه وه.عام طور فقیری وه.اوعام طور به د هغوی ژوند په غوښه او پیو باندے تیریدلو.نوځکه په یو ځل د یوے میاشتے توښه اخستل اوهلته ډیره کیدل په ظاهره باندے ممکن نه ده.بیاخاص کر د نبی علیه السلام په مزاج کښے جود اوسخاوت وو.اوپه روایاتو کښے راځی.چه نبی علیه السلام به په لاره د تلونکو خلقو هم خبر اخستل.اوپه هغوی به نے خوراك څکاك کول.نوځکه دا خبره ډیره لرے ده.چه د یوے میاشتے توښه د نبی علیه السلام سره وه.ظاهره هم دا ده.چه دځه ورځو توښه به نے ځان سره اوړله.کله چه به هغه ختمه شوه.نو واپس به راتلو.او بیا به نے اوړله.دغه شان به دوی یوه میاشت پوره کوله.(۲)

حافظ ابن حجر عسقلانی رحمه الله په..کتاب التفسیر..کښے ددے حدیث شرح کوی.اودخپل استاذ سراج الدیي بلقینی رحمه الله اتباع کوی.اودا اظهر ګرځوی.خوچه کله ..کتاب التعبیر.. ته رسی.نوپه هغے کښے د خپل قول نه رجوع کوی.اود پورتنو اسبابو په بناء قول ثانی اختیاروی.(۳) والله سبحانه وتعالی اعلم.

قوله: حَتَّى جَاءَهُ الْحَقُّ: دلته په حدیث باب کښے د «جاءه» لفظ دے.حالانکه د کتاب التفسیر اوکتاب التعبیرپه روایت کښے «فجئه» راغلی دی.یعنی ناڅاپه دوی ته حق راغلو.

امام نووی رحمه الله فرمائی.چه..فجئه..نے ځکه اوفرمائیل.چه نبی علیه السلام ته دا توقع نه وه.چه په دوی به فرشته نازلیږی.اودوی ته به نبوت ورکولے شی.(۴)

علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله په دے باندے دا اشکال کړے دے.چه نبی کریم علیه السلام ته خوب کښے بعینه هم هغه صورت پیښ شوے وو.کوم چه په ویخه وو.نوځکه علی الاطلاق دا وئیل چه د نبی علیه السلام څه توقع نه وه.صحیح نه ده.(۵)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.که په خوب کښے نبی علیه السلام ته څه څیز په نظر راغلی وی.نو دے

---

(۱) فتح الباری(۱۷/۸) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق)_

(۲) فتح الباری (۳۵۵/۱۲، ۳۶۵) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ ...گالخ)_

(۳) فتح الباری (۳۵۵/۱۲) کتاب التعبیر.باب أول ما بدئ به..إلخ)_

(۴) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_

(۵) فتح الباری(۳۵۶/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ...إلخ)_

نه دا څنګه لازمیږی.چه د دوی دا توقع هم وه.چه په ویخه به هم دا څیز راپیښیږی.نوځکه دلته څه یقینی فیصله کول نه دی پکار.(۱)

"الحق"، نه مراد څه دی؟ علامه طیبی رحمه الله فرمائی.چه د..حق.. نه مراد یا خو ..امرحق.. یعنی وحی ده.اویا ..رسول الحق.. مراد دے.یعنی د ..حق قاصد.. ددے نه به مراد حضرت جبریل علیه السلام وی.(۲)

علامه بلقینی رحمه الله فرمائی.چه د ..حق.. نه مراد «الأمرالمبین الظاهر» دے.(۳) والله سبحانه اعلم.

قوله: فَجَاءَهُ الْمَلَكُ: یعنی دوی ته فرشته راغله.

دلته سوال دا دے.چه نبی علیه السلام ته څنګه معلومه شوه.چه دا راتلونکے فرشته ده؟

امام اسماعیلی رحمه الله فرمائی.چه په اول کښے نبی علیه السلام ته معلومه نه وه.چه دا فرشته ده البته چه کله فرشته راغله.اوملاقات ورسره اوشو.نوددے نه پس نبی علیه السلام ته معلومه شوه.چه دا فرشته ده.نو په روستو معلومیدو سره نبی علیه السلام د هغے نه په ..فرشتے.. سره تعبیر اوکړلو.(۴)

سراج الدین بلقینی رحمه الله فرمائی.چه ممکن ده.چه نبی علیه السلام ته د خپل ماشوموالی واقعه یاده وه.(یعنی واقعه د شق صدر) خوپه دے کښے اشکال دا دے.چه د ماشوموالی په واقعه کښے نبی علیه السلام ته څنګه معلومه شوے وه.چه دا فرشته ده؟(۵)

دا هم کیدے شی.چه دا تعبیر د حضرت عائشے رضی الله عنها وی.(۶)

بهرحال په دے درے واړه جوابونو کښے د ټولو نه ښه اوغوره جواب دامام اسماعیلی رحمه الله معلومیږی.چه نبی علیه السلام ته څه هم معلوم نه وو.صرف دومره ورته معلومه وه.چه یو راتلونکے راغلو.روستو ورته پته اولګیدله.چه راتلونکے فرشته ده.نواول ورته دهغے متعلق علم نه وو.دعلم راتلو نه پس ئے دهغے نه په امرمعلوم سره تعبیر اوکړلو.دا داسے ده.لکه چه زمونږ د یو کس سره ملاقات اوشی.اول خو دا ګنړو.چه دا څوك سړے دے.خوچه کله ورسره د ملاقات نه پس تعارف اوشی .اومونږ ئے اوپیژنو.نوکه روستو د اول حالت قصه بیانول وی. نوهم داسے به وایو .چه زمونږ ملاقات د فلانی کس سره شوے وو.والله اعلم.

بیا دلته د ..الملك.. نه مراد حضرت جبریل علیه السلام دے.اصحاب سیر ددے صراحت کړے دے.(۷)

---

(۱) پورتنۍ حواله)_

(۲) شرح طیبی(۴۷/۱۱) وفتح الباری (۳۵۶/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ..إلخ)_

(۳) فتح الباری (۳۵۶/۱۲)_

(۴) پورتنۍ حواله)_

(۵) پورتنۍ حواله)_

(۶) فتح الباری(۳۵۶/۱۲)_

(۷) الروض الأنف للسهیلی(۱۵۳/۱)اوفتح الباری(۳۵۶/۱۲)_

د فرشتې راتلل په کومه ورځ، په کوم تاریخ، او په کومه میاشت کښې وو اوپه هغه وخت کښې د نبی ﷺ عمر څومره وو؟

دوی ته د وحی راتلل د دوشنبه(کل) په ورځ شوے وو.په دے کښے د چا اختلاف نشته.(۱)
مشهوره دا ده چه په ربیع الاول کښے فرشته راغلے وه.په اول یا په اتم تاریخ.(۲)
() دویم قول دا دے.چه په ۲۷ رجب باندے د دوی بعثت شوے وو.(۳)
() دریم قول دا دے.چه د دوی بعثت په رمضان کښے شوے وو.بیا د رمضان په تاریخونو کښے اختلاف دے.اووم، یا اوولسم، یا څلیرویشتم تاریخ کښے دوی ته فرشته راغلے وه.(۴)
په رمضان کښے د راتلو قول ته حافظ ابن حجر رحمه الله ترجیح ورکړے ده.(۵) خکه چه مخکښے د ابن اسحاق رحمه الله په حواله سره مونږ ذکر کړی دی.چه نبی ﷺ به په رمضان کښے اعتکاف کولو.او هم د دغه اعتکاف په دوران په غارحراء کښے فرشته راغلے وه.یحیی صرصری رحمه الله هم دا اختیار کړے دے.او په خپله قصیده نونیه کښے فرمائی.

وأتت علیه الوحی أربعون فأشرقت شمس النبوة منه فی رمضان(۶)

دا حضرات دویم دلیل دا پیش کوی.چه په قرآن کریم کښے دی.چه ﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِیْٓ اُنْزِلَ فِیْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ (۷)چه د قرآن کریم نزول په رمضان کښے شوے دے.

خوکوم کسان چه په ربیع الاول کښے راتلل منی.هغوی دا وئیلی شی.چه د ﴿اُنْزِلَ فِیْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ معنی دا ده.چه د لوح محفوظ نه ,,بیت العزت،، ته په رمضان کښے نازل شوے دے.اوبه دهغه خائے نه نجماً نجماً دضرورت مطابق زمکے ته راغلے دے.(۸) یا دا معنی چه ﴿اُنْزِلَ فِیْهِ الْقُرْاٰنُ﴾ «أی فی شأن رمضان وتعظیمه وفرض صومه»(۹) یعنی د رمضان میاشت هغه میاشت ده.چه ددے په عظمت کښے قرآن نازل شوے دے.اوهم ددے میاشتے روژے په کښے فرض شوی دی. دحافظ ابن القیم رحمه الله رجحان هم دے طرف ته معلومیږی.چه ددوی بعثت په ربیع الاول کښے شوے وو.(۱۰) واللہ سبحانه اعلم.

---

(۱) زادالمعاد فی هدی خیرالعباد لابن القیم) رحمه الله ۷۷/۱)_
(۲) فتح الباری (۳۵۶/۱۲، ۳۵۷) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ...إلخ)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) پورتنئ حواله)_
(۵) فتح الباری(۳۵۶/۱۲)_
(۶) زادالمعاد(۷۵/۱)_
(۷) سورة البقرة:۱۸۵)_
(۸) پورتنئ حواله)_
(۹) مخکښ حواله)_
(۱۰) پورتنئ حواله)_

بیا د بعثت په وخت کښے د نبی ﷺ عمر څومره وو؟ په دے کښے لونے اختلاف دے
مشهوره دا ده چه ددوی عمر په دغه وخت کښے څلویښت کاله وو بیا بعضے وائی چه لس ورځے زیاتی وے بعضو وئیلی دی چه څلویښت ورځے زیاتی وے بعضے وائی چه دوه میاشتے زیاتی وے اوبعضے وائی چه دوه کاله زیاتی وو یعنی دوه څلویښت کاله ددوی عمر وو بعضے حضرات وائی چه درے کاله زیاتی وو یعنی د درے څلویښت کالو په عمر کښے دوی مبعوث شوی دی اوبعضے حضرات وائی چه پنځه کاله زیاتی وو یعنی عمر شریف نے پنځه څلویښت کاله وو.(۱)
اوکه دا اومنلی شی چه په نبی ﷺ باندے د وحی نزول په رمضان کښے شوے وو نو بیا خو به یا دا وئیلی کیږی چه ددوی عمر درے څلویښت اوشپږ میاشتے وو په څلویښتم کال کښے دوی داخل شوی وو یا به داسے وئیلی کیږی چه څلویښت نیم کاله وو خکه چه د ربیع الاول نه تر رمضان پورے شپږ میاشتے وی او په ربیع الاول کښے د نبی ﷺ ولادت شوے وو
اوکه د وحی نزول په ربیع الاول کښے اومنلے شی نو د نبی ﷺ پوره عمر په دغه وخت کښے څلویښت کاله جوړیږی والعلم عندالله سبحانه وتعالی.

قوله فَقَالَ اقْرَأْ: دلته دا اشکال شوے دے چه نبی ﷺ امی وو دوی ته د لوستلو حکم ولے ورکړے شو دا خو تکلیف بمالایطاق دے؟
ددے جواب ورکړے شوے دے چه دلته د ..اقرا.. نه مراد امرتکلیفی نه دے بلکه امرتلقینی دے.(۲) لکه څنګه چه طالب علم ته استاذ وائی چه لوله اومقصد ئے دا وی چه څنګه زه وایم نوهغه شان وایه دلته کښے هم بلا تشبیه دحضرت جبریل علیه السلام مقصد دا وو چه څنګه درته زه تلقین کوم هغه شان لوله لکه چه د قرات حکم نه وو بلکه دتعلم قرات حکم وو خو نبی ﷺ د الفاظو د ظاهر نه دا خیال اوکړلو چه د قرات حکم راکولے شی نو په جواب کښے دوی اوفرمائیل «ماأنا بقارئ»
علامه بلقینی رحمه الله فرمائی چه دا ټوله قصه په دے خبره باندے دلالت کوی چه مقصود د هغه لفظ لوستل وو کوم چه حضرت جبریل علیه السلام وئیل اوس دے ته دا هم وئیلے شے چه «قل اقرأ» خو په دے کښے دا خطره وه چه نبی ﷺ دا اونګړی چه قل هم په کلام مقصود کښے داخل دے اوددے هم قراءت مطلوب دے.(۳)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د ..قل.. نه وئیلو وجه دا هم کیدے شی چه بیا به ابهام نه پاتے کیدلو اود ..غط.. او ..ارسال.. نوبت به نه راتلو اوهغه حکمتونه او فوائد به نه حاصلیدل کوم چه په ..غط.. او ..ارسال.. کښے پټ وو.(۴)

---

(۱) فتح الباری (۳۵۶/۱۲)۔
(۲) فتح الباری (۷۱۸/۸) کتاب التفسیر باب تفسیر سورة العلق)۔
(۳) فتح الباری (۳۵۷/۱۲) کتاب التعبیر باب أول ما بدئ به ..إلخ)۔
(۴) پورتنی حواله)۔

ابن اسحاق رحمه الله د عبید بن عمیر رحمه الله نه روایت نقل کړے دے په هغے کښے دا دی چه هغه ټول کیفیات کوم چه په بیداریٰ کښے نبی ﷺ ته راپیښ شوی وو هغه دوی په خوب کښے لیدلی وو په هغے کښے دا وو چه حضرت جبریل علیه السلام ورته د ریښمو یوه جامه پیش کړله په هغے کښے یولیکل وو.(۱) دلته ممکن ده چه دهغے د لوستلو حکم ورته شوے وی. خو یو څیز چه په خوب کښے اولیدے شی نودا ضروری نه ده چه په بیداریٰ کښے دے هم هغه وی

علامه سهیلی رحمه الله په ﴿الٓمٓ ۝ ذَٰلِكَ الْكِتَٰبُ لَا رَيْبَ ۛ فِيهِ﴾ کښے د «ذلك» مشار الیه د بعضے مفسرینو په حواله سره «لط من دیباج» کړخولے ده.(۲) والله اعلم

عالمانو دلته دا احتمال هم ذکر کړے دے چه «اقرأ» امر تکلیفی دے.(۳) په دے صورت کښے ددے نه د .. تکلیف بما لا یطاق.. جواز ثابتیږی.

تکلیف بما لایطاق جائز دي که نه؟ خودلته دا اشکال کیږی چه دا امرتکلیفی شی نودا تکلیف بمالا یطاق دے اودا ټیک نه دے.

په دے مقام کښے د ..تکلیف بمالایطاق.. په سلسله کښے دومره خبره یاد ساتئ چه دا مسئله په مختلف فیه مسائلو کښے ده.

د اشاعرهٔ مسلك دا دے چه تکلیف بمالایطاق جائز دے اود نورو حضراتو مسلك دا دے چه تکلیف بما لایطاق جائز نه دے.(۴) الله تعالی فرمائیلی دی. ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (۵) خو اشاعره ددے آیت په باره کښے دا جواب ورکوی چه ددے آیت شریفه نه خو دومره معلومه شوه چه الله تعالی د طاقت نه زیاتی چاته تکلیف نه ورکوی. ددے عدم تکلیف نه د مکلف کولو د جواز نفی نه ثابتیږی. مطلب دا چه دا کیدے شی چه الله تعالی مکلف نکړی خود دے نه لازمیږی چه په مکلف کولو باندے قادر نه دے دا دواړه څیزونه جدا جدا دی.

قوله: قَالَ مَا أَنَا بِقَارِئٍ: ددے ترجمه ،،زه لوستونکے نه یم،، هم کولے شی او،، زه نشم لوستے،، ترجمه هم کیدے شی. دویمه جمله د اولنیٔ جملے په مقابله کښے غوره ده.

ددے وجه دا ده چه نبی ﷺ افصح العرب والعجم وو. د دوی بلاغت او فصاحت د اعلی درجے وو. نوځکه دا خبره څه عجیبه غوندے معلومیږی چه جبریل امین یو څو کلمات په دوی باندے وئیل غوښتل اودوی دے ورته اووائی چه زه لوستونکے نه یم. ددے څو کلماتو لوستلو دپاره دا ضروری نه ده چه سړے دے لوستونکے وی. بیا دا چه نبی ﷺ د اعلی درجے

---

(۱) سیرت ابن هشام مع الروض الأنف (۱/۱۵۳، ۱۵٤)_

(۲) الروض الأنف للسهیلی(۱/۱۵٤)_

(۳) فتح الباری(۸/۷۱۸)_

(۴) تفسیر قرطبی(۳/٤۳۰)_

(۵) البقرة: ۲۸۶)-

فصاحت مالك وو په فصاحت کښے د دوی نظیر نه وو.دا کلمات نبی ﷺ په آسانۍ سره ادا کولے شونے نودا وئیل پکار دی.چه نبی ﷺ اوونیل.چه زه لوستے نشم.(۱)

ب د نبی ﷺ د نه لوستلو وجه دا وه.چه دوی په غار حراء کښے یواځے عبادت کولو.چه ناڅاپه فرشته راغله.او ددوی نه ئے د «اقرأ» مطالبه اوکړله.د دغه حالاتو د وجے نبی ﷺ متاثره شو.بل طرف ته د وحی د عظمت بوج هم وو.ددے وجوهاتو په بنا نبی ﷺ اوفرمانیل.چه زه لوستل نشم کولے.

دا داسے ده.لکه چه مونږ عام طور ګورو.چه یوطالب علم ډیر ذهین وی.خوچه مشر استاذ ته د امتحان ورکولو دپاره کینی.نودومره په ویره کښے شی.چه آواز ئے نه خیژی.

دغه شان په نبی ﷺ باندے د بشریت کیفیت طاری شو.اوددے وجے هغوی اوفرمانیل چه زما ژبه کار نه کوی.زه لوستل نشم کولے.

په «ماانا بقاری» کښې «ما» نافیه ده که استفهامیه؟ قاضی عیاض رحمه الله په دے کښے د عالمانو رحمهم الله اختلاف نقل کړے دے.بعضے عالمان ئے نافیه ګرځوی.اوځه ئے استفهامیه منی.(۲)

علامه سهیلی رحمه الله په «الروض الأنف» کښے د ابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے د «ماأنا بقارئ» په ځائے د «ماأقرأ» لفظ راغلے دے.فرمانی.چه په دے «ما» کښے دوه احتمالات دی.یو د استفهام، مطلب دا چه تاسو تپوس کوئ.چه څه اووایم؟ او دویم احتمال دا دے.چه «ما» د نفی ده.نو مطلب به داشی.چه «ماأحسن أن أقرأ» زه لوستل نشم کولے.(۳)

ترکومے پورے چه د صحیحینو د روایت تعلق دے.چه د «ما أنا بقارئ» الفاظ دی.نودا «ما» نافیه ده.(۴)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله د حضرت عروه رحمه الله نه د «کیف أقرأ» الفاظ او د حضرت عبید بن عمیر رحمه الله نه د «ماذا أقرأ» الفاظ اود امام زهری رحمه الله نه د «کیف أقرأ» الفاظ نقل کړی دی.(۵) دا ټول روایتونه په «ماأنابقارئ» کښے ددے قول تائید کوی.چه «ما» استفهامیه ده.

اګرچه وئیلی شی.چه ددے روایاتو نه تائید ضرور کیږی.خودا ټول مراسیل دی.حالانکه د صحیحینو روایت ثابت السند دے.اوکه یو کس په اختلافاتو باندے د نظر کولو نه بغیر اوګوری.نوسمدستی ذهن ته دا راځی.چه دا «ما» نافیه ده استفهامیه نه ده.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه دا «ما» نافیه ده.استفهامیه نه ده.ځکه چه ددے «ما» په

---

(۱) امدادالباری (۷۲/۳)_

(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ_

(۳) الروض الأنف (۱۵۵/۱)_

(۴) الروض الأنف (۱۵۵/۱)_

(۵) فتح الباری (۲٤/۱)

خبر باندے..باء.. داخله ده او..باء زایده.. د ..ما نافیه.. په خبر داخلیږی د ..ما استفهامیه.. نه پس ..باء.. نه راځی اګرچه امام اخفش د ..ما استفهامیه.. نه پس د ..باء.. راتلل جائز ګرځولی دی خودا شاذ دی.(۱)

خو علامه عینی رحمه الله فرمائی چه ..ما استفهامیه.. ته غلط وئیل ټیک نه دی ترکومے پورے چه د..باء.. د دخول تعلق دے نو دا خو اخفش جائز ګرځولے ده بیاچه موند روایان هم موجود وی نود استفهامیه د غلط ګرځولوځه مطلب؟(۲)

د،،ماانا بقاری،، جملې د مکرر راوړلو وجه حافظ ابوشامه رحمه الله فرمائی چه په اولنی «ماانا بقاریٔ» کښے ..ما.. نافیه ده اونبی ﷺ د امتناع خبر ورکوی یعنی نبی ﷺ دا فرمائی چه زما دپاره لوستل ممکن نه دی.

اوپه دویم خل کښے ..ما.. هم نافیه ده خودا خل د امتناع دپاره نه بلکه د نفی محضه دپاره ده چه زه خو لوستونکے نه یم نوځنګه اولولم؟

اوپه دریم خل ..ما.. استفهامیه ده یعنی نبی ﷺ تپوس کوی چه اوښایه چه زه څه اولولم؟ د استفهامیه تائید دهغه مراسیلو نه کیږی کوم چه مونږ مخکښے اوس ذکر کړل.(۳)

په ،،ما،، نافیه او استفهامیه کښې د تطبیق صورت دحافظ ابوشامه رحمه الله په دے تقریر سره په نفی او استفهام باندے دلالت کونکی روایاتو په مینځ کښے تطبیق هم کیږی.ځکه چه چونکه نبی ﷺ په خلوت کښے دالله تعالی په عبادت کښے مستغرق وو.اود عبدیت شان به کمال ته رسیدلے وو په داسے حالت کښے چه کله جبریل آمین «اقرأ» اووئیل نو نبی ﷺ اوفرمائیل چه «ماانا بقاریٔ» چه زه لوستل نشم کولے.بیا چه کله جبریل آمین زور ورکړلو او وے فرمائیل چه «اقرأ» نو نبی ﷺ اوخودل چه «ماانا بقاریٔ» زه خو امی یم «کیف اقرأ» چه بیا جبریل آمین زور ورکړلو او «اقرأ» نے اووئیل نونبی ﷺ اوفرمائیل چه «ماذا اقرأ» څه اولولم.داسے د نفی او استفهام په تولو روایاتو کښے تطبیق راځی. والعلم عندالله سبحانه وتعالی.

قوله قال فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي : د طبرانی رحمه الله په روایت کښے د..غطنی.. په ځائے ..عشنی.. دے اوپه مسند ابوداود طیالسی رحمه الله کښے «فأخذ بحلقی» دے(۴) ،،غط،، او ،،عث،، دواړه یوه معنی لری یعنی دباؤ کول.زور ورکول.او د دریم روایت مفهوم دا دے چه جبریل آمین زما حلق اونیلو

(۱) پورتنی حواله)_

(۲) عمدة القاری(۱/۵۷)_

(۳) فتح الباری(۱/۲۴)_

(۴) فتح الباری(۱/۲۴)_

قوله حَتّٰی بَلَغَ مِنِّی الْجَهْدَ: د ..جهد.. لفظ ..بضم الجيم.. هم لوستلے شی او ..بفتح الجيم.. هم ..بضم الجيم د ګنجائش اوطاقت په معنی کښے استعمالیږی او ..جهد.. بفتح الجيم. معنی ده مشقت او تکليف.(۱)

بيا د ..الجهد.. دال مرفوع هم لوستلی شی او منصوب هم.(۲) په دے طريقه ټول څلور صورتونه شول. چه تفصيل ئے دا دے.

① «حتی بلغ منی الجهد» (بضم الجيم وضم الدال) په دے صورت کښے به ،،الجهد،، د،،بلغ،، فاعل ګرځولے شی. اومطلب به دا شی. چه جبريل عليه السلام ماته دومره زور راکړلو. چه زما طاقت خپل انتها ته اورسيدلو. يعنی زما طاقت ختم شو.

② «حتی بلغ منی الجهد» (بضم الجيم وضم الدال) په دے صورت کښے به هم ..الجهد.. د ..بلغ.. فاعل وی. اومطلب به دا وی. چه د جبريل امين په زرو راکولو سره ماته کوم تکليف او مشقت ملاؤ شو. هغه تکليف خپلے انتها ته اورسيدلو.

③ «حتی بلغ منی الجهد» (بضم الجيم وفتح الدال) په دے صورت کښے به ..الجهد.. د ..بلغ.. دپاره مفعول شی. اوفاعل به ئے ..غط.. شی. اومظلب به دا شی. چه د جبريل عليه السلام زرو راکولو سره زما طاقت انتها ته اورسيدلو. اوزما طاقت ختم شولو.

④ «حتی بلغ منی الجهد» (بفتح الجيم والدال) په دے صورت کښے به هم ..الجهد.. د ..بلغ.. دپاره مفعول شی. او ددے فاعل به ..غط.. شی. او مفهوم به دا شی. چه د جبريل امين زرو سره زما مشقت انتهاء ته اورسيدلو. يعنی د مشقت انتهاء اوشوه.(۳) ددے څلورو واړو مجموعی مفهوم تقريباً يو دے.

بعضے حضراتو په آخری دواړو صورتونو کښے ..بلغ.. فاعل جبريل امين ګرځولے دے. او مطلب ئے دا بيان کړے دے. چه جبريل عليه السلام زما طاقت يا زما د مشقت انتهاء ته اورسيدلو.(۴) علامه توربشتی رحمه الله فرمائی. چه ..جهد.. مفعول ګرځول يا خو وهم دے. او يا په طريقه د احتمال دا بيان شوے دے. هغه احتمال دا دے. چه په دے صورت کښے به مفهوم دا شی. چه فرشتے په نبی صلی الله عليه وسلم باندے پوره طاقت خرچ کړلو. تردے چه نور طاقت ئے باقی پاتے نشو.(۵) خوعلامه توربشتی رحمه الله فرمائی. چه دا احتمال هم ټيك نه دے. ځکه چه انسانی بدن د قوت ملکيه بالکيه ختمولو تقاضا نه کوی. بيا خاص کر چه دابتداء نبوت وخت وو. او په دوی باندے خوف او ويره هم راغلے وه.

---

(۱) النهاية في غريب الحديث والأثر (۳۲۰/۱)۔

(۲) شرح نووی علی صحيح مسلم (۸۹/۱) كتاب الإيمان باب بدء الوحی إلخ)۔

(۳) عمدة القاری (۵۷/۱)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

(۵) شرح طيبی (۴۸/۱۱) كتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)۔

یواشکال او دهغې جواب دلته چه کومو حضراتو د ..بلغ.. فاعل حضرت جبریل علیه السلام ګرځولے دے په هغوی باندے هم دا اشکال شوے دے چه د حضرت جبریل علیه السلام طاقت خو ډیر زیات وو.نو بیا انتهاء ته د رسیدلو څه مطلب؟بلکه په داسے صورت کښے خو د نبی ﷺ ژوندے پاتے کیدل هم ممکن نه وو.

ددے یو جواب خو هم هغه دے.چه د فرشتے پوره طاقت خرچ کول مقصود نه دی.

دویم جواب علامه طیبی رحمه الله دا ورکړے دے.چه په هغه وخت کښے حضرت جبریل علیه السلام په خپل اصلی صورت کښے نه وو.بلکه په انسانی شکل او صورت کښے وو.دلته طاقت هم ددے انسانی او بشری صورت مطابق مراد دے.نوځکه انتهاء ته رسیدل ممکن دی.په دے کښے مرګ واقع کیدل نه لازمیږی. (۱)

ملاعلی قاری رحمه الله فرمائی.چه په انسانی شکل اوصورت کښے کیدلو سره ملکی قوت چرته فناکیدے شی؟د قالبونو او صورتونو په تبدیلئ سره په حقائقو کښے تبدیلی راتلے شی؟(یعنی د علامه طیبی جواب ټیک نه دے) (۲)

خود ملاعلی قاری رحمه الله دا خبره ټیک نه معلومیږی.ځکه چه د ملك الموت او حضرت موسی علیه السلام واقعه ده.چه کله ملك الموت دحضرت موسی علیه السلام په خدمت کښے حاضر شو.او عرض ئے اوکړلو.چه زه ستا د روح قبض کولو دپاره راغلے یم.نو هغوی ورته پرق ورکړلو.اودهغوی سترګه راووتله.(۳)

خبره په اصل کښے دا ده.چه کله څوك خپل اصلی شکل پریږدی.اوبل شکل اختیار کړی.نو په هغه کښے هم هغه اثرات او خواص پیدا شی.ګورئ که هم دا پیریان د مار یا لړم په شکل کښے ښکاره شی.اوچیچل اوکړی.نوسړے مری.اوکه څوك ئے په لرګی باندے اووهی.نو مری.خوکه دا د زمری یا هاتی په شکل کښے ښکاره شوی وو.نو ددے مقابله به ګرانه وه.معلومه شوه.چه د شکلونو او صورتونو په بدلیدو سره اثرات هم بدلیږی.اوهم هغه خواص پیدا کیږی.کوم چه دا شکلونو او صورتونو وی.

«غط» او «ارسال» او په دې کښې حکمتونه ..غط.. یعنی د زور ورکولو په حکمتونو کښے عالمانو فرمائیلی دی.چه ① یو حکمت دا دے.چه نبی ﷺ د دنیاوی خیالاتو نه خالی شی. اود ے طرف نه ددوی زړه واوړی.(۴)

② دویم حکمت دا وو.چه دوی ته په دے خبره تنبیه ورکړے شوه.چه په تاسو ډیره لویه ذمه وراى اچولی شی.اوقول ثقیل به نازلولے شی.(۵)

---

(۱) الکاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطیبی(۱۱/٤۸) کتاب الفضائل والشمائل باب المبعث وبدء الوحی)

(۲) مرقاة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح (۱۱/۱۰۸)_

(۳) صحیح مسلم (۲/۲۶۷) کتاب الفضائل باب من فضائل موسی علیه السلام)_

(۴) فتح الباری(۸/۷۱۸) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق)_

(۵) پورتنی حواله)_

② دریم حکمت دا وو.چه آیا د زور ورکولو نه پس دوی دخپل طرف نه وائی او که نه؟ معلومه شوه.چه دوی د خپل طرفه څه نشو ونیلے.نو دوی داعتماد قابل دی . اګرچه دا عنداللہ معلومه وه.خو نبی ﷺ ته نے زور ورکړلو.اوپه خپله دوی ته اوخودلے شوه.چه ته معتمد ئے.دخپل طرف نه څه نشے ونیلے.(۱)

③ څلورم حکمت دا وو.چه دوی ته په دے خبره تنبیه ورکول وو که ته د خپل طرف نه قرات کول اوغواړے.نودا ستا د وس خبره نه ده.دالله تعالی په فضل سره په تا کښے قدرت پیدا کیدے شی.(۲)

④پنځم حکمت دا وو.چه دوی ته اوخودلی شی.چه دا څه ناته ښکاری دا د وسوسو .وهمونو. اوخیالاتو د قبیلے نه نه دی.ځکه چه په وهمونو او وسوسوکښے بدن زورولے نشی. هغه خو خیالی صورت وی.(۳)

⑤ شپږم حکمت دا وو.چه دا زور ورکول د نسبت پیدا کولو دپاره وو.ددے وضاحت به وراندے راشی.

په ،،غط،، کښې د تکراروجوهات بیا دا چه په دے..غط..کښے تکرار ولے راغلو؟نو په دے کښے هم ډیر حکمتونه ذکر شوی دی.

① علامه قسطلانی رحمہ اللہ فرمائی.چه داولنی ځل زور ورکولو مقصد دا وو.چه د دوی خیال د دنیاوی ټولو کارونو نه منقطع اوفارغ شی.اوکومه وحی چه دوی طرف ته کیږی.هغے طرف ته پوره متوجه شی.په دویم او دریم ځل ددے دتاکید او مبالغه دپاره زور ورکړے شو.(۴)

② بعضے حضراتو وئیلی دی.چه په اول ځل نبی ﷺ ته زور ورکړے شو.«لیتخلی عن الدنیا» دویم ځل زور ورکړے شو.«لیتفرغ لما یوحی الیه» او په دریم ځل د موانست یعنی وحی سره د اُنس پیدا کولو دپاره ورته زور ورکړے شو.

③ بعضے حضراتو یوه بله خبره کړے ده.هغه دا چه یوطرف ته الله تعالی انساناتو ته عقل ورکړے دے.نو دے سره ئے درے څیزونه نور هم پیدا کړی دی.یو نفس. دویم طبع. او دریم شیطان.

④ د نفس اثر دا دے.چه شیطان خواهشاتو طرف ته مائله کیږی.د طبیعت اثر دا دے.چه انسان په غفلت او بے پرواهئ کښے پریوځی.اود شیطان اثر دا دے.چه دے په عادات مذمومه کښے اخته کیږی.

په اولنی ځل زور ورکولو د نفس د اثراتو زائله کولو دپاره وو.دویم ځل د طبیعت د اثر یعنی غفلت لرے کولودپاره وو.اودریم ځل عادات مذمومۂ ته توجه نه کولو دپاره زور ورکړے شو.

---

(۱) پورتنئ حواله)۔

(۲) پورتنئ حواله)۔

(۳) پورتنئ حواله)۔

(۴) ارشاد الساری للقسطلانی رحمہ اللہ)۔

④ زمونږ بعضے استاذانو فرمائیلی دی چه په اصل کښے ددے ..غطات.. په ذریعه نبی ﷺ ته تنبیه ورکول وو او اشاره وه هغه ازمینټونو او امتحاناتو ته کوم چه په راراوون ژوند کښے دوی ته پیښیدونکی وو.

نوپه اول خل زور ورکولو سره دے طرف ته اشاره وه چه د نبوت ذمه واری به ستاسو په اوږو باندے راځی نوخلق به ستا مخالف شی تراوسه پورے خو دوی تاته ..الصادق الامین.. ونیل ستا احترام به ئے کول اوستا د اوچتو اخلاقو نه متاثره وو . خو چه کله ته د نبوت ذمه واری واخلے او دوی ته ورشے نود دوی محبت به په دشمنئ بدل شی.

په دویم خل زور ورکولو کښے دے طرف ته اشاره وه چه صرف دا به نه کیږی چه ددوی محبت به په عداوت بدل شی اودوی به ستا مخالف شی بلکه دوی به تاته قسم قسم تکلیفونه رسوی ستا په لاره کښے به ازغی اچوی اوستا په عباداتو کښے به خلل اچوی.

او په دریم خل زور ورکولو کښے دے طرف ته اشاره وه چه دوی به ستا د قتل سازش هم کوی دوی به ستا د سرسودا هم کوی اوتاسو به آخر مکه معظمه پریخودو ته مجبوره کیږئ نو دا درے ځله زور ورکول دے مرحله وار مشکلاتو او مسائلو طرف ته اشاره وه.(۱)

④ حضرت مولانا مرتضی حسن صاحب چاندپوری رحمه الله فرمائی.(۲) چه د عامو انسانانو خو دا حالت وی چه یو ماشوم وی اول هغه په مکتب کښے کینولے شی اول ورته تختئ باندے لیکل شروع کړی هغه دا ټول علم ګڼړی چه په نیغه تختئ لیکل ختم کړی نو په الټه تختئ لیکل شروع کړی او دغه شان دے په یوه نوے مرحله کښے داخل شی بیا چه اولنئ تختئ ختمه کړی نوهغه دا اوګڼړی چه زه بالکل اوزګار شوم خو بیا دویمه تختئ شروع شی بیا چه قاعده په څه طریقه ختمه کړی نودا اوګڼړی چه زه عالم فاضل شوم اواوس مے تعلیم مکمل کړلو خو استاذ ورته په لاس کښے پاره ورکړی اوبیا په یوه یوه پاره ورته دیشت پاڼے اووئیلی شی .اوس هغه ته یقین اوشی چه زما تعلیم پوره شو خو هغه دوباره په درجه کښے کینولے شی اوکتاب ورته خودل شروع شی اول دالفاظو په چکر کښے وو اواوس به په معنی کښے اونخلی اوس بیخی یوه نوے قصه شروع شی چه ده ته دهغے څه اندازه نه وی او د معانیو دا سلسله داسے شروع شی چه ددے غریب ژوند ختم شی . خو علم نه ختمیږی دا خو د عامو انسانانو خبره وه.

---

(۱) ایضاح البخاری(۱/۷۶، ۷۷)_

(۲) دوی دحضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله په بختورو شاګردانو کښے اود حضرت تهانوی رحمه الله په همعصرو کښے وو ذکی. طباع. تیزفهم عالمانو کښے وو زبردست مناظر وو ډیر وخته پورے ئے په ..دربهنګه.. او ..مراد آباد.. وغیره کښے د تدریس د صدارت فرائض سنبال کړے وو او په آخر کښے د دارالعلوم دیوبند په عهده نظامت تعلیم او بیا په نظامت تبلیغ باندے فائز شو په دارالعلوم کښے د درس او تدریس سلسله هم جاری وه د دوی د بدعاتو اوقادیانیت رد سره زیات شغف وو اوپه دے باره کښے د دوی ډیر قابل قدر تالیفات هم شته کوم چه چهاپ شوی دی د تفصیلی حالاتو دپاره اووری مشاهیرعلمائے دیوبند (۱/۵۸۳، ۵۸۵)_

خومحمدرسول الله ﷺ د خپل ذهانت او فراست نه په اوله ورځ دا پیژندلی وو چه ماته څومره لویه ذمه واری په غاړه کولےشی.نوځکه دوی «ماأنا بقارئ» اوفرمائیل. یعنی دا ذمه واری سنبالول اودا سر ته رسول زما غوندے ضعیف البنیان انسان دپاره ډیره مشکله او ګرانه ده.نو حضرت جبریل آمین نبی ﷺ ته زور ورکړلو.یو خل بیا دوباره او بیا سه باره نے دوی ته زور ورکړلو.چه نبی ﷺ ته دا احساس اوشی چه الله تعالی په نبی ﷺ کنبے د بوج زغملو او د اوچتولوصلاحیت ایخودے دے.نو دحضرت جبریل آمین د درے خله زور ورکولو نه پس نبی ﷺ ته احساس اوشو.اودوی هغه آیاتونه تلاوت کړل کوم چه ورته ونیلی شول.(۱)

⑤ حضرت شیخ الهند رحمه الله هم دے سره نزدے نزدے خبره کړے ده.صرف عنوان بدل شوے دے.هغوی فرمائی.چه نبی ﷺ کنبے عبدیت په اعلی درجه وو.اود فنائیت په اوچته مرتبه کامیاب شوے وو.نوځکه د دوی ته د خپل صلاحیت.لیاقت او کمالاتو بالکل التفات نه وو.جبریل آمین دوی ته بار بار زور ورکړلو.اود دوی خیالات نے جمع کړل او د مقام عبدیت نه د وړاندے بوتلو کوشش نے اوکړلو.دے دپاره چه دوی ته دخپل صلاحیت او استعداد اندازه وی.او ذمه داری علی وجه البصرة پورته کولے شی.(۲)

⑥ دا هم کیدے شی.چه په درے خله زور ورکولو کنبے دے خبرے طرف ته اشاره اوشوه.چه په تاسو باندے به د قول ،عمل او نیت په اعتبار سره ډیره لویه ذمه واری اچولی شی.ځکه چه د وحی بنیاد ایمان دے.اودا درے واړه د ایمان ارکان دی .په درے خله زور ورکولو سره د ایمان د دے درے واړه ارکانو وزنیت طرف ته اشاره کړے شوه.

⑦ یو حکمت دا هم کیدے شی.چه درے خله زور ورکولو کنبے دا خودل مقصود وو.چه په قرآن کریم کنبے به ډیر عظیم الشان مضامین بیانولی شی.یعنی توحید .احکام او اخبار.(۳)

⑧ یوحکمت دا هم ممکن دے.چه په دے تکرار کنبے اشاره شوے وی.چه په مستقبل کنبے به د درے قسمه سختو مقابله کول وی.(۴)

اوس هغه درے سختی کومے دی؟

(الف)امام ابوالقاسم سهیلی رحمه الله فرمائی.چه اولنۍ سختی په هغه وخت کنبے راغله .چه نبی ﷺ په شعب ابی طالب کنبے بند شو.هلته د لوږے تکلیف زغملو باندے مجبوره شو.او نور ډیرتکلیفونه ورته ورپیښ شول.ځکه چه قریشو په خپلو کنبے فیصله کړے وه.چه د محمد(ﷺ) او دده د مددګارو سره دے تعلق پریخودے شی .نه به دوی سره رشته کولے شی.اونه به دوی سره د خرڅولو او اخستلو معامله کولے شی.

---

(۱) ایضاح البخاری(۱/۸۶ ۸۷)۔

(۲) ایضاح البخاری(۱/۸۶ ۸۷)۔

(۳) پورتنۍ حواله)۔

(۴) پورتنۍ حواله)۔

(ب) دویمه سختی په هغه وخت کښے راغله چه کله دوی د شعب ابی طالب نه رابهر شول اوکافرانو د قتل دهمکیانے ورکولے ددے په وجه دوی دپاره حبشه ته هجرت کول پیښ شو
(ج) اودریمه سختی په هغه وخت کښے پیښه شوه. چه کله د نبی ﷺ د قتل سازش اوشو تردے چه نبی ﷺ د خپل وطن په پریخودو باندے مجبوره شو. اوهجرت نے اوکړلو. اودے خلقو دوی د وطن په پریخودو باندے مجبوره کړلو (۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه اوله سخته په شعب ابی طالب کښے محصور کیدل. دویمه سخته خوږ وطن پریخودل. او دریمه سخته د احد په موقع پیښه شوه. د دوی نورانی مخ زخمی شو په هغے کښے د خود کړئ ننوتلے. اود دوی رباعیه (مخامخ غابنونه) شهیدان شول او د درے ... ارسالات ... نه درے آسانو ته اشاره وه. اوهغه دی ○یسری الدنیا○یسری البرزخ○او یسری الآخرة.(۲)

⑨ بعضے عالمان ارشاد فرمائی. چه په درے څله زور ورکولو کښے درے سختو ته اشاره وه. یو دا چه ددے په یادولو کښے به شدت وی. دویم په دے باندے عمل کولو کښے به شدت وی. اودریم ددے په تبلیغ کښے به شدت وی. مطلب دا چه د قرآن کریم د لوستلو دپاره به د درے سختو مقابله وی. سړی لره دے ته تیاریدل دی. د لوستلو مشقت برداشت کول. اوبیا د عمل مشقت راتلل. اوبیا د تبلیغ د مشقت برداشت کولو نوبت راتلل.

⑩ بعضے حضراتو فرمائیلی دی. چه په اول څل حضرت جبریل آمین دے دپاره ورته زور ورکړلو. چه دوی د عالم ناسوت نه رابهر شی. په دویم څل ئے ددے دپاره زور ورکړلو. چه دوی په عالم ملکوت کښے داخل شی. او په دوی کښے ملکوتی صفات پیدا شی. اوپه دریم څل ئے ددے دپاره زور ورکړلو. چه دوی ته ذات او صفاتو ته رسیدل حاصل شی. اونسبت حضوری او معیت مع الله دائمی حاصل شی.

⑪ حضرت شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمہ اللہ فرمائی. چه په اصل کښے دحضرت جبریل ﷺ نبی ﷺ ته درے څله زور ورکول د القاء نسبت دپاره وو.

د توجه قسمونه شاه صاحب رحمہ اللہ فرمائی. د توجه څلور قسمونه دی. () توجه انعکاسی () توجه القائی () توجه اصلاحی () توجه اتحادی.

توجه انعکاسی په توجه انعکاسی کښے داسے وی. لکه چه یو کس دے. هغه ښه خوشبوی اولګوی. او د خوشبوئے لګولو نه پس یو مجلس ته لاړ شی اوکینی. نوهغه خوشبوئی ټول محسوسوی. خو ددغه خوشبوئی اثر په هغه وخت کښے وی. ترڅو چه دغه سړے په مجلس کښے موجود وی. چه هغه لاړ شی. نوخوشبوئی غائبه شی.

دغه شان په توجه انعکاسی کښے وی. چه مرید د شیخ مجلس ته راشی. اود شیخ په قلب باندے چه کوم انوارات نازلیږی. نو په دغه مجلس د هغے نه مستفید کیږی. خو د شیخ د

---

(۱) الروض الأنف للسهیلی (۱۵۵/۱)۔
(۲) فتح الباری (۷۱۸/۸)۔

جدا کیدو نه پس څه اثر نه پاتے کیږی.
یا داسے اوګنړئ چه په توجه انعکاسی کښے د شیخ د قلب نورانیت د مرید په زړه باندے منعکس کیږی څنګه چه شیشه بلب ته مخامخ کړے شی نو بلب په شیشه کښے منعکس کیږی. او په شیشه کښے رنړا په نظر راځی. خو دا رنړا به ترهغه وخته پورے وی ترڅو چه بلب شیشے ته مخامخ وی. اوچه کله د هغے نه اخوا شی نوپه شیشه کښے رنړا نه پاتے کیږی. ددے صورت دا وی چه کله مرید په ذکر اوفکر سره خپل زړه مجلی اوصفا کړی نود شیخ د زړه انوارات په هغے کښے منعکس کیږی. خو دا نسبت د شیخ د مجلس سره خاص وی دمجلس نه د پاسیدو نه پس ددے څه اثر باقی نه پاتے کیږی.

توجه القائی یا نسبت القائی ددے صورت بیخی هم داسے دے لکه چه یو سړے ډیوه صحیح کړی اود بلے ډیوے نه دغه ډیوه روښانه کړی. دغه شان چه مرید په ذکر اوفکر سره خپل زړه بنه صفا کړی نو شیخ د خپل زړه د ذکر او حضور نه یو نور د مرید په زړه باندے واچوی چه په هغے سره د هغه د زړه ډیوه روښانه شی. اوس که مرید د هغے حفاظت کوی نودغه ډیوه روښانه وی. خوکه معمولی غوندے غفلت اوکړی نو مړه شی.
دا نسبت د اولنی نسبت نه قوی وی. اود شیخ دمجلس پورے خاص نه وی بلکه د مجلس نه پس هم نورانیت باقی وی. خو ډیر ضعیف وی. چه په معمولی بے احتیاطئ سره ختمیږی.

توجه اصلاحی یا نسبت اصلاحی ددے مثال داسے اوګنړئ چه یو دریاب وی. دهغے نه یو نهر اوخی. اوس د دریاب نه دغه نهر ته اوبه ورځی. اوکه معمولی غوندے خاشی بیشی راشی نو اوبه هغه بیوی. او که څه غټ څیز حائل شی نو اوبه اودروی. او نقصان رسوی. مثلاً چه یو غټ کانړے منفذ (د تلو لاره) باندے راشی. او اوبه اودروی. او یا په نهر کښے غټ سورے اوشی. چه په هغے سره ټول اوبه اوخی.
دغه شان چه کله مرید د ذکر اوفکر په ذریعه خپل زړه بنه صفا کړی نو د شیخ د بحرمعارفو نه یو نهر دده زړه ته شروع شی. اودهغے نه معارف او علوم دده زړه ته راځی.
دا نسبت د اولنی او دویم نسبت نه زیات قوی دے او معمولی غوندے لغزش ددے د ختمیدو سبب نه ګرځی. لکه څنګه چه پانړے او ډکی د اوبو په چپو کښے بهیږی. البته که ډیر لوئے لغزش اوشی. د څه کبیره ګناه ارتکاب اوشی نو ددے د انقطاع خطره پیدا کیږی. او د انقطاع نه مراد دا دے چه دا نهر د لږ وخت دپاره اوچ شی. که سړے توبه اوباسی نو دوباره شروع شی. لکه څنګه چه د سړی د نهر منفذ بند شی. او د بندیدو نه پس نے بیا کهولاؤ کړی. یا په هغے کښے د سوری پیدا کیدو یا د هغے د ماتیدو نه پس هغه ټیک کړی.

توجه اتحادی یا نسبت اتحادی په دے توجه کښے دا وی چه شیخ خپل روح د مرید د روح سره متصل کړی. او خپل کمالات د هغه طرف ته منتقل کړی. دا القاء د نسبت د ټولو نه اوچت قسم دے.

دحضرت خواجه باقی بالله رحمه الله او یونانبائی واقعه په دے باره کښے دخواجه باقی بالله رحمه الله اویو نانبائی واقعه مشهوره ده. یوځل خواجه صاحب ته څه میلمانه راغلل. اتفاقی خبره وه. چه په دغه موقع شیخ سره د دهغوی د قدراو عزت دپاره څه انتظام نه وو. شیخ غمژن وو. د

میلمنو میلمستیا کول نے غوښتل او په کور کښے لوړه وه د شیخ په ګاونډ کښے یو نانبائی اوسیدلو هغه د شیخ پریشانی په څه طریقه محسوس کړله.اویو خوانچه نے تیاره کړه.اود شیخ په خدمت کښے نے پیش کړله.حضرت ډیرزیات خوشحاله شو.اوهغه نے قبوله کړه.او د میلمنو قدر عزت نے اوکړلو.او هغه نانبائی ته نے اووئیل.غواړه څه غواړے. هغه ورته اووئیل حضرت ما دخپل خان پشان جوړکړه.حضرت ورته اوفرمائیل.بل څه اوغواړه .هغه ورته اووئیل.زما خو بس هم دا حاجت دے.کله چه هغه ډیر اصرار اوکړلو.نو حضرت هغه خپلے حجرے ته بوتلو.اوپه هغه باندے نے توجه اتحادی اوکړه.لږ وخت پس د حجرے نه دواړه رابهر شول.نو په هغوی کښے څه امتیاز نه وو.دا نه معلومیدله.چه حضرت کوم یو دے؟اوهغه نانبائی کوم دے؟البته ددے نه فرق معلومیدلو.چه یوپه هغوی کښے په هوش اوحواس کښے وو.اوبل بے خوده او مست وو.ددے توجه اتحادی اثر دا اوشو.چه هغه مسکین د هغے تحمل نشو کولے.اوپه څو ورځو کښے هغه وفات شو.

حضرت شاه عبدالعزیزؒ فرمائی.چه جبریلؑ چه نبی ﷺ درے ځله زورلے وو .نو دا نے د دے آخرنو درے واړو نسبتو د القاء دپاره زور ورکړے وو.(۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب نور الله مرقده فرمائی.چه اولنے نسبت یعنی نسبت انعکاسی خو سمدستی په مخامخ کیدو سره حاصل شو.ځکه چه نبی کریم ﷺ په غار حراء کښے څه مودے پورے د مجاهدے خلوت نشینئ اود ذکر اوفکر په ذریعه خپل زړه مبارک مجلی او صفا کړے وو.(۲)

بهرحال سرکار دوعالم ﷺ د شاه عبدالعزیزؒ د رائے مطابق په دریم ځل زور ورکولوسره د حضرت جبریل ؑ صفات ملکیه په خپل خان کښے جذب کړل.لکه چه دوی مقام جبریل ؑ ته اورسیدلو.ددے نه پس نبی کریم ﷺ درے دیشت کاله ژوندے پاتے شو.په دے موده کښے به سیدالاولین والآخرین څومره زیاته روحانی ترقی کړے وی.د هغے اندازه لګول زما او ستا د وس خبره نه ده.هم ددے نه څه اندازه اولګوئ.چه په شپه دمعراج کښے د نبی کریم ﷺ سره جبریل امین روان وو.چه مقام ..سدری.. ته اورسیدل.نوهغوی د وړاندے تلو نه معذرت پیش کړلو.او نبی ﷺ وړاندے شو.

د علامه شبیراحمد عثمانی ؒ یوه واقعه دصفات ملکیه د انتقال په باره کښے حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانیؒ یوه واقعه بیان کړے ده.دوی فرمائی.چه کله زه د حیدرآباد دکن شفاخانه ته لاړم.نوهلته ډاکټر د بجلئ په ذریعه د علاج ډیرے کرشمے اوخودلے.او بیا نے اووئیل.که ته اووائے.نو مونږ به ستا په بدن کښے بجلی داخله کړو.حضرت شیخ الاسلام خو اول پریشانه شو.خوډاکټرانو ورته اووئیل.چه د پریشانئ څه خبره نشته . تکلیف به نه وی.

---

۱) تقریر بخاری شریف از حضرت شیخ الحدیث صاحب نورالله مرقده (۸۳/۱تا ۸٤)_

۲) تقریر بخاری(۸۶/۱)_

هغوی په یوه کرسئ باندے کینولے شو اود پیتلو دسته نے ورته ورکړه او مشین نے روان کړلو لږ وخت پس نے ورته اووئیل چه مونږ دومره بجلی ستاسو بدن ته دراورسوله.علامه صاحب رحمه الله دیر حیران شو.هغوی ورته اووئیل ته حیرانیکه مه .اوس به تاسو ته معلومه شی په دے موقع باندے د حضرت عثمانی رحمه الله متبنی مولانا یحیی هم وو.هغه ته اووئیلی شو چه لږ ده ته لاس وراوږه.چه هغه لاس ورنزدے کړلو نود هغوی د ګوتے نه یوه شعله غوندے اووتله.هغه دا اوګنړله.چه ګوته اوسوزیدله.علامه عثمانی رحمه الله هم تکلیف محسوس کړلو معلومه شوه.چه څه اجنبی څیز نے په بدن کښے دے.بیا مولانا یحیی صاحب ته اووئیلی شو چه دے کلك اونیسه.اوس څه اثر نه وو.هغه هم دغه شان نیولے وو.چه یو دریم کس ته نے اووئیل چه ده ته لاس وراوږه.د لاس نزدے کول وو.چه بیا هم هغه کیفیت شو.اوچه بیا نے کلك اونیولو.نوځه اثر نه وو.

حضرت علامه عثمانی رحمه الله فرمائی.چه نن یوه لویه مسئله حل شوه.معلومه شوه چه په زور سره نیولو کښے بعضے وخت د صفاتو په انتقال کښے آسانی راځی.جبریل آمین چه لکه نبی ﷺ کلك اونیولو.نود نور د نور سره اتصال اوشو.اوهغه ملکوتی صفات ورته منتقل شول.او په نبی ﷺ کښے د وحی د تحمل او د هغے دوزن برداشت کولو استعداد پیدا شو (۱)

قوله: فَقَالَ ﴿ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ ۝﴾:

د آیات مذکوره سره متعلق څو فوائد تاسو ګورئ چه دالله تعالی پیغمبر امی دے خو اولنی وحی چه کومه راځی.نوهغه د قراءت ده.لکه چه الله تعالی د قرات په ذکر کولو کښے هغه علومو ته اشاره کوی. کوم چه خپل پیغمبر ته ورکوی.

بیا اولنی آیت کښے ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ۝﴾ راغلی دی.تاسو ته دے معلومه وی.چه دالله تعالی د ذات او صفاتو د حقیقت نه مونږ واقف نه یو.مونږ دالله تعالی ذات او صفات دهغه د نومونو نه پیژنو.ددے نومونو مونږ ته علم شوے دے.او هم ددے نومونو په ذریعه مونږ دخالق اومخلوق. قدیم اوحادث. عابد او معبود په مینځ کښے واسطه او رابطه پیژنو.هم دا وجه ده.چه دلته د ﴿اِقْرَأْ﴾ وئیلوپه ځائے ﴿ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ نے فرمائیلی دی.او هم ددے وجے نے په ﴿بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ﴾ کښے د ..اسم.. اضافه کړے ده.

بیا دلته د ..اسم.. د لفظ اضافت .ربك.. ته شوے دے.او اشاره دے طرف ته هغه الله چه رب دے.اوپه تدریج سره هر یو څیز خپل کمال ته رسونکے دے.هغه تا هم په څلویښت کاله کښے په تدریج سره دے کمال ته راورسولے.دکوم کمال سره چه د نبوت د ذمه واری تحمل ممکن دے.نوته هم دے خبرے ته توجه ورکړه.اوهم دے څیز طرف ته نظر کوه.چه ستا رب

---

(۱) فضل الباری (۱۶۶/۱)_

ستا تربیت کونکے دے اوپه تدریج سره تالره کمال ته رسونکے دے بیا ته ولے ناامیده کیږے او د خپل صلاحیت په باره کښے ولے متفکر کیږے؟!

قوله: اَلَّذِیْ خَلَقَ: دلته د ..خلق.. مفعول نه دے ذکر شوے.ددے خودلو دپاره چه هغه دتولو مخلوقاتو خالق دے.

په دے جمله کښے هم نبی ﷺ خپل استعداد او قابلیت طرف ته متوجه کړے شوے دے په دے طریقه چه هرکله هغه د تول کائنات خالق دے.نوستا خالق هم دے.د کائناتو په شان هغه ته دا قدرت هم حاصل دے.چه په تا کښے د قرات طاقت پیدا کړی.نوتا ته په دے باره کښے فکرمند کیدو ضرورت نشته.

قوله: ﴿خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ﴾: یعنی الله تعالی انسان د چکه وینے نه پیدا کړے دے.دلته ئے د منیٔ ذکر نه دے کړے.ځکه چه په دے کښے د عالمانو ﷺ اختلاف دے.چه پاک ده که ناپاکه.بلکه د وینے ذکر ئے کړے دے.کومه چه په اتفاق سره ناپاکه ده.اولا یعقل او جماد هم دے.په دے کښے فی نفسه څه پوهه او استعداد هم نشته.خو الله تعالی په خپل قدرت کامله سره ددے نه یو عاقل او پوهه انسان پیدا کوی.هغه الله چه دا قدرت لری.نوکه په تاکښے علم پیدا کوی.اگرچه ته امی ئے.اوکه په تا کښے د قرات صلاحیت پیدا کړی.اگرچه ته قاری نه ئے.په دے کښے څه لرے والے دے؟

قوله: ﴿اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ﴾: داستفاضه او استفاده دپاره چه څنگه په طالب کښے استعداد ضروری وی.نودغه شان په فیض رسونکی او فائده رسونکی کښے پکار دی.چه بخل نه وی. دلته ئے په اولنو درے جملو کښے د طالب استعداد یعنی د نبی ﷺ صلاحیت،او قابلیت ذکر کړلو.اوپه دے آیت کښے ئے دا بیان کړے دے.چه تاته فائده رسونکے الله تعالی دے.هغه د ډیرکرم خاوند دے.دهغه افاضه او افاده همیشه دپاره جاری ده.نو ستادپاره به هم جاری ده.او جاری به وی.زمونږ د طرفه به په افاضه او افاده کښے به څه رکاوټ او مشکل نه وی.ځکه مونږ سره خوبس کرم دے.او کرم دے.دکنجوسیٔ نوم او نشان هم نشته.

قوله: اَلَّذِیْ عَلَّمَ بِالْقَلَمِ: په دے آیت کښے دے طرف ته توجه ورکړے شوے ده.چه تاسو غور اوکړیٔ.چه الله تعالی د قلم په ذریعه چه یو جماد غیرذی عقل دے.تعلیم ورکوی.دا صحیح بخاری کوم چه تاسو نن لولیٔ.هم د قلم برکت دے.دغه تاسو چه د قرآن کریم تلاوت کوئ.دا هم د قلم برکت دے.نوکوم ذات چه د قلم په ذریعه علم خودلے شی.نوهغه ذات ستاپشان انسان په ذریعه چه داخلاق مجسمه ده.چه د ذکاوت. ذهانت،او فراست یوعدیم المثال نمونه ده.دعلم اشاعت به اونکړے شی؟ یقینی ده. چه هغه ستاسو په ذریعه د علم اشاعت د قلم نه زیات کولے شی.

بیا دے سره سره دے خبرے ته هم اشاره ده.چه څنگه دکاتب په لاس کښے قلم وی.اوهغه د هغے په ذریعه دعلومو اشاعت کوی.خو قلم د کاتب نه افضل نه وی . هغه خو کاتب چه څه

غواړی په هغے ئے چلوی.قلم ته د انکارکولو جرات نشته.هغه د کاتب په لاس کښے «کالمیت فی یدالفسال» پشان وی.

دغه شان دلته فرمانیلے شوی دی.چه جبریل آمین چه دهغه په ذریعه مونږ تاسو ته علوم زارسوو.ستا نه افضل نه دے.خکه چه دهغه خو پخپله څه اختیار نشته.هغه خو په فرشتو کښے یوه فرشته ده.ددوی صفت ﴿وَيَفْعَلُوْنَ مَا يُؤْمَرُوْنَ﴾ (۱) دے.هغوی ته خو چه څنګه حکم کولے شی.دهغے پابند وی.نودا شبه دے نشی کولے .چه جبریل آمین د نبی ﷺ استاذ ګرځولے شوے دے.اود نبی ﷺ نه افضل دے.

قوله: ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾:په دے آیت کښے هم د مخکنی آیت پشان نبی ﷺ ته اوخودلی شو.چه تاسو ته به د قرات په باره کښے څه پریشانی نه وی

تاسو غور اوکړئ.چه کله ماشوم د مور دخیټے نه پیدا شی.نوهغه عالم نه وی.څه هم نه پیژنی.نه خو ئے د وینا قدرت وی.اونه د اشارے کولو صلاحیت لری.ددے باوجود الله تعالی دهغه نه عالم جوړ کړی.نوتاسو ته دے څه قسم فکر نه وی.خکه چه د الله تعالی ورکړه تاسو سره ده.اود هغه تربیت تاسو سره دے.دغه شان دالله تعالی مشیت او اراده هم تاسو سره ده.یقیناً تاسو عالم هم جوړیدے شی.او معلم هم.دا ده ددے آیاتونو خلاصه. والعلم عندالله سبحانه وتعالی.

ذکر شوی آیاتونه د قرآن کریم خلاصه ده: حقیقت دا دے.چه په دے پنځو آیاتونو کښے ټولو مضامین قرآنیه ته اشاره ده.هغه داسے چه د قرآن کریم مضامین په درے قسمه دی.یو توحید یعنی دذات او صفاتو سره متعلق آیاتونه،دویم احکام او دریم اخبار بالغیب او قصے وغیره.

ذات او صفاتو ته اشاره ده په ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾کښے د لفظ ..رب.. او د ..الذی خلق.. او..خلق الانسان من علق.. نه راوخی.دغه شان په﴿وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾ کښے د لفظ د ..رب.. نه هم راوخی.

ددے وضاحت دا دے.چه یو دالله تعالی ذات دے.او بل د الله تعالی صفات دی.بیا د الله تعالی صفات په دوه قسمه دی.صفات ذات او صفات افعال.

صفات ذات اووه دی.() علم() قدرت () اراده () سمع () بصر() کلام () اوحیات .د دے نه علاوه باقی ټول صفات افعال دی.لکه خالق.رازق وغیره.

بیا په صفات افعال کښے د ماتریدیه او اشاعره دا اختلاف دے.چه آیا دا حادث دی که قدیم. اشاعره وائی.چه دا صفات حادث دی.او په اصل کښے د قدرت او ارادے تعلق که د څه خاص فعل سره وی.نو دهغے نه دا صفت ښکاره کیږی.مثلاً که دتخلیق سره تعلق وی.نو

---

(۱) التحریم ۰۰۶)-

دالله تعالی دپاره د ..خالق.. صفت راوخی اوکه ..ترزیق.. سره تعلق وی.نود رازق صفت راوخی وهکذا

خوماتریدیه وانی چه د سابقه اووه صفتونو سره یو اتم صفت هم شته.کوم چه د تکوین صفت دے د صفات سبعه پشان دا هم قدیم دے.او ټول صفات افعال ددے مختلف شؤون. احوال او صورتونه دی خلق هم دتکوین یو صورت دے.او ترزیق هم د تکوین یو صفت دے

په صفات ذات او صفات افعال کښې فرق بیا په صفات ذات اوصفات افعال کښے څه فرق دے چونکه د ماتریدیه په نیز ټول قدیم دی.ددے وجے هغوی فرق بل شان بیان کړے دے.هغه دا چه صفات ذات هغه صفات دی.چه په هغے باندے الله تعالی متصف وی.او دهغے اضداد سره متصف نه وی.الله تعالی علیم دے جاهل نه دے.قدیر دے عاجز نه دے.مرید دے بے ارادے نه دے.سمیع دے اصم نه دے.متکلم دے اخرس نه دے.حی دے مړے نه دے.

اوصفات افعال هغو ته وائی.چه الله تعالی په هغے باندے هم متصف وی.اودهغے په اضدادو باندے هم متصف وی.لکه احیاء او اماتت. قبض او بسط. نفع اوضرر وغیره.

د اشاعرؤ په نیز چونکه صفات سبعه ذاتیه خو دی قدیم.او صفات افعال حادث دی د دے وجے هغوی بل شان تفصیل کړے دے.هغوی دا وائی.چه صفات ذات خو هغه صفات دی.چه په هغے باندے الله تعالی د ازل نه تر ابد پورے متصف دے.

په ایت کښې صفات ذات او صفات افعال طرف ته اشاره تاسو دا اوګنړئ.چه په لفظ د ..رب.. او لفظ د ..خلق.. کښے صفات ذات اوصفات افعال ته اشاره ده.اوپه لفظ ..رب.. سره صفات ذات ته اشاره ده.ددے وضاحت دا دے.چه رب وائی تربیت کونکی ته.اود تربیت کولو دپاره ضروری ده.چه تربیت کونکے عالم وی.جاهل تربیت نشی کولے.د قدرت او ارادے خاوندوی.خکه چه عاجز او بے ارادے کس تربیت نشی کولې.اودسمع او بصر مالك وی.خکه چه دا د علم ذرائع دی.او په تربیت کښے ددے ضرورت پیښیږی.چه د چا تربیت کولے شی دهغه د خبرو اوریدو ضرورت وی.د هغه دحالاتو د نګرانئ ضرورت وی . دغه شان بعضے وخت په تربیت کښے د خبرو ضرورت پیښیږی.د خودلو او ورازده کولو ضرورت پیښیږی.چه دا کوه اودا مه کوه.او ددے نه بچ اوسه اوس ښکاره ده چه په چا کښے دا صفات وی.هغه به ژوندے وی.نو هم د دے ..رب.. د لفظ نه د الله تعالی ټولو صفات ذاتیه ته اشاره کیږی.اوچه څوك د صفاتو مالك وی.د هغه به ذات هم وی.نو ددے نه ذات هم معلوم شو.

خلاصه دا شوه.چه د ..رب.. او..خلق.. په صفت سره دالله تعالی صفات ذاتیه او صفات فعلیه ته اشاره کیږی.نو په دے دواړو لفظونو سره ذات. صفات. او توحید ته اشاره اوشوه.

دغه شان وراندے ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ راغلی دی.د..علم.. په لفظ سره دالله تعالی صفات ذاتیه ته اشاره کیدے شی.نو مونږ وئیلی شو.چه په ..خلق.. او ..علم.. سره دالله تعالی ذات او صفات کمال ته اشاره شوے ده.خکه چه ..خلق.. د صفات افعال څنے دے.او ..علم.. دصفات ذات څنے دے.

دویم قرآنی مضمون احکام دی دے ته اشاره په ﴿ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ ﴾ او په ﴿ اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ ﴾ سره شوے ده. ځکه چه ﴿اِقْرَأْ﴾ د امر صیغه ده. ددے نه معلومه شوه چه دا کلام به په احکامو باندے مشتمل وی.

او دریم قرآنی مضمون اخبار بالغیب طرف ته اشاره په ﴿ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ﴾ سره اوشوه. ځکه چه انسان د کوم څیز نه جاهل او ناواقف وو الله تعالی د هغے تعلیم ورکړلو.

دتولو نه وړاندې کوم آیتونه نازل شوی دی؟ په دے مسئله کښے اختلاف دے چه دتولو نه وړاندے کوم آیاتونه نازل شوی دی.

① دجمهورو قول دا دے چه د سورة علق ابتدائی پنځه آیاتونه د تولو نه وړاندے نازل شوی دی. لکه چه په حدیث باب کښے مذکور دی. امام نووی رحمه الله فرمائی «وهذا هوالصواب الذی علیه الجماهیر من السلف والخلف»(۱)

② دویم قول دا دے چه د تولو نه وړاندے د سورت مدثر نزول شوے دے. دا د حضرت جابر رضی الله عنه او دهغوی د شاګرد حضرت ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف رحمه الله رائے ده.(۲)

د قول اول د ترجیح وجوهات خوقول اول د قول ثانی نه ارجح دے ځکه چه

① د ﴿اِقْرَأْ﴾ ابتدائی آیاتونو په نزول کښے قصه راغلے ده. چه فرشتے اوونیل ﴿اِقْرَأْ﴾ نوښی ﷺ ورته اوفرمائیل. «ماأنا بقارئ» که د سورة مدثر د آیاتونو نزول شوے وو. نوښی ﷺ به «ماأنا بقارئ» ولے وئیل. بلکه هغوی به سمدستی آیاتونه شروع کړی وو.(۳)

② دویمه وجه دا ده. چه سورة ﴿اِقْرَأْ﴾ کښے د قرات حکم دے. او په سورة مدثر کښے د انذار. او د انذار درجه د قرات نه پس ده. اول به قرات باندے قدرت پیدا شوے وی. اوبیا به انذار وی.

③ دریمه وجه دا ده. چه حضرت جابر رضی الله عنه چه څه فرمائی. دا دهغوی خپله رائے او ګمان دے.(۴) اوحضرت عائشه رضی الله عنها د نبی ﷺ نه نقل کوی. چه حضرت جبریل علیه السلام راغلو. او زما نه نے د قرات مطالبه اوکړله. او ماته نے د قرات حکم راکړلو. ما ورته اوونیل چه «ماأنا بقارئ»

---

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_

(۲) عن یحیی بن أبی کثیر سألت أبا سلمة بن عبدالرحمن عن أول ما نزل من القرآن. قال یاایهاالمدثر. قلت: یقولون ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾ فقال ابوسلمة. سألت جابربن عبدالله رضی الله عنه عن ذلک. وقلت له مثل الذی قلت. فقال جابر رضی الله عنه لا أحدثک إلا ما حدثنا رسول الله ﷺ قال: جاورت بحراء فلما قضیت جواری. هبطت فنودیت .. فأتیت خدیجة فقلت: دثرونی وصبوا علی ماءً بارداً قال فدثرونی وصبوا علی ماء بارداً قال فنزلت ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾ صحیح بخاری کتاب التفسیر. سورة مدثر)-

(۳) زادالمعاد (۱۶۹/۱) فصل فی مبعثه وأول ما نزل علیه)_

(۴) پورتنی حواله)_

درے خله دا خبره راپیښه شوه.او بیا حضرت جبریل ﷺ درے خله زور راکړلو وے ونیل چه ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ۝...الخ﴾(۱)

④ څلورمه وجه دا ده چه د حضرت جابر رضی الله عنه په قصه کښے دا الفاظ راغلی دی چه «فرفعت رأسی فإذا الملك الذی جاءنی بحراء جالس علی کرسی بین السماء والأرض»(۲) ددے نه معلومه شوه چه د مدثر د نزول نه وړاندے د نبی ﷺ د جبریل ﷺ سره ملاقات شوے وو.(۳)

په دواړو روایاتو کښې تطبیق بعضے حضراتودا دواړه اقوال جمع کړی دی چه د هغے حاصل دا ده چه ① «أول ما نزل علی الإطلاق» د ﴿اِقْرَاْ﴾ ابتدائی آیاتونه دی.او ..مدثر.. ته د «أول ما نزل کاملاً» خصوصیت حاصل دے.(۴) دحضرت جابر رضی الله عنه په روایت کښے سورة مدثر ته «أول ما نزل» په دے اعتبار سره وئیلے شوے دے.

② دویمه توجیه دا ده چه د فترت نه پس چه کله دوباره د وحی نزول شروع شو. نود ټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شوے وو.په دے اعتبار سره دے ته اولیت حاصل دے.(۵)

③ دریمه توجیح دا ده چه د ..انذار.. سره مقید دټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شوے دے.(۶) ④ څلورمه توجیح دا ده چه د ﴿اِقْرَاْ﴾ د آیاتونو د نزول دپاره څه سبب نه وو.اود سبب پیښیدو نه پس د ټولو نه وړاندے سورة مدثر نازل شو.په دے وجه دے ته «أول ما نزل» ونیلے شوے دے.(۷)

بیا دا ټول څلور صورتونه جمع کړے شوی دی.① د اول ما نزل په مصداق کښے یو قول دا دے چه «بسم الرحمن الرحیم» د ټولو نه وړاندے نازل شوے دے.(۸)

خودا صحیح نه ده.ځکه چه دحضرت ابن عباس رضی الله عنه نه مروی دی چه «کان النبی ﷺ لایعرف فصل السورة حتی تنزل علیه بسم الرحمن الرحیم»(۹) ددے نه معلومه شوه چه د ..بسم الله.. نزول روستو شوے دے.

---

(۱) شرح کرمانی (۱۶۹/۱۸) کتاب التفسیر.تفسیر سورة المدثر)_

(۲) صحیح بخاری کتاب التفسیر.تفسیر سورة المدثر)_

(۳) زادالمعاد (۸۵/۱)_

(۴) الإتقان فی علوم القرآن (۳۲/۱) النوع السابع:معرفة أول ما نزل)_

(۵) فتح الباری (۶۷۸/۸) کتاب التفسیر.تفسیر سورة المدثر((باب : ربک فکبر))_

(۶) پورتنۍ حواله)_

(۷) پورتنۍ حواله)_

(۸) الإتقان (۳۳/۱ النوع السابع: معرفة أول ما نزل)_

(۹) سنن ابی داود کتاب الصلاة باب من جهر بها (أی بالبسملة) رقم ۷۸۸)_

علازمه زمحشری رحمه الله نقل کړی دی.چه د اکثرو مفسرینو رحمهم الله په نیز سورة فاتحه اول ما نزل ده.(۱)

خو دا هم ټیك نه ده.ځکه چه اکثر څه چه کثیر هم قائل نه دی.ځکه چه ددے قائل صرف ابومیسره عمروبن شرحبیل دے.د دوی مرسل روایت امام بیهقی په دلائل النبوة کښے ذکر کړے دے.په هغے کښے دی.«فلما خلا ناداه یا محمد! قل بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۝ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝ حتی بلغ: وَلَا الضَّآلِّیْنَ ۝»(۲)

خوامام بیهقی رحمه الله فرمائی.چه «فهذا منقطع»(۳) بله دا چه دا د صحیح روایت معارض دے.(۴) نوځکه دے ته څه اعتبار نشته.

د عطاء خراسانی نه منقول دی.چه دسورة مدثرنه وړاندے ﴿یٰۤاَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۝﴾ نازل شوے دے.(۵) خوحافظ رحمه الله فرمائی.چه عطاء ضعیف دے.(۶)

په ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ به څنګه عمل کولې شی؟ د سورة علق په اولنی آیت کښے ﴿اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ ۝﴾ راغلے دے.اوبه د ےکښے حکم ورکړے شوے دے.چه دالله تعالی نوم واخله او لوله.بیا د کوم نوم نه به شروع کوی.په دے کښے ددے څه بیان نشته.

علامه ابوالقاسم سهیلی رحمه الله فرمائی.چه روستو ددے بیان په آیت کریمه ﴿بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرٖىهَا وَمُرْسٰىهَا﴾ (۷)کښے راغلے دے.ددے نه پس بیا بل آیت ﴿اِنَّهٗ مِنْ سُلَیْمٰنَ وَاِنَّهٗ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۝﴾ (۸)نازل شو.او بیا ددے نه پس مستقل حضرت جبریل علیه السلام د هر سورت په اول کښے بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وئیلو.(۹) والله اعلم.

بسم الله د قرآن جزء دی که نه؟ : دعالمانو مذاهب بسم الله د قرآن جزء دے که نه؟ په دے کښے دعالمانو رحمهم الله درے مذاهب دی

---

(۱) تفسیر کشاف (۷۷۵/٤) تفسیر سورة العلق)۔

(۲) دلائل النبوة للبیهقی (۱۵۸/۲) باب أول سورة نزل من القرآن)۔

(۳) پورتنۍ حواله)۔

(۴) فتح الباری (۷۱۹/۸) کتاب الفسیر.تفسیر سورة العلق)۔

(۵) فتح الباری(۶۷۸/۸) کتاب الفسیر.تفسیر سورة المدثر.باب وربک فکبر)۔

(۶) پورتنۍ حواله)۔

(۷) هود :٤١)

(۸) النمل :۳۰)۔

(۹) الروض الأنف للسهیلی(۱۵٤/۱)۔

① دامام مالك او بعضے احنافو رحمهم الله قول دا دے چه په سورة نمل کښے چه کومه بسم الله راغلے ده ﴿إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾ (۱) دا خو په اتفاق سره د قرآن جزء دے او په بل خائے کښے جزء نه دے. دامام احمد رحمه الله بعضے ملګرو دا د امام احمد رحمه الله مذهب ګرځولے دے او یا ئے د هغوی نه د روایت په طور نقل کړے دے. (۲)

② دامام شافعی رحمه الله اود هغه د موافقینو رحمهم الله قول د دے مخالف دے چه بسم الله د هر سورة یا آیت تامه دے او یا بعضے آیت دے.

③ دریم قول چه بسم الله د قرآن جزء دے خو د یو سورت جزء نه دے د قرآن د جزئیت په حیثیت سره دا وئیلی شی. (۳) نبی کریم صلی الله علیه وسلم دا لوستے ده. د حضرت انس رضی الله عنه نه روایت دے فرمائی چه «بینا رسول الله صلی الله علیه وسلم ذات یوم بین أظهرنا إذا غفی إغفاءة ثم رفع رأسه متبسماً فقلنا ما أضحك یا رسول الله؟ قال أنزلت علی آنفاً سورة فقرأ ﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ۝ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ ۝ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ ۝﴾

دا د عبدالله بن مبارك، داود ظاهری، اود دوی د متبعینو رحمهم الله قول دے. دامام احمد رحمه الله نه هم دا منصوص دی. په احنافو رحمهم الله کښے یو جماعت ددے قائلین دی. (۴) علامه زیلعی رحمه الله فرمائی. «وذکر ابوبکر الرازی رحمه الله أنه مقتضی مذهب أبی حنیفة رحمه الله وهذا قول المحققین من أهل العلم فإن فی هذا القول الجمع بین الأدلة وکتابتها سطراً مفصلاً عن السورة یؤید ذلك» (۵)

تسمیه د سورة فاتحه جزء دي که نه؟ بیا په دے کښے اختلاف دے چه بسم الله د سورة فاتحه جزء دے که نه؟

① دامام شافعی رحمه الله په نیز خو تسمیه ددے جزء دے او دامام مالك، امام ابوحنیفه رحمهما الله اود راجح قول مطابق د امام احمد رحمه الله په نیز ددے جزء نه دے.

② دامام احمد رحمه الله نه یو روایت کوم چه مرجوح دے دا منقول دے چه دا د سورة فاتحه جزء دے دبل سورة نه دے. (۶)

په مانځه کښې د تسمیه دقرأت حکم په مانځه کښے ددے د قرات څه حکم دے په دے کښے هم درے اقوال دی.

① یوقول دا دے چه واجب ده. لکه څنګه چه د سورة فاتحه لوستل واجب دی. دا د امام شافعی رحمه الله مسلك دے. اودامام احمد رحمه الله یوروایت اودمحدثینو رحمهم الله دیوے ډلے قول دے.

---

(۱) النمل: ۳۰)_

(۲) نصب الرایة (۳۲۷/۱) أقوال العلماء فی البسملة)_

(۳) پورتنی حواله)_

(۴) نصب الرایة (۳۲۷/۱)_

(۵) پورتنی حواله)_

(۶) نصب الرایة (۳۲۷/۱، ۳۲۸)_

② دویم قول دا دے چه په مانخه کښے تسمیه مکروه ده که جهراً وی اوکه سراً دا قول د امام مالك رحمه الله نه منقول دے.

③ دریم قول دا دے چه دا جائز ده بلکه صرف جائز نه بلکه مستحب ده دا امام ابوحنیفه رحمه الله مذهب دے اود امام احمد رحمه الله اواکثرو محدثینو مشهور قول دے (۱)

په تسمیه کښې جهر مسنون دي که نه؟ د تسمیه د قرات په صورت کښے جهر مسنون دے که سراً په دے کښے هم درے اقوال دی.

① د امام شافعی رحمه الله او دهغوی د موافقینو رحمهم الله مذهب دا دے چه جهر مسنون دے.

② دامام ابوحنیفه رحمه الله جمهورو فقهاؤ او د امام شافعی رحمه الله د بعضے ملګرو په نیز جهر مسنون نه دے.

③ داسحاق بن راهویه او ابن حزم رحمهما الله په نیز جهراً او سراً دواړه برابر دی چه کوم غواړے اختیار دے کړی. (۲)

دا ټول تفصیلات د «الشئ بالشئ یذکر» په تقاضا سره دلته ذکر کړے شول اصل خبره دا روانه وه چه د بدءالوحی د مبحوث عنه حدیث کښے د سورة علق ابتدائی آیاتونه نازل شوی دی. دهغے سره تسمیه موجود نه وه. ددے نه معلومه شوه چه تسمیه د سورة جزء نه دے خکه چه په دے کښے د ..اسم رب.. نه د لوستلو حکم دے خو ددے بیان روستو نازل شوے دے. .بسم الله. د سورة فاتحه یا نورو سورتونو جزء دے که نه؟ په هر صورت کښے دلائل کوم دی. د مسئلے اختلاف خو بیان شوے دے اوس ئے دلائل واورئ.

دلائل قائلین عدم جزئیت تسمیه: کوم حضرات چه دا وائی چه تسمیه نه د سورة فاتحه جزء دے اونه د بل سورة. د هغوی دلائل لاندینی دی.

① **اولني دلیل:** دحضرت انس بن مالك رضي الله عنه حدیث دے «أن النبی ﷺ وأبا بکر وعمر، کانوا یفتتحون الصلاة بالحمد لله رب العلمین» (۳)

هم دا حدیث امام مسلم رحمه الله هم په خپل صحیح کښے تخریج کړے دے. د هغے الفاظ دا دی «صلیت خلف النبی ﷺ د ابی بکر، وعمر وعثمان، فکانوا یستفتحون الصلاة بالحمد لله رب العلمین، لا یذکرون ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ﴾ فی أول قراءة ولا فی آخرها» (۴)

هم د حضرت انس رضي الله عنه نه په مسلم کښے یو روایت دے «صلیت مع رسول الله ﷺ وأبی بکر، وعمر، وعثمان رضي الله عنهم فلم أسمع أحداً منهم یقرأ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» (۵)

---

(۱) نصب الرأیة (۳۲۸/۱)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) صحیح بخاری (۱۰۳/۱) کتاب الأذان باب ما یقرأ بعد التکبیر)۔

(۴) صحیح مسلم (۱۷۲/۱) کتاب الصلاة باب حجة من قال لا یجهر بالبسملة)۔

(۵) پورتنی حواله)۔

په یو سند کښے دا الفاظ راغلی دی «فلم أسمع أحداً منهم یجهر ب بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ»(۱)

د مسند احمد په یو روایت کښے د «وکانوا لایجهرون بهسم الرحمن الرحیم» الفاظ منقول دی.(۲)

طبرانی په معجم کبیر او اوسط کښے دا الفاظ نقل کړی دی.«أن رسول الله ﷺ کان یسر ببسم الرحمن الرحیم وابوبکر وعمر رضی الله عنهم قال الهیثمی رجاله موثوقون»(۳)

د مسند احمد په یو سند کښے دی.د«أن النبی ﷺ وابابکر وعمر وعثمان رضی الله عنهم کانوا یستفتحون القرآن بالحمد لله رب العالمین» الفاظ دی.(۴)

په دے حدیث کښے قابل توجه خبره دا ده چه په دے کښے «یستفتحون القرآن» دی حالانکه په صحیح روایاتو کښے د «القراءة» لفظ دے.حافظ بغدادی رحمه الله ددے آخری سند تصحیح کوی.اوفرمائی.چه دلته لفظ محکم دے اوباقی الفاظ متشابه دی.هغوی فرمائی.چه د قتاده رحمه الله حفاظو شاګردانو به هم دا نقل کولو.او دحضرت انس رضی الله عنه نه نقل کونکو. د حضرت قتاده رحمه الله ملګرو به هم دا نقل کولو.(۵)

اوهغوی د «یستفتحون القرآن بالحمد لله» معنی دا بیانوی.چه قرات به د سورة الحمد نه شروع کیږی.اوس د سورة الحمد نه د شروع کولو دپاره دا ضروری نه ده .چه د ..الحمد.. نه شروع اوشی.بلکه چه د کوم خائے نه د سورة شروع کیږی.دهغه خائے نه به قرات شروع کیږی. یعنی د شوافعو رحمهم الله په نیزد سورة ابتداء د تسمیه نه ده.نو د تسمیه نه به شروع کیږی.

خو علامه زیلعی رحمه الله فرمائی.چه د دے حدیث باقی الفاظ چه کوم نقل کولی شی.هغه د دغه لفظ منافی نه دی.کوم چه ته محکم ګرځوے.نو د ترجیح د طریقے اختیارولو څه ضرورت نشته.(۶)

په اصل کښے حضرت انس بن مالك رضی الله عنه چه د کوم څیز نفی کوی.نو هغه جهر دے.یعنی د نفس قرات هغه نفی څنګه کولے شی.حالانکه هغوی په خپله فرمائی. حالانکه هغوی په خپله نقل کوی.«لم أسمع أحداً منهم یقرأ بسم الرحمن الرحیم» او په بعضے روایاتو کښے د«فلم أسمع أحداً

---

(۱) سنن نسائی (۱/۱٤٤) کتاب الإفتتاح باب ترک الجهر ببسم الرحمن الرحیم)_

(۲) مسند احمد (۳/۱۷۹)_

(۳) مجمع الزوائد(۲/۱۰۸) کتاب الصلاة باب فی بسم الرحمن الرحیم)_

(۴) مسند احمد(۳/۱۶۸)_

(۵) نصب الرأیة (۱/۳۲۰)_

(۶) نصب الرأیة(۱/۳۲۰)_

منهم یجهر بسم الرحمن الرحیم» الفاظ دی په بعضو کښے «وکانوا لا یجهرون بسم الرحمن الرحیم» الفاظ دی اوپه بعضو کښے صراحة د ..یسر.. لفظ راغلے دے.(۱)

ددے نه ښکاره شوه چه په دے ټولو الفاظو کښے دحضرت انس رضی الله عنه نه کومه نفی نقل کولے شی اوحضرت انس رضی الله عنه چه د کوم څیز نفی کوی.هغه جهر دے.هم دجهر نه هغوی نفی کولے شی په مستقل قرات کښے خو نفی او اثبات کیدے نشی.مګردا چه د تکبیرتحریمه نه پس د قرات نه وړاندے سکوت نه وی.حالانکه دحضرت ابوهریره رضی الله عنه په روایت کښے تصریح ده.چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم به د تکبیر نه پس سکوت کولو.حضرت ابوهریره رضی الله عنه تپوس کوی.«بأبی أنت وأمی یارسول الله إسکاتك بین التکبیر وبین القراءة ما تقول؟ قال: أقول...»(۲)

خطیب بغدادی رحمه الله چه دا څه فرمائی.چه ددے نه ابتداء بالسورة ده حافظ زیلعی رحمه الله دا رد کړے ده.هغوی فرمائی.چه دا خوبدیهی څیزدے.ښکاره خبره ده چه د قرات ابتداء د سورة فاتحه نه کیږی.نو ددے د ذکر کولو څه ضرورت دے.دا خو داسے ده لکه چه داسے اووئیلی شی.چه د صبا مونځ دوه رکعته دی.اودماسپښین څلور.اودا چه د رکوع مقام د سجدے نه وړاندے دے.اوتشهد دجلوس نه پس ده. دا ټولے خبرے دومره بدیهی دی.چه هرعام او خاص ئے پیژنی.د داسے څیزونو د نقل کولو څه فائده نشته.(۳)

اوکه ابتداء بالسورة مراد وه.نوداسے به وئیلی شو.«کانوا یفتحون القراءة بأم القرآن» یا «بفاتحة الکتاب» یا بسورة الحمد، څکه چه دا ټول ددے سورة نومونه دی.«الحمدلله رب العالمین» د دے سورت نوم نه دے.دا نوم نه خو د رسول الله صلی الله علیه وسلم نه منقول دے.اونه دصحابو رضی الله عنهم او نه د تابعینونه .اونه د یو داسے کس نه چه دهغه خبره قابل احتجاج وی.(۴)

حافظ ابن حجر رحمه الله په دے باندے اعتراض کړے دے.اوفرمائی.چه «الحمدلله رب العالمین» د سورت فاتحه په نومونو کښے یو نوم دے.هغوی ددے خبرے په دلیل کښے دحضرت ابوسعید بن المعلی رضی الله عنه روایت پیش کوی.هغوی فرمائی.«کنت أصلی فی المسجد فدعانی رسول الله صلی الله علیه وسلم فلم آجبه، فقلت یارسول الله إنی کنت أصلی، فقال صلی الله علیه وسلم ألم یقل الله ﴿اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ﴾ ثم قال لی: لأعلمنك سورة هی أعظم السور فی القرآن قبل أن تخرج من المسجد، ثم أخذ بیدی، فلما أراد أن یخرج قلت له: ألم تقل: لأعلمنك سورة هی أعظم سورة فی القرآن؟ قال: ﴿الحمد لله رب العالمین﴾ هی السبع المثانی والقرآن العظیم الذی أوتیته»(۵)

---

(۱) دا ټولو احادیث سره دتخریج نه وړاندے ذکر شوے دی۔

(۲) صحیح بخاری (۱۰۳/۱) کتاب الأذان باب ما یقرأ بعدالتکبیر.صحیح مسلم (۲۱۹/۱) کتاب المساجد باب ما یقال بین تکبیرة الإحرام والقراءة)

(۳) نصب الرایة (۳۳۱/۱)۔

(۴) پورتنی حواله۔

(۵) صحیح بخاری کتاب التفسیرباب ماجآء فی فاتحة الکتاب رقم. ٤٤٧٤)۔

حافظ رحمه الله فرمانی چه په دے حدیث پاک کښے سورة فاتحه ته «الحمدلله رب العالمین» ونیلے شوے دے اوپه دے سره دحضرت انس رضی الله عنه په حدیث کښے چه کوم الفاظ وارد شوی دی چه «یفتتحون الصلاة بالحمدلله رب العالمین» دی په دے کښے د ..سورة..کوم تاویل شوے دے دهغے تائید کیږی.(۱)

خو دحافظ رحمه الله په دے حدیث باندے استدلال ضعیف دے خکه چه په دے کښے دا احتمال شته چه «الحمدلله رب العلمین» تر د سورت د آخره پورے وی یعنی دا د «من باب تسمیة السورة بالحمدلله رب العلمین» خنے دے بلکه «من باب قراءة أول الآیة والإشارة إلی باقیها» خنے دے خکه نے ددے سره اوفرمائیل چه «هی السبع المثانی» والله اعلم.

امام دارقطنی رحمه الله په خپل سنن کښے د حضرت انس رضی الله عنه نه یو روایت نقل کړے دے په هغے کښے د «استفتاح بأم القرآن» تصریح ده.(۲) ددے نه ددے خبرے تائید کیږی چه دحضرت انس رضی الله عنه باقی روایات چه په هغے کښے د قرات ابتداء د «الحمد لله رب العالمین» نه راغلے ده.نو په هغے کښے هم دا سورة مراد دے آیت ترے نه دے مراد.

خو حافظ زیلعی رحمه الله فرمائی.چه دا روایت بالمعنی دے.اوپه اصل کښے الفاظ هم هغه دی.کوم چه مونږ مخکښے دامام مسلم په حواله سره ذکر کړی دی.«فکانوا یستفتحون بالحمدلله رب العالمین» لایذکرون بسم الله الرحمن الرحیم، فی أول قراءة ولا فی آخرها»(۳)

دویم دلیل چه تسمیه جزء نه منی.نو دهغوی دویم دلیل دحضرت ابوسعید بن المعلی رضی الله عنه هغه حدیث دے.کوم چه مونږ مخکښے ذکر کړے دے.په هغے کښے هغوی د اعظم سورت نشاندهی کړے ده اوفرمائی.چه «الحمدلله رب العالمین» او بیا فرمائی.چه «هوالسبع المثانی» که بسم الله جزء دے.نود سبع په ځائے به ثمانی وئیل پکار وو.خکه چه په سورت فاتحه کښے د بسم الله نه بغیر اووه آیاتونه دی.(۴)

دریم دلیل دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مروی دی.دوی فرمائی.«سمعت رسول الله ﷺ یقول: قال الله تعالی: قسمت الصلاة بینی وبین عبدی نصفین، ولعبدی ما سأل فإذا قال العبد، الحمد لله رب العالمین، قال الله تعالی: حمدنی عبدی، وإذا قال: الرحمن الرحیم، قال الله تعالی: أثنی علی عبدی، فإذا قال

---

(۱) فتح الباری(۱۵۸/۸) کتاب التفسیر. تفسیرسورة الفاتحة باب ما جآء فی فاتحة الکتاب)_

(۲) د هغے الفاظ دا دی.((کنا نصلی خلف رسول الله ﷺ وأبی بکر وعمر وعثمان رضی الله عنهم فکانوا یستفتحون بأم القرآن فیما یجهر فیه)_

(۳) نصب الرأیة (۳۳۱/۱)_

(۴) نصب الرأیة(۳۳٤/۱)_

مالك يوم الدين، قال الله تعالى، مجدنى عبدى، وقال مرة فوض إلى عبدى، فإذا قال إياك نعبد وإياك نستعين، قال الله تعالى: هذا بينى وبين عبدى، ولعبدى ما سأل، فإذا قال إهدنا الصراط المستقيم صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين، قال الله تعالى: هذا لعبدى ولعبدى ما سأل..»(۱)

په دے حدیث کښے الله تعالی فرمائی چه ما سورة فاتحه په خپل مینځ اود خپل بنده په مینځ کښے نیم په نیمه تقسیم کړے ده کله چه بنده وائی «الحمد لله رب العالمین» نو الله تعالی فرمائی «حمدنی عبدی» معلومه شوه چه بسم الله د سورة فاتحه جزء نه دے کنی په دے حدیث کښے چه د تقسیم کوم تقریر شوے دے هغه به څنګه صحیح وی که بسم الله جزء وے نو په دے صورت کښے داسے وئیل پکار وو «فإذا قال العبد، بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ»

حافظ ابن عبدالبر رحمه الله فرمائی چه دا حدیث په دے کښے صریح دے چه بسم الله د سورة فاتحه جزء نه دے چه د څه تاویل کنجائش په کښے نشته په دے باب کښے ددے نه اوچت ثبوت نشته.(۲)

په دې دلیل باندې اعتراض او دهغې جواب خو په دے حدیث باندے دا اعتراض شوے دے چه ددے حدیث مدار په علاء بن عبدالرحمن باندے دے اوعالمانو په ده باندے کلام کړے دے

یحیی بن معین رحمه الله فرمائی «مضطرب الحدیث لیس حدیثه بحجة»(۳)

ددے جواب دا دے چه امام احمد، امام نسائی اوامام ترمذی رحمهم الله وغیره

ددوی توثیق کړے دے. امام احمد رحمه الله فرمائی «ثقة لم أسمع أحداً ذكره بالسوء»(۴)

امام نسائی رحمه الله فرمائی «لیس به بأس»(۵)

امام ترمذی رحمه الله فرمائی «هو ثقة عند أهل الحدیث»(۶)

بیا عثمان بن سعید رحمه الله دخپل استاذ یحیی بن معین رحمه الله نه د دوی په باره کښے نقل کړی دی. چه هغوی فرمائیل «لیس به بأس» عثمان رحمه الله فرمائی. ماتپوس اوکړلو. چه «هو أحب إليك أو سعيد المقبري؟» نوهغوی اوفرمائیل «سعید اوثق والعلاء ضعیف»(۷)

---

(۱) صحیح مسلم (۱۴۹/۱، ۱۷۰) کتاب الصلاة باب وجوب قراءة الفاتحه فی کل رکعة)۔

(۲) التمهید لما فی الموطاء من المعانی والأسانید (۲۱۵/۲۰) حدیث ثان للعلاء بن عبدالرحمن)۔

(۳) تهذیب الکمال (۵۲۲/۲۲) وميزان الإعتدال (۱۰۲/۳)۔

(۴) تهذیب الکمال (۵۲۲/۲۲) وميزان الإعتدال (۱۰۲/۳)۔

(۵) پورتنۍ حواله)۔

(۶) تهذیب الکمال (۱۸۷/۸)۔

(۷) میزان الإعتدال (۱۰۲/۳) وتهذیب الکمال (۱۸۷/۸)۔

دلته چه علاء ضعیف گرخولے شوے دے نو ددے نه مطلقا ضعف مراد نه دے بلکه تضعیف نسبتی مراد دے یعنی د سعید په مقابله او دهغه په نسبت کښے ضعیف دے [1] کنی چه اول نے «لیس به بأس» اووئیل او په آخر کښے نے ضعیف اوگرخول په دے کښے به تعارض راشی ددے حدیث په سند باندے دویم اعتراض دا شوے دے چه علاء رحمه الله مضطرب الحدیث دے هم دا وجه ده چه هغوی کله خو دا حدیث د خپل پلار نه نقل کوی او کله د ابوالسائب نه اوکله د دواړو نه

خو ددے اعتراض جواب دا دے چه په اصل کښے هغوی دا حدیث د دواړو نه اوریدلے دے خکه کله یو ذکر کړی اوکله دواړه ذکرکړی [2] امام مسلم رحمه الله دا درے واړه صورتونه ذکر کړی دی [3] نو دا اضطراب اضطراب قادح نه دے

یو اشکال او دهغې حل دلته یو اشکال دا دے چه هم ددے حدیث په بعضے طرقو کښے د ..بسم الله.. ذکر هم شته.د دارقطنی په روایت کښے دی.«إن قسمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين فنصفها له، يقول عبدي: إذا افتتح الصلاة بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، فيذكرني عبدي، ثم يقول: الحمد لله رب العالمين»[4]

ددے جواب دا دے چه په دے سند کښے عبدالله بن زیاد بن سمعان دے.امام دارقطنی رحمه الله په خپله ددے روایت نقل کولو نه پس دده په باره کښے لیکی. «متروك الحديث» او وړاندے وائی.چه د دے حدیث د علاء بن عبدالرحمن نه نقل کونکو کښے امام مالك.ابن جریج.روح بن القاسم.سفیان بن عیینه ابن عجلان او حسن بن حر رحمهم الله غوندے ثقات دی.په دوی کښے هیڅ چا د بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ اضافه نه ده کړے.«واتفاقهم على خلاف ما رواه ابن سمعان أولى بالصواب»[5]

دا ابن سمعان په اتفاق د محدثینو رحمهم الله سره ناقابل احتجاج دے.د فن امامانو دده تکذیب کړے دے.مالك رحمه الله فرمائی.«كان كذابا» امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی.«كان كذابا»

---

(۱) تهذیب التهذیب (۱۸۷/۸)_

(۲) الکامل لابن عدی (۲۱۸/۵) رقم الترجمة (۱۳۷۲/٤۰٤)_

(۳) صحیح مسلم (۱۷۰/۱) کتاب الصلاة باب وجوب قراءة الفاتحة فی کل رکعة)_

(۴) سنن دارقطنی (۳۱۲/۱) کتاب الصلاة باب وجوب قراءة بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ فی الصلاة والجهر بها وإختلاف الروایات فی ذلک رقم.٤٥)_

(۵) پورتنی حواله (حافظ زیلعی رحمه الله فرمائی.چه وذکره(ای دارقطنی) فی علله.وأطال فیه الکلام. و ملخصه أنه رواه عن العلاء جماعة أثبات یزیدون علی العشرة ولم یذکر أحد منهم فیه البسملة وزادها ابن سمعان نصب الرأیة (۳٤۰/۱)_

ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی «کان یروی عمن لم یرہ ویحدث بما لم یسمع» امام ابوداؤد رحمہ اللہ فرمائی. «متروک الحدیث، کان من الکذابین»(۱)

څلورم دلیل امام مسلم تعلیقاً په خپل صحیح کښے د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ حدیث نقل کړے دے دوی فرمائی «کان رسول اللہ ﷺ إذا نهض من الرکعة الثانیة استفتح القراءة بالحمد لله رب العالمین ولم یسکت»(۲)

داحدیث امام طحاوی رحمہ اللہ په ..شرح معانی الآثار.. (۳)کښے امام حاکم په مستدرک کښے (۴)او امام بیهقی رحمہ اللہ په خپل سنن کبری کښے(۵)موصولا په صحیح سند سره نقل کړے دے.امام حاکم دا صحیح علی شرط الشیخین ګرځولے دے . اوحافظ ذهبی رحمہ اللہ دهغه تصدیق کړے دے.(۶)

امام طحاوی رحمہ اللہ فرمائی.دا حدیث ددے خبرے دلیل دے.چه دا آیت د سورة فاتحه جزء نه دے که دسورة فاتحه جزء وے.نو د سورة فاتحه په شان به ئے ددے قراءت هم کولو.(۷)

پنځم دلیل: حضرت عائشه رضی اللہ عنہا فرمائی «کان رسول الله ﷺ یستفتح الصلاة بالتکبیر والقراءة بالحمد لله رب العالمین، وکان إذا رکع لم یشخص رأسه ولم یصوبه... وکان یختم الصلاة بالتسلیم»(۸)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په التلخیص الخبیر کښے دحافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ په حوالے سره لیکلی دی.چه هغوی فرمائی.دا حدیث مرسل دے.خکه چه ابوالجوزاء رحمہ اللہ دا حدیث د حضرت عائشے رضی اللہ عنہا نه دے اوریدلے.(۹)

حافظ زیلعی رحمہ اللہ فرمائی.چه امام مسلم دا حدیث په خپل کتاب کښے راوړے دے .دا زمونږ دپاره کافی ده.او د ابوالجوزاء نوم اوس بن عبدالله الربعی دے.دا ثقه راوی دے د حضرت عائشے رضی الله نه د دوی د سماع انکار ممکن نه دے . اصحاب اصول سته په ده باندے احتجاج کړے دے.(۱۰)

---

(۱) ددے تولو اقوالو دپاره اوګورئ (نصب الرأیة(۱/۳٤۰)۔

(۲) (۱/۱۳۸) کتاب الصلاة باب ما یقال بین تکبیرة الإحرام والقراءة)۔

(۳) (۱/۱۳۸) کتاب الصلاة باب قراءة بسم الله الرحمن الرحیم، فی الصلاة)۔

(۴) (۱/۲۱۵، ۲۱۶) کتاب الصلاة باب إذا نهض فی الثانیة إستفتح بالحمد لله رب العالمین ولم یسکت)۔

(۵) (۲/۱۹۶) کتاب الصلاة باب فی سکتتی الإمام)۔

(۶) تلخیص المستدرک للذهبی المطبوع مع المستدرک (۱/۲۱۶)۔

(۷) شرح معانی الآثار(۱٤۸)۔

(۸) صحیح مسلم (۱/۱۹٤) کتاب الصلاة باب ما یجمع صفة الصلاة)۔

(۹) التلخیص الخبیر(۱/۲۱۷) کتاب الصلاة باب صفة الصلاة)۔

(۱۰) نصب الرأیة(۱/۳۳٤)۔

ببا د مصنف عبدالرزاق رحمہ اللہ په روایت کښے د حضرت عائشے رضی اللہ عنہا نه د دوی د سماع تصریح ده.((عن أبي الجوزاء قال: سمعت عائشة رضی اللہ عنہا تقول: كان رسول الله ﷺ يفتتح صلاته بالتكبير ويختتمها بالتسليم)) (نودا نشی ونیلے چه امام مسلم په خپل مسلك باندے اعتماد کوی او صرف معاصرت نے د اتصال دپاره کافی گنرلے دے

په دے حدیث باندے دویم اعتراض دا شوے دے چه هم د حضرت عائشے رضی اللہ عنہا نه د جهر روایت منقول دے نوپه دواړو حدیثونو کښے تعارض راغلو.

حافظ زیلعی رحمہ اللہ فرمائی چه دحضرت عائشے رضی اللہ عنہا جهربالبسمله ثابت نه دے اوکوم روایت چه مروی دے په هغے کښے حکم بن عبدالله بن سعد دے . ((وهوكذاب دجال لا يحل الإحتجاج به)) (۱)

شپږم دلیل عن قيس بن عباية عن ابن عبدالله بن مغفل رضی اللہ عنہ قال سمعني أبي وأنا في الصلاة، بسم الرحمن الرحيم، فقال أي بني محدث، إياك والحدث، قال: ولم أر احداً من أصحاب رسول الله ﷺ كان أبغض إليه الحدث في الإسلام، يعني منه، قال: وقد صليت مع النبي ﷺ ومع أبي بكر ومع عمر ومع عثمان رضی اللہ عنہم، فلم أسمع أحداً منهم يقولها: فلا تقلها، إذا أنت صليت، فقل: الحمدلله رب العالمين)) (۲)

امام ترمذی رحمہ اللہ ددے حدیث تحسین کړے دے اوفرمائیلی ئے دی د نبی کریم ﷺ اکثر اهل علم صحابو رضی اللہ عنہم په دے عمل باندے دے چه په کښے خلفاء راشدین رضی اللہ عنہم او ډیرتابعین رحمہم اللہ هم دی.

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی د حدیث حافظانوابن خذیمه، ابن عبدالبر، اوخطیب رحمہم اللہ وغیره دا حدیث ضعیف ګرخولے دے ځکه چه په دے کښے ابن عبدالله بن مغفل مجهول دے اوامام ترمذی رحمہ اللہ چه دے ته حسن وئیلی دی نودوی په دے باندے انکار کړے دے (۳)

---

(۱) مصنف عبدالرزاق (۷۲/۲) كتاب الصلاة باب من نسي تكبيرة الإستفتاح)_

(۲) نصب الرأية (۳٤٤/۱) د حکم بن عبدالله پن سعد ایلی په باره کښے امام احمد رحمہ اللہ فرمائی ((أحاديثه كله موضوعة)) ابوحاتم رحمہ اللہ اوسعدی فرمائی.((كذاب)) د امام نسائی، دارقطنی اویوجماعت نه منقول دی چه (متروك الحديث)) اوګورئ میزان الاعتدال (۵۷۲/۱) رقم الترجمة (۲۱۸۰) د سعدی رحمہ اللہ نه هم منقول دی.((الحكم بن عبدالله بن سعد الايلي جاهل كذاب وأمرالحكم أوضح من ذلك)) الكامل لإبن عدی (۲۰۲/۲) رقم الترجمة (۳۸۹)_

(۳) سنن ترمذی أبواب الصلاة باب ماآء في ترك الجهر ببسم الرحمن الرحيم رقم. ۲٤٤) وسنن نسائی (۱٤٤/۱) كتاب الإفتتاح باب ترك الجهر ببسم الرحمن الرحيم، وسنن ابن ماجه كتاب إقامة الصلاة والسنة فيهما باب إفتتاح القراءة رقم ۸۱۵)_

(۴) نصب الرأية (۳۳۲/۱)_

ددے جواب دا دے چه ابن عبدالله بن مغفل مجهول نه دے په مسند احمد (۱) او معجم طبرانی (۲) کښے د دوی د نوم تصریح راغلے ده. دے یزید بن عبدالله بن مغفل دے.
امام بیهقی رحمه الله د دے حدیث ذکر کولونه پس دوه اعتراضونه کړی دی. یو داچه ددے حدیث په راویانو کښے یو ابونعامه قیس بن عبایة متفرد دے. دویم دا چه د ابونعامه او ابن عبدالله بن مغفل نه امام بخاری رحمه الله او امام مسلم رحمه الله څه تخریج نه دے کړے. اونه نے په دوی باندے احتجاج کړے دے. (۳)
خو حقیقت دا دے چه دا دواړه اعتراضونه تیك نه دی.
خکه چه په دے حدیث کښے ابونعامه متفرد نه دے. بلکه طبرانی رحمه الله چه په خپل معجم کښے کوم روایات نقل کړی دی. په هغے کښے عبدالله بن بریده رحمه الله او ابوسفیان بن طریف بن شهاب رحمه الله د ابو نعامه متابعت کړے دے. (۴)
په دوی کښے عبدالله بن بریده رحمه الله خو ثقه دے. او ابوسفیان اگرچه متکلم فیه دے. خو د ده هغه روایات معتبر دی. د کومو چه متابعات وی. (۵)
او ترکومے پورے چه د دویم اعتراض تعلق دے. چه د صحیحینو مصنفینو د دوی د څه روایت تخریج نه دے کړے. نومونږ دا نه منو. چه د حدیث د صحت دپاره د صحیحینو تخریج ضروری دے. (۶)
علی سبیل التسلیم مونږ دا وایو. چه دا حدیث حسن دے. او حسن حدیث قابل احتجاج وی. بیا خاص کر چه دهغے شواهد او متابعات هم موجود وی. والله اعلم

اووم دلیل حضرت ابوهریره رضی الله عنه د نبی ﷺ نه نقل کوی. چه هغوی فرمائی. «إن سورة من القرآن ثلاثون آية شفعت لرجل حتى غفرله، وهي سورة تبارك الذي بيده الملك» رواه احمد (۷) وأصحاب السنن الأربعة (۸) والحاكم وقال: صحيح الإسناد وأقره الذهبي (۹)

---

(۱) اوگورئ (۸۵/٤)_
(۲) قاله الزيلعي في نصب الراية (۳۳۲/۱)_
(۳) نصب الراية (۳۳۳/۱)_
(۴) پورتنئ حواله)_
(۵) پورتنئ حواله)_
(۶) پورتنئ حواله)_
(۷) مسند احمد (۲۹۹/۲، ۳۲۱)_
(۸) سنن ابی داود کتاب الصلاة باب عدد الآی رقم الحدیث (۱٤۰۰) وسنن ترمذی أبواب فضائل القرآن باب ماجاء في فضل سورة الملك. رقم ۲۸۹۱) وسنن ابن ماجة في كتاب الأدب باب ثواب القرآن رقم ۳۷۸۶) وسنن كبرى للنسائي كتاب التفسير. وعمل اليوم والليلة (كما في تحفة الأشراف للمزي) رحمه الله ۱۲۹/۱۰)
(۹) مستدرک حاکم (۵۶۵/۱) کتاب فضائل القران باب ذکر فضائل سور وآی متفرقة (۴۹۷/۲، ۴۹۸) کتاب التفسیر. تفسیر سورة الملک)_

حافظ ابن حجر رحمه الله په..التخليص الخبير.. کښے ليکلی دی «وأعله البخاری فی التاريخ الكبير بأن عباساً الجشمی لا يعرف سماعه من أبی هريرة X» يعنی امام بخاری رحمه الله دا حديث معلول گرخولے دے.خکه چه د عباس جشمی سماع د حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه ثابته نه ده.(۲) خوحقيقت دا دے.چه د عباس جشمی رحمه الله په باره کښے چا کلام نه دے کړے.(۳) ابن حبان رحمه الله دوی په ثقاتو کښے ذکر کړے دے.(۴)

بيا دامام بخاری رحمه الله دا اعلال د هغوی د مسلك مطابق خو تيك دے.خو دامام مسلم رحمه الله په مسلك دا حديث متصل الاسناد دے.خکه چه د دوی د حضرت عثمان رضی الله عنه سماع ثابته ده.(۵) نود حضرت ابوهريره رضی الله عنه معاصرت ثابت شو.او د امام مسلم رحمه الله په نيز معاصرت کافی دے.د لقاء ثبوت ضروری نه دے.

اوکه دا اومنلے شی.چه دلته انقطاع ده.نو بيا هم څه قباحت نشته.خکه چه ددے يو شاهد په معجم طبرانی کښے په «ثابت عن انس رضی الله عنه» سند سره مروی دے.(۶) چه سند ئے صحيح دے.(۷)

اتم دليل اتم دليل دحضرت عائشے رضی الله عنها مبحوث عنه حديث دے.کوم چه د نزول..اقرء..په سلسله کښے امام بخاری رحمه الله دلته اودغه شان په نورومقاماتو کښے تخريج کړے دے.(۸) ددے نه معلومه شوه.چه تسميه د سورت جزء نه دے.

تنبيه تراوسه پورے چه دلته کوم دلائل ذکر شول.په دے کښے د آخری دوو دلائلونه سوا باقی ټول دلائل دا خبره ثابتوی.چه تسميه د سورت فاتحه جزء نه دے.اوآخری دوه دلائلو نه: خبره په پوهه کښے راځی.چه تسميه دهيڅ سورت جزء نه دے.

---

(۱) التلخيص الخبير(۱/۲۳٤) رقم ۳٤۹) كتاب الصلاة باب صفة الصلاة)_

(۲) امام بخاری په تاريخ کبيرپه کوم خائے کښے د دوی ذکر ليکلے دے.هلته ددے خبرے څه تصريح نشته.چه ددوی د حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه سماع ثابته نه ده.بلکه دا ئے ذکر کړی دی.چه دوی د حضرت عثمان رضی الله عنه نه روايت کوی.او دحضرت ابوهريره رضی الله عنه په باره کښے مکمل سکوت دے آيادامام بخاری رحمه الله سکوت دعدم سماع ثبوت دے؟ اوګورئ تاريخ کبير(٤/۷) رقم الترجمة ۷_

(۳) نصب الرأية(۱/۳۳۵)_

(۴) كتاب الثقات(۵/۳۵۹)_

(۵) كما فی التاريخ الكبير(٤/۷) رقم الترجمة ۷_

(۶) عن أنس قال:قال رسول الله ﷺ سورة من القرآن ما هی إلا ثلاثون آية.خاصمت عن صاحبها حتى أدخلته الجنة وهی سورة تبارک ..رواه الطبرانی فی الصغيروالأوط ورجاله رجال الصحيح .كذا فی مجمع الزوائد للهيثمی رحمه الله) ۷/۱۲۷) كتاب التفسيرسورة تبارک.. اوګورئ حافظ ابن حجر رحمه الله په تلخيص الخبير (۱/۲۳٤) کښے د ذکر شوی حديث د حواله دپاره د معجم کبير ذکر کړے دے.حالانکه د علامه هيثمی رحمه الله د تصريح مطابق دا په ..معجم صغير.. او معجم ولاوسط کښے ذکر شوے حديث دے_

(۷) التلخيص الخبير(۱/۲۳٤)_

(۸) ددے حديث پوره تخريج مونږ په ابتداء کښے کړے دے_

د جزئیت د قائلینو دلائل کوم حضرات چه د تسمیه د جزئیت قائلین دی هغوی په ډیرو دلائلو سره استدلال کوی خواکثر د علت قادحه نه خالی نه دی بلکه دا حضرات زیات تر په هغه دلائلو سره استدلال کوی چه هغه زیات تر واهیات دی اوډیر په کښے موضوعات او منکرات دی.
د دے حضراتو د ټولو نه زیات قوی دلیل هغه دے کوم چه د نعیم بن مجمر رحمه الله نه مروی دے هغوی فرمائی «صلیت وراء أبی هریرة رضی الله عنه فقرأ بسم الله الرحمن الرحیم ثم قرأ بأم القرآن حتی بلغ ولا الضالین قال آمین وقال الناس آمین ویقول کلما سجد الله أکبر واذا قام من الجلوس فی الإثنتین قال: الله أکبر واذا سلم قال والذی نفسی بیده إنی لأشبهکم صلاة برسول الله صلی الله علیه وسلم» (۱) دا حدیث سنن نسائی، سنن دارقطنی، سنن کبری بیهقی، صحیح ابن خزیمه، او مستدرک حاکم وغیره کښے موجود دے او ټولو حضراتو ددے تصحیح کړے ده (۲)
جواب حقیقت دا دے چه دا حدیث د سند په اعتبار سره صحیح دے خو ددے حضراتو ددے حدیث نه په خپله مدعی باندے استدلال کول د څو وجوهاتو له کبله ټیک نه دے
(۱) اولنی وجه دا ده چه دا حدیث معلول دے ځکه چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه اته سوه شاګردان دی چه په هغوی کښے صحابه رضی الله عنهم هم دی په دوی کښے د نعیم مجمر رحمه الله نه علاوه بل څوك هم د هغوی نه دا روایت نه نقل کوی چه هغوی په مانځه کښے په جهر سره تسمیه وئیلی ده (۳) (حالانکه مونځ داسے عمل دے چه په ورځ کښے پنځه ځله کیږی ازمترجم)
دلته څوك دا وئیلی شی چه که بل شاګرد نه وی روایت کړے او دے ثقه دے او قاعده دا ده چه «زیادة الثقة مقبولة»
ددے جواب دا دے چه دا قاعده څه متفق علیه قاعده نه ده بلکه په دے کښے اختلاف دے بعضے حضرات دا قاعده مطلقاً قبلوی او بعضے ئے نه قبلوی. (۴) خو صحیح قول دا دے چه په دے کښے تفصیل دے که د زیادت کونکے راوی ثقه حافظ او اثبت وی اوچا چه زیادت نه وی کړے هغه داولنی راوی نه کمتر وی یا برابر وی نو په داسے صورت کښے به زیادت قبول وی کنی نه دغه شان په بعضے مقاماتو کښے په مختلفو قرائنو سره زیادت قبلولے شی عام حکم لګول چه هر زیادت قابل قبول دے دا ټیک نه دے بلکه دهر

---

(۱) أخرجه النسائی فی سننه (۱/۱٤٤) کتاب الإفتتاح باب قراءة بسم الله الرحمن الرحیم. والحاکم فی مستدرکه (۱/۲۳۲) کتاب الصلاة أن رسول الله ﷺ قرأ فی الصلاة بسم الله الرحمن الرحیم. فعدها آیة. والبیهقی فی سننه الکبری (۲/۵۸) کتاب الصلاة باب جهر الإمام بالتامین... والدارقطنی فی سننه (۱/۳۰۵، ۳۰۶) کتاب الصلاة باب وجوب قراءة بسم الله الرحمن الرحیم. فی الصلاة والجهر بها واختلاف الروایات فی ذلک رقم ۱٤)_
(۲) نصب الرأیة (۱/۳۳۵) وسنن دارقطنی (۱/۳۰۶)_
(۳) نصب الرأیة (۳۳۶)_
(۴) دتفصیل دپاره اوګورئ ..النکت علی کتاب ابن الصلاح للحافظ ابن حجر) رحمه الله ۲/۶۸۷ ۷۰۲) النوع السادس عشر معرفة زیادات الثقات)_

زیادت دپاره مخصوص حکم دے کله خو داسے وی چه ددے زیادت د صحت یقین وی.اوکله ددے د صحت یقین خو نه وی.البته غالب گمان وی.اوپه بعضے وختونو کښے د زیادت په غلطئ باندے جزم وی.اوبعضے وخت د ظن غالب په اعتبار سره دغلط حکم پرے لګولے شی.او کله داسے هم کیږی.چه په دے کښے توقف کول وی.(۱)

د نعیم بن مجمر رحمه الله دا زیادت هم ددے قبیلے څخه دے.چه په دے کښے توقف کول پکار دے.بلکه غالب ګمان دا دے.چه دا زیادت کمزورے دے.(۲)

(۱) دویمه وجه دا ده.که دا حدیث تیك هم اومنلے شی.نود جزئیت یا جهر بالتسمیه دپاره په دے باندے استدلال بیا هم تیك نه دے.ځکه چه په دے کښے «فقرأ بسم الله الرحمن الرحیم، ثم قرأ بأم القرآن» راغلی دی.په بعضے روایاتو کښے د ..قال.. لفظ راغلے دے.(۳) قراءت یا قول په جهر باندے دلالت نه کوی.په دے باندے خو ددے حضراتو خلاف استدلال کولے شی.کوم چه د تسمیه د قراءت بالکل قائل نه دی.(۴)

په دے باندے اشکال کیږی.که هغوی تسمیه په جهر سره نه وه وئیلے.نونعیم مجمر رحمه الله به څنګه اوریدلے وه؟

ددے جواب دا دے.چه بعضے وخت په سری مونځونو کښے هم قراءت اوریدے شی.(۵)

یو اشکال دا هم کیدے شی.که حضرت ابوهریره رضی الله عنه سراً د بسم الله قراءت کړے وی.اوسورت فاتحه ئے په جهر وئیلی وی.(اویقینی ده.چه سورت فاتحه به ئے په جهر وئیلی وی.ځکه چه مونځ جهری وو.ځکه چه په حدیث کښے د امام اوماموم د تامین تصریح ده) نو دواړه به ئے په اسلوب سره نه ذکر کول.بلکه داسے به وئیلی وو.«فأسر بالبسملة ثم جهر بالفاتحه»

ددے جواب دا دے.چه په دے حدیث کښے د جهر څه تصریح نشته.نوداسے محتمل روایت په دغه شان نصوص صریحه باندے نشی مقدم کولے.کوم چه سراً د تسمیه تقاضا کوی.(۶)

که په دا قسم اطلاق سره په جهر باندے استدلال کولے شی.نوپه دے حدیث کښے دا هم وئیلی شی.چه تسمیه دسورة فاتحه جزء نه دے.ځکه چه په دے کښے دا الفاظ دی.«فقرأ بسم الله الرحمن الرحیم، ثم قرأ بأم القرآن» یعنی د دواړو جملو په مینځ کښے ئے عطف کړے دے.اوعطف دمغایرت تقاضا کوی.نوددے نه به ثابته شی.چه بسم الله د ام القرآن جزء نه دے.(۷)

---

(۱) ذکره الزیلعی ببسط وتفصیل فی نصب الرأیة (۳۳۶/۱، ۳۳۷)۔

(۲) پورتنئ حواله)۔

(۳) کما فی روایة البیهقی فی سننه الکبری (فقال بسم الله الرحمن الرحیم. ثم قرأ بأم القرآن (۵۸/۲)

(۴) نصب الرأیة (۳۳۷/۱)۔

(۵) پورتنئ حواله)۔

(۶) پورتنئ حواله)۔

(۷) پورتنئ حواله)۔

(۱) دریمه وجه دا ده چه ددے حدیث په آخر کښے حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرمانی «الی لأشبهکم صلاةً برسول الله صلی الله علیه وسلم» دلته تشبیه په اصل مونخ .مقدار اوددے په هیئت کښے ده په هریوجزء کښے تشبیه ضروری نه ده.(۱) په دے حدیث کښے په اصل کښے دحضرت ابوهریره رضی الله عنه مقصود دتکبیر وغیره اثبات دے.اوددے په ذریعه په هغه خلقو باندے رد مقصود دے.کوم چه ددے قائل نه دی.اوتکبیر وغیره دهغه څیزونو څخه دی.کوم چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه په صحیح طریقه ثابت دی .او ترکومے پورے چه د تسمیه تعلق دے.نوچونکه ددے په ثبوت کښے نظر دے.نوځکه به «أشبهکم صلاة» صرف په دے افعالو پورے خاص ګنړلی شی.کوم چه د هغوی نه په صحیح سند سره ثابت وی.(۲) والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: د..بها.. ضمیریا خو..آیات.. طرف ته راجع کیږی.یعنی ..فرجع بالآیات.. او یا ..قصة.. طرف ته ..ای فرجع بالقصة..

(۳) یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم ذکر شوی آیت سره واپس راغلو.یا تولے قصے سره نے واپس تشریف راوړلو. او حضرت خدیجه رضی الله عنها ته نے واورولوله.

قوله: يَرْجُفُ فُؤَادُهُ: د..فواد.. په تفسیر کښے درے اقوال دی.بعضے وائی.قلب.بعضو وئیلی دی.باطن القلب او بعضے حضراتو وئیلی دی.غشاء القلب.(۴)

علامه بلقینی رحمه الله فرمائی.که ددے تفسیر په ..غشاءالقلب.. یا ..وعاءالقلب.. سره اوشی. نوددے نه زبردست درزیدل معلومیږی.ځکه چه کله په ..وعاء.. یا ..غشاء.. کښے حرکت وی.نو په باطن کښے خو به په درجه اولی وی.(۵)

دا روایت په بدء الوحی کښے په ..یرجف فواده.. الفاظو سره دے.او په کتاب التفسیراو کتاب التعبیر کښے د..ترجف بوادره.. الفاظ دی.

..بوادر.. د غوښے هغه توټے ته وائی.کومه چه د اوږے اوځټ ترمینځه وی.(۶)

جوهری رحمه الله فرمائی.ددے غوښے د توټے نوم د جمع په صیغه سره دے.(۷) خو ابن بری رحمه الله فرمائی.چه دا د ..بادرة.. جمع ده.او دا څه خاص توټه نه ده.بلکه د اوږے او څټ تولے حصے ته ..بوادر.. وائی.(۸)

---

(۱) نصب الرأیة (۳۳۸/۱)_

(۲) پورتنی حواله)_

(۳) فتح الباری(۲٤/۱)_

(۴) عمدة القاری (۵۰/۱)_

(۵) فتح الباری (۳۵۸/۱۲) کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ)_

(۶) فتح الباری(۳۵۸/۱۲)_

(۷) پورتنی حواله)_

(۸) پورتنی حواله)_

په دے دواړو لفظونو کښے صورة خو اختلاف دے چه ،فواد،، قلب، یا باطن قلب یا غشاء قلب ته وائی او ،،بوادر،، «مابین المنکب والعنق» ته وائی خوپه حقیقت کښے په دواړو کښے په دے اعتبار سره اختلاف نشته چه کله د زړه درزیدل زیات وی او ویره زیاته وی نوددے اثر په ،،بادره،، باندے غورخیږی اوهغه هم حرکت شروع کوی۔(۱)

علامه داودی رحمه الله خو تردومره پورے وئیلی دی چه ،،بوادر او ،،فواد،، دواړه مترادف دی ددے قول نه که د هغوی مراد هم هغه وی کوم چه اوس مونږ اوخودل نوصحیح ده اوکه د هغوی مراد دا وی چه دواړه متحد المعنی او مترادف دی نود هغوی دا خبره ټیک نه ده۔(۲)

ددے جملے خلاصه دا شوه کله چه نبی کریم ﷺ دے آیاتونو سره تشریف راوړلو نو ددوی زړه درزیدلو۔

د زړه د درزیدو وجه دا درزیدل د څه وجے وو د نبی ﷺ زړه ددے وجے درزیدلو چه په غار حراء کښے د ،،غط،، کومه واقعه پیښه شوے وه په هغے سره نبی ﷺ ته مشقت ملاو شوے وو د بشریت د تقاضا په وجه په دوی باندے د هغے اثر وو الله تعالی په کښے چونکه د وحی د تحمل استعداد پیدا کړے وو نوځکه ئے د زړه حرکت بند نشو خو بشریت وو نوځکه ئے زړه مضطرب وو۔

یاداسے اووائے چه د نبی ﷺ زړه ددے وجے درزیدلو چه کومه ذمه واری په دوی باندے اچولے شوے وه ددغه ذمه واریٔ په پوره کولو کښے پرله پسے به مشقتونه وو چونکه ددے مشکلاتو دوی ته احساس وو نوځکه د دوی زړه درزیدلو۔

قوله: فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: دا خدیجه بن خولید بن اسدبن عبدالعزی ده د واقعه فیل(کومه چه د نبی ﷺ د پیدائش کال دے) نه پنځلس کاله وړاندے پیدا شوے وه د نبی اکرم ﷺ سره چه کله د دوی نکاح اوشوه نوپه دغه وخت کښے د دے عمر څلویښت کاله وو او د نبی ﷺ عمرپنځویشت کاله وو د دوی نکاح ددوی تره عمروبن اسد بن عبدالعزی ترلے وه خکه چه پلار ئے مخکښے وفات شوے وو۔

د یوقول مطابق په نبی ﷺ باندے د ټولو نه وړاندے ایمان راوړونکے شخصیت د دوی دے په ښځو کښے دټولو نه وړاندے ایمان راوړونکے په اتفاق سره هم دوی دی د نبی ﷺ ټول اولاد سوا د حضرت ابراهیم نه ټول هم ددوی د بطن نه وو نبی ﷺ نه د دوی نه وړاندے چا سره نکاح کړے نه وه اونهٔ د دوی په ژوند چا سره نکاح کړے وه د نبی ﷺ دوی سره دیره مینه وه د وفات نه پس به نبی ﷺ د هغے په ملګرو او سهیلو کښے غوښه تقسیموله دوی د دعوت اوتبلیغ په کار کښے دغه شان په هره ګرانه مرحله کښے د نبی ﷺ سره مدد کول او

---

(۱) پورتنی حواله۔

(۲) پورتنی حواله۔

دوی ته تسلی ورکونکے وه دهجرت نه درے کاله وړاندے د حضرت ابوطالب د وفات نه درے ورځے پس حضرت خدیجے رضی الله عنها وفات شوه (۱)

قوله: فَقَالَ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي :نبی ﷺ اوفرمائیل په ما ځان دواچونی په ماځان دواچونی په بل روایت کښے .دثرونی .. دے د دواړه معنی یوه ده.

قاعده دا ده چه کله ویره راشی نوبدن رچیدل شروع شی اوددے رچیدلو علاج په جامه اچولو سره کولے شی.

د سید الطائفه حضرت حاجی امداد الله مهاجرمکی رحمه الله نه تپوس اوشو چه نبی ﷺ دا ولے اوفرمائیل چه ..زملونی زملونی.. ولے چه نبی ﷺحضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اوویریدلو؟

حضرت حاجی رحمه الله جواب ورکړلو چه نبی ﷺ حضرت جبریل علیه السلام اولیدلو نو اونه ویریدلو.بلکه چه جبریل علیه السلام نے اولیدلو.نوخپل حقیقت ورته په نظر راغلو هغه دومره اوچت وو.چه هغه نے اولیدلو.نو نبی ﷺ ته ویره شوه.اوقاعده دا ده.چه په غیر جنس کښے اوسیږی.نوخپل حقیقت پټ وی.اوچه هم جنس اوګوری.نو منکشف کیږی.لکه چه مشهوره ده.یو کس د زمری بچے ساتلے وو.اوهغه نے په خپلو چیلو کښے پریخودے وو زمرے چه په دغه چیلو کښے اوسیدلو.نو دخپل حقیقت پته ورته نه وه.هغه هم د چیلو پشن غریب وو په اتفاق سره یو ځل هغه د اوبو څکلو په دوران کښے خپل مخ اولیدلو.او دخپل زړه ورتوب اودلاوری تصور دهغه د سترګو وړاندے شو.اوچه بیا نے چیلئ اولیدلے.نو وے ګنړل.چه زه چیلئ نه یم.څه بل څیز یم.چه دا حقیقت نے اوپیژندلو.اوکله په جیلو ورګډ شو.نو په ټولو چیلو کښے یو شور جوړ شو.څه نے اوشوکولے.او څه نے اوخورلے.اوځه نے مړے کړے.

بیا نے اوفرمائیل.که په یوه جزیره کښے فرض کړه ټول بدشکله خلق اوسیږی.که یوه ښائسته ښاپیرئ په کښے پیدا شی.نوښکاره ده.چه هغه په دوی کښے اوسیږی.نوخپل ځان به ورته د دوی پشان ښکاری.اودخپل ښائست حقیقت به ورته دناجنسی اختلاط د وجے نه ښکاره کیږی.خوکه په اتفاق سره هلته ددے پشان یو بل حسین پیدا شی.چه هغه پرے نازاو ادا کوی.نوښکاره ده.چه هغه اوګوری.نوخپل حقیقت به ورته سمدستی ښکاره شی.او هغه به هم ناز او ادا شروع کړی.

دغه شان بغیر دتشبیه نه نبی ﷺ هم ددے زمری یا ددے ښائسته پشان د مکے په جاهلانو کښے اوسیدلو.اودوی ته خپل حقیقت ښکاره نه وو.خوکه چه کله نبی ﷺ جبریل علیه السلام اولیدلو.چه هغه په دے معنی کښے د دوی هم جنس وو.چه دهغوی تربیت هم صفت علم کوی.نوځکه د وحی او ایحاء خدمت دوی ته حواله شو.او د انبیاء علیهم السلام تربیت هم په صفت علم سره کیږی.اود جبریل علیه السلام په مخ کښے نبی ﷺ ته خپل حقیقت په نظر راغلو. خوهغه دومره عظیم الشان وو.چه سمدستی نبی ﷺد هغے برداشت اونکړے شو.او په

---

(۱) الإستیعاب فی معرفة الأصحاب (۲۷۹/٤، ۲۸۹) والإصابة فی تمییز الصحابة (۲۸۱/٤، ۲۸۳)۔

..اضطراب کښے ئے.. زملونی زملونی.. اوفرمائیل دا نه چه نبی ﷺ دحضرت جبریل ؑ اووریدلو.

د مولانا روم ؒ توجیه د داسے قسم واقعه یوه توجیه د مولانا رومی ؒ نه منقول ده قصه دا ده چه یوخل نبی کریم ﷺ د حضرت جبریل ؑ نه دهغه په اصلی شکل کښے د لیدو خواهش اوکړلو حضرت جبریل ؑ ورته اووئیل چه تاسو طاقت نشئ لرلے خوچه کله نبی ﷺ اصرار اوکړلو نوحضرت جبریل ؑ ورته د خپل اصلی شکل خودنه اوکړله نبی ﷺ په لیدو سره بیهوشه شو حضرت جبریل ؑ سمدستی راپورته کړلو او بیا دوی په هوش کښے راغلو.(۱)

مولانا رومی ؒ فرمائی چه په دغه وخت کښے متاثر جسدی محمدی وو روح محمدی نه وو روح محمدی خو دومره طاقتور او قوی دے چه جبریل ؑ دهغے تحمل نشی کولے اوحقیقت دا دے چه ددے اندازه د شب معراج د قصے نه کیږی چه کله ..سدرة المنتهی.. ته اورسیدل نو په دغه مقام کښے حضرت جبریل ؑ اودریږی اونبی کریم ﷺ چه ورته کله: وړاندے تلودپاره فرمائی نوجبریل آمین وائی که زه معمولی وړاندے شم نو زما وزرے به اوسوزی نو نبی ﷺ به نفس نفیس تن تنها یواخے تشریف یوړلو.(۲)

یو اشکال او دهغې جواب دلته یوکس ته دا اشکال پیدا کیدے شی چه وړاندے په حدیث کښے راځی «لقد خشیت علی نفسی» ددے نه معلومیږی چه نبی ﷺ جبریل اولیدلو نو اوویریدلو.

ددے اشکال جواب حضرت تهانوی ؒ دا ورکړے دے چه په دے حدیث کښے: ..خشیت.. مفعول حضرت جبریل آمین نه دے چه تصادم راشی بلکه معنی داده چه «خشیت أن لا أتحمل أعباء الرسالة» ځکه چه ددے تحمل دپاره د خاص قوت ضرورت وی اوهغه په دغه وخت کښے مغلوب وو نو څه تصادم پاتے نشو.

یوبل اشکال اودهغې جواب دلته یو اشکال دا هم شوے دے چه نبی ﷺ ..زملونی..ولے اووئیل حالانکه په ظاهره خطاب حضرت خدیجے ؓ ته دے؟ ..زملینی.. وئیل پکار وو د دے جواب دا ورکړے شوے دے چه دحضرت خدیجے ؓ غلام هم وو او وینزے هم په هغه وخت کښے چونکه د پردے رواج نه وو ځکه نبی ﷺ تولو ته خطاب اوفرمائیل چه په هغوی کښے حضرت خدیجه ؓ هم شامل وه.(۳)

دویم جواب دا دے چه په داسے مواقع یعنی د خدمت په موقع په محاوراتو کښے د تذکیر اوتانیث په اعتبار سره څه فرق نه کوی نوځکه د مذکر صیغے استعمال شوئے.(۴)

---

(۱) مسند احمد (۳۲۲/۱) مسند عبدالله بن عباس ؓ)۔

(۲) السیرة الحلبیه للعلامة علی بن برهان الدین الحلبی (۴۰۲/۱) باب ذکر الإسراء والمعراج)۔

(۳) تقریر بخاری حضرت شیخ الحدیث رحمه الله تعالی (۸۸/۱)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

دریم جواب دا هم ممکن دے چه د شان د تعظیم او تفخیم د وجې د مذکر صیغه استعمال شوے ده «کما ورد فی التنزیل فی قصة موسی، ﴿إِذْ رَأَىٰ نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا﴾ (۱)

قوله فقال لخدیجة وأخبرها الخبر: لقد خشیت علی نفسی: یعنی نبی ﷺ حضرت خدیجې رضی الله عنها ته اوفرمائیل په داسے حال کښے چه نبی ﷺ هغے ته خپله قصه اوروله وه «لقد خشیت علی نفسی» ماته خو دخپل خان ویره ده.

نبی اکرم ﷺ ته د څه وجه ویره شوه؟ نبی اکرم ﷺ ته د څه خبرے د وجې ویره شوه په دے باره کښے حافظ ابن حجر رحمه الله دولس اقوال ذکر کړی دی.

① یو قول دا دے چه دوی ته د جنون پیدا کیدو خطره شوه. (۲)

په دے باندے اشکال دا دے چه نبی ﷺ دفرشتے مشاهده کړے وه نو ددے نه پس نبی ﷺ ته دجنون ویره ولے کیدله. ابن عربی رحمه الله دا قول باطل ګرځولے دے. (۳)

خوامام ابوبکر اسماعیلی رحمه الله ددے جواب ورکړے دے چه کیدے شی دا ویره دوی ته په هغه وخت کښے شوے وی چه په کوم وخت کښے دوی ته دا یقین نه وو راغلے چه دا راتلونکے دالله تعالی فرشته ده. اوکله چه دوی ته یقین اوشو نوبیا دا ویره لاړله. اوداسے کیږی چه په اول کښے د یوے خبرے تحقیق نه وی نوسړے په شك کښے وی. اوکله چه تحقیق اوشی نو شك زائله شی. (۴)

خوپه دے کښے اشکال دا دے چه د حضرت جبریل علیه السلام راتلل اچانك نه وو بلکه د ډیرو مقدماتو، تمهیداتواو مبادیو نه پس شوے وو. ددے نه علاوه د بحیرا راهب سره هم د نبی ﷺ ملاقات شوے وو. نبی ﷺ ته بهرحال في الجمله د جبریل علیه السلام د راتلو علم وو. قرائن او اندازے په دے خبره باندے دلالت کوی چه حضرت جبریل علیه السلام دوی پیژندلے وو. یعنی په اوله موقع دوی ته یقین شوے وو. د ابن اسحاق رحمه الله په بعضے روایاتو کښے جبریل علیه السلام پخپله وائی چه «یا محمد، أنت رسول الله وأنا جبریل» (۵) ددے خبرو باوجود بهرحال دا احتمال موجود دے چه په اول وهله کښے دا ویره د نبی ﷺ په زړه باندے تیره شوے وی. او بیا هم په دے غار کښے د فرشتے په راتلو باندے یقین پیدا کیدو سره ویره تلے وی.

② دویم قول دا دے چه دا د قبیلے د هاجس ځنے وه په دے کښے اشکال دا دے چه د هاجس استقرار نه وی.

---

(۱) طه ۱۰)- قال الرازی رحمه الله.. وأیضاً فقد یخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخیماً قال الرازی رحمه الله.. وأیضاً فقد یخاطب الواحد بلفظ الجماعة تفخیماً

(۲) فتح الباری (۱/ ۲٤)_

(۳) پورتنی حواله)_

(۴) پورتنی حواله)_

(۵) سیرت ابن هشام (۱/ ۱۵۵)_

③ دریم قول دا دے چه نبی ﷺ سره ویره وه چه د سخت رعب د وجې چرته مرګ واقع نشی
④ څلورم قول دا دے چه نبی ﷺ سره د بیماری ویره وه ابن ابی جمره رحمه الله په دے باندے جزم کړے دے.
⑤ پنځم قول دا دے چه نبی ﷺ سره د دوام مرض ویره شوه
⑥ د نبوت د لویو ذمه واریانو د تحمل نه د عاجز کیدو ویره ورته لاحقه شوے وه
⑦ اووم قول دا دے چه د رعب د وجې فرشتے ته د نظر کولونه عاجز شوے وو اودهغې ویره وه
⑧ اتم قول دا دے چه دوی سره ددے خبرے ویره پیدا شوے وه چه د قوم په ضرر رسولو به دوی صبر اونکړے شی.
⑨ نهم قول دا دے چه دوی سره د قوم د طرفه د وژلو ویره وه.
⑩ لسم قول دا دے چه د وطن مفارقت به ضروری شی د دے ویره ورسره وه.
⑪ یوولسم قول دا دے چه دوی سره دا ویره وه چه قوم به د دوی تکذیب اوکړی.
خو په دے اقوالو کښے اکثر واهی او ضعیف دی البته حافظ ابن حجر رحمه الله د مرض دواء مرض اود مرګ د واقع کیدو اقوالو ته ترجیح ورکړے ده.(۱)
⑫ قاضی عیاض رحمه الله د خوف وجه ذکر کړے ده اودوه احتمالات ئے په کښے ذکر کړی دی یودا چه دوی ته د نبوت د پیټی په تحمل کښے ویره شوه چه کیدے شی زه دا ذمه واری پوره نکړے شم اوزما روح اوخی.(۲)
دویم احتمال ئے دا بیان کړے دے چه کیدے شی دا بالکل د ابتداء واقعه وی د فرشتے د راتلو نه وراندے چه کوم خوبونه لیدلی شو یا آواز اوریدلے شو یا رنړا په نظر ورتله دهغه زمانے واقعه وی په دغه وخت کښے دوی سره ویره شوے وی چه کیدے شی دا د شیطان د طرفه وی خوچه کله فرشته راغله اوپه نبوت سره مشرف شو ددے نه پس د هیڅ قسم شك کولو ضرورت نشته.(۳)
علامه نووی رحمه الله فرمائی چه دا دویم احتمال ضعیف دے ځکه چه په حدیث کښے تصریح ده چه د ویرے واقعه د فرشتے په راتلو او د ﴿اِقْرَأْ﴾ آیاتونو د نازلیدو نه پس وه.(۴)
طبعی ویره دمقام نبوت سره منافی نه ده بیاچه ترڅوپورے د بارنبوت د اوچتولو د وجې بتقاضائے بشریت د ویرے راتلل دی نودا د نبوت یا رسالت هرګز خلاف نه ده په قرآن پاك کښے څومره واقعات دی چه پیغمبران علیهم السلام ویره محسوسوی خوهغوی ته دخپل نبوت یا رسالت په حقانیت باندے څه شك نه وه.

---

(۱) د دے تولو اقوالو دپاره اوګورئ فتح الباری (۲٤/۱)۔
(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ٤)۔
(۳) پورتنئ حواله)۔
(۴) پورتنئ حواله)۔

په قرآن کریم کښے د حضرت ابراهیم علیه السلام واقعه ذکر ده چه فرشتے هغوی ته د میلمنو په صورت کښے راغلے وے ابراهیم علیه السلام په جلتی سره دهغوی د میلمستیا انتظام اوکړلو ﴿ فَلَمَّا رَآ أَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً ﴾ (۱)

کله چه هغوی اوکتل چه میلمانه روټی نه خوری نوهغوی ته دا خبره نوے اوشنا معلومه شوه اوهغوی دمیلمنو نه ویره محسوس کړه

دغه شان دحضرت موسی علیه السلام واقعه په قرآن مجید کښے مذکور ده چه جادوګرانو کله خپلے رسۍ اوهمساګانے اوغورځولے نودغه رسو او همساګانو د مارانو شکل اختیار کړل دلته موسی علیه السلام ویره محسوس کړه. ﴿ فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَىٰ ۝ فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَىٰ ۝ ﴾ (۲)

خلاصه دا چه حضرت موسی علیه السلام ته ویره محسوس کیدل دنبوت منافی نه دی.

حضرت ابراهیم علیه السلام ته ویره محسوس کیدل دا هم د نبوت سره منافی نه دی دغه شان چه نبی کریم ﷺ ته په غار حراء کښے کومه واقعه پیښه شوے وه اود نبوت درون بوج په دوی باندے واچولے شو. وحی خداوندی نازل شوه. ددے د قول ثقیل ذکر الله تعالی په خپله باندے ذکرکړے دے بیا د نبوت د ذمه وارئ پوره کولو کښے چه کوم مشقتونه اوتکلفونه پیښودونکی وو. هغه ټول د هغوی وړاندے وو. ددے ټولو امورو دوجے که په دوی کښے ویره پیدا شوے وی. نودا خو نه د نبوت سره منافی ده اونه ددے دپاره د نظیر لټولو څه ضرورت شته. چه آیا نورو پیغمبرانوعلیهم السلام باندے هم د نبوت په ابتداء کښے داسے واقعات راغلی وو که نه؟

دحضرت شاه ولی الله رحمه الله یوه دقیق رائے حضرت شاه انورشاه کشمیری رحمه الله په دے مقام کښے یوه ډیره نفیسه خبره کړے ده. هغوی فرمائی. چه د نبی ﷺ روحانی تربیت دالله تعالی د شان ربوبیت خصوصی انداز سره شوے دے. ځکه چه نبی ﷺ ئے د وحی متلو د ټولو نه د لوړ مرتبے واله وحی باندے مشرف کړے وو. کومه چه په انبیاء علیهم السلام کښے د دوی د خصوصی درجے اوخاتم النبیین سره مناسب وه. خوددے عظیم وحی دپاره د څومره برداشت ضرورت وو. ددے اندازه د حدیث د ذکرشوو جملو نه بنه معلومیږی. نوځکه حیرت او تعجب په دے خبره باندے بیخی نشته. چه د نبی ﷺ رسول اعظم ته د ویرے، خوف .اودهشت اوګبهراهټ صورت ولے راغلو. بلکه حیرت او لویه حیرانتیا په دے باندے پکار ده. چه په دے دنیا کښے داوسیدو او د ټولو بشری تقاضو او کمزورو باوجود یوانسان د دے عظیم وحی دنزول د عظمت بوج برداشت کړلو. کوم چه د قرآن کریم د تصریح مطابق که په

---

(۱) هود ۷۰-.

(۲) طه ۶۶-۶۷-.

یو غر باندے نازل شوے وه. نوهغه به د ویرے او د الله تعالی خشیت د وحی مات شوے او زیزه زیزه شوے وو.

حضرت شاه صاحب رحمه الله قدس سره فرمائی. چه په دے موقع چه بعضے حضراتو ﷺ د نبی ﷺ ویره دهشت وغیره دعام ضعف انسانی او بشری سبب خودلے دے. یا ددے اظهار نے بطور سیاست جائز گنرلے دے. دا د نبی ﷺ د رسالت د لوئے مرتبے مناسب نه گنړی. والله اعلم کومو خلقو چه دا حالت ..تردد في النبوة.. گنرلے دے. هغوی خو د انبیاؤ علیهم السلام د ایمان او یقین د مدارج عالیه او علوم وکمالات نبوت نه بیخی ناواقف دی.(۱)

د ورقه د تصدیق فائده بیا د ورقه په تصدیق سره چه حضرت خدیجے رضی الله عنها د کومو خبرو زیرے ورکړے وو. دهغے تصدیق کیږی. دے سره سره دا فائده هم حاصله شوه. چه نبی ﷺ ته دا خصوصیت حاصل شو. چه د دوی د دعوت کولو نه وړاندے داهل کتابو یوعالم د دوی تصدیق کوی. عام طور داسے وی. چه انبیاء علیهم السلام اول دعوت ورکوی. د هغے نه پس مصدق جوړیږی. خو نبی کریم ﷺ لاتراوسه پورے خپل دعوت پش کړے هم نه وو. چه تصدیق نے اوشو.

ددے نه علاوه یوه فائده دا هم اوشوه. چه کله ورقه د دوی تصدیق اوکړلو. اود نصرت وعده نے اوکړله. نود دوی د اعلان نبوت نه وړاندے په خلقو کښے د دوی د نبوت شهرت پیدا شو. چه په دوی باندے وحی نازل شوے ده. اودا چه ورقه بن نوفل کوم چه د اهل کتابو یو دیر لوئے عالم وو. د دوی د تصدیق سره سره د نصرت وعده هم اوکړله. لکه چه بغیر د څه کوشش نه د دوی د نبوت اعلان او په خلقو کښے شهرت اوشو.

قوله: فَقَالَتْ خَدِيجَةُ كَلَّا: ،،کلا،، د نفی دپاره او د رد دپاره استعمالیږی. ددے یوه معنی د ،،حقاً،، هم ده. او د تنبیه دپاره هم استعمالیږی. لکه چه حضرت خدیجه رضی الله عنها د دے خشیت نفی کوی. چه داسے به نه کیږی.

امام بخاری رحمه الله په کتاب التفسیر کښے دا روایت تخریج کړے دے. په هغے کښے دی. «کلا أبشر» په هغه روایت کښے د مبشربه څه ذکر نشته.

امام بیهقی رحمه الله په دلائل النبوة کښے هم د ابن شهاب زهری رحمه الله نه مرسلاً نقل کړی دی. چه حضرت خدیجه رضی الله عنها اوفرمائیل. «أبشر فوالله لا يفعل الله بك إلا خيراً، فأقبل الذي جاءك من عند الله عزوجل، فإنه حق، وأبشر فإنك رسول الله حقاً»(۲)

دغه شان د عبید بن عمیر رحمه الله په مرسل روایت کښے هم دی. «أبشر يا ابن عمي، واثبت، فوالذي نفس خديجة بيده، إني لأرجو أن تكون نبي هذه الأمة»(۳)

---

(۱) انوار الباری (۴۹/۱)۔

(۲) دلائل النبوة للبیهقی (۱۴۳/۲) باب مبتدء البعث والتنزیل)۔

(۳) سیرت ابن هشام (۱۵۵/۱)۔

..اول من اسلم،، څوک وو؟ په دے کښے اختلاف دے چه د ټولو نه وړاندے اسلام قبلونکے څوك دے؟

امام زهری رحمه الله فرمائی چه حضرت خدیجے رضی الله عنها د ټولو نه وړاندے اسلام قبول کړے وو.(۱)

بعضے فرمائی چه حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه د ټولو نه وړاندے ایمان راوړونکے دے.(۲)

بعضے وائی چه حضرت علی رضی الله عنه (۳) اوبعضو وئیلی دی چه حضرت زید بن حارثه رضی الله عنه د ولو نه وړاندے مسلمان شوے وو.(۴)

امام ابوحنیفه رحمه الله په دے ټولو اقوالو کښے داسے تطبیق کړے دے چه په اصیلی سړو کښے د ټولو نه وړاندے حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه ایمان راوړے دے اوپه نسخو کښے د ټولو نه وړاندے حضرت خدیجے رضی الله عنها اوپه غلامانو کښے حضرت زید بن حارثه رضی الله عنه اوپه ماشومانو کښے حضرت علی رضی الله عنهم اجمعین (۵)

قوله: وَاللّٰهِ مَا يُخْزِيكَ اللّٰهُ أَبَدًا: د حضرت خدیجه رضی الله عنها کلام چه «والله مایخزیك الله ابداً» په دے خبره چه الله تعالی به تا ضائع نکړی. عقلی استدلال دے چونکه کوم کس چه د دے صفاتو حامل وی. هغه نه ضائع کیږی. او بیا ورته ته بوتلل د دے دپاره وو. چه د دے عقلی استدلال تائید په دلیل نقلی سره اوشی.

،،یخزی،، د باب افعال نه د مضارع صیغه ده. کومه چه د ،،خزی،، نه ماخوذ ده. معنی یے ،،رسوائی،، ده. په یوه نسخه کښے ،،یحزنك،، دی. یعنی باب افعال دے. اود ،،حزن،، نه ماخوذ ده. اوپه یو روایت کښے ،،یحزنك،، دی. یعنی د باب نصر نه د ،،حزن،، نه ماخوذ دے. دا دواړه هم معنی دی. د رباعی استعمال ئے د بنو تمیم د لغت مطابق دے. اود مجرد نه د قبیله قریش داستعمال مطابق دے.(۶)

مطلب دا دے. چه حضرت خدیجه رضی الله عنها دوی ته تسلی ورکوی. چه الله تعالی به تاسو هرگز په رسوائی کښے نه اخته کوی. یا تاسو به په غم کښے نه اخته کوی. خکه چه الله تعالی تاسو ته د نبوت او رسالت د فرائضو پوره کولو عظیم الشان منصب در کړے دے. نوداسے نشی کیدے. چه تاسو د ذمه واریانوپه نبه طریقه د پوره کولونه وړاندے وفات شئ. خکه په دے کښے رسوائی هم ده او غم هم. الله تعالی به تاسو د داسے رسوائے اوغم نه ضرور بچ کوی.

قوله: إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ وَتَحْمِلُ الْكَلَّ: ته صله رحمی کوے. اود ضعیفانو پیټے اوچتوے.

---

(۱) دلائل النبوة للبیهقی (۱۴۳/۲)۔

(۲) البدایه والنهایة (۲۶/۲)۔

(۳) پورتنی حواله)

(۴) البدایه والنهایة (۲۸،۲۹/۲)۔

(۵) البدایة والنهایة (۲۹/۲)۔

(۶) فتح الباری (۷۲۰/۸) کتاب التفسیر. تفسیر سورة العلق)۔

..کل.. داسے کس ته وئیلی شی.چه هغه خپل کار په خپله نشی کولے لکه ماشوم. یتیم. شنډے یا کونډے ښځے.
مطلب دا دے چه ته صله رحمی ساتے د خپلو خپلوانو او رشته دارانو سره خپلولی ساتے اوته د وړو ماشوماتو.تیمانواو کنډو ښځو خبراخلے.
دحضرت خدیجے رضی اللہ عنہا د وئیلو مقصد دا دے.چه ته ددا سے صفتونو مالك نے او د داسے صفتونو خاوند الله تعالی نه ضائع کوی.

قوله وَتَكْسِبُ الْمَعْدُومَ: په ..تکسب.. کښے دوه روایتونه دی.یود ..تکسب.. بضم التاء د باب افعال نه.او دا د کشمیهنی روایت دے.دویم روایت ..تکسب.. بفتح التاء، یعنی مجرد نه دے.دا د اکثرو راویانو روایت دے.(۱)
بیا په دواړو صورتونو کښے په معدوم کښے دوه احتمالات دی یا خو ددے نه مال معدوم مراد دے.او مطلب دا دے.چه «تکسب غیرك المال المعدوم» یعنی ته نورو ته هغه مال ورکوے.کوم چه هغوی سره نه وی.یعنی په مال سره ته د نورو مدد کوے
دویم احتمال اومطلب دا دے.چه «تکسب غیرك نفائس الفوائد ومکارم الأخلاق» (۲) یعنی ته خلقو ته ښه طریقے اوښه اخلاق ښائے.
پیا د ..تکسب.. بفتح التاء په صورت کښے بعضے حضراتو دا معنی هم بیان کړے ده چه «تکسب المال المعدوم وتصیب منه ما یعجز غیرك عن تحصیله» یعنی تاسودومره زیات مال ګټل چه نور خلق د هغے د ګټلو نه عاجز وو.عربو به زیات مال ګټل سبب د تمادح ګڼل اونبی ﷺ نه په سوداګرئ کښے پوره مهارت حاصل وو.(۳)
خوامام نووی رحمہ اللہ فرمائی.چه دا قول خوقاضی عیاض رحمہ اللہ د قاسم بن ثبت صاحب.. دلائل.. نه نقل کړے دے.خوضعیف بلکه غلط دے.خکه چه دا د نبی ﷺ داوچت مقام سره مناسب نه دے.مګر دا چه دے سره دا قید اولګولے شی.چه دوی به مال ګټل اود خیرپه کارونو کښے به ئے خرچ کول.(۴)
بعضے حضرات وائی.چه د ..معدوم.. نه مراد ..معدوم المال.. دے.یعنی فقیر محتاج.چه د کسب نه عاجز وی.ده ته معدوم ددے وجے وئیلے شی.چه دا کس د مړی پشان دے.په معیشت کښے تصرف نشی کولے.اودمالدار پشان نشی کیدے. د ده ژوند تنګ تیریږی.لکه چه دده وجود اوعدم وجود دواړه برابر دی.
علامه خطابی رحمہ اللہ فرمائی.چه په دے کښے تحریف شوے دے.په اصل کښے ..المعدم..

---

(۱) فتح الباری (۲٤/۱)_
(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی)_
(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم(۸۹/۱)_
(۴) پورتنی حواله)_

دے اومعدم فقیر ته وائی.(۱)

خومحمد بن اسماعیل تیمی رحمہ اللہ فرمائی چه په یوصحیح لفظ باندے د غلط حکم لګول دخطابی رحمہ اللہ غلطی ده خکه چه د ..معدوم.. په صورت کښے هم معنی ټیک ده اوهم دا راویانوپه روایت اود محدثینو ﷺ په نیزمشهور دے.(۲)

قوله تَقْرِي الضَّيْفَ وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الْحَقِّ :ته میلمستیا کوے اوپه حق کارونو کښے د مصیبت زده خلقو مدد کوے.

..نوائب.. د ..نائبة.. جمع ده.حادثه اومصیبت ته وائی.چونکه په عالم کښے حوادث وار په وار راځی.خکه حادثه ته نائبه وئیلے شی.

چونکه حوادث په دواړه قسمه وی.بعضے بنه وی او بعضے بد.د یوکس مال ددے وجے ضائع شو.چه هغه د فقیرانو او تنګدستو مدد کول.دا نائبة الحق ده.اویوکس خپل مال په ظلم او تعدی کښے برباد کړل.نودا نائبه شر ده.نوحضرت خدیجه رضی اللہ عنہا نوائب دخیر اوحق طرف ته مضاف کړل.چه دا ورته اوښائی.چه تاسو په بنه مواقع او صحیح لارو کښے دا خرچ کوئ په ظلم او تعدی کښے مال نه خرچ کوئ.او په ناجائزو لارو کښے خپل مال نه خرچ کوئ.(۳)

بعضے عالمان ﷺ فرمائی.چه د ..نوائب الحق.. نه حادثات سماویه مراد دی.لکه د باران په وجه د کورنو غورځیدل.یا د زیاتے ګرمے هوا یا زیاتے یخے هوا د وجے باغونه او پتی تباه کیدل وغیره وغیره.(۴)

بیا د آفات سماویه دتخصیص وجه دا ده.چه کله آفت آسمانی وی.نوسړے په ظاهره مجبور بنکاری.چه دا خو دالله تعالی د طرفه دے.د انسان په دے کښے څه اختیار نشته؟خو په دے مقام کښے اشاره ده.چه هرکله نبی ﷺ په آفات سماویه غیر اختیاریه کښے مدد کوی.نوپه آفات ارضیه کښے خو به ضرور مدد کوی.(۵)

دحضرت ابوبکرصدیق رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ سره خاص مناسبت حضرت خدیجه رضی اللہ عنہا چه د نبی ﷺکوم صفات بیان کړل.بعینه هم دا صفات ابن الدغنه د ابوبکرصدیق رضی اللہ عنہ بیان کړی دی.

دا دهغه وخت خبره وه.کله چه حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دهجرت په ارادہ حبشه ته روان شوے وو.چه برك الغماد مقام ته اورسیدلو.نو ابن الدغنه ورسره ملاؤ شو.هغوی ترے ته تپوس اوکړلو.چه تاسو چرته ځئ.ابوبکرصدیق رضی اللہ عنہ ورته جواب ورکړلو.چه زه هجرت کوم او خم.زما قوم ما په خپله علاقه کښے نه پریږدی.زه دالله زمکے کښے سفر کوم.دهغه عبادت به کوم.په

دے باندے ابن دغنه وئیلی وو.«فإن مثلك يا أبابكر لا يخرج ولا يخرج، إنك تكسب المعدم، وتصل

---

(۱) أعلام الحديث (۱۲۹/۱)_

(۲) شرح کرمانی(۳۷/۱)_

(۳) عمدة القاری(۵۱/۱)_

(۴) تقریر بخاری شریف(۹۰/۱)_

(۵) پورتنی حواله)_

الرحم، وتحمل الكل، وتقرئ الضيف، وتعين على نوائب الحق))
بیا ابن دغنه ابوبکرصدیق ؓ واپس راوستلو اود قریشو مشرانو سره ملاو شو.او هغوی ته
ئے اوونیل ((ان أبابكر لايخرج مثله، ولا يخرج، أتخرجون رجلاً يكسب المعدم ، ويصل الرحم، ويحمل
الكل، ويقرئ الضيف، ويعين على نوائب الحق)) (۱)
د دے نه معلومیږی چه د یارغار رسول الله ﷺ سره خاص طبعی مناسبت وو.اوبه دے
باندے ډیرواقعات گواهی ورکوی
کله چه په جنگ بدر کښے دمکے مشرکان د مسلمانانو بندیوان جوړ شول.نومشوره اوشوه.
چه دوی سره څه کول پکار دی؟حضرت عمر ؓ اوفرمائیل.د دوی څټونه دے اووهلی شی.
عقیل علی ؓ ته حوالہ کړئ.هغه به دهغه څټ قلم کړی.اوفلانے ماته حواله کړئ.زه به دهغه
څټ قلم کړم.خکه چه دا ټول د کفر امامان دی.
حضرت ابوبکرصدیق ؓ اوفرمائیل.یارسول الله دا ټول خپل خپلوان او دخاندان خلق دی.
زما رائے دا ده.چه ددوی نه فدیه واخستے شی.اودوی خلاص کړے شی.کیدے شی.چه روستو
ورته الله تعالی هدایت اوکړی.
نبی ﷺ دحضرت ابوبکر ؓ رائے خوښه کړه.(۲)
دغه شان کله چه صلح حدیبیه اوشوه.اوډیرزیات په تیټوالی سره اوشوه.کافرانو اوونیل.که
زمونږ سړے مدینے ته درشی.نوتاسوبه ئے واپس کوئ.اوکه ستاسو کس راشی.نومونږ به ئے نه
واپس کوو.دغه شان هغوی اوونیل.چه تاسو په دے کال کښے عمره نشئ کولے.دغه شان
هغوی دا هم اوونیل.چه په صلح نامه باندے به..بسم الرحمن الرحيم.. نشی لیکلے.دغه شان
په صلح نامه کښے به ..محمد رسول الله.. هم نشی لیکلے.په عامو صحابو ؓ باندے دا
ډیره گرانه وه.
حضرت عمر ؓ د نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شو.اوتپوس ئے اوکړلو.آیا تاسو دالله
تعالی رښتینے پیغمبر نه ئے؟ نبی ﷺ اوفرمائیل ولے نه.مونږ په حق یو.اوزمونږ دشمن په
باطل دے.نوحضرت عمر ؓ عرض اوکړلو.((فلم نعطي الدنية في ديننا))نومونږدے د دین په خبره
کښے ذلت ولے اختیار کړو.نبی ﷺ اوفرمائیل.زه دالله تعالی پیغمبر یم.دهغه نافرمانی به نه
کوم.اوهغه زما مددگار دے.حضرت عمر ؓ بیا عرض اوکړلو.آیا تاسو مونږ ته نه وو
وئیلی چه مونږ به بیت الله ته خو.اوطواف به کوو.نبی ﷺ اوفرمائیل.آیا ما درته دا هم
وئیلی وو.چه هم په دے کال کښے به کوو.حضرت عمر ؓ عرض اوکړلو. نه. نبی ﷺ
اوفرمائیل تاسو به ضرور د بیت الله طواف کوئ.

---

۱. د دغه واقعه دپاره اوگورئ.بخاری شریف (۱/۵۵۲، ۵۵۳) بیان الكعبة باب هجرة النبي ﷺ وأصحابه إلى المدينة)۔

۲. دغه واقعه دپاره اوگورئ. صحیح مسلم (۲/۹۳) كتاب الجهاد باب الإمداد بالملائكة وإباحة الغنائم)۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ د هغه خائے نه پاسیدلو اونیغ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ته ورغلو اود هغوی نه نے هم بعینه هم هغه سوالونه اوکړل حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ هم هغه وجوابونه ورکړل او دا نے ورته هم اووئیل «فاستمسك بغرزه» ددوی پائیدان کلك اونیسه .(۱) مطلب د هغوی په مخ کښے عاجزی او انکساریٔ اختیار کړه اود هغوی خدمت کوه.

هم دا وجه ده چه حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ته د نبی علیہ السلام نه پس متصلاً خلافت ملاؤ شو که د دوی په خائے بل څوك وو نود ذمه واریٔ سنبالول به ګران وو خکه چه قاعده دا ده چه کله یو عظیم شخصیت لاړ شی نو دهغوی په خائے د نیابت دپاره د داسے شخصیت ضرورت پیښیږی چه د هغه په صفاتو کښے مشارکت لری اوکه څو اخوا دیخوا راشی نونظام تباه بربادیږی.

قوله: فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ الْعُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ: یعنی حضرت خدیجه رضی اللہ عنہا د نبی کریم علیہ السلام بوتلو اوورقه بن نوفل ته ورغللامام بیهقی رحمہ اللہ د ابومیسره عمروبن شرحبیل رضی اللہ عنہ نه مرسلاً نقل کړی دی چه حضرت خدیجه رضی الله عنها حضرت ابوبکرصدیق رضی اللہ عنہ ورقه بن نوفل ته لیږلے وو .(۲)

په فتح الباری کښے هم دا خبره حافظ رحمہ اللہ دعبیدبن عمیر رضی اللہ عنہ د مرسل روایت په حواله سره نقل کړے ده.(۳)

بهرحال کیدے شی چه یو څل نے په خپله بوتلے وی اویوخل نے حضرت ابوبکر صدیق لیږلے وی.(۴)

بیهقی په دلائل النبوة کښے د سعیدبن مسیب رحمہ اللہ نه یو مرسل روایت نقل کړے دے په هغے کښے دی چه حضرت خدیجه رضی اللہ عنہا اول عداس نومے یو نصرانی کس ته ورغله کوم چه داهل نینوه څنے وو اوهغه د عتبه بن ربیعه بن عبدشمس غلام وو دهغه نه حضرت خدیجه رضی اللہ عنہا دحضرت جبرئیل علیہ السلام په باره کښے تپوس اوکړلو چه ماته دهغه په باره کښے خبر راکړه.نوعداس اووئیل «قدوس، قدوس، ماشأن جبريل يذكر بهذه الأرض التي أهلها أهل الأوثان» بیا په تپوس کولو سره نے ورته اوخودل چه «فإنه أمين الله بينه وبين النبيين، وهو صاحب موسى وعيسى عليهما السلام» چه دهغه خائے نه واپس راغله.نوحضرت خدیجه رضی اللہ عنہا ورقه ته ورغله.(۵)

دعلامه شبلی نعمانی رحمہ اللہ غلط فهمی. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په کتاب التعبیر کښے ددے حدیث په شرح کښے په محدثینو رحمہم اللہ باندے د اعتراض کونکو اعتراض نقل کړے دے چه داسے ممکن ده چه نبی علیہ السلام ته په خپل نبوت کښے شك وی؟ تردے چه ورقه ته دتلو ضرورت

---

(۱) صحیح بخاری(۱/۳۸۰) کتاب الشروط باب الشروط فی الجهاد والمصالحة مع أهل الحرب)۔

(۲) دلائل النبوة للبیهقی (۲/۱۵۸) باب أول سورة نزلت فی من القرآن)۔

(۳) فتح الباری (۸/۷۲۰) کتاب التفسیر.تفسیرسورة العلق)۔

(۴) پورته حواله)۔

(۵) دلائل النبوة للبیهقی (۲/۱۴۳) باب مبدأالبعث والتنزیل..)۔

پیښ شو اوحضرت خدیجه رضی الله عنها ته د خپل تکلیف بیانول حاجت شو دغه شان د غر نه د خپل خان د راغورځولو خوائش نے پیدا شی
امام ابوبکر اسماعیلی رحمه الله ددے جواب ورکړے دے چه دالله تعالی دا عادت جاری دے چه کله هم یو عظیم الشان څیز مخلوق ته د رالیږلو ارادہ اوکړی نو د هغے د مقدماتو او تمهیداتو انتظام کیږی.نو نبی ﷺ چه به کوم رویانے صالحه کتل. او بیا به نبی ﷺ کښے دخلوت خواهش پیدا شوے وو.اوپه هغوی کښے د عبادت شوق پیدا شوے وو.دا ټول کارونه ددے مقدمه او تمهید دقبیلے څنے دی.
بیاچه کله ناڅاپه فرشته راغله.اوخلاف عادت اوپه غیرمانوس طریقه باندے دغار حرا. واقعه پیښه شوه.نونبی ﷺ بتقضائے بشریت ویره محسوس کړه.نو په دے کښے د تعجب څه خبره نشته.ځکه چه روستو ددوی دا ویره په مزه مزه ختم شو.ددے نه پس نے حضرت خدیجه رضی الله عنها ته کومه چه ددوی همدرد اوغمخواره وه.هغوی ته تولـه قصه بیان کړه.هغے ورته تسلی ورکړه.اود خپلے تسلئ د تائید دپاره نے ورقه بن نوفل ته بوتلو.ورقه چه واقعات واوریدل.نوپه نبی ﷺ نے پوره یقین اوکړلو.اود دوی دنبوت اعتراف نے اوکړلو.دلته کښے دامام اسماعیلی رحمه الله جمله حافظ رحمه الله نقل کړے ده.«فلما سمع کلامه أیقن بالحق، واعترفه به» یعنی کله چه ورقه د دوی خبرے واوریدے.نود حق یقین نے اوکړلو.اود دے اقرار نے اوکړلو.(۱)
علامه شبلانی نعمانی رحمه الله ددے جملے تول ضمائیرنبی ﷺ ته راجع کړی دی او ترجمه نے کړے ده...کله چه نبي ﷺ د ورقه کلام واوریدلو.نودوی ته د حق یقین اوشو او دوی ددے اعتراف اوکړلو.. (۲)
دپوهه خبره دا ده.چه امام اسماعیلی رحمه الله دمعترضینواعتراض رد کوی.چه نبی ﷺ ته د نبوت په باره کښے څه شك او تردد وو.اودا وانی.چه نبی ﷺ باندے ویره ضرور راغلے وه.خو دا ویره د شك اوتردد په وجه نه وه.بلکه د امرعظیم په ناڅاپه راتلو باندے وو.
اوعلامه رحمه الله ددے جملے نه دا معنی اخستے ده.چه نبی ﷺ ته په خپل نبوت کښے شك وو.ددے وجے ورقه ته لاړلو.اوحقیقت حال نے ورته بیان کړلو.نود ورقه په تسلئ سره نبی ﷺ ته دخپل نبوت یقین راغلو.
حقیقت دا دے.چه نبی ﷺ ته د اول نه علم او یقین حاصل شوے وو.چه دوی ته نبوت او رسالت ورکولے شی.اودا چه دا راتلونکے فرشته وه اود ورقه په خبرو سره دوی ته د نبوت یقین نه وو حاصل شوے.بلکه د دوی حالات اوواقعات چه نے واوریدل.نوورقه د دوی دنبوت تصدیق اوکړلو.ځکه چه ورقه د تورات او انجیل عالم وو.اود نبوت د علاماتو نه خبر وو. (۳)

---

(۱) فتح الباری (۳۶۰/۱۲) کتاب التعبیر.باب أول ما بدئ به ...)_
(۲) سیرت النبی ﷺ (۱۲۶/۱) آفتاب رسالت کا طلوع)_
(۳) سیرت مصطفی ازمولانا محمد ادریس کاندهلوی قدس سره (۱۴۰/۱)_

علامه سندهی رحمه الله فرمائی حقیقت دا دے چه نبی ﷺ ته هډو شك راغلے نه وو خکه چه د فرښتے سره د ملاقات کولو او د وحی الهی د راتلو نه پس د شك او شبه گنجائش نه پاتے کیږی او دا کیدے شی چه د د مکمل وحی نازلیدو نه وړاندے په څه څیزونو کښے شبه پیدا شوے وی خاص کرچه فرشته ډاډه راغله خود وحی مکمل کیدو نه پس بیا څه شك اوشبه نشوه پاتے کیدے البته دا ممکن ده چه نبی ﷺ خپل ابتدائی حال چه په کوم وخت کښے دوی نه د خپل نبوت تحقق نه وو شوے حضرت خدیجه رضی الله عنها ته داسے بیان کړی وی لکه چه په دغه وخت کښے هم نبی ﷺ ته شك وو او دا طریقه نبی ﷺ خکه اختیار کړه چه د حضرت خدیجه رضی الله عنها همدردی د نبی ﷺ سره شی خکه چه کیدے شوه چه نبی ﷺ په هغه وخت کښے وئیلی وو چه زه دانه نبی یم دانله فرشته ماته راغلے وه نوحضرت خدیجه رضی الله عنها انکار کړے وے او دانکار نه پس اقرار گران وو (۱) والله تعالی اعلم

بیا هم په کتاب التعبیر کښے امام بخاری رحمه الله د دے حدیث په آخر کښے دفترت وحی واقعه ذکر کړے ده اوپه هغے کښے راغلی دی چه نبی ﷺ دومره پریشانه وو چه دوی د غر د سوکے نه د خان راغورځولو ارادہ اوکړله نوجبرئیل امین راغلو دوی ته ئے تسلی ورکړه نودوی منع شو (۲)

د حدیث ددے حصے په باره کښے دا احتمال هم شته چه دا متصل وی اودا هم چه دا دامام زهری رحمه الله د بلاغاتو څخه وی بهرحال په دے حصه کښے څه داسے خبره نشته چه دهغے نه دا معلومیږی چه دوی ته په خپله پیغمبرئ کښے شك وی ددے وجے دوی پریشانه وو اوخپل خان ئے د غرنه راغورځول غوښتل اوفرشتے دغه شك لرے کړی وی

علامه شبلی نعمانی رحمه الله په دے مقام کښے هم د حدیث ددے حصے نه دا مطلب اخستے دے چه نبی ﷺ ته د خپلے پیغمبرئ په باره کښے شك وو نوهغوی دا حصه معتبر نه ده گنرلے اودا ئے وئیلی دی چه دا داسے عظیم الشان واقعه دپاره دا سند کافی نه دے (۳) دامام بلاغات ته سند مقطوع وئیل اودهغه رد په هیڅ صورت کښے ټیك نه دی خکه چه د اصول حدیث عالمانو چه د ..بلاغات.. په باره کښے کومه قاعده بیان کړے ده هغه دا ده:

«بلاغات الثقات من أهل القرون الثلاثة مقبولة عندنا مطلقاً كالإمام مالك وأبي حنيفة والشافعي ومحمدبن الحسن وأبي يوسف وأمثالهم، وبلاغات من دون هولاء إن كان يرويها الثقات كما رووا مسنده كالبخاري واحمد وغيرهما، فمقبول إتفاقاً إذا ان بصيغة الجزم وإن كان يرسل عن الثقات وغيرهم فلا يقبل إتفاقاً»، «قواعد في علوم الحديث»، للشيخ ظفر احمد العثماني (۴)

---

(۱) حاشية السندي على البخاري (۱ ۱۱، ۱۲)۔

(۲) بخاري كتاب التعبير باب أول ما بدئ به رسول الله ﷺ من الوحي الرويا الصالحة)۔

(۳) سيرت النبي (۱ ۱۲۷)

(۴) ص ۱۰۱)۔

حقیقت دا دے چه ددے عبارت نه دنبی ﷺ پریشانی ضرور معلومیږی. خودا اضطراب په نبوت کښے د څه شك شبه د وحے هرگز نه وو. بلکه داخو دفترت او انقطاع وحی د وحے وو په کوم باندے چه دحدیث عبارت بالکل بنکاره دے. «وفتر الوحی فترة حتی حزن النبی ﷺ فیما بلغنا حزناً غدا منه مرارا کی یتردی من رؤوس شواهق الجبال...» بیا وړاندے دی «فإذا طالت علیه الوحی غدا لمثل ذلك»(۱)

ورقه بن نوفل ورقه بن نوفل بن اسد بن عبدالعزی دحضرت خدیجه رضی الله عنها د تره خوئے وو. د ورقه د نوفل بن اسد خوے وو. اوخدیجه رضی الله عنها د خویلد بن اسد لور وه.

قوله اِبْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ: دا د ..ورقه.. دپاره صفت دے یا بیان دے یا بدل دے. دا مجرور وئیل لوستل تیك نه دی.

قوله وَكَانَ امْرَأً قَدْ تَنَصَّرَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ: په جاهلیت کښے دوی نصرانی شوی وو په مکه کښے څه فطرتی نیکان خلق د بت پرستئ نه نفرت کونکی وو. په دوی کښے ورقه او زیدبن عمروبن نفیل هم وو. دا دواړه دحق دین په لټون کښے شام ته تلی وو. ورقه ته خو بعضے داسے راهبان ملاو شوی وو. چه هغوی دنصرانیت په اصلی دین باندے قائم وو. نودے د هغه په لاس نصرانی شو.(۲)

زید بن عمروبن نفیل اوزیدبن عمروبن نفیل اول یو یهودی عالم ته لاړلو. اوهغه ته ئے اووئیل. دخپل دین په باره کښے ماته خبر راکړه. کیدے شی چه زه ستاسو په دین کښے داخل شم. هغه ورته اووئیل. که زمونږ په مذهب کښے داخلیدل غواړے. نو دالله تعالی څه غصه به هم برداشت کوے. ده ورته اووئیل. زه خو دالله تعالی د غصے نه تختم. زه دهغه غصه نشی برداشت کولے. ماته ددے نه سوا بل دین اونبایه. هغه ورته اووئیل. بیا ته حنیف شه! هغه تپوس اوکړلو. چه حنیف څه څیز دے؟ هغه ورته اووئیل. حنیف حضرت ابراهیم علیه السلام وو. هغه نه یهودی وو. اونه نصرانی وو. دهغه دین ته دین حنیف وائی.

بیا یو نصرانی عالم ته لاړلو. هغه ته ئے اوونیل. زه ستاسو په دین کښے داخلیدل غواړم. هغه ورته اووئیل که زمونږ په دین کښے په حقیقت کښے داخلیدل غواړے. نو دالله تعالی څه لعنت به هم برداشت کوے. دوی ورته اووئیل. د الله تعالی د لعنت نه خو زه تښتم. زه نه لعنت برداشت کولے شم او نه غضب.

بیا ورته هغه هم دا رائے ورکړه. چه دین حنیف اختیار کړه. اود حضرت ابراهیم علیه السلام په دین کښے داخل شه.

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التعبیرباب أول ما بدئ به ...)۔

(۲) فتح الباری(۱/۲۵)۔

زید بن عمرو بن نفیل چه کله د حضرت ابراهیم علیه السلام په باره کښے د دواړو نه دا خبرے واوریدے نو لاس ئے اوچت کړلو او وے ویل «اللهم أشهد أني على دين ابراهيم عليه السلام»(۱)

قوله وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللّٰهُ أَنْ يَكْتُبَ: عبرانی د عبرنه ماخوذ ده په نسبت کښے خلاف قیاس .. عبرانی .. ویلی شی وائی چه کله حضرت ابراهیم علیه السلام دنمرود نه بچ شو او دریائے فرات باندے تیر شو نو نمرود په دوی پسے خلق اولیږل او هغوی ته ئے حکم اوکړلو که تاسو ته داسے خوان ملاؤ شی چه هغه سریانی وائی نو هغه واپس راولئ خلقو حضرت ابراهیم علیه السلام اونیولو خو چه کله ئے ورسره خبرے اوکړے نو الله تعالی ددوی ژبه په عبرانئ کښے بدله کړه چونکه د دریائے فرات نه راوړیدلے وو نو ځکه ددے ژبے نوم .. عبرانی .. شو.(۲)

په بخاری شریف کتاب التفسیر او کتاب التعبیر کښے هم دا روایت راغلے دے په دغه دواړو خایونو کښے د «وَكَانَ يَكْتُبُ الْكِتَابَ الْعِبْرَانِيَّ فَيَكْتُبُ مِنَ الْإِنْجِيلِ بِالْعِبْرَانِيَّةِ» الفاظ دی.

حافظ بن حجر عسقلانی رحمه الله فرمائی چه دواړه خبرے تیک دی ورقه بن نوفل ته په عبرانئ او عربئ دواړو ژبو باندے قدرت حاصل وو عربی ئے خپله ژبه وه او عبرانی ئے زده کړے وه انجیل به کله هغوی په عربئ کښے نقل کولو او کله په عبرانئ کښے.(۳)

د تورات او انجیل ژبه د تورات او انجیل اصلی ژبه څه وه په دے کښے سخت اختلاف دے علامه تیمی رحمه الله فرمائی چه د تورات انجیل اوتولو آسمانی کتابونو ژبه عبرانی ده.(۴)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی دے نه معلومه شوه چه د انجیل اصلی ژبه عبرانی وه.(۵)

خو علامه عینی رحمه الله فرمائی چه دا خبره تیک نه ده بلکه تورات په عبرانئ ژبه کښے وو او د انجیل ژبه سریانی وه.(۶) دلته د حدیث الفاظ «فيكتب من الإنجيل بالعبرانية» نه هم دا په پوهه کښے راځی چه د انجیل ژبه سریانی وه چه هغه به هغوی کله عربئ ته نقل کولو او کله عبرانئ ته.(۷) والله اعلم.

د سریانئ وجه تسمیه عالمان رحمهم الله فرمائی سریانئ ته سریانی ددے وجے وائی چه الله تعالی آدم علیه السلام ته کله د .. اسماء .. تعلیم ورکولو نو په پته ئے ورته تعلیم ورکړے وو ځکه ددے ژبے نوم .. سریانی .. شو.(۸)

---

(۱) صحیح بخاری (۱/۵۳۹، ۵۴۰) کتاب المناقب باب حدیث زید بن عمرو بن نفیل)۔

(۲) عمدة القاری (۱/۵۱، ۵۲)۔

(۳) فتح الباری (۱/۲۵)۔

(۴) عمدة القاری (۱/۵۲)۔

(۵) شرح کرمانی (۱/۳۸)۔

(۶) عمدة القاری (۱/۵۲)۔

(۷) شرح کرمانی)۔

(۸) عمدة القاری (۱/۵۲)۔

امام العصر حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی. چه سریانی په اصل کښے د ..سریا.. یعنی سوریا (شام) طرف ته منسوب دے.(۱)

د انجیل د کتابت وجه دلته چه دا وئیلی شوی دی. چه دوی به انجیل لیکلو. ددے وجه په اصل کښے دا وه. چه په قرآن کریم کښے دالله تعالی ارشاد دے ﴿ إِنَّآ أَنزَلْنَا التَّوْرٰىةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِن كِتٰبِ اللّٰهِ ﴾ (۲)

ددے نه معلومه شوه. چه د تورات دحفاظت ذمه د تورات په عالمانو باندے کیخودے شوے وه چونکه په هغوی محافظین گرخولے شوی وو. خکه هغوی د حفاظت دا طریقه اختیار کړه چه د کتاب الله کتابت به ئے کولو. اودهغے په نسخو پسے به ئے نسخے تیارولے هم دا طریقه په انجیل کښے هم وه. چه علمائے ربانیینو به دا لیکل او محفوظ کول. دا بیله خبره ده. چه چونکه الله تعالی دغه کتابونو د یو محدود وخت دپاره نازل کړی وو. نوددے وجے هغوی ددے په حفاظت کښے کامیاب نشو.

په خلاف د قرآن کریم خکه چه د دے د حفاظت ذمه واری الله تعالی په خپله اخستے ده ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحٰفِظُونَ ﴾ (۳) الله تعالی د قرآن د حفاظت کار د داسے کسانو نه واخستلو. چه دهغوی په باره کښے عقل دا نه تسلیموی. چه دوی هم د قرآن محافظ کیدے شی. واړه واړه ماشومان د اووه اووه .اتو اتو. نهو نهو. لسو لسو کالو ماشومان چه د دنیا دهیڅ کار قابل نه وی. د دوی په باره کښے خلقو ته هم معلومه ده. چه دوی د څه کار نه دی. اوپه خپله د دوی هم دا دعوی نه ده. چه دوی څه کار کولے شی. د دوی نه ئے دا کار اخستے دے. او ددوی فوخونه ئے تیار کړی دی. او د دوی په سینو کښے ئے ټول قرآن محفوظ کړے دے. الله سبحانه وتعالی په خپل حکمت بالغه سره داسے اوقدرت کامله سره د داسے ماشومانو انتخاب کړے دے. چه هغوی د قرآن د حفاظت خو دلا څه چه د ورکوتی کتاب د حفاظت نه هم عاجز دی. نه خو د قرآن کریم معانی پیژنی. او نه ددے د حقائقواو مقاصدو نه خبر دی. چونکه دحفاظت ذمه واری الله تعالی په خپله اخستے ده. نوددے ذمه واری په دے طریقه پوره کوی.

که د اتلس یا د دیرشو څلویښتوکالو کسان وو. نو وئیل به ئے چه دا زما د قربانو نتیجه ده. مونږ الله تعالی ته پته ده. چه دومره ضروری ضروری کارونه پریخودل اوقرآن یاد کړل. گنی دا چرته محفوظ کیدے شو.

نوالله تعالی د وړو وړو ماشومانو نه داکارواخستله. اود غټو احسان ئے وانه خستل. د وړو

---

(۱) فیض الباری (۱/۳۰)۔

(۲) المائدة ٤٤)۔

(۳) الحجر ۹)۔

معصومو ماشومانو په باره کښے دا نشی ونیلے چه دا د دوی د قربانو نتیجه ده. کنی دوی خو فلانے فلانے کار هم کولے شو.

بهرحال خلاصه دا ده چه ورقه بن نوفل د انجیل د حفاظت په غرض دا لیکل کله به نے په عربی کښے ترجمه کول اوکله په عبرانی کښے چونکه ددے یادول اوحفظ مقصود نه وو دا د قرآن کریم خصوصیت دے چه یادیږی په باقی کتابونو کښے دا خصوصیت نشته. نوځکه په دا لیکلے او محفوظ کولے شو. ددے وجے حضرت خدیجه رضی اللہ عنہا دلته د کتابت انجیل ذکر اوکړلو خو د حفاظت انجیل ذکر نے اونکړلو.(۱)

قوله وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ: ورقه بوډا وو اونابینا شوے وو.

دلته یوبچکانه غوندے سوال پیدا کیږی چه هرکله ورقه نابینا شوے وو نولیکل نے څنګه کول؟ ددے جواب ښکاره دے چه اول به نے لیکل کول. دهغے خبر ورکړے شو چه «وکان یکتب..» روستو نابینا شوے وو. مطلب دا دے چه په یوه زمانه کښے به هغه د انجیل ترجمه عربی او عبرانی کښے کوله. او اوس چه د نبی ﷺ واقعه پیښه شوه نوپه هغه وخت کښے نابینا شوے وو.

دویم جواب دا ورکولے شی چه دلته د ..عمی.. اطلاق په ..ضعف بصارت.. باندے شوے دے یعنی د هغوی نظر کم شوے وو. اوپه ضعف بصارت اوکتابت کښے جمع ممکن ده. دا هم ممکنه ده چه په حقیقت کښے نابینا شوے وو. اوبل چاته به نے حکم کولو او لیکل به نے کولو په دے صورت کښے د لیکلو نسبت ورقه ته مجازاً دے.

قوله فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ يَا ابْنَ عَمِّ: ورقه ته حضرت خدیجه رضی اللہ عنہا اوفرمائیل اے زما د تره خویه! هم دا روایت په کتاب التعبیر کښے دے په هغے کښے د «أی ابن عم» الفاظ دی په کتاب التفسیر کښے د ابوذر په روایت کښے خو د «یاابن عم» الفاظ دی او د نورو حضراتو په روایت کښے د «یاعم» الفاظ دی.

بیا دمسلم شریف په روایت کښے د «یاابن عم» الفاظ دی.(۲)

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی چه دواړه صحیح دی. «ابن عم» خو ددے وجه چه هغه په حقیقت کښے «ابن عم» یعنی د تره خوئے وو. او ..عم.. ونیل په دے اعتبار سره صحیح دی چه هغه په عمر کښے د دے نه مشر وو. اودعربو رواج دے چه د مشرانو ته د احترام دپاره ..عم.. وائی.(۳)

---

(۱) فتح الباری (۲۵/۱)۔

(۲) صحیح مسلم (۸۸/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)۔

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)۔

حافظ ابن حجر رحمه الله دا جمع نه ده تسلیم کړے خکه چه په دواړو خایونو کښے په حدیث کښے واقعه یوه ده نوښکاره ده چه یاخو به نے ..ابن عم.. ونیلی وی اویا به ..عم.. ونیلی وی ابن عم خو بالکل ټیك دے خکه چه دا په خپل حقیقت باندے دے نوخکه به هم دا راجع او قوی وی او د ..یاعم.. په باره کښے به دا ونیلی شی چه دا د راوی وهم دے

په دے باندے دا اعتراض واردیږی چه حافظ ابن حجر رحمه الله مخکښے د «العربی بالعبرانیة» او «العبرانی بالعربیة» په اختلاف کښے فرمانیلی وو چه دواړه ټیك دی خکه چه ورقه په دواړو ژبو قادر وو نوځنګه چه هلته دا احتمال جاری کیدے شو دغه شان دلته هم کیدے شی حافظ رحمه الله ددے جواب ورکړے دے چه هلته د دغه احتمال د ممکن کیدو وجه دا ده چه دا د راوی کلام دے کله راوی هغه ونیلی دی اوکله دا او په «ابن عم» کښے کلام دحضرت خدیجه رضی الله عنها دے اوهغوی صرف یو خل ونیلی دی.(۱)

علامه زرقانی رحمه الله فرمانی زما خیال دا دے چه دا لفظ په اصل کښے «ابن عم» وو یعنی په شروع کښے حرف ندا محذوف وه بیا لفظ د ..ابن.و محرف شو او ..ای.. ترے جوړ شو.(۲)

د علامه زرقانی رحمه الله دا توجیه د مسلم شرف په روایت کښے کیدے شی خود بخاری شریف په روایت کښے ئے جاری کول ګران دی خکه چه په کتاب التفسیر کښے د ابوذر د روایت نه علاوه د بل په روایت کښے «یاعم» واقع دی مګر دا چه دا اووئیلی شی چه په اصل کښے وو «أی عم» بیا راوی روایت بالمعنی اوکړلو او «یاعم» ئے اووئیل.

دویم صورت د ترجیح دے چه د ابوذرروایت راجح اوګرځولے شی او د نورو حضراتو روایت مرجوح اوګنړلے شی والله اعلم.

قوله إِسْمَعْ مِنِ ابْنِ أَخِيكَ: دخپل وراره خبره واوره.

نبی علیه السلام ته حضرت خدیجه رضی الله عنها د ورقه د ترهٔ خونے اووئیل.

ددے وجه یا خو دا ده چه ورقه په کال او عمر کښے د نبی علیه السلام نه زیات مشر وو.(۳)

او یا ددے وجه دا ده چه ورقه او د نبی اکرم علیه السلام پلار دواړه په قصی کښے یوخائے کیږی کوم چه د دواړو نیکهٔ دے د ورقه نسب خو ورقه بن نوفل بن اسد بن عبدالعزی بن قصی دے اود حضرت عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصی لکه چه قصی ته اورسیږی نودواړه یوخائے کیږی په دے لحاظ سره لکه چه ورقه د نبی علیه السلام ترهٔ شو.(۴)

ورقه ورته اووئیل دا هغه رازدار دے کوم چه الله تعالی موسی علیه السلام ته رالیږلے وو.

---

(۱) پورتنی حواله۔

(۲) فضل الباری (۱۷۵/۱)۔

(۳) فتح الباری (۲۵/۱)۔

(۴) پورتنی حواله۔

قوله فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللّٰهُ عَلَى مُوسَى :ناموس د ..فاعول .. په وزن دے «نامست الرجل إذا سارّته» یعنی د پټو خبرو کولو نه ماخوذ دے.(۱) نمس ینمس.. (باب ضرب) معنی ئے پټول راځی.(۲)
د ناموس تفسیر د بخاری شریف په کتاب التفسیر کښے راځی.هلته ددے تفسیر امام بخاری رحمه الله په ..صاحب السر.. سره کړے دے.(۳)
علامه سهیلی رحمه الله اوابن الاثیر رحمه الله دد تفسیر په ..صاحب سر الملك.. سره نقل کړے دے.(۴)
ددے ټولو حاصل دا دے چه ..ناموس.. رازدار ته وائی برابره خبره ده که ..صاحب سرالخیر.. وی اوکه ..صاحب سر الشر..وی.
بعضے حضرات وائی چه.. ناموس صاحب سر الخیر.. ته وائی او..صاحب سر الشر.. ته ..جاسوس.. وائی.(۵) دا تفریق علامه سهیلی رحمه الله هم نقل کړے دے.(۶) اوعلامه نووی رحمه الله فرمائی چه هم دا د اهل لغت او غریب الحدیث د صاحبانو قول دے.(۷)
خو خبره دا ده چه اهل لغت دواړه قولونه نقل کوی.ابن الاثیر رحمه الله په النهایه کښے ..صاحب سرالملك.. قول هم نقل کړے دے.او د تفریق قول هم.
نوکیدے شی چه داسے اووئیلی شی چه دواړه قولونه دی.اودا هم ممکن ده چه داسے اووئیلی شی چه د لغت په اعتبار دواړه متحد دی اوخو په عرف کښے فرق دے.د ..ناموس.. اطلاق په ..صاحب سرالخیر.. باندے کیږی.اود ..جاسوس.. اطلاق په ..صاحب سرالشر.. باندے کیږی.
بیا دلته د ناموس نه مراد په د ټولو په نیز حضرت جبرئیل علیه السلام دے.(۸) د سیرت ابن هشام په روایت کښے ..الناموس الاکبر.. راغلی دی.(۹) اهل کتابو به جبرئیل آمین ته ..ناموس اکبر.. وئیل.
د دې باوجود چه ورقه عیسائی وو خو د عیسی علیه السلام په ځائې د موسی علیه السلام د ذکر کولو وجه دلته د قیاس تقاضا خو دا وه.چه «الذی نزل الله علی عیسی» ئے وئیلے وو.ځکه چه ورقه بن نوفل

---

(۱) اعلام الحدیث للخطابی) رحمه الله ۱/۱۳۰)_
(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)_
(۳) صحیح بخاری (۴۸۰/۱) کتاب الأنبیاء باب واذکر فی الکتا بموسی إنه کان مخلصاً ...)_
(۴) الروض الأنف (۱۵۶/۱) او النهایة لإبن الأثیر(۱۱۹/۵)_
(۵) فتح الباری(۲۶/۱)_
(۶) الروض الأنف (۸۹/۱)_
(۷) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)_
(۸) پورتنی حواله)_
(۹) سیرت ابن هشام (۱۵۶/۱)_

نصرانی وو
بعضو وئیلی دی چه چونکه د عیسی ﷺ په نبوت کښے یهودیانو اختلاف کول او نصاری دهغه دپاره د نبوت په خانے ابن الله (والعیاذ بالله) ثابتوی او موسی ﷺ په یهودیانو اونصارو کښے متفق نبی وو. خکه ورته دلته دهغه نوم واخستلو.(۱)
علامه شبیراحمدعثمانی رحمہ اللہ **فرمائی** صحیح وجه دا ده چه د قرآن کریم نه وړاندے چه څومره صحیفے او آسمانی کتابونه راغلی دی جامع ترین کتاب تورات وو کوم چه په موسی ﷺ باندے نازل شوے وو قرآن کریم هم ددے اشاره کړے ده ﴿ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ ﴾(۲) انبیاؤ اواهل علم او دین به هم په دے باندے خپلے فیصلے کولے. ددے وجه دا وه چه دهغه وخت د احکامو په اعتبار سره دا جامع ترین کتاب وو اوپه انجیل کښے زیات احکام نه وو. دهغے زیاته حصه په نصیحتونو او واقعاتو باندے مشتمله وه. حضرت عیسی ﷺ فرمائیلی وو. خلقو زه ددے دپاره نه یم راغلے چه تورات بدل کړم بلکه ددے دپاره راغلے یم. چه دتورات تکمیل اوکړم. دعیسی ﷺ په راتلو صرف په یو څو جزئیاتو کښے د زمانے د مصلحت په وجه نسخ شوے وه. قرآن کریم ددے گواه دے ﴿ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَلِأُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ ﴾ (۳)
باقی په کشف الظنون کښے چه د خلقو کوم قول ذکر شوے دے چه مونږ تورات په استیعاب سره کتلے دے په هغے کښے د مونځ. روژے. حج. زکاة اوحشرنشر متعلق څه تفصیل نشته.(۴) نوداحال خودخلقو تحریف د وحے شوے دے په حقیقت کښے تورات د احکامو دپاره جامع وو ورته ته دآسمانی کتابونو په مطالعے سره معلومه شوے وه چه نبی ﷺ ته به هم یو جامع اواکمل ترین کتاب ملاویږی. کوم چه به د تورات نه هم جامع وی په قرآن پاک کښے ارشاد دے ﴿ قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا ﴾ (۵) نوخکه ورته د موسی ﷺ ذکر اوکړلو.
اود نبی ﷺ د موسی ﷺ سره په حقیقت کښے یو خاص مناسبت وو په قرآن کریم د نبی ﷺ رسالت ته د موسی ﷺ سره رسالت سره تشبیه ورکړے شوے ده ﴿ إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَى فِرْعَوْنَ رَسُولًا ﴾ (۶) دا تشبیه دجامعیت ده.

---

(۱) تقریر بخاری (۹۱/۱)۔
(۲) المائدة ۰٤٤)-
(۳) آل عمران ۰۵۰)-
(۴) کشف الظنون(۵۰٤/۱)۔
(۵) القصص ۰٤۹)-
(۶) المزمل ۰۱۵)-

تورات په خپل وخت کښے جامع وو.اوقرآن د ټولو آسمانی کتابونو او د قیامته پورے د ټولو زیاتی فوائدو جامع دے.خکه د قرآن کریم په توصیف کښے الله تعالی ارشاد فرمائی.

﴿وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ﴾ (۱) یعنی دا قرآن د ټولو شریعتونو نگهبان اود ټولو جامع دے.

یو مناسبت دا هم دے.چه دموسی علیه السلام فرعون هلاك شو.دغه شان د نبی ﷺ د امت فرعون ابوجهل هم هلاك شو.(۲)

یواشکال اودهغې جواب دلته یوه شبه دا کیږی.چه حافظ ابن حجر رحمه الله اوعلامه عینی رحمه الله په حواله د دلائل ابی نعیم په حواله سره یو حسن حدیث ذکر کړے دے.چه په هغے کښے دحضرت عیسی علیه السلام ذکر دے.په دے صورت کښے به هغه ټولے نکتے کومے چه بیان شوے بے فائدے شی.

ددے جواب دا دے.چه په اصل کښے حضرت خدیجه رضی الله عنها ورقه بن نوفل ته دوه خله تلے وه.یو خل یواخے اوبل خل د نبی ﷺ سره.نوپه کوم وخت کښے چه یواخے تلے وه په هغه وخت کښے نے «نزل الله علی عیسی علیه السلام» وئیلی وو.اودا د هغوی د فهم مطابق وه خکه چه هغے هم دا پیژندل.چه ورقه نصرانی دے.اودحضرت عیسی علیه السلام په منونکو کښے دے.خوچه کله هغے نبی ﷺ بوتلو.اولاړله .نو«نزل الله علی موسی علیه السلام» نے اووئیل.چونکه نبی ﷺ هغه ټول نکات اوحقائق پیژندلی شو.نوخکه نے دحضرت موسی علیه السلام ذکر اوکړلو.اوحضرت خدیجه رضی الله عنها چه کله یواخے وه.نوهلته د فهم د آسانئ دپاره نے حضرت عیسی علیه السلام ذکر کړلو.(۳)

دعلامه سهیلی رحمه الله بیان اودهغې رد علامه ابوالقاسم سهیلی رحمه الله په ..الروض الانف.. کښے لیکلی دی.چه ورقه دحضرت موسی علیه السلام ذکردے وجے کړے وو.چه هغه عیسائی وو.اود عیسایانو دا عقیده ده.چه الله تعالی جوهر فرد دے.اودهغه درے اقانیم دی...وجود، کلمه.. او حیاة، دهغوی په اصطلاح کښے ..وجود.. ته ..اب.. او..کلمه ته ..ابن.. او حیاة.. ته ..روح القدس وئیلی شی.لکه چه الله تعالی د الله تعالی دا درے اجزائے ترکیبی دی.والعیاذ بالله تعالی.

هغوی دا وائی.چه په اقانیم ثلاثه کښے اقنوم کلمه په ناسوت مسیح کښے حلول کړے دے.اوکلمه وائی.دهغوی په نیز ..علم.. ته.خکه دهغوی په رائے کښے حضرت عیسی علیه السلام په غیبو پوهیږلو.اوچه صبا به څه کیږی.ددے خبر ورکول .چونکه دا دهغه نصارو مذهب وو.چه هغوی دروغژن وو.اوپه پورے نے دروغ ترونکی وو.نوخکه نے دحضرت عیسی علیه السلام د ذکر نه عدول اوکړلو.اودحضرت موسی علیه السلام ذکر نے اوکړلو.

یادا چه دهغوی عقیده دا وه.چه حضرت جبرئیل علیه السلام به حضرت موسی علیه السلام ته راتلو.او

---

(۱) المائدة ۰٤۸)-

(۲) فضل الباری(۳۱/۱۷٦. ۱۷۷)_

(۳) فتح الباری (۱/۲٦)او فضل الباری (۱ص۰)_

حضرت عیسی علیه السلام ته د راتلو ضرورت نه وو. خکه چه هغه خو تول هرڅه پیژندل.(۱)
خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د علامه سهیلی رحمه الله دا توجیح ټیك نه ده. خکه چه ورقه په محرف نصرانی دین کښے داخل شوے نه وو. بلکه دهغوی ملاقات د بعضے داسے راهبانوسره شوے وو. څوك چه په اصلی عیسوی شریعت په باندے قائم اوباقی وو.(۲) والله اعلم.

قوله يَالَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا: د ،،یا،، په باره کښے بعضے عالمان رحمهم الله فرمائی چه دا ،،حرف ندا،، دے. اوددے نه پس منادی محذوفه ده. یعنی «یامحمد لیتنی فیها جذعاً»(۳)
ابن مالك رحمه الله په دے باندے اشکال کړے دے چه داسے قسم کلام بعضے وخت متکلم په کلام کښے کوی. حالانکه هغه سره څوك هم نه وی. لکه په قرآن کریم کښے دحضرت مریم علیها السلام قول دے ﴿ يٰلَيْتَنِيْ مِتُّ قَبْلَ هٰذَا ﴾ (۴)

دلته دے ته حرف ندا وئیل ټیك نه دی. خکه چه هغه په دغه وخت کښے یواځے وه. نودا حرف ندا نه دے. بلکه د ،،الا،، په شان حرف تنبیه دے.(۵)

ألا ليت شعري هل أبيتن ليلة بواد وحولي إذخر وجليل(۶)

خو ددے جواب دا دے چه کوم خائے کښے سړے یواځے وی. اوبل څوك مخاطب نه وی. نو په داسے موقع خپل نفس ته خطاب کولے شی. یعنی ﴿ يٰلَيْتَنِيْ مِتُّ قَبْلَ هٰذَا ﴾ (۷)

په ،،فیها،، کښے ضمیر یا خو «أیام الدعوة» ته راجع دے. او یا «أیام النبوة» ته.(۸)

د ،،جذع،، اعراب او ددې وجوه. «جذعاً» دلته دوه روایتونه دی. په یو روایت کښے ،،جذع،، بالرفع دے. اوپه بل روایت کښے ،،جذعاً،، بالنصب دے. د رفع په صورت کښے خو ښکاره ده. چه د ،،لیت،، خبر دے.(۹)
البته د ،،نصب،، څو وجوه ذکر شوی دی.

---

(۱) الروض الأنف (۱۵۶/۱)_
(۲) فتح الباری (۲۶/۱)_
(۳) عمدة القاری (۵۸/۱)_
(۴) مریم ۲۳)-
(۵) عمدة القاری (۵۸/۱)_
(۶) قاله سیدنا بلال رضي الله عنه كما في البخاری (۲۵۳/۱) كتاب فضائل المدينة باب (بلا ترجمة) بعد ذكر كراهية النبي ﷺ أن تعرى المدينة)_
(۷) عمدة القاری (۵۸/۱)_
(۸) فتح الباری (۲۶/۱) وعمدة القاری (۵۸/۱)_
(۹) پورتنئ حواله)_

① علامه خطابی رحمه الله فرمائی چه دلته ..کان..محذوف دے یعنی «لیت کنت جذعاً» (۱) امام کسانی رحمه الله میلان هم دے طرف ته دے (۲) کوفیانو «لتهوعدالکم» کښے هم دا تاویل کړے دے یعنی «لتهوایکن عدواً لکم» (۳)

② ابن بری رحمه الله فرمائی چه دا د ..جعل.. مفعول دے تقدیر دعبارت دا دے «یالیتنی جعلت فیها جذعاً» (۴)

③ کوفیان وائی چه دلته ..لیت.. ته د ..تمنیت.. عمل ورکړے شوے دے لکه چه شاعر په دے قول کښے چه:... یا لیت أیام الصبا روجعاً (۵)

④ قاضی عیاض رحمه الله فرمائی چه دا د حال واقع کیدو د وجے منصوب دے او..فیها.. د ..لیت.. دپاره خبر دے علامه نووی رحمه الله فرمائی چه «وهذا الذی إختاره القاضی هوالصحیح الذی إختاره أهل التحقیق والمعرفة ممن شیوخنا وغیرهم ممن یعتمد علیه والله اعلم» (۶)

د «جذع» لغوی معنی: ..جذع.. په اصل کښے نوعمر اوخوان خناور ته وائی کوم اوښ چه څلور کاله پوره کړی اوپه پنځم کښے داخل شی اوکومه غوا چه دوه کاله پوره کړی او کومه چیلۍ چه یوکال پوره کړی هغے ته ..جذع.. وائی (۷)

مطلب دا چه ورقه دا تمنا کوله چه کاش زه د دعوت په ورځو کښے خوان او طاقتور وے نومابه ستا پوره حمایت او مدد کړے وے

قوله: لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ: دا په طریقے د تنزل سره دے که زه خوان نه یم چه کم ازکم دومره خو یم چه په هغه زمانه کښے ژوندے یم کله چه تاخپل قوم اوباسی

قوله: أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ: یعنی رسول الله ﷺ اوفرمائیل دا خلق به ما اوباسی؟

دلته سوال دادے چه حرف عطف خوپه حرف استفهام باندے مقدم وی لکه ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ﴾ (۸)

---

(۱) أعلام الحدیث (۱۳۱/۱)_

(۲) عمدة القاری (۵۸/۱)_

(۳) فتح الباری (۲۶/۱)_

(۴) فتح الباری (۲۶/۱)_

(۵) عمدة القاری (۵۸/۱)_

(۶) شرح نووی علی صحیح مسلم (۸۹/۱)_

(۷) النهایة فی غریب الحدیث (۲۵۰/۱) ومجمع بحار الأنوار (۳۳۵/۱)_

(۸) آل عمران ۱۰۱)-

او ﴿فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾ (۱) او ﴿فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ﴾ (۲) کښے تاسو ګورئ چه دلته حرف استفهام د حرف عطف نه مقدم دے.نو «أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ» دا څنګه ټیک شو؟

دابن مالك رحمه الله وینا ده.چه اصل قانون هم دا دے.کوم چه ذکر شو.چه حروف عطف په حروف استفهام باندے مقدم کولی شی.خوچونکه په ادوات استفهام کښے ..همزه.. اصل دے.خکه په دے کښے ګنجائش اوګنړلے شو.چه دا په حرف عطف باندے مقدم کړے شی.(۳)

خوحقیقت دا دے.چه د ابن مالك رحمه الله دا کلام رکیك دے.خکه چه اول خو دا د «إذيخرجك قومك» جواب دے.چه دوی ته چونکه ددے اخراج په خبر باندے تعجب اوشو.نوخکه نبی علیه السلام داستبعاد او استعجاب داظهار دپاره سوال اوکړلو.چه آیا دوی به ما اوباسی؟بیا د جواب نه وړاندے د حرف عطف د راوړلو څه معنی ده؟(۴)

دویمه خبره دا ده.چه کله دا ..همزه استفهام.. دے.اوپه ..مخرجی.. باندے داخل دے.نوصرف د اصل بالاستفهام په وجه دا په واو عاطفه باندے خلاف قیاس ولے مقدم کړے شو.بے ضرورته ددے وجے چه په کوم ځائے کښے د دے د تقدیم مقام وو.هلته مقدم دے یعنی د جمله استفهامیه ابتداء.نو بیا د واو عاطفه نه وړاندے دا ولے راوړلے شو؟(۵)

حقیقت دا دے.چه دلته مضبوطه خبره دعلامه زمخشری رحمه الله ده.هغوی فرمائی.چه په داسے مواقع کښے معطوف علیه محذوفه وی.اوتقدیر د عبارت دا دے.«أمعادی ومخرجی هم»(۶)

د «أَوَمُخْرِجِيَّ هُمْ» اعراب: ..مخرجی.. د یا په تشدید سره دجمع صیغه ده.دا خبر مقدم دے.او..هم.. مبتداء مؤخره ده.ددے عکس (یعنی دا چه مخرجی مبتدا اوهم خبر اوګرځولے شی) ټیك نه ده.خکه چه په ..مخرجی.. کښے اضافت ..اضافت لفظیه..دے.اوهغه نکره ده.او هم معرفه دے.چه نکره مبتدا اومعرفه ګرځول ټیك نه دی.

دویم صورت دا دے.چه ..مخرجی.. د مبتدا قسم ثانی اوګرځولے شی.او..هم.. ددے فاعل.کوم چه د خبر قائم مقام دے.په دے صورت کښے به دا جمله د «أكلون البرائيث» د قبیلے څخه وی.

دریم صورت دا دے.چه ..دومخرجی.. دتقدیم سره نه وی.په دے صورت کښے به دا مبتدا

---

(۱) التکویر ۲۶-

(۲) الأحقاف ۳۵-

(۳) شرح کرمانی(۱/۴۰) وعمدة القاری(۱/۵۹)_

(۴) پورتنی حواله)_

(۵) پورتنی حواله)_

(۶) پورتنی حواله)_

قسم ثانی او ..هم.. فاعل سد مسد الخبر.. کرخولے شی.په آخری دواړه صورتونوکښے به د مبتدا اعتماد په همزه استفهام باندے وی.(۱)

د نبی ﷺ دتعجب وجه علامه سهیلی رحمه الله فرمانی چه د نبی ﷺ په زړه کښے دخپل وطن محبت وو.خکه چه دوی ته اوونیلی شو.چه ستا قوم به تا چیرې.تاته په تکلیف درکوی.په هیڅ خبره باندے د نبی ﷺ په طبیعت کښے څه تاثر اوتغیر ښکاره نشو.دوی چپ وو.خوچه کله نې د اخراج خبره واوریدله.نوسمدستی نے وینا اوکړله.اودے خوښ وطن سره محبت کول هم پکار وو.خکه چه هلته بیت الله دے.هلته حرم دے.هلته د دوی پلار نیکونه حضرت اسماعیل علیه السلام د زمانے راسے آباد وو.(۲)

د دوی د شدت انفعال اوتاثر دا وجه هم کیدے شی.چه دوی ته دا خیال راغلی وی که زما قوم ما اوباسی.نودایمان د دولت نه به محروم شی.نو دهغوی د هدایت نه په محرومیت باندے متاثره شو(۳) اودا هم کیدے شی.چه دواړه څیزونوسبب دتاثیروی(۴) والله سبحانه اعلم.

قوله: قَالَ نَعَمْ لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ: ورقه اوونیل آو دا دالله تعالی طریقه ده.چه تا کومه خبره راوړے ده.چه داسے قسم خبره کله هم چا کړے ده.دهغه سره دشمنی شوے ده.اود دشمنئ انجام ترلرے پورے رسیږی.سړے د خپل وطن په پریښودو باندے هم مجبوره کیږی.

قوله: وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا: یعنی که ستاسو ورځے ماته ملاوز شوے.نو زه به تاسوسره ډیر مدد کوم.

د ..یومك.. نه مراد ..یوم اخراج.. هم کیدے شی.اود جهاد زمانه هم ممکنه ده.اوکیدے شی.چه زمانه د دعوت مراد وی.(۵)

..مؤزراً.. د ..ازر.. نه ماخوذ دے.معنی ئے ده.قوت اوشدت.په دے صورت کښے به معنی شی.«أنصرك نصراً قوياً بليغاً»

قزار وائی.چه ..مؤزراً.. د ..ازر.. نه ماخوذ نه دے.خکه چه دا مهموز نه دے.بلکه د واو سره دے.اود ..وازر یوازر.. نه ماخوذ دے.چه معنی ئے معاونت دے.خکه وئیلی شی.چه ..وزیرالملك.. او ..وزراء الملك..

خو په دے باندے اشکال دا دے.چه علامه جوهری رحمه الله لیکلی دی.چه د ..معاونت.. د معنی دپاره فصیح لفظ ..آزر.. دے.کوم ته چه عوام ..وازر.. وائی.(۶)

---

(۱) عمدة القاری(۱/۵۹)_

(۲) فتح الباری(۱۲/۳۵۹) کتاب التعبیر باب أول ما بدئ به ..)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) فتح الباری (۸/۷۲۱) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق)_

(۶) الفائق للزمخشری (۱/۳۹) وفتح الباری(۱۲/۳۵۹) کتاب التعبیرپا بأول ما بدئ به ..)_

قوله ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ:..ای لم یتعلق ورقة بشئ من الحیاة.. یعنی څه زیاته مودة نه وه تیره شوے چه ورقه وفات شو ددے نه دا معلومیږی چه ددے واقعے نه پس سمدستی وفات شوے وی خو ابن اسحاق رحمه الله یوه واقعه بیان کړے ده چه حضرت بلال رضی الله عنه کله مسلمان شو اودمکے کافرانو به ورته تکلیفونه ورکول په ګرمه شګه به ئے سملول او دهغه په خیټه به ئے ګټړی کیخودل اوحضرت بلال رضی الله عنه به ..احد، احد.. ونیل چه ورقه به په هغه باندے تیر شو نو ونیل به ئے «أحد احد والله یا بلال، ...أحلف بالله لئن قتلتموه لأتخذنه حنانا»(۱)..حنان.. وائی خائے د رحمت ته.مطلب دا چه زه به په ده سره تبرک حاصلوم او د رحمت د نازلیدو موجب به ئے ګڼړم.

ددے نه معلومیږی چه ورقه د روستو زمانے پورے ژوندے وو.تردے چه دحضرت بلال رضی الله عنه ایمان اودهغه د تعذیب وخت ئے رالاندے کړلو.

حافظ ابن قیم رحمه الله فرمائی چه دا روایت وهم دے.صحیح نه دے که ورقه ژوندے وے.نوهغه به د حضرت عمر،حضرت حمزه رضی الله عنهم پشان ضرور مدد کړے وو.حالانکه په هیڅ خائے کښے هم د هغه د مدد اونصرت ذکر نشته.(۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه دا اعتراض بارد دے.ځکه چه ورقه چه کوم «أنصرك نصراً مؤزراً» وئیلی وو.اووعده ئے کړے وه د هغے مطلب دا وو.چه په یوم الاخراج کښے به ستا مدد کوم.کله چه ستا قوم تا د ښار نه اوباسی.اود وطن نه به دے خارجوی.نوپه هغه وخت کښے به زه ستا حمایت کوم.(۳)

خو دحافظ توجیه ټیک نه معلومیږی.ځکه چه ورقه به مسلمان شوے وی.اوهغه به د دے خبرے انتظار کولو.چه دالله تعالی رسول صلی الله علیه وسلم ته به کافران تکلیفونه ورکوی.او قوت باوجود به هغه چپ وی.دحمایت کلمه به نه وائی.اوپه دے انتظار کښے به اوسی.چه کله دوی د ښار نه ویستلے شی.نوهله به د دوی مدد کوی؟ دا ډیره لرے ده.

قوله وَفَتَرَ الْوَحْيُ:اوپه وحی کښے فتور راغلو.ددے تسلسل ختم شو.اوددے راتلل موقوف شو.

دلته څو مباحث دی.

اول بحث دوحی دفتور اوانقطاع وجه دا دے چه د وحی د فتور اوانقطاع وجه څه وه؟

جواب دا دے.چه ددے درے اسباب دی.

() یوخو ددے وحی چه په نبی صلی الله علیه وسلم د فرشتے د ناڅاپه راتلو په وجه چه کوم بوج پریوتے وو.هغه لرے شی.

---

(۱) سیرت ابن هشام (۲۰۲/۱) ذکر عدوان المشرکین علی المستضعفین ممن أسلم بالأذی والفتنة)).

(۲) فتح الباری(۷۲۱/۸) کتاب التفسیر،تفسیر سورة العلق.

(۳) پورتنۍ حواله).

() دویم سبب دا وو.چه دفتور نه پس د نبی ﷺ په طبیعت کښے شوق پیدا شو.خکه چه داسے قسم څیزونه چه یو خل سړے اووینی.نوطبعاً دوباره نے زړه لیدل غواړی.اوکوم څیز چه د شوق نه پس راشی.هغه سهل اوآسان وی.

() دریمه وجه دا ده.چه څه په دوی باندے نازل شوی وو.بنکاره ده چه هغه قرآن وو.نولږه غوندے موقع ورته ورکړے شوه.چه په دے کښے غور او فکر اوکړی. (۱)

دویم بحث د فترت موده دویم بحث دا دے.چه فترت وحی څومره موده وه؟

حافظ ابن حجر رحمه الله دبعضے حضراتو قول نقل کړے دے.چه موده د فترت وحی دوه کاله وه. (۲)

علامه سهیلی رحمه الله فرمائی.چه ابن اسحاق خو دفترت وحی ذکر کړے.لیکن د مودے ذکرئے نه دے کړے.د اخبار مسنده نه معلومیږی.چه دا دوه نیم کاله وه. (۳)

د بخاری شارحین رحمهم الله فرمائی.چه دشعبی رحمه الله د مرسل روایت نه درے کاله موده معلومیږی.«أنزلت عليه النبوة وهو ابن أربعين سنة، فقرن بنبوته اسرافيل عليه السلام ثلاث سنين، فكان يعلم الكلمة والشيء ولم ينزل عليه القرآن على لسانه، فلما مضت ثلاث سنين قرن بنبوته جبريل عليه السلام فنزل عليه القرآن على لسانه عشرين سنة» (۴)

یعنی دنبی کریم ﷺ عمرچه کله څلویښت کاله شو.نو دوی ته نبوت ورکړے شو.او د دوی د نبوت سره حضرت اسرافیل علیه السلام مقرون شو.هغه به دوی ته کله کله د څو خبرو القاء کوله.دا سلسله درے کالو پورے وه.اوپه دے ورځو کښے د قرآن نزول نه وو شوے.ددے نه پس حضرت جبریل علیه السلام دوی سره مقرر کړے شو.اوبیا د قرآن نزول شروع شو.شل کاله قرآن نازل شو.لس کاله په مکه کښے او لس کاله په مدینه طیبه کښے.

ددے پوره اثرد کتلو نه معلومیږی.چه په دے کښے د فترت وحی د مودې بیان نشته.خکه چه په دے کښے خودا دی.چه کله نبوت ورکړے شو.نواول کښے ورسره حضرت اسرافیل علیه السلام مقرر شوے وو.اوبیا درے کاله پس ورسره حضرت جبرئیل علیه السلام شوے.اودقرآن نزول روستو شوے وو.ددے نه وړاندے قرآن نه وو نازل شوے.حالانکه ﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ نازل شوے وو.ددے سورت اولنی پنځه آیاتونه نازل شوی وو.بیا دا وینا چه قرآن بیخی نازل شوے نه وو.څنګه صحیح کیدے شی؟

دویمه خبره دا ده.چه واقدی رحمه الله ددے اثر نه انکار کوی.اوفرمائی.چه «ليس يعرف أهل العلم بهذا أن إسرافيل عليه السلام قرن بالنبي، وإن علماءهم وأهل السير منهم، يقولون لم ينزل به غير جبريل عليه السلام

---

(۱) فتح الباری (۱۲/۳۶۰) کتاب التعبیر)۔

(۲) البداية والنهاية (۳/۱۷) باب كيف بدء الوحي)۔

(۳) الروض الأنف للسهيلي (۱/۱۶۱)۔

(۴) فتح الباری (۱/۲۷) دغه شان طبقات ابن سعد (۱/۱۹۱) ذكر مبعث رسول الله ﷺ ومابعث به..)۔

من حين أنزل عليه الوحي إلى أن قبض ﷺ» (۱)
خوحافظ ابن حجر رحمه الله په دے انکار باندے نکیر کړے دے.اوفرمائیلے نے دی.چه په نفی باندے څه دلیل نشته.نومثبت ته به نافي باندے ترجیح وی.(۲) لکه چه د دوی رائے دا ده.چه په اول کښے به ورسره اسرافیل علیه السلام مقرر کړے شوے وی
خودا واقعه د فترت بیان گرخول گران دی.
دلته مونږ دا وئیلی شو.چه کیدے شی.حضرت عائشے رضی الله عنها ته د اسرافیل علیه السلام د قصه علم نه وی شوے.اودا هم ممکن ده.چه علم ورته وو.خوهغوی داختصار دوجے ذکر اونکړلو.بهرحال صورت دا شو.چه نبی ﷺ به اول خوبونه لیدل.بیا ورسره د اسرافیل علیه السلام اقتران اوشو.اودے کاله پس ورسره دحضرت جبرئیل علیه السلام اقتران اوشو.که د شعبی رحمه الله اثرثابت وی.نوهم دا توجیه به وی.والله اعلم.

بیا ابن سعد رحمه الله د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کړی دی.چه فترت وحی څو ورځو پورے وه «لما نزل عليه الوحي بحراء مكث أياماً لا يرى جبريل عليه السلام» (۳)
خلاصه: خلاصه دا چه د فترت وحی د مودے په باره کښے څلور اقوال دی.() دوه کاله () دوه نیم کاله () درے کاله () څو ورځے.
دریم بحث: په زمانه د فترت کښے د جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو که نه؟
دریم بحث دا دے.چه د فترت وحی په زمانه کښے د حضرت جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو که نه؟
صحیح دا ده.چه دفترت وحی په زمانه کښے دحضرت جبرئیل علیه السلام نزول شوے وو.خکه چه په کتاب التعبیرکښے حدیث راځی.په هغے کښے دی.چه کله د وحی فتور اوشو.نونبی ﷺ به د دیرغم د وجے د غرونو سوکو ته ختل.اوارادہ به کوله.چه خپل ځان لاندے راوغورځوی.او هلاك شی.نوحضرت جبرئیل علیه السلام به سمدستی بنکاره شو.اودا به ئے وئیل.«یا محمد! إنك رسول الله حقاً» د نبی ﷺ په سینه کښے چه به کوم جوش پیدا شوے وو.هغه به ختم شو.بیا به نبی ﷺ واپس راتلو.
څلورم بحث: د فترت وحی نه پس د تولو نه وړاندے څه نازل شوی وو؟
دصحیحین په روایت کښے دی.چه د فترت وحی نه پس د تولونه اول د «یَاأَیُّهَا الْمُدَّثِّرُ» اولنی آیاتونه نازل شوی وو.(۴)

---

(۱) طبقات ابن سعد(۱۹۱/۱)_
(۲) فتح الباری (۲۷/۱)_
(۳) طبقات ابن سعد (۱۹۶/۱) ذكر أول ما نزل عليه من القرآن وما قيل له ﷺ)_
(۴) صحیح بخاری(کتاب التفسیر. تفسیر سورة العلق وصحیح مسلم (۹۰/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_

خوسلیمان تیمی رحمہ اللہ بعضے آثار داسے ذکر کړی دی چه په هغے کښے د سورۃ ..والضحی.. او سورۃ ..الم نشرح.. د مکمل نزول ذکر دے.(۱) خودا ټول آثار ضعیف دی په حقیقت کښے دلته دوه فترت ده

(۱) یوفترت هغه دے کوم چه د ابتداء وحی په زمانه کښے وو د هغے نه پس خو ..یٰٓاَیُّهَا الْمُدَّثِّرُ..و نازل شوے وو.

(۲) اودویم فترت هغه دے کوم چه د درے ورځو مختصره موده وه چه دهغے نه پس سورت ..والضحی.. نازل شو.ددے فترت متعلق دابولهب دښځے واقعه ده چه رسول الله ﷺ دوه درے ورځے بیمار شو.اوحضرت جبرئیل علیہ السلام رانغلو.نودابولهب ښځے وئیل شروع کړل چه (ربما محمداً رأى رآه وأن يكون شيطانك قد تركك لم أره قربك منذ ليلتين أو ثلاث، فأنزل الله: ﴿وَالضُّحٰى ۝ وَالَّيْلِ إِذَا سَجٰى ۝ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى ۝﴾ (۲) والله اعلم.

الحدیث الرابع

[۴] قَالَ ابْنُ شِهَابٍ وَأَخْبَرَنِي أَبُوسَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ أَنَّ جَابِرَبْنَ عَبْدِ اللّٰهِ الْأَنْصَارِيَّ قَالَ وَهُوَيُحَدِّثُ عَنْ فَتْرَةِ الْوَحْيِ فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءٍ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيٍّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ فَرُعِبْتُ مِنْهُ فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلَى قَوْلِهِ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ فَحَمِيَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَ تَابَعَهُ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُوصَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرٌ بَوَادِرُهُ [۳۰۶۶، ۴۶۳۸، ۴۶۳۲، ۵۸۶۰]

امام بخاری رحمہ اللہ دلته دحضرت جابر رضی اللہ عنہ روایت بیانوی.اول ئے د ابن شهاب زهری رحمہ اللہ په سند سره د حضرت عائشے رضی اللہ عنہا حدیث بیان کړے دے.

علامه کرمانی رحمہ اللہ دا تعلیق ګرځولے دے.هغوی فرمائی.چه دلته د سند اولنۍ حصه ذکر نه ده.اوکله چه د سند په ابتداء کښے حذف وی.هغے ته تعلیق وائی دا بیله خبره ده.چه امام بخاری رحمہ اللہ کله د جزم صیغے استعمالوی نوهغه معلقات عام طور مسند وی.برابره که په سند متقدم سره وی یا په بل سند سره وی.بهرحال د هغوی په نیزدا تعلیق دے.(۳)

---

(۱) فتح الباری(۸/۷۱۰) کتاب التفسیر.تفسیر سورة العلق باب ﴿وَالضُّحٰى ۝ وَالَّيْلِ إِذَا سَجٰى ۝ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى ۝﴾ (الضحی ۱-۳)-

(۲)صحیح بخاری (۲/۷۳۸، ۷۳۹) کتاب التفسیر.تفسیر سورة والضحی)۔

(۳) شرح کرمانی(۱/۴۱)۔

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه دا موصولاً بالسند السابق دے. یعنی «حدثنا یحیی بن بکیر قال: حدثنا اللیث عن عقیل عن ابن شهاب أخبرنی أبوسلمة...»، لکه چه دلته سند محذوف نه دے نودا تعلیق نشو بلکه تحویل دے.(۱)

دتحویل قسمونه () په ابتداء کښے دوه سندونه وی. اوبیا په مینځ کښے چه په مینځ کښے یو راوی ته اورسی. نودواړه سندونه یوځائے شی. وړاندے سند یو وی. هم دا عامه طریقه ده. اواکثر هم دا صورت وی.

() دویم صورت ددے په عکس دے. یعنی د ابتداء نه خو یو سند وی. اوچه وړاندے لاړ شی. نودوه شی.(۲) لکه څنګه چه دلته هم دا صورت دے. چه امام بخاری رحمه الله اول د «یحیی بن بکیر عن اللیث عن عقیل عن ابن شهاب» په سند سره د حضرت عائشے رضی الله عنها حدیث ذکر کوی. اوبیا هم په دے طریق سره هم د ابن شهاب په واسطه د حضرت جابر رضی الله عنه حدیث ذکر کوی. په اول کښے سند یو وو. اوچه ابن شهاب رحمه الله ته اورسیدلو. نو جدا شو.

قوله: قَالَ وَهُوَ يُحَدِّثُ عَنْ فَتْرَةِ الْوَحْيِ: په ظاهره د ..قال.. ضمیر دغه شان د ..وهو.. اود ..یحدث.. ضمیر حضرت جابر رضی الله عنه ته راجع کیږی. هم دا علامه کرمانی اوعلامه عینی هم ذکر کړی دی.(۳)

خوصحیح دا ده. چه دا ضمائر نبی علیه السلام ته راجع کیږی. ځکه چه هم دا روایت په کتاب التفسیر کښے راځی. اودغه شان امام مسلم رحمه الله دا روایت په خپل صحیح کښے ذکر کړے دے.(۴) په هغے کښے الفاظ داسے دی. «أن جابر بن عبدالله الأنصاری رضی الله عنه قال: قال رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو یحدث عن فترة الوحی» په دے کښے د ..قال.. فاعل خو مذکور دے. اود ..هو.. او ..یحدث.. ضمائر هم رسول الله صلی الله علیه وسلم ته راجع دی. والله اعلم.

قوله: فَقَالَ فِي حَدِيثِهِ بَيْنَا أَنَا أَمْشِي إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ: نبی اکرم صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل. چه زه روان ووم. چه د آسمان د طرفه مے یو آواز واوریدلو. په دے روایت کښے دا ذکر خو شته. چه دوی روان وو. خوکوم خوا ته روان وو؟ اوپه کوم مقام کښے ورته آواز واورولے شو. ددے ذکر نشته. په یوبل روایت کښے ددے وضاحت موجود دے. په هغے کښے دی. چه رسول الله صلی الله علیه وسلم اوفرمائیل. «جاورت بحراء شهراً فلما قضیت جواری، نزلت فاستبطنت بطن الوادی، فنودیت فنظرت أمامی وخلفی وعن یمینی وعن شمالی، فلم أر أحداً، ثم نودیت فنظرت فلم أر أحداً، ثم

---

(۱) فتح الباری (۲۸/۱)۔

(۲) فیض الباری (۲۲/۱)۔

(۳) شرح کرمانی (۴۲/۱) وعمدة القاری (۶۷/۱)۔

(۴) صحیح مسلم (۹۰/۱) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله صلی الله علیه وسلم۔

رجعت فرفعت رأسي، فإذا هو على العرش في الهواء، يعني جبريل عليه السلام فأخذتني منه رجفة شديدة فأتيت خديجة رضي الله عنها فقلت دثروني، دثروني، فصبوا علي ماءً فأنزل الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾ (۱) ددے روایت نه معلومه شوه چه دوی د غار حراء نه د اعتکاف نه پس تلل اود مقدم علم هم اوشو چه دوی د غر نه راکوز شوی وو اود خوږ په مینځ کښے وو.

قوله فَرَفَعْتُ بَصَرِي فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِحِرَاءٍ جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيٍّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ: چه ما نظر پورته کړلو. چه اومے کتل نوهغه فرشته وه. کومه چه ماته په غار حراء کښے راغلے وه. د آسمان او زمکے په مینځ کښے په یوه کرسئ باندے ناسته وه.

..کرسي.. په کاف باندے ضمه او کسره دواړه جائز دی. جمع ئے کراسي. د راء په تشدید اوتخفیف دواړو سره ټیك ده. ابن السکیت وائی. چه څه په دے وزن راشی. او دهغے په مفرد کښے یاء مشدد وه. نوپه جمع کښے به ئے تشدید اوتخفیف دواړه جائز وی. (۲)

د دے حدیث نه د فرشتے په کرسئ باندے ناسته ثابته شوه. بیا د صحیح مسلم او سنن نسائی د روایت نه د نبی ﷺ په کرسئ باندے ناسته ثابتیږی. «قال ابوزرعة: انتهيت إلى النبي ﷺ وهو يخطب، قال فقلت يا رسول الله! رجل غريب، جاء يسئل عن دينه، لا يدري ما دينه، قال: فأقبل على رسول الله ﷺ وترك خطبته، حتى انتهى إلى قاعد على كرسي حسبت قوائمه حديداً، قال فقعد عليه رسول الله ﷺ وجعل يعلمني مما علمه الله، ثم أتى خطبته فأتم آخرها» (۳)

د دے نه معلومه شوه. چه په کرسئ باندے په کیناستو کښے څه قباحت نشته. کیناستے شی.

د حضرت علامه کشمیری رحمه الله یوه واقعه: اوریدلی شوی دی. چه علامه کشمیری رحمه الله په یوځائے کښے په جمات کښے ناست وو وعظ ئے کولو. سمدستی د یو کس په زړه کښے دا خیال راغلو. چه جمات اوبیا په کرسئ باندے ناسته!!

حضرت شاه صاحب رحمه الله ته ددے خطرے احساس اوشو. نوحضرت مسلم شریف راوغوښتلو اوهم دا حدیث ئے اولوستلو. او واورولو. کوم چه پورته مونږ ذکر کړلو. والله اعلم.

قوله فَرُعِبْتُ مِنْهُ: ماچه جبرئیل علیه السلام اولیدلو نو مرعوبه شوم

..رعبت.. مجهول هم لوستلے شوے دے او..رعبت.. معروف هم لوستلے شوے دے.

دصحیح بخاری په یو روایت کښے دغه شان په صحیح مسلم کښے «فجئت منه حتى هويت إلى

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) عمدة القاری (۱/۶۶)_

(۳) صحیح مسلم (۱/۲۸۷) کتاب الجمعة دغه شان سنن نسائی (۲/۳۰۲) کتاب الزینة باب الجلوس علی الکرسی)

الأرض»(۱) الفاظ راغلی دی. ددے معنی هم ویریدل دی. مطلب دا چه زه د ویرے د وجے کهبراؤ شوم. تردے چه په زمکه راپریوتم.

قوله فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي: زه واپس راغلم. اوما اوونیل چه ما په کمبل کښے پټ کړئ داصیلی اوکریمه په روایت کښے دغه شان یوکرتے دی. اوپه نورو نسخون کښے ..زملونی زملونی.. دوه کرته راغلی دی.(۲) بیا په کتاب التفسیر کښے ..دثرونی.. الفاظ راغلی دی.(۳) په دے مناسبت سره ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝ قُمْ فَأَنْذِرْ ۝﴾ آیاتونه نازل شول.

د کتاب التفسیر په روایت کښے ..دثرونی وصبوا علی ماء بارداً» هم راغلی دی یعنی په مابانده خادر واچوئ. اوپه مابانده یخے اوبه راواړوئ. په نبی ﷺ باندے ویره راغلے وه. اوړجیدل پرے راغلی وو. په دے کښے د سکون پیدا کولو دپاره نبی ﷺ د کپړے اچولو حکم اوکړلو. اود اوبو په اړولو باندے هم په طبیعت ته څه آرام ملاویږی. نوځکه نے اوفرمائیل. چه «صبوا علی ماءً بارداً»

اودا هم ممکن ده. چه په نبی ﷺ باندے د ویرے د وجے تبه راغلی وی. اوعربیان د تبے علاج په یخو اوبو سره کوی.(۴) نبی کریم ﷺ په خپله فرمائیلی دی. «الحمی من فیح جهنم، فأبردوها بالماء»(۵) یعنی د تبے اثر د جهنم د ساګانو څخه دے. دا په اوبو سره یخه کړئ.

قوله فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ إِلَى قَوْلِهِ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ: یعنی کله چه دوی کمبل واغوستلو. اوسملاستلو. نو دالله تعالی د طرفه ورته خطاب اوشو. ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ۝﴾

دغه شان په قرآن کریم کښے دوی ته ﴿يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ ۝﴾ وئیلی شوی دی. او مخاطب شوی دی. په بعضے روایاتو کښے دی. چه کافرانو په دارالندوة کښے غونډه راغوستله. اومشوره نے اوکړله. چه نبی ﷺ ته داسے نوم ورکړئ. چه خلق ترے منع شی. چا د ..کاهن.. وئیلو مشوره ورکړه. خورد شوه. چه دے کاهن نه دے. چا د لیونی وئیلو رائے ورکړه. خودا رائے هم مسترده شوه. چا د ،ساحر.. وئیلو رائے ورکړه. اګرچه هغوی رائے ورکړه. چه دے ساحر نه دے. خو په دے باندے مجلس ختم شو. نبی کریم ﷺ ته چه کله ددے علم اوشو. نو هغوی غمګین

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر. تفسیر سورة المدثر. باب والرجز فاهجر_ دغه شان صحیح مسلم (۱/۹۰) کتاب الإیمان باب بدء الوحی إلی رسول الله ﷺ)_

(۲) فتح الباری (۱/۲۸)_

(۳) صحیح بخاری کتاب التفسیر. تفسیر سورة المدثر. باب رقم.۱) وباب وربک فکبر)_

(۴) زادالمعاد فی هدی خیرالعباد (۴/۲۵) فصل فی علاج الحمی)_

(۵) صحیح بخاری (۱/۴۶۲) کتاب بدء الخلق باب صفة النار وأنها مخلوقة)_

شول اوخادر نے واغوستلو اوسمدلستلو په دے باندے حضرت جبرئیل علیه السلام د سورة مزمل آیتونو نازلولو سره تشریف راوړلو (۱)

چونکه نبی ﷺ چه جبرئیل علیه السلام لیدلے وو نو ویره پرے راغلے وه اوخادر نے اوغوستے وو نو په دے مناسبت سره ورته په ﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ﴾ سره خطاب اوشو اوکله چه د قریشو دکافرانو د تکلیفونو نه غمژده شو اوخادر نے واغوستلو نوپه ﴿يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ﴾ سره ورته خطاب اوشو.

خطاب د محبت اوملاطفت بهرحال په ﴿يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ﴾ او ﴿يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ﴾ دواړو کښے د محبت اوملاطفت خطاب دے مخاطب چه په کوم صفت سره متصف کولے شی نوپه مینه کښے دهغه صفت ذکر کولے شی لکه دحضرت علی رضی الله عنه واقعه د احادیثو په کتابونو کښے راغلے ده چه چه حضرت علی رضی الله عنه د حضرت فاطمه رضی الله عنها نه خفه شو نومسجد نبوی ته راغلو او سملاستلو نودهغه شاه او څټ باندے خاورے اولګیدلے نبی ﷺ جمات ته تشریف راوړلو او دهغه د شاه نه نے خاورے څنډلے او آوازنے ورکوله «قم یا أبا التراب، قم یا أبا التراب»(۲) یعنی اے د خاورے خاونده! پاسه اے د خاورے خاونده! پاسه دا خطاب دمحبت او مینے خطاب وو

قوله ﴿قُمْ فَأَنْذِرْ﴾: ته پاسه ته تیار او مستعد شه اوس په تا دعوت ورکول دی اوخلقو ته توحید بیانول دی (۳)

..انذار.. ویرولو ته وائی.خو مطلق ویریولو ته نه وائی بلکه دے ته تخویف وانی په کوم چه د به انجام نه ویریولے شی (۴) یعنی پاسه او خلقو ته اوښایه.که توحید نه قبلوئ نو ستاسو انجام به خراب وی.اوتاسو به جهنم ته اوغورځولے شئ.

نبی ﷺ چه یوطرف ته ..منذر.. ګرځولے شوے اورالیږلے شوے دے نو ..مبشر.. هم ګرځولے شوے دے ﴿يَاأَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ (۵) خو دلته صرف د ..انذار.. د دے وحے تذکره کړے شوے ده.چه په هغه وخت کښے چه کوم خلق موجود وو.هغه د ..انذار.. قبلول وو.ټول کافران او مشرکان وو کله چه څه مسلمانان شول نو بیا الله تعالی د دوی دپاره دواړه اوصاف ذکر کړل (۶)

قوله ﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾: اودخپل رب په قولاً اوفعلاً عظمت بیان کړه.پخپله هم ددے عظمت

---

(۱) تفسیر ابن کثیر (۴/۴۳۴)۔

(۲) صحیح مسلم (۲/۲۸۰) کتاب فضائل الصحابة ﷺ باب من فضائل علی بن ابی طالب ﷺ)۔

(۳) الکشاف للزمخشری (۴/۶۴۵) تفسیر سورة المدثر)۔

(۴) مجمع البحار (۴/۶۸۱)۔

(۵) الأحزاب ۴۵)۔

(۶) روح المعانی (۱۵/۱۳۳) تفسیرسورة المدثر)۔

قائل اوسه.او نورو ته هم د خلقو د عظمت سبق اولوله.(۱) دا د دے وجے چه انداز ترهغه وخته پورے نه متحقق کیږی.ترڅوچه د عظمت یقین نه وی.دالله تعالی د توحید په نه منلو چه د کوم عذاب نه ویرول کولے شی که دالله تعالی د عظمت یقین نه وی.نود دوزخ او دهغے دعذاب یقین به څنګه پیدا شی.

بعضے کسانو وئیلی دی.چه دلته د ..کبر.. نه مراد په تحریمه صلاة کښے ..الله اکبر.. وئیل دی (۲) خکه چه په دے کښے هم دالله تعالی عظمت بیانیږی.خو دومره ده چه په دے کښے دالله تعالی عظمت په یوه خاص طریقه بیانیږی.

خو په دے مقام کښے راجح اوښکاره هم دا ده.چه دا خاص معنی مراد نه ده.بلکه عام معنی یعنی مطلق تعظیم بیانول مقصود دی.خکه چه دلته د ..کبر.. مفعول به ..ربك.. مذکور دے.اوکه د ..کبر.. نه مراد ..الله اکبر.. وئیل مقصود وو.نو دے ته قصر وئیلی شی.اوپه قصر کښے مفعول به نه ذکر کیږی.لکه ..سجل.. ..حوقل.. په خلاف د ..سبح.. چه ددے مفعول اومتعلقات ذکر کوی.(۳) دلته چونکه ..وربك فكبر.. وئیلے شوے دے.او ..ربك.. مفعول به دے.کوم چه دلته مذکور دے.نوځکه به دلته عامه معنی مراد وی.چه ته فعلاً وقولاً واعتقاداً دالله تعالی د عظمت درس ورکوه.اوپه خپله هم په خپل زړه کښے دالله تعالی د عظمت یقین ساته.

قوله: ﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾: اوخپلے جامے پاکے ساته.لکه چه څنګه چه به دے وراندے پاکے ساتلے.بعضے حضرات فرمائی.چه دلته د ..ثیاب.. نه مراد ..نفس دے.(۴) مطلب دا دے.چه خپل نفس په اخلاق حمیده باندے موصوف کړئ.او دا د اخلاق رذیله نه بچ ساتئ.لکه څنګه چه تاسود وراندے نه داپه اخلاق حمیده باندے موصوف ساتلے اود اخلاق رذیله نه بچ ساتلے دے.

د ..ثیاب.. نه بعضے حضراتو ددے ظاهری معنی یعنی هم جامے مراد اخستے دی.(۵) او مطلب ئے دا بیان کړے دے.چه تاسو خپلے جامے داسے پاکے ساتئ.لکه څنګه چه به مو وراندے پاکے ساتلے.اوکله چه د جامو دپاره دا حکم شو.د نفس دپاره به په طریق اولی سره دا حکم وی.کله چه دظاهرد پاکولو تاکید کیږی.نود باطن د پاکولو تاکید خوبیا زیات تاکیدی وی.لکه څنګه چه نبی ﷺ فرمائیلی دی.«نظفوا أفنيتكم»(۶) خپلو کورونو ته مخامخ خایونه (انګړونه) پاك ساتئ.ددے معلومه شوه.چه د دننه د کمرو او د بهر پاکول په طریق اولی سره ضروری دی.

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) پورتنئ حواله)_

(۳) د تفصیل دپاره اوګورئ. فیض الباری (۳۳/۱)_

(۴) الجامع لأحكام القرآن(۶۲/۱۹)_

(۵) پورتنئ حواله)_

(۶) أخرجه الترمذی فی جامعه عن سعدبن أبی وقاص فی كتاب الأدب باب ما جآء فی النظافة رقم ۲۷۹۹).

قوله ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾: د..رجز.. تفسیر امام بخاری رحمه الله په ..اوثان.. سره کړے دے.(۱) اومطلب دا دے چه لکه څنګه تاسو د بت پرستۍ نه خان ساتلو دغه شان روستو هم ددے نه خپل خان بچ ساتئ.
ددے مطلب دا نه دے چه د نبی ﷺ والعیاذبالله د ..اوثان.. سره څه تعلق وو اودهغے د پریخودلو حکم ورته کولے شی بلکه دا امر د استمرار دپاره دے چه لکه څنګه تاسو ..اوثان.. پریخودے دی دغه شان ئے په آئنده کښے پریخے اوساتئ.
نبی کریم ﷺ چرته د بتانو دتعظیم دپاره نه دے تلے یوخل د دوی د خاندان خلق داختر کولو دپاره تلل هلته د بتانو تعظیم هم وو نبی ﷺ نه تلو چه دکور خلق اود کور بنځے خفه شوے نو نبی ﷺ هلته تشریف یوړلو خوچه هلته اورسیدلو نوپټ شو بیا چه کله راواپس شو نو په ویره وو د دوئ نه ترور یانو تپوس اوکړلو نودوی ورته جواب ورکړلو چه ماسره ویره وه هسے نه په ما باندے د پیریانو وغیره اثر اوشی هغوی ورته تسلی ورکړه چه ته د بنه صفاتو مالك ئے الله تعالی به په تاسو د شیطان داثر نه محفوظ ساتی بیا ئے ترے تپوس اوکړلو چه تاسو هلته څه اولیدل؟ نو نبی ﷺ ورته اوفرمائیل چه هلته زه کله بت ته ورنزدے شوم نو یو سپین د اوږد قد سړے به ماته بنکاره شو اووئیل به ئے چه خبر دار! اے محمده دے کوتے مه وراوړه.ددے نه پس نبی ﷺ دے خلقو سره هیڅ یو اخترته نه دی تلے.(۲)
د ..رجز.. یوبل تفسیر دا هم شوے دے چه ددے نه مراد عذاب دے.(۳) او مطلب دا دے چه عذاب سبب جوړویدو چه څومره څیزونه دی.منکرات. معاصی او فواحش.ددے نه خپل خان په حفاظت کښے محفوظ ساته.(۴)
بهرحال که د ..رجز.. معنی د عذاب وی.اومراد سبب دعذاب وی.نو..اوثان.. په خپله په دے کښے داخل دی.

قوله فَحَمِيَ الْوَحْيُ وَتَتَابَعَ: د..حمی.. معنی گرموالے دے.ددے نه مراد د وحی په کثرت سره راتلل دی.قاعده دا ده چه کله یو څیز په کثرت او شدت سره راځی نو وئیلی شی چه څیز گرم شو.په بازار کښے چه کله دخرڅولو او اخستلو سلسله زیاته شی نووائی چه بازار گرم دے.

---

(۱) صحیح بخاری(۷۳۳/۲) کتاب التفسیر.تفسیر سورة المدثر.باب قوله:﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾ وباب وقوله : ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ _
(۲) دلائل النبوة لأبی نعیم الاصفهانی(۱۸۷/۱) الفصل ..... الله عزوجل به من العصمة وحماه من التدین بدین الجاهلیة وحراسته إیاه عن مکاید الجن وإحتیالهم علیه﴾_
(۳) صحیح بخاری (۷۳۳/۲) کتاب التفسیر.تفسیر سورة المدثرباب قوله:﴿ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ _
(۴) تفسیر کبیر(۱۹۳/۳۰) وتفسیر قرطبی (۶۶/۱۹)_

دغه شان دلته د ..حمی الوحی.. معنی دا دده چه اوس د وحی راتلل پرله پسے او مسلسل شروع شوه په ..تتابع.. کښے ددے تصریح او تاکید دے
خو ددے مطلب دا نه دے چه اوس به هر وخت وحی راتله بلکه مطلب دا دے چه لکه څنګه په اول خل انقطاع راغلے وه د کومے په باره کښے چه مونږ مخکښے د عالمانو مختلف اقوال بیان کړی دی هغه شان معتدبه انقطاع نه وه د یوے نیمے ورځے ته انقطاع نشی ونیلے ځکه چه په واقعه د افک کښے څه یوه میاشت په نبی ﷺ باندے وحی نه وه راغلے خو دے مودے ته چاد فترت نوم نه دے ورکړے والله سبحانه اعلم

قوله تَابَعَهُ عَبْدُاللّٰهِ بْنُ يُوسُفَ وَأَبُوصَالِحٍ وَتَابَعَهُ هِلَالُ بْنُ رَدَّادٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ:

د اولنی .تابع.. فاعل خو ښکاره ده چه عبدالله بن یوسف او ابوصالح دی خوددے د مفعول ضمیر دامام بخاری رحمه الله استاذ یحیی بن بکیر طرف ته راجع کیږی (۱) مطلب دا دے چه لکه څنګه یحیی بن بکیر رحمه الله دا روایت د لیث نه نقل کړ دے نودغه شان عبدالله بن یوسف اوابوصالح هم د لیث شاګردان دی اوهغوی هم دا روایت د لیث نه نقل کړے دے لکه چه دے دواړو په خپل مشترکه استاذ لیث نه ددے روایت په نقل کولو کښے د یحیی بن بکیر متابعت کړے دے
دعبدالله بن یوسف التنیسی روایت امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښے په کتاب الانبیاء کښے نقل کړے دے (۲)
او د ابوصالح نه مراد دلیث کاتب عبدالله بن صالح دے (۳)
امام بخاری رحمه الله ددوی هغه روایات کوم چه هغوی د لیث نه نقل کوی په بخاری شریف کښے په کثرت سره تعلیقاً ذکر کړی دی (۴) یعقوب بن سفیان په خپل تاریخ کښے د ابوصالح عن اللیث روایت موصولاً ذکر کړے دے (۵) حافظ شرف الدین دمیاطی رحمه الله دا فرمائیلی دی چه دابوصالح بن مراد دلته عبدالغفار بن داود خرانی دے (۶) خودا وهم دے د ابوصالح کاتب اللیث روایت موجود دے خود ابوصالح عبدالغفار بن داود د روایت چا ذکر نه دے کړے (۷)
دابوصالح روایت رویانی رحمه الله په خپل مسند کښے هم ذکر کړے دے (۸)

---

(۱) فتح الباری (۲۸/۱)_
(۲) صحیح بخاری (۴۸۰/۱) کتاب الأنبیاء باب واذکر فی الکتاب موسی إنه کان مخلصاً)_
(۳) فتح الباری (۲۸/۱)_
(۴) پورتنی حواله)_
(۵) پورتنی حواله دغه شان تغلیق التعلیق (۱۷/۲)_
(۶) فتح الباری (۲۸/۱)_
(۷) پورتنی حواله)_
(۸) تغلیق التعلیق (۱۷/۲)_

بیا په دویم ..تابعه.. کښے ضمیرد مفعول عقیل طرف ته راجع دے.کوم چه د امام زهری رحمه الله شاگرد دے.(۱) او مطلب دا دے چه لکه څنګه دا روایت عقیل د زهری رحمه الله نه نقل کوی.نودغه شان نے هلال بن رداد رحمه الله هم د زهری رحمه الله نه نقل کوی.
د هلال بن رداد روایت امام ذهبی رحمه الله په ..زهریات.. کښے موصلا روایت کړے دے.(۲)
متابعت امام بخاری رحمه الله په دے مقام کښے په اول خل د متابعت ذکر کړے دے نو ددے په باره کښے څه تفصیل زده کړئ.
دمتابعت لغوی او اصطلاحی معنی ..متابعت.. په لغت کښے وائی چا په پسے شاه ته روانیدل.
داهل اصول په اصطلاح کښے متابعت دے ته وائی چه یوراوی یو روایت د خپل استاذ نه نقل کړی.اودویم راوی هم دا روایت نقل کړی.اود اول راوی سره شریك شی.دا شرکت که په اولنی استاذ کښے وی یا په شیخ الشیخ یا ددده نه پورته په چا کښے وی دغه شان دا هم ضروری نه ده.چه د دواړو روایتونو الفاظ یو شان وی.بلکه که په الفاظو کښے مشارکت وی.یا صرف په معنی کښے.په دواړو ورتونو کښے ورته متابعت وائی.(۳)
دمتابعت قسمونه.ددے تفصیل نه به تاسوته معلومه شوے وی.چه دمتابعت دوه قسمونه دی.
() یو دا چه مشارکت په اولنی شیخ باندے اوشی.لکه څنګه چه دلته عبدالله بن یوسف اوابوصالح دواړه د لیث نه په روایت کولو کښے د امام بخاری رحمه الله داستاذ یحیی بن بکیر شریکان دی.دے ته متابعت تامه وائی.
() دویم صورت دا دے.چه مشارکت په اول کښے نه وی.بلکه چه وړاندے لاړ شی.نو د شیخ الشیخ یا ددے نه هم پورته کیږی.لکه دلته چه هلال بن رداد د عقیل سره مشارکت کوی.اود دواړو شیخ امام زهری رحمه الله دے.دا اول د سند نه دے.بلکه د سند په درمیان کښے مشارکت کیږی.څکه دے ته متابعت قاصره یا ناقصه وائی.(۴)
دشاهد تعریف دمتابع سره نزدے نزدے یو لفظ دے..شاهد...
او..شاهد.. وائی.هغه حدیث ته کوم چه یو راوی روایت کړی اوهغه د بل راوی د روایت سره لفظاً یا معنیً مطابقت اوکړی.خوپه دے شرط چه په دواړو روایتونو کښے صحابی رضی الله عنه جدا جدا وی.(۵)

---

(۱) فتح الباری(۲۸/۱)_
(۲) فتح الباری(۲۸/۱) وهدی الساری (ص.۲۰) وتغلیق التعلیق (۱۷/۲)_
(۳) شرح المنظومة البیقونیة (ص.۱۲۸)_
(۴) شرح المنظومة البیقونیة(ص.۱۲۸)_
(۵) شرح نخبة الفکرمع حاشیة لقط الدرر(ص.۶۵ ۶۶)_

په ،،متابع،، او ،،شاهد،، کښې فرق په ..متابع.. او ..شاهد.. کښے اصلا فرق دا دے چه په متابع کښے صحابی ﷺ یو وی اوپه شاهد کښے جدا جدا وی البته بعضے وخت د یو اطلاق په بل باندے توسعا کیدے شی.(۱)

قوله وَقَالَ يُونُسُ وَمَعْمَرٌ بَوَادِرُهُ: دا یونس اومعمر هم د امام زهری رحمه الله شاگردان دی.اود عقیل متابع دی.لکه څنګه چه هلال بن رداد متابع دے.خوفرق دا دے چه هلال بن رداد خو د عقیل پشان ..فواده.. ذکر کوی.یعنی .ویرجف فواده.. وانی.اویونس اومعمر د .وفواد.. په ځائے د ..بوادر.. لفظ ذکر کوی.او ..ترجف بوادره.. ذکر کوی.
مخکښے مونږ د ..فواد.. او ..بوادر.. پوره تشریح هم کړے دے.

دمتابعت فائده دلته امام بخاری رحمه الله د یونس اومعمر متابعت ذکر کړلو.اوبیا ئے د دوی په حوالے سره اختلاف د روایت نقل کړلو.لکه چه دا ئے اوخودله.چه په متابعت کښے په الفاظ کښے اتحاد څه ضروری نه دے.د مفهوم یووالے کافی دے.والله سبحانه اعلم

دحدیث باب د ترجمة الباب سره مناسبت دا دریم حدیث دے.اوهم دا یو حدیث دے.کوم چه د ترجمة الباب سره بیخی په ظاهری مطابقت لری.ځکه چه په دے حدیث کښے دا خودلی شوی دی.چه د وحی شروع داسے شوے وه.اول ورته رویائے صالحه اوخودلی شول.ددے نه پس په دوی کښے دخلوت شوق پیدا شو.بیا یوه ورځ چه نبی ﷺ په غار حراء کښے وو.حضرت جبرئیل علیه السلام اولئنی وحی راوړله.اوتشریف ئے راوړلو.دا ټول تفصیلات د ((باب کیف کان بدء الوحی الی رسول الله ﷺ)) سره بالکل موافق دی.

اود حضرت شیخ الهند رحمه الله د قول مطابق که دا باب د عظمت وحی د بیان دپاره اوګڼلے شی.نوبیا هم تقریر بنکاره دے.ځکه چه ددے روایت نه د عظمت وحی زبردسته اندازه لګی.چه حضرت جبرئیل علیه السلام راغلو.اونبی ﷺ ئے درے خله د خپلے سینے سره اولګولو.اوبیا ئے نبی ﷺ ته زور ورکړلو.اوددے زور ورکولو د وجے نبی ﷺ تکلیف برداشت کړلو.ددے نه بنکاره ده.چه وحی د دیر عظیم الشان څیز دے.د کومے دپاره چه جبرئیل علیه السلام د آسمان نه راغلو.اونبی ﷺ ئے ددے دپاره تیار کړلو.اودوی تکلیف برداشت کړلو.

دغه شان په دے کښے د ..موحی الیه.. یعنی نبی کریم ﷺ د اوصاف عالیه ذکر هم شته.نو دوحی د مبادئ ذکرپه کښے هم راغلو.په دے لحاظ سره هم دا روایت د ترجمة الباب سره مناسب دے.والله سبحانه وتعالی اعلم.

---

(۱) پورتنئ حواله)۔

الحديث الرابع

[د] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ قَالَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ قَالَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ (١) فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ نُبَيِّنَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ [٣٣٣٥، ٣٣٣٦، ٣٣٣٧، ٣٣٣٨، ٣٣٣٩، ٣٣٣٩، ٣٣٣٩

دی که په هغې کښې زه ستا په نیز ریښتینې یم نو تالره پکار دی چه په یوحدیث کښې زما تکذیب اونکړے اوکه زه دروژن یم نو تالره پکار دی چه په دغه ټول احادیثو کښې زما تصدیق اونکړے اونه زما حدث اولیکے پلکه دغه ټول احادیث اوغورځوه بیا ئے اوفرمائیل زما نسخه بره پنټ ابی عاصم د په درے کانړو طلاقه وی که ما د همام نه دا روایت نه وی اوریدلے او په الله قسم چه زه به تاسره کله هم خبر اونکړم (۱)

خو حضرات محدثین کرام رحمهم الله دے ورته جزائے خر ورکړی زهغوی ته دد څیزونو څه پرواه نه وه د امام یحیی بن معین رحمه الله ممول هم دا وو چه کله به ورته د چا په رویات کښې څه شك پیدا شو نوهلته به نے د استاذ نه به نے بار بار تپوسونه کول او هلته به نے د هغه نه قسم اخستلو.

ابن خراش رحمه الله د دوی په باره کښې وئیلی دی «تکلم الناس فیه» خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه دے خبرے ته التفات نه دے کول پکار.

په کال ۲۲۳ ھ کښې وفات شو (۲)

قوله أَبُوعَوَانَةَ: د دوی نوم وضاح بن عبدالله یشکری دے دے هم د صحیح سته په راویانو کښې دے او قه او ثبت دے (۳)

دوی د یزید بن عطاء بن یزید یشکری مولی وو د جرجان نه په قید کښې راغلے وو یزید واخستلو او دوی ته ئے اختیار وکړو لزچه یا خو آزاد شه او یاحدیث لیکه دوی کتابت حدیث ته په آزادیدو باندے ترجیح ورکړه (۴)

د دوی مالك دوی ته تجارتی کاروبار حواله ړولزیو خ یو سوالګر راغلو او وے وئیل که ماته دے دوه درهم راکړل نو زه به تاته فائده اورسوم دوی ورته دوه درهم ورکړل هغه سائل د بصره مالدارانو ته ورغلو او وے وئیل زر کوئ یزید بن عذاء ته ورشئ هغوی اپوعوانه آزاد کړے دے نوخلق یزید ته اورسیدل د یوے ډلے نه پس به بله ډله رسیدله یزید خیال اوکړلو که زه انکار اوکړم نز زماد احادیثو نه به انکار اوشی نو ابوعوانه ئے حقیقة آزاد کړلو (۵)

قوله مُوسَى بْنُ أَبِي عَائِشَةَ: دا موسی بن اپی انشه الهمدانی البوالحسن الکوفی دے سفیانین یحیی بن معین او ابن حبان رحمهما الله وغیره د دوی توثیق کړے دے د هم د اصول سته په راویانو کښې دے (۶)

---

(۱) تهیب الکمال (۲۹/ ۲۶)

(۲) تقریب التهذیب (ص ۵۴۹، رقم ۶۹۴۳)_

(۳) تهذیب الکمال (۴۴۸/۳۰)_

(۴) تهذیب الکمال (۴۴۸/۳۰)_

(۵) تهذیب الکمال (۴۴۸/۳۰) وسیر أعلام النبلاء (۸/ ۲۱۸، ۲۱۹)_

(۶) تفصیل دپاره اوګورئ (ت تهذیب الکمال (۲۹/ ۹، ۹۲)_

قوله سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ: دا مهشور تابعی سعید بن جبیر بن هشام اسد رحمه الله دے د دوی په مدمت .جلالت شان .علوفي العلم او عظیم العبادة باند اجماع ده حجاج بن یوسف ثقفی دے په کال ۹۵ھ نیے قتل کړے وو دد نه جاج هم څو ورځو پورے ژوندے پاتے شو.
دوی د ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه احادث اوریدلی دی او د دوی د ډیرو تابعینو علم حاصل کړے دے دوی د ..جهبذ العلماء..[1] په لقب سره یادولے شی.[2]

قوله عبدالله بن ابن عَبَّاسٍ رضی الله عنهما: عبدالله بن عباس رضی الله عنهما بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف د نبی د تره خوے وو د دوی مور ام الفل لبابة الکبری د ام المؤمنین حضرت میمونه رضی الله عنها خور وه.
په شعب ابی طالب کښې دهجرت نه درے کاله وړاند پیدا شو وو او په ۶۸ ھ کښے چه د دوی عمریو اویا کاله شووفات شو.اوپه طائف کښے دفن شو.په اخری عمرکښے دوی نابینا شوې وو.
دوی ته د کثرت علم د وجے د ..حبر.. او ..بحر.. په القابو سره یادولے شی.د خلفائے عباسیه پلارونے او په ..عبادله اربعه.. کښے شمار وو.[3] د قرآن کریم په تفسیر او تاویل کښے ورته ډیر مهارت حاصل وو.نبی اکرم صلی الله علیه وسلم د دوی دپاره دعا کړے وه.«**اللهم فقهه فی الدین وعلمه التأویل**»[4] هم دا وجه ده چه دوی ته د ..رئیس المفسرین ونیلی شی.اود ..ترجمان القرآن..[5] عظیم لقب ورته ملاؤ شو.
«**عبادله اربعه**» مخکښے د ..عبادله اربعه.. ذکر راغلو.نو پوهه شئ چه د ..عبادله اربعه.. نه څلور صحابه کرام رضی الله عنهم مراد دی.چه نومونه ئے دا دی.① عبدالله بن عباس رضی الله عنهما ② عبدالله بن عمر رضی الله عنهما ③ عبدالله بن زبیر رضی الله عنهما ④ عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما.[6]
علامه نووی رحمه الله فرمائی.اوعلامه عینی رحمه الله هم ددوی اتباع کړے ده.چه جوهری رحمه الله په صحاح کښے د عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما په ځائے ..عبدالله بن مسعود رضی الله عنهما په

---

(۱) بکسر جیم وباء الفائق فی تمییز جید الدرام من ردیها کذا فی مجمع بحارالأنوار (۴۱۸/۱) والمراد النقاد الجبیر ابعوامض الأمورج جهابذة.انظرالمعم الوسیط (۱۴۱/۱)_
(۲) عمدة القاری (۷۰/۱) دغه د تفیصلی حلاتو دپاره اوګورئ: تهیب الکمال (۳۵۸/۱۰. ۳۷۶) وسیر أعلام النبلاء (۴. ۳۲۱. ۳۴۳)_
(۳) عمدة القاری (۷۰/۱) د تفصیلی حالاتو دپاره اوګورئ: سیر أعلام النبلاء (۳۳۱/۳. ۳۵۹) وتذکرة الحفاظ (۱. ۴۰. ۴۱وتهذب الکمال (۱۵/۱۵۴. ۱۶۲)_
(۴) مسند احمد (۲۶۶/۱. ۳۱۴. ۲۳۸. ۳۳۵)_
(۵) طبقات ابن سعد (۳۶۶/۲) ترجمة ابن عباس رضی الله عنهما)_
(۶) تهذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱) ترجمة عبدالله بن الزبیر رضی الله عنهما)_

..عبادلـه.. کښے ذکر کړے دے خودا د لویـو محـدثینو ﷺ امـام احمـد رحمه الله وغیره دتصریح نه خلاف ده.(۱)

خوحقیقت دا دے چه جوهری رحمه الله په ..صحاح.. کښے دوه خایه د..عبادلـه.. ذکر کړے دے یو خل د (..ع. ب.د.) دمادے لاندے ذکر کړے دے په هغے کښے عبدالله بن عباس() عبدالله بن عمر() عبدالله() عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهم نومونه ذکر دی.اوپه بل خل د (..الف لینه.) په ..باب.. کښے د ..ها.. د قسمونو په بیانولو کښے په ..عبادلـه کښے ذکر کړی دی په دے مقام باندے هم ددرے حضراتو نومونه ذکر دی.خوچه دلتـه رارسیدلے دے نو عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنه خائے د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نوم ذکر کړے دے په دے دواړو مقاماتو کښے په یوخائے کښے هم د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نوم نشته.(۲)

امام بیهقی رحمه الله فرمائی.چه چونکه عبدالله بن مسعود رضی الله عنه وړاندے وفات شوے وو.او باقی څلور واړه حضرات د ډیرے مودے پورے ژوندی وو.(۳)خلقو تـه د دوی دعلومو حاجت پیدا شو.کله چه دا څلور واړه په یو قول باندے متفق شی.نو وئیلی شی.((هذا قول العبادلة))(۴)

دابن عباس رضی الله عنهما مرویات: دحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه تـول یو زرشپږ سوه شپیتـه احادیث مروی دی.په دے کښے متفق علیه پنځه نوی احادیث دی.اوصرف په صحیح بخاری کښے یوسل شل اوصرف په صحیح مسلم کښے یوکم پنځوس احادیث مروی دی.لکه چه په بخاری شریف کښے د دوی تـول روایات دوه سوه پنځلس اوپه صحیح مسلم کښے یوسل څلور څلویښت روایات دی.(۵)

تنبیه: دمتفق علیـه پنځه نوی احادیثو او د بخاری د یوسل شل انفرادی احادیثومجموعه ۲۱۵ جوړیږی.هم دا مجموعه علامه کرمانی رحمه الله ذکر کړےده.(۶)خو حافظ ابن حجر رحمه الله پـه صحیح بخـاری کښے د دوی د احـادیثو تـول شمار ۲۱۷ (دوه سـوه اوولـس) ذکر کړے دے.(۷)فلیحرر.

---

(۱) تهذیب الأسماء واللغات(۲۶۷/۱) وعمدة القاری (۷۰/۱)_

(۲) مختار الصحاح(ص.۴۰۸، ۶۸۸)_

(۳) دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د وفات کال ۳۲ھ دے اودعبدالله بن عمرو رضی الله عنه .وفات په ۶۵ھ کښے د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه او عبدالله بن عمر رضی الله عنه وفات په ۷۳ھ کښے اود عبدالله بن عباس رضی الله عنه وفات په ۶۸ھ کښے شوے دے.تهذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱، ۲۷۵، ۲۸۱، ۲۸۲) دغه شان تهذیب الکمال (۱۲۶/۱۶) د عبادله په باره کښےآ د زیات تفصیل دپاره اوګورئ. مقدمة السعایة (ص.۲۷)_

(۴) تهذیب الأسماء واللغات (۲۶۷/۱)_

(۵)عمدة القاری(۷۰/۱) وتهذیب الأسماء واللغات (۲۷۵/۱) ترجمة عبدالله بن عباس رضی الله عنهما)_

(۶) شرح کرمانی(۴۶/۱)_

(۷)هدی الساری مقدمة فتح الباری(ص.۴۷۵) ذکر عدة مالکل صحابی فی صحیح البخاری)_

قوله فِي قَوْلِهِ تَعَالَى لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَالِجُ مِنَ التَّنْزِيلِ شِدَّةً: يعنی حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه د الله تعالی د ارشاد ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ دتفسیر په باره کښے فرمائی چه رسول الله ﷺ به د قرآن د نزول په وخت کښے تکلیف زغملو اوتکلیف اومشقت به ئے برداشت کولو.

معالجه وانی یوځیز په مشقت سره کول.

د شدت سبب ① د دے شدت یوه وجه خو پخپله ددے کلام ثقل او ددے وزن او بوجھ دے کوم چه په دوی باندے نازلیدلو. د دے

② دویم سبب د فرشتے سره ملاقات دے. دخپل هم جنس په ملاقات سره په سړی باندے بوجھ نه وی. اودغیر هم جنس په ملاقات سره په طبیعت باندے ضرور بوجھ راځی اگرچه ملاویدل ورسره ډیر وی. بیا د جسد بشری اوجسد ملکی فرق هم کول دی چه جسد بشری د جسد ملکی نه کمزورے وی.

③ دریمه وجه دا ده. چه نبی کریم ﷺ به د قرآن دنزول سره ددے وجے د قرآن لوستل شروع کولو. چه یاد شی ورته. اوهیرنشی. اوځه جمله په کښے پاتے نشی. اوښکاره ده. چه په ورسره ورسره وئیلو کښے ډیرمشقت وی. ځکه چه په یووخت کښے لوستلوته. اوریدو ته او بیا یادولو ته ذهن متوجه کول وی. نوپه دے طریقه په ذهن باندے زیات بوجھ وی.

قوله وَكَانَ مِمَّا يُحَرِّكُ شَفَتَيْهِ: اونبی ﷺ به خپلو شونډو ته زیات حرکت ورکولو نبی ﷺ به خپلو شونډوته زیات حرکت ولے ورکولو. دا کثرت حرکت ددے وجے وو چه نبی ﷺ به غوستل چه قرآن پاك د حضرت جبرئیل علیه السلام چه داسے اونشی چه جبرئیل علیه السلام ئے اولولی لاړ شی. اوقرآن یاد نه وی. اوځه حصه پاتے شی. ځکه چه دا دالله تعالی کلام دے د شهنشاه کلام دے. دمحبوب کلام دے. د دوی په زړه کښے د دے عظمت هم وو. اومحبت هم وو. ددے وجے دوی داول نه دهغے د یادولو په شوق کښے وو. اودحضرت جبرئیل علیه السلام سره به ئے لوستل. خو ورسره ورسره لوستل او یادول ډیرگران وو. که د اول نه چا ته یاد وی اویوکس د اول نه حافظ وی. نو د بل حافظ سره په وئیلو کښے څه مشکل نه وی. خوچه یوکس حافظ وی. اوبل کس لا حافظ نه وی. اوغیرحافظ دحافظ سره یوشان وانی. دا گرانه ده.

بیا خاص کرچه یولوستونکے فرشته وی. اوبل انسان. فرشته چونکه نوری محض دے. ځکه په کښے لطافت وی. اودهغے په لوستلو کښے تیزی اوعجلت وی. اونبی ﷺ اگرچه د خپل روح په اعتبار سره نوری وو. خودجسد په اعتبار سره خاکی وو. نوځکه په دوی کښے هغه تیزی او عجلت نشو کیدے. بهرحال نبی ﷺ د یادولو دپاره زر زر وئیل چه څه څه پاتے نشی. وراندے هم د بخاری په روایت کښے دی. «يريد أن يحفظه»(۱)

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر. تفسیر سورة القیامة باب لا تحرک به لسانک لتعجل به.. رقم ٤٩٢٧)_

په یو بل روایت کښے دی.«یخشی أن ینفلت منه»(۱)
د «مما» معنی ثابت سرقسطی رحمه الله فرمائی چه د ..مما.. معنی ..کثراما.. ده.(۲) لکه چه په حدیث کښے دی.«أن رسول الله ﷺ کان مما یقول لأصحابه: من رأی منکم رویا فلیقصها»(۳) ای کثیرا مایقول لأصحابه» یعنی رسول الله ﷺ به په اکثرو وختونو کښے دخپلو صحابوٴ نه تپوس کولو چه په تاسو کښے چا څه خوب لیدلے وی هغه دے بیان کړی.
په دے معنی کښے د شاعر یو شعر دے.

وإنا لمما تضرب الکبش ضربة علی وجهه یلقی اللسان من الفم(۴)

مونږ بعضے وخت د لونے خلق په مخونو باندے داسے وهو چه دخولے نه ئے ژبه بهرته راوځی.
بعضے عالمان رحمهم الله فرمائی چه ..مما.. د ..ربما.. په معنی ده کوم چه د قلت اوکثرت دواړو دپاره استعمالیږی.(۵)
علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه ..کان.. ضمیر.. علاج.. طرف ته راجع دے کوم چه د ..یعالج.. نه معلومیږی.اومطلب دا دے چه «کان العلاج ناشئا من تحریك الشفتین» علاج یعنی د شدت برداشت کول د تحریك شفتین نه پیدا کیدلو.لکه چه د اعلاج مبتدا خودلے شی چه د تحریك شفتین سره به وه.(۶)
خو په دے باندے اشکال دا دے چه هم دا روایت وړاندے په کتاب التفسیر کښے راځی په هغے کښے دی.«کان رسول الله ﷺ إذا نزل جبریل علیه السلام علیه بالوحی وکان مما یحرك به لسانه وشفتیه»(۷) دلته هډوډ علاج ذکر نشته.کوم ته چه علامه کرمانی رحمه الله د ..کان.. ضمیر راجع کړے وو دویمه معنی علامه کرمانی رحمه الله دا بیان کړے ده.چه ..ما.. د ..من.. په معنی ده.ځکه چه ..ما.. کله د عاقلانو دپاره هم استعمالیږی.(۸)
یعنی نبی ﷺ په هغه کسانو کښے وو چه خپلو شونډو ته حرکت ورکوی.
دا معنی خو بیخی کمزورے ده.ځکه چه ددے معنی خو دا شوه.چه ډیر خلق شونډو ته داسے حرکت ورکوی.اونبی ﷺ هم حرکت ورکول.

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر سورة القیامة باب إن علینا جمعه وقرآنه.. رقم ۴۹۲۸)_
(۲) فتح الباری(۱/۲۹)_
(۳) صحیح مسلم(۲/۲۴۴) کتاب الرویا)_
(۴) فتح الباری(۱/۲۹)_
(۵) پورتنی حواله)_
(۶) شرح کرمانی(۱/۴۶)_
(۷) صحیح بخاری کتاب التفسیر.سورة القیامة باب: فإذا قرأناه فاتبع قرآنه رقم.۴۹۲۹)_
(۸) شرح کرمانی(۱/۴۶،۴۷)_

په دے څلورو واړه معانیو کښے اولنی دوه معانی راجح دی اوبیا په دے دواړو کښے هم اولنی راجح ده اود علامه کرمانی رحمه الله دواړه ذکر کړے معانی مرجوح دی والله اعلم

قوله فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَأَنَا أُحَرِّكُهُمَا لَكُمْ كَمَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَرِّكُهُمَا:

حضرت ابن عباس رضی الله عنه سعید بن جبیر رحمه الله ته خطاب کوی اوفرمانی چه زه ستا وړاندے خپلو شونډو ته داسے حرکت ورکوم لکه څنګه چه نبی ﷺ حرکت ورکول

دلته حضرت ابن عباس رضی الله عنه داسے فرمانی چه «کماکان رسول الله ﷺ یحرکهما» داسے نے نه دی فرمانیلے چه «کما رأیت رسول الله ﷺ یحرکهما» ددے وجه دا ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه د نبوت په لسم کال یعنی د نه درے کاله وړاندے پیدا شوے وو اودا قصه بیخی د نبوت د شروع ده لکه څنګه چه د امام بخاری رحمه الله ترجمه په دے باندے دلالت کوی چونکه په دغه وخت کښے حضرت ابن عباس رضی الله عنه پیدا شوے نه وو نوهغه به څنګه تحریك شفتین لیدلی وو؟ نوځکه هغوی ... رډیت... اونه وئیل بلکه «کماکان یحرکهما» نے اوفرمانیل.(۱)

خواوس سوال دا دے چه ابن عباس رضی الله عنه ته دتحریك شفتین اوددے د کیفیت علم څنګه اوشو؟

ددے جواب دا دے چه دلته یواحتمال خو دا دے چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا واقعه روستو اوریدلے ده.(۲)

په دے صورت کښے به دا روایت د مرسل صحابو ځنے وی او د مراسیل صحابو په باره کښے مخکښے بیان شوے دے چه د جمهورو عالمانو رحمهم الله په نیز حجت دے.(۳)

دویم احتمال دا دے چه نبی ﷺ ابن عباس رضی الله عنه ته روستو دا واقعه اوروے وی اوپه هغه وخت کښے دوی ددے کیفیت مشاهده کړے وی په دے صورت کښے به دا روایت مرسل نه وی بلکه متصل به وی.(۴)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی چه هم دویم احتمال صحیح دے خکه چه دابوداود طیالسی رحمه الله په روایت کښے ددے صراحت موجود دے.(۵)

قوله وَقَالَ سَعِيدٌ أَنَا أُحَرِّكُهُمَا كَمَا رَأَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ يُحَرِّكُهُمَا فَحَرَّكَ شَفَتَيْهِ:

سعید بن جبیر رحمه الله خپل شاګرد ته اوفرمانیل چه ستاپه مخامخ خپلے شونډو ته داسے حرکت ورکوم لکه څنګه چه ما ابن عباس رضی الله عنه په حرکت ورکولو باندے لیدلے وو ددے نه پس

---

(۱) فتح الباری (۲۹/۱)۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) تقریب النووی مع شرحه تدریب الراوی (۲۰۷/۱) النوع التاسع المرسل۔

(۴) فتح الباری (۲۹/۱)۔

(۵) پورتنی حواله۔

سعید خپلو شوندو ته حرکت ورکړل ددے نه پس دا سلسله روانه شوه. چه هراستاذ خپل شاګرد ته دا حدیث بیانوی نوخپلو شوندو ته حرکت ورکوی. خکه دا حدیث د محدثینو ﷺ په نیز «المسلسل بتحریك الشفتین» دے. (۱)

خودا تسلسل په دے کښے باقی پاتے نشو. بلکه په مینځ کښے مات شو. (۲) اواکثر په مسلسل روایاتو کښے په یو نه یوځائے کښے تسلسل ماتیږی. دټولو نه زیات صحیح روایت په مسلسلاتو کښے «المسلسل بقراءة سورة الصف» دے. (۳)

قوله: فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهٗ وَقُرْآنَهٗ﴾:

الله تعالی په دے باندے دا آیت کریمه نازل کړلو. دا د آیت شان نزول دے.

خو په دے باندے اشکال دا دے. چه نبی ﷺ به د قراءت په وخت شوندو ته حرکت ورکول اونبی ﷺ خو په قرآن کریم کښے د تحریك لسان نه منع شوے دے.

د دے جواب دا دے. چه دا دواړه د ... من باب الإکتفاء... نه دی. اود «کان مما یحرك شفتیه» معنی ده. «کان مما یحرك شفتیه ولسانه» دغه شان په آیت کښے د «لاتحرك به لسانك» ددے مطلب دے. چه «لاتحرك به لسانك وشفتیك» خکه چه ټول حروف شفوی نه دی. بلکه په بعضے حروفو کښے دتحریف شفتین ضرورت راځی. اوپه بعضے کښے نه راځی. نوکله خو به صرف ژبه حرکت کوی. اوکله شوندے حرکت کوی. اوس د نبی ﷺ متعلق چه په حدیث کښے صرف د تحریك شفتین ذکر شوے دے. هلته تحریك د لسان هم مقصود دے. خو د تحریف شفتین په ذکر باندے اکتفاء اوکړے شوه. دغه شان آیت کښے تحریف شفتین هم مقصود دی. خود تحریك لسان په ذکر باندے اکتفاء اوکړے شوه. لکه چه په قرآن کریم کښے دی. ﴿سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ باندے اکتفا شوے ده. (۴)

دویم جواب دا دے. چه په اصل کښے مونږ خلقوته خو تحریك شفتین په نظر راځی. خو الله تعالی عالم الغیب والخفیات دے. هغه هرځیز ته ګوری. هغه ته د ژبے حرکت هم په نظر راځی. نوخکه په حدیث کښے صرف د تحریك شفتین ذکر دے. اوقرآن پاك کښے د تحریك لسان ذکر دے.

دریم جواب دا دے. چه په په اصل کښے په تلفظ کښے د ژبے دخل وو. نوالله تعالی د اصل اعتبار اوکړلو. اوراوی چه د نبی ﷺ کوم ذکر کړے دے. چه هغه د ظاهر په اعتبار سره دے. خکه چه ویونکے شوندے په ظاهره متحرك وی. (۵)

---

(۱) ارشادالساری للقسطلانی (۱/۶۹)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) تدریب الراوی (۲/۱۸۹) النوع الثالث والثلاثون: المسلسل)۔

(۴) عمدة القاری (۲/۷۲)۔

(۵) فتح الباری (۱/۲۹،۳۰) و ارشاد الساری (۱/۷۰)۔

څلورم جواب دا دے چه دا د ((من باب إختصار الرواة)) خنے دے په اصل کښے موسی بن ابی عائشه په دے روایت کښے لسان او شفتین دواړو ذکر کړے وو خو د دوی په شاګردانو کښے ابوعوانه رحمه الله اواسرائیل رحمه الله د تحریك شفتین په ذکر اکتفا اوکړله (۱) اوسفیان صرف تحریك لسان ذکر کړے دے (۲) اوجریر رحمه الله دواړه ذکر کړی دی (۳)

پنځم جواب علامه کرمانی رحمه الله دا ورکړے دے چه دواړه حرکتونه د یوبل سره لازم دی (۴)

شپږم جواب هغوی دا ورکړے دے چه مراد تحریك د ..فم.. دے کوم چه په لسان او شفتین دواړو باندے مشتمل دے (۵)

حافظ رحمه الله هم دا دواړه جوابونه نقل کړی دی (۶) خوعلامه عینی رحمه الله دا دواړه جوابونه تکلف، تعسف اومستبعد ګرځولی دی (۷)

قوله: قَالَ جَمْعُهُ لَكَ فِي صَدْرِكَ وَتَقْرَأَهُ: یعنی زمونږ کار دا ستا په زړه کښے جمع کول اوبیا ددے لوستول دی. یعنی ستا په زړه باندے ددے جاری کول زمونږ ذمه ده

,,جمع.. فعل ماضی هم مروی دے اومصدر هم ونیلی شی چه اضافت نے ضمیر طرفته کیږی ,,صدرك.. کښے په راء باندے رفع هم ونیلی شی په دے صورت کښے به دا .. جمع.. فعل یامصدر) فاعل وی. اوپه دے باندے بناء بر ظرفیت نصب هم ونیلی شی. یعنی الله تعالی به دا ستا په سینه کښے جمع کړی. دکریمه اوحموی په روایت کښے ((جمعه لك فی صدرك)) راغلی دی (۸)

بیا د ,,جمع.. اسناد کوم چه .. مصدر.. طرف ته شوے دے دا مجازی دے لکه ((أنبت الربیع البقل)) وائی. اومقصود دا وی. چه ((أنبت الله البقل فی الربیع)) دغه شان دلته د جمع نسبت اګرچه ,,صدر.. ته شوے دے. خو مطلب دے ((جمع الله لك فی صدرك)) (۹)

و((وتقرأه)) دا د ((قرآنه)) تفسیر دے. ددے نه نے دا اوخودله چه لفظ د ..قرآن.. د قراءت په

---

(۱) حدیث باب .اوکتاب التفسیر .سورة القیامة .باب إن علینا جمه وقرآنه)_

(۲) کتاب التفسیرباب فإذا قرأناه فاتبع قرآنه دغه شان صحیح مسلم (۱/۱۸۳، ۱۸٤) کتاب الصلاة باب الإستماع للقراءة)_

(۳) شرح کرمانی(۱/٤۷)_

(۴) پورتنی حواله)_

(۵) پورتنی حواله)_

(۶) فتح الباری(۸/۶۸۲) کتاب التفسیرسورة المدثرباب ((فإذا قرأناه فاتبع قرآنه..)_

(۷) عمدة القاری(۱/۷۳)_

(۸) ارشادالساری للقسطلانی(۱/۷۰)_

(۹) فتح الباری(۱/۳۰)_

معنی کښے دے اومطلب لکه چه مخکښے بیان شوے دے دا دے چه ددے لوستول هم زمونږ په ذمه دی

قوله فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ قَالَ فَاسْتَمِعْ لَهُ وَأَنْصِتْ: کله چه مونږ اولولو نوته ددے لوستلو اتباع کوه.

دلته د قراءت اضافت الله تعالی خپل خان طرف ته کړے دے خکه چه په حقیقت کښے الله تعالی لولی صورة چه فرشته لولی دا یوه واسطه ده

بیا حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د «فاتبع قرآنه» تفسیر په «فاستمع له وأنصت» سره کړے دے استماع اونصات دواړه جدا جدا لفظونه دی.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په دے دواړو کښے فرق دے .. انصات .. ونیلی شی سکوت ته برابره ده که هلته .. اصغاء .. یعنی آواز طرف ته متوجه کیدل وی یا نه وی نوسړے چه کله چپ وی. اوپه څه خیال کښے ډوب وی. نودے ته انصت وائی. اواستماع ونیلی شی .. اصغاء .. یعنی غوږ کیخودلو ته. لکه چه په قرآن پاک کښے دی ﴿ وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا ﴾ (١)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله چه دلته دکومه تنبیه ورکړے ده چه د .. استماع .. معنی .. اصغاء .. ده. اود .. انصات .. معنی مطلق سکوت ده. اودا د خپل عموم د وجے اصغاء او عدم اصغاء دواړو ته شامل دے. په دے باندے اشکال دا دے چه اهل لغت د .. انصت .. معنی مطلق سکوت نه ده بیان کړے. بلکه داسے سکوت چرته چه استماع وی. د .. انصات .. تفسیر کوی .. سکوت مستمع .. یعنی د داسے کس سکوت چا چه د بل طرف ته غوږ کیخودے وی. مطقاً سکوت نه. (٢)

او .. استماع .. وائی. غوږ کیخودلو ته (٣) اود غوږ کیخودو دپاره سکوت ضروری نه وی کیدے شی. چه یو سړے چپ وی. اود بل چا خبرے ته ئے غوږ کیخودے وی. اوکیدے شی چه چپ نه وی. په یو کار کښے مصروف وی. چاسره خبرے کوی خوغوږ ئے د بل خبرے ته کیخودے وی. نوچه په کوم څانے کښے .. انصات .. وی. هلته به د .. استماع .. تحقق ضرور وی خوچه په کوم څانے کښے .. استماع .. وی. هلته د .. انصات .. وجود ضروری نه وی خکه چه د استماع دپاره سکوت ضروری نه دے. صرف غوږ کیخودل ضروری دے. اود .. انصات .. دپاره د سکوت سره غوږ کیخودل ضروری دی.

دقرأت خلف الامام په مسئله کښې د احنافو رحمهم الله تائید حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د .. فاتبع .. تفسیر په .. فاستمع له وانصت .. سره کړے دے. بل طرف ته ئے په حدیث کښے «إنما

---

(١) فتح الباری (٨ ٦٨٣)_

(٢) النهایة فی غریب الحدیث والأثر (٥ ٦٢) ومجمع الزوائد بحار الأنوار (٤/ ٧١١)_

(٣) مختار الصحاح (ص ٣١٤)_

جعل الإمام ليؤتم به» فرمانیلی دی.[1] د ..لیوتم به.. په باره کښے حافظ ابن حجر رحمہ اللہ تسلیم کړی دی چه د ..انتمام.. معنی ..اتباع.. ده.[2] اود ..اتباع.. تفسیر ابن عباس رضی اللہ عنہ په «فاستمع له وأنصت» سره کړے دے.نو نتیجه دا راووتله.چه د اتباع امام مطلب به دا وی چه ته هغه اورے اوچپ ئے.

په مسلم شریف کښے دحضرت ابوموسی اشعری رضی اللہ عنہ یو روایت کښے دی.«وإذا قرأ فانصتوا»[3] چه کله امام قرات کوی.نوتاسو چپ ئے.او اوری.دا روایت په خپل خانے صحیح او ټیک دے.خو به حال مخالفین په دے کښے کلام کوی.

خو په «إنما جعل الإمام ليؤتم به» کښے خو څه اشکال نشته.دا خو ټول تسلیموی. او د ..انتمام.. معنی هم ..اتباع.. ده.او حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د ..اتباع.. مطلب «فاستمع له وأنصت» بیانوی.نومعلومه شوه.چه امام د دے دپاره مقرر کولے شی.چه هغه کله قرات کوی.نو مقتدیانو ته پکار دی.چه اوری.اودهغه د قرات په وخت کښے چپ وی.

داحنافو رحمہم اللہ مسلك د «وإذا قرأ فانصتوا» نه ثابتیږی.خو د «إنما جعل الإمام ليؤتم به» نه هم د دوی مسلك ثابتیږی.اودحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا تفسیر «فاستمع له وأنصت» د احنافو رحمہم اللہ پوره پوره تائید کوی.والله اعلم.

د اتباع یو بل تفسیر اوپه دواړو کښې تطبیق ددے نه پس په دے پوهه شه.چه د ..فاتبع قرآنه..تفسیر دلته خو په ..استماع وانصات.. سره شوے دے.خو په کتاب التفسیر کښے امام بخاری رحمہ اللہ دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه د قراءت.. تفسیر په ..بیان سره اود ..اتباع.. تفسیر په ..عمل.. سره کړے دے.«قال ابن عباس رضی اللہ عنہ: قرأناه: بيناه فاتبع عمل به»

کیدے شی.چه دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه په دے کښے دواړه تفسیرونه منقول وی.او دا هم کیدے شی.چه اووئیلی شی.چه استماع او انصات دواړه ابتداء وی.او عمل انتها وی.کوم چه په دے باندے مرتب کیږی.

خلاصه دا چه صرف اوریدل او غوږ کیخودل مقصود نه دی.بلکه په دے باندے عمل مقصود دے.بعضے وخت حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په تفسیر کښے ذریعه د عمل ذکر کړے ده.او ذریعه د عمل استماع او انصات ده.ځکه چه ددے نه علم حاصلیږی.او بعضے وخت ئے مقصود د اتباع بیان کړے دے.او دا ئے خودلی دی.چه ..فاعمل به.. په دے باندے عمل اوکړه.د قرآن اتباع دا ده.چه سړے په دے باندے عمل اکړی.والله سبحانه وتعالی اعلم.

---

(۱) صحيح البخاری (۹۵/۱) كتاب الأذان باب إنما جعل الإمام ليؤتم به)۔

(۲) فتح الباری (۱۷۸/۲) كتاب الأذان باب إنما جعل الإمام ليؤتم به)۔

(۳) صحيح مسلم (۱۷٤/۱) كتاب الصلاة باب التشهد فی الصلاة)۔

قوله ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا أَنْ تَقْرَأَهُ: بیا زمونږ په مه دی.ددے بیانول.بیا زمونږ په ذمه دی.چه ته دا اولولے.

دلته اشکال دا دے.چه دلته په تفسیر کښ تکرار راغلے دے.«إن علينا جمعه وقرآنه» تفسیر وو.«جمعه لكه صدرك وتقرأه» او بیا د «إن علينا بيانه» تفسیر په «إن علينا أن تقرأه» سره کوی.نو په دواړو خایونو کښے «تقرأه»«تقرأه»سره کوی.اودا تکرار دے.

دے څو جوابونه دی.

() اولنے جواب دا دے.چه د اولنی ..تقرؤه.. نه مراد «قرأت لنفسه» دے.اود دویم «تقرأه» نه مراد «قرأت لغيره» دے.او مطب دا دے.چه ته خپلے ژبے ته حرکت مه ورکوه.په چپوالی سره اوریدل کوه.مونږ به دا ستا په سینه کښے جمع کړو.او تا ته به په لوستلو قدرت درکړوزته به ئے په خپله هم لوستلے شی.اود «إن علينا بيانه»سره ئے دا خودلی دی.چه ته به دا د نورو په وړاندے هم لوستلے شی. یعنی ددے د الفاظو تعلیم او تبلیغ په کوے.اوددے د مطالبو تفهیم او تعلیم به ورکوے.(۱)

() دویم جواب دا هم ممکن دے.چ اولنی خائے کښے د «تقرأه» نه مراد مطلقاً «قدرة على القراءة» وی.او په دویم خائے کښے «إن علينا أن تقرأه» سره دا بیان شوی وی.چه ته به په بیا بیا وئیلو باندے قادر شے.دا نه چ صرف یو خل به ئے اولولے.او ددے نه پس به قدرت ختم شی.نه بلکه بار بار به تاته د لوستلو قدرت درکړے شی.

() دریم جواب بعضے حضراتو دا ورکړے دے.چه په اصل کښے دا تفسیر وهم دے.(۲) دد اصلی تفسیر هغه دے.کوم چه امام بخاری رحمه الله په کتاب التفسیر کښے نقل کړے دے.«ثم إن علينا بيانه: علينا أن نبينه بلسانك» یعنی ستا په ژبه به مونږ دا بیان کړوزیعنی ددے د مطالبو او معنیو تفهیم او ددے توضیح به اوکړو.

خو په دے جواب باندے اشکال دا دے.ترخو پورے د رایت صحیح معنی کیدے شی.نو تر هغه وخته پورے د سهو یا وهم دعوی کولو ته ضرورت نشته.د «إن علينا بيانه» تفسیر د اپن عباس رضی الله عنه دلته «إن علينا أن تقرأه» نقل شوے دے.او په کتاب التفسیر کښے په «أن نبينه بلسانك» سره شوے دے.په دواړو کښه څه فرق نشته.د «أن نبينه بلسانك» معنی دا ده.چه مونږ به ستا ژبے ته قدرت ورکړو.او ستا په ژبه به د قرآن الفاظ جاری کړو.ته به دا په خپله ژبه باندے ظاهروے.دا اظهار به، علی وجه القراءة وی.د دے نه دلته په «إن علينا أن تقرأه»سره

---

(۱) لامع الدراری (۵۰۹/۱ ـ ۵۱).

(۲) فیض الباری (۳۵/۱).

تعبیر کړے شوے دے
په تفسیر درمنثور کښے د حضرت ابن عباس رضی الله عنه ددے په تفسیر کښے دوارہ خبرے منقول دی[1] نویو روایت ته وهم ونیل تیك نه معلومیږی

ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ یو بل تفسیر بیا بعضے عالمانو رحمهم الله د «ثم ان علینا بیانه» تفسیر په بیان مجملات او توضیح مشکلات سره کړے دے لکه چه «ان علینا جمعه وقرآنه» کښے خو دا بیان شوی دی چه الله تعالی به قرآن کریم د نبی ﷺ په سینه کښے محفوظ کړی او په ونیلو به ورته قدرت ورکړی اوپه «ثم ان علینا بیانه» سره دا خودلی شوی دی چه ددے د مجملاتو بیان او د دے د مشکلاتو توضیح او تفصیل به تا ته روستو درکړے شی[2]

قوله: تأخیرالبیان عن وقت الخطاب: که دا معنی شی نویه دے سره یوے اختلافی مسئلے ته اشاره ملاویږی او هغه دا چه «تاخیرالبیان عن وقت الخطاب» جائز دے اودا مسئله مختلف فیها ده چه الله تعالی په یو وخت کښے په یو حکم سره بنده ته خطاب اوکړی نویه هغه وخت کښے د هغے وضاحت ضروری دے که په هغے کښے تاخیر کیدے شی؟
دجمهور اهل سنت مذهب دا دے چه تاخیر کیدے شی اود امام شافعی رحمه الله نه منصوص دی په دے آیت باندے د تولو نه وړاندے قاضی ابوبکربن الطیب په «تاخیرالبیان عن وقت الخطاب» سره استدلال کړے دے[3]
خودا استدلال ضعیف دے خکه «بیان» په الفاظ مشترکه کښے دے ددے اطلاق په «بیان اجمالی» باندے هم کیږی او په «بیان تفصیلی» باندے هم او مطلقاً د اظهار په معنی کښے هم راځی که ته دلته یوه خاص معنی مراد اخلے نو بل کس دا ونیلی شی چه نه ددے بله معنی ده.
ابوالحسین بصری وائی چه ممکن ده دلته د بیان نه «بیان تفصیلی» مراد وی[4] او مختلف فیه مسئله د تاخیربیان اجمالی ده چه بیان اجمالی مؤخر کولی شی که نه؟ په دے کښے اختلاف دے او په بیان تفصیلی کښے د چا اختلاف نشته تول وائی چه د بیان تفصیلی تاخیر د خطاب د وخت نه جائزنه دے
علامه آمدی فرمائی ممکن ده چه دلته د «بیان» نه مراد «اظهار» وی ونیلی شی «بیان الکوکب إذا ظهر» نودلته مراد اظهاردے اوهغه بیان مراد نه دے په کوم کښے چه اختلاف دے خکه چه تول قرآن مجمل نه دے چه محتاج د بیان وی حالانکه دلته د تول قرآن ذکر کیږی.

---

(۱) الدرالمنثور (۲۸۹/۶) تفسیر سورة القیامة)۔
(۲) فتح الباری (۳۰/۱) وارشاد الساری (۷۰/۱)۔
(۳) فتح الباری (۶۸۳/۸) کتاب التفسیر. تفسیر سورة القیامة باب: فإذا قرءناه فاتبع قرآنه)۔
(۴) پورتنی حواله)۔

خکه چه دلته د بیان اضافت قرآن ته شوے دے.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په مسئله باندے استدلال صحیح دے.هغه داسے چه مونږ د ..بیان.. د لفظ نه ددے ټولے معانی مراد واخلو.نولکه څنګه چه په دے کښے ..بیان تفصیلی.. داخل دے.دغه شان اظهارهم داخل دے.او بیان اجمالی هم داخل دے.(۲)

خودا استدلال دهغه خلقو په مسلك باندے صحیح کیږی.څوك چه د عموم مشترك قائل وی.لکه شوافع.اوڅوك چه د عموم مشترك قائل نه وی.لکه احناف رحمهم الله نو د دوی په نیز دا استدلال صحیح نه دے.البته دا چه عموم مجاز اختیار کړے شی.والله سبحانه وتعالی اعلم.

قوله: فَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ إِذَا أَتَاهُ جِبْرِيلُ اسْتَمَعَ فَإِذَا انْطَلَقَ جِبْرِيلُ قَرَأَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا قَرَأَهُ: دنبی کریم ﷺ ددے نه پس معمول جوړ شوے وو.چه کله به حضرت جبریل راغلو. او قرآن به لوستلو.نو دوی به چپ وو.او اوریدل به ئے.اوچه کله به هغه لاړلو.نو بیا به نبی ﷺ قرآن پاك لوستلو.بالکل هم هغه شان څنګه چه حضرت جبریل علیه السلام لوستل.

حضرت علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.دا هم یوه معجزه شوه.چه ټول قرآن به ئے اوریدل.په هغه وخت کښے به ئے په یو ټکی هم ژبه نه ګرځوله.او د فرشتے د تلو نه ورته ټوله وحی ټکے په ټکے په پوره ترتیب سره بغیر د یو زور یا زیر د تبدیلئ نه په فرفر اورول او خودل.(۳)

قوله: جبریل علیه السلام: پیغمبرانوعلیهم السلام ته د وحی راوړونکے او په مختلفو قومونو عذاب نازلونکے فرشتے نوم جبریل دے.ددے معنی په سریانئ کښے ..عبدالله.. ده.د ,,جبر..معنی بنده ده.او ..ایل.. دالله تعالی په نومونو کښے یو نوم دے.(۴)

عبدبن حمید په خپل تفسیر کښے د حضرت عکرمه رحمه الله نه نقل کړی دی.چه دحضرت جبریل علیه السلام نوم عبدالله او دحضرت میکائیل نوم عبیدالله دے.(۵)

علامه سهیلی رحمه الله فرمائی.چه جبریل د سریانئ لفظ دے.اود دے معنی عبدالرحمن یا عبدالعزیزده.دحضرت ابن عباس رضی الله عنه دا معنی موقوفاً او مرفوعاً په دواړه طریقو باندے منقول ده.خو موقوف روایت اصح دے.بعضے حضرات فرمائی.چه په دے نومونو کښے اضافت اضافت مقلوبی دے.لکه چه د ..ایل.. معنی د بنده ده.او د اول جزء دالله تعالی په نومونو کښے یو نوم دے.د عجمیانو په نیز د ..جبر.. معنی ..اصلاح ما فسد.. ده.په دے

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) فتح الباری(۶۸۳/۸)_

(۳) فضل الباری(۱۹۰/۱)_

(۴) عمدة القاری(۱۷/۱)_

(۵) پورتنئ حواله)_

حیثیت سره د حضرت جبریل علیه السلام په نوم کښے د عربیت سره مناسبت هم پیدا شو خکه چه په عربی کښے هم ..جبر.. ..اصلاح ما وهی.. ته وانی (۱)
دا نوم دعربو په زمکه کښے مشهور نه وو هم دا وجه ده چه حضرت خدیجه رضی الله عنها کله د عداس نوم نصرانی نه د حضرت جبریل علیه السلام په باره کښے تپوس اوکړلو نوهغه ورته اوونیل.
«قدوس قدوس ما شأن جبریل یذکر بهذا الأرض التی أهلها أهل الأوثان» (۲)
علامه عینی رحمه الله فرمائی ما د یو کتاب دمطالعه په وخت کښے لیدلی وو چه دحضرت جبریل علیه السلام نوم عبدالجلیل دے او کنیت ابوالفتوح .دحضرت میکائیل نوم عبدالرزاق دے اودهغه کنیت ابوالغنائم دے دحضرت اسرافیل علیه السلام نوم عبدالخالق دے او کنیت نے ابوالمنافخ دے اودحضرت عزرائیل علیه السلام نوم عبدالجبار دے او کنیت نے ابویحیی دے (۳)
بیا په جبریل کښے د پنځلسو نه زیات لغات دی. (۴)
د ترجمة الباب سره مناسبت د روایت د ترجمة الباب سره مناسبت د ظاهری عنوان نه ښکاره دے.خکه چه په دے کښے حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دتحریك شفتین واقعه ذکر کړے ده.
اودا بیخی د د وحی دنزول واقعه ده.خکه چه دا بعیده ده.چه الله تعالی رسول الله صلی الله علیه وسلم د یوے مودے پورے د حضرت جبریل علیه السلام سره د ونیلو په مشقت برداشت کولوباندے اووینی. اود خپل طرف نه د حفاظت او یادولو ذمه واری وانخلی.نوپه اول کښے الله تعالی د حفظ او قراءت او بیان ذمه واری واخسته.په دے طریقه دا روایت د بدء الوحی سره مطابقت خوری.
اوکه چرته د حضرت شیخ الهند رحمه الله د قول مطابق مقصود د ترجمه عظمت وحی اوګرخولے شی.نودا هم مناسب ده.دا په دے طریقے سره چه د الله تعالی د طرفه دا ذمه واری اخستل چه ستا په زړه کښے به مونږ وحی محفوظ کوو.اوستا په ژبه به مونږ ددے تلاوت کوو.اوستا په ذریعه به مونږ ددے معانی هم بیانوو.دا ټولے خبرے په عظمت وحی باندے دلالت کوی.
بیا دا حکم چه کله وحی نازلیږی.نوته استماع او انصات کوه.نودا په عظمت وحی باندے دال دی.والله اعلم.
دحدیث باب نه مستنبط مسائل: د حدیث باب نه ډیرفوائد مستنبط شوی دی.چه څو په کښے دا دی.① داستاذ دپاره مناسبت دی.که د یوے خبرے په تشریح کښے په فعل سره زیات وضاحت کیدے شی.نوپه فعل سره دے طالب علم ته دهغے وضاحت اوکړی.
② دویمه فائده دا په ذهن کښے راغله.چه د قرآن پاك حفظ کول دالله تعالی د مدد نه بغیر دچا په وس کښے نه ده.③ د دے حدیث نه د «تأخیر البیان عن وقت الخطاب» جواز هم په پوهه کښے راغلو.«کما هو مذهب جمهور أهل السنة والجماعة وقد مر تفصیله» (۵) والله اعلم

---

(۱) الروض الأنف (۱/۱۵۵، ۱۵۶)_
(۲) دلائل النبوة للبیهقی (۲/۱۴۳) باب مبتدء البعث والتنزیل)_
(۳) عمدة القاری (۱/۷۲)_
(۴) راجع تاج العروس للزبیدی (۳/۸۴) مادة ج ب ر)_
(۵) عمدة القاری(۱/۷۳)_

یو اشکال او دهغې جوابونه دلته یوه مسئله ذکر کولے شی اگرچه دا مسئله د دے خائے نه ده. بلکه د کتاب التفسیر ده خوچونکه استاذان نے دلته ذکر کوی نوځکه نے مونږ هم دلته ذکر کوو مسئله دا ده چه د دے آیت د ماقبل او مابعد سره څه ربط نشته ځکه چه په ماقبل کښے د قیامت تذکره ده ﴿ لَآ اُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ ۙ ..... بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِهٖ بَصِيْرَةٌ ۙ وَّلَوْ اَلْقٰى مَعَاذِيْرَهٗ ﴾ اوروستو هم د قیامت ذکر دے ﴿ كَلَّا بَلْ تُحِبُّوْنَ الْعَاجِلَةَ ۙ وَتَذَرُوْنَ الْاٰخِرَةَ ۙ ﴾ په مینځ کښے دا آیتونه دی په کومو کښے چه نبی ﷺ د تحریک لسان نه منع شوے دے

د دے اشکال د وجے خو روافضو دا وئیلی دی چه دا د دے خبرے دلیل دے چه قرآن پاک بجنسه محفوظ نه دے د دے څه حصه ضائع شوے ده دا د روافضو د باطلو دعاوو یو څنی ده دوی وائی چه د قرآن کریم څلوینښت پارے وے عثمان دیرش پارے کړلے اولس پارے په کومو کښے چه د اهل بیتو فضائل د.. ائمه.. تصریح او د اهل بیت نبوی د امامت د استحقاق تذکره وه هغه ټول نے حذف کړے

خود روافضو دا خبره صراحة د قرآن او د الله تعالی د وعدے تکذیب دے الله تعالی فرمائی ﴿ اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ ۝ ﴾ مونږ قرآن پاک نازل کړے دے او هم مونږ د دے حفاظت کونکی یو هرکله چه الله تعالی چه دهغه قدرت قاهره او اراده باهره ټول مخلوقات په خپل اختیار کښے اختیار دی دا وعده کړے ده چه مونږ به د دے کتاب حفاظت کوو نو د دے لس پارے به څه ضائع شی د دے یوه نقطه یا معمولی حصه هم نشی ضائع کیدے

ترکومے پورے چه د مناسبت او ربط تعلق دے نو د دے دیر جوابونه ورکړے شوی دی

(۱) **اول جواب** د ټولو نه اولنے اوبنیادی جواب دا دے چه مناسبت ته د انسانانو په کلام کښے د ټولو ضرورت وی. ځکه چه د دوی ځکه چه د دوی د عقل او نقل دائره محدوده وی او د دوی مقاصد محدود وی نوهم په دغه حدودو کښے اوسیږی اووئیل کولی شی اولیکل کولی شی اوځه کولی شی هلته خو د مناسبت ټولو ضرورت شته اود الله تعالی علم ټولو موجوداتو او معدوماتو ته محیط دے هلته د دے مناسبت ټولو ضرورت نشته بلکه هلته خو دا ګنړلی شی چه دے حکیم مطلق د خپل حکمت مطابق چه کومه موقع مناسبت وه هغه بیان کړے دے

دهغه په کلام کښے ربط ټول دا انسان د حیثیت نه پورته خبره ده د دده دا مقام نه دے د خپل علم او عقل په اعتبار سره د دے لائق نه دے چه د الله تعالی په کلام کښے ربط اولټوی لکه څنګه چه په محسوسات کونیه کښے بے شمیره څیزونه موجود دی په دے کښے تاسو ربط نشی خودلے اونه د دے په مینځ کښے په ربط تاسو پوهیدے شی مثلاً دا چه دلته کراچی ده اودومره میله لرے حیدر آباد واقع دے او په دومره مسافت لاهور دے څوک دا خودلی شی چه د فاصلو دا مقدار ولے دے؟ دغه شان یو عالم په دے زمانه کښے موجود دے او فلانے عالم د ننه نه څه څلور سوه کاله وړاندے تیر شوے دے آیا څوک خودلی شی چه دهغه دپاره د څلور سوه کاله وړاندے موده ولے مقرر شوے دے اوده دپاره دا زمانه ولے اوتاکلے شوه علی هذا القیاس څومره څیزونه چه د محسوساتو د باب څنے دی اوپه دے عالم کښے موجود

دی.ددے په مینځ کښے د ربط پیژندل دانسان د وس کار نه دے.نودغه شان دالله تعالی په کلام کښے ربط پیژندل دانسان په وس کښے څنګه کیدے شی.نو د ربط لټون قضول دے.

دویم جواب امام رازی رحمه الله فرمائی.چه دا د جمله معترضه پشان دے.او مدرس د تنبیه د باب څخه دے.لکه څنګه چه مدرس سبق بنائی.او د طالب علم بے توجهی اوویني.نوپه مینځ کښے د هغه د رټولو او هغه ته د تنبیه ورکولو ضرورت پیښ شی.نوهغه ورته تنبیه ورکړی.په ماقبل کښے هم سبق وی.او په ما بعد کښے هم هغه سبق وی.په مینځ کښے د تنبیه جمله راشی.اوس که یو کس درس لیکی.اودا په مینځ کښے جمله هم اولیکی.نوچاته چه سبب معلوم وی.هغه به دا حذف واقعه یا غیرمربوط نه ګڼی.خوچه چاته د سبب علم نه وی.هغه به دا غیرمربوط ګڼی.

دلته کښے هم دا صورت راپیښ شوے دے.چه کله په قرآن پاک کښے د سورت قیامت ابتدائی آیاتونه نازل شو.نونبی علیه السلام د یادولو په نیت لوستل شروع کړل.نوپه دغه وخت کښے ورته سمدستی تنبیه ورکړے شوه.چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ ۝ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهٗ وَقُرْاٰنَهٗ ۝ فَاِذَا قَرَاْنٰهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهٗ ۝ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهٗ ۝﴾ یعنی تاسو د یادولو په غرض قرآن پاک زر زر مه یادوئ.کومه چه ددے وخت کار دے.یعنی استماع او انصات.نودا اختیار کړئ.او روستو چه کار دے.یعنی قراءت مونږ ددے ذمه واری اخلو.مونږ به دا لولوو.(۱)

دریم جواب: علامه زمخشری رحمه الله فرمائی.چه په ماقبل کښے د قیامت ذکر وو ددے د فکر او اهتمام ترغیب وو.لکه چه ضمناً د ..عاجله.. مذمت وو.او په ما بعد کښے د ..عاجله.. مذمت صراحةً راځی.چه .﴿كَلَّا بَلْ تُحِبُّوْنَ الْعَاجِلَةَ ۝﴾ چونکه نبی علیه السلام به هم په لوستلو کښے او ضبط کولو کښے عجلت کولو.نوځکه ئے ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ﴾...الخ» اوفرمائیل اونبی علیه السلام د عجلت نه منع کړے شو.دغه شان د ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ﴾...الخ» دماقبل او ما بعد دواړو کښے ربط راځی.(۲)

څلورم جواب: امام قفال رحمه الله فرمائی.چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ﴾...الخ» سره خطاب نبی علیه السلام ته نه دے.بلکه په ﴿يُنَبَّؤُا الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَاَخَّرَ ۝﴾ کښے چه کوم ،،الإنسان،، دے هغه ته خطاب دے.یعنی دده په وړاندے او روستو اعمالو به ده ته خبر ورکړے شی.ددے صورت به دا وی.چه عمل نامه به ورته ورکړے شی.او ورته به اوونیلی شی.﴿ اِقْرَاْ كِتٰبَكَ ۝ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيْبًا ۝﴾ (۳)چه دخپل حساب کتاب دپاره نن ته په خپله کافی ئے.دا خپله عمل نامه

---

(۱) تفسیر کبیر امام رازی) رحمه الله ۲۲۲/۳۰، ۲۲۳)۔

(۲) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل (۶۶۲/۴)۔

(۳) الإسراء ۱۴)۔

اولوله کله چه هغه خپله عمل نامه لوستل شروع کړی.نوپه هغه وخت کښے به ئے ژبه د زیاتے ویرے د وحے به ئے ژبه بے اختیاره شی.اوزر زر لوستل به شروع کړی.نو په هغه وخت کښے به الله تعالی اوفرمانی.﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ ۝﴾ خپلے ژبے ته زر زر حرکت مه ورکوه.چه عمل نامه زر ختمه کړے.﴿ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهٗ وَقُرْاٰنَهٗ ۝﴾ مونږ ستا عملونه جمع کړی دی.اوبه دے عمل نامه کښے مو لیکلی دی.اوس دا زمونږ په ذمه دی.چه مونږ دا اولولو.یعنی چه هرځیز ستا وړاندے پش کړو.﴿ فَاِذَا قَرَاْنٰهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهٗ ۝﴾ کله چه مونږ دا عمل نامه په تفصیل سره اولولو.نوهره یوه خبره کومه چه تا کړی وی.دهغے اقرار به اوکړے.اوهغه به تسلیم کړے.﴿ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهٗ ۝﴾ بیا زمونږ په ذمه ده.چه مونږ ددے عقوبت او سزا بیان کړو.

حضرت ابن قفال رحمه الله چه کوم مناسبت بیان کړلو.په دے صورت کښے د ﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ ۝﴾ آیتونو د ماقبل او مابعد آیتونو سره بیخی مربوط کیږی.خو دحضرت ابن عباس رضی الله عنه د بیان کړی شان نزول سره ددے څه مناسبت نشته.(١)

پنځم جواب: یوجواب دا ورکړے شوے دے.چه ددے آیاتونو د ماقبل سره ربط دے.هغه دا ے چه دقرآن کریم دا عادت دے.چه کله دے د نامه اعمال یا د کتاب اعمال ذکر کوی.نوهلته د نامه احکام یا کتاب احکام ذکر هم کوی.اوګورئ په سورة اسراء کښے دی.﴿ فَمَنْ اُوْتِيَ كِتٰبَهٗ بِيَمِيْنِهٖ فَاُولٰٓئِكَ يَقْرَءُوْنَ كِتٰبَهُمْ ﴾(٢) داد کتاب اعمال ذکر دے.اوددے نه لږ غوندے وړاندے دی.﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِيْ هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ﴾ (٣) په دے کښے د قرآن کریم یعنی د کتاب احکام ذکر دے.

دغه شان په قرآن کریم کښے دی.﴿ وَوُضِعَ الْكِتٰبُ فَتَرَى الْمُجْرِمِيْنَ مُشْفِقِيْنَ مِمَّا فِيْهِ ﴾ (٤)دا هم کتاب اعمال دے.ددے نه پس ذکر دے د کتاب احکام.﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِيْ هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ﴾(٥)

---

(١) تفسیر کبیر(٢٢٣/٣٠. ٢٢٤)_
(٢) الإسراء ٠٧١)-
(٣) الإسراء ٠٨٩)-
(٤) الكهف ٠٤٩)-
(٥) الكهف ٠٥٤)-

دغه شان په یوبل خائے کښے د قیامت اود دے د هیبتونو ذکر دے. ﴿ يَوْمَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا ﴾(۱) او ددے نه پس د قرآن کریم تذکره ده. ﴿ وَكَذَٰلِكَ أَنزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِن قَبْلِ أَن يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُل رَّبِّ زِدْنِي عِلْمًا ﴾ (۲)

نودلته هم اول راغلے دے. ﴿ يُنَبَّأُ الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ ﴾ چه انسان به دخپل وړاندے او روستو عملونو نه خبردار کړے شی. ښکاره خبره ده. چه دا خبردارے ورکول به د عمل نامه په ذریعه وی. لکه چه اول د کتاب اعمال ذکر اوشو. او ددے نه پس په ﴿ لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ ﴾... الخ، کښے د قرآن کریم یعنی احکاموذکر اوشو.(۳)

شپږم جواب: امام العصرحضرت کشمیری رحمه الله فرمائی. چه بعضے وخت کښے د قرآن کریم دوه مرادونه وی. یو مراد معلومیږی د نظم قرآن او سیاق کلام نه. دا مراد اولی دے. او یو مراد دخارج نه یعنی د شان نزول نه په پوهه کښے راځی. دا مراد ثانوی وی. مثلاً لفظ د ،،خمر،، دے. ددے یوه معنی خو هغه ده. کومه چه احناف رحمهم الله بیانوی. «النئ من ماء العنب إذا اشتد وقذف بالزبد»(۴) دویمه معنی «الخمر ما خامر العقل» ده.(۵) د تلویح یو محشی لیکلی دی. چه د ،،خمر،، اولنئ معنی مراد اولی دے. اودویمه معنی مراد ثانوی دے.

دغه شان که په نظم قرآن کښے دا صورت پیښ شی. چه د عبارت د سیاق نه ددے یو کلام په فهم کښے راځی. او د شان نزول نه دویم. نو په داسے صورت کښے به څه کولے شی؟

حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی. په داسے صورت کښے چه د نظم قرآن نه کومه مفهوم معلومیږی. هغه به مراد اولی گرځولے شی. لکه چه په قرآن کریم کښے دی. ﴿ الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ ﴾ (۶) ددے «تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ» تفسیر په مصنف عبدالرزاق کښے دابورزین نه مرسلاً په طلاق ثالث سره نقل شوے دے. «جاء رجل فقال: یارسول الله أسمع الله یقول: الطلاق مرتان،، فأین الثالثة؟ قال: «التَّسْرِيحُ بِإِحْسَانٍ»» (۷)

---

(۱) طه ۱۰۲)-

(۲) طه ۱۱۳-۱۱۴)-

(۳) فتح الباری(۶۸۰/۸) کتاب التفسیر. سورة القیامة باب لا تحرک به لسانک لتعجل به)

(۴) المغرب (۲۷۱/۱)مادة خمر)

(۵) پورتنئ حواله دغه شان اوگورئ. مختار الصحاح(ص.۱۸۹)۔

(۶) البقرة ۲۲۹)-

(۷) مصنف عبدالرزاق(۳۳۸/۶) کتاب الطلاق باب ..الطلاق مرتان..)۔

شوافع ﷺ فرمائی چه وړاندے ﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ...إلخ﴾ د دے آیت تعلق هم د «اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ» سره دے خکه چه دا وړاندے جدا طلاق اوګرخولے شی. نو طلاقونه به څلور شی.

خو احناف حضرات ﷺ فرمائی چه د «تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ» نه مراد ترک رجعت دے او وړاندے د «فَإِنْ طَلَّقَهَا» نه مستقل طلاق مراد دے کوم چه د ترک رجعت یو صورت دے که «تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ» په خپل ظاهر یعنی ترک رجعت باندے پریخودلے شی. او «فَإِنْ طَلَّقَهَا» د ترک رجعت بیان اوګرخولے شی نوتکرار نه لازمیږی (۱)

حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمائی چه د «تسریح باحسان» یو مراد اولی دے اودا هغه دے کوم چه احنافو ﷺ ګرخولے دے یعنی ترک رجعت او دویم مراد ثانوی دے او هغه دے طلاق کوم چه د شان نزول نه په پوهه کښے راځی.

دغه شان دلته کښے هم اوګڼړئ چه په آیات مبحوث عنها کښے یو مراد اولی دے او یو ثانوی دے مراد اولی دا دے چه کله الله تعالی د قیامت او ددے حالاتو ذکر اوکړلو. نومشرکانو به تعنتاً ددے په باره کښے تپوسونه کول کله به نے ونیل ﴿أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ﴾ (۲) کله به نے ونیل ﴿أَيَّانَ مُرْسَاهَا﴾ (۳) او کله به نے تپوس کول چه ﴿أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾ نو په دے مقام کښے دی. ﴿بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾ (۴) الله تعالی په دے باره کښے د اول وهله نه نبی ﷺ ته فرمائی چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ د قیامت د ورځے په تعین کښے ته بیخی خبره مه کوه. ﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ د وعدے مطابق د محشر په ورځ هم مونږ به د عالم ټول منتشر اجزاء جمع کړو. او د قرآن کریم په ذریعه مونږ په خپله د محشر احوال اواهوال د ضرورت او مصلحت مطابق بیانونکی یو ﴿فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ﴾ کله چه مونږ په قرآن کښے د قیامت متعلق آیاتونه اولولو. نوددے په مقتضی باندے عمل کوئ. او نورو ته هم ددے د تیاریٔ تاکید کوئ ﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ بیا د وعدے مطابق زمونږ په ذمه دی. د نفخ صور وغیره په ذریعه ددے اظهار.

دا خو مدلول اولی دے کوم چه د سیاق او سباق نه متعین کیږی. په دے سره ددے د ماقبل

---

(۱) فیض الباری (۳۵/۱)۔

(۲) الذاریات ۱۲)۔

(۳) النازعات ۴۲)۔

(۴) القیامة ۵-۶)۔

اومابعد سره مطابقت راغلو او مدلول ثانوی اگرچه په دویمه درجه کښے ملحوظ دے خود ربط بین الآیات دپاره ددے خیال ساتل ضروری نه دے (۱) والله اعلم

اووم جواب حضرت مولانا عبدالرحمن صاحب امروهوی رحمه الله یو لوئے عالم او مفسرتیر شوے دے په دارالعلوم دیوبند ته نے په هغه زمانه کښے چه حضرت شیخ الاسلام رحمه الله په جبل کښے وو د بخاری شریف لوستلو دپاره تشریف راوړے وو دوی د دحضرت نانوتوی رحمه الله شاگرد رشید مولانا احمد صاحب امروهوی رحمه الله شاگرد وو په اصل کښے دوی د گجرات اوسیدونکی وو خوچونکه دوی خپل مستقل قیام په امروهه کښے اختیار کړے وو نو خکه ورته ..امروهوی.. وائی.

دوی فرمائی چه په اصل کښے په ما قبل کښے وو ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ (۲) په قیامت کښے به دا تپوس کیږی چه کوم څیز د روستو کولو وو تاسو هغه ولے وړاندے کړلو؟ اوکوم څیز چه د مقدم کولو وو هغه مو ولے مؤخر کړلو؟

مثلاً دا چا سوداگری د روستو کولو څیز دے او مونځ د وړاندے کولو تاسو سوداگری مقدم کړه او مونځ مو روستو کړلو دغه شان د حج سفر مقدم وو او نور دنیوی اسفار مؤخر وو خوتاسو نورو سفرونه مقدم کړل اود حج سفر مو روستو کړلو.

دلته کښے هم دا تقدیم او تاخیرجاری وو چه په نبی ﷺ به وحی نازلیدله دلته د مقدم کولو څیز دا وو چه دوی اوریدل او چپ وے او ددے لوستل. تحریك لسان وشفتین د روستو کولو څیزونه وو کوم چه مؤخر کول وو نبی ﷺ هغه وړاندے کړل اوځه چه مقدم کول وو هغه ئے مؤخر کړل نوځکه اووئیلی شو چه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ یعنی ستاسو وړاندے لوستل د مقدم کولو څیز نه دے بلکه د مؤخر کولو څیز دے کله چه مونږ لوستل کوو نو ته په خاموشئ سره هغه اوره په دے طریقه ددے آیاتونو ربط سره ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ بیخی بنکاره کیږی. (۳)

اتم جواب حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی چه د ربط آیات دپاره ددے خبرے ضرورت وی چه د یو آیت مضمون د بل آیت دمضمون سره مناسبت لری. د سبب نزول سره مناسبت لرل ضروری نه دی. (۴)

دمؤخر الذکر آیت شان نزول کوم چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنه منقول دے هغه دا چه په بعضے مسلمانانو د حیا د حد نه زیات دومره غلبه وه چه هغوی به داستنجاء جماع وغیره په

---

(۱) فیض الباری (۳۵/۱، ۳۶)۔

(۲) القیامة ۱۳)۔

(۳) ایضاح البخاری (۹۸/۱)۔

(۴) تفسیر عثمانی (ص ۲۹۳) بذیل آیت ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ.....﴾ سورة هود آیت ۵)۔

وخت کښے د بدن د څه حصے بربنډولونه شرمیدل چه د آسمان خاوند مونږ وینی اوکه بربنډیدو ته به ضرورت شو نودحیا د وجے به ټیټیدل او د شرمګاه د پټولو دپاره به ئے پلنه کړے وه.(۱)

چونکه د صحابه کرامو رضی الله عنهم داسے علو او تعمق د آئنده دپاره امت په تنګئ کښے واقع کولے شو نوخکه قرآن پاك په ﴿اَلَا اِنَّهُمْ يَسْتَغْشُوْنَ ثِيَابَهُمْ...الخ﴾ سره دهغوی اصلاح اوکړله. یعنی که د ضرورت په وخت کښے د بدن په بربنډولودالله تعالی نه حیا راخی.او ددے وجے ټیټیږئ نوغور اوکړئ چه د جامو بدلولو په وخت کښے ستاسو ظاهراو باطن الله تعالی ته بنکاره نه وی څه؟ کله چه انسان دهغه نه په هیڅ وخت کښے نشی پټیدلے.نود ضروریات بشریه سره متعلق د دومره غلو نه کار اخستل ټکی نه دی.(۲)

یوه شبه او دهغې ازاله دا شبه دے نشی کولے.چه هرکله الله تعالی ظاهر او پټ هرڅه پیژنی.اوددے وجے د قضائے حاجت په وخت کښے په خپل خان باندے څادر اچول.سینه بنکته کول او د پردے د تکلف نه منع شوے ده.نو په عاموحالاتو کښے اود تنهائے او خلوت په وخت کښے هم پردنه نه دی کول پکار.خکه چه دالله تعالی نه خو یوڅیز د پټولو باوجود پټ نه دے دا ونیل به غلط وی.خکه چه په دے وخت کښے حکم هم دا دے.چه پرده دے اوکړے شی.د نبی ﷺ ارشاد دے.چه «ان الله عزوجل حیی ستیر یحب الحیاء والستر»(۳) نوچه په کوم ځائے کښے مجبوری نه وی.هلته هم پرده کول پکار دی.او چه په کوم ځائے کښے مجبوری وی.او د عورت بنکاره کولو ضرورت وی.نوهلته ددے تکلف نه منع شوے ده.

بهرحال کوم شان نزول چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه منقول دے.هغه په خپل ځائے ټیك دے.خو ددے شان نزول په اعتبار سره د آیت ﴿اَلَا اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ﴾ ربط د ماقبل آیت ﴿وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ.....﴾ سره بیخی نه جوړیږی.خو د دواړو د مضامینو په اعتبار سره دا آیاتونه مربوط دی.

اودا په دے طریقه چه دلته دا خودلی شی.که تاسو د پیغمبرتابعداری اونکړله.بغاوت او سرکشی مو خپل شعار جوړ کړلو.نوپه قیامت کښے به تاسو ته سزا درکړے شی.لکه چه د ﴿وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيْرٍ﴾

نه بنکاره ده.اوس یو مجرم ته د سزا ورکولو دپاره د درے خبرو ضرورت وی.

یوه دا چه مجرم په قابو کښے وی.دقابونه بهر نه وی.بنکاره ده چه د یو حکومت مجرم دهغه حکومت د حدودو نه بهر شی.نوحکومت هغه ته په سزا ورکولو قادر نه وی.

---

(۱) صحیح بخاری کتاب التفسیر.تفسیر سورة هود: باب :اَلَا اِنَّهُمْ يَثْنُوْنَ صُدُوْرَهُمْ لِيَسْتَخْفُوْا مِنْهُ_

(۲) تفسیر عثمانی(ص.۲۹۳) تفسیر سورة هود)_

(۳) سنن نسائی (۷۰/۱) کتاب الغسل باب الإستتار عندالغسل)_

دویمه خبره دا ده چه حاکم ته مجرم ته د سزا ورکولو قدرت حاصل وی هغه کمزورے نه وی کنی که حاکم د مجرم په مقابله کښے کمزورے وی نوهغه به ورته څه سزا ورکړے شی.
دریمه خبره دا ده چه حاکم ته د مجرم د جرم علم وی که یو سړے جرم کوی او حاکم ته د جرم پته نه وی نو بیا به ورته هغه څنګه سزا ورکړی؟!

اوس په قرآن کریم کښے فرمانیلے شوی دی چه ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾(۱)

په سرکشئ او بغاوت کولو د قیامت د عذاب نه ویرولے شی ﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ﴾ مجرم نشی بچ کیدے الله تعالی ته دده پیشی ضروری ده دا اولنئ خبره شوه چه مجرم د عذاب نه بچ کیدے نشی الله تعالی ته به خامخا پیش کیږی.
دویمه خبره چه حاکم د مجرم نه طاقتور وی هغه د مجرم نه کمزورے نه وی دے طرف ته په ﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ سره اشاره شوے ده ددے خلاصه دا ده چه دالله تعالی نه د چا هیڅ یو حالت پټ نه دے نو د یو مجرم جرم هم د الله تعالی نه پټ نه دے.
نو دشان نزول چه کومه واقعه بیان شوے ده ددے د اجزاؤ سره د ماقبل آیاتونو ربط نشته خود دے د مضمون او ماحصل سره ئے ربط دے او اشاره ده دے خبرے ته چه مجرم خپل جرم دالله تعالی نه نشی پټولے الله تعالی خو علیم بذات الصدور دے دهغه نه خو دالله جامو لاندے هم څه څیز پټ نه دے نودچا جرم به دالله تعالی نه څنګه پټ پاتے شی.
په سورۀ قیامت کښے چه مولانا د آیاتونو د ربط په باره کښے کوم تقریر کړے دے ددے ماحصل دادے چه دلته ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ د نه وړاندے د درے .. جمع .. کولو ذکر دے.

() یوه جمع د .. عظام اوبنان .. ده ﴿أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ بَلَى قَادِرِينَ عَلَى أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ﴾
() دویمه جمع ﴿وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾ یعنی شمس او قمر به جمع کړی او یے نوره به شی.
() دریمه جمع دانسان داعمالو ده ﴿يُنَبَّأُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾

وړاندے په ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾ کښے دحضرت ابن عباس رضی الله عنه روایت مطابق خو واقعه هغه ده کومه چه مونږ ذکر کړه چه نبی علیه السلام به د یادولو او حفظ په نیت تحریك لسان اوشفتین کول نو د دے نه دوی منع شو.
ددے د شان نزول واقعه ماحصل دا دی چه رسول الله علیه السلام ددے باوجود چه امی وو په قراءت او کتابت نه پوهیدلو په دوی باندے قرآن نازلیدلو کله کله به په یوځل څو څو رکوع ګانے نازلے کړے دوی د حضرت جبریل علیه السلام سره د قراءت لوستلو نه منع شوی وو خو الله سبحانه وتعالی د جبریل علیه السلام د تلو نه پس دا آیاتونه د نبی علیه السلام په سینه کښے جمع کول نه یواځے دا چه

(۱) هود ۳۰۰)-

اباسونه نه نے جمع کول بلکه په دوی باندې نه نے دهغې تلاوت هم کول اوپه دې کښې نه د هر زور او زبر فرق نه وو اونه هواخې دا چه د دوی په مسئله کښې نه نے جمع کول اود دوی په زړه نه نے ددې تلاوت کول بلکه ددې مضامین او حقائق به نے د دوی په زړه باندې بیښول نکه چه دا خودلې شی چه الله سبحانه وتعالی کله چه محمد رسول الله ﷺ په زړه کښې دا ټولو جمع کولې شی نو دغه شان ... جمع عظام وبنان. جمع شمس وقمر. او بیا جمع اعمال في کتاب الاعمال. دالله تعالی دپاره څه گران نه دی[1] په دې طریقه به دماقبل سره ربط راشی

نهم جواب یو مناسبت بعضې عالمانو ؒ دلته دا بیان کړې دې چه الله تعالی اول د نفس انسانی تذکره کړې ده اوفرمانی چه ﴿وَلَآ أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ﴾ کله چه ددې متعلق بیان اوشو نوبیا ئے د اشرف النفوس او اکمل النفوس د رسول الله ﷺ د نفس تذکره اوکړه وه اوونیلی شو چه ستاسو نفس د ټولو نه اشرف او اکمل دے نو سنا دپاره دټولو نه اکمل و افضل صورت اختیارول پکار دی د جبریل ؑ د لوستلو په وخت کښې پوره متوجه کیدل پکار دی خکه چه هغه زمونږ کلام لولی نودزړه په حضور سره په پوره توجه سره ددې په اوریدو کښې مشغول شه. اوچه کله هغه فارغ شی نوبیا زمونږ په ذمه ده. چه مونږ به ستا په ذریعه لولو.(۲)

لسم جواب یومناسبت حضرت حکیم الامت مجدد الملة مولانا اشرف علی تهانوی قدس سره بیان کړے دے. ددے حاصل دا دے. چه الله تعالی ددے نه وړاندے ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ فرمانیلی دی. ددے نه دوه خبرے معلومے شوے. یوه دا چه دالله تعالی ټول څیزونه په خپله احاطه کښې اخستے دی. هیڅ یو ورکوټے او لونې څیز دالله تعالی دعلم د دائرے نه بهر نه دے. که داشخاصو وی. او که د اجسامو وی. یا داعراضو وی. که افعال وی اوکه د اعمال. دالله تعالی ته د ټولو علم محیط حاصل دے.

دویمه څیز دامعلوم شو. چه الله تعالی کله اوغواړی. نو ډیر امور غائبه اوعلوم غائبه کثیره دانسان په ذهن کښې راولی. اوګورئ دا انسان معلومه نه ده. چه په ژوند کښې څومره کارونه کوی. صبا ته د قیامت په ورځ به دده ټول کارونه ده ته مخامخ کړے شی.

اوس الله تعالی خپل پیغمبر ﷺ ته خطاب کوی. چه کله تاسو ته معلومه شوه. چه زمونږ علم محیط دے. اومونږ علوم غائبه چه کله اوغواړو. نو حاضرولے شو. نوخامخا تاسو خپل خان ولے په مشقت کښې اچوئ. چه دحضرت جبریل ؑ سره په لوستلو کښې مشغول کیږئ. یوطرف ته اوریدو ته توجه کوئ. بل طرف ته یادولو ته توجه ورکوئ. او دغه شان مضامینو طرف ته متوجه نے. بلکه تاسو صرف کار کوئ. چه کله جبریل امین لوستل کوی. نوته اوره. او وړاندے ددے حفظ کول او اورول او بیانول زمونږ په ذمه واری ده.(۳)

---

(۱) تفسیر عثمانی (ص. ۷۶۷) تفسیر سورة القیامة)_

(۲) فتح الباری (۶۸۱/۸) کتاب التفسیر. سورة القیامة ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾_

(۳) بیان القرآن (۶۱/۱۲) تفسیر سورة القیامة)_

الحديث الخامس

[٥] حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنِ الزُّهْرِيِّ ح وحَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدَ النَّاسِ وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ حِينَ يَلْقَاهُ جِبْرِيلُ وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ فَلَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ [٣٠٤٨، ٣٣٦١، ٣٧٠٨]

رجال الحديث

قوله عَبْدَانُ: دا د دوی لقب دے نوم نے عبدالله بن عثمان بن جبله دے بعضے شارحینو ﷺ فرمائیلی دی چه دا د «من باب تغیر الأسماء» څنے دے قاعده داده چه کله مسمی معلوم وی نو بعضے وخت دهغه نوم ګډوډ کړے شی لکه علی ته چه علان. احمد بن یوسف سلمی ته حمدان، او وهب بن بقیة واسطی ته وهیان وئیلی شی دغه شان عبدالله بن عثمان ته ،،عبدان،، وئیلی شی.

خوعلامه عینی رحمه الله د حافظ بن طاهر رحمه الله نه نقل کړی دی چه ددی نوم عبدالله او کنیت عبدالرحمن دے نوم او کنیت نے ملاؤ شوی دی نوعبدان ترے جوړ شوے دے خك ورته عبدان وئیل شروع شو لکه چه دا غلط نوم نه دے بلکه په علم او کنیت کښے نے دوه ،،عبد،، ملاؤ کړی دی او تثنیه ترے جوړه شوے ده.

علامه عینی رحمه الله فرمائی چه دا اوجه صورت دے[1] خکه چه کله صحیح توجیه ممکنه وی نوخامخا د ګډوډ کیدو قائل کیدل مناسب نه دے.

عبدان ثقه او حافظ دے په ۲۲۱ھ کښے د ۷۶ کالو په عمر کښے وفات شو.[2]

قوله قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ: یاد ساتئ چه د عبدان نه پس چه کله هم عبدالله علی الاطلاق راشی نوددے نه به حضرت عبدالله بن مبارك رحمه الله مراد وی.[3]

عبدالله بن مبارك داعبدالله بن المبارك حنظلی دے د دوی کنیت ابوعبدالرحمن دے د مرو اوسیدونکے وو خکه ورته مروزی وائی.

---

(١) دپوره تفصیل دپاره اوګورئ: عمدة القاری (١/ ٧٤)۔

(٢) د دوی د حالاتو دپاره اوګورئ: تهذیب الکمال (١٥/ ٢٧٦، ٢٧٩)۔

(٣) هدی الساری (ص: ٢٤٩) الفصل السابع کتاب بدء الوحی)۔

دامام ابوحنیفه.سفیان بن عیینه.او د دوی پشان عالمانو ﷺ نه ئے علم حاصل کړے دے.بیا سفیان ثوری رحمه الله او سفیان بن عیینه رحمه الله هم ددوی نه روایتونه اخستی دی.د دوی په جلالت شان او ثقاهت باندے اتفاق دے.دوی ته دعلم حدیث سره سره په علم فقه کښے هم مهارت حاصل وو .ډیرسخی وو.دوی سره لوئے لوئے مجاهدین هم وو.تراخری عمره پورے د دے خبرے پابند وو.چه یوکال به حج ته تلو.او یو کال به جهاد ته تلو.د دوی ولادت په ۱۱۸ه او وفات په ۱۸۱ه کښے شوے وو.(۱) رحمه الله تعالی.

قوله یُونُسُ:دا یونس بن یزیدبن ابی النجاد ایلی دے.ثقه دے.دحضرت معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه مولی د.د قاسم.عکرمه.سالم.نافع.اوزهری پشان ډیروتابعینو ﷺ نه روایت کوی.په ۱۵۹ه کښے وفات شوی وو.(۲) دلته هم یاد ساتئ:چه په کوم خائے کښے علی الاطلاق یونس راشی.نوددے نه به هم دا یونس مراد وی.(۳)

قوله الزُّهْرِيّ:دامام ابن شهاب زهری رحمه الله حالات وړاندے تیر شوی دی.

قوله حوحَدَّثَنَا:دا اولنئ موقع ده.چه دلته په بخاری شریف کښے ..حاء.. واقع شوے ده.دا په صحاح سته کښے واقع ده.دغه شان په مسند احمد کښے هم شته.خو په ابوداود او مسلم کښے په کثرت سره واقع شوے ده.

دقدماؤ ددے لفظ متعلق کلام نه دے کړے.د تولو نه وړاندے په دے مسئله کښے اختلافات حافظ ابن الصلاح رحمه الله جمع کړی دی.(۴) بهرحال ددے لفظ په باره کښے اختلاف دے.اوپه دے کښے د عالمانو ﷺ دوه رائیګانے دے.بعضے حضرات دا حاء مهمله ګرځوی.او دویمه رائے دا ده.چه دا خاء معجمه ده.

بیا د حاء مهمله د قائلینوپنځه اقوال دی.

(۱)د تولو نه زیاته مشهوره دا ده.چه دا د ..تحویل.. نه ماخوذ ده.تحویل وئیلی شی بدلولو ته .منصف سند لیکی اوپه لیکلو کښے خپل طرف بل سند ته واړوی.دے طرف ته د اشارے دپاره ..حاء مهمله.. لیکی.(۵)

داسے وی.چه د یو حدیث څو سندونه وی.که دا چرته جدا جدا بیان کړے شی.نو تطویل هم دے.اوګرانه هم.نوځکه دا حضرات داسے کوی.چه د شیخ مشترك پورے هرسند جدا جدا بیان کړی.اودشیخ مشترك نه پس چه کله سند یو شی نود تولو دپاره یو سند ذکر کوی.د شروع

---

(۱) د دوی د حالاتو دپاره اوګورئ. حلیة الأولیاء(۱۶۲/۸. ۱۹۰) وسیرأعلام النبلاء (۳۷۸/۸. ٤۲۱) وبستان المحدثین (ص.۱٤۷. ۱۶۰) وتهذیب الکمال(۵/۱۶. ۲٤)_

(۲) عمدة القاری(۶۸/۱) وتقریب التهذیب (ص.۶۱٤)_

(۳) هدی الساری (ص.۲٤۹)_

(۴) مقدمة ابن الصلاح(ص.۹۹) النوح الخامس والعشرون کتابة الحدیث وضبطه وتقییده.بیان أمور مفیدة (الأمر) الخامس عشر)_

(۵) پورتنئ حواله وشرح قسطلانی (۷۱/۱)_

نه یوسند د شیخ مشترك پورے وی او ددے نه پس بل سند د دغه شیخ مشترك پورے ذکر کولے شی او ددے دواړو سندونو په مینځ کښے د فصل دپاره ..حاء..لیکی چه په جدا جدا سندونو باندے د یو سند کیدو گمان نه راځی.

مثلاً دلته دامام بخاری رحمه الله استاذ عبدان دے او د دوی سند دے «قال أخبرنا عبدالله قال أخبرنا یونس عن الزهری» دا زهری رحمه الله شیخ مشترك دے دعبدان سند نے د زهری رحمه الله پورے یوړلو او پرے نے خودلو او د دے نه پس د امام بخاری رحمه الله دویم استاذ دے بشربن محمد .د دوی سند جدا دے هغه دا دے «حدثنا بشربن محمد قال أخبرنا عبدالله قال أخبرنا یونس ومعمر عن الزهری نحوه» دبشربن محمد دا سند هم د شیخ مشترك یعنی امام زهری پورے راوړسیدلو .د زهری رحمه الله نه پس د دواړو سند یو دے «قال أخبرنی عبیدالله بن عبدالله عن ابن عباس» د زهری رحمه الله پورے دعبدان سند جدا وو.اود بشربن محمد سند جدا .د عبدان په سند کښے د عبدالله بن مبارك رحمه الله یو استاذ دے.اود بشربن محمد په سند کښے د ده دوه استاذان دی. دا دواړه سندونه نے جدا جدا اولیکل.او د دواړو په مینځ کښے نے د فصل دپاره ..حاء.. اولیکله.ددے دپاره چه معلومه شی.چه د ..حاء.. نه وړاندے یو سند دے.او د دے نه پس دویم سند دے.اود ..حاء.. نه وړاندے چه متصل کوم شیخ مذکور دے هغه په دواړو سندونو کښے مشترك دے.

بهرحال د جمهور متقدمینو اومتاخرینو رحمهم الله هم دا طریقه ده.چه دلته راوړسی نو..حاء مفرده.. اولولی.اووړاندے خی.(۱)

(۱) دویم قول دا دے.چه دا ..حاء.. دحائل نه ماخوذ ده.چه قاری دلته راوړسی نو څه به نه لولی.بلکه د سند اول نه پس به سند ثانی شروع کړی.حافظ عبدالقادر رهاوی رحمه الله دخپلو مشائخو نه هم دا نقل کړی دی.(۲)

(۱) دریم قول دا دے.چه دا خو هم د ..حائل.. نه ماخوذ ده.خوقاری به د..حائل.. تلفظ هم کوی.دحافظ شرف الدین دمیاطی رحمه الله نه هم دا منقول دی.(۳)

(۱)څلورم قول دا دے.چه دا د ..الحدیث.. مخفف دے.عام طور چه مغاربه کله دا لولی.نود ..حاء.. په خائے ..الحدیث.. لولی.او وړاندے سند شروع کوی.

(۱) پنځم قول دا دے.چه دا د ..صح.. نه مخفف دے.اودا ددے وجے لیکلی شی .چه څوك دا اونه گڼړی.چه مؤلف یا کاتب ته وهم شوے دے د سند څه پاتے شوے ده یا د سند متن ساقط شوے دے.حافظ ابوعثمانی صابونی رحمه الله حافظ ابومسلم عمربن علی لیثی بخاری رحمه الله

---

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۰۰) ومقدمة شرح نووی علی صحیح مسلم (ص.۱۹)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (ص.۱۰۰) وارشاد الساری(۷۱/۱)۔

(۳) ارشاد الساری(۷۱/۱)۔

او محدث ابوسعد خلیلی رحمه الله د قلم نه د په داسے مقاماتو کښے د ..حاء.. په خائے د ..صح.. کتابت موندلی شی.(۱)

دا ټول پنځه اقوال شو په دے کښے اولنے قول راجح دے «کما ذکره ابن الصلاح والنووی رحمهما الله»(۲) بیا کوم حضرات چه د ..خاء معجمه.. قائل دی په هغوی کښے هم دوه اقوال مشهور دی.

(۱) یودا چه دا «آخرالحدیث» طرف ته اشاره ده.(۳)

(۲) دویم قول دا دے چه دا «بسند آخر» طرف ته اشاره ده.(۴)

دلته د ..حا.. دلفظ نه پس چه کوم ..واو.. دے دے ته واو تحویل وائی.(۵)

قوله بِشْرُبْنُ مُحَمَّدٍ: دا بشربن محمد سختیانی دے ابومحمد نے کنیت دے په صحاح سته کښے صرف امام بخاری رحمه الله ددوی نه روایات نقل کړی دی. بل چا نه دی نقل کړے ابن حبان رحمه الله دوی په کتاب الثقات کښے ذکر کړی دی. اودا نے هم وئیلی دی چه دے په مرجنو کښے دے ۲۲۴ھ کښے وفات شوے وو.(۶)

قوله مَعْمَرٌ: معمر بن راشد ازدی ابوعروه بصری دے په یمن کښے نے سټوګنه اختیار کړے وه. د هغه خائے عالم بللی شی. حافظ عبدالرزاق صنعانی رحمه الله فرمائی. چه ما د دوی نه لس زره احادیث اوریدلی دی.

د ډیروتابعینو رحمهم الله نه نے په خپله هم احادیث اخستے دی. او ډیرو تابعینو رحمهم الله د دوی نه هم احادیث اخستے دی.

هسے دے ثقه دے خو د ثابت، اعمش، او هشام بن عروه نه چه کوم احادیث دوی نقل کوی په هغے کښے کلام دے. دغه شان په بصره کښے چه نے کوم احادیث نقل کړی دی په هغے باندے هم کلام شوے دے.

د اته پنځوس کالو په عمر کښے ۱۵۴ھ کښے وفات شوے دے.(۷)

قوله عَنِ الزُّهْرِيِّ نَحْوَهُ: ددے مطلب دا دے چه عبدالله بن مبارک رحمه الله دا حدیث د یونس او معمر دواړو نه نقل کوی خوالفاظ د یونس دی. اود معمر الفاظ نے نه دی ذکر کړے. بلکه دهغه الفاظ د یونس دالفاظو هم معنی دی په لفظونو کښے اتحاد نشته.(۸)

---

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص.۹۹)۔

(۲) مقدمة (ص.۱۰۰) ومقدمة نووی علی صحیح مسلم (ص.۱۹)۔

(۳) مقدمة أوجزالمسالک (ص۱۱۳) الباب الخامس فی توضیح ألفاظ کثر استعمالها فی کتب الحدیث)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

(۵) عمدة القاری (۷۵/۱)۔

(۶) تهذیب الکمال (۱۴۵/۴، ۱۴۶) وعمدة القاری (۷۴/۱)۔

(۷) تقریب التهذیب (ص.۵۴۱) رقم الترجمة (۶۸۰۹) وعمدة القاری (۶۸/۱ ۶۹)۔

(۸) فتح الباری (۳۰/۱)۔

په مثله او نحوه کښې فرق په دے سره به په دے دواړو لفظونو یعنی ..مثله.. او..نحوه.. کښے فرق هم په پوهه کښے راغلے وی په کوم خائے کښے چه په الفاظو کښے هم اتحاد وی.هلته د ..مثله.. اطلاق کیږی او په کوم خائے کښے چه په الفاظو کښے اتحاد نه وی.بلکه صرف معنی یوه وی.نوهلته ..نحوه.. استعمالیږی.(۱)

قوله عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ: دا عبیدالله بن عبدالله بن عتبه بن مسعود دے.دمدینے په مشهورو اووه فقهاؤ کښے یو دے.د ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه، حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه او حضرت ابوهریره رضی الله عنه غوندے حضراتو نه ئے احادیث اوریدلی دی.د دوی نه د تابعینو رحمهم الله یوے لوئے ډلے علم حاصل کړے دے.دحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله معلم وو.دوی روستو نابینا شوی وو.دوی په ۹۹ھ ۹۸ھ یا ۹۴ھ کښے وفات شوی دی.(۲)

رسول الله صلی الله علیه وسلم په ټولو انسانانو کښے د ټولو نه زیات د جود او سخا خاوند وو.

د..جود.. معنی ده.بغیرد سوال نه ورکول.ددے دپاره چه سائل د ذلت نه بچ شی.دغه شان د ..جود..معنی زیات ورکول هم ده.هم دا وجه ده.چه موسمی باران ته ..جود.. وئیلی شی.(۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.جود وائی «اعطاء ماینبغی لمن ینبغی» یعنی څه چه مناسب وی.اوچاته چه مناسب وی.هغه ته ورکولو ته ..جود.. وائی.(۴)

علامه محمد اعلی تهانوی رحمه الله فرمائی.«افادة ماینبغی لالعوض» یعنی څه چه مناسب وی.هغه بغیر دځه عوض او بدلے نه ورکول.دے ته ..جود.. وائی.(۵)

یاد ساتئ چه د جود دپاره د مال اودولت کثرت ضروری نه دے.رسول الله صلی الله علیه وسلم سره د مال او دولت کثرت نه وو.خوددوی چه کوم قلبی کیفیت وو.اوبیا چه دهغے څه اثر بنکاره کیدلو.نود هغے نظیر نه ملاویږی.

ددے تعریفاتو نه دا هم معلومه شوه.چه په ..جود.. کښے بے غرضی وی.کوم سړے چه ..جواد.. وی.هغه په څه لالچ باندے ورکړه نه کوی.

بیا د سخاوت تعلق د مال سره وی.او ..جود.. وائی.«اعطاء ماینبغی» ته.ددے نه معلومه شوه.چه دا د مال سره مخصوص نه ده.دعلم تقسیم، دمعارف تقسیم. د اخلاقو تقسیم. اودغه شان هدایت وغیره ټول په ..جود.. کښے داخل دی.

دلته داهم معلومه شوه.چه په ..جود.. کښے اعطاء د حال مناسب وی.چه یو سړے اوبے وی.

---

(۱) عمدة القاری(۱/۷۵)وارشادالساری للقسطلانی(۱/۷۱)

(۲) عمدة القاری(۱/۷۲) وتهذیب الکمال(۱۹/۷۳. ۷۶)_

(۳) تاج العروس(۲/۳۲۷)

(۴) شرح کرمانی(۱/۵۰)_

(۵) کشاف اصطلاحات الفنون(۱/۱۹۶)_ دغه شان تفسیر کبیر(۱/۱۶۶) لا رحمن إلا الله)_

هغه ته جامے ورکړی یا یو سړے بربنډ وی په هغه باندے روتی اوخوری دا ..جود.. نه دے
دغه شان دا هم معلومه شوه چه مستحق ته مناسب څیز ورکړی دا ..جود.. دے غیر
مستحق ته ورکول ..جود.. نه دے
دلته دا هم پیژندل پکار دی چه ..جود.. یوه ملکه فاضله ده او سخا دهغے اثر دے نو
..جود.. او سخا ته یو نشی وئیلے رسول الله ﷺ د ملکات فاضله په اعتبار سره په هرچا
باندے فوقیت لرلو دا بیله خبره ده چه د بعضے عوارضو د وجے په بعضے خایونوکښے د هغوی
دملکاتو پوره پوره اظهارنه دے شوے بهرحال د ..جود.. مدار د نفس په غنا دے د زیات
مال په تقسیم باندے نه دے چه یو کس سره سل روپئ وی اوهغه لس روپئ خیرات کړی نو
عشر سره به سخاوت وی او بل سره صرف یوه روپئ وی اوهغه دغه هم خیرات کړی نودا
سل فیصده خیرات دے «کمافی قصة أبی بکر وعمر رضی الله عنهما» (۱) رسول الله ﷺ چه دخلقو سره د
..جود.. کومه معامله کړے ده حقیقت دا دے چه دهغے مثال نه ملاویږی
دنبی ﷺ د ..جود، څو مثالونه نبی کریم ﷺ ته یو خل د بحرین نه یو لاکهه درهم راغلل دوی
هغه تقسیمول تردے چه یو درهم هم باقی پاتے نشو (۲)
یوخل یوے بنځے دنبی کریم ﷺ په خدمت کښے یو نقش دار څادر پیش کړلو اوعرض ئے
اوکړلو چه دا ما خاص کرستاسو دپاره تیار کړے دے نبی ﷺ ته ضرورت هم وو دوی کورته
تشریف یوړلو اودغه څادر دوی د لنګ دپاره استعمال کړلو
یوصحابی رضی الله عنه هغه مس کړلو او وے کتل دهغه خوښ شو هغوی عرض اوکړلو یا رسول الله
دا څومره ښکلے څادر دے ماته ئے راکړئ نبی ﷺ هغه ته ورکړلو نورو صحابه کرامو رضی الله عنهم په
هغه نکیر اوکړلو چه د رسول الله ﷺ ورته ضرورت وو څکه هغوی واچولو اوتاته معلومه هم
ده چه دوی د سائل سوال نه رد کوی خو تا ترے بیا هم واخستلو هغوی اووئیل په اصل کښے
دا څادرزه په خپل کفن کښے استعمالول غواړم نوځکه مے ترے اوغوستلو (۳)
دغه شان چه کله دوی د غزوه حنین نه واپس تشریف راوړلو نو یو اعرابی راغلو او د دوی
نه ئے په اصرار سره غوستل کول تردے چه دوی ئے په روستو کیدو باندے مجبوره کړلو د
کیکر د یوے وونے سره د دوی څادر اونختلو اودغه شان څادر د دوی د لاس نه لاړلو دوی
اودریدلو او وے وئیل زما څادر ماته راکړه که ماسره په دے څنګل کښے چه څومره د کیکر
وونے دی ددے په برابر څاروی وو نو مابه به تاسو کښے تقسیم کړے وے اوزه به مو
بخیل دروغژن اوبزدله نه وے موندلے (۴) رخو په هغه وخت کښے ورسره څه څیز باقی نه وو
پاتے شوے

---

(۱) سنن ترمذی کتاب المناقب باب فی مناقب أبی بکر وعمر رضی الله عنهما کلیهما رقم (۳۶۷۵)_
(۲) صحیح بخاری (۱/ ۶۰) کتاب الصلاة باب القسمة وتعلیق القنو فی المسجد)_
(۳) صحیح بخاری کتاب الجنائزباب من استعد الکفن فی زمن النبی ﷺ فلم ینکر علیه)_
(۴) صحیح بخاری کتاب الجهاد باب الشجاعة فی الحرب والجبن رقم (۲۸۲۰) وکتاب فرض الخمس باب ما کان النبی ﷺ یعطی المؤلفة قلوبهم وغیرهم من الخمس ونحوه رقم (۳۱۴۸)_

رسول الله ﷺ یو خل روان وو. د دوی په بدن باندے نجرانی څادر وو. یوبانډ یجی دوی یعنی ددوی څادر اونیولو. او ډیر په زور سره نے رابنکلو. تردے چه د دوی په څنډ مبارك باندے د رابنکلو اثاربنکاره شو. او بیا نے اوونیل. ماته د څه راکولو حکم اوکړه. دوی هغه طرف ته متوجه شو. او وے خندل. اوهغه ته نے د ورکولو حکم اوکړلو (۱)

حضرت بلال رضی الله عنه فرمائی. چه رسول الله ﷺ به کله څوك حاجتمند او لیدلو. نو ماته به نے حکم اوکړلو. ما به دچا نه قرض واخستلو. هغه ته به مے جامے واغوستلے. اوروتی به مے پرے اوخوړله. یوخل یو مشرك ماته راغلو. او وئیل. ماسره ډیرزیات مال دے ته د بل چانه قرض مه اخله. زه به درته درکوم.

یوه ورځ ما اودس اوکړلو. او د اذان تیارے مے کولو. چه هغه مشرك د خپلو پیشورو سوداګرو یوے ډلے سره راغلو. اودهمکی نے راکوله. اوبه چغه نے اوونیل. اے حبشی! اوبیا نے راته په ډیره سخته لهجه کښے اووئیل. معلومه ده درته. چه د میاشتے په پوره کیدو کښے څومره ورځے دی؟ ما ورته اوونیل. بس یو څو ورځے دی. هغه اووئیل. صرف څلور ورځے دی. که په دے ورځو کښے دے زما قرض ادا نکړلو. نوزه به تا خپل غلام جوړ کړم. او بیا به د اولنی پشان چیلی څروے. حضرت بلال رضی الله عنه فرمائی. ماسره ډیر غم شو. په څه طریقه مے د ماسخوتن مونځ اوکړلو. اود نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شوم. او واقعه مے ورته بیان کړه او عرض مے اوکړلو. زما مور پلار دے په تاسو قربان وی. تاسو سره په دے وخت کښے څه نشته. چه قرض پرے خلاص کړئ. اونه ماسره څه شته. اوهغه به ما رسوا کړی. ماته اجازت اوکړئ. چه زه د څو ورځو دپاره پټ شم. تردے چه الله تعالی تاسوته څه مال راولی.

دا مے ورته اووئیل. چه کور ته راغلم تیاری مے اوکړله. د صبا راختو په انتظار کښے وم. چه یو کس په منډه منډه راغلو. او وے وئیل. اے بلال! رسول الله ﷺ دے غواړی. چه زه حاضر شوم. چه مے اوکتل. نو څلور اونٹے د سامان ډکے ناستے دی. نبی ﷺ ماته زیرے واورولو. اووے فرمائیل. چه دا څلور اونٹے د سامان سره د شاه فدك د طرفه هدیه ده. اوس چه دے سره دے څه خوښه وی. اوکړه.

حضرت بلال رضی الله عنه قرض ورکړلو. او چه بیا جمات ته راغلو. نو رسول الله ﷺ تشریف فرما وو. نبی ﷺ د مال په باره کښے تپوس اوکړلو. نوهغوی عرض اوکړلو. الله تعالی ټول قرض خلاص کړلو. اوس قرض باقی نشته. نبی ﷺ تپوس اوکړلو. آیا څه باقی پاتے شوی دی. هغه عرض اوکړلو. اوځه باقی دی. نبی ﷺ اوفرمائیل. باقی مال تقسیم کړه. او ما بے فکره کړه. ځکه چه ترڅو پورے ټول مال تقسیم شوے نه وی. اوماته آرام رانکړے. نو زه به خپلو بیبیانو ته نه ورځم.

بیا د ماسخوتن دمانځه نه پس نبی ﷺ هغه راوغوستلو. اوتپوس نے اوکړلو. نوهغه ورته عرض اوکړلو. تراوسه پورے مال موجود دے. څوك مستحق نه دے راغلے. نبی ﷺ کور ته لاړلو. بلکه په جمات کښے نے شپه تیره کړه. په دویمه ورځ نے د ماسخوتن په وخت کښے زه

---

(۱) صحیح بخاری کتاب فرض الخمس باب ما کان النبی ﷺ یعطی المؤلفة قلوبهم وغیره رقم ۳۱۴۹)_

راوغوستلم او تپوس ئے اوکړلو ما عرض اوکړلو یارسول الله ﷺ تول مال تقسیم شو. الله تعالی تاسو ے فکره کړئ نبی ﷺ خوشحاله شو. او تکبیر ئے اووئیل. او دالله تعالی تعریف ئے اوکړلو دوی سره ویره وه چه هسے نه دا مال موجود وی. او مرګ راشی.(۱)

یوخل نبی ﷺ د مازیګر مونځ اوکړلو. اودیر په جلتی سره ئے حجرے ته تشریف یوړلو. خلق پریشانه شول چه څه واقعه پیشه شوه. نبی ﷺ واپس تشریف راوړلو. خلقو د پریشانئ په حالت کښے وو نبی ﷺ اوفرمائیل. حقیقت کښے خبره دا وه. چه مونږ سره څه سره زر پراته وو. اوما سره ویره شو. چه هسے نه هغه رانه هیر شی. خکه مے دهغے د تقسیم حکم ورکړلو.(۲)

نبی ﷺ سره په مرض الوفات کښے څو اشرفئ وے. دوی ته ترهغه وخته پورے آرام نه ملاویدو. ترڅوچه ئے هغه تقسیم کړے نه وے.(۳)

یعنی رسول الله ﷺ په جود اوسخا کښے د ټولو انسانانو نه اوچت وو. او په رمضان کښے چه به ورسره جبریل ؑ ملاؤ شو. نودوی به د نور کله نه زیات جواد او سخی شو. اوحضرت جبریل ؑ به به رمضان کښے هره شپه د دوی سره ملاقات کولو. او دوی سره به ئے د قرآن کریم دور کولو. الغرض نبی ﷺ به په نفع رسولو کښے دتیزے سیلئ نه زیات جواد اوسخی وو.

دحدیث دجملو ربط علامه طیبی رحمہ اللہ فرمائی. چه دلته د دوی مطلق جود ته د ټولو خلقو په جود باندے فضیلت ورکړے شوے دے. بیا د دوی هغه جود کوم چه به په رمضان کښے وو. هغے ته د باقی ټولووختونو په جود باندے فضیلت ورکړے شوے دے. بیا د جبریل ؑ د ملاقات په موقع چه د رمضان په شپو کښے کوم جود وو. هغے ته د رمضان په باقی ټولووختونو باندے فضیلت ورکړے شوے دے. اوبیا د دوی د سخاوت د ریح مرسله سره تشبیه ورکړے شوے دے. چه ددوی سخاوت د دے نه هم زیات وو.(۴)

دنبی ﷺ په دې موقع باندې د جود او سخا سبب: بیا خاص کر په رمضان کښے به د دوی په جود او سخا کښے زیادت کیدلو. ددے څو اسباب دی.

() دټولو نه بنیادی سبب خو دا دے. چه په دے میاشت کښے الله تعالی ذوالجلال والاکرام په خپله جود کوی. د جنتونو دروازے پرانستے شی. د جهنم دروازے بندولے شی. شیطانان تړلی شی. بیا زیاتی دا چه د فرض ثواب اویا درجے زیاتیږی. اود نفلو ثواب د فرضو سره برابریږی. دغه شان د افطارصائم ترغیب ورکړے شوے دے. او انبیاء علیهم السلام د الله تعالی د صفاتواتم مظهر وی. نوهرکله چه الله تعالی په رمضان کښے په جود او سخا کښے زیادت کوی. نونبی ﷺ چه دالله تعالی آخری پیغمبراود الله تعالی د صفاتو اتم مظهر دے. هغوی به ولے جود نه کوی. خکه ددوی په جود کښے زیادت اوشو.

() دویمه وجه دا ده. چه په خپله د رمضان میاشت د خیر اونیکو میاشت ده. دا د انسان په

---

(۱) سنن ابی داود کتاب الخراج والإمارة باب فی الإمام یقبل هدایا المشرکین رقم.۳۰۵۵)_

(۲) صحیح بخاری(۱/۱۱۷، ۱۱۸) کتاب الأذان باب من صلی بالناس فذکرحاجته فتخطاهم)_

(۳) طبقات ابن سعد(۲/۲۳۷، ۲۳۹) ذکرالدنانیرالتی قسمها رسول الله ﷺ فی مرضه الذی مات فیه)_

(۴) شرح طیبی(۴/۲۰۹)کتاب الصوم باب الإعتکاف)_

طبیعت کښے نیکئ ته رغبت پیدا کوی.جود او سخا یوه لویه نیکی ده د نبی کریم ﷺ په طبیعت به د رمضان په راتلو سره نور زیات اثر کیدلو او د ددوی دورکړے او بخښش سمندر به د مستئ چپے وهلے.

() دریمه وجه دا ده.چه دحضرت جبریل علیه السلام سره به ملاقات کیدلو اوهغه دالله تعالی فرشته ده.چه په کښے هوس اوخواهش معمولی حصه نشته اوقاعده دا ده.چه د صحبت اثر کیږی.نود جبریل علیه السلام په ملاقات سره به په نبی ﷺ کښے د مال او متال خرچ کولو زیاته تقاضا پیدا کیدله.

() څلورمه وجه دا ده.چه په رمضان کښے به د جبریل علیه السلام سره د قرآن پاك دور کیدلو دا قرآن پاك دالله تعالی کلام دے.ددے په لوستلو سره الله تعالی سره تعلق پیدا کیږی اودا دغناء نفس سبب دے.دانسان په نفس کښے د غناء صفت پیدا کیږی.اوپه چا کښے چه څومره د نفس غناء وی.هغه هم هغه هومره زیات جود او سخا کوی.دا څو اسباب ملاؤ شو او دنبی کریم ﷺ په جود او سخا کښے ډیره زیاته اضافه کوله.

هسے هم راتلونکے جبریل آمین وو.راوړنکے کتاب افضل الکتب وو.چاته چه ئے راوړلو هغه سیدالمرسلین وو.کله چه دخیر او برکت دومره څیزونه جمع وی.نو ددوی د باطنی فیوضاتو سمندر او د علوموا ومعارفوچینے به ولے نه راوتلے؟!

د «وَكَانَ أَجْوَدُ مَا يَكُونُ فِي رَمَضَانَ» اعرابی کیفیت په أَجْوَدُ مَايَكُونُ فِي رَمَضَانَ کښے دوه روایتونه دی.په رفع سره او په نصب سره.که دا مرفوع شی.نو په دے کښے دوه احتمالات دی.

یو دا چه د «أَجْوَدُ مَايَكُونُ» دکان اسم او «فی رمضان» دحاصلاً سره متعلق شی اوحال قائم مقام خبر شی.لکه چه وئیلی شی «أخطب مایکون الأمیر فی یوم الجمعة أی کائناً فی یوم الجمعة»

دویم احتمال دا دے.چه «أجود مایکون» مبتدا وی.او «فی رمضان» ددے خبر شی.مبتدء اوخبر ملاؤ شو.اودواړه پوره جمله شوه د «کان» دپاره.اود «کان» ضمیر د رسول اکرم ﷺ ذات طرف ته راجع وی.کوم چه د «کان» اسم دے.تقدیر د عبارت به داشی «کان رسول الله ﷺ أجود أکوانه حاصلا فی رمضان» دامام بخاری رحمه الله رجحان هم دے طرف ته دے.خکه چه دوی په کتاب الصوم کښے ترجمه قائمه کړے ده «باب أجود ما کان النبی ﷺ یکون فی رمضان».

اوکه دا منصوب شی.نوبیا د «کان» ضمیر رسول الله ﷺ ته راجع دے او «أجود مایکون فی رمضان» به ددے خبر شی.په دے کښے به «ما» مصدریه ظرفیه شی.اوتقدیر د عبارت به داشی «کان رسول الله ﷺ مدة کونه فی رمضان: أجود منه فی غیره» یعنی رسول الله ﷺ به په رمضان کښے د نورو میاشتو په نسبت زیات اجود وو.(۱)

---

(۱) فتح الباری (۱/۳۰، ۳۱)۔

قوله وَكَانَ يَلْقَاهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ فَيُدَارِسُهُ الْقُرْآنَ:

حضرت جبریل علیه السلام به ورسره په رمضان کښے هره شپه ملاویدلو. اود نبی ﷺ سره به ئے د قرآن کریم دور کولو.

آیا د ټول قرآن پاک دور به کیدلو؟ دلته دحضرت جبریل علیه السلام او نبی ﷺ د دور ذکر دے. سوال دا دے چه آیا د ټول قرآن کریم دور به کیدلواوکه صرف د نازل شوے حصے؟ دواړه اقوال شته. بعضے حضرات فرمائی. چه د ټول قرآن دور به وو. دحضرت جبریل علیه السلام په وئیلو سره به دوی ته یادیدل. اودوی به ورته هم اورول. خوروستوبه الله تعالی د دوی د حافظه نه غیرنازل شوے حصه لرے کوله. دویم قول دا دے. چه صرف د نازل شوے حصے دور به کیدل. والله اعلم.(۱)

د شپې د انتخاب وجه دشپے د انتخاب وجه په ظاهره هم دا ده. چه د ورځې دنبی کریم ﷺ نور هم ډیرکارونه وو. امت ته تبلیغ اودهغوی اصلاح ئے د نظروړاندے وه. د شپے وخت د تنهائے او خلوت وو. ددے وجے به په دے کښے نبی ﷺ د حضرت جبریل علیه السلام سره دور کولو.(۲)

د مدارست حکمت بیا ددے مدارست یو حکمت خو هغه وو. چه نبی کریم ﷺ د حضرت جبریل علیه السلام نه د قرآن پاك ادا کول اوتجوید زده کړی.

دویم حکمت دا وو. چه د آیاتونو او سورتونو ترتیب معلوم شی. ځکه چه په نبی ﷺ باندے قرآن پاك په یوځل نه وو نازل شوے. بلکه نجماً نجماً د ضرورت مطابق نازل شوے وو. نودحضرت جبریل علیه السلام سره چه کله دور کیدلو. اوهغه به لوستلو. نو د یوسورت ټول آیتونه به ئے مرتب لوستل. نو په دے سره به معلومیدله. چه کوم آیت د کوم سورة سره متعلق دے. اگرچه نبی ﷺ ته د وړاندے نه دا معلومه وه. ځکه چه حضرت جبریل علیه السلام به ورته خودل. دریمه فائده دا وه. چه په دے سره نبی ﷺ ته دا معلومیدله. چه کوم آیت منسوخ شوے دے. او کوم باقی دے.

څلورمه فائده دا وه. چه روستو د دوی په امت کښے د مدارست سنت شروع شو. ددے وجے امت د نبی کریم ﷺ نه دا سنت قبول کړلو. اوهمیشه دپاره ئے دخپلے سینے سره اولګولو. ا په دے باندے عمل کوی.

قوله فَلَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدُ بِالْخَيْرِ مِنَ الرِّيحِ الْمُرْسَلَةِ:

،،خیر،، مال ته هم وائی. اومطلق نفع رسولو ته هم وائی. که په مال سره وی اوکه په بل څه سره وی. که دخیر نه مراد مال وی. نومطلب به دا شی. چه دوی د مال په ذریعه کومه نفع رسوله. او سخاوت ئے کولو. هغه د تیزے چیلدونکے سیلئ نه هم تیز وو.

اوکه په خیر کښے تعمیم اوکړے شی. نو ،،جود بالمال،، او ،،جود بالدین،، دواړه به په کښے شامل شی. لکه چه دا اوخودلی شو. چه څنګه هوا چلیږی. نوهرځائے ته رسی. او هرکس ته

---

(۱) فتح الباری (۴۵/۹) کتاب فضائل القرآن باب کان جبریل علیه السلام یعرض القرآن علی النبی ﷺ وإیضاح البخاری (۱۰۵/۱) وتقریربخاری شریف (۹۷/۱)۔

(۲) فتح الباری(۴۵/۹) کتاب فضائل القرآن باب کان جبریل علیه السلام یعرض القرآن علی النبی ﷺ)۔

فنده رسوی دغه شان د نبی کریم ﷺ د جود او سخا اثر هر څنې اوهر کس ته رسیدلو ... ریح مرسله.. دا هغه دے کوم ته چه قرآن کریم (وَمَنْ يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ) ونیلی دی ددے نفع عامه ده هرګوټ ته رسی اوډیر په سرعت سره چلیږی دا تشبیه په عموم او سرعت کښے ده

بیا د ... جود.. د لفظ نه دا معلومیږی چه د دوی جود د ریح مرسله د ریح نه وسیع او زیات وو اوددے وجه دا معلومیږی چه په اصل کښے په هوا سره صرف اشباع او جسموته حیات ملاویږی جسمانی فائده رسی اوجسمانی ژوند ملاویږی او نبی کریم ﷺ چه د کومو خیزونو سخاوت کولو په هغے سره حیات جسمانی اوحیات روحانی دواړه حاصلیږی نکه چه خنګه چه دوی په مال او متاع سره خلقو ته فائده رسوله دغه شان نے علوم او معارف هم تقسیموله

ددے نه علاوه یو فرق دا هم په پوهه کښے راځی چه کله هوا چلیږی نو هر کس ته یو برابر نفع نه رسی بعضو ته د نفع سره نقصان هم رسی مثلا چه یخه هوا اوچلیږی نو چه د چا مزاج یخ وی هغه ته پرے تکلیف رسی یا تیزه هوا اوچلیږی نو د کمزورې طبیعت کس ته تکلیف ملاویږی او د نبی کریم ﷺ په جود سره صرف نفع رسیدله چا ته تکلیف نه رسیدلو و سبحانه اعلم

د زمان او مکان د فضیلت په سلسله کښې د متکلمینو اومحققینواختلاف :متکلمینو ﷺ په یو څو زمانے او مکانونه د خپل ذات په اعتبار سره برابر دی دیوے اهم واقعه په ده کښے وقوع کیدو سره فضیلت راځی.

دشیخ اکبر رحمہ اللہ اوابن قیم رحمہ اللہ وغیره محققینو ﷺ په نیزخلقة د فطری استعداد په وجه کوم چه په علم ازلی قدیم کښے ثابت وی په هغے کښے زمان او مکان ته فضیلت حاصل دے

دمتکلمینو ﷺ په نیز یوم عاشوراء ته فضیلت د نوح علیہ السلام د نجات او مشرکانو غرقیدو.ابراهیم علیہ السلام ته د نمرود د اور نه په نجات. دموسی علیہ السلام په نجات ودفرعون په غرقیدو حاصل دے.لیلة القدر قرآن کریم په نزول اود آسمانی کتابونو په نزول سره دفضیلت خاونده ده.بیت الله ته فضیلت د حج دوجے ملاوځ شوے دے

او د محققینو ﷺ نقطه نظر دا دے چه دے زمانواو مکانونو ته ذاتی فضیلت حاصل وو نوالله تعالی ددے اهمو کارونو دپاره ددے انتخاب اوکړل (۱)

ابن قیم رحمہ اللہ په زادالمعاد کښے د متکلمینو ﷺ مذهب په بسط او تفصیل سره بیان کړے دے (۳) او د متکلمینو ﷺ د قول په باره کښے فرمائی «وهذه الأقاويل وأمثالها من الجهليات التي سماها المتكلمون على الشريعة ونسبوها إليها وهي بريئة منها» (۴)

---

(۱) سورة النمل (۶۳)_

(۲) فضل الباری (۱/۲۰۳)_

(۳) زادالمعاد (۱/۳۹، ۷۰)_

(۴) زادالمعاد (۱/۵۳)_

په متاخرینو ﷺ کښے د شاه ولی الله رحمه الله اوحضرت نانوتوی رحمه الله هم دا مسلك دے.او هم دا صحیح دے.خکه چه دالله تعالی ارشاد دے.﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ﴾(۱)دغه شان الله تعالی حکیم دے.اود حکمت معنی ده.«وضع الشیٔ فی محله» نوکه د یو مکان یا زمان انتخاب د یو عظیم کار دپاره اوشی.نوخامخا به ضرور په هغے کښے څه خاص لیاقت د وړاندے موجود وی.کوم چه به په بل زمان اومکان کښے نه وی.د ګلاب اوبو ته د بویولواوپه شیشه کښے د کیخودو د وجے فضیلت نه دے حاصل.بلکه په دے کښے فضیلت وو.خکه دا بویولی شی.اوپه شیشه کښے کیخودلے شی.دغه شان دحرم په زمکه کښے فضیلت وو.نوپه دے کښے بیت الله جوړ کړے شو.او نور شعائر هلته قائم کړے شول.اوحضرت ابراهیم علیه السلام ته حکم اوشو.چه حضرت اسماعیل علیه السلام اوحضرت هاجره علیها السلام هلته اورسوه.(۲)

ترجمة الباب سره مناسبت په ظاهره د روایت د ترجمه سره څه مناسبت نشته.خکه چه په دے کښے د بدء الوحی ذکر نشته.خو پوهه شئ.چه دلته د موحی الیه د ملکات فاضله څنے چه کومه مبادی وحی ده.په هغے کښے د یوے اهم مبدء او اهم صفت جود بیان دے.

ددے نه علاوه وړاندے دا بیان شوے دے.چه د بعضے حضراتو په نیز په ..بدء.. کښے عموم دے.برابره خبره ده که دا د زمان په اعتبار سره وی.اوکه د مکان په اعتبار سره وی.برابره ده که د حالاتو او کیفیاتو په اعتبار سره وی.په دے حدیث پاك نه ابتداء زمانی معلومیږی.خکه چه په دے کښے په رمضان کښے د قرآن پاك د دور تذکره ده.او په روایاتو کښے تصریح ده.چه قرآن پاك په رمضان کښے نازل شوے دے.لکه چه امام بخاری رحمه الله دا روایت دلته راوړلو.اودے خبرے ته ئے اشاره اوکړله.چه د قرآن کریم نزول په رمضان شریف کښے شوے دے.ددے نه د بدء زمانی علم راځی.

دحضرت شیخ الهند رحمه الله د رائے مطابق به داسے وئیلی شی.چه د مکان او زمان انتخاب دځه معمولی څیز دپاره نه کیږی.دحضرت جبریل علیه السلام افضل الملائکه په هر رمضان کښے د دور دپاره راتلل.د نبی کریم ﷺ افضل الکائنات دهغه سره د قرآن د نازل شوے حصے دور کول.اودے سره سره د جود او سخا مناسب اعمال اختیارول دا د وحی الهی د عظمت لوئے دلیل دے.والله سبحانه وتعالی اعلم.

دحدیث باب نه مستنبط مسائل او څو فوائد ① په رمضان کښے اوخاص کر چه کله د نیکانو اجتماع وی.نو په داسے موقع کښے د جود او سخا ترغیب اوتحریض خوښ عمل دے.

② دنیکانو زیارت مسلسل اوبالتکرار کول پکار دے.

③ په رمضان کښے د قرآن پاك تلاوت نبه زیات کول پکار دے.

④ په رمضان کښے د قرآن دور کول سنت دے.

---

(۱) سورة قصص:۶۸)_

(۲) فضل الباری(۱/۲۰۳، ۲۰۴)_

⑤ د ..رمضان.. د لفظ اطلاق د ..شهر.. یوخانے کولو نه بغیر هم تیك دے بعضے حضرات وهغه میاشتو په شروع کښے د ..شهر.. لفظ راوړلو ته ضروری وائی

⑥ تلاوت د تسبیح او نورو ذکرونو نه افضل دے خکه که چرته ذکر د تلاوت نه افضل یا دے سره برابر وے نودوارو حضراتو به یا همیشه دپاره ذکر کولو یاپه بعضے وختونو کښے به نے ذکر کولو حالانکه د هغوی اجتماع به مسلسل کیدله (خویوخل هم د ذکر د دور ثبوت نشته) والله سبحانه وتعالی اعلم

الحديث السّادس

[١] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (١) أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَا سُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ وَكَانُوا تِجَارًا بِالشَّامِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِإِيلِيَاءَ فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عُظَمَاءُ الرُّومِ ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا فَقَالَ أَدْنُوهُ مِنِّي وَقَرِّبُوا أَصْحَابَهُ فَاجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ قُلْ لَهُمْ إِنِّي سَائِلٌ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ فَوَاللَّهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْثِرُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيكُمْ قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ قَالَ فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ لَا قَالَ فَأَشْرَافُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَقُلْتُ بَلْ ضُعَفَاؤُهُمْ قَالَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ

---

(١) الحديث أخرجه البخارى فى كتاب الأيمان .باب (بلاترجمة بعد باب سوال جبريل النبى ﷺ عن الإيمان والإسلام والإحسان...رقم٥١. وفى كتاب الشهادات باب من أمربإنجازالوعدرقم.(٢٦٨١)وفى كتاب الجهادباب قول الله عزوجل:﴿قل هل تربصون بنا إلا إحدى الحسنيين.والحرب سجال رقم.(٢٨٠٤) وباب دعاء النبى ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة..رقم(٢٩٤١)وباب ما قيل فى لواء النبى ﷺ رقم.(٢٩٧٨) وفى كتاب الجزية والموادعة باب فضل الوفاء بالعهدرقم(٣١٧٤) وفى كتاب التفسيرباب ﴿قل ياأهل الكتاب تعالوا إلى كلمة سواء بيننا وبينكم أن لا نعبد إلاالله رقم.(٤٥٥٣) وفى كتاب الأدب باب صلة المرأة أمها وهل يجوز ترجمان واحد رقم(٧١٩٦) وفى كتاب الجهاد باب ما يجوز من تفسيرالتوراة وغيرها من كتب الله بالعربية وغيرها ...رقم(٧٥٤١) ومسلم فى صحيحه (٩٧/٢) كتاب الجهاد والسيرباب كتب النبى ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام وأبوداود فى سننه فى كتاب الأدب باب كيف يكتب إلى الذمى رقم.(٥١٣٦) والترمذى فى جامعه فى كتاب الإيمان باب ما جآء كيف يكتب إلى أهل الشرك رقم(٢٧١٧)_

قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ قَالَ فَهَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ قُلْتُ لَا قَالَ فَهَلْ يَغْدِرُ قُلْتُ لَا وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مُدَّةٍ لَا نَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا قَالَ وَلَمْ تُمْكِنِّي كَلِمَةٌ أُدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ الْكَلِمَةِ قَالَ فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ قُلْتُ نَعَمْ قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سِجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ قَالَ مَاذَا يَأْمُرُكُمْ قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرُكُوا مَا يَقُولُ آبَاؤُكُمْ وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ وَالصِّلَةِ فَقَالَ لِلتَّرْجُمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُو نَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتَسِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافُ النَّاسِ اتَّبَعُوهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّ ضُعَفَاءَهُمْ اتَّبَعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ وَسَأَلْتُكَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ وَسَأَلْتُكَ أَيَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَالِطُ بَشَاشَتُهُ الْقُلُوبَ وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَيَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ فَلَوْ أَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْ كُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِهِ ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دِحْيَةُ إِلَى عَظِيمِ بُصْرَى فَدَفَعَهُ إِلَى هِرَقْلَ فَقَرَأَهُ فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ أَسْلِمْ تَسْلَمْ يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَنْ لَا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَفَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا فَقُلْتُ

لِأَصْحَابِي حِينَ أُخْرِجْنَا لَقَدْ أُمِرَ أَمْرُ ابْنِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ وَكَانَ ابْنُ النَّاطُورِ صَاحِبُ إِيلِيَاءَ وَهِرَقْلَ سُقُفًّا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ أَنَّ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ إِيلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِيثَ النَّفْسِ فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدِ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ قَالَ ابْنُ النَّاطُورِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَّاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ فَقَالَ لَهُمْ حِينَ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ حِينَ نَظَرْتُ فِي النُّجُومِ مَلِكَ الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ فَمَنْ يَخْتَتِنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَالُوا لَيْسَ يَخْتَتِنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهِمَّنَّكَ شَأْنُهُمْ وَاكْتُبْ إِلَى مَدَايِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنَ الْيَهُودِ فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أُتِيَ هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا اسْتَخْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَانْظُرُوا أَمُخْتَتِنٌ هُوَ أَمْ لَا فَنَظَرُوا إِلَيْهِ فَحَدَّثُوهُ أَنَّهُ مُخْتَتِنٌ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبٍ لَهُ بِرُومِيَةَ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى حِمْصَ فَلَمْ يَرِمْ حِمْصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمْصَ ثُمَّ أَمَرَ بِأَبْوَابِهَا فَغُلِّقَتْ ثُمَّ اطَّلَعَ فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِيَّ فَحَاصُوا حَيْصَةَ حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوهَا قَدْ غُلِّقَتْ فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفْرَتَهُمْ وَأَيِسَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ وَقَالَ إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي آنِفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ

[٥١، ٢٥٣٥، ٢٦٥٠، ٢٧٣٨، ٢٧٧٨، ٢٧٨٢، ٢٨٨٦، ٣٠٠٣، ٣٢٧٨، ٥٣٥٣، ٥٩٠٥، ٦٧٧٠]

رجال الحديث

قوله: أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ: دا ابوالیمان حکم بن نافع بهرانی حمصی دے. د یو بهرانی نوم بنخے مولی وو. ثقه او ثبت وو. دوی به د اسماعیل بن عیاش. شعیب بن ابی حمزه رضی الله عنهم اود دوی نه علاوه د نورور ډیرو اهل علمو نه روایت کوی. اوددوی په شاګردانو کښے امام بخاری امام حمد. امام یحیی بن معین. ابوحاتم او امام ذهلی رحمهم الله غوندے د علم ستنے دی.(۱)

(۱) تهذيب الكمال (۱۴۶/۷، ۱۵۵) وعمدة القاري (۷۹/۱) وتقريب التهذيب (۱۷۶).

دلته دا خبره دیادولو ده.چه دوی د خپل استاذ شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه کوم روایات نقل کوی.هغه دوی اکثرسماعاً نه دی حاصل کړے.بلکه دوی ته د هغے اجازت وو.اودوی د داسے روایاتو دپاره هم د ..سماع.. لفظ یعنی «أخبرنا» استعمالوی.(۱)

حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی.که یو کس د شعیب بن ابی حمزه رحمه الله نه اجازهٔ د حدیث روایت کوی.او مُجازله راوی ثقه وی.نوداسے روایت حجت دے.خو په دے شرط چه مُجاز د کتاب اتقان او ضبط په صفت موصوف وی.شعیب بن ابی حمزة رحمه الله کتاب هم داسے وو.نوځکه د ابوالیمان د شعیب بن ابی حمزه نه روایت کړے مرویات د محققینو رحمهم الله په نیز حجت دی.(۲)

ابوالیمان رحمه الله په ۱۳۸ھ کښے پیداشوے وو.اوپه ۲۲۲ھ کښے وفات شوے وو.(۳)

قوله شعیب: دا ابوالبشر شعیب بن ابی حمزه القرشی الاموی دے.د دوی د پلار ابوحمزه.نوم دینار وو.ثقه حافظ او متقن دے.دتابعینو رحمهم الله نه ئے کسب علم کړے دے.په دوی کښے ئے د ټولو نه زیاته استفاده د امام زهری رحمه الله نه کړے ده.

() تردے چه امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی.«شعیب أثبت الناس فی الزهری رحمه الله »(۴)

() امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی.«رأیت کتب شعیب بن ابی حمزة رحمه الله ،فرأیت کتبا مضبوطة مقیدة» او بنه تعریف ئے کړے دے.(۵)

په ۱۶۲ھ یا ۱۶۳ھ کښے دوی وفات شوی دی.عمر ئے د اویا (۷۰) کالونه زیات وو.(۶)

قوله ابوسفیان: دا مشهور صحابی صخربن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبدمناف الاموی دے.ابوسفیان او ابوحنظله دواړه ئے کنیتونه دی.اولنے کنیت زیات مشهور دے.

دعام الفیل نه لس کاله وړاندے پیدا شوے وو.دے د ام المؤمنین حضرت ام حبیبه رضی الله عنها او حضرت معاویه رضی الله عنه پلار دے.دابوجهل نه پس همیشه دپاره داهل مکه سردار او د غزوه بدر نه پس په ټولو غزاګانو کښے د قریشو علمبردار پاتے شوے دے.تردے چه په لیلة الفتح کښے بلکه د فتح مکه په ورځ د صبا په وخت کښے په اسلام مشرف شو.د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره ئے په غزه حنین او طائف کښے شرکت کړے وو.نبی صلی الله علیه وسلم دوی ته د حنین په غزا کښے سل اوښان

---

(۱) تهذیب التهذیب (۱۷۶) دغه شان (مقدمة فتح الباری(ص.۳۹۹) الفصل التاسع سیاق أسماء من طعن فیه من رجال هذا الکتاب)_

(۲) سیرأعلام النبلاء (۷/۱۹۰. ۱۹۱) تذکرة شعیب بن أبی حمزه رحمه الله)_

(۳) تهذیب الکمال (۷/۱۵٤) وعمدة القاری(۱/۷۹)_

(۴) عمدة القاری(۱/۷۹) وتهذیب الکمال (۱۲/۵۱۶ ۵۲۰)_

(۵) تهذیب الکمال(۱۲/۵۱۷)_

(۶) تقریب التهذیب (۲۶۷ وتهذیب الکمال (۱۲/۵۲۰ وعمدة القاری (۱/۷۹)_

اوخلویښت اوقیه سپین زر ورکړی وو.د دوی یوه سترګه د طائف په غزا کښے شهیدشوے وه.او دویمه سترګه ئے د یرموك په غزا کښے د خپل خوی یزید په قیادت کښے په جنګیدو کښے شهید شوه.(۱)

په مدینه منوره کښے دوی ستوګنه اختیار کړے وه.او په ۳۱، ۳۴، کښے د اته اتیا کالو په عمر کښے په مدینه کښے وفات شو.حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی جنازه اوکړله.(۲)

تاریخی تجزیه اوتفصیل دلته کښے د ټولو نه وړاندے به مونږ تاریخی تجزیه ذکر کوو.ددے دپاره چه د حضرت دحیه رضی اللہ عنہ،ابوسفیان رضی اللہ عنہ او هرقل په خائے کښے دجمع کیدو راز هم معلوم شی.او تاریخی اشکال هم رفع شی.ددے نه پس به د حدیث د واقعے تشریح کیږی.

نبی کریم ﷺ چه څه وخت دنیا ته تشریف راوړلو.نو په دنیا کښے په هغه وخت کښے دوه غټ حکومتونه وو.یو روم اوبل فارس یا ایران.دا دواړه حکومتونه دومره وسیع وو چه دخپلو خپلو علاقو نه راوتلی وو.اود عربو په بعضے حصو کښے راننوتی وو.عراق او یمن ئے پریخے وو.اومصر او شام د روم زیراثر وو.د فارس خلق آتش پرست مجوسیان او رومیان عیسایان اهل کتاب وو.دفارس بادشاه ته به ئے کسری وئیل.اود روم بادشاه ته قیصر.د قصر معنی د هغوی په ژبه کښے څیرولووو.ددوی یو لوئے بادشاه د مور د مرګ نه پس د خپلے په څیرولو سره راویستے شوے وو.ددے نه ئے اخذ اوکړلو.اود هغه وخت نه د دوی د بادشاهانو لقب قیصر شو.

د روم او فارس په مینځ کښے به همیشه دپاره جنګ وو.د ۶۰۲ء نه تر ۶۱۰ء پورے د دوی د دشمنئ جنګونه شروع وو.

په ۵۷۰ء کښے د نبی ﷺ ولادت باسعادت اوشو.او په ۶۱۰ء کښے یعنی څلویښت کاله پس پیغمبر شو.دمکے خلقو ته به د روم او فارس د جنګونو خبرونه رارسیدل.خکه ددے اثرات د عربو حدودو ته رارسیدلی وو.اودا خبرونه به ډیر په شوق سره اوریدے شول.مشرکانو به فارسیان ځان ته نزدے ګڼړل.اومسلمانانو رومیان،خکه چه هغوی اهل کتاب وو.کله چه به د فارس د غلبه خبر راغلو.نومشرکان به خوشحاله کیدل.اومسلمانان به خفه کیدل.د روم د فتح په صورت کښے به معامله ددے په عکس وه.په ۶۱۴ء کښے چه په قمری حساب سره د ولادت باسعادت پنځه څلویښت کاله شوی وو.او د بعثت پنځه کاله تیر شوی وو.شاه فارس خسرو پرویز رومیانو ته یو فیصله کن شکست ورکړلو.اوپه مصر،شام او ایشاء کوچك باندے ئے قبضه اوکړله.هرقل ایرانی لښکر په قسطنطنیه کښے په پناه اخستلو باندے مجبور کړلو.لوئے لوئے پادریان قتل یا قیدیان کړے شول.د بیت المقدس نه د ټولو نه مقدس ترین

---

(۱) دعلامه شبلی نعمانی رحمہ اللہ په سیرت (۲۹۶/۱) کښے دی په طائف کښے د دوی یوه سترګه زخمی شوے وه.اوپه جنګ یرموك کښے هغه هم لاړله ددے نه معلومیږی چه هم یوه سترګه شهید شوے وه. اوحافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ په ((الاستیعاب)) کښے بهامش الاصابة (۱۹۰/۲، ۱۹۱) کښے لیکی. ((وشهد الطائف ورمی ففقئت عینه الواحدة ..إنه ففقئت عینه الأخری یوم الیرموک))

(۲)عمدة القاری(۷۹/۱) وتقریب التهذیب (ص،۲۷۵)۔

صلیب ایرانی فاتحینو یورلو په ظاهره د رومیانو دوباره د راپاسیدو څه صورت پاتے نه وو. مشرکان ښه خوشحاله شول. او وئیل ئے چه لکه څنګه فارس روم ختم کړل. دغه شان به اوس مونږ تاسو ختم کوو.

په داسے موقع باندے قرآن کریم د ظاهری اسبابو نه بالکل خلاف او دخپل عادت نه خلاف د مودے تعین اوکړلو. او پیشنګوئے ئے اوکړله ﴿ الٓمّٓ ۝ غُلِبَتِ الرُّوْمُ ۝ فِيْٓ اَدْنَى الْاَرْضِ وَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُوْنَ ۝ فِيْ بِضْعِ سِنِيْنَ ۭ لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْۢ بَعْدُ ۭ وَيَوْمَىِٕذٍ يَّفْرَحُ الْمُؤْمِنُوْنَ ۝ بِنَصْرِ اللّٰهِ ۭ ﴾(۱) د آیت د نزول نه پس حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ د بعضے مشرکانو سره شرط اولګولو. (تر دغه وخته پورے ددے حرمت نه وو راغلے) چه رومیانو ته به دوباره په فارسیانو باندے غلبه حاصلیږی. اول ئے څه موده مقرر کړے وه. د نبی ﷺ په ارشاد باندے ئے نهه کاله مقرر کړل. مشرکان خو مطمئن وو. چه رومیان په نهه کاله کښے خو لاځه چه په سل کاله کښے هم نشی پاسیدے. ځکه هغوی شرط اومنلو. او دنهه کالو شرط ئے قبول کړلو. ټیک نهه کاله پس کله چه مسلمانانو د بدر د فتح خوشحالی کوله. د قیصر د فتح خبر راغلو. د مسلمانانو خوشحالی دوچنده شوه. اود مشرکانو غم یوپه دوه شو. ډیر خلق د قرآن کریم د پیشنګوئ د صداقت نه متاثره شو. او مسلمانان شول. حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سل اوښان واخستل. اونبی ﷺ د هغے د صدقه کولو حکم اوکړلو.

ددے نه پس د جنګونو سلسله شروع شوه. په ۶ھ کښے صلح حدیبیه اوشوه. ددے په نتیجه کښے څه امن راغے. نو ابوسفیان یوه قافله واخسته. اود تجارت په غرض شام ته روان شو. بل طرف ته نبی کریم ﷺ کوم کوم خائے ته چه په آسانتیا سره ممکن وه. د دنیا بادشاهانو ته د اسلام ددعوت خطونه اولیکل. په محرم ۷ھ کښے حضرت دحیه ﷺ د هرقل دپاره خط واخستلو. اولاړلو.

بل طرف ته هرقل دا نذر منلے وو. که په فارسیانوباندے غلبه حاصله شی. نوزه به د حمص نه ایلیاء یعنی بیت المقدس ته پیدل سفر کوم. نوهم ددے نذر په سلسله کښے هرقل بیت المقدس ته اورسیدلو. حضرت دحیه رضی اللہ عنہ د نبی اکرم ﷺ مکتوب مبارک واخستلو. او والی د بصری ته اورسیدلو. چه هرقل ته نامه مبارک (خط) اورسوی. خود بصری والی حضرت دحیه رضی اللہ عنہ بیت المقدس ته اولیږلو. ځکه چه هرقل هلته رسیدلے وو.

یواشکال اودهغې جواب دلته یو اشکال دے. چه فتح په ۲ھ کښے شوے وه. نوبیا نذر په څلور کاله پس ولے پوره کولے شی؟

ددے جواب دا دے. چه د نذر مطلق علی الفور پوره کول ضروری نه وی. نوځکه په تاخیر کښے څه قباحت نشته. یا دا هم ممکن ده. چه اصل فتح خو په ۲ھ کښے شوے وه. خولږه غوندے سلسله باقی وه. اوپه څلورو کالوکښے د تول انتظام اطمینان او فتح تکمیل اوشو.

---

(۱) الروم: ۵۔

دهرقل د واقعې تمهید نبی کریم ﷺ هرقل ته دوه خله خط لیږلے وو. یوخل په ۷هـ کښے او دویم خل د غزوه تبوك په موقع باندے. په دواړو کښے چونکه گډ وډے راځی. نوځکه به مونږ په ترتیب سره دواړه جدا جدا ذکر کړو.

په اول ځل دعوت اسلام: هرقل چه کله بیت المقدس ته اورسیدلو. نوهغه د علم نجوم په ذریعه سره معلومه کړه. چه ملك الختان غالب کیدونکے دے. چه د ملك سردارانو سره خبرے اوشوے. نوهغوی ورته اووئیل. چه ختنه کونکی یو یهودیان دی. دهغوی د طرفه څه خطره کیدے شی. نوهغوی د یهودو د قتلولو مشوره ورکړه. په دغه وخت کښے حضرت دحیه ﷺ خط په لاس بیت المقدس ته اورسیدلو. یا خودحضرت دحیه ﷺ خط د پورتنی عبارت نه پته اولیګیدله. چه خط دعربو نه راغلے دے. اومدعی د نبوت رالیږلے دے. دقاصد په باره کښے معلومه شوه. چه مختون دے. او اهل عربو کښے د ختنه رواج دے. ددے نه پس د عربو د قافلے لټون اوشو. چه د خط رالیږنکی حالات معلوم کړے شی. په دے طریقه ابوسفیان هرقل ته اورسیدلو. دابوسفیان سره د خبرو اترونه پس هرقل ډیره په زور داره طریقه د نبی ﷺ د صداقت اعلان اوکړلو. او د ملاقات شوق ئے هم ښکاره کړلو. ددے نه پس خط اولوستلے شو. اوچه شور جوړ شو. نوابوسفیان ئے رخصت کړلو.

رومیه کوم چه داټلی دارالحکومت دے. دا همیشه دپاره د نصارو مرکز پاتے شوے دے. هلته ضغاطرنومے یو الاټ پادری وو. تولو نصارو هغه منل. هرقل دا خط ضغاطر ته اولیږلو. اودا ئے هم اولیکل. چه ما ددے خط د رارسیدو نه وړاندے د ستورو په ذریعه دا معلومه کړے وه. چه دا خلق غلبه موندونکی دی. ځکه چه هم دوی ختنه کونکی دی. په دے واقعه کښے په تعین سره څه نشی وئیلے. چه خط راوړونکی څوك وو؟ هرقل د بیت المقدس ته حمص ته لاړلو. اوډیره شو. کله چه د هرقل سره د خط مبارك رومیه ته اورسیدلو. نو لوئے پادری تصدیق اوکړلو. پادری تصدیق اوکړلو. او جواب ئے اولیکلو. چه مونږ ته هم معلومه وه. چه دخاتم النبیین وخت رانزدے شوے دے. معلومیږی. چه دا هم هغه وی. خو په دے وخت کښے ضغاطر د خپل اسلام اظهار اونکړلو. صرف د خط په جواب کښے ئے د هرقل د رائے سره موافقت اوکړلو. اوتصدیق ئے اوکړلو. او وے لیږلو. هرقل لاپه حمص کښے وو. چه جواب راورسیدلو.

کله چه هغه اوکتل. چه لوئے پادری موافقت اوکړلو. نودهغه امید پیدا شو. چه اوس به زمونږ قوم اومنی. اود نبی ﷺ د رسالت تصدیق به اوکړی. ځکه چه د دنیا د تولو نه لوئے بادشاه هم وائی. اود دین د تولو نه لوئے عالم هم دا وائی. په دے امید باندے هغه د روم لوئے لوئے خلق راوغوښتل. هغه یو خل ددوی تنفر اوجوش لیدلے وو. هغه دا تدبیر اوکړلو. چه تول ئے راوغوښتلو. اود بهر تولے دروازے ئے بند کړے. اوپه خپله یوے بالاخانے ته اوختلو. اودهغه خانے نه ئے تقریر اوکړلو. چه د لاس وراوړلو په نیت ورته څوك نه رسی. اوپه آسانئ سره ورته نه رسی. اوپه جوش کښے دا خلق بهرته نشی تلے. چه فساد اوکړی. اوتول جوش ئے دلته ختم شی. هغه اووئیل. «یامعشرالروم، هل لکم فی الفلاح والرشد؟» کله چه خلقو ددوی دا تقریر واوریدلو. نو وے وئیل. دے زمونږ نه د عربو غلامان جوړوی.

هرقل چه دا کیفیت اوکتلو.نو خیال ئے اوکړلو.که د رسول الله ﷺ اطاعت مے قبول کړلو.نو زما بادشاهی به لاړه شی.نوهرقل د مال اوجاه د زوال د وجے اسلام قبول نکړلو.اوپه آخر کښے ئے هم هغه تدبیر اوکړلو.دکوم چه په حدیث کښے ذکر دے.یعنی وے وئیل.چه ما دا خبرے ستاسو دامتحان اخستلو دپاره اوکړلے.زما مقصد دا نه وو.چه مونږ خپل دین پریږدو.چه دا ئے واوریدلو.نوخلقو بیا دده تعظیم شروع کړلو.

خوهرقل د خط مبارک بے حرمتی اونکړله.لکه څنګه چه کسری کړے وه بلکه په ریښمو کښے ئے اونغښتلو.او وے وئیل.چه ترڅو پورے دا زمونږ سره وی.نو ډیر د خیر اوبرکت څیز به راسره وی.(۱)

په دویم ځل دعوت اسلام بیا په دویم ځل چه کله دوی دیشت زره لښکر واخستلو.اوتبوک ته ئے تشریف یوړلو.نوهم دا هرقل قیصر روم وو.په دے موقعه باندے بیا نبی ﷺ دعوت نامه د حضرت دحیه رضی الله عنه په لاس باندے اولیږله.نوهغه اووئیل.زه څه اوکړم.زما قوم نه منی.په رومیه کښے ډیر لوئے پادری دے.هغه ټول نصاری منی.هلته کښے دا خط یوسه.نوپه خپله دحیه رضی الله عنه هغه خط یوړلو.اورومیه ته اورسیدلو.دلته دا خبره معلومه ده.چه هم حضرت دحیه رضی الله عنه تلے وو.خودلته دا متعین نه ده.چه د رومیه لوئے پادری هم هغه ضغاطر وو.اوکه بل پادری وو.بهرحال چه څوك هم وو.دحیه رضی الله عنه لاړلو.اوهغه تصدیق اوکړلو.چه بیشکه دا نبی آخرالزمان دے.زه په ده باندے ایمان راوړم.اوحضرت دحیه رضی الله عنه ئے دا هم اووئیل.چه نبی ﷺ ته زما سلام اووایه.اودا ورته اوښایه.چه ما ایمان قبول کړلو.بیا ئے غسل اوکړلو.جامے ئے بدلے کړے.اوپه عامه مجمع کښے ئے د ایمان اعلان اوکړلو.اود ټولو په مخکښے ئے کلمه شهادت اووئیله.خلقو هغه هم په دغه مجلس کښے شهید کړلو.

چه دا واقعه ئے اولیدله.نوحضرت دحیه رضی الله عنه د دغه مجلس نه راووتلو.اوهرقل ته راغلو.نوټوله قصه ئے ورته واوروله.نوهغه اووئیل.هرکله چه هغه سره داسے اوشو.نو ته اندازه اوکړه.چه ما سره به څه کیږی.غرض دا چه هغه ایمان راونړلو.خکه چه صرف د صداقت په اعلان کولواوشوق ښکاره کولو باندے ایمان نه راخی.د غزوه تبوك په موقعه هغه په جواب کښے لیکلی وو.«انی مسلم» نو نبی ﷺ اوفرمائیل.«کذب بل هوعلی نصرانیته» دا ټول زبانی جمع خرچ دے.انقیاد او تسلیم هغه نه دے اختیار کړے.(۲)

تنبیه دلته کښے دے دا خبره په ذهن کښے وی.چه په دے کښے اختلاف دے.چه دحضرت عمرفاروق رضی الله عنه په دور خلافت کښے چه کوم جنګ د رومیانو سره شوے وو.اوبیا د یرموك په موقعه باندے هغوی ته تباه کن شکست ورکړے شو.نوپه هغه وخت کښے قیصر روم څوك وو؟آیا هم دا هرقل وو.اوکه دده خوئے؟دواړه اقوال شته.البته دعلامه عینی رحمه الله تحقیق دا دے.چه د نبی ﷺ مکاتبت چه د کوم سره شوے وو.هغه هرقل وو.دهغه د مرګ نه پس دهغه خوئے..مورق..په تخت باندے کیناستلو.اودا د حضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه په خلافت کښے

---

(۱) عمدة القاری(۱/۷۹، ۹۹) والبدایة والنهایة (۴/۲۶۲، ۲۶۸)_

(۲) فتح الباری(۱/۳۷) وعمدة القاری(۱/۹۸)_

وو.بیا دهغه نه پس دهغه خوئے ..هرقل بن قیصر.. یعنی د هرقل نمسے بادشاه جور شو.او دحضرت عمر فاروق رضی الله عنه په دور کښے هغه سره جنګونه شوی دی.اودحضرت ابوعبیده رضی الله عنه او خالدبن ولید رضی الله عنه په لاس ورته شکست ملاؤ شو.دشام نه قسطنطنیه ته اوتښتیدلو.(۱)

د روم اطلاق د روم اطلاق صرف په هغه حصه باندے کیږی.کوم ته چه نن ..رومة الکبری.. وانی کوم خائے کښے چه نن صبا د اټلی دارالحکومت دے.ددے نوم رومیه هم دے.خو په اوله زمانه کښے د روم اطلاق په رومیه.قسطنطنیه او ایشیائے کوچك اود یونان د ټولـه په مجموعه باندے کیدلو.ځکه چه مرکز او دارالسلطنت په رومیه کښے وو.کوم چه په حقیقت کښے روم وو.اودا ټول ملکونه د دے ماتحت وو.ددے په بنا ټولو ته روم ونیلے شو.

د رومیه مرکزیت په اول کښے وو.بیا په خپلو کښے د دوی څه اختلافات پیدا شول.او په قسطنطنیه کښے یوبل مرکز قائم کړے شو.نو د هرقل په دور کښے د روم دارالسلطنت هم په قسطنطنیه کښے وو.حمص هم د شام یو لوئے بنار وو.د قسطنطنیه نه بیت المقدس ته چه خی نو په لار کښے پروت وو.والله اعلم

تردے خائے پورے ټولے خبرے چه هرکله ستاسو په ذهن کښے کیناستلے نواوس وړاندے د حدیث دالفاظو تشریح باندے پوهه شئ:

دحدیث الفاظ اوفوائد

قوله: أَنَّ أَبَاسُفْيَانَ بْنَ حَرْبٍ أَخْبَرَهُ: یعنی حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما ته ابوسفیان رضی الله عنه دا واقعه واورولـه.دا خبره دے بنکاره وی.چه په کوم وخت کښے دا واقعه پیښه شوے وه.په هغه وخت کښے ابوسفیان مسلمان شوے نه وو.په حالت د کفر کښے وو.لکه چه ددے روایت تحمل په حالت د کفر کښے او ادا په حالت د اسلام کښے وه.

قوله: أَنَّ هِرَقْلَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ: ..هرقل.. د .هاء. په کسره او .راء. په فتحه او .قاف. په سکون سره دے.هم دا مشهوره دے.

بعضو .هاء. په کسره او .راء. په سکون او .قاف. په کسره سره ددے ضبط کړے دے.

دجوالیقی وینا ده.چه دا عجمی لفظ دے.دکومو چه عربیانو تکلم کړے دے.اودا اسم علم دے.د عجمه او علمیت د وجې غیرمنصرف دے.

هرقل یودیرش کالو پورے حکومت کړے وو.هم ددوی په زمانه کښے د نبی کریم ﷺ وفات شوے وو.

دهرقل لقب قیصر وو.بلکه قیصر(لکه څنګه چه مونږ وړاندے اشاره کړے ده) د رومیانو :هربادشاه لقب وو.دغه شان د فارس د بادشاه .کسری. د ترکی .خاقان. د حبشه .نجاشی د .قبط. فرعون. د مصر.عزیز. د حمیر او یمن .تبع. د هندوستان .دهیمی. د چین .فغفور. د زنج .غانه. د یونان .بطلیموس. د یهود .قیطون. یا .ماتح د بربر .جالوت. د صائبه .نمرود او د فرغانه .اخشید. لقبونه وو.(۲)

---

(۱) عمدة القاری(۱/۹۹)_

(۲) عمدة القاری(۱/۸۰)_

هرقل د تولو نه وړاندے دینارپه تاپه کښے جوړ کړے وو.اود بیعت اجراء ئے کړے وه.

دبخاری شریف په حدیث کښے دی «إذا هلك كسرى فلا كسرى بعده، وإذا هلك قيصر فلا قيصر بعده»(۱)

دامام شافعی رحمه الله نه ددے دا معنی منقول ده.چه کله په شام کښے قیصر هلاك شی.نوبیا به دوباره قیصر نه وی.اودغه شان چه کله په عراق کښے کسری هلاك شی.نوبیا به بل کسری نه راپاسی.(۲)

ددے حدیث شان ورود بیانولے شی.د قریشو خلقو به د جاهلیت په دور کښے د عراق او شام طرف ته د تجارت دپاره سفر کولو.کله چه دا خلق مسلمانان شول.نو دوی سره ویره شوه.چه اوس به زمونږ تجارتی سفر بند شی.خکه چه د اسلام په وجه به د هغه خائے خلق دشمنان شی.نبی ﷺ خلقو ته تسلی ورکړه.چه تاسو ته به څه نقصان نه وی.بلکه د قیصر او کسری د مرګ نه پس به هلته داسے څوك پیدا نشی.(۳)

قوله: فِي رَكْبٍ مِنْ قُرَيْشٍ: ..رکب.. د راکب جمع ده.لس یا دلسو نه په زیاتو کسانو باندے مشتمل ډلے ته وائی.دا کسان څومره وو؟په ..اکلیل.. کښے دی.چه درے وو.اود ابن السکن په روایت کښے دی.چه شلو ته نزدے وو.(۴)

قوله: وَكَانُوا تِجَارًا بِالشَّامِ فِي الْمُدَّةِ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَادَّ فِيهَا أَبَا سُفْيَانَ وَكُفَّارَ قُرَيْشٍ: دا خلق شام ته د تجارت په غرض تلی وو.په دغه زمانه کښے په کومه کښے چه رسول الله ﷺ ابوسفیان او د قریشو کافرانو سره د صلح یوه موده مقرر کړے وه.

قوله: تجار: بضم التاء وتشديد الجيم،او بكسرالتاء وتخفيف الجيم، دواړه ټیك دی.دا د ..تاجر.. جمع ده.

د مودے نه مراد د صلح حدیبیه موده مراد ده.نبی کریم ﷺ چه د مکے کافرانو سره کومه صلح کړے وه.په هغے کښے دا فیصله شوے وه.چه لسو کالو پورے به جنګ بند وی.ددے لسو صراحت د ابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے دے.(۵) ابوداود د ابن عمر رضی الله عنهما نه هم دا نقل کړی دی.(۶)

---

(۱) صحیح بخاری کتاب أحادیث الأنبیاء باب علامات النبوة فی الإسلام رقم.۳۶۱۸)_

(۲) عمدة القاری)_

(۳) پورتنی حواله)_

(۴) فتح الباری(۱/۳۳)

(۵) سیرت ابن هشام مع الروض الأنف (۲/۲۳۰) الهدانة)_

(۶) فتح الباری(۱/۳٤)_

البته ابونعیم رحمه الله د عبدالله بن دینار رحمه الله په مسند کښے دغه شان حاکم رحمه الله په مستدرك کښے دصلح موده څلور کاله ذکر کړے ده.(۱)

قوله فَأَتَوْهُ وَهُمْ بِإِيلِيَاءَ: یعنی ابوسفیان اود ده ملګری هرقل ته ورغلل په داسے حال کښے چه هغه خلق یعنی هرقل اودهغه ملګری په ایلیاء کښے وو.
..ایلیاء.. د بیت المقدس د مشهور ښار نوم دے.
په ایلیاء کښے څلور لغات دی.

○ بهمزة مکسورة ثم یاء مثناة من تحت ساکنة، ثم لام مکسورة، ثم یاء أخری، ثم ألف ممدودة هم داضبط مشهور دے.

() دویم لغت بغیر د الف ممدوده یعنی قصر سره دے.
() دریم لغت دا دے چه د اولنئ یاء په حذف کولو سره اولوستلے شی یعنی د همزه مکسوره نه پس لام ساکن او ددے نه پس .یاء. او ددے نه پس الف ممدوده.
() په یو لغت کښے ..ایلاء.. هم منقول دے.(۲)
بعضے حضرات فرمائی چه ..ایل.. الله ته وائی او ..یاء.. بیت ته نو د ایلیاء معنی شوه ..بیت الله..

قوله فَدَعَاهُمْ فِي مَجْلِسِهِ وَحَوْلَهُ عُظَمَاءُ الرُّومِ: بیا هرقل دغه قریشیان خپل مجلس ته راوبلل په دغه وخت کښے دهغه نه ګیرچاپیره دحکومت اراکین اولوئے لوئے خلق موجوددو.

قوله ثُمَّ دَعَاهُمْ وَدَعَا بِتَرْجُمَانِهِ: بیا ئے دوی راوبلل اوخپل ترجمان ئے هم راوبللو.
داولنی خل راباللو نه مراد دا دے چه دوی ئے په انتظار ګاه کښے کینول اوبیا ئے خپل خان ته مخامخ کړل اویا دا مراد دے چه اول دوی حاضر کړے شول او بیا ئے دوی نور هم نزدے کړل والله اعلم.
ترجمان: د تاء په فتحه او جیم په ضمه سره هم دا د امام نووی رحمه الله په نیز راجح دے په دے کښے د تاء اوجیم دواړو ضمه هم ټیك ده او په دواړو باندے فتح وئیل هم منقول دی البته د تاء د ضمه او دجیم د فتح قول د چا نه دے.(۳)
ترجمان وائی د یوے ژبے نه بلے ژبے ته ترجمه کونکی ته.(۴)
ددے لفظ په باره کښے اختلاف دے چه عربی دے که معرب دے.(۵) بیا جوهری رحمه الله په دے

---

(۱) پورتنئ حواله)_
(۲) تهذیب الأسماء واللغات (۲۰/۳) وفتح الباری (۳٤/۱) ومعجم البلدان (۲۹۳/۱. ۳۹٤)_
(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۷/۲) کتاب الجهاد باب کتب النبی ﷺ إلی هرقل .. وعمدة القاری (۸٤/۱ ۸۵) وفتح الباری (۳٤/۱)_
(۴) پورتنئ حواله)_
(۵) عمدة القاری (۸۵/۱)_

کښے تاء زیاتی ګرځولے ده.اوصاحب د نهایه د ده اتباع کړے ده.خو د جوهری رحمه الله دا خبره جمهورو نه ده منلے.(۱)

قوله: فَقَالَ أَيُّكُمْ أَقْرَبُ نَسَبًا بِهَذَا الرَّجُلِ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ: هغه تپوس اوکړلو.ددے کس سره څوک چه د نبوت دعوی کوی.دنسب په اعتبار په تاسو کښے څوک زیات نزدے دی.د ټولونه د زیات قریب النسب په باره کښے ئے خکه تپوس اوکړلو.چه څوک قریب النسب وی.هغه به د نبی کریم ﷺ د حالاتو نه زیات خبر وی.اود نسب په باره کښے به غلط بیانی نه کوی.خکه چه په خپله به هغه سره ویره وی.که زه د هغه په نسب باندے څه عیب اولګوم.نوزما په نسب به عیب اولګی.(۲)

قوله: فَقَالَ أَبُوسُفْيَانَ فَقُلْتُ أَنَا أَقْرَبُهُمْ نَسَبًا: ابوسفیان رحمه الله وائی چه ما اووئیل.زه په دے ټولو کښے د نسب په اعتبار سره دغه کس ته زیات نزدے یم.ددے وجه ښکاره ده.خکه چه ابوسفیان رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ سره په عبد مناف کښے یوخائے کیږی.د نبی اکرم ﷺ سلسله نسب ده.محمد رسول الله ﷺ ابن عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف او د ابوسفیان رضی الله عنه سلسله نسب ده.ابوسفیان بن صخربن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف.(۳)

قوله: فَقَالَ أَدْنُوهُ مِنِّي وَقَرِّبُوا أَصْحَابَهُ فَاجْعَلُوهُمْ عِنْدَ ظَهْرِهِ: هرقل اووئیل.دا کس ماته رانزدے کړئ.اوددہ ملګری هم رانزدے کړئ.لوهغوی ددہ شاه ته کړئ.یعنی چه ابوسفیان رضی الله عنه وړاندے وی.اودهغه ملګری روستو وی.

دا ئے ددے وجے اوکړلو.خکه چه بعضے وخت داسے کیږی.چه کله مواجهه وی.اوسړے مخامخ په مخامخ وی.نوتکذیب نشی کولے.سترګے چه کله څلور وی.نو شرم راخی.ددے وجے ئے هغوی د ابوسفیان رضی الله عنه نه شاه ته کینول.ددے دپاره که هغوی د ابوسفیان رضی الله عنه تردید کول غواړی.نو چه تکلف په کښے نه وی.او خاموش نه اوسی.(۴)

قوله: ثُمَّ قَالَ لِتَرْجُمَانِهِ قُلْ لَهُمْ إِنِّي سَائِلٌ هَذَا عَنْ هَذَا الرَّجُلِ فَإِنْ كَذَبَنِي فَكَذِّبُوهُ: بیا هرقل ترجمان ته اووئیل.دے خلقو ته اووایه.چه زه ددے کس یعنی ابوسفیان رضی الله عنه نه د رسول اکرم ﷺ په باره کښے څه تپوسونه کوم.که دے غلط بیانی کوی.نو سمدستی وائے.اوددہ تکذیب کوئ.

په ،،كَذَبَنِي،، کښے ..كَذَبَ.. مجرد دے.دا لفظ که د مجرد نه وی.نو متعدی به وی دوۀ مفعولینو ته.اوکه مزید وی.نومتعدی به وی یومفعول ته.

---

(۱) عمدة القاری (۸۵/۱) وتهذیب الأسماء واللغات(٤١/٣)_

(۲) فتح الباری(۳۵/۱)_

(۳) فتح الباری(۳٤/۱، ۳۵)_

(۴) پورتنۍ حواله)_

هم دا کیفیت په ..صَدَقَ،، او ،،صَدُقَ،، کښے دے دا په غریبو الفاظو کښے شمارلے شوے دے.خکه چه قاعده دا ده چه د حروفو په زیادت د هغے په معنی کښے زیادت راځی اودلته ددے په عکس ده.(۱)

قوله فَوَاللّٰهِ لَوْلَا الْحَيَاءُ مِنْ أَنْ يَأْثِرُوا عَلَيَّ كَذِبًا لَكَذَبْتُ عَنْهُ: ابوسفیان رضی الله عنه وانی.که ماسره ددے شرم نه وو چه دا خلق به ددے خائے نه د وتلو نه پس زما دروغ نقل کوی اودا به وانی.چه ابوسفیان هرقل ته دروغ اوونیل.نوما به ضرور د نبی کریم ﷺ په خبر ورکولو کښے د دروغو نه کار اخستے وو.

دلته د ابوسفیان رضی الله عنه الفاظ دی.«یأثروا علی کذباً» یعنی دوی به زما دروغ نقل کړی داسے نے اونه وئیل.چه «یکذبوا» چه دا خلق به زما تکذیب اوکړی اوما به دروغژن کړی لکه چه ابوسفیان رضی الله عنه ته سل فیصده اطمینان وو.چه زما کسان به د هرقل وړاندے مادروغژن نکړی.خودا ویره ورسره وه.که زه دروغ اووایم.نو چه دوی مکے ته لاړ شی.نو وانی به چه ابوسفیان د هرقل په دربار کښے غلط بیانی کړے وه.او په دے سره به زما نه د قوم اعتماد اوچت شی.اوقوم به دا اووائی.چه ابوسفیان دروغ وانی.نود قوم د اعتماد مجروح کیدو د ویرے ابوسفیان دلته دروغ اونه وئیل.ابن اسحاق رحمه الله تصریح کړے ده.چه «فواللّٰه لوقد کذبت ماردوا علی، ولکنی کنت امرءاً سیداً أتکرم عن الکذب، وعلمت أن أیسر مانی ذلك إن أنا کذبته أن یحفظوا ذلك عنی ثم یتحدثوا به»(۲)

د یوے بلے خبرے احتمال هم شته.چه ابوسفیان ته دا خیال راغلے وی.چه دا خلق اګرچه زما تکذیب به اونکړی.خوچه مکے ته لاړشی.اودا اوښائی.چه ما دروغ وئیلی دی.نودا خبره به خوره شی.اوزمونږ خلقو د تجارت په غرض شام ته تګ راتګ دے.نوزما دروغ به دلته هم راورسی.دغه شان کیدے شی.چه هرقل ته هم پته اولګی.نودا به معمولی دروغ نه وی.بلکه دالله تعالی د پیغمبر په باره کښے به دروغ وی.نوخکه ممکن ده.چه مونږ ګرفتار کړی.یا کم ازکم په داخله باندے پابندی اولګوی.(۳)

بهرحال ددے نه معلومه شوه.چه دروغ وئیل لکه څنګه چه په اسلام کښے بد ګنړلی شی.دغه شان کافرانو به هم دا بد اوکم ازکم ناخوښه ګنړل.

آیا په څیزونو کښې حسن او قبح عقلی ده؟ ددے نه معتزلو وغیره په دے خبره استدلال کړے دے.چه په څیزونو کښے حسن او قبح عقلی ده.هم عقل دځیزونو حسن اوقبح فیصله کوی.(۴)

---

(۱) عمدة القاری(۱/۸۵)_

(۲) فتح الباری(۱/۳۵)_

(۳) فضل الباری(۱/۲۱٤)_

(۴) عمدة القاری(۱/۸۵)_

داهل سنت د طرفه ددے جواب دا ورکړے شوے دے چه کیدے شی ددے مذموم کیدل د پخوانی شریعتونو مثلاً د شریعت ابراهیمی نه ماخوذ وی اودا هم کیدے شی چه ددے بدوالے د عرف او عهد نه ماخوذ وی.(۱)

خومناسب معلومیږی چه لږ غوندے توسع اختیار کړے شی اودا اوونیلی شی چه په اصل کښے د تحسین او تقبیح تعلق د شریعت سره دے الله تعالی چه څه حسن اوګرخوی هغه به حسن وی اوڅه چه قبیح اوګرخوی هغه به قبیح وی خو عقل هم په حسن اوقبیح کښے فرق کوی خوچه په کوم ځائے کښے په عقل او شرع کښے تعارض راشی نود شارع تحسین اوتقبیح ته به د عقل په تحسین او تقبیح باندے ترجیح حاصل وی.(۲)

بلکه حقیقت دا دے چه هیڅ یو انسانی عقل داسے یوکار ته قبیح ونیلے نشی کوم ته چه شریعت مطهره حسن وئیلی وی اوڅه ته چه شریعت قبیح اووانی هغے ته انسانی عقل حسن نشی وئیلے.

مطلب دا دے چه چاته الله تعالی عقل سلیم ورکړے وی نوهغه به شرعی حسن اوقبیح حسن او قبیح ګڼی ددے په خلاف نشی وئیلے اوچه په کوم ځائے کښے ددے خلاف کیږی هلته د انسان په عقل کښے څه فتوروی یادمقدماتوپه پوهیدلو کښے ورته مشکلات وی یا چه بل څه تعارض راشی چه دهغے په وجه عقل سلیم صحیح فیصله نشی کولے والله تعالی أعلم بحقیقة الأمر

قوله لکذبت عنه: په اصل کښے ددے په صله کښے ..علی.. استعمالیږی کله چه چاته د غلطے خبرے نسبت اوشی نو وئیلی شی «کذب علیه» یعنی د ..عن.. صله ئے راوړله خکه چه دلته معنی د ..اخبار.. متضمن ده لکه چه عبارت دا شو «لکذبت مخبراً عنه» یعنی زه د رسول الله ﷺ په باره کښے غلط بیانی کړے وه.

قوله ثُمَّ كَانَ أَوَّلَ مَا سَأَلَنِي عَنْهُ أَنْ قَالَ كَيْفَ نَسَبُهُ فِيكُمْ: بیا چه د تولو نه ورانده هغه زما نه د نبی ﷺ په باره کښے تپوس اوکړلو نو هغه دا وو چه په تاسو کښے ددہ نسب څنګه دے؟

لفظ د ..اول.. د ..کان.. د خبر د وجه منصوب دے روایت هم دا دے البته چه اسم اوګرځولے شی نومرفوع هم لوستلے شی.(۳)

قوله قُلْتُ هُوَ فِينَا ذُو نَسَبٍ: ماجواب ورکړلو چه هغه په مونږ کښے د اوچت نسب مالك دے په ..نسب.. کښے تنوین د تعظیم دپاره دے دابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے د «کیف

---

(۱) شرک کرمانی(۵۵/۱) وفتح الباری(۳۵/۱)_

(۲) اشار إلی هذا الکلام العینی فی العمدة (۸۵/۱)_

(۳) فتح الباری(۳۵/۱)_

نسمه فیکم)) په جواب کښے دی. ((فی الذروة))(۱) هغه خود غر د سر نسب لری. بلکه د بزار رحمه الله په روایت کښے دی. ((حدثنی عن هذا الذی خرج بأرضکم ما هو؟ قال: شاب قال: کیف حسبه فیکم؟ قال: هو فی حسب ما لا یفضل علیه أحد، قال: هذه آیة النبوة))(۲)

قوله قَالَ فَهَلْ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ مِنْكُمْ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَهُ: دا دویم سوال دے هرقل تپوس اوکړلو. چه آیا دا خبره په تاسو کښے ددې نه وړاندے چرته چاکړې ده؟

قط په دے کښے مشهور لغت ((فتح القاف وتشدید الطاء المضمومة)) دے. بعضے حضرات وائی په دواړو حرفونو ضمه ده. بعضے حضراتو د قاف فتحه او د طاء د تخفیف سره ضبط کړے دے. اوځه حضرات د قاف ضمه اود طاء په تخفیف سره ددے نطق کوی.(۳)

دا د ماضی منفی سره مختص دے. دلته هم دا اشکال دے. چه په کلام مثبت کښے ددے استعمال شوے دے.

ددے جواب دادے. چه دا قاعده ده. چه دا د ماضی منفی سره مختص دے. خودا قاعده کلیه نه ده. بلکه اکثریه ده. کله کله د مثبت سره هم ددے استعمال کیږی.(۴)

دا هم ممکن ده. چه دا کلام د نفی په حکم کښے وی. اوتقدیر دعبارت دا وی ((هل قال هذا القول أحد أولم یقله أحد قط))(۵)

قوله قُلْتُ لَا: ما اووئیل نه.

یعنی چا ددوی نه وړاندے داسے دعوی نه ده کړے. ابوسفیان ددے انکار زرخکه اوکړلو چه هرقل دا اوګنړی. چه هغه دا یوه نوے خبره ایجاد کړے ده. اونوے خبره او نوے دعوی قبل قبول نه وی. (معاذالله) هغه باندے لیونتوب یا سحر راغلے دے. لکه څنګه چه د اهل مکه ګمان وو.(۶)

قوله قَالَ فَهَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ: دا دریم سوال دے یعنی آیا ددوه په پلارانو او مشرانو کښے څوک سلطان او بادشاه تیر شوے دے؟

---

(۱) فتح الباری (۲۱۷/۸) کتاب التفسیر. سورة آل عمران. باب: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ (آل عمران: ۶۴)۔

(۲) کشف الأستار عن زواند البزار (۱۱۷/۳) ذکر نبینا محمد ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات نبوته)

(۳) شرح کرمانی (۵۵/۱، ۵۶)۔

(۴) فتح الباری (۳۵/۱)۔

(۵) پورتنی حواله دغه شان شرح کرمانی (۵۶/۱)۔

(۶) فضل الباری (۲۱۴/۱)۔

دلته په ..من ملك.. کښے ..من.. جاره دے.او ..ملك .. د لام په کسره سره په معنی د بادشاه دے.هم دا راجح دے.او په بعضے روایاتو کښے ..من ملك.. یعنی .من. موصوله او ددے نه پس فعل ماضی دے.مفهوم د دواړو یو دے.(۱)

قوله قُلْتُ لَا: ما اووئیل نه.

دلته هم ابوسفیان زر انکار اوکړلو.ددے تاثر ورکولو دپاره چه دا څه لوئے سړے نه دے.د بادشاهت سره دده یا دده د خاندان څه تعلق نشته.(۲)

قوله قَالَ فَأَشْرَافُ النَّاسِ يَتَّبِعُونَهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ: دا څلورم سوال دے.یعنی په خلقو کښے معزز د دوی تابعداری کوی.اوکه ضعیفان د دوی تابعداری کوی؟

داشرافو نه مراد هغه خلق دی.کوم چه د اوچتے مرتبے ګنړلی شی.د لوئیے اوتکبر خاوندان.او دضعفاؤ نه مراد کمزورے او مسکینان دی.کوم چه د کمے درجے ګنړلی شی.(۳)

قوله فَقُلْتُ بَلْ ضُعَفَاؤُهُمْ: ما ورته اووئیل.لوئے خلق دهغه تابعداری نه کوی.بلکه لاندے خلق ئے دهغه سره ملګری کیږی.ددے مقصد هم نبی ﷺ بے عزته ثابتول وو.حالانکه ترهغه وخته پورے د حضرت ابوبکرصدیق.حضرت عمرفاروق،حضرت عثمان غنی.حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہم نه سوا بے شمیره د حسب ونسب او جاه اوجلال خاوندانو اسلام راوړے وو.دهغوی استثناء ترے کولے شوه.

البته دا وئیلی شی.چه ابوسفیان د اکثریت اعتبار کړے وو.اوجواب ئے ورکړے وو.چه د دوی په تابعدارو کښے په حقیقت کښے اکثریت د ضعفاؤ او کمزورو خلقو دے.

حقیقت دا دے.چه کله په معاشره کښے خرابے راځی.نوکوم کسان چه د مرتبے او اثرخاوندان وی.هغوی د عیش پرستئ بنکار شی.اوپه خپلومزو چرچوکښے مست وی .اویوه خبره اګرچه په حقیقت مبنی وی.کله هغوی ته وړاندے کړے شی.نوپه خپله نشه کښے پرے هغوی غور نه ګروی.اوتوجه ورته نه کوی.اوچه کوم خلق کمزورے وی.اودهغوی د زور زیاتی بنکار وی.اوپه معاشره کښے لاندے وی.په هغوی کښے ددے خبرے هروخت لټون موجود وی.اوفکرمند وی.چه په کومه طریقه ددے عذاب او مصیبت نه مونږ ته نجات ملاؤ شی.نوچه کله هم هغوی ته څه مضبوطه آسره په نظر راشی.نوهغوی خپل ټول قوت هغے ته حواله کړی.اونتیجه دا راوځی.چه انقلاب راشی.اود انقلاب نه پس لاندے اوچت کمزورے خلق مضبوط شی.او د اثر خاوندان او مضبوط خلق چه په عیش او عشرت کښے به اوسیدل.په ګرفت او نیولو کښے راشی.نودلته هم داسے اوشو.چه د ضعیفانو اکثریت د نبی ﷺ سره وو.کوم چه په دے معاشره کښے دعذاب او مصیبت بنکار وو.نوابوسفیان ددے اکثریت ذکر اوکړلو.چه د کمزورو او ضعفاؤ اکثریت دهغه تابعدار دی.

---

(۱) فتح الباری(۱/۳۵)_

(۲) فضل الباری(۱/۲۱٤)_

(۳) فتح الباری(۱/۳۵)_

قوله قَالَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ: دا پنځم سوال دے یعنی هرقل تپوس اوکړلو چه دا خلق زیاتیږی که کمیږی؟

قوله قُلْتُ بَلْ يَزِيدُونَ: ماورته اوونیل هغوی کمیږی نه بلکه زیاتیږی.

قوله قَالَ فَهَلْ يَرْتَدُّ أَحَدٌ مِنْهُمْ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ: دا شپږم سوال دے تپوس نے اوکړلو چه آیا په دوی کښے یو کس په دین کښے د داخلیدو نه پس د دین ناخوښئ اوبد ګنړلو د وجے اوړیدلے دے؟

د «سخطة لدينه» قید هغه ددے وجے اولګولو چه د دین نه اوړیدل کله خو د دین دنا خوښئ د وجے وی اوکله ددے د وخے وی چه سړے د مال اومتاع په لالچ کښے مرتد شی اوکله ددے وجے مرتد کیږی چه سړے پوره په زړه سره مسلمان شوے نه وی دغه شان په لیدو د څه وجے مسلمان شوے وی قادح په دے صورتونو کښے هغه صورت دے چه سړے خفه شی اودین ناخوښه اوګڼړی او مرتد شی باقی صورتونه قادح نه دی.(۱)

تنبیه سخطة: چه کله په تاء سره وی نو په سین به فتحه وئیلی شی اوکه بغیر دتاء نه وی نوپه سین فتحه اوضمه دواړه جائز دی البته د فتحه وئیلو په صورت کښے به په ..خاء.. باندے فتحه وئیلی شی اود ضمه په صورت کښے په ..خاء.. باندے سکون اوضمه دواړه جائز دی.(۲)

قوله قُلْتُ لَا: ابوسفیان وائی ما جواب ورکړلو چه داسے نه کیږی چه په دوی کښے یوکس خفه شی اوواوړی.

ابوسفیان ته معلومه وه چه د دنیا د متاع په لالچ کښے مرتد کیدل یا بغیر د انشراح صدر نه اسلام راوړلو نه پس اوړیدل دا د دین نقصان نه دے هم دا وجه ده چه عبیدالله بن جحش کوم چه د حضرت ام حبیبه رضی اللہ عنہا خاوند او د ابوسفیان زوم وو حبشه ته د هجرت کولو نه پس په لالچ کښے د نصرانیت دین قبول کړے وو د هغه ارتداد د دنیاوی متاع د لالچ د وجے وو «سخطة لدين الإسلام» نه وو نوځکه ئے په جواب کښے نفی اوکړله چه یوکس د دین نه د ناراضئ د وجے نه دے اوړیدلے.(۳)

دا هم ممکن ده اګرچه لرے ده چه ابوسفیان ته د عبیدالله بن جحش د ارتداد علم نه وو لرے ددے وجے ده چه قریشو خپل کسان حبشه ته لیږلی وو اوښکاره ده چه هغوی به پوره تحقیقات کړی وو نوآیا هغوی ته به دومره هم پته نه وه چه عبیدالله بن جحش مرتد شوے

---

(۱) فتح الباری (۳۵/۱)۔

(۲) عمدة القاری (۸۵/۱)۔

(۳) فتح الباری (۲۱۸/۸) کتاب التفسیر، سورة آل عمران باب ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا﴾ (آل عمران: ۶۴)۔

دے (۱) اوکیدے شی چه ددے ارتداد نه اولنی دین ته اوړیدل مراد وی. عبیدالله بن جحش نوے دین اختیار کړے وو. اولنی دین ته نه وو اوړیدلے. (۲)

قوله قَالَ فَهَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ: دا اووم سوال دے آیاتاسو هغه د نبوت ددے خبرے نه وړاندے په دروغو باندے متهم کولو؟ دا سوال د ډیرجامعیت حامل دے. هرقل دا تپوس اونکړلو. چه آیا هغه چرته دروغ ونیلی دی. یا دروغ نے ونیل؟ بلکه د تهمت کذب په باره کښے نے تپوس اوکړلو. او کذب د تهمت کذب سبب وی. هرکله چه تهمت منتفی وی. نو کذب به په طریقه اولی سره منتفی وی. (۳) دا سوال په دے اعتبارسره هم اهم اوجامع دے. چه د مدعی نبوت مشهور بالصدق کیدل دهغه د صداقت لوئے دلیل وی. د دعوت په اول کښے چه کله په کوه صفا باندے نبی ﷺ «یاصباحاه» اووئیل. او اهل مکه ته نے چغه کړله. اوټول راجمع شول. نو نبی ﷺ د هغوی نه تپوس اوکړلو. که زه تاسو ته دا خبر درکړم. چه د دشمن لښکرد غر هغه طرف ته راجمع شوے دے. اوپه تاسو باندے حمله کونکے دے. نو تاسو به زما تصدیق اوکړئ؟ ټولو په یو آواز اووئیل. خامخا به دے تصدیق کوو. ځکه چه «ماجربنا علیك کذبا» مونږ کله هم ستا نه دروغ خبره نه ده اوریدلے. نبی ﷺ اوفرمائیل. «فإني نذیرلکم بین یدی عذاب شدید» په دے باندے ابولهب گستاخی اوکړله. اووے وئیل. «تبالك، ألما جمعتنا إلا لهذا؟» او ددے په نتیجه کښے سورة «تبت یدا أبی لهب» نازل شو. چونکه نبی ﷺ په اتفاق سره د عربو په نیز صادق او امین وو. نوځکه هغه هم دوی ته د کذب نسبت اونکړے شو. (۴)

قوله قُلْتُ لَا: ما اووئیل نه.

قوله قَالَ فَهَلْ يَغْدِرُ: دا اتم سوال دے. تپوس نے اوکړلو. چه هغه وعده خلافی کوی؟

قوله قُلْتُ لَا وَنَحْنُ مِنْهُ فِي مُدَّةٍ لَا نَدْرِي مَا هُوَ فَاعِلٌ فِيهَا: یعنی ماورته اووئیل. نه هغه وعده خلافی نه کوی. البته زمونږ اودهغوی په مینځ کښے یوه موده روانه ده. معلومه نه ده. چه په دے کښے به هغه څه کوی.

---

(۱) پورتنی حواله)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) فتح الباری (۱/۳۵)۔

(۴) الکامل لابن الأثیر (۲/٤۰) ذکر أمر الله نبیه ﷺ بإظهار دعوته .. او البدایة والنهایة لابن کثیر (۳/۳۸) باب الأمر بإبلاغ الرسالة دغه شان السیرة النبویة والآثار المحمدیة للسید احمد بزینی دحلان بهامش السیرة الحلبیة (۱/۱۹٤)۔

قوله وَلَمْ تُمَكِّنِّي كَلِمَةٌ أُدْخِلُ فِيهَا شَيْئًا غَيْرَ هَذِهِ الْكَلِمَةِ: ابوسفیان وانی چه ماته دے خبرو دا موقع رانکړله چه زه په دے کښے څه داخل کړم سوا ددے یوے خبرے نه. یعنی د ټولو خبرو په صفا جوابونو ورکولو باندے زه مجبوره وم او د نبی ﷺ د فضائلو اواو شمائلو په اقرار کولو زه مجبوره ووم خو دا خبره چونکه د مستقبل سره متعلق وه په دے کښے دروغژن کول ممکن نه وو نوځکه ما اووئیل چه «ولم تمكني كلمة أدخل فيها غيرها» مطلب دا دے چه زما زړه خو بیخی مطمئن وو چه رسول الله ﷺ به معاهده نه ماتوی په دے باندے مے شرح صدر وو خو بهرحال زه یو فریق مخالف ووم نوچه دے ته مے اوکتل چه دا خبره د مستقبل ده ما د خپل یقین او اطمینان په خلاف د شك اظهار اوکړلو چه معلومه نه ده په زړوان وخت کښے به هغه څه کوی. معاهده به ماتوی اوکه په معاهده به وفا کوی؟ چونکه ابوسفیان د یو بے موقعه تردد اظهار کړے وو نوهرقل خکه دے ته څه توجه ورنکړله. دابن اسحاق رحمه الله په روایت کښے تصریح ده «فوالله ما التفت إليها مني» (۱)

دغه شان دحضرت عروه رحمه الله په مرسل روایت کښے دی چه د «فهل يغدر إذا عاهد؟» په جواب کښے ابوسفیان اووئیل، «لا، إلا أن يغدر في مدتنه هذه» چه هغه معاهده نه ماتوی البته کیدے شی چه په موجوده صلح کښے معاهده ماته کړی. په دے باندے هرقل تپوس اوکړلو چه دے صلح کښے ولے ویره ده؟ نو ابوسفیان اووئیل چه زما قوم دهغه د حلیفانو خلاف د خپل حلیفانو مدد کړے دے. په دے باندے هرقل اووئیل «إن كنتم بدأتم فأنتم أغدر» که تاسو ابتداء کړی وی. نوهم تاسو زیات معاهده ماتونکی ئے. (۲)

قوله قَالَ فَهَلْ قَاتَلْتُمُوهُ: دا نهم سوال دے. تپوس ئے اوکړلو. آیا تاسو هغوی سره جنګ کړے دے؟

دلته هرقل دقتال نسبت کافرانو ته کړے دے. نبی کریم ﷺ ته ئے نسبت نه دے کړے چه داسے ئے وئیلی وو. «فهل قاتلكم»

ددے وجے یاخو د نبی ﷺ تعظیم اواحترام دے. یا ددے وجے چه نبی د خپل قوم سره په جنګ کولو کښے ابتداء نه کوی. یا ددے وجے چه قتال خو هغه څوك کوی چه د چا دله ختمیږی اوکمیږی. د چا جمعیت چه زیاتیږی دهغه جنګ ته څه ضرورت دے د نبی کریم ﷺ متعبین زیاتیدل اود قریشو دله ختمیدله اوکمیدله نوقریشو ته د منازعت او ابتداء بالقتال ضرورت وو. نبی کریم ﷺ ته هډو ضرورت نه وو. (۳)

---

(۱) فتح الباری (۳۶/۱)۔

(۲) فتح الباری (۳۶/۱)۔

(۳) فتح الباری (۲۱۸/۸) کتاب التفسیر. سورة آل عمران باب ﴿قل .. وبينكم﴾۔

قوله قُلْتُ نَعَمْ: ما اوونیل آو مونږ هغوی سره جنګ کړے دے.

قوله قَالَ فَكَيْفَ كَانَ قِتَالُكُمْ إِيَّاهُ: دا لسم سوال دے هغه تپوس اوکړلو. نوبیا ستاسو دهغوی سره جنګ څنګه وو؟

قوله قُلْتُ الْحَرْبُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ سِجَالٌ يَنَالُ مِنَّا وَنَنَالُ مِنْهُ: ما اوونیل. جنګ زمونږ اودهغوی په مینځ کښے د ډولونو د رابنکلو پشان دے. (د ارټ د منګوتپوپشان دی) هغوی زمونږ نقصان کوی. اومونږ دهغوی نقصان کوو. نه هغوی همیشه دپاره کامیاب وی. اونه مونږ. ارځ بدلیږی رابدلیږی.

ددے تشبیه مفهوم دا دے. چه څنګه په کوهی باندے ډول وی. چه د یو کس په لاس کښے وی. نو بل کس انتظار کوی. اودغه شان په عکس. کله په کوهی باندے ارټ وی. په هغے کښے ترڅو شوی ډولونه په یوخاص ترتیب سره څی راځی. د اوبو نه ډک ډولونه چه کله پورته شی. نوخالی بنکته شی. دجنګ معامله هم د سجال پشان ده. هغه په یو صورت برقرار نه پاتے کیږی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه. الحرب. اسم جنس دے. او .. سجال.. اسم جمع ده. (۲)

علامه عینی رحمه الله فرمائی... سجال.. اسم جمع نه ده. بلکه جمع ده. چونکه .. الحرب.. اسم جنس دے. نوځکه د .. سجال.. په جمع راوړلو کښے څه حرج نشته. (۳)

علامه عینی رحمه الله یو بل احتمال دا هم ذکر کړے دے. چه دا د .. سجل.. جمع نه ده. بلکه د. مساجلة.. په معنی کښے ده. په دے صورت کښے د مبتداء اوخبر په مینځ کښے د افراد او جمع اشکال هم باقی نه پاتے کیږی. (۴)

علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرمائی. چه ابوسفیان دلته کښے غلط بیانی کړے ده. په جنګ بدر کښے خو مسلمانانو ته فتح ملاؤ شوے وه. په جنګ احد کښے په اول کښے فتح وه. او روستو تیراندازو د مرکز په پریخودلو په وجه صورة لږ غوندے شکست ملاؤ شوے وو. ګنی په حقیقت کښے الله اودهغه رسول ته غلبه حاصله شوے وه. (۵)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله دا نه دی تسلیم کړے. هغوی فرمائی. چه دلته ابوسفیان څه غلط بیانی نه ده کړے. بلکه صورت حال دا وو. چه ترهغه وخته پورے د مسلمانانو او کافرانو په مینځ کښے درے جنګونه شوی وو. بدر. احد او خندق. په بدر کښے خو مسلمانان فاتح اوکامیاب پاتے شوی وو. په احد کښے اګرچه په اول کښے مسلمانان کامیاب وو. خوپه آخر کښے کافرانو ته غلبه حاصله شوے وه. اوددے نه پس په جنګ خندق کښے څه کسان د اخوا نه مړی

---

(۱) فتح الباری (۱/ ۲۶)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) عمدة القاری (۱/ ۹۲) بیان الإعراب)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

(۵) ارشاد الساری للقسطلانی (۱/ ۷۶)۔

شوی وو. اوځه ددیخوا نه. خبره برابر په برابر پاتے شوے وه. نود ابوسفیان «الحرب سجال» ونیل بالکل تیك دی. په دے کښے څه غلط بیانی نشته په خپله د رسول الله ﷺ نه داسے الفاظ منقول دی.(۱) دحضرت اوس بن حذیفه ثقفی رضی الله عنه حدیث کښے دی. «فلما خرجنا إلى المدينة كانت سجال الحرب بيننا وبينهم ندال عليهم ويدالون علينا» (۲)

قوله قَالَ مَاذَا يَأْمُرُكُمْ: دا یوولسم سوال دے. هرقل تپوس اوکړلو چه هغه تاسو ته د څه حکم کوی؟

چونکه تراوسه پورے چه کوم تپوسونه اوشول. هغه دشخصی حالاتو متعلق وو اوس دده د تعلیماتو په باره کښے تپوس کوی. څکه چه رسول دالله تعالی د طرفه امر کونکے او منع کونکے راځی.

قوله: قُلْتُ يَقُولُ اعْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَاتْرُكُوا مَا يَقُولُ آبَاؤُكُمْ....:

ابوسفیان وائی. چه هغوی فرمائی. دالله تعالی عبادت کوئ. دهغه سره څوك شریك مه جوړوئ. اوستاسو پلار نیکه چه به څه وئیل. هغه پریږدئ. په هغے باندے تینګ مه اوسئ.

دلته ابوسفیان دخپل دے جواب په ذریعه هرقل غصه کول غواړی. څکه چه هغه نصرانی وو. اونصاری د حضرت عیسی علیه السلام د نبوت قائل وو. لکه چه ددے خودنو کوشش نے اوکړلو. چه دهغوی عقیده ستاسو د عقیدے نه خلاف ده. دهغوی په نیز ستاسو د عقیدے څه ګنجائش نشته.(۳)

دعبادت معنی اود سجدې د مسئلې تحقیق دځه کسانوخیال دے. چه غیرالله ته سجده که تعظیماً وی اوکه تعبداً وی. شرك جلی دے. او ددے حکم په دنیا کښے وجوب قتل او په آخرت کښے دائمی عذاب دے. دا د دوی په نیز په بت پرستئ کښے داخل ده.

ددوی وینا دا ده. چه د عبادت معنی دا «غاية التذلل» او په سجده کښے د تولو نه زیات «غاية التذلل» موجود دے. د دے حضراتو په نیز په سجده کښے د تعظیماً او تعبداً تقسیم صحیح نه دے. څکه چه سجده په خپله تعبد دے. د عبادت معنی علی حد الکمال په دے کښے موجود ده. امام شوکانی رحمه الله په دے باره کښے یوه مستقله رساله «الدر النضيد في إخلاص كلمة التوحيد» لیکلے ده.(۴)

---

(۱) فتح الباری(۸/۲۱۸) کتاب التفسیر. سورة آل عمران)_

(۲) سنن ابی داود کتاب الصلاة أبواب قراءة القرآن وتحزیبه وترتیله باب تحزیب القرآن رقم (۱۳۹۳) وسنن ابن ماجه کتاب إقامة الصلاة باب فی کم یستحب ختم القرآن رقم .(۱۳۴۵)_

(۳) فضل الباری(۱/۲۱۶)_

(۴) فضل الباری(۱/۲۱۶، ۲۱۷)_

خومحققین عالمان ﷺ په سجده کښے دتعبداً او تعظیماً فرق کوی تعبداً سجده شرک جلی دے د بت پرستئ په حکم کښے داخل ده خو تعظیمی سجده د مړو او ژوندو دپاره شرک جلی نه دے البته په شریعت محمدیه کښے حرامه ده او د شرک شعبه او گناه کبیره ده ددے مرتکب مستحق د تعزیر او د جهنم د عذاب دے. (۱)

خکه چه دا خومعلومه ده چه په مختلفو شریعتونو کښے د حلال او حرام او د نورو احکامو نسخ او تبدیلی شوے ده بعضے څیزونه چه په دے امت باندے حرام دی په وړاندے څه امت دپاره حلال وو یا ددے په عکس بلکه داسے قسم نسخ او تبدیلی خو هم په یو شریعت کښے په مختلفو زمانو کښے شوے ده لکه د شرابو په باره کښے چه په اسلام کښے شوے ده خودا متفق علیه او یقینی ده چه دحضرت آدم ﷺ نه واخله تر نن ورځے پورے د هیڅ نبی په شریعت کښے د یوے لمحه دپاره هم شرک جلی جائز نه دے گرځولے شوے اونه په یو امت کښے د یو سکنډ دپاره د غیرالله عبادت برداشت کړے شوے دے. ﴿وَمَآ اُمِرُوْٓا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ﴾ (۲) په فروعاتو کښے خو اختلاف پاتے شوے دے خو په اصل الاصول ..توحید.. کښے کله هم په شریعتونو کښے اختلاف نه دے راغلے.

اوس اوګورئ په قرآن کریم کښے دحضرت یوسف ﷺ د ابوین او رونړو په باره کښے راغلی دی. ﴿وَخَرُّوْا لَهٗ سُجَّدًا﴾ (۳) حالانکه پخپله په جیل کښے هغه د شرک نه براءت کوی. ﴿مَا كَانَ لَنَآ اَنْ نُّشْرِكَ بِاللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ﴾ (۴) او ﴿اَلَّا تَعْبُدُوْٓا اِلَّآ اِيَّاهُ﴾ نومعاذالله آیا د الله نبی حضرت یعقوب ﷺ شرک کړے وو بیا سجده دلته په مطلق انحناء باندے هم نشی حمل کیدے خکه چه په قرآن مجید کښے د ﴿وَخَرُّوْا لَهٗ سُجَّدًا﴾ الفاظ دی.

دغه شان حضرت آدم ﷺ ته د فرشتو سجده په قرآن پاک کښے مذکور ده دا په خپله دالله تعالی حکم وو چه په انکار باندے ترے ابلیس ملعون اوګرځولے شو نوآیا الله تعالی د شرک جلی حکم ورکړے وو؟ دلته هم ﴿فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدِيْنَ﴾ الفاظ راغلی دی په دے کښے هم د انحناء تاویل نشی چلیدے په دواړو مقاماتو کښے به تاسو منلو ته مجبوریږئ چه سجده تعظیمی وه تعبدی نه وه اوپه دواړو کښے به فرق کوئ چه سجده تعبدی شرک جلی دے اوسجده تعظیمی د بت پرستئ اوشرک جلی په حکم کښے نه ده آو زمونږ په شریعت کښے حرام ده. دحضرت یوسف ﷺ په شریعت کښے جائز وه. (۵)

که د انصاف په نظر سره اوکتلے شی نومطلق سجدے ته هرگز شرک جلی نشی وئیلے کله کله عاشق خپل محبوب ته په زمکه باندے سر کیږدی حالانکه که دهغه زړه اولټولے شی نوهلته

---

(۱) فضل الباری(۲۱۷/۱)_

(۲) البینة:۵)_

(۳) یوسف:۹۹)_

(۴) یوسف:۲۸)_

(۵) تفسیرابن کثیر(۴۹۱/۲) سورة یوسف)_

د شرک شائبه هم نه وی.بلکه د محبت یوه دلی جذبه وی.کومه چه د جهالت اوحماقت د وجې دا صورت اختیار کړی.اومقصد د محبوب راضی کول وی دا شرک جلی هرگز نه دے.(۱) دا خو وو الزامی جواب

تحقیقی جواب ترکومے پورے چه ددے اشکال تعلق دے.چه عبادت غایت تذلل ته وائی. نو مطلق سجده به عبادت شمارلے شی.په دے کښے به د تعظیم او تعبد تقسیم نه جاری کیږی.

نوددے تحقیقی جواب حضرت شاه ولی الله رحمه الله په حجة الله البالغة کښے ورکړے دے.چه عبادت اقصی تذلل ته وائی.اوددے دوه حیثیتونه دی.یوصورة مثلاً چه کله په زمکه باندے تندے کیږدی.اویو نیة و ارادة.اعتقاداً وقلباً کله چه په دواړو حیثیتونو سره تذلل جمع شی.نوپه دغه وخت کښے به حقیقی غایت تذلل متحقق کیږی.اوهم ددے نوم عبادت دے.اوکه دا نه وی.نوعبادت به متحقق نه وی.سجده تعظیمی اوسجده تعبدی په ظاهر کښے دواړه برابردی.دواړه په غایت تذلل باندے دلالت کوی.خو د نیت اواعتقاد په لحاظ سره په دواړو کښے ډیر فرق دے.هرسړے چه غور اوکړی.نو پوهیدلے شی.چه دخپل خان پشان انسان چه هغه د احتیاج .حدوث.اوامکان په شوائبو کښے ملوث وی.اوپه هیڅ حیثیت سره هغه د ممکناتو د دائرے نه اوچت نه ګڼړی.اومعبودیت د شان هیڅ یو صفت دهغه دپاره نه ثابتوی.خود څه جذبے نه متأثره شی.اودجهالت او حماقت په وجه هغه ته سجده اوکړی.اوتعظیم ئے مقصد وی.لکه رعیت چه بادشاهانو ته سجده اوکړی.یاشاګرد استاذ ته اومرید پیر ته سجده اوکړی.یا د تعظیم نه علاوه څه بله جذبه وی.لکه چه عاشق محبوب ته سجده اوکړی.نودا په عبادت او شرک جلی کښے داخل نه ده.ددے سجدے په مقدار تذلل اودهغه سجدے په مقدار تذلل کښے فرق یقینی دے.ځکه چه په یوه کښے مسجود د عیبونو نه پاک.منزه.اود شان معبودیت لائق ګڼړلے شی.په یو خاص صفت کښے ټیک ده اوپه دویمه کښے مسجود داسے نشی ګڼړلے.اولنے صورت د شرک جلی دے.اود بت پرستۍ په حکم کښے دے.اودویم صورت داسے نه دے.(۲)

تنبیه خویاد ساتئ چه دا فرق به په هغه وخت کښے وی.چه کله څه داسے څیز ته سجده اوکړی.چه هغه د کفر اوشرک شعار نه وی.اوهغه څیز د مشرکانو معبود نشی شمارلے ګڼی صنم او بت ته سجده کول کوم چه د کفر او شرک شعار دے.مطلقاً شرک جلی دے.اګرچه هغه په ژبه باندے وائی.چه زما نیت د تعبد نه بلکه د تعظیم دے.(۳)

د شرک قسمونه د شرک څو قسمونه دی.

① یودا چه د تعدد آله عقیده وی لکه د مجوسیانو په نیز چه یزدان او اهرمن دی.

② دویم صورت دا دے.چه دالله تعالی په خاص صفت کښے څوک په څه درجه کښے شریک او مختار اوګڼړی.اګرچه صرف په اختیار او نفاذ کښے وی.مثلاً اعتقاد ساتی.چه په اصل کښے

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۱۷، ۲۱۸)۔

(۲) فضل الباری(۱/۲۱۸، ۲۱۹)۔

(۳) پورتنئ حواله)۔

خو خدائے یو دے خوخه فرشتے او روحونه داسے دی چه په دنیا کښے د بندګانو کارونه (اعطائے مال واولاد وغیره) هغوی ته حواله دی دا اختیار دوی ته هم الله تعالی ورکړے دے خوددے اختیاراتو په استعمال کښے دوی اوس آزاد دی اوس دوی ته مزید چاته د رجوع کولو ضرورت نشته لکه په دنیا کښے چه حاکمانو ته د بادشاه د طرفه اختیار ملاؤ شوے وی هغه بیاد هغے په استعمال کښے بااختیار وی نوکله هغوی خپل دا اختیار استعمالوی اوبادشاه ته خبر نه وی د مکے د مشرکانو هم دا عقیده وه.

﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ﴾ (۱) او ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَآ إِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى﴾ (۲) د دوی وینا وه چه ﴿هٰٓؤُلَآءِ شُفَعَآؤُنَا عِندَ اللّٰهِ﴾ په حج کښے د دوی تلبیه وه «لبیک لا شریك لك، إلا شریکاً هولك تملکه وما ملك» (۳) دوی به الله تعالی د ټولو نه لوئے اوقادر مطلق منلو دخپلو معبودانو اختیارات ئے د الله تعالی ورکړه ګنړله اومعبودان به ئے د الله تعالی مملوکان ګنړل صرف دومره به ئے وئیل چه ددے اختیاراتو د ملاویدو نه پس دوی ددے په نفاذ کښے بااختیاره اومستقل دی.

د مشرکانو عقائد شاه ولی الله رحمه الله تصریح کړے ده چه دنبی ﷺ په زمانه کښے اهل جاهلیت دا منله چه آسمان او زمکه او چه کوم جواهر د دوی په مینځ کښے دی ددے په پیدا کولو کښے دالله تعالی سره څوك شریك نشته د لویو لویو کارونو په تدبیر کښے دهغه سره څوك شریك نشته دهغه حکم څوك رد کولے نشی اوچه قضاء مبرم او قطعی وی نوهغه څوك ایسارولے نشی (۴)

شاه صاحب رحمه الله فرمائی «لکن کان من زندقتهم قولهم إن هنالك أشخاصاً من الملائکة والأرواح تدبر أهل الأرض فیما دون الأمور العظام من إصلاح العابد فیما یرجع إلى خویصة نفسه وأولاده وأمواله وشهوهم بحال الملوك بالنسبة إلى ملك الملوك وبحال الشفعاء والندماء بالنسبة إلى السلطان المتصرف بالجدود ومنشأ ذلك ما نطقت به الشرائع من تفویض الأمور إلى الملائکة واستجابة دعاء المقربین من الناس، فظنوا ذلك تصرفاً منهم، کتصرف الملوك قیاساً للغائب على الشاهد وهو الفساد» (۵)

دحضرت شاه صاحب رحمه الله په دے تقریر سره ډیرلونے فرق بنکاره شو هغه دا چه د مسلمانانو هم عقیده ده اود نصوصو نه هم ثابت دی چه ډیر انتظامات فرشتو ته حواله

---

(۱) لقمان:۲۵)_

(۲) الزمراء :۲)-

(۳) صحیح مسلم (۳۷۶/۱) کتاب الحج باب التلبیة وصفتها ووقتها)_

(۴) حجة الله البالغة (۱۲۵/۱) المبحث السادس باب بیان ما کان علیه أهل الجاهلیة فأصلحه النبی ﷺ)_

(۵) پورتنی حواله)_

دی.باران چاته حواله دے.د مرګ معامله چاته حواله ده.(۱) مشرکان هم د زمانے حوادث فرشتو ته حواله کوی.خوفرق دا دے.چه مشرکان خپل معبودان د اختیار په استعمال کښے خود مختار اومستقل بالذات ګڼری.دهغوی دخوشحاله کولو دپاره د هغوی عبادت کوی.چه دوی خفه نشی.اوپه مصیبت کښے مو اخته نکړی.لکه څنګه چه حاکمان وی.هغوی خپل اختیارات څنګه چه مناسب ګڼری. استعمالوی.خود مسلمانانو په نیز فرشتے خود مختارے نه دی.چه څنګه غواړی . اختیارات استعمالوی.د دوی په نیز د آسمان دپاسه، د زمکے په ویخ کښے اود سمندر په تل کښے چه څه کیږی.تردے که په یوخائے کښے پانړه هم غورځیږی .نوهغه هم الله تعالی پیژنی.اود هغه په حکم سره راغورځیږی.ارشاد ربانی دے.

﴿ وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ ۚ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ۚ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ۝ ﴾ (۲) او ﴿ إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَىٰ ۖ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ۚ ﴾ (۳) دغه شان فرمائی. ﴿ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ ۖ ﴾ (۴) په حدیث کښے د نبی کریم ﷺ ارشاد دے.«إن الله قد وكل بالرحم ملكاً فيقول: أي رب نطفة أي رب علقة، أي رب مضغة، فإذا أراد الله أن يقضي خلقاً قال: قال الملك أي رب ذكر أو أنثى؟ شقي أو سعيد؟ فما الرزق فما الأجل؟ فيكتب كذلك في بطن أمه»(۵)

تردے چه نمر کوم چه بعضے خلقو معبود جوړ کړے دے.د مسلمانانو په نیز ددے طلوع او غروب هم د پروردیګار د اجازت نه بغیر نه کیږی.(۶)

په اسلام کښے دالله تعالی نه سوا چاته په څه خبره کښے د اوری د دانے برابر مستقل اختیار ثابت نه دے.بعضے جاهلان چه د غیرالله سره د مشرکانو پشان سلوك کوی.دا صورة ضرور شرك سره مشابه دے.خود زړه په اعتقاد کښے ډیر فرق دے.د مشرکانو په عکس.ځکه چه هغوی دخپلو معبودانو لره مستقل اختیارات ثابتوی .هغوی د عبادت مستحق ګڼری.د

---

(۱) عن عبدالرحمن بن سابط قال:يدبر أمرالدنيا أربعة جبريل وميكائيل. وملك الموت.وإسرافيل.فأما جبريل فوكل بالرياح والجنود وأما ميكائيل فوكل بالقطروالنبات وأما ملك الموت فوكل بقبض الأرواح وأما إسرافيل فهو ينزل الأمر عليهم.شعب الإيمان للبيهقي (۱۷۷/۱) باب في الإيمان بالملائكة فصل في معرفة الملائكة)_

(۲) سورة الأنعام:۵۹)_

(۳) الأنعام:۹۵)_

(۴) الرعد:۸)_

(۵) صحيح مسلم (۳۳۳/۲) كتاب القدر.باب كيفية خلق الآدمي في بطن أمه...)_

(۶) عن ابي ذر قال: قال النبي ﷺ لأبي ذر حين غربت الشمس:أتدري أين تذهب ؟قلت؟ الله ورسوله أعلم.قال فإنها تذهب حتى تسجد تحت العرش فتستأذن فيؤذن لها.ويوشك أن تسجد فلا يقبل منها.وتستأذن فلا يؤذن لها. يقال لها:ارجعي من حيث جئت فتطلع من مغربها صحيح بخاري(۴۵۴/۱) كتاب بدء الخلق باب صفة الشمس والقمر بحسبان)_

راضی کولو دپاره هغوی ته سجدے کوی. اودا کفري. که مونږ دوی راوړ نه بلل. د دوی عبادت مو اونکړلو. د دوی په نومونو باندے مو نذرونه اونکړل. نو دوی به مونږ ته نقصان اورسوی. دا د «شرك في التكوين» صورت دے.

شرك في التشريع يوشرك في ا لتشريع دے. چه په احکامو کښے د حلالو او حرامو اختیار مستقل د چا دپاره ثابت کړے شی. لکه چه د نصاروچه دخپلو پادریانو په باره کښے عقیده ده ابن الاثیر رحمه الله په «الکامل» کښے تاریخ وار لیکلی دی. چه په فلانی فلانی کال کښے لوئے لوئے پادریان راجمع شوی وو. اوهغوی د تحلیل او تحریم فیصلے کړے وے.(۱) هم دا عقیده د یهودیانو د خپلو احبارو او عالمانو په باره کښے وه. ﴿اِتَّخَذُوْٓا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ وَالْمَسِيْحَ ابْنَ مَرْيَمَ﴾ (۲)

کله چه دا آیت نازل شو. نوحضرت عدی بن حاتم رضی الله عنه چه وړاندے نصرانی وو. تپوس اوکړلو یارسول الله هغوی خو د دوی عبادت نه کوی. نو بیا ئے ارباب وئیلے اوفرمائیل؟ نو نبی ﷺ ورته جواب ورکړلو. «أما إنهم لم يكونوا يعبدونهم، لكنهم كانوا إذا أحلوا شيأ استحلوه وإذا حرموا عليهم شيأ حرموه»(۳)

شرك في التشريع او تقليد په شرك في التشريع او تقلید کښے لوئے فرق دے. په شرك في التشريع کښے د تحلیل او تحریم اختیار احبار او رهبانو ته حاصل وی. اوپه تقلید کښے د ائمه مجتهدینو رحمهم الله دپاره د اوری د دانے برابر هم اختیار تشریع نه دے منلے شوے ﴿اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ﴾ د پیغمبر ﷺ بیان چونکه دالله تعالی د طرفه په حلال او حرام باندے دلیل قطعی وی. ځکه د هغے اتباع کولے شی. او په تقلید کښے په «راسخون في العلم» باندے د هغوی د بصیرت په اعتبار سره د هغوی په استنباط او فتاوو باندے اعتماد کولے شی.

حضرت شاه ولی الله رحمه الله څه ښکاره او قطعی خبره کړے ده. «وسر ذلك أن التحليل والتحريم عبارة عن تكوين نافذ في الملكوت أن الشئ الفلاني يؤاخذ به، أولا يؤخذ به، فيكون هذا التكوين سببا للمؤاخذة وتركها، وهذا من صفات الله تعالى، وأما نسبة التحليل والتحريم إلى النبي ﷺ فمعنى أن قوله أمارة قطعية لتحليل الله وتحريمه، وأما نسبتها إلى المجتهدين من أمته فمعنى روايتهم ذلك عن الشرع من نص الشارع أو استنباط معنى من كلامه»(۴)

---

(۱) الكامل في التاريخ لابن الأثير (۱/۱۸۹، ۱۹۱) الطبقة الثانية من ملوك الروم المنتصرة)۔

(۲) التوبة: ۳۱)۔

(۳) سنن ترمذي كتاب التفسير باب ومن سورة التوبة رقم ۳۰۹۵)۔

(۴) حجة الله البالغة (۱/۶۲) المبحث السادس باب أقسام الشرك)۔

په تحلیل او تحریم کښے مختار کنړل د ..رب.. سره ددے وجے مرادف دی.چه په تحلیل اوتحریم سره په حکومت کښے یو حکم نافذ کیږی.چه په فلانی څیز باندے مواخذه شته او په فلانی باندے نشته.اوصرف دومره وئیل د نیولو او نه نیولو سبب جوړیږی.اودا د الله تعالی په صفاتو کښے دے.رسول اکرم ﷺ او مجتهدینو رحمهم الله ته د تحلیل او تحریم نسبت په دے معنی هرگز نه دے.

خلاصه د کلام دا شوه.چه دالله تعالی په صفت کښے څوک په څه درجه کښے شریك جوړل او مختار کنړل برابره ده که په نفاذ کښے ورته مستقل اختیار ورکړی یا په تشریع کښے د چا دپاره مستقل اختیار ثابت کړی.دا ټول شرك دے.او داسے قسم عقیده ساتل اوچاته سجده کول عبادت لغیر الله اوشرك جلی دے.اود بت پرستی په حکم کښے دے.بغیر د توبه نه په دنیا کښے د ارتداد د وجے واجب القتل دے.اوپه آخرت کښے مخلد في النار دے.او دداسے قسم اعتقاد نه بغیر چاته صرف د تعظیم دپاره دجهالت او ضلالت د وجے سجده کول په شریعت محمدیه کښے فسق او حرام ده.بدعت اوگناه ده.ددے مرتکب فاسق اومستحق التعزیر دے.هرڅه دی.خو شرك جلی او بیخی د بت پرستی په حکم کښے نه ده.«هذا هو مذهب المحققین ومسلك أهل التحقیق من المتأخرین»(۱)

قوله: وَيَأْمُرُنَا بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ وَالصِّلَةِ: اوهغه مونږ ته د مونځ ربنتیا وینا،پاکدامنۍ او خپلولۍ ساتلو حکم کوی.

دلته کښے ،صدق،، واقع شوے دے.خو په بل روایت کښے د ،صدقة.لفظ راغلے دے.(۲)

علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله هم دا راجح ګرځولے ده.یوځو ددے وجے چه هم دا روایت وراندے راځی.په هغے کښے د ..صلاة،،سره د زکواة ذکر دے.(۳)

دویمه وجه دا ده.چه ..صلاة.. او ..زکواة،، په کتاب الله کښے مقرون ذکر شوی دی.او دریمه وجه دا ده.چه عربیان راست بازی اوربنتیا وینا ډیره ښه ګڼړی.نوځکه ددے د ذکر ضرورت نشته.(۴)

خوحافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی.چه د ربنتیا وینا ښه ګڼړلو نه دا چرته لازمیږی.چه دوی د دے حکم اونکړی.ګورئ خلق وفاء بالعهد ښه ګڼړی.دغه شان امانت ښه ګڼړی.نبی اکرم ﷺ ددے امر هم کړے دے.(۵)

---

(۱) د دے ټول بحث د تفصیل دپاره اووری فضل الباری(۱/ ۲۱۶، ۲۲۳)، دغه شان درس بخاری شریف از شیخ الاسلام علامه عثمانی رحمه الله ضبط وتحریر مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری(ص، ۹۰، ۹۳).

(۲) کتاب الجهاد باب دعاء النبی ﷺ الناس إلی الإسلام والنبوة رقم(۲۹۴۱)_

(۳) کتاب التفسیر.تفسیر سورة آل عمران باب ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ رقم (۴۵۵۳)_

(۴) فتح الباری(۱/ ۲۶)_

(۵) سابقه حواله)_

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه راجح هم د ..صدق.. لفظ دے د ..صدقة.. نه دے خکه چه ترکومے پورے د صدقه او زکواة تعلق دے نودا د ..صله.. په عموم کښے داخل دے او ..صدق.. کښے زیاتی فائده ده باقی پاتے شوه دا خبره چه په کتاب الله کښے ..صلواة.. او ..زکواة.. مقرون ذکر شوی دی نودا د ترجیح دلیل نه دے خکه چه ابوسفیان په هغه وخت کښے د دے دواړو د اقتران علم نه لرلو.(۱)

خوراجح هم دامعلومیږی چه په اصل کښے دلته د ..صدق.. او ..صدقة.. دواړه الفاظ وی د راویانو د تصرف د وجے په څه خائے کښے صرف ..صدق.. ذکر دے اوپه څه خائے کښے صرف ..صدقة.. مذکور دے اوپه څه خائے کښے د ..صدقة.. په خائے د ..زکواة.. لفظ ذکر دے ددے ترجیح داسے معلومیږی چه د کشمیهنی او سرخسی رحمهما الله په روایت کښے دواړه الفاظ جمع کړے شوی دی «بالصلاة والصدق والصدقة»(۲) والله اعلم

قوله: فَقَالَ لِلتَّرْجُمَانِ قُلْ لَهُ سَأَلْتُكَ عَنْ نَسَبِهِ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ فِيكُمْ ذُونَسَبٍ فَكَذَلِكَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِي نَسَبِ قَوْمِهَا: هرقل ترجمان ته اوونیل چه دوی ته اووایه چه ماستاسو نه دهغه د نسب په باره کښے تپوس اوکړلو تاسو اوخودل چه هغه په ټ سوکښے د اوچت نسب خاوند دے هم داسے ده چه پیغمبران علیهم السلام په خپل قوم کښے د ټولو نه په اوچت خاندان کښے رالیږلی شی.

کله چه هرقل د ترجمان په ذریعه د ابوسفیان نه د نبی ﷺ ابتدائی حالات معلوم کړل اود دوی اخلاق او صفات ئے ترے معلوم کړل نو ددے نه پس هغه د ابوسفیان په جوابونو باندے تبصره اوکړله دا تبصره په دے خبره دلالت کوی چه هرقل د ذهانت او فطانت خاوند وو د مذاهبو او ملتونو نه واقف وو او د پیغمبرانوعلیهم السلام د حالاتو نه ښه واقف وو د هغوی دصفاتو علم اود هغوی سره چه د قوم څه معامله پیښیږی د هغے ټولو ورته علم وو.(۳)

د سوالونو په جوابونو باندے چه د هرقل کومه تبصره دلته کښے ذکر شوے ده دا د سوالونو د ترتیب مطابق نه ده بلکه تقدیم او تاخیر په کښے شوے دے بیا د لسم او یوولسم سوال متعلق دلته څه تبصره هم ذکر نه ده دا د راوی د طرفه دی هم دا روایت په کتاب الجهاد کښے په کامله طریقه باندے راغی هلته د سوالونو د ترتیب مطابق د هرقل تبصره موجود ده. دلته کښے دا اولنے سوال دے او په دے باندے تبصره هم په اول نمبر ده اوددے مطلب دا دے چه حضرات انبیاء علیهم السلام په خپل قوم کښے د ټولو نه په غوره خاندان کښے رالیږلی شی خکه چه کوم کس د اوچت خاندان سره تعلق ساتی هغه خامخا غلطه خبره نه

---

(۱) عمدة القاری(۱/۴۸)_

(۲) فتح الباری(۱/۳۶) وعمدة القاری(۱/۸۸)_

(۳) فتح الباری(۱/۳۶)_

کوی.اونور خلق دهغه په تابعداریٔ اوانقیاط کښے شرم نه محسوسوی.اوکه د کمزوری خاندان کس وی.نوکوم کسان چه د اوچت خاندان وی.هغوی دښکته خاندان په تابعداریٔ کښے شرم محسوسوی.

ددے نه معلومه شوه.چه د اوچت نسب په شریعت کښے لحاظ ساتلی شی.اوحقیقت هم دا دے.په دے خبره داهل حق اتفاق دے.چه خلافت د قریشو دے.خکه چه دا په دنیا کښے دټولو نه اوچت قوم دے.

خودا اوپیژنئ.چه دا نسب په هغه وخت کښے فائده مند وی.کله چه ورسره دین او تقوی وی.نبی کریم ﷺ حضرت فاطمه رضی الله عنها ته فرمائیلی وو.«یافاطمة أنقذی نفسك من النار فإنی لا أملك لكم من الله شیأ»(۱)خپل خان د اور نه بچ کړه.زه تا ته څه فائده نشم درکولے که الله تعالی تا رانیسی.نوزه څه نشم کولے.اوپه قرآن کریم کښے ښکاره وائی.﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾(۲)دالله تعالی په نیز د ټولو نه معزز اوقدرمند کس هغه دے.څوك چه د ټولو نه زیات پرهیزګار وی.نواصلی څیز پرهیزګاری ده.خوددے پرهیزګاریٔ سره که شرافت نسبی هم شامل شی.نوبیا مرتبه نوره هم اوچتیږی.که یو کس پرهیزګار وی.اوکم نسبه وی.اوبل کس فاسق او فاجر وی.اوعالی النسب وی.نودهغه نه دغه پرهیزګار په قرآنی نص سره په مرتبه کښے اوچت دے.خوکه څوك عالی النسب وی.او ورسره ورسره پرهیزګار هم وی نو دخپل اوچت نسب په وجه دے دهغه کس نه چه اوچت نسب نه لری. اوچتیږی خکه چه کوم د اوچت خاندان خلق وی.په هغوی کښے د فضائلو او کمالاتو جوهر زیات مضبوط وی.نوچه کله هغه دین ته تیټ شی.نو دهغه تیټیدل به د اوچتے درجے وی.اود استعداد د اوچتوالی د وجے دهغه ترقی زر او زیاته کیږی.

اوګورئ یوطالب علم که غبی وی.خوهروخت محنت کوی.اوبل ذهین دے خو آزاد اوفضول ګرځی.نودے غبی ته به په دے ذهین باندے فضیلت حاصلیږی.خکه چه هغه سره دعلم پنګه ده.اودغه ذهین سره د ذهانت باوجود څه نشته.خوکه دغه ذهین په علم کښے اولګی.نودخپل ذهانت په وجه به د دغه غبی کس نه په علم او فضیلت کښے په څوچنده زیات شی.

بعضے خلقو ددے جملے مطلب دا اخستے دے.چه نبی هم په خپل قوم کښے مبعوث کیږی.داسے نه ده چه خپل نسبی قوم پریږدی.او نورو ته پیغمبر شی.بیا دے خلقو ددے قانون نه دحضرت لوط علیه السلام استثناء کړے ده.خکه چه هغه نبی وو.خوپه خپل قوم کښے مبعوث شوے نه وو.خودا غلطه ده.دهرقل تبصره د ابوسفیان په جواب کښے «هوفینا ذونسب» باندے ده.اوپه دے کښے تنوین دتعظیم دپاره دے.نو ددے مطابق هم دا معنی کول پکار دی.یعنی څنګه چه تاسو اووئیل.هم دغه شان کیږی.چه نبی ﷺ په خپل قوم کښے د ټولو نه د اعلی

---

(۱) صحیح مسلم (۱/۱۱٤) کتاب الإیمان باب بیان أن من مات علی الکفر فهو فی النار)۔

(۲) الحجرات:۱۳)۔

اواشرف نسب سره تعلق ساتی لفظ د ..کذلك.. دلته ددے معنی په صحت باندے بنکاره دلالت کوی (۱)

قوله وَسَأَلْتُكَ هَلْ قَالَ أَحَدٌ مِنْكُمْ هَذَا الْقَوْلَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کښے په دویم نمبر باندے دے اودلته په تبصره کښے هم په دویم نمبر دے یعنی ما ستانه سوال کړے وو چه په دوی کښے چا ددغه نه وړاندے د نبوت دعوی کړے وه نو تا اووئیل چه نه.

قوله فَقُلْتُ لَوْ كَانَ أَحَدٌ قَالَ هَذَا الْقَوْلَ قَبْلَهُ لَقُلْتُ رَجُلٌ يَأْتَسِي بِقَوْلٍ قِيلَ قَبْلَهُ: نوما په زړه کښے اووئیل که چا ددغه نه وړاندے دا دعوی کړے وه نوما به وئیلی وو چه دا سړے دهغے قول اتباع کوی. کومه چه ددغه نه وړاندے وئیلے شوے وه.

مطلب دا چه هرقل دا وائی چه که چا وړاندے دا دعوی کړے وه نودا به ګنړلی شو چه دے هم دهغه اقتداء کوی خوهرکله چه چا د وړاندے دعوی کړے نه ده نو بیا به څنګه ګنړلی شی چه دے د بل په تابعداری کښے دعوی کوی ددے نه خو معلومیږی چه دے په حقیقت کښے پیغمبر دے نوځکه ئے د نبوت اعلان کړے دے.

حقیقت هم دا دے چه شپږ سوه کاله تیر شوی وو او په دے کښے چا هم ددغه نه وړاندے د نبوت دعوی نه وه کړے اونبی ﷺ د نبوت دعوی اوکړله. نوځوکسان راپاسیدل او ددوی په ژوند کښے څو کسان مدعیان د نبوت شول. اود نبی ﷺ د وفات نه پس هم څو کسانو د نبوت دعوے اوکړله. خود حضرت عیسی علیه السلام نه پس تر د نبی اکرم ﷺ پورے څوك هم مدعی د نبوت نه دے بنکاره شوے. د دے نه معلومیږی چه نبی ﷺ د چا په اقتداء او اتباع کښے د نبوت دعوی نه ده کړے بلکه الله تعالی دوی پیغمبر جوړ کړی وو. نوځکه دوی د نبوت اعلان اوکړلو.

په دے جمله کښے اولنے ..قلت.. د ..قلت في نفسی.. په معنی کښے دے. اود دویم ..قلت.. نه قول لسانی مراد دے. روستو د ترجمه او تشریح نه دا خبره بنه په ذهن کښے پریوتونکے راروانه ده.

قوله وَسَأَلْتُكَ هَلْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کښے په دریم نمبر باندے دے. اوپه تبصره کښے هم په دریم نمبر دے. مطلب دا دے چه هرقل اووئیل. ماستا نه تپوس اوکړلو چه ددغه په پلارانو او مشرانو کښے څوك بادشاه تیر شوے دے. نوتا اووئیل چه نه.

قوله قُلْتُ فَلَوْ كَانَ مِنْ آبَائِهِ مِنْ مَلِكٍ قُلْتُ رَجُلٌ يَطْلُبُ مُلْكَ أَبِيهِ: مطلب دا دے. که ددغه په خاندان کښے څوك بادشاه تیر شوے وے نوما به وئیلی وو. چه دا کس د نبوت دعوی صرف د بادشاهئ دپاره کوی.

---

(۱) فضل الباری (۱/۲۲٤)۔

په ذکر شوی دواړو سوالونو کښے اولنے سوال «هل قال أحد منكم هذا القول» عزت باطنی سره متعلق دے. اودویم سوال «هل كان من آبائه من ملك» د دنیوی جاه او مرتبے سره متعلق دے. دلته کښے دا خبره هم قابل غور ده. چه هرقل د دویم او دریم سوال په جواب باندے کله تبصره کوله. نووے وئیل. چه ..قلت.. د باقی سوالونو په جواب باندے چه نے تبصره کوله نو..قلت.. نے نه دی وئیلی. ددے وجه دا ده. چه دا دواړه څیزونه د فکر او نظر محتاج دی. اودباقی کوموڅیزونو په باره کښے چه هرقل تپوسونه کړی وو او هغه ته جوابونه ملاؤ شوی وو. هغه د فکر اوغور محتاج نه وو.(۱) ښکاره ده. چه دهغے متعلق هرقل څه وئیلی وو. هغه نے د آسمانی کتابونو د معلوماتو په رڼا کښے وئیلی وو.

قوله: وَسَأَلْتُكَ هَلْ كُنْتُمْ تَتَّهِمُونَهُ بِالْكَذِبِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ مَا قَالَ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا فَقَدْ أَعْرِفُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ لِيَذَرَ الْكَذِبَ عَلَى النَّاسِ وَيَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ: هرقل اووئیل. ماستا نه دا تپوس اوکړلو. چه د نبوت د دعوی نه وړاندے تاسو په هغه باندے د دروغو الزام خو نه دے لګولے. نوتا جواب راکړلو. چه نه. زه پوهیږم. چه هغه به داسے نه وی. چه دخلقو په معاملاتو کښے دروغ او افتراء کوی. اوپه الله تعالی به دومره لوئے بهتان ترې. مطلب دا دے. چه کوم کس په خپل پوره ژوند کښے څه قسم دروغ نه وی وئیلے. هغه به یکدم د نبوت غوندے لویه دعوی څنګه کولے شی. څوك چه دمخلوق په باره کښے دومره محتاط وی. هغه دالله تعالی په باره کښے داسے قسم بیباکی څنګه کولے شی؟!

دهرقل مقصد دا وو. چه پیغمبر ته د الله تعالی دجواب ورکولو او تپوس کولو یقین وی. نوځکه هغه د انسانانو په باره کښے هیڅ قسم غلط بیانی نه کوی. نو بیا دالله تعالی په باره کښے داسے دعوی. دهوکه او فریب څنګه کولے شی.

دهرقل ددے خبرے نه دا هم معلومه شوه. چه دے اهل کتاب وو. نوځکه د پخوانو کتابونو نه د نبی ﷺ د حالاتو نه واقف وو. نوځکه د زړه خبره اوس په ژبه باندے راخی. اودا هم مقصد دے. چه په دے سوال او جواب سره د ملك نورو کسانو ته د نبی ﷺ صداقت او د نبوت د دعوے صداقت ښکاره شی. اوپه خپله د هرقل دپاره د ایمان اعلان کولو لاره همواره شی.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَشْرَافُ النَّاسِ اتَّبَعُوهُ أَمْ ضُعَفَاؤُهُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّ ضُعَفَاءَهُمْ اتَّبَعُوهُ وَهُمْ أَتْبَاعُ الرُّسُلِ:

دا د سوالونو په ترتیب کښے څلورم سوال دے. اودلته په پنځم نمبر دے. یعنی ما ستا نه تپوس کړے وو. چه لوئے خلق دده تابعداری کوی. که کمزوری او ضعیفان؟ نو تا اوخودل. چه کمزورے د ده تابعداری کوی. او حقیقت دا دے. چه د انبیاؤ او مرسلینو تابعدار اکثر کمزوری خلق وی. ددے نه هم د دوی د نبوت تصدیق کیږی.

---

(۱) فتح الباری (۳۶/۱)۔

مراد دا دے.چه اول اول ضعیف او کمزوری خلق چه سپك ګنړلی شی.هغوی د حضرات انبیاؤ په دعوت باندے لبیك وائی.ګنی په آخر کښے خو چه الله تعالی یو پیغمبرته ترقی ورکړی.نوتول دهغه تابعدار جوړ شی.نبی اکرم ﷺ چه کله د دعوت او تبلیغ کار شروع کړلو.نوعام طور کمزورے او ضعیفان خلق د دوی په دعوت په اسلام کښے داخل شول.اوبیا په آخر کښے تول معزز او لوئے لوئے خلق داخل شول.

دهرقل قول چه «وهم أتباع الرسل» ددے مطلب دا نه دے.چه په اول کښے صرف کمزوری خلق وی.اوهیڅ څوك معزز د دوی تابعداری نه کوی.بلکه مطلب دا دے.چه عام طور ضعفاء د دوی تابعداری کوی.ګنی نبی کریم ﷺ چه کله د تبلیغ کار شروع کړلو.نوحضرت ابوبکرصدیق رضی الله عنه او حضرت حمزه رضی الله عنه وغیره هم مسلمانان شوی وو.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَيَزِيدُونَ أَمْ يَنْقُصُونَ فَذَكَرْتَ أَنَّهُمْ يَزِيدُونَ: دا دسوالونو په ترتیب کښے پنځم سوال دے.او په تبصره کښے په شپږم نمبر کښے ذکر دے.
ما ستانه تپوس کړے وو.چه دوی زیاتیږی که کمیږی.نوتا اووئیل.چه هغوی زیاتیږی

قوله: وَكَذَلِكَ أَمْرُ الْإِيمَانِ حَتَّى يَتِمَّ: دایمان هم دا شان وی.تردے چه پایه تکمیل ته اورسی.یعنی هغه ترقی کوی.او د هغے دائره وسیع کیږی.په دے کښے خلق ډلے ډلے داخلیږی.او ددوی ډله زیاتیږی.

قوله: وَسَأَلْتُكَ أَيَرْتَدُّ أَحَدٌ سَخْطَةً لِدِينِهِ بَعْدَ أَنْ يَدْخُلَ فِيهِ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا د سوالونو په ترتیب کښے په شپږم نمبر دے.اودلته په اووم نمبر دے.یعنی ما تپوس کړے وو.چه په دوی کښے څوك په اسلام کښے د داخلیدو نه پس خپل دین نه د ناخوښۍ اود بد ګنړلو د وجے مرتد کیږی.نوتا جواب راکړلو.چه نه.څوك نه اوړی.

قوله: وَكَذَلِكَ الْإِيمَانُ حِينَ تُخَالِطُ بَشَاشَتُهُ الْقُلُوبَ: اودایمان هم دا شان وی.چه کله د ایمان حلاوت زړه ته ورکوز شی.اود هغے انشراح په زړه کښے دننه تمام شی.نوبیا هیڅ کس نه مرتد کیږی.مرتد کیږی هغه کس چه د اسلام په باره کښے ورته انشراح نه وی حاصل شوے.اودهغه په زړه کښے د هغے حلاوت نه وی ګډ شوے.
بشاشت په اصل کښے هغه حالت ته وائی.دکوم چه د راتلونکی میلمه سره په ملاقات کولو د انسان په مخ باندے نښکاره کیږی.اودلته د زړه انشراح او اطمینان مراد دے.(۱)
دلته په ..بشاشة.. کښے دوه روایتونه دی.
یو روایت خو د ..بشاشة..دے.یعنی ..بشاشة.. مضاف دے.اومضاف الیه ضمیر دے.کوم چه..ایمان..طرف ته راجع دے.په دے صورت کښے ..بشاشة.. د .. تخالط .. فاعل دے.او..القلوب.. مفعول دے.

---

۱) عمدة القاری(۱/۸۶)_

دویم روایت «حین یخالط بشاشة القلوب» کے یعنی ..بشاشة.. مضاف دے او ..القلوب.. مضاف الیه دے په دے صورت کښے ضمیر نشته په ..یخالط.. کښے ضمیر دفاعل ,,ایمان.. طرف ته راجع دے او ..بشاشة القلوب.. مفعول دے.(۱)

قوله وَسَأَلْتُكَ هَلْ يَغْدِرُ فَذَكَرْتَ أَنْ لَا: دا دسوالونو په ترتیب کښے په اتم نمبر دے اوپه تبصره کښے هم په اتم نمبر دے. یعنی هرقل اووئیل چه ما ستانه تپوس کړے وو چه هغه وعده اوکړی.نوهغه ماتوی هم؟ نو تابیان اوکړلو چه نه.هغه معاهده نه ماتوی.

قوله وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا تَغْدِرُ: حضرات پیغمبران علیهم الصلاة والسلام بے وفائی نه کوی.چه معاهده اوکړی.نو هغه نه ماتوی.خکه چه عهد هغه کس ماتوی.چه د دنیا د حصے طالب وی.دهغه مقصود دنیا وی.نودخپل دے مقصد دپاره هغه هره لاره اختیارروی.که هغه دا اوګوری.چه عهد ماتولو کښے دنیاوی فائده شته.نود عهد ماتولو پرواه نه کوی او د چا مقصود چه دین اود الله تعالی رضا حاصلول وی.هغه د عهد کولو نه پس هغه پوره کوی.(۲)

قوله وَسَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَيَنْهَاكُمْ عَنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ وَيَأْمُرُكُمْ بِالصَّلَاةِ وَالصِّدْقِ وَالْعَفَافِ: دا د سوالونو په ترتیب کښے په یوولسم نمبر دے.اودلته په نهم نمبر دے.هرقل اووئیل.چه ماستانه تپوس اوکړلو.چه هغه تاسو ته دکومے خبرے حکم کوی.نوتا اووئیل چه هغه تاسو ته حکم درکوی.چه دالله تعالی عبادت کوئ.اودهغه سره څوك شریك مه جوړوئ.اودا چه هغه تاسو د بت پرستئ نه منع کوی.اوتاسو ته د مونځ ریښتیا وئیلواو پاکبازئ حکم کوی.
دلته سوال کیږی.چه ابوسفیان خو په خپل جواب کښے د ..عبادة الاوثان.. ذکر خو نه وو کړے.نو بیا هرقل د ..نهی عن عبادة الاوثان.. ذکر څنګه اوکړلو؟
ددے جواب دا دے.چه په اصل کښے ابوسفیان «اعبدوا الله ولا تشرکوا به شیأ واترکوا ما یقول آباؤکم» وئیلی وو.په دے جملو سره د ..عبادة الاوثان.. نه نهی معلومیدله.نوخکه نے ددے ذکر اوکړلو.
بیا دلته هرقل د ..صلاة. صدق.او عفاف.. ذکر اوکړلو.خود ..صله.. ذکر نے اونکړلو.دغه شان د هرقل په تبصرو کښے هم هغه ترتیب موجود نه دے کوم چه په سوالونو کښے وو.دغه شان دوه سوالونه یعنی سوال نمبر نهم او سوال نمبر لسم هم نشته
ددے ټولواشکالاتو اصل جواب هم دا دے چه په حقیقت کښے دلته راوی تصرف کړے دے. اود اختصار نه ئے کاراخستے دے په بخاری کښے وراندے په کتاب الجهاد کښے هم دا حدیث دهرقل ذکر دے.په هغے کښے په تپوسونو اودهغے په تبصرو کښے ترتیب هم شته.دغه شان هغه دواړه تپوسونه هم هلته مذکور دی کوم چه دلته نه دی ذکر

---

(۱) فتح الباری(۱/۳۶، ۳۷)۔
(۲) فتح الباری(۱/۳۷)۔

او ترکومے پورے چه د ..صله.. دعدم ذکر تعلق دے نواصل جواب هم دا دے چه دا د راوی تصرف دے خودا هم وئیلی شي چه دا په ..صدق وعفاف.. کښے داخل ده

قوله فَإِنْ كَانَ مَا تَقُولُ حَقًّا فَسَيَمْلِكُ مَوْضِعَ قَدَمَيَّ هَاتَيْنِ وَقَدْ كُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ لَمْ أَكُنْ أَظُنُّ أَنَّهُ مِنْكُمْ: یعنی څه چه تا اوخودل که دا رښتیا وی نوهغه به ددے خائے مالك شی په کوم خائے کښے چه زما دا دواړه قدمونه دی زما دا یقین وو چه هغه بنکاره کیدونکے دے خودا گمان مے نه وو چه هغه به په تاسو کښے وی

هم دا روایت په کتاب الجهاد کښے راخی په هغے کښے هرقل په صفاتو باندے تبصره کوی او وائی «وهذا صفة نبي» چه دا د نبی صفات دی اود کتاب التفسیر په روایت کښے دی «إن يك ما تقول فيه حقاً فإنه نبي»

دلته یوسوال دا کیږی چه د نبی ﷺ کوم صفات دلته بیان شوی دی دے ته د نبوت علامات خو بیشکه وئیلی شی خودا د نبوت دلائل قطعیه خو نه دی نو بیا د هرقل په یقین سره دا وئیل چه ..هغه به زما ددے خائے مالك شی.. اودا چه هغه ..پیغمبر دے.. دا به څنگه ټیك شی؟ په علاماتو خوداسے حکم نشی لگولے

د دے جواب دا دے چه په اصل کښے هرقل په اهل کتابو کښے وو نوځکه هغه د نبی ﷺ په باره کښے په سابقه کتابونو کښے پیشنگویانے پیژندلے ددغه پیشنگویانو په رنړا کښے کله دا علامات د هغه مخے ته راغلل نودهغه یقین راغلو نوپه دے باندے ئے په قطعیت سره حکم اولگولو.

وړاندے وائی چه ماپیژندل چه هغه به تشریف راوړی خودا راته معلومه نه وه چه هغه به په تاسو کښے وی دهرقل خیال دا وو چه هغه به په څه لوئے قوم کښے وی چه هغه متمدن او ترقی یافته وی دهغه دا توقع نه وه چه هغه به د عربو په غیرمتمدن او جاهل قوم کښے تشریف راوړی دا داسے ده لکه چه مشرکانو وئیل ﴿لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيْمٍ﴾ (الزخرف: ۳۱)۔

دلته دا سوال کیږی چه په کتب سابقو کښے خو تصریح وه چه اوس کوم پیغمبر راخی هغه به په بنی اسماعیل کښے وی او بنی اسماعیل خو هم عربیان دی نوته اووایه چه هرقل ته دا خبره یاده نه وه اویا دنبی ﷺ د خبرونومعلومیدو نه پس هغه بدحواسه شو اوهغه سره د خپل حکومت دپاره ویره پیدا شوه نوځکه هغه غلطه خبره اوکړله بلکه په بعضے روایاتو کښے دی چه کله ..خط مبارك اولوستے شو نو هغه د خولے نه ډك شو اودهغه په تندی باندے خوله راغله.. (۱) هغه سره ویره شوه چه اوس به زما حکومت باقی پاتے نشی ددے ویرے او بدحواسی په حالت کښے هغه دا غلطه خبره اوکړله

---

۱) کما فی فتح الباری (۳۷/۱) وعمدة القاری (۸۸/۱)۔

قوله فَلَوْأَنِّي أَعْلَمُ أَنِّي أَخْلُصُ إِلَيْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ وَلَوْكُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ

قَدَمِيهِ: که ماته دا یقین وے چه زه به د هغه خدمت عالی ته اورسم اوپه لاره کښے به زه قتل نکړے شم نوما به دهغه دملاقات دپاره ضرور تکلیف برداشت کړے وو اوکه زه هغه سره ووم نودهغه پښے مبارکے به مے وینځلے وے

دے نه معلومه شوه چه دهرقل دا یقین وو چه که دے د خپل سلطنت نه اوخی اود نبی ﷺ په خدمت کښے د حاضریدو اراده اوکړی نود هغه قوم به هغه ژوندے پرے نگدی خوهغه غور اوفکر اونکړلو که هغه د رسول الله ﷺ په خط مبارك باندے غور کړے وو اود نبی ﷺ د ارشاد عالی «اسلم تسلم» په عموم نے غور کړے وو نو یقیناً د نبی ﷺ په خدمت کښے به هم حاضر شوے وو اوسالم به هم پاتے شوے وو اود دنیا او آخرت دواړو سلامتیا به ورته حاصل شوے وه.

دویمه جمله «ولوکنت عنده لغسلت عن قدمیه» نه معلومیږی چه هرقل چه نبی ﷺ ته د رسیدلو تمنا ئے کوله د هغه مقصد څه دنیوی جاه او مرتبه نه وه بلکه دهغه مقصد د نبی ﷺ وړاندے په خادمانه انداز کښے حاضریدل وو اود دے نه دا هم معلومیږی چه هرقل ته د نبی ﷺ د حقانیت یقین شوے وو.

دهرقل اسلام په دے حقانیت باندے د یقین کولو نه پس هم آیا هغه مسلمان شو او که نه؟

حافظ ابن عبدالبر رحمه الله خو لیکی دی چه هغه مسلمان شوے وو.(۱)

خولکه څنگه چه مونږ وړاندے ذکر کړی دی چه په دلائلو سره دا خبره ثابته ده چه هغه مسلمان شوے نه وو هغه چه کله د خپل قوم نفرت اولیدلو نووے وئیل «إن قلت مقالتی آنفاً أختبربها شدتكم على دينكم فقد رأيت»(۲) یعنی ما خو په تاسو امتحان کولو چه تاسو په خپل دین باندے څومره کلك ئے په دے باندے د هغه قوم هغه ته خپل مخونه تینګ کړل

بیا په ۸ھ کښے په جنګ موته کښے ده د مسلمانانو خلاف لښکر راوستے وو(۳) اوبیا په غزوه تبوك کښے ده د جنګ تیارے کړے وو.(۴) رسول الله ﷺ هغه ته د اسلام دعوت ورکړلو اوهغه هم قبولو ته نزدے شوے وو خومسلمان شوے نه وو په مسند احمد کښے دی چه هغه اووئیل «إني مسلم» په دے باندے رسول الله ﷺ اوفرمائیل «كذب بل هو على نصرانيته»(۵)

---

(۱) هغوی د حضرت دحیه کلبی رضی الله عنه په حالاتو کښے لیکی «وهوالذی بعثه رسول الله ﷺ إلى قيصر في الهدنة وذلك في سنة ست من الهجرة فأمن به قيصر وأبت بطارقته أن تؤمن» (الاستیعاب ۱ ۴۷۳)۔

(۲) دا جمله دحدیث مبحوث عنه په آخر کښے راځی۔

(۳) البداية والنهاية (٤ ٢٤١، ٢٥٣) غزوة موته)۔

(۴) الكامل لابن الأثير (٢ ١٨٩) ذكر غزوة تبوك)۔

(۵) فتح الباري (۱/۳۷)۔

دے دلائلو په رنړا کښے د حافظ ابن عبدالبر رحمه الله قول «فآمن به» معنی دا کیدے شی چه «أظهرالتصدیق» یعنی هغه د نبی ﷺ تصدیق اوکړلو اودهغه په زړه کښے د نبی ﷺ حقانیت کیناستلو خو په دے باندے هغه قائم پاتے نشو اونه ئے د هغے په مقتضا باندے عمل اوکړلو لکه چه داسلام طرف ئے صرف خپل رجحان بنکاره کړلو. هغه د خپل حکومت بچ کولو فکر اوکړلو. اوفانی دنیا ته ئے په باقی پاتے کیدونکے آخرت باندے ترجیح ورکړله.(۱) والله اعلم.

قوله ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي بَعَثَ بِهِ دِحْيَةُ إِلَى عَظِيمِ بُصْرَى: بیاهغه د نبی کریم ﷺ خط مبارك راوغوښتلو. کوم چه نبی ﷺ دحضرت دحیه رضی الله عنه په واسطه عظیم بصری ته او بیا عظیم بصری هرقل ته رالیږلے وو.

دحیه رضی الله عنه حضرت دحیه بن خلیفه بن فضالة بن زید الکلبی رحمه الله قدیم الاسلام وو.(۲) دغزوه بدر نه سوا په باقی ټولو غزاګانو کښے د نبی ﷺ سره شریك شوے وو.(۳) دحضرت معاویه رضی الله عنه ترخلافته پورے ژوندے وو.(۴)

دے ډیرحسین اوښکلے وو. تردے چه په روایاتو کښے راځی. چه کله دے د مدینے کوڅو ته راووتلو. نوښځو به د درواوز وغیره نه سرونه راویستل اوکتل به ئے ورته.(۵) نودے به په پرده کښے راوتلو.

وړاندے دا خبره تیره شوے ده. چه حضرت جبریل علیه السلام چه به عام طور په انسانی شکل کښے راتلو. نود دوی په صورت کښے به راتلو.(۶)

په حضرت جبریل امین او حضرت دحیه رضی الله عنه کښے مناسبت دا دے. چه فرشتے حسن صورت خوښوی. هغوی چه کله انسانی صورت اختیاروی. نود ښکلی سړی شکل اختیاروی. په حدیث جبریل علیه السلام کښے تاسو لوستی دی. «إذ طلع علينا رجل شديد بياض الثياب، وشديد سواد الشعر» (چه یوسړے رابنکاره شو. دهغه جامے ډیرے سپینے وے. او ویخته ئے تك تور وو. دا ټولے خبرے په حسن باندے دلالت کوی. نوځکه حضرت جبریل علیه السلام دا ښکلے صورت اختیار کړلو.

---

(۱) پورتنی حواله۔

(۲) طبقات ابن سعد (۴/۲۵۱) دحیه بن خلیفة)۔

(۳) قاله ابن سعد فی الطبقات (۴/۲۵۱) وقال الحافظ فی الإصابة (۱/۴۷۳، ۴۷۴) أول مشاهده الخندق، وقیل أحد ولم یشهد بدراً.. وقد شهد دحیة الیرموك)۔

(۴) طبقات ابن سعد (۴/۲۵۰)۔

(۵) الإصابة (۱/۴۷۳)۔

(۶) انظر لحدیث جبریل علیه السلام الصحیح لمسلم، فاتحة کتاب الإیمان)۔

ددے نه علاوه دا نکته هم کیدے شی چه الله تعالی حضرت جبریل علیه السلام خپل سفیر جوړ کړلو. او نبی ﷺ ته ئے رالیږلو او رسول الله ﷺ حضرت دحیه رضی الله عنه دنیا دتولو نه لوئے بادشاه ته خپل سفیر جوړ کړلو چه دحضرت جبریل علیه السلام سره مشابه وو. اوهغه سره مناسبت لرونکے وو.

فائده په ..دحیه.. کښے په دال باندے کسره او فتحه دواړه صورتونه تیک دی.ددے معنی داهل یمن په ژبه کښے ..رئیس.. ده.(۱)

قوله عظیم بُصْرَی: د دے نه مراد حارث بن ابی شمر غسانی دے.(۲)

نبی کریم ﷺ چه کله حضرت دحلیه کلبی رضی الله عنه هرقل ته اولیږلو نوبراه راست ئے ورته نه وو لیږلے.بلکه د بصری دګورنر حارث بن ابی شمر په واسطه ئے ورته لیږلے وو.خکه چه په شاهی آدابو کښے دا خبره وه.چه هغوی ته به براه راست پیغام نشو لیږلے.د بادشاهانو دربار ته به رسیدل درجه په درجه کیدل.اوهیڅ څیز به د واسطے نه بغیر نشو قبلولے.نوخکه نبی کریم ﷺ دعوت نامه د ..عظیم بصری.. په واسطه اولیږله.(۳)

بصری بصری د باء په ضمه او الف مقصوره سره دے.دا په شام کښے د حوران بنار یوه علاقه ده.حضرت خالد بن ولید رضی الله عنه چه کله د عراق نه شام ته دهغه مسلمانانو د مدد دپاره راغلو.کوم چه دلته په جهاد کښے مصروف وو.نوپه هغه وخت کښے مسلمانان په دے خبره کښے وو.د هغه ځائے خلق په صلح باندے مجبور کړے شو.او په دےطریقه په ۱۳هـ کښے د حوران په ټول بنارد مسلمانانو قبضه راغله.د شام په علاقو کښے د مسلمانانو په لاس فتح شوو ځایونو کښے دا د تولو نه اولنے بنار دے.(۴)

نبی کریم ﷺ د نبوت نه وړاندے دلته ته دوه ځله تشریف وړے وو.(۵) یو ځل د دولس کالو په عمر کښے د خپل ترۀ سره شام ته د تجارتی سفر په موقع.هم په دے مقام کښے بحیرا راهب نبی ﷺ لیدلے وو.او د نبی ﷺ ترۀ ئے په تاکید سره د حفاظت دپاره د واپس کولو وئیلی وو.(۶) او په دویم ځل د پنځه ویشتو کالو په عمرکښے نبی ﷺ د حضرت خدیجه رضی الله عنها تجارتی سامان اوړے وو.بصری ته لاړو او قیام ئے اوکړلو.اوهلته د ..نسطورا.. نوم راهب سره ئے ملاقات اوشو.(۷)

---

(۱) فتح الباری(۱/۳۷، ۳۸)۔

(۲) فتح الباری(۱/۳۸)۔

(۳) فضل الباری(۱/۲۲۶)۔

(۴) د تفصیل دپاره اوګورئ معجم البلدان (۱/۴۴۱) او تهذیب الأسماء واللغات (۳/۳۷)۔

(۵) تهذیب الأسماء واللغات(۳/۳۷)۔

(۶) طبقات ابن سعد (۱/۱۲۱) ذکرابی طالب وعمه رسول الله ﷺ إلیه وخروجه معه إلی الشام فی المرة الأولی)۔

(۷) طبقات ابن سعد(۱/۱۲۹)۔

قوله فَدَفَعَهُ إِلَى هِرَقْلَ: بیا هغه خط هرقل ته پیش کړلو. یعنی کله چه هرقل دنبی ﷺ د حالاتو معلومولو نه فارغ شو اودا ورته معلومه شوه. چه دا خط اهم دے او د لوستلو قابل دے نواوس نے خط هغه ته پیش کړے شو.

قوله فَقَرَأَهُ: هرقل هغه اولوستلو. ددے نه مراد یا خو دا دے چه په خپله هغه خط اولوستلو اودا هم ممکن ده. چه ترجمان خط لوستلے وی او ورته نے ونیلی وی. لکه څنګه چه د کتاب الجهاد په روایت کښے دی. . فقرئ. . چونکه دهرقل په حکم سره لوستلے شوے وو. خکه نے هغه طرف ته نسبت اوشو.

فَإِذَا فِيهِ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ أَسْلِمْ تَسْلَمْ يُؤْتِكَ اللهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

نو په هغے کښے لیکلی شوی وو. «بسم الله الرحمن الرحیم» دالله تعالی بنده اودهغه د رسول محمد (ﷺ) د طرفه د روم سردار هرقل په نوم. په هغه کس دے سلامتیا وی. چه د هدایت تابعداری کوی. زه تاته د اسلام دعوت درکوم. اسلام قبول کړه. نو سالم به پاتے شے. اوالله تعالی به تاته دوچنده ثواب درکړی. اوکه تا مخ وارولو. نود قوم سزا به هم په تا وی. اے اهل کتابو! یوے داسے خبرے طرف ته راشئ. کومه چه زمونږ او ستاسو په مینځ کښے برابر ده. چه مونږ دالله تعالی نه سوا د بل چا عبادت نه کوو. دهغه سره څوك نه شریك کوو. اونه به دالله تعالی نه سوا په مونږ کښے بعضے خلق بعضے نور خدایان جوړوی. بیا که هغوی اعراض اوکړی نوورته اووایه. گواه شئ. چه مونږ د یو الله منونکی یو.

دلته تاسو گورئ. چه نبی ﷺ خپل خط د بسم الله الخ نه شروع کړلو. د خطونو په باره کښے د دوی عادت هم دا وو. چه . . بسم الله الخ . . نه به نے شروع کوله.(۱)

قوله مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ: دلته نبی کریم ﷺ خپل عبدیت او رسالت دواړه ذکر کړل. اوعبدیت نے په رسالت باندے مقدم کړلو. خکه چه اصل څیز خو عبدیت دے. الله تعالی مخلوق د عبادت دپاره پیدا کړے دے. چونکه دا د تخلیق اصل مقصود دے. نوچه په دے کښے څوك څومره زیات وی. هغه هومره به هغه اوچت او پورته وی. انبیاء علیهم الصلاة والسلام ته د نبوت او رسالت په وجه د الله تعالی یو خاص معرفت حاصل وی. چه غیر نبی ته په هیڅ صورت کښے نشی حاصلیدے خکه ددے حضراتو مقام عبدیت د نورو خلقو دمقام عبدیت نه ممتاز وی. هغوی په عبدیت او بندگئ کښے د تولو نه

---

(۱) د دے تولو خطونه هم داسے منقول دی اوگورئ (زادالمعاد(۶۸۸/۳) ذکرهدیه ﷺ فی مکاتباته علی الملوك وغیرهم)۔

وړاندے او د ټولو نه اوچت وی.بیا سرکاردوعالم ﷺ دالله تعالی آخری نبی او د ټولو سردار دے نوځکه دا یقینی خبره ده.چه د نبی ﷺ عبدیت د ټولو نه اوچت او وړاندے دے.بیا نبی ﷺ د ..رسول.. لفظ ذکر کړلو.ځکه چه دوی د الله تعالی رسول دے.اوهم دا یو داسے وصف دے.چه ددے په وجه دوی ته په ټول مخلوق باندے امتیاز ورکړے شوے دے.دوی دالله تعالی رالیږلے شوے دے.ددے رالیږلو د وجے دوی دعوتی خطونه لیکل.او خلقو ته ئے د ایمان دعوت ورکولو.

بهرحال د ..عبد.. او د ..رسول.. د لفظ یوځائے ذکرکولو نه یوه خبره دا معلومیږی.چه حضرات رسولان که څومره لوئے وی.خوهغوی د خپلے بندګئ اوعبدیت اقرار کوی.

په دے کښے اشارة د نصارؤ تردید اوشو.چه دوی حضرت عیسی علیه السلام د مقام عبدیت او رسالت نه پورته کړے دے.اومقام الوهیت ته ئے رسولے دے.(۱)

په خط کښې به د کاتب نوم وړاندې لیکلی شی که دمکتوب الیه دلته کښے دا خبره هم زده کړئ.چه نبی ﷺ د خط شروع دخپل نوم نه اوکړله.په دے کښے اختلاف دے.چه د خط ابتداء به د کاتب دنوم نه کیږی که د مکتوب الیه د نوم نه؟جمهورعالمان رحمهم الله فرمائی.چه د کاتب دنوم نه به کیږی .ابوجعفر نحاس رحمه الله په دے باندے د صحابه کرامو رضی الله عنهم اجماع نقل کړے ده.(۲) غالباً د هغوی مراد به داکثرو صحابو رضی الله عنهم اجماع وی.ګنې حقیقت دا دے.چه په دے مسئله کښے د صحابو رضی الله عنهم هم اختلاف دے.او د بعضے صحابو رضی الله عنهم نه د مکتوب الیه د نوم ابتداء منقول ده.

امام بخاری رحمه الله په الادب المفرد کښے روایت نقل کړے دے.چه حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه حضرت معاویه بن سفیان رضی الله عنه ته خط اولیکلو.دهغے شروع هغه داسے کړے وه.«من عبدالله معاویة أمیرالمؤمنین لزیدبن ثابت سلام علیك»(۳) دغه شان امام بخاری رحمه الله په ..الادب المفرد.. کښے دحضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه هم دا سند منقول کړے دے.(۴)

دغه شان په بخاری شریف کښے دی.چه حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما عبدالملك بن مروان ته خط لیکلے وو.«الی عبدالله عبدالملك أمیرالمؤمنین..»(۵)

محمدبن حنفیه او ایوب سختیانی رحمهما الله فرمائی.چه دمکتوب الیه دنوم نه په شروع کولو کښے څه قباحت نشته.(۶)

---

(۱) شرح کرمانی(۶۱/۱)۔

(۲) فتح الباری(۳۸/۱)۔

(۳) فتح الباری(۴۸/۱۱) کتاب الإستیذان باب بمن یبدأ فی الکتاب)۔

(۴) پورتنۍ حواله)۔

(۵) صحیح بخاری(۱۰۶۹/۲) کتاب الأحکام باب کیف یبایع الإمام الناس)۔

(۶) عمدة القاری(۹۹/۱)۔

امام طبرانی په خپل ،معجم، کښے په یوضعیف سند سره دا نقل کړی دی.چه نبی اکرم ﷺ حضرت خالد او حضرت علی رضی الله عنهما یمن ته اولیږل.دے دواړو نبی ﷺ ته خط اولیکلو. حضرت علی رضی الله عنه نبی ﷺ نوم وراندے اولیکلو.اوحضرت خالد رضی الله عنه خپل نوم وراندے اولیکلو.په دوی باندے څه انکار اونکړے شو.(۱)

خودا یوځو واقعات دی.کنی اصل سنت هم دا دے.چه کاتب به خپل نوم اول لیکی.ځکه چه د نبی ﷺ نه څومره خطونه منقول دی.نوهغه ټول د دوی د اسم گرامی نه شروع دی.

ددے نه علاوه په ابوداود کښے دحضرت علاء بن الخضرمی رضی الله عنه منقول دی.چه دوی به کله هم نبی ﷺ ته خط لیکلو.نودخپل نوم نه به ئے شروع کوله.(۲)

حضرت سلمان فارسی رضی الله عنه فرمائی.«ماکان أحد أعظم حرمة من رسول الله ﷺ فکان أصحابه إذا کتبوا إلیه کتاباً کتبوا، من فلان إلی محمد رسول الله ﷺ»(۳)

هرقل عظیم الروم. نبی اکرم ﷺ عظیم الروم اوفرمانیل...ملك الروم.. نے اونه فرمانیل. ځکه چه بادشاه خو هغه دے.کوم چه نبی اکرم ﷺ یا ددوی نائبین اوخلفاء بادشاه جوړ کړی .د کافرانو چه څوك بادشاه جوړ شی.نود هغه بادشاهی د ضرورت په بناء باندے وی.

بیا نبی ﷺ دا وصف د تالیف قلب دپاره بیان کړلو.ځکه چه په دعوت او تبلیغ کښے په کلام کښے د نرمئ اختیارولو حکم دے.الله تعالی فرمائی.﴿اُدْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ (۴)او حضرت موسی اوهارون علیهما السلام ته فرمائی.﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا﴾ (۵)

چونکه هرقل درومیانو په نظر کښے معزز وو.نوځکه نبی اکرم ﷺ دهغه دپاره د عظیم لفظ اولیکلو.هم دا خبره د دوی د سیرت مطابق وه.چه سخت کلام نه وی.او دشمن سره هم ډیره نرمه خبره اختیار کړے شی. په دے کښے دا فائده وی.که دشمن دوستی نه کوی.نوکم ازکم په دشمنئ کښے تخفیف راځی.گورنرمستین چه کله دارالعلوم دیوبند ته راغلو.نوانتظامیه حضرت شاه صاحب ته د استقبالیه کلماتو لیکلو دپاره اووئیل.نوحضرت شاه رحمه الله دهغه دپاره ددے حدیث پیش نظر د ..عظیم.. لفظ استعمال کړلو.حالانکه هغه د کانپور په جمات باندے گولئ چلولے وے.شاه صاحب رحمه الله به فرمائیل.چه د دے حدیث په وجه زما زړه مطمئن وو.

د مسند بزار په حدیث کښے دی.چه کله دا خط اولوستلے شو.نودهرقل وزراء د خفګان اظهار اوکړلو.اووے وئیل.چه دا خط دے نشی لوستلے.قیصر د وجے پوښتنه اوکړله.نوهغه اووئیل.

---

(۱) مجمع الزوائد(۹۸/۸) کتاب الأدب باب فی کتابة الکتب وختمها)_

(۲) سنن ابی داود کتاب الأدب باب فی الرجل یبدأ بنفسه فی الکتاب رقم.(۵۱۳٤) و(۵۱۳۵)_

(۳) مجمع الزوائد(۹۸/۸) کتاب الأدب باب فی کتابة الکتب وختمها)_

(۴) النحل:۱۲۵)_

(۵) طه:٤٤)_

چه ده دخپل نوم نه شروع کړے ده.او په دے کښے نے تاسو ته د ..ملك الروم.. په خائے ,,عظيم الروم.. وئيلے دے.په دے باندے قيصر اوونيل نه دا خط به ضرور لوستلے شی.(۱)

علامه قسطلانی رحمه الله د مدائنی رحمه الله په حواله سره نقل کړی دی.چه دهرقل وزارهٔ خط رانکلو.اودهرقل په تپوس کولو نے اووئيل.چه ده خپل نوم وراندے ليکلے دے.او تاته نے ..عظيم الروم.. وئيلی دی.په دے باندے هغه اورتل او وے وئيل.«ذلك لضعيف الرأی، أتريد أن أرمی بكتاب قبل أن أعلم ما فيه، لئن كان رسول الله إنه لأحق أن يبدأ بنفسه، ولقد صدق، أنا صاحب الروم، والله مالكی ومالكه»(۲)يعنی ستا رائے ډيره کمزورے ده.آيا ته دا غواړے چه زه د خط په مضمون باندے د پوهيدلو نه وراندے دا اوغورځو؟که هغه دالله پيغمبر وی.نوهغه ته دخپل نوم نه د شروع کولو حق شته.اوهغه ټيك فرمائيلی دی.چه زه ..صاحب الروم.. يم.خکه چه زمونږ دټولو مالك خو الله تعالی دے.

قوله:سَلَامٌ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى:دا عبارت دفکر وړ دے.دهرقل متوجه کول وو.که ته په حقيقت کښے دالله تعالی دهدايت پيروکار ئے.نو بيشکه زمونږ د طرفه ستا دپاره د سلامتيا دعا ده.اوکه ته د هدايت خداوندی تابعدار نه دے.نوبيا دا دعا ستا دپاره نه ده.هرقل خپل ځان اهل کتاب او اهل حق ګڼلو.خو اوس هغه ته دا هم معلومه شوه.چه محمد رسول الله ﷺ مبعوث شوے دے.اوهغه د حالاتو په تحقيق سره په خپله هم دے نتيجه ته رسيدلے وو.چه دوی يقيناً خاتم الانبياء والمرسلين دی.نواوس چه ترڅو پورے دے د دوی تابعداری اونکړی.نوترهغه وخته پورے دے د هدايت الهی تابعدار نشی جوړيدے.که دے دا غواړی.چه د رسول اکرم ﷺ دا دعا دے زما په حق کښے شی.نودے به د نبی ﷺ د تابعداریٔ لمن اونيسی.اوکه دے دهغه لمن راؤ نه نيسی.نوبيا دے متبع د هدايت نه دے اودا دعا دده دپاره نه ده.

آيا کافرانو ته سلام کولې شی؟ دا مسئله مختلف فيه ده.امام شافعی رحمه الله اواکثر عالمان رحمهم الله فرمائی.چه کافرته ابتداءً سلام کول جائز نه دی.(۳) امام طحاوی رحمه الله د احنافو رحمهم الله د درے عالمانو رحمهم الله امام ابوحنيفه.امام ابويوسف او امام محمد رحمهم الله نه هم دا نقل کړی دی.(۴)

---

(۱)كشف الأستار عن زوائد البزار(۱۱۷/۳) ذكرنبينا محمد رسول الله ﷺ باب فيما كان عند أهل الكتاب من علامات نبوته..)_

(۲) شرح قسطلانی(۷۹/۱)_

(۳) عمدة القاری(۹۹/۱) وشرح نووی علی صحيح مسلم (۲۱٤/۲) كتاب السلام باب النهی عن إبتداء أهل الكتاب بالسلام وكيفية الرد عليهم)_

(۴) شرح معانی الآثار(۳۳۲/۲) كتاب الكراهة باب السلام علی أهل الكتاب)_

بعضے عالمان ﷺ فرمائی.چه کافر ته مطلقاً سلام کول جائز دی.(۱) خودا قول ضعیف دے.
خکه چه د رسول الله ﷺ بنکاره ارشاد دے.«لاتبدؤا الیهود ولا النصاری بالسلام»(۲)
صاحب د درمختار لیکلی دی.د ضرورت اوحاجت په وخت کښے د سلام کولو گنجائش شته.(۳) د بعضے سلفو رائے دا ده.چه په تالیف قلب کښے دغرض دپاره ابتداء سلام مباح دے.(۴)

صاحب د «شرعة الإسلام» فرمائی.که کافر ته د سلام کولو ضرورت پیښ شی.نو«السلام علی من اتبع الهدی» دے وائی.(۵)
امام محمد رحمه الله فرمائی.چه یهودی یا نصرانی ته خط لیکل وی.نود نبی ﷺ په تابعدارئ کښے «السلام علی من اتبع الهدی» لیکل پکار دی.(۶)

قوله: أَمَّا بَعْدُ: د نبی کریم ﷺ نه دا کلمه په ډیرو روایاتو کښے راغلے ده.حافظ عبدالقادر رهاوی رحمه الله په خپل کتاب«الأربعین المتباینة» کښے په خطبه کښے دا د دوه دیرش صحابه کرامو رضی الله عنهم نه نقل کړے دے.(۷)
په,,امابعد،، دتولو نه وړاندې چا اطلاق کړې وو؟ په دے کښے اختلاف دے.چه لفظ د ,,اما بعد,, دتولو نه وړاندے چا استعمال کړے دے.
یوقول دا دے.چه ددے د تولو نه اولنے قائل حضرت داود علیه السلام دے.امام طبرانی رحمه الله په دے باره کښے دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه یو مرفوع روایت نقل کړے دے.خودهغے په سند کښے ضعف دے.
دویم قول دا دے.چه ددے د تولو نه اولنے استعمال کونکے حضرت یعقوب علیه السلام دے.دا روایت امام دارقطنی په خپل کتاب ,,غرائب مالك,, کښے نقل کړے دے.
دریم قول دا دے.چه ددے د تولو نه اولنے قائل یَعْرُبْ بِنْ قَحْطان دے.
څلورم قول دا دے.چه د دے دتولو نه اولنے قائل کعب بن لوئ دے.

---

(۱) فأخرج الطبری عن طریق ابن عیینة قال:یجوز إبتداء الکافر بالسلام.لقوله تعالی: ﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ﴾ (الممتحنة:۸)_ الایة وقول إبراهیم لأبیه .سلام علیک.. ونقل ذلک عن أبی ﷺ أیضاً انظر أوجز المسالک (۱۰۸/۱۵) ماجاء فی السلام علی الیهودی والنصرانی)_
(۲) صحیح مسلم (۲۱٤/۲) کتاب السلام باب النهی عن إبتداء أهل الکتاب بالسلام وکیفیة الرد علیهم)_
(۳) درمختار مع ردالمحتار(۲۹۲/۵) کتاب الحضر و الإباحة)_
(۴) عمدة القاری(۹۹/۱)_
(۵) فتاوی شامیه(۲۹۲/۵)_
(۶) پورتنئ حواله)_
(۷) فتح الباری(٤۰۶/۲)کتاب الجمعة باب من قال فی الخطبة بعدالثناء:أما بعد)_

پنځم قول دا دے چه د تولونه وړاندے سحبان بن وائل ددے استعمال کړے دے
شپږم قول د قس بن ساعده په باره کښے شوے دے چه هغه د تولو نه وړاندے دا لفظ استعمال کړے دے
اولنے قول زیات راجح دے والله اعلم (۱)

قوله فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدِعَايَةِ الْإِسْلَامِ: دا حدیث په کتاب الجهاد کښے هم راځی هلته او د مسلم په روایت کښے «بداعية الإسلام» راغلی دی (۲)

،،دعاية،، او ،،داعية،، دواړه مصدر دی د دعوت په معنی دی (۳) او مطلب دا دے چه زه تاته د اسلام دعوت درکوم.

علامه عینی رحمه الله مصدر د مفعول په معنی کښے اخستے دے او اضافت نے بیانیه گرځولے دے هغوی فرمائی «أدعوك بالمدعو الذي هو الإسلام» او فرمائی ...با... د ...انی.. په معنی ده. نو اوس به معنی دا شی چه «أدعوك إلى الإسلام» (۴)

اوکه ،،داعية،، د اسم فاعل صیغه اوگرځولے شی نو تقدیر د عبارت به دا شی «أدعوك إلى الكلمة التداعية إلى الإسلام» اود کلمه نه به مراد د «لا إله إلا الله محمد رسول الله» گواهی وی (۵)

قوله أَسْلِمْ تَسْلَمْ: دے جمله خپل وجازت او اختصار باوجود د دنیا او آخرت نیکی او خوبیان په خپله جولئ کښے راگیرے کړی دی (۶) هرقل د نبی ﷺ په ارث د کښے غور اونکړلو. نبی ﷺ ورته دکاملے سلامتیا ضمانت ورکولو. مطلب نے دا وو چه د اسلام قبلولو نه پس به تاته د دنیا او آخرت سلامتی ملاؤ شی. دے بے وقوفه دا اوگنړل که ما اسلام قبول کړلو نو زما نه به حکومت واخستے شی. او اقتدار به مے د لاس نه لاړ شی (۷)

د کتاب الجهاد په روایت کښے دی «أسلم تسلم وأسلم يؤتك الله أجرك مرتين» په دے کښے د ..اسلم.. تکرار دے (۸) په دے کښے خو به یا دا اووئیلی شی چه دا د تاکید د پاره دے او یا به دا اووئیلی شی چه په اولنی ..اسلم.. سره د اسلام قبلولو مطالبه ده او په دویم ..اسلم.. سره

---

(۱) د تفصیل د پاره اوگورئ فتح الباری (۲/۴۰۴، ۴۰۵)۔
(۲) صحیح مسلم (۲/۹۹) کتاب الجهاد باب کتب النبی ﷺ إلى هرقل ملك الشام يدعوه إلى الإسلام)۔
(۳) النهاية لابن الأثير (۲/۱۲۲)۔
(۴) عمدة القاری (۱/۹۳) بيان الإعراب)۔
(۵) فتح الباری (۱/۳۸) وشرح نووی (۲/۹۸)۔
(۶) ارشاد الساری (۱/۷۹)۔
(۷) پورتنئ حواله)۔
(۸) صحیح بخاری کتاب الجهاد باب دعاء النبی ﷺ الناس إلى الإسلام والنبوة.. رقم (۲۹۴۱)۔

د دوام علی الاسلام مطالبه ده.(۱) لکه چه په ﴿یَاأَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا آمِنُوا﴾(۲) کښے.

آیا اسلام او ..مسلمان،، ددې امت دپاره خاص دې؟ په دے کښے اختلاف دے.چه اسلام د دین محمدی دپاره او مسلمان د امت محمدیه دپاره مخصوص دے.اوکه نورو ادیانو او امتونو ته هم شامل دے.علامه سیوطی رحمه الله په خپله رساله «اتمام النعمة» کښے خصوصیت ثابت کړے دے.اوپه دے باندے ئے دیرش دلائل ذکر کړی دی.خوقرآن کریم حضرت ابراهیم علیه السلام ته ..حنیفاً مسلماً.. او ﴿إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ﴾(۳) وائی.د یوسف علیه السلام دعا ده ﴿تَوَفَّنِي مُسْلِمًا﴾ حضرت سلیمان علیه السلام بلقیس ته وائی ﴿وَأْتُونِي مُسْلِمِينَ﴾ دحضرت لوط علیه السلام متعلق دی ﴿غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ د حواریانو متعلق راغلی دی ﴿وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

علامه سیوطی رحمه الله جواب ورکړے دے.چه د ذکر شوی اختصاص نه انبیاء علیهم السلام مستثنی دی.نودحضرت ابراهیم علیه السلام او حضرت یوسف علیه السلام د آیتونو نه جواب اوشو.دغه شان دانبیاء علیهم السلام په کوروالہ باندے تبعاً د مسلمان اطلاق شوے دے.دحضرت لوط علیه السلام سره متعلق آیت نه جواب اوشو.سیوطی رحمه الله فرمائی.چه ما رساله اولیکله.اوفارغ شوم.اود اودۀ کیدو دپاره سملاستم.نو د حواریانو آیت راته په ذهن کښے راغلو.په دے باندے هیڅ تاویل نه جوړیدو.نو بیا راپاسیدم.ډیوه مے اولګوله.اوهغه جواب مے اولیکلو.کوم چه مے په ذهن کښے راغلو.چه حواریانو ته ددے وجے مسلمین وئیلے شوی دی.چه دهغوی په جماعت کښے نبی موجود وو.نودا اطلاق د تبعیت نبی په اعتبار سره دے.د سیوطی رحمه الله خیال دے.چه په دغه حواریانو کښے دوه درے نبیان وو.

دعلامه عثمانی رحمه الله په رائے کښے کلی جواب زیات مناسب دے.ځکه چه د جزئیاتو احصاء اوبیا جواب ورکول ډیره ګرانه ده.دوی فرمائی.چه د لغت په اعتبارسره دا اطلاق عام دے.اود لقب په اعتبار سره خاص دے.لکه څنګه چه لفظ د ..حافظ..په لغت کښے عام دے.اولقب د ابن حجر رحمه الله دے ..حیوان،، په لغت کښے عام دے.او لقب د انسان غیرناطق سره خاص دے.کیدے شی.چه دا داسم او لقب

﴿مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ﴾(۴) او ﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ﴾(۵) نه اختسے شوی وی.(۶) والله اعلم.

---

(۱) فتح الباری(۱/۳۸)_

(۲) النساء:۱۳۶)_

(۳) سورة البقرة:۱۳۱)_

(۴) الحج:۷۸)

(۵) سورة البقرة:۱۲۸)_

(۶) فضل الباری(۱/۲۲۸، ۲۲۹)_

قوله: يُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ: اول داسلام راوړلو حکم وو. اواوس ترغیب دے. که تا اسلام قبول کړلو. نواللہ سبحانه وتعالی به تاته دوچنده ثواب درکړی. یوخوددے وجے چه دے په خپل پیغمبر باندے ایمان ساتی. اوبل ددے وجے چه په حضرت محمد ﷺ باندے ئے ایمان راوړلو. اوکتابی چه کله ایمان راوړی. نوهغه ته دوچنده اجر ملاویږی. یودهغه په خپل پیغمبرباندے په ایمان راوړلو. اوبل زمونږ په پیغمبرباندے په ایمان راوړلو. هم دا مفهوم دحضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ په روایت کښے راغلے دے. دوی د نبی ﷺ نه نقل کوی. چه

«ثلاثة لهم أجران، رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه وآمن بمحمد»(۱)

بعضے عالمان فرمائی. چه د ..مرتین.. معنی ده...مرة بعد مرة.. یعنی برابر ثواب به ورته ملاویږی. یواجر خو د هغه په خپله د ایمان راوړلو اوبل اجر په دے چه دے د نورو خلقو دایمان راوړلو سبب اوګرځی.(۲)

قوله: فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرِيسِيِّينَ: که تا ډډه اواعراض اوکړلو. نود اریسیینو ګناه به ستا په غاړه کښے وی.

د ،،اریسیین،، په ضبط کښے پنځه اقوال دی.(۳)

() ،،اریسیین،، (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه اود سین نه پس دوه یاګانے.

() ،،اریسیین،، (د راء مکسوره مخففه نه وړاندے همزه مفتوحه او د سین نه پس یوه یاء ساکنه)

() ،،یریسین،، (د راء مکسوره مفتوحه نه وړاندے یاء او د سین نه پس دوه یاګانے.

() ،،یریسین،،(د راء مکسوره مخففه نه وړاندے یاء ساکن او د سین نه پس یوه یاء.

() اریسیین (همزه مکسوره ،ددے نه پس راء مشدده مکسوره بیا یاء ساکنه بیا سین او ددے نه پس یوه یاء.

اریسیین څوک وو؟: د اریسیین په تعین کښے اختلاف دے.

() یوقول دا دے. چه ددے معنی د زمیندار ده. د امام ثعلب. ابن الاعرابی رحمہما اللہ اونورو عالمانو نه هم دا منقول ده.(۴) خکه چه ددے تائید په مختلفو روایاتو سره کیږی. دابن اسحاق رحمہ اللہ روایت دے. «فإن عليك إثم الأكارين» د برقانی رحمہ اللہ په روایت کښے اضافه ده... یعنی الحراثین.. دغه شان د مدائنی په مرسل روایت کښے دی. «فإن عليك إثم الفلاحين»

---

(۱) صحیح بخاری(۲۰/۱) کتاب العلم باب تعليم الرجل أمته وأهله)_

(۲) ارشادالساری(۷۹/۱)_

(۳) ددے تولو اقوالو دپاره اوګورئ شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۸/۲) کتاب الجهاد والسير.باب كتب النبی ﷺ)_

(۴) فتح الباری(۳۹/۱)وعمدة القاری(۸۶/۱) وأعلام الحديث للخطابی(۱۳۷/۱)_

دابوعبید رحمه الله په کتاب الاموال کښے د عبدالله بن شداد په مرسل روایت کښے دی «وان لم تدخل فی الإسلام فلا تحل بین الفلاحین وبین الإسلام»(۱)

ابوعبید رحمه الله فرمانی. دفلاحین معنی اگرچه زمیندار ده. خودلته خاص طور صرف زمیندار مراد نه دی بلکه د ملك ټول اوسیدونکی مراد دی.(۲) د زمیندار ذکر ددے دپاره اوشو چه عام طور هم دا خلق د قوم افراد وی. دغه شان دا خلق د بادشاهانو نسبه پوره تابعدار وی. کوم خواه ته چه هغوی خی. دوی ورسره هم خی. که بادشاه مسلمان شی. نوقوم هم اسلام قبلوی. اوکه هغه اعراض اوکړی. نو بیا قوم هم اعراض کوی. بیا دعربوخلق هرکس ته فلاح وائی. برابره ده که هغه په خپله زمیندار وی. اوکه په بل باندے زمیندار ای کوی.(۳)

() دویم قول دا دے. چه ددے نه خادمان او تابعدار مراد دی. او مطلب دا دے. چه که تا اسلام راوړلو. نوستا خادمان اوتابعدار به هم اسلام قبول کړی. لکه چه ته د دوی د ایمان دپاره رکاوټ جوړیږے. نوخکه به د هغوی گناه هم په تا باندے وی.(۴)

دریم قول دا دے. چه ددے نه مراد دعبدالله بن اریس متعبین دی. چاته چه اریسه ونیلی شی.(۵)

() څلورم قول امام طحاوی رحمه الله نقل کړے دے. چه .. اریسه .. یوه ډله ده. چه اروس نومے کس ته منسوب ده. دا ډله دالله تعالی دتوحید معترف ده. دحضرت عیسی علیه السلام د نبوت قائل ده. اوڅه چه په انجیل کښے دی. په هغے باندے ایمان راوړی. اوڅه چه عیسایان وائی. هغه نه منی.(۶)

اوس د «فإن علیك إثم الأریسیین» دوه توجیهات کیدے شی. یوه دا وجه کیدے شی. چه هرقل هم .. اریسی .. عقیده لره. نوکه دے د اسلام نه اعراض اوکړی. نودهغه ډله به هم د اسلام نه اعراض اوکړی.

دویمه وجه دا کیدے شی. چه په اصل کښے اریسی دهرقل په حکومت کښے اوسیدل. اودا قاعده ده. چه د بادشاه رعیت هم دبادشاه سره وی. امام طحاوی رحمه الله فرمائی. کیدے شی. چه صورت داسے شوے وی. چه اریسیه ډلے ته د نبی علیه السلام د بعثت علم د هرقل نه ورانده شوے وو. اواریسیه ډلے په نبی علیه السلام باندے ایمان راوړے نه وو. د دے وجے دهغوی په حضرت عیسی علیه السلام باندے ایمان هم باطل شو. خکه چه حضرت عیسی علیه السلام د نبی اکرم علیه السلام د نبوت بشارت ورکړے وو. اوس چه مبشربه ئے اونه منل. نولکه چه د حضرت عیسی علیه السلام بعضے خبرے ئے اونه

---

(۱) ددے ټولو روایاتو دپاره اوګورئ فتح الباری (۳۹/۱)۔

(۲) شرح نووی (۹۸/۲)۔

(۳) فتح الباری (۳۹/۱)۔

(۴) النهایة لابن الأثیر (۳۸/۱)۔

(۵) النهایة (۳۸/۱)۔

(۶) حاشیه فیض الباری (۴۰/۱، ۴۱)۔

منلے نوټول ګناهګار شول نو مطلب دا شو چه لکه څنګه هغه کسان ګناهګار شو نوته به هم ګناهګار شے (۱)

(۱) پنځم قول دا دے چه د اریسیین نه مراد سرداران او بادشاهان دی څوک چه خپل رعیت فاسدو عقیدو ته وړاندے کوی. (۲) په دے صورت کښے به مطلب دا شی چه که تاسو نافرمانی اوکړئ نوتاسو به هم داسے ګناهګار شئ لکه څنګه هغه متکبر سرداران او بادشاهان ګناهګار دی څوک چه د حق نه اعراض کوی.

(۱) شپږم قول دا دے چه ددے نه ..عشار.. یعنی دټیکس اخستونکی مراد دی لیث بن سعد رحمه الله د یونس بن یزید رحمه الله نه نقل کړی دی. «الأریسیون: العشارون یعنی أهل المکس» که دا معنی ثابته وی نودلته به مبالغه مقصود وی یعنی لکه څنګه چه عشار دسخت عذاب مستحق دی اولوئے ګناهګار دی دغه شان به هرقل هم ګناهګار وی. (۳)

اووم قول دا دے چه د اریسیین نه مراد خوزمیندار دی خو دا وئیلے شوی دی چه زمینداران مجوسیان وو اورومیان اهل کتاب وو. (۴) په دے صورت کښے به مطلب دا شی چه ته کتابی اونصرانی ئے اوددے ملك اوسیدونکی چه زمیندار دی دا مجوسیان دی اوستا خیال دے چه دا کتابیان اهل حق دی اواریسیین د مجوسیت دوجے اهل باطل دی نولکه څنګه چه د اهل کتابیت د وجے ته خپل خان برحق ګنړے اودا زمینداران اهل باطل نودغه شان اوګنړئ چه اوس زما د نبوت د اعلان نه پس که تا اسلام قبول نکړلو نود دے اریسیین پشان به ته په اهل باطل کښے داخل شے اوپه اهل حق کښے به ستا شمار نه کیږی لکه څنګه چه دوی د مجوسیت د وجے اهل باطل دی نواوس به ته د نصرانیت د وجے په اهل باطل کښے داخل شے. (۵)

بیا په یوروایت کښے د اریسیین په خائے د ..ارکوسیین.. لفظ راغلے دے ..رکوسیت د نصرانیت اومجوسیت په مینځ کښے یومذهب دے ممکن ده چه په هغے کښے څه خلق داسے وو چه هغوی د نصرانیت په خائے د رکوسیت قائل وو. (۶) لکه چه هرقل ته اووئیلی شو چه که ته اسلام نه راوړے نو رکوسین چه اهل باطل دی دهغوی پشان به ګناهګار شے والله اعلم.

قوله: وَيَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا....: په بعضے نسخو کښے په دے خائے کښے ..واو.. نشته اوپه بعضو کښے ..واو.. شته. (۷)

---

(۱) پورتنی حواله_

(۲) عمدة القاری(۱/۸۶)_

(۳) فتح الباری(۱/۳۹)_

(۴) غریب الحدیث للخطابی(۱/۵۰۰)_

(۵) جامع الأصول لابن الأثیر(۱۱/۲۷۳)_

(۶) جامع الأصول (۱۱/۲۷۳)_

(۷) فتح الباری(۱/۳۹)_

دوه سوالونه اودهغې جوابونه دلته دوه سوالونه دی.

() اولنی سوال دا دے.چه په قرآن پاك كښے ..واو.. نشته.بیا دلته واؤ څنګه راغلو؟

دویم سوال دا دے.چه دا آیت د وفدنجران په حق كښے نازل شوے وو.خكه چه ابن اسحاق رحمه الله وغیره لیكلی دی.چه د آل عمران داول نه تر اتیا آیتونو پورے د وفد نجران په حق كښے نازل شوی دی.(۱)اود وفد نجران راتګ په ۹ه كښے وو.(۲)

خكه چه دے خلقو د تولو نه وړاندے جزیه ادا كړے وه.(۳)اود جزیه مشروعیت په آیت كریمه ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾(۴) سره شوے دے.اودا آیت د فتح مكه نه پس نازل شوے دے.(۵)رسول اكرم ﷺ چه كوم خط لیږلے وو.هغه په ۶ه كښے وو.نودا آیت د آل عمران چه په دغه اتیا آیاتونو كښے دے.چه د وفد نجران په راتلو نازل شوے وو.نبی ﷺ د هرقل په خط كښے څنګه اولیكلو؟

د اولنی سوال څو جوابونه وركړے شوی دی.

() یوجواب دا وركړے شوے دے.چه كیدے شی.دا د ابوسفیان د كلام حصه وی.هغه داسے چه هغه ته د خط تول مضامین یاد نه وو.د خط د شروع څه حصه ورته یاده وه.او آیت ترے پاتے شوے وو.لكه چه هغه دا ذكر اوكړلو.چه «كان فيه كذا وكان فيه يا أهل الكتاب» په دے صورت كښے به ..واو.. د ابوسفیان د كلام نه ګرځولے شی.دخط جزء یا حصه نه.(۶)

خودا جواب صحیح نه دے.خكه چه د نبی كریم ﷺ د خطونو چه كوم عكسونه شائع شوی دی.په هغے كښے هم دومره مضمون دے.

() دویم جواب دا وركړے شوے دے.چه دا واؤ عاطفه دے.او معطوف علیه «أدعوك» دے.اومعطوف محذوف دے.تقدیرد عبارت دا دے.«إني أدعوك بدعاية الإسلام وأقول لك ولإتباعك إمتثالاً لقول الله تعالى: يا أهل الكتاب..»(۷)

() د دویم سوال هم څو جوابونه وركړے شوی دی.

() یو جواب دا دے.چه ممكن ده.چه دا آیت مكرر نازل شوے وی.یوځل د حدیبیه نه وړاندے نازل شوے وی.اویوځل د فتح مكے نه پس نازل شوے وی.(۸)

---

(۱) تفسیر ابن كثیر(۳۷۱/۱)_

(۲) ابتداء د سورة آل عمران از تفسیرابن كثیر(۳۴۳/۱)_

(۳) تفسیرابن كثیرؒ(۳۷۱/۱)_

(۴) التوبة:۲۹)_

(۵) تفسیرابن كثیر(۳۴۷/۲)_

(۶) فتح الباری(۳۹/۱)_

(۷) پورتنی حواله)_

(۸) تفسیرابن كثیر(۳۷۱/۱)_

حافظ ابن حجر رحمه الله دا قول بعید گرخولے دے.(۱)

() دویم جواب دا ورکړے شوے دے چه کیدے شی د وفد نجران د قدوم په موقع چه کوم آیتونه نازل شوی وی هغه د سورة ال عمران دشروع نه تر دے خائے پورے وی اودا آیت وراندے نازل شوے وی ترڅوپورے چه د ابن اسحاق رحمه الله د قول «بضع وثمانین» تعلق دے نواوبه وئیلی شی چه دا عدد محفوظ نه دے اود عدد په ذکر کولو کښے د دوی نه سهو شوے ده.(۲)

() دریم جواب دا ورکړے شوے دے چه د وفد نجران راتګ د صلح حدیبیه نه وراندے شوے وی اوهم په دغه موقع باندے دا آیت نازل شوے وی اوترڅو پورے چه ددے د ادا کولو مسئله ده نو هغه جزیه نه وه بلکه مصالحة د مباهله نه د بچ کیدو عوض وو روستو په آیت د جزیه سره ددے موافقت راغلو.(۳)

() څلورم جواب دا ورکړے شوے دے (دا د اولنی سوال جواب هم دے) چه په کوم وخت کښے نبی ﷺ هرقل ته دا خط لیکل نوترهغه وخته پورے دا آیت نه وو نازل شوے روستو د نبی ﷺ په موافقت کښے د قرآن کریم دا آیت نازل شو لکه دحضرت عمر رضی الله عنه په موافقت کښے د حجاب، اساری بدر، او د صلاة علی المنافقین د سلسلے د آیتونونه سوا نور آیتونه نازل شوی وو.(۴)

﴿قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتٰبِ تَعَالَوْا إِلٰى كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهٖ شَيْئًا وَّلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ ۭ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُوْلُوا اشْهَدُوْا بِأَنَّا مُسْلِمُوْنَ﴾

اے اهل کتابو یوے داسے خبرے طرف ته راشئ چه هغه زمونږ او ستاسو په مینځ کښے برابر وی هغه دا چه مونږ به دالله نه سوا د بل چا عبادت نه کوو اونه به څه څیز دهغه سره شریك کوو اونه به په مونږ کښے بعضے خلق بعضے نورولره دالله نه سوا رب ګرځوو.

خط مبارک اود دعوت اصول: دلته کښے په دے خط کښے نبی ﷺ د دعوت د اصولو پوره پوره خیال ساتلے دے.

په اصول دعوت کښے یواصل دا دے چه د تالیف قلب به د زیات نه زیات خیال ساتلی شی تاسو ګورئ چه یولفظ هم داسے نه دے چه په هغے سره زړه مات شی.

نبی ﷺ «من محمد بن عبد الله و رسوله إلى هرقل عظيم الروم» فرمائیلی دی د خپل خان دپاره نبی ﷺ د عظیم لفظ نه دے استعمال کړے بلکه دهرقل دپاره ئے د ..عظیم الروم.. لفظ استعمال کړے دے په دے کښے تالیف قلب هم دے اودهغه د منصب رعایت هم چه دهغه قوم دے عظیم ګنړی.

---

(۱) فتح الباری (۳۹/۱)۔

(۲) تفسیرابن کثیر (۳۷۱/۱)۔

(۳) تفسیرابن کثیر (۳۷۱/۱، ۳۷۲)۔

(۴) تفسیرابن کثیر (۳۷۲/۱)۔

ددے نه پس نبی ﷺ «سلام علی من اتبع الهدی» لیکلی دی لکه د سلام لیکلو سره سره نے دغه خبرے خیال ساتلے دے چه غیر مسلم ته به سلام نشی کولے

سلام کښے نبی ﷺ د «علی من اتبع الهدی» قید لګولے دے اوس که هغه اسلام قبول کړی نوبیشکه هغه ددے دعا محل دے اوکه اسلام قبول نکړی نوددے دعا محل نه دے اوهرقل ئے په فکر کښے هم واچولو چه هغه سوچ اوکړی چه آیا په حقیقت کښے هغه ددے اهل دے چه د رسول الله ﷺ دعا دده په باره کښے شی

ددے نه پس دی «فإن أدعوك بدعاية الإسلام أسلم تسلم، يؤتك الله أجرك مرتين فإن توليت فإن عليك إثم الأريسيين» په دے کښے امر هم موجود دے او ترغیب هم .زجر هم شته او وعید هم...اسلم.. امر دے او ..تسلم.. ترغیب دے.«فإن توليت» زجر دے او«فإن عليك إثم الأريسيين»وعید دے

نبی ﷺ د «فإن توليت»په خائے «فإن كفرت» نه دی وئیلے .خکه که چرته «فإن كفرت» وئیلے شوی وو .نوهغه چونکه د اهل کتابوخنے وو .دکفر د اصطلاح نه واقف وو .نوهغه سره به ویره شوے وه.اود دعوت اصول دا دی.چه داعی به مخاطب متاثر کوی.چه زه څه ستا وړاندے پیش کوم.په دے کښے مے ستا خیګړه مقصود ده.دل آزاری مے مقصود نه ده.که دلته «فإن كفرت» استعمال شوے وو .نو د حوصله شکنئ احتمال راتلو.په دے وجه نبی ﷺ «فإن توليت» اوفرمائیل.

بیا ئے د هغه اسلام سره د مانوس کولو دپاره اود اجنبیت لرے کولو دپاره فرمائیلی دی.چه ﴿تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا﴾یعنی مونږ اوته په اصل الاصول کښے نزدے نزدے یو.لکه څنګه چه مونږ دتوحید قائل یو.دغه شان ته هم ئے.چه په دے اصل کښے مونږ متحد یو.نو ددے نه پس د نورو خرابیانو لرے کول څه ګران نه دی.

یواشکال اودهغې جواب دلته په ﴿تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ باندے اعتراض شوے دے.چه نصارا خو د اقانیم ثلاثه اعتقاد ساتی.اوحضرت عیسی علیه السلام ته معاذالله د الله تعالی خوئے وائی.اوپه الوهیت کښے هغه شریك کوی.نوبیا ﴿سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ څنګه تیك کیدے شی؟ قرآن کریم څنګه دوی په کلمه کښے د اهل اسلام سره برابر کړی دی.حالانکه اهل اسلام د توحید قائل دی.اوهغوی مشرکان دی.

یوجواب دا دے.چه په اصل کښے دلته د اصلی نصرانیت په باره کښے وئیلی شوی دی.چه په هغے او د اهل اسلام په کلمه کښے برابری ده.خکه چه دا خبره منلے شوے ده.چه دتوحید مسئله په تولو آسمانی کتابونو کښے یوشان راغلے ده.په قرآن. تورات اوانجیل کښے د دے په مینځ کښے څه دومره اختلاف نشته.په دے اعتبار سره د نصارؤ او اهل اسلام کلمه یوه ده.

دویم جواب دا دے.چه یهود او نصارا اګرچه په حقیقت کښے موحدین نه دی.خو موحدین خو ورته وئیلی شی.زبانی او قولی حده پورے د هغوی دعوی د توحید وه.هغوی وائی.چه لوئے خدائے خو یو دے.هغه زمونږ واړه خدایان پیدا کړی دی.مونږ دا واړه خدایان دالله تعالی سره

د زمکے او آسمان په تخلیق کښے شریك نه ګڼړو. اونه ئے د اوچتوکارونو په تدبیر کښے شریك ګڼړو. نه زمونږ عقیده دا ده. چه دوی دالله تعالی څه حکم روستو کولے شی. نوښکاره شوه. چه مونږ د الله تعالی دتوحید قائل یو.

نودا به اووئیلی شی. چه دلته قرآن پاك د «ماشاءالله» طریقه اختیار کړے ده. اواشاره ئے کړے ده. چه د دعوی نه اهم څیز په عقیده او عمل کښے توحید اختیار کړئ. نه په خاص صفاتو کښے دالله سره شرك کوئ. اونه په تحلیل اوتحریم کښے. اونه د فرشتو روحونه د ورکړے شوی اختیاراتو په تنفیذ کښے مستقل بالذات ګڼړی.

قوله فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ: اوکه روګردانی اوکړی نوتاسو ګواه اوسئ. په دے خبره چه مونږ مسلمانان یو.

دخط تقاضا خو دا وه. چه د «فإن تولوا» په خائے «فإن تولیتم» وے. خوچونکه نبی ﷺ د قرآن کریم آیت نقل کړلو. اوپه دے کښے دغائب صیغه ده. نوځکه ئے علی سبیل الحکایة دا د غائب په صیغه سره ذکر کړلو.

قوله قَالَ أَبُوسُفْيَانَ فَلَمَّا قَالَ مَا قَالَ وَفَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ الْكِتَابِ كَثُرَ عِنْدَهُ الصَّخَبُ وَارْتَفَعَتِ الْأَصْوَاتُ وَأُخْرِجْنَا: ابوسفیان وائی. چه کله هرقل څه چه ئے ونیل هغه ئے اووئیل. اوهغه دخط د لوستلو نه فارغ شو. نود ده په مخ کښے شور پیدا شو. اوازونه اوچت شول. اومونږ د دربار نه اوویستلی شو.

په «قال ما قال» کښے د فعل ضمائرهرقل طرف ته راجع کیږی. دلته کښے «ما قال» مبهم پریخودے شوے دے. ددے نه مراد یا خو هغه سوالونه اوجوابونه دی. کوم چه وړاندے تیرشوی دی. اویا ددے نه مراد هغه قصه ده. کومه چه وړاندے د ابن الناطور په حواله سره ذکر شوے ده.

بیا چونکه د ابوسفیان نه هرقل متاثر شوے وو. اودهغه اسلام طرف ته میلان پیدا شوے وو. چه دا خلق ئے سبب جوړ شوے وو. ځکه هرقل سره ویره شوه. چه هسے دا خلق په ابوسفیان اوده په ملګرو باندے حمله اوکړی. چه تاسو زمونږ د بادشاه توجه واړوله. نوځکه ئے دوی دخپل دربار نه بهر کړل.

خو دا هم ممکن ده. چه د دوی د راغوښتلو کوم غرض اوغایت وو. یعنی د مدعی نبوت د حالاتو تحقیق. چونکه پوره شو. حالات معلوم شو. نوځکه ئے دوی رخصت کړل.

قوله فَقُلْتُ لِأَصْحَابِي حِينَ أُخْرِجْنَا لَقَدْ أَمِرَ أَمْرُ ابْنِ أَبِي كَبْشَةَ إِنَّهُ يَخَافُهُ مَلِكُ بَنِي الْأَصْفَرِ: کله چه مونږ اوویستلے شو. نوماخپلو ملګرو ته اووئیل. چه واقعی دابن ابی کبشه کار ډیر اهمیت حاصل کړلو. دهغه نه خو دبنی اصفربادشاه هم ویریږی.

ابن ابی کبشه ابوسفیان نبی کریم ﷺ خامل الذکر اوورك ښکاره کړل. اود دوی دپاره ئے د ناخوښئ په وجه د ..ابن ابی کبشه.. نوم استعمال کړلو. قاعده دا ده. چه کله یوکس خامل

نه کړاو ګمنام بنکاره کولے شی نو دهغه دپاره داسے لقب اختیارولے شی. چه دهغے نه عظمت نه بنکاره کیږی. دعربودا عادت وو چه کله به د چا نقص بیانول مقصود وو. نوهغه به نے په پلار نیکه کنیے یو ګمنام کس ته منسوب کولو.(۱)

دا ابوکبشه څوک دے؟ ددے په تعین کنیے ډیر اختلاف دے.

() عالم الانساب ابوالحسن جرجانی رحمه الله فرمائی دا دنبی ﷺ د نیکه دوهب دنیکهٔ نوم دے.

() دویم قول دا دے چه دا د عبدالمطلب د نیکه نوم دے.

() دریم قول د ابوالفتح ازدی اوابن ماکولا رحمهما الله دے. دوی فرمائی. چه ابوکبشه د نبی ﷺ رضاعی پلار دے. دهغه نوم حارث بن عبدالعزی دے.

() ابن قتیبه. خطابی. او دارقطنی رحمهما الله فرمائی دا د بنوخزاعه یوکس وو. چاچه بت پرستی پریخودے وه. اود قریشومخالفت نے کړے وو. اود ..شعری ا.. نوم ستوری عبادت نے شروع کړے وو. چونکه نبی اکرم ﷺ هم د بت پرستی مخالفت کړے وو. نوځکه په مطلق مخالفت کنیے د شرکت د وجے خلقو نبی ﷺ دغه کس طرف ته منسوب کړلو. هم دا قول د سهیل بن بکارهم دے. هغوی ددغه کس نوم ..وجزبن عامربن غالب.. خودلے دے.

() پنځم قول دا دے. چه د نبی ﷺ دنیکهٔ وهب کنیت ابوکبشه وو.

() شپږم قول د ابن ماکولا رحمه الله نه نقل شوے دے. چه دا د دوی د رضاعی مورحضرت حلیمه د پلار کنیت وو.

() اووم قول دادے. چه دا دحضرت حلیمه د مورد طرفه د نیکهٔ یا د پلار د طرفه د نیکهٔ نوم دے.(۲) ددے تولو اقوالو خلاصه هغه ده. کومه چه مونږ ذکر کړے ده. چه ابوسفیان نبی ﷺ لره خامل الذکر اوګمنام ګرځول غوښتل. چه دده مقام اوس اوچت شوے دے. دده نه د روم بادشاه هم ویریږی.

بنی الأصفر د بنی الاصفر نه مراد رومیان دی. رومیانو ته بنی الاصفر ولے وائی. په دے کنیے مختلف اقوال دی.

() ابن الانباری رحمه الله فرمائی. چه دده نیکه روم بن عیص د حبشه د بادشاه د لور سره نکاح کړے وه. دهغے نه چه کوم اولاد پیدا شوے وو. هغه د سپین او تور رنګ په مینځ کنیے وو. ځکه ورته ..اصفر.. وائی. اوددہ نسل ته ..بنوالاصفر..وائی.(۳)

() دابن الانباری رحمه الله نه دا هم نقل دی. چه یوځل حبشیانو په رومیانو باندے غلبه حاصله کړے وه. اود دوی د بنځو سره ئے زنا کړے وه. نودهغوی نه چه کوم اولاد پیدا شوی وو. په هغوی کنیے د رومیانو سپینوالے اود حبشیانو تورواليے وو. اودغه شان په دوی کنیے زیروالے پیدا شو. نوځکه دوی ..اصفر.. طرف ته منسوب شو.(۴)

---

(۱) فتح الباری(۱/۴۰)۔

(۲) ددے تولواقوالو دپاره اوګورئ فتح الباری(۱/۴۰) وعمدة القاری(۱/۸۰)

(۳) فتح الباری(۱/۴۰)۔

(۴) عمدة القاری(۱/۸۱)۔

() ابراهیم حربی رحمه الله فرمائی چه ..بنوالاصفر.. اصفربن روم بن عیصوبن اسحاق بن ابراهیم علیهما السلام ته منسوب دی.(۱) قاضي عیاض رحمه الله فرمانی دا قول د ابن الانباری رحمه الله د قول په مقابله کښے اشبه دے.(۲)

() یوقول دا دے چه دعیصوبن اسحاق بن ابراهیم علیهما السلام رنگ ډیرسور وو.د دوی واده د خپل د ترهٔ لور یعنی دحضرت اسماعیل علیه السلام لور سره اوشوه.د دے نه د عیصو نه علاوه پنځه نور اولاد پیدا شول.روم د ډیرزیر رنگ وو.د رومیانو نسل دهغه نه راروان دے.خکه ورته ..بنوالاصفر.. وئیلی شی.(۳)

() ابن هشام رحمه الله په ..التیجان.. کښے لیکلی دی.چه عیصوبن اسحاق علیه السلام ته د هغه نیا حضرت ساره علیها السلام د سرو زرو کالی اچولی وو.د سرو د زیړوالی د وجے ورته ..اصفر.. وئیلی شی.(۴) واللہ اعلم

قوله: فَمَا زِلْتُ مُوقِنًا أَنَّهُ سَيَظْهَرُ حَتَّى أَدْخَلَ اللَّهُ عَلَيَّ الْإِسْلَامَ: نوزما برابر یقین اوشو.چه محمد ﷺ به ډیرزر غالب شی.تردے چه الله تعالی ما باندے اسلام داخل کړلو.

ابوسفیان د هرقل د دربار دا کیفیت اوکتلو.نود تاثیر نه بغیرپاتے نشو.اودهغه یقین راغلو.چه نبی اکرم ﷺ به غالب کیږی.

دابوسفیان رضی الله عنه اسلام: څه بدبخته خلق داسے هم شته.چه ابوسفیان رضی الله عنه مسلمان نه منی.دوی د رافضیانو د پروپیګنډو بنکار دی.اود جهالت دوجے دا وائی.چه دا کس د زړه نه مسلمان شوے نه وو.

په دے کښے څه شك نشته.چه داسلام نه وړاندے دے د کفر په سردارانو کښے وو.خو ددے باوجود ورته الله تعالی د اسلام توفیق ورکړلو.ددہ د اسلام قبلولو واقعه دلته په اختصار سره بیانولی شی.

د صلح حدیبیه نه پس د قریشو حلیف بنوبکر د نبی ﷺ په حلفاء بنوخزاعه باندے حمله اوکړله.د قریشو څه خلقو هم د خپلو حلفاء مدد اوکړلو.حالانکه په هغوی باندے لازمه وه.چه دوی ئے دحملے نه منع کړے وو.حمله هم د شپے د خوب په حالت کښے شوے وه.بدیل بن ورقاء،عمروبن سالم،اود بنوخزاعه څه خلق مدینے منورے ته راغلل.اونبی ﷺ ته ئے د هغوی د دهوکے خبر ورکړلو.عمروبن سالم د مظلومیت عکاسی کونکے نظم واورولو.

---

(۱) پورتنۍ حواله_

(۲) پورتنۍ حواله_

(۳) پورتنۍ حواله_

(۴) فتح الباری(۱/۴۰) وعمدة القاری(۱/۸۱)_

يارب إنـــي ناشـــد محمـــداً حلـــف أبينـــا وأبيـــه الأتلـــدا

قـــد كنتـــم ولـــداً وكنـــا والـــدا ثـــم أســـلمنا فلـــم ننـــزع يـــدا

فانـــصر هداك الله نـــصراً أعتـــدا وادع عباد الله يـــأتوا مـــددا

فيهم رســـول الله قـــد تجـــرّدا إن ســـيم خـــسفاً وجهـــه تربـــدا

فـــي فيلـــق كـــالبحر يجري مزبـــدا إن قريـــشاً أخلفـــوك الموعـــدا

ونقـــضوا ميثاقـــك المؤكـــدا وجعلـــوا لـــي فـــي كـــداء رصـــدا

وزعمـــوا أن لـــست أدعـــو أحـــدا وهـــم أذل وأقـــل عـــددا

هـــم بيتـــونا بالوتير هجّـــدا وقتلـــونا ركعـــاً وسجـــدا

اهل مکه چه کله ددے حرکت په انجام باندے سوچ اوکړلو.نو ابوسفیان ئے د صلح د تجدید دپاره مدینے منورے ته اولیږلو.دوی د حضرت ابوبکر،عمر،اوعلی رضی الله عنهم سره خانله خانله خبرے اوکړلے.اونامراد واپس شو.

نبی اکرم ﷺ په ۱۰ رمضان لس زره لښکر واخستلو.او دمکے په لور ئے سفر شروع کړلو.قریشو ته خبر نه وو.تردے چه مکے ته نزدے ..مرالظهران.. مقام ته نزدے اورسیدل.اهل مکه ته د فوج د راتلو غږ رسیدلے وو.اوهسے هم دا ویره وه.چه معلومه نه ده.رسول الله ﷺ به کوم وخت په مونږ باندے حمله کوی.نوابوسفیان بن حرب.بدیل بن ورقاء او حکیم بن حزام د خبراخستلو په غرض دمکے نه بهرته راووتل.کله چه مرالظهران ته نزدے شو.نواور ورته په نظر راغلو.خکه چه نبی کریم ﷺ د عربود زور رواج مطابق اودحکمت د وجه دا حکم ورکړے وو.چه هرکس دے دخپلے خیمے وړاندے اور اولګوی.دے خلقوچه اورونه اولیدل.نو ګهبراؤ شو.اود یو بل نه ئے تپوس اوکړلو.دا اورونه څنګه دی؟ بدیل اووئیل دا اورونه د خزاعه قبیلے دی.ابوسفیان اووئیل.خزاعه سره دومره لښکر دکومے راغلو.هغوی خو لږ دی.داخبرے کیدلے.چه حضرت عباس رضی الله عنه د نبی ﷺ په قچر باندے سور هغه طرف ته راغلو.هغه سره فکر وو.څنګه اهل مکه ته خبر اوشی.اود صبا کیدو نه وړاندے وړاندے دوی د نبی ﷺ نه امن طلب کړی.ګنی دخیر څه صورت نه بنکاری.نوهغه د څه څرونکی وغیره په لټون کښے راوتلے وو.چه دابوسفیان آواز ئے واوریدلو.نوهغه ئے اوپیژندلو.سمدستی ئے هغه ته آواز ورکړلو.اود حملے خبر ئے ورته ورکړلو.چه خبر ئے واوریدلو.نودا خلق وارخطا شو.اودحضرت عباس رضی الله عنه ئے تپوس اوکړلو.چه څه تدبیر دے اوکړے شی؟حضرت عباس رضی الله عنه ورته اووئیل.ماسره په قچر باندے روستو سور شه.تا نبی ﷺ

ته بوخم. حضرت عمر رضی الله عنه ورپسے شو. اوقتلول ئے غوښتل. اوعرض ئے اوکړلو. یارسول الله دا ابوسفیان دے. ده سره څه معاهده نشته. ماته اجازت راکړه. چه څټ ترے قلم کړم. حضرت عباس رضی الله عنه اوفرمائیل ما ابوسفیان ته پناه ورکړے ده. نبی ﷺ ورته اوفرمائیل. نبه دے خان سره ایسار کړه. او صباته ئے ماته راوله. حضرت عباس رضی الله عنه د نبی ﷺ دحکم مطابق دے په خپله خیمه کښے ایسار کړلو. صبا ته ابوسفیان د مسلمان کیدو فیصله اوکړله. اود نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شو. اسلام ئے قبول کړلو. نبی ﷺ هم دهغه عزت اوکړلو. او وے فرمائیل «من دخل دار أبي سفيان فهو آمن» (۱)

د اسلام راوړلو نه پس د نبی ﷺ دده سره سلوك. ددوی په غزواتو کښے ګډون. اود الله په لار کښے د دوی د دواړو سترګو شهادت دا ټولے خبرے دلیل دے. په دے خبره چه دوی د زړه په اخلاص مسلمان شوی وو. (۲)

قوله: وَكَانَ ابْنُ النَّاطُورِ صَاحِبُ إِيلِيَاءَ وَهِرَقْلَ سُقُفًّا عَلَى نَصَارَى الشَّامِ يُحَدِّثُ...: دا دامام زهری رحمه الله مقوله ده. اود اسناد سابق سره موصول ده. بعضے حضراتو دے ته معلق وئیلے ده. خو دا وهم دے. اود بعضے مغاربو خیال دے. چه دا «عن الزهري عن عبيدالله عن ابن عباس عن أبي سفيان عن ابن الناطور» نه مروی دے. خومحققین فرمائی. په دوی باندے د ابن اسحاق رحمه الله په روایت سره اشتباه راغلے ده. ځکه چه هغوی د ابن الناطور حدیث د ابوسفیان دحدیث نه وړاندے ذکر کړے دے. (۳)

اصل صورت دا دے. چه دا حدیث په اولنی حدیث باندے معطوف دے. تقدیر د عبارت دادے. «عن الزهري أخبرني عبيدالله .... فذكر الحديث ثم قال الزهري: وكان ابن الناطور يحدث..» (۴)

دامام زهری رحمه الله ملاقات د ابن الناطور سره د ابن الملك په زمانه کښے په دمشق کښے شوے وو. امام زهری رحمه الله دا قصه په خپله اوریدلے ده. په ظاهره په دغه وخت کښے ابن الناطور مسلمان شوے وو. (۵)

---

(۱) دتفصیلاتو دپاره اوګورئ سیرت ابن هشام (۲/۲۶۸، ۲۶۹) سیرت مصطفی (۳/۲۰، ۲۱) اوسیرت النبی ﷺ (۱/۲۹۶، ۲۹۷)۔

(۲) دحضرت ابوسفیان داسلام په باره کښے بعضے حضرات دوی ته دا اشعار منسوب کوی.

لعمرك إني يوم أحمل رأية : لتغلب خيل اللات خيل محمد

لكالمدلج الحيران أظلم ليله : فهذا أواني حين أهدى وأهتدى

هداني هاد غير نفسي ودلني : .على الله من طردت كل مطرد...

خو په حقیقت کښے دا اشعار د حضرت ابوسفیان بن حارث بن عبدالمطلب دی. د ابوسفیان بن حرب نه دی. اوګورئ سیرت ابن هشام (۲/۲۶۸)۔

(۳) فتح الباری (۱/۴۰)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

(۵) پورتنی حواله)۔

..ناطور.. په ظاء مهمله سره لوستلے شوے دے.او "ناظور" په ظاء معجمه سره هم لوستلی شی.بعضے حضراتوونیلی دی.چه ناطورد کهجورو دباغ محافظ ته وائی.اودبعضوخیال دے چه د انګورو د باغ مالیار ته وائی.دا عربی لفظ نه دے خو په عربی کښے استعمال دے.(۱)
دا ابن ناطور د ایلیاء ګورنر وو.اود هرقل مصاحب هم وو.اودے د شام د نصارؤ لوئے پادری وو.یعنی ده ته مذهبی عظمت اودنیوی وجاهت دواړه حاصل وو.
آیا د حقیقت اومجاز په مینځ کښې جمع ټیک ده؟ دلته ..ابن الناطور.. ته صاحب دایلیاء او هرقل وئیلے شوے دے.د ..صاحب.. دلفظ معنی د حقیقی مصاحب دے.اومجازی معنی نے ګورنرده.دلته دا لفظ په دے دواړومعانیو کښے مستعمل دے.علامه کرمانی رحمه‌الله فرمائی چه دحضرت امام شافعی رحمه‌الله په نیز د یولفظ نه په یووخت کښے حقیقی اومجازی معنی دواړه مراد اخستلی شی.اونور حضرات په داسے موقع باندے عموم مجاز مراد اخلی.یعنی یوه عامه معنی مراد اخلی.چه حقیقت او مجاز دواړه ددے معنی فرد جوړ شی.(۲)
زمونږ د طرفه دا وئیلی شی.چه اول خو شیخ الاسلام ابن تیمه رحمه‌الله تصریح کړے ده.چه دامام شافعی رحمه‌الله نه چرته منقول نه دی.چه یولفظ په یووخت کښے د حقیقت او مجاز دواړو معانیو دپاره استعمالیدے شی.البته د امام شافعی رحمه‌الله ملګرو د بعضے استعمالاتو نه دا نتیجه اخذ کړے ده.په خپله دهغوی نه څه تصریح نشته.(۳)
دویمه خبره دا ده.چه«وکان ابن الناطور صاحب ایلیاء وهرقل» د زهری رحمه‌الله کلام دے.د رسول الله ﷺ ارشاد نه دے.نوځکه په دے باندے استدلال کول مفید نه دی.
ددے نه علاوه دا هم وئیلی شی.چه دلته د ..صاحب ایلیاء.. نه پس اود ..هرقل.. نه وړاندے د صاحب لفظ یل هم مقدر دے.نود اولنی ..صاحب.. معنی به ګورنر شی.اود دویم ..صاحب.. معنی ئه ..مصاحب.. شی.په دے طریقه به دا اشکال ختم شی.چه د یولفظ نه دوه معانی یعنی حقیقی اومجازی مراد اخستے شوی دی.مخذوف منل د حقیقت او مجاز د جمع په نسبت سره بهتر دی.(۴)
دغه شان دا هم وئیلی شی.چه د ..صاحب.. معنی جدا جدا نه ده.بلکه یوه معنی نے ده...ذو.. په معنی د ..والا.. دے.دا بیله خبره ده.چه مضاف الیه ته د نسبت کولو په اعتبار سره فرق راځی.نوکه ددے نسبت خائے طرف ته وی.نو ددے معنی خاوند اوحاکم دے.اوکه یوکس طرف ته وی.نود ..مصاحب او دوست.. معنی به وی.نو لکه چه د ..صاحب اویلیاء وهرقل.. مطلب دا شو.چه د ایلیاء اوهرقل خاوند. چونکه ایلیاء خائے دے.نوددے معنی به شی.دایلیاء حاکم او ګورنر.اوهرقل کس دے.نوددے معنی به شی.دهرقل ملګرے.(۵)

---

(۱) عمدة القاری(۱/۸۰) بیان الأسماء المبهمة)_
(۲) شرح کرمانی) رحمه‌الله ۱/۶۴)_
(۳) فیض الباری(۱/۴۲)_
(۴) عمدة القاری(۱/۹۵)_
(۵) فیض الباری(۱/۴۲)_

سقف ددے لفظ په ضبط کښے اختلاف دے.چه دا فعل دے که اسم؟ که فعل وی.نو په دے کښے دوه اقوال دی.یوقول خو دا دے.چه دا ،،سَقِفَ،،د باب تفعیل نه دماضی صیغه ده اودویم قول دا دے.چه دا ..اسقف.. یعنی د باب افعال نه ماضی ده.(۱)
اوکه دا اسم وی.نوددے په ضبط کښے څو اقوال دی.

(۱) یو قول ،،أَسْقُفٌ،،، او دویم قول دے،،أُسْقُفٌ،. په دواړو همزه و قاف مضموم دے.اوسین ساکن.البته په رومبنی قول باندے فاء مخفف ده.اوپه دویم باند ےمشدد دریم قول ،سُقُفٌ،. بضم السین والقاف وتشدید الفاء دے.(۲)

مشهوره دا ده.چه دا دعجمی ژبے لفظ دے.اوددے معنی ده.«رئیس دین النصاری» یعنی د نصارو دټولو نه لوئے پیشوا.
بعضے حضرات فرمائی.چه دا ..سقف.. نه مشتق دے.ددے معنی په اوږدوالی سره تبدیل دی.چونکه ددوی دینی پیشوا به د عاجزئ داظهار دپاره په تیته تلو.خکه ورته ..سقف.. یا اسقف.. وائی.(۳)
الشام دا مهموز او غیر مهموز په دواړو طریقو لوستلے شی.دغه شان شام هم لوستلے شوے دے.(۴)
حافظ ابن عساکر رحمه الله په خپل تاریخ کښے نقل کړی دی.چه شام ته لس زره صحابیان داخل شوی دی.(۵)
علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه نبی څلور څله شام ته تشریف اوړے دے.دوه څله د نبوت نه وړاندے.اول څل د دولسو کالو په عمر کښے ئے دخپل ترهٔ ابوطالب سره سفر کړے وو.اومقام بصری ته رسیدلے وو.راهب سره ئے ملاقات شوے وو.هغه دوی ته د واپس بوتلو مشوره ورکړے وه.په دویم څل ئے د پنځویشت کالو په عمر کښے د حضرت خدیجه رضی الله عنها مال د تجارت دپاره اوړے وو.بیا دنبوت نه پس ئے هم دوه څله شام ته تشریف اوړے وو یوځل داسراء په موقع باندے اودویم څل د غزوه تبوك په موقع باندے.(۶) الله اعلم.

قوله: أَنَّ هِرَقْلَ حِينَ قَدِمَ إِيلِيَاءَ أَصْبَحَ يَوْمًا خَبِيثَ النَّفْسِ: یعنی هرقل چه کله ایلیاء ته اورسیدلو.نویوورځ هغه په ډیره پریشانئ اواضطراب کښے صبا کړلو.هغه خفه او غمګین وو.

---

(۱) عمدة القاری(۸۹/۱) وفتح الباری(۴۱/۱)۔
(۲) پورتنی حواله)۔
(۳) فتح الباری(۴۱/۱) وتاج العروس (س۵۳/۶)۔
(۴) عمدة القاری(۸۲/۱) بیان أسماء الأماکن وشرح کرمانی(۵۳/۱)۔
(۵) عمدة القاری(۸۲/۱)۔
(۶) شرح کرمانی(۵۳/۱)۔

دلته دے دا اشکال نه وی چه په حدیث کښے خو دی «لایقولن أحدکم خبثت نفسی»(۱) که چه په دے کښے خطاب مسلمانانو ته دے اوهلته دهرقل په باره کښے دے.
دلته د ..خبیث النفس.. نه مراد مغموم اوغمگین دے.

قوله فَقَالَ بَعْضُ بَطَارِقَتِهِ قَدْ اسْتَنْكَرْنَا هَيْئَتَكَ: دده د حکومت بعضے خواصو اووئیل. مونږ ته ستا حالت بدل بنکاری. تاسو مړاوے مړاوے اوخفه اودلګیر معلومیږئ. ددے څه وجه ده؟
..بطارقة.. د بطریق جمع ده. ددے معنی ده قائد. د حکومت خواص اواهل الرائے (۲)

قوله قَالَ ابْنُ النَّاطُورِ وَكَانَ هِرَقْلُ حَزَّاءً يَنْظُرُ فِي النُّجُومِ: ابن باطور اووئیل. هرقل کاهن وو. په علم نجوم کښے ورته مهارت حاصل وو.
دلته دوه صورتونه دی. (۳)
یوصورت دا دے چه ..حزاء.. موصوف او..ینظرفي النجوم.. ددے صفت اوګرځولے شی. اودویم صورت دا دے چه ..حزاء .. د ..کان.. دپاره خبر اول او ..ینظرفي النجوم.. خبرثانی اوګرځولے شی.
په اولنی صورت کښے به ددے مطلب دا شی. چه هرقل کاهن وو. اودهغه کهانت د ..نظرفي النجوم.. په ذریعه وو.
په دویم صورت کښے به وئیلی شی. چه د کهانت درے قسمونه دی. یودا چه سړے فطری طور کاهن وی. دویم صورت دا چه د شیطانانو د خبر ورکولو په ذریعه کهانت کولے شی. اودریم صورت دا دے. په نجوم کښے د غور اوفکر دوجې کهانت زده شی. (۴)
اوس مطلب دا شو. چه هغه ته فطری کهانت هم حاصل وو. او د..نظرفي النجوم.. په ذریعه هم هغه ته د کهانت فن ورتلو.
په جاهلیت کښے به کهانت د القاء شیطانی په ذریعه هم کیدلو. اود علم نجوم په مدد سره هم. اسلام هرقسم کهانت باطل اوګرځولو. نوپه کهانت باندے اعتماد ټیک نه دے. (۵)
یواشکال اودهغې جواب دلته اشکال دا دے چه امام بخاری رحمه الله داسے روایت ولے ذکر کړلو. چه دهغے نه د کهانت اوعلم نجوم تقویت اوتصحیح معلومیږی؟
ددے جواب دا دے چه امام بخاری رحمه الله دلته دا روایت د علم نجوم اوکهانت د تائید او تقویت دپاره نه دے راوړے. بلکه ددے دپاره نے ذکر کړے دے چه دا معلومه شی. چه د

---

(۱) صحیح بخاری کتاب الأدب باب لایقل: خبثت نفسی رقم (۶۱۷۹) و(۶۱۸۰)_
(۲) عمدة القاری (۸۷/۱) وتاج العروس (۲۹۶/۶)_
(۳) عمدة القاری (۹۳/۱)_
(۴) ایضاح البخاری (۱۲٤/۱)_
(۵) فتح الباری (٤۱/۱)_

نبی ﷺ د نبوت او صداقت اشارات دهرطرفه ښکاره کیدل. انسانانو جناتو. اهل حق اواهل باطل د ټولو په ژبه د نبی ﷺ خبرونه او زیری معلوم شوی دی.(۱)

قوله: فَقَالَ لَهُمْ حِينَ سَأَلُوهُ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ حِينَ نَظَرْتُ فِي النُّجُومِ مَلِكَ الْخِتَانِ قَدْ ظَهَرَ: نوهرقل د هغه په پوښتنې سره تپوس اوکړلو چه مانن شپه په نجوم کښے غور اوفکر اوکړلو. نواومے کتل. چه د ختنه کونکو ملك یا د ختنه کونکو خلقو بادشاه غلبه اوکړله.

,,ملك،، د میم د ضمه او د لام په سکون سره هم روایت دے اودا د ..ملك.. د میم په فتحه اولام په کسره سره هم لوستلے شوے دے.

د نجومیانو عقیده ده. چه برج عقرب مائی دے اوهرشل کاله په پس دے برج کښے د نمر اوسپورمئ اجتماع کیږی. اوددے دواړو دے اجتماع ته ..قرن السعدین.. وائی نبی ﷺ چه کله پیدا شوے وو. نوپه هغه وخت کښے ..قرن السعدین.. شوے وو. بیا په دویم خل ..قرن السعدین.. په شل کاله پوره کیدو شوی وو. کله چه حضرت جبریل علیه السلام وحی راوړله اودریم خل په هغه موقع باندے شوے وو. کله چه فتح خیبر اودعمرة القضاء واقعه پیښه شوے وه. اوددے په نتیجه کښے دفتح مکه په ذریعه دوی ته په ټولو عربو باندے غلبه حاصل شوے وه. هرقل ددے آخری ..قرن السعدین.. مشاهده په نظرفي النجوم سره کړے وه. او د دے نه هغه دا نتیجه راویستے وه. چه د ..ملك الختان.. غلبه به کیږی.(۲)

قوله: فَمَنْ يَخْتَتِنُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ: د هغه زمانے په خلقو کښے د ختنه رواج په چا کښے وو. دامت معنی د ډلے ده. دلته مجازاً داهل عصر په معنی کښے دا استعمال شوے ده.

قوله: قَالُوا لَيْسَ يَخْتَتِنُ إِلَّا الْيَهُودُ فَلَا يُهِمَّنَّكَ شَأْنُهُمْ وَاكْتُبْ إِلَى مَدَايِنِ مُلْكِكَ فَيَقْتُلُوا مَنْ فِيهِمْ مِنَ الْيَهُودِ: بطارقه جواب ورکړلو. چه د ختنه رواج د یهودو نه سوا په بل چا کښے نشته. خوتاسو ته د دوی د وجے فکر نه دی کول پکار. ته دخپل ملك بنارونو ته اولیکه. چه هغه یهودیان کوم چه هلته وی. قتل کړئ.

بطارقه د ختنه په باره کښے صرف د یهودو نوم اخستے دے. دا هغه دخپل علم په اعتبار سره وئیلی دی. ځکه چه د حجاز خلقو به ختنه کوله.

قوله: فَبَيْنَمَا هُمْ عَلَى أَمْرِهِمْ أُتِيَ هِرَقْلُ بِرَجُلٍ أَرْسَلَ بِهِ مَلِكُ غَسَّانَ يُخْبِرُ عَنْ خَبَرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا خلق په دے فکر کښے وو. چه هرقل ته یو کس راوستے شو. کوم چه شاه غسان رالیږلے وو. اود نبی ﷺ خبرنے راوړے وو.

د ملك غسان نه مراد ..عظیم بصری.. یعنی حارث بن ابی جمره دے.

---

(۱) پورتنئ حواله)_

(۲) فتح الباری(۴۱/۱)_

دلته .رجل.. مبهم دے دا سړے څوک دے په دے باره کښے دوه اقوال نقل شوی دی
یودا چه ددے نه حضرت دحیه رضی الله عنه خپله مراد دے چه حارث عظیم بصری ته کله دا خط اورسیده نوهغه هم د حضرت دحیه رضی الله عنه ذریعه هرقل ته رالیږلے وو
دویم قول دا دے چه دا عدی بن حاتم دے کوم چه ترهغه وخته پورے مسلمان شوے نه وو بلکه د نصرانیت په دین وو لکه چه کله داخط حارث بن ابی شمره ته ملاؤ شو نوهغه د عدی بن حاتم په ذریعه هرقل ته اولیږلو.(۱)

قوله فَلَمَّا اسْتَخْبَرَهُ هِرَقْلُ قَالَ اذْهَبُوا فَانْظُرُوا أَمُخْتَتِنٌ هُوَ أَمْ لَا فَنَظَرُوا إِلَيْهِ فَحَدَّثُوهُ أَنَّهُ مُخْتَتِنٌ وَسَأَلَهُ عَنِ الْعَرَبِ فَقَالَ هُمْ يَخْتَتِنُونَ: کله چه هرقل معلومات اوکړل نو وے ونیل ورشئ اوګورئ چه دے مختون دے که نه؟ هغه هرقل ته اوخودل چه هغه مختون دے.هرقل دهغه نه د عربو په باره کښے تپوس اوکړلو چه هغوی ختنه کوی که نه؟هغه ورته اوخودل چه هغوی هم ختنه کوی.

قوله فَقَالَ هِرَقْلُ هَذَا مُلْكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ قَدْ ظَهَرَ: هرقل اوونیل دا دهغه امت بادشاه دے چه غالب راتلونکے دے.
هرقل د ماضی صیغه او..قد..استعمال کړلو.خکه چه هرقل ته یقین وو چه ددے نه بغیر بله څه لاره نشته.چه هغه به غالب کیږی.
دلته کښے اکثرو راویانو ..مُلك.. د میم په ضمه اولام په سکون سره روایت کړے دے البته د قابسی په روایت کښے ..مَلِك.. (فتحه میم وکسره لام) دے.اود کشمیهنی په نسخه کښے ..یملك.. دے.
قاضی عیاض رحمه الله فرمانی په اصل کښے ..ملك.. دے.دمیم ضمه د میم سره ملاؤ شوه.نو دا یاء صورت پیدا شو.دغه شان په دے کلمه کښے تصحیف اوشو
علامه سهیلی دا په تصحیف باندے دحمل کولونه په خانے د تیک ګرځولو کوشش کړے دے اوفرمانیلی نے دی.چه دا مبتدا اوخبر دی یعنی «هذا المذکور یملك هذه الأمة»
دا امکان هم ذکر شوے دے.چه دلته موصوف مخذوف دے او..یملك.. صفت دے.یعنی «هذا رجل یملك هذه الأمة» بلکه د کوفیانو په نیزدلته اسم موصول منلی شی اوتقدیری عبارت به وی.«هذا الذی یملك هذه الأمة» ددے نه هم وړاندے کیږی اوکوفیان دا وائی چه ..ذا.. د اسم اشاره په طور اسم مفعول استعمالولے شی.لکه چه د شاعر په دے شعر کښے استعمال شوے دے.

---

(۱) فتح الباری (۱/ ۳۸)۔

عدس، مالعماد عليك إمارة أمنتِ وهذا تحملين طليق(۱)

يعنى «الذى تحملينه طليق» دغه شان ..ذا.. دلته كنبے هم داسم موصول په معنى كنبے ده.دحذف منلو ضرورت نشته.مطلب به داشى.چه «والذى يملك هذه الأمة قد ظهر» خوخافظ ابن حجر رحمه الله فرمانى.چه ما په يوه معتمده نسخه كنبے ليدلى وو ...بملك.. يعنى د ميم نه وړاندے باء موحده ده.په دے صورت كنبے به د ..هذا.. مشار اليه ,,حكم نجوم.. وى.اود ..بملك.. تعلق به د..ظهر.. سره وى.تقدير د عبارت به دا شى.«هذا الحكم الذى ثبت بالنظر فى النجوم وقد ظهر يملك هذه الأمة التى تختتن» يعنى د نظرفي النجوم نه چه كوم حكم ثابت شو.هغه د امت مختونه په بادشاهت سره بنكاره شو.(۲) والله اعلم.

قوله: ثُمَّ كَتَبَ هِرَقْلُ إِلَى صَاحِبٍ لَهُ بِرُومِيَةَ وَكَانَ نَظِيرَهُ فِي الْعِلْمِ: بيا هرقل په روميه كنبے خپل يو دوست ته خط اوليكلو.هغه په علم كنبے د هرقل پشان وو.

وړاندے تير شوى دى.چه روميه د اټلى دارالحكومت دے.چه .دومة الكبرى.. ورته هم وئيلى شى.د عيسايانو اصلى مركز هم دا وو.او هم دا د روم پايه تخت وو.شام فلسطين او نورے علاقه چونكه د روميانو د غلبے د وجے ددوى په تصرف كنبے راغلے وے.اود دوى حكومت قائم شوے وو.نوخكه هغے ته هم روم وئيل شروع شوى وو.روستو بيا دا روميه چه دارالسلطنت او مذهبى مركز وو.ددے مركزيت تقسيم شو.او بل مركز په قسطنطنيه كنبے جوړ كړے شو.هرقل به په قسطنطينه كنبے اوسيدل.اوده د شام په علاقه كنبے يومركز ,,حمص,, جوړ كړے وو.په دے كنبے به ده قيام كولو.

قوله: وَسَارَ هِرَقْلُ إِلَى حِمْصَ فَلَمْ يَرِمْ حِمْصَ حَتَّى أَتَاهُ كِتَابٌ مِنْ صَاحِبِهِ يُوَافِقُ رَأْيَ هِرَقْلَ عَلَى خُرُوجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّهُ نَبِيٌّ: هرقل حمص ته لاړلو.تراوسه پورے لا دحمص نه تلے نه وو.چه دده د دوست خط راغلو.اودهرقل درائے موافقت ئے كولو.چه يقينى ده.د نبى كريم ﷺ ظهور شوے دے.او دا چه ده په حقه پيغمبر دے.په دے موقعه باندے د هرقل دوست د هرقل د رائے سره موافقت خو اوكړلو.خودخپل اسلام اظهار ئے اونكړلو.

وړاندے مونږ په تمهيد كنبے ذكر كړى دى.چه دے خط اوړونكے هم حضرت دحيه رضي الله عنه وو.

---

(۱) دا د يزيد بن مفرغ شعردے دے دحضرت اميرمعاويه رضي الله عنه په زمانه كنبے د قحطان گورنر عباد بن زياد قيد كړے وو.د قيد نه دخلاصيدو نه پس هغه خپلے اسے ته خطاب كوى اووانى روانه شه،په تاباندے دهغه عباد حكومت نه دے اوس خو مامون دے اوخوك چه تا اوچت كړے دى (يعنى شاعر) هغه آزاد دے اوگورئ (سبيل الهدى بتحقيق شرح قطرالندى.. للشيخ محمدمحيى الدين عبدالحميد رحمه الله (ص.۱۰۶) الأسماء الموصولة)_

(۲) فتح البارى(۱/۴۲)_

اوکه بل څوک وو؟ په یقین سره نشی وئیلے البته د تبوک په موقع چه نبی ﷺ دوباره دے هرقل ته اولیږلو نوهرقل د رومیه لوئے پادری ته دے اولیږلو خودے کښے دا نشته چه دا لوئے پادری هم هغه سابقه ضغاطر وو اوکه نه بل څوک وو؟ بهرحال په دے خل دغه لوئے پادری د خپل اسلام اعلان اوکړلو اوددے په نتیجه کښے هغه شهید کړے شو.

حمص د شام یو مشهور او قدیم ترین ښار دے چه دخپلو آثارو، مشاهدو او مزاراتو د وجے ډیر مشهور دے دحضرت ابوعبیده رضی اللہ عنہ په مشرئ کښے دا ښار فتح شوے وو. (۱) هوراندے ذکر شوی دی چه دهرقل اصلی مرکز خو قسطنطنیه وو خود شام په علاقه کښے حمص ده خپل مرکز جوړ کړے وو.

قوله: فَأَذِنَ هِرَقْلُ لِعُظَمَاءِ الرُّومِ فِي دَسْكَرَةٍ لَهُ بِحِمْصَ: هرقل په حمص کښے په خپل محل کښے د روم مشران راوبلل.

..دسکرة.. هغه محل ته وائی چه د هغے نه ګیرچاپیره ډیرکورونه جوړ شوی وی. (۲)

یولوئے محل وو. هلته کښے ده د روم مشرانو ته دعوت ورکړے وو. دهرقل خیال دا وو چه هرکله ضغاطر زما تائید کوی چه لوئے پادری دے اود اهل کتابو لوئے عالم دے نواوس کیدے شی چه قوم اومنی نوځکه هرقل په حمص کښے خلق راجمع کړل.

قوله: ثُمَّ أَمَرَ بِأَبْوَابِهَا فَغُلِّقَتْ ثُمَّ اطَّلَعَ: بیا ئے د دروازو د بندولوحکم اوکړلو اوبیا په خپله پورته اوختل اودهغه خائے نه ئے سر راتاه کړلو.

په خپله بالاخانه ته لاړلو په دے خیال که په خلقو کښے جوش پیدا شی نوپه ما باندے به لاس نشی اوچتولے اودروازے ئے د دے دپاره بندے کړے چه دوی بهرته نشی وتلے ځکه چه که دجوش په صورت کښے بهرته اوځی نوفتنه پیدا کیدے شی نوځکه ئے دروازے بندے کړے چه ددوی غصه هم په دے خائے کښے سړه شی. (۳)

قوله: فَقَالَ يَا مَعْشَرَ الرُّومِ هَلْ لَكُمْ فِي الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ يَثْبُتَ مُلْكُكُمْ: بیا هغه اووئیل اے رومیانوآیا تاسو په کامیابئ اوهدایت کښے څه مینه لرئ اوپه دے خبره کښے چه ستاسو حکومت باقی پاتے شی؟

دهغه یقین وو. که اسلام قبول نکړے شی نوحکومت به څی. دا خبرے هغه ته د اخبارسابقو نه معلومے شوے وے. (۴)

قوله: فَتَبَايَعُوا هَذَا النَّبِيَّ: که ستاسود کامیابئ اوهدایت سره مینه وی اوتاسوخپل حکومت قائم اودائم ساتل غواړئ نو ددے پیغمبر سره بیعت اوکړئ.

---

(۱) معجم البلدان(۲/۳۰۲، ۳۰۴)۔

(۲) فتح الباری(۱/۴۳)۔

(۳) فتح الباری(۱/۴۳)۔

(۴) پورتنئ حواله)۔

قوله فَحَاصُوا حَيْصَةَ حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ فَوَجَدُوهَا قَدْ غُلِّقَتْ: نوهغوی د خنګلی خرو پشان دروازو طرف ته منډه کړل خوهلته نې دروازې بنديې ميوندې د روم عظماء اوويريدل اواوتښتيدل دهغوی دا خيال وو چه هرقل زمونږ آزادی ختمول غواړی اوزمونږ نه د عربو غلامان جوړول غواړی
دلته يوخو د خرو سره تشبيه ورکړے شوے ده دا په بيوقوفۍ او جهالت کښے ضرب المثل ده اوبل د خنګلی خرو سره تشبيه ورکړے شوے ده خکه چه د توپ وهلو اوتښتيدو خاصيت د کورنو خرونو په ځائے په دوی کښے زيات وی (۱)

قوله فَلَمَّا رَأَى هِرَقْلُ نَفْرَتَهُمْ وَأَيِسَ مِنَ الْإِيمَانِ قَالَ رُدُّوهُمْ عَلَيَّ: کله چه هرقل د هغوی نفرت اوليدل اود هغوی د ايمان نه مايوس شو نو وے ويل دوی ماته واپس راولئ: هغه سياسی چل اوکړلو اووے ويل.

قوله إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي آنِفًا أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ فَقَدْ رَأَيْتُ فَسَجَدُوا لَهُ وَرَضُوا عَنْهُ: ما چه اوس اوس تاسو ته کومه خبره اوکړله په دے سره ما دا ازمينت کوئ چه تاسو په خپل دين باندے څومره سخت او کلک ئے اوس زما يقين اوشو چه ستاسو مضبوطه مے اوليدله نودوی ده ته سرونه ټيټ کړل اود ده نه خوشحاله شول.

قوله فَكَانَ ذَلِكَ آخِرَ شَأْنِ هِرَقْلَ: د «آخر شان هرقل» مطلب دا نه دے چه ددے نه پس هغه سمدستی مړ شو بلکه هغه ته چه د اسلام کوم دعوت ورکړے شو اوپه دے ېاره کښے چه کومه واقعه پيښه شوه هغه هم دلته ختمه شوه دهرقل معامله مشتبه پاتے شوه هغه ته د نبی اکرم ﷺ حقانيت ثابت شو خو بيا هم هغه خپل حکومت او دين ته ترجيح ورکړله او ايمان ئے راوړلو (۲)
هرقل ددے نه پس ډيره موده ژوندے پاتے شو لکه څنګه چه وړاندے بيان اوشو چه ددے نه پس هغه په جنګ موته کښے د مسلمانانو خلاف لښکر اوليږل په جنګ تبوک کښے ئے لښکر راوليږل دغه شان د نبی ﷺ په خدمت کښے ده سره زر راوليږل کوم چه نبی ﷺ تقسيم کړل (۳)
نبی اکرم ﷺ ده ته د غزوه تبوک په موقع باندے خط ليږلے وو هرقل خپل قوم ته هغه خط اولوستل او وے ويل دا کس ماته دعوت راکوی چه زه مسلمان شم کنی جزيه به ادا کوم اوکه دا نه وی نو آخری صورت په جنګ وی تاسو تولو ته معلومه ده چه ددے کس قبضه زمونږ په زمکه باندے هم اوشی راشئ يا خو دده ددين تابعدار اوکړئ اويا جزيه ورکول اومنئ: قوم چه کله دا خبره واوريدله نوپه يو آواز ئے دده خبره رد کړله او دخفګان

---

(۱) پورتنی حواله)۔
(۲) فتح الباری (۱/۴۳)۔
(۳) پورتنی حواله)۔

اظهار نے اوکړلو خوهرقل په دے باندے په آرام کړل اوخوشحاله کړل چه ما خو ستاسو کلك والے کتل اوس ماته معلومه شوه چه تاسو په خپل دین باندے څومره کلك ئے
بیاهرقل حکم وکړلوچه ماته یوعربی کس راولئ چه هغه په خبره پوهیږی اویادولے ئے شی نوتنوخی راوغوستے شو هرقل ورته اوونیل ته دے کس ته ورشه که نورے درنه تولے خبرے هیرے شی نوخیردے خودرے خبرے یادے ساته.()یوه دا چه هغه د خپل خط یادګیرنه کوی که نه؟() دویمه دا چه هغه زما خط اولولی نود شپے ذکر کوی که نه؟() اودریم دا چه دهغه د اوږو په مینځ کښے څه څیز شته که نه؟
تنوخی لاړلو اوپه تبوك کښے د نبی ﷺ په خدمت کښے حاضر شو دتعارف نه پس نبی کریم ﷺ اوفرمائیل اے تنوخی آیا ستاسو دخپل پلار حضرت ابراهیم علیه السلام په دین .دین حنیف کښے مینه نشته.هغه ورته اوونیل زه په دے وخت کښے د یو قوم قاصد یم اوپه یوخاص دین باندے یم.ترڅوپورے چه زه هغوی ته واپس شوے نه یم نودهغے نه وړاندے اوس زه دخپل دین نه نشم اوړیدے.نبی ﷺ په خندا شو.اوددے نه پس ئے دا آیت مبارك اولوستل ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۚ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ۝﴾ القصص ۵۶۔
بیائے اوفرمائیل «یاأخا تنوخ: إني كتبت بكتاب إلى كسرى، فمزقه، والله ممزقه و ممزق ملكه، وكتبت إلى النجاشي بصحيفة فخرقها، والله مخرقه ومخرق ملكه، وكتبت إلى صاحبك بصحيفة فأمسكها، فلن يزال الناس يجدونه منه بأساً ما دام في العيش خير»
دا خبره دے بنکاره وی.چه نجاشی دوه دی.یوخوهغه دے.دچا په زمانه کښے چه صحابه کرام رضی الله عنهم اولنے هجرت کړے وو.هغوی په نبی ﷺ باندے ایمان راوړے وو .د هغوی وفات د ۷ه کښے آخره کښے شوے وو.خکه چه د ام حبیبه رضی الله عنها نکاح هم هغه کړے وه.او دراجح قول مطابق دهغے نکاح په ۷ه کښے شوے وه.بیا نبی ﷺ د مدینه منوره په جنازګاه کښے دهغه غائبانه جنازه کړے وه.د غزوه تبوك په موقع په سفر کښے نه.علامه سهیلی رحمه الله د دوی وفات په ۹ه کښے ذکر کړے دے.ددے په باره کښے حافظ ابن کثیر فرمائی چه «فيه نظر»
دویم هغه دے کوم چه د مسلمان نجاشی نه پس راغلو.هغه مسلمان نه وو.دهغه ذکر په مسند احمد کښے دتنوخی په روایت کښے دے.دغه شان د مسلم په روایت کښے نجاشی طرف ته د خط لیږلو ذکر سره په کښے د «وليس بالنجاشي الذي صلى عليه النبي ﷺ» تصریح هم شته.(۱)
تنوخی وائی.چه یوه خبره دا شوه.اودا هغه اولیکله ددے نه پس دهرقل خط اولوستلے شو.په دے کښے هرقل لیکلی وو «تدعوني إلى جنة عرضها السماوات والأرض أعدت للمتقين، فأين النار» نبی اکرم ﷺ اوفرمائیل.«سبحان الله أين الليل إذا جاء النهار» تنوخی اوونیل.دا دویمه خبره شوه.دا ئے هم اولیکله.

---

(۱) طبقات ابن سعد (۹۵/۸) والإصابة (۳۰۶/٤) والبداية والنهاية (۹۹/۳. ۱۰٤) ومسند احمد)۔

نبی کریم ﷺ د خط نه د فارغ کیدو نه پس اوفرمائیل ستا حق جوړ پرې اوته یو قاصد نې چونکه مونږ په سفر کښے یو اومونږ سره څه نشته نوځکه مجبوری ده کښی مونږ به تا ته انعام درکړے وو حضرت عثمان ﷺ یوه صفوریه جوړه پیش کړله اویوانصاری خوان د میلمستیا ذمه واری واخستله زه دتلو دپاره پاسیدم او روان شوم نو نبی ﷺ ماته آواز اوکړلو او راوے غوښتلم اووے فرمائیل تاته چه د څه حکم شوے دے هغه اوکړه نبی ﷺ خپلے شاه طرف ته اشاره اوکړله چه راتاو شوم او اومے کتل نونبی ﷺ ..خبوه..(هغه جامه چه په کومه د کیناستو په وخت کښے پندې اوخیته ترې چه اړانه نې شی ازمترجم) اوپه شاه مبارکه نې مهر نبوة ښکاره وو کوم چه ماته په نظرباندے راغلو.(۱)

براعت اختتام دامام بخاری رحمه الله عادت دے چه په اختتام باندے دلالت کولو دپاره د کتاب په آخر کښے څه لفظ راوړی دلته لفظ د..آخر.. د بدء الوحی په اختتام باندے دلالت کوی.(۲)

فائده حضرت شیخ الحدیث صاحب فرمائیلی دی چه امام بخاری رحمه الله د کتاب په آخر کښے څه لفظ په اختتام باندے دلالت کونکے راوړی په دے سره د کتاب اختتام طرف ته اشاره وی خوپه دے سره دوی انسان ته خپله خاتمه وریادوی د دوی مقصد دا وی چه گورئ دا کتاب چه علمی مباحث په کښے ذکر شوی دی اختتام ته اورسیدلو دغه شان ته هم مه غافله کیږه ستا ژوند به هم یوه ورځ ختم شی او بند به شی لکه چه صرف د کتاب په اختتام باندے تنبیه نه ده بلکه دے سره سره سړے خپلے خاتمے طرف ته هم متوجه کوی.(۳)

د روایت دترجمة الباب سره مناسبت د روایت د ترجمة الباب سره د مناسبت په باره کښے یوه خبره دا کولے شی چه په «باب کیف کان بدء الوحی الی رسول الله ﷺ» کښے د وحی ذکر وو اوپه وحی کښے درے څیزونه وی.

() یوموحی، یعنی الله تعالی دده شان اوعظمت خو مسلم اومتفق علیه دے مشرکان هم دالله تعالی تعریف اومدح کوی اووائی چه هم هغه د زمکے اوآسمان خالق دے هم هغه د شمس اوقمر خالق دے هم هغه د نظام تدبیر کونکے دے څوك دهغه فیصله نشی رد کولے.

() دویم څیزپه وحی کښے یوه واسطه وی هغه واسطه حضرت جبریل آمین دے د چا په شان کښے چه راغلی دی ﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾(۴)

() دریم څیز موحی الیه دے یعنی محمد ﷺ امام بخاری رحمه الله دلته د موحی الیه یعنی نبی ﷺ عظمت اوصداقت اود دوی ذهانت او شرافت ثابت کړل د اهل کتابو د عالمانو، هرقل ،اوضغاطر شهادت دلته په حدیث کښے مصرح دے لکه څنګه چه نې تفصیل وراندے تیرشو دغه شان د کفر په امامانو کښے دکفر د یولوئے امام د ابوسفیان بن حرب گواهی نې هم

---

(۱) مسند احمدبن حنبل(۲/۴۴۱، ۴۴۲)۔

(۲) فتح الباری(۱/۴۴)۔

(۳) حاشیه لامع الدراری (۱/۵۳۲)۔

(۴) التکویر:۱۹)۔

پیش کړے ده.ابوسفیان بن حرب چه د هرقل د یوولسو سوالونو په جواب کښے د نبی ﷺ کوم اوصاف بیان کړی دی.هغه د دوی په عظمت،دیانت او شرافت باندے دلالت کوی.لکه چه امام بخاری رحمه الله دا حدیث راوړلو.په دے کښے د موحی الیه یعنی نبی ﷺ اوصاف بیانول غواړی دوی د نبی ﷺ د اوصافو د حقانیت دپاره دوه لوئے شهادتونه بیان کړی دی.(۱)

دا هم وئیلی شی.چه دا باب د ..بدء الوحی.. دے.اود هرقل په حدیث کښے د ابوسفیان په ژبه دنبی ﷺ د ژوند ابتدائی حالات بیانیږی.نومعلومه شوه.چه نبی ﷺ ته د وحی ابتداء ددے دپاره شوے وه.چه د دوی دا ښکلی اوحمیده حالات وو.ددے تقاضا دا وه.چه په دوی باندے وحی نازل شی.(۲)

دریمه خبره دا ده.چه په ترجمة الباب کښے آیت ﴿إِنَّآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ كَمَآ أَوۡحَيۡنَآ إِلَىٰ نُوحٖ وَٱلنَّبِيِّـۧنَ مِنۢ بَعۡدِهِۦۚ﴾ ...الخ.. ذکر دے.دغه شان په حدیث هرقل کښے هم ﴿قُلۡ يَٰٓأَهۡلَ ٱلۡكِتَٰبِ تَعَالَوۡاْ إِلَىٰ كَلِمَةٖ سَوَآءِۭ بَيۡنَنَا وَبَيۡنَكُمۡ أَلَّا نَعۡبُدَ إِلَّا ٱللَّهَ وَلَا نُشۡرِكَ بِهِۦ شَيۡـٔٗا وَلَا يَتَّخِذَ بَعۡضُنَا بَعۡضًا أَرۡبَابٗا مِّن دُونِ ٱللَّهِۚ ...الخ﴾ (۳) آیت راغلے دے.په دے دواړو آیاتونو کښے د اخلاص،اقامت دین،اود توحید تبلیغ مضامین د قدر مشترك په طور موجود دی.چه پیغمبرانوته به وحی کیدله.دغه شان په حدیث هرقل کښے د ذکر شوی آیت په ذریعه دهغه آیت سره ربط راغلو.کوم چه په ترجمة الباب کښے ذکر دے.(۴)

دحضرت شیخ الهند د توجیه مناسبت به داسے وی.چه هغوی په بدء الوحی او په ..کیف.. کښے تعمیم اختیار کړے دے.ددے په رنړا کښے خو تطبیق ښکاره دے.چه په دے حدیث کښے د ابتداء رسالت بیان په اعتبارد مکان،زمان اواحوالو سره دے.اوپه اعتبار د صفات د موحی الیهم سره هم دے.دغه شان دحدیث هرقل د حدیث دمجموعه نه د نبی اکرم ﷺ د عظمت،صدق سره سره د صاحب وحی په حیثیت سره د وحی عظمت هم معلومیږی.

دحدیث نه مستنبط مسائل: ① ددے حدیث نه ثابته شوه.مکتوب الیه اگرچه کافروی.چه هرکله ورته د دعوت اسلام په سلسله کښے خط لیکلی شی.نود ملاطفت او نرمئ طریقه به اختیارولے شی.رسول الله ﷺ دهرقل په خط کښے هم ددے ملاطفت او نرمئ طریقه اختیار کړے وه.کما مر تفصله.② ددے نه یوه خبره دا معلومه شوه.اگرچه کافر ته خط لیکلی شی.نوهغه به هم د بسم الله الرحمن الرحیم نه شروع کولے شی.داسے نه ده.چه مکتوب الیه کافر وی.نو دهغه په خط کښے به بسم الله الخ نشی لیکلے.③ ددے حدیث نه دا هم معلومه شوه.چه په خبر واحد باندے عمل کول واجب دے.ځکه چه نبی ﷺ د یو کس په ذریعه خط اولیګلو.اود دوی مقصد دا وو.چه ددے مطابق دے عمل اوکړے شی.نو ددے نه په خبرواحد

---

(۱) عمدة القاری(۱/۷۹)_

(۲) عمدة القاری(۱/۷۹)_

(۳) آل عمران:۶۴)_

(۴) پورتنئ حواله)_

باندے د عمل کولو لزوم معلومیږی. ۷ څلورمه فائده ددے حدیث نه دا معلومه شوه. که اهل کتابو کښے څوك ایمان راوړی نو هغه ته به دوه ثوابونه ملاویږی. ځکه چه نبی ﷺ اوفرمائیل چه «أسلم تسلم یؤتك الله أجرك مرتین»

۵ پنځمه خبره دا معلومه شوه. چه قرآنی آیاتونه واخلی. اودکافرو ملك ته سفر کوی. نودا جائزدی. لکه څنګه چه نبی خط واخستلو اودهرقل ملك طرف ته نبی سفر اوکړلو. اوپه هغے کښے قرآن پاك لیکلے شوے وو. «وسیأتی تفصیله فی محله إن شاء الله»

۶ شپږمه فائده دا معلومه شوه. چه کافرانو ته به اول د اسلام دعوت ورکولے شی لکه څنګه چه هرقل ته نبی ﷺ د اسلام دعوت ورکړے وو.

۷ اوومه خبره دا معلومه شوه. چه د دین په امورو کښے به هغه خلقو ته ترجیح حاصله وی. څوك چه دنسبی شرافت حامل وی. یعنی که داسے خلق موجود وی چه هغوی د دین حاملان وی. اوددے په مقتضا باندے عمل کونکی وی. نوپه هغوی کښے چه څوك نسبی شرافت لری. هغه ته به ترجیح وی. اوکه څوك د نسبی فضیلت خاوند وی. خو حامل دین نه وی. اوددے په مقتضا باندے عمل نه کوی. اوبل کس چه نسبی شرافت نه لری خودد دین په مقتضا باندے پوره پوره عمل کونکے وی. نوڅوك چه د دین په مقتضا باندے عمل کوی اګرچه نسبی شرافت نه لری. هغه ته به ترجیح وی. په داسے صورت کښے به صرف نسبی شرافت وجه د ترجیح نه وی. ۸ یوه مسئله ددے نه دا ثابته شوه. چه په کوم خط کښے د قرآن پاك آیت لیکلے شوے وی. هغے ته محدث، جنب اوکافر هم لاس وراوږدے شی لکه د نبی ﷺ په دے خط کښے چه دقرآن کریم آیت لیکلے وو. اود کافر لاس ته هغه خط اورسیدلو.

۹ نهمه فائده دا په ذهن کښے راغله. چه په خط کښے ایجاز او اختصار غوره دے. هم دا د بلاغت تقاضا ده. دنبی ﷺ خط مبارك د ایجاز او اختصار باوجود د بلاغت په اعلی قسم باندے مشتمل وو. ۱۰ ددے نه دا هم معلومه شوه. چه د کافرانو ملك ته سفر کول جائز دی. لکه څنګه چه د نبی ﷺ قاصد حضرت دحیه کلبی رضی الله عنه شام ته سفر کړے وو.

۱۱ دا هم معلومه شوه. که د تبلیغ دپاره د قرآن پاك آیاتونه اولیکلی شی اوکافرانو ته اولیګلے شی. نوپه دے کښے څه حرج نشته. لکه څنګه چه نبی ﷺ لیږلے وو.

۱۲ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه د ګمراهئ سبب جوړیدل هم په ګمراهئ کښے داخل ده. لکه د «فإن تولیت فإن علیك إثم الأریسیین» نه چه معلومه شوه

۱۳ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه دروغ په د تولو امتونو په نیز قبیح او بد دے. صرف په رافضیانو کښے یوه ډله ده. چه هغوی دروغ اجراوثواب ګڼری. د باقی تولو امتونو د کذب په قباحت باندے اجماع ده.

۱۴ دا خبره معلومه شوه. چه پیغمبران علیهم السلام په اوچت نسب کښے رالیږلے شوی دی.

۱۵ یوه خبره دامعلومه شوه. چه اهل کتابو ته د نبی ﷺ د صداقت علم وو

۱۶ یوه خبره دا هم معلومه شوه. چه اهل کتابوته به دجنګ نه وړاندے داسلام دعوت ورکولے شی. د جنګ نوبت به هله راځی. چه هغوی په اسلام یا په جزیه کښے یو هم قبول نکړی.

⑰ یوه خبره دا معلومه شوه چه کافرانوته به ابتداء سلام نشی کولے نبی ﷺ «سلام علی من اتبع الهدی» فرمائیلی دی. «سلام علیکم» نے نه دی فرمائیلی

⑱ یوه خبره دا هم ثابته شوه چه کافرانو ته کله د اسلام دعوت ورکولے شی. اود اسلام په قبلولو کښے تال متول کوی. نودهغوی عذر به قابل قبول نه وی. هرقل دعوت قبول نکړلو. نونبی ﷺ اوفرمائیل. «کذب بل هو علی نصرانیته»(۱)

⑲ یوه خبره دا معلومه شوه چه په مخاطباتو او خطبه کښے د «أما بعد» ویل مستحب دی

قوله رَوَاهُ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ وَيُونُسُ وَمَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ: دا روایت کوم چه تاسواولوستل په دے کښے د امام بخاری رحمه الله شیخ ابوالیمان دے. د دوی استاذ شعیب دے. اودهغه استاذ زهری دے. امام زهری رحمه الله د عبیدالله بن عبدالله عن ابن عباس په سند سره حدیث نقل کړے دے.

دلته کښے ئے «رواه صالح بن کسیان..الخ» اووئیل. امام بخاری رحمه الله دا خودل غواړی چه د زهری رحمه الله نه روایت کونکے لکه څنګه چه شعیب دے. دغه شان دا درے واړه هم د امام زهری رحمه الله نه روایت کوی.

دصالح بن کیسان روایت امام بخاری رحمه الله د «ابراهیم بن حمزة حدثنا إبراهیم بن سعد عن صالح بن کیسان عن ابن شهاب عن عبیدالله بن عبدالله عن ابن عباس» په سند سره په «کتاب الجهاد باب دعاء النبی ﷺ الناس إلی الإسلام والنبوة» کښے نقل کړے دے. خوپه دے روایت کښے د ابن ناطور قصه نشته. هم په دے سند سره امام مسلم هم ددے حدیث تخریج کړے دے.(۲)

دغ شان د یونس روایت هم امام بخاری رحمه الله په «کتاب الجهاد باب قول الله عزوجل ﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَآ إِلَّآ إِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ﴾» او «کتاب الإستیذان باب کیف یکتب إلی أهل الکتاب» کښے مختصراً نقل کړے دے. د دوی په سند سره مکمل حدیث امام طبرانی روایت کړے دے.

اومعمر روایت هم امام بخاری رحمه الله په کتاب التفسیر باب ﴿قُلْ يَآ أَهْلَ الْكِتَٰبِ تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ﴾ کښے نقل کړے دے.

علامه کرمانی رحمه الله په دے مقام کښ څه نور احتمالات ذکر کړی دی. دهغے علامه عینی او حافظ ابن حجر رحمهما الله په زوردار طریقه تردید کړے دے.(۳)

والله اعلم وعلمه أتم وأحكم قد تم شرح كتاب بدء الوحی ویلیه إن شاء الله تعالی كتاب الإیمان

---

(۱) د..اسلام هرقل..په بحث کښے ددے تخریج تیر شوے دے۔

(۲) صحیح مسلم کتاب الجهاد باب کتب النبی ﷺ إلی هرقل ملک الشام یدعوه إلی الإسلام)۔

(۳) د بوره تفصیل دپاره اوګورئ عمدة القاری (۱/۱۰۰. ۱۰۱) وفتح الباری (۱/۴۴. ۴۵)۔

بسم الله الرحمن الرحیم

کتاب الإیمان

دوحی عظمت او صداقت. عصمت اوحجتیت د دیباچه په طور د بیانولو نه پس اصلی مقصد شروع کوی. چونکه دټولو کارونو دارومدار په ایمان باندے دے. د وحی په تعلق سره د الله تعالی اود بنده تعلق معلوم شو. اوس ددے تعلق اظهارهم ضروری دے. هغه به په ایمان او اعمالو سره راځی. ایمان روح دے. اواسلام بدن. ایمان حقیقت دے اواسلام ددے صورت. ایمان بنیاد دے. اواسلام ددے شاخونه دی. هم د ایمان په وجه په مغیباتو باندے بغیر د دلیل او حجت نه یقین او اطمینان راځی. د وحی بحث ئے څکه په ابتداء کښے ذکر کړلو. چه دټول کتاب حجتیت او استناد ثابت شی.

مناسب معلومیږی. چه دایمان د مباحثو شروع کولو نه وړاندے د اسلامی ډلو مختصر تعارف اوکړے شی.

اسلامی ډلې: اسلامی فرقے هغے ته وائی. چه داسلام دعوی کوی. اوخپل ځان اسلام طرف ته منسوب کوی. که ګمراه وی اوکه په صحیح لاره وی. معتزله. خوارج. مرجیه. جهمیه. وغیره ټولے علی سبیل التشکیك .. فرق ضاله.. دی. صحیح اسلامی فرقه . اهل السنة والجماعة.. ده. کوم چه د((ما أنا علیه وأصحابی)) مصداق دے[1]

د اهل سنت والجماعة ډلې: بیاپه اهل سنت والجماعة کښے څلور ډلے په صحیح اسلام باندے دی

محدثین: دا حضرات په عقائدو کښے د امام احمد رحمه الله متبعین دی.

متکلمین: دا دوه ډلے دی.

(الف) **اشاعره:** دا خلق عام طور د امام مالك اوامام شافعی رحمهما الله نه د منقولو عقائدو تشریح اوترویج کوی.

(ب) **ماتریدیه:** دا حضرات د امام اعظم رحمه الله اود دوی نه دمنقولو عقائدو تائید اوتفصیل کوی. په اشاعره او ماتریدیه کښے لږ غوندے اختلاف دے. ابوالحسن اشعری رحمه الله د اولنۍ اود ابومنصور ماتریدی رحمه الله د دویمے ډلے امام دے. دا دواړه د امام طحاوی رحمه الله هم عصر دی.[2]

امام ابوالحسن اشعری رحمه الله امام ابوالحسن اشعری په اول کښے معتزلی وو. د ابوعلی جبائی معتزلی په خاص شاګردانو کښے وو. د معتزلو لوئے مناظر وو. یوځل ئے په ټول رمضان کښے اعتکاف اوکړلو. په اوله عشره کښے ئے اولیدل. چه نبی ﷺ ورته فرمائی ((یا علی أنصر المذاهب

---

(۱) هذا جزء من حدیث أخرجه الترمذی فی جامعه عن عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما فی کتاب الإیمان باب ماجاء فی إفتراق هذه الأمة رقم.(۲۶۴۱)۔

(۲) فضل الباری(۱/۲۳۵)۔

المروية عني فإنها الحق» چه خوب نه رابیدار شو نو ډیر فکرمند شو ورسره په دویمه عشره کښے ورته بیا د نبی ﷺ زیارت نصیب شو نبی ﷺ ترے تپوس اوکړلو «ما فعلت فيما أمرتك» دوی ورته جواب ورکړلو «یارسول الله وما عسى أن أفعل، وقد خرجت للمذاهب المروية عنك محامل صحيحة» نبی ﷺ ورته دوباره اوفرمائیل «أنصر المذاهب المروية عني فإنها الحق» چه بیمار شو نو ډیر فکرمند شو ورسره پخه اراده ئے اوکړله چه ..کلام.. به پریږدم دحدیث تابعداری به کوم او دقرآن کریم په تلاوت به مداومت کوم بیا په آخری عشره په اوویشتمه شپه چه تولہ شپه په کښے بیدار وو په ده باندے دخوب غلبه راغله نواوده شو هغه ته افسوس کیدلو چه په اوویشتمه شپه ئے عبادت اونکړلو هم ددے خوب په حالت کښے ورته د نبی کریم ﷺ زیارت نصیب شو نبی ﷺ ترے بیا تپوس اوکړلو نو دوی جواب ورکړلو «قد تركت الكلام، يارسول الله، ولزمت كتاب الله وسنتك» نبی ﷺ ورته اوفرمائیل «أنا ما أمرتك بترك الكلام، إنما أمرتك بنصرة المذاهب المروية عني فإنها حق» دوی عرض اوکړلو یارسول الله زه د یوخوب په بنیاد باندے داسے مذهب څنګه پریخودے شم چه دهغے په پخولو او مضبوطولو کولو کښے ما دیرش کاله تیر کړی دی نبی ﷺ ورته اوفرمائیل «لولا أني أعلم أن الله سيمدك بمدد من عنده لما قمت عنك حتى أبين لك وجوهها، فجد فيه، فإن الله سيمدك بمدد عنده» چه کله صبا شو او رابیدار شو نود اهل سنت عقائدو ته ئے شرح صدر شوے وو.اود معتزلو د عقائدو فساد ورته منکاره شوے وو.په جامع مسجد کښے ئے د توبے اعلان اوکړلو.اوبیا د اهل سنت لوئے امام جوړ شو.(۱)

امام ابومنصور ماتریدی رحمہ اللہ محمد بن محمد بن محمود .ابومنصور ماتریدی رحمہ اللہ د متکلمینو ﷺ امام دے.په درے واسطو سره د امام ابوحنیفه رحمہ اللہ شاګرد دے.دوی فقه د ابوبکرجوزجانی رحمہ اللہ اوابوسلیمان جوزجانی رحمہ اللہ نه حاصل کړے وه.کوم چه د امام محمد رحمہ اللہ شاګرد دے.

کتاب التوحید .کتاب المقالات.کتاب اوهام المعتزلة وغیره اهم تصنیفات ئے پریخی دی.په ۳۳۳ھ کښے وفات شوے دے.

دوی ..ماترید..طرف ته منسوب دی.کوم چه د سمرقند یوه محله ده.(۲)

څلورمه ډله د اهل سنت دصوفیانو ﷺ ده.

په حضرات محدثینو ﷺ باندے نقل اوسماع غالب ده.دوی د سمعیاتو نه مسائل مستنبط کوی.متکلمین که ماتریدیه وی اوکه اشاعره.په سمعیات او عقلیات دواړو باندے اعتماد

---

(۱) ددے واقعے دپاره دغه شان ددوی د نورو حالاتو دپاره اوګورئ طبقات الشافعية الكبرى للسبكي(۲/ ۲۴۵، ۳۰۱)

(۲) انظر الفوائد البهية في تراجم الحنفية(ص،۱۹۵)۔

کوی خو ددے دا مطلب نه دے چه په عقل باندے څه خبره ثابتوی بلکه د قرآن او سنت نه ثابت شوی عقائد په عقلی دلائلو سره ثابتوی. دعقلی شبهاتو رد کول د دوی اهم مقصد دے دوی دعقل اونقل د توافق په ذریعه باندے د مسائلو اثبات کوی. دصوفیانو ﷺ په نیز اشراق نوری ته زیات اهمیت حاصل دے.(۱)

د ایمان لغوی معنی د ..ایمان.. لفظ د ..امن.. نه ماخوذ دے او ..امن.. د ..خوف.. ضد دے. امن اطمینان او طمانیت ته وائی. کله چه دا د باب افعال نه راشی. نومتعدی کیږی. او د دے معنی. ازاله د ویرے.. راځی. بیا ددے استعمال کله د یو مفعول سره کیږی. او ونیلی شی. «آمنته» ماهغه ته امن ورکړلو. اوهغه مے مطمئن کړلو. اوکه کله د دوو مفعولینو سره راځی. «آمنته غیری»ما هغه ته د خپل خان نه سوا د نورو نه بے ویرے او مطمئن کړلو. بیا چه کله دا د باب افعال نه استعمال شی. نوددے معنی ازاله د ویرے وی. او دوو مفعولینو ته متعدی کیږی. اوکله په دویم مفعول باندے ..من.. داخلولے شی. لکه ﴿وَآمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ﴾ دلته د باب افعال څنے دے ..هم.. او ..خوف.. دوه مفعوله دی. دویم مفعول ..خوف.. د ..من.. په واسطه د ..من.. سره ذکر شوے دے.

کله د ..ایمان.. په صله کښے ..باء.. استعمالیږی. په دغه وخت کښے ددے معنی ..تصدیق.. وی. بیا دغه ..باء.. کله په ذوات باندے داخلیږی. لکه «آمنت بالله» اوکله په احکامو باندے لکه ﴿اٰمَنَ الرَّسُوْلُ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَّبِّهٖ وَالْمُؤْمِنُوْنَ﴾ (۲)

د بعضے خلقو رائے دا ده. چه ایمان کله د ..تصدیق.. په معنی کښے استعمال وی. نو ددے ..صله.. د ..باء.. سره څکه راځی. چه دا معنی د ..اعتراف.. لره متضمن وی. اود ..اعتراف.. صله چونکه ..باء.. راځی. نوځکه ددے صله هم ..باء.. راځی.

بعضے حضرات فرمائی. چه ددے وئیلو ضرورت نشته. چه ایمان د اعتراف معنی لره متضمن دے. اود ..اعتراف.. صله ..باء.. راځی. نوځکه د ..ایمان.. په صله کښے هم ..باء.. راځی. بلکه پخپله د تصدیق صله په ..باء.. سره راځی. نوکله چه ایمان دتصدیق په معنی دے. نو ددے دپاره د ..باء.. استعمال په «آمنت بالله» کښے یا په ﴿اٰمَنَ الرَّسُوْلُ بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَّبِّهٖ وَالْمُؤْمِنُوْنَ﴾(۳) کښے بیخی بیکاره دے.

بیا په دے کښے اختلاف دے. چه ..ایمان.. په معنی د .. ویرے لرے کولو.. دے. چه دا متعدی بنفسه وی. اوپه معنی د ..تصدیق.. وی. چه متعدی بالباء وی. د ایمان دا دواړه معانی حقیقی دی. اوکه په دے کښے یوه حقیقی اوبله مجازی ده. د علامه زمخشری نه دواړه قولونه منقول دی.

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۳۶)۔

(۲) سورة البقرة:۲۸۵)-

(۳) سورة البقرة:۲۸۵)-

بعضے خو وائی چه ..دویرے لرے کول.. او ..تصدیق.. دواړه د ایمان حقیقی معانی دی د ..ایمان.. لفظ په دے دواړو کښے مشترک دے کله چه متعدی بنفسه وی نو اولنی معنی اوچه کله په صلے د ب ، سره وی نو دویمه معنی به اخستلے شی

بعضو دا وئیلی دی چه د ایمان حقیقی معنی خو ..د ویرے لرے کول.. دی خو چونکه په تصدیق کښے د تکذیب نه امن ورکول او د ویرے لرے کول وی ددے تعلق د وجے د ایمان مجازی معنی تصدیق هم راځی

دغه شان ددے یو دریم استعمال هم شته چه کله د ..ایمان.. په صله کښے ..لام.. راشی لکه ﴿وَمَآ أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ (۱)،﴿أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَٰبِدُونَ﴾ (۲) ددے استعمال په باره کښے وئیلی شی چه دلته په اصل کښے ایمان معنی دانقیاد لره متضمن دے اود انقیاد صله د لام سره راځی نود ﴿وَمَآ أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ (۳) معنی به وی ته زمونږ د خبرے منونکے نه نے دغه شان د ﴿أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا﴾ (۴) معنی ده آیا مونږ د داسے دوو کسانو منقاد اوتابعدار شو د دوی د خبرے منونکی شو چه هغوی زمونږ پشان دی او ددوی قوم زمونږ غلام دے نو دلته ..ایمان.. چونکه معنی دانقیاد لره متضمن دے اود انقیاد صله د ..لام.. سره راځی نوځکه د ایمان په صله کښے لام راوړلے شو.

د ایمان په صله کښے د ..علی.. استعمال ډیر لږ دے حضرت علامه کشمیری رحمه الله فرمائی ((ما من الأنبياء نبي إلا أعطي ما مثله آمن عليه البشر...)) (۵) په دے حدیث کښے دا خودلی شی چه هرپیغمبر ته داسے معجزات ورکولے شی چه په هغے باندے د خلقو اعتماد پیدا کړی د..ایمان..په صله کښے د ..علی.. استعمال ډیرزیات کم دے حضرت علامه کشمیری رحمه الله فرمائی دا استعمال صرف په یو حدیث کښے راغلے دے کوم چه مونږ وړاندے ذکر کړلو دلته کښے ایمان د اعتماد معنی لره متضمن دے (۶)

خلاصه دا شوه چه د ایمان استعمال په څلورو طریقوسره کیږی (۱) یودا چه دا متعدی بنفسه وی که یو مفعول طرف ته متعدی وی اوکه مفعولینو ته وی بل مفعول ته په واسطه د حرف جر سره لاړ شی اوکه بغیر د واسطه دحرف نه (۱) دویم صورت دا دے چه ایمان په معنی د

---

(۱) یوسف:۱۷)

(۲) المؤمنون ٤٧)_

(۳) یوسف:۱۷)

(۴) المومنون:٤٧)

(۵) صحیح بخاری(۲/۷٤٤) کتاب فضائل القرآن باب کیف نزل الوحی وکتاب الإعتصام باب قول النبی ﷺ بعثت بجوامع ا لکلم دغه شان صحیح مسلم (۱/۸۶) کتاب الإیمان باب وجوب الإیمان برسالة نبینا محمد ﷺ إلی جمیع الناس ونسخ الملل بملته)_

(۶) د دغے تولو د لغوی تفصیل دپاره اوګورئ لسان العرب (۱۳/۲۱. ۲۶) وتاج العروس (۹/۱۲٤. ۱۲۵) وفیض الباری(۱/٤٤. ٤۶)_

..تصدیق ..شی او د باء په صلهٔ سره راغلی وی () دریم صورت دا دے چه دا د انقیاد معنی لره متضمن شی اود په صلهٔ د لام سره استعمال شوے وی () اوخلورم صورت دا دے چه دا د اعتماد معنی لره متضمن وی په دے صورت کښے به ددے صله ..علی.. راځی اودا ډیره کمه ده والله اعلم

په تصدیق لغوی اوتصدیق منطقی کښې فرق ددے نه پس د ایمان لغوی معنی تصدیق اوتصدیق منطقی کښے فرق پیژندل ضروری دی.

دتصدیق لغوی معنی ده په خپل اختیارسره یوخبر یا یومخبر صادق گرځول مثلاً ستا وراندے یوکس څه خبره اوکړله.اوتا دهغه خبره رښتیا اوگرځوله یا دے مخبر رښتونے اوگرځوله.نودا تصدیق لغوی شو.

اود تصدیق منطقی معنی ده.د نسبت تامه علم او ادراك.منطقیو تصدیق چه د علم او ادراك د قبیلے څخه شمارلے دے.او ددے معنی ئے هم هغه د نسبت تامه علم او ادراك بیان کړے دے.اوس د نسبت تامه علم کله بغیرداختیار نه هم راځی.مثلاً د ماسپښین وخت دے نمر راختلے دے.دلته چه د نمرراختو کوم تصدیق حاصل دے.هغه غیراختیاری دے.دغه شان په تولو بدیهیاتو کښے هم دا کیږی.چه دهغے د نسبت تامه چه کوم علم او ادراك حاصل وی.په هغے کښے اختیار ته دخل نه وی.

حاصل دا چه په تصدیق لغوی اوتصدیق منطقی کښے یوفرق دا شو چه په تصدیق لغوی کښے اختیارته دخل وی.ځکه چه سړے په خپل اختیار باندے یوخبر یا مخبر صادق گرځوی.اوپه تصدیق منطقی کښے اختیار ته دخل نه وی.هلته د نسبت تامه علم او ادراك کله بغیرداختیار نه هم حاصلیږی.اودے ته د منطقیانو په نیزتصدیق وائی.

اویو بل فرق دے.هغه دا چه تصدیق منطقی د تکذیب اوانکار سره جمع کیدے شی اوتصدیق لغوی د تصدیق اوانکار سره نشی جمع کیدے.مثلاً زما دا چشمے دی او تاسو دا پیژنئ.چه دا هم زما دی.خود عناد یا بدنیتئ دوجے تاسو انکار کوئ.نو زما او دچشمو په مینځ کښے تاسوته دنسبت علم او ادراك شته.اوتاسو ته تصدیق منطقی حاصل دے.خوتاسو انکار کوئ.مناطقه ددے انکار د وجے دا د تصدیق نه نهٔ خارجوی.اوتصدیق لغوی دانکار سره نشی جمع کیدے.په دے کښے خبراو دهغے مخبر صادق گرځولے شی.زه وایم چه دا چشمے زما دی.نوچه کله تاسو ماته رښتینے اووائے.چه واقعئ دا چشمے زما دی.نوهله دا تصدیق لغوی شو.گنی تصدیق لغوی نه دے.

دا فرق د دے تعریف په بنیاد باندے دے.کوم چه د منطق په کتابونو کښے لیکلے شوے دے.په کوم کښے چه ئے تصدیق دعلم اوادراك د قبیلے نه شمار کړے دے.[۱]

خوصاحب د روح المعانی په روح المعانی کښے لیکلی دی.«وان التصدیق المنطقی بعینه التصدیق اللغوی،ولذا فسر رئیسهم فی الکتاب الفارسیة ب- گرویدن-،وفی العربیة بما یخالف التکذیب

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۳۷، ۲۳۸)۔

والإنكار، وهذا بعينه المعنى اللغوي»(۱) مطلب دا دے چه د رئیس المناطقه د تصریح مطابق د تصدیق منطقی معنی په فارسی کښے ..گرویدن.. راځی اودا د تکذیب اوانکار مقابل دے اود ..گرویدن.. معنی ده په یوځیز باندے یقین اوباور کول او په یوځیز باندے یقین کول دا د علم د حصول نه پس د نفس یو فعل دے چونکه دا د تکذیب مقابل گرځولے شوے دے نوځکه دا معنی د تکذیب سره نشی جمع کیدے اوس چونکه دا د علم نه پس د نفس فعل دے نودا به اختیاری فعل وی اود تکذیب سره به جمع کیدے هم نشی نوپه دغه وخت کښے به تصدیق منطقی بالکل د تصدیق لغوی سره مرادف وی ځکه چه تصدیق لغوی هم د تکذیب سره نشی جمع کیدے اوپه تصدیق لغوی کښے هم د انسان د اختیار دخل وی نوهرکله چه تصدیق منطقی د حصول علم نه پس د نفس یو فعل گرځولے شی نومعلومه شوه چه تصدیق په خپله دعلم او ادراك د قبیلے څخه نه دے بلکه د علم او ادراك د ملحقاتو د قبیلے څخه دے اودے ته د تکذیب مقابل هم وئیلی شی نود ابن سینا د تعریف مطابق به تصدیق منطقی د ادراك د لواحقو نه گرځولے شی اودا به وئیلی شی چه په تصدیق لغوی او تصدیق منطقی کښے څه فرق نشته.

بیا دعلامه تفتازانی اوصدرالشهید رحمهما الله چه د تصدیق په باره کښے کوم اختلاف دے هغه هم په دے باندے مبنی دے ځکه چه علامه تفتازانی رحمه الله فرمائی چه د ایمان په تعریف کښے چه د تصدیق کوم لفظ راځی په هغے د اختیاری د قید څه ضرورت نشته ځکه چه تصدیق خو هم اختیاری وی لکه چه دوی د ابن سینا د قول اعتبار کړے دے اوصدرالشهید رحمه الله دا فرمائی چه د ایمان په تعریف کښے چه د تصدیق کوم لفظ راځی په هغے کښے به د اختیاری قید هم زیاتی کولے شی دوی دهغه اولنی تعریف اعتبار کړے دے کوم چه د منطق په رسائلو کښے مذکور دے په کوم کښے چه تصدیق په اختیاری او غیر اختیاری دواړو کښے مشترك گرځولے شوے دے ځکه چه هغوی وئیلی دی چه په ایمان کښے کوم تصدیق وی په هغے کښے به د اختیار اعتبار کولے شی.(۲)

البته په تصدیق منطقی او تصدیق لغوی کښے دومره فرق دابن سینا په نیز هم ضرور ملحوظ دے چه په تصدیق منطقی کښے په اتفاق سره ظنیات هم داخل دی اود تصدیق لغوی دپاره پوره جزم اویقین لازم دے د ظن په دے کښے څه گنجائش نشته والله اعلم.

دایمان شرعی معنی د ایمان شرعی معنی عالمانو رحمهم الله په دیرو عنواناتو سره ذکر کړے ده. جمهورو عالمانو رحمهم الله ددے تعریف کړے دے «هوالتصديق بما علم مجيء النبي ﷺ به ضرورةً تفصيلاً فيما علم تفصيلاً وإجمالاً فيما علم إجمالاً»(۳) دے مطلب دا دے چه د رسول الله ﷺ نه د کومو څیزونو

---

(۱) روح المعانی (۱۵۲/۱)۔

(۲) فیض الباری (۴۷/۱)۔

(۳) روح المعانی (۱۵۱/۱)۔

ثبوت بدیهی طور ثابت دے دهغے تصدیق کول ایمان دے. که د رسول الله ﷺ نه ثبوت اجمالی وی. نو اجمالی تصدیق به ضروری وی. اوکه ثبوت تفصیلی وی. نو تفصیلی تصدیق به ضروری وی.

د مثال په طور د نبی ﷺ نه عذاب قبر په تواترسره ثابت دے. اوهغه اجمالی دے. نو اجمالاً د عذاب قبر تصدیق کول دایمان دپاره لازمی اوضروری دے. اود عذاب قبر چه کوم تفصیلات راغلی دی. هغه په اخبار آحاد سره ثابت دی. اود نفس عذاب ثبوت په تواتر سره دے. اوبدیهی دے. دمونځ ثبوت. د رکعاتونو شمار. د وختونو تفصیل. اودا چه په هر رکعت کښے یو قیام یوه رکوع اودوه سجدے دی. د نبی ﷺ نه په تواتر سره ثابت دی. اوبدیهی دی اوپه عوامو او خواصو کښے مشهور دی. هم دا حال د روژے دے. اوددے په ابتداء او انتهاء او «امساك عن الأكل والشرب والجماع» باندے اجماع ده. نوددے تصدیق به تفصیلی لازم وی.

دانبیاء کرامو علیهم السلام په باره کښے قرآن کریم فرمائی ﴿مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ﴾[1] دنبی ﷺ نه هم د څه پیغمبرانو ذکر اجمالاً منقول دے. د ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾[2] نه هم اجمالی ثبوت ملاویږی. نوچه د چا ثبوت اجمالی وی. په هغوی باندے اجمالی ایمان ضروری دے. اودحضرت ابراهیم. حضرت نوح. حضرت موسی. حضرت یوسف. حضرت اسحاق. حضرت اسماعیل. حضرت عیسی. حضرت داود. حضرت سلیمان علیهم السلام وغیره ذکر تفصیلاً راغلے دے. په دوی باندے تفصیلی ایمان ضروری دے.[3]

یواشکال اودهغې جواب: دلته یو اشکال دا کیږی. چه «التصديق بما علم مجيء الرسول ﷺ ضرورة» ته وئیلی شوی دی. اود «ضرورة» معنی «بداهة» ده. یعنی مشهور بین العوام والخواص. د دے نه معلومه شوه. چه د ایمان دپاره د مشهور حکم تصدیق ضروری دے. د غیر ضروری تصدیق ضروری نه دے. اگرچه هغه قطعی وی.

حضرت شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمه الله ددے جواب دا ورکړے دے. چه دلته د مشهور نه د هرکس ناکس په نیز مشهور مراد نه دے. بلکه اهل دین چه د شریعت سره تعلق ساتی. اوددے د اصولو او قوانینو نه واقف وی. دهغوی په نیز مشهور مراد دے. په دے تقدیر باندے هیڅ یوحکم داسے نشته. چه هغه قطعی وی. اود علم دین او ددے سره د تعلق ساتونکو په مینځ کښے به مشهور نه وی.[4]

علامه تفتازانی رحمه الله ددے اشکال دا جواب ورکړے دے. چه په دے تعریف کښے د «ضرورة» نه مراد .. یقین .. دے. یعنی د .. ضرورت .. چه کومه معنی په پوهه کښے راځی. هغه مراد نه

---

(۱) المؤمن:۷۸)_

(۲) الرعد:۷)_

(۳) فضل الباری(۱/۲۴۰، ۲۴۱)_

(۴) فضل الباری(۱/۲۴۰)_

ده بلکه صرف دومره مراد ده چه هغه څیز یقینی طور د نبی ﷺ نه ثابت وی. که مشهور وی اوکه نه وی. نودهغے انکار به کفر گرځولے شی. اودهغے تصدیق به د ایمان دپاره ضروری گرځولے شی.(۱)

امام غزالی رحمه الله په «فیصل التفرقة بین الإیمان والزندقة» کښے د ایمان او کفر تعریف کړے دے. هغوی فرمائیلی دی. چه ایمان نوم دے. «تصدیق النبی ﷺ بجمیع ما جاء به» یعنی د ایمان دپاره ضروری ده چه دهغه ټولو څیزونو کوم چه د نبی ﷺ نه په قطعیت سره ثابت دی تصدیق اوکړے شی. اودکفر متعلق دوی فرمائیلی دی. «تکذیب النبی ﷺ فی شئ مما جاء به» د نبی ﷺ نه چه کوم څیزونه په قطعیت او یقین سره ثابت دی په هغے کښے که د یو نه انکار اوکړے شی. نوکافر به وی. نود ایمان دپاره ضروری دی چه د ټولو تصدیق اوکړے شی. اود کفر دپاره د ټولو انکار ضروری نه دے. دنبی ﷺ نه په قطعیت سره کوم څیزونه ثابت وی. په هغے کښے د یو په انکار سره هم کفر لازمیږی.(۲)

په دے باندے اعتراض شوے دے. چه هرکله د ایمان دپاره تصدیق اود کفردپاره تکذیب ضروری دے. نوکه یو کس داسے وی. چه هغه د څه څیز نه تصدیق کوی. او نه تکذیب. نوهغه ته به څه وئیلی شی. د ایمان په تعریف کښے د تصدیق اود کفر په تعریف کښے د تکذیب قید لگولے شوے دے. یوسړے «لاتصدق ولاتکذب» وائی. نو هغه په اتفاق سره کافر دے. خودد تعریف په اعتبار سره دهغه حکم معلوم نه دے.

نوځکه امام رازی رحمه الله فرمائیلی دی. چه د کفرتعریف د «تکذیب النبی ﷺ فی شئ مما جاء به» په ځائے «عدم تصدیق الرسول فی شئ مما علم بالضرورة مجیئه به» اوکړے شی. یعنی د نبی ﷺ نه چه کوم څیزونه په قطعیت او یقین سره ثابت شوی وی. په هغے کښے دیوتصدیق نه کونکے کافر دے.(۳)

حضرت شاه عبدالعزیز رحمه الله د ایمان تعریف کړے دے. چه د قرآن کریم ظاهراً اوباطناً تصدیق کول. اواقرار کول. اوبیا ددے معنی داسے متعین کول چه هغه د مرادات قرآنیه او نبویه مطابق وی. دا ایمان دے. په ژبه او زړه دواړو سره قرآن د الله تعالی رښتینے کلام گنړل او بیا ددے نه پس د قرآنی آیاتونو د معانیو متعین کولو دپاره چه رسول الله ﷺ اوقرآن پاک څه مراد بیان کړے وی. هغه منل. دا ایمان دے. یوسړے که په ظاهره او باطن په ژبه او زړه د قرآن د حقانیت اقرار کوی. خود قرآن د معنی متعین کولو دپاره هغه د قرآنی او نبوی مرادونو خیال نه ساتی. دقرآن معنی ددے خلاف بیانوی. دغه کس زندیق دے. مؤمن نه دے. په قرآن مجید کښے د جنت او دوزخ ذکر راغلے دے. اوپخپله قران پاک او نبی ﷺ د جنت او

---

(۱) نبراس شرح شرح عقاند(ص.۳۹۲)۔

(۲) تنظیم الاشتات(۳۳/۱)۔

(۳) تفسیر کبیر(۳۷/۲، ۳۸) تفسیر آیت ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ﴾ (البقرة:۷)۔

دوزخ مصداق متعین کړے دے خویبو سړے وائی چه د جنت نه مراد معنوی اوباطنی خوشحالی ده او د دوزخ نه مراد معنوی او باطنی غم دے هغه په قرآن او سنت کښے چه د جنت او دوزخ په باره کښے کوم تفصیلات راغلی دی هغه نه منی حالانکه په ظاهره هم د قرآن اقرار کوی اوپه باطن کښے هم اقرار کوی خومعنی هغه بیانوی چه د رسول ﷺ د مراد نه خلاف وی د قرآن کریم د مراد خلاف وی دجنت نه هغه جنت مراد نه اخلی کوم چه به په آخرت کښے وی اوچه په هغے کښے به کوم باغونه وی حورے وی راحتونه او خوشحالئ راجمع شوی وی چه دهغه شان «مالاعین رأت ولاأذن سمعت ولا خطر علی قلب بشر» وی دغه شان د دوزخ نه هغه د عذاب خائے مراد نه اخلی په کوم خائے چه به فرشتے د عذاب ورکولو دپاره مقرر وی په کوم خائے کښے چه به قسم قسم تکلیفونه رسولے شی اوک قریه ابدالآباد پورے په هغے کښے وی نوهغه کس مؤمن نه دے زندیق دے هغه د آخرت هم منکر دے په دنیا کښے د زړه سکون او خوشحالئ نه هغه جنت وائی اوهم دا تکلیفونه اودردونه چه په زړه باندے راځی هغه دوزخ ګڼړي اوکه یو سړے په ظاهره اقرار کوی اوپه زړه کښے نے انکار پټ وی نوهغه منافق دے.(۱)

حضرت علامه انورشاه کشمیری رحمه الله چه کوم بحث کړے دے دهغے حاصل دا راوخی چه د نبی ﷺ نه کوم امور په قطعی او یقینی طور ثابت شوی وی په هغے کښے په دوی باندے اعتماد کوی اوتصدیق ئے کوی دے ته ایمان وائی اوکه یو کس په دے امورو یا په دے کښے په بعضو باندے په عقل د اعتماد کولو په بنیاد تصدیق کوی اوپه نبی ﷺ باندے دده اعتماد دتصدیق په بنیاد باندے نه وی نوهغه مؤمن نه دے یوکس وائی چه د عقل په بنیادباندے دا معلومه کړے ده اوپه عقل مے ددے څیزونو صداقت او اهمیت پیژنلے دے نوزه ددے تصدیق کوم د نبی په وئیلو زه تصدیق نه کوم نوداسے کس هم مؤمن نه دے په قرآن کریم کښے دی ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾(۲) دلته په نبی ﷺ باندے داعتماد ذکر دے

امام محمد رحمه الله فرمائی چه د ایمان شرعی معنی دا ده چه د رسول الله ﷺ نه د کومو امورو ثبوت قطعی اویقینی وی چه دهغے د تصدیق دپاره د قبول ع سواء نه د براءت او بیزاری اظهار هم اوکړے شی ﴿قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ﴾(۳) کښے نے په حضرت ابراهیم علیه السلام اوپه هغه باندے د ایمان راوړونکو د مشرکانو او دهغوی دخدایانو نه د براءت اعلان کړے دے خکه دتصدیق سره «تبری عن جمیع ما سوی الله» هم ضروری ده.(۴)

---

(۱) تنظیم الأشتات (۳۳/۱)۔

(۲) النساء:۶۵)۔

(۳) الممتحنة:٤)۔

(۴) تنظیم الأشتات(۳٤/۱)۔

حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی. مولانا ثناء الله پانی پتی. اوحضرت شاه ولی الله محدث دهلوی ﷺ فرمانی چه دایمان یوصورت دے هغه تصدیق بالقلب . اقرار باللسان. او عمل بالارکان دے اویو دایمان حقیقت دے اوهغه «لایؤمن أحدکم حتی یکون هواه تبعاً لما جئت به»[1] مطابق دے چه طبیعت د شریعت مطابق شی کوم څیزچه شریعت غواړی طبیعت هم هغه څیز غواړی دکوم څیزنه چه شریعت تنفراوبیزاری ښکاره کړے وی په طبیعت کښے دهغے نه تنفر اوبیزاری او کراهت وی. دا د ایمان حقیقت دے.[2]

یواشکال دلته اشکال کیږی. چه په ایمان کښے تصدیق ضروری دے اوهغه تصدیق پکار ده چه اختیاری وی. نوهرقل ته چه د ابوسفیان په سوال اوجواب باندے تصدیق حاصل شو او ضغاطرته چه خط اولیکلے شو. نود هغوی نه د خط په جواب کښے تصدیق حاصل شو دوی ته مسلمان وئیل پکار دی. خکه چه هغوی ته تصدیق اختیاری حاصل وو. لکه چه دهغوی داقوالو «فَکَذٰلِکَ الرُّسُلُ تُبْعَثُ فِی نَسَبِ قَوْمِهَا» او «وَقَدْ کُنْتُ أَعْلَمُ أَنَّهُ خَارِجٌ» او «فَسَیَمْلِکُ مَوْضِعَ قَدَمَیَّ هَاتَیْنِ» او «فَلَوْ أَنِّی أَعْلَمُ أَنِّی أَخْلُصُ إِلَیْهِ لَتَجَشَّمْتُ لِقَاءَهُ» او «وَلَوْ کُنْتُ عِنْدَهُ لَغَسَلْتُ عَنْ قَدَمِیهِ» او «هَلْ لَکُمْ فِی الْفَلَاحِ وَالرُّشْدِ وَأَنْ یَثْبُتَ مُلْکُکُمْ فَتُبَایِعُوا هَذَا النَّبِیَّ» نه معلومیږی.

هم دا حال د ابوطالب دے. هغه ته تصدیق اختیاری حاصل وو. د هغوی اشعار د تصدیق اختیاری په حصول باندے دلالت کوی.

کذبتم وبیت الله یزی محمد ولما نطاعن دونه ونقاتل

ونسلمه حتی نصرع حوله ونذهل عن أبنائنا والحلائل[3]

ترجمه: تاسو دروغ وائے. په بیت الله قسم محمد به مقهور او مغلوب نشی. تراوسه پورے مونږ دهغه په مرسته کښے جنګ نه دے کړے. مونږ به ترهغه وخته پورے هغه یے یار اومددګار پرے نږدو. ترڅوچه دهغه نه یوخواه بل خواه راوڼه پرزوو. اوخپل ځامن اوښځے رانه هیرے نشی)

هم دغه شان دابوطالب شعر دے

أبیض یستسقی الغمام بوجهه ثمال الیتامی عصمة للأرامل[4]

ترجمه: «دهغه نورانی مخ داسے روښانه دے. چه دهغے په وسیله د وریځو نه باران طلب کولے شی. د یتیمانو سرپرست اود کونډو محافظ دے.»

---

(۱) مشکاة المصابیح (۳۰/۱) کتاب الإیمان باب الإعتصام بالکتاب والسنة. الفصل الثانی)_

(۲) تنظیم الاشتات (۳٤/۱)_

(۳) سیرت ابن هشام (۱۷۶/۱)_

(۴) سیرت ابن هشام (۱۷۷/۱)_

دغه شان ابوطالب وئیلی دی.

ودعوتنی وعلمت أنك صادق ولقد صدقت فکنت قبل أمینا

ولقد علمت بأن دین محمد من خیر أدیان البریة دینا(۱)

ترجمه: تاماته داسلام دعوت راکړلو. زما یقین دے چه ته ریښتینے نبے. تا ریښتیا وئیلی دی. د دے نه وړاندے هم ته امین وے. زما یقین دے چه د محمد دین د ټولو دینونو نه غوره دے. دغه شان دهغه دا شعر دے.

واللہ لن یصلوا إلیك بجمعهم حتی أوسد فی التراب دفینا

ترجمه: په خدائے قسم که خلق د خپلو ټولو ډلو سره راشی. نوبیا هم تاته نشی رسیدے ترڅو چه زه په قبر کښے دفن نکړے شم.

نوهرقل او ابوطالب ته اختیاری تصدیق حاصل وو. کوم چه د ایمان دپاره ضروری دے. بیا په کومه وجه دا دواړه مؤمنان تسلیم نکړے شول؟

دامام غزالی رحمه الله جواب ددے اشکال په جواب کښے امام غزالی رحمه الله فرمائی. چه د تصدیق قلبی سره د ایمان دپاره قول بالقلب یعنی اقراربالقلب هم ضروری دے. او ددے دواړو د طرفه اقراربالقلب نه دے موجود شوے. دامام غزالی رحمه الله دا تعبیر واضح نه دے.(۲)

دمحقق ابن همام رحمه الله جواب شیخ ابن همام رحمه الله دویم تعبیر اختیار کړے دے. هغوی فرمائیلی دی. چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره استسلام باطنی او انقیاد باطنی هم ضروری دے. د استسلام باطنی اوانقیاد قلبی مطلب دا دے. چه د رسول الله ﷺ په لاس کښے خپل اختیار ورکړے شی. اوخپل ځان نبی ﷺ ته حواله کړے شی. او د نبی ﷺ په هدایاتو من وعن عمل اوکړے شی. په هرقل او ابوطالب کښے دا انقیاد قلبی او استسلام باطنی موجود نه وو. نوځکه هغوی مؤمنان نه وو.(۳)

د حافظ ابن تیمیه رحمه الله تعبیر: ابن تیمیه رحمه الله فرمائی. د تصدیق سره التزام د طاعت هم ضروری دے. اودے دواړو د تصدیق سره د طاعت التزام نه وو کړے. حافظ ابن تیمیه رحمه الله په دے باندے دټولو عالمانو رحمهم الله اجماع نقل کړے ده. چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره التزام د طاعت هم ضروری دے.(۴)

د شیخ ابوطالب مکی اوشیخ نظام الدین هروی رحمهما الله تعبیر هم دا خبره نورو عالمانو رحمهم الله په نورو عنواناتو سره ذکر کړے ده. ابوطالب مکی رحمه الله د ..التزام شریعت.. عنوان اختیارکړے دے. اوفرمائی. چه دایمان دپاره دتصدیق قلبی سره ,,التزام شریعت'' هم لازم دے.

---

(۱) الإصابة فی تمیز الصحابة (۱۱۶/٤) القسم الرابع ترجمة أبی طالب)_

(۲) فضل الباری(۲٤۲/۱)_

(۳) پورتنئ حواله)_

(۴) فضل الباری(۲٤۳/۱)_

شیخ نظام الدین هروی رحمه الله هم دا تعبیر تسلیم کړے دے چه دایمان دپاره د تصدیق قلبی سره سره تسلم ضروری دے ددے تعبیر په اختیارولو باندے صدرالشریعة په هغے باندے ډیر طعن کړے دے تردے چه په.. شیخ التسلیم.. مشهور شوے دے په حقیقت کښے دوی هم هغه څه وائی کوم چه ابن همام رحمه الله فرمائی اوابن تیمیه رحمه الله چه په څه باندے اجماع نقل کړے ده بلکه په غورسره اوکتلے شی نو د دوی تعبیر د قرآن نظم ته نزدے دے خکه چه په قرآن کریم کښے دی ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (۱) نوخکه د دوی په تعبیر باندے اعتراض کول ټیك نه دے.(۲)

خلاصه دجواب دجواب خلاصه دا شوه چه دهرقل اوابوطالب په تصدیق کښے التزام طاعت وشریعت او انقیاد قلبی موجود نه وو نوخکه هغوی ته مؤمن نشی وئیلے

دابوطالب په باره کښے خو تاسو ته پخپله معلومه ده چه هغه اور ته په پیغور باندے ترجیح ورکړنه او وے وئیل.

لولا الملامة أو حذار مسبة لوجدتني سمحا بذاك مبينا(۳)

ترجمه: یعنی که د ملامتیا او کنځلو ویره نه وے نوتا به زه لیدلے ووم چه ډیر په کهولاؤ زړه به مے دا دین قبول کړے وو.

دغه شان په صحیح مسلم کښے د ابوطالب دا قول هم منقول دے.

«لولا أن تعيرني قريش، يقولون إنما حمله على ذلك الجزع، لأقررت بها عينيك»(۴) که ما سره دپیغور ویره نه وه چه قریش به وائی چه ابوطالب د دوزخ د اور نه اوویرېدلو نوما به ایمان راوړے وے اوستا سترګے به مے یخے کړے وے خوزه دا پیغور نشم برداشت کولے خکه د ایمان راوړلو نه مجبور یم.

هم په دے طریقه د هرقل متعلق د هرقل په حدیث کښے تیر شو هغه وئیلی وو «إن قلت مقالتي آنفاً اختبرها شدتكم على دينكم» یعنی ما د ایمان راوړلو ذکر ددے دپاره اوکړلو ما په نصرانیت کښے ستاوپختګی او مضبوطتیا معلومول غوښتل ددے نه معلومه شوه چه هغه هم التزام شریعت ته تیار نه وو.

امام نووی رحمه الله لیکلی دی چه هرقل دایمان په مقابله کښے حکومت او ریاست ته ترجیح ورکړله اوددے ویرے د وجے چه حکومت او ریاست زما نه لاړ نشی هغه ایمان راوړلو ته تیار

---

(۱) النساء:(۶۵)_

(۲) فضل الباری(۱/۲۴۳)_

(۳) فضل الباری(۱/۲۴۴) وفیض الباری(۱/۵۰)_

(۴) صحیح مسلم (۱/۴۰)کتاب الإیمان باب الدلیل علی صحة إسلام من حضره الموت ما لم یشرع فی النزع ..رقم(۱۴۴)_

نشو نوځکه ورته مؤمن نشی وئیلے (۱) ددے تائید دمسند بزار د حدیث نه کیږی.په هغے کښے راغلی دی.«أبلغ صاحبكم أن أعلم أنه نبي ولكن لا أترك ملكي».(۲)

یوسوال اودهغې جواب سوال دا دے.چه نجاشی ته مؤمن وئیلی شی.حالانکه هغه هم دخپل ایمان اظهار نه وو کړے؟

ددے جواب دا دے.چه نجاشی د ویرے د وجے خپل ایمان پټ کړے وو.خوهغوی التزام طاعت او التزام شریعت کړے وو.انقیاد باطنی او استسلام قلبی هغوی اختیار کړے وو.په قرآن کریم کښے ﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ﴾ (۳) راغلی دی.ددے نه معلومیږی.که د ویرے د وجے څوك ایمان پټ کړی نو د دے ګنجائش شته.په دے طریقه که هرقل هم التزام شریعت او التزام طاعت کړے وو.اوخپل ایمان ئے پټ ساتلو.نومونږ به هغه ته هم مؤمن وئیل اودنجاشی په باره کښے خودا هم ثابت دی.چه نبی ﷺ دهغه د جنازے مونځ کړے دے.نومعلومه شوه.چه هغه التزام شریعت کړے وو.اوهغه مؤمن وو.

یوسوال دا هم کیدے شی.چه نجاشی هجرت نه وو کړے.حالانکه په هغه وخت کښے هجرت فرض وو.نوبیا دهغه د ایمان څنګه اعتبار کولے شی؟

ددے جواب دا دے.چه نجاشی هجرت نه وو کړے.خوهغه د مسلمانانو دپاره پناهګاه اوملجا وه.هغه مسلمانانوته تحفظ ورکړے وو.اوهغه کس چه د اهل اسلام دپاره پناه جوړیږی او هغوی ته تحفظ ورکوی.دهغه حیثیت د مقاتل اومجاهد دے.نو د نجاشی حیثیت د مقاتل اومجاهد پشان وو.نوځکه په هغه باندے هجرت لازم او ضروری نه وو.(۴)

خلاصه دا چه د نجاشی ایمان ددے وجے معتبر وو.چه هغه دالتزام طاعت او التزام شریعت اهتمام کړے وو.اګرچه د ویرے نه هغه ایمان بنکاره کړے نه وو.او په داسے حالت کښے ایمان پټول نقصانی نه دی.خوکه التزام طاعت او انقیاد قلبی متحقق شوے نه وی.نوایمان به متحقق نه وی.لکه څنګه چه د ابوطالب او هرقل په واقعه کښے دی.چه هلته التزام طاعت او انقیاد قلبی موجود نه دے.(۵)

---

(۱) شرح نووی علی صحیح مسلم (۹۸/۲) کتاب الجهاد والسیر.باب کتب النبی ﷺ إلی هرقل ملک الشام یدعوه إلی الإسلام)_

(۲) کشف الأستارعن زواند البزار(۱۱۸/۳)ذکرنبینا محمد رسول الله ﷺ باب فیما کان عند أهل الکتاب من علامات النبوة)_

(۳) المؤمن:۲۸)_

(۴) داحقرشاه شاه فیصل په ذهن کښے دا جواب هم راځی.چه هجرت دمکے نه مدینے منورے ته فرض وو.خکه چه په مکه کښے دکفر غلبه وه اواسلام مغلوب وو.اومسلمانانو به په خپل دین باندے په آزادئ سره عمل نشوکولے.اوحبشه چونکه د مکه پشان نه وه.دغه شان نجاشی بادشاه د مکے د کمزورو او بے وسه مسلمانانو پشان نه وو بلکه هغه خو دخپل ملك بادشاه وو خکه په هغه باندے دحبشه نه مدینے ته هجرت فرض نه وو)_

(۵) فضل الباری(۲۴۳/۱، ۲۴۴)_

التزام طاعت او انقیاد باطنی د ایمان دپاره شرط دي که رکن؟ بیا دلته دا خبره ده.چه التزام طاعت اوانقیاد باطنی دایمان دپاره رکن دے که شرط؟ بعضے حضراتو دا د ایمان دپاره شرط گرخولے دے اوفرمائی چه د ایمان دتحقق دپاره دا التزام ضروری دے.ددے نه بغیر ایمان نه متحقق کیږی اوبعضے حضراتو وئیلی دی.چه دا التزام شریعت او التزام طاعت دایمان دپاره رکن دے.(۱)

د رکن منلو په صورت کښے به ددے خیال ساتلے شی.چه په ابتداء کښے د التزام شریعت وجود ضروری وی.خوکه روستو دچا نه څه معصیت صادر شی.نو معصیت په صدور سره ایمان نه سلب کیږی.اوهغه کس چه التزام طاعت ئے نه وی کړے . د هغه مثال دباغی پشان دے.چه هغه حکومت هډو منی نه.اوهغه کس چه التزام طاعت ئے کړے وی.اوددے نه پس دهغه نه معصیت او جرم صادر شی.دهغه مثال د مجرم پشان دے.او په باغی اومجرم کښے دیر فرق دے.باغی ته وفادار نشی وئیلے.خومجرم وفادار گنړلے شی.دا ټیک ده.چه دهغه د جرم هغه ته سزا ملاویږی .خود بغاوت سزا ورته نشی ملاویدے.دغه شان چه کوم کس التزام طاعت کړے وی.اودهغه ایمان متحقق شوے وی.ددے نه پس که هغه ګناه کوی.نوددہ مثال د مجرم پشان دے.اوپه دے جرم به هغه د سزا مستحق هم وی.اوتاسودا پیژنئ هم. چه څنګه هغه د سزا مستحق دے.هغه ته سزا ورکولے شی.دغه شان کله مجرم معاف کولے هم شی.نودا هم کیدے شی.چه د هغه جرم معاف شی.

د اقراربااللسان حیثیت. که یو کس ته تصدیق بالقلب حاصل وی.اود ویرے د وخے یا دعدم قدرت د وخے یا دعدم فرصت دوخے ئے اقرار نه وی کړے.نوهغه په اتفاق سره مؤمن دے.

یوهغه کس دے.چه هغه ته تصدیق قلبی حاصل وی.هغه ته څه عذر هم نه وی.اوددے باوجود چه دده نه د اقرارمطالبه اوشی.هغه اقرارنه کوی.نوداسے کس په اتفاق سره کافردے.

یودریم صورت دے.چه تصدیق بالقلب موجود دے.داقرار دپاره څه عذرهم نشته.اود اقرار مطالبه هم نه وی شوے.اوده اقرار اونکړلو.نوداسے کس به مؤمن شمارلے شی که نه؟د ده په باره کښے اختلاف دے.

بعضے حضرات فرمائی.چه اقرار باللسان صرف د احکامو جاری کولو دپاره د ایمان شرط دے.دامام ابوالحسن اشعری رحمه الله نه په دوو روایتونوکښے اصح روایت هم دا دے.هم دا د امام ابومنصور ماتریدی رحمه الله قول دے.حافظ الدین نسفی رحمه الله فرمائی. هم دا د امام ابوحنیفه رحمه الله نه مروی دے.

اونورحضرات وائی.چه اقرار باللسان دایمان رکن دے.خودا رکن د تصدیق پشان رکن اصلی نه دے.بلکه رکن زائد دے.هم ددے وخے د اکراه او عجز په حالت کښے دا رکن ساقط کیږی.

علامه فخرالاسلام رحمه الله فرمائی.چه اقرارته رکن زائد وائی دا قول د فقهاؤ رحمهم الله مذهب دے.اود احکامو د اجراء دپاره دا شرط گرخول د متکلمینو رحمهم الله مذهب دے.(۲)

---

(۱) فضل الباری(۲٤٤)_

(۲) دتفصیل دپاره اوگورئ فتح الملهم (۱/٤۳٤) کتاب الإیمان باب الإقرار شرط للإیمان أم لا؟)_

تنبیه متکلمینو ﷺ چه کوم اقرار د دنیوی احکامو داجراء دپاره ضروری ګرځولے دے ددے مطلب دا دے چه دا کس به په عامه مجمع کښے اقرار کوی چه خلقو او قاضی ته ددہ د اقرار علم راشی خکه چه د اسلام د احکامو اجراء د عوامو. قاضی اوحاکم دعلم نه بغیر ممکن نه دی

البته د فقهاؤ په نیز اقرار دایمان جزء او رکن دے نوکه یو کس په خانله والی کښے هم کلمه اووائی نودا کافی ده. خکه چه دوی د اجراء احکام قید نه دے لګولے اود رکن په حیثیت اقرار کول به په هغه وخت کښے هم صحیح وی چه په خلوت کښے اقرار اوکړی.(۱)

یواشکال اودهغې جواب دلته یواشکال دا پیدا کیږی چه د متکلمینو ﷺ په نیز اقرار د اجراء احکام دپاره شرط دے اودفقهاؤ په نیز رکن زائد دے لکه چه اوس اوخودلے شو نواوس سوال دا پیدا کیږی چه کوم کس ته څه عذر نه وی اودهغه نه د اقرار مطالبه اوشوه نوده ته د متکلمینو رحمهم الله په مذهب کښے هم کافر وئیلی شی حالانکه داسے نه ده پکار. فقهاء خو ئے رکن منی. د دوی په مذهب دده په کفر کښے څه اشکال نه راځی. خومتکلمین ﷺ خوئے رکن نه منی. نود مطالبے باوجود که اقرار اونکړی نود متکلمینو ﷺ په مذهب پکار ده چه کافر نشی. خکه چه د ایمان رکن نه دے فوت شوے

ددے جواب «اذا فات الشرط فات المشروط» مطابق د اقرار فوت کیدل د تصدیق په فوت کیدو باندے دال دی. لکه چه ده ته کفر ددے وجے وئیلے شی چه د مطالبه په صورت کښے که عذر نه وی اوبیا هم اقرار اونکړی. نوددے مطلب دا دے چه تصدیق ئے نشته خکه چه عذر هم نشته. اود اقرار کولو ددۂ نه مطالبه کیږی. اوبیا هم دے اقرار نه کوی. نودا وجداناً. ذوقاً اوعرفاً ددے خبرے دلیل دے چه ده ته تصدیق نه دے حاصل. ګنی ده به خامخا اقرار کړے وو. نود متکلمینو ﷺ په مذهب باندے دا اشکال ټیک نه دے

دکفر قسمونه ① کفرانکار ② کفر جحود ③ کفرعناد ④ کفر نفاق.

① کفرانکار دے ته وائی چه په زړه کښے هم انکار وی. اوپه ژبه باندے هم انکار وی. نه په زړه کښے تصدیق موجود وی. اونه په ژبه باندے اقرار وی. لکه څنګه چه د عامو کافرانو کفر وی.

② کفرجحود دے ته وائی. چه په زړه باندے پیژنی. دایمان حقانیت باندے پوهیږی. خو په ژبه باندے انکار کوی. لکه دابلیس کفر. په زړه خو هغه ټول هرڅه منی. اوپیژنی. خو په ژبه باندے انکار کوی.

③ کفرعناد دا دے چه په زړه باندے هم پیژنی. اوپه ژبه باندے هم اقرار کوی. خو التزام طاعت وشریعت نه کوی. استسلام او انقیاد باطنی نه قبلوی. خپل واک اختیار پیغمبر ته نه حواله کوی. کوم طرف ته هغه روان وی د هغه طرف تګ ته تیار نه وی. څنګه چه هغه وائی. هغه شان کولو باندے راضی نه وی. لکه د ابوطالب اوهرقل کفر.

---

(۱) فضل الباری (۲۴۵/۱)۔

④ اوکفرنفاق دا دے چه په ژبه باندے اقرار کوی او د التزام طاعت اظهار هم کوی.خو په زړه کښے نے انکار موجود وی په زړه قبلولو او منلو ته تیار نه وی.دا کفر نفاق دے.(۱)

د ایمان د حقیقت په باره کښې د مذاهبو تفصیل دلته کښے دا اوپیژنئ:چه د ایمان په سلسله کښے په فرق ضاله کښے هم اختلاف دے.اوچه څوك اهل حق دی.په هغوی کښے هم اختلاف دے داهل حق اختلاف تقریبا لفظی دے.داصلی مدعا په اعتبارسره په دوی کښے څه اختلاف نشته.البته د اهل حق د اهل باطل سره اختلاف سخت دے.

جهمیه او ایمان په اهل باطل کښے یوه فرقه ..جهمیه.. ده.دا جهم بن صفوان طرف ته منسوب ده. د دے فرقے عقیده دا ده.چه ایمان صرف د معرفت قلبی نوم دے.برابره ده که دا معرفت اختیاری وی اوکه غیراختیاری وی.د دوی په نیز د ایمان دپاره تصدیق.انقیاد قلبی .اوالتزام شریعت ضروری نه دے.د دوی په مذهب د ابوطالب او هرقل مومن کیدل لازمیږی.ځکه چه دے دواړو ته هم معرفت حاصل وو.بلکه خودلی شوی دی چه ابوطالب اوهرقل ته صرف معرفت نه بلکه معرفت اختیاری حاصل وو.(۲)

کرامیه دا د محمد بن کرام متعین دی.د دوی په نیز دایمان دپاره صرف اقرار باللسان کافی دے.دتصدیق بالقلب او عمل بالجوارح ضرورت نشته.(۳)

شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمه الله لیکلی دی.چه ددوی د مذهب کله تحقیق اوشو نو معلومه شوه.چه ددوی په نیز ایمان د دنیوی احکامو په اعتبارسره د اقرار باللسان نوم دے.داسلام دنیوی احکام به ترهغه وخته پورے نه جاری کیږی.ترڅو چه سړی په ژبه باندے اقرار نه وی کړے.خوچه ترکومے پورے د آخرت دنجات تعلق دے.نودوی هم ددے دپاره تصدیق بالقلب ضروری ګڼړی.په دے صورت کښے په اهل سنت والجماعت اوکرامیو کښے څه زیات اختلاف باقی نه پاتے کیږی.(۴)

مرجئه مرجئه د ,,ارجاء.. نه دے.د ,,ارجاء.. معنی روستو کول دی.په قرآن کریم کښے ﴿وَاٰخَرُوْنَ مُرْجَوْنَ لِاَمْرِ اللّٰهِ﴾(۵) دا آیت دهغه درے صحابو په باره کښے نازل شوے وو.کوم چه غزوه تبوك ته نه وو تلی.او دنبی ﷺ وړاندے هغوی دخپل قصور ښکاره اقرار کړے وو.د دوی معامله دالله تعالی د طرفه دحکم راتلو پورے روستو کړے شوه. اود منافقینو معامله مختلف وه.هغوی قسمونه اوخوړل. ددروغو بهانے ئے اوکړلے.نبی ﷺ به هغوی ته معافی کوله.اورخصت کول به ئے.خو ددے درے صحابو په باره کښے نبی ﷺ اوفرمائیل: ستاسو

---

(۱) فیض الباری(۷۱/۱) کتاب الإیمان.أقسام الکفر)_

(۲) فضل الباری(۲٤٥/۱) والفرق بین الفرق (ص.۱۲۸) الفصل السادس)_

(۳) فضل الباری(۲٤٥/۱)_

(۴) پورتنئ حواله)_

(۵) التوبة:۱۰۶)_

فیصله روستو کولے شی الله تعالی به دخپل علم او حکمت مطابق د معافئ یاد سزا حکم راولیږی.(۱) بهرحال ،ارجاء.. د روستو کولو په معنی راځی.(۲)

د مرجئه په نیز دایمان دپاره صرف تصدیق قلبی ضروری دے.هم دا تصدیق دنجات دپاره کافی دے.دعمل ضرورت نشته.لکه چه دوی عمل روستو کړلو.نوځکه ورته ..مرجئه.. وائی.(۳)

دوی وائی چه لکه څنګه بغیر دایمان نه څوك جنت ته نشی داخلیدے.اګرچه هغه څومره ښه کارونه کړی وی.اوهغه د اخلاقو او شرافت مجسمه وی.چه ایمان په کښے نه وی نوهغه قطعاً جنت ته نشی داخلیدے.اوهغه به مخلد في النار وی.دا بیله خبره ده.چه د بدعمل او بدکرداره کافر په مقابله کښے به دهغه عذاب کم وی.خوخلود في النار دده دپاره هم واجب دے.دوی وائی.که په دے طریقه په یو کس کښے تصدیق قلبی موجود وی.نودهغه ګناهونه که څومره زیات وی.نوهیڅ کله جهنم ته نشی تلے.لکه څنګه چه دایمان نه بغیریوکس هیڅ کله جنت ته نشی داخلیدے.نودغه شان دایمان یعنی تصدیق قلبی سره د ګناهونو په وجه څوك جهنم ته نشی داخلیدے.دوی د «الطاعة لاتفید والمعصیة لاتضر» قائل دی.چه نه طاعت څه فائده ورکوی.اونه معصیت څه نقصان ورکوی.دوی عمل بیخی شاته غورځولے دے.اودا نے بیخی نظرانداز کړے دے.نه اقراربااللسان ددوی په نیز ضروری دے.او نه عمل بالارکان.

دلته هم علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.زما خیال دا دے.چه ددوی په نیز د تصدیق بالقلب نه پس جنت ته داخلیدل خو ضروری دی.خود اعمالو د تفاوت په وجه د دوی په نیز هم په جنت کښے به په مراتبو کښے فرق وی.ځکه چه دآسمانی کتابونو او انبیاء کرام علیهم السلام په تعلیماتو کښے چه دعمل کوم اهیمت دے.چه دا مطلقاً په هیڅ درجه اثر نه کوی.دا خبره په عقل کښے نه راځی.(۴)

معتزله او خوارج د دے دواړو فرقو په نیز ایمان مرکب دے.او پاتے دے چه د کومو درے فرقو ذکر اوشو. دهغوی په نیز ایمان بسیط دے.

د دوی وینا دا ده.چه «الإیمان هو التصدیق بالقلب والإقرار باللسان والعمل بالأرکان» تصدیق.اقراراو عمل درے واړه دایمان اجزاء دی.لکه چه ددوی په نیز شدت دے.اودا وائی. که یوکس تارك دعمل وی.نوهغه به مخلد في النار وی.بیا د خوارجو په نیز خو هغه دایمان نه اوځی.اوپه کفر کښے داخلیږی.اود معتزلو په نیز د کبیره په ارتکاب سره دایمان نه خارجیږی.خوپه کفر کښے نه داخلیږی.بلکه دے فاسق وی.اودا فسق ددوی په نیز منزله بین المنزلتین ده.لکه چه دوی د ایمان اوکفر په مینځ کښے د یوے مرتبه (مرتبه فسق) قائلین

---

(۱) تفسیرابن کثیر(۲/۳۸۷)

(۲) مختار الصحاح (ص.۲۳۳)_

(۳) فضل الباری(۱/۲۴۶)_

(۴) پورتنئ حواله)_

دی خودا خبره دے یاده وی چه په کومه طریقه کافر مخلد في النار وی نودغه شان دوی دے فاسق ته هم مخلد في النار وانی لکه چه په دے دواړو فرقو کښے اختلاف صرف لفظی دے د انجام او مآل په اعتبار سره په دوی او خوارجو کښے څه فرق نشته هغوی هم مرتکب د کبیره ته مخلد في النار وانی اومعتزله هم.(۱)

د بعضے معتزلو په نیز خو نور هم شدت دے هغوی وانی چه په طریقه د فرانعنو تارك او دمعاصیو مرتکب د ایمان نه خارجیږی نودغه شان د مستحباتو تارك او د مکروهاتو مرتکب هم د ایمان نه خارجیږی کومه درجه چه د فرانعنو اومحرماتو ده هم هغه درجه دوی د مستحباتو او مکروهاتو دپاره مقرر کړے ده.(۲)

معتزله.خوارج او مرجئه علی طرفی النقیض دی یوطرف ته معتزله او خوارج دی که د کبیره ارتکاب اوشو نوایمان ختم شو.اودغه کس به مخلد في النار وی.اوبل طرف ته مرجئه دی د دوی په نیز که د څومره کبائرو ارتکاب اوشی.سړے بیا هم د تصدیق بالقلب په وجه براه راست جنت ته خی.په هغه به د دوزخ هوا هم نه لګی.

د اهل سنت والجماعت مذهب داهل السنة والجماعة په دے باندے اتفاق دے که تصدیق بالقلب او اقرار باللسان موجود وی.نود امام ابن تیمیه رحمه الله د قول مطابق که ارتکاب د معاصی موجود وی.بیا هم مؤمن دے.اوس دا هم ممکن ده.چه الله تعالی داول نه په خپل فضل او رحم سره دے معاف کړی.اوبراه راست ئے جنت ته اولیږی.اودا هم کیدے شی.چه هغه د خپل ګناهونو سزا خوړلو او ګناهونو نه د پاکیدو دپاره دځه ورځو دپاره دوزخ ته اولیګلے شی.خوبیا هم بهرحال هغه به ددوخ نه راویستے شی.اوجنت ته به داخل کولے شی.هغه به مخلد في النار نه وی.(۳) خوکه ده څه داسے ګناه کړے وی.چه دهغه ګناه په وجه دا ګنړلے شی.چه په ده کښے تصدیق موجود نه دے.نوبیا بیشکه دے کافر دے.لکه چه ده د نبی ﷺ په شان کښے ګستاخی کړے وی.یا قرآن پاك په پلیتی کښے اوغورځوی.یا بت ته سجده اوکړی.نو ددے ګناهونو دوجے که دے په زړګاو کرته وانی.چه زما په زړه کښے تصدیق شته خوبیا هم دے کافر دے.

دهرقل دحدیث په ضمن کښے تیر شوی وو.چه په تعظیمی سجده باندے سړے کافر کیږی نه.هلته کښے دا هم مونږ ذکر کړی وو.که یوسړے داسے څیز ته سجده اوکړی.چه هغے ته سجده کول د مشرکانو شعار وی.لکه بت.نوبیا دا کس کافر دے اګرچه هغه دا وانی.چه ما دا سجده د تعظیم دپاره کړے ده.د تعبد دپاره نه.د ده به دا خبره نشی منلے.خکه چه ده د کفر اوشرك شعار اختیار کړے دے اود کفر اوشرك شعار اختیارول ددے خبرے دلیل دے.چه ددہ په زړه کښے تصدیق نشته.

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۴۶)_

(۲) پورتنی حواله)_

(۳) فتح الملهم (۱/۴۲۹) کتاب الإیمان الحکم الشرعی للإیمان والإسلام)_

باقی پاتے شوه دا خبره چه دا ګناهونه د عدم تصدیق دلیل څنګه ګرځولے شی؟ لکه څنګه چه نور کبیره ګناهونه دی. دهغه په وجه سړے نه کافر کیږی نودغه شان ددے ګناهونو په وجه هم سړے نه کافر کیږی.

ددے جواب به په یومثال سره ستاسو په پوهه کښے راشی. یوسړے دے هغه دخپل پلار نافرمانی کوی. پلار ورته وائی. دسحر وختی پاسه. مونځ د جماعت سره کوه. هغه نه پاسی. پلار ورته وائی. ته خپل کاروبارله په پابندئ سره څه اوغیرحاضری یا روستووالے مکوه. هغه دپلار نافرمانی کوی. اوپه وخت نه څی. بلکه قضائی کوی. نوپه عرف او وجدان کښے د دے سړی په باره کښے نشی وئیلے. چه دے د پلار دعظمت قائل نه دے. بل یو خونے دے. هغه پلار په څپلو باندے وهی. اوپلار ته کنځلے کوی. اولنے کس هم نافرمانی کوی. اودا دویم کس هم نافرمانی کوی. د دے دویم کس په باره کښے څوك دا نه وائی. چه دے دپلار د عظمت قائل دے. اوکه داسے اووائی نودنیا به ورته پاګل اووائی.

هم په دے طریقه هغه کس چه مونځ نه کوی زکواة نه ورکوی. ددے کس په باره کښے دا نشی وئیلے. چه دے دتصدیق نه محروم دے اوده په زړه کښے دالله اود رسول عظمت نشته. دا بیله خبره ده. چه د بشریت اونفسانیت په د وجه د عظمت اوتصدیق باوجود ده نه کوتاهی کیږی. نوده تهٔ ددے باوجود چه د ګناه کبیره ارتکاب کوی. به مونږ وایو. چه په ده کښے تصدیق موجود دے. اودے مومن دے. خو هغه کس چه بت ته سجده کوی یا د نبی اکرم ﷺ په شان کښے ګستاخی کوی. یا قرآن د خپو لاندے کوی. یا قرآن کریم په پلیتی کښے غورځوی. د ده په باره کښے هیڅ کله نشی وئیلے. چه دده په زړه کښے دالله او د رسول عظمت موجود دے. اوتصدیق موجود دے. نو سب النبی ﷺ. یا ،،القا المصحف فی القاذورات،، یا سجود لصنم. د داسے ګناهونه دی چه عرفاً. ذوقاً. وجداناً په عدم تصدیق باندے دلالت کوی. نود دے ګناهونو په ارتکاب باندے سړے کافر کیږی. ددے وجے نه چه ارتکاب د کبیره داسے ګناه دد چه سړے برے کافر کیږی. بلکه ددے وجے چه ددے ګناهونو د ارتکاب نه ثابتیږی چه دده په زړه کښے تصدیق موجود نه دے. د نورو ګناهونو په خلاف چه د هغے په وجه دے د ایمان نه خارج نشی ګرځولے. بلکه دا به وئیلی شی. چه دے به د خپلو ګناهونو سزا خوړلو نه پس جنت ته څی اومخلد في النار به نه وی. او دا هم ممکن ده. چه الله سبحانه وتعالی دے معاف کړی او براه راست نے جنت ته بوځی دا د اهل سنت والجماعة متفقه عقیده ده. اوپه دے کښے د دوی په مینځ کښے څه اختلاف نشته.[1] والله اعلم

دایمان په باره کښې داهل سنت والجماعت په خپل مینځ کښې اختلاف بیا د اهل سنت په مینځ کښے په تعبیر کښے اختلاف دے

(۱) امام بخاری رحمه الله فرمانی ((وهو قول وفعل))[2]

---

(۱) فضل الباری (۱/۲٤۷)۔

(۲) صحیح بخاری (۵)۔

() نور حضرات فرمائی «الإیمان معرفة بالقلب وإقرار باللسان وعمل بالأرکان» دا تعبیر د محدثینو رحمهم الله دے.(۱)

دامام ابوحنیفه او حضرات متکلمینو رحمهم الله تعبیر دے «الإیمان هو التصدیق بالقلب، والإقرار باللسان، شرط لإجراء الأحکام، والعمل بالأرکان نتیجة للتصدیق وثمرة الإیمان»(۲)

دامام ابوحنیفه رحمه الله نه امام طحاوی رحمه الله دا هم نقل کړی دی چه اقرار باللسان د ایمان رکن دے.(۳)

دامام ابوحنیفه رحمه الله نه د متکلمینو رحمهم الله د مذهب مطابق یوقول هم منقول دے چه اقرار شرط دے.(۴)

بهرحال دعرض کولو مقصد دا وو چه د حضرات متکلمینو او امام ابوحنیفه رحمهما الله په نیز دایمان تفسیر په تصدیق بالقلب سره شوے دے او عمل دوی ثمره دایمان او نتیجه د ایمان گرخولے ده.

په امام اعظم باندې د ارجاء الزام او ددې حقیقت په امام ابوحنیفه رحمه الله باندے بعضے خلقو الزام لگولے دے چه دوی په مرجئه کښے وو او دوی د عمل د ضرورت قائل نه وو.(۵) خودا الزام سراسر غلط اوظلم دے.

محققینو رحمهم الله تصریح کړے ده چه د مرجئه دوه قسمونه دی یوه هغه فرقه خو ده کومه چه د عمل د ضرورت بیخی قائل نه دی.

اویوه مرجئه په اهل سنت کښے ده. څوك چه دعمل د ضرورت قائل دی خوعمل دایمان جزء نه منی.(۶)

بعضے حضراتو امام ابوحنیفه رحمه الله د اهل سنت په مرجئه کښے شمار لے دے خومونږ وایو چه په امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله باندے چه کوم الزام لگولے شی اگرچه د لقب د حده پورے وی نودا قابل قبول نه دے خکه چه امام ابوحنیفه رحمه الله عمل د ایمان نه بیخی ویستے نه دے بلکه دے ته ئے خپل مقام ورکړے دے اودا ئے خودلی دی چه دعمل هغه مقام نه دے کوم چه د تصدیق دے تصدیق اصل اوبیناد دے که تصدیق نه وی نوکه ته څومره نیك اعمال کوے د جنت داخلیدو دپاره ددے څه حیثیت نشته. چونکه تصدیق اصل الاصول اوبنیاد دے نو خکه امام ابوحنیفه رحمه الله صرف دا واضحه کړے ده چه دعمل درجه دتصدیق برابر نه

---

(۱) فصل الباری(۱/ ۲۴۷)وشرح العقیدة الطحاویة لابن أبی العز الحنفی (ص.۳۳۲)_

(۲) کما یستفاد ذلک من الإحیاء وشرحه الإتحاف (۲/ ۲۴۱، ۲۴۳)_

(۳) کما فی العقیدة الطحاویة..الإیمان هو الإقرار باللسان.والتصدیق بالجنان.انظر شرح العقیدة الطحاویة (ص.۳۳۱)

(۴) اتحاف السادة المتقین(۲/ ۲۴۱)_

(۵) کصاحب ..القوت.. وغیره وتبعه الفوتوی من علمائنا کذا فی ..الإتحاف..(۲/ ۲۴۱)_

(۶) د بوره تفصیل دپاره اوگورئ (الرفع والتکمیل فی الجرح والتعدیل (ص.۳۸۳،۳۵۲) إیقاظ ۲۲،فی بیان معنی الإرجاء السنی والبدعی)_

ده بلکه د تصدیق نه کمه اوددے نه پس ده نود عمل نه بغیر سړے جنت ته تلے شی

اودا خبره هم داسے ده لکه چه په حدیث کښے راغلی دی «أخرجوهن من حیث أخرجهن الله» ځکه لته دا مراد نه دے چه بښځے بالکل دجُمات نه بهر کړیْ بلکه دا حکم وړکړے شوے دے چه بښځے په روستنو صفونو کښے ساتیْ خکه چه د دوی مقام الله تعالی هم دا مقرر کړے دے چه عمل د ایمان جزء نه ګرځوی که په دے وجه په امام ابوحنیفه رحمه الله باندے اعتراض کیدے شی نومونږ هم وئیلی شو چه تاسو خو هم د معتزلوْ او خوارجو عنوان اختیار کړے دے معتزله او خوارج وائی چه ایمان مرکب دے د تصدیق بالقلب. اقرار باللسان اوعمل بالارکان نه حالانکه امام ابن تیمیه رحمه الله اودهغه هم خیال هم دا وائی چه ایمان ددے امور ثلاثه نه مرکب دے نو کوم تعبیر چه د هغوی دے هم هغه تعبیر ستاسو دے

مخالفین شکایت کوی چه احنافو رحمهم الله د تعبیرپه سلسله کښے د احتیاط نه کار نه دے اخستے کوم تعبیر چه د مرجئه وو چه ایمان تصدیق بالقلب ته وائی هم دا تعبیر دوی اختیار کړے دے

نومونږ وایو چه امام ابوحنیفه رحمه الله خوهغه کسانوته کافر وئیلی دی څوك چه د عمل د ضرورت نه انکار کوی هغه د مرجئه د تعبیر سره کله اتفاق کوی اوست سو تعبیر د معتزلوْ او خوارجو تعبیر سره متفق په نظر راځی تاسو په خپل قول کښے تاویل کوئ اود امام اعظم رحمه الله په قول کښے د تاویل کولو نه خان بچ کوئ (۱)

یوه خبره دا هم کولے شی چه په اصل کښے احنافو رحمهم الله چونکه عمل دایمان جزء نه دے ګرځولے نو دے سره د عمل اهمیت کمیږی مونږ دا وایو چه تاسو عمل د ایمان جزء ګرځولے دے نوپه دے سره په خلقو کښے مایوسی پیدا کیږی که عمل نه وی نو جنت به هم نه ملاویږی لکه څنګه چه خوارج او معتزله وائی نوکه داحنافو رحمهم الله په تعبیرباندے ستاسو اشکال وی چه په دے سره دعمل اهیمت کمیږی نو ستاسو په تعبیرباندے دا اشکال دے چه په دے سره په خلقو کښے مایوسی پیدا کیږی

دا هم وئیلی شی چه د احنافو رحمهم الله په تائید سره د مرجئه حوصله افزائی کیږی ځکه چه هغوی هم عمل ضروری نه ګرځوی اواحناف رحمهم الله هم عمل دایمان جزء نه منی نو دے سره د مرجئه د مذهب تائید کیږی

مونږ وایو چه ستاسو په تعبیر سره د معتزلوْ اوخوارج تائید کیږی په کومه طریقه چه هغوی عمل د ایمان جزء ګرځوی نوهم په هغه طریقه تاسو هم عمل دایمان جزء ګرځوئ نودا تاسو د خوارجو اومعتزلوْ تائید کوئ (۲)

حافظ ابن تیمیه رحمه الله فرمائی چه احناف رحمهم الله دایمان تعریف په تصدیق بالقلب سره کوی او

---

(۱) رواه رزین کما فی کنوزالحقائق (ص ۱ ۱۱) وانظرنصب الرأیة (۲ ۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامة)۔

(۲) رواه رزین کما فی کنوزالحقائق (ص ۱ ۱۱) وانظرنصب الرأیة (۲ ۳۶) کتاب الصلاة باب الإمامة)۔

(۲) بورتنی حواله)۔

عمل د ایمان جزء نه گرخوی خو عقیدے په لحاظ سره دوی د عمل د ضرورت قائل دی صرف ددے د جزئیت نه انکار کوی نو دا د عقیدے بدعت نه دے خو په بدعت اقوالو کښے ضرور داخل دے (۱)

ددے متعلق مونږ وایو چه دا اعتراض صحیح نه دے کوونی د حدیث اقسام دی صحیح لذاته. صحیح لغیره. حسن لذاته. حسن لغیره. شاذ معلول وغیره. دا ټول اصطلاحات نه د نبی ﷺ په ارشاداتو کښے موجود دی اونه د صحابو رضی اللہ عنہم په اقوالو کښے د ددے ذکر شته دغه شان د مونځ فرائض. واجبات اوسنن وغیره د فرض و واجب وغیره په عنوان سره د نبی ﷺ په اقوالو کښے مذکور نه دی اوبنځے دا په کوم خانے کښے ذکر دی چه قیام. قراءت. رکوع او سجده په مونځه کښے فرض دی یا په مونځه کښے فلانے څیز واجب دے که دا پریخودے شی نو سجده سهوه به لازمیږی؟ دا فقهی حدبندیانے آیا د نبی ﷺ په ارشاداتو کښے یا د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم په اقوالو کښے موجود دی اصول حدیث. اصول فقه. اوپه خپله د فقه حدبندیانے او اصطلاحات نه د نبی ﷺ نه ثابت دی اونه د صحابو رضی اللہ عنہم په اقوالو کښے ددے څه ذکر شته بیا هم تاسو د منیٰ اوددے مطابق عمل کوئ نو که امام اعظم ابوحنیفه رحمہ اللہ د ایمان په بحث کښے تجزیه کړے وی چه په دے کښے د تصدیق درجه اونه ده اوددے نه بغیر ایمان نه متحقق کیږی اوعمل درجه د تصدیق برابر نه ده که دا عمل نه وی نو بیا هم ایمان متحقق دے نوپه دے بندے تاسو ولے اعتراض کوئ؟

لکه څنګه چه محدثینو رحمہم اللہ او فقهاو امامانو د خلقو د آسانتیا د پاره دا اصطلاحات وضع کړی دی اوپه دے کښے نے درجه بندی کړے ده په دے طریقه باندے امام اعظم ابوحنیفه رحمہ اللہ د ایمان په تفصیل کولو کښے د تصدیق مرتبه مقرر کړے ده اویوه مرتبه نے د عمل مقرر کړے ده نوپه دے بندے اعتراض ولے کیږی؟ دا په بدع الاقوال کښے څنګه شاملوئ شی که داسے وی خوټول څیزونه به په بدع الاقوال کښے داخلیږی. (۲)

که ددے باوجود په دے بندے اصرار وی چه دامام اعظم رحمہ اللہ قول په بدع الاقوال کښے داخل دے نوبیا به دا هم داسے وی لکه څنګه چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ په مسجد نبوی کښے په جماعت سره تراویح شروع کړل اووے فرمائیل «نعمت البدعة هذه» (۳) حضرت عمر رضی اللہ عنہ خپل دے فعل بندے د بدعت لغوی اطلاق کړے وو نو تیک هم داسے به د دوی دا قول په بدع الاقوال کښے داخلیدل مونږ قبلولے شو کنی حقیقت دا دے چه دا په بدع الاقوال کښے داخل نه دے په امام ابوحنیفه رحمہ اللہ بانده یواعتراض دا هم شوے دے چه امام ابوحنیفه رحمہ اللہ د ایمان تعریف په «الإیمان هو المعرفة» سره کړے دے معرفت اختیاری هم وی او غیر اختیاری

---

۱ فتح ملهم (۱ ۱۴۵)۔

۲ فضل باری (۱ ۲۴۹. ۲۵۰)۔

(۳) أخرجه مالک فی الموطأ (۱ ۱۱۴) کتاب الصلاة فی رمضان باب ما جاء فی قیام رمضان رقم ۳ والبخاری فی کتاب صلاة التراویح باب فضل من قام رمضان رقم (۲۰۱۰)۔

هم معرفت غیراختیاری په ایمان کښے معتبر نه دے نوبیا دا تعریف څنګه ټیک کیدے شی؟(۱)

دا خبره دے واضحه وی چه دایمان تعریف په ..معرفت.. سره د حضرت علی کرم الله وجهه او امام احمد بن حنبل رحمه الله نه هم منقول دے.(۲)

دغه شان دعبدالکریم شهرستانی استاذ شیخ ابوالقاسم انصاری رحمه الله دامام الحرمین رحمه الله د کتاب ..الارشاد.. په شرح کښے دایمان تعریف په ..معرفت.. سره کړے دے.(۳)

په خپله په صحیح بخاری کښے د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قول مذکور دے «الیقین الإیمان کله»(۴) چه یقین ټول ایمان دے اویقین علم وی کوم چه اختیاری او غیراختیاری دواړو ته شامل دے.

نودے حضراتو د ایمان په تعریف کښے دمعرفت ذکر کړے دے خوچ هم اعتراض نه دے کړے بلکه تاویل په کښے شوے دے خوامام اعظم رحمه الله د ایمان په تعریف کښے د ..معرفت.. ذکر کړے دے نواعتراض پرے کولے شی دا د انصاف خبره نه ده .معرفت د تصدیق موقوف علیه دے تصدیق ترهغه وخته پورے نشی راتلے ترڅوچه معرفت حاصل شوے نه وی نوکه تلفظ په معرفت اوکړی اومراد ترے تصدیق واخلی په دے کښے څه حرج دے امام طحاوی رحمه الله کوم چه دامام ابوحنیفه رحمه الله د نقطه نظراومذهب په نقل کولو کښے دټولو نه زیات معتبر او ثقه دے هغوی د امام اعظم رحمه الله نه دایمان تعریف په تصدیق سره نقل کړے دے نوکه په یوځائے کښے امام صاحب رحمه الله دایمان په تعریف کښے د معرفت لفظ استعمال کړے وی نو ددغه معرفت نه به هم تصدیق مراد وی.(۵)

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے چه امام ابوحنیفه رحمه الله چه د معرفت کوم لفظ استعمال کړے دے نوددے نه هغه معرفت کوم چه اختیاری او غیراختیاری دواړو ته شامل دے مراد نه دے بلکه ددے نه هغه معرفت مراد دے کوم چه د ریاضت او مجاهدے نه پس حاصلیږی چاته چه دا معرفت حاصل شی هغه ته عارف وائی ښکاره خبره ده چه دا خاص معرفت کوم چه عارفینو رحمهم الله ته حاصل وی اختیاری وی غیراختیاری نه وی نو دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د ایمان په تعریف کښے د «الإیمان هوالمعرفة» باندے د اعتراض کولو څه ګنجائش نشته.(۶)

---

(۱) فیض الباری(۵۲/۱)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) فضل الباری(۲۵۰/۱)۔

(۴) صحیح بخاری (۶/۱)فاتحة کتاب الإیمان)۔

(۵) فضل الباری(۲۵۱/۱)۔

(۶) فضل الباری(۵۲/۱)۔

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے چه امام ابوحنیفه رحمه الله چه د معرفت کوم لفظ استعمال کړے دے کیدے شی ددے نه هغه معرفت مراد وی کوم چه د دلائلو اوبراهینو نه پس حاصلیږی خکه چه ایمان یوتقلیدی وی اویو استدلالی وی. دایمان تقلیدی په مقابله کښے ایمان استدلالی په هرصورت اعلی او افضل دے اوهغه ایمان چه د استدلال او براهینو نه حاصل شوے وی. دهغے نه په معرفت سره تعبیر کولے شی.(۱)

ایمان تقلیدی معتبر دی که نه؟ په دے کښے اختلاف دے چه د مقلد ایمان معتبر دے که نه؟ د معتزلو په نیز تقلیدی ایمان معتبر نه دے نوترڅو چه په دلائلو سره معرفت حاصل نه وی ایمان معتبر نه دے. هم دا خبره بعضے خلقو امام ابوالحسن اشعری رحمه الله ته هم منسوب کړے ده. خودا نسبت صحیح نه دے. امام ابوالقاسم اشعری رحمه الله فرمانی دا قول د امام ابوالحسن اشعری رحمه الله د شان نه لرے دے.

د ټولو اهل السنة والجماعة دا مسلك دے چه ایمان تقلیدی معتبر دے. ټولو ته معلومه ده چه کشران کله خپل مشران په څه کار باندے اووینی. نوهغوی ته د خپلو مشرانو په دے کارسره شرح صدر او اطمینان حاصلیږی. هغوی دا ګڼړی چه زمونږ مشران چونکه دا کار کوی. نودا صحیح اوټیك دے. نوچونکه په تقلیدی ایمان کښے تصدیق موندلے شی. نوځکه به ددے اعتبار کولے شی. خودا حقیقت دے چه ایمان استدلالی د ایمان تقلیدی نه اعلی اوافضل دے.(۲)

آیا امام ابوحنیفه رحمه الله تعبیر دسلفونه مختلف دی؟ دلته دا کتل پکاری دی چه دا حضرات په امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله باندے اعتراض خو کوی. اووائی چه دوی د سلفو رحمهم الله قول نه دے اختیار کړے. خوسوال دا دے چه د سلفو رحمهم الله قول څه دے. د سلفو قول «الإیمان قول وفعل» نه دے. اونه دسلفو قول «الإیمان معرفة القلب» دے. بلکه دسلفو قول دے. «الإیمان معرفة بالقلب واقرار باللسان وعمل بالأرکان یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة»(۳)

په دے کښے چرته تصریح نشته چه عمل دایمان جزء دے. حرف عطف استعمال شوے دے. د دے نه دا چرته لازمیږی چه عمل دایمان جزء دے. دحرف عطف داستعمال نه دا نه لازمیږی چه دا د معطوفاتو جزء دے. په ترمذی شریف کښے دحضرت فضل بن عباس رضی الله عنهما روایت دے. «قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الصلاة مثنی مثنی، تشهد فی کل رکعتین وتخشع وتضرع، وتمسکن وتذرم وتقنع یدیك: یقول ترفعهما إلی ربك مستقبلاً ببطونهما وجهك وتقول: یا رب یا رب ومن لم یفعل ذلك

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۵۱)۔

(۲) پورتنۍ حواله)۔

(۳) ذکره الشیخ ابوالمنصور عبدالقاهر البغدادی فی .کتاب الأسماء والصفات.. والشیخ أبوالقاسم الأنصاری فی شرح ..الإرشاد.. کذا فی فضل الباری(۱/۲۵۵، ۲۵۶)۔

فهو كذا وكذا»(۱)

دلته نے مونځ ته ..مثنی مثنی.. وئیلی دی.اوددے نه پس فرمانی.«تخشع وتضرع وتمسكن» اود دے نه پس فرمانی.«تقنع يديك يقول ترفعهما إلى ربك مستقبلاً ببطونهما وجهك وتقول: يارب يارب» تاسو اوښانے چه دا ټول څیزونه چه په دے حدیث کښے د ..صلاة.. په تفسیر کښے بیان شوی دی دا ټول فرائض دی.اوکه لاس اوچتول او..يارب يارب.. وئیل اوپه مانځه کښے خشوع او خضوع اختیارول؟ ښکاره ده چه دا ټول فرض نه دی.نود عطف باوجود تاسو دا په فرائضو کښے نه شاملوئ.نود سلفو ﷺ اقراربالسان او عمل بالارکان دایمان په تعریف کښے د ذکر کولو نه ددے په فرائضو کښے داخلیدل څنګه لازمیږی.

دغه شان په یوحدیث کښے راځی.چه د نبی ﷺ نه تپوس اوشو.«أي الحج أفضل» دوهی ﷺ اوفرمائیل.«العج والثج»(۲) ..عج.. معنی «رفع الصوت بالتلبية» اود ..ثج.. معنی «إراقة الدماء» ده.حالانکه «رفع الصوت بالتلبية»او «إراقة الدم» د حج په فرائضو کښے داخل نه دی.فرض خو طواف زیارت.او وقوف عرفه دی. اصل دا دے.چه په محاوراتو کښے بعضے وخت متعلقات اوفروعات هم د فرائضو په ځائے یا دهغے په ضمن کښے ذکر کولی شی.نو،.تخشع.تضرع، او تمسکن صلاة.، د مونځ د متعلقاتوڅخه دی.«رفع اليدين إلى الوجه» هم د مونځ د په متعلقاتو کښے داخل دی.اګرچه دا د مانځه نه پس وی.دغه شان «رفع الصوت بالتلبية»او«إراقة الدم» د حج د متعلقاتوڅخه دی.نوددے تولوپه ذکر کولو سره ددوی فرضیت او جزئیت نه ثابتیږی.نود سلفو ﷺ په قول کښے د ایمان په تعریف کښے د «اقراربالسان اوعمل بالارکان» ذکر کولو نه دا څنګه معلومیږی . چه اعمال دایمان جزء دے.بلکه دا به وئیلی شی.چه ددے ذکر څکه اوشو.چه دا د ایمان په متعلقاتواوفروعاتو کښے داخل دی.

امام غزالی رحمه الله اعتراض کړے دے.چه محدثین ﷺ یوطرف ته اعمالوته د ایمان جزء وانی.اوبل طرف ته دوی دا هم وانی.چه تارك اعمال به جنت ته خی.نوبیا ایمانه سړے به څنګه جنت ته داخل شی.کله چه اعمال دایمان جزء دے.نوبیا خو تارك اعمال د ایمان نه محروم دے.نوبیا دے ولے جنت ته خی.(۳)

---

(۱) سنن ترمذی أبواب الصلاة باب ما جآء فی التخشع فی الصلاة رقم.۳۸۵)_

(۲) جامع ترمذی أبواب الحج.باب ما جآء فی فضل التلبية والنحر.رقم (۸۲۷) وأبواب تفسيرالقرآن باب ومن سورة آل عمران رقم(۲۹۹۸) وسنن ابن ماجه كتاب المناسك باب رفع الصوت بالتلبية رقم.(۲۹۲٤) وسنن دارمی (٤۹/۲) كتاب المناسك باب أي الحج أفضل رقم(۱۷۹۷)-

(۳) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين(۲٤٤/۲)_

حافظ ابن تیمیه رحمه الله جواب ورکړے دے چه یو مطلق ایمان دے یعنی نفس ایمان. او یو ایمان مطلق دے یعنی کامل ایمان. نو اعمال د ایمان مطلق یعنی کامل ایمان جزء دے اود مطلق ایمان یعنی د ایمان جزء نه دے (۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله هم دا خبره منی چه اعمال د ایمان کامل دپاره جزء دے د نفس ایمان جزء نه دے (۲)

امام اعظم رحمه الله خو هم دا فرمائی چه د نفس ایمان دپاره دے اعمال جزء اونه گرخولے شی باقی د ایمان کامل دپاره د اعمالو په جزئیت کښے امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله هم څه اشکال نه کوی

د تولو اهل السنة والجماعة په دے خبره باندے اتفاق دے چه مرتکب د کبیره به بالآخر جنت ته خی برابره ده که الله تعالی هغه په اول کښے معاف کړی اود اول نه ئے جنت ته داخل کړی اوکه د سزا خوړلو نه پس ئے جنت ته داخل کړی. بهرحال هغه به جنت ته خی. ددے نه ښکاره دا معلومیږی چه اعمال د نفس ایمان جزء نه دے. نودا واویلا کول او شور جوړول چه امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله د جزئیت نه انکار کوی. اوهغوی د سلف نه خلاف کړے دے تول فضل دی. سلف هم اعمال د نفس ایمان جزء نه ګڼړی. اوامام اعظم رحمه الله هم دایمان دپاره د عمل د جزئیت نه انکار کوی. اود ایمان کامل دپاره چه لکه څنګه سلف اعمال جزء ګرځوی. امام ابوحنیفه رحمه الله هم دا تسلیموی.

د ایمان دپاره داعمالو په جزئیت دمحدثینو رحمهم الله دلائل ددے دپاره ډیر دلائل پیش کولی شی چه اعمال په ایمان کښے داخل دی.

(۱) اولنے دلیل دحضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث دے «الإیمان بضع وسبعون شعبة والحیاء شعبة من الإیمان»(۳)

(۲) دویم دلیل د وفد عبدالقیس حدیث دے په کوم کښے چه نبی ﷺ دایمان په تفسیر او تشریح کښے د صلوة. زکاة. وغیره اعمالو ذکر کړے دے «أمرهم بالإیمان بالله وحده، قال أتدرون ما الإیمان بالله وحده؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله، وإقام الصلاة وإیتاء الزکاة وصیام رمضان وأن تعطوا من المغنم الخمس...»(۴)

---

(۱) فضل الباری (۱: ۲۵٤)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه کتاب الإیمان باب أمور الإیمان رقم ۹. ومسلم فی صحیحه فی کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان ..رقم(۱۶۱. ۱۶۲) والنسائی فی سننه فی کتاب الإیمان وشرائعه باب ذکر شعب الإیمان رقم (۵۰۰۷) و(۵۰۰۸) و(۵۰۰۹) وابوداود فی سننه فی کتاب السنة باب فی رد الإرجاء رقم (٤۶۷۶) والترمذی فی جامعه فی کتاب الإیمان باب ماجاء فی أستکمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم.(۲۶۱٤) وابن ماجه فی سننه فی المقدمة باب فی الإیمان رقم(۵۷)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب الإیمان باب أداء الخمس من الإیمان رقم(۵۳) وصحیح مسلم کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله تعالی وشرائع الدین..رقم (۱۲٤)۔

() دریم دلیل دحضرت عائشه رضی الله عنها حدیث دے.«قالت قال رسول الله ﷺ إن أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً وألطفهم بأهله»(۱)

() څلورم دلیل دحضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث دے.«قال قال رسول الله ﷺ أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً»(۲)

() پنځم دلیل دحضرت ابوامامه بن ثعلبة رضی الله عنه حدیث دے.«فقال رسول الله ﷺ: ألا تسمعون ألا تسمعون إن الهذاذة من الإيمان إن الهذاذة من الإيمان...»(۳)

() شپږم دلیل حدیث دشفاعت دے په هغې کښے راغلی دی.«إذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال دينار من إيمان فأخرجوه» بیا فرمائی.«إذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال نصف دينار فأخرجوه» دغه شان راغلی دی.«إذهبوا فمن وجدتم في قلبه مثقال ذرة من إيمان فأخرجوه»(۴) نبکاره ده چه دا اعمال اوزان دی.

د ذکرشوی دلائلو نه جواب خو متکلمینو رحمهم الله ددے دلائلو نه جواب کړے دے چه په دے اعمالو باندے د ایمان اطلاق مجازاً شوے دے ځکه چه اعمال دایمان د مقتضیاتو څخه دی.چه په ایمان کښے داخل دی لکه څنګه چه عمل د علم د مقتضیاتو څخه دے نولکه چه عمل په علم کښے داخل دے. هم دا وجه ده.که عالم بے عمله وی نو ووئیلی شی چه دے خوجاهل دے.

دغه شان اعمال د ایمان توابع دی.یعنی چه ایمان واقع شی.نوپکاږده.چه اعمال وړسره هم وی.دا داسے اووایه.چه په اعمالوباندے دایمان اطلاق ددے وجے شوے دے.چه دا د ایمان د آثارو څخه دی.اودځیز په اثرباندے بعضے وخت د هغه څیز اطلاق کیږی.لکه وړی د شمس اطلاق په ..قرص.. باندے هم کیږی.او..ضوء شمس..باندے هم .کوم چه د شمس اثر دے. دغه شان د نار اطلاق په جمره یعنی سکروټه باندے کیږی.اوددے په لمبو باندے هم کیږی

د اعمالو په عدم جزئیت باندې دمتکلمینو رحمهم الله دلائل حضرات متکلمینو رحمهم الله په دے باندے چه اعمال دایمان جزء نه دے.دیردلائل د قرآن او احادیثونه پیش کړی دی.

() دقرآن کریم هغه ټول مقامات چه په هغې کښے د اعمالو عطف په ایمان باندے شوے دے

---

(۱) جامع ترمذی کتاب الإیمان باب ما جاء فی إستکمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم.(۲۶۱۲)۔

(۲) جامع ترمذی کتاب الرضاع باب ماجاء فی حق المرأة علی زوجها رقم(۱۱۶۲) وسنن أبی داود کتاب السنة باب الدلیل علی زیادة الإیمان ونقصانه رقم(۴۶۸۲)۔

(۳) ابوداود کتاب الترجل رقم (۴۱۶۱) وسنن ابن ماجه کتاب الزهد باب من لا یؤبه له رقم (۴۱۱۸)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب التوحید باب قول الله تعالی ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ رقم(۴۳۹)۔

لکه ﴿وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءَ الْحُسْنَىٰ﴾ (۱)

﴿فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾ (۲) او ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ﴾ (۳) وغیره اوپه عطف کښے اصل مغایرت وی

() دقرآن کریم هغه ټول آیاتونه په کوم کښے چه دعمل دپاره ایمان شرط ګرځولے دے لکه ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ (۴) ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً﴾ (۵) ددے پشان نور ډیرآیاتونه دی په هغے کښے دعمل صالح دپاره ایمان شرط ګرځولے شوے دے اوپه شرط او مشروط کښے مغایرت وی نو په عمل او ایمان کښے به مغایرت وی اوعمل به د ایمان جزء نشی ګرځولے

() په قرآن کریم کښے ارشاد خداوندی دے ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا﴾ (۶) تاسوته معلومه ده چه توبه د ګناه نه کیږی اودا درته هم معلومه ده که عمل د ایمان جزء اوګرځولے شی نو په ګناه اوایمان کښے به تضاد راشی ځکه چه ګناه دعمل ضد دے اوعمل چه کله د ایمان جزء شی نوګناه به دایمان هم ضد دے ځکه چه کوم څیز د جزء ضد وی هغه د کل هم ضد وی نود معصیت مرتکب په ایمان باندے نشی موصوف کیدے ددے باوجود په قرآن کریم کښے دی اے دایمان خاوندانو! تاسوتوبه اوباسئ یعنی د ګناه نه لکه چه دګناه باوجود ورته هم مؤمن وئیلی شی ددے نه معلومه شوه چه عمل په ایمان کښے داخل نه دے

دغه شان په قرآن پاک کښے په یوبل ځائے کښے په مرتکب دکبیره باندے د مؤمن اطلاق کړے دے ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ﴾ (۷) دلته په خپلو کښے جنګ کونکی مسلمانانوته مؤمن وئیلے شوے دے اوقتال ګناه کبیره ده .د دے نه هم معلومه شوه چه عمل په ایمان کښے داخل نه دے

() دغه شان هغه ټول آیات قرآنیه هم حضرات متکلمین د دلیل په طور پیش کوی په کومو کښے چه دایمان سره د عمل صالح مطالبه هم شوے ده ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾ (۸)

() د قرآن کریم هغه آیاتونه هم د متکلمینو ﷺ دلائل دی په کومو کښے چه قلب محل

---

(۱) الکهف:۸۸)_

(۲) القصص:۶۷)_

(۳) البقرة:۲۵)_

(۴) النساء:۱۲٤)_

(۵) النحل:۹۷)_

(۶) التحریم:۷)

(۷) الحجرات:۹)_

(۸) التوبة:۱۱۹)_

دایمان گرخولے شوے دے لکه ﴿أولئك كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ﴾(۱)
﴿وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ﴾(۲) دغه شان فرمانی ﴿قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ﴾(۳) دغه شان فرمانی ﴿وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ﴾(۴) تول پیژنی چه زړه د تصدیق محل دے د عمل محل نه دے
() علامه عینی رحمه الله فرمائی چه الله تعالی اهل عربو ته د ..آمنوا.. حکم کړے دے اود ایمان مطالبه ئے ترے کړے ده.اوداهل عربو په نیز دایمان مفهوم ددے نه سوا بل څه نه وو چه تاسو تصدیق بالقلب اختیار کړئ.نودا د ..آمنوا.. صیغه په کومه باندے چه دوی مکلف گرخولی شی دعربو دلغت مطابق دتصدیق قلب نه سوا بل څه ته شامل نه دے ددے نه هم معلومیږی.چه ایمان د تصدیق نوم دے.اوعمل په دے کښے داخل نه دے(۵)
() په قرآن کریم کښے ارشاد دے﴿فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ﴾(۶) دلته د کفر په مقابله کښے دایمان ذکر دے.اوکفر انکار اوتکذیب ته وائی.اوانکاراوتکذیب محل د ایمان دے نوددے ضد دایمان محل به هم قلب وی.اودا به هله وی.چه دایمان تعریف په تصدیق سره اوشی.اوعمل په کښے داخل نشی.
() په حدیث جبریل علیه السلام (۷)کښے د نبی ﷺ نه تپوس شوے وو.چه «أخبرني عن الإسلام» ددے په جواب کښے نبی ﷺ اوفرمائیل.«الإسلام أن تشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وتقيم الصلاة وتؤتي الزكاة وتصوم رمضان وتحج البيت إن استطعت إليه سبيلاً» اوبیا ئے د «فأخبرني عن الإيمان» په جواب کښے اوفرمائیل .«أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وتؤمن بالقدر خيره وشره» لکه چه نبی ﷺ د ایمان په تعریف کښے امور مخصوصه ذکر کړل دا تفریق د دے خبرے دلیل دے.چه اعمال په ایمان کښے داخل نه دی.
() دحضرت اسامه بن زید رضی الله عنه واقعه ده.چه هغوی یوداسے کس قتل کړے وو چا چه «لا إله إلا الله» وئیلے وه.هغه په دے خیال هغه قتل کړے وو.چه دے د خان بچ کولو دپاره کلمه وائی.نونبی ﷺ ورته اوفرمائیل «أفلا شققت قلبه»(۸)تا دهغه زړه ولے نه څیرے کولو چه کتلے

---

(۱) المجادلة:۲۲)_
(۲) النحل:۱۰۶)_
(۳) المائدة:٤١)_
(۴) الحجرات:١٤)_
(۵) عمدة القاری(۱۰۵/۱)_
(۶) سورة البقرة:۲۵۶)_
(۷) صحیح مسلم فاتحة كتاب الإيمان رقم ۱۰۲)_
(۸) صحیح مسلم (۶۸/۱) كتاب الإيمان باب تحريم قتل الكافربعد قوله لا إله إلا الله)_

دے وے تادا څنګه یقین اوکړلو. چه صرف د خان بچ کولو دپاره کلمه وائی. په حقیقت کښے مؤمن نه دے؟ ددے نه ښکاره معلومیږی. چه دایمان محل زړه دے. اوددے وجے قلب د تصدیق محل دے. نود ایمان تعریف به په تصدیق سره کولے شی. اوعمل به په ایمان کښے نشی داخلولے.

(۱) په مسند احمد کښے دیوانصاری رضی اللہ عنہ واقعه ده. «أنه جاء بأمة سوداء وقال يا رسول الله: إن علي رقبة مؤمنة فإن كنت ترى هذه مؤمنة أعتقتها، فقال لها رسول الله ﷺ أتشهدين أن لا إله إلا الله؟ قالت: نعم، قال أتشهدين أني رسول الله؟ قال نعم، قال أتومنين بالبعث بعد الموت، قال نعم، قال أعتقها» (۱) دلته دعمل څه ذکر نشته. نبی ﷺ د تصدیق بالقلب اعتبار کړے دے. اوپه دے باندے ئے د ..مومنة.. اطلاق اوکړلو.

(۲) هم په مسند احمد کښے دحضرت انس رضی اللہ عنہ نه مرفوع روایت دے «الإسلام علانية والإيمان في القلب...» (۲) ددے ټولو دلائلو نه ثابته شوه. چه عمل په ایمان کښے داخل نه دے. خکه متکلمین رحمہم اللہ او حضرت امام ابوحنیفه رحمہ اللہ ددے خبرے قائلین دی. چه عمل په ایمان کښے داخل نه دے. واللہ اعلم.

دحضرات محدثینو اومتکلمینو رحمهم الله په مینځ کښې د اختلاف حیثیت بیا دلته دا سوال پیدا کیږی. چه متکلمین رحمہم اللہ د ایمان تعریف په تصدیق بالقلب سره کوی. اومحدثین رحمہم اللہ دتصدیق. عمل او اقرار مجموعه ته ایمان وائی. خود مآل اونتیجے په اعتبار سره د محدثینو اومتکلمینو رحمہم اللہ په مینځ کښے څه اختلاف نشته. ځکه چه دواړه فریق مرتکب دکبیره مخلد في النار نه ګڼړی. بیا دا اختلاف دومره سخت ولے شو؟ په دے باره کښے د بعضے حضراتو رائے ده. چه دا اختلاف لفظی اختلاف دے. (۳)

حضرت شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی. دا اختلاف لفظی نه بلکه د نظر نے اختلاف دے.

د متکلمینو رحمہم اللہ نظریه ده. چه اعمال دایمان په فروعو کښے دی. اود ایمان یعنی تصدیق بالقلب حیثیت داسے وی. لکه چه د جړے حیثیت وی. چه جړه په زمکه کښے دننه پټه وی. دهغے نه تنه راوخی. اود تنے نه پس شاخونه او پانړے. نوهغه شاخونه او پانړے د جړے جزء نه وی هغه د جړے دپاسه متفرع کولے شی د متکلمینو رحمہم اللہ په نیز هم په دے طریقه اعمال په ایمان باندے متفرع کیږی.

دمحدثینو رحمہم اللہ نقطه نظر دادے. چه ایمان دتنے پشان دے اواعمال د شاخونواوپانړو پشان دے. نولکه څنګه چه شاخونه اوپانړے د جړے جزء نه وی. دغه شان اعمال هم د ایمان جزء نه دے.

---

(۱) مسند احمد (۳/۴۵۱، ۴۵۲) حدیث رجل من الأنصار)۔

(۲) مسند احمد (۳/۱۳۴، ۱۳۵) مسند انس بن مالک رضی اللہ عنہ)۔

(۳) فضل الباری (۱/۲۴۸)۔

د محدثینو ﷺ خیال دے چه دایمان حیثیت بیخی دهغے تنے پشان دے کومه چه د زمکه دپاسه وی شاخونه او پانړے ددے جزء وی دغه شان به اعمال هم د ایمان جزء وی.(۱)

حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمانی دا اختلاف په اصل کښے د حالاتو پیداوار دے د امام اعظم ابوحنیفه اومتکلمینو ﷺ په زمانه کښے چونکه د معتزلو او خوارجو زور وو او هغوی ددے خبرے قائلین وو چه اعمال دایمان جزء دے که اعمال نه وی نوسړے به مخلد في النار وی اوهغوی به مرتکب د کبیره دایمان نه خارج گرځولو نودهغوی د تردید دپاره متکلمینواوامام ابوحنیفه ﷺ موثراوبلیغ عنوان اختیار کړلو اووے فرمانیل چه ایمان صرف د تصدیق بالقلب نوم دے اواعمال ددے ثمره. نتیجه او فرع ده دا دایمان جزء نه دے د حضرات محدثینو ﷺ په زمانه کښے د مرجئو زور وو اوهغوی عمل بیخی بیکاره گرځولے وو د «الطاعة لاتفید والمعصیة لاتضر» دعوی ئے کوله ددوی د تردید دپاره حضرات محدثینو ﷺ بلیغ عنوان اختیار کړلو هغه دا وو چه عمل دایمان جزء دے چه دعمل اهمیت کم نشی په دے وجه دا اختلاف پیدا شو کنی داصل په اعتبار سره نه دا حضرات د عمل د اهمیت نه منکر دی اونه هغوی د دواړو په نیز عمل ضروری دے دغه شان د دواړو په نیز مرتکب دکبیرهٔ نه دایمان نه خارج دے اونه مخلد في النار دے.(۲)

په ایمان کښې زیادت اونقصان دلته دویمه اهمه مسئله په ایمان کښے دزیادت او نقصان ده په دے کښے اختلاف دے.

جمهوراشاعره.ائمه ثلاثه او داود ظاهری ﷺ فرمانی چه په ایمان کښے کمےزیاتے راځی.(۳) دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله مشهور مذهب دا دے چه په ایمان کښے کمے زیاتے نه کیږی.

حضرت علامه انورشاه کشمیری رحمه الله فرمائی چه امام ابوحنیفه رحمه الله ته چه د عدم زیادت او نقصان قول منسوب وو په دے کښے اول کښے زما تردد وو ځکه چه دا هغوی ته په فقه اکبر کښے منسوب ملاویږی خود ..فقه اکبر.. په باره کښے د محدثینو ﷺ رائے ده چه د هغوی خپل تصنیف نه دے بلکه دهغوی د شاگرد ابومطیع بلخی رحمه الله تصنیف دے حافظ ذهبی رحمه الله هغه جهمی گرځولے دے خودا خبره ټیک نه ده دومره خبره ضرور شته چه دحدیثو په سلسله کښے هغه حجت نه دے

ددے نه علاوه دا قول امام صاحب رحمه الله نه امام ابن تیمیه رحمه الله هم نقل کړے دے بیشکه هغه حافظ متبحر دے خوچونکه دهغوی په طبیعت کښے تیزی ده اوکوم طرف ته چه دهغوی میلان وی نود حد نه زیات میلان وی نوځکه دهغوی په نقل باندے اعتماد نشی کولے.

حضرت کشمیری رحمه الله فرمانی دصحیح قول نه ملاویدو په وجه ما ددے قول نفی کول غوښتل چه د حافظ ابن عبدالبر رحمه الله شرح موطا مے د نظر نه تیره شوه په هغے کښے هغوی هم دا قول دامام ابوحنیفه رحمه الله استاذ حضرت حماد رحمه الله طرف ته منسوب کړے وه چونکه

---

(۱) درس بخاری علامه شبیراحمد عثمانی مرتبه مولاناعبدالوحید صدیقی فتح پوری (۱/ ۱۲۰، ۱۲۱)۔

(۲) بورتنی حواله)۔

(۳) فتح الملهم (۱ ۴۴۶) کتاب الإیمان هل الإیمان یزید وینقص)۔

حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ په نقل کښے متقن او متثبت دے نو څکه راته څه ناڅه اطمینان حاصل شو چه د شیخ قول دشاګرد هم وی (۱)

خو حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمہ اللہ فرمائی چه حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ دامام اعظم رحمہ اللہ نه ډیر متاخر دے اوهغوی چه څه نقل کړی دی نوهغه نے صراحة امام ابوحنیفه رحمہ اللہ ته منسوب کړے هم نه دی بلکه دامام ابوحنیفه رحمہ اللہ د استاذ حماد رحمہ اللہ نه نے نقل کړی دی.

او یوبل نقل ملاؤ شوے دے کوم چه ددے نه زیات مضبوط دے شیخ ابوالمنصور بغدادی رحمہ اللہ په «کتاب الأسماء والصفات» کښے او امام ابوالحسن اشعری رحمہ اللہ په کتاب «مقالات الإسلامیین» کښے دامام ابوحنیفه رحمہ اللہ قول نقل کړے دے چه «الإیمان لایتبعض ولایزید ولاینقص ولایتفاضل الناس فیه» حضرت شیخ الاسلام فرمائی چه امام ابوالحسن اشعری رحمہ اللہ: امام طحاوی رحمہ اللہ هم عصرووـ اوامام طحاوی رحمہ اللہ په یوه واسطه د امام محمد رحمہ اللہ شاګرد دے اوامام محمد رحمہ اللہ دامام ابوحنیفه رحمہ اللہ په شاګردانو کښے دے نود دوی زمانه امام اعظم رحمہ اللہ ته زیاته نزدے ده اوپه نقل کښے دهغه مستند او معتمد کیدل دبیان محتاج نه دے (۲)

منشأ د اختلاف اوس دلته د تولونه وړاندے دا سوال پیدا کیږی چه د زیادت اونقصان د دے اختلاف منشأ څه ده؟

په دے سلسله کښے دامام رازی رحمہ اللہ رائے ده چه په اصل کښے دا اختلاف دایمان په ترکیب اوبساطت باندے مبنی دے کوم حضرات چه ایمان مرکب ګڼړی هغوی د «الإیمان یزید وینقص» قائلین دی اوڅوک چه دا وائی چه ایمان بسیط دے هغوی د «الإیمان لایزید ولاینقص» قائلین دی دا اختلاف هم په دے اولنی اختلاف باندے متفرع دے نودا اختلاف هم داولنی اختلاف پشان لفظی دے (۳)

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی که اعمال د ایمان جز، اونشی ګرځولے نوپه دے صورت کښے هم په ایمان کښے زیادت اونقصان راځی هغوی فرمائی چه د صدیقینو ایمان د عامو خلقو دایمان نه زیات وی (۴)

د «لایزید ولاینقص» مطلب کوم حضرات چه د زیادت اونقصان نفی کوی په هغوی کښے بعضے حضرات فرمائی چه دایمان دوه درجے دی یوایمان معلی کوم ته چه تاسو ایمان کامل یا ایمان مطلق ـ ایمان علی الاطلاق هم وئیلے شی اوسو ایمان منجی دے کوم ته چه تاسو

---

۱. فتح الباری (۱ ۵۹. ۶۰)۔

۲. فتح الباری (۱ ۲۵۸. ۲۵۹)۔

۳. فتح الباری (۱ ۲۶۰)۔

۴. شرح نووی علی صحیح مسلم (۱ ۲۶) کتاب الإیمان)۔

نفس ایمان یا ایمان مطلق هم وئیلے شی: ایمان معلی اوچته درجه ده او ایمان منجی ادنی درجه ده ایمان معلی زیادت اونقصان قبلوی خوکوم چه نفس ایمان دے یعنی ایمان منجی په هغے کښے د زیادت اونقصان څه احتمال نشته ځکه که په دے کښے کمے زیاتے تسلیم کړے شی نوهغه خو د وړاندے نه په ادنی درجه کښے دے که په هغے کښے نوره کمی راشی نوایمان باقی نه پاتے کیږی ځکه چه د ایمان په ادنی درجه کښے د کمی مطلب دا دے چه یقین باقی پاتے نشو شك او تردد پیدا شو نودایمان دا درجه نقصان نه قبلوی.(۱)

سوال دا پیدا کیږی چه دا زیادت خو قبلوی نوبیا د.. لایزید..ونیلومطلب څه دے؟

ددے جواب دا دے چه د زیادت قبلولو مطلب دا دے چه د ایمان په کومه ادنی درجه باندے خلودفي النارحرام ګرځولے شوے دے نودهغے نه پورته درجه د خلودفي النار دپاره موقوف علیه نه ده ددے نه پورته بیشکه ډیردرجات کیدے شی خوهغه پورته درجات دخلود في النار دحرمت دپاره موقوف علیه نه دی مثلاً د پیغمبرانوعلیهم السلام یا د صدیقانوایمان یقیناً ددے نه افضل اوغوره دے خود خلود في النار دحرمت دپاره هغه موقوف علیه نه دے که دهغوی ایمان کوم چه د نفس ایمان اود ادنی درجے نه اوچت اوپورته دے دخلود في النار دحرمت دپاره موقوف علیه اوګرځولے شی نوبیا په مونږ کښے څوك هم د خلود في النار نه مستثنی کیدے نشی.

خلاصه دا ده چه هغه درجه نقصان نه قبلوی که هغه نقصان قبول کړی نوهغه ایمان نه پاتے کیږی په هغے کښے تردد او شك راځی تصدیق نه پاتے کیږی اوپه دے کښے د زیادت دنفی مطلب دا دے چه ددے نه زیاته اوچته مرتبه دخلود في النار د حرمت دپاره موقوف علیه نشی ګرځیدلے.

علامه ابن حزم ظاهری رحمه الله هم د ((لایزیدولاینقص)) قائل دے هغوی یوه بله توجیه کړے ده هغوی فرمائی چه په حقیقت کښے دلته درے صورتونه دی

(۱) یود داچه تصدیق په صورت د جزم وی یعنی چه په دے کښے دنقیض احتمال موجود نه وی.

(۲) دویم صورت دا دے چه په هغے کښے تصدیق وی اوتردد هم موجود وی

(۳) دریم صورت دا دے چه تصدیق وی اودے سره انکار وی

ابن حزم رحمه الله فرمائی ایمان دهغه تصدیق نوم دے چه په هغے کښے جزم وی اود نقیض احتمال په کښے نه وی که تصدیق وی اودهغے سره تردد وی نوهغه ایمان نه دے نوکله چه په ایمان کښے د تصدیق سره جزم وی اود نقیض ګنجائش په کښے نه وی نوپه دے کښے به نقصان څنګه راشی؟ځکه چه دنقصان راتلو مطلب دا دے چه د نقیض احتمال پیدا شی اود جزم نقیض تردد او انکار دے نوکه په دے کښے د نقیض یعنی د تردد یا انکار احتمال راشی نوهغه خو ایمان نه پاتے کیږی ځکه چه ایمان هغه تصدیق دے چه هغه د جزم سره وی اود نقیض محتمل نه وی نودا منل به ضروری شی چه په دے کښے دنقصان احتمال

۱، درس بخاری ازحضرت شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله ۱ (۱۲)مرتبه مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری)۔

نشته اوقاعده دا ده چه ((مالایحتمل النقصان لایحتمل الزیادة)) په کوم څیز کښے چه د نقصان احتمال نه وی په هغے کښے د زیادت گنجائش هم نه وی نوځکه به ونیلی شی چه ((الإیمان لا یزید ولاینقص))(۱)

شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله یوه بله خبره کړے ده (۲) هغوی فرمائی چه د ایمان روح انقیاد قلبی اواستسلام باطنی دے شیخ ابوطالب مکی رحمه الله دے ته د ..التزام شریعت.. عنوان ورکړے دے دے ته التزام طاعت هم ونیلی شی په دے انقیاد قلبی اوالتزام شریعت باندے ایمان موقوف دے که دا نه وی نوایمان به هم نه وی اودا د ..مومن به.. درجه ده.مونږ دا فیصله کړے ده.او زمونږ په دے باندے یقین دے.چه کوم حکم دنبی ﷺ نه راځی مونږ به هغے ته غاړه بسته یو.نوپه دے التزام شریعت او انقیاد قلبی کښے کمے اوزیادت کیږی خوپه خپله په تصدیق کښے زیادت اونقصان نه راځی.مونږ درسول الله ﷺ د اطاعت التزام کړے دے.اوس نبی ﷺ حکم اوکړلو.چه حشراونشر باندے یقین اوکړئ په حساب اوکتاب باندے ایمان راوړئ.په جنت او دوزخ باندے یقین اوکړئ.مونږ دا منو اوس بنکاره خبره ده.چه دا ټولے خبرے په نظر نه راځی.اونه دا په عقلی استدلال سره ثابتے کړے شوی دی.صرف ددے وجے چه د نبی ﷺ تصدیق مو کړے دے.اود انقیاد قلبی او د شریعت التزام ذمه واری مو قبوله کړے ده.نوکومه خبره چه نبی ﷺ کوی هغه په سر سترګو منو په لا اله الا الله محمد رسول الله باندے ایمان وو.ددے نه پس په حشر نشر.حساب کتاب.جنت او دوزخ باندے دیقین کولو حکم اوکړے شو.نو دا اومنلے شول.بیا ئے اوفرمائیل چه پنځه وخته مونځ کوئ نودا اومنلے شو نودا التزام شریعت مومن به دے په دے کښے کمے زیاتے کیږی خوپه تصدیق کښے کمے زیاتے نه کیږی.

په نصوصو کښې د وارد شوی زیادت توجیه باقی پاتو شودا اشکال چه بیا په آیاتونو کښے چه په ایمان کښے دکمی اوزیاتی ذکر راغلے دے دهغے جواب به څه وی؟

په دے باره کښے بوه خبره خو دا یاده ساتل پکار دی چه په آیاتونو او احادیثو کښے د زیادت ذکر راغلے دے دنقصان نه دے دحافظ ابن تیمیه رحمه الله غوندے وسیع النظر عالم اقرار کوی چه دنقصان ذکر په نصوصو کښے نه دے راغلے (۳) صرف په یوحدیث کښے نبی ﷺ ښځو ته ((ناقصات عقل ودین))ونیلی دی (۴)

په هغے کښے د نقصان ذکر شته خوهلته دایمان لفظ هم نشته په هغے کښے دا احتمال هم شته

---

(۱) فتح الملهم (۱ ٤٤٧) کتاب الإیمان هل الإیمان یزید وینقص)_

(۲) فضل الباری(۱ ۲٦۱، ۲٦۲)_

(۳) فضل الباری(۱ ۲٥۹)_

(۴) په حدیث کښے دی ((مارأیت من ناقصات عقل ودین أذهب للب الرجل الحازم من إحداکن ..صحیح بخاری (۱ ٤٤)_

چه هدے نه د اعمالو کمے مراد دے.دزیادت لفظ په قرآن او احادیثو کښے په کثرت سره راغلے دے.کیدے شی هم دا وجه وی.جه دامام مالك رحمه الله مذهب «الإیمان یزید ولاینقص» نقل شوے دے.دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله یو قول هم دا نقل شوے دے.دغه شان دعبدالله بن المبارك څوك چه په یووخت مجاهد، محدث، زاهد، اوصوفی دے.اودامام اعظم شاگرد هم دے.دهغوی قول هم «الإیمان یزید ولاینقص» منقول دے.(۱) خود احنافو مشهور قول هم «لا یزید ولاینقص» دے.

بهرحال سوال دا دے.چه دے حضراتو «لایزید ولاینقص» د کوم خانے نه وئیلی دی؟ اوپه آیاتونو کښے دننه د زیادت ذکرموجود دے.نوددے زیادت نه څه مراد دے.ددے څو جوابونه ورکړے شوی دی.

() یوجواب دا ورکړے شوے دے.چه دزیادت نه د نورایمانی زیادت مراد دے.﴿أَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُوْرٍ مِّنْ رَّبِّهٖ﴾(۲)

الله تعالی چه کوم کس ته د اسلام دپاره شرح صدر ورکړی.نوهغه ته دهغه د رب د طرفه دایمان نور ورکړے شی.اوداعمالو د کمی زیاتی په اعتبار سره په دغه ایمانی نور کښے انبساط،زیادتیدل اونقصان پیدا کیږی.کوم کس چه څومره نیك اعمال زیات کوی.هغه هومره دهغه په نورایمانی کښے انبساط پیدا کیږی.اودا نورایمانی خوریږی.اودکوم سړی په اعمالو کښے چه څومره کمے راځی.نوهغه هومره دهغه په نورایمانی کښے کمے واقع کیږی.

دقرآن مجید یوبل آیت هم دے.﴿أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنٰهُ وَجَعَلْنَا لَهٗ نُوْرًا يَّمْشِيْ بِهٖ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَّثَلُهٗ فِي الظُّلُمٰتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا﴾(۳) آیا هغه کس چه د ضلالت اوګمراهئ په تیرو کښے مړ پروت وی.مونږ ورته دمعرفت الهی اوایمان نور ورکړو.اوژوندے ئے کړو.اوهغه دغه نورایمانی واخلی.اوپه خلقو کښے ګرځی.نوکوم کس چه مونږ ددے دپاره پیدا کړے دے.دا کس د هغه کس پشان کیدے شی.څوك چه په تیرو کښے پروت وی.اودهغے نه راوتونکے نه وی.

دغه شان په قرآن کریم کښے دی.﴿يُخْرِجُهُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ إِلَى النُّوْرِ﴾(۴) دلته د کفرد ظلمت نه دایمان نور طرف ته راویستل مراد دی.

دغه شان ﴿يَوْمَ لَا يُخْزِي اللّٰهُ النَّبِيَّ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مَعَهٗ نُوْرُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ أَيْدِيْهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾(۵) دلته کښے د ﴿نُوْرُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ أَيْدِيْهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ﴾ نه نورایمانی مراد دے.

---

(۱) فضل الباری(۱/۲۵۹)_

(۲) سورة الزمر:۲۲)_

(۳) سورة الأنعام:۱۲۲)_

(۴) سورة البقرة:۲۵۷)_

(۵) سورة التحریم:۱۳)_

دغه شان په قرآن مجید کښے ﴿یَوْمَ تَرَی الْمُؤْمِنِیْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ یَسْعٰی نُوْرُهُمْ بَیْنَ اَیْدِیْهِمْ وَبِاَیْمَانِهِمْ﴾ (۱) کښے دنورایمانی ذکر دے.

په یوخائے کښے فرمانی ﴿یَوْمَ یَقُوْلُ الْمُنٰفِقُوْنَ وَالْمُنٰفِقٰتُ لِلَّذِیْنَ اٰمَنُوا انْظُرُوْنَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُّوْرِكُمْ﴾ (۲) منافقین او منافقات به مسلمانانو ته اووائی. مونږ ته لږ شان انتظار اوکړئ. چه ستاسونه لږ غوندے نور مونږ هم واخلو. نود ایمان په دے نور کښے زیادت اوکمے راځی. ایمان کوم چه دتصدیق قلبی نوم دے. په هغے کښے کمے زیاتے نه راځی.

(۱) دویم جواب دامام اعظم رحمه الله نه منقول دے (۳) په دوی باندے په استدلال کښے دهغه آیاتونو په رنړا کښے اعتراض اوشو. په کومو کښے چه دزیادت ذکر دے. نودوی اوفرمائیل. «آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصیل» یعنی اول ایمان مجمل وو چه رسول الله ﷺ څه راوړی دی. هغه اومنلی شی. اوهغے ته غاړه کیخودے شی. اوددے نه پس نبی ﷺ تفصیلات بیان کړل. چه دا کول دی. دا منل دی. دا کار کول دی. نودا تفصیلات روستو راغلی وو. نو کمے اوزیادت ددے تفصیلات په اعتبار سره دے. څه کسان دایمان راوړلو نه پس په هغه وخت کښے وفات شوی وو. چه مونځونه هم فرض نه وو. څه کسان تیر شوی وو. چه د مونځ دفرضیت په وخت کښے ژوندی وو. خوچه کله روژے فرض کیدے. نووفات شوی وو. څه کسان داسے وو. چه هغوی مونځونه کړی وو. اوروژے نے هم نیولے وے. خود هغوی په ژوند کښے حج نه وو فرض شوے. څوك چه وړاندے وفات شوی وو. ددے تفصیل په اعتبار سره دهغوی ایمان کم وو. اوڅوك چه روستو وفات شوی وو. دهغوی ایمان ددے تفصیل په اعتبار سره زیات وو. نوددے تفصیل په اعتبار سره کمے زیاتے راتلے شی. خواجمالی ایمان چه څه نبی ﷺ وائی. مونږ په هغے باندے یقین کوو. دا زیادت اونقصان نه قبلوی.

خوپه دے جواب باندے اشکال کیږی. چه په حدیث شفاعت کښے (۴) چه دایمان درجات مختلفه بیان شوی دی. هغه ددے جواب سره موافقت نه خوری. ځکه چه ددے جواب حاصل خو دا دے. چه ایمان بودے. د اجمال اوتفصیل فرق دے. نو زیادت په اعتبار د تفصیل سره شو. اودا خبره بنکاره ده. چه کله حقیقت یو وی. نو د هغے به په کامله طریقه سره مطالبه کیدے شی. ځکه که په حقیقت کښے کمے راشی. نوهغه څیز منتفی کیږی. ددے تقاضا دا ده. چه د ایمان کوم درجات په حدیث د شفاعت کښے بیان شوی دی. اوپه څه چه نجات مرتب کړے شوے دے. پکاردہ چه نجات ورته ملاؤ نشی. ځکه چه نجات خو په پوره ایمان باندے حاصلیږی. بعضے ایمان چه د هغے نه په ..دینار.. نصف دینار او ..ذره.. سره تعبیر شوے دے. نشی مرتب کیدے.

---

(۱) سورة الحدید:۱۲)

(۲) سورة الحدید:۱۳)

(۳) درس بخاری ازحضرت شیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی مرتبه مولانا عبدالوحید صدیقی فتح پوری (۱۲۴/۱)

(۴) کتاب التوحید باب قول الله تعالی: ﴿وُجُوْهٌ یَّوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ اِلٰی رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾

ددے جواب دا ورکولے شی چه د شفاعت په حدیث کښے چه د ایمان کوم درجات بیان شوی دی. دهغے نه مراد اعمال دی. اوهغے ته مجازاً ایمان ونیلے شوے دے. خکه چه دا د ایمان د مقتضیاتو خنی دی.

() دریمه خبره دا کړے شوے ده. چه الله تعالی اهل ایمان ته سکینه اوطمانیت ورکوی. «کما لی قوله تعالی ﴿فَأَنْزَلَ اللهُ سَكِينَتَهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾[1] دا سکینه د تصدیق نه سوا یوبل څیز دے کوم چه اهل ایمان ته ملاویږی. بلکه داسے اووائے چه دا عارفین او کامل الایمان حضراتو ته ملاویږی. نوزیادت اوکمے ددے سکینه په اعتبار سره وی. دنفس ایمان په اعتبار سره نه کیږی.

دشیخ الاسلام شبیراحمد عثمانی رحمه الله تحقیق شیخ الاسلام علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی. چه داهل حق په مینځ کښے په اصل کښے څه اختلاف نشته. په نقل کښے د قصور د وجے اختلاف کنړلے شوے دے. متکلمین اوامام اعظم رحمه الله یوفریق کړخولے شوے دے. او فقهاء ثلاثه. محدثین. اواشاعره دویم فریق کړخولے شوے دے. دوی فرمائی. بعضے وخت په نقل کښے ډیره غلطی کیږی. ددے مثال هغوی ورکړے دے. چه په درمختار کښے د فتاوی بزازیه په حواله سره نقل شوی دی. «یندب القیام عند سماع الأذان»[2] ددے مطلب دا اخستے شوے دے. که سړے ملاست وی. یا ناست وی. نوچه اذان واوری. اودریږی به. په دے خبره نه پوهیږم. چه د اذان په وخت کښے ملاست کس یا ناست کښے به اودریږی. علامه شامی رحمه الله فرمائی. دا په «النهرالفائق» کښے هم داسے منقول دی. خو په فتاوی بزازیه کښے ما لټون کړے دے. نوپه هغے کښے ماته دا عبارت داسے خو ملاؤ نشو. البته د «سماع وهو یمشی» الفاظ راته ملاؤ شول.[3] لکه چه مطلب داشو. که یوکس لار کښے روان وی. اوپه روانه کښے د اذان آواز واوری. نوهغه دے کینی. چه اذان په ادب اواحترام سره واوری. اوروانه روانه کښے د په بے پرواهئ اواستغناء سره دے اوریدل نه کوی. مولانا رحمه الله فرمائی. دا خبره معقوله ده. چه د تګ په حالت کښے ادباً او احتراماً اودریدل او اوریدل پکار دی. خواولئ خبره چه ملاست اوناست کس دے د اذان اوریدو دپاره اودریږی. معقول نه ده. په ملاسته هم اذان په توجه سره اوریدے شی. خوپه نقل کښے غلطی واقع شوے ده. اومطلقاً ئے «یندب القیام عند سماع الأذان» نقل کړی دی. نوخبره د کوم خائے نه کوم خائے ته اورسیدله.

دلته کښے هم د سلفو په قول اود امام اعظم رحمه الله په قول کښے کمے زیاتے شوے دے. اوددے کمی زیاتی د وجے اختلاف پیدا شوے دے. اوبیا بحثونه شروع شوی دی.

دوی فرمائی. چه د سلفو رحمهم الله قول دے «الإیمان معرفة بالقلب، وإقرار باللسان، وعمل بالأرکان، یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة»

---

(۱) سورة الفتح: ۲۶)_

(۲) الدرالمختار (۱/۲۹۳) باب الأذان)_

(۳) ردالمحتار پورتنې حواله)_

(په دے کښے یواختصار دا شوے دے چه د درے واړو څیزونو ذکر کولو په خائے نے «الإیمان قول وعمل» ذکر کړے دے اگرچه دتاویل نه پس ددے مراد هم هغه راوخی. خوهغه اصل عبارت باقی پاتے نشو.

() دویم اختصار دا شوے دے چه فقط «یزید وینقص» نے وئیلی دی. دے سره چه د «بالطاعة» او «بالمعصیة» الفاظ دی. هغه نے حذف کړی دی. ددے اختصار د وجے ددے جملے اصلی مطلب هم مخفی شو. د دے قول نه چه د سلفو ﷺ کوم غرض وو. هغه د «بالطاعة» او «بالمعصیة» د الفاظونه بغیر نه بنکاره کیږی.

() دریم اختصار دا شوے دے. چه په اصل کښے دا د اول نه واخله تر آخره پورے یوعبارت وو. اوچه مجموعه ملاؤ شی. نویوه عقیده وه. خلقو دا جدا جدا کړه. اودوه مسئلے نے ترے جوړے کړے. یوه «الإیمان قول وعمل» یعنی اعمال دایمان جزء دے. دویمه «الإیمان یزید وینقص» یعنی په ایمان کښے زیادت اونقصان راخی. نو اوس چه په کوم خائے کښے هم دسلفو ﷺ عقیده نقل کولے شی. نوهغه جدا جدا د دوو مسئلو په صورت کښے بنکاره کولے شی.

دغه شان دامام اعظم ابوحنیفه رحمه الله قول کوم چه امام طحاوی رحمه الله نقل کړے دے. هغه دا دے. چه «الإیمان إقرار باللسان، وتصدیق بالجنان، وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان کله حق والإیمان واحد وأهله فی أصله سواء والتفاضل بینهم بالخشیة والتقی ومخالفة الهوی وملازمة الأولی» دا دے دامام اعظم رحمه الله قول عبارت. د امام صاحب ددے عبارت نه «وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان» کله حق حذف کړے شوے دے. او «الإیمان إقرار باللسان وتصدیق بالجنان» خانله ذکر کړے شوے دے. اووئیلی شوی دی. چه په دے کښے دعمل ذکر نشته. اودا مسئله جوړه کړے شوه ده. چه امام اعظم رحمه الله عمل دایمان دپاره جزء نه ګڼری. او «الإیمان واحد» هم حذف کړے شوے دے. ددے نه پس وو. «وأهله فی أصله سواء» ددے نه دا مطلب اخستے شوے دے. چه «الإیمان لایزید ولاینقص» په ایمان کښے کمے زیاتے نه راخی. قول اهل ایمان په اصل ایمان کښے برابر دی. د دے نه دویمه مسئله جوړه کړے شوے ده. او بیا د «والتفاضل بینهم بالخشیة والتقی ومخالفة الهوی وملازمة الأولی» قول عبارت غائب کړے شو. لکه چه دامام اعظم رحمه الله په قول کښے هم کمے زیاتے شوے دے. اوپه عبارتونه جدا کړے شوی دی. دمستقلو مسائلو عنوان ورته ورکړے شوے دے. حالانکه کوم مقصد چه دسلفو ﷺ دے. هم هغه مقصد دامام اعظم رحمه الله دے. د دواړو په مقصد کښے څه فرق نه دے. صرف دومره خبره ده. چه امام اعظم په اوږد عبارت کښے دسلفو ﷺ د قول تجزیه اوتحلیل کړے دے. اود سلفومنشا ئے بنکاره بیان کړے ده. لکه چه په «صفة الصلاة» کښے حدیث راخی. اوفقهاء د هغے فقهی تحلیل کوی. چه په دے حدیث کښے فلانے څیز فرض دے. اوفلانے څیز د واجب یا سنت یا مستحب په درجه کښے

دے.دنبی ﷺ په حدیث کښے تول څیزونه یوځائے ذکر دی.خوفقهاء ددے مراتب اودرجات بیانوی.هم دغه شان امام اعظم رحمه الله د سلفو رحمهم الله دقول تحلیل اوحد بندی کړے ده.

دسلفو رحمهم الله عبارت وو.«الإیمان معرفة بالقلب، واقرار باللسان، وعمل بالأرکان، یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» ددے حضراتوپه زمانه کښے چونکه د مرجئو زور وو.نوهغوی په خپله اولنۍ جمله کښے د مرجئو تردید اوکړلو.چه ایمان د تصدیق بالقلب.اقرار باللسان او عمل بالارکان نوم دے.عمل په ایمان کښے داخل دے.د مرجئودا قول چه ..د عمل دایمان سره څه تعلق نشته.اوبغیرد عمل نه به هم سړے براه راست جنت ته داخلیږی.اوپه ارتکاب د معصیت سره هغه مستحق د سزا نه ګرځی.. دا غلطه ده.عمل په ایمان کښے داخل دے.

ددے نه پس د «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» نه د دوی مطلب دا دے.چه اصل ایمان خو تصدیق بالقلب اواقرار باللسان دے.که تصدیق اواقرار نه وی.نو دایمان د دائرے نه انسان خارجیږی.اوکه تصدیق اواقرار باللسان موجود وی.نودے مؤمن شمارلے شی.دا حیثیت د عمل نه دے.چه ددے په نفی سره د ایمان نفی لازمیږی .عمل خو دایمان په مراتبو کښے د زیادت اوکمی دپاره دے.دا د ایمان جزء نه دے .هغوی «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» اووئیل.اودا ئے اوخودل.چه په نیکو سره د ایمان درجه پورته کیږی.اوپه ګناهونو سره ددے درجه کمیږی.عمل دایمان په مراتبو کښے دکمی بیشی سبب دے.دا ددے مرتبے څیز نه دے.چه عمل نه وی.نوسړے دایمان نه خارجیږی.لکه چه د معتزلۍ اوخوارجو مذهب دے لکه چه «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» سره هغوی د معتزلۍ اوخوارجو رد کړے دے.

امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله بعینیه هم دا خبره کوی.دوی هم د معتزلۍ.خوارجواومرجۍ رد کوی.بس لږغوندے فرق دے.چه سلفو اول د مرجئو رد کړے دے.ځکه چه د هغوی په زمانه کښے د دوی زور وو.اوپه «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» سره هغوی د معتزلۍ اوخوارجو رد کړے وو.اوامام صاحب اول د معتزلۍ اوخوارجو رد کړے دے.ځکه چه د هغوی په زمانه کښے د هغوی زور وو.اود مرجئو رد ئے روستو کړے دے.

امام صاحب «الإیمان اقرار باللسان وتصدیق بالقلب» اوفرمائیل.اود عمل ذکر ئے اونکړلو دمعتزلۍ او خوارجو رد ئے اوکړلو.خوعمل ئے هم بیخی بیکاره نه دے ګرځولے.«وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان کله حق» ئے اوفرمائیل. او د عمل ذکر ئے اوکړلو.په معتزلۍ او خوارجو باندے د رد کولو دپاره ئے دا خبره خانله ذکر کړله.چه د ایمان بنیاد اواساس اقرار باللسان اوتصدیق بالقلب دے.اوددے خودلو دپاره ..چه د عمل دا درجه نه ده..ئے عنوان بدل کړلو.او«وما صح عن رسول الله ﷺ من الشرع والبیان کله حق» اوفرمائیل.په دے کښے د مرجئو رد هم اوشو.چه مونږ دعمل داهمیت منکر نه یو.ځکه چه د رسول الله ﷺ نه چه په صحیح سندونو سره کوم شریعت ثابت دے.هغه اعمال اواحکام دی.هغه تول حق دی.اودا سلف رحمهم الله هم منی.

ددے نه پس جمله وه «الإیمان واحد» ددے مطلب دا دے چه ایمان د تصدیق بالقلب، اقراربااللسان، اوعمل بالارکان.. ددے د مجموعه نوم دے لکه چه څنګه یومرکب د خپلو اجزاؤ نه ملاؤ شی اویوځیز ترے جوړ شی. دغه شان ایمان هم دے لکه جړپه تنه اوشاخونه پانړے اوګلونه چه دا ټول ملاؤ شی. نو وونه ترے جوړه شی. هم دغه شان ایمان د تصدیق بالقلب، اقراربااللسان اوعمل بالارکان مجموعه ده. دا خبره تاسوته خودلے شوے ده. چه دامام اعظم رحمه الله په نیزدا ټول دایمان اجزاء دی. خوپه مرتبه کښے برابر نه دی. لکه څنګه چه په وونه کښے د څانګواوپانړو هغه مقام نه وی. کوم چه د جړپے اوتنے وی. دغه شان دلته دعمل هغه مقام نه دے. کوم چه د اقرار اوتصدیق دے. په «الإیمان واحد» کښے امام اعظم رحمه الله دا اوخودل. چه ددے مجموعے نه جوړ شوے ایمان یو څیز دے. اوددے مجموعے په اجزاؤ کښے د تصدیق اواقرار مرتبه د اساس اوبنیاد ده. اودعمل حیثیت داساس اوبنیاد نه دے. دا خبره امام صاحب رحمه الله بیا بنکاره کړے ده. اوفرمائیلی ئے دی. چه «وأهله في أصله سواء» په تصدیق کښے ټول اهل ایمان برابر دی.

دلته به اشکال کیږی. چه په تصدیق کښے ټول څنګه برابر یدے شی. د انبیاء صدیقین اوصحابه رضی الله عنهم په تصدیق کښے خو تفاوت دے. اودعوامو تصدیق د هغوی نه هم کم دے.

ددے په جواب کښے وئیلی شی. چه کله په یوځیز کښے متفاوت درجات وی. نو په هغے کښے یو داساس حیثیت لری. مثال په طور د نظر (قوت باصره) مختلف درجات دی. د چا نظر تیز وی. د چا متوسط وی. اودچا ادنی وی. خوته به دا خامخا منے. چه د نظر یو آخری حد هغه هم دے. که هغه نه وی. نوسړے ړوند کیږی.

دغه شان په عقلونو کښے تفاوت اوپه عاقلانو کښے فرق منلے شوے دے. یوسړے ډیر سریع الفهم او دقیق الفهم وی. اوبل په باربار پوهوئ. نو په عقلونو کښے هم تفاوت دے. خو په دے کښے شك نشته. چه ددے تفاوت باوجود دعقل یوه بنیادی درجه ده. که هغه نه وی. نوسړی ته بیا پاګل وئیلی شی.

هم دغه شان دایمان په درجاتو کښے تفاوت اوګنړئ. خودایمان یوه درجه هغه هم ده. چه دهغے نه اخوا بیا ایمان باقی نه پاتے کیږی. بلکه که دهغے نه بنکته څے. نو کفر دے.

بهرحال دعرض کولو مقصد دا وو. چه امام اعظم ابوحنیفه رحمه الله «وأهله في أصله» افرمائیلی دی. «وأهله فيه سواء» ئے نه دی فرمائیلے. ددے نه هم هغه درجه مراد ده چه دهغے نه پس ایمان نه وی. په هغے کښے ټول برابر دی.

ددے نه پس امام اعظم رحمه الله فرمائی. «والتفاضل بينهم بالخشية والتقى ومخالفة الهوى وملازمة الأولى» دا په مرجئو باندے رد دے. مرجئه وائی. چه دعمل څه ضرورت نشته. امام اعظم رحمه الله فرمائی. چه د علم ضرورت شته. په دے سره د درجاتو تفاوت راځی. چه یو کس نیك اعمال زیات اوکړی. دهغه درجه به اوچته وی. هغوی خودا هم فرمائی. چه د اولی اوافضل چه کوم سړے اهتمام کوی. دهغه درجه به هم اوچته وی. یعنی د فرض، واجب، سنت

اومندوب خبره خوپه خپل خائے ده. د «ملازمة الأولى» اهتمام کونکے به هم د فضیلت خاوند وی.په دے عبارت کښے امام اعظم رحمه الله په مرجئو باندے رد کړے دے.اودے سره سره هغوی د عمل حیثیت هم خودلے دے.چه دعمل په وجه په مراتبو کښے تفاوت راځی.ددے په وجه سړے د ایمان نه نشی خارج کیدے.دامام اعظم رحمه الله په عبارت کښے هم هغه خبره شوے ده.کومه چه دسلفو رحمهم الله په عبارت کښے شوے وه.یعنی د مرجئو اوخوارجو رد هلته کښے هم وو.اودلته هم.البته امام اعظم رحمه الله دعمل حیثیت متعین کړے دے.کوم چه د سلفو رحمهم الله په عبارت کښے نښکاره نه وو.

اوس که تاسو دا وئیل اوغواړئ.چه په امام اعظم اواشاعرو او ائمه ثلاثو کښے څه اختلاف نشته.هغوی هم ایمان مرکب منی.اودوی هم.نوبے تکلفه دا خبره کوه په دے کښے څه حرج نشته.دا د دواړو فریقو په مینځ کښے فیصله شوے خبره ده.چه داعمالو حیثیت د جزء تزیینی دے.د جزء اصلی اوترکیبی حیثیت نے نه دے.تاسوچه په خپله دامام صاحب مشهور مذهب بیانوئ.نودا به اومنئ.چه هغوی په ایمان کامل کښے اعمال جزء منی.نودلته به هم په ایمان کامل کښے جزء منلے شی.اشاعره.ائمه ثلاثه. اومحدثین رحمهم الله هم اعمال دکامل ایمان دپاره جزء ګرځوی.نوپه اهل حق کښے څه اختلاف پاتے نشو.(۱) والله اعلم

په ایمان کښې استثناء دلته یوه مسئله د استثناء في الایمان ده.یعنی یوسړے به دخپل ځان په باره کښے «أنا مؤمن» مطلقاً وائی.اوکه د «إن شاء الله» قید به ورسره لګوی.اودا به وائی.چه «أنا مؤمن إن شاء الله»

یوه ډله وائی.چه استثناء کول پکار دی.دا د ائمه ثلاثه.حضرت عبدالله بن مسعود . حضرت علقمه.حضرت ابراهیم نخعی.سفیان ثوری.سفیان بن عیینه.اویحیی بن سعید قطان رحمهم الله مذهب دے.یوه بله ډله وائی.چه استثناء کول جائز نه دی.د احنافواوددوی اکثرومتکلمینو رحمهم الله هم دا قول دے.هم دا مذهب مختار اوداهل تحقیق دے.

امام اوزاعی رحمه الله فرمائی.چه استثناء اوعدم استثناء دواړه صورتونه جائز دی.

استثناء خوددے وجے جائز ده.چه د راروان وخت څه پته نه لګی.چه په ایمان به ثابت قدم پاتے شی که نه؟ اوعدم استثناء ددے وجے چه في الحال ایمان موجود دے.اوپه ده باندے حالاً د ایمان احکام جاری دی.

کوم حضرات چه دا وائی.چه «أنا مؤمن إن شاء الله» وئیل پکار دی.دا حضرات فرمائی.چه اصلی ایمان خوهغه دے.کوم چه د مرګ په وخت کښے وی.اودهغے څه نبنه نشته.ځکه چه دانجام چاته علم نه وی.نوځکه سړی ته بطور تبرک (نه د شک په طور) «إن شاء الله» وئیل پکار دی.قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا﴾(۲)

---

(۱) فضل الباری(۱/ ۲۶۴، ۲۶۹)۔

(۲) سورة الکهف:۲۳)۔

اوکوم حضرات چه دا وائی چه «ان شاء الله» وئیل نه دی پکار. هغوی فرمائی چه دا کلام دتعلیق دپاره استعمالیږی اوس که یو کس دا اووائی نوبل ته دهغه په ایمان کښے شك پیدا کیدے شی. هم داسے کیدے شی. چه په وئیلو وئیلو نفس ددے کلمے د وجے د شك اوشبه عادی جوړ شی

دعلامه ابن تیمیه رحمه الله رائے ده. چه «أنا مؤمن ان شاء الله» وئیل پکار دی. خوددے تعلیق وجه دا ده. چه ایمان د سلفو رحمهم الله په نیز یوډیر وسیع څیز دے. چه په هغے کښے د زړه عقیده. د ژبے اقرار. اواعمال ارکان ټول داخل دی. اوس که یو کس «أنا مؤمن» مطقاً وائی. نوددے دا معنی ده. چه هغه وائی. زه کامل مومن یم. اومؤمن کامل جنتی وی. په نوروالفاظو کښے داسے اووایه. چه هغه خپل خان ته جنتی وائی. اوځوك دخپل خان په باره کښے دا ذمه واری نشی ورکولے. چه ده د ایمان ټول اعمال ادا کړی دی. په کومو باندے چه جنت مرتب کیږی. هم دا وجه ده. چه یو کس حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ته راغلو. اووئے وئیل. «انی مؤمن» نوحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ورته دانکارپه طورسره اوفرمائیل. بیاخوداسے وایه. چه «انی فی الجنة» بیا ئے ورته ددے نه هدایت اوکړلو. چه داسے وئیل پکار دی. «لکنا آمنا بالله وملائکته وکتبه ورسله»(۱) داخبره دے یاده وی. چه په سلفو کښے ددے مسئله په وجه ډیره فتنه پاتے شوے وه. یوے ډلے دحد نه زیاته غلو کړے ده. او «ان شاء الله» ویونکو ته ئے .. مستثنیه شکیه .. پته نه لګی. چه څه څه وئیلی دی. په دے مقام کښے علامه زبیدی رحمه الله صاحب د «اتحاف السادة المتقین» په هغے غلاة احنافو باندے انکار کړے دے. اوفرمائیلے ئے دی. چه حقیقت دا دے. چه په دے مسئله کښے ژبه بندول پکار دی. اوچه ضرورت پیدا شی. نوپه اعتدال سره خبره کول پکار دی. دامام اعظم رحمه الله نه اګرچه د «أنا مؤمن ان شاء الله» باندے انکار منقول دے. خودهغوی نه داسے تشدیدی کلمات کوم چه د متاخرینونه صادر شوی دی. منقول نه دی. هسے هم د سوچ خبره ده. که د استثناء کونکو تکفیر اوتضلیل اوکړے شی. نوحضرت عبدالله بن مسعود. علقمه. ابراهیم نخعی. رحمهم الله په باره کښے به څه وئیلی شی. کوم چه د احنافو رحمهم الله د مذهب ستنے دی. اوپه چا باندے چه د احنافو رحمهم الله د مستدلاتو انتها کیږی.(۲)

په ایمان اواسلام کښې فرق په نصوصو کښے ددے استعمال علی سبیل الترادف. علی سبیل التباین اوعلی سبیل التداخل درے قسمه راغلے دے.

اول قسم علی سبیل الترادف الله تعالی فرمائی ﴿فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ۝ فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ۝﴾(۳)

---

(۱) رواه الطبرانی فی الکبیر ورجاله ثقات .. کذا فی مجمع الزوائد (۵۵/۱) کتاب الإیمان باب فی الإسلام والإیمان)
(۲) دمکمل بحث دپاره اوګورئ فتح الملهم (۴۵۷/۱. ۴۵۹) حکم الاستثناء فی قول الرجل أنا مؤمن إن شاء الله)
(۳) سورة الذاریات: ۳۵.۳۶)_

الله تعالی په دویم خائے کښے فرمائی ﴿وَقَالَ مُوسٰى يٰقَوْمِ اِنْ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوْٓا اِنْ كُنْتُمْ مُّسْلِمِيْنَ﴾ (۱)

اونبی ﷺ فرمائیلی دی «بني الإسلام على خمس: شهادة أن لا إله إلا الله..إلخ» (۲) بیا تقریباً هم دا څیزونه د وفد عبدالقیس په حدیث کښے (۳) د ایمان په تفسیر کښے ذکر شوی دی.

دویم قسم علی سبیل التباین په قرآن کریم کښے دی ﴿قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا ۭ قُلْ لَّمْ تُؤْمِنُوْا وَلٰكِنْ قُوْلُوْٓا اَسْلَمْنَا﴾ (۴)

په حدیث جبریل علیه السلام کښے د ایمان تفسیر په عقائد معینه معلومه سره شوے دے او د اسلام تفسیر په اعمال معینه سره. (۵) دغه شان د حضرت انس رضی الله عنه په حدیث کښے دی «الإسلام علانية والإيمان في القلب» (۶)

دریم قسم علی سبیل التداخل: د نبی ﷺ نه چه کله تپوس اوشو. چه «أي العمل أفضل» نو نبی ﷺ اوفرمائیل. «إيمان بالله ورسوله» (۷)

د حضرت عمرو بن عبسه رضی الله عنه په روایت کښے دی «فأي الإسلام أفضل؟ قال الإيمان» (۸)

په اصل کښے خبره دا ده. چه د ایمان او اسلام جدا جدا حقیقت شرعیه دے. لکه څنګه چه د دے جدا جدا حقیقت لغویه دے. ایمان خو نوم دے د مخصوص اعتقاد. او اسلام نوم دے د احکام شرعیه د ادا کولو. خود هر یو دبل سره د تکمیل تعلق دے. لکه څنګه چه یو معتقد کامل نشی کیدے. ترڅوچه اعمال اونکړی. دغه شان مسلمان مطیع کامل نشی کیدے. ترڅوچه نے د زړه نه اعتقاد نه وی. اوس که دا دواړه کلمات په یوخائے راغلے وی. او په مقام د سوال کښے وی. نو د دے حقیقت به متباین وی. په حدیث جبریل کښے هم دا صورت دے. او که یوخائے نه وی وارد شوے. یا په مقام د سوال کښے نه وی. نو بیا په دے صورت کښے کیدے شی. چه په یوبل

---

(۱) سورة یونس: ۸۴)_

(۲) صحیح بخاری کتاب الإیمان باب أعاءکم إیمانکم رقم ۸ وکتاب التفسیر.باب (؟) رمق (٤٥١٤) وصحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام رقم (۱۲۰، ۱۲۳)_

(۳) صحیح بخاری کتاب الإیمان باب أداء الخمس من الإیمان رقم(۵۳) وصحیح مسلم کتاب الإیمان باب الأمر بالإیمان بالله تعالی وشرائع الدین..رقم (۱۲٤)_

(۴) سورة الحجرات: ۱٤)_

(۵) صحیح مسلم فاتحة کتاب الإیمان رقم(۱۰۲)_

(۶) مسند أحمد (۱۳۵/۳) مسند سیدنا أنس بن مالک رضی الله عنه)_

(۷) صحیح بخاری (۸/۱) کتاب الإیمان باب من قال إن الإیمان هوالعمل رقم.۲۶) وکتاب الحج باب فضل حج المبرور.رقم (۱۵۱۹)_

(۸) رواه الطبرانی وأحمد أنظرمجمع الزواند(۵۹/۱) کتاب الإیمان باب أی العمل أفضل وأی الدین أحب إلی الله)

کښے داخل شی (۱)

حافظ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ فرمانی چه کله ایمان او اسلام دواړه جدا جدا ذکر کړے شی نو په دے دواړو کښے څه فرق نه وی او چه کله دواړه یوځائے ذکر کړے شی نو بیا به فرق وی هغوی فرمانی. «فالإیمان والإسلام کاسم الفقیر والمسکین إذا إجتمعا إفترقا، وإذا إفترقا إجتمعا» یعنی دا دواړه الفاظ د مسکین او فقیر پشان دی

لکه څنګه چه دا دواړه لفظونه یوځائے ونیلی شی نو دے حقائق متابن وی او کله چه جدا جدا ذکر وی نو یوپه بل کښے داخل وی. (۲)

د بعضے عالمانو رحمہم اللہ رائے دا ده چه اسلام عام دے او ایمان خاص دے نو هر ایمان اسلام دے او هر اسلام ایمان نه دے (۳)

الحدیث السابع

۱- باب الإیمان وقول النبی ﷺ بُنِیَ الاسلامُ عَلٰی خَمْسٍ

وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ وَيَزِيدُ وَيَنْقُصُ قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى ﴿لِيَزْدَادُوٓا إِيمَانًا مَّعَ إِيمَانِهِمْ﴾

﴿وَزِدْنَٰهُمْ هُدًى﴾

﴿وَيَزِيدُ اللّٰهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾

﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَءَاتَىٰهُمْ تَقْوَىٰهُمْ﴾

وَقَوْلُهُ ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِيمَانًا﴾

وَقَوْلُهُ ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَٰذِهِۦٓ إِيمَٰنًا ۚ فَأَمَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَٰنًا﴾

وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَٰنًا﴾

وَقَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَمَا زَادَهُمْ إِلَّآ إِيمَٰنًا وَتَسْلِيمًا﴾

وَالْحُبُّ فِي اللّٰهِ وَالْبُغْضُ فِي اللّٰهِ مِنَ الْإِيمَانِ

وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ وَشَرَائِعَ وَحُدُودًا وَسُنَنًا فَمَنِ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلِ الْإِيمَانَ فَإِنْ

---

(۱) فتح الباری (۱/۱۱۵) کتاب الإیمان باب سؤال جبریل النبی ﷺ عن الإیمان والإسلام والإحسان وعلم الساعة وبیان النبی ﷺ له)۔

(۲) فتح المهلم (۱/۴۲۸، ۴۲۹) البحث الأول فی موجب اللغة)۔

(۳) فتح الملهم (۱/۴۲۶)۔

أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ

وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي

وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ اجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنْ سَاعَةً

وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ

وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدَعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ

وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا سَبِيلًا وَسُنَّةً دُعَاؤُكُمْ إِيمَانَكُمْ لِقَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ وَمَعْنَى الدُّعَاءِ فِي اللُّغَةِ الْإِيمَانُ

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: نبی کریم ﷺ فرمائی. اسلام په پنځه څیزونو باندے مبنی دے. دا پنځه څیزونه د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښے وړاندے په تفصیل سره راروان دی. هم دے حدیث طرف ته امام بخاری رحمه الله اشاره کړے ده. () اول شهادتین() دویم مونځ () دریم زکواة () څلورم صوم () اوپنځم حج په دے کښے شهادتین قول اوباقی فعل اوعمل دی. هم ددے وجے مولف فرمائی. چه «وهو قول وفعل» اوچه کله قول اوفعل شول. نوپه دے کمے زیاتے هم راځی. ځکه چه اقوالو اوافعالو کښے تول خلق برابر نه وی. هم ځکه وړاندے فرمائی «یزید وینقص» په دے کښے زیادت هم کیږی. اونقصان هم.

قوله: وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ: دلته کښے تاسو ګورئ چه امام بخاری رحمه الله «وهو قول وفعل» اوفرمائیل. اود «هو» ضمیر راجع کیږی اسلام طرف ته. ځکه چه دا اقرب دے په دے صورت کښے دا سوال پیدا کیږی. چه هغه خو ایمان ترکیب ثابتول غواړی. اودلته خو د اسلام ترکیب ثابتیږی.

ددے جواب دا دے. چه دامام بخاری رحمه الله په نیز ایمان اواسلام دواړه مترادف دی. نود اسلام د ترکیب نه به د ایمان ترکیب ثابت شی.(۱)

یواحتمال د «هو» په ضمیر کښے دا هم دے. چه ددے مرجع په ..کتاب الایمان.. کښے ایمان وی. په دے صورت کښے به براه راست دایمان ترکیب ثابت شی.

بیا په امام بخاری رحمه الله باندے دا اشکال کیږی. چه هغوی ایمان قول اوعمل ګرځولے دے یعنی داقرار اوعمل ذکر ئے کړے دے. خود تصدیق ذکر نے نه دے کړے. حالانکه اهم جزء هم هغه دے.

---

(۱) شرح کرمانی (۷۰/۱)۔

ددے جواب ورکړے شوے دے چه قول عام دے که په لسان سره وی. اوکه په قلب سره. قول باللسان خواقرار دے. اوقول بالقلب تصدیق دے بعضے حضرات وائی. چه فعل عام اوګرځولے شی. یعنی که فعل د قلب وی اوکه فعل دجوارح وی. فعل قلب تصدیق دے. اوفعل جوارح عمل بالارکان دے.(۱)

یوجواب دا هم ورکړے شوے دے. چه تصدیق بالقلب خو دتولو په نیزمسلم دے. په دے کښے څه جګړه نشته. نوځکه نے ددے ذکر پریخودلو. اوقول باللسان او فعل بالاعضاء والجوارح نے ذکر کړلو.(۲)

دلته دا خبره په ذهن کښے یاده ساتئ. چه امام بخاری رحمه الله دلته ..قول وفعل.. وئیلی دی. په اکثرونسخو کښے هم دا دی. حالانکه د سلفو رحمهم الله تعبیر..قول وعمل.. دے.(۳) په علم اوفعل کښے فرق دے. فعل اختیاری اوغیراختیاری دواړو ته وئیلی شی. اودعمل اطلاق صرف په فعل اختیاری باندے کیږی. یوفرق دا هم خودلے شوے دے. چه په عمل کښے امتداد اواستمرار وی. اوپه فعل کښے امتداد او استمرار نه وی.(۴)

بهرحال چونکه په اکثرواستعمالاتو کښے عمل اوفعل کښے هریو دبل په ځائے استعمالیږی. نوځکه ئے دلته فعل ذکر کړلو.(۵)

بیا د کشمهینی رحمه الله د نسخه مطابق «قول وعمل» دے.(۶) کومه چه د سلف رحمهم الله مطابق ده. نوځه اشکال پاتے نه شو.

د «قول، او «عمل» معنی: بیا حضرت کشمیری رحمه الله د قول اوعمل څلورمعانی بیان کړی دی.

① یوه خوهغه مشهوره معنی ده. چه ایمان د قول اوعمل نه مرکب دے.

② بله دا چه اصل ایمان خوصرف تصدیق دے. چه دهغے اظهار په قول اوعمل یعنی لسان اوجوارحو سره کیږی. حاصل د دےدا دے. چه ایمان تصدیق دے. اودقول اوعمل په ذریعه دے ته تقویت ملاویږی.

③ دایمان اطلاق لکه څنګه چه په تصدیق باندے کیږی. نودغه شان په قول اوعمل باندے هم کیږی. ګورئ که یوکس د چا په خبره باندے صرف په ژبه ..ها.. اوکړی. نووئیلی شی. چه زید دعمرو تصدیق اوکړلو. دغه شان په اعمالو باندے هم دتصدیق اطلاق کیږی. چه یوکس خلقوته نصیحت کوی. اوپخپله پرے عمل نه کوی. نووئیلی شی. چه دده اعمال دده قول ته دروغ وائی. اود ده د قول تکذیب کوی. اوکه یوکس نورو ته نصیحت کوی. اوپه خپله پرے هم

---

(۱) پورتنۍ حواله)_

(۲) پورتنۍ حواله)_

(۳) فتح الباری(۱/۴۶)_

(۴) تاج العروس (۸/۳۴) مادة .عمل.. و(۸/۶۴) مادة .فعل.)_

(۵) فضل الباری(۱/۲۷۳)_

(۶) فتح الباری(۱/۴۶)_

عمل کوی.نووائی.وروره! دهغه اعمال ددے خبرے تصدیق کوی.اودهغه دصداقت دلیل دے.
④ څلورم مطلب ئے ددے دا بیان کړے دے.چه په ایمان باندے قول اوعمل متفرع کیږی.
یعنی قول اوعمل د ایمان د مقتضیاتوخنے دی.(۱)

ویَزِیدُ وَیَنْقُصُ یعنی «یزید بالطاعة وینقص بالمعصیة» دے سره متعلق تفصیل وړاندے تیر شوے دے په «یزید وینقص» کښے ضمیر ..ایمان.. طرف ته راجع دے.اوکه داسلام طرف ته راجع کړے شی.نوبیا هم څه قباحت نشته.ځکه چه د امام بخاری رحمه الله په نیزپه ایمان اواسلام کښے ترادف دے.(۲)

بعضے خلقو په دے مقام کښے دا وئیلی دی.چه امام بخاری رحمه الله په احنافو رحمهم الله باندے رد کول غواړی.چه دوی د بساطت ایمان قائلین دی.اوامام بخاری رحمه الله ایمان ذواجزاء ثابتوی. نوچه ایمان ذواجزاء وی.هله به زیادت او نقصان قبلوی.
خودا وینا غلطه ده.ځکه چه احناف رحمهم الله وائی.چه ایمان دنفس تصدیق نوم دے.خوپه دے کښے دمکملاتو په ذریعه زیادت اونقصان راځی.په خلاف د مرجئوځکه چه هغوی دهیڅ قسم زیادت اونقصان قائل نه دی.نوپه هغوی باندے رد دے.(۳)
نوځکه دا هم په مرجئوباندے رد دے.ځکه چه هغوی ددے خبرے قائل دی.چه دایمان دپاره عمل ضروری نه دے.نوچه ایمان وی.نومعصیت ضرر نه رسوی. او احناف رحمهم الله فرمائی چه معصیت ضرر رسوی.که یوکس دګناهونو ارتکاب اوکړی.نوهغه د دغه ګناهونو په وجه د عذاب مستحق دے.خوچه څومره موده د عذاب دپاره مقرر وی.دهغے نه پس به نجات بیا مومی.اوکوم حضرات چه دا وائی. چه اعمال په ایمان کښے داخل دی.هغوی هم دا وائی.چه عاصی دائمی جهنمی نه دے.بلکه د سزا خوړلو نه پس به نجات بیا مومی.ځکه امام ابن تیمیه رحمه الله فرمائی .چه داهل حق په مینځ کښے چه کوم اختلافات دی.هغه دنزاع لفظی دقبیله څنی دی.په اهل حق کښے حقیقی اختلاف نشته.(۴)

قوله: قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى ﴿لِيَزْدَادُوٓا إِيمَانًا مَّعَ إِيمَانِهِمْ﴾: ددے مقام نه امام بخاری رحمه الله مسلسل اتهٔ آیاتونه ذکر کړی دی.چه په هغے کښے د زیادت ایمان بیان دے. ددے نه نصاً اوصراحةً دایمان زیادت ثابتیږی.اواستدلالاً کمی معلومیږی.ځکه چه زیادت اونقصان دامور اضافیه څنی دی.کوم څیزچه زیادت قبلوی.هغه نقصان هم قبلوی.
دلته شارحین اواستاذان کرام رحمهم الله داحنافو رحمهم الله د مشهور مذهب مطابق بحث کوی.نودوی

---

(۱) فیض الباری(۱/۵۵، ۵۶)۔
(۲) شرح کرمانی(۱/۷۰)۔
(۳) تقریربخاری(۱/۱۱۴)۔
(۴) مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمه الله (۷/۲۹۷)۔

فرمانی چه دلته په نفس ایمان اوتصدیق کښے زیادت مراد نه دے بلکه د ایمان په آثارو کښے زیادت مراد دے

دا آیت د غزوه حدیبیه سره متعلق دے رسول الله ﷺ د عمرۀ په خیال تشریف اوړے وو. دمکے کافرانود مکے د داخلیدو نه منع کړل حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ئے دخبرو اترو دپاره هغوی ته اولیږل حضرت عثمان رضی اللہ عنہ هغوی ایثارکړلو اودا افواه خوره شوه چه هغه شهید کړے شو نوصحابه کرام رضی اللہ عنہم چه صرف دعمرے دپاره راغلی وو دهغوی په خیال کښے دجنګ څه تصور هم نه وو نبی ﷺ هغوی په جنګ باندے آماده کړل اوبیعت علی الجهاد ئے ترے واخستلو. خوروستو معلومه شوه چه حضرت عثمان رضی اللہ عنہ قتل شوے نه دے آیت قرآنی ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِيْ قُلُوْبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِيْنَةَ عَلَيْهِمْ وَاَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيْبًا﴾[1] په دے کښے دبیعت ذکر دے.

بهرحال حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم دجهاد دپاره تیار شول.خان قربانی کول یا دبل کس قتلولو ته تیاریدل څه آسانے لوبے نه دی.دا ډیرګران کار دے.په دے کښے خپل خان په هلاکت کښے اچول اوددے دپاره خطره پیدا کول وی.بیا خاص کرچه ذهنی طور تیارهم نه وی.نو اماده کیدل ډیرګران کار دے.ددے نه پس دا نوره هم ګرانه ده.چه یوبهادر کس د جنګ دپاره تیارکړے شی.اوچه کله هغه د جهاد په جذبه باندے مست شی.نوورته اوونیلی شی نه اوس جنګ مه کوه.صورت حال دا وو.چه د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم ډله د پنځلس سوو وه.هغوی په جنګ بدر کښے ددے باوجود چه درے سوه اودیارلس وو.مشرکان وارخطا کړی وو اود ګازرو او مولو پشان ئے هغوی قتل کړی وو.اوس خوهغوی پنځلس سوه وو.اوپه هغوی کښے د جهاد جذبے توپونه وهل.داسے جذبۀ چه بعضے صحابۀ خو بیعت درے خله اوکړلو.حضرت سلمه بن اکوع رضی اللہ عنہ د نبی ﷺ په لاس باندے بیعت علی الجهاد اوبیعت علی الموت په اول کښے هم کړے وو.په درمیان کښے هم کړے وو.اوپه آخر کښے هم.هم دا د جهاد جذبه وه.چه هغوی بیابیا بیعت کولو.

اوس صورت حال دا پیدا شو.چه د بیعت خبر ئے واوریدلو.نود قریشوخلق اوویریدل.اود صلح دپاره د خط اوپیغام سلسله شروع شوه.دنبی ﷺ خیال وو.که صلح کیدے شی.نو خامخا ئے کول پکار دی.اګرچه مونږ دعمرے نه بغیرواپس لاړ شو.او د صلح دپاره نبی ﷺ د هغے شرطونو منلو ته هم تیار وو.دکومو چه په صلح حدیبیه کښے ذکر راغلے دے.که دمکے څوك مسلمان شی.اومدینے ته راشی.نوهغه به دوی ته واپس کولے شی.اوکه د مدینے یوکس مرتد شی.اومکے ته راشی.نوهغه به نشی واپس کولے.اوداچه سخ کال به واپس څی.او روان کال ته به راځی.صرف درے ورځے به په مکه کښے تیروی.

ددے شرطونو په رد عمل سره په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم ډیراضطراب پیدا شو.اودحضرت عمر رضی اللہ عنہ اضطراب دټولونه زیات اوسخت وو.

---

[1] سورة الفتح:۱۸)_

آخر داسے اوشوه چه نبی ﷺ د احرام پرانستلواود څاروو قربانی کولوحکم اوکړلو.نوځوك هم پانه سیدل.ځکه چه هغوی د جهاد په جذبه مست وو.اونبی ﷺ هغوی ددے باوجود چه تیار نه وو په جهاد باندے آماده کړی وو.اوبیعت علی الجهاد اوبیعت علی الموت ئے ترے اخستے وو نودوی اوس جهاد ولے نه کوی.اودا ظاهری د ذلت شکست قبول کړی.نوځکه هغوی احرام پرانستلو ته اماده نشو.نبی ﷺ حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا ته تشریف یوړلو.اوورته ئے اووئیل.د ننه ورځے پشان منظرماچرته نه دے لیدلے.ماخلقو ته اووئیل چه څاروی قربانی کړئ.اواحرامونه پرانیزئ.نوځوك هم پانه سیدل.حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا عرض اوکړلو.حضرت یقیناً ستاسومقصد دا دے.چه هدی ذبح کړے شی.نبی ﷺ ورته اوفرمائیل آو.نوهغے ورته ددے یود طریقه اوخودله.چه تاسولاړ شئ.اوخپل څاروی ذبح کول شروع کړئ نو نبی ﷺ دحضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا په مشوره باندے عمل اوکړلو.صحابه کرام رضی اللہ عنہم چه دا اولیدل نو ډیر په ذوق اوشوق ئے د هدایا ذبح شروع کړه.

په اصل کښے ددے وجه دا وه.چه هغوی اول دا کنټرل.چه نبی ﷺ دا صلح په خپل اجتهاد سره کړے ده.کیدے شی.دالله تعالی حکم ددے د ملتوی کولو دپاره راشی.خوچه کله هغوی اوکتل.چه نبی دخپل څاروی د ذبح کولودپاره تیارے کوی.نوځاروی ذبح کوی.نودهغوی اطمینان اوشو.چه د نبی ﷺ فیصله وحی ناطق ده.او اوس دا منسوخ کیدے نشی ددے اطمینان نه پس هغوی ډیر په جذبه سره ذبح اوکړله.اوحلق ئے اوکړلو د احرام جامے ئے بدلے کړے.او نورے جامے ئے واغوستلے.(۱)

دا دایمان اثر وو.د نبی ﷺ د فرمانبرداری اووفاداری بے نظیره مظاهره وه.چه دځه قسم تیاری نه بغیر د نبی ﷺ په حکم د جهاد دپاره تیار شو.اوکله چه د جهاد په جذبه باندے مست شو.نود نبی ﷺ په حکم ئے په ظاهره په ناموافق حالاتو کښے صلح اوکړله.اود جهاد اراده ئے پریخودله.نو د قرآن مجید د دے آیت ﴿هُوَ الَّذِیْٓ اَنْزَلَ السَّكِیْنَةَ فِیْ قُلُوْبِ الْمُؤْمِنِیْنَ لِیَزْدَادُوْٓا اِیْمَانًا مَّعَ اِیْمَانِهِمْ﴾(۲) نه مراد دا دی.چه هغوی وړاندے کوم عزم علی القتال کړے وو.هغه هم دهغوی د ایمان اثر وو.نو دلته دایمان د اثرزیادت مراد دے.وړاندے چه هم کله عزم کړے وو.نودا هم د ایمان اثر وو.اواوس چه ترك قتال دپاره تیار شو.حالانکه دوارګه کارونه گران وو.دا هم دهغوی دایمان اثر وو.نودلته د ایمان د اثر زیادت مراد دے.اول چه ئے هم کله عزم کړے وو.نودهغوی د ایمان په آثارو کښے اضافه شوے وه.اوروستوچه ئے هم کله صلح قبول کړه.نو ددوی د ایمان په آثارو کښے زیادت اوشو.اوپه آثارو د ایمان کښے د اضافے مطلب په نور ایمانی اوانشراح صدر کښے زیادت مراد دے.نود نفس ایمان زیادت دلته مراد نه دے. بلکه د آثارو دایمان زیادت مراد دے.

---

(۱) د صلح حدیبیه د تفصیلاتودپاره اوګورئ ..السیرة الحلبیة.. (۳/۸، ۳۱) او زادالمعاد (۳/۲۸۶، ۳۱۶)۔

(۲) سورة الفتح:۳)۔

قوله ﴿وَزِدْنٰهُمْ هُدًى﴾: دا دويم آيت دے دامام بخاري رحمه الله مراد دا دے چه دلته د «زيادة في الهداية» ذكر دے اوهدايت يوعمل دے كوم چه امام بخاري رحمه الله په ايمان كښے داخل گنړی.

خو زمونږ د طرفه دا وئيلے شی چه ددے نه مراد دبصيرت زيادت دے يعنی چه كوم ايمان هغوی ته حاصل وو الله سبحانه وتعالی په هغے كښے هغوی ته نور بصيرت اوفهم ورگړلو.

په اصل كښے دا آيت د اصحاب كهف په قصه كښے وارد شوے دے د اصحاب كهف واقعه د روم د يوبادشاه په زمانه كښے پيښه شوے وه چه دهغه نوم دقيانوس وو د ديركلك بت پرست وو اوپه ظالمانه انداز كښے به ئے خلق د بتانو په سجده باندے مجبوره كول دهغه په حكومت كښے څوځوانان الله تعالی داسے پيدا كړل چه هغوی دهغه دربار ته لاړل اواعلان ئے اوكړلو. ﴿رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ لَنْ نَّدْعُوَا مِنْ دُوْنِهٖٓ اِلٰهًا لَّقَدْ قُلْنَآ اِذًا شَطَطًا ۝ هٰٓؤُلَآءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِهٖٓ اٰلِهَةً ۭ لَوْلَا يَاْتُوْنَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطٰنٍۢ بَيِّنٍ ۭ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا ۝﴾[1] ربوبيت اواولوهيت دالله تعالی سره خاص دے نه مونږ څوك رب جوړولے شو اونه ورته اله وئيلی شو كه مونږ بل څوك اله او معبود اومنلو نوزمونږ دا خبره به ناروا اوغلطه وی كوم كسان چه د بت پرستۍ دعوت وركوی هغوی څه واضح دليل ولے نه پيش كوی.

دا هغوی دخپل ايمانی قوت اظهار اوكړلو هم د هغوی متعلق ارشاد دے چه ﴿وَزِدْنٰهُمْ هُدًى ۝﴾ نودلته د ايمان زيادت مراد نه دے بلكه بصيرت في الايمان او انشراح في الايمان كښے زيادت مراد دے.

قوله ﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾: په دے كښے دا فرمائيلے شوی دی چه الله سبحانه وتعالی اهل هدايت په هدايت كښے نور هم زياتوی.

دامام بخاري رحمه الله خيال دا دے چه دا هدايت اوايمان چونكه يو څيز دے نوپه هدايت كښے دزيادت مطلب په ايمان كښے زيادت دے.

ددے جواب دا دے چه اول خو ايمان اوهدايت دواړه جدا جدا څيزونه دی هدايت ايمان نه دے بلكه دايمان اثر دے اوبله خبره دا ده چه دلته زيادت مراد نه دے بلكه استمرار اودوام على الهداية مراد دے.

اصل صورت حال دا دے چه دا دسورة مريم آيت دے ددے لږغوندے وراندے فرمائی چه ﴿وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيٰتُنَا بَيِّنٰتٍ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا ۙ اَيُّ الْفَرِيْقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَّاَحْسَنُ نَدِيًّا ۝﴾[2] كله چه

---

(١) سورة الكهف: ١٤،١٥

(٢) سورة مريم: ٧٣

دوی ته زمونږ ښکاره آیاتونه لوستے شی.نوکافران مسلمانانوته وانی.کومه یوه ډله د مرتبے اومقام په اعتبارسره اود سوسائټی په اعتبارسره ښه ده؟یعنی دوی استهزاء اوتوقے کوی.او وانی چه زمونږ اودخپل حال موازنه اوکړه.زمونږ د ژوند معیارځومره اوچت دے.اوستاسود ژوند معیارځومره ښکته دے. زمونږ معاشرت اوسوسائټی اعلی اواوچته ده.اوستاسو معاشرت ښکته اوکم تر ده.قرآن کریم ددے جواب ورکړلو.اووے فرمانیل.﴿وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِّنْ قَرْنٍ هُمْ اَحْسَنُ اَثَاثًا وَّرِءْيًا﴾ سوسائټی اود ژوند معیار پریږدئ.ددے څه اعتبار نشته.ستاسو نه وړاندے ډیرداسے خلق تیر شوی وو.چه دهغوی سامان هم ډیرشاندار وو.اوظاهرئے هم ښکلے اوحسین وو.خومونږ هغه ټول هلاك اوتباه وبرباد کړل.ددے نه پس بیا وړاندے فرمائی﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلٰلَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾[1] ته دوی ته ووایه.چه کوم کسان گمراه دی.الله تعالی هغوی ته مهلت ورکوی.اودوی په خپله گمراهئ کښے خخیږی.نود هدایت قبلولو دپاره نه تیاریږی.اوهم ددے گمراهئ په خبره کښے مینه لری.نوځکه الله تعالی ددوی په گمراهئ کښے نور زیادت اوکړلو اوبیا ددوی په مقابله کښے فرمائی.﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾ اوکوم خلق چه دهدایت حاصلولو کوشش کوی.اوبیا هغوی ته هدایت ملاؤ شی.نو الله تعالی به هغوی ته استمرار علی الهدایة اودوام علی الهدایة نعمت نصیب کړی.

لکه چه ﴿وَيَزِيْدُ اللّٰهُ الَّذِيْنَ اهْتَدَوْا هُدًى﴾کښے دکوم هدایت د زیادت ذکر شوے دے.ددے نه استمرار اودوام علی الهدایة مراد دے.اومطلب دا دے.چه کوم سړے دهدایت حاصلولو کوشش کوی.اوددے دپاره جدوجهد کوی.نوهغه ته هدایت هم ملاویږی.اواستقامت ورته هم ورکولے شی.ددے کس په خلاف چه څوك په گمراهئ کښے پریوځی.اوبیا هم دا دخپلوخواهشاتودپاره خاص کړی.نوهغه به هم په دغه گمراهئ کښے مبتلا ساتم.والله اعلم.

قوله: ﴿وَالَّذِيْنَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَّاٰتٰهُمْ تَقْوٰىهُمْ﴾: د دے آیت نه هم امام بخاری رحمه الله د تیرو شوو آیاتونو پشان د ایمان په زیادت باندے استدلال کوی.

خومونږ وایو.چه ددے مطلب دا دے.چه کوم خلق دهدایت حاصلولو کوشش کوی.نوالله سبحانه وتعالی دهغوی په بصیرت اوفهم کښے اضافه کوی.اوپه روحانی قوتونو په استعداد کښے ترقی ورکوی.دلته د ایمان زیادت مراد نه دے.

دا دسورة محمد (ﷺ) آیت دے.ددے نه وړاندے آیت دے ﴿وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّسْتَمِعُ اِلَيْكَ حَتّٰۤى اِذَا خَرَجُوْا

---

[1] سورة مریم:۷۵)۔

مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ آنِفًا ۚ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ﴾ دلته کښے ﴿زَادَهُمْ هُدًى﴾ د ﴿طَبَعَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ﴾ په مقابله کښے دے اود ﴿وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾ او ﴿وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ﴾ په مقابله کښے دے دکافرانوپه باره کښے فرمانیلی شوی دی چه څه خلق د قرآن پاك آیاتونه اوری اوددے نه پس چه کله خپل مجلس ته لاړ شی نوداهل علم نه د تپوتو په طریقه تپوس کوی څه نے اوونیل اوس اوس.

الله تعالی چه انسان ته کوم قوی ورکړی دی دهغے په باره کښے دا اصول اودستور دے که ته هغه قوتونه استعمالوے نوباقی وی چه لاس اوپښو ته حرکت ورکولے شی نوددے قوت بحال وی که دے ته حرکت ورکول پریخودے شی نوشل به شی.

هم دا حال د روحانی قوتونو دے که دا د روحانیت حاصلولو دپاره استعمالولے شی نوددے قوت به بحال وی خوکه دا د صحیح استعمال په ځائے هروخت په تمسخر استهزاء.داحکام الهی توهین اوتحقیر کښے اخته کړے شی نوددے نتیجه دا شی چه په انسان کښے چه د روحانیت اخستلو کوم صلاحیت چه الله تعالی په دے قوتونو کښے کیخودے دے هغه زائله کیږی که ته ئے بیا څومره پوهوے هغه نه پوهیږی چه د تمسخر اواستهزاء عادت ئے خپل کړلو نوهغه داکتساب روحانیت صلاحیت فنا کړلو قرآن مجیددے نه په ﴿خَتَمَ﴾ سره تعبیر کوی اووائی چه ددوی په زړونو باندے مهر لګولے شوے دے یعنی لاپرواهئ اوتمسخر عادت ئے خپل کړے دے اوروحانی قوتونه ئے د هدایت حاصلولو صلاحیت نه محروم کړی دی.

خلاصه دا چه دلته دایمان زیادت مراد نه دے بلکه دا بیانول مقصود دی چه کومو خلقوقوانے روحانیه صحیح استعمالوی نوددے په نتیجه کښے دهغوی په فهم اوبصیرت کښے اضافه کیږی.

قوله وَقَوْلُهُ ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾: په دے آیت کښے د زیادت ایمان ذکر دے دا د سورة مدثر آیت دے ددے نه وړاندے ذکردے چه په جهنم باندے نورلس فرشتے مقرر شوی دی.دوی دهغه ځانے دانتظام دپاره مقرر شوی دی.دمکے په مشرکانو کښے بعضے خلقو په دے پورے توقع کولے یوکس اوونیل داوولسو دپاره خو زه یواخے کافی یم اود باقی دوو بندوبست به نورخلق په آسانتیا سره اوکړی نوځکه د جهنم نه د ویریدو څه ضرورت نشته. ددے نه پس دی ﴿وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً ۙ وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيْقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾[1] دا فرشتے کومے چه په جهنم باندے مقرر شوی دی. دکافرانو دپاره داسے مستقله فتنه اوازمانش دے چه هغوی دخپل عادت مطابق توقع اوکړلے اوهغوی په دے فتنه کښے اخته شو اوخپل آخرت ئے خراب کړلو وړاندے فرمائی...ددے دپاره چه اهل کتابو ته یقین اوشی...دا ئے ددے دپاره اوفرمانیل چه په پخوانی آسمانی کتابونو کښے هم د جهنم د فرشتو شمار نورلس خودلے شوے دے او رسول الله ﷺ امی

---

(۱) سورة المدثر: (۳۱)۔

دے دوی د پخوانی آسمانی کتابونو مطالعه نه ده کړے اوپه عدد کښے قیاس هم نه چلیږی نوخامخا به دا منل ضروری وی چه دالله تعالی وحی ده نه راځی لکه څنګه چه وحی زبانی په پخوانو کتابونو کښے خودلی وو چه دجهنم انتظام کونکی نورلس فرشتے دی.نوهم دغه شان دمحمد ﷺ قرآن هم بنانی نوثابته شوه چه دا قرآن مجید دالله تعالی کتاب دے دوی ته نازلیږی نوداهل کتابودپاره په دے کښے د یقین کولو اسباب موجود دی

وړاندے فرمانی ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾ دلته کښے تاسودا ونیلے شی چه د

دلائلو ښکاره کولو ته اشاره ده یعنی مسلمانانوته په دے خبره خوشحالی ملاؤ شوه چه لکه څنګه د جهنم د فرشتو شمار زمونږ په کتاب کښے نورلس بیان شوے دے نودغه شان په آسمانی کتابونو کښے هم دا شمار بیان شوے دے.نوددے شمار پر دلیل خو زمونږ قرآن دے اویودلیل د آسمانی کتابونو بیان دے

دویمه خبره دا ده چه چونکه دا خبره بیخی دغیبو سره تعلق ساتی چه په جهنم کښے انتظام کونکے فرشتے څومره دی.نوهرکله چه رسول الله ﷺ د وحی په ذریعه باندے اوخودله چه نورلس دی.نوصحابه کرامو رضی الله عنهم په دے باندے کامل یقین اوکړلو په دے غیبی خبر باندے دیقین کولو نه ثابته شوه.چه هغوی د مضبوط ایمان خاوندان دی ضعیف الایمان نه دی د دوی د ایمان کیفیت ډیرمضبوط اومستحکم دے.نودلته په ﴿وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا﴾ کښے د ایمان قوت او مضبوطیا مراد ده.

دریمه خبره دا ده.چه تاسو ونیلے شی.چه وړاندے خواجمالی طور دا خبره دهغوی په مومن به کښے داخله وه.چه نبی ﷺ دځه خبرهم ورکوی.هغه صحیح اوټیك وی بیا چه کله نبی ﷺ خبر ورکړلو.چه دجهنم انتظام کونکے فرشتے نورلس دی.نوهغوی سمدستی یقین اوکړلو.

«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصيل» اول اجمالی ایمان وو.بیا دتفصیل په ذریعه په مومن به کښے اضافه اوکړے شوه.نودلته د ایمان د زیادت په خانے د مومن به زیادت مراد دے

دجهنم د فرشتو د شمار حکمت دلته کښے سوال کیږی.چه په جهنم کښے دکافرانود قابو کولو دپاره خو یوه فرشته کافی وه.نونورلس ولے مقرر شوی دی؟

هسے خو عالمانو رحمهم الله ددے ډیرحکمتونه لیکلی دی.خوپه دے سلسله کښے دحضرت شاه عبدالعزیزصاحب رحمه الله کلام ډیرلطیف اوعمیق دے هغوی فرمانی په اصل کښے خبره دا ده.چه فرشتے د څه کار دپاره مقرر شوی دی.هم دهغه کار استعداد اوصلاحیت په هغوی کښے وی حضرت جبریل علیه السلام د وحی راوړلو دپاره مقرر دے.نوکه هغه د آسمان نه زمکے ته په ورځ کښے سل بلکه زرکرته د وحی راوړلو دپاره زمکے ته راشی.نودهغه دپاره څه گرانه نه ده.خوهغه د روح قبض کولو دپاره نه دے مقرر شوے.نوخکه هغه د یوماشوم روح هم نشی قبض کولے.دغه شان حضرت عزرائیل علیه السلام د روح قبض کولو دپاره مقرر شوے.نوپه یووخت کښے د زرګونو اولاکهونو خلقو روحونه قبض کوی.خود باران ورول اود وریځوانتظام دهغه د وس خبره نه ده.دغه شان الله تعالی د جهنم دعذاب نورلس قسمونه مقرر کړی.اوپه هغے کښے نے دهرقسم دپاره یوه فرشته افسره مقرر کړے ده.هره فرشته نے چه د

کوم قسم دپاره مقرر کړے ده هغه هم په هغې باندے پوهیږی حضرت شاه صاحب رحمه الله فرمانی چه دعذاب انواع ئے نورلس مقرر کړی دی اود هرقسم عذاب دپاره یوه خانله فرشته مقرر شوے ده په دے بناء ئے د نورلس عدد بیان کړلو (۱)

اوس باقی پاتے شوه داخبره چه الله تعالی دعذاب انواع نورلس ولے مقرر کړی دی؟ نو ددے متعلق وئیلے شوی دی چه دا تکوینی امر دے اوپه امورتکوینیه کښے د حکمت لټول بے سوده اوبے فائدے دے دا خو عالمانو رحمهم الله خودلی دی چه نورلس انواع دی اونورلس فرشتے دی گنی ددے شمار په باره کښے هم د څه خبرو کولو ضرورت اوحاجت نشته په امورتکوینیه کښے دحکمت تعین د بندګانو د وس خبره نه ده.

قوله ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهِ إِيمَانًا ۚ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾: امام بخاری رحمه الله دآیاتونو سلسله شروع کړے ده اودا سلسله تراوسه پورے ختمه شوے نه ده پنځه آیاتونه وړاندے تیرشول او اوس دشپږم آیت ذکرکیږی نوپه درمیان کښے «وقوله عزوجل» زیاتی کړل په ظاهره ددے څه وجه په نظر نه راځی البته دا وئیلی شی چه د تفنن دپاره امام بخاری رحمه الله داسے کړی دی په تسلسل سره آیاتونه راروان وو نواوس هغوی په مینځ کښے د «وقوله عزوجل» زیاتی کړل چه د لوستونکو په زړونو کښے تازګی پیدا شی کله چه نهج بدلیږی او په انداز کښے تبدیلی راځی نوپه دے سره په طبیعت کښے انشراح راځی د تفنن عبارت هم دا مقصد دے.

ددے نه پس ئے آیت ذکر کړے دے ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهِ إِيمَانًا﴾ کله چه به د قرآن پاک څه سورة نازل شو نومنافقانو به وئیل په دے سره په تاسوکښے د کوم کوم کس ایمان زیات شو؟ توقرآن پاک اووئیل ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾ چه هغه داهل ایمان په ایمان کښے اضافه اوکړله اوهغه د دوی نه خوشحاله دے ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ﴾ (۲) دچا په زړونو کښے چه دنفاق مرض وی نوهغه د دوی په مرض کښے نوره هم اضافه اوکړله. کله چه یو سړے بیمار شی اودهغه قوت هاضمه خرابه شی نوبهترینه غذا د هغه په حق کښے د نورے بیماریٔ سبب جوړیږی هغه دنړیا خورلے شی اوپولاؤنشی خورلے هغه پیٔ او بسکت خورلے شی قورمه نشی خورلے که په هغه باندے قورمه اوپولاؤ اوخورلے شی نو دهغه معده به نوره هم خرابه شی خوچه کوم سړے تندرست اوصحت مند وی هغه چه کله پولاؤ اوقورمه خوری نودهغه په قوت کښے اضافه کیږی اوهغه غذا د بدن جزء جوړیږی.

---

(۱) تفسیر عثمانی (ص. ۷٦٤، ۷٦٥)۔

(۲) سورة التوبة: ۱۲۵)۔

دغه شان چه روحانی قوت او صحت بحال وی.نود قرآنی آیاتونو نه فائده رسی.اود چاپه زړونوکښے چه د نفاق بیماری وی.هغه خلقوته په قرآن مجید باندے نقصان رسی.کوم چه د روح دپاره د غذا حیثیت لری﴿ وَاَمَّا الَّذِیْنَ فِیْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰی رِجْسِهِمْ وَمَاتُوْا وَهُمْ كٰفِرُوْنَ۝﴾ (۱)دچا په زړونو کښے چه مرض وو.دسورة نازلیدونه پس دهغوی د بیماریٔ دوحے دهغوی په روحانی غلاظت کښے نور زیادت اوشو.اوهغوی هم ددے کفراوضلالت په حالت کښے مړه شول.دلته ئے د ..مرض.. او ..رجس.. لفظ استعمال کړے دے.د دے دواړو په مینځ کښے ډیرلطیف مناسبت دے.څنګه چه جسمانی طوریوسړے مریض وی کله چه هغه ته بنه غذا پیش کړے شی.نودهغه په ګندګیٔ کښے زیادت کیږی.په دے طریقه ددوی په زړونو کښے چونکه د نفاق مرض موجود دے.نود قرآن بنه غذا کله چه دوی ته پیش کړے شی.نودا د دوی دپاره د صحت بخش اومقوی نه وی.بلکه کوم نجاست چه په دوی کښے موجود وی.په هغے کښے نورزیادت کیږی.

بهرحال ﴿اَیُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖۤ اِیْمَانًا﴾ آیت کښے چه د ایمان د زیادت کوم ذکر شوے دے.علامه ثعلبی جزائری مکی رحمه الله ددے په باره کښے فرمائیلی دی.چه د سورة نازلیدو نه پس درے قسمه زیادت کیږی.

() کله خوداسے کیږی.چه کله سورة نازل شی.نوپه هغے کښے نوے احکام وی نوپه دغه نوے احکامو باندے ایمان راوړلے شی.دے ته تاسو وئیلے شی:«آمنوا بالجملة ثم آمنوا بالتفصیل» د اول نه اجمالی ایمان وو.چه څه د وحی په ذریعه باندے نازلیږی. مونږ هغه منو اوس په سورة کښے نوے مسائل اواحکام راغلل.نومونږ اومنل.

() دویم صورت دا وی.چه بعضے وخت د قرآن پاك په سورة کښے قرآنی دلائل ذکر کړے شی.د دغه دلائلو په اوریدو او لوستلو سره په ایمان کښے تازګی.ترقی او انشراح پیدا کیږی

() دریم صورت دا وی.چه مؤمنانوته کله کله وسوسے راځی.د هغوی نه بتقاضائے بشریت څه غلطی صادره شی.چه نوے سورة نازل شی.نوهغه تولے وسوسے زائله شی او ایمان تازه اوپوخ شی.(۲) والله اعلم.

قوله: وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِیْمَانًا﴾: دقرآن کریم پوره آیت دے ﴿اَلَّذِیْنَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوْا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِیْمَانًا ۖ وَّقَالُوْا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِیْلُ۝﴾ (۳)

دا آیت دغزوه حمراء الاسد سره متعلق دے.ابوسفیان چه کله د احد نه مکے ته واپس شو.نوپه لاره کښے ورته خیال راغلو.چه مونږ ډیره غلطی اوکړله.شکست خوړونکی اوزخمیان مسلمانان مو داسے پریخودل.مشوره اوشوه.چه بیا مدینے ته واپس شو.اود دوی قصه ختمه

---

(۱) سورة التوبة: ۱۲٤)_

(۲) فضل الباری(۲۸۱/۱)_

(۳) سورة آل عمران:۱۷۳)_

کړو چه نبی ﷺ ته خبر اوشو نو اعلان ئے اوکړلو چه کوم خلق پرون زمونږ سره په جنګ کښے شریك وونن دے د دشمن زالاندے کولو دپاره تیار شی مسلمانان مجاهدین ددے باوجود چه تازه زخمی شوی وو دالله تعالی اود رسول ﷺ په وینا به رابهر شو نبی ﷺ د مجاهدینو دغه ډله خان سره واخسته او مقام حمراء الاسد ته راکوم چه د مدینے نه اته میله کښے دے اورسیدل ابوسفیان چه دا واوریدل چه مسلمانان د دوی د زالاندے کولو دپاره راځی نود هغه په زړه کښے سخت رعب اوویږه راغله دوباره د حملے ارادے ئے پریخوده اود مکے طرف ته اوتښتیدل د وفد عبدالقیس یوه تجارتی قافله مدینے ته راتله ابوسفیان دغه خلقو ته څه ورکړل او تیار ئے کړل چه دوی مدینے نه اورسی نوځه داسے خبرے دے خورے کړی چه هغه واوری نومسلمانان زمونږ نه مرعوب اوپه ویږه کښے شی هغوی چه مدینه نه اورسیدل نو وینا ئے شروع کړه چه دمکے خلقو د مسلمانانو دختمولو دپاره ډیرلوئے لښکر وسازوسامان تیار کړے دے چه دانے واوریدل نود مسلمانانو په زړونو کښے د ویرے په خائے جوش اوایمان زیات شو اوچه د کافرانو د لښکر خبر ئے واوریدلو نو وے ویل ﴿حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ﴾ د تولے دنیا په مقابله کښے یواځے الله زمونږ دپاره کافی دے هم په دے باندے دا آیتونه نازل شو بعضے فرمائی چه جنګ احد ختم شو نوابوسفیان اعلان اوکړلو چه په راروان کال به په بدر کښے بیا جنګ وی نبی ﷺ قبول کړلو کله چه راروان کال راغلو نونبی ﷺ خلقو ته حکم اوکړلو چه د جهاد دپاره روان شئ اوکه څوك نه خی نوبیا هم دالله رسول به یواځے خی بل طرف ته ابوسفیان لښکر راواخستلو اودمکے نه رابهر شو چه لږ مزل ئے اوکړلو نود همت ملا ئے ماته شوه رعب پرے راغلو دقحط سالئ بانه ئے جوړه کړه چه مکے ته واپس شئ خوچه صورت داسے وی چه الزام په مسلمانانو باندے راشی نودا صورت ئے اختیار کړلو چه یو کس مدینه ته تلو هغه ته ئے څه ورکړل اودا ئے ورته اووئیل چه هلته اورسیږے نوداسے خبرے خورے کړه چه مسلمانان ئے واوری اوپه ویږه کښے شی اود جنګ دپاره نه راوځی هغه چه مدینے ته اورسیدلو نوونیل ئے شروع کړل چه د مکے خلقو ډیرلوئے لښکر جمع کړے دے ستاسو دپاره جنګ بهتر نه دے مسلمانانوته الله تعالی همت ورکړلو هغوی هم دا اووئیل چه الله زمونږ دپاره کافی دے آخر دا چه مسلمانان دوعدے مطابق مقام بدرته اورسیدل هلته به منډی لګیدله درے ورځے ئے سوداګری اوکړله اوبنه په ځندے سره مدینے ته راواپس شول دے ته ..غزوه بدر صغری.. وانی (۱)

بهرحال دلته هم دا راجح ده چه دا د غزوه حمراء الاسد ذکر دے او د ایمان دزیادت نه مراد په ایمانی جوش کښے زیادت مراد دے

قوله وَقَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾: دا د سورة احزاب آیت دے اود غزوه احزاب سره متعلق دے پوره آیت دا دے ﴿وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ

---

(۱) تفسیر عثمانی (ص. ۹٤)۔

وَرَسُوْلُهٗ وَصَدَقَ اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ وَمَا زَادَهُمْ اِلَّا اِيْمَانًا وَّتَسْلِيْمًا﴾(۱) کله چه مسلمانانو د کافرانو دلے اولیدلے چه د قریشو خلق یواځے نه دی راغلی بلکه دوی نورے قبیلے هم په مدینه منوره باندے دحملے کولو دپاره راوستے دی نو دوی اووئیل چه هم ددے خومونږ سره الله اودهغه رسول وعده کړے وه او الله اودهغه رسول رښتینی دی په دے سره ددوی په ایمان اود تسلیم په عادت کښے اضافه اوشوه.

په غزوه احزاب کښے چه په عامو مسلمانانو باندے کومه سخته تیره شوے وه.قرآن مجید د دومره سختئ ذکر دبلے غزوه دپاره نه دے کړے خوچه کوم ممتاز اهل کمال واخلاص وو.اودهغوی دالله اود رسول په وعدو باندے نظر وو دهغوی کیفیت څه عجیبه وو لکه څنګه چه یوډیر معتبر کس د څه حیرانونکے واقعے پیشنګونی اوکړی اوب هغه واقعه ښکاره شی.نوهغوی بے اختیاره چغه کړی چه دا خو هغه خبره وه کومه چه مونږ ته خودئے شوے وه.هم هغه نقشه مونږ ته مخامخ شوه.هم دا صورت حال دلته راپیښ شوے دے نبی ﷺ دا وراندے خودلی وو.چه داسے به کیږی.اوهم هغه شان اوشو هم ددے ذکردے﴿ هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ وَصَدَقَ اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗ﴾ د قریشونه بلکه د ټولوعربود طرفه د مسلمانانو ختمولو آخری کوشش وو.چه په دے کښے هغوی ته شکست ملاؤ شو اوواپس لاړل هم په دے موقع باندے نبی ﷺ اوفرمائیل.«نغزوهم ولایغزونا»(۲)اوس به په راوران وخت کښے مونږ په دوی باندے حمله کوو.اودوی به په مونږ باندے دحملے کولو جرات نشی کولے نودلته دایمان زیادت مراد نه دے.بلکه دا مراد دے.چه دالله تعالی اودهغه د رسول ﷺ د وعدو په رښتیاوالی باندے اعتماد زیات شو.

قوله: وَالْحُبُّ فِي اللّٰهِ وَالْبُغْضُ فِي اللّٰهِ مِنَ الْإِيْمَانِ: وراندے اته آیتونه تیرشوی دی.ددے نه پس امام بخاری رحمه الله فرمائی چه «حب فی الله» او«بغض فی الله» اعمال دی اودا دایمان جزء دے.نومعلومه شوه.چه ایمان مرکب دے.اوهرمرکب قابل للزیادة والنقصان وی.نود ایمان ترکیب اوقابل للزیادة والنقصان ثبوت اوشو(۳)

ددے جواب دا دے.چه «الحب فی الله والبغض فی الله من الإیمان» نه حدیث دے اونه قرآن اوس دوه احتمالات دی.یاخوپخپله دامام بخاری رحمه الله قول دے کوم چه د امام ابوحنیفه رحمه الله په مقابله کښے حجت نه دے.یا دسلفو رحمهم الله قول دے په دے صورت کښے به مونږ دا اووایو.چه دلته «من الإیمان» کښے ..من.. د تبعیض دپاره نه دے بلکه ..من.. ابتدائیه دے اومطلب دا دے.چه دا څیزونه د ایمان نه ناشی دی او ددے په متعلقاتو کښے داخل دی.نو د امام

---

(۱) سورة الأحزاب:۲۲)۔

(۲) صحیح بخاری(۲/۵۹۰)کتاب المغازی باب غزوة الخندق وهی الأحزاب)۔

(۳) فتح الباری(۱/۴۷)۔

بخاری رحمه الله په دے باندے د ترکیب او زیادة اونقصان دپاره استدلال صحیح نه دے

امام بخاری رحمه الله چه د «والحب فی الله والبغض فی الله من الإیمان» چه کومه جمله ذکرکړے ده حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی چه په دے سره د ابوداود حدیث «أفضل الأعمال الحب فی الله والبغض فی الله» (۱) او «من أحب لله وأبغض لله وأعطی لله ومنع لله فقد استکمل الإیمان» (۲) طرف ته اشاره ده.

خوتاسو گورئ چه په دے کښے په اول حدیث کښے دایمان ذکر نشته اوپه دویم حدیث کښے د«فقد استکمل الإیمان» ذکردے معلومه شوه چه ددے څلورو واړو څیزونو تعلق د کمال ایمان سره دے اوکمال ایمان ته مونږ هم مرکب وایو اوقابل للزیادة والنقصان ئے منو خودلته خو خبرے د نفس ایمان په باره کښے دی.

اوکه مونږ په دے جمله کښے ..من.. دامام بخاری رحمه الله دمنشا مطابق ..من.. تبعیضی اومنو نود ایمان نه مراد دے ایمان کامل.چه دهغه په ترکیب کښے دچا اختلاف نشته

قوله: وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ وَشَرَائِعَ وَحُدُودًا وَسُنَنًا فَمَنِ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلِ الْإِيمَانَ فَإِنْ أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ: حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله عدی بن عدی رحمه الله ته لیکلی وو.چه دایمان څه فرائض اوڅه شرائع دی.څه حدود دی.اوڅه سنن.کوم کس چه دا ټول پوره کړل.هغه خپل ایمان مکمل کړلو.اوچاچه مکمل نکړلو.نوهغه ایمان مکمل نکړلو.

حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله دوی ته پنځم خلیفه راشد وائی.دوی مجدد اول گرځولے شوے دے.په ۶۱ھ کښے پیدا شوے وو.اوپه ۱۰۱ھ کښے ئے وفات شوے وو.(۳) د نبی ﷺ احادیث په سرکاری سطح باندے د مدون کولو تجدیدی کارنامه هم دوی کړے ده.(۴)

مشهور متل دے.چه فلانے دومره عادل دے.چه دهغه د عدالت په وجه گډے اوشرمخان په گودر اوبه څکی.اوشرمخان گډو ته څه نه وائی.دا متل دے.خود حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله په زمانه کښے دا واقعه پیښه شوے وه.د هغوی د عدالت اثر په څناورو باندے هم کیدلو.(۵)

---

(۱) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبی ذر رضی الله عنه فی کتاب السنة باب مجانبة أهل الأهواء وبغضهم رقم (۴۵۹۹)_

(۲) أخرجه ابوداود فی سننه عن أبی أمامة رضی الله عنه فی کتاب السنة باب الدلیل علی زیادة الإیمان ونقصانه رقم(۴۶۸۱)_

(۳) تهذیب الکمال للمزی(۲۱/۴۳۶، ۴۴۶)_

(۴) دتفصیل دپاره اوگورئ ..مقدمة العلم..)_

(۵) تهذیب الأسماء واللغات للنووی(۲/۱۸)_

خو ورسره دے داخبره هم یاده وی.چه امام عبدالله بن المبارك رحمه الله نه د حضرت امیرمعاویه رضی الله عنه په باره کښے تپوس اوشو.نوهغوی اوفرمائل.«ما أقول فی رجل قال رسول الله ﷺ سمع الله لمن حمده، فقال خلفه، ربنا ولك الحمد،، دده نه تپوس اوشو.چه،،أیهما أفضل؟،،هو أو عمربن عبدالعزیز،، نو وے فرمائیل.،،لتراب فی منخری معاویة مع رسول الله ﷺ خیر وأفضل من عمربن عبدالعزیز»(۱)

عدی بن عدی دا عدی بن عدی بن عمیره بن فروه بن زراره کندی دے.دوی په جزیره ابن عمر کښے د عمربن عبدالعزیز رحمه الله دطرفه گورنر وو.(دا ابن عمربل څوك دے.حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما مرادنه دے) دا جزیره موصل ته نزدے یوه علاقه ده.په دے باره کښے دا اختلاف هم شوے دے.چه دے صحابی ووکه تابعی؟صحیح قول هم دا دے.چه دوی تابعی رحمه الله دی. ددوی پلار اوتره صحابیان وو.

ددوی په جلالت شان.عبادت.اوفضل اوصلاح باندے د تولواتفاق دے.امام بخاری رحمه الله فرمائی.«عدی بن عدی سید أهل الجزیرة»

مسلمه بن عبدالملك وائی.چه په قبیله کنده کښے درے کسان داسے دی چه دهغوی په وسیله باران غوښتلے شی.اوددوی په وسیله په دشمانانوباندے مدد غوښتلے شی() یورجاء بن حیوه () دویم عباده بن سبأ() اودریم عدی بن عدی دے.په ۱۲۰ھ کښے وفات شوے وو.(۲) رحمه الله تعالی

دحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله په اثر سره دامام بخاری رحمه الله استدلال

امام بخاری رحمه الله ددے اثر نه دا ثابته کړے ده.چه ایمان مرکب دے.په دے کښے فرائض. شرائع. حدود اوسنن داخل دی.نوهرکله چه ایمان مرکب شو.نوددے قابل زیادت اونقصان به هم ثابت شی.اومونږ دا هم وئیلی شو.چه «الإیمان یزید وینقص»

ددے جواب دا دے.چه اول خوحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله دلته دا څیزونه دکامل ایمان جزء گرځوی.ځکه چه په آخر کښے د «من إستکملها فقد إستکمل الإیمان» او «ومن لم یستکملها لم یستکمل الإیمان» الفاظ دی.اوپه دے کښے د چا اختلاف نشته.چه ایمان کامل مرکب دے.

دویمه خبره دا ده.چه «إن للإیمان فرائض.الخ» د دے نه جزئیت نه ثابتیږی.بلکه دا ثابتیږی.چه دا څیزونه دایمان متعلقات اوفروع دی.نود امام بخاری رحمه الله استدلال ټیك نه دے.

فرائض وشرائع اوحدود وسنن د ..فرائض،، نه مراداعمال مفروضه یعنی مونځ .روژه.حج زکواة وغیره دی.

د شرائع،، نه مراد عقائد یعنی توحید .رسالت.حشرونشر.اوجزاءالاعمال وغیره مراد دی.

اوپه حدودو کښے درے احتمالات دی.

---

(۱) البدایة والنهایة (٤/ ٨/ ١٣٩) ترجمة معاویة رضی الله عنه)۔

(۲) عمدة القاری(١/١١٣) وتهذیب الأسماء واللغات(١/٣٢٨، ٣٢٩)۔

() ددے نه د احکامومبادی اوغایات مراد واخستلے شی.لکه دمانخه ابتداء د تکبیرتحریمه نه او انتهاء په سلام باندے کیږی.دا دمونځ حد دے.د روژے ابتداء د صبا صادق نه کیږی.اوانتهاء ئے په نمر په ډوبیدو باندے کیږی.دا د روژے حد دے.

() دحدودو نه مراد زواجر دی.لکه حد سرغه.حد شرب خمر وغیره.

() دریم احتمال دا دے.چه دحدودو نه منهیات مراد واخستے شی.لکه په آیت کریمه کښے ارشاد دے ﴿وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُوْدَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهٗ﴾(۱) دغه شان په حدیث کښے دی «ألا وإن لكل ملك حمى وإن حمى الله في أرضه محارمه»(۲) دا منهیات اومحرمات حدود دی.په دے باندے د اودریدو حکم دے.دتجاوز اجازت نشته.

..سنن..د سنت جمع ده.دسنت معنی د طریقے ده.په دے کښے فرائض.شرائع اوحدود هم داخل دی.ځکه چه دا ټولے د دیـن طریقے دی.په دے صورت کښے دا تعمیم بعدالتخصیص دے. چه اول ئے دا څیزونه د جدا جدا بیانولو نه پس د یو عنوان لاندے جمع کړل.

دویم صورت دا دے.چه د فرائضو په مقابله کښے سنن واخستے شی.نوددے نه به امور مندوبه ومسنونه مراد وی.

ددے نه پس فرمائی.«فمن إستكملها إستكمل الإيمان ومن لم يستكملها لم يستكمل الإيمان» څوك چه دا مکمل کوی.د فرائضو شرائعو حدودواو سنن اهتمام کوی. نو هغه به خپل ایمان کاملوی. اوڅوك چه ددے ټولواهتمام نه کوی.نودهغه ایمان به ناقص وی.

قوله: فَإِنْ أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ: که زه ژوندے پاتے شوم.نوددے تفصیلات به بیان کړم.چه تاسو پرے عمل اوکړئ. اوکه زه ژوندے پاتے نه شوم.زما مړ ځ راغلو.نوماته تاسو سره د اوسیدو څه شوق نشته.

قوله: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ﴿وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾: حضرت ابراهیم علیه السلام الله تعالی ته عرض کړے وو.چه ﴿رَبِّ أَرِنِيْ كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى﴾ په دے باندے د الله تعالی د طرفه تپوس شوے وو. ﴿قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ﴾ حضرت ابراهیم علیه السلام جواب ورکړلو. ﴿قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾.

امام بخاری رحمه الله په دے سره اشاره کول غواړی.دسعید بن جبیراومجاهد رحمهما الله تفسیر طرف ته.سعید بن جبیر رحمه الله ددے تفسیر په «زداد يقينا» سره کړے دے. او مجاهد رحمه الله په «ألزادوا إيماناً إلى إيمانهم» سره کړے دے.نودغه شان زیادت د ایمان ثابتیږی.کله چه دحضرت

---

(۱) الطلاق:۱)_

(۲) صحیح بخاری (۱۳/۱) کتاب الإیمان باب فضل من إستبرأ لدینه)_

ابراهیم ﷺ په باره کښے دا خبره ثابته ده نوچونکه دهغوی دملت د تابعداری مونږ نه حکم شوے دے نولکه چه د نبی کریم ﷺ نه هم ثابته شوے ده (۱)

ددے جواب دا دے چه دلته دحضرت ابراهیم ﷺ په کلام کښے دایمان زیادت مراد نه دے بلکه شوق اواضطراب په اطمینان کښے بدلول مراد دی نور وضاحت به د وړاندے تشریح نه اوشی.

آیا دابراهیم ﷺ تپوس دشك په بنیاد سره وو؟

دلته سوال دا پیدا کیږی چه حضرت ابراهیم ﷺ د الله تعالی نه د احیاء موتی سوال ولے اوکړلو آیا هغوی ته دالله تعالی په قدرت علی الاحیاء کښے والعیاذ بالله څه شك یا تردد وو؟ حالانکه هغوی ابوالانبیاء اوپه اولوالعزم پیغمبرانو کښے شامل دی

ددے جواب دا دے چه د ..کیف.. استعمال خوکله د استعجاز دپاره کیږی کله د استعجاب دپاره.اوکله داستفهام دپاره.مثلا که یوکس دا دعوی اوکړی چه زه دومره غټ بوج اوچتولے شم.اوهغه ته اووائے «أرنی کیف تحمل هذا؟» نودا د استعجاز دپاره دے یعنی ته هغه عاجز بنکاره کول اوګرځول غواړے.

دغه شان که یو ورکوتے ماشوم وی.اودهغه متعلق اووئیلی شی چه هغه ته موطا امام مالك یاد ده.نوته تپوس کوے «کیف حفظ المؤطا» هغه څنګه موطا یاده کړه .د هغه عمر خو ډیرکم دے.دلته ..کیف.. داستعجاب دپاره دے.

او..کیف.. په «کیف کان بدء الوحی» کښے راغلے دے.هغه د استفهام دپاره دے.

دلته دا زده کړه.چه حضرت ابراهیم ﷺ چه کوم سوال کړے وو.هغه داستفهام دپاره وو.اودا سوال په دے خبره باندے مبنی دے.چه حضرت ابراهیم ﷺ ته په قدرت علی الاحیاء باندے پوره یقین وو.ددے قوت یقین دوجے په هغوی کښے اشتیاق پیدا شو.چه هغه ددے د کیفیت مشاهده اوکړی.تاسو ته یقین دے.چه مکه مکرمه یو مقدس بنار دے.هلته بیت الله دے.د ټولے دنیا خلق هلته کښے رسی.اود حج فریضه ادا کوی.ددے یقین دوجے ستا په زړه کښے شوق دے.چه الله تعالی هغه مبارك وخت زما په ژوند کښے هم راولی.چه زه د مکے مکرمے دیدار اوکړم.یقین چه څومره قوی اومضبوط وی.هم دهغے مطابق به اشتیاق هم وی.حضرت ابراهیم ﷺ ته چونکه کامل یقین وو.ددے کامل یقین د وجے په هغوی یود احیاء کیفیت لیدلو ډیرشوق پیدا شو.نوځکه هغوی درخواست اوکړلو.چه ﴿رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتَىٰ﴾ خوالله سبحانه وتعالی د خپلو پیغمبرانوعلیهم السلام دشان حفاظت کوی. نوځکه نے تپوس اوکړلو.﴿قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ﴾ دا سوال ددے وجے نه وو.چه دالله تعالی د حضرت ابراهیم ﷺ په یقین اوایمان کښے شك پیدا شوے وو.بلکه ددے دپاره نے تپوس اوکړلو.چه غبی اوک نهم ته په حضرت ابراهیم ﷺ باندے د بدګمانئ موقع ملاؤ نشی.الله تعالی ښه پوهیدلو.چه دحضرت ابراهیم ﷺ په یقین کښے څه کمے نشته.خود غلط فهمیانود رد کولو دپاره نے سوال

---

(۱) فتح الباری(۱/۴۷)۔

اوکړلو په خپله ئے دحضرت ابراهیم علیه السلام په ژبه دا اووئیل ﴿بَلٰی وَلٰکِنْ لِّیَطْمَئِنَّ قَلْبِیْ﴾ چه زما ستا په قدرت علی الاحیاء باندے یقین ولے نشته.هغه یقین خو کامل دے.خوکه زه ددے کیفیت اووینم.نوزما زړه ته به آرام ملاؤ شی.

دا بیخی داسے ده.لکه الله تعالی چه حضرت عیسی علیه السلام ته فرمانی.﴿ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُوْنِیْ وَاُمِّیَ اِلٰهَیْنِ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ﴾(۱) الله تعالی دا پیژنی. چه حضرت عیسی علیه السلام داسے نه دی وئیلے.په قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿مَا کَانَ لِبَشَرٍ اَنْ یُّؤْتِیَهُ اللّٰهُ الْکِتٰبَ وَالْحُکْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ یَقُوْلَ لِلنَّاسِ کُوْنُوْا عِبَادًا لِّیْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ﴾(۲) ددے باوجود دحضرت عیسی علیه السلام نه تپوس کیږی.مقصد هم دا دے.چه دحضرت عیسی علیه السلام په ژبه باندے اظهار د براءت اوشی.نوهغوی عرض اوکړلو.﴿قَالَ سُبْحٰنَکَ مَا یَکُوْنُ لِیْ اَنْ اَقُوْلَ مَا لَیْسَ لِیْ بِحَقٍّ اِنْ کُنْتُ قُلْتُهٗ فَقَدْ عَلِمْتَهٗ تَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِیْ وَلَآ اَعْلَمُ مَا فِیْ نَفْسِکَ اِنَّکَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُیُوْبِ مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا مَآ اَمَرْتَنِیْ بِهٖٓ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّیْ وَرَبَّکُمْ﴾(۳) ددے تصریح نه پس هیڅ یوغبی اوغوی ته دا خیال نشی راتلے.چه هم حضرت عیسی علیه السلام خلقو ته دخپل خان اومور د اله جوړولو مشوره ورکړے وه.

هم دغه شان دلته دی.چه الله تعالی اوفرمائیل﴿قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ﴾ اے ابراهیم! ولے تاته یقین نشته.چه زه په احیاء موتی باندے قادر یم؟نوحضرت ابراهیم علیه السلام عرض اوکړلوولے نه.دا یقین مے کامل دے.اوپه دے خبره زما پوره پوره ایمان دے.﴿وَلٰکِنْ لِّیَطْمَئِنَّ قَلْبِیْ﴾ خوزه دا غواړم.چه زما په زړه کښے دشوق لمبے بلیږی.اوزه د احیاء موتی د کیفیت لیدو دپاره خپل خان مضطرب وینم.چه زما دغه د شوق اور یخ شی.اوماته سکون اواطمینان ملاؤ شی.

بهرحال دحضرت ابراهیم علیه السلام په دے جواب کښے د «زیادة فی الإیمان» ذکر نشته.کوم چه امام بخاری رحمه الله کړی.بلکه دلته خو مقصد دا دے.چه په ما کښے د کیفیت احیاء د مشاهدے کوم شوق چه پیدا شوے دے.زه دهغے تسکین غواړم.

حقیقت دا دے.چه په استدلال سره د یوڅیزعلم حاصل شی.نوپه هغے کښے د یقین اوجزم کیفیت وی.اوعلم الیقین حاصلیږی.خودمشاهدے کولو نه پس چه د عین الیقین کوم کیفیت پیداشی.هغه په خبریا استدلال سره نه پیدا کیږی.حضرت ابراهیم علیه السلام ته دالله تعالی په خبر ورکولو باندے پوره یقین وو.اوبیا ورته دخپل استدلال په وجه هم کامل یقین وو.چه الله تعالی په احیاء موتی باندے قادر دے.خوهغوی غوښتل.چه ددے کیفیت مشاهده هم اوکړی.چه علم الیقین په عین الیقین سره بدل شی.والله اعلم،

یواشکال اودهغے جواب. دلته یواشکال دا کیږی.چه امام بخاری رحمه الله د ایمان د کمی اوزیادت دپاره وړاندے اته آیاتونه ذکر کړل.ددے نه پس ئے «الحب فی الله والبغض فی الله»

---

(۱) المائدة:۱۱۶)_

(۲) آل عمران:۷۹)_

(۳) المائدة:۱۱۶،۱۱۷)_

اودحضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله اثرذکر کړلو.ددے تولو نه پس ئے آیت ﴿وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾ ذکرکړلو. حالانکه پکار دا وو.چه دا آیت ئے هم ددغه آیاتونو سره ذکر کړے وے.ددے تفریق څه وجه ده؟

حضرت گنگوهی رحمه الله فرمائی.ددے وجه دا وه.چه ﴿وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾ دحضرت ابراهیم علیه السلام قول دے.(۱)

خوپه دے جواب کښے اشکال دا دے.چه ددے قول الله تعالی حکایت کړے دے .نو دا دالله تعالی کلام دے.

نوځکه بهتر جواب دا دے.چه اصل کښے د پورتنو اته آیاتونو نه دایمان زیادت صراحةً ثابتیږی.اود آیت﴿ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ﴾ نه کمے اوزیادت استدلالاً ثابتیږی.د لفظ طمانینت نه دا مضمون اخذ کیږی.چه حضرت ابراهیم علیه السلام ته علم الیقین وو .د دے نه پس هغوی د نور طمانینت خواهش کولو.معلومه شوه.چه ایمان زیادت قبلوی.اوکوم څیزچه زیادت قبلوی.هغه کمے هم قبلوی.(۲)

قوله: وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ اجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنْ سَاعَةً: حضرت معاذبن جبل رضی الله عنه فرمائی.کینئ چه مونږ څه وخت دپاره ایمان راوړو.ددے تجدید اوکړو.

حضرت معاذبن جبل رضی الله عنه ممتاز صحابی دے.داتلسو کالو په عمر کښے ئے اسلام قبول کړے وو.په بیعت عقبه ثانیه کښے شریك شوے وو.دنبی علیه السلام سره په بدر او نورو تولو غزاګانو کښے شریك شوے وو.نبی علیه السلام د دوی په حق کښے فرمائیلی وو.«أعلمهم بالحلال والحرام معاذبن جبل»(۳)د دوی مناقب اوفضائل بےشمیره دی . په ۱۸ھ کښے په طاعون عمواس کښے وفات شوی وو.(۴)

دحضرت معاذبن جبل رضی الله عنه دا اثر ابن ابی شیبه اوامام احمد موصولاً نقل کړے دے .اوهغوی اسود بن هلال ته فرمائیلی وو.«اجلس بنا نؤمن ساعة»(۵)

امام بخاری رحمه الله ددے نه په زیادت في الایمان باندے استدلال کوی.په دے طریقه چه دا قول په اصل ایمان باندے نشی حمل کولے.ځکه چه حضرت معاذ رضی الله عنه خوداول نه ایمان راوړے وو.نودا به هم په زیادت في الایمان باندے حمل کولے شی.

---

(۱) لامع الدراری(۱/۵۴۰، ۵۴۱)۔

(۲) فضل الباری(۱/۲۸۶)۔

(۳) جامع ترمذی کتاب المناقب باب مناقب معاذبن جبل وزید بن ثابت.وأبی .أبی عبیدة بن الجراح رضی الله عنهم رقم.(۳۷۹۰)و(۳۷۹۱)۔

(۴) تهذیب الأسماء واللغات(۲/۹۸، ۱۰۰) ترجمة معاذبن جبل رضی الله عنه)۔

(۵) فتح الباری(۱/۴۸)۔

ددے جواب دا دے چه دلته زیادت في الایمان مراد نه دے بلکه دایمان تجدید اود دے تازګی مراد ده لکه څنګه چه په حدیث کښے راغلی دی «جددوا ایمانکم قیل یارسول الله کیف نجدد ایماننا؟ قال: أکثروا من قول لا إله إلا الله»(۱) «لا إله إلا الله» په کثرت سره وائے. نود ایمان تازګی اوترقی به راشی حضرت معاذبن جبل رضی الله عنه فرمائی چه «اجلس بنا نؤمن ساعة» کینئ چه د آخرت څه ذکر اوکړو چه د جنت د ثواب اود دوزخ د عذاب ذکراوکړو اوځه دالله تعالی د رسول خبرے اوکړو نوپه دے سره به په ایمان کښے تازګی پیدا شی ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ﴾(۲) متقیان چه کله د شیطانی وسوسو نه پریشانه شی نوهغوی دالله تعالی ذکر شروع کړی په دے سره دهغوی بصیرت رابیدار شی اود شیطان د وسوسو اثر ختم شی. ددے نه پس د اهل زیغ په باره کښے فرمائی ﴿وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ﴾(۳) څوك چه د شیطانانو رونړه دی. هغوی ګمراهئ ته راکاږی. بیا په کښے هغوی کمے نه کوی.

تاسوبه کتلی وی چه د اور په سکروټه باندے دپاسه کله ایرد راشی نوهغه سروټکه سره شی. خوچه ایره ترے لرے کړے. نوسروټکه تازه شی. بیخی هم داسے داهل ایمان ایمانی کیفیت پټ شی. خوسمدستی خبر شی. اودالله تعالی په ذکر کښے مشغول شی. ددے نتیجه دا شی چه دهغوی ایمانی کیفیت کوم باندے چه د شیطانی وسوسو په وجه غبار راغلی وی دالله تعالی په ذکرسره هغه دوړه ختمه شی. اودهغوی روحانی کیفیت بحال شی کافران چه دهغوی روحانی کیفیت مړ شوے دے. هغوی ته خبرورکول فائده نه رسوی. الاماشاءالله. سړے بینا وی. د پرکالئ دوجے هغه ته څه په نظر نه راځی. چه ته هغه اوړقوے. نودهغه پرکالی ختمه شی. اوهغه هرڅه لیدل شروع کړی په خلاف د نابیناکه هغه بُقے سترګے راوباسی. نوهه ته نه دا فائده ورکوی. اوکه ته ئے ړقوے. نونه ورته دا فائده ورکوی هغه په هیڅ صورت کښے لیدل نشی کولے. هم دا فرق دمومن اوکافر دے. دشیطانی وسوسو دوجے مومن غافله شی. خوچه کله هغه ته خبر ورکړے شی. یاهغه په خپله دالله تعالی د ذکر په ذریعه بیدار شی. نو د هغه بینائی راواپس شی. په کافرکښے چونکه صلاحیت نه وی. په خپل عمل سره هغه دا صلاحیت ضائع کړے دے. نوتنبیه ورکول دهغه دپاره څه فائده منده نه ده.

بهرحال امام بخاری رحمه الله په «نؤمن ساعة» سره دایمان په زیادت باندے استدلال کوی. ښکاره ده چه دلته تجدید مراد دے. اوددے مطلب په ایمان کښے زیادت نه دے. بلکه تروتازګی پیدا کول دی. والله اعلم.

---

(۱) مسند احمد (۲/ ۳۵۹) أحادیث أبی هریرة رضی الله عنه).

(۲) الأعراف: ۲۰۱).

(۳) الأعراف: ۲۰۲).

قوله: وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ: حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی چه یقین کامل ایمان دے.

دا اثر طبرانی په صحیح سند سره ذکر کړے دے پوره اثر دا دے «الصبر نصف الإيمان واليقين الإيمان كله»(۱)

دامام بخاری رحمه الله استدلال یا خو په لفظ د ..کل.. سره دے خکه چه د کوم څیز کل وی د هغے به جزء هم وی یاددے په اولنی جزء باندے استدلال کوی خکه چه په دے کښے لفظ د ..نصف.. دے کوم چه صراحة په جزئیت باندے دلالت کوی د دے نه ایمان ترکیب هم ثابتیږی اوقابل د زیادت اودنقصان هم په پوهه کښے راځی دا دامام بخاری رحمه الله عادت دے چه غامض ته په ظاهرباندے ترجیح ورکوی او دصریح په مقابله کښے په اشاره باندے استدلال کوی مطلب ئے د طالبانو ذهنی تشحیذ وی.

دامام بخاری رحمه الله داستدلال جواب دا دے چه دلته د یقین نه د اهل معرفت یقین مراد دے کوم چه په مشقت شاقه اومجاهدات کثیره سره حاصلیږی حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا خودل غواړی چه کامل ایمان هغه دے چه په هغے کښے دا یقین وی نو اوس دا داحنافو رحمهم الله خلاف نشو خکه چه ددوی په نیز هم دکامل ایمان دپاره د دیرو څیزونو ضرورت وی.

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدَعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ: حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی دتقوی حقیقت ته نشی رسیدلے ترڅو چه هغه خبرے پرے نگدی کومے چه په زړه کښے شك اچوی.

په سنن ترمذی اوسنن ابن ماجه کښے دحضرت عطیه السعدی حدیث مروی دے «لا يبلغ العبد أن يكون من المتقين حتى يدع مالا بأس به حذرا لما به البأس»(۲) یعنی بنده تر هغه وخته پورے د متقیانو درجے ته نشی رسیدے ترڅوچه هغه څیزونه پرے نږدی په کومو کښے چه څه باك نه وی دهغه څیزونو نه د بچ کیدو په غرض په کومو کښے چه باك وی.

دتقوی درجات: () دتقوی یوه درجه دا ده چه سړے د کفر شرك اونفاق نه بچ شی.

() دویمه درجه دا ده چه د بدعاتو نه بچ وی.

() دریمه درجه دا ده چه کبائرو نه بچ وی.

() څلورمه درجه دا ده چه د صغائرو نه بچ وی.

() پنځمه درجه دا ده چه دهغه مباحاتونه بچ شی چه په هغے کښے اخته کیدو او مشغوله کیدو سره په گناه کښے د واقع کیدو ویره وی.

---

(۱) مجمع الزوائد(۵۷/۱)کتاب الإيمان باب فی كمال الإيمان دغه شان مستدرک حاکم(۴۴۶/۲) کتاب التفسير.تفسير سورة حم عسق)_

(۲) سنن ترمذی کتاب صفة القيامة باب ۱۹.رقم (۲۴۱۵) وسنن ابن ماجه كتاب الزهد باب الورع والتقوى رقم(۴۲۱۵)_

() شپږمه درجه دا ده.چه سړے د مشتبهاتو نه بچ شی.دحضرت ابن عمر ﷺ په اثر کښے ددے بیان دے.چه کوم څیزونه په زړه کښے شك غورځوی.ترڅو پورے انسان هغه پرے نږدی. نودتقوی حقیقت ته نشی رسیدے.

() عارفینواومحققین عالمانو ﷺ د تقوی یوه بله درجه هم ذکر کړے ده.هغه دا چه سړے ..کل ما سوی الله.. پریږدی.اود ..کل ما سوی الله.. پریخودو مطلب دا دے.چه کوم کار هم کوی.نوالله تعالی د رضا دپاره نه کوی.که هغه د دین کار وی اوکه ددنیا وی (۱)

امام بخاری رحمه الله په دے باندے استدلال داسے دے.چه دهغوی په نیز ..تقوی.. او ..ایمان.. یوڅیز دے.او د اثر نه معلومه شوه.چه بعضے مؤمنان دتقوی حقیقت ته رسی.اوبعضے نه رسی.نومعلومه شوه.چه ایمان زائد اوناقص وی.په بعضے روایاتو کښے دلته د ..تقوی.. په ځائے ..ایمان.. راغلے دے.چه «لایبلغ العبد حقیقة الإیمان»(۲)

ددے جواب دا دے.چه تقوی اوایمان یوڅیز ګرځول ټیك نه دی.ځکه چه تقوی عین ایمان نه دے.بلکه دایمان اثر دے.والله اعلم.

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ شَرَعَ لَكُمْ، أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا: امام مجاهد رحمه الله د آیت قرآنی ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾(۳) په تفسیر کښے فرمائی «أوصیناك یامحمد وإیاه دینا واحداً» یعنی اے محمده!تاته اونوح ته مونږد یوشریعت وصیت کړے وو.

دامام بخاری رحمه الله مطلب دا دے.چه دین او ایمان یوڅیز دے.اودامعلومه ده.چه د رسول الله ﷺ اودحضرت نوح علیه السلام په شریعت کښے فروعی اختلافات شته.اګرچه په اصولو کښے اختلاف نشته.په توحید .رسالت.اوآخرت وغیره امورو کښے اختلاف نشته.دنبی ﷺ ارشاد دے.«الأنبیاء أولاد علات» او «الأنبیاء إخوة لعلات،أمهاتهم شتی ودینهم واحد»(۴)نوددے نه د ایمان ترکیب معلومیږی.اود ترکیب نه ددے قابل للزیادة والنقصان هم ثابتیږی.

ددے جواب دا دے.چه دلته صرف دا خودل دی.چه اصول دین او مهمات شریعت هلته اودلته یو دی.په عقائدو کښے ټول یودی.په اعمال فرعیو کښے اختلاف ته کتل اوبیا ددے نه دایمان په ترکیب اوقابل للزیادة والنقصان بیانول مقصود نه دی.چه په دے سره دامام

---

(۱) تفسیر البیضاوی مع شیخ زاده (۷۷/۱) وفضل الباری(۲۹۲/۱، ۲۹۳)۔

(۲) عمدة القاری(۱۱۶/۱)۔

(۳) الشوری:۱۳)۔

(۴) صحیح بخاری کتاب الأنبیاء باب قول الله ..وذکرفی الکتاب مریم ..رقم(۳۴۴۲، ۳۴۴۳) دغه شان صحیح مسلم (۲۶۴/۲) کتاب الفضائل باب فضائل عیسی علیه السلام وسنن أبی داود کتاب السنة باب فی التخییر بین الأنبیاء علیهم الصلاة والسلام)۔

بخاری رحمه الله استدلال صحیح شی دابن عمر رضی الله عنه په حدیث کښے د اصول دین اومهمات شریعت دواړو ذکر موجود دے.

تنبیه حافظ بلقینی رحمه الله فرمائی.چه دبخاری په تولوروایاتو کښے دامام مجاهد داثرپه الفاظو کښے تصحیف دے.د اصل اثرالفاظ لکه څنګه چه د عبدالله بن حمید .فریابی.طبری اوابن المنذر رحمهم الله په تفاسیرو کښے دی.هغه دا دی.«وصاك یامحمد وأدیباه کلهم دیناً واحداً» حافظ بلقینی رحمه الله فرمائی.چه امام مجاهد رحمه الله صرف نوح علیه السلام ته ضمیر کړخولے شی. حالانکه په سیاق کښے دپیغمبرانوعلیهم السلام د یوے ډلے ذکر دے.

حافظ فرمائی.چه په تفسیرکښے د مفرد ضمیرراوړلو څه مانع نشته.په دے طریقه چه اراده په اصل کښے د مخاطب وی.اوبیا باقی حضرات تابع اوګرځولی شی.ددے وجے هم چه په آیت کښے دحضرت نوح علیه السلام ذکرمستقلاً دے.بیا په تفاسیروکښے په مختلفو الفاظو سره ددے واقع کیدلو سره دا نه لازمیږی.چه دلته تخفیف شوے دے.کیدے شی.چه د مصنف رحمه الله روایت بالمعنی واقع شوے وی.والله اعلم (۱)

قوله وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا سَبِيلًا وَسُنَّةً: حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه د قرآنی آیت په تفسیر ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾ (۲) کښے هغوی د «شرعة ومنهاجاً» تفسیر هغوی په «سبیلاً وسنة» سره کړے دے.

د ..منهاج.. تفسیر ..سبیل.. دے.او د ..شرعة.. تفسیر ..سنة.. دے.لکه چه په تفسیر او آیت کښےلف نشرغیرمرتب دے...شرعة.. لومړے لارے ته وائی. او ..منهاج.. وړے لارے ته وائی. مطلب دا چه اصول دین کوم چه لویه لاره ده. هغه د تولو دپاره یوه ده.اوفروعی احکام کومه چه وړه لاره ده.هغه دتولو دپاره جدا جدا ده.

امام بخاری رحمه الله دا خودل غواړی.چه دین په ..شرعة او..منهاج.. کښے تقسیم دے .نو مرکب شو.اومرکب قابل للزیادة والنقصان وی.

زمونږ جواب دا دے.چه منهاج یعنی فروعی احکام دایمان متعلقات او مکملات دی. اجزاء نه دی.چه دامام بخاری رحمه الله مدعی ثابته شی.

دلته یواشکال دا کړے شوے دے.چه د اولنی آیت نه معلومیږی.چه دتولوانبیاؤ دین یو وو.اوددے آیت نه معلومیږی.چه مختلف وو.په دے دواړو کښے تعارض دے.

ددے جواب دا دے.چه په کوم ځائے کښے وحدت بیان شوے دے.دهغے نه مراد وحدت في الاصول دے.اوپه کوم ځائے کښے چه اختلاف خودلے شوے دے.دهغے نه مراد اختلاف في الفروع دے.(۳)

---

(۱) فتح الباری(۱/۴۸)۔

(۲) المائدة:۴۸)۔

(۳) فتح الباری(۱/۴۹)۔

بیا دویم اشکال دا شوے دے.چه اولنے آیت د مؤلف دترجمے مناسب نه دے.البته دویم آیت مناسب دے.

حضرت گنگوهی رحمه الله ددے جواب ورکړے دے.چه حضرت امام بخاری رحمه الله خپله مدعی د دواړو آیاتونو د مجموعه نه ثابته کړے ده.اودا نے خودلی دی.چه انبیاء علیهم السلام په اصولو کښے متفق اومتحد وو.اوپه فروعو کښے مختلف.نوهرکله چه په فروعو کښے اختلاف دے.نوخامخا چه په فرع باندے کوم عمل کیږی.په هغے کښے به زیادت اونقصان پیدا کیږی.(۱)

حضرت مولانا احمدعلی سهارنپوری رحمه الله ددے اشکال بل جواب ورکړے دے.فرمائی .

«شرع لکم من الدین...» کښے وړاندے «أن أقیموا الدین» دی.اود اقامت دین معنی دا ده.چه سړے صحیح ایمان راوړی.یعنی دکومو څیزونوتصدیق چه په ایمان کښے ضروری وی.دهغے څیزونو تصدیق اوکړی.اواحکام خداوندی په ښه طریقه ادا کړی.اوس چه کوم کس د دین په اقامت اکمل وی.دهغه ایمان به هم اکمل وی.اوچه په چا کښے څه کمی وی.دهغه په ایمان کښے به هم کمی وی.لکه چه د مؤلف مدعی د «أن أقیموا الدین» نه مستنبط کیږی.(۲)

قوله دُعَاؤُكُمْ إِيمَانُكُمْ: دلته په بعضے نسخو کښے «باب دعائکم إیمانکم» دی.امام نووی رحمه الله فرمائی.چه په ډیرو نسخو کښے دلته د باب لفظ دے.کوم چه غلط فاحش دے.صحیح دا ده.چه دلته ،،باب،، ساقط دے.(۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه مایوه نسخه لیدلے ده.کومه چه فربری رحمه الله ته اوړولے شوے وه.په هغے کښے د ،،باب،، لفظ نشته.(۴)

دلته که د ،،باب،،لفظ اومنلے شی.نووړاندے دابن عمر(عنهما)د روایت دترجمة سره مطابقت نه راځی.اواولنئ ترجمه «باب قول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس» بغیردحدیث نه پاتے کیږی.(۵) خوحافظ رحمه الله څه توجیه نه ده بیان کړے.

یوه توجیه دا کیدے شی.چه دابن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښے عقائدایمانیه بیان شوی دی.اود «دعاؤکم إیمانکم»نه د اعمال ایمانیه پته لګی.ځکه چه هرکله دعا ایمان شو.نومعلومه شوه. چه عمل په ایمان کښے داخل دے.اودابن عمر رضی الله عنهما په دحدیث نه هم دا معلومیږی.چه اعمال په ایمان کښے داخل دی.اودا به وئیلی شی.چه دا «باب فی باب» دے.اصلی باب وړاندینے دے.کوم چه کتاب الایمان کښے راغلے دے.والله اعلم.

---

(۱) لامع الدراری (۱/۵٤٤، ۵٤۵)_

(۲) حاشیه بخاری(۱/۶حاشیه ۵)_

(۳) فتح الباری(۱/٤۹)_

(۴) شرح کرمانی(۱/۷۶)_

(۵) فتح الباری(۱/٤۹)_

دا د آیت قرآنی د ﴿قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ﴾[۱] تفسیر دے.دلته د «دُعَاؤُكُمْ» تفسیر په «ایمانکم» سره شوے دے.مطلب دا دے.چه اے کافرانو ستاسو د حرکتونو.فساد اواستهزاء اوتمسخر تقاضا دا ده.چه تاسوهلاك شئ.خوپه تاسو كښے څه خلق ایماندار دی.د هغوی دایمان په وجه په تاسوباندے عذاب نه راخی .او تاسونشئ بربادیدئ.

بعضے حضراتو د «دُعَاؤُكُمْ» تفسیر په ..ذکر.. سره کړے دے.اوپه دعا کښے خو ذکر وی.نو مطلب دا شو.چه ستاسودکفراوعناد تقاضاخو دا ده.چه تاسو هلاك کړے شئ.خوپه تاسو کښے څه خلق داسے دی.چه هغوی دالله تعالی یادونکی دی .د هغوی په وجه تاسو بچ ئے.

دصحیح مسلم په روایت کښے دی.«لاتقوم الساعة حتی لایقال فی الأرض: الله الله»[۲] ترڅو پورے چه د الله الله وئیل بند شوے نه وی.تر هغه وخته پورے به قیامت قائم نشی.چونکه د الله رابلونکی او د هغه ذکر کونکی خلق موجود دی. خکه تاسو نشئ تباه کولے.

حضرت علامه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه دلته د دعا نه هم مراد واخلئ.نه به ددے تفسیر په ایمان سره کولے شی.اونه په ذکر سره.مطلب به داشی.چه اے کافرانوکله چه تاسو په څه مصیبت کښے اخته ئے.اوپه تاسو څه مصیبت راشی.نو په دغه مصیبت او تکلیف کښے خپل معبودان پے وسه او مجبورئ مومئ.اوبیا تاسو پے اختیاره الله تعالی رابلئ.نودا ستاسو پے اختیاره الله تعالی لره رابلل ستاسو د بچ کیدو سبب دے.کنی تاسو به هلاك کړے شوے وئ.[۳]

دامام بخاری رحمه الله استدلال دلته د «ایمانکم» په تفسیر باندے دے.په دے کښے دے طرف ته اشاره ده.چه ایمان یوعمل دے.اوددے اطلاق په ایمان باندے کیږی .نودا اطلاق دجزء علی الکل دے.نود ایمان ذو اجزاء کیدل ثابت شو.اوکوم څیزچه مرکب اوذواجزاء وی.هغه قابل للزیادة والنقصان وی.نودایمان قابل للزیادة والنقصان کیدل هم ثابت شو.

ددے نه جواب دا دے.چه دعا دایمان د متعلقاتو څنی ده.د اجزاؤ نه نه ده.نودامام بخاری رحمه الله استدلال ټیك نه دے.والله اعلم.

---

(۱) الفرقان:۷۷)۔

(۲) صحیح مسلم(۱/۸٤)کتاب الإیمان باب ذهاب الإیمان آخرالزمان)۔

(۳) فیض الباری (۱/۷۵، ۷۶)۔

الحدیث الثامن

[۸] حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى قَالَ أَخْبَرَنَا حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ [رقم: ۴۴۴۳]

رجال الحدیث

قوله: عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى: دا عبیدالله بن موسی بن باذام عبسی کوفی دے ثقه دے اودامام اعمش رحمه الله نه علاوه د ډیروتابعینو رحمهم الله نه دوی روایت کړے دے. ددوی نه امام بخاری اوامام احمدبن حنبل رحمهما الله براه راست اوامام مسلم اود سنن اربعه صاحبان رحمهم الله په یوه واسطه باندے روایت کوی. دقرآن کریم لوئے عالم وو.(۲)

حافظ رحمه الله فرمائی. دوی ثقه دی. البته په دوی کښے تشیع وو.(۳)

امام نووی رحمه الله فرمائی. چه په صحیحین اوددے نه علاوه د ډیروامامانو په کتابونو کښے د ډیرو داسے مبتدعینونه روایات اخستے شوی دی. چه هغوی داعی الی البدعة نه وو. نود سلفو اوخلفو رحمهم الله ددا سے حضراتو نه د روایاتو اخستلواوپه هغے باندے استدلال کولو باندے متفق دی. بغیرد څه انکار نه د هغوی سماع او اسماع تیك ده.(۴)

۲۱۳ھ کښے په اسکندریه کښے وفات شو.(۵)

قوله: حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ: دوی حنظله بن ابی سفیان بن عبدالرحمن بن صفوان بن امیه بن خلف جمحی قرشی مکی دی. ثقه اوحجت دے. د عطاء بن ابی رباح اونورو تابعینو رحمهم الله نه روایت حدیث کوی. اود دوی نه دامام سفیان ثوری رحمه الله غوندے اعلام

---

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب التفسیر أیضاً رحمه الله باب وقاتلوهم حتی لاتکون فتنة ویکون الدین لله رقم(٤٥١٤)ومسلم فی صحیحه فی کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام رقم(۱۲۰، ۱۲۳) والنسائی فی کتاب الإیمان وشرائعه باب علی کم بنی الإسلام رقم(٥٠٠٤) والترمذی فی جامعه فی کتاب الإیمان باب ما جآء بنی الإسلام علی خمس رقم(۲۶۰۹)_

(۲) عمدة القاری(۱/۱۱۸)_

(۳) تقریب التهذیب (۳۷۵)_

(۴) عمدة القاری(۱/۱۱۸)_

(۵) پورتنی حواله وتقریب التهذیب(ص.۳۷۵)_

حدیث دعلم اخذ کړے دے.ددوی روایات داصول سته مصنفینو ﷺ په خپلو کتابونوکښے راوړی دی.په ۱۵۱ھ کښے ددوی وفات شوے دے.(۱)

قوله: عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ: دوی عکرمه بن خالد بن العاص بن هشام بن المغیره قرشی مخزومی مکی دی. جلیل القدربزرګ دے.دحضرت عبدالله بن عمر ﷺ اوحضرت عبدالله بن عباس ﷺ نه دوی احادیث اوریدلی دی.د دوی په روایت کونکو کښے دعمروبن دینار ﷺ نه علاوه نور ډیر تابعیان ﷺ دی.ددوی وفات په مکه کښے دعطاء نه پس شوے وو.اود عطاء وفات په ۱۱۴ھ یا ۱۱۵ھ کښے شوے وو.

تنبیه: یاد ساتئ چه د عکرمه بن خالد په نوم سره یوبل راوی هم په دے طبقه کښے دے.د دغه دویم عکرمه نسب دے.عکرمه بن خالدبن هشام بن المغیرة المخزومی.لکه چه د نیکۀ په نوم کښے ئے فرق راځی.ددے نه علاوه د شیوخو په اعتبار سره په کښے هم فرق دے.ددغه دویم عکرمه نه په صحیحینوبلکه په اصول سته کښے څه روایت نشته.بیا دے ضعیف هم دے اواولنے عکرمه جلیل القدر ثقه راویانوکښے دے.او دابن ماجه نه سوا باقی تولود هغه نه روایات اخستے دی.(۲)

قوله: عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: دوی د حضرت عمربن الخطاب خوئے دے.دام المؤمنین حضرت ام سلمۀ ﷺ سکه ورور دے.د دوی دمور نوم زینب بنت مظعون دے.

حضرت عبدالله بن عمر ﷺ په ماشوموالی کښے دخپل پلار سره مسلمان شوے وو.اودهغوی نه وراندے ئے هجرت کړے وو.په بدرکښے د ورکوتوالی د وجې شریك نشو.د احد په شرکت کښے ئے اختلاف دے.البته په غزوه خندق اوددے نه پس په تولو غزواتوکښے شریك شوے وو.

د سنتو په اتباع کښے مشهور وو.تردے چه په سفر کښے به په هغه مقاماتو کښے خامخا پراؤ کولو.په کوموکښے چه نبی اکرم ﷺ پراؤ کړے وو.اوپه هغه ځائے کښے به ئے خپله اوښه کینوله. په کوم ځائے کښے چه به نبی اکرم ﷺ خپله اوښه کینولے وه. دا هم منقول دی.چه رسول الله ﷺ د یوے وونے دلاندے ایسارشوے وو.حضرت عبدالله بن عمر ﷺ به دغه وونے ته اوبه ورکولے.اودهغے خسمانه به ئے کوله .چه ووچه نشی.خلاصه دا چه د اتباع سنت،حب رسول، زهدفي الدنیا ، په اعتبار سره د دوی نظیرډیر کم وو.

حضرت عبدالله بن عمر ﷺ په عبادله اربعه کښے یو دے.دغه شان په هغه شپږ مکثرینو صحابوﷺ کښے دے.(۳) دکومو نه چه د تولو نه زیات روایات مروی دی.دحضرت عبدالله بن عمر ﷺ نه تول دوه زره،شپږ سوه اودیرش احادیث مروی دی.په دے کښے متفق علیه یوسل اویا اویواتیا کښے بخاری منفرد دے.اومسلم صرف په مسلم کښے یودیرشت دی.)

---

(۱) عمدة القاری(۱۱۸/۱) وتقریب التهذیب (ص.۱۸۳۰)۔

(۲) عمدة القاری(۱۱۸/۱) وفتح الباری(۴۹/۱)۔

(۳) دمکثرینوتفصیل هم وړندے د بدء الوحی په څلورم حدیث کښے دحضرت عائشے رضی الله عنها په تذکره کښے تیر شوے دے فارجع إلیه إن شئت)۔

په مکه مکرمه کښے دحضرت عبدالله بن زبیر ﷺ د شهادت نه درے یا شپږ میاشتے پس په ۷۳ھ کښے وفات شو.په مقام محصب یا فخ کښے دفن کړے شو.(۱)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: رسول الله ﷺ فرمائی.اسلام په پنځو ستونو ولاړ دے.یوددے خبرے گواهی چه دالله تعالی نه سوا بل څوك دعبادت لائق نشته.اوداچه محمد ﷺ دالله تعالی رسول دے. دویم مونځ قائمول،دریم د زکواة ورکول،څلورم حج اوپنځم د رمضان د روژو نیول.

قوله: بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: دلته کښے یواشکال دا دے.چه ارکان اربعه په حقیقت کښے مبنی دی.اوشهادتین مبنی علیه دے.خکه چه د شهادتین نه بغیرد باقی ارکان اربعه څه حقیقت نشته. نو سوال دا دے.چه مبنی اومبنی علیه دواړه ئے د یو مسمی لاندے څنگه جمع کړل . یعنی مبنی او مبنی علیه ټولو ته اسلام څنگه اووئیلے شو؟

ددے جواب دا دے.چه دا ممکن ده.چه یوځیزپه بل ځیزمبنی وی.اوبیا په دے دواړو باندے یوبل ځیزمبنی وی.دلته اعمال اربعه په شهادتین منبی دی.اود دواړو په مجموعة باندے اسلام مبنی دے.یعنی د اسلام وجود ددے پنځو په وجود باندے دے.

دویم اشکال دا دے.چه په مبنی اومبنی علیه کښے مغایرت وی.حالانکه دلته چه کوم ارکان خمسه دی.هم دا اسلام دے.نوبیا اسلام مبنی علی الارکان الخمسه څنگه گرځولے شی؟

ددے جواب دا دے.چه دلته د جزء اوکل مغایرت دے.د ارکان خمسه خانله خانله افراد د مجموعے نه مغایر دی.صرف شهادتین مجموعه خمسه یا اسلام نه دے.دغه شان صرف صلاة مجموعه خمسه نه ده.

قوله: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ: په..شهادة.. باندے درے واړه اعرابات جائز دی.که مجرور وی.نود ..خمس.. نه بدل دے.اوکه منصوب وی.نود فعل محذوف مفعول دے.لکه ..اعنی.. اوکه مرفوع وی.نویاخودا د مبتدا محذوف دپاره خبردے.«أی أحدها شهادة...» اویا دخبر محذوف دپاره مبتدا ده.«أی منها شهادة...»

قوله: وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ: د توحید اوُرسالت شهادت دټولو دینی عقائدو دپاره عَلَم دے. په کوم څائے کښے چه په شهادت وغیره باندے د نجات ترتب ذکردے.نودهغے نه مراد ټول عقائد دینیه دی.اومطلب دا دے.چه کوم کس پهٔامور معتبره في الایمان باندے ایمان راوړی. هغه به ناجی وی.نودغه شان دلته هم صرف شهادتین مراد نه دی.بلکه هغه ټول

---

(۱) ددوی دحالاتودپاره اوگورئ (تهذیب الأسماء واللغات(۲۷۸/۱، ۲۸۱) عمدة القاری(۱۱۶/۱) وتذکرة الحفاظ (۳۷/۱، ۴۰) وسیرأعلام النبلاء (۲۰۳/۳، ۲۳۹)۔

امور مراد دی.دکومو چه په ایمان کښے یقین اواعتقاد کول ضروری وی.

قوله: وَإِقَامِ الصَّلَاةِ: د ..اقامت صلاة.. معنی ده.مونځ په هر جهت اوهرحیثیت سره ټیک کول.په دے کښے دمونځ فرائض.واجبات.سنن .مستحبات اوبیا په دے باندے دوام اوددے التزام دا ټول امور د اقامت دین په مفهوم کښے داخل دی.

قوله: وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَصَوْمِ رَمَضَانَ: په دے کښے د ..صوم.. اضافت ..رمضان..طرف ته شوے دے.او ..رمضان.. بغیر د .شهر.. نه استعمال شوے دے.په دے کښے اختلاف دے.چه د رمضان سره د ..شهر.. لفظ استعمالول ضروری دی اوکه نه؟ دجمهوروعالمانو رحمهم الله په نیزد ..شهر.. نه بغیر د ..رمضان.. تلفظ صحیح دے. دبعضے عالمانو رحمهم الله په نیز بغیرد ..شهر.. نه د ..رمضان.. وئیل مکروه دی.ځکه چه ابن عدی حدیث نقل کړے دے.چه «لاتقولوا رمضان فإن رمضان من أسماء الله تعالى ولكن قولوا شهر رمضان»(۱)

دځه حضراتو وینا ده.که څه قرینه وی.چه دهغے نه معلومیږی.چه د رمضان نه مراد هم میاشت ده.نوجائزکښی مکروه دے.حدیث باب اونور حدیثونه د جمهورو تائید کوی.(۲) والله اعلم.

دحدیث په الفاظو کښې تقدیم اوتاخیر. ددے نه پس په دے پوهه شئ:چه ددے حدیث په الفاظو کښے څه اختلاف دے.

په بخاری کښے په دے مقام کښے حج په صوم باندے مقدم کړے شوے دے.امام مسلم رحمه الله دا په خپل صحیح کښے په څلورو سندونو باندے ذکر کړے دے.په اول اوځلورم سند کښے ئے صوم په حج باندے مقدم کړے دے.اوپه دویم اودریم سند کښے ئے حج په صوم باندے مقدم کړے دے.(۳)

دامام بخاری رحمه الله په نیز چه کوم دتقدیم الحج علی الصوم روایت دے.دبخاری ترتیب هم ددے موافق دے.ځکه چه دزکاة نه د فراغت نه پس ئے کتاب المناسك راوړے دے.اودهغے د فراغت نه پس ئے کتاب الصوم راوړے دے.

بیا په مستخرج ابی عوانه کښے هم دا روایت مروی دے.په هغے کښے حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه فرمائی.«اجعل صيام رمضان آخرهن كما سمعت»(۴)

---

(۱) الكامل لابن عدی (۵۳/۷) ترجمة نجيح أبي معشر المدني السندي مولى بني هاشم)۔

(۲) د تفصیل دپاره اوګورئ أوجزالمسالک (۶/۵ ۷) كتاب الصيام باب ماجاء في رؤية الهلال والفطر في رمضان)۔

(۳) صحيح مسلم كتاب الإيمان باب بيان أركان الإسلام ودعائمه العظام)۔

(۴) عمدة القاری(۱۲۱/۱)۔

بهرحال دلته دا شبه پیدا شوه چه رسول الله ﷺ حج په صوم باندے مقدم کړے دے یا ددے په عکس
ددے جواب داسے خو آسان دے چه مونږ په دے کښے یو روایت په ..روایت بالمعنی.. باندے حمل کړو خکه چه روایت بالمعنی دجمهورو په نیزتیك دے
خودلته یواشکال دا هم شوے دے چه د مسلم په یوسند کښے دا راغلی دی چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه چه کله دا حدیث بیان کړلو نووے فرمائیل «صیام رمضان والحج» ددوی په ۍمعینو کښے یوکس یزید بن بشرسکسکی حدیث تیر کړل او وے ونیل «الحج وصیام رمضان» نو دوی اوفرمائیل «لا، صیام رمضان والحج، هذا سمعته من رسول الله ﷺ»(۱) نومعلومه شوه چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه د رسول الله ﷺ نه بتقدیم الصوم علی الحج اوریدلی دی.
بعضے حضراتو دلته کښے هم هغه د روایت بالمعنی قول اختیار کړے دے اوونیلے نے دی چه دمسلم هغه روایت اصل دے چه په هغے کښے صوم رمضان په حج باندے مقدم شوے ده اوپه بخاری کښے یوراوی تقدیم اوتاخیر کړے دے هغه ته د حضرت ابن عمر رضی الله عنه نهی معلومه نه وه.(۲)
امام نووی رحمه الله فرمائی دلته دوه احتمالات اظهر دی یودا چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه دا روایت د نبی ﷺ نه دوه خله اوریدلے وی یوخل د تقدیم الحج علی الصوم او په بل خل تقدیم الصوم علی الحج اوریدلے دے دوی په مختلفو وختونوکښے په دواړو طریقو سره دا روایت اورولے دے کله چه هغه سړی فتح ورکړله. نوحضرت ابن عمر رضی الله عنه هغه منع کړلو چه ته په داسے خبره باندے ولے فتح راکوے چه دهغے تاته کما حقه علم اوتحقیق نشته ما د رسول الله ﷺ نه هم داسے اوریدلے دے خنګه چه ما بیان کړلو ددوی په دے روایت کښے د نورو الفاظو نفی ده.
دویم احتمال دا دے چه حضرت ابن عمر رضی الله عنه په دواړو طریقو دا روایت د نبی ﷺ نه اوریدلے وی اوهم دغه شان نے روایت کولو خوچه کله هغه کس فتح ورکړله نودهغوی نه هغه صورت هیر شوے وی دکوم چه هغه تردید اوکړلو نوخکه هغوی ..لا.. اوونیل اودهغے تردید نے اوکړلو.(۳)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د بخاری روایت، په روایت بالمعنی باندے محمول دے یا خو راوی د تعدد مجلس په وجه د حضرت ابن عمر رضی الله عنه واؤ نه ریدل یا مجلس ته خوحاضر شوے وو خوهیر شوی وو ترے.(۴)

---

(۱) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام رقم(۱۲۰)۔
(۲) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۲/۱) کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام)۔
(۳) پورتنی حواله)۔
(۴) فتح الباری(۵۰/۱)۔

حافظ رحمہ اللہ فرمائی.چه امام نووی رحمہ اللہ دنسیان کوم احتمال صحابی رضی اللہ عنہ ته منسوب کولو رجحان ښکاره کړے دے.دا صحیح نه دے.بلکه احتمال د نسیان راوی طرف ته منسوب کول مناسب دی.«تطرق النسیان إلی الراوی من الصحابی أولی من تطرقه إلی الصحابی» بیا خاص کرچه امام بخاری رحمہ اللہ دحنظله په سند سره دلته روایت کړے دے.هم ددے حنظله نه په مسلم کښے بالعکس روایت نقل دے.بیا هم دا حنظله په مسند ابی عوانه کښے په یو بل انداز سره د تقدیم الصوم علی الحج روایت نقل کوی.لکه مونږ چه ئے وراندے الفاظ ذکرکړل.دا تنویع په دے خبره دلالت کوی.چه دوی روایت بالمعنی کړے دے.دلته دا نشي وئیلے.چه صحابی رضی اللہ عنہ په درے طریقو سره دا حدیث اوریدلے دے خکه چه دا خبره بعیده ده.(۱)

په دے جوابونو خودا اشکال ختمیږی.البته دا اشکال پیدا کیږی.چه په بخاری شریف کښے روایت بالمعنی منل د بخاری رحمہ اللہ دشان سره موافق نه دی.خکه چه امام بخاری رحمہ اللہ خپل روایت اصل کرخولے دے.اود کتابونو ترتیب ئے هم دا کیخودے دے.

نوددے جواب به دا ورکولے شی.چه دلته روایت بالمعنی نه دے.بلکه دامام نووی رحمہ اللہ په بیان کړی دوو صورتونوکښے اولنے صورت دے.چه حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ دا روایت د نبی علیہ السلام نه په دواړو طریقو سره اوریدلے وو.اوهغه به دواړه قسمه روایات کول.یوځل چه هغوی بتقدیم الصوم روایت اوکړلو.نویو کس ورته فتح ورکړله.چه تاسو بتقدیم الحج روایت کوئ.نوپه هغه باندے دوی رد اوکړلو.چه زه څنګه اورول کوم.صحیح اورول کوم.ما د رسول الله علیہ السلام نه هم داسے اوریدلی دی.

ددے نه د دویم صورت نفی خکه نه کیږی.چه «هکذا سمعته من رسول الله علیہ السلام» مطلب دا نه دے.چه ما د رسول الله علیہ السلام نه هم دا اوریدلی دی.اودا هم داسے دے.لکه څنګه چه په حدیث کښے دحضرت عمربن الخطاب رضی اللہ عنہ قصه راغلے ده.چه هغوی دحضرت هشام بن حکیم بن حزام سره خواه کښے تیرشو.هغه په مونځ کښے سورة فرقان لوستلو.حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته دهغه قراءت اجنبی محسوس شو.خکه چه هغه څنګه قراءت کولو.حضرت عمر رضی اللہ عنہ د نبی علیہ السلام نه هغه شان نه وو اوریدلے.دمانځه نه پس هغه حضرت هشام لاس نیولے نبی علیہ السلام ته بوتلو.اوقصه ئے ورته بیان کړه.نبی علیہ السلام اول د هشام نه سورة واوریدلو.اووے فرمائیل.«هکذا أنزلت» (۲) د دویم قراءت نفی ئے اونکړله.دغه شان چه حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ اوفرمائل.چه «هکذا سمعته..» ددے نه د دویم روایت نفی نه کیږی.والله اعلم.

حافظ ابن صلاح رحمہ اللہ دلته دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ د رد کولونه ددے خبرے ثابتولو کوشش هم کړے دے.چه ،،واو،، دترتیب دپاره استعمالیږی.(۳)

---

(۱) فتح الباری(۵۰/۱)۔

(۲) دپوره واقعه دتفصیل دپاره اوګورئ جامع ترمذی کتاب القراءت باب ماجآء أنزل القرآن علی سبعة أحرف)۔

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۳۲/۱) کتاب الإیمان باب بیان أرکان الإسلام ودعائمه العظام)۔

خودا خبره ټیلګنه ده.اول خو دٔجمهور په نیز..واو.. په ترتیب باندے دلالت نه کوی.دویمه دا ممکن ده چه حضرت ابن عمر ﷺ د نبی ﷺ د الفاظو د خیال ساتلو د وجے تردید اوکړلو.اګرچه روایت بالمعنی جائز دے.خوبعینه په دے ترتیب باندے ساتل غوره دی.اودا هم داسے دے چه نبی ﷺ سعی کوله .نو وے فرمائل .«نبدأ بما بدأالله به»(۱) اوبیا نبی ﷺ د صفا نه سعی شروع کړه.خکه چه آیت ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَآئِرِ اللهِ﴾(۲) کښے د ..صفا.. ذکر مقدم دے.نونبی ﷺ ددے ذکر مقدم کیدو رعایت اوکړلو.او د سعی ابتداء ئے د صفا نه اوکړله.دلته کښے هم حضرت ابن عمر ﷺ دنبی ﷺ د الفاظودترتیب رعایت کولو.اود دویم صورت تردید ئے اوکړلو.ددے وجے نه چه ..واو.. په ترتیب باندے دلالت کوی.والله اعلم.

د ایمان او اعمال بلیغ تشبیه بیا پوهه شئ.چه نبی ﷺ د دےحدیث په مختصرو الفاظو کښے یوه اهمه خبره اوخودله.اودا ئے بیان کړل.چه په اسلام کښے بنیادی طور تصدیق ته دټولونه زیات اهمیت حاصل دے.ددے نه پس داعمالو نمبر دے.نبی اکرم ﷺ ددے اهمیت اونوعیت طرف ته د اشارے دپاره یومثال ورکړلو.چه داسے اوګنړئ.چه یوه خیمه وی.اوخیمه په خپل عمود (ستن) او اطناب (ګیرچاپیره پرې) باندے ولاړه وی.دغه شان د ایمان د آسمان هومره د اوچت عمارت مثال دے.چه په دے کښے دننه اصل بنیاد شهادتین دی.اوددے نه پس بیا داعمالو درجه ده.لکه څنګه چه بنیاد په نظر سره نه راځی.دغه شان تصدیق باطنی په قلب کښے د دننه کیدو د وجے په نظرنه راځی.اوس دا اعمال اربعه په کومه درجه کښے دی.اوددے نوعیت څه دے؟ددے په باره کښے صراحة خونښی وئیلے.خوداحادیثو دمطالعے نه دا معلومیږی.چه په دے کښے دټولونه زیات اهمیت مونځ ته حاصل دے.بعضے عارفینو ﷺ دابیان کړے دے.چه په دے څلوروعباداتو کښے دوه اصل دی.اودوه تابع دی.صلاة اصل دے او زکاة تابع دے.اوحج اصل دے صوم تابع ده.

ددے د پوهیدلو دپاره دا زده کړئ.چه ټول عبادتونه ددے دپاره مقرر شوی دی.چه بنده دخپل خالق بندګی اوکړی.اود خالق دوه قسمه شان دے.یود سلطنت عظمت اوملوکیت شان دے.اودویم ئے جمالی یعنی د محبوبیت شان دے.چه څومره عبادات دی.په هغے کښے دا دواړه قسمه شانونه خلیږی.په هرعبادت کښے دالله تعالی دعظمت اومحبت خیال ساتلے شوے دے. خوپه بعضے عباداتو کښے شان عظمت اودهغه شان محبت غالب دے.او په بعضو عبادتونو کښے ملوکیت غالب دے.یعنی دالله تعالی د شان سلطنت ظهور زیات وی.اوپه بعضو کښے دشان محبت ظهور زیات وی.په صلاة اوزکواة کښے د شان سلطنت زیات ظهور دے.اوپه حج اوصوم کښے د شان محبت زیات ظهوردے.

مونځ څه څیزدے؟ لکه چه په یودربار کښے حاضری ده.سرکاری اعلان کونکی اعلان اوکړلو.

---

(۱) الحدیث أخرجه مالک فی المؤطأ عن جابر ﷺ فی کتاب الحج باب البدء بالصفاء فی السعی وأخرجه مسلم فی الحدیث الطویل فی صفة حجة النبی ﷺ انظر کتاب الحج باب حجة النبی ﷺ)_

(۲) سورة البقرة:۱۵۸)_

سمدستي تیاری اوشوه.پاك صفا شی.اودربار ته حاضر شی.
اوزکاة څه څیز دے؟د زکواة مثال داسے دی لکه چه د شاهی دربار نه سړی ته انعام ملاویږی. اود بادشاه دطرفه داحکم هم کیږی چه کله بهر ته اوخی.اود دربار نه بهرفقیران اومسکینان وینی.نوهغوی ته څه ورکوی.
اوپه حج اوصوم کښے د شان محبوبیت ظهور زیات وی.ځکه چه د محبت میوه خوراك ځکاك. اوخوب پریخودل.اود محبوب لارو کوڅو کښے گشت کول دی.چه کله د چا په سر کښے د عشق سودا وی.نودتولو نه وړاندے هغه خوراك ځکاك پریږدی اوبیا نے خوب ختم شی.اوپه آخره کښے داسے اوشی.چه هغه دخپل محبوب د لارو کوڅو چکرونه لګول شروع کړی.
الله تعالی دخپل محبوبیت د اظهار دپاره روژه فرض کړه.نوخوراك ځکاك پریږده.اود شے ترایح کوه.اوکله چه په انسان کښے د عشق څه خوند ملاؤ شو نوددے نه وړاندے مرحله راغله.اوحج فرض شو.ددے وجے د روژو نه پس د حج میاشتے وی.
بهرحال دالله تعالی چه څومره عبادتونه دی.په تولو کښے دالله تعالی شان سلطنت وعظمت او شان جمال ومحبوبیت په نظرراځی.خوپه څه کښے کم او په څه زیات. (۱)
ما دا عرض کولو.چه په دے ارکانو کښے کوم رکن ته اهمیت حاصل دے.هغه ددے تقریر نه په پوهه کښے راځی.چه مونځ اصل اوزکواة تابع دے.دغه شان حج اصل اوروژه تابع ده.ښکاره ده چه صلاة ته به په زکواة ترجیح حاصل وی.اوحج ته په صوم باندے ترجیح حاصل وی.
باقی پاتے شو مونځ اوحج.چه په دے کښے د نبی ﷺ فیصله وړاندے کیخودے شی . چه نبی ﷺ فرمائیلی دی.د قیامت په ورځ به دتولو نه وړاندے د بنده نه د مونځ په باره کښے تپوس کیږی. (۲)دا ددے خبرے دلیل دے.چه مونځ د تولو نه اهم دے.ځکه چه ددے په باره کښے به دتولو نه وړاندے تپوس کیږی. والله سبحانه اعلم
بهرحال نبی ﷺ په دے حدیث کښے د اسلام تشبیه دهغه خیمهٔ سره ورکړے ده.چه په هغے کښے یوعمود اوځلور اطناب وی.عمود په مینځ کښے وی.هغه ستن ده چه په هغے باندے خیمه ولاړه وی.اوځلوراطناب ځلور پرے دی.
په دے تشبیه کښے مقصد دا دے.چه لکه څنګه په یوه خیمه کښے عمود ولاړ وی نو خیمه به قائمه وی.اوکه عمود په زمکه راپریخوی.نوهغه خیمه به هم په زمکه دننه خوره شی.اوبے مصرفه اوبے استعماله به شی.نه په هغے سره دګرمیٔ نه حفاظت ملاویږی.اونه د یخنیٔ نه بچ کیدل.هم دغه شان په اسلام کښے د «شهادة أن لاإله إلاالله وأن محمداً رسول الله» حیثیت د عمود

---

(۱) فتح المهلم(۱/۵۱۸، ۵۱۹)۔
(۲) سنن نسائی (۱/۸۱)کتاب الصلاة باب المحاسبة علی الصلوات جامع ترمذی أبواب الصلاة باب ماجآء أن أول ما یحاسب به العبد یوم القیامة الصلاة رقم.۴۱۳) سنن ابوداود کتاب الصلاة باب قول النبی ﷺ کل صلاة لایتمها صاحبها تتم من تطوعه رقم (۸۶۴، ۸۶۶) سنن ابن ماجه کتاب إقامة الصلاة باب أول ماجآء فی أول ما یحاسب به العبد الصلاة:رقم(۱۴۲۵، ۱۴۲۶)۔

دے.ترخوچه دا شهادت موجود وی .نواسلام به موجود وی.اوکه دا شهادت موجود نه وی.نوکه مونځ روژه،حج اوزکواة ټول موجود وی.ددے څه اعتبار نشته.لکه څنګه چه په خیمه کښے عمود نه وی.اوځلور واړه رسۍ په میخونو پورے ترلے شوے وی.نوخیمه په زمکه پرته وی.اودریدے نشی.اوددے نه فائده نشی اخستے.هم په دے طریقه که شهادت نه وی.نود باقی ارکانو څه فائده نشته.په آخرت کښے د «نجاة من الخلود فی النار» حقیقی فائده په شهادت باندے موقوف ده.

بیا دغه شان که په خیمه کښے رسۍ د یومیخ نه پرانستے شی.نوبل طرفه خیمه سسته شی.اوزورنده شی.اودا د کمزورۍ ننبه ده.دغه شان که شهادت موجود وی.خو مونځ نه وی.نوداسلام خیمه به هم ددغه طرفه سسته شی.که د بل طرف نه ته رسۍ پرانیځے.نودهغه طرف نه به هم سسته شی.دغه شان که ته د مونځ سره روژه هم پریږدے.نودبل طرف نه به هم اسلام کمزورے شی.

بهرحال خلاصه دا چه دشهادت حیثیت دعمود دے.اود باقی څلورو ارکانونه د فائدے اخستلو دپاره د عمود قائم کیدل ضروری دی.اودا چه رسۍ د اومورو سره ترل پکاردی.که په رسوکښے بعضے یا ټولے سستے شی.نوپه خیمه کښے دننه کمزوری راځی.

دغه شان شهادت که وی.اوپه ارکان اربعه کښے ټول یا بعضے پریخودے شی.نوپه اسلام کښے به هم کمزوری راځی.

حضرت حسن بصری رحمه الله اومشهوشاعرفرزدق: روایت دے.چه حضرت حسن بصری رحمه الله او فرزدق په یوه جنازه کښے جمع شول . نوحضرت حسن بصری رحمه الله اوفرمائیل. «ما اعددت لمثل هذه الحالة؟» تاددے حالت دپاره څه تیارے کړے دے؟فرزدق اووئیل.«شهادة أن لا إله إلا الله» حضرت حسن بصری رحمه الله اوفرمائیل.«هذا العمود فأین الأطناب»دا خو عمود دے.اطناب څه شو؟دخیمے نه د پوره فائدے اخستلودپاره د عمود سره سره د اطناب هم ضرورت وی.دهغے هم اهتمام کول پکار دی؟(۱)

بهرحال ددے بلیغ تشبیه نه د شهادت حیثیت واضح شو.چه دا اساس اوبنیاد دے.اود باقی ارکانو حال هم معلوم شو.چه ددے حیثیت دشهادتینو پشان خو نه دے.خوچه په دے کښے یوهم پاتے شی.نوداسلام په عمارت کښے کمزوری راځی.اودا به مکمل نه وی.

په دے کښے د مرجئو هم رد دے.چه دوی اعمال ضروری نه ګڼری.که په خیمه کښے د عمود سره اطناب ضروری دی.نوشهادت سره باقی ارکان هم ضروری دی. دا غیرضروری نشی ګرځولے.

---

(۱) شرح کرمانی(۸۰/۱)۔

یواشکال اودهغې جواب دلته یواشکال دے.هغه دا چه داسلام خو نور هم دیرارکان دی. دجهاد حکم دے. د حقوقوسره متعلق نوردیرفرائض دی.دهغې ذکرنشته.صرف د پنځه څیزونو په ذکر سره اکتفاء شوے ده؟

ددے جواب دا دے.چه په دے پنځو څیزونو څکه اکتفاء شوے ده.چه دا مشهور دی.

بعضے حضرات فرمائی.چه عبادات به یاقولی وی یا غیرقولی.شهادتین قولی دی. او غیر قولی به یاترکی وی لکه روژه اویابه وجودی وی.بیا وجودی به یا بدنیه وی.یا مالیه یا مرکبه من البدن والمال دلته کنیے دهریوپه بعضے مثالونو باندے اکتفاء اوکړے شوه.په پنځو کنیے حصر مقصود نه دے.

داسے هم ونیلی شی.چه عبادات به یا د قلب سره متعلق وی یا نه. داولنی صورت مصداق شهادتین دی.اوکه متعلق بالقلب نه وی.نوبیا دوه صورتونه دی.یا به ایجابی وی یا به سلبی وی.دسلبی مصداق روژے دی.اوکه ایجابی وی.نوبیا به دا یا متعلق بالبدن وی یا متعلق بالمال یا متعلق بالبدن والمال جمیعاً وی.متعلق بالبدن مونځ شو.بال زکواة شو.اودبالبدن والمال جمیعاً مصداق حج شو.دلته د مثال په طور یو یو څیز ذکر کړے شو.

یوه توجیه هم هغه ده.کومه چه وراندے تیره شوے ده.چه په «لاإله إلا الله محمد رسول الله» کنیے دالله تعالی حاکمیت،توحیداو د رسول الله ﷺ د رسالت اقرار دے.اودالله تعالی دوه قسمه شوون دی.یوشان حاکمیت اوبل شان محبوبیت،دشان حاکمیت ظهور په مونځ اوزکواة کنیے اوشو.اودشان محبوبیت اظهارپه روژه اوحج کنیے اوشو.په دے پنځوکنیے حصرمقصودنه دے.یوه نکته: علامه شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی.چه علامه انورشاه کشمیری رحمه الله د مذاکره په دوران کنیے یومضمون ذکر کړے دے.چه په کوم ځائے کنیے د شهادت عنوان سره د توحید ذکر وی.نودے سره به هلته د رسالت ذکر هم وی.په حدیث الباب کنیے هم دا صورت دے.اوپه کوم ځائے کنیے چه د شهادتین عنوان نه وی.نوهلته عام طور داسے کیږی.چه صرف دتوحید په ذکر باندے اکتفاء کولے شی.د رسالت ذکر نه وی.لکه دنبی ﷺ ارشاد گرامی دے «من کان آخر کلامه لاإله إلا الله دخل الجنة» (۱) او «لقنوا موتاکم قول لاإله إلا الله» (۲) دغه شان «أفضل الذکر لاإله الا الله» (۳)

---

(۱) سنن أبی داود کتاب الجنائزباب فی التلقین رقم(۳۱۱۶)۔

(۲) دپورتنی حواله حدیث نمبر(۳۱۱۷)۔

(۳) سنن ترمذی کتاب الدعوات باب ماجآء أن دعوة المظلوم مستجابة رقم (۳۳۸۳)۔

حضرت کشمیری رحمه الله ددے فرق نکته دا بیان کړے ده.چه دشهادت نه مقصد د زړه د عقیده اوایمان اظهارکول دی.په «لااله الا الله» کښے دوه احتمالات دی.کله خوددے په وئیلو کښے دعقیدهٔ اظهارمقصود وی اوکله دعقیده اظهارنه وی صرف ذکر مقصود وی په خلاف د «محمد رسول الله»په دے کښے صرف اظهار د عقیدهٔ مقصود وی.چاهم دا په ذکر کښے نه ده شمار کړے چونکه د شهادت په عنوان سره دعقیدهٔ بیان کیږی.نوځکه ددے سره د نبی علیه السلام رسالت هم ذکر کوی.اود شهادت دعنوان نه بغیرذکر هم مقصود وی.نوځکه د رسالت د یادولو نه بغیر صرف په توحید باندے اکتفاء کولے شی.(۱)

تنبیه دلته کښے لږ غوندے اشکال پیدا کیږی.چه «محمد رسول الله» هرکله په ذکر کښے داخل نه دے.نوصوفیائے کرام رحمهم الله ددے تلقین ولے کوی؟

ددے جواب دادے.چه ذکر کونکو ته چه د «لااله الا الله» سره د «محمد رسول الله» یوځائے کولو کوم تلقین کولے شی.دا ددے وجے نهٔ چه دا د دویم د ذکر حصه ده . بلکه ددے وجے چه هسے نه د «لااله الاالله» په کثرت تکرار اوپه دے کښے د مشغولتیا په وجه دے د رسالت دعقیدهٔ نه غفلت اوکړی.اوپه دے کښے څه قسم کمزوری راشی.نوځکه وئیلی شی.چه د«لااله الا الله» سره دا هم په مینځ مینځ کښے وئیلی شی.

حافظ ابن تیمیه رحمه الله اوذکرمفرد. حافظ ابن تیمیه رحمه الله دیرلوئے شخصیت وو اوډیرزبانی بزرګ وو.هغوی د ..الله .الله.. ذکر مفرد په سختئ سره انکار کړے دے.اوفرمائیلے نے دی. چه دا ذکر بدعت دے.ځکه چه دا علم دے.اود علم په باربار وئیلو کښے څه فائده نشته.ذکر پکار دے چه .سبحان الله.. وی چه په دے کښے دالله تعالی تقدیس بیان شوے دے ..الحمدلله.. وی.چه په دے کښے دالله تعالی حمد اوثنا بیان شوے ده...لااله الاالله، چه په دے کښے د الله تعالی د توحید بیان دے.صرف .الله الله.. وئیل دا بے مقصوده اوبے فائدے دی خو ددوی دا خبره ډیره کمزورے ده.اودهغوی دشان سره مناسب نه ده.ځکه چه دا کتل دی چه په ذکر کولو کښے دچا فائده مقصود ده.ښکاره ده.چه دالله تعالی په کښے څه فائده نشته.ځکه که یو کس ..سبحان الله سبحان الله..وائی.نودالله په شان تقدیس کښے څه اضافه نه راځی.دغه شان د «لااله الا الله» په وئیلو سره دالله تعالی په صفت وحدانیت کښے څه اضافه نه راځی.البته ذکرکونکی ته په دے باندے فائده ملاویږی.چه د ..سبحان الله.، په تکرار سره دده په زړه کښے د الله تعالی شان قدوسیت راسخ کیږی.دغه شان په تحمید

---

(۱) درس بخاری(۱۴۲/۱) وفضل الباری(۲۹۹/۱، ۳۰۱)۔

اوتقدیس سره دالله تعالی محمودیت اووحدانیت په زړه کښے راسخ کیږی.بعینه هم دا فائده په..الله الله.. ذکرمفرد باندے هم مرتب کیږی.په دے سره د سړی په زړه کښے دالله تعالی د صفات کمالیهٔ استحضار اورسوخ راځی.خکه چه ..الله.. د «ذات واجب الوجود مستجمع لجمیع صفات الکمال» دپاره علم ګرځولے شوے دے.بنکاره چه د ..الله الله.. په تکرار سره به ددے ذات اودده د صفاتو استحضار راځی اودا به په زړه کښے راسخ کیږی.لکه چه کوم فوائد په نورو ذکرونو کښے دی.نوپه دے کښے هم شته.

بیا ددے نه علاوه دے ته بدعت ونیل ځنګه ټیک کیدے شی.حالانکه په حدیث کښے دی.

«لاتقوم الساعة حتی لایقال فی الله: الله الله»(۱)

دا خبره دے بنکاره وی.چه د ذکرمفرد په جواز باندے آیت قرآنی ﴿قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ﴾(۲) سره استدلال کولے شی.چه دلته صرف ..الله.. موجود دے.خودا استدلال کمزورے دے.خکه چه دا د سوال جواب دے.دلته ..الله..مفرد مراد نه دے.بلکه د ماقبل سره دملا وهلو نه پس به دا مرکب کیږی.(۳) والله اعلم.

دامام بخاری رحمه الله مقصد امام بخاری رحمه الله ددے حدیث په راوړلو کښے دا بنائی.چه ایمان مرکب دے.اوچه کوم څیزمرکب وی.هغه قابل د نقصان اوزیادت وی.دامام بخاری رحمه الله مقصد هم دا بنکاره کوی.چه ایمان د پنځو څیزونو نه مرکب دے.چونکه دا پنځه څیزونه په هرکس کښے مکمل نه وی.څوك په مونځ کښے کوتاهی کوی.څوك د زکواة په ادا کولو کښے اوځه خلق دحج اوروژے په ادا کولو کښے سستی کوی.دا ټولے داسلام علامات دی.په دے کښے دتفاوت په اعتبارسره د ایمان په مراتبو کښے هم فرق راځی.امام بخاری رحمه الله خپله مدعی داسے ثابتوی.چه داعمالو کمے زیاتے د ایمان په کمی زیاتی باندے دلالت کوی.

ددے جواب دا دے.چه احناف رحمهم الله د ایمان دترکیب او ددے د زیادت اونقصان نه مطلقاً منکر نه دی.هغوی هم دا منی.البته دوی اعمال د کامل ایمان جزء ګڼری.نوځه اختلاف پاتے نشو.(۴) والله سبحانه وتعالی اعلم.

❁❁❁

---

(۱) صحیح مسلم (۱/۸٤) کتاب الإیمان باب ذهاب الإیمان آخرالزمان)_

(۲) سورة الأنعام:۹۱)_

(۳) دتفصیل دپاره اوګورئ (۱/۳۰۰)_

(۴) فضل الباری(۱/۳۱۳)_

۲=باب امور الایمان

وَقَوْلِ اللّٰهِ تَعَالَى ﴿لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوْا وُجُوْهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتٰبِ وَالنَّبِيّٖنَ ۚ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنَ وَابْنَ السَّبِيْلِ ۙ وَالسَّآئِلِيْنَ وَفِي الرِّقَابِ ۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ ۚ وَالْمُوْفُوْنَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عٰهَدُوْا ۚ وَالصّٰبِرِيْنَ فِي الْبَاْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ وَحِيْنَ الْبَاْسِ ۗ اُولٰٓئِكَ الَّذِيْنَ صَدَقُوْا ۗ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُوْنَ﴾(۱)

قوله: وَقَوْلِهِ ﴿قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُوْنَ....﴾(۲): په بعضے نسخو کښے د «أمور الإیمان» په خائے «أمر الدین» دے. په دے صورت کښے به جنس اخستلے شی(۳) په دے کښے درے احتمالات دی.

① یودا چه دا اضافت بیانیه دے. یعنی «باب الأمور التی هی الإیمان» دا دامام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

② دویم صورت دا دے. چه اضافت په معنی د ،،فی،، دے. تقدیر یه دا وی «باب الأمور الداخلة فی الإیمان» دا صورت هم دامام بخاری رحمه الله د مدعا مطابق دے.

③ دریم صورت دادے. چه دا اضافت لامیه دے. اوداسے به وئیلی شی «باب الأمور التی هی مکملة للإیمان» په دے صورت کښے دا اعمال د ایمان جزء نه دے. بلکه مکملات دی. اود امام بخاری رحمه الله مدعا ترے نه ثابتیږی.(۴)

د ترجمة الباب مقصد اود ماقبل سره ربط: امام بخاری رحمه الله وړاندے اصول بیان کړل. او اوس د فروعو بیانول غواړی.(۵)

دشارحینو رحمهم الله دکلام نه معلومیږی. چه امام بخاری رحمه الله یا خو دا خودل غواړی. چه ایمان یوداسے مکمل څیز دے. چه د ډیرو اجزاؤ اوارکانو د یوخائے کیدونه پوره کیږی. اویا دا خودل غواړی. چه ایمان یوحقیقت مرکبه دے. چه ددے ډیر اجزاء ترکیبیه دی. چه ددے د یو خائے کیدو نه پس ددے تحقق کیږی. په اولنی صورت کښے خولکه چه امام بخاری رحمه الله دا اشاره اوکړله. چه دا امور مکملات د ایمان دی. اوپه دویم احتمال دا اشاره ده. چه ددے امورو په وجود سره دایمان د حقیقت وجود راځی. خوامام بخاری رحمه الله چه څه په «أبواب کتاب الإیمان» کښے ذکر کړی دی. د هغے نه معلومیږی. چه اعمال د ایمان مکملات دی.(۶)

---

(۱) البقرة:۱۷۷)_

(۲) المؤمنون:۱)_

(۳) فتح الباری(۱/۵۰)_

(۴) عمدة القاری(۱/۱۲۲)وفتح الباری(۱/۵۰) ولامع الدراری(۱/۵۴۷، ۵۳۸)_

(۵) فضل الباری(۱/۳۱۳)_

(۶) عمدة القاری(۱/۱۲۲)_

دحضرت گنگوهی رحمه الله نه منقول دی. هغوی فرمائی.چه وراندے دحضرت ابن عمر رضی الله عنه په حدیث کښے د پنځو اجزاؤ ذکر وو.چاته به دا گمان راتلو.چه ارکان بس پنځه دی.اوهم پنځه ضروری دی.امام بخاری رحمه الله دا باب راوړلو.اودا خودل غواړی.چه دایمان نور افعال اواعمال هم شته.ایمان په پنځو څیزونو کښے منحصر نه دی.(۱)

دحضرت گنگوهی رحمه الله نه دا هم منقول دی.چه امام بخاری رحمه الله کله دایمان د بساطت اوترکیب دبحث نه فارغ شو.نواوس امام بخاری رحمه الله مقتضیات دایمان بیانوی.اوپه دے خبره تنبیه ورکوی.چه د مومن شان دا نه دے.چه د تصدیق کولو نه پس به په اعمالو کښے کوتاهی کوی.بلکه اعمال کوم چه د ایمان مقتضیات دی.مؤمن به ددے اعمالو پوره کول غواړی.(۲)

دا هم ممکن ده.چه امام بخاری رحمه الله اول اجمالاً دا اوخودل.چه ایمان د قول اوعمل مجموعه ده.په دے کښے کمے اوزیادت راځی.اوس دلته اجمالی طور د ایمان شعبو ته اشاره کول غواړی.اودا خودل غواړی.چه د ایمان ډیرے شعبے دی.خکه ئے په دے باب کښے دحضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث «الإیمان بضع وسبعون شعبة» ذکر کړے دے.اوددے باب نه پس چه وراندے کوم بابونه راځی.په هغے کښے ئے د شعب ایمان تفصیل بیان کړے دے.لکه چه اول ئے اجمالاً دا اوخودل.چه دایمان ډیرے شعبے دی.اوبیا په وراندے بابونو کښے په دغے کښے د بعضو شعبو تفصیل او تعیین کوی.د کومو متعلق چه امام بخاری رحمه الله د «الإیمان بضع وسبعون شعبة» روایت ذکر کړے دے.

یوه خبره تاسو دا هم کولے شئ.چه امام بخاری رحمه الله ددے باب په راوړلو کښے په مرجئو باندے رد کوی.چه تاسو وائے.چه طاعت مفید نه دے.اومعصیت مضر نه دے.حالانکه دایمان سره د ډیرو احکامو اواعمالو تعلق دے.که دغه احکام او اعمال ادا نکړے شی.نواسلام بیخی نامکمل پاتے کیږی.د اسلام دتکمیل دپاره صرف په پنځو څیزونواکتفا نشی کولے.بلکه ددے نه سوا د نورو فروعو هم ضرورت دے.نو په پنځو باندے هم د مرجئو رد اوشو.اوکله چه نورو امورو ته امام بخاری رحمه الله اشاره اوکړله.نو دا مزید رد شو.(۳)

دلته کښے امام بخاری رحمه الله دخپل مقصد دپاره دوه آیاتونه ذکر کړل.یو ﴿لَيْسَ الْبِرَّ...إلخ﴾ اوبل آیت ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ۝....الخ﴾

د آیت دترجمې سره ربط. په دے کښے د اولنی آیت متعلق دحضرت ابوذر رضی الله عنه مروی دی.چه دوی د نبی ﷺ نه د ایمان په باره کښے تپوس اوکړلو.نو نبی ﷺ په جواب کښے دا آیت اولوستلو.(۴)

---

(۱) تعلیقات لامع الدراری(۵۴۶/۱)_

(۲) لامع الدراری(۵۴۹/۱)_

(۳) ایضاح البخاری(۱۷۱/۱)_

(۴) رواه عبدالرزاق –کذا فی الفتح (۵۱/۱) قال الحافظ ورجاله ثقات)_

چونکه دا روایت علی شرط البخاری نه وو. نوځکه امام بخاری رحمه الله روایت پریخودلو. او په دے باره کښے نے آیت ذکر کړلو.(۱)

خو سوال دا دے چه دا څنګه معلومه شوه. چه دا امور کوم چه په آیت شریفه کښے ذکر دی. دا په ایمان کښے داخل دی؟

ددے جواب دا دے چه په آیت کښے وئیلے شوی دی.

﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ دلته کښے ﴿الْمُتَّقُونَ﴾ نه مراد «المتقون من الشرك والمعاصي والأعمال السيئة» دی. اود شرك اومعاصی نه بچ کیدونکی مومنان دی. نومؤمن داسے کس ته وائي. څوك چه د پورتنو اوصافو مالك وی. نومعلومه شوه. چه په ایمان کښے دا څیزونه داخل دی.(۲)

دغه شان په دویم آیت کښے خو صراحةً د مؤمن صفات شمارلے شوی دی. لکه چه د دواړو آیاتونو د «باب أمور الإيمان» ترجمے سره پوره ربط دے.

د آیاتونو په ترتیب کښې نکته دلته تاسو ګورئ چه په دے کښے اولنے آیت د سورة بقره دے او دویم آیت د سورة مؤمنون دے. د «باب أمور الإيمان» د ترجمے تقاضا دا وه. چه ترتیب برعکس وو. ځکه چه د امام بخاری رحمه الله مدعا دا ده. چه ایمان د اعمالو نه مرکب دے. په دے مدعا او مقصد باندے دلالت کولو دپاره ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ آیت زیات واضح دے. ځکه چه په دے کښے د مؤمنون لفظ موجود دے. ددے نه پس د ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ..إلخ﴾ په ذریعه د مومنانو صفات شمارلے شوی دی. دا صفات کاشفه دی. کوم چه دا بنائی. چه دا اعمال په ایمان کښے داخل دی. په خلاف د اولنی آیت ځکه چه هلته د ﴿الْبِرَّ﴾ لفظ استعمال شوے دے. هلته کښے ددے تاویل ضرورت دے. چه د ﴿الْبِرَّ﴾ اطلاق په ایمان باندے شوے دے. اوددے نه مراد ایمان دے. ددے باوجود امام بخاری رحمه الله داسے اونکړلو.

ددے وجه هم هغه روایت دے. کوم چه مونږ وړاندے بیان کړلو. چه نبی علیه السلام دایمان په تفسیر کښے د سورة بقره پورته ذکر شوے آیت تلاوت کړلو. لکه چه په دے آیت کښے صراحةً امور ایمان ذکر شوی دی. نوځکه دوی دا آیت مقدم کړلو.(۳)

ددے نه علاوه دا هم ممکن ده. چه په ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ کښے ذکر شوی صفات. صفات کاشفه نه وی. بلکه مادحه وی. دامام بخاری رحمه الله مدعا د صفات کاشفه په صورت کښے پوره کیدله. د مادحه په صورت کښے به دا د کمال ایمان بیان وو. لکه چه دا کمالات ذکر کولے شی. کوم چه د مؤمنانو دپاره قابل د مدح او تعریف دی. چونکه دا احتمال موجود وو.

---

(۱) فتح الباری (۵۱/۱)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) ارشاد الساری للقسطلانی (۹۲/۱)۔

نوخکه ئے دا مقدم نکړلو. ددے په مقابله کښے ئے هغه آیت مقدم کړلو. کوم چه د ایمان د تفسیر په باره کښے وارد شوے دے. والله اعلم.

تنبیه تاسو په دے مقام باندے ګورئ چه امام بخاری د ﴿ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ۝ ﴾ نه پس بغیر د څه فصل نه ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ ۝﴾ آیت ذکر کوی. ددے په باره کښے زده کړئ. چه د اصیلی په نسخه کښے دلته د دواړو آیتونو په مینځ کښے ..واو.. موجود دے. اود ابن عساکر په نسخه کښے ..وقوله.. فصل موجود دے.(۱)

په دے مقام باندے حافظ ابن حجر رحمه الله دا احتمال ذکر کړے دے چه ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ ۝﴾ د ﴿ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ۝﴾ تفسیر دے. شارحینو رحمهم الله ددے تردید کړے دے.(۲)

علامه عینی رحمه الله فرمائی. چه په دے آیت کښے الله تعالی د ذکر شوی صفاتو د حاملینو ذکر اوکړلو. اودے طرف ته ئے اشاره اوکړله. او د ﴿ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ۝﴾ په ذریعه لکه چه دا بنائی. چه ددے صفاتو حاملین بس متقیان دی. اوس دلته داسے کومه یوه خبره پاتے شوے ده. چه دهغے تفسیر ته ضرورت وی. بیا دا دعوه د څه حد پورے په هغه وخت کښے ټیک کیدے شوه. چه دواړه آیاتونو متصل وو. حالانکه دلته په قرآن کښے دیو آیت نه بلکه د ډیرو سورتونو فاصله ده. نودا تفسیر ګرځول ډیره بعیده ده.(۳)

بهرحال په کومو نسخو کښے چه دلته څه فصل نشته. نودهغے په باره کښے مونږ دلته دا وئیلی شو. چه چونکه دا خبره بیکاره ده. چه دا دواړه آیتونه بیخی جدا جدا دی. څه قسم التباس په کښے نشته. نوځکه د څه فاصل ضرورت محسوس نکړے شو.(۴)

دآیاتونو تفسیر:

قوله: ﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ...﴾: کله چه د تحویل قبله حکم راغلو. نوخلقو عجیبه عجیبه خبرے کول شروع کړے. چاوئیل صاحبه ستاسو پیغمبر خووائی. چه زه نبی یم. اود انبیاؤ قبله ئے پریخودله. دبنی اسرائیلو پیغمبران د زرګونو په شمارو. اودهغوی قبله بیت المقدس وو. نبی ﷺ بیت المقدس پریخودلو. اوالله تعالی په حکم ئے بیت الله قبله جوړه کړله. بیا هم هغوی اعتراض اوکړلو. چه دا څنګه پیغمبر دے؟

بعضو وئیل. ددے عجیبه حالت دے. ددے عدم استقلال ته ګورئ. کله بیت المقدس ته مونځ کوی. اوکله بیت الله طرف ته. دے په یوحال باندے نه پاتے کیږی.

د داسے خلقو په جواب کښے دا آیت نازل شو. اودا په کښے اوخودلی شو. چه ایمان دا نه دے. چه تاسو مشرق طرف ته مخ کړئ یا مغرب طرف ته. بلکه ایمان خودا دے. چه الله تعالی کوم

---

(۱) ارشاد الساری للقسطلانی (۱/۹۲)۔

(۲) پورتنی حواله)۔

(۳) عمدة القاری (۱/۱۲۳)۔

(۴) پورتنی حواله)۔

طرف ته د مخ کولو حکم اوکړی.هغه طرف ته سمدستی مخ کړے شی.اود هغه د حکم سمدستی تعمیل اوکړے شی.(۱)

دا داسے اوګنړئ چه دیو کس په باره کښے دا معلومه وی.چه دا وفادار دے.دخپل مالك دحکم پوره منل کوی.دده د ژوند مقصد هم دا دے.چه د خپل مالك حکم اومنی.داسے کس یوطرف اوجهت نه پیژنی.بلکه صرف دا خبره پیژنی.چه زما د مالك رضا په کوم څیز کښے ده.ترڅوچه د مالك حکم وو.چه بیت المقدس طرف ته مونځ کوه.نوهغه هم هغه طرف ته مونځ کوی.اوکله چه د مالك حکم راغلو.چه اوس بیت الله طرف ته اوګرځه.نوهغه په دے کښے د څه حکمت پوښتنه نه کوی.او نه د حکم په تعمیل کښے توقف کوی.بلکه هغه سمدستی خپل مخ بیت الله طرف ته اړوی.

لکه چه په دے آیت کښے دا حقیقت بیان شوے دے.چه اصلی عبادت او طاعت دالله تعالی حکم پوره کول دی.

په دے باندے په نورو الفاظو کښے داسے پوهه شئ.چه یوصورت د ..بر.. وی.او یو حقیقت د ..بر.. وی.په صورت د ..بر.. کښے که حقیقت موجود نه وی.نوهغه صورت به بیخی بیکاره وی.که د ..بر.. حقیقت په کښے راشی.نوهغه به فائده مند وی.

ګورئ منافقان مونځ کوی.په جهاد کښے شرکت کوی.دشهادتینو اقرار کوی.ددے باوجود الله تعالی فرمائی. ﴿وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّهُمْ لَكٰذِبُوْنَ﴾(۲) دغه شان فرمائی ﴿اِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ فِي الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾ (۳)

تاسو ګورئ چه په دوی کښے صورت صلاة،صورت جهاد وغیره موجود دے.خو چونکه حقیقت ایمان اوتصدیق قلبی نشته.نوځکه په دے آیاتونوکښے د دوی حقیقت بیان کړے شو.

هم دا صورت حال دټولو کافرانو دے.کوم چه نیك اعمال کوی.خودهغوی دا نیك اعمال فائده مند نه دی.قرآن کریم کښے ارشاد دے.﴿وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيْعَةٍ يَّحْسَبُهُ الظَّمْاٰنُ مَآءً حَتّٰٓى اِذَا جَآءَهٗ لَمْ يَجِدْهُ شَيْـًٔا﴾(۴)

دکافرانو د اعمالو مثال داسے دے.لکه صحرا او په هموار میدان کښے چه شکه وی .سړے په دے باندے د لرے نه د اوبو ګمان کوی.خوچه کله هغے ته نزدے ورشی .نو اوبه نه وی.دغه شان ددے خلقو په اعمالو کښے صورت موجود دے .خو حقیقت موجود نه دے.

چه دا خبره زده شوه.نواوس به دا زده کړئ.چه یو وی د استقبال في الصلاة صورت،هغه برابره ده که بیت المقدس طرف ته وی اوکه بیت الله طرف ته.او یودے د دے حقیقت ،دا حقیقت به په هغه وخت کښے متحقق کیږی.چه ایمان وی.که یو سړے بیت الله طرف ته مخ

---

(۱) تفسیر قرطبی(۲/۲۳۸،۲۳۷)۔

(۲) سورة المنافقون:۱)۔

(۳) سورة النساء:۱۴۵)۔

(۴) سورة النور:۳۹)۔

کوی. اودهغه په زړه کښے ایمان نه وی. نوهغه دالله تعالی تابعداری کونکے نه دے. دغه شان که یو سړے بیت الله طرف ته مونځ کوی. اودهغه په زړه کښے ایمان نه وی. نوصورت خو د استقبال دے. خوحقیقت داستقبال نه دے. خکه چه دعمل حقیقت په ایمان سره متحقق کیږی.

﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

دے آیت مبارك دخپل اختصار باوجود پوره شریعت راګیر کړے دے. خکه چه ټول شریعت په درے قسمونو باندے تقسیم کیدے شی.

① یوصحت اعتقاد، انسان ته د کمال حاصلولو دپاره د ټولو نه وړاندے د خپل خیالاتو اوعقائدو د ټیك کولو ضرورت پیښیږی. که د یو سړی عقیده صحیح نه وی. نوکه هغه هرڅنګه وی. دالله تعالی په زمکه باندے بوج دے. هم د عقائدو تصحیح طرف ته دلته په ﴿وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ﴾ کښے اشاره شوے دے.

② دویم قسم حسن اخلاق ومعاشرت دے. د عقائدو د صحت نه پس انسان ته پکار دی. چه په حسن اخلاق اوحسن معاشرت باندے موصوف شی. په ﴿وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ﴾ کښے د دے حسن اخلاقو بیان دے.

③ دریم قسم تهذیب نفس دے. بیا ددے تهذیب نفس دوه صورتونه دی.

(الف) یوصورت دا دے. چه د بنده تعلق دالله تعالی سره ټیك وی. د تهذیب النفس دے شاخ طرف ته په ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ﴾ سره اشاره شوے ده.

(ب) دویم صورت دا دے. چه دالله تعالی د بندګانو سره تعلق صحیح وی. دے طرف ته اشاره ده په ﴿وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ﴾ کښے.

بهرحال دا اولنے آیت دے. چه دا ئے راورلو. نولکه چه امام بخاری رحمه الله دا خودل غواړی. چه د ..بر.. نه مراد ایمان دے. اود ایمان په تفسیر کښے دا ټول اعمال داخل دی. نومعلومه شوه. چه ایمان مرکب دے.

تاسودا وئیلے شئ. چه په دے آیت کښے په مرجئو باندے رد دے. هغوی دا ګڼری. چه د اعمالو دایمان سره څه تعلق نشته. دلته کښے الله تعالی دایمان سره متعلق دیر اعمال بیان کړل. دا ټول اعمال د ایمان مکملات دی. دا ټول اعمال د ایمان فروعات او مقتضیات دی. نوبیا د اعمالو په باره کښے دا وئیل څنګه ټیك دی. چه ددے د ایمان سره څه تعلق نشته. دا خبره په ذهن کښے اوساتئ. چه دلته د احنافو رحمهم الله تردید مقصود نه دے. خکه چه امام بخاری رحمه الله اود احنافو رحمهم الله په مینځ کښے څه فرق نشته. خکه دنفس ایمان دپاره اعمال هغه هم جزء نه ګڼری. اومونږ هم. په نفس ایمان کښے هغه هم د کمی زیاتی قائل نه دے. اومونږ هم د کمی زیاتی قائلین نه یو.

که تاسو دا وائے.چه د امام بخاری رحمه الله داحنافو رحمهم الله سره اختلاف خو مشهور دے.هم په دے بنیاد هغه په احنافو رحمهم الله باندے رد کوی.نوتاسو په دے صورت کښے دا وئیلے شئ:چه دلته دایمان ذکر نشته.بلکه د ..بر.. ذکر دے .چونکه ..بر.. دایمان اثر دے.څکه په حدیث کښے د ایمان تفسیر په ..بر.. سره شوے دے.ددے وجے نه چه ..بر.. او ..ایمان.. دواړه مترادف دی.نوداامام بخاری رحمه الله استدلال ټیك نه دے.

د دویم آیت ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ۝...الخ﴾ په باره کښے مونږ وړاندے بیان کړے دے.چه په دے صفاتو کښے دوه احتمالات دی.یواحتمال دا دے.چه دا صفات مادحه دی.په دے صورت کښے به دا صفات د کمال ایمان تعریف وی.اوکمال ایمان خو مونږ هم مرکب ګڼړو.دویم احتمال دا دے.چه دا صفات کاشفه اوګرځولی شی .په دے صورت کښے به بیشکه دا ثابته شی.چه دا څیزونه په ایمان کښے داخل دی .خو تاسو وئیلے شئ:چه په دے کښے امام بخاری رحمه الله مقصود په مرجئو باندے رد دے.والله اعلم،

الحدیث التّاسع

[۹] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْجُعْفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الْعَقَدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ() عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ

رجال الحدیث

① **عبدالله بن محمد** رحمه الله: دا ابوجعفر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن الیمان بن انس جفعی بخاری مسندی دے.د دوی نسب کښے چه کوم ..یمان.. دے.دا هم هغه دے.د چا په لاس چه د امام بخاری رحمه الله په نیکونو کښے مغیره اسلام راوړے وو.دا ثقه او حافظ دے.د اصول سته په مصنفینو رحمهم الله کښے صرف بخاری او ترمذی ددوی نه احادیث اخستے دی.په ۲۲۹ھ کښے وفات شوی دی.(۲)

دوی ته ..مسندی .. ولے وئیلے شی؟ددے وجه عالمان لیکی.چه دوی به همیشه د مسند احادیثو په تلاش کښے اوسیدل.مراسیل اومنقطعات طرف ته د دوی رغبت نه وو.امام حاکم رحمه الله فرمائی.چه دوی ته ..مسندی.. ددے وجے وئیلی شی.چه دوی په ماوراء النهر

---

(۱) الحدیث أخرجه مسلم فی کتاب الإیمان،باب بیان عدد شعب الإیمان وأفضلها وأدناها رقم.(۱۶۱، ۱۶۲) والنسائی فی سننه فی کتاب الإیمان وشرائعه.باب ذکر شعب الإیمان رقم(۵۰۷، ۵۰۹ وأبوداود فی سننه فی کتاب السنة باب فی رد الإرجاء رقم(۴۶۷۶ والترمذی فی جامعه فی کتاب الإیمان .باب ما جآء فی إستکمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم.(۲۶۱۴ وابن ماجه فی سننه فی المقدمة باب فی الإیمان رقم(۵۷)_

(۲) عمدة القاری (۱۲۳/۱) وتقریب التهذیب (ص.۳۲۱)_

کښے د تولو نه وړاندے د صحابو رضی اللہ عنہم مسانید جمع کړی وو.(۱) واللہ اعلم

② **ابوعامر عقدی رحمہ اللہ**: دا ابوعامر عبدالملك بن عمروبن قیس عقدی «بفتح العین المهملة والقاف» بصری دے.دامام مالك رحمہ اللہ شاگرد دے.اود امام احمد رحمہ اللہ استاذ دے.تول حافظان د دوی په جلالت او ثقاهت باندے متفق دی.په تول صحاح سته کښے د دوی روایات موجود دی.په ۲۴ھ یا ۲۰۵ھ کښے وفات شوی دی.(۲)

③ **سلیمان بن بلال رحمہ اللہ**: دا ابومحمد یا ابوایوب سلیمان بن بلال قرشی تیمی مدنی دے.عبداللہ بن دینار رحمہ اللہ او د دوی نه علاوه د نور ډیرو تابعینو رحمہم اللہ نه ئے احادیث اوریدلی دی.او عبداللہ بن المبارك رحمہ اللہ غوندے بے مثاله محدثینو رحمہم اللہ د دوی نه سماع کړے ده.

په اصول سته کښے د دوی روایات موجود دی.بلکه په دے نوم په اصول سته کښے بل راوی موجود نه دے.په ۱۷۷ھ کښے وفات شوی دی.(۳)

④ **عبداللہ بن دینار رحمہ اللہ**: دا ابوعبدالرحمن عبداللہ بن دینار قرشی عدوی مدنی دے. دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما مولی وو.دوی د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما او دهغوی نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو نه احادیث اوردلے دی.او د دوی نه د دوی څوئے عبدالرحمن او نورو حضراتو د حدیثو سماع کړے ده.دوی په اتفاق سره ثقه دی.په ۱۲۷ھ کښے وفات شوی دی.په اصول سته کښے د دوی روایات موجود دی.(۴)

⑤ **ابوصالح رحمہ اللہ**: ابوصالح ددوی کنیت دے.او د دوی نوم ذکوان دے.لقب ئے سمان اوزیات دے.څکه چه دوی به د کوفے نه تیل او غوړی راوړل.او ددے کاروبار به ئے کولو. ثقه او ثبت دے.په صحابو رضی اللہ عنہم او تابعینو رحمہم اللہ کښے د ډیرو حضراتو نه روایت کوی.او د دوی نه روایت کونکو کښے د تابعینو رحمہم اللہ یوه لویه ډله شامله ده.

امام اعمش رحمہ اللہ د دوی نه یو زر احادیث اوریدلی دی.په ۱۰۱ھ کښے په مدینه منوره کښے وفات شوی دی.د دوی احادیث په صحاح سته کښے موجود دی.(۵)

⑥ **حضرت ابوهریره رضی اللہ عنه**: جلیل القدر حافظ اوفقیه ومکثر صحابی دے.دوی د اسلام راوړلو نه پس خپل خان د نبی رحمہم اللہ نه د استفاده اخستلو.د علم حاصلولو او ددے خورولو ته وقف کړ وو . په ۷ھ کښے د خیبر په کال مسلمان شوے وو.او بیا د دوی مور د نبی اکرم رحمہم اللہ د دعا په برکت مسلمانه شوے وه.د مور د اسلام راوړلو نه پس حضرت

---

(۱) عمدة القاری(۱/۱۲٤)-

(۲) عمدة القای ر(۱/۱۲۳(وتقریب التیب (ص.۲۵۰)_

(۳) عدة القاری(۱/۱۲۳ وتقریب التهذیب (ص.۲۵۰)_

(۴) عمدة القاری (۱/۱۲۳) وتقریب (۲.۳۰۲_

(۵) عمدة القاری(۱/۱۲۳. ۱۲٤ وتقریب التهذیب (۲۰۳_

ابوهریره رضی الله عنه نبی ﷺ ته درخواست کړے وو.چه یارسول الله! دالله تعالی نه دعا اوکړئ.چه ما او زما مور الله تعالی د خپلو مؤمنانو بندګانو په زړونو کښے خوښ جوړ کړی.نبی اکرم ﷺ د دوی دپاره دعا اوکړله.حضرت ابوهریره رضی الله عنه به فرمائیل.«فما خلق مؤمن یسمع بی ولا یرانی إلا أحبنی» (۱)

حضرت امام شافعی رحمه الله فرمائی.«ابوهریرة أحفظ من روی الحدیث فی دهره»(۲)

کثرت روایت او د روایاتو شمار: حضرت ابوهریره رضی الله عنه به هغه شپږ مکثرین صحابو رضی الله عنهم کښے په اول نمبر دے.دچا نه چه د ټولو نه زیات روایات مروی دی.خلقو به په دے خبره تعجب هم کولو.چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه دے باوجود چه متاخرالاسلام دے.دومره زیات احادیث بیانوی.خو حضرت ابوهریره رضی الله عنه په خپله دا اعتراض نقل کوی .او فرمائی.چه ما سره چرته هم د مال جمع کول فکر نه وو.مهاجرین به د بازار نه نه اوزګاریدل.او انصارو سره د خپلو زمکو فکر وو.اوزه به هر وخت د نبی اکرم ﷺ په خدمت کښے حاضر اوسیدم.که د خیټے ډکولو دپاره به راته خوراك ملاؤ شو.نو خوراك به مے اوکړل.کنی صبر به مے کولو.بیا د رسول الله ﷺ دعا هم زما سره وه.ځکه چه یو ځل نبی ﷺ اوفرمائیل.څوك به خپل څادر خور کړی.چه د هغے نه پس به زما نه اوریدلے خبره نه هیروی.ما خپل څادر خور کړلو.نوهغه نے د خپلے سینے سره اولګولو.ددے نه پس زما نه هغه خبره نه ده هیره شوے کومه چه ما د رسول الله ﷺ نه اوریدلے ده.(۳)

دحضرت ابوهریره رضی الله عنه په مسند بقیة بن مخلد کښے ۵۳۷۴ پنځه زره درے سوه څلور اویا» احادیث مروی دی.اودا دټولونه لوئے تعداد دے.کوم چه دبل صحابی رضی الله عنه مروی نه دے. بعضے خلقو په دے باندے اعتراض کړے دے.چه دا څنګه کیدے شی.حالانکه په خپله حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرمائی.«ما من أصحاب النبی ﷺ أحد أکثر حدیثاً عنه منی إلا ما کان من عبدالله بن عمرو، کان یکتب ولا أکتب»(۴) دے نه خو دا معلومیږی.چه د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه روایات د حضرت ابوهریر رضی الله عنه نه زیات وو.

د دے یو جواب دا ورکړے شوے دے.چه استثناء دلته منقطع ده.او تقدیر دا دے.«لکن الذی کان من عبدالله وهو الکتابة لم یکن منی» مطلب دا دے.چه زما نه زیات څوك مکثر نه وو.البته عبدالله بن عمرو به احادیث لیکل.او ما به نه لیکل.په دے کښے دا احتمال هم شته.چه د هغه احادیث زیات وو.اودا احتمال هم شته.چه د هغه احادیث زیات نه وو.

---

(۱) صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابة باب من فضائل أبی هریرة الدوسی.)

(۲) تهذیب الأسماء واللغات (۲۷۰/۳۲)_

(۳) صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابة ﷺ باب من فضائل أبی هریرة الدوسی .)

(۴) صحیح بخاری کتاب العلم باب کتابة العلم رقم(۱۱۳)

خوکه مونږ استثناء متصل اومنو.نو ددے جواب دا دے.چه مونږ ته د حضرت عبدالله بن بن عمر ﷺ کوم احادیث رارسیدلی دی.هغه د حضرت ابوهریره ﷺ د احادیثو نه ډیر کم دی.ربه یو قول کښے د حضرت عبدالله بن عمرو ﷺ د روایاتو شمار ۵۰۰ خودلے شوے دے.او بعضے محدثینو ﷺ د دوی د روایاتو شمار ۷۰۰ نقل کړے دے.(۱) ددے څو وجوهات دی.

(۱) اولنۍ وجه دا ده.چه حضرت عبدالله بن عمرو ﷺ به په عبادت کښے زیات مشغول وو.په علم کښے د هغوی مشغولیت کم پاتے شوے وو.ددے وجے د هغوی روایات کم دی.

(۲) دمختلف ملکونو د فتح کیدو نه پس د حضرت عبدالله بن عمرو ﷺ قیام زیات په مصر او طائف کښے وو.دے مقاماتو طرف ته د طالبانو توجه دومره نه وه.څومره چه مدینے منورے طرف ته وه.اوحضرت ابوهریره ﷺ به مدینه منوره کښے تر وفاته پورے فتوی او تحدیث کښے مصروف وو.اوپه دغه وخت کښے مدینه د علم مرکز وو.

(۳) دریمه وجه دا ده.چه مونږ وړاندے ذکر کړی دی.چه د حضرت ابوهریره ﷺ سره د نبی ﷺ دعا وه.چه څه به ئے یوخل واوریدل.هغه به ترے نه هیریدل.

(۴) څلورمه وجه دا بیان شوے ده.چه حضرت عبدالله بن عمرو ﷺ ته په شام کښے د اهل کتابو ډیر کتابونه ملاؤ شوی وو.هغه به دغه کتابونه کتل.ددے وجے ډیرو تابعینو امامانو ﷺ د هغوی نه روایت نه اخستل.(۲)

بهرحال حضرت ابوهریره ﷺ په ټولو صحابو ﷺ کښے کثیرالروایة دے.پنځه زره درے سوه څلور اویا احادیث د دوی نه مروی دی.په دے کښے متفق علیه درے سوه پنځویشت دی.امام بخاری ﷺ په درے اویا کښے منفرد دے.او امام مسلم ﷺ په یو سل نوی احادیثو کښے ،صرف د شاګردانو شمار ئے اتۀ سوه لیکلی شی. چه په دوی کښے صحابه ﷺ هم وو.او تابعین ﷺ هم.(۳)

د حضرت ابوهریره ﷺ تفقه حضرت ابوهریره ﷺ په اتفاق سره په فقهاء صحابو کښے وو. بلکه په فقهی مسائلو کښے به ئے د نور فقهاء صحابو سره معارضه هم کوله.د احنافو ﷺ د اصولو په بعضے کتابونو کښے دوی ته ،،غیر فقیه،، وئیلے شوے دے.دا خبره ټیک نه ده.بیا دا خبره نه د امام ابوحنیفه ﷺ نه منقول ده.اونۀ د دوی په مشهورو شاګردانو کښے د چا نه، بعضے اصولیینو عیسی بن ابان ﷺ ته ددے خبرے نسبت کړے دے.خو په دے نسبت کښے هم کلام دے.

خلاصه دا چه حضرت ابوهریره ﷺ صرف د حدیث په روایت کښے نه بلکه په فقه او افتاء کښ هم په لویو صحابو کښے شمار دے.(۴)

---

(۱) تقریر بخاری اردو۔

(۲) ددے ټولو وجوهاتو دپاره او ګورئ فتح الباری (۲۰۷/۱) کتب العلم باب کتابة العلم)۔

(۳) عمدة القاری(۱۲۴/۱)۔

(۴) تکملة فتح الملهم (۳۴۰/۱، ۳۴۱) کتاب البیوع باب حکم بیع المصراة)۔

د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نوم د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په نوم کښے ډیر سخت اختلاف دے.تردے چه حافظ ابن عبدالبر رحمه الله فرمائی.«اختلفوا فی اسم أبی هریرة واسم أبیه اختلافاً کثیراً لایحاط به لایضبط فی الجاهلیة والإسلام»(۱) یعنی حضرت ابوهریره رضی الله عنه او د دوی د پلار د نوم په باره کښے دومره اختلاف دے.چه په جاهلیت او اسلام کښے دومره اختلاف په بل نوم کښے نشته.حافظ ابن عبدالبر رحمه الله شل اقوال شمارلی دی.ابن الجوزی رحمه الله په «التلقیح» کښے په دے کښے اتلس اقوال ذکر کړی دی.او امام نووی رحمه الله فرمائی.د دیرشو اقوالو نه زیات دی.حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ما دا ټول نومونه په تهذیب التهذیب کښے ذکر کړی دی.خو دیرشو ته نه رسی.د امام نووی رحمه الله قول صرف د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په نوم باندے نه بلکه دهغه اود هغه د پلار دواړو په نومونو باندے محمول دے.(۲)

بهرحال راجح دا دے.چه د اسلام ته وړاندے د دوی نوم عبد شمس وو.د اسلام راوړلو نه پس عبدالله یا عبدالرحمن نوم ورته کیخودے شو.او د دوی د پلار د نوم په باره کښے راجح دا ده.چه صخر وو.(۳)

د حضرت ابوهریره رضی الله عنه کنیت او ددې وجه : په جامع ترمذی کښے حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرمائی. چه زما د کنیت وجه دا ده.چه ما به د خپل کور د خلقو چیلئ څرولے.ما سره یوه وړه غوندے پیشو وه.د شپے به ما هغه د وونے دپاسه کینولے.اود ورځے به مے ځان سره ساتله.او هغے سره به مے لوبے کولے.نوځکه زما کنیت ابوهریره رضی الله عنه کیخودے شو.(۴)

یوه قول دا دے.چه نبی علیه السلام د دوی په لستونړی کښے پیشو اولیدله.نو نبی علیه السلام اوفرمائیل.«یا أباهریرة» نودا ئے کنیت شو.(۵)

ابومعشر مدائنی د محمد بن قیس نه نقل کړی دی.چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه به فرمائیل. «لاتکنونی أباهریرة فإن النبی صلی الله علیه وسلم کنانی أباهر، الذکر هریرمن الأنثی»(۶)

خو په احادیثو کښے د دوی کنیت د نبی اکرم علیه السلام نه دواړه قسم راغلے دے.په صحیح مسلم کښے اوږد حدیث دے.په هغے کښے نبی کریم علیه السلام یو باغ ته تشریف اوړے وی.کله چه ناوخته شی. نو صحابه کرام رضی الله عنهم د دوی په لټون کښے اوځی . حضرت ابوهریره رضی الله عنه باغ ته وړداخل شو. نبی علیه السلام ترے تپوس اوکړلو.«ابوهریرة؟» یعنی آیا ته ابوهریره ئے.دغه شان په دے

---

(۱) الإستیعاب بهامش الإصابة (۴/۲۲، ۲۰۳) ترجمة أبی هریرة رضی الله عنه)_

(۲) فتح الباری(۱/۵۱)_

(۳) الإصابة(۴/۲۰۳، ۲۰۴)_

(۴) جامع ترمی کتاب المناقب باب مناقب لأبی هریرة رضی الله عنه رقم(۳۸۴۰)_

(۵) عمدة القاری(۱/۱۲۴)_

(۶) الإصابة (۴/۲۰۶)_

حدیث کښے په «یا أباهریرة» سره خطاب هم کړے دے.(۱)

دغه شان د بخاری شریف په روایت کښے دی «صدقك شیطان یا أباهریرة» هم د بخاری شریف په یوبل روایت کښے دی «یا أباهریرة»(۲)

«ابوهریرة» منصرف دي که غیر منصرف؟ ملا علی قاری رحمه الله فرمائی چه اصل خو دا دے چه «هریرة» مجرور اوونیلی شی. خکه چه دا علم نه دے د علم جزء دے چونکه صرف یو سبب دے نوځکه دا منصرف ونیل پکار دی. هم دا د عالمانو رحمهم الله یوے ډلے ټیک ګرځولے دے خو د محدثینو رحمهم الله په ژبه دا غیر منصرف مشهور دے. خکه چه دا د کلمه واحده په شان ده. نو د دوو سببو په وجه به دے ته غیر منصرف ونیلی شی.(۳) والله اعلم.

وفات او مدفن د حضرت ابوهریره رضی الله عنه وفات د اته اتیا کالو په عمر کښے په ۵۷هـ، ۵۸هـ یا ۵۹هـ کښے شوے وو. اوپه مدینه منوره کښے په جنت البقیع کښے دفن شوے وو. بعضے خلقو ددوی مدفن عسفان خودلے دے. خو ددے څه اصل نشته.(۵) رضی الله تعالی عنه وأرضاه وحشرنا معه فی زمرة محبیه.

قوله: الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسِتُّونَ شُعْبَةً: بضع: د باء په کسره سره ده. فتح هم یو لغت دے. د بضع د مصداق په باره کښے مختلف اقوال دی.

① مشهور قول دا دے. چه د دریو نه تر نهه پورے ددے اطلاق کیږی. په دے باندے قرائن جزم کړے دے.

② ابن سیده وائی. چه د دریو نه تر لسو پورے ددے اطلاق کیږی.

③ یو قول د یو نه تر نهه پورے دے.

④ یوقول د دوو نه تر لسو پورے دے.

⑤ او یو قول د څلورو نه تر نهه پورے دے.(۶)

په دے کښے اولنے قول مشهور دے. اوددے تائید د ترمذی شریف د حدیث نه هم کیږی. په هغے کښے دا دی. چه کله دا آیت کریمه (۷) نازل شول شو. نو صدیق اکبر رضی الله عنه د مکے د مشرکانو سره شرط اولګوو. او موده ئے د نهه کالو نه کمه مقرر کړله. په دے باندے نبی اکرم صلی الله علیه وسلم

---

(۱) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب الدلیل علی إن من مات علی التوحید دخل الجنة قطعاً رقم (۱۵۶)۔

(۲) صحیح بخاری. کتاب الأطعمة باب قول الله تعالی: کلوا من طیبات ما رزقناکم رقم(۵۳۷۵)۔

(۳) صحیح بخاری کتاب الرقاق باب کیف عیش النبی ﷺ وأصحابه رقم(۶۴۵۲)۔

(۴) مرقاة (۶۹/۱) کتاب الإیمان)۔

(۵) عمدة القاری (۱۲۴/۱) وتقریب التهذیب (۶۸۰، ۶۸۱)۔

(۶) فتح الباری(۵۱/۱)۔

(۷) سورة روم:۱-۴)۔

اوفرمائیل.«ألا احتطت یا أبابکر، فإن البضع ما بین الثلاث إلی التسع» (۱) چه اے ابوبکر! تا ولے احتیاط اونکړلو. خکه چه د ،،بضع،، اطلاق د دریو نه تر نهه پورے کیږی.

د روایاتو اختلاف دا روایت په بخاری شریف کښے د ابوعامر عقدی په سند سره د ،،بضع وستون،، په الفاظو سره راغلے دے.

په مسلم شریف کښے ددے دوه طریقے دی.

یوه طریقه د «عبیدالله بن سعید وعبد بن حمید، عن ابی عامر العقدی» په واسطه ده.په هغے کښے د «بضع وسبعون» الفاظ دی.

دویمه طریقه «زهیر بن حرب، عن جریر عن سهیل عن عبدالله بن دینار، عن ابی صالح عن ابی هریرة» سند سره ده.په دے کښے «بضع وسبعون أو بضع وستون» الفاظ دی .یعنی په شك سره وارد دی.(۲)

په سنن نسائی کښے یو روایت په درے طرقو سره مروی دے.په دے کښے په اولنو دوو طریقو کښے «بضع وسبعون» الفاظ دی.او په آخری طریق کښے ددے حدیث اولنے جزء یعنی «الإیمان بضع وسبعون شعبة...» موجود نه دے.صرف آخری جزء یعنی «الحیاء شعبة من الإیمان» په کښے مروی دے.(۳)

په سنن ابی داؤد کښے د «بضع وسبعون» الفاظ دی.(۴)

په سنن ترمذی کښے ددے دوه طرق دی.په دے کښے په اولنئ طریق کښے خو «بضع وسبعون باباً» دی.او په دویم طریق کښے «الإیمان أربعة وستون باباً» وارد دی.(۵)

ابن ماجه هم دا نقل کړے دے.اود مسلم د شك د روایت پشان نے ذکر کړے دے.یعنی «الإیمان بضع وستون أو سبعون باباً»(۶)

په صحیح ابو عوانه کښے «ست وسبعون أو سبع وسبعون» الفاظ دی.(۷)

ددے تولو روایاتو خلاصه دا شوه چه :

() په بعضے روایاتو کښے د «بضع وستون» الفاظ دی.

() په بعضو کښے د «بضع وسبعون» الفاظ دی.

---

(۱) جامع ترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الروم رقم(۳۱۹۱) _

(۲) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان .. رقم(۱۶۱. ۱۶۲)_

(۳) سنن نسائی باب الإیمان باب ذکر شعب ا لإیمان رقم(۵۰۰۷. ۵۰۰۹)_

(۴) سنن ابی داود کتاب السنة باب فی رد الإرجاء رقم (۴۶۷۶)_

(۵) جامع ترمذی کتاب الإیمان باب ما جآء فی إستکمال الإیمان وزیادته ونقصانه رقم (۲۶۱۴)_

(۶) سنن ابن ماجه المقدمة باب فی الإیمان رقم (۵۷)_

(۷) فتح الباری (۵۲/۱)_

() په بعضو کنبے دشك سره د «بضع وستون أو بضع وسبعون» یا «ست وسبعون أو سبع وسبعون» الفاظ دی.

() اوپه یو روایت کنبے د «اربعة وستون باباً» الفاظ هم شته.
دا آخرنے روایت اول خو حافظ رحمه الله معلول گرخولے دے.هسے هم دا د صحیحینود روایاتو په مقابله کنبے مرجوح دے.نو ددے نه د بحث ضرورت نشته.(۱)
باقی پاتی شول نور روایات نوپه هغے کنبے چه کوم بغیر د شك نه واقع شوی دی .هغے ته د شك په روایاتو ترجیح حاصله ده.اوس صرف دوه قسمه روایات پاتے کیږی.یو د «بضع وستون» روایت.او بل د «بضع وسبعون» روایت .دا دواړه روایاتونه صحیح دی.

امام بیهقی رحمه الله د بخاری روایت «بضع وستون» راجح گرخولے دے.د هغوی وینا دا ده.چه سلیمان بن بلال بغیر د څه شك نه ددے روایت کړے دے.(۲)
خو په دے دلیل کنبے دا ویره ده.چه دسلیمان بن بلال په طریق کنبے ابوعوانه حدیث نقل کړے دے.په هغے کنبے شك سره «بضع ستون أو بضع وسبعون» الفاظ دی.(۳) نو د امام بیهقی رحمه الله دا دلیل صحیح نه دے.
حافظ ابن الصلاح رحمه الله د بخاری روایت په دے بناء باندے راجح گرخولے دے . چه په دے کنبے عدد اقل دے.او عدد اقل متیقن وی.(۴)

امام ابوعبدالله الحلیمی، قاضی عیاض .امام نووی رحمهم الله او یو جماعت د «بضع وسبعون» روایت راجح گرخولے دے.خکه چه دا د قبیله د زیادة الثقات څنے دے.او زیادت د ثقه قبلولے شی.که دے د خپل څان نه د اوثق مخالف نه وی.(۵)
علامه کرمانی رحمه الله په دے باندے اعتراض کړے دے.چه دا د زیادة الثقه صورت نه دے.چونکه په زیادة الثقة کنبے د الفاظو اضافه وی.حالانکه دلته د روایاتو اختلاف دے.(۶)
علامه کرمانی رحمه الله فرمائی.چه په دے دواړو روایاتو کنبے څه تعارض نشته.خکه چه عدد اکثر د عدد اقل نفی نه کوی.

هغوی فرمائی.چه دلته دا احتمال هم شته.چه «بضع ستون» روایت مقدم وی.او د «بضع وسبعون» روایت مؤخر وی.لکه چه اول نبی علیه السلام ته د «بضع وستون» علم شوے وو.او بیا د «بضع

---

(۱) پورتنی حواله)_
(۲) شرح نوی علی صحیح مسلم (۴۷/۱) کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان ...)_
(۳) فتح الباری(۵۱/۱)_
(۴) فتح الباری(۵۲/۱)_
(۵) شرح نووی(۴۷/۱)_
(۶) شرح کرمانی(۸۲/۱)_

وسبعون» نو دواړه روایات ټیک دی.(۱)
خود علامه کرمانی رحمه الله جواب ټیک نه معلومیږی.څکه چه دلته روایت یو دے.او طرق نے جدا جدا دی.نو هرکله چه مخرج یو وی.نو د جدا جدا عدد او په دے کښے د تطبیق کولو څه سوال پیدا کیږی.(۲)

بیا چونکه د «بضع و سبعون» زیادت معنی لره متضمن دے.لکه چه د علامه کرمانی رحمه الله اعتراف هم دے.نو د امام نووی رحمه الله وغیره خبره صحیح معلومیږی(۳)
ملا علی قاری رحمه الله فرمانی.چه ښکاره دا ده.چه ددے نه مراد د څه خاص عدد تحدید نه دے.بلکه مراد ترے تکثیر دے.څکه په آیت کریمه ﴿إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ﴾(۴) کښے تکثیرمراد دے.او د عدد اختلاف د واقعاتو په تعدد باندے حمل کولے شی.
اګرچه د یو روایت د طرفه وی.(۵)
که عدد د تکثیر دپاره اومنلے شی.نو علامه عینی رحمه الله د ..ستون.. او..سبعین.. دواړو حکمتونه بیان کړی دی.
هغوی د ..ستین.. حکمت بیانوی.چه عدد به یا زیاتی وی یا ناقص یا برابر.عدد زائده هغه عدد ته وائی.چه د هغے د اجزاء مجموعه د هغه عدد نه زیات وی. لکه د دولسو عدد دے. ددے پنځه اجزاء جوړیږی.نصف ..۶، ثلث..۴.. ربع ..۳.. سدس ..۲.. او نصف سدس ..۱.. اوددے مجموعه شپاړس جوړیږی.(۶+۴+۳+۲+۱= ۱۶) دا د دولس د عدد نه زیات دے.
عدد ناقص: هغه عدد ته وائی.چه د هغے د اجزاؤ مجموعه د هغے د عدد نه کم وی .لکه د څلورو عدد شو.چه ددے دوه اجزاء دی.نصف ..۲.. او ربع ..۱.. او ددے مجموعه درے ده.(۲ +۱= ۳)ښکاره ده.چه د دریو عدد د څلورو د عدد نه کم دے.
عدد مساوی: هغه عدد دے.چه د هغے د اجزاؤ مجموعه ددے عدد سره برابر وی.لکه د شپږو عدد شو.ددے درے اجزاء جوړیږی.نصف ..۳.. ثلث..۲.. او سدس ..۱.. ددے مجموعه هم شپږ ده.(۳+۲+۱=۶)

په دے درے قسمه اعدادو کښے هغه عدد ته فضیلت حاصل دے.کوم چه تام او مساوی وی.
یعنی شپږ.دا د شپږو عدد اکائی ده.کله چه مبالغه مقصود وی.نو دا دهایانو ته اړولے شی.
او ددے دهائی شپیته جوړیږی.

---

(۱) مخکښ حواله)_
(۲) فتح الباری(۵۲/۱)_
(۳) فتح الملهم (۶۱۰/۱)_
(۴) التوبة:۸۰)_
(۵) مرقاة المفاتیح (۶۹/۱)_

علامه عینی رحمه الله د ..سبعین. حکمت بیانوی اوفرمائی چه ..د اووه عدد داسے عدد دے چه د عدد تول قسمونه ددے لاندے راخی خکه چه دعدد یو تقسیم وی فرد او زوج طرف ته بیا په دے دواړو کنبے د هر یو دوه دوه قسمونه دی یو فرد او بل مرکب
د فرد اول مثال درے دی او فرد مرکب پنځه دی دغه شان د زوج اول دوه دی او د زوج مرکب څلور دی ښکاره ده چه دا تول اعداد د اووه د لاندے دے
بیا د عدد یو بل تقسیم هم دے په دے اعتبار سره دے دوه قسمونه دی یو عدد ناطق او بل عدد اصم د عدد ناطق مثال څلور دی اود اصم مثال شپږ دی اود اووه عدد دے دواړو ته شامل دے

ترکومے پورے چه د دواړو اعدادو سره د «بضع» د اضافه تعلق دے نودا خکه روستو کړے شوے دے چه «بضع» اطلاق په شپږو باندے هم کیږی او په اووه باندے هم. خکه چه «بضع ما بین الثلثین الی عشرة» دپاره دے لکه چه ..ستین.. سره چه کوم ..بضع.. دے هغه په شپږو باندے دال دے او د شپږو عدد ,,ستین.. دپاره د اصل درجه لری دغه شان ..سبعین.. سره چه کوم ..بضع.. دے هغه په اووه عدد باندے دال دے اود اووه عدد د سبعین دپاره د اصل درجه لری لکه چه ..بضع.. لفظ ئے راوړلو دا د دے اعدادو اصل طرف ته هم اشاره کوی
بعضے حضراتو وئیلی دی چه عربیان ..سبعین.. د مبالغے دپاره زیات استعمالوی په دے باندے ئے د اووه اضافه اوکړله او ددے تعبیر ئے په ..بضع.. سره اوکړلو ددے وجه دا ده چه دا اکمل الاعداد دے خکه چه شپږ اولنے عدد تام دے دے سره چه یو ملاؤ شی نو دا عدد اووه جوړیږی لکه چه اوس کامل شو خکه چه «لیس بعد التمام سوی الکمال» بیا سبعین غایة الغایة دے خکه چه د آحادو او اکائیانو غایات عشرات یعنی دهیانے وی.[1]
د حافظ ابن حجر رحمه الله یو تسامح حافظ رحمه الله د بخاری شریف ددے حدیث لاندے فرمائیلی دی «لم تختلف الطرق عن أبی عامر شیخ شیخ المؤلف فی ذلك»[2] یعنی ددے حدیث راوی کوم چه سلیمان بن بلال دے د دوی په شاګردانو کنبے اختلاف راغلے دے خو ابوعامر عقدی کوم چه د سلیمان بن بلال شاګرد دے د هغوی په شاګردانو کنبے اختلاف نشته
دحافظ رحمه الله دا خبره ټیك نه ده خکه چه هم په مسلم شریف کنبے د ابوعامر دوه شاګردان دی عبیدالله بن سعید او عبد بن حمید .دواړه د ابوعامر نه «بضع وستون شعبة» کوم چه د بخاری روایت دے ددے په خانے «بضع وسبعون شعبة» نقل کوی.[3]
دغه شان په نسائی کنبے دابوعامر شاګرد محمد بن عبدالله بن المبارك دے هغوی هم «بضع

---

(۱) عمدة القاری (۱۲۷/۱)۔
(۲) فتح الباری (۵۱/۱)۔
(۳) صحیح مسلم (۴۷/۱) کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان ..)۔

وسبعون شعبة» نقل کوی.(۱)
د شعب ایمان په باره کښې څو کتابونه په نصوصو کښے د شعب الایمان تفصیل په تعین سره چرته موجودنه دے.البته مختلفوعالمانو ﷺ دخپل علم اوفهم په اعتبارسره دا شمارلی دی. په دے باره کښے مختلف تصانیف هم په وجود کښے راغلی دی.امام ابوعبدالله حلیمی رحمه الله د ((فوائد المنهاج)) په نوم په دے موضوع باندے کتاب لیکلے دے.
حافظ ابوبکر بیهقی او شیخ عبدالجلیل رحمهماالله هم په دے موضوع باندے کتابونه لیکلی دی دواړه د خپل خپل کتاب ((شعب الإیمان)) کیخودے دے. اسحاق بن القرطبی رحمه الله هم په دے موضوع باندے ((کتاب النصائح)) په نوم سره تصنیف کړے دے.او امام ابوحاتم رحمه الله هم په دے موضوع باندے د((وصف الإیمان وشعبه)) په نوم کتاب لیکلے دے.(۲)
بیا په آخرکښے مشهور محدث علامه محمد مرتضی زبیدی رحمه الله د ابن حبان او عبدالجلیل رحمهماالله د محنت خلاصه د ((عقدالجمان)) په نوم سره لیکلے دے.(۳) جزاهم الله تعالی.
د شعب ایمان تحقیق: امام ابوحاتم بن حبان بستی رحمه الله فرمائی.چه زه ددے حدیث د لوستلو نه پس د دے شعبو په تتبع کښے لګیا شوم.اول مے احادیث اوکتل.او هغه امور مے شمار کړل.کوم چه په احادیثو کښے په امور و د ایمان کښے شمارلے شوی دی.نودا شمار کم راووتلو.بیا مے د قرآن کریم طرف ته رجوع اوکړله.او په هغے کښے چه کومو څیزونو ته ایمان وئیلے شوے وو.هغه مے شمار کړل.نود هغے شمار هم کم راووتلو.بیا مے قرآن او حدیث دواړه ملاؤ کړل.او چه کله مے جمع کړل.اومکررات مے حذف کړل.او اومے کتل.نو ددے شمار د عدد موافق راووتلو.
د ابوحاتم بن حبان رحمه الله د دے طریقے د تحقیق عالمانو تعریف کړے دے.او حافظ رحمه الله دا اقرب الی الصواب ګرځولے دے.(۴)
ددے شعب ایمانیه تفصیل ابن حبان رحمه الله په خپل کتاب ((وصف الإیمان وشعبه)) کښے ذکر کړے دے.دا کتاب معدوم دے.حافظ ابن حجر رحمه الله ته هم دا کتاب نه دے ملاؤ شوے.هغوی د مختلفو عالمانو د تفصیلاتو نه اخذ کړے دے.او په خپله اندازه سره ئے دا ذکر کړے دے.
هغوی ټول اعمال په درے حصو کښے تقسیم کړی دی.اعمال متعلقه بالقلب.اعمال متعلقه باللسان او اعمال متعلقه بالبدن.په دے کښے د اعمال قلبیه تعداد څلیریشت دے.اود اعمال

---

(۱) سنن نسائی (۲۶۸/۲) کتاب الإیمان وشرائعه باب ذکر شعب الإیمان)۔
(۲) عمدة القاری(۱۲۸/۱)۔
(۳) الأعلام للزرکلی (۷۰/۷)۔
(۴) فتح الباری(۱ ۵۲)۔

لسان تعداد اووه دے.او د اعمال بدنیه تعداد اته دیرش دے.دا تول یوکم اویا څیزونه شول.بیا په دے کښے دننه بعضے څیزونه ضمنی دی.چه هغه مستقل شمار کړے شی.نو یو کم اتیا شعبے جوړیدے شی.(۱)

حضرت شیخ الاسلام علامه شبیراحمد صاحب عثمانی رحمه الله فرمائی.چه امام ابن حبان رحمه الله دا شعبے د قرآن کریم او احادیثو نه په لټون سره راویستے دی.خو زما خیال دا وو.چه ټولے شعبے هم د قران نه راویستے شی.په دے وجه ما د قرآن کریم تتبع شروع کړله.اود لټون او تتبع دپره مےوسیع کړه.ابن حبان رحمه الله صرف هغه څیزونه شمار کړی وو.چه په هغے باندے صراحة دایمان اطلاق شوے وو.اوما هغه هم شمار کړل.چه په هغے باندے د ایمان د لفظ اگرچه صراحة اطلاق نه وو.خو هغه د ایمان د صفت متقضاء وه.اود هغےمنشاء هم ایمان وو.په دے طریقه چه ما اول تتبع اوکړله. نوشمار ۶۷ ته اورسیدل.بیا چه مے غور اوکړلو.نو په قرآن پاك کښے بعضے داسے شعبے هم بیان شوی دی.چه داصل په اعتبار سره چه دوه یوځائے کړے شی.نو هغه یو هم شمارلے شی.او په خپل ځائے هغه دواړه مستقل شعبے هم شمارلے شی.مثلاً انفاق فی سبیل الله هم د ایمان یوه شعبه ده.اوپه قرآن پاك کښے ځائے په ځائے ددے تذکره ده.زکواة هم د انفاق في سبيل الله یو فرد دے.خو زکواة ددے یو داسے اهم فرد دے.چه دا د شریعت په نظر کښے مستقل یوه فریضه ګڼلے شی.اوس دا ممکن ده.چه د واقع خیال اوساتلے شی.اوزکواة په انفاق في سبيل الله کښے داخل کړے شی.اودواړه یوه شعبه شمار کړے شی.او دا هم ممکن ده.چه د زکواة اهمیت ملحوظ اوساتلے شی.اودا یوه مستقله شعبه شمار کړے شی.شریعت د یو حکم د اهمیت بنکاره کولو دپاره کله داسے هم کوی.دا د شریعت په ..،ماموراتو.کښے یو مثال پیش کړے شو.

په منهیاتو کښے داسے قسم یو مثال دا دے.چه «اجتناب من الزور» دایمان یوه شعبه ده .ددے یو اهم فرد د دروغو د شهادت نه اجتناب هم دے..،شهادة الزور.. په حدیث کښے مستقل طور په اکبر الکبائر کښے شمار کړے شوے دے.او رسول الله ﷺ ددے د تغلیظ بنکاره کولو دپاره دا درے ځله بیان کړے دے.(۲)

اوس که غواړے.نو شهادة زور په مطلق کذب کښے داخل کړه.ددے نه اجتناب یو مستقله شعبه اوګرځوه.اوکه غواړے.نو «اجتناب عن الکذب» یو خانله جدا شعبه اوګرځوه.اود دے اهم ترین فرد «اجتناب عن شهادة الزور» بله مستقله شعبه اوګرځوه.داسے قسم شعبے چه کله شمار کړے شوے.نو شپږ شعبے داسے ملاؤ شوے.چه هغه مستقل هم شمارلے شی.او په بل کښے ضم

---

(۱) راجع للتفصیل فتح الباری(۱/۵۲، ۵۳)۔

(۲) دحضرت ابوبکرهٔ نه نقل دی.((قال قال النبی ﷺ ..ألا أنبئكم بأكبرالكبائر - ثلاثاً- قالوا بلى يا رسول الله قال الإشراك بالله وعقوق الوالدين وجلس وكان متكئاً فقال:ألا وقو الزور قال فما زال يكررها حتى قلنا ليت سكت.. وفی روایة خالد عن الجریری ..ألا وقول الزور وشهادة الزور.. اوګګورئ صحیح بخاری کتاب الشهادات باب ما قیل فی شهادة الزور رقم (۲۶۵۴) وفتح الباری(۵/۲۶۳)۔

کولے هم شی. که ضم شوے اومنلے شی. نوشمار ۶۷ جوړیږی. اوکه مستقل شمار کړے شی. او اضافه په کښے اوکړے شی. د دے شمار درے اویا ته رسی. ددے ټولو تفصیل زما په یو یاداشت کشے ذکر دے.

په دے تحقیق سره دا معمه هم حل شوه. چه د «ستون» او «سبعون» اختلاف که چرته په حقیقت کښے د نبی ﷺ په کلام کښے وی. نو ددے یوه وجه دا هم کیدے شی. اومزید دا چه په دے تقریر سره یو بل تطبیق حاصلیږی. که داسے قسم شعبے یو شمار کړے شی. نو ۷۰ بضع وستون. یعنی اووه شپیته شعبے به شی. اوکه مستقل شمار کړے شی. نو ۷۷ بضع وسبعون. یعنی درے اویا شعبے به شی.(۱)

نکته په حدیث کښے ئے «الإیمان بضع وستون شعبة» فرمائیلی دی. او په قرآن کریم کښے دی. ﴿اَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَّفَرْعُهَا فِي السَّمَآءِ﴾(۲) د قرآنی تعبیر نه د محدثینو او فقهاء ثلاثه ﷺ د نقطه نظر تائید کیږی. ځکه چه د کلمه طیبه نه مراد ایمان دے. او ددے تشبیه ئے د شجره سره ورکړے ده. او اعمالو ته قرآن پاك فرع وئیلے ده. نو معلومه شوه. چه د محدثینو ﷺ تعبیر د قرآن کریم د تعبیر سره مطابق دے. چه ایمان په منزله د شجرې او اعمال په منزله د اغصان دی. د متکلمینو ﷺ تعبیر ددے نه مختلف دے. هغوی فرمائی. چه ایمان په منزله داصل او جړ ړے دے. او اعمال په منزله د اغصان دی. اغصان او ښاخونه دوونے او شجرجزء دی. لیکن د جړ ړے او اصل جزء نه دے. بلکه په دے باندے متفرع دی. بهرحال ددے نقطه نظر په اعتبار سره قرآنی تعبیر د حضرات محدثینو او فقهاؤ ﷺ مطابق دے. باقی په اصل مدعا باندے په دے سره څه اثر نه غورځیږی. ځکه چه د دواړو په نیز اعمال ضروری دی. او د ایمان تکمیل دټولو په نیز په اعمالو موقوف دے. د اعمالو نه بغیر نه ایمان ترو تازه کیدے شی. اونه په دے کښے ترقی راتلے شی. والله اعلم بالصواب.

قوله: وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ: حیاء دایمان یوه شعبه ده.

اشکال دا دے. چه «الإیمان بضع وستون شعبة» کښے حیاء هم داخله وه. نودا ئے جدا ولے ذکر کړه؟ ددے جواب دا دے. چه حیا یوه داسے شعبه ده. چه دا په باقی ټولو شعبو کښے مددګاره او معاون ده. د دے وجے امام راغب رحمه الله د حیاء تعریف کوی. «الحیاء انقباض النفس عن القبائح وترکه کذلك»(۳) یعنی د قبیح او ګناهونونه اجتناب کول او لرے اورسیدل دا حیاء ده. نو کوم سړے چه صاحب حیاء وی. ښکاره ده. چه هغه به د ټولو ماموراتو پابندی کوی. ځکه چه ددے پابندی نه کول قبیح دی. او د ټولو منهیاتو نه به اجتناب هم کوی. ځکه چه ارتکاب د

---

(۱) فضل الباری (۳۱۷/۱، ۳۱۸ دغه شان درس بخاری (۱۵۲/۱)_

(۲) سورة ابراهیم آیت: ۲۴)_

(۳) المفردات فی غریب القرآن (۱۴۰)_

منهیاتو هم قبیح دے.لکه چه حیاء یوه داسے شعبه ده.چه د ایمان د نورو ټولو شعبو په تحصیل کښے ډیره معاون او مددګاره ده.ددے اهمیت د وجے نبی اکرم ﷺ «الحیاء شعبة من الإیمان» اوفرمائیل .اودا نے جدا ذکر کړله.

،،شعبة،،کښے تنوین د تعظیم دپاره دے.او دا «الحیاء شعبة عظیمة من الإیمان» په معنی کښے ده. بعضے حضراتو وئیلی دی.چه دلته نبی کریم ﷺ د ،،حیاء،، ذکر جدا خکه اوکړلو.چه حیا یو فطری او خلقی او جبلی صفت دے.فطرة سړے حیادار وی.نودا شبه کیدے شوه.چه چونکه دا یو فطری امر دے.نو خکه د ایمان شعبه نه ده.خکه چه په شعب ایمان باندے اجر ملاویږی.او اجر په کسبیاتو باندے ملاویدل پکار دی.په فطریاتو باندے د اجر ملاویدوځه سوال دے؟ددے شبهے د لرے کولودپاره نے اوفرمائیل. چه «الحیاء شعبة من الإیمان» سوال پیدا کیږی.چه هر کله حیاء امر فطری دے.نودا بیا په شعب ایمان کښے داخلول نه وو پکار.خکه چه ایمان په خپله کسبی دے.نوپکار ده.چه ددے ټولے شعبے هم کسبی وی. ددے جواب دا دے.چه دلته کومه حیاء د ایمان شعبه ښائی.ددے نه هغه امر فطری مراد نه دے.بلکه تخلق بالامر الفطری یعنی تخلق باالحیاء مراد دے.مطلب دا دے.چه په تاسو کښے الله تعالی کومه حیاء فطرتی طور کیخودے ده.تاسو هغه استعمال کړئ.شریعت چه د دومره څیزونو نه منع کړے ده.د هغے نه اجتناب او حیال اوکړئ.او د کومو څیزونو چه نے حکم کړے دے.د هغے د کولو دپاره د حیاء نه کار واخلئ.ډیر کسان داسے وی.چه په هغوی کښے دا فطری جذبه موجود وی.خو ددے باوجود په دے باندے تخلق نه اختیاروی.او ددے په مقتضا باندے عمل نه کوی.سرورکائنات د ﷺ دے طرف ته اشاره کړے ده.

امام ترمذی رحمه الله روایت نقل کړے دے.«عن عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ استحیوا من الله حق الحیاء قال قلنا یا رسول الله إنا نستحیی والحمد لله قال لیس ذلك ولکن الإستحیاء من الله حق الحیاء أن تحفظ الرأس وما وعی والبطن وما حوی وتذکر الموت والبلی ومن أراد الآخرة ترك زینة الدنیا فمن فعل ذلك فقد استحیا من الله حق الحیاء»(۱)

نبی کریم ﷺ اوفرمائیل.دالله تعالی نه داسے حیا کوئ.څنګه چه دحیا حق دے.صحابو رضی الله عنهم عرض اوکړلو.دالله شکر دے.یا رسول الله! مونږ خو دالله تعالی نه حیاء کوو.نبی ﷺ اوفرمائیل.دا مطلب نه دے.بلکه د الله نه د حیاء کولو حق دا دے.چه سړے د خپل سر ستر کو غوږونو وغیره اوځه چه په دے کښے شامل دی.ددے حفاظت اوکړی.اودا ټول د الله تعالی د نافرمانئ نه بچ کړی.خپله خیټه د حرام مال د خورلو نه اوساتی.خپله شرمګاه دے هم چه خیټه په کښے شامل ده.د حرامو نه اوساتی. مرګ دے یادوی.اود هډوکو د زړیدو خیال دے اوساتی.چه د بدن دا تازګی به باقی نه وی.کوم سړے چه آخرت خپل مقصود ګنړی.هغه د

---

(۱) سنن ترمذی کتب صفة القیامة باب (۲٤) رقم الحدیث (۲٤٥۸)۔

دنیا زینت او د دنیا شانست طرف ته توجه نه ورکوی. کوم سړے چه دا کار کوی. هغه په حقیقت کښے د حیا ، حق ادا کوی.

حضرت مولانا شبیراحمد عثمانی رحمه الله فرمائی. چه په حدیث جبریل علیه السلام کښے د احسان ذکر دے.(۱)

«أن تعبدالله كأنك تراه، فإن لم تكن تراه فإنه يراك» د دے احسان مفهوم هم هغه دے. کوم چه د حیاء دے. چه انسان هر وخت دا گنړی. چه الله تعالی ماته گوری. او زه د الله تالی په دربار کښے حاضر یم. لکه چه هغه وینم. کله چه سړی ته دا خیال مستحضر وی. هغه بیا گناه نه کوی. نه د مامور به ترك د هغه نه کیږی. اونه د منهی عنه ارتکاب (۲)

اوهم دا خبره په حیاء کښے وی. چه سړے د الله تعالی نه شرمیږی. هغه دا سوچ کوی. که څوك مے نه وینی. نو الله تعالی خو مے وینی. په دے خیال سره هغه بیا د گناه د ارتکاب جرات نه کوی. خودا خیال د سړی په زړه کښے په هغه وخت کښے راسخ کیږی. چه کله د الله تعالی ذکر په کثرت سره کوی. او کوم خلق چه غافل وی. د الله تعالی د یاد سره د هغوی څه تعلق نه وی. نو بیا نفس او شیطان دوی ښه ښکار کوی. چونکه د حفاظت ذریعه د الله تعالی یاد دے. نوځکه دا په جوهر قلب کښے شاملول پکار دی. دے نه بغیر نفس او شیطان ته د گمراه کولو موقع لگیا وی ملاویږی.

شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمه الله د سید الطائفه حضرت جنید بغدادی رحمه الله نه د حیا تعریف نقل کړے دے. «الحياء حالة تتولد من رؤية الآلاء ورؤية التقصير»(۳) چه سړے د الله سبحانه وتعالی نعمتونه د سترگو وړاندے ساتی. اوددہ نه چه کومے کوتاهیانے کیږی. اودالله تعالی د حق ادا کلو کښے ترے قصور کیږی. هغه د نظر وړاندے ساتی. د چا په وینا خو کیدے شی. چه هغه په ضد شی. او توجه اونکړی. بلکه چه په خپله سوچ اوکړی. چه د الله تعالی څومره احسانات دی. او زما د کوتاهیانوفهرست څومره اوږد دے. په دے مراقبے سره چه داطاعت د جذبے کوم کیفیت پیدا شی. هغه حیا ده. ددے دپاره د خصوصی مراقبه ، او فکر اهتمام ضروری دے. افسوس دے. چه د دنیا د وړو وړو حقیر خواهشاتو دپاره څومره اهتمام کیږی. خو مونږ چرته په تنهائے او خلوت کښے نه کینو. چه سوچ اوکړو. چه د الله تعالی په مونږ باندے څومره احسانات دی. او ددے باوجود مونږ څومر گناهگار یو. د منعم حقیقی او خالق ومالك حق ادا کولو کښے څنگه څنگه تقصیرات او کوتاهی زمونږ نه کیږی. هرکله چه د داسے سوچ موقع نه ملاویږی. اودے طرف ته چرته توجه هم نه کیږی. نو بیا آخر په سړی کښے به حیا څنگه پیدا شی. مونږ ته پکار دی. چه ددے خبرے اهتمام اوکړو. چه لږ غوندے وخت ددے دپاره اوباسو. که د مانځه نه د فراغت نه پس وی. یا د قران مجید دتلاوت نه پس وی. چه لږ

---

(۱) انظر صحيح مسلم فاتحة كتاب الإيمان)_

(۲) فضل الباری(۱/۳۱۹، ۳۲۰_

(۳) اشعة اللمعات(۱/۴۶)_

غوندے سوچ کوو. د شپے د اودۀ کیدو نه وړاندے لږ غوندے سوچ کوو. اودا په خپلو معمولاتو کښے داخل کړو.

دحضرت جنید بغدادی رحمہ اللہ په تعریف او د امام راغب رحمہ اللہ په تعریف کښے د ثمره او نتیجه په اعتبار سره څه فرق نشته. ځکه چه د امام رغب رحمہ اللہ په تعریف کښے دا وو. چه په نفس کښے د قبائحو نه انقباض پیدا کیږي. او دلته هم کله چه سړے د الله تعالی د نعمتونو او خپلو تقصیراتو موازنه اوکړی. نو یقیناً چه په ده کښے به داسے کیفیت پیدا شی. چه هغه به د قباحتونو نه د بچ کیدو فکر کوی.

امام العصر حضرت کشمیری رحمہ اللہ فرمائی. چه بعضے اخلاق حسنه کوم چه د ایمان مبادی دی. هغه په ایمان باندے مقدم دی. لکه امانت شو. ارشاد نبوی دے «لاإیمان لمن لاأمانة له» (۱) امانت نۍ په ایمان باندے مقدم کړخولے دے. هم دا صورت په حیاء کښے هم پکار ردے. (۲)

د حضرت کشمیری رحمہ اللہ مطلب دا دے. چه بعضے صفات د ایمان نه وړاندے موجود وی. او ایمان د هغے د قائم او برقرار ساتلو تاکید کړے وی. مونځ روژه، زکواة وغیره دا څیزونه د ایمان نه وړاندے موجود نه وی. ددے حکم د ایمان نه پس ورکړے شوے دے. خو امانت او حیاء دا دواړه داسے صفتونه دی. کوم چه د ایمان نه وړاندے موجود وی. اوبیا الله سبحانه وتعالی د ایمان نه پس د دے د قائم او برقرار ساتلو تاکید کړے دے. په «لاإیمان لمن لاأمانة له» کښے د امانت د حفاظت تاکید دے. اودغه شان «استحیوا من الله حق الحیاء» کښے د حیاء د حفاظت حکم دے. د حضرت شاه صاحب رحمہ اللہ اشارة دے طرف ته ده. چه دلته کومه «الحیاء شعبة من الإیمان» جدا ذکر شوے ده. دا هم دد ے وجے ده. چه د ایمان صفت وړاندے موجود وو. او اوس ددے د قائم او برقرار ساتلو دپاره مزید تاکید فرمائیلی شی. والله اعلم

ددے نه علاوه یوه خبره بله هم شوے ده. چه په حقیقت کښے دلته اختصار دے. سوال دا وو. چه «الإیمان بضع وستون شعبة» کښے حیاء داخل وه. نو بیا ددے د جدا ذکر کولو څه وجه وه؟

ددے جواب دا ورکړے شوے دے. چه دلته په روایت کښے اختصار دے. په بل روایت کښے راځی «فأفضلها قول لاإله إلا الله، وأدناها إماطة الأذی عن الطریق والحیاء شعبة من الإیمان» (۳) نبی ﷺ حیاء جدا بیان نکړله. بلکه د ایمان چه کومے گنړے شعبے دی. په هغے کښے نۍ افضل بیان کړله.

---

(۱) أخرجه احمد فی مسنده عن أنس ﷺ (۱۳۵/۱، ۱۵٤، ۲۱، ۲۵۱) والبیهقی فی سننه الکبری عنه ﷺ (۲۸۸/۶) کتاب الودیعة باب ما جآء فی الترغیب فی أداء الأمانات وفی شعب الإیمان له عنه ﷺ (۷۸/٤ الثانی والثلاثون ممن شعب الإیمان وهو باب فی ایماء بالعقود رقم (٤۳۵٤ وعن ثوبتت ﷺ (۳۲۰/٤) الخامس ولاثلاثون من شعب الإیمان وهو باب فی الأمانات وما یجب من أداءها إلی أهلها رقم (۵۲۵۵، ۵۲۵۵)

(۲) فیض اباری (۷۹/۱)۔

(۳) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان عدد شعب الإیمان)۔

او په هغې کښے نے د ادنی ذکرهم شوے ووبیا نے شعبه متوسطه هم بیا کړله.نودا اعتراض چه حیاء نے خاص کر جدا ولے ذکر کړه .ختم شو.

د حیاء قسمونه ددے نه پس زده کړئ.چه د حیاء درے قسمونه دی.

① حیاء شرعی ② حیاء عقلی ③ حیاء عرفی

که د حیاء سبب امر شرعی وی.او په حیاء نه کولو کښے دا کس شرعاً د ملامتیا مستحق وی.نو هلته حیاء شرعی وی.

او که د حیاء سبب امر عقلی وی.او ددے په ترک کولو باندے د اهل عقل په نیز د ملامتیا مستحق وی.نو هلته حیا عقلی وی.

او که د حیا سبب څه امر عرفی وی.او ددے امر د پریخود په وجه په عرف کښے هغه د ملامتیا او مذمت مستحق ګرځولے شی.نو هلته حیاء عرفی وی.(۱)

خوحضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه زما په نیز د حیاء شرعی او عرفی تقسیم تیك نه دے.بلکه امر واحد دے.البته د متعلق په اعتبار سره ددے دا تقسیم کیدے شی.(۲) دحضرت شاه رحمه الله خبره هم تیك ده.په دے کښے او په قول مشهور کښے کوم چه وراندے بیان شو.څه تعارض نشته.

که حیاء په درې قسمونو کښې څه تعارض وی نو ددې د دفع کولو صورت. دے نه پس دا زده کړئ. چه په حیاء شرعی اوحیاء عقلی کښے څه تعارض نشته.دا نشی کیدے.چه یو څیزشرعاً قبیح وی.اوعقلاً مستحسن وی.یاعقلاً قبیح وی.اوشرعاً مستحسن وی.بلکه اعتبارعقل سلیم لره دے.کوم څیز چه شرعاً قبیح وی.د عقل سلیم په نیز به هم هغه قبیح وی.هغه د عقل په نیز مستحسن نشی کیدے.دغه شان کوم څیز چه عقلاً قبیح وی.د شریعت په نظر کښے هم هغه قبیح وی.هغه د شریعت په نظر کښے مستحسن نشی کیدے.نو په حیاء شرعی او حیاء عقلی کښے د تصادم سوال نشته.البته په حیاء شرعی او حیاء عرفی کښے تعارض راتلے شی.

که په حیاء شرعی او حیاء عرفی کښے تعارض راشی.نو مونږ به ګورو.چه هغه کار چه د هغے په کولو کښے عرفاً حیاء کیږی.هغه امر شرعی طور فرض دے.واجب دے سنت دے.یا مستحب ؟که هغه امر عندالشرع فرض وی.نوددے حیاء عرفی ترك به فرض وی.اوکه هغه واجب وی.اوکه دا حیاء عرفی د هغے سره مزاحم وی .نو ددے حیاء عرفی ترك به واجب وی.او که هغه امر عندالشرع سنت وی.او حیاء عرفی د هغے نه منع کوی.نو ددے حیاء عرفی ترك به سنت وی.اوکه هغه امر مستحب وی.او حیاء عرفی د هغے دپاره مانع وی.نو ددے حیاء عرفی پریخودل به مستحب وی.

خوکه یوکارداسے وی.چه هغه مباح وی.اودنبی ﷺ نه ثابت نه وی.اوحیاء عرفی په کښے مانع وی.نو بیشکه تاسو هلته په حیا عرفی باندے عمل کوئ.اودغه کار مه کوئ.(۳) والله اعلم.

---

(۱) فضل الباری ۱/۳۲۲)_

(۲) فیض لاباری (۱/۷۹)_

(۳) فضل الباری(۱/۳۲۲، ۳۲۳)_

۳=باب: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ

الحديث العاشر

[۱۰] حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِيَاسٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي السَّفَرِ وَإِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا (۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ

د ماقبل سره ربط او د ترجمې مقصد امام بخاری اول د ایمان حقیقت «هو قول وفعل» او ددے صفت «یزید وینقص» ثابت کړل. اود امام بخاری مقصد د مرجئو تردید وو. هلته کښے امام بخاری د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما روایت «بني الإسلام على خمس...» ذکر کړے وو. په هغے کښے د اصول ایمان ذکر وو. بیا امام بخاری رحمه الله د شعب ایمان تذکره اوکړله. چه ایمان په دے اصولو کښے منحصر نه دے. بلکه دایمان نورے شعبے هم شته. او هغه شپیته یا اویا دی. هلته هم د مرجئو تردید مقصود وو. اوس ددے نه پس «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» ترجمه امام بخاری رحمه الله قائمه کړله. اودا خودل غواړی. چه مؤمن او مسلمان دپاره ضروری دی. چه هغه به بل ته د ضرر رسولو نه خان بچ ساتی. دده دپاره ضروری ده. چه دے به د نورو خیرخواه او خیر غوښتونکے وی. ددے نه د مرجئو تردید کیږی. هغوی وائی. چه د طاعت څه فائده نشته. او معصیت نقصان نه ورکوی. امام بخاری خودل غواړی. که مسلمان نورو مسلمانانو ته د ضرر رسولو نه خان بچ ساتی. نو ددے نیکئ په سبب به هغه کامل مسلمان جوړ شی. دا د طاعت لویه فائده ده. اوکه یو مسلمان بل مسلمان ته په لاس یا په ژبه باندے د تکلیف رسولو د گناه مرتکب شو. نو هغه د مسلمان وئیلو مستحق نه دے. دا د معصیت څه کم نقصان دے؟

په ترجمه کښے امام بخاری رحمه الله هم دحدیث الفاظ ذکر کړی دی. ځکه چه دوی کله کله هم د حدیث د الفاظو نه ترجمه جوړوی.

---

(۱) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الرقاق أيضا باب الإنتهاء عن المعاصی رقم(٦٤٨٤ ومسلم فی صحيحه فی کتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل والنسائی فی سننه و فی کتاب ا لإيمان وشرائعه باب صفة المسلم وابوداود فی سننه فی کتاب الجهاد باب فی الهجرة هل انقطعت رقم(٢٤٨١) واحمد فی مسنده (١٦٣/٢. ١٩٢. ١٩٥. ٢٣. ٢٠٥. ٢٠٩. ٢١٢) والدارمی فی سننه (٣٨٨٠/٢ کتاب الرقاق باب فی حفظ اليد رقم(٢٧١٦)_

رجال الحدیث

① **آدم بن ابی ایاس** دا ابوالحسن آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن العسقلانی دے.دوی په خراسان کښے پیدا شوی وو.په بغداد کښے لوئے شوے وو.اود هغه ځائے د شیوخو نه ئے علم حاصل کړے وو.بیا کوفه ،بصره،حجاز او شام طرته ئے سفر کړے وو.عسقلان ئے خپل وطن ګرځولے وو.او هلته په ۲۲۰ ،ه یا ۲۲۱ه کښے وفات شوے وو.

ابوحاتم رحمه الله فرمائی.«هو ثقة مأمون من خیار عباد الله تعالی»

ددوی روایات امام بخاری،امام نسائی ،امام ترمذی او امام ابن ماجه رحمهم الله په خپلو خپلو کتابونو کښے راوړی دی.(۱)

دا امیر المؤمنین شعبه بن الحجاج بن الورد عتکی واطی بصری دے.ابوبسطام ئے کنیت دے.د دوی په جلالت شان او امامت باندے قول متفق دی.

امام سفیان ثوری رحمه الله فرمائی.«شعبة أمیر المؤمنین فی الحدیث»

امام احمد رحمه الله فرمائی.«کان أمة وحده فی هذا الشأن»

په عراق کښے د رجالو د تفتیش او د حدیث د دفاع کار د ټولو نه وړاندے دوی شروع کړے وو.په ۱۶۰ه کښے وفات شوی وو.د اصول سته مصنفینو د دوی روایات نقل کړی دی.(۲) رحمه الله تعالی.

② **عبدالله بن ابی اسفر**: دا عبدالله بن ابی السفر ثوری کوفی دے.ثقه دے.

د ترمذی نه علاوه په باقی اصول سته کښے د دوی احادیث موجود دی.دا ثقه دے . د مروان بن محمد په عهد خلافت کښے دوی وفات شوی وو.(۳)

علامه عینی رحمه الله فرمائی.. ،السفر..چه چرته هم د نوم په طور راشی.نو د فاء د سکون سره به وی.اوچه کله د.. ،ابوالسفر.. یعنی د کنیت په طور راشی.نو هلته به د فاء په فتحه سره وی.دلته کښے هم د فاء فتحه ده.البته بعضے حضرات دلته په فاء باندے سکون وائی.(۴)

③ **اسماعیل** رحمه الله: دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی کوفی دے.دحضرت انس رضی الله عنه نه علاوه ئے د نورو ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه احادیث اوریدلی دی.د دوی نه د علم حاصلونکو کښے د سفیان ثوری رحمه الله غوندے امام المحدثین هم شته.

دوی ثقه ،ثبت، صالح اومتقن وو.دوی ته ..میزان.. وئیلی شی.په کوفه کښے په ۱۴۵ه یا ۱۴۶ه کښے وفات شوے وو.په اصول سته کشے د دوی احادیث مروی دی.(۵)

---

(۱) عمدة القاری (۱/۱۳۰) وتقریب التهذیب (ص.۸۶ شعبه (۱۳۲)_

(۲) عمدة القاری (۱/۱۳۰ وتقریب التهذیب (ص.۲۶۶ رقم الترجمة (۲۷۹۰)_

(۳) عمدة پورتنئ حواله وتقریب التهذیب (ص.۳۰۶) رقم الترجمة (۳۳۵۹)_

(۴) عمدة القاری پورتنئ حواله)_

(۵) عمدة القاری (۱/۱۳۰) وتقریب التهذیب (۱۰۷) رقم الترجمة (۴۳۸_

④ شعبی رحمہ اللہ دا ابوعمرو عامر بن شراحیل شعبی کوفی دے.جلیل الدر ثقه تابعی فقیه او فاضل دے.په صحابه کرامو کښے نے د یو لونے ډلے نه کسب فیض کړے وو.پخپله فرمائی. «أدرکت خمسمائة صحابی» مکحول رحمہ اللہ فرمائی.«ما رأیت أفقه منه»

د دوی نه د امام قتاده رحمہ اللہ نه علاوه نورو ډیرو تابعینو روایت کړے دے.د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د خلافت په شپږم کال پیدا شوے وو.په کوفه کښے د قضاء په منصب باندے هم پاتے شوے وو.په ۱۰۳ھ یا ۱۰۴ھ یا ۱۵ھ یا ۱۰۶ھ کښے وفات شوے وو.(۱) رحمه الله تعالی.

حضرت عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمروبن العاص بن وائل بن اشم بن سعید (بالتصغیر) الهمی دے.د دوی کنیت ابومحمد. ابوعبدالرحمن یا ابونصیر دے.په عبادله اربعه کښے یو دے.

د دوی شمار په حقیقت کښے په حضرات صحابه مکثرین کښے پکار وو.خوچونکه د دوی روایات مونږ ته کم رارسیدلی دی.نوځکه دوی په مکثرین في الحدیث صحابو رضی اللہ عنہم کښے نشی شمارلے.(۲)

دا هم هغه صحابی دے.چه د نبی ﷺ نه ئے د کتابت حدیث اجازت غوښتے وو.(۳) اود احادیثو یوه مجموعه ئے تیاره کړے وه.چه د هغے نوم دوی «الصحیفة الصادقة» کیخودے وو.(۴) په وړاندینی باب کښے د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ د تذکرے لاندے مونږ دا ذکر کړے وو.چه حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ به فرمائیل.«ما من أصحاب النبی ﷺ أحد أکثر حدیثاً عنه منی إلا ما کان من عبدالله بن عمرو، کان یکتب ولا أکتب»(۵) دا بیله خبره ده.چه مونږ ته د دوی روایات ته دی رارسیدلے.ددے څه وجوهات دی.مونږ په تفصیل سره د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په تذکره کښے ددے ذکر کړے دے.«فارجع إلیه إن شئت»

د دوی روایات کوم چه مونږ ته رارسیدلی دی.هغه ټول اووه سوه دی.چه په هغے کښے متفق علیه اوولس احادیث دی.بیا اته احادیثو کښے امام بخاری منفرد دے.او په شلو کښے امام مسلم(۶) دوی د خپل پلار حضرت عمروبن العاص رضی اللہ عنہ نه وړاندے مسلمان شوے وو.ددوی او د دوی د پلار په عمر کښے یوولس یا دولس کاله فرق خودلے شی.(۷)

---

(۱) عمدة (۱۳۰/۱ وتقریب (ص.۲۸۷ رقم الترجمة (۳۰۹۲)_

(۲) د عبادله اربعه په باره کښے تفصیل په ..بدء الوحی.. کښے د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما د تذکره لاندے تیر شوے دے.دغه شان د مکثرین صحابو تفصیل هم په ..بدء الوحی.. کښ د دویم حدیث لاندے د حضرت عائشے رضی الله عنها په تذکره کښے تیر شوے دے.

(۳) سنن درامی (۱۳۶.۱۳۷/۱) المقدمة باب من رخص فی کتابة العلم رقم(۴۸۵. ۴۸۶)_

(۴) طبقات ابن سعد(۲۶۲/٤) ترجمة عبدالله بن عمروبن العاص (۳۷۳/۲)_

(۵) صحیح بخاری کتاب العلم باب کتابة العلم رقم(۱۱۳)_

(۶) عمدة القاری(۱۳۱/۱) وتهذیب الأسماء واللغات (۲۸۲/۱)_

(۷) طبقات ابن سعد (۲۶۲/٤ وتهذیب الأسماء واللغات(۲۸۱/۱)_

په صحابه کرامو رضی الله عنهم کښے د تولو نه لوئے عابد اوزاهد مشهور وو.دغه شان د کتب سابقه په مطالعه کښے هم د نورو نه ممتاز وو.(۱)
د اصح قول مطابق په ایام حره کښے د طائف په مقام د دی وفات شوے دے.(۲)

قوله: اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ: مسلمان هغه دے.چه دهغه د ژبے او لاس د تکلیف نه نور مسلمانان محفوظ وی.

«المسلم» کښے الف لام د عهد دپاره دی.«المسلم الکامل» په معنی دے.یعنی کامل مسلمان هغه دے.چه نور مسلمانان د هغه د ژبے او لاس د شر نه محفوظ وی.(۳)
حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی.چه د علمی تحقیق د حد پورے خو ټیك ده.ته وئیلے شے.چه الف لام دپاره د عهد دی.او د «المسلم الاکمل» یا «المسلم الممدوح» په معنی کښے دے.خو په دے صورت کښے په کلام کښے زور باقی نه پاتے کیږی.که الف لام د جنس دپاره واخستے شی.نو مطلب به دا شی.چه د مسلمان د لقب هغه کس حق دار او مستحق دے. چه دچا دپښو لاسو او ژبے د شر نه نور محفوظ وی.که څوك نورو ته تکلیف او ضرر رسوی.نو هغه ته موذی او ضار وئیلی شی.مسلمان ورته نشی وئیلے.په دے صورت کښے تنبیه او زجر زیات دے.دا بیخی داسے ده.لکه چه اهل عرب ..ابل.. باندے د ..مال،، او په ،،عرب،، باندے د ،،ناس،، اطلاق کوی.«المال الإبل» او «الناس العرب» حالانکه د ابل نه علاوه نور مالونه او د عربو نه علاوه نور انسانان هم شته.خو د ابل د اهمیت خودلو دپاره د جنس مال اود عربو د اهمیت خودلو دپاره د جنس ناس اطلاق په ابل او عرب باندے کولے شی.
دغه شان قاعده ده.چه په خانه کعبه باندے د ..بیت.. اطلاق ددے د عظمت د اظهار دپاره کولے شی.دغه شان په کتاب سیبویه باندے د ..الکتاب.. اطلاق هم ددے د عظمت د اظهار دپاره دے.دلته کښے هم که الف لام دجنس دپاره واخستلے شی.او مطلب دا شی.چه د کوم کس د لاس او ژبے د شر نه نور خلق محفوظ نه وی.هغه د مسلمان وئیلو مستحق نه دے. لکه چه دا د «تنزیل الناقص بمنزلة المعدوم» د قبیله څخه دے.چه مسلمان صرف هغه کس ته وئیلی شی.چه نور خلق د ده د شر نه محفوظ وی.دا عنوان که اختیار کړے شی.نو په دے کښے به خلقو ته تنبیه وی.او دوی به د تکلیف رسولو نه د بچ کیدو اهتمام کوی.که مونږ نورو ته تکلیف یا ضرر اورسولو.نومونږ د مسلمان وئیلو مستحق نه یو.نومونږ ته ددے نه بچ کیدل پکار دی.(۴)

په خلاف د اولنی صورت که هلته تاسو د «المسلم الکامل» ترجمه کوئ.نو سړے دا سوچ کولے

---

(۱) طبقات ابن سعد (۲۶۱،۲۶۱/٤) وسیر أعلام النبلاء (۸۱/۳)_
(۲) تقریب التهذیب (۳۱۵) رقم الترجمة (۳٤۹۹)_
(۳) عمدة القاری(۱۳۲/۱)_
(۴) فیض الباری(۸۰/۱)دغه شان ایضاح البخاری(۱۷۹/۲)_

شی.چه په ما کښے نور هم ډیر نقائص دی.که دا یوه کوتاهی راکښے هم وی.نودا څه خبره ده. په دے کښے دومره زجر او تنبیه نشته.لکه څومره تنبیه چه په الف لام د پاره د جنس کښے ده. حضرت مولانا شبیراحمد عثمانی رحمه الله لیکلی دی.چه زمونږ فقهاء دا مسئله لیکی .که عوام د غیبت متعلق د مسئلے تپوس اوکی.چه په دے باندے روژه ماتیږی؟ نو هغه حدیث دے ورته واورولے شی.چه په هغے کښے فرمائیلے شوی دی.«الغیبة یفطر الصوم» چه غیبت د روژے ماتونکے دے.او په دے سره روژه باقی نه پاتے کیږی . د دے نه زیاتی ورته څه مه وائے.البته که یو کس د کولو نه پس تپوس اوکړلو په هغه وخت کښے داصل مراد مناسب تشریح کولے شی.(۱) دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه منقول دی.که ددوی نه به چا څه مسئله تپوس اوکړلو.چه د قاتل عمد دپاره توبه شته.؟که هغه ته به پته اولګیدله.چه تراوسه پورے ئے څوك قتل کړے نه دی.بلکه د قتل اراده لری.نوځکه د مسئلے تپوس کوی.نوهغه ته به نے د آیت د ظاهر مطابق مسئله خودله.چه توبه نشته.﴿ وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَآؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا.....﴾(۲) اوکه پته به ورته اولګیدله.چه قتل ئے کړے دے.خو اوس پښیمانه دے.اود توبے په غرض راغلے دے.نو بیا به ئے ورته واقعی مسئله خودله.چه توبه قبلیږی.(۳) غرض دا چه د عالمانو دپاره د حال د تقاضا رعایت ضروری دے.(۴)

بعضے حضراتو فرمائیلی دی.چه په حقیقت کښے دلته دا خودل وو.چه مسلم د ..اسلام.. نه ماخوذ دے.نود مسلمان علامت دا کیدل پکار دی.چه د ده نه نورو ته تکلیف اونه رسی. دلته دا علامت بیانول مقصود دی.چه په هغے سره دمسلمان په اسلام باندے استدلال کولے شی.اوپه کومه نښه چه هغه مسلمان ګڼلے شی.اوهغه دا چه نور خلق دده د شر نه محفوظ وی.چاته دده نه تکلیف نه وی.(۵)

یوه شبه او دهغې جواب: دلته د حدیث د الفاظو «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» نه معلومیږی. که یوکس نورو ته تکلیف نه رسوی.نو هغه مسلمان دے.که مونځ کوی.اوکه نه

---

(۱) په غیبت سره روژه ماتیږی.یا نه؟د جمهورو عالمانو په نیز نه فاسیدږی.البته دامام سفیان ثوری رحمه الله په نیز روژه ماتیږی.په متن کښے ذکر شوی الفاظ د حدیث ((الغیبة یفطرالصوم)) احقرته ملاؤ نشو.البته د بعضے تابعینو آثار په دے باره کښے مروی دی.امام غزالی رحمه الله د امام مجاهد: رحمه الله اثر نقل کړے دے((خصلتان تفسدان الصوم الغیبة والکذب)) امام مجاهد رحمه الله نه چه کوم الفاظ مشهور دی.هغه دا دی((خصلتان من حفظهما سلم له صومه :الغیبة والکذب)) (هکذا رواه ابن ابی شیبة) دغه شان عبیده سلمانی رحمه الله نه منقول دی((اتقوا المفطرین الکذب والغیبة، اوګورئ عمدة القاری(۲۷۶/۱۰) کتاب الصوم باب من لم یدع ثول الزور والعمل به فی الصوم)_

(۲) النساء:۹۳)_

(۳) تفسیر ..الدرالمنثور..(۱۹۸/۲) آیت ﴿ ومن یقتل مؤمناً متعمداً فجزاؤه جهنم ..﴾ دغه شان فتوی د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه هم منقول ده.پورتنئ حواله)_

(۴) فضل الباری(۳۲۵/۱)_

(۵) فضل البار(۳۲٤/۱)

کوی .روژه نیسی اوکه نه نیسی.دغه شان نور فرائض ادا کوی که نه ادا کوی . خکه چه په دے کښے د یو څیز ذکر نشته.

ددے جواب دا دے.چه دلته «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» سره «مع مراعاة باقی الأرکان» قید هم ملحوظ دے.(۱) یعنی دا نه ده.چه دومره خبره د مسلمان کیدو دپاره کافی ده.بلکه د اسلام د نورو ارکانو سره ددے اهتمام ضروری دے.

دویم جواب دا ورکړے شوے دے.چه دلته صرف دومره خبره خودلے شوے ده.چه په مسلمان کښے د سلامتیا د وصف وجود پکار دے.د یو څیز د اهمیت د وجے د هغے تذکره شوے ده.دے نه دا څنګه لازمیږی.چه د اسلام د نورو احکامو او ارکانوځه حیثیت نشته.او مسلمان ددے د ادا کولو مکلف نه دے.ددے خو دلته څه ذکر نشته.(۲)

أیا غیر مسلم د تکلیف نه بچ کول ضروری نه دی؟ بیا دلته «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» کښے د ..مسلمون.. په قید باندے دا اشکال دے.چه د شر نه حفاظت داهل اسلام دپاره خاص نه دے.نور انسانان هم د خپل شر نه بچ کول پکار دی.بلکه د تکلیف نه خو څناورو حفاظت هم ضروری دے.په بخاری شریف کښے روایت دے.«عذبت إمرأة فی هرة حبستها حتی ماتت جوعاً فدخلت فیها النار، قال فقالوا والله أعلم لا أنت أطعمیتها ولا سقیتها حین حبستیها ولا أنت أرسلتها فأکلت من خشاش الأرض» (۳)ددے نه معلومه شوه.چه څناورو ته هم د تکلیف رسولو ممانعت دے.بیا د «المسلم» قید ولے اولګولے شو؟

ددے جواب دا دے.چه «خرج هذا القید مخرج الغالب» خکه چه د مسلمان واسطه زیات تر د مسلمانانو سره راځی.د شیے او ورځے دده ګډون او ملاویدل د مسلمانانو سره وی.په دے وجه د «المسلمون» قید ذکر کړے شو.(۴) یا دا قید ددے دپاره دے.چه په دارالاسلام کښے زیات اوسیدونکی چه دده ورسره واسطه وی.مسلمانان وی.

یا داسے اووایه.چه د کافرانو دوه قسمونه دی.ذمی او حربی که هغه ذمی وی.نو«دماؤهم کدمائنا وأموالهم کأموالنا وأعراضهم کأعراضنا» د اصولو په بنا باندے هغوی په «المسلمون» کښے داخل دی.اګرچه هغوی په حقیقت کښے مسلمانان نه وی.خوهغوی حکماً په اهل اسلام کښے داخل کړے شوی دی.خکه چه د هغوی د دوینو مالونو او اعراضو دحرمت هم هغه حکم دے.

---

(۱) فتح الباری(۱/۵۳)_

(۲) امدادالباری(۴/۳۴۲)_

(۳) صحیح بخاری کتاب المساقاة باب فضل سقی الماء رقم (۲۳۶۵) وکتاب بدء الخلق باب إذا وقع الذباب فی شراب أحدکم فلیغمسه.إلخ رقم(۳۳۱۸)وکتاب أحادیث الأنبیاء باب(بلاترجمة بعدباب حدیث الغاررقم (۳۴۸۲)

(۴) فتح الباری(۱/۵۳)_

کوم چه د مسلمانان د وینو مالونو او اعراضو دے.
د اهل حرب کافرانو دوه قسمونه دی. یو مصالحین چه دهغوی سره صلح شوے وی . دویم محاربین چه هغوی سره صلح نه وی شوے.چا سره چه صلح شوے وی .هغوی ته دتعرض اجازت نشته.او د صلح مطابق د هغوی د مالونووینو او اعراضودحفاظت ذمه واری به وی.نودا هم ضمناً د «المسلمون» په قید کښے داخل دی.
باقی پاتے شو محاربین کافران کوم چه اهل حرب دی.اود هغوی سره څه صلح نه ده شوے.نو بیشکه هغوی داسے دی.چه هغوی ته تکلیف او نقصان اورسولے شی.اودا هم ددے وجے چه هغوی د اسلام مقابله کول او د اسلام لاره نیول پریږدی.نو بس دوی به مستثنی وی.او باقی به مستثنی نه وی. هغوی حکماً په «المسلمون» کښے داخل دی.(۱)

په دویم روایت کښے راځی.«والمومن من أمنه الناس علی دمائهم وأموالهم» (۲)دلته کښے د ،،الناس،، لفظ عام دے.او په دے کښے مسلمان.ذمی او حربی مصالح ټول داخل دی.

تاسو دا هم وئیلے شئ:چه د «المسلمون» تخصیص دلته د دوی د عظمت د وجے شوے دے. باقی د محاربینو کافرانو نه علاوه چاته هم نقصان رسول جائز نه دی.دغه شان ضمناً څناور هم ددےحفاظت په حکم کښے داخل دی.
من لسانه ویده: د لسان په شر کښےسب وشتم، لعن طعن او بهتان وغیبت دا ټول داخل دی.د هریو نه بچ کیدل واجب او ضروری دی.

«من لسانه» ئے اوفرمائیل.او «من قوله» ئے اونه فرمائیل.څکه چه په ژبه باندے ضرر رسول بغیر د تکلم او تلفظ نه هم کیږی.لکه چه سړے خپله ژبه راوباسی.او په غصه شی.په دے باندے هم تکلیف رسی.نو د ژبے لفظ ئے څکه استعمال کړلو.چه په دے کښے تلفظ او قول هم شامل شی.او د «إخراج اللسان من الفم» صورت په کښے هم داخل شی.

«ویده» ذکر ئے اوکړلو.د لاس په ضرر کښے وهل او قتل هم داخل دی . دفع او هدم هم ،دغه شان په دے کښے کتابت بالباطل هم داخل دے.
بعضے حضراتو وئیلی دی.چه تکلیف خو په نورو اندامونو باندے هم رسولے شی.نو بیا د «ید» تخصیص ولے اوکړے شو؟

ددے وجه دا ده.چه سلطنت افعال داهم د «ید» نه بنکاره کیږی.اخذ وبطش ،وصل وقطع،منع و اعطاء داټول په لاس سره کیږی.یعنی زیات افعال د لاس په ذریعه کیږی.څکه ددے ذکر اوکړے شو.د نورو اندامونو نه احتراز مقصود نه دے.

---

(۱) د تفصیل دپاره اوګورئ فضل الباری (۳۲۵/۱) وعمدة القاری(۱۳۳/۱)۔
(۲) سنن نسائی (۲۶۶/۲) کتاب الإیمان وشرائعه باب صفة المؤمن – وجامع ترمذی کتاب الإیمان باب ما جآء أن المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده رقم (۲۶۲۷)۔

یا داسے اووایه چه «قبض علی مال الغیر» نه چونکه په ..ید.. سره تعبیر کولے شی.نو قتل وضرب وغیره سره چه کوم نقصان د «قبض علی مال الغیر» په صورت کښے وی.د شاملولودپاره دلته د ،،ید.. عنوان اختیار کړے شو.(۱)

لسان په ..ید، باندې ولې مقدم کړې شوه؟ دلته دا سوال شوے دے چه ..لسان.. په ..ید.. باندے ولے مقدم کړے شو .نوددے وجه دا ده.چه په ژبه باندے کوم تکلیف رسولے شی.هغه عام هم وی.اوتام هم وی.خکه چه په لاس سره خو هغه چاته نقصان رسولے شی .څوك چه تاته مخامخ وی.اوعام طور هم داسے کیږی.او په ژبه باندے هغه سړی ته هم نقصان رسولے شی.څوك چه دلته حاضر نه وی.یا غریب مړ شوے وی.یا پیدا شوے هم نه وی.چونکه د ژبے شر عام او تام دے.خکه وئیلے شوی دی.

جراحات السنان لها التیام ولا یلتام ما جرح اللسان

په ژبه چه کوم زخم اولگی.هغه کله هم نه ختمیږی.بلکه تازه وی.او د لاس زخم څه موده پس ټیك شی.باقی نه پاتے کیږی.(۲)

قوله: وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ: دلته کښے هم هغه صورت دے.چه یا به ته الف لام د عهد دپاره اخلے.او د ..هاجر. نه به .مهاجر کامل مراد وی.

اویا به ته الف لام د جنس دپاره گرځوے.او مطلب به دا وی.چه هجرت هم هغه معتبر دے.چه په هغے کښے گناه نه وی.اود مهاجر وئیلو مستحق هم هغه کس دے .چه گناه نے پریخودے وی. خکه چه د وطن پریخودل بذات خود څه مطلوب څیز نه دے.دیو وطن نه بل وطن ته هجرت کول خوددے دپاره وی.چه اولنی وطن کښے دالله تعالی په حکمونو باندے عمل کول گران وو.نوخکه هغه پریخودے شی.او بل وطن ته هجرت کولے شی.نو د هجرت اصل مقصد د گناه پریخودل دی.ددے وجے چه کوم سړے وطن پریږدی.او دارالاسلام ته راځی.که هغه د گناهونو ارتکاب بیا هم کوی.نو هغه د مهاجر وئیلو لائق نه دے.

بیا «المهاجر من هجر ما نهی الله عنه» کښے یوه وجه دا هم بیان شوے ده.چه په اصل کښے به د مکے مهاجرینو د مکے نه هجرت کولو او مدینے منورے ته به راتلل .نود انصارو د طرفه به دهغوی سره د ایثار مظاهره کیدله.هغوی به خپل مالونه هم دوی ته پیش کول.او بعضے وخت که د انصاری به څو ښځے وے.نو هغه به نے ورته هم پیش کولے.او وئیل به نے.چه ستا کومه یوه خوښه وی.زه ورته طلاق ورکوم.ته ورسره نکاح اوکړه.نوخکه نبی ﷺ تنبیه ورکړله.چه په هجرت کښے دا څیزونه مطلوب او مقصود مه گرځوئ.گنی د هجرت عمل به ضائع شی.اووے فرمائیل.چه د گناهونو نه د بچ کیدو اهتمام کوئ.په دے سره به د هجرت مقصد هم پوره شی . او هجرت حقیقی به هم حاصل شی.

---

(۱) د تفصیل دپاره اوگورئ فتح الباری(۱/۵۴) وعمدة القاری(۱/۱۳۲، ۱۳۳)_

(۲) عمدة القاری(۱/۱۳۲)_

یوه خبره دا هم وه چه کله نبی ﷺ مکه مکرمه فتح کړله نود فتح مکه نه پس چه څوک مسلمانان شوی وو هغوی ته افسوس او ارمان وو که مونږ هم وړاندے اسلام قبول کړے وو. نومونږته به هم د هجرت فضیلت حاصل شوے وو کوم چه د پیر لوئے فضیلت دے نو نبی ﷺ اوفرمائیل چه «لولا الهجرة لكنت أمرءً من الأنصار» (۱) که د هجرت فضیلت نه وے نو زما به دا تمنا او ارمان وو چه هم په انصارو کښے ووم خو د هجرت د فضیلت د وجے زه دا ارمان نه کوم نودا حضرات چه د فتح مکه نه پس مسلمانان شوی وو او د هجرت شرافت ورته نه وو حاصل شوے هغوی ته افسوس وو د هغوی د تسلئ او اطمینان قلب دپاره نبی اوفرمائیل چه حقیقی هجرت خو دا دے چه د ګناهونو نه هجرت اوکړے شی او د کومو څیزونو نه چه الله تعالی منع کړے ده د هغے نه اجتناب اوکړے شی اودا فضیلت تاسو اوس هم حاصلولے شئ د دے حضراتو د تسلئ او اطمینان دپاره لکه چه نبی ﷺ دا ارشاد فرمائیلے وو. (۲)

د هجرت حکم دهجرت قسمونه وړاندے د اول حدیث په ضمن کښے د «لمن كانت هجرته» د لاندے تیر شوی دی دلته د خلاصے په طور دا زده کړئ چه د هجرت یو ظاهری قسم دے او بل باطنی قسم (۳)

د هجرت ظاهری حکم دا دے چه سړے په دارالکفر کښے اوسیږی او هلته د اسلامی احکامو ادا کولو دپاره ده ته ګنجائش نه وی نو دده دپاره هجرت کول فرض دے اوکه هلته د اسلامی احکامو ادا کولو کښے څه خلل نه وی نو دده دپاره هجرت فرض خو نه دے البته خوښ او مستحب بیا هم دے ځکه چه د مسلمانانو په یو ځائے څومره زیاته اجتماع وی نو هومره د اسلام او مسلمانانو په حق کښے زیاته خیګړه وی.

د هجرت دویم قسم کوم چه هجرت باطنی دے دے ته هجرت حقیقی هم وئیلی شی یعنی هجرت «من الذنوب والمعاصی» څکه چه هجرت «من دار الكفر إلى دار الإسلام» کیږی دا بذات خود څه مقصود نه دے دا خو ددے دپاره وی چه د ګناهونو او د اسلام د احکامو پریخودلو نه سړے بچ شی نوځکه دا هجرت «من الذنوب والمعاصی» حقیقی هجرت او باطنی هجرت دے بنکاره ده چه دا هجرت په تولو باندے لازم او ضروری دے.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا دَاوُدُ هُوَ ابْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ يَعْنِي ابْنَ عَمْرٍو عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا تعلیق دے اودد ے مقصد دا دے چه وړاندے کوم روایت د عبدالله بن ابی السفر او اسماعیل

---

(۱) صحیح بخاری کتاب مناقب الأنصار باب قول النبی ﷺ لولا الهجرة لكنت إمرأ من الأنصار رقم(۳۷۷۹) وكتاب التمنی باب ما يجز من اللو رقم (۷۲٤٤ و۷۲٤٥ وجامع ترمذی كتاب المناقب باب فضل الأنصار وقريش رقم(۳۸۹۹)_

(۲) فتح الباری(۱/٥٤) وارشاد الساری(۱/۹٤)_

(۳) فتح الباری(۱/٥٤)_

په طریقه سره ذکرشوے دے.په هغے کښے د..شعبی .. ذکر وو.خو هلته د شعبی نوم نه وو خودلے شوے.دلته کښے اوخودلے شو.چه د هغه نوم عامر دے.بیا هلته چه د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما نه حضرت شعبی رحمه الله کوم روایت کوی هغه د ..عن.. په لفظ سره دے.او په ..عن. کښے داتصال او انقطاع دواړو احتمال وی.نو دلته ئے «قال سمعت عبدالله بن عمرو» اوفرمانیل.او د سماع تصریح ئے اوکړله.

لکه چه د دے تعلیق نه دوه فائدے حاصلے شوے.یو خو د راوی امام شعبی رحمه الله نوم معلوم شو.او بله د سماع تصریح اوشوه.او اولنے روایت معنعن وو.په هغے کښے د سماع او عدم سماع دواړو احتمال وو.په دے تعلیق سره احتمال دعدم سماع ختم شو.(۱)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی.چه ابن منده رحمه الله نقل کړی دی.چه دا حدیث «وهیب بن خالد عن داود عن الشعبی عن رجل عن عبدالله» په طریق سره هم مروی دی .لکه چه د شعبی رحمه الله او صحابی رضی الله عنه په مینځ کښے یو مجهول کس دے.په دے صورت کښے به د تعلیق فائده دا شی. چه کله شعبی رحمه الله ته په یوه واسطه د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما نه روایت ملاؤ شو.نو هغوی براه راست د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما سره ملاقات اوکړلو..او د حدیث سماع ئے ترے اوکړله .دکوم ذکر چه په دے تعلیق کښے صراحةً موجود دے.(۲)

د ابومعاویه دا تعلیق اسحاق بن راهویه رحمه الله په خپل مسند کښے موصولاً کړے دے . او ابن حبان رحمه الله هم په خپل صحیح کښے ددے تخریج کړے دے.د هغوی الفاظ دا دی.«سمعت عبدالله بن عمرو یقول: ورب هذه البنیة لسمعت رسول الله ﷺ یقول: المهاجر من هجر السیئات والمسلم من سلم الناس من لسانه ویده»(۳)

قوله: وَقَالَ عَبْدُ الْأَعْلَى عَنْ دَاوُدَ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دا دویم تعلیق دے.ددے د نقل کولو مقصد دا دے.چه دلته عبدالله بن عمروبن العاص رضی الله عنهما په مطلق ..عبدالله.. سره ذکر شوے دے.اود محدثینو رحمهم الله په نیز د صحابو رضی الله عنهم په طبقه کښے چه کله عبدالله مطلق ذکر شی.نو د هغے نه عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد اخلی.(۴) نو خکه دا شبه کیدے شوه.چه کیدے شی.دا د امام شعبی رحمه الله بل سند وی.چه هغه ئے د عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما په خائے د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نقل کوی.په دے باندے ئے تنبیه ورکړله.چه اول مونږ تصریح کړے ده.چه دا عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما دے.د باب په اصل روایت کښے هم دعبدالله بن عمرو رضی الله عنهما تصریح راغلے ده.نو ته پوهه شه.چه دلته

---

(۱) فتح الباری(۱/۵۴)_

(۲) فتح الباری(۱/۵۴)_

(۳) پورتنی حواله)_

(۴) امداد الباری(۴/۳۴۴)_

عبدالله مطلق راغلے دے. د دے نه هم هغه عبدالله بن عمرو رضی الله عنه مراد دے حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد نه دے.

د ترجمة الباب مقصد د ترجمة الباب مقصد وړاندے بیان شوے دے بیا ئے واوړئ چه امام بخاری رحمه الله په مرجئو باندے رد کوی. خکه چه د هغوی وینا ده چه «**الطاعة لا تفید والمعصیة لا تضر**» امام بخاری رحمه الله اوخودل چه ستاسو خیال غلط دے معصیت به مضر ولے نه وی؟ کامل اسلام نه وی. سړے د مسلمان وئیلو حقدار نه وی کله چه هغه په خپله ژبه یا لاس نورو ته تکلیف رسوی. معلومه شوه چه معصیت مضر دے او که یو کس د معصیت نه بچ کیږی او خپل خان د نورو خلقو د تکلیف رسولو نه بچ ساتی نو په دے باندے په اسلام کښے کمال راځی او هغه سړے د مسلمان وئیلو حقدار دے. نو دا خیال چه طاعت مفید نه دے او معصیت مضر نه دے غلط دے.

۴= بَاب اَیُّ الاسلام اَفْضَلُ

الحدیث الحادي عشر

[۱] حَدَّثَنَا سَعِیدُ بْنُ یَحْیَی بْنِ سَعِیدٍ الْقُرَشِیُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبِی قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو بُرْدَةَ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ أَبِی بُرْدَةَ عَنْ أَبِی بُرْدَةَ عَنْ أَبِی مُوسَی رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ قَالَ قَالُوا یَا رَسُولَ اللّٰهِ أَیُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ قَالَ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَیَدِهِ

ما قبل سره ربط د اولنی باب نه یوه شبه پیدا شوے وه چه «**المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده**» نه معلومه شوه. که یو سړے نورو ته تکلیف رسوی نو هغه مسلمان او مومن نه پاتے کیږی. نو ددے نه د خوارجو اومعتزلو تائید کیږی. هغوی هم دا وائی چه په ارتکاب د کبیره سره سړے مومن نه پاتے کیږی. او تاسو هم دا وایے چه مسلمان هغه دے چه د هغه د ژبے او لاس نه چا ته تکلیف اونه رسی.

ددے اشکال لرے کولو دپاره امام بخاری رحمه الله «أی الإسلام أفضل» ترجمه قائمه کړه. دا خودل غواړی چه د اسلام درجات دی که یو سړے د خپل شر نه نورو ته تکلیف رسوی نو هغه د ادنی درجے اسلام خاوند دے د اسلام نه خارج نه دے.

رجال الحدیث

قوله سَعِیدُ بْنُ یَحْیَی: سعید بن یحیی بن سعید اموی دے ابوعثمان ئے کنیت دے. د ابن ماجه رحمه الله نه سوا د باقی ټولو اصحاب اصولو استاذ دے.

ابوحاتم رحمه الله فرمائی دوی صدوق دے امام نسائی او یعقوب بن سفیان رحمهما الله فرمائی چه دوی او د دوی والد دواړه ثقه دی امام علی بن المدینی رحمه الله فرمائی چه دوی د خپل

پلار په مقابله کښے اثبت دی.صالح بن محمد رحمہ اللہ فرمائی.دوی ثقه دی.البته کله کله ترے غلطی کیږی.په ۲۴۹ھ کښے دوی وفات شوے دے.(۱)

قوله: يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ: دا د اولنی راوی پلار دے.امام یحیی بن معین رحمہ اللہ فرمائی. «هو من أهل الصدق وليس به بأس» په یو بل روایت کښے ابن معین رحمہ اللہ دے ثقه گرخولے دے. دغه شان محمد بن عبدالله بن عمار موصلی او دارقطنی رحمہما اللہ دوی ته ثقه وئیلی دی. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی.«صدوق يغرب» د اتیا کالو په عمر کښے په ۱۹۴ھ کښے وفات شوی دی.(۲)

قوله: بُرْدَةَ: دا بریده «بضم الباء الموحدة وفتح الراء المهملة» – ابن عبدالله بن ابی برده بن ابی موسی اشعری دے.دوی دخپل پلار.نیکه.حسن بصری او عطاء رحمہما اللہ وغیره نه روایت کوی.او ددوی نه رویت کونکو کښے حضرت عبدالله بن المبارك رحمہ اللہ غوندے اعلام محدثین شته.ابن معین رحمہ اللہ د دوی توثیق کړے دے.حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی.«ثقة يخطئ قليلاً»(۳)

قوله: أبوبردة: دا عامر یا حارث بن ابو موسی اشعری دے.دا ددے نه د وړاندے راوی نیکه دے.ددواړو کینت یو دے.البته په نومونو کښے فرق شته.د نمسی نوم برید دے.اود نیکه نوم عامر یا حارث دے.

دوی د خپل پلار حضرت علی، حضرت ابن عمراوحضرت عائشے رضی الله عنها نه روایات اوریدلی دی.او د دوی نه عمربن عبدالعزیز او امام شعبی رحمہما اللہ اودوی نه علاوه نورو ډیرو حضراتو روایات اخستے دی.دقاضی شریح رحمہ اللہ نه پس د کوفے قاضی پاتے شوے دے.په حدیث کښے ثقه دے.اصحاب سته د دوی د روایاتو اخراج کړے دے.د اتیا کالونه ئے زیات عمر وو.په ۱۰۳ھ یا ۱۰۴ھ په کوفه کښے وفات شوے دے(۴)

قوله: أَبُومُوسَى اشعري رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: دا مشهور صحابی دے.د دوی نوم عبدالله بن قیس دے. دنبی ﷺ مدینے ته د هجرت نه وړاندے ئے تشریف راوړے وو.اوپه اسلام مشرف شوے وو.بیا یمن ته تلے وو.بیا ئے د حبشه هجرت کړے وو.د حبشه نه مدینے ته د فتح خیبر نه پس د اصحاب السفینتین سره هجرت کړے وو.حافظ ابوبکربن ابی داود السجستانی رحمہ اللہ فرمائی.چه حضرت ابوموسی اشعری رضی اللہ عنہ کښے د دے نه علاوه یو بل فضیلت دا

---

(۱) عمدة القاری(۱/۱۳٤) وتقریب التهذیب (ص.۲٤۲ رقم الترجمة (۲٤۱۵)_

(۲) تهذیب الکمال (۳۱/۳۱۸- ۳۲۲) وتقریب (۲.۵۹۰) رقم الترجمة (۷۵۵٤_

(۳) عمدة القاری(۱/۱۳٤) وتقریب (ص.۱۲۱) رقم الترجمة ۶۵۸)

(۴) عمدة القاری(۱/۱۳۵) وتقریب (۶۲۱) رقم الترجمة (۷۹۵۲_

وو. کوم چه بل صحابی ته نه وو حاصل. دوی درے هجرتونه کړی دی. اولنے هجرت د یمن نه نبی کریم ﷺ طرفته، دویم هجرت د مکے مکرمے نه حبشه ته. اودریم هجرت د حبشه نه مدینے منورے ته، لیکن دا خبره دے بنکاره وی. چه دلته هم اولنے قول صحیح دے چه دوی د مکے نه یمن ته تلے وو. بیا حبشه اودبیا د حبشه نه مدینے منورے ته راغلے وو.
نبی کریم ﷺ دوی د زبید، عدن او دساحل یمن گورنر مقرر کړے وو. بیا عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ دوی د کوفے او بصرے عامل مقرر کړے و.
حضرت ابوموسی اشعری رضی اللہ عنہ نه درے سوه شپیته روایتونه مروی دی. په دے کښے متفق علیه پنځوس احادیث دی. او بیا امام بخاری رحمہ اللہ په څلورو احادیثو کښے منفرد دے. او امام مسلم رحمہ اللہ په پنځلس حدیثونو کښے.
دحضرت ابوموسی اشعری رضی اللہ عنہ شمار په صحابو رضی اللہ عنہم کښے په عالمانو او مفتیانو کښے کیږی.
د صحیح قول مطابق حضرت ابوموسی اشعری رضی اللہ عنہ په ۴۴ھ کښے وفات شوے وو.(۱)

قوله: أَيُّ الْإِسْلَامِ أَفْضَلُ: صحابه کرام رضی اللہ عنہم د نبی کریم ﷺ نه تپوس اوکړلو. چه «أی الإسلام أفضل؟» بعضے حضراتو ددے تقدیر «أی خصال الإسلام أفضل؟» راویستے دے.(۲) او بعضے حضراتو «أی ذوی الإسلام أفضل» تقدیر راویستے دے.(۳) دا دویم تقدیر د اولنی تقدیر نه اولی دے.(۴) ځکه چه په جواب کښے د صاحب اسلام ذکر دے. نبی ﷺ په جواب کښے «من سلم المسلمون من لسانه ویده» اوفرمائل. اود مسلمان ذکر ئے اوکړلو. د خصلت ذکر ئے نه دے کړے. که چرته د «أی خصال الإسلام» تقدیر راویستے شی. نوپه سوال او جواب کښے به مطابقت نه وی.
دویمه خبره دا هم ده. چه ددے حدیث په بعضے طرق کښے «أی المسلمین أفضل» مذکور دے.(۵) او په جواب کښے هم هغه «من سلم المسلمون من لسانه ویده» وئیلے شوی دی. نو د «أی المسلمین» مطابق چه «أی الإسلام» راویستے شی. نوزیاته بهتره به وی. اودا به هله وی. چه «أی ذوی الأسلام» مقدر اومنلے شی.
په دے تقدیر سره د علامه کرمانی رحمہ اللہ سوال او جواب غیر ضروری گرځی. هغوی سوال کړے دے. چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم د اسلام په باره کښے یعنی د خصلت په باره کښی سوال کړے

---

(۱) تهذیب الأسماء واللغات (۲۶۸/۲، ۲۶۹)_ وسیر أعلام النبلاء (۳۸۰/۲، ۴۰۲_ وعمدة القاری (۱۳۵/۱)
(۲) فتح الباری (۵۵/۱)_
(۳) پورتنئ حواله)_
(۴) پورتنئ حواله
(۵) صحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل رقم (۱۷۳)_

وو. اوپه جواب کښے نبی ﷺ اوفرمائیل چه «(من سلم)) یعنی «أی الخصلة» ذکر ئے اوکړلو. لکه چه په سوال او جواب کښے مطابقت نشته.

بیا هغوی ددے جواب ورکړے دے. چه د نبی کریم ﷺ جواب د معنی په اعتبار سره بیخی مطابق بلکه په زیاتی معنی باندے مشتمل دے. خکه چه په دے سره ددے خصلت په وجه افضیلت معلومیږی. او تقدیر دا دے. «خصلة من سلم المسلمون ....)) یعنی د «ذوی الإسلام» د تقدیر په صورت کښے ددے ضرورت نشته. چه «خصلة» مقدر اومنلے شی.(۱)

دا باب چونکه د اولنی باب د تشریح په طور راغلے دے. هلته کښے اشکال شوے وو. نوامام بخاری رحمہ اللہ دا باب قائم کړلو. اوددے اشکال جواب ئے ورکړلو. نوخکه دا ونیل چه ددے ترجمه مقصد د مرجنو تردید دے. یا نه دے. د حاجت نه زیاتی خبره ده. اصلی مقصد دا شبه لرے کول دی. ضمناً په کښے تردید هم راغلو والله اعلم.

۵=بَاب إِطْعَامُ الطَّعَامِ مِنَ الْإِسْلَامِ

الحديث الثّاني عشر

[۱۳] حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَزِيدَ عَنْ أَبِي الْخَيْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ [۱۲، ۲۸، ۵۸۸۳]

په تراجمو کښې د امام بخاری تفنن دلته کښے ترجمه ده «(إطعام الطعام من الإسلام» په دے کښے د «اسلام» لفظ راغلے دے. په وراندے باب کښے فرمائی «من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» دلته د ایمان لفظ دے. بیا دلته ئے «من الإسلام» مؤخر کړے دے. او په وراندے باب کښے ئے «من الإيمان» مقدم کړے دے. ددے نه پس وراندے باب دے «حب الرسول ﷺ من الإيمان» هلته ئے «من الإيمان» روستو کړے دے. دا اتفاقی خبره هم کیدے شی. خو د امام بخاری رحمہ اللہ پشان متیقظ او دقت پسند بزرګ د شان سره داسے اتفاق لرے معلومیږی. نوخکه بهتره هم دا ده. چه دا په تفنن باندے حمل کړے شی. د دوی منشا دا ده. چه په طبیعت کښے تازګی قائمه وی. که په تراجمو کښے یوشان والے وی. نو په طبیعتونو کښے د ستومانتیا پیدا کیدو ویره وی. د شوق قائم ساتلو دپاره داسے قسم تبدیلیانے راوړی. مور د خلق اهل لسان نه یو. خکه دا لطائف نه محسوس کوو. کوم خلق چه اهل لسان دی. هغوی ته په دے خبرو خوند ملاویږی.(۲)

---

(۱) شرح کرمانی (۱/)_

(۲) امداد الباری (۳۴۹/۴)_

د ترجمة الباب مقصد او د ماقبل وما بعد سره مناسبت ددے نه په وړاندینی باب باندے یو اشکال کیدلو.چه که یو کس نورو ته تکلیف رسوی.نوهغه هډو مسلمان نه دے.(په دے خو د خوراجو او معتزلو تائید کیږی.) نوامام بخاری رحمه الله هغه اشکال ختم کړلو.چه داسے نه ده.بلکه د اسلام درجات دی.که یوسړے نورو ته تکلیف نه رسوی.هغه کښے کمال اسلام موجود دے.اوکه یو سړے نوروته تکلیف رسوی.نودهغه ایمان او اسلام ناقص دے.هلته د «تنزل الناقص بمنزلة المعدوم» صورت اختیار کړے شوے دے.کوم چه د اهل بلاغت په نیز مشهور دے.اوامام بخاری رحمه الله دا ترجمه ددے دپاره قائمه کړه.چه هغه دا خودل غواړی.چه یوه درجه خو د اسلام ده.چه سړے نورو ته تکلیف اونه رسوی.او ددے نه اوچته درجه دا ده.چه نورو ته دتکلیف رسولو نه ځان ساتلو سره سره هغوی ته فائده رسوی.دا ددے په مقابله کښے اوچت مقام دے.چه ،،مواسات،، ورته وائی.ددے نه پس وړاندے فرمائی «من الإیمان أن یحب لأخیه مایحب لنفسه» دا ددے نه هم اوچته درجه ده.چه سړے نورو ته د خپل ځان سره برابر درجه ورکوی.چه کوم څیز د خپل ځان دپاره خوښوی.هغه د نورو دپاره هم خوښ کړی.دا د ،،مواسات،، نه هم اوچته درجه ده.بیا ددے نه هم اوچته درجه ده.چه «حب الرسول من الإیمان» چه سړے خلقو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی . مثلاً د رسول اکرم ﷺ سره دومره محبت وی.چه د خپل ذات او ځان سره هم هغه محبت نه وی.دا نورو ته د ترجیح ورکولو مسئله ده.اودا ښکاره ده.چه عام نه ده . دا د هغه خواصو او اهل فضائلو دپاره ده.په چا کښے چه ایمان په اعلی او اکمله درجه موجود وی.بیا ئے ددے نه پس یوه بله درجه بیان کړے ده.چه د هغے ذکر په «علامة الإیمان حب الأنصار» کښے راځی.یعنی چه نورو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی.اود خپل ځان نه زیات د هغوی سره محبت ساتی.اوهغوی سره د دوی محبت دومره وی.چه د هغوی کوم متعلقین او انصار دی.د هغوی سره هم د دوی محبت پیدا شی.د سړی چه کله څه څیز سره محبت وی.نو د هغے د متعلقاتو سره ئے هم محبت وی.دلته د رسول الله ﷺ خاص متعلقین حضرات انصار دی.چا چه د نبی ﷺ د حمایت او نصرت او امداد کارنامے کړے وے.نو د ایمان اعلی درجه دا ده.چه د نبی کریم ﷺ سره محبت د خپل ځان سره د محبت نه دومره زیات کړے شی.چه څوك د نبی ﷺ انصار او معاونین دی.چه د هغوی سره محبت هم د ده په زړه کښے راسخ شی.

خلاصه دا چه اولنۍ درجه دا ده.چه نورو ته د تکلیف رسولو نه ځان بچ کړی.دویمه درجه دا ده.چه نورو ته فائده اورسوی.دریمه درجه دا ده.چه نور خپل ځان سره برابر کړی.یعنی د نورو دومره خیال ساتی.لکه څنګه چه د خپل ځان ساتی.څلورمه درجه دا ده.چه نورو ته په خپل ځان باندے ترجیح ورکړی.او پنځمه درجه دا ده.چه د اهل ترجیح او اهل محبت سره د دوی محبت دومره وی.چه د هغوی د متعلقینو سره هم دده محبت پیدا شی.دا یو خاص ترتیب دے.او ددے مطابق په «إطعام الطعام من الإسلام» کښے د مواسات یعنی دویمے درجے بیان دے.کوم چه د وړاندے باب «من سلم المسلمون من لسانه ویده» نه اوچته درجه ده.نودا وینا چه د اولنۍ او دویمے ترجمے مقصد یو دے.په دواړو کښے څه فرق نشته.مناسب نه ده.

رجال الحدیث

قوله عمرو بن خالد: دا عمرو بن خالد بن فروخ بن سعید تمیمی دے خزاعی ورته هم وائی. اصل کښے د حران دے خکه ورته حرانی وائی. په مصر کښے ئے استوګنه اختیار کړے وه. خکه د دوی شمار په مصریانو کښے کیږی. د دوی کنیت ابوالحسن دے. دلیث بن سعد او عبیدالله بن عمر رحمهما الله وغیره نه ئے احادیث اوریدلی دی. او د دوی نه روایت کونکی ابوزرعه او ابوحاتم رحمهما الله وغیره دی.

ابوحاتم د دوی په باره کښے فرمائی. چه دوی صدوق دی. اواحمد بن عبدالله فرمائی. «ثبت ثقة مصری» د دوی نه په اصول سته کښے صرف امام بخاری رحمه الله روایات اخستے دی. اوباقی حضراتو ترے نه دی اخستے. البته ابن ماجه د یو کس په واسطه د دوی نه روایات اخستی دی. په مصر کښ په ۲۲۹ھ کښے وفات شوے وو.(۱)

قوله لیث: دا مشهور فقیه او امام لیث بن سعد مصری دے. د دوی حالات مونږ په «بدء الوحی» کښے د دویم حدیث لاندے ذکر کړی دی. «فارجع إليه إن شئت»

قوله یزید: دا یزید بن ابی حبیب دے. د ابوحبیب نوم سوید دے. او د یزید کنیت ابورجاء دے. دا جلیل القدر تابعی دے. په صحابو رضی الله عنهم کښے ئے د حضرت عبدالله بن الحارث بن جزء الزبیدی او ابوالطفیل عامربن واثله رضی الله عنهما نه احادیث اوریدلی دی. او ددوی نه علاوه په تابعینو رحمهم الله کښے ئے د یو لوئے جماعت نه کسب علم کړے دے. د دوی نه په روایت کونکو کښے سلیمان تیمی، ابراهیم بن یزید او یحیی بن ایوب رحمهم الله شامل دی. او ددوی نه علاوه د مصر په اکابرینو کښ ډیر حضرات دی.

ابن یونس رحمه الله فرمائی. چه د دوی نه وړاندے به په مصر کښے صرف په فتن او ملاحم باندے خبرے اترے کیدے. اوهم ددے متعلق احادیث به بیانولی شو. دا اولنے شخصیت دے. چه په مصر کښے ئے د حدیث او فقه علم ښکاره کړلو. اود حلالو او حرامو په باره کښے ئے د خبرو سلسله شروع کړله.

یزید د بن ابی حبیب په هغه درے بزرګانو کښے یو دے. څوک چه حضرت عمربن عبدالعزیز رحمه الله په مصر کښے د فتوی ورکولو دپاره مقرر کړی وو. دوی به په مصر کښے فتوی ورکوله. ډیرحلیم اوعاقل وو. په ۵۳ھ کښے پیدا شوے وو. او په ۱۲۸ھ کښے وفات شوے وو.(۲)

---

(۱) عمدة القاری (۱۳۷/۱) وتقریب (٤٢٠) رقم الترجمة (٥٠٢٠)_

(۲) عمدة القاری (۱۳۷/۱) وتتقریب (ص. ۶۰۰ رقم الترمة (۷۷۱)_

قوله ابوالخیر: دا مرثد بن عبدالله یزنی مصری دزحضرت عمروبن العاص سعید بن یحیی او حضرت ابوایوب انصاری رضی الله عنهم نه روایت کوی. ثقه او فقیه دے. په ۹۰ھ کښے وفات شوے دے. اصحاب صحاح سته د دوی نه په خپلو کتابونو کښے رویات نقل کړی دی.(۱)

(۱) عبدالله بن عمرو رضی الله عنهما د دوی حالات په «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» کښے تیر شوي دی.

قوله أَنَّ رَجُلًا سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: د دے رجل مبهم په باره کښے حافظ رحمه الله فرمائی. «لم أعرف أسمه» بیا فرمائی. «قیل إنه أبوذر وفی ابن حبان أنه هانی بن یزید والد شریح» (۲)

قوله أَيُّ الْإِسْلَامِ خَيْرٌ قَالَ تُطْعِمُ الطَّعَامَ وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ(۳)

د نبی علیه السلام نه تپوس اوشو. چه «أی الإسلام خیر؟» یعنی «أی خصال الإسلام خیر» د اسلام کوم خصلتونه ښه دی؟ دلته کښے د «خصال» تقدیر منلے شی. ځکه چه راروان هم د خصلتنو ذکر دے.(۴)

ددے سوال په جواب کښے نبی علیه السلام اوفرمائیل. «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» دلته «تطعم» او «تقرأ» د «أن تطعم» او «أن تقرأ» په معنی کښے دی. اود مصدر په تاویل کښے دی. لکه «تسمع بالمعیدی خیر من أن تراه» د «أن تسمع» په معنی کښے دے.(۵)

اطعام طعام مطلق دی. په «تطعم الطعام» کښے څه قید نشته که دوست وی. اوکه رشته دار، نزدے وی اوکه لرے، ددے علاقے وی. او که د لرے. بیا دا هم تعمیم دے. که دغه طعام اعلی وی اوکه ادنی وی. چه څه تاسره وی. په هغه ئے اوخره. په «تطعم الطعام» کښے خودا قید هم

---

(۱) عمدة (۱۳۷/۱ وتقریب (ص. ۵۲٤) رقم الترجمة (۶۵٤۷)_

(۲) فتح الباری (۵۶/۱)

(۳) الحدیث أخرجه البخاری ایضاً فی کتاب الإیمان باب إفشاء السلام من الإیمان رقم(۲۸ وفی کتاب الإستئذان باب السلام للمعرفة وغیرالمعرفة رقم(۶۲۳۶ ومسلم فی صحیح فی کتاب الإیمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل رقم(۱۶۹) والنسائی فی سننه فی کتاب الإیمان وشرائعه باب أی الإسلام خیر .....رقم(۵۰۰۳) وابوداود فی سننه فی کتاب الأدب باب فی إفشاء السلام رقم (۵۱۹٤) وابن ماجه فی سننه فی کتاب الأطعمة باب إطعام الطعام (۳۲۵۳)_

(۴) فتح الباری (۵۶/۱)_

(۵) پورتنۍ حواله_

نشته.چه په مړه خیټه پرے خوراك کوه.که تا سره لږ وی.نو د «طعام الواحد یکفی الإثنین» مطابق د یوکس طعام دے دوه کسان اوخوری.گذاره خو بهرحال د یوکس په خوراك د دوو هم کیږی.خکه دا هم ضروری نه ده.چه په مړه خیټه پرے خوراك اوکړی.دے سره سره دا هم ضروری نه ده.چه په اطعام طعام کښے هم روټی خوړل داخل دی.بلکه په دے کښے یخ او گرم هم شامل دی.چائے پرے اوخکوه.بوتل پرے اوخکوه.چونکه په قرآن مجید کښے د څکاك دپاره هم دا لفظ استعمال شوے دے.﴿فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّيْ وَمَنْ لَّمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّيْ إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهٖ﴾ (۱) خکه په اطعام طعام کښے روټی ورکول هم داخل دی.او چائے او اوبه او پیئ او شربت څکول هم داخل دی.منشا ئے دا ده.چه د«من کان یؤمن باللہ والیوم الآخر فلیکرم ضیفه» (۲) مصداق پکار ده چه تهٔ ئے.ددے نه پډه کول نه دی پکار.

د شیخ الاسلام حضرت مدنی قدس سره طرز عمل مونږ خو کتلی دی.چه د شیخ الاسلام حضرت مدنی رحمہ اللہ سره چه به سبق ختم شو .د سبق نه پس به حضرت په چوکئ باندے اودریدلو.او په پوره دارالحدیث کښے به ئے نظر واچولو.چه کوم خلق نوے راغلی دی. دارالعلوم دیوبند یوه مرکزی اداره وه .د لرے او نزدے نه به خلق ددے د لیدو دپاره راتلل. چونکه د حضرت ذات ته مرکزیت حاصل وو.دحضرت د درس وخت به وو.خلق به هلته راتلل.دسبق نه پس به حضرت نوی راتلونکی کسان کتل.بیا به ئے هغوی راغوښتل.اوخپل خان سره به ئے کور ته بوتلل.اوروټی به ئے پرے خوړله.حالانکه عین ممکن وه.چه په طالبانو کښے به د هغه څوك کوربه موجود وو.یا په استاذانو کښے به دهغه څه کوربه موجود وو.خو هغوی به په دے احتمال باندے اکتفاء نه کوله.بلکه روزانه به اهتمام وو.چه دا خلق به ئے لتولو.سترګو به ئے هغوی لتول.او بیا به ئے کور ته د روټی دپاره بوتلل.اوس که یو کس به ورته اووئیل.چه زه د فلانی میلمه یم.زما دپاره هغه اهتمام کړے دے.نوهغه ته به اجازت ورکړے شو. او کوم خلق چه به داسے نه وو.هغوی به حضرت خپل کور ته بوتلل.اوس هغوی به کله لس کسان هم وو.اوکله به پنځه هم وو.په شمار کښے به کمے بیشے راتللو.

قوله: وَتَقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ: تاسو به کتلی وی.چه په تولو قومونو کښے رواج دے.چه کله دوی په خپل مینځ کښے یوخائے شی.نو د قولی تحفه تبادله کوی.څوك څه وائی.او څوك څه وائی.د هندوانو په نیز د تحیه جدا طریقه ده.د انګریزانو په نیز جدا طریقه د.اود نورو قومونو په نیز جدا.اسلام ددے دپاره د «السلام علیکم» یا د «سلام علیکم» طریقه اختیار کړے ده.یو سړے چه کله بل سره ملاؤ شی.نو «السلام علیکم» اووائی. بل جواب کښے «وعلیکم السلام» اووائی .د تحفو تبادله په خپل مینځ کښے من قبیل الاقوال

---

(۱) سورة بقرة:۲۴۹)_

(۲) صحیح بخاری کتاب الأدب باب من کان یومن باللہ والیوم الآخر فلا یؤذ جاره رقم(۶۰۱۸) و(۶۰۱۹) وباب حق الضیف رقم(۶۱۳۵) و(۶۱۳۶) و(۶۱۳۸)_

ده په خلقو کښے دشمنئ وی یو دبل د سردشمن وو هم ددے عداوتونو او دشمنود وجے هغوی د ..حلف.. سلسله قائمه کړے وه یوه قبیله د بلے قبیلے او یو سړے دبل سړی حلیف وو دے به دهغه د جان محافظ وو اود هغه د جان حفاظت به ئے کولو ددے نه بغیر دهغوی ملاقات د خطرو نه خالی نه وو نواسلام «السلام علیکم» تحیه مقرر کړله چه د اول نه ورته اطمینان ورکړی چه زه ستا د سلامتیا خوانشمند یم زما د طرف نه ته مطمئن اوسه زه به تا ته څه ضرر او نقصان نه درکوم دویم کس په جواب کښے وائی «وعلیکم السلام» اوهغه هم دا اطمینان ورکوی چه زه هم ستا د سلامتیا خواهشمند یم زما د طرفه به هم تا ته څه تکلیف او ضرر نه رسی.

دالله سبحانه وتعالی تحیه هم دا ده لکه چه د ﴿سَلٰمٌ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ﴾ (۱) نه معلومیږی.

خودا به په غرض د اکرام او تکریم وی مونږ خو «السلام علیکم» د دعا په نیت وایو خوالله تعالی خو دعا کونکے نه دے نوځکه به دا وئیلے شی چه هلته مقصود اکرام او تکریم دے یعنی د ا اطمینان ورکول دی چه تاسو به زمونږ په نیز دلته د مکرم او معزز ئے نوځکه ئے ﴿سَلٰمٌ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ﴾ اوفرمائیل.

دا د فرشتو تحیه هم ده په حدیث کښے راځی چه نبی کریم ﷺ ته حضرت جبریل علیه السلام د حضرت خدیجه رضی الله عنها په باره کښے فرمائیلی وو «فإذا أتتك فاقرأ عليها السلام من ربها ومني» (۲)

دغه شان د حضرت عائشے رضی الله عنها په باره کښے هم راغلی دی «هذا جبريل يقرئك السلام» (۳)

حضرت آدم علیه السلام چه کله الله سبحانه وتعالی پیدا کړلو نو په هغه وخت کښے ئے ورته اوفرمائیل «اذْهَبْ فَسَلِّمْ عَلَى أُولَئِكَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَاسْتَمِعْ مَا يُحَيُّونَكَ تَحِيَّتُكَ وَتَحِيَّةُ ذُرِّيَّتِكَ فَقَالَ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ فَقَالُوا السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللهِ» (۴)

الله سبحانه وتعالی مونږته په ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَدْخُلُوْا بُيُوْتًا غَيْرَ بُيُوْتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَاْنِسُوْا وَتُسَلِّمُوْا عَلٰٓى اَهْلِهَا﴾ (۵) کښے هدایت کړے دے که تاسو د چا کور ته ورځئ نو «السلام علیکم» وائے او اجازت غواړے او بیا اسلام دا د مسلمانانو شعار ګرځولے دے قرآن کریم وائی ﴿وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلٰمَ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾ (۶) «السلام علیکم» ویونکی ته دا مه وائے چه هغه مومن نه دے دا

---

(۱) سورة یس:۵۸)_

(۲) صحیح مسلم (۲۸٤/۲) کتاب الفضائل باب من فضائل خدیجة رضی الله عنها دغه شان اوګورئ مجمع الزوائد (۲۲٤/۹، ۲۲۵) کتاب المناقب باب فضل خدیجة بنت خویلد زوجة رسول الله ﷺ)_

(۳) صحیح بخاری کتاب فضائل الصحابة باب فضل عائشة رضی الله عنها رقم(۳۷۶۸)_

(۴) صحیح بخاری کتاب أحادیث الأنبیاء باب خلق آدم وذریته رقم(۳۳۲۶)_

(۵) سورة النور:۲۷)_

(۶) سورة نساء:۹٤)_

خو د اهل اسلام شعار دے کله چه هغوی «السلام علیکم» اووائی.نو هغه به مومن کنړلے شی.دغه شان نبی اکرم ﷺ په «تقرء السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» کښے ذکر کړی دی.چه تاسو اطعام طعام کوئ.او چه څوك پیژنئ.هغوی ته هم سلام کوئ.اوچه څوك نه پیژنئ.نو هغوی ته هم سلام کوئ.

ددے نه بعضے خلق مستثنی دی.لکه کافران که ذمیان وی اوکه غیر ذمیان.هغوی باندے د سلام د ابتداء اجازت نشته.دغه شان په عاصی مجاهر باندے څوك چه په جهره او علانیه گناه کوی.هغه ته هم د سلام کولو نه منع شوے ده.دغه شان که یو سړے متیازے کوی.یا غسل کوی.یا تلاوت کوی.یا دعا کوی.یا ذکر کښے مشغول وی.یا په درس او تدریس کښے مشغول وی.نوهغه ته به هم سلام نشی کولے.مختلف مواقع دی.کوم چه فقهاؤ بیان کړی دی.او ددوی د استثناء معقول وجوهات موجود دی.(۱)

البته که یو حاکم ظالم وی.اوهغه ته ابتداء بالسلام اونکړے شی.نو د ضرر او تکلیف احتمال وی.نوهلته اجازت ورکړے شوے دے.اگرچه هغه غیر مسلم ولے نه وی . لیکن حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی.که هغه غیر مسلم وی. که هغه ته د ضرر د ویرے د وجے د ابتداء بالسلام نوبت راشی.یا جواباً سلام ته ضرورت پیښ شی. نو په هغه وخت کښے هم که د سلام لفظ استعمال نکړی.نو بهتره ده.په جواب کښے دے «هداك الله» اووائی.آداب هم وئیلی شی.(۲)

نن صبا دا رواج شوے دے.چه چا سره پیژند گلو وی.هغه ته سلام کوی. اوچا سره چه پیژند کلو نه وی.هغه ته سلام نه کوی.دا خو ټیك ده.که د چا د مسلمان کیدو خبر نه وی.اوویریږی.چه دا به مسلمان نه وی.نو سلام دے نشی کولے.خوکه دا ویره نه وی.اوپه زړه کښے دا احتمال نه راځی.نو بیا ته سلام کوه.په ابتداء بالسلام کښے عاجزی ده.د متکبرینو طریقه ده.چه هغوی دبل د سلام انتظار کوی.او په ابتداء بالسلام کښے دځان سپك والے گنړی.نوځکه د ابتداء بالسلام اهتمام کول پکار دی.اوتاسو ته معلومه ده.چه ابتداء بالسلام مسنون ده.او رد د سلام واجب دے.خودا مسنون د واجب نه افضل دے.(۳)

د یو قسم سوالونو په جواب کښې د مختلفو جوابونو د واردیدو وجوهات دلته په حدیث کښے. سوال «أی الإسلام خیر» وو.او په جواب کښے «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» اوفرمائیلے شو. دلته اشکال پیدا کیږی .چه سوال یو شان دے.خو په جواب کښے

---

(۱) بذل المجهود (۱/۴۲، ۴۳) کتاب الطهارة باب فی الرجل یردالسلام وهو یبول)_

(۲) فضل الباری(۱/۳۲۸)_

(۳) تفسیر قرطبی (۵/۲۹۸، ۲۹۹) قوله تعالی (﴿ وإذا حییتم بتحیة فحیوا بأحسن منها أو ردوها تفسیر کبیر(۱۰/۲۱۱، ۲۱۵) وأوجزالمسالک (۱۵/۹۶، ۱۰) العمل فی السلام وردالمحتار (۶/۴۱۶ کتاب الحظر والإباحة (مطبوعه ایچ ایم سعید کمپنی)_

مختلف امور ذکر شوی دی. مثلاً د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په حدیث کښے دی. په هغے کښے سوال دے «أی العمل أفضل؟» نو نبی ﷺ په جواب کښے فرمائی «الإیمان بالله ورسوله، قیل ثم ماذا؟ قال الجهاد فی سبیل الله، قیل ثم ماذا؟ قال: حج مبرور»(۱)

دغه شان د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه په حدیث کښے دی. چه هغوی د رسول الله ﷺ نه تپوس اوکړلو «أی العمل أحب إلی الله؟» نو نبی ﷺ اوفرمائیل. «الصلاة علی وقتها قال ثم أی؟ قال ثم برالوالدین قال: ثم أی؟ قال: الجهاد فی سبیل الله»(۲)

سوال دا دے. چه ددے څه وجه ده چه سوال یو یا متقارب دے او جوابونه مختلف دی.

عالمانو ددې اشکال ډیر جوابونه ورکړی دی () یو جواب دا دے. چه په اصل کښے د جواب دا اختلاف د سائلینو دحال داختلاف د وجے دے. د سائلینو د حالاتو د اختلاف د وجے نبی کریم ﷺ جواب مختلف ورکړے دے.(۳) تاسو به کتلی وی. چه سائل مونځ کوی. په جهاد کښے هم څی. ایمان هم راوړی. خو هغه لږ غوندے بخل کوی. اوپه هغه کښے تکبر غوندے محسوس کیږی. نو نبی ﷺ اوفرمائیل. «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» چه په اطعام طعام سره د بخل نفی اوشی. او «تقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» سره د تکبر نفی اوشی.

یو سائل ته ئے اوکتل. چه هغه په مونځ اود مورپلار په تابعداری کښے کوتاهی کوی. نو هلته نبی ﷺ اوفرمائیل. «الصلاة علی وقتها» او د «برالوالدین» ذکر ئے اوکړلو. او بیا دا هم کیږی. چه سائل یو وی. اود جواب په وخت کښے په جمع کښے څو کسان وی. په چا کښے یوه کوتاهی وی. اوپه چا کښے بله کوتاهی وی. نو د سائل رعایت هم نبی ﷺ کړے دے. او د نورو حاضرینو هم. بهرحال د اد جواب اختلاف «لإختلاف حال السائلین» د وجے دے.

() بعضے حضرات وائی چه په اصل کښے دا اختلاف د وخت د اختلاف په وجه دے.(۴) یوه زمانه وه. چه که گرانی وی. قحط راشی. یو سړے د نبی ﷺ نه تپوس اوکړلو. چه زه د نفلی حج دپاره څم. ستاسو څه مشوره ده؟ نبی ورته اوفرمائل. چه ته حج ته مه څه. بلکه خلقو ته روټی ورکوه. دغه شان یوه زمانه وه. چه په ایمان راوړلو کښے به ډیرے سختے پیښیدلے. او د مشرکانو ظلم او زیاتی خلق د اسلام نه منع کول. نو نبی ﷺ په خصوصیت سره «ایمان بالله ورسوله» ذکر اوفرمائیل. او د ایمان بالله سره نبی ﷺ د نورو څیزونو ذکر هم اوکړلو. کوم چه

---

(۱) صحیح بخاری (۸/۱) کتاب الإیمان باب من قال إن الإیمان هوالعمل)۔

(۲) صحیح بخاری (۷۶/۱) کتاب مواقیت الصلاة باب ضل الصلاة لوقتها)۔

(۳) شرح نووی علی صحیح مسلم (۴۸/۱) کاب الإیمان باب بیان تفاضل الإسلام وأی أموره أفضل)۔

(۴) فتح الباری (۵۶/۱)۔

د زمانے د حالاتو په اعتبار سره ضروری وو. اود ترجیح مستحق وو.

() بعضے حضراتو دا ونیلی دی. چه د جوابونو اختلاف د متکلم د شؤون په وجه دے. د متکلم خپل حالت په یو وخت کښے څه وی. او په بل وخت کښے بل وی. دنبی کریم ﷺ نظر به په یو وخت کښے د الله تعالی په قهر او غضب وو. نو نبی ﷺ اوفرمائیل. چه «لایدخل الجنة قتات»[1] په بل وخت کښے د نبی ﷺ نظر دالله تعالی په شان رحمت باندے وو. نونبی ﷺ اوفرمائیل. چه «من کان آخر کلامه لاإله إلا الله دخل الجنة»[2] نو د نبی په شؤونو او په دوی باندے راتلونکو کیفیاتو او حالاتو کښے چونکه اختلاف وو. نو د هغے په اعتبار سره به نبی ﷺ جواب ورکولو. پخپله په مونږ باندے هم دا کیفیات مختلفه واردیږی. زمونږ حال خو دا دے چه کله په کیفیاتو کښے په مونږ باندے د نفس غلبه وی. اوکله د شیطان تاثیر خپل زور ښائی. او په رسول الله ﷺ به چه د شوونو کوم اختلاف راتلو. هغه به د شوون الهیه تابع وو. د نفس او شیطان څه سوال نه وو.[3]

() بعضے حضرات فرمائی. چه گورئ د نبی کریم ﷺ نه پس حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه دتولو نه افضل دے. دا خو تاسو ته معلومه ده. چه فضیلت کلی حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته حاصل دے. او د فضیلت کلی مطلب دا دے. چه «من حیث المجموع» په تولو صحابو رضی الله عنهم کښے افضل صحابی دے. هغه حضرت ابوبکر رضی الله عنه دے. خو ددے فضیلت کلی باوجود په بعضے نور صحابو رضی الله عنهم کښے جزئی فضیلت موندے شی. یعنی یو خاص قسم فضیلت بعضے بعضے صحابو رضی الله عنهم سره مختص دے. مثلا «أرحم أمتی بأمتی أبوبکر، وأشدهم فی أمر الله عمر، وأصدقهم حیاء عثمان، وأعلمهم بالحلال والحرام معاذ بن جبل وأفرضهم زید بن ثابت، وأقرؤهم أبی، ولکل أمة أمین، وأمین هذه الأمة أبوعبیدة بن الجراح»[4] وغیره ددے صحابو رضی الله عنهم چه کوم فضائل بیان شوی دی. دا جزئی فضائل دی. ددے جزئی فضائلو د وجے چه حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته کوم فضیلت مطلقه او فضیلت کلی حاصل دے. هغه نه متاثر کیږی. د تولوصفاتو اعتبار که اوکړے شی. او په صحابو رضی الله عنهم یا په امت کښے د «أفضل من الکل» لتول اوکړے شی. نو هغه به حضرت

---

(۱) صحیح بخاری کتاب الأدب باب ما یکره من النمیمة رقم(۶۰۵۶ وصحیح مسلم کتاب الإیمان باب بیان غلظ تحریم النمیمة وسنن أبی داود کتاب الأدب باب فی القتات رقم(٤٨٧١) وسنن ترمذی کتاب البر والصلة باب ما جآء فی النمام رقم(۲۰۲۶)_

(۲) سنن أبی داود کتاب الجنائز باب فی التلقین رقم(۳۱۱۶)_

(۳) دشوون نبویه د تفصیل دپاره اوکوگرئ فتح الملهم (۱/۵۹٤، ۵۹۶) کتاب الإیمان باب الدلیل علی أن من مات علی التوحید دخل الجنة قطعاً)_

(۴) جامع ترمی کتاب المناقب باب مناقب معاذبن جبل وزید بن ثابت.وأبی وأبی عبیدة بن الجراح ♣ رقم(۳۷۹۰، ۳۶۷۹۱)_

ابوبکر ﷺ راخیژی.لکه څنګه چه په رسولانو کښے نبی کریم ﷺ ته فضیلت کلی حاصل دے.خو ددے فضیلت کلی باوجود په خپله نبی ﷺ بعضے پیغمبرانو دپاره جزئی فضیلتونو بیان کړی دی.

نبی ﷺ فرمائیلی دی.چه د قیامت په ورځ چه کله زه د خپل قبر نه راپاسم.نو حضرت موسی ﷺ به اوویښم.چه هغه به دعرش پښه نیولے وی.(۱) دا د هغوی جزئی فضیلت دے.

دغه شان نبی کریم ﷺ فرمائیلی دی.چه کله قیامت شی.او حشر الاجساد من القبور اوشی.نو د ټولو نه وړاندے به حضرت ابراهیم ﷺ ته جامے اغوستلے شی.(۲)

د هغوی دا فضیلت هم جزئی دے.

حضرت سلیمان ﷺ ته داسے حکومت ورکړے شوے و.چه په پیریانو باندے هم د هغوی حکومت چلیدلو.(۳) په دے حکومت کښے به هغوی د ټولو څناورو خبرے هم پیژندلے.اود هغے مطابق به ئے عملی اقدامات کول.دا د حضرت سلیمان ﷺ جزئی فضیلت دے.

نبکاره ده چه نبی کریم ﷺ ته دا جزئی فضیلتونه نه دی ورکړے شوے.نوځکه به دا وئیلی شی.چه په کومه طریقه نبی کریم ﷺ ته فضیلت کلی حاصل دے.نوهغه په جزئی فضیلت سره نه متاثر کیږی.هم دغه شان حضرت ابوبکرصدیق ﷺ ته کلی فضیلت حاصل وو.د نورو صحابو ﷺ په جزئی فضائلو سره هغه کلی فضیلت نه متاثر کیږی.

دغه شان دلته ډیر اعمال دی.چه هغے ته جزئی فضیلت حاصل دے.مثال په طور «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» ته په دے اعتبار سره فضیلت حاصل دے.چه په دے کښے د بخل ا کبر نفی ده.اود بخل او کبر نفی د ټولو په نیز خوښ عمل دے.څوك هم ددے د خوښ نه انکار نه کوی.نو ددے فضیلت په دے اعتبار سره د ے.چه په دے کښے د چا اختلاف نشته.جهاد د فضیلت یو عمل دے.او په دے کښے ډیر لوئے فضیلت دے.خو څه کسانو ته دا گران وی.چه دا وینه تویول دی.په دے کښے سفك دماء وی.او په «تطعم الطعام وتقرأ السلام علی من عرفت ومن لم تعرف» کښے څوك اختلاف نشی کولے.

یو فضیلت د مشقت په اعتبار سره وی.«أجرکم علی قدر نصبکم»، «العطایا علی متن الملایا» چه څومره مشقت وی.هغه هومره فضیلت به وی.په دے اعتبار سره که تاسو اوګورئ نو په ایمان

---

(۱) عن أبی سعید ﷺ عن النبی ﷺ قال:الناس یصعقون یوم القیامة .فأکون أول من یفیق. فإذا أنا بموسی آخذ بقائمة من قوائم العرش ..) صحیح بخاری کتاب أحادیث الأنبیاء باب قول الله تعالی ﴿وواعدنا موسی ثلاثین لیلة وأتممناها بعشر... رقم(۳۳۹۸)_

(۲) عن ابن عباس رضی الله عنهما عن النبی ﷺ قال: إنکم محشورون حفاةً عراةً غرلاً ثم قرأ ﴿کما بدأنا أول خلق نعیده.وعداً علینا .إنا کنا فاعلین﴾ وأول من یکسی یوم القیامة إبراهیم.. صحیح بخاری کتاب الأنبیاء باب قول الله تعالی ﴿واتخذالله إبراهیم خلیلاً﴾ رقم (۳۳۴۹)_

(۳) کمافی قوله تعالی:﴿ومن الجن من یعمل بین یدیه بإذن ربه.. وقلیل من عبادی الشکور﴾ سورة سبا :۱۲، ۱۳)

باالله کښے د ټولو نه زیات مشقت دے.مونږ خو نسلی طور مسلمانان یو.او زمونږ ایمان تقلیدی دے.اګرچه دا نسلی او تقلیدی ایمان هم معتبر دے.لکه څنګه چه وړاندے بیان اوشو خو تاسو لږ سوچ اوکړئ چه یو سړے د لات او عزی عبادت کوی.هغه خپل مشکل کشا او حاجت روا ګڼړی.د هغه ډیر تعظیم کوی.او تندے په زمکه اږدی.اوهغه ته سجده کوی دا رسم د هغه د پلار نیکه نه نسلاً بعد نسل راروان وی.اوس چه هغه سړے په الله باندے ایمان راوړی.او دهغه معبودانو نفی اوکړی.د چا چه هغه ډیر تعظیم کولو.هغه ئے حاجت روا او مشکل کشا ګڼرلو.اوبیا د دوی د بے بسئ اقرار کوی.هغوی ته باطل معبودان وانی .او نسلاً بعد نسل د خاندانی روایت نه اوګرځی.نودا معمولی خبره نه ده.دا ډیرګران کار دے.

د مبتدعینو په حال باندے غور اوکړئ یو سړے بدعتی وی.که په زړګاهو کرته ئے پوهه کړے چه د بدعت نه توبه اوباسه.اود سنت عاشق جوړ شه.هغه خپل بدعت په هیڅ قیمت پریخودو ته تیار نه وی.چه هغه ته کله ته اووائے.چه ددے خو په قرآن او حدیث کښے چرته څه ثبوت نشته.هو هغه به درته آخری جواب هم دا درکوی. چه دا یو ښه کار او نیک کار دے.که دا اوکړے شی.نو په دے کښے څه حرج دے؟د لاجوابه کیدو نه پس هغه د حرج خبره راړوانده کړی.خو بدعت نه توبے ویستلو ته تیار نه وی.نو بیا یو دین پریخودل او بل دین اختیارول څه آسان کار نه دے.

دغه شان «ایمان باالله»نه پس نبی ﷺ جهاد في سبیل الله ذکر کړلو.په جهاد في سبیل الله کښے کوم مشکلات دی؟تاسو پیژنئ:چه سر په تلی کښے کیږدی.اوخپل خان په خطراتو کښے اچوی.دا آسان کار نه دے.ځکه خو الله سبحانه وتعالی ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ﴾ (۱) فرمائی.او دوی ته د جنت زیرے ورکوی.او ددے دپاره د «اشتری» لفظ استعمالوی.

دغه شان په حج کښے ډیر مشقت دے.سړے د یو ملك نه بل ملك ته څی.د ژبے نه هم ناواقف وی.د هغه خائے د رسم او رواج نه هم واقف نه وی.په قدم قدم باندے پیسه لکه د اوبو پشان خرچ کوی.او د اجنبی او ناواقف خلقو د غیر همدردانه سلوك نه متأثر کیږی.خو حاجی دا ټول څیزونه په روښانه تندی سره برداشت کوی.نو د ایمان جهاد او حج چه کوم افضیلت بیان شوے دے.هغه د مشقت په وجه سره دے.

دغه شان په یوحدیث کښے دی.چه نبی ﷺ د «أی العمل أحب إلی الله؟» په جواب کښے «الصلاة علی وقتها» ذکر کړلو.هلته احبیت په دے اعتبار سره دے.چه په مانځه کښے د الله سبحانه وتعالی او د بنده په مینځ کښے د عبدیت تعلق قائم وی.هغه الله تعالی ته ډیره عاجزئ اختیار کړی.په دے باندے په مونږ کښے احبیت پیدا کیږی.

---

(۱) سورة توبة:۱۱۱)_

په دے حدیث کښے نبی ﷺ د «الصلاة علی وقتها» نه پس «برالوالدین» ذکر کړے دے.ددے وجے چه په دے کښے د مور پلار اطاعت او تابعداری هغوی ته عاجزی اختیارول وی.په قرآن مجید کښے هم دی.﴿أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ﴾ (۱) دخپل ذات سره الله سبحانه وتعالی مور پلار ذکر کړی دی.﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ (۲) دلته کښے هم د خپل عبادت سره د مور پلار سره د حسن سلوك بیان شوے دے.

ددے نه پس په دے حدیث کښے نبی ﷺ د جهاد ذکرکړے دے.په جهاد کښے د امیر وړاندے د خپلے عاجزئ اقراروی.او مجاهد د امیر په حکم خپل خان قربانی کولو ته تیار وی.نو مونځ، برالوالدین ،اوجهاد کښے عاجزئ .اطاعت او تابعداریٔ په جهاتو سره فضیلت حاصل دے.

حاصل دا دے.چه په مختلفو وجوهاتو سره په اعمالو کښے فضیلت موجود وی.په یوه موقع باندے ئے د ینو خاص جهت دفضیلت لحاظ ساتلے دے.او مخصوص اعمال ئے بیان کړی دی.اوکله ئے د بل جهت د فضیلت اعتبارکړے دے.او دهغے سره متعلق اعمال ئے ذکر کړی دی.په مختلفو اعمالو کښے جزئی فضائل موجود وی.هم دا جزئی فضیلتونه د جواب په وخت کښے د نظر وړاندے ساتلے شوی دی.(۳)

() یو جواب دا ورکړے شوے دے.چه دا مختلف اجناس دی.په دے اجناسو کښے د بعضے اجناسو نبی ﷺ د یو سوال په جواب کښے ذکر کړی دی.او د بعضے اجناسو ئے دبل سوال په جواب کښے ذکر کړے دے.او د بعضے اجناسو ئے د دریم سوال په جواب کښے .والله اعلم بالصواب.

هذا آخر ما أردنا إيراده من شرح أبواب كتاب الإيمان ويليه إن شاء الله تعالى في المجلد الثاني باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه

والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات وعلى آله وأصحابه وتابيعه لهم بإحسان ما دامت الأرض والسماوات.

الحمد لله

احقر مترجم ترے د ګل په شپه په کال (۳ .رمضان ۱۴۲۵) مطابق ۱۷/۱۰/۲۰۰۴) فارغ شو.الله دے د نوروجلدونو د تکمیل توفیق هم ورکړی. او حضرت شیخ الحدیث مدظلهم العالی مع مرتبین ته دے صحت او عافیت ورکړی. آمین

وصلى الله تعالى على خير خلقه محمد وآله وصحبه وسلم

---

(۱) سورة لقمان :۱٤)_

(۲) سورة الإسراء:۲۳)_

(۳) فتح الملهم (۱٦۲٤، ٦۲۷ كتاب الإيمان باب بيان تفاضل الإسلام وأي أموره أفضل)_

بسم الله الرحمن الرحيم

((مصادر ومراجع))

① القران الكريم: كلام رب العالمين.

② ابن ماجه اوعلم حديث: (مصنف) مولانا عبدالرشيد .نعمانی، مدظلهم،، مطبع: مير محمد كتب خانه مركنهلم وادب،

③ الأبواب والتراجم: حضرت مولانا محمد ادريس كاندهلوی صاحب رحمه الله (متوفی ١٣٩٣ھ) مكتبه. جميلی لاهور.

④ الابواب والتراجم لصحيح البخاری: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب متوفی ١٤٠٢ ھ مطابق ١٩٨٢ء، ايچ ايم سعيد كمپنی پاكستان چوك كراچی.

⑤ اتحاف السادة المتقين بشرح أسرار إحياء علوم الدين: علامه سيد محمد بن محمد الحسينی الزبيدی المشهور بمرتضی رحمه الله (متوفی ١٢٠٥ھ) دار احياء التراث العربی

⑥ الاتقان فی علوم القران: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطی رحمه الله (متوفی ٩١١ھ) شركة مكتبة مصطفی البابی الحلبی مصر،

الاجوبة الفاضلة للأسألة العشرة الكاملة: امام عبد الحی لكهنوی رحمه الله (متوفی ١٣٠٤ ھ) مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب-

⑦ إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين: امام محمد بن محمد الغزالی رحمه الله (متوفی ٥٠٥ ھ) دار احياء التراث العربی. بيروت،

⑧ إختصار علوم الحديث: ابوالفداء عماد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر المعروف بابن كثير رحمه الله (متوفی ٧٧٤ھ) دار التراث. القاهرة (١٣٩٩ھ مطابق ١٩٧٩ء)،

⑨ الأربعون النوويه. بشرح الإمام ابن دقيق العيد، ابوزكريا يحيی بن شرف الدين النووی رحمه الله (متوفی ٦٧٦ھ)

⑩ إرشاد الساری شرح صحيح البخاری: ابوالعباس شهاب الدين أحمد بن محمد القسطلانی رحمه الله (متوفی ٩٢٣ھ) المطبعة الكبری الأميرية. مصر طبع سادس ١٣٠٤ھ

⑪ إرشاد القاری الی صحيح البخاری: حضرت مفتی رشيد أحمد صاحب لدهيانوی رحمه الله، محمد سعيد اينڈ سنز كراچی طبع اول،

⑫ أرواح ثلاثه: حكيم الأمت مجدد الملت حضرت مولانا أشرف علی تهانوی رحمه الله (١٣٦٣ھ) دار الإشاعت كراچی،

⑬ أساس البلاغة: جار الله ابوالقاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ٥٣٨ھ). دار المعرفة للطباعة والنشر بيروت ١٣٩٩ھ مطابق ١٩٧٩ء،

(۴۴) الإستيعاب فی اسماء الأصحاب بهامش الإصابة: ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر رحمہ اللہ (متوفی ۴۶۳ھ) دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع، بیروت

(۴۵) أشعة اللمعات: شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۵۲ھ) مکتبه نوریه رضویه سکهر پاکستان،

(۴۶) الإصابة فی تمیز الصحابة: شهاب الدین ابوالفضل أحمد بن علی القسطلانی المصری المعروف بابن حجر رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دار الفکر. بیروت

(۴۷) أصول البزدوی: فخر الإسلام أبوالحسن علی بن محمد البزدوی (متوفی ۴۸۲ھ) الصدف پبلشرز کراچی

(۴۸) الأعلام: خیر الدین محمود بن محمد الزرکلی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۶ھ مطابق ۱۹۷۶ء) دار العلم للملایین طبع ثامن، جولای ۱۹۸۹ء

(۴۹) أعلام الحدیث: إمام أبوسلیمان احمد بن محمد الخطابی رحمہ اللہ (متوفی ۳۸۸ھ) مرکز إحیاء التراث الإسلامی جامعه أم القری مکة المکرمة،

(۵۰) إعلام الموقعین عن رب العالمین: شمس الدین أبوعبدالله محمد بن أبی بکر المعروف بابن قیم رحمہ اللہ (متوفی ۷۵۱ھ) دار الجیل. بیروت

(۵۱) الإمام البخاری إمام الحفاظ والمحدثین: علامه تقی الدین الندوی مدظلهم. المکتبة الحدیثة. العین. الأمارات العربیه المتحدة طبع ثالث ۱۴۰۵ مطابق ۱۹۸۵ء

(۵۲) إمداد الباری: حضرت مولانا عبدالجبار أعظمی رحمہ اللہ (متوفی) مکتبه. حرم مراداباد

(۵۳) إمعان النظر: علامه قاضی محمد أکرم نصرپوری سندهی رحمہ اللہ (من علماء القرن الحادی عشر) شاه ولی الله اکیدمی سنده

(۵۴) أنوار الباری: مولانا سید أحمد رضا بجنوری مدظلهم. مدینه پریس بجنور

(۵۵) أنوار التنزیل وأسرار التاویل: ناصر الدین أبوسعید عبدالله بن عمر البیضاوی الشافعی رحمہ اللہ (متوفی ۶۹۲ھ)

(۵۶) أوجز المسالك إلی مؤطا مالك: شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۴۰۲ھ) إدارة تالیفاتِ اشرفیه ملتان،

(۵۷) إیضاح البخاری: حضرت مولانا سید فخر الدین محمد صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۲ھ) مکتبه مجلس قاسم المعارف دیوبند

(۵۸) الباعث الحثیث شرح إختصار علوم الحدیث: شیخ أحمد محمد شاکر رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۸۸ھ) دار التراث قاهرة، مصر ۱۳۹۹ھ مطابق ۱۹۷۹ء

(۵۹) بدایة المجتهد ونهایة المقتصد: قاضی ابوالولید محمد بن أحمد بن رشد قرطبی رحمہ اللہ (متوفی ۵۷۷ھ) شرکة ومطبعة مصطفی البابی الحلبی. مصر طبع خامس ۱۴۰۱ھ مطابق ۱۹۸۱ء

㉙ الهداية والنهاية: حافظ عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر المعروف بابن كثير رحمه الله (متوفى ٧٧٤ھ) مكتبة المعارف. بيروت. طبع ثانی ١٩٧٧ء

㉚ الهدر الساری. حاشيه فيض الباری: حضرت مولانا بدر عالم ميرٹھی رحمه الله (١٣٨٥ھ) ربانی بکڈپو دهلی ١٩٨٠ء

㉛ بذل المجهود: حضرت العلامه خليل أحمد سهارنپوری رحمه الله (متوفى ١٣٤٦ ھ) مطبع ندوة العلماء لكنهو. ١٣٩٣ھ مطابق ١٩٧٣ء

㉜ بستان المحدثين: حضرت شاه عبد العزيز صاحب رحمه الله (متوفى ١٢٣٩ھ) ايچ ايم سعيد كمپنی پاكستان، چوك كراچی طبع سوم ١٩٨٤ء،

㉝ البلاغ (مفتی أعظم نمبر) دار العلوم كراچی ١٣٩٩ء،

㉞ بلغة الأريب فی مصطلح آثار الحبيب: سيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدی رحمه الله (متوفى ١٢٠٥ھ) مكتب المطبوعات الإسلاميه بحلب طبع دويم ١٤٠٨ھ،

㉟ بيان القرآن: حكيم الأمت حضرت مولانا أشرف علی صاحب تهانوی نور الله مرقده (متوفى ١٣٦٣ھ) شيخ غلام علی اينڈ سنز لاهور،

㊱ پرانے چراغ: مولانا سيد أبو الحسن علی ندوی رحمه الله، مجلس نشريات اسلام كراچی،

(٣٨) تاج العروس من جواهر القاموس: أبو الفيض سيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدی رحمه الله (١٢٠٥ھ). دار مكتبة الحياة بيروت لبنان،

(٣٩) تاريخ بغداد ومدينة السلام: حافظ أحمد بن علی المعروف بالخطيب البغدادی رحمه الله (متوفى ٤٦٣ ھ). دار الكتب العربی بيروت لبنان،

(٤٠) تاريخ الخميس فی احوال أنفس نفيس: شيخ حسين بن محمد بن الحسن الديار بكری المالكی رحمه الله (متوفى ٩٦٦ھ)، مؤسسة شعبان بيروت،

(٤١) تاريخ دار العلوم ديوبند: مرتبه سيد محبوب رضوی رحمه الله، إدارة إهتمام دار العلوم ديوبند طبع اول ١٣٩٧ھ

(٤٢) تاريخ دعوت وعزيمت: حضرت مولانا سيد أبو الحسن علی ندوی رحمه الله. مجلس نشريات إسلام پاكستان،

(٤٣) التاريخ الكبير: أمير المؤمنين فی الحديث محمد بن إسماعيل البخاری رحمه الله (متوفى ٢٥٦ ھ). دار الكتب العلمية بيروت،

(٤٤) تاريخ مشائخ چشت: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا كاندهلوی قدس سره (متوفى ١٤٠٢ھ) نشريات إسلام كراچی،

(٤٥) تبصرة بر المدخل فی علوم الحديث للحاكم: حضرت مولانا عبد الرشيد نعمانی رحمه الله (متوفى) الرحيم اكيڈمی كراچی،

(۴۶) تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف أبوالحجاج جمال الدين يوسف بن عبدالرحمن المزى رحمه الله (متوفى ۷۴۲ھ) المكتب الإسلامى بيروت طبع دويم ۱۴۰۳ھ مطابق ۱۹۸۳ء

(۴۷) تحفة القارى فى حل مشكلات البخارى: حضرت مولانا محمد إدريس صاحب كاندهلوى رحمه الله (متوفى ۱۳۹۴ھ). مكتبه عثمانيه لاهور،

(۴۸) تدريب الراوى شرح تقريب النواوى: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطى رحمه الله (متوفى ۹۱۱ھ) المكتبة العلمية مدينه منوره،

(۴۹) تدوين حديث: حضرت مولانا سيد مناظر أحسن گيلانى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۵ھ). مكتبه إسحاقيه جوناماركيت كراچى،

(۵۰) تذكره حضرت مولانا فضل الرحمن گنج مرادابادى رحمه الله. حضرت مولانا سيد أبوالحسن على ندوى رحمه الله. مجلس نشريات اسلام كراچى،

(۵۱) تذكرة الحفاظ: حافظ أبوعبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبى رحمه الله (متوفى ۷۴۸ھ). دار المعارف العثمانيه الهند،

(۵۲) تذكرة الرشيد: حضرت مولانا عاشق إلهى صاحب ميرتهى رحمه الله (متوفى ۱۳۶۰ھ) إدارة إسلاميات لاهور،

(۵۳) التعليقات على الدراسات: حضرت مولانا عبدالرشيد نعمانى رحمه الله صاحب. لجنة إحياء الأدب السندى،

(۵۴) تعليقات على ذيل تذكرة الحفاظ لابن فهد المكى: علامه محمد زاهد الكوثرى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۱ھ) دار إحياء التراث العربى،

(۵۵) تعليقات على الرفع والتكميل للكنوى: شيخ عبدالفتاح أبوغدة حفظه الله. مكتب المطبوعات الإسلاميه. حلب طبع دويم، ۱۴۰۷ھ مطابق ۱۹۸۷ء

(۵۶) تعليقات على شروط الائمة الخمسة للحازمى: علامه محمد زاهد الكوثرى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۱ھ). مطبوعه مع سنن ابن ماجه. قديمى كتب خانه كراچى،

(۵۷) تعليقات على شروط الائمة الستة للمقدسى. علامه محمد زاهد الكوثرى رحمه الله (متوفى ۱۳۷۱ھ). كتب خانه كراچى،

(۵۸) تعليقات على علوم الحديث لابن الصلاح. دكتور نور الدين عتر. دار الفكر بيروت ۱۴۰۶ھ مطابق ۱۹۸۶ء

(۵۹) تعليقات على مسند الإمام أحمد: علامه أحمد محمد شاكر. دار المعارف مصر،

(۶۰) تعليق التعليق: حافظ أحمد بن على المعروف بابن حجر العسقلانى رحمه الله (متوفى ۸۵۲ھ) المكتب الإسلامى ودار عمار،

(۶۱) تفسير عثمانى: شيخ الإسلام شبير أحمد عثمانى رحمه الله (متوفى ۱۳۶۹ھ) مجمع الملك فهد سعودى عرب،

(۶۲) التفسير الكبير (مفاتيح الغيب) إمام أبوعبدالله فخر الدين محمد بن عمر الحسين رازى رحمه الله (متوفى ۶۰۶ھ). مكتب الاعلام الإسلامى طهران،

(٦٣) تفسیرالقران العظیم: حافظ أبوالفداء عمادالدین إسماعیل بن عمرابن کثیر دمشقی رحمہ اللہ (متوفی ۷۷۴ھ) دارالفکربیروت،

(٦٤) تقریب التهذیب: حافظ إبن حجرعسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دارالرشید حلب ۱۴۰۶ھ،

(٦٥) التقریب والتیسیرلمعرفة سنن البشیرالنذیر: ابوزکریایحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۶ھ) المکتبة العلمیة مدینه منوره،

(٦٦) تقریربخاری شریف اردو: شیخ الحدیث مولانامحمدزکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ھ مطابق ۱۹۸۲ء، مکتبة الشیخ کراچی،

(٦٧) التقریروالتحبیر: علامه شمس الدین أبوعبدالله محمد بن محمد بن محمد بن أمیرحاج رحمہ اللہ (متوفی ۸۷۹ھ) المکتبة الکبری الأمیریة بولاق مصر طبع اول ۱۳۱۷ھ،

(٦٨) التقریروالإیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب إبن الصلاح: حافظ أبوالفضل زین الدین عبدالرحیم بن الحسین العراقی رحمہ اللہ (متوفی ۸۰۶ھ) مکتبه سلفیه مدینه منوره طبع اول ۱۳۸۹ھ،

(٦٩) تکمله فتح الملهم: شیخ الإسلام محمدتقی عثمانی مدظلهم. مکتبه دارالعلوم کراچی،

(٧٠) التلخیص الحبیر فی تخریج أحادیث الرافعی الکبیر: حافظ إبن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ). دارنشرالکتب الإسلامیه لاهور،

(٧١) تلخیص المستدرک(مع المستدرک): حافظ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذهبی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ). دارالفکربیروت،

(٧٢) التمهیدلما فی المؤطامن المعانی والأسانید: حافظ أبوعمریوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر مالکی رحمہ اللہ (متوفی ۴۶۳ھ). المکتبة التجاریة مکة المکرمه،

(٧٣) تنظیم الأشتات فی حل عویصات المشکوة: مولانا ابوالحسین (متوفی ؟) میرمحمد کتب خانه آرامباغ کراچی،

(٧٤) تهذیب الأسماء واللغات: إمام ابوزکریایحیی بن شرف الدین النووی رحمہ اللہ (متوفی ۶۷۶ھ) إدارة الطباعة المنیریه،

(٧٥) تهذیب التهذیب: حافظ إبن حجرعسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ) دائرة المعارف النظامیة حیدرآباد دکن ۱۳۲۵ھ،

(٧٦) تهذیب الکمال: حافظ جمال الدین أبوالحجاج یوسف بن عبدالرحمن مزی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۲ھ). مؤسسة الرساله طبع اول ۱۴۱۳ھ،

(٧٧) توجیه النظرإلی أصول الأثر: علامه طاهربن صالح بن أحمد الجزائری رحمہ اللہ (۱۳۳۸ھ مطابق ۱۹۲۰ء) دارالمعرفة بیروت،

(٧٨) تیسیرالقاری شرح صحیح البخاری: مولانا نورالحق بن شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۷۳ھ) مطبع علوی لکهنو،

(٧٩) الثقات: حافظ أبوحاتم محمد بن حبان بستی رحمہ اللہ (متوفی ٣٥٤ھ) دار المعارف العثمانیہ حیدرآباد ١٣٩٣ھ

(٨٠) جامع الأصول من حدیث الرسول: علامہ مجدالدین أبوالسعادات المبارک بن محمد بن الأثیر الجزری رحمہ اللہ (متوفی ٦٠٦ھ) دار الفکر بیروت،

(٨١) جامع بیان العلم وفضلہ وماینبغی فی روایتہ وحملہ: حافظ أبوعمر یوسف بن عبداللہ بن محمد بن عبدالبر مالکی رحمہ اللہ (متوفی ٤٦٣ھ). دار احیاء التراث العربی بیروت،

(٨٢) جامع ترمذی: إمام أبوعیسی محمد بن عیسی بن سورۃ ترمذی رحمہ اللہ (متوفی ٢٧٩ھ) ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(٨٣) الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ٩١١ھ). مکتبہ إسلامیہ سندری لائل پور،

(٨٤) الجامع الکبیر: حافظ جلال الدین عبدالرحمن سیوطی رحمہ اللہ (متوفی ٩١١ھ) نسخة مصورة عن دار الکتب المصریہ.

(٨٥) الجامع لأحکام القرآن: إمام أبوعبداللہ محمد بن أحمد الأنصاری القرطبی رحمہ اللہ (متوفی ٦٧١ھ) دار الفکر بیروت،

(٨٦) الجواہر المضیة فی طبقات الحنفیة: حافظ أبومحمد محی الدین عبدالقادر قرشی رحمہ اللہ (متوفی ٧٧٥ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(٨٧) الجواہر والدرر فی ترجمة شیخ الإسلام إبن حجر: حافظ شمس الدین أبوالخیر محمد بن عبدالرحمن سخاوی رحمہ اللہ (متوفی ٩٠٢ھ). لجنة إحیاء التراث الإسلامی مصر،

(٨٨) چراغ محمد (سوانح شیخ الإسلام حضرت مدنی رحمہ اللہ): علامہ محمد زاہد الحسینی مدظلہم. دار الإرشاد أٹک پاکستان،

(٨٩) حاشیة السندی علی البخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری): إمام أبوالحسن نورالدین محمد بن عبدالہادی سندھی رحمہ اللہ (متوفی ١١٣٨ھ). قدیمی کتب خانہ کراچی،

(٩٠) حاشیہ صحیح بخاری: حضرت مولانا أحمد علی سہارنپوری رحمہ اللہ (متوفی ١٢٩٧ھ). قدیمی کتب خانہ کراچی،

(٩١) حاشیہ قواعد فی علوم الحدیث: شیخ عبدالفتاح أبوغدۃ حفظہ اللہ. مکتب المطبوعات الإسلامیہ. حلب،

(٩٢) حاشیہ لامع الدراری: شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (١٤٠٢ھ) مکتبہ إمدادیہ مکہ مکرمہ،

(٩٣) حجة اللہ البالغة: حضرت شاہ ولی اللہ أحمد بن عبدالرحیم دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ١١٧٦ھ) إدارۃ الطباعة المنیریة مصر ١٣٥٢ھ،

(٩٤) حیات شیخ الہند: حضرت مولانا سید أصغر حسین صاحب دیوبندی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٧٣ھ) دار الفکر بیروت،

(٩٥) حلیة الأولیاء: حافظ أبونعیم أحمد بن عبداللہ بن أحمد أصبہانی شافعی (متوفی ٤٣٠ھ) دار الفکر بیروت،

(٩٦) الخصائص الكبرى (كفاية الطالب اللبيب فى خصائص الحبيب) حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطى رحمه الله (متوفى ٩١١ھ). دار الكتب العلمية بيروت،

(٩٧) خلاصه تذهيب تهذيب الكمال: علامه صفى الدين خزرجى رحمه الله (متوفى ٩٢٣ھ نه روستى). مكتب المطبوعات الإسلامية حلب،

(٩٨) الدرر الكامنة فى اعيان المائة الثامنة: حافظ ابن حجر عسقلانى رحمه الله (متوفى ٨٥٢ھ). دائرة المعارف العثمانية حيدرابادد كن ١٣٩٢ھ،

(٩٩) درس بخارى: شيخ الإسلام شبير أحمد عثمانى رحمه الله (متوفى ١٣٦٩ھ). (ضبط وترتيب مولانا عبدالوحيد صديقى فتحپورى). مكتبه عارفين پاكستان چوك كراچى،

(١٠٠) الدر المختار مع ردّ المحتار: علامه علاء الدين محمد بن محمد الحصكفى رحمه الله (متوفى ١٠٨٨ھ) مكتبه رشيديه كوئٹه ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى،

(١٠١) الدر المنثور فى التفسير بالمأثور: علامه حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطى رحمه الله (متوفى ٩١١ھ) مؤسسة الرسالة،

(١٠٢) دلائل النبوة: حافظ أبونعيم أحمد بن عبدالله بن أحمد أصبهانى رحمه الله (متوفى ٤٣٠ھ). دار النفائس،

(١٠٣) دلائل النبوة: حافظ أبوبكر أحمد بن الحسين بن على البيهقى رحمه الله (متوفى ٤٥٨ھ). مكتبه أثريه لاهور،

(١٠٤) ديوان الحماسه: أبوتمام حبيب بن أوس بن حارث طائى رحمه الله (متوفى ٢٣١ھ). مير محمد آرام باغ كراچى،

(١٠٥) ديوان الشافعى: إمام محمد بن إدريس بن عباس الشافعى رحمه الله (متوفى ٢٠٤ھ) دار الجيل بيروت،

(١٠٦) ذب ذبابات الدراسات عن المذاهب الأربعة المتناسبات: علامه مخدوم عبداللطيف سندهى بلجنة إحياء الأدب السندى،

(١٠٧) ردالمحتار مع الدر المختار: علامه محمد أمين بن عمر بن عبدالعزيز عابدين دمشقى شامى رحمه الله (متوفى ١٢٥٢ھ) مكتبه رشيديه كوئٹه ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى،

(١٠٨) رساله شرح تراجم أبواب البخارى رحمه الله (مطبوعه مع صحيح بخارى). حضرت مولانا شاه ولى الله رحمه الله (متوفى ١١٧٦ھ) قديمى كتب خانه كراچى،

(١٠٩) الرسالة المحمدية (عربى خطبات مدارس) حضرت مولانا سيد سليمان ندوى رحمه الله (متوفى ١٩٥٣ء)،

(١١٠) الرسالة المستطرفة لبيان مشهور كتب السنة المشرفة: علامه محمد بن جعفر كتانى رحمه الله (متوفى ١٣٤٥ھ) مير محمد آرام باغ كراچى،

(١١١) الرفع والتكميل فى الجرح والتعديل: علامه أبوالحسنات عبدالحى لكهنوى رحمه الله (متوفى ١٣٠٤ھ). مكتب المطبوعات الإسلامية حلب. دريم طبع ١٤٠٧ھ،

(۱۱۲) روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی: أبوالفضل شهاب الدین سیدمحمود آلوسی بغدادی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۲۷۰ھ) مکتبہ إمدادیہ ملتان،

(۱۱۳) الروض الأنف: إمام أبوالقاسم عبدالرحمن بن عبداللہ السهیلی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۵۸۱ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان ۱۳۹۷ھ،

(۱۱۴) سبیل الهدی بتحقیق شرح قطر الندی: شیخ محمد محی الدین عبدالحمید رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۹۳ھ) مکتبة السعادة مصر یولسم طبع،

(۱۱۵) السعایة فی کشف ما فی شرح الوقایة: علامه عبدالحی لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۰۴ھ) سهیل اکیدمی لاهور،

(۱۱۶) سنن ابن ماجه: إمام أبوعبداللہ محمد بن یزید بن ماجه رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۷۳ھ). قدیمی کتب خانه،

(۱۱۷) سنن ابن ماجه (تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی): إمام أبوعبداللہ محمد بن یزید بن ماجه رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۷۳ھ). دار الکتب المصری قاهرة/ دار الکتاب اللبنانی بیروت،

(۱۱۸) سنن ابی داؤد: إمام أبوداؤد سلیمان بن الأشعث السجستانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۷۵ھ) ایچ ایم سعید کمپنی کراچی،

(۱۱۹) سنن ابی داؤد (تحقیق محمد محی الدین عبدالحمید): إمام أبوداؤد سلیمان بن الأشعث السجستانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۷۵ھ). دار إحیاء السنة النبویة،

(۱۲۰) سنن دارمی (مسند دارمی): إمام أبومحمد عبداللہ بن عبدالرحمن دارمی رحمۃ اللہ علیہ (۲۵۵ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۲۱) سنن دارقطنی: حافظ أبوالحسن علی بن عمر دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۳۸۵ھ) دار نشر الکتب الإسلامیة لاهور،

(۱۲۲) السنن الکبری: إمام حافظ أبوبکر أحمد بن الحسین بن علی البیهقی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۴۵۸ھ) نشر السنة ملتان،

(۱۲۳) سنن نسائی: إمام أبوعبدالرحمن أحمد بن شعیب النسائی رحمۃ اللہ علیہ (۳۰۳ھ) قدیمی کتب خانه کراچی،

(۱۲۴) سنن نسائی (بحاشیه مولانا عطاء اللہ حنیف): إمام أبوعبدالرحمن أحمد بن شعیب النسائی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۳۰۳ھ). مکتبه سلفیه لاهور،

(۱۲۵) سوانح قاسمی: علامه سید مناظر احسن گیلانی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۷۵ھ مطابق ۱۹۵۶ء) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۲۶) سیر أعلام النبلاء: حافظ أبوعبداللہ شمس الدین محمد بن أحمد بن عثمان ذهبی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۴۸ھ) مؤسسة الرسالة،

(۱۲۷) السیرة الحلبیة (انسان العیون فی سیرة الأمین المأمون): علامه علی بن برهان الدین الحلبی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۰۴۴ھ) المکتبة الإسلامیه بیروت،

(۱۲۸) سیرة المصطفی: حضرت مولانا محمد إدریس کاندهلوی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۹۴ھ مطابق ۱۹۷۴ء) مکتبه عثمانیه لاهور،

(۱۲۹) السیرة النبویة لابن هشام (مع الروض الأنف) إمام أبومحمد الملک بن هشام المعافری البصری رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۲۱۳ھ) مکتبه فاروقیه ملتان،

(۱۳۰) السیرۃ النبویۃ (بہامش السیرۃ الحلبیۃ: سید احمد زینی دحلان رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ھ) المکتبۃ الإسلامیہ بیروت،

(۱۳۱) سیرت النبی ﷺ: علامہ شبلی نعمانی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۳۲ھ) و مولانا سید سلیمان ندوی (متوفی ۱۹۵۳ء) دار الإشاعت کراچی،

(۱۳۲) شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة: حافظ أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبری اللالکائی رحمہ اللہ (متوفی ۴۱۸ھ) دار طیبة الریاض،

(۱۳۳) شرح شرح نخبة الفكر: حضرت ملا علی القاری رحمہ اللہ (متوفی ۱۰۱۴ھ)، مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ،

(۱۳۴) شرح العقيدة الطحاويه: علامہ صدر الدین علی بن علی بن محمد بن ابی العز حنفی رحمہ اللہ (متوفی ۷۹۲ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۳۵) شرح معانی الآثار إمام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوی رحمہ اللہ (متوفی ۳۲۱ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۳۶) شرح معانی الآثار: إمام أبو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوی رحمہ اللہ (متوفی ۳۲۱ھ) میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۳۷) شرح المنظومة البيقونية: عبد الله سراج الدین. دار التراث الإسلامی حلب ۱۳۹۳ھ،

(۱۳۸) شرح النووی علی صحیح مسلم (مطبوعہ مع صحیح مسلم) إمام أبو زکریا یحیی بن شرف النووی رحمہ اللہ (۶۷۶ھ). قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۳۹) شرح الوقایة (مع السعایة) صدر الشریعة عبید اللہ بن مسعود بن تاج الشریعة (۷۴۷ھ) سہیل اکیڈمی لاہور،

(۱۴۰) شروط الأئمة الخمسة: (مطبوعہ مع سنن إبن ماجه). حافظ أبو بکر محمد بن موسی بن عثمان حازمی رحمہ اللہ (متوفی ۵۸۴ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۴۱) شعب الإيمان: إمام حافظ احمد بن الحسین بن علی البیہقی رحمہ اللہ (متوفی ۴۵۸ھ). دار الکتب العلمیة بیروت، ۱۴۱۰ھ،

(۱۴۲) شمائل ترمذی: إمام أبو عیسی محمد بن عیسی بن سورۃ الترمذی رحمہ اللہ (۲۷۹ھ). میر محمد آرام باغ کراچی،

(۱۴۳) شیخ الإسلام سید حسین احمد مدنی رحمہ اللہ: فرید الوحیدی. قومی کتاب گھر ذاکر نگر جامعہ ملیہ اسلامیہ نئی دہلی،

(۱۴۴) صحیح بخاری شریف: إمام أبو عبد اللہ محمد بن إسماعیل البخاری رحمہ اللہ (متوفی ۲۵۶ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۴۵) صحیح مسلم (مع شرح نووی) إمام أبو الحسین مسلم بن الحجاج القشیری رحمہ اللہ (متوفی ۲۶۱ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(۱۴۶) طبقات الشافعية الكبرى: علامه تاج الدين أبونصر عبدالوهاب بن تقى الدين على بن عبدالكافى (متوفى ۷۷۱ھ). دار المعرفة بيروت،

(۱۴۷) طبقات الكبرى: إمام أبوعبدالله محمد بن سعد رحمہ اللہ (متوفى ۲۳۰ھ) دار صادر بيروت،

(۱۴۸) عجاله نافعه (مع فوائدِ جامعه). حضرت شاه عبدالعزيز صاحب محدث دهلوى رحمہ اللہ (متوفى ۱۲۳۹ھ). نور محمد آرام باغ كراچى،

(۱۴۹) العرف الشذى (مطبوعه مع جامع ترمذى): إمام العصر علامه أنور شاه كشميرى رحمہ اللہ (متوفى ۱۳۵۲ھ) ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى،

(۱۵۰) عقود اللآلى فى الأسانيد العوالى: علامه محمد أمين بن عمر بن عبدالعزيز عابدين شامى رحمہ اللہ (متوفى ۱۲۵۲ھ)،

(۱۵۱) العقيدة الطحاوية (مع شرح العقيدة): إمام أبوجعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوى رحمہ اللہ (متوفى ۳۲۱ھ). قديمى كتب خانه كراچى،

(۱۵۲) علوم الحديث (مقدمه إبن الصلاح) حافظ تقى الدين أبوعمرو عثمان بن عبدالرحمن المعروف بإبن الصلاح الشهرزورى رحمہ اللہ (۶۴۳ھ). دار الفكر بيروت،

(۱۵۳) عمدة القارى شرح صحيح البخارى: إمام بدر الدين أبومحمد محمود بن أحمد العينى رحمہ اللہ (متوفى ۸۵۵ھ) إدارة الطباعة المنيرية،

(۱۵۴) العقائد الغالية فى الأسانيد العالية: حضرت مولانا عاشق الٰهى بلند شهرى مدظلهم. مكتبة الشيخ كراچى،

(۱۵۵) العناية شرح الهداية (بهامش فتح القدير) علامه اكمل الدين محمد بن محمود البابرتى رحمہ اللہ (متوفى ۷۸۶ھ) مكتبه رشيديه كوئٹه،

(۱۵۶) غريب الحديث: إمام أبوسليمان حمد بن محمد الخطابى رحمہ اللہ (متوفى ۳۸۸ھ). مركز البحث جامعه ام القرى مكه مكرمه.

(۱۵۷) الفائق فى غريب الحديث: علامه جار الله أبوالقاسم محمود بن عمر الزمخشرى (متوفى ۵۳۸ھ). دار المعرفة بيروت،

(۱۵۸) فتح البارى شرح صحيح البخارى: حافظ إبن حجر عسقلانى رحمہ اللہ (متوفى ۸۵۲ھ). دار الفكر بيروت،

(۱۵۹) فتح القدير: إمام كمال الدين محمد بن عبدالواحد المعروف بإبن الهمام رحمہ اللہ (متوفى ۸۶۱ھ) مكتبه رشيديه كوئٹه،

(۱۶۰) فتح الله بخصائص الإسم الله: حضرت مولانا محمد موسى صاحب روحانى بازى رحمہ اللہ (متوفى جامع اشرفيه لاهور،

(۱۶۱) فتح المغيث شرح الفية الحديث/شرح الفية العراقى: إمام أبوالفضل زين الدين عبدالرحيم بن الحسين العراقى رحمہ اللہ (متوفى ۸۰۶ھ) دار الجيل بيروت،

(۱۶۲) فتح الملهم بشرح صحيح مسلم: شيخ الإسلام علامه شبير احمد عثمانى رحمہ اللہ (متوفى ۱۳۶۹ھ). مكتبة الحجاز حيدرى كراچى،

(۱۶۳) الفتوحات الربانية شرح الأذكار النواوية: شيخ محمد بن علان صديقى رحمہ اللہ (متوفى ۱۰۵۷ھ). المكتبة الإسلاميه،

(١٦٤) الفَرقُ بين الفِرَق: شيخ عبدالقاهربن طاهربن محمد بن عبدالله بغدادی (متوفی ٤٢٩ھ)۔مکتب نشر الثقافة الإسلامية ١٣٦٧ھ،

(١٦٥) فضل الباری شرح أردو صحيح البخاری: شيخ الإسلام علامه شبيراحمدعثمانی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٦٩ھ)۔: ادارہ علوم شرعيه کراچی،

(١٦٦) الفوائد البهية فی تراجم الحنفية: علامه أبوالحسنات عبدالحی لکهنوی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٠٤ھ)۔ خير کثير آرام باغ کراچی،

(١٦٧) فوائد جامعه برعجاله نافعه: مولانا عب دالحليم چشتی مدظلهم۔نور محمد آرام باغ کراچی،

(١٦٨) فيض الباری: إمام العصر علامه أنورشاه کشميری رحمہ اللہ (متوفی ١٣٥٢ھ)۔ ربانی بک دپو دهلی،

(١٦٩) فيض القدير شرح الجامع الصغير: شيخ عبدالرؤف المناوی رحمہ اللہ (متوفی ١٠٣١ھ)۔دار المعرفة بيروت،

(١٧٠) قوت الأثر فی صفوعلوم الأثر: علامه رفی الدين محمد بن إبراهيم الحلبی الحنفی رحمہ اللہ (متوفی ٩٧١ھ) مکتب المطبوعات الإسلاميه،

(١٧١) قواعد فی علوم الحديث (مقدمه إعلاء السنن) علامه ظفراحمد عثمانی رحمہ اللہ (متوفی ١٣٩٣ھ)۔ مکتب المطبوعات الإسلاميه حلب دويم طبع ١٤٠٨ھ (١٧٢) الکاشف عن حقائق السنن (شرح طيبی) إمام شرف الدين حسين بن محمد بن عبدالله الطيبی رحمہ اللہ (متوفی ٧٤٣ھ) إدارة القران کراچی۔

(١٧٣) الکامل فی التاريخ: علامه أبوالحسن عزالدين علی بن محمد بن الأثير الجزری رحمہ اللہ (متوفی ٦٣٠ھ) دار الکتاب العربی،

(١٧٤) الکامل فی ضعفاء الرجال: إمام أبواحمد عبدالله بن عدی جرجانی رحمہ اللہ (متوفی ٣٦٥ھ) دار الفکر بيروت،

(١٧٥) کتاب الضعفاء الکبير: أبوجعفر محمد بن عمروبن موسی بن حماد العقيلی (١٧٦) المکی رحمہ اللہ (متوفی ٨ھ)۔ دار الکتب العلميه بيروت،

(١٧٧) کتاب الأذکار النواوية بشرالفتوحات الربانيه: إمام محی الدين أبوزکريا يحيی بن شرف النووی رحمہ اللہ (٦٧٦ھ)۔المکتبة الإسلاميه

(١٧٨) کتاب العلل (مع جامع ترمذی): إمام أبوعيسی محمدبن عيسی بن سورة الترمذی رحمہ اللہ (متوفی ٢٧٩ھ)۔ ايچ ايم سعيد کمپنی کراچی،

(١٧٩) کشاف إصطلاحات الفنون: علامه محمد أعلی تهانوی رحمہ اللہ (متوفی ١١٩١ھ) سهيل اکيدمی لاهور،

(١٨٠) الکشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل (تفسير کشاف): جارالله ابوالقاسم محمود بن عمر الزمخشری (متوفی ٥٣٨ھ)۔دار الکتاب العربی بيروت،

(١٨١) کشف الأستار عن زوائد البزار: إمام نورالدين علی بن ابی بکرالهيثمی رحمہ اللہ (متوفی ٨٠٧ھ)۔ مؤسسة الرسالة طبع اول ١٤٠٥ھ،

(١٨٢) کشف الأسرار شرح أصول البزدوی: علامه عبدالعزيزبن احمد بن محمد البخاری رحمہ اللہ (متوفی ٧٣٠ھ) الصدف پبلشرز کراچی،

(۱۸۳) كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون: ملا كاتب چلپي مصطفى بن عبدالله المعروف به حاجي خليفه رحمه الله (متوفى ۱۰۶۷ھ). مكتبة المثنى بغداد، أفست فوتو استنبول،

(۱۸۴) الكفاية شرح الهداية (مع فتح القدير): علامه جلال الدين بن شمس الدين الخوارزمي رحمه الله. مكتبه رشيديه موتنگه،

(۱۸۵) كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال: علامه علاء الدين علي متقي بن حسام الدين هندي برهان پوري رحمه الله (متوفى ۹۷۵ھ). مكتبة التراث الإسلامي حلب،

(۱۸۶) كنوز الحقائق في حديث خير الخلائق: إمام عبدالرؤف المناوي رحمه الله (متوفى ۱۰۳۱ھ) مكتبه إسلاميه سندري لائل پوري،

(۱۸۷) الكواكب الدراري (شرح الكرماني): علامه شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني رحمه الله (متوفى ۷۸۶ھ) دار إحياء التراث العربي،

(۱۸۸) لامع الدراري: إمام رباني حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوهي رحمه الله (متوفى ۱۳۲۳ھ). مكتبه إمداديه مكه مكرمه،

(۱۸۹) لسان الميزان: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمه الله (متوفى ۸۵۲ھ). مؤسسة الأعلمي بيروت،

(۱۹۰) لقط الدرر حاشيه نزهة النظر: شيخ عبدالله بن حسين خاطر السمين العدوي رحمه الله (من علماء القرن الرابع عشر). مصطفى البابي ۱۳۵۶ھ،

(۱۹۱) لمعات التنقيح: شيخ عبدالحق محدث دهلوي (متوفى ۱۰۵۲ھ).
مكتبة المعارف العلمية لاهور،

(۱۹۲) ماتمس إليه الحاجة لمن يطالع سنن ابن ماجه (مطبوعه مع سنن ابن ماجه بحضرت مولانا عبدالرشيد نعماني مدظلهم. قديمي كتب خانه كراچي،

(۱۹۳) مجمع بحار الأنوار في غرائب التنزيل ولطائف الأخبار: محدث محمد طاهر پتني رحمه الله (متوفى ۹۸۶ھ) دائرة المعارف العثمانيه حيدر آباد ۱۳۹۵ھ

(۱۹۴) مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله (متوفى ۸۰۷ھ). دار الفكر بيروت،

(۱۹۵) المجموع شرح المذهب: ابوزكريا يحيى بن شرف الدين النووي (متوفى ۶۷۶ھ). شركة من علماء الأزهر،

(۱۹۶) مجموع فتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية: حافظ تقي الدين أبوالعباس احمد بن عبدالحليم حراني رحمه الله (متوفى ۷۲۸ھ). طبعة الملك فهد،

(۱۹۷) مختار الصحاح: إمام محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي رحمه الله (متوفى ۶۶۶ھ) نه روستو، دار المعارف مصر،

(۱۹۸) مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين علي بن سلطان القاري رحمه الله (متوفى ۱۰۱۴ھ). مكتبه امداديه ملتان،

(۱۹۹) المستدرك على الصحيحين: حافظ أبوعبدالله محمد بن عبدالله حاكم نيشاپوري (متوفى ۴۰۵ھ) دار الفكر بيروت،

(۲۰۰) مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمه الله (متوفى ۲۴۱ھ) المكتب الإسلامي / دار صادر بيروت،

(۲۰۱) مسند الحمیدی: إمام أبوبکر عبداللہ الزبیری الحمیدی رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۹ھ) المکتبۃ السلفیۃ مدینہ منورہ،
(۲۰۲) مشاہیر علمائے دیوبند: حافظ قاری فیوض الرحمن مدظلہم. مکتبہ حرمین لاہور طبع اول ۱۹۷۶ء،
(۲۰۳) مشکوۃ المصابیح: شیخ أبوعبداللہ ولی الدین خطیب محمد بن عبداللہ رحمہ اللہ (متوفی ۷۳۷ھ) نئے روستو، قدیمی کتب خانہ کراچی،
(۲۰۴) المصنف: إمام عبدالرزاق بن ہمام بن نافع الصنعانی رحمہ اللہ (متوفی ۲۱۱ھ) مجلس علمی،
(۲۰۵) المطالب العالیۃ بزوائد المسانید الثمانیۃ: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ (متوفی ۸۵۲ھ). دار المأمون مکۃ المکرمہ،
(۲۰۶) معارف القرآن: مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا محمد شفیع صاحب رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۹۶ھ) إدارۃ المعارف کراچی،
(۲۰۷) معجم البلدان: علامہ أبوعبداللہ یاقوت حموی رومی رحمہ اللہ (متوفی ۶۲۶ھ). دار إحیاء التراث العربی بیروت،
(۲۰۸) المعجم الوسیط: دکتور إبراہیم أنیس، ودکتور عبدالحلیم منتصر عطیۃ الصوالحی، محمد خلف اللہ احمد، مجمع اللغۃ العربیۃ دمشق،
(۲۰۹) معرفۃ علوم الحدیث: إمام حافظ أبوعبداللہ محمد بن عبداللہ حاکم نیشاپوری رحمہ اللہ (متوفی ۴۰۵ھ). مکتبہ علمیہ مدینہ منورہ،
(۲۱۰) المفردات فی غریب القرآن: علامہ حسین بن محمد بن الفضل الملقب بالراغب الأصفہانی رحمہ اللہ (متوفی ۵۰۲ھ). نور محمد آرام باغ کراچی،
(۲۱۱) مقدمۃ أجوبہ أربعین: حضرت مولانا صوفی عبدالحمید سواتی صاحب مدظلہم. مدرسہ نصرۃ العلوم گجرانوالہ،
(۲۱۲) مقدمہ أنوار الباری: حضرت مولانا احمد رضا صاحب بجنوری مدظلہم. خواجہ پریس دہلی/ ناشر العلوم دیوبند،
(۲۱۳) مقدمہ أوجز المسالک (مع أوجز المسالک): شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ھ). ندوۃ العلماء اکنھؤ،
(۲۱۴) مقدمہ أوجز المسالک (مع أوجز المسالک): شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب متوفی رحمہ اللہ (۱۴۰۲ھ) إدارۃ تالیفات أشرفیہ ملتان،
(۲۱۵) مقدمہ بلوغ المرام أردو: حضرت مولانا عبدالرشید صاحب نعمانی مدظلہم، میر محمد آرام باغ کراچی،
(۲۱۶) مقدمہ صحیح بخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری بحضرت مولانا احمد علی سہارنپوری رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۹۷ھ). قدیمی کتب خانہ کراچی،
(۲۱۷) مقدمہ صحیح مسلم: إمام أبوالحسین مسلم بن الحجاج القشیری النیشاپوری رحمہ اللہ (متوفی ۲۶۱ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

(٣١٨) مقدمه فتح الملهم(مع فتح الملهم): شيخ الإسلام شبير أحمد عثمانی رحمه الله (متوفی ١٣٦٩ ھ)۔مكتبه دار العلوم كراچی،

(٣١٩) مقدمه مشكوة المصابيح : شيخ عبد الحق محدث دهلوی رحمه الله (متوفی ١٠٥٢ھ)قديمی كتب خانه كراچی،

(٣٢٠) مقدمه لامع الدراری: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب رحمه الله (متوفی ١٤٠٢ ھ)۔مكتبه إمداديه مكه مكرمه،

(٣٢١) مقدمه نصب الراية : علامه محمد زاهد الكوثری(متوفی ١٣٧١ھ)۔مجلس علمی دابهيل،

(٣٢٢) مكاتيب رشيديه(مجموعه مكتوبات إمام ربانی مولانا رشيد أحمد گنگوهی رحمه الله جمع كرده حضرت مولانا عاشق الهی ميرتگهی رحمه الله (متوفی ١٣٦٠ھ)۔ مكتبه مدينه لاهور،

(٣٢٣) مؤطا : إمام مالك بن أنس أصبحی رحمه الله (متوفی ١٧٩ھ)۔ مير محمد اراماغ كراچی،

(٣٢٤) مؤطا(تحقيق محمد فؤاد عبد الباقی): إمام مالك بن أنس أصبحی رحمه الله (متوفی ١٧٩ھ)۔دار احياء التراث العربی،

(٣٢٥) ميزان الإعتدال فی نقد الرجال: حافظ شمس الدين أبوعبدالله محمد بن إحمد بن عثمان، ذهبی رحمه الله (متوفی ٧٤٨ھ) دار إحياء الكتب العربية مصر ١٣٨٢ھ،

(٣٢٦) النبراس شرح شرح العقائد :علامه عبد العزيز بن احمد رحمه الله (متوفی ١٣٣٩ھ نه روستو) مكتبه حبيبيه كوئٹه/ مكتبه إمداديه ملتان،

(٣٢٧) نزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر: علامه عبد الحی بن فخر الدين حسنی لكهنوی رحمه الله (متوفی ١٣٤١ ھ)۔ مير محمد آرام باغ كراچی،

(٣٢٨) نصب الراية فی تخريج أحاديث الهداية: إمام حافظ أبو محمد جمال الدين عبدالله بن يوسف زيلعی رحمه الله (متوفی ٧٦٢ھ)۔مجلس علمی دابهيل ١٣٥٧ھ

(٣٢٩) النكت على كتاب إبن الصلاح: حافظ إبن حجر عسقلانی رحمه الله (متوفی ٨٥٢ھ)۔دار الراية بيروت،

(٣٣٠) النهاية فی غريب الحديث والأثر: علامه مجد الدين أبوالسعادات المبارك بن محمد بن الأثير رحمه الله (متوفی ٦٠٦)۔دار إحياء التراث العربی بيروت،

(٣٣١) نيل المراد فی السفر إلى گنج مراد آباد(مشموله تذكره مولانا فضل الرحمن گنج مراد آبادی): حضرت مولانا أشرف علی تهانوی رحمه الله (متوفی ١٣٦٢ھ) مجلس نشريات إسلام،

(٣٣٢) وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان :قاضی شمس الدين أبوالعباس احمد بن محمد المعروف بإبن خلكان رحمه الله (متوفی ٦٨١ھ)دار صادر بيروت،

(٣٣٣) هدی الساری(مقدمه فتح الباری)۔حافظ إبن حجر عسقلانی رحمه الله (متوفی ٨٥٢ھ) دار الفكر بيروت،

(٣٣٤) هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين: إسماعيل باشا رحمه الله (متوفی ١٣٣٩ھ) مكتبه المثنی بغداد أفست فوتواسٹيٹ استنبول ١٩٥١ء،

..... ختم شد جلد اول باب بدء الوحی و كتاب الايمان .....